

עיונים בכתובות, שחרות

12

המאסף עיונים בתקומת ישראל
יוצא לאור אחת לשנה בידי המרכז למורשת בן-גוריון.
המאסף מיועד להגיש לקורא מחקרים ועיונים שעניינם:
התהליך הממושך, המורכב ורב-הפנים שהביא לתקומת מדינת ישראל;
בעיות הביטחון של המדינה והתמודדותה עמהן, בעיקר בשנותיה הראשונות;
העלייה וקליטתה בשנים הראשונות למדינה;
מדיניות החוץ והפנים של ישראל וחייה הכלכליים, החברתיים והתרבותיים,
כולל היחסים עם הציבור הערבי בתוך המדינה,
וכן היחסים ההדדיים בין המדינה ליהודי התפוצות.
במאסף משתתפים חברי סגל של מוסדות אקדמיים בארץ ובחוץ-לארץ
וחוקרים והוגים עצמאיים.

עיונים בתקומת ישראל
מאסף לבעיות הציונות, היישוב
ומדינת ישראל

מאסף זה יוצא לאור בסיוע
יד דוד בן-גוריון

המערכת: המרכז למורשת בן-גוריון, ת"ד 39, קריית שדה-בוקר, מיקוד 84990
טל' (08)6596940, (08)6596936, פקס (08)6596939

דואר אלקטרוני: ginossar@bgumail.bgu.ac.il; abareli@bgumail.bgu.ac.il
כתובתנו באינטרנט: <http://www.bgu.ac.il/Ben-Gurion/center.htm>

מאמרים יש להגיש בשני עותקים במעבד תמלילים ובתקליטון. את ההערות, מראי המקומות והרישום הביבליוגרפי יש להכין בקובץ נפרד בסוף המאמר. כמו כן יש לצרף תקציר (עד שלוש מאות מילים, כולל שם המאמר ושם המחבר) בשפה האנגלית (רק למאמרים, ולא לביקורות ספרים).

עיונים בתקומת ישראל

מאסף לבעיות הציונות, היישוב
ומדינת ישראל

כרך 12

המרכז למורשת בן-גוריון • קריית שדה-בוקר
הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
תשס"ב - 2002

עורכים:

פנחס גינוסר ואבי בראלי

מערכת:

ישראל אופנהיים, אבי בראלי, פנחס גינוסר, משה ליסק, טוביה פרילינג
מאיר אביזוהר, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב; איתמר אבן-זוהר, אוניברסיטת
תל-אביב; ישראל אופנהיים, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב; מנחם ברינקר,
האוניברסיטה העברית; פנחס גינוסר, המרכז למורשת בן-גוריון; אלון
גל, המרכז למורשת בן-גוריון; אילן טרואן, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב;
ישעיהו (צ'ארלס) ליבמן, אוניברסיטת בר-אילן; משה ליסק, האוניברסיטה
העברית; מתתיהו מינץ, אוניברסיטת תל-אביב; בנימין פינקוס, המרכז
למורשת בן-גוריון; טוביה פרילינג, המרכז למורשת בן-גוריון; יונתן
פרנקל, האוניברסיטה העברית; זכי שלום, המרכז למורשת בן-גוריון;
משה שמש, המרכז למורשת בן-גוריון

ריכוז מערכת:

שולמית עמיר-זרמי ואורנה מילר

עריכת לשון: נילי לנדסברגר, עינת אמית-יאירי, נילי הירט

התקנה: נילי הירט

תרגום ועריכה אנגלית: שולמית עמיר-זרמי

עיצוב העטיפה: אד ואן אויין

מרכז ההוצאה לאור: שאול שרגאי

ISSN 0792-7169

תוכן המאמרים והסקירות על אחריות המחברים

© 2002

כל הזכויות שמורות

למרכז למורשת בן-גוריון

אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

קריית שדה-בוקר תשס"ב

סדר צילום: ספי עיצוב גרפי, באר-שבע

נדפס בישראל במפעלי דפוס כתר, ירושלים

תוכן העניינים

הגות ועיון	
1	יוסף גורני רות גביון 'כלל ישראל' במבחן ההיסטוריה תרומתה של המדינה היהודית לגיבושן של זהויות יהודיות מודרניות
11	דניאל גוטוויין ההבניה החוזרת של דמותו של הרצל בזיכרון הקיבוצי
29	ראובן שושני הישראלי: מרדיקליזם מעצב לשוליות מסתגלת אנטומיה של ביקורת הסוציאליזם אצל ז'בוטינסקי חלק ב': ביקורת התמורה הסוציאליסטית בעולם ובארץ-ישראל
75	אביבה חלמיש מנהיג מחפש ציבור: דרכו של מאיר יערי להנהגת השומר-הצעיר, 1918-1927
99	
ביטחון ומדיניות חוץ	
	עמירם אורן 'סדר הכוחות המלחמתי - הערכת מצב 1953-1960' לקראת הרחבת צה"ל בשנות החמישים
123	משה גת המאבק על ניצול מקורות הירדן בתהליך שהוביל למלחמת ששת הימים, 1964-1967
147	יצחק גרינברג היבטים כלכליים ובטחוניים בהחלטות לייצר מטוס וטנק בישראל
175	
עלייה והתיישבות	
	אורית רוזין תנאים של סלידה: היגיינה והורות של עולים מארצות האסלאם בעיני ותיקים בשנות החמישים
195	
בימי המנדט	
	מאיר חזן ראשית ה'מתינות' במפלגת הפועל-הצעיר בשנים 1905-1917
239	יאיר שפיגל סוכנים של 'המחלקה לחקירות פליליות' (CID) במפלגה הקומוניסטית הארץ-ישראלית
271	יעקב מרקוביץקי המרדף אחר 'האחים האדומים': הבולשת הבריטית והפק"פ (1921-1933)
289	משה נאור עורף במלחמה: המשמר האזרחי בתל-אביב, 1938-1945
305	

כלכלה, חברה ומדיניות פנים

	צבי צמרת	הפחד במפא"י מן החינוך ל'שמד רוסי' וביטול
341		'זרם העובדים' בחינוך
	אורי כהן	אסטרטגיות בלימה והתפשטות של האוניברסיטה העברית
359		נוכח הקמתה של האוניברסיטה של תל-אביב, 1953-1961
	ראול טייטלבאום	לא על הרוח לבדה – גם על האידאולוגיה: הרהורים
		אפיקורסיים על תולדות הכלכלה של הארץ בעקבות
403		מחקריו של נחום גרוס

גולה וארץ-ישראל

	אהוד מנור	סוציאליזם שמרני? פארווערטס והקואליציה
427		הפלוטוקרטית-רדיקלית, ניו-יורק 1897-1917
	יהודית תידור-באומל	שותפויות מוזרות: התנועה הרוויזיוניסטית
465		ואגודת-ישראל בתקופת השואה
	זהר שגב	ציוני ארצות-הברית במדינת ישראל בשנות החמישים –
493		אופוזיציה פוליטית ואלטרנטיבה ליברלית

ספרות ותחייה לאומית

521	דן מירון	שעתה של אלישבע (חלק ראשון)
567	יצחק בן-מרדכי	המולדת היא הגולה האמיתית: על עולמו של נסים אלוני

סקירת ספרים

	חדוה בן ישראל	האידאולוגיה הציונית – מחקר מעודכן (על האידאולוגיה
591		הציונית מאת גדעון שמעוני, תרגמה סמדר מילוא)
	מיכאל פייגה	בשם בכיה של רחל אמנו (על ארץ ישראל השלמה:
599		אמונה ומדיניות מאת אריה נאור)
	דוד טל	מבט גאוגרפי-היסטורי על עקירה והתיישבות במלחמת
		העצמאות ולאחריה (על שינוי מרחבי – תוצאת מלחמה:
		השטחים הערביים לשעבר במדינת ישראל, 1948-1950
605		מאת ארנון גולן)
	אביבה חלמיש	ידו האחת אווזת בשלח והשנייה בקרדום
		ההיסטוריוגרפיה (על עלום ונוכח בכל: סיפור חייו של
609		שאול אביגור מאת אריה בועז)
	יצחק טאוב	עם לוחם (על עם לוחם: הנחת היסודות למערך
617		המילואים, 1949-1950 מאת יצחק גרינברג)

הגות ועיון

'כלל ישראל' במבחן ההיסטוריה

יוסף גורני

המושג 'כלל ישראל' במובנו כ'עם ישראל' נתון זה למעלה ממאתיים שנה לשינויים מבחינת הבנתו בקרב יהודים ולא־יהודים, עקב ההתפתחויות בהיסטוריה הכללית והיהודית מאז המהפכה הצרפתית ועד ימינו אלה. כיוון ההתפתחות בחברה היהודית הוא ברור וידוע: מחברה המוגדרת באופן חד־ממדי באמצעות חוקי ההלכה הדתית (למרות הבדלים מסוימים בנוסח ובמנהגים) אל חברה רב־זהותית במובן הדתי, התרבותי והמדיני; מחברה אירופית בעיקר, על־פי מקום מושבה, לחברה מפוצלת בין שלוש יבשות: אמריקה, אירופה ואסיה; מחברה חסרת ריבונות פוליטית לחברה שקרוב למחציתה חיה במדינה יהודית ריבונית.

שינויים קולקטיביים אלה, שנבעו מתהליכים פנימיים וחיצוניים כאחד, היו קיצוניים ביותר בהשוואה לתולדותיהם של עמים אחרים, בייחוד עמים אירופיים, שרובו של העם היהודי חי בתוכם. באורח פרדוקסלי אפשר אפוא לומר כי הרעיונות, התנועות הפוליטיות והתהליכים החברתיים־כלכליים שעיצבו את החברה האירופית המודרנית – כגון ההשכלה, האמנציפציה, הדמוקרטיה, הלאומיות, הסוציאליזם והפשיזם – השפיעו על החברה היהודית לטוב ולרע בעוצמה רבה במיוחד, והובילו, בין היתר, למאורעות מכריעים כמו הקמת המרכז היהודי בארצות־הברית, ייסוד מדינה לאומית בארץ־ישראל, ניתוק יהודי ברית־המועצות, ומעל לכול – השואה.

מבחינת 'הכלל היהודי' היה תהליך השינוי בעל אופי דיאלקטי. ראשיתו במהפכה הצרפתית, ואז עלתה שאלת הגדרתה של הישות היהודית הקולקטיבית. המשכו בהתפתחותה של הגדרה זו מהגדרה דתית־הלכתית להגדרה רוחנית־מוסרית, ממנה להגדרה לאומית־תרבותית וגם להגדרה לאומית־טריטוריאלית, ועד להגדרה האתנית הרב־תרבותית הרווחת בימינו אלה. הגדרה זו אולי תהיה שלב ראשון בתהליך דיאלקטי חדש של הבנתו והגדרתו של המושג 'כלל ישראל'.

ענייני כאן אינו בניתוח התהליכים ההיסטוריים, החברתיים והרוחניים שהובילו לשינויים בזהותם הקולקטיבית של היהודים, אלא בתודעה העצמית של היהודים כ'כלל ישראל' במובנו ההיסטורי, הרעיוני והפוליטי של המושג לנוכח השינויים הקיצוניים שהתחוללו בקרבם. לפיכך יידונו להלן שני דפוסי מחשבה הנוגעים למצבם המשתנה: האחד – זה של ההיסטוריוגרפיה שהתמודדה עם תולדות העם היהודי כעם אחד, והשני – זה של הפוליטיקה

היהודית, אשר ביקשה למצוא להם מעמד בטוח והגון בחברות שהם חיו בהן. בשתי הגישות היתה קיימת מודעות לתהליך השינוי בהיסטוריה היהודית, תהליך שבמסגרתו נוצר מתח בין מגמות המשיכה האוניברסליות לבין כוחות הבלימה הפרטיקולריים מן העבר, מן ההווה ולקראת העתיד.

הפרדוקס של קיום האחדות היהודית בתודעה ובמעשה תוך כדי התרחשותם של תהליכים חברתיים ותרבותיים מפרידים מצא לו ביטוי מובהק בתיאוריהם של ההיסטוריונים היהודים המודרניים, שכתבו היסטוריה מקיפה של עמם אך נבדלו זה מזה בהשקפותיהם על תולדות היהודים: מרכוס יוסט (1793-1860) וצבי היינריך גרץ (1812-1891), אנשי מערב אירופה; שמעון דובנוב (1860-1941), בן-ציון דינור (1884-1973) ורפאל מאהלר (1899-1977), אנשי מזרח אירופה; סלו בארון (1895-1989), שהיגר לאמריקה ממזרח אירופה; ושמאל אטינגר (1919-1988) מישראל. יוסט סבר כי היהודים הם בעיקרו של דבר ציבור בעל אמונה דתית, הנמצא בתהליך של השתלבות בחברה המעוצבת בידי ההשכלה. גרץ ראה בהם אומה דתית-רוחנית הנושאת שליחות מוסרית ותעודה מוסרית לעולם. דובנוב גרס כי היהודים הם אומה תפוצתית, הנושאת את הרעיון הלאומי למרות ניתוקה מהטריטוריה ההיסטורית שלה, ומממשת אותו בארגון קהילתי שמוקדו נע במרוצת ההיסטוריה ממרכז אחד למשנהו. דינור ראה בהם אומה המונעת לאורך כל תולדותיה בכוחו של דחף משיחי המכוון כלפי ארץ-ישראל. מאהלר הבין את הלאומיות היהודית בפירושה הציוני, וסבר כי היא תוצאה של התנאים החברתיים-הכלכליים האובייקטיביים שהעם היהודי מצוי בהם בארצות מושבו. ואילו אטינגר, שגיבש את השקפתו ההיסטורית לאחר השואה ולאחר הקמתה של מדינת ישראל, התקשה לגלות בתולדות היהודים בעת החדשה מגמה שלטת אחת ועמד על המתח בין מגמות סותרות.

למעשה, לפנינו שלוש גישות יסוד להגדרה כוללת של הזהות היהודית: לדעת יוסט וגרץ, היהודים הם אומה רוחנית; דובנוב ובארון גרסו שהם חברה בעלת יסוד לאומי ודתי, בעיקר תפוצתי; דינור ומאהלר סברו שהם לאום הקשור לטריטוריה הלאומית שלו – לארץ-ישראל; ואילו אטינגר מקומו בין שתי התפיסות האחרונות.

לאחרונה התפרסם ספרו של דוד ויטל, הנקרא בתרגום עברי 'עם נפרד: תולדות היהודים באירופה 1789-1939'. הספר אינו מציג היסטוריה כוללת של העם היהודי, אלא עוסק בעיקרו בהיסטוריה הפוליטית-לאומית של יהודי אירופה בתקופה הנדונה. ואולם, הואיל ויהדות אירופה היתה רובו המכריע של העם היהודי באותה עת, הרי ניתן לומר כי הספר דן ב'כלל ישראל' כתופעה פוליטית.¹

1. David Vital, *A People Apart: The Jews in Europe 1789-1939*, New York 1999. וראו: צבי גרץ, דרכי ההיסטוריה היהודית, ירושלים 1969; שמעון דובנוב, מכתבים על היהדות הישנה והחדשה, תל-אביב 1936; שלום בארון, היסטוריה חברתית ודתית של עם ישראל, א, פרק ראשון, תל-אביב 1968; שמאל אטינגר, תולדות ישראל בעת החדשה, תל-אביב 1969; Isaak M. Jost, *Allgemeine Geschichte des Israelitischen Volkes*, Berlin 1832

למרות ההבדלים המהותיים בין שלוש הגישות של ההיסטוריונים ‘המכלילים’, כולם היו שותפים להנחה האקסיומטית שלפיה קיים ‘כלל ישראל’ כתופעה רוחנית והיסטורית, והם כולם החזיקו בהנחה זו בדבר קיומו של ‘כלל ישראל’ אף-על-פי שאבחנו שינויים מהותיים שחלו בעם היהודי לדורותיו. יוסט, גרץ ודובנוב קבעו את זהותו כאומה גלותית, ואילו דינור, מאהלר, בארון ואטינגר ראו בעיניהם את חורבן גלות אירופה ואת תקומתה של מדינת ישראל ועל כן תפסו את הקיום היהודי כצירוף בין נורמליזציה טריטוריאלית-ממלכתית ובין אנומליה תפוצתית ייחודית – כמו מצבו בתקופת הבית השני – ובכך, במישרין ובעקיפין, קבעו כי מסלול ההיסטוריה היהודית הוא מעגלי. משמעות הדבר היתה חיזוק התפיסה בדבר אחדותה וייחודה של ההיסטוריה היהודית.

במישור השני, האידאולוגי-פוליטי, אפשר להבחין בארבע גישות מודרניות של תפיסת ‘כלל ישראל’ – אחת דתית ושלוש לאומיות. הגישה הדתית – הן זו הרפורמית והן זו הקונסרבטיבית – ניסתה להגדיר את ‘כלל ישראל’ במושגים דתיים-מודרניים כחלק בלתי-נפרד מן החברה המתקדמת הליברלית וההומנית הסובבת אותו. היסוד הלאומי בגישה זו לא היה גלוי, ומחזיקיה אף הסתייגו ממנו, אלא שהוא התקיים וגם השתמע בה מעצם הגדרתו של הציבור היהודי כבעל ייחוד משלו. לעומת זאת, שלוש הגישות האחרות היו לאומיות מוצהרות הן באידאולוגיה שלהן והן במגמותיהן הפוליטיות. הכוונה היא לתנועה היידישיסטית, שהושפעה מתפיסתו הלאומית של שמעון דובנוב, למפלגת ה‘בונד’ הסוציאליסטית-מרקסיסטית ולתנועה הציונית. שלוש הגישות היו שונות זו מזו ואף יריבות, אך עם זאת היה להן גם בסיס רעיוני ופוליטי משותף. היידישיסטים-דובנוביסטים שללו את התפיסה המעמדית הפרולטרית המרקסיסטית של ה‘בונד’, אך שתי התנועות הכירו בהיותם של היהודים עם גלותי ודגלו באוטונומיה יהודית תרבותית בארצות מושבם. ובאשר לציונים – אלה ראו בהקמת אוטונומיה לאומית יהודית בארץ-ישראל תנאי להמשך קיומו של העם בגלויותיו כ‘כלל ישראל’. משום כך, הציונות, באורח פרדוקסלי, שללה את ה‘גלות’ כתופעה רוחנית ונפשית אך דאגה להמשך קיומה של הגולה כהוויה לאומית. מסיבה זו היא נקטה מאז ועידת הלסינגפורס בשנת 1906 מדיניות שהוגדרה ‘עבודת ההווה’ בשני המישורים: חיזוק הקיום הלאומי בגולה, ובניין הבית הלאומי בארץ-ישראל. מדיניות זו הפכה אותה בהדרגה, עקב תהליכים היסטוריים חמורים שסיכנו את קיומם של היהודים, למייצגת האינטרס הלאומי של ‘כלל ישראל’. כך, לקראת מלחמת העולם השנייה, הכיר שמעון דובנוב בתפקידה ההיסטורי של הציונות, וגם התנועה הרפורמית שינתה את עמדתה האנטי-ציונית העקרונית המסורתית והחלה לתמוך בבניין הבית הלאומי ליהודים בארץ-ישראל. רק ה‘בונד’ נותר בסרבנותו הבדלנית ומיאן לשתף פעולה עם ‘כלל ישראל’, אף שבאותו פרק זמן עצמו היה בין ראשוני הנאבקים נגד גל האנטישמיות בפולין.

על אף כל ההבדלים ביניהן, לכל הגישות האלה היה למן ההתחלה בסיס משותף, והוא ההכרה בקיומו של עם יהודי עולמי, עם שרכיב יסודי במהותו הקולקטיבית הוא הגלות – בין שהיא שלילית, כדעת הציונים, ובין שהיא חיובית, כדעתם של הרפורמים, היידישיסטים והבונדאים.

מהו המצב כיום, לאחר השואה, לנוכח קיומה של מדינת ישראל ובעיצומו של תהליך האינטגרציה הכללית של היהודים בארצות המערב החופשיות? כדי לרדת לשורשי מהותו של 'הכלל היהודי' בימינו אלה מן הראוי לבחון אותו במושגים הסוציולוגיים והתרבותיים שתפסו מקום מרכזי במחשבה ובהיסטוריוגרפיה של ימינו, ולעמתם עם ההנחה הרעיונית המסורתית המכירה בקיומם של היהודים כ'עם עולם'. מנקודת המבט הדובנוביסטית, דומה שאפשר לומר ללא היסוס כי היהודים הקדימו כמה התפתחויות גלובליות המאפיינות את החברה המודרנית. הם היו המובילים ביצירתה של התפוצה המודרנית העל-לאומית (Transnational Diaspora) והעל-מדינתית. אמנם מדינת-אם משלהם לא היתה להם, אך בין התפוצות היהודיות בארצות השונות התקיימה מערכת יחסים מגוונת. לאחר קום המדינה היה הקשר בין מדינת ישראל לבין תפוצות ישראל לדוגמה מובהקת של קשרים בין מיעוטים אתניים למדינתם הלאומית.

היהודים הצליחו לקיים מסגרת קולקטיבית רבת-תרבותית בדרגת גיוון ששום אומה אחרת לא הגיעה אליה. אולי מפני שהרבת-תרבותיות היתה ליהודים מציאות חברתית אובייקטיבית, ובה בעת התקיימה בהם התחושה של 'כלל ישראל' כתודעה קולקטיבית סובייקטיבית בעלת גוונים אידאולוגיים. שתי תופעות אלה הביאו ליצירת מעין קונפדרציה וולונטרית של קהילות ומרכזים יהודיים שהיו קשורים זה לזה בקשרים בתחום העזרה הכלכלית, הסיוע המדיני וההשפעות התרבותיות. על בסיס זה נבנה הכלל היהודי 'המדומיין' – אם נשתמש בפרפרזה להגדרה הנפוצה של בנדיקט אנדרסון בדבר 'קהילות מדומיינות' (Imagined Communities) – לא דמיוניות אלא מדומינות. מבחינה זו, לנוכח הפלורליזם הרבגוני שאפיין את ההווה הקולקטיבית היהודית בעולם, הרי היהודים ב'דמיונם', כלומר בתודעתם, הפכו את עצמם ל'כלל ישראל'.

מובן ש'קהילה' זו כלל לא היתה דמיונית או בלתי-מציאותית, ממש כפי ש'קהילות מדומיינות' של לאומים אחרים היו מציאותיות בהחלט. הקהילה היהודית המדומיינת צצה על רקע מציאות היסטורית, פוליטית, כלכלית ותרבותית ייחודית. עם זאת, בהיותה גלובלית – בגלל פיזורם של היהודים – לא היה לה אותו בסיס טריטוריאלי, כלכלי ותרבותי משותף שהיה לעמים אחרים אשר בנו את זהותם הלאומית. לכן, התודעה הקולקטיבית המדומיינת האמיתית של היהודים היתה חזקה יותר ממקבילותיה אצל עמים אחרים. יוצא מכאן כי ככל שגברו והעמיקו השינויים החיצוניים והפנימיים שהתחוללו בחברה היהודית במאה השנים האחרונות, ובייחוד לאחר השואה, כן עלתה חשיבות התופעה הקולקטיבית של 'כלל ישראל'. על רקע זה הועמד 'כלל ישראל' בעבר, ובמיוחד בהווה, במבחן השפעתן של שתי מגמות התפתחות שונות: האחת צנטריפוגלית, השואפת ל'דה-קונסטרוקציה' היסטורית שלו, והשנייה צנטריפטלית, הנאבקת בדרכים שונות לחזק את קיומו על בסיס התנאים החדשים והמשתנים תדיר. המגמה הצנטריפוגלית היא בעלת אופי אוניברסליסטי מובהק מבחינת מכלול הערכים והעקרונות הרעיוניים שלה. היא שוללת כל ייחוד לאומי ואפילו אתני יהודי. היא מכירה בלגיטימיות של הדת היהודית המקשרת בין מאמיניה בעולם, אך שוללת כל קשר לאומי ביניהם. מבחינתה, היהודים בכל מקום בעולם, לרבות במדינת ישראל, הם אזרחים שווי

זכויות במדינותיהם ותו לא. מכאן שתפיסה זו מבטלת את אופיה האתני-לאומי של כל מדינה ומעמידה את הלאומיות על האזרחות בלבד. במובן זה, מדובר במגמה הנוגדת את תפיסת העולם של היהדות המסורתית ושל הציונות כאחד.

המגמה הצנטריפטלית היא, אם אפשר לומר כך, בעלת אופי גלובלי יהודי; כלומר, היא דוגלת בתפיסה של ‘עם עולם’ המקיים את ייחודו היהודי למרות פיזורו, ומסתמכת לשם כך על התפתחויות גלובליות שחזקו את הקשרים בין התפוצות ה‘על-לאומיות’ ובין ארץ האם שלהן. מבחינתה, הגלובליזציה מבשרת דווקא את היחלשותה של המדינה הלאומית ואת התחזקות הקשרים העל-לאומיים הכלכליים, האתניים והתרבותיים. מגמה זו, במישורין ובעקיפין, מסייעת לתפיסה של ‘כלל ישראל’ ומחזקת אותה. היא אמנם נוטלת מ‘כלל ישראל’ את ייחודו הקיומי, אולם בה בעת היא מעניקה לו לגיטימציה אוניברסלית. בכך, באורח פרדוקסלי, בהעניקה לו אופי כללי, היא מחזקת את אופיו הייחודי, בהפכה את האנומליה היהודית הייחודית בעבר לנורמליה כללית בהווה. יוצא מזה שקיומם האוניברסלי של היהודים הוא ייחודם הפרטיקולרי, ותודעתם הפרטיקולרית מאפשרת את קיומם האוניברסלי.

לשתי מגמות אלה אופי ומגמות פוליטיים נוגדים, הנשענים גם על נרטיב היסטורי שונה בכל הנוגע לקשר שבין העם היהודי לארץ-ישראל בעבר ובהווה. אופיה האוניברסליסטי של המגמה הצנטריפוגלית מתורגם למאמץ פוליטי לערער ואפילו לבטל את המקום המרכזי או המיוחד שתופסת מדינת ישראל בהווה הקולקטיבית של היהודים, במטרה לעקור את האתוס הציוני מן התודעה של ‘כלל ישראל’. אין ספק כי ככל שמתרחבת האינטגרציה של היהודים בארצות מגוריהם מתרבים ההדים למגמה זו. ההוכחה לכך היא המהפך שחל ב‘זכרון השואה’ והמרתו מעניין לאומי יהודי לתופעה אוניברסלית. המרה זו הופכת את הטרגדיה האנושית של השואה לתופעה מוסרית אוניברסלית המנותקת מן הרקע ההיסטורי היהודי שלה – כל זאת גם מתוך כוונה להחליש את הקשר ההיסטורי והמוסרי בין השואה והיהודים כעם ובין מדינת ישראל, ובכך להקל את שילובם של היהודים בחברה שבה הם חיים.

מנגד חלה התעוררות גם במגמות הצנטריפטליות, הבאות לחזק את התודעה הקולקטיבית היהודית בישראל ובתפוצות. התעוררות זו באה לידי ביטוי בהתחזקותו של האקטיביזם הדתי, הלאומי-ציוני ואפילו של האקטיביזם הדתי הלא-ציוני, המקבל למעשה את המדינה הציונית; בהתגברות מעורבותן של העיליות הכלכליות בעניינים הנוגעים לחינוך יהודי; בהתלכדות הפוליטית של הממסד היהודי בתפוצות סביב ישראל; וברגישות הציבורית היהודית כלפי גילויי האנטישמיות בארצות העולם. הדוגמה המובהקת לעניין זה היתה העמידה הציבורית היהודית המשותפת מול ההתקפה הפוליטית הגזענית על הציונות ועל מדינת ישראל בוועידת דרבן.

לנוכח מגמה דו-כיוונית זו, שאינה דמיונית ואפילו לא מדומיינת, אלא אחוזה היטב במציאות הקיימת, נשאלת השאלה – מהו ‘כלל ישראל’ בימינו כתודעה קולקטיבית, והאם אנו ניצבים לפני התפתחות דיאלקטית חדשה בהגדרת מהותו הרעיונית? לשאלה זו איננו יכולים למצוא תשובה בהיסטוריוסופיה היהודית במאה השנים האחרונות.

שהרי בימינו אין היהודים אומה של 'סובלים ולומדים' הנושאים את רעיון הצדק המוסרי האלוהי, כפי שהאמין גרץ; אין הם אומה המוכיחה את כוחה של ההכרה הלאומית של ציבור בעל רצון לקיים את ייחודו באוטונומיה לאומית-תרבותית אף כי אין לו טריטוריה משלו, כדעת דובנוב; אומתם של היהודים אינה ארגון חברתי-דתי גידא, כפי שטען בארון, שהרי יש להם מדינה ריבונית משלהם, ואין היא חברה המונעת מכוח הדחף המשיחי של שיבת-ציון, כפי שהאמין דינור; אף אין היא מתקבצת סביב הריכוז הטריטוריאלי הלאומי בארץ-ישראל, כפי שפירש רפאל מאהלר. קשה אפילו לדבר על פוליטיקה לאומית של 'כלל ישראל', כפי שוויטל סבור, שהרי עיקר בעיותיה של זו נסתיימו באורח טרגי בשואה מזה, ובהישג של הקמת מדינת ישראל מזה. אנו ניצבים אפוא לפני 'נרטיבים היסטוריים' חדשים לחלוטין, הבאים לערער – במישרין ובעקיפין – את עצם התפיסה בדבר קיומה של היסטוריה יהודית אחת למרות גזניה השונים.

גם האידאולוגיות המודרניות אינן חלות עוד על המציאות היהודית. התרבות המסורתית בביטוייה הרפורמי או הקונסרבטיבי נוגעת בעיקר ליהדות ארצות-הברית; היידישיזם הלאומי במתכונתו הבונדאית או הדובנובית נהרס ונעלם בשואה; והציונות, שהגשימה חלק חשוב ממטרותיה, אינה מדברת עוד אל לבם של היהודים ועל כן אינה ניצבת עוד במוקד עניינינו של 'כלל ישראל'.

עם זאת, תודעת 'כלל ישראל' הנדרשת בימים אלה אינה יכולה להיות אלא היסטורית ורעיונית. שכן, בניגוד לעבר, היהודים בימינו הם ציבור שהגדרה ההלכתית אינה יכולה עוד להקיף את כולו או את רובו. זהו ציבור אשר מבחינת מעמדו האזרחי, מהותו התרבותית ודרכי אמונתו הדתית אין לו עוד הגדרה אחת.

לפיכך, אל מול המציאות היהודית התרבותית והחברתית שנוצרה לאחר השואה ולאחר הקמתה של מדינת ישראל, מבחינתו של ההיסטוריון הגדרת היהודי אינה יכולה להיות אלא היסטורית. במקום יהודי המוגדר על-פי ההלכה יכול ההיסטוריון לדבר רק על יהודי המוגדר בהיסטוריה. על דרך השלילה אפשר להגדיר את 'היהודי ההיסטורי' על-סמך הניסיון והזיכרון ההיסטוריים הקולקטיביים. לפי הגדרה זו, יהודי אינו יכול להיות בן דת אחרת זולת הדת היהודית, ובדרך זו נשמר הרצף ההיסטורי של שילוב בין דת ללאום בעם חסר טריטוריה המפוצל בין תרבויות שונות בחברות משתנות. על דרך החיוב, ההגדרה חייבת להיות פלורליסטית. 'היהודים הפלורליסטים' הם אנשים הנושאים זהויות שונות ומגוונות: באמונותיהם, בתרבותם ובאזרחותם. מצד אחד הם מצויים בתוך-תוכו של תהליך היסטורי מואץ של שינויים חברתיים, הנמשך יותר ממאתיים שנה; מצד שני מאחדת אותם התחושה שיש ביניהם קשר, שלפעמים הוא מושפע ממצוקות היסטוריות ולפעמים הוא מונע מעצם הרצון לשמור ולקיים את 'כלל ישראל'. קשר זה, המייחד את היהודי כיחיד בתוך הכלל היהודי בימינו, הוא וולונטרי-אישי וממלכתי-אזרחי בעבור קבוצות שונות של יהודים. היהודים במדינת ישראל חיים במסגרת שהגדרה עצמה מראש יהודית, והגדרה זו מחייבת אותם, ואילו יהודי התפוצות – כמחציתם משתייכים על-פי בחירתם החופשית למוסדות יהודיים שונים. שתי הצורות של שייכות היחיד למסגרת קולקטיבית יהודית – הן זו 'הנאכפת' בידי המדינה והן זו 'הרצונית' – משקפות את הקיום הפלורליסטי של 'היהודי ההיסטורי'.

לסיום אפשר לומר כי קיומו של ‘היהודי ההיסטורי’ כאדם רב זהויות, בעקבות תהליכי הנורמליזציה החברתית, מבליט את הייחודיות שבקיום היהודי. השאלה אם ייחודיות זו גם מחזקת את הקיום היהודי היא סוגיה שהציונות נטלה על עצמה להתמודד עמה. שהרי הציונות, כביטוי המקיף והכולל ביותר של היהדות ההיסטורית, היא התפיסה הממזגת את מהות העבר עם השינויים בתחומי הדת, החברה, הפוליטיקה והתרבות. מבחינה זו הציונות היא גם התפיסה הפלורליסטית ביותר ביהדות, וכתנועה היא הוכיחה את כוחה כארגון פוליטי פעיל ומצליח, למרות ההבדלים הגדולים בין רכיביו השונים. כך התממשה בה הנוסחה הדיאלקטית של ‘אחדות הניגודים’, שאין כמוה לבטא את מושג ‘היהודי ההיסטורי’ ואת ההתלבטות בשאלות ‘מה הם היהודים’ ו‘מי הוא יהודי’.

בהקשר הזה אין מנוס מלהצביע על תופעה פרדוקסלית נוספת: מדינת ישראל הוקמה כמדינתו של העם היהודי כמות שהוא קיים בפזורותיו ובתרבויותיו; והנה, זה ארבעים שנה, מאז החלו המאבק הפוליטי והדיון הציבורי בשאלה ‘מיהו יהודי’ ועד ימינו אלה, שבהם מתחוללת המחלוקת בדבר מעמדם של הזרמים המודרניים ביהדות, מתעצמת בה, בלחצם הפוליטי של החוגים האורתודוקסיים, התפיסה האנטי־ציונית. מצב זה מוליד את הסתירה הגדולה בין המדינה, המצהירה על עצמה עקרונית כי היא ציונית ומקיימת עיקרון זה בחוק השבות, ובין המצב הפוליטי בתוכה, הגורם להנהגתה של מדיניות אנטי־ציונית המפלגת את העם היהודי. וכך, ב‘עורמת ההיסטוריה’ ואולי אף בלעגה, מדינת ישראל הציונית עלולה להפוך לאנטי־ציונית.

בכך הגענו אל השאלה בעלת האופי העיוני והרעיוני כאחד – האם במצבו הנוכחי יכול להתקיים ‘כלל ישראל’ ללא אתוס רעיוני משותף? כלומר, באין טריטוריה משותפת, שפה ותרבות בסיסית ואמונה דתית בנוסח אחד, האם תיתכן תודעת מאחדת בלי אידאולוגיה מלכדת? זו שאלה שבמסגרתו של דיון זה יש לענות עליה רק בדרך אמפירית, באמצעות בחינתן של החלופות האידאולוגיות שהיו קיימות בציבור היהודי בעבר ושל אלה הקיימות בו בהווה – והכוונה היא רק לתנועות בעלות האופי המודרני, ואמת־המידה היא ההיקף של תפיסת ‘כלל ישראל’ שלהן בסדר עולה – מן המצומצם אל הרחב.

הדרך הראשונה מבחינה זו היא דרכה של אגודת־ישראל, שהיתה תנועה דתית אורתודוקסית בעלת מאפיינים מודרניים בתחום הארגון, החינוך והמעורבות הפוליטית, אך צמחה בעבר בתוך הציבור העממי החרדי האשכנזי וזו דמותה גם כיום. הוא הדין בתנועת ש”ס, הנוסח הספרדי של אגודת־ישראל במובן הקשר למודרנה. הדרך השנייה היא דרכה של התנועה הדתית הלאומית. היא אמנם חרגה מן התרבות הדתית האשכנזית בהצטרפותה לתנועה הציונית ובפנייתה ליהודים בני העדות המזרחיות הלא־אשכנזיות, אך אמונתה הדתית נותרה מסגרת המפרידה בינה לבין הציבור הלא־דת. הדרך השלישית היא דרכן של התנועות הדתיות המודרניות – הרפורמית והקונסרבטיבית. הן אמנם נפתחו לציבור הרחב מבחינת אמונתן, אך מן ההיבט הסוציולוגי־תרבותי משתייכות בעיקר למעמד הבינוני היהודי בארצות המערב הדמוקרטיות והליברליות. הדרך הרביעית היא דרכה של תנועת ‘התחייה’ היידישיסטית, הניזונה מרעיונות תרבותיים דובנוביסטיים ובונדאיים הזוכים בזמננו לעדנה

בארצות אירופה ובארצות־הברית בזכות האידאולוגיה הרב־תרבותית. תופעה זו ראויה להוקרה ולברכה, אך אין היא אלא מעין 'מותרות' ואופנה הרווחים בקרב חוגים מצומצמים – שהרי הטרגדיה היא שלתרבות זו אמנם יש אינטלקטואלים, אולם אין לה עם.

הדרך החמישית היא דרכה של הציונות. אין לה עוד השפעה פוליטית בעם היהודי, אך הרעיון הטמון בה הוא עדיין בר־תוקף בהווה לא פחות מבעבר; משום שבין חמשת הזרמים בקרב 'כלל ישראל' היתה הציונות מראשיתה נושאת האידאולוגיה המקיפה והפלורליסטית ביותר מכל האידאולוגיות של התנועות המודרניות בעם היהודי. מנהיגיה – החל בהרצל, עבור לווייצמן ולז'בוטינסקי וכלה בבן־גוריון – נשאו את האתוס של 'כלל ישראל' בשורה אחת עם ארץ־ישראל ומדינת ישראל. ככזאת גם התקבלה הציונות בהדרגה, בתנאים היסטוריים משתנים, בקרב רובו של העם היהודי, ומשום כך אף הצליחה לממש חלק חשוב של מטרותיה ולחולל בו מפנה מהפכני שכמוהו לא חוללה שום תנועה לאומית אחרת בקרב עמה.

באשר ל'כלל ישראל' בימינו – אין אלטרנטיבה לאתוס הציוני עד אשר ימצא לו אתוס חלופי כלשהו, אם אכן ימצא לו כזה. אלא שלנוכח 'הסיטואציה היהודית' החדשה, האידאולוגיה הציונית חייבת להתאים את עצמה אליה, כפי שעשתה בכל תולדותיה. השינוי הראשון שצריך לחול בה הוא הכרה מפורשת בכך שלאחר הקמתה של מדינת ישראל וביסוסה של חברת החירות המערבית היו היהודים מעם גלותי לעם תפוצתי. הגבול בין שתי ההגדרות מסומן קודם כול בחירות של היהודי לבחור את מקום מגוריו בין מולדתו האזרחית למולדתו הלאומית. השינוי השני הנדרש הוא הסכמה כי הבעיה היהודית בימינו היא החירות והפתיחות, לעומת השעבוד והאפליה, והסכמה כי בכך התחלפה הגולה הפוליטית בגלות רוחנית. ואם הרצון הסובייקטיבי של חלק גדול מן היהודים לשמור על ייחודם הקיבוצי עדיין קיים, הרי בכך הוא נהיה תופעה אובייקטיבית, זו שהאתוס התואם אותה יותר מן האחרים הוא הציונות כפי שהגדרנו אותה לעיל.

השינוי השלישי יתבטא במודעות לכך שהקיום של 'כלל ישראל' כישות בעלת מאפיינים קולקטיביים אינו תלוי אך ורק בישראל. היא אמנם רכיב חשוב בתוכו, אך כדי לקיימו דרושה מעין 'קונפדרציה' יהודית עולמית שתקצה לכל מרכז מקום ייחודי וחשיבות יחסית משלו: לישראל הייחוד המדיני־ריבוני והתרבותי־לאומי; לארצות־הברית הייחוד שבעוצמה הכלכלית ובהשפעה הפוליטית; לאירופה הייחוד של הרב־תרבותיות היהודית; וכן הלאה. לכל אחד מן המרכזים הללו יהיו גם חשיבות אינטלקטואלית וייחוד אינטלקטואלי משלו, ומשקלו של כל אחד מהם בתוך ה'קונפדרציה' הזאת ישתנה בהתאם לשינויים במציאות ההיסטורית. עם זאת, מבחינת 'כלל ישראל', למדינת ישראל כמרכז תכונות עדיפות לעומת המרכזים התפוצתיים. אחת מהן היא ריבונותה המדינית כמדינה יהודית, המעניקה לה את היכולת לקבוע מדיניות המשפיעה על 'כלל ישראל' – כמו למשל 'חוק השבות', כמו קביעת פרהסיה יהודית בשמירת שבת וחגים, כמו טיפוחה של התרבות היהודית ובמיוחד של השפה העברית, וכולי. התכונה השנייה נובעת מן הראשונה, והיא שבמדינת ישראל מתפתחת חברה יהודית שיש לה פרהסיה יהודית חילונית לצד זו הדתית, ואילו בתפוצות הפרהסיה היהודית היא אך ורק דתית. מכאן שהמסגרת של 'כלל ישראל' במדינת ישראל רחבה יותר

מזו שבתפוצות, משום שהיא כוללת את מקיימי היהדות (Judaism) כתרבות דתית, וגם את היהודיות (Jewishness) כתרבות חילונית ודתית, ורק מסגרת כזאת יכולה לבטא ולקיים את ‘כלל ישראל’. המסקנה הנובעת מכך היא שבין החברות היהודיות בעולם, זו שבישראל היא החופפת, יותר מן האחרות, את המושג ‘כלל ישראל’, וכי ישראל היא מרכז יהודי ולא רק מרכז של יהודים.

תרומתה של המדינה היהודית לגיבושן של זהויות יהודיות מודרניות

רות גביזון

הקדמה

הקמתה של מדינת ישראל, לאחר כאלפיים שנות גלות ללא עצמאות לעם היהודי, אמנם יצרה בסיס איתן לפיתוח היהדות לזרמיה השונים, בישראל ובתפוצות, ואפשרה פריחה חסרת תקדים של מגוון זהויות יהודיות. אבל עם הקמת המדינה, עד כמה שהדבר נשמע כמעט פרדוקסלי במבט ראשון, נעשה הקיום היהודי שביר ופגיע יותר. לכן אלה מבינינו החפצים בשגשוג העם היהודי חייבים לבחון את האתגרים השונים שמדינת ישראל והעם היהודי בעולם כולו מתמודדים עמם כיום, ולהציע דרך פעולה למען עתיד של שגשוג ופריחה של צורות קיום יהודיות מגוונות.

כדי לבסס הצעות במגמה זו, אפתח בחלק הראשון של המאמר בניתוח המאפיינים הייחודיים של החיים היהודיים בישראל. ישראל היא המדינה היחידה בעולם שהיהודים הם רוב בה ויש בה תרבות ציבורית יהודית-עברית. היא גם המדינה היחידה בעולם ששאלת יהודיותם של אנשים היא בעלת משמעויות מרחיקות לכת מבחינת דיני ההגירה והמעמד האישי. הרכב האוכלוסייה בישראל, והעובדה שיש בין תושביה היהודים הסבורים שיהודיותה של המדינה פירושה קבלת עול ההלכה היהודית בעניינים מסוימים, יצרו כאן קונפליקט ייחודי בין קביעות דתיות לקביעות משפטיות ואזרחיות בעניין 'מיהו יהודי', קונפליקט שאין כמוהו בשום מדינה אחרת. למצב זה משמעות חשובה באשר למאפייניה של הזהות היהודית בארץ ובתפוצות. לטענתי, יש להפריד בין זיהויו של מי שזכאי לעלות לישראל מכוח קשריו הזהותיים, המשפחתיים או התרבותיים עם העם היהודי, שאלה שהמדינה חייבת להכריע בה, ובין שאלת 'מיהו יהודי' במובן הפנים-דתי, שהמדינה אינה כשירה ואינה יכולה להכריע בה. רק במדינה היהודית יכולה להתעורר השאלה הטורדת, עד כמה הדמוקרטיה של המדינה מתיישבת עם היהודיות שלה. אעמוד בקצרה על המתח הזה, ואסביר באיזה מובן אפשר וחשוב ליישב בין השניים. כמו כן, רק במדינה היהודית מתעוררות שאלות של הפעלת כוח

* מאמר זה הוא עיבוד של הרצאה שניתנה בכנס על כלל ישראל באוניברסיטת תל-אביב ב-21 בינואר 2002. אני מודה ליואב ארציאלי על עזרתו בתרגום ההרצאה ובעיבודה.

המדינה על-ידי ציבור יהודי. כך באשר לשימוש בכוח הצבא ובכוח הכפייה של המדינה, וכך באשר לשמירת הסדר הציבורי בכלל, ואף ההגנה על קהילות דתיות לא יהודיות ויישוב המתחים ביניהן. גם מאפיין זה אוצל על אופן עיצובן וגיושן של זהויות יהודיות מודרניות. על רקע הניתוח הזה של מאפייניה הייחודיים של המדינה היהודית ושל אופני החיים היהודיים בה, אבחן בחלקו השני של המאמר את תרומתה של מדינת ישראל, כמדינת הלאום של העם היהודי, לפיתוחן ולגיבושן של זהויות יהודיות מודרניות בישראל ובתפוצות. לישראל יש השפעה חשובה על חייהן של קהילות יהודיות דתיות בארץ ובתפוצות, אולם השפעתה מובהקת וייחודית על אלה שרכיבי הזהות היהודית הדתית אצלם חלשים יותר. קשה מאוד ליהודי חילוני בתפוצות שלא להיטמע בסביבתו. זאת, לעומת הקלות שבה יכולים יהודים חילונים בישראל לשמר את ייחודם האתני והתרבותי. עם זאת, אצביע גם על הדרכים שבהן חיים בישראל עלולים להחליש את הזהות היהודית של חילונים, דווקא בגלל הקלות הזאת של הימנעות מטמיעה.

אלה מהקוראים שיקבלו את מסקנתי בחלקו השני של המאמר, בדבר חשיבותה של ישראל לצורות הקיום היהודי בארץ ובעולם, יוכלו לבחון כמה מסקנות שנראות לי נובעות ממנה, מסקנות שאדון בהן בחלקו השלישי והאחרון של המאמר. ראשית, חיזוקה של ישראל כמדינת הלאום של העם היהודי מחייב גישה מכילה ומסבירת פנים לצורות שונות של יהודיות בתוכה. בהקשר זה, אני סבורה כי נדרש שינוי גישה הן מצדם של ראשי התפוצות, המעוניינים בהחלתם של ההסדרים המקובלים במדינות המערב גם במדינת ישראל, דבר שאינו נחוץ ואינו בריישוב, הן מצדם של האורתודוקסים בישראל, אשר המונופול המשפטי שהם תובעים לעניין הגיור פוגע קשות באחדות היהודית. חשוב גם לחזק את היסודות המדגישים קרבה יהודית בין ישראל לתפוצות, למשל, לחזק את נטייתם של יהודים בעולם כולו לרכוש שליטה בשפה העברית. קשר תרבותי וקיומי עם ישראל אף יכול להיות חוליה מקשרת כזאת. נוסף על כך, חשוב לעשות מאמצים מודעים להעמקת הזהות היהודית החילונית המודרנית, הלוקה לדעתי ברדידות.

בסיום המאמר אטען כי כל הזרמים ביהדות, בארץ ובעולם, נדרשים כיום להכיר בחשיבותה של גישה מכילה ליהדות מבחינה תרבותית לאומית. כך ראוי הן 'מפני דרכי שלום' הן בשל שותפות הגורל היהודית המחייבת אחדות ולא פילוג – ובפרט נוכח לקחי ההיסטוריה היהודית על פגיעה של 'שנאת חנם'.

חלק ראשון: המאפיינים הייחודיים של החיים היהודיים בישראל

ישראל היא המקום היחיד בעולם שהיהודים מקיימים בו מדינה, הם רוב בה והמדינה הוקמה מלכתחילה בתור מדינת הלאום שלהם. מדינת ישראל היא המקום היחיד בעולם שהצביון הציבורי בו (ולא רק בשכונה או בעיר מסוימת) הוא יהודי-עברי. רק בישראל היהדות והשפה העברית הם בִּרְת המחדל. ישראל היא המקום היחיד בעולם שהיהודים נוהגים בו מנהג

ריבון: הם שולטים בהגירה, בביטחון ובשאר הפונקציות והתפקידים הנגזרים מן הריבונות. הם גם אחראים לכל מעשי המדינה, לרבות חקיקת חוקים המסדירים את ענייני המעמד האישי ולרבות דאגה לרווחת המיעוט הלא־יהודי הניכר החי בישראל. המדינה היהודית היא המקום שהיהודים, לאחר כאלפיים שנות גלות, שבו להיות בו 'עם ככל העמים'. בהיותה מדינה יהודית ריבונית, ישראל שימשה מקלט ליהודים אשר נרדפו קשות במקומות רבים. גם כיום ישראל מוסיפה למלא מטרה זו. לעומת זאת, ישראל היא גם מטרה לאיום צבאי מתמיד של כמה ממדינות ערב, ולכן היא מתמודדת תדיר עם הסוגיות הקשות של שימוש בכוח צבאי. בייחוד בתקופות של עימות מזוין, כמו זה המתנהל כאן בשנתיים האחרונות, מאז אוקטובר 2000, נדרשת ישראל לשאלות מתי מלחמה צודקת ומה מותר לעשות תוך כדי ניהולה. כמו בארצות אחרות, יש בתוכה מחלוקת בשאלות אלה.

הריבונות היהודית במדינת ישראל תרמה תרומה מכרעת לעוד אחד מההישגים המרכזיים של התנועה הציונית: תחיית השפה העברית ושגשוגה. תחיית העברית החלה אמנם לפני הקמת המדינה והתפתחה מאוד בתקופת היישוב. אבל רק עם הקמת המדינה היתה השפה העברית לשפת המדינה והיא מאפיין בולט שלה, ליהודים וללא־יהודים כאחד. לפיכך, העברית, כשפה משותפת, שימשה גורם הטמעה ראשון במעלה לכל בני החברה הישראלית. לרבים בישראל עברית אינה שפת אם ראשונה. כך אצל העולים החדשים, וכך אצל הערבים תושבי הארץ שאינם רוצים, בדרך הטבע, לאבד רכיב זהות כה חשוב. מדינת ישראל הכירה ברצון זה ואפשרה לערבים להוסיף ולקיים את מערכת החינוך שלהם בשפה הערבית. עם זאת, כוחה של העברית כשפת המדינה משפיע גם עליהם: קשה מאוד לחיות ולעבוד בארץ בלי עברית, והצורך לשלוט בה גורם לכך שיש היחלשות מסוימת בשליטה בערבית אף בקרב האוכלוסייה הערבית בישראל, לדאגתם המובנת של מנהיגיה.¹ בעיה זו כמעט אינה קיימת מבחינת אחרים. ליהודים הוותיקים בישראל העברית היא שפת האם היחידה. בתוך דור או שניים נעשית העברית גם שפת האם היחידה של רוב ילדי העולים. יש קבוצות הרוצות לשמור באופן פעיל על שפתן, כדרך של שמירת קשר לתרבות שממנה באו. הדבר בולט כיום בגל העלייה החדש ממדינות חבר העמים. ימים יגידו באיזו מידה יצלח מאמץ זה לאורך זמן.

לריבונות היהודית יש גם השלכה ייחודית על דרכי קביעת גבולות הקולקטיב היהודי. בכל העולם, בכל הדורות, עסקו הקהילות היהודיות בשרטוט גבולותיהן כלפי סביבתן.

1. לחשש מפני ישראליוציה, התהליך המורכב הכולל גם את חדירת העברית אל חייהם של הערבים בישראל, ראו: עזמי בשארה, 'הערבי הישראלי: עיונים בשיח פוליטי שסוע', ציונות: פולמוס בן זמננו (סדרת נושא: עיונים בתקומת ישראל), קריית שדה־בוקר 1996, עמ' 318-337. הדגמה לכוחה של העברית כשפת מדינה ניתן למצוא בבתי־ספר דו־לאומיים או דו־לשוניים, כגון אלה הקיימים בנווה שלום או בגוש שגב. בבתי־ספר אלה יש מחויבות ברורה לדו־לשוניות, אולם רמת העברית של הערבים גבוהה תמיד הרבה יותר מרמת הערבית של היהודים. הדבר מחזק את הנטייה לקיים את השיח בעברית, המאפשרת רמת שיח גבוהה יותר. אמנם הלימוד הדו־לשוני מחזק את הערבית של היהודים יחסית למי שלומדים בבתי־ספר עבריים, אולם הוא נוטה להחליש את הערבית של התלמידים הערבים:

הדבר היה חיוני להפעלה של דיני המעמד האישי, שדרשו שמירה על המסגרת, וגם להתגוננותם של הקהילה ושל חברה מפני טמיעה. בדרך הטבע, הזהות היהודית נקבעה ברוב התקופות בהתאם לפירוש המקובל של ההלכה היהודית בקהילות. גם הסביבה – פרטים, קבוצות או רשויות השלטון – תייגה והגדירה פרטים וקבוצות כ'יהודים'. השואה היא הדוגמה הקיצונית ביותר לתיוג זה על-ידי אחרים: המשטר הגרמני הנאצי הגדיר 'יהודים', וביצע בעקבות ההגדרה רצח עם. המשטר הנאצי ראה כיהודים גם כאלה שלא הגדירו עצמם יהודים ולא נהגו אורח חיים יהודי, קל וחומר אנשים שלא היו יהודים על-פי ההלכה או על-פי תפיסת הקהילות היהודיות את חבריהן. הגדרתם היתה 'גזענית' במובהק, והסתמכה על מאפיינים של 'דם יהודי'. בדרך-כלל, האפיון של אנשים כ'יהודים' לא הביא לתוצאות כה נוראות, אבל במקרים רבים היה התיוג החיצוני, שתייגו לא-יהודים או רשויות, מקור אפשרי לאפליה או לרדיפה. במקרים אחרים, התיוג מטעם המדינה כ'יהודים' היה תלוי בהחלטתם של האזרחים להזדהות בדרך זו. כך היה, בעיקרו של דבר, בברית-המועצות. גם שם, תוצאת התיוג הזה היתה עלולה לפגוע. מכל מקום, השלטון עצמו לא התערב בשאלה מי בחר להגדיר עצמו 'יהודי', והגדרה עצמית זו לא היתה קשורה לקביעות הלכתיות.

יוצא אפוא כי השאלות 'מהי יהודיות' ו'מיהו יהודי' הן שאלות נצחיות ואוניברסליות. למעשה, האפיונים המיוחדים של שאלות אלה לאורך הדורות, ובפרט התשובות השונות שניתנו להן, עשויים לתת לנו ציר השוואה מעניין בין הקהילות היהודיות והזהויות היהודיות שהתפתחו בתקופות ובמקומות שונים.

בישראל יש לשאלה 'מיהו יהודי' ממד מיוחד – היא קשורה בהענקת אזרחות ובמדיניות ההגירה הריבונית של המדינה. ייחוד זה של שאלת 'מיהו יהודי' אוצל על המשמעות הגדולה שיש לקביעות החוק בישראל הן בנוגע להגדרת הזהות הפנימית הן בנוגע ליהודי התפוצות. כל המדינות מעניקות אזרחות ומקיימות מדיניות של הגירה. עקרונית, מתן אזרחות אינו צריך להיות קשור למוצא אתני או תרבותי. ואכן, בכמה מדינות, כגון ארצות-הברית, מתקיים עיוורון בדבר מוצאו האתני או התרבותי של המבקש לרכוש אזרחות. עיוורון זה מתחייב על-פי החוק, והוא משתלב באתוס הלאומי של ארצות-הברית כמדינת הגירה. אבל יש לזכור, בפרט על רקע הביקורת המושמעת לעתים על חוק השבות הישראלי, כי במדינות לאום רבות מתקיימת מדיניות הגירה המעניקה העדפה לבני הרוב הלאומי. אין שום מדינה שהמוצא הדתי קובע בה לעניין רכישת אזרחות. יוצא אפוא כי הגשמת מדיניות בדבר הגירה ורכישת אזרחות אינה מחייבת את רוב המדינות לספק תשובות משפטיות מוסמכות לשאלה מהי זהותו האתנית של אדם, והחלטות בשאלות זהותו הדתית של אדם אינן בתחום קביעותיה של שום מדינה. ענייני זהות כגון אלה מושארים לטיפול של 'החברה האזרחית', הכוללת גם מוסדות דתיים וקהילות דתיות. הקהילות הן המחליטות מי חבר בהן. לעתים מזומנות, הקריטריונים לחברות בקהילה דתית הם גמישים, דינמיים והם תגובה להתפתחויות ולצורכי השעה. אבל בכל מקרה, גופי המדינה, במובחן ממוסדות החברה האזרחית, אינם צריכים להכריע בשאלות אלה, וכך נמנעת ההתנגשות בין הדת למדינה, או לפחות נחלשת עוצמתה.

תרומתה של המדינה היהודית לגיבושן של זהויות יהודיות מודרניות

בישראל המצב שונה. בענייני המעמד האישי שולטים כללים ומוסדות דתיים, וזאת מכוח הוראה של חוק מדינה, שהשאיר בתוקף את שיטת ה'מילט' העות'מנית. לכן סוגיות כגון פלורליזם דתי ביהדות והתרת נישואין בין בני אמונות שונות נעשות דחופות וחשובות מבחינה ציבורית ומשפטית, ואין הן מושא לוויכוח תאורטי בין זרמים שונים ותו לא. המונופול האורתודוקסי הנוכחי בענייני נישואין וגירושין יוצר חיכוך פוליטי בלתי־פוסק, ובעטיו שאלת הזהות היהודית, דרכי הוכחתה והמוסדות המופקדים על קביעתה, נהפכת לאחת השאלות המרכזיות בחיים הציבוריים בישראל.

סוגיית השבות עשויה לחדד נקודה זו אף יותר מענייני המעמד האישי. ישראל, כמו מדינות לאום רבות אחרות, מעניקה העדפה בהגירה לבני הלאום שלה, הלאום היהודי. במאה ה־21 נעשתה הגירה לישראל מבוקשת אף מעבר למה שאבות הציונות חלמו אי־פעם. האזרחות הישראלית רבת היתרונות, הכוללת סל קליטה נדיב, מוענקת ליהודים ולבני משפחותיהם מכוח חוק השבות הישראלי, שתוקן ב־1970.²

הרקע לתיקונו של חוק השבות ב־1970 חשוב לענייננו ולכן ארחיב בו מעט. כאשר נחקק חוק השבות ב־1950, הזכות להגר לישראל ניתנה ליהודים, בלי שהחוק הגדיר מיהו 'יהודי'. באותה עת, כל אדם שרצה להשתתף במאמץ לבנות את המדינה היהודית הצעירה התקבל בברכה. ההנחה היתה כי אנשים שאינם משתייכים לעם היהודי לא יציגו עצמם כיהודים כדי לעלות למדינה צעירה הנאבקת בקשיים ובמכשולים. לצורך עלייה די היה בנכונות לשותפות גורל עם העם ועם המדינה. היתה עצימת עיניים מסוימת בדבר יהודיותם של העולים, ואף אם במקרים מסוימים לא טענו עולים כי הם יהודים, לא היתה בעיה מעשית בהתאזרחותם ובקליטתם.

יתר־על־כן, על רקע הרדיפות הנאציות היתה משיכה מיוחדת לעיקרון כי די בהגדרה עצמית של אדם כיהודי על מנת לשייכו ליהדות. רבים מאלה שהשמידו הנאצים על רקע יהדותם לא היו יהודים על־פי ההלכה. רבים מהלא־יהודים שהגיעו לישראל בשנות החמישים היו למעשה יהודים מומרים. אחרים רצו לחיות בישראל לצד היהודים, אף־על־פי שהיו מודעים להבדלי הדת ביניהם.³ מכל מקום, התופעה היתה מצומצמת בהיקפה ונטולת משמעות. בשאלת הזהות היהודית הושארה 'עמימות בונה', עמימות שהיתה די רצויה לרוב הזרמים בקהילה היהודית בישראל באותה עת. עלינו לזכור כי מנהיגי הציונות היו ברובם יהודים חילונים, והם התעקשו כי יהודיות מודרנית היא זהות תרבותית־אתנית, בעלת הקשרים היסטוריים בלבד לזהות היהודית הדתית.

מנהיגי הציונות הדתית, לפחות מקצתם, היו מוכנים לייחס ערך דתי למפעלותיה של הציונות הלא־דתית.⁴ החרדים היו אמביוולנטיים בנוגע לציונות, אך עודדו הגירה יהודית

2. על־פי סעיף 4א בחוק המתוקן: 'הזכויות של יהודי לפי חוק זה [...] מוקנות גם לילד ולנכד של יהודי ולבן זוג של יהודי ולבן זוג של ילד ושל נכד של יהודי; להוציא אדם שהיה יהודי והמיר דתו מרצון'.
3. קבוצה זו כללה בני משפחה של יהודים שעלו, או חסידי אומות עולם שנפשם דבקה בעם היהודי.
4. הבולט שבהם היה הראי"ה קוק, שראה בפעילות הציונית מעשה בעל משמעות דתית אף אם נעשתה על־ידי מי שאינם שומרי מצוות.

לארץ־ישראל. ניתן אפוא לומר כי כל המחנות 'שיתפו פעולה' בכך שלא כפו הגדרה יחידה, מוסמכת וכובלת לזהות היהודית. כולם הבינו, בראייה פוליטית מפוכחת, כי כל ניסיון ליצור הגדרה מעין זו עלול לחתור תחת האחדות הדרושה בין הכוחות היהודיים, לנוכח המאבקים הצפויים למדינה שבדרך.

מכל מקום, לאחר הקמת המדינה, כאשר האיום הקיומי על ישראל נחלש מעט, היה ברור, לנוכח המבנה החוקי בישראל, כי משבר בשאלות אלה הוא רק עניין של זמן. ואכן, קבוצות רבות ניסו לקבל לגיטימציה של המדינה לתפיסה שלהן לזהות יהודית. כתוצאה מכך, קבוצות אחרות, שהיו עשויות 'לשמור על פרופיל נמוך' ולהימנע מוויכוחים עקרוניים, חשו עצמן כפויות לעגן בחוק את תפיסתן־הן, או לפחות לחתור תחת הנסיונות לעגן בחוק תפיסות מנוגדות, שלא התיישבו עם תפיסתן. בתוך זמן קצר חרגה המחלוקת מכלל ויכוח גרדא בין קהילות ומנהיגים בעלי השקפות שונות, והתפתחה לכלל משבר פוליטי מתמשך, שהיה בו (ויש בו גם כיום) כדי לאיים על היציבות של הממשלות בישראל. תחילתו בשנת 1958, כאשר המפד"ל עזבה את הממשלה סביב הנחיותיו של שר הפנים דאז ישראל בר־יהודה לרשום 'יהודי' בסעיף הלאום של כל המצהיר כי הוא יהודי, המשכו בשאלות ששאל דוד בן־גוריון את 'חכמי ישראל' ובשינוי ההנחיות,⁵ המשכו בעניין בנימין שליט בשנת 1968, ועכשיו הוא מוסיף להתגלגל בנושא כשרות הגיור.

המחלוקת הביאה להתפתחות של דיון כפוי בשאלות של זהות יהודית בישראל ובתפוצות. לתוך הזירה נגררו רשויות המדינה השונות: הכנסת, הממשלה ובתי־המשפט. כל השלוש, ובפרט האחרונה, נגררו לזירה שלא בטובתן, וגרירתן החלישה את הלגיטימציה שלהן בתור גופים משותפים לכל חלקי הציבור בישראל. יתר־על־כן, הוויכוח נעשה עניין כל־יהודי, במקום שיישאר מחלוקת פנים־ישראלית, וכך נחלש כוחה של ישראל לשמש מרכז רוחני לכל הקהילות היהודיות, לנוכח הירתעותה של המערכת הפוליטית בישראל ממתן אפשרות לפלורליזם דתי ביהדות, כפי שהיא באה לידי ביטוי בסוגיית 'מיהו יהודי'.

מודעות לייחודיותה של הדילמה הישראלית בהקשר זה עשויה לספק מספר קווים־מנחים שימושיים לפעולה. אין ישראל, כמדינה, יכולה להימנע ממתן תשובות מוסמכות לשאלות של זהות הקשורות למדיניות ההתאזרחות שלה וליישום חוקי המעמד האישי שלה; אבל היא יכולה ואף צריכה להבהיר כי תשובות אלה הן פוליטיות בלבד ואין הן יכולות או מתיימרות לשים קץ למחלוקות התאולוגיות־תרבותיות, בתוך היהדות ומחוץ לה, בשאלת הזהות היהודית.

אין ישראל, חוקיה ובתי־המשפט שלה – המפרשים המוסמכים של החוק – צריכים או יכולים להשיב לשאלה 'מיהו יהודי'. לעומת זאת, הם חייבים להשיב לשאלות כגון 'מי זכאי לאזרחות ישראלית', 'מי נתון לשיפוטם של בתי־דין רבניים', 'מי זכאי להירשם יהודי במרשם האוכלוסין' – הן בסעיף הדת הן בסעיף הלאום, וכיוצא בזאת.

5. על שאלה זו בהרחבה ראו: אליעזר בן־רפאל (בשיתוף עם יוסף גורני ושלום רצבי), זהויות יהודיות: תשובות חכמי ישראל לבן־גוריון, קריית שדה־בוקר תשס"א.

אם מדינת ישראל מוצאת שקשה לה לענות על השאלה האחרונה, בדבר מרשם האוכלוסין, היא עשויה למחוק קטגוריות אלה מן המרשם. אבל אל לישראל להשאיר שאלות אלה פתוחות זמן כה רב, בשעה שהיא חפצה להיות מדינת הלאום של העם היהודי. על רקע זה, אני מעדיפה את העמימות שהיתה בחוק השבות המקורי מן ההגדרה המתוקנת מ־1970. החוק המקורי היה קל יותר להצדקה, במונחי זכויות להגירה. הוא היה מפלה פחות, ויתרונו המרכזי היה בכך שהוא לא הכריע בשאלת היחס בין דת לתרבות הלאומית בזהות היהודית המודרנית ולא התערב בבעיות הקשות של פלורליזם דתי ביהדות.

לכן, אני מצרה על החלטת הרוב בפרשת בנימין שליט.⁶ ההחלטה ההיא הניעה את הכנסת להגיב בתיקון חוק השבות ב־1970. דעת המיעוט (השופטים משה לנדוי ושמעון אגרנט), שגרסה כי סוגיית 'מיהו יהודי' היא לא־שפיטה, נראית לי נבונה בהרבה מהכרעת הרוב קצרת הראות לאכוף על שר הפנים לרשום כיהודים ילדים לאם לא־יהודייה ולאב יהודי. אין ספק כי ילדים אלה היו חברים מלאים בחברה הישראלית והזדהותם עם החברה הישראלית היתה מלאה. אבל היה אסור לבית־המשפט לאפשר לעמימות בזהותם היהודית להביא לטיפול משפטי כפוי בנושא שאינו ניתן לפתרון בכלים משפטיים – ואשר עד עצם היום הזה המערכת הפוליטית והמערכת המשפטית עוסקות בו, שלא בטובתן.⁷

הבחנה זו, בין הסדרה חוקית להסדרה פוליטית, אינה רלוונטית אך ורק בנושאי זהות יהודית. היא נוגעת גם ליחסים העדינים שבין היהדות ובין הנצרות והאסלאם. עד להקמתה של מדינת ישראל לא ניצבו היהודים מעולם לפני משימת הכרעה בענייני דת ומדינה הקשורים בדתות אחרות.⁸ גם לגבי עצמם, הם יכלו להסתפק בעיקרון הרחב של 'דינא

6. בג"צ 58/68 שליט נגד שר הפנים, פ"ד כ"ג(2) 477.

7. הנושא שב והסעיר את המערכת הפוליטית לאחרונה, עם מתן פסק הדין האחרון בבית־המשפט העליון, בעניין הגיור. בג"צ 5070/95, 2901/97; ע"א 392/99 נעמת ואח' נגד שר הפנים ואח' (תקדין עליון 2002 [1] בעמ' 634). על־פי פסק הדין, שפסקו עשרה שופטים נגד דעתו החולקת של השופט יצחק אנגלרד, מי שגויר בידי רב רפורמי בישראל יירשם כיהודי בתעודת הזהות. בעקבות פסיקה זו החליטה הממשלה למחוק את סעיף הלאום מתעודת הזהות. אבל בכך אין כדי לפתור את הבעיה, מאחר שאלה שגוירו בידי רב לא־אורתודוקסי מעוניינים להירשם במרשם האוכלוסין כיהודים הן בסעיף הדת הן בסעיף הלאום. המפלגות הדתיות מבקשות לתקן את תוצאת פסק הדין בשתי דרכים: האחת, על־ידי עיגון חוקי למונופול הגיור האורתודוקסי בישראל; השנייה, על־ידי יצירת הפרדה ברורה ברישומים בין סוגי הגיור, כך שאנשים יוכלו לבדוק אם הגיור נעשה על־ידי גוף שהרבנות הראשית מכירה בו. הקבוצות הלא־אורתודוקסיות דוחות את שתי ההצעות. לדעתי, הדרך הראשונה (מתן מונופול לגיור האורתודוקסי) אכן שגויה ומסוכנת, אך ראוי שכל מי שמצדד בחירותם של אנשים לבחור בני זוג מתוך מודעות מלאה להשתייכותם יתמוך בשנייה (הפרדת הרישומים). יש לאפשר לקהילות האורתודוקסיות את האפשרות לזהות באמצעות הרישומים 'מיהו יהודי' על־פי הסטנדרטים שלהן. היעדר יכולת כזאת תאלץ את האורתודוקסים לקיים ספרי יוחסין משלהם. הדבר יביא לביטול אחד המאפיינים הבולטים של חיים יהודיים בישראל – החופש היחסי להתחבר לבני זוג, ללא חשש מנישואין בין־דתיים.

8. בהקשר זה מעניין לציין כי רבים מיהודי התפוצות, שהיו לאורך השנים קורבנות פוטנציאליים של רדיפת מיעוטים, שימשו לא פעם עורכי־דין בתחום זכויות האדם, בכלל זה עניינים של חופש הדת וחופש מדת. על־פירוב, הם תמכו בצורה זו או אחרת של הפרדה בין המדינה לכנסייה.

דמלכותא דינא', בלי להתמודד חזיתית עם תשובות דתיות־הלכתיות למתחים שבין מצוות הדת ובין חוקי המדינה.

הקמת המדינה היהודית סיימה את התקופה שהיהדות היתה יכולה להתעלם מן הבעיות הקשות המטרידות מדינות רבות בעולם. ואמנם, מדינת היהודים, כמו כל מדינה, חייבת לתת מענה מספק לבעיה המורכבת של יחס המדינה ומוסדותיה לקהילות הדתיות החיות בה ומוסדותיהן. יש הסבורים כי החלטה לטובת הפרדה מוחלטת בין דת למדינה, כגון זו הנהוגה בארצות־הברית, היא הפתרון הנכון ואף היחיד ההולם מדינה דמוקרטית וליברלית. איני יכולה להיכנס כאן לנושא המורכב הזה, אולם חשוב להדגיש כי עמדה זו מטעה ולא מתאימה. ברור שישראל צריכה לאמץ זכויות יסוד כמו חופש דת וחופש מדת. אולם אימוץ כזה הוא מובן חלש מאוד של הפרדה. ההפרדה החזקה הנהוגה בארצות־הברית, האוסרת על המדינה ומוסדותיה לתמוך בדת מסוימת או אף בדת בכלל, אינה מקובלת ברוב מדינות העולם, והיא נשחקת אף בארצות־הברית. ודאי שאין היא מתאימה לחברה שסיפוק צורכי דת של תושביה היא פונקציה חשובה בה, ואף אפשר לראות בפונקציה זו חלק מחופש הדת עצמו.⁹ בין כך ובין כך, העובדה שעדיין לא התקבלה בישראל החלטה על מודל כללי של יחסי דת ומדינה אינה פוטרת את המדינה מלטפל בנושאים שבתחום הזה ואשר מתעוררים חדשות לבקרים. בכמה מן המקרים האלה בישראל, הסוגיות אינן נוגעות לבעיות פנים־יהודיות (כגון גיוס בחורי הישיבות), אלא נוגעות לתפקידה של המדינה כשומרת החוק והסדר, גם כאשר הסכסוך נוגע לדתות אחרות. דוגמה מעניינת לנטל הכבד המוטל על ישראל בהקשר זה היא ההחלטה שהיה עליה לקבל לאחרונה בעניין בניית המסגד בנצרת. בעניין זה חלוקים נוצרים ומוסלמים בנצרת בשאלת בניית מסגד 'שהאב אל־דין' בחצר של כנסיית הבשורה החשובה לנצרות. בסוגיה מעורבים לא רק התושבים המקומיים, אלא גם הממסדים הדתיים הבין־לאומיים. היהודים מעולם לא ניצבו בפני עוינות כה רבה על רקע דתי, מאחר שמעולם לא היו בעמדת שלטון, שבה היה עליהם לקבל החלטות כאלה. היה רצוי שהמוסלמים והנוצרים יסדירו ביניהם את סוגיית בניית המסגד בנצרת, אך הם לא היו מסוגלים לעשות זאת, וכך נכפה על ישראל – בתור הריבון – להפעיל את סמכותה השלטונית. היה עליה לעשות זאת בשום שכל ובהחלטיות, תוך כדי הדגשת העובדה כי אין מדובר בהכרעה שעניינה דת, אלא ביישוב סכסוך הנעשה משיקולים של המשך שמירת הסדר הציבורי בנצרת.¹⁰

סוגיית המסגד בנצרת היא קישור טוב לנקודה האחרונה שברצוני להעלות בהקשר זה: ישראל היא מדינה שיש בה רוב יהודי. אבל יש בה גם מיעוט ערבי גדול למדי – אנשים שחיו כאן לפני קום המדינה וצאצאיהם. כמו כן יש בה מיעוט גדול של לא־יהודים אחרים,

9. לסוגיה זו ולעניין יחסי דת ומדינה בכלל, ופתרון ההפרדה בפרט, ראו: רות גביון, 'דת ומדינה: הפרדה והפרטה', משפט וממשל, ב (תשנ"ד), עמ' 55.

10. הסוגיה הסתבכה מפני שממשלות ישראל החליטו תחילה, למרות לחץ נוצרי כבד, לאפשר את בניית המסגד. אלא שההחלטה המקורית לא בוצעה בשל לחצים, והמוסלמים הגיבו בהתחלת בנייה בלתי־חוקית במקום. רק חילופי השלטון בשנת 2001 הביאו להקמת ועדה חדשה, שהחליטה בסופו של דבר שלא לאפשר את בניית המסגד במקום.

מהם לא־יהודים שהיו זכאים להגירה במסגרת חוק השבות המתוקן מ־1970. כלפי המיעוט הלא־יהודי, ישראל חייבת – הן מכוח הסטנדרטים הנהוגים בה הן מכוח סטנדרטים בין־לאומיים בדבר זכויות אדם – בשוויון אזרחי מלא ובהיעדר אפליה. ישראל היא אפוא מקום שהיהודים נדרשים בו, באורח מוסדי, לדאוג לרווחתם ולצורכיהם של לא־יהודים. במונחי זהות, אפשר לומר כי ישראל יצרה זהות אזרחית משותפת לכל אזרחיה, ורבים מהם אינם יהודים. הקטגוריה החדשה של 'ישראלים' אינה רק תת־קבוצה של יהודים, כפי שרבים מניחים. אמנם זוהי קבוצה שבקרב חבריה יש מספר גדול של יהודים, אבל ל'ישראליות' יש זיקות תרבותיות ופוליטיות מגוונות ושונות מהיהדות, זיקות שעבור חלק מאזרחי ישראל היהודים עשויות לאיים על המרכזיות של האלמנטים היהודיים בזהותם.¹¹

לעובדות אלה יש השלכות פוליטיות. לעתים קרובות יש נטייה לבלבל ולערב בין תביעה (מוצדקת) לא־אפליה כלפי לא־יהודים ובין תביעה (לא מוצדקת) שישראל תוותר על ייחודה היהודי. לעתים הטענה היא שישראל אינה יכולה להיות בו־זמנית יהודית ודמוקרטית, מאחר שדמוקרטיה לכאורה אינה עולה בקנה אחד עם יחס ייחודי לבני לאום אחד, אשר המדינה אמורה להיות מדינת הלאום שלו. אין אני יכולה להרחיב כאן בעניין מרכזי זה, מאחר שאין הוא שייך ישירות לנושא שאני עוסקת בו כאן.¹² אבל לעובדות אלה יש גם השלכות תרבותיות וזהויות על יהודים בישראל. רבים טוענים כי יהודים חילונים בישראל הם למעשה 'גויים דוברי עברית'. המחלוקת בין אלה הטוענים זאת איננה על עצם נכונות הטענה אלא על הערכת משמעותה. מצד אחד, יש המקוננים על התהום הפעורה בין יהודים חילונים ישראלים ובין יהדותם; מצד אחר, יש הרואים בכך את הצלחתה האולטימטיבית של הציונות...

11. אין זה המקום להרחיב על הקשרים המורכבים בין אזרחות, לאום ודת – הן בכלל הן בהקשר של רכיבי זהות יהודיים בישראל. אף־על־פי שקשר האזרחות הוא קשר משפטי, הפתוח עקרונית לכל אדם בלי קשר לדתו או למוצאו האתני, יש בהרבה מדינות זיקה חזקה בין אזרחות לשייכות ללאום או לתרבות. למשל, כדברי השופט מאיר שמגר, 'קיומה של מדינת ישראל כמדינתו של העם היהודי אינו שולל את אופייה הדמוקרטי, כפי שצרפתיותה של צרפת אינה שוללת את אופייה הדמוקרטי'. ראו: ע"ב 1/88 ניימן נגד יו"ר ועדת הבחירות המרכזית לכנסת. פ"ד מב(4) 177, פסקה 10. כך אין ספק כי 'ישראליות' אינה רק אזרחות אלא יש בה, גם במובן הלשוני, קשר לא רק עם מדינת ישראל אלא גם עם המורשת היהודית־עברית הפרטיקולרית. העמימות הזאת נשמרת בביטוי 'עם ישראל' ומאפשרת לפוליטיקאים לשמור על תקינות פוליטית באמצעותה. לפחות לפי מובן אפשרי אחד, 'עם ישראל' כולל את כל אזרחי ישראל, אבל ודאי שאין זה המובן שמשתמשים בו אלה השרים 'עם ישראל חי!'. לדעתי, ה'ישראליות' של תושבי ישראל, יהודים וערבים כמו גם עובדים זרים, אינה עושה אותם ליותר יהודים, אם כי יש בה מאפיינים המקרבים אותם ליהדות, למשל, השימוש בשפה העברית. באותה מידה, הפלסטיניזציה של ערביי ישראל אינה מחלישה את אזרחותם הישראלית או אף את הקרבה שיש להם לחלק ממאפייני התרבות בישראל. נאמנה לגישתי הכללית, אלה הן סוגיות שראוי להן להידון ברצינות במחקרים פוליטיים או חברתיים, ולא להיות נתונות להכרעת המדינה. אני משבחת אפוא את הנטייה להוציא מתעודת הזהות את ציון הלאום של אדם. נראה לי שנכון לעשות זאת גם לגבי המרשם. די בנתוני אזרחות ודת לצורך הפעלת חוקי המדינה, ולצורך חוק השבות ממילא תינתן הגדרה המיוחדת לו.

12. לדיון נרחב בשאלת היחס בין היהודיות של המדינה לדמוקרטיה שלה ראו: רות גביוון, ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית: מתחים וסיכויים, תל־אביב תשנ"ט.

מובן שמציאות זו קשורה לזהות הישראלית המשותפת לכל הישראלים, שהרי גם לא-יהודים בישראל נזקקים לשפה העברית. לכן, חסידי המדינה היהודית והדמוקרטית צריכים למצוא דרכים שיחזקו את הזהות האזרחית המשותפת של 'ישראליות' שלא תהיה יהודית, אבל בו בזמן לא יפקירו את העידוד של מרכיב הזהות היהודית אצל אלה מתושביה הרוצים בכך.

חלק שני: תרומתה של המדינה היהודית לגיבושן של זהויות יהודיות מודרניות

מאחר שהצביון הציבורי במדינת ישראל מצוי בהגמוניה יהודית-עברית, ישראל עשויה להיות המקום היחיד בעולם שזהות יהודית לא-דתית עשויה להתפתח ולשרוד בו לאורך זמן ללא חשש היטמעות. אם זהות כזאת תצליח להתפתח ולשרוד בישראל, תוכל ההצלחה אף לשמש מודל לפיתוח זהויות כאלה גם בתפוצות, תוך כדי קשר אינטנסיבי עם ישראל, כמוקד נוסף – אם כי לא בלעדי – של חיים יהודיים. אבל יתרונה הגדול של ישראל גם עשוי להיות למכשלה הגדולה שהזהות היהודית הלא-דתית ניצבת בפניה. פרטים בישראל אינם מודעים למאמץ שעליהם לעשות כדי לשמר את זהותם התרבותית – וכתוצאה מכך הם עלולים לאבדה.

לכאורה, הדברים נראים סותרים: כיצד קיומה של ישראל הוא בו-זמנית יתרון גדול ומכשלה גדולה? נראה לי כי השוואת החיים היהודיים בישראל לחיים היהודיים בתפוצות תסייע לי להראות כי אין כל סתירה בין שתי הטענות. בחברות פתוחות, מחוץ לישראל, על היהודים לבחור בין השתלבות בחברתם ובין הפרדה מסוימת כדי לשמר את אורח חייהם הייחודי. טווח האפשרויות שלפניהם – בין השתלבות מלאה להפרדה מוחלטת – הוא אמנם רחב למדי, אבל כדי לשמר חיים יהודיים עשירים ולהעביר אותם לצאצאיהם נדרשים יהודי התפוצות למידה לא-מבוטלת של מאמץ מודע הכרוך בהקפדה על אורחות חיים ייחודיים. יהודי בתפוצות, אם יחליט לבחור ב'בררת המחדל' הציבורית המוצעת לו במדינה שהוא חי בה, במונחי חינוך, בידור ותרבות, יבחר למעשה בהיטמעות מוחלטת בתרבות הזרה, או בשמירה על רמה נמוכה ומינורית של רכיבים יהודיים בזהותו. יש אמנם לזכור כי יהודים רבים הצליחו לשמר זהות יהודית פעילה ולהגיע למשרות רמות-דרג בחיי התרבות והמדינה של ארצם. עם זאת, צאצאיהם של רבים מן היהודים המעורבים בחיים האקדמיים והציבוריים בארצותיהם אינם שומרים על יהדותם לאחר דור או שניים.

בישראל המצב שונה לחלוטין: סמלי המדינה הם לאומיים ויהודיים, ובדגל יש 'מגן דוד'. החינוך הציבורי הוא פרטיקולרי, מבוסס על קהילות לאומיות ודתיות: תלמידים יהודים לומדים בדרך-כלל בבתי-ספר יהודיים המתאימים לאוריינטציה שלהם – במערכת החינוך הממלכתית, במערכת החינוך הממלכתית-דתי או במערכות הייחודיות המוכרות, רובן חרדיות. החגים הלאומיים הם יהודיים וישראליים. הנרטיב ההגמוני הוא יהודי-ציוני. השפה היא עברית. התקשורת מציינת אירועים וחגים יהודיים במוספים ובתוכניות מיוחדות. בישראל, להיות יהודי זו בררת המחדל. תחושת היעדר השייכות, זו שהיא נחלת אנשים המשתייכים למיעוט תרבותי (גם אם אינו מופלה), היא נחלתם של הלא-יהודים בישראל.

נוסף על כך, הסיכוי שיהודים בישראל יפגשו בלא־יהודים, יתאהבו בהם ויתחתנו אתם עדיין נמוך משמעותית כאן מאשר בכל מקום אחר בעולם, בפרט כאשר מדובר בקהילות לא־דתיות. כתוצאה מכך, רוב ילדיהם של יהודים בישראל יגדלו בבתים שהמורשת התרבותית בהם משותפת לשני ההורים – והיא מורשת יהודית. בישראל, 'נישואי תערובת' הם בדרך־כלל נישואין בין יחידים ברמות שונות של שמירת מצוות או מסורתיות. נישואין בין יהודים ללא־יהודים הם עדיין החריג.

מטעמים אלה ליהודים בישראל קל וטבעי יותר לשמר את זהותם היהודית ולחוש בה בנוח מאשר בכל מקום אחר בעולם. הדבר נכון ליהודים דתיים ולא־דתיים כאחד. אבל יהודים דתיים בכל רחבי העולם עושים מאמץ כדי לשמר ולהעביר את זהותם היהודית. אורחות החיים הדתיים, המחייבים שמירת מצוות והתבדלות מסוימת, מסייעים להם בכך ונותנים להם מבנה קהילתי תומך. המצב שונה בתכלית באשר ליהודים שאינם שומרי מצוות ואין להם כל מסגרת המסייעת להם או אף מכוונת אותם לשמור על יהדותם. מבחינתם, שמירה של זהות יהודית דורשת מאמץ. יהודי התפוצות שאינם עושים מאמץ כזה, סביר מאוד שייטמעו בתוך דור או שניים. בישראל הסיכויים להיטמעות נמוכים בהרבה. יתר־על־כן, אפשר למצוא כאן יהודים לא־דתיים הפועלים לחיזוקה ולהעמקתה של זהותם היהודית בתמיכה פעילה של המדינה.¹³ בתפוצות החל מאמץ דומה, אולם עיקר הפעילות היהודית נעשית סביב מרכזים קהילתיים שבמרכזם בתי־כנסת. בארץ השימוש התדיר בשפה העברית וכן מפעלי תרבות ואמנות הנעשים בה בהיקפים ובאיכויות מרשימים מעניקים עומק ומשמעות מיוחדת לצורות לא־דתיות של חיים יהודיים.

אכן, הזהות היהודית הלא־דתית בישראל היא מוצקה יותר, בעלת משמעות ושלמה יותר מאשר בכל מקום אחר בעולם. אבל לעושר העצום הזה יש בהחלט גם חסרונות. יהודים לא־דתיים בישראל רואים בזהותם היהודית דבר מובטח ומובן מאליו, מכיוון שהיא גהנית מתמיכה בסביבת חייהם. מבחינתם, הזהות היהודית 'מוטמעת מן האוויר'. אבל דווקא הטבעיות הזאת מטעה מאוד. היהודים החילונים בישראל הם לרוב דור ראשון או שני לקיום חילוני יהודי. הוריהם או סביהם גדלו בבתים אורתודוקסיים או מסורתיים. הם חגגו חגים יהודיים, הלכו לבתי־כנסת ושרו את מזמורי התפילות – גם אם לא הקפידו לקיים מצוות. אבל היהודים החילונים בישראל כיום לרוב אינם מסוגלים להנחיל כל זאת לילדיהם, מאחר שכבר אין זה סגנון חייהם. הם בבחינת דור 'אשר לא ידע את יוסף'. ולכן גדל עתה בישראל דור שזהותו היהודית מתמצית בשפה העברית, בתחושה עמומה של זיקה להיסטוריה היהודית, ובתערובת של עוינות כלפי הערבים ופחד מפניהם. פגיעותה של זהות מעין זו ברורה הן במישור האישי הן במישור הקיבוצי.

13. הסוכנות היהודית הכינה בשנת 2000 חוברת המפרטת מאות קבוצות ופעילויות העוסקות בזהות יהודית, שרבות מהן מופנות אל אנשים שאינם שומרי מצוות. תיקוני ליל שבועות או מפגשים לט' באב ואף מפגשי פרשות שבוע בחוגים לא־דתיים מושכים בשנים האחרונות קהלים גדולים ומגוונים. בתי־מדרש למי שאינם שומרי מצוות זוכים לעדנה במקומות רבים בארץ.

במישור האישי, כאשר יהודים לא־דתיים יוצאים לחו"ל לתקופה ממושכת מתרחש אחד משני דברים: הם מאבדים לחלוטין את זהותם היהודית, לנוכח היעדר תרבות ציבורית תומכת, או שהם מחפשים קשר עם קהילות דתיות, כדי לשמר את זהותם. הזהות היהודית הלא־דתית (במובחן מהדתית) היא אפוא די שבירה. רק בנכר היהודים החילונים מבינים עד כמה קשה להם לשמר את זהותם ועד כמה היא תלויה בנוכחות המתמדת של הסביבה התומכת שמספקת להם החברה בישראל. אלה מהם הנוטים לבחינה ביקורתית מתחבטים בשאלה מהי המשמעות של רכיבי הזהות היהודית אצלם. לפרקים הם מגיעים לידי המסקנה כי אין בעיניהם חשיבות לרכיב היהודי של זהותם. הדרך ממסקנה זו לטמיעה היא בדרך־כלל קצרה, ותלויה בהזדמנות ולא דווקא בהחלטה מודעת.

במישור הקיבוצי, חולשתה של הזהות היהודית הלא־דתית עשויה לבוא לידי ביטוי בחוסר יכולת להתמודד עם שלילה רדיקלית של רעיון המדינה היהודית. יש אירונים בכך שחלק מהיהודים החילונים הם קורבנות של הצלחתה הגדולה של הציונות. העובדה שהם גרים במדינה ששפתה עברית והאוירה בה יהודית־עברית היא מובנת מאליה בעיניהם. אבל אין הם משכילים להבין כי אופי זה של המדינה רחוק מלהיות טריוויאלי. הם מבלבלים בין זהותם כיהודים לזהותם כישראלים. הם שוכחים כי יש במדינת ישראל דתות רבות וקבוצות אתניות רבות והיא הוקמה תוך כדי סכסוך עם הערבים, והסכסוך עדיין לא הסתיים. אם תהיה ישראל ל'מדינת כל אזרחיה', היא עלולה מהר מאוד ליהפך למדינה דו־לאומית או אף למדינה בעלת רוב ערבי. בסופו של יום, היהודים בישראל עלולים להיות למיעוט, ממש כשם שהיו תמיד בשאר מדינות העולם, וכן בארץ־ישראל במשך דורות רבים מאוד.

יש לזכור ולהדגיש כי במקרה זה תפסיק הישראליות להיות קשורה ליהודיות. הישראליות תיהפך להזדהות על בסיס טריטוריאלי, שאינה קשורה בהכרח בדת או בתרבות. כלל לא ברור שישראל החדשה, או המדינה שתקום כאן ושמה ישקף את מהותה הלא־ייחודית, תוכל לתת לזהות היהודית את התמיכה הטבעית הניתנת כיום בישראל לזהות יהודית מגוונת. יש הרואים בהתפתחות כזאת אפשרות בלתי־נמנעת – ואף רצויה. לשיטתם, יהודים יוסיפו לחיות בארץ־ישראל כמיעוט גדול וייהנו מדרגה גבוהה של אוטונומיה אישית ואולי אף קהילתית. למצב זה יכולים להיות יתרונות מדיניים ניכרים, לרבות העובדה שיהודים לא ישלטו בעם אחר, מחוץ לגבולות המדינה ואף בתוכה. אבל עלינו להיות ערים לכך שמשמעות הדבר, במקרה הטוב, תהיה אובדן היתרונות שמנתי לעיל, הייחודיים לחיים בישראל כמדינת לאום יהודית.

ואכן, בתנאים הפוליטיים הקיימים והנראים לעין, בעיני רבים האפשרות שהיהודים בישראל יהיו למיעוט גדול בעל אוטונומיה תרבותית כרוכה באובדן נוראי של האפשרות לקיים חיים יהודיים בישראל ובתפוצות. זו גם דעתי.¹⁴ אני סבורה שיש חשיבות ניכרת

14. בתנאים הפוליטיים השוררים באזור, ולנוכח הדומיננטיות הערבית במזרח התיכון, נראה שקיומה של אוטונומיה קיבוצית של יהודים בארץ־ישראל תלוי במסגרת של מדינת לאום יהודית. בהקשר זה חשוב להעיר כי גם היהודים החרדים בישראל, הנהנים כיום מאפשרות חסרת תקדים ללימוד תורה,

תרומתה של המדינה היהודית לגיבושן של זהויות יהודיות מודרניות

לקיומו של מרכז יהודי חזק בעל מאפיינים של שלטון מדיני ושל תרבות ציבורית שהיא עברית-יהודית, מרכז היכול לעמוד לימין יהודי הארץ והעולם בשעת דחק פוליטית או כלכלית.

איני רואה כרגע את התנאים שיאפשרו פתרון של מדינה דו-לאומית או רב-תרבותית בישראל, ודאי שלא בארץ-ישראל כולה. הפתרון הזה היה לא מציאותי כבר בזמנה של 'ברית שלום' ולא נעשה מציאותי יותר בימינו. לא ייפלא שמשנות השלושים של המאה העשרים ושוב בשנה האחרונה החליטו הארגונים המוסמכים במשפט הבין-לאומי (חבר הלאומים בזמנו ולאחר מכן ארגון האומות המאוחדות) כי את היחסים המורכבים באזור יש לפתור באמצעות שתי מדינות ריבוניות, שבכל אחת מהן תהיה הגמוניה לאחד מן הקולקטיבים הזהותיים, הלאומיים-דתיים-תרבותיים, החיים בארץ-ישראל.

חלק שלישי – כמה מסקנות מעשיות

אלה מאתנו המוטרדים מאפשרות של אובדן הריבונות המדינית היהודית בארץ-ישראל צריכים לחשוב על דרכים לחיזוקה של ישראל כמדינה התומכת במגוון של זהויות יהודיות, ולחיזוקה של הסולידריות בין ישראל לתפוצות ובין התפוצות לבין עצמן. יתר-על-כן, ביסוסה של תחושת הסולידריות היהודית רק על הפן השלילי, היינו, הצורך להילחם באנטישמיות על כל צורותיה, איננו מתכון מוצלח לטווח הארוך. אכן, חשוב להילחם באנטישמיות מלחמת חורמה, אבל כדי לחזק את תחושת הסולידריות היהודית יש צורך גם בפן חיובי, בטיפול תחושה של ייחודיות התרבות והציביליזציה היהודית ובגאווה על השתייכות לתרבות עתיקה ומפוארת זו.

ביסוסה של הסולידריות היהודית מחייב נקיטת צעדים של יהודים בתפוצות ובישראל. יש המטילים על יהודי התפוצות, מכוח סולידריות כזאת, חובה להימנע מלבקר את מדיניות ישראל. אני חולקת על גישה זו מכול וכול. ליהודים בתפוצות מותר בהחלט לבקר את מדיניות ישראל, ולמעשה אף מוטלת עליהם מחויבות מוסרית לעשות כן, כאשר לדעתם אין ישראל פועלת באורח מוסרי. אבל עליהם גם לזכור כי ישראל, לצד שגיאות שהיא עלולה לעשות, כמו כל מדינה, היא המרכז היחיד בעולם לחיים יהודיים, דתיים וחילוניים כאחד. על יהודי התפוצות להקפיד אפוא להבחין בין ביקורת על ישראל, העשויה, כאמור, להיות מוצדקת במצבים מסוימים, ובין תמיכה במאמציהם של אויבי ישראל לערוך דה-לגיטימציה

ייפגעו קשות במקרה של אובדן המדינה היהודית. הם אמנם לא יהיו חשופים לסכנת היטמעות אתנית-תרבותית, אך יש להניח כי התקצוב שלהם והאפשרות להוסיף ללמוד תורה באותו היקף ייפגעו קשות. חמור מכך, קיים חשש כי אובדן המדינה היהודית יביא לירידה ניכרת בבטחונם האישי של כל היהודים בישראל. במובן זה, החרדים ייפגעו באותה מידה שייפגעו שאר היהודים בישראל. אובדן המדינה היהודית עלול להשפיע לרעה גם על מצבם של יהודי התפוצות, לפחות אלה שאינם חיים בדמוקרסיות מערביות, המקפידות על שמירת זכויות האדם.

כללית של זכותה להוסיף ולהתקיים כמדינה יהודית. חשוב לא להיגרר כאן לסטנדרט כפול, בשני כיוונים מנוגדים: אסור לסלוח לעצמנו על כשלים מוסריים שאנו נוהגים לבקר ולגנות אצל אחרים, אבל גם צריך לדרוש שלא יגנו אותנו, ובעיקר שלא ישללו את זכות קיומנו בגין מעשים או אף קווי מדיניות שהם 'מוסריים' כאשר נוקטות אותם מדינות אחרות, חזקות מאתנו.

חשובה לא פחות מן הרמה הפוליטית היא הרמה התרבותית-זהותית, זו שהועלתה על נס בכתביו ובחשיבתו של אחד העם. על יהודי התפוצות – בעיקר אלה המעוניינים בחיזוק הישגיה של ישראל ובהמשך התנופה שהיא העניקה לאפשרות לפתח צורות חיים יהודיות לא־דתיות – להתחבר באורח מקיף יותר להיבטים היהודיים התרבותיים שהתפתחו והתגבשו בשל תנאיו הייחודיים של הקיום בישראל. הדרך החשובה ביותר לעשות זאת היא באמצעות השימוש בשפה העברית וההקפדה להנחילה ליהודים בעלי מודעות עצמית. קל להמעיט בחשיבות השפה ובתרומתה לגיבוש הזהות הקולקטיבית של קבוצה, מאחר שאלה נתפסות כמובנות מאליהן. יתרה מזו, דורות רבים חסרה ליהודים שפה מלכדת, כמו גם טריטוריה וריבונות, ולכן ניתן להניח כי אין היא רכיב מרכזי בזהותם התרבותית המשותפת. אבל יש לזכור כי אף־על־פי שלא היתה ליהודים שפה משותפת פעילה, והם עשו שימוש בלשון החברות והעמים שבקרבתם ישבו (אם כי בדרך־כלל יצרו ז'רגון שעירב יסודות של עברית עם לשונות אלה, מה שסייע להתבדלותם גם ברמה זו), היהודים חלקו בכל התקופות את השפה העברית כשפת תפילה וכשפה שנכתבו בה רבים מהמקורות הדתיים והתרבותיים. אף־על־פי שהשפה העברית לא היתה שפה חיה, ולא שימשה לתקשורת, היה רכיב לשוני־תרבותי חשוב שהעברית סיפקה באמצעות הזיקה המשותפת של כל היהודים לכתבים שנכתבו בעברית ואשר נאמרו בעברית.

אם תאבד הדת היהודית את כוחה לאחד יהודים בכל רחבי העולם, עלולים היהודים החיים מחוץ לישראל לאבד אף את אחיזתם בעברית. אלה המעוניינים לסייע ליהודים לא־דתיים לשרוד ולא להיטמע בסביבתם צריכים לצדד בפיתוח תרבות יהודית לא־דתית מודרנית. חלק ניכר מתרבות זו נכתב בעברית במדינת ישראל. השפה העברית, בהיותה שפה חיה שאנשים מטפחים ורוצים לשמרה ולהעבירה לדורות הבאים, עשויה להיות כלי רב־עוצמה בשימור הזהות היהודית. לאורך הדורות אמנם היה קשה מאוד לשמר את השפה העברית ללא מדינה או מקום שהיא היתה בהם בררת מחדל; אבל משקמה מדינת ישראל והשפה העברית היתה שוב לשפה חיה ופעילה, היא בהחלט עשויה לתת ליהודים דרך לשמור על קשר עם בני עמם ועם תרבותם הנבדלת. אובדנה של השפה כגורם מקשר ומאחד, נוסף על אובדן הדת, עלול להיות דרמטי מבחינת העם היהודי: 'ובנתק שפה יימוג עם ותאבד ממלכה', כדברי השופט מישאל חשין בהקשר אחר.¹⁵ יתרה מזו, שמירת קשר עם העברית תאפשר ליהודים בכל העולם לקיים קשר בלתי־אמצעי עם טקסטים יהודיים קלסיים. גם אם לא

15. ראו: דנ"פ 2316/95, בש"פ 537/95, גנימאת נגד מדינת ישראל, פ"ד מט(4) 589, פסקה 6, לדברי השופט חשין.

תהיה עוד לטקסטים אלה משמעות דתית מחייבת או הילה של קדושה, הם עדיין אבני התשתית לתרבות היהודית הייחודית.¹⁶

שאלה מרכזית אחרת, המתעוררת מחדש מדי פעם הן בארץ הן בתפוצות, נוגעת ליחס הרצוי כיום לפלורליזם דתי ביהדות. בעולם הרחב ההכרעה נעשתה בבירור. רוב גדול של היהודים החיים בדמוקרטיה המערבית אינם אורתודוקסים. היחסים בין הקהילות הם יחסים וולונטריים, והמדינות אינן ממלאות בהם שום תפקיד. גם בתפוצות יש בין האורתודוקסים, ובעיקר החרדים, הסבורים כי הזרמים הלא-אורתודוקסיים, ובעיקר הרפורמים, הם סכנה גדולה יותר להמשך הקיום היהודי מאשר התבוללות או אף רדיפות חיצוניות. לפיכך הם מסרבים לתת לרפורמים לגיטימיות כצורה אותנטית של יהדות. ברור שעמדה זו נתפסת כקשה ביותר בעיני הזרמים הלא-אורתודוקסיים, הסבורים שפירושם שלהם ליהדות בסיסי ויהודי לא פחות מזה של האורתודוקסים. לעומת זאת, רוב היהודים, גם אלה שאינם שומרי מצוות, מרגישים קרובים לזרם האורתודוקסי. נוסף על כך, קיים מונופולין אורתודוקסי בעניינים אחדים של המעמד האישי, וקיימת שליטה אורתודוקסית, ואף חרדית, במוקדי הכוח של הממסד הדתי הממלכתי. כל אלה מעוררים כאן מתח רב, המוגבר בכך שהזרמים הלא-אורתודוקסיים פונים באופן סדיר לבתי-המשפט כדי שאלה יפסקו לטובתם. במקרים רבים כך אכן נפסק, והדבר מחמיר את המתח בין בג"צ לממסד האורתודוקסי בישראל.

חשוב שיהודי ישראל, וכן יהודי התפוצות, יהיו מודעים לכך שפתרונות חברתיים-פוליטיים המתאימים לדמוקרטיה מערבית עלולים שלא להתאים לישראל או שאין הם נחוצים בישראל. הסיבה לפער זה בין ישראל לתפוצות נעוצה בעובדה שהרפורמים והקונסרבטיבים הם רוב בקהילות היהודיות בדמוקרטיה המערבית. אותם יהודי תפוצות, המעוניינים לשמר קשר כלשהו עם יהדותם, מוצאים שדרך החיים האורתודוקסית מגבילה למדי את אורח החיים המודרני ולכן הם בוחרים ברפורמיות או בקונסרבטיביות.

כאמור, האורתודוקסים טוענים לעתים קרובות כי הרפורמיות היא למעשה צורה של היטמעות; אבל הם נוטים לשכוח שהקהילות הרפורמיות אטרקטיביות בדיוק בשביל אלה שממילא לא יבחרו באורתודוקסיה. אם צורת החיים האורתודוקסית היתה צורת החיים היחידה הפתוחה ליהודים בעולם המערבי המודרני, רוב היהודים היו אכן נטמעים. האופציות הלא-אורתודוקסיות מאפשרות לרבים מהם לשמור קשר פעיל עם רכיבי זהותם היהודיים, ובכך דווקא מרחיקות את טמיעתם. בצדק טוענים האורתודוקסים כי הסיכוי שצעיר או

16. אני ערה לכך שכיום, בפועל, מרבית יהודי התפוצות אינם טורחים כלל לעשות את המאמץ לרכוש שליטה בשפה העברית, באופן שיקנה להם נכס של ממש ודרך אפקטיבית לשימור זהות חילונית יהודית. עם זאת, אני סבורה כי הממצא האמפירי המצער הזה יש בו כדי לגרוע מנכונות הטיעון. יתרה מזו, השפה העברית היתה כלי רב-חשיבות בהחייאת הלאומיות העברית בסוף המאה ה-19. החייאת שפה היא מפעל שכיום עוסקים בו רבים שיש להם עניין בהחייאה לאומית, כגון הבסקים והוולשים. אכן זה עניין של החלטה ושל סדרי עדיפויות. נכון שמהגרים רבים מאבדים את שפתם המקורית כאשר הם נקלטים בארץ אחרת, אבל ליהודי הרוצה לשמור על רכיב זהות יהודית ואינו חפץ לתת לה משמעות דתית – השפה העברית היא הדרך האותנטית ביותר אל הזהות ואל מקורותיה הראשוניים.

צעירה רפורמים יתחתנו עם בן או בת זוג לא־יהודים הוא 50%. אבל צעיר או צעירה רפורמים עשויים לפחות לבקש מבני זוגם הפוטנציאליים להתגייר ולחיות חיים יהודיים. על רקע זה, יש להתפלא על עמדתם של האורתודוקסים: אם הבחירה היא בין רפורמיות, שבה יש לפחות סיכוי לשימור היהודיות, ובין היטמעות – מדוע לשלול מניה וביה את הרפורמיות? אף אם מבחינתם של החרדים האיום של דת 'לא־אורתודוקסית' נראה גדול מזה של התנערות מלאה ממנה – נראה כי מנהיגות אחראית של העם היהודי בתפוצות צריכה לתמוך ללא סייג בפלורליזם דתי, וכמובן להכיר בחירותו המלאה של כל זרם לחשוב כי רק הוא מבטא את היהדות ה'אמיתית'.

תמיכה זו צריכה להיות קיימת גם בישראל, אף אם הצורך בצורות חיים יהודיות לא־אורתודוקסיות פחות בה בשל היות התרבות היהודית בִּרְת המחדל התרבותית. מכל מקום, תהא אשר תהא העמדה של אדם במחלוקת הזאת שבין הרפורמים לאורתודוקסים, נראה לי שבעניין זה מוטב לנו לאמץ את עמדת המדינות האחרות, ולקבוע עקרונית כי אסור למדינה היחידה שיש בה צביון תרבותי יהודי־עברי להכריע בסוגיה. למעשה, הצורך להימנע מהכרעה כזאת של המדינה חשוב יותר בישראל מאשר בארצות אחרות. המחלוקת בין זרמי היהדות היא מחלוקת תרבותית־דתית־היסטורית רבת־שנים וצפוי שתוסיף ללוות אותנו עוד שנים רבות. חשוב מאוד להבטיח שמחלוקת זו לא תיתרגם לכלל מונופול של השקפה אחת או לתביעתה של השקפה אחת שהאחרות יוותרו על טענתן לבלעדיות כאשר אלה נאכפות על־ידי משפט המדינה.

השקפתי בדבר עקרון האי־התערבות של המדינה ונגד מונופול של אחת ההשקפות נובעת משתי סיבות: העיקרון הליברלי, ודאגה לעתיד היהודים והיהדות. העיקרון הליברלי מחייב שאנשים יורשו להגדיר את יהדותם. הדבר נכון לאורתודוקסים וללא־אורתודוקסים כאחד. משום־מה, רוב הליברלים נוהגים לטעון בלהט שזכותם של היהודים הלא־אורתודוקסים להגדיר את זהותם, אך נותנים פחות משקל לדרישה המקבילה של האורתודוקסים להגדיר את זהותם ולקבוע כללי השתייכות וכניסה לקולקטיב שלהם. לפי פירושי, העמדה הליברלית מחייבת ניטרליות של המדינה, וניטרליות כזאת מחייבת לתת כבוד הן לעמדות של האורתודוקסים הן לאלה של הלא־אורתודוקסים. עם זאת, מכיוון שרק האורתודוקסים תובעים מונופול (או המשך המונופול הקיים) – הניטרליות מחייבת דחיית המונופול הזה.

אבל, כאמור, הטיעון עמוק יותר מדבקות גִּרְדא בעיקרון הליברלי. האתגרים לזהות היהודית בעולם המודרני מגוונים ורבים. אם זרמים ביהדות יפתחו חוסר סובלנות לאורחות חיים יהודיים אחרים, אנו עלולים לחזות בפילוג קשה ביהדות. בסופו של דבר, היהודים הרפורמים עלולים להתייאש ממאבקם בתוך היהדות הממוסדת, אם יחשו כי מי שמינו עצמם ל'שומרי הסף' של היהדות, וסבורים שדרכם של היהודים הרפורמים איננה ראויה, זוכים לתמיכתה של מדינת ישראל בצדדים המעשיים של יחס שלילי זה. הם עלולים ללכת בדרכן של קבוצות נוצריות שייסדו זרמים חלופיים בעלי ממסדים שונים, המודים במעמדם הייחודי ואף תובעים הכרה בו. חמור מכך: אם יהודים דתיים מכל הזרמים לא יפתחו אמפתיה

לאלה מקרב היהודים הרואים משמעות בדרך חיים יהודית אחרת מזו שלהם, אנו עלולים לאבד את תחושת הליכוד, החיונית לקיומה ולהמשך שימורה של ציביליזציה אחת. היהודים, למודי-הסבל מפילוגים כאובים לאורך הדורות, אינם יכולים להרשות לעצמם פילוג כזה. על כל הפלגים ביהדות לעזור לפלגים האחרים לשמר ולחזק את זיקתם ליהדות, גם אם היא שונה.

דברים אלה אמורים גם בדרכי ההצטרפות לעם היהודי. הם מחייבים, עקרונית, הכרה בכוחן של קהילות יהודיות מכל הסוגים לצרף אנשים ליהדות על-פי תפיסתן: בקהילות דתיות, אלה יהיו צורות של גיור; בקהילות אחרות, ההצטרפות יכולה להתבטא בקבלת אורחות חייה של הקהילה היהודית והשתלבות יציבה בחייה. הכרה בריבוי צורות של הצטרפות לעם היהודי קיימת כבר בפועל בקהילות היהודיות בעולם, וטוב שכך. צריך להבין כי בצד תרומתה של ההכרה בריבוי דרכי ההצטרפות לתחושת שותפות הגורל, היא גם יוצרת הבדלים. יהודי שומר מצוות לא יתחתן עם מי שהתגייר בטקס שאינו מחייב בעיניו, שכן לדעתו אדם זה אינו יהודי כלל ועיקר. לכן טשטוש כזה של דרכי הכניסה ליהדות הוא מכיל ומרחיב מזה, אך מפלג מזה. כל הנימים האלה יחדיו הם חלק מן הציביליזציה היהודית המתפתחת.

ריבוי זה של צורות הצטרפות לעם היהודי צריך למצוא ביטוי גם בחוק השבות וגם בדיני המרשם בישראל. זכאי לשבות יהיה כל מי שהוא יהודי או שהצטרף לעם היהודי בדרך ממשית ומשמעותית, אף אם אינו יהודי על-פי ההלכה. במרשם יוכל אדם להירשם 'יהודי', על-פי הצהרתו על עובדות המקיימות את יהדותו, בלי שפקיד הרישום יכנס לטיב הגדרתו את הזהות היהודית או לטיב טקס הגיור שלו.

עם זאת, חשוב גם לתת ביטוי במרשם ובדיני הנישואין להבדלים בין טיפוסים שונים של זהות עצמית יהודית. דיני הנישואין של הדת היהודית דורשים שיהודי יינשא רק ליהודי אחר. חשוב לאפשר למי שדינים אלה מחייבים אותם לזהות, בקלות, מי הוא האדם שהם יכולים לבוא עמו בקשרי נישואין. לכן המרשם צריך לשקף בבירור את הבסיס העובדתי לטענתו של אדם כי הוא יהודי, כך שכל אדם הנוגע לדבר וכל ממסד רלוונטי יוכלו לברר את מעמדו של אדם גם לפי הדינים והאמונות המחייבים אותם.

נוסף על כך, על אף עמדת המחייבת ביטול המונופול האורתודוקסי בענייני גיור, והכרה בגיור של זרמים לא-אורתודוקסיים, אני סבורה כי לחברה היהודית ולפרטים המצטרפים אליה יש אינטרס משותף של השתלבות מלאה וטובה ככל האפשר. השתלבות כזאת תושג ביתר קלות אם המצטרפים ליהדות יעשו זאת בדרך המוכרת בעיני היהדות על כל זרמיה, כלומר בדרך האורתודוקסית. במובן זה, אני סבורה כי אפשרה שהציעה ועדת נאמן, ואומצה בפועל, היא פשרה חיובית.¹⁷

17. ועדת נאמן המליצה לייסד בית-ספר לגיור, שבו ישתתפו נציגי כל הזרמים ובוגריו יגורו בידי בית-הדין לגיור של הרבנות הראשית. לדיון מקיף בנושאי שבות, מרשם, גיור ומעמד אישי ראו: רות גביוון ויעקב מדרן, מסד לאמנה חברתית חדשה בין חופשיים ושומרי מצוות בישראל, המכון לדמוקרטיה, בהכנה.

במדינות המערב, המגמה הרווחת היא פלורליזם של זרמים דתיים ביהדות. במובן זה המצב בישראל שונה. אמנם, הקהילות הלא-אורתודוקסיות בישראל פעילות וגדלות. הן כוללות עתה לא רק עולים מהתפוצות, שהביאו עמם אורח חיים לא-אורתודוקסי, אלא גם ילידי ישראל החשים צורך בחיים דתיים, אך לא חשו בנוח באורח החיים האורתודוקסי.¹⁸ עם זאת, כאמור, רוב הישראלים שאינם מקיימים מצוות באופן מלא חשים בנוח עם המסורת, עם הטקסים ועם המנהגים האורתודוקסיים. נוסף על כך, בקרב הקהילות הדתיות בישראל, האורתודוקסים (חרדים או דתיים לאומיים) הם הקבוצה הגדולה ביותר, בהפרש ניכר מקבוצות אחרות.

יוצא אפוא כי הסדרים הנראים ברורים בדמוקרטיה מערבית עלולים שלא להתאים כלל לישראל. הסולידריות היהודית תצא נשכרת אם מנהיגים לא-אורתודוקסים בתפוצות ובארץ יכירו בכך שחלק מההסדרים הנהוגים בתפוצות אינם ישימים לישראל.¹⁹ אך גם על הממסד האורתודוקסי בישראל מוטלת משימה: עליו להתחשב בצרכים ובאינטרסים הלגיטימיים של קהילות גדולות וחשובות בתפוצות.

הגעה להבנות והסדרים מעין אלה עשויה להתאפשר באמצעות דיאלוג על בסיס של קבע בין מנהיגים יהודים מכל הקהילות היהודיות ומכל הזרמים. קיומו של דיאלוג מעין זה יביא להבהרת התרומה של המדינה היהודית לחיים היהודיים המודרניים ויסייע לגיבושן של דרכים שבאמצעותן יוכלו המדינה היהודית והתפוצה היהודית על קהילותיה לחזק זו את זו ולסייע לשגשוגן ההדדי. יש לקוות כי הדיאלוג אף יביא להדגשת זהות האינטרסים של היהודים בעולם, להעמקתה של תחושת שותפות הגורל ביניהם ולהקטנת החשדנות והשנאה השוררות כיום בין הפלגים השונים ביהדות – שנאה אשר לקחיה ההיסטוריים זכורים היטב. כאמור במקורות:

מקדש ראשון מפני מה חרב? מפני שלושה דברים שהיו בו: עבודה זרה וגילוי עריות ושפיכות דמים. אבל מקדש שני, שהיו עוסקין בתורה ובמצוות וגמילות חסדים, מפני מה חרב? מפני שהיתה בו שנאת חנם. ללמדך, ששקולה שנאת חנם כנגד שלוש עבירות: עבודה זרה וגילוי עריות ושפיכות דמים [יומא ט].

הלקח הזה חשוב, אולם צריך לבחון גם את השאלה אם השנאה הקיימת כיום בין פלגים של יהודים היא אכן 'שנאת חנם'. שכן אם אין זה המצב – התיקון צריך ללבוש צורה שונה מאוד מאשר עצם התזכורת וההתרעה על סכנותיה. אם השנאה אינה שנאת חנם, יש להקדיש תשומת לב לבירור הטעמים לעומק המחלוקות ולנסות לטפל בהן באופן מהותי.

18. דיון מקיף על היחס בישראל כלפי המסורת ראו: שלומית לוי, חנה לוינסון ואליהוא כ"ץ, יהודים ישראלים: דיוקן – אמונות, שמירת מסורת וערכים של יהודים בישראל 2000, ירושלים 2002. מן המחקר עולה שיהודים ישראלים רבים המגדירים עצמם 'לא דתיים' שומרים על טקסים ומנהגים יהודיים, למשל: קביעת מזוזה והשתתפות בסדר פסח.

19. כך, למשל, ישראל אינה צריכה לאמץ את עקרון אי-מיסוד הדת הנהוג בארצות-הברית. וכאשר דנים בנושאים כגון כשרות וסיפוק שירותי דת, יש לקחת בחשבון את הרוב הגדול המגדיר שירותים אלה באופן אורתודוקסי, ולנסות לכבד את הצרכים של הזרמים הלא-אורתודוקסיים במימון בלי להפוך את הנושא לפוליטי.

ההבניה החוזרת של דמותו של הרצל בזיכרון הקיבוצי הישראלי: מרדיקליזם מעצב לשוליות מסתגלת

דניאל גוטוויין

כחודש לאחר פטירתו של הרצל תיאר יריבו אחד העם, בהקדמה לכרך השלישי של קובץ מאמריו על פרשת דרכים, כיצד עתידה דמותו של 'המנהיג המת' להתעצב בזיכרון הקיבוצי הציוני:

עתיד המנהיג המת להיות לכח מניע גדול, אולי יותר ממה שהיה המנהיג החי. אנשים ממין זה [...] עיקר כחם וערכם ההיסטורי הוא לא בהם עצמם ובמעשיהם שעשו באמת, אלא באותה הצורה האידיאלית שנותן להם דמיון העם, הרואה ב'גבוריו' מה שלבו חפץ.

הרצל האיש החי – אפשר ואפשר היה לפקפק בהרבה מדבריו ומעשיו [...] אבל הרצל הציור האידיאלי, כמו שהוא הולך ונברא עתה לעיננו ברוח העם מה נהדר יהיה מראהו ומה רב יהיה כחו לחזור ולהשפיע על רוח העם עצמו [...].¹

אחד העם, שהיה מודע להשפעתו הפוליטית של מה שיכונה בעתיד 'זיכרון קיבוצי', כפי שמלמדת הבחנתו בין 'האמת ההיסטורית' ל'אמת הארכיאולוגית',² מיטיב לעמוד על האופן שבו עתיד היה הזיכרון הקיבוצי הציוני לדמיין ולהבנות את דמותו של הרצל: 'הרצל האיש החי', מנהיג פוליטי שחזונו ודרכו היו שנויים במחלוקת, הלך ופינה את מקומו בהדרגה ל'הרצל הציור האידיאלי', לאבי האומה ולהתגלמות הרעיון הציוני. אחד העם מצביע לא רק על האופן שהזיכרון הקיבוצי עתיד לטשטש את דמותו של הרצל 'כפי שהיה באמת' ל'צורה אידיאלית', אלא גם על האופי הדינמי של התהליך: האידאלים המנחים את 'דמיון העם' משתנים בחלוף הזמנים ועמם 'הולך ונברא' זיכרון קיבוצי חדש של גיבוריו.

ואכן, בשלושת העשורים האחרונים חלו תמורות מפליגות בדרך שמצטיירת דמותו של הרצל בזיכרון הקיבוצי הישראלי. עד שנות השבעים הובנה זכרון דמותו של הרצל בשני מסלולים: מצד אחד, עוצב זיכרון ציוני וממלכתי, שהציב את הרצל במוקד של הסכמה

1. אחד העם, על פרשת דרכים, ג, ברלין תרס"ה, עמ' xi-xii.

2. אחד העם 'משה', כל כתבי אחד העם, תל-אביב וירושלים תש"ז, עמ' שסב.

לאומית; מצד אחר, ככל שהרצל היה לקונסנזוס, כן התפתח בין הזרמים האידאולוגיים היריבים, שהגדירו את המרכז הציוני, מאבק על ניכוס דמותו, שגרם להבנייתם של זכרונות שונים ומנוגדים של 'חוזה המדינה'. כחלק ממאבק זה עברו רעיונותיו של הרצל תהליך של ברה חוזרת, לעתים עד כדי היפוכם, כדי לעשותו בדיעבד מקור השראה לזרמים השונים שהתחרו על ההגמוניה בזירה הציונית. במקביל, הולאמו גם חייו הפרטיים וטושטשו פרטים שעלולים היו לפגוע בדמותו כסמל לאומי יהודי.

בשנות השבעים התחולל שינוי בדמותו של הרצל בזיכרון הקיבוצי הישראלי, והרצל הפרטי החל נוגס בהרצל הציבורי. נקודת המפנה היתה פרסום הביוגרפיה הרצל של עמוס אילון,³ שעשה את חייו הפרטיים ואת אישיותו של הרצל לנושא לדיון ציבורי ולמפתח לניתוח ולהבנת פועלו הציוני. הביוגרפיה של אילון אמנם שיקפה מגמות חדשניות במחקר ההיסטורי באותה עת, אולם התקבלותה הנרחבת של דמותו של הרצל 'החדש' היתה בעיקר תולדה של תהליך שינוי הערכים שהחברה הישראלית היתה נתונה בו בשנות השבעים והשמונים.

המחשבה הציבורית באותה תקופה הושפעה ממגמות סותרות ושילבה אתוס לאומי מגייס עם אתוס ליברלי מפריט. מצד אחד, עקב תוצאותיה של מלחמת ששת הימים נעשו השיח ועולם הייצוגים הישראליים 'לאומיים' יותר; מצד אחר, ניכרה מגמה של דחיית ערכי הסולידריות החברתית, הגיוס האידאולוגי והמשימתיות הממלכתית, ששלטו בשני העשורים הראשונים למדינה, ואת מקומם תפסו הגדרת המרחב הפרטי, טיפוח ההישגיות והמימוש העצמי. הרצל החדש שילב ניגודים אלה לכדי אחדות נעדרת סתירות: עצם העיסוק בדמותו נתן מענה ליסוד 'הלאומי', ואילו ההתמקדות בפן האישי של דמותו נתנה מענה לתהליך ההיפרטות ואשררה אותו. הרצל החדש אף נהפך לתשובה של המרכז החילוני הליברלי לימין הלאומי בכלל ולמחשבה האמונית בפרט: הציונות כהשתקפותה של אישיותו וכמימושה של הגותו הוצגה כשילוב והשלמה בין הלאומי לאוניברסלי, בין החברתי לפרטי ובין הממלכתי לאישי.⁴

התמורות החברתיות המפליגות שעברו על החברה הישראלית בשנות התשעים, ובעיקר שקיעת הממלכתיות, השיסוע המגזרי וההפרטה, חוללו שינויים גם בזיכרון הקיבוצי של הרצל. הוא שב והיה נושא לדיון ציבורי כחלק מן האירועים לציון יובל המאה לפרסום מדינת היהודים ולכינוס הקונגרס הציוני הראשון. גורמים פוסט-ציוניים משמאל ומימין, שהגיעו אז לשיא השפעתם, השתמשו בדמותו של הרצל כדי לתקוף את הרעיון הציוני ואת אופן מימושו. הפוסט-ציונים משמאל הציגו את אישיותו ואת הגותו, ובמיוחד את החתירה הציונית ל'נורמליות', כביטוי לשלילתו ולדיכוי של ה'אחר', היהודי והערבי כאחד, המונחים לטענתם ביסוד הפרויקט הציוני. הפוסט-ציונים מימין תקפו את הזיהוי הרווח של הרצל עם

3. עמוס אילון, הרצל, תל-אביב 1976.

4. ראו למשל: אמנון רובינשטיין, מהרצל עד גוש אמונים וחזרה, ירושלים 1980; שמעון פרס, עם הרצל לארץ חדשה, תל-אביב 1999.

ההבניה החוזרת של דמותו של הרצל בזיכרון הקיבוצי הישראלי

הניגוד בין 'ציונות' ל'יהדות', והדגישו את הממד 'היהודי' שבהרצל.⁵ בד בבד נעשה גם ניסיון לרתום את דמותו ואת רעיונותיו של הרצל לקידומו של סדר היום הפוסט-ציוני. תום שגב, למשל, טוען ש'יש משהו מצית דמיון דווקא בפער בין מה שהרצל חשב לבין האתוס הישראלי', ו'אילו עוד היה הרצל בין החיים אפשר שהממסד הישראלי היה רואה בו "פוסט-ציוני" ראשון'.⁶

אולם, בעוד הפוסט-ציונים תוקפים את הזיכרון ההגמוני של הרצל, תכניו של זיכרון זה הלכו והשתנו והותאמו לרוח התקופה ולשינויים שחלו במגמות השיח הציבורי. בהקדמה לקובץ מאמרים שהוציאו לאור המכונים לחקר הציונות באוניברסיטאות ירושלים וחיפה, לציון מאה שנה לפרסום מדינת היהודים, כותבים העורכים כי 'מאז ייסודה של מדינת ישראל עברה הפרספקטיבה ההיסטורית על חייו של הרצל, מזגו, אופיו והישגיו שינוי ניכר, כמו הציונות עצמה', ובהיסטוריוגרפיה הציונית 'ביקורת עצמית חדלה זה מכבר להיות טאבו'.⁷ בקובץ נכלל מאמרה של רחל אלבוים-דרור, 'הרצל כפרוטו פוסט-ציוני', ובו היא טוענת כי 'שורשים אינטלקטואליים משותפים' מאפיינים את החזון ההרצליאני ואת החזון הפוסט-ציוני, ו'העובדה שהציבור הישראלי בימינו אינו מכיר בכך מלמדת על בורות או על כך שהוא שכח את ערכיה ואת חזונה של התנועה הציונית בראשיתה'.⁸

להלן ייבחנו השינויים באופן הבנייתו של הזיכרון הקיבוצי של הרצל בזרם הציוני המרכזי, כפי שהם משתקפים בכתביו של שלמה אבינרי, אחד מן המרכזיים שבמעצבי הזיכרון הזה. בדור האחרון אבינרי הוא לא רק אחד הפרשנים המובילים של הרעיון הציוני מעל בימות אקדמיות וכאלה הפונות לקהל הרחב, אלא גם אחד ההוגים הבולטים, אשר בפעילותו הפובליציסטית והציבורית מנסה לעדכן את המחשבה הציונית ולהתאימה לתמורות הזמן. ההשוואה תעסוק בשני תיאורים מנוגדים של הדיוקן האישי והרעיוני של הרצל המופיעים בשניים מחיבוריו של אבינרי, שניתן להגדירם כקנוניים: הפרק 'הרצל: הפריצה אל דעת הקהל', בספרו הרעיון הציוני לגוניו, שיצא לאור ב-1980 וזכה להתקבלות רחבה כמעין 'גרסה מוסמכת' המסכמת את ההגות הציונית;⁹ ומסת המבוא שכתב למהדורה העברית החדשה של יומני הרצל שהוציאה לאור ההסתדרות הציונית העולמית ב-1997.¹⁰

5. דאן: Daniel Gutwein, 'The Imagined Critique: Left and Right Post-Zionism and the Privatization of Israeli Collective Memory', *Journal of Israeli Studies*, 20 (2001), pp. 9-42

6. תום שגב, 'הפוסט-ציוני הראשון', הארץ, 3.4.1996; הנ"ל, הציונים הראשונים, ירושלים 2001, עמ' 17-16.

7. Gideon Shimoni and Robert S. Wistrich (eds.), *Theodor Herzl: Visionary of the Jewish State*, Jerusalem and New York 1999, p. xv

8. Rachel Elboim-Dror, 'Herzl as a Proto-"Post-Zionist"', *ibid*, p. 241

9. שלמה אבינרי, 'הרצל: הפריצה אל דעת הקהל', הרעיון הציוני לגוניו, תל-אביב 1980, עמ' 118-105 [להלן: 'הרעיון'].

10. שלמה אבינרי, 'מבוא - מ"עניין היהודים" ל"מדינת היהודים": דרכו של הרצל לגיבוש תודעה לאומית יהודית' [להלן: אבינרי, 'מבוא'], בתוך: תיאודור הרצל, עניין-היהודים: ספרי יומן, א, יוני 1895-אוקטובר 1898 (תרגום יוסף ונקרט), ירושלים 1997, עמ' 50-13 [להלן: הרצל, יומן, א].

השוואת הדיוקנאות של הרצל שאבינרי משרטט ב'רעיון' וב'מבוא' מלמדת כי הם מנוגדים בשורה של סוגיות מרכזיות, הנוגעות לאישיותו של הרצל וכן למקורות ההשפעה ולגורמים שהביאו אותו לפיתוח הרעיון הציוני. עיקרו של הניגוד מתמצה באפיון מיקומו ומעמדו החברתי של הרצל כאשר הבשיל בו הפתרון הציוני: ב'רעיון' הוא מתואר כמי שבא ממרכזה של החברה האירופית, וב'מבוא' – כמי שבא משוליה. בחינת תקפותן של העמדות המנוגדות מעלה שהדיוקן המוקדם, זה המופיע ב'רעיון', תואם את העובדות הידועות על חייו ופעילותו של הרצל ואת העמדות הרווחות במחקר ההיסטורי, ואילו הדיוקן המאוחר, זה המופיע ב'מבוא', סותר אותן. ממצאים אלה מעוררים את השאלה מה היה הגורם שחולל את המהפך בעמדתו של אבינרי בתוך פחות משני עשורים.

לכאורה, את הניגוד בגרסאות אפשר לתלות בכוונות השונות של שני החיבורים.¹¹ הרעיון הציוני לגוניו חותר, כפי שמציין אבינרי בהקדמה לספר, 'לשרטט מספר היבטים של הרעיון הציוני',¹² ולכן הוא מתמקד באפיון תרומתו של הרצל ובמיקומו היחסי בדיעבד על מפת הרעיון הציוני. ב'מבוא', לעומת זאת, כוונתו של אבינרי הפוכה. הוא מצהיר כי לא ייעשה ניסיון לסכם את המחקר ההיסטורי על הרצל, אלא 'רק להעיר הערות מספר בנוגע למה שהיומנים מגלים', ובעיקר על התפתחות 'אישיותו הציונית' של הרצל.¹³ ואולם, ההבדלים שבכוונה בין שני החיבורים עשויים להסביר דגשים שונים, אך לא עמדות מנוגדות באותם נושאים עצמם. מאחר שהמהפך בעמדתו של אבינרי עומד בסתירה למצב המחקר ואין להסבירו מתוכו, יוצע להלן להבינו כחלק מן ההבניה מחדש של הזיכרון הקיבוצי של הרצל, המשקפת הן את השינויים שחלו במיקומה של העילית הוותיקה בחברה הישראלית, ובעיקר את דחיקתה של תנועת העבודה מן המרכז אל השוליים, והן את האתגרים האידאולוגיים שהיא ניצבת לפניהם, ובעיקר מאבקה בפוסט־ציונות. מהפך זה הוא חלק ממגמה רחבה יותר של גורמים שהיו מזוהים עם המרכז ההגמוני הישראלי, ובמיוחד תנועת העבודה, להבנות מחדש את הזיכרון הקיבוצי הישראלי. מגמה זו נותרה עד כה בשולי הדיון ההיסטוריוגרפי, המתמקד בזיכרון ההגמוני של המרכז הוותיק ובקולות המאתגרים אותו, ומותיר בצל את תהליכי השינוי המתחוללים בתוך מה שהיה המרכז.

הניגוד בין דמותו של הרצל ב'רעיון' וב'מבוא'

ב'מבוא' אבינרי יוצק תבנית פרשנית לניתוח פעילותו הציונית של הרצל, שעיקרה הטענה כי היומנים משקפים את הבשלתו מחוזה למדינאי. לדבריו, התפתחות 'אישיותו הציונית' של הרצל נעה במתווה שניתן למצוא בו את 'הדיו של רומן־החניכה של הקלסיקה הספרותית

11. אפשרות זו הועלתה בידי אחד/ת הקוראים/ות של המאמר, 'כחלק מהסבר אפשרי לשינוי הגרסאות והדגשים בין ה"רעיון" ל"מבוא"', ואני מודה לו/לה על הערה זו.

12. אבינרי, הרעיון הציוני לגוניו, עמ' 9.

13. אבינרי, 'מבוא', עמ' 33.

הגרמנית, על הפער המובנה בין האידאליזם של הגיבור לבין נוקשותה של המציאות.¹⁴ דיכוטומיה זו באה לידי ביטוי בהתלבטותו של הרצל בין 'כתיבת רומן לפעילות פוליטית',¹⁵ והיתה מלווה בהיטלטלות בין 'תחושה מסחררת [...] של יוצר ובורא כמעט יש מאין' ובין 'חרדה עמוקה ואי־ביטחון מתמיד' המשתקפים ב'אישיותו המסוכסכת והסבוכה של הרצל עצמו' כמו גם ב'אמביוולנטיות הבסיסית של המפעל כולו'.¹⁶ רק בהדרגה וכחלק מתהליך 'התבגרותו' הציונית של הרצל והתפתחותו מחוזה למדינאי התלכדו שני אפיקים אלה: התוכנית הפוליטית מצאה ביטוי במדינת היהודים והיסודות הספרותיים – באלטנוילנד.¹⁷ המתח בין החזון לפוליטיקה בא לידי ביטוי, על־פי אבינרי, בשני הצירים המרכזיים שהביוגרפיה הציונית של הרצל נטושה סביבם: גיבוש תפיסתו המדינית ומגעיו הדיפלומטיים,¹⁸ ובניית ההסתדרות הציונית כתנועה לאומית וכארגון פוליטי,¹⁹ היוצרים רצף של התפכחות מחזיונות אוטופיים, לימוד המציאות, הכרה במגבלותיה ופעולה לשינויה. אבינרי טוען כי 'בתחילת היוםנים ראינו את הרצל הטירון הפוליטי, רדוף רעיונות מבושלים למחצה וסותרים זה את זה, לא מודע לא למציאות הפוליטית של דורו ולא למורכבות החיים היהודיים', ואילו 'לקראת סופם מופיע הרצל כדמות דרמטית שהצלחה והטרגדיה גם יחד הן מנת חלקה [...] ריבוני הרבה יותר בהערכת המציאות תוך כדי עיצובה'.²⁰ את המעבר מן האוטופיה להכרה באילוצי המציאות מתאר אבינרי כתנועה מן השוליים אל המרכז, המוצאת ביטוי במעמדו האישי של הרצל, במקורות ההשראה שלו וביחסיו עם העולם היהודי. ב'רעיון' אבינרי מדגיש את הזיקה בין המעמד האישי שרכש לו הרצל בחברה בת־זמנו ובין ההישג המרכזי שלו: פריצת 'מחסום דעת הקהל היהודית והעולמית' ושדרוג 'הפתרון הלאומי לשאלת היהודים מסוגיה הנידונה בכתבי־עת משכיליים עבריים קרתניים [...] לעניינה של דעת הקהל העולמית'.²¹ מה שעמד לרשותו של הרצל 'היתה עובדה ביוגרפית פשוטה [...] היותו עיתונאי מבריק וקולח, תאב־פרסומת ואמון על מלאכת יחסי־הגיבור'. לפי אבינרי, הרצל היה 'מעמודי התווך של העיתונות בלשון הגרמנית', 'עיתונאי מפורסם', 'מחזאי [...] מפורסם למדי', ה'אמון על העוצמות החדשות של המאה העשרים: דעת קהל, אמצעי תקשורת'. הרצל ניצל מעמד זה כדי להפוך את הציונות 'מתופעת שוליים של חיי היהודים בפאתי תחום המושב', למציאות ארגונית ופוליטית הניצבת במרכז החיים היהודיים וסדר היום העולמי.²²

14. שם, עמ' 16.

15. שם, עמ' 15.

16. שם, עמ' 14.

17. שם, עמ' 15.

18. שם, עמ' 33.

19. שם, עמ' 24.

20. שם, עמ' 49.

21. אבינרי, הרעיון הציוני לגוניו, עמ' 105-106.

22. שם, עמ' 106-108.

ב'מבוא', לעומת זאת, אבינרי מתאר את מעמדו של הרצל בצורה מנוגדת לחלוטין. הרצל מצטייר כאן כעיתונאי נעדר מעמד ציבורי, אשר רק תוך כדי פעילותו הציונית הופך למנהיג לאומי ולמדינאי מוכר. אבינרי שב ומדגיש כי הרצל היה 'שולי במעמדו החברתי',²³ 'עיתונאי מצליח, אך לא חשוב במיוחד',²⁴ 'קצת מפורסם אך דל אמצעים וחסר מעמד',²⁵ שבתחילת דרכו לא היו לו 'קשרים עם מדינאים ואישים בחלונות הגבוהים'.²⁶ בווינה סבל הרצל מ'היעדר קשרים פוליטיים ואישיים',²⁷ ובפרס הוא נותר 'בגדר אדם שולי למדי', אף-על-פי שהיה כתב של אחד העיתונים האירופיים החשובים ביותר.²⁸ אבינרי מדגיש, כי כמי ש'לא היו לו כמעט קשרים מדיניים בצמרת המדינית האירופית, לא בארצו שלו ולא בצרפת', הרצל ניצל את מעמדו כאחד העורכים של נוייה פרייה פרסה (*Neue Freie Presse*) לצורך קידום מדיניותו הציונית, אף-על-פי ש'קשריו הקודמים במעמדו העיתונאי היו דלים ולא חשובים'.²⁹

הניגוד בין שני החיבורים בולט גם בתיאור דרך גיבושה של האסטרטגיה הפוליטית של הרצל. ב'רעיון' אבינרי מציין כי הרצל הכיר בכך שאת 'התמיכה המאסיבית' שיזדקק לה 'מפעל כה מהפכני', כמו הציונות, לא ניתן יהיה לגייס באמצעות 'מאמרים בהצפירה והשילוח' וגם לא על-ידי 'ויכוחים אידיאולוגיים נוקבים ומעמיקים בין כמה עשרות אינטלקטואלים יהודים מבריקים ומחוסרי-עבודה בבמות נידחות'. החידוש שלו היה באסטרטגיית 'פריצה נועזת [...] אל מרכז הזירה העולמית' ומכאן נגזרו צעדים כמו 'החיזור אחרי עשירי היהודים, כרוטשילד והירש', הפנייה הישירה לשליטים והלשון הבוטה של מדינת היהודים'.³⁰ כלומר, לפי 'הרעיון' הרצל גיבש את האסטרטגיה הפוליטית שלו מתוך ביקורת של מה שראה כשגיאותיה של הפעילות הציונית שקדמה לו, ובעיקר התבוססותה העקרה בשולי החברה היהודית והאירופית. מסקנתו היתה שיש להציע מתווה חלופי לפעולה ארגונית ומדינית, שעיקרה פריצה אל המרכז. כך יצר אבינרי ב'רעיון' זיקה בין מעמדו הבכיר של הרצל בעולם התרבות והפוליטיקה של זמנו ובין הנחישות והתכנון שאפיינו את החלטתו להציב את 'שאלת היהודים' ואת פתרונה במרכז של סדר היום העולמי. ב'מבוא', לעומת זאת, מציע אבינרי תיאור מנוגד, ולפיו בראשית דרכו הציונית פסח הרצל על שתי הסעיפים ורק בהדרגה הוא פתר את ההתלבטות בין 'כתיבת רומן לפעילות פוליטית',³¹ ונהפך מאוטופיסט למדינאי בעל תוכנית פעולה המתמודד עם אילוצי המציאות.³² אבינרי

23. אבינרי, 'מבוא', עמ' 25.

24. שם, עמ' 22.

25. שם, עמ' 14.

26. שם, עמ' 34.

27. שם, עמ' 15.

28. שם, עמ' 26.

29. שם, עמ' 34.

30. אבינרי, הרעיון הציוני לגוניו, עמ' 106.

31. אבינרי, 'מבוא', עמ' 15.

32. שם, עמ' 16.

קובע כי הרצל, שהגיע 'מן השוליים [...] התודעתיים של ההווה היהודית',³³ לא הכיר את מורכבותו של העולם היהודי בימיו, ובעיקר לא היה מודע להתעוררות הלאומית והציונית שקדמה לו. רק בהדרגה למד הרצל על מצוקתה של יהדות מזרח אירופה ועל התארגנותה ופעולתה של תנועת חבת-ציון – כשגליציה ויהודיה משמשים לו 'גשר בין המערב למזרח' – תהליך שהיה 'תחנה מכרעת בגיבוש תודעתו הלאומית' ו'סיפק לו את הבסיס החברתי לכינוס הקונגרס הראשון'.³⁴ אבינרי טוען עוד, כי נסיונו של הרצל לגייס את הברונים הירש ורוטשילד לתמיכה בתוכניתו – ניסיון שבו 'הכישלון היה מובנה בעצם הסיטואציה'³⁵ – מעיד שהוא לא הבין את מעמדה ואת מניעיה של עילית ההון היהודית, ורק בהדרגה למד לפענחם.

הניגוד בין 'הרעיון' ל'מבוא' בולט במיוחד בדיון בשאלה מה היו הגורמים הפוליטיים והחברתיים לתמורה שחלה בתפיסתו של הרצל את האנטישמיות. ב'רעיון' הוא טוען כי לניסיון הפריסאי של הרצל היה תפקיד מרכזי בתמורה, ואילו ב'מבוא' הוא ממעיט במשקלו של הניסיון הפריסאי ומדגיש את ההקשר הווינאי והאוסטרי של השינוי.

ב'רעיון' אבינרי מציין כי בווינה רק 'מבצבצת בו ההכרה כי האמנציפציה רחוקה מלפתור את בעית היהודים', אך על האמביוולנטיות של מעמד היהודים בחברה המודרנית 'נודמן להרצל לעמוד מקרוב דווקא בפאריס'.³⁶ לדבריו,

אם בווינה ניתן היה עוד להסביר את האנטישמיות, לפחות בחלקה, כשריד של משפט קדום המצוּעף עדיין ביסודות דתיים, הרי את אופיה העממי של האנטישמיות החדשה, הנובעת מסתירותיה של חברה מודרנית, חילונית ודמוקרטית-פרלמנטרית, למד להכיר רק בפאריס; חלק ניכר מכתבותיו מצרפת, החל משנת 1892, מוקדשות לעלייתה של האנטישמיות הסוציאלית בארץ זו. הרצל עוקב בחרדה אחרי מעורבותם ההולכת וגדלה של היהודים בחיי המשק, הרוח, והפרלמנטריזם בצרפת, תהליך המביא לכך שמשברים כלכליים ושערוריות פיננסיות, ויכוחים אינטלקטואליים והתנגשויות פרלמנטריות הולכים ומתעוותים לבלי-הכר בהתמקדות על חלקם של היהודים בהם וממחישים על-ידי כך את קושי מעמדם של היהודים בחברה המודרנית.³⁷

לפי 'הרעיון', לא היה זה אפוא מקרי שאת אופיה המודרני של האנטישמיות פיענח הרצל דווקא בפריס ולא בווינה. אבינרי מדגיש, כי בניגוד לווינה הקיסרית, שבה טושטש טיבה האמיתי של האנטישמיות והיא הופיעה כשריד של מציאות טרום-מודרנית, בצרפת הרפובליקנית, יורשת המהפכה, שבה 'התרחשה האמנציפציה בצורה הרדיקלית ביותר', יכול היה הרצל לעמוד על כך שהגורם לאנטישמיות הוא 'מצוקותיה הספציפיות של החברה

33. שם, עמ' 26.

34. שם, עמ' 28.

35. שם, עמ' 22.

36. אבינרי, הרעיון הציוני לגוניו, עמ' 108.

37. שם, עמ' 109.

המודרנית'. הרצל היה ער גם לשינוי שחל במעמדם של היהודים בצרפת ו'עוקב בחרדה אחרי מעורבותם ההולכת וגדלה [...] בחיי המשק, הרוח והפרלמנטריזם'. אבינרי מוסיף כי 'היכרות זו עם עוצמתה של האנטישמיות בצרפת [...] היא המביאה את הרצל להכיר בכך כי בעית היהודים המודרנית אינה יכולה להיפתר על-ידי אמנציפציה', וקובע כי פרשת דרייפוס לא היתה הגורם לתהליכים אלה, אלא 'גולת הכותרת של תהליך עמוק זה והתפרצותו המכרעת'.³⁸ עולה, שעל-פי 'הרעיון', המציאות הפוליטית-חברתית המתקדמת של צרפת היא שאפשרה להרצל לעמוד על האופי המודרני המובהק של האנטישמיות ועל מגבלותיה של האמנציפציה.

ב'מבוא' אבינרי מציג תמונה מנוגדת לחלוטין על תרומתו של הניסיון הפריסאי למהפך הציוני של הרצל. בניגוד לגרסה הרווחת בהיסטוריוגרפיה הציונית, הוא קובע כי לא פרשת דרייפוס ולא מצב היהודים בצרפת אלא מצב היהודים בגרמניה ובאוסטריה הוא שהבהיר להרצל לראשונה את חומרתה של שאלת היהודים. בצרפת הוא אכן גילה את תופעת ההמון המתלהם, אך על סכנת האנטישמיות עמד הרצל בהקשר האוסטרי-גרמני, וסבר ש'הדחף האידאי לאנטישמיות המודרנית בא מן השיח הפוליטי הגרמני ומשלוחותיו באוסטריה'.³⁹ אבינרי מייחס חשיבות מיוחדת למשבר המבני שהאימפריה האוסטרו-הונגרית היתה נתונה בו ולסבך הניגודים הלאומיים והלשוניים שיהודי האימפריה נקלעו לתוכו, בשינוי עמדותיו של הרצל. הרצל הצביע על זיקה בין חולשתה הפוליטית של האימפריה להתעצמות מצוקת היהודים, וראה באנטישימיות איום הן על היהודים הן על השלטון הקיסרי. הרצל סבר עוד כי ערעור היציבות הפוליטית, כפי שהדבר בא לידי ביטוי במאבקים סביב בחירתו של האנטישמי קרל לואגר לראשות עיריית וינה, איים בעיקר על היהודים באזורים הלא-גרמניים של האימפריה, כמו גליציה, בוהמיה, הונגריה ובוקובינה, אם כי הוא גם מציין שהרצל 'מתוודע למצוקה בגליציה' רק לאחר פרסום מדינת היהודים.⁴⁰ לפי 'המבוא', הרצל ראה באנטישמיות תופעה חברתית, הנובעת מן המבנה המקצועי של יהודי גרמניה ואוסטרו-הונגריה ומן התמורות במבנה הריבוני של החברה הלא-יהודית בארצות אלה. אבינרי קובע כי בעיות אלה 'כמעט שאינן קיימות' בצרפת, ולכן, בניגוד לדבריו ב'רעיון', ב'מבוא' הוא מציין כי 'ניתוח המצב הסוציאלי של היהודים בצרפת אינו מוזכר כלל אצל הרצל'.⁴¹

בתוך פחות משני עשורים הציג אפוא אבינרי שני דיוקנאות מנוגדים של הרצל: האחד מבוסס על 'התזה הצרפתית', ששלטה עד לאחרונה הן במחקר ההיסטורי והן בזיכרון הקיבוצי הציוני, והשני מבוסס על 'התזה האוסטרית', המבקרת את התזה הצרפתית. ב'רעיון' אבינרי מדגיש את מרכזיותו של המפגש עם הקדמה הפוליטית והחברתית בצרפת בשינוי תפיסת האנטישמיות של הרצל, את היכרותו עם גילויי הלאומיות היהודית של זמנו והסתייגותו מעיליותם, ואת מעמדו של הרצל כעיתונאי בכיר שבזכותו התאפשרה הפיכתו של הרעיון

38. שם, שם.

39. אבינרי, 'מבוא', עמ' 18.

40. שם, עמ' 28.

41. שם, עמ' 21.

ההבניה החוזרת של דמותו של הרצל בזיכרון הקיבוצי הישראלי

הציוני למציאות ארגונית ומדינית. ב'מבוא', לעומת זאת, הוא דוחה את התזה הצרפתית ומאמץ את התזה האוסטרית. על־פי ה'מבוא', הניסיון הצרפתי לא העניק להרצל כל מעמד או הבנה מיוחדים שהיו עשויים להביאו לפתרון הציוני, ומעמדו העיתונאי והפוליטי לפני המהפך הציוני היה שולי. יתר־על־כן, המציאות הפוליטית באוסטרו־הונגריה, על המתחים הלאומיים ומשבר המשטר שאפיינו אותה, היא שהביאה לשינוי בתפיסתו את האנטישמיות, העומדת ביסוד תוכניתו הציונית; כמו כן את מצוקותיו של העולם היהודי והתמורות הפוליטיות המתחוללות בו למד הרצל להכיר בעקבות מגעיו עם יהודי גליציה.

ב'מבוא' אבינרי אינו מתייחס כלל לשינוי שחל בפרשנותו בין 'הרעיון' ל'מבוא' ולפיכך אינו עומד על הגורמים לכך. להלן ייעשה ניסיון להסביר את השינוי כחלק מן התמורות העוברות על הזיכרון הקיבוצי הישראלי. אך תחילה תיבחן השאלה אם היה השינוי מוצדק מבחינת הרקע העובדתי ומצב המחקר.

היומנים: כרונולוגיה ותוכן

ב'מבוא' אבינרי מציג את היומנים כסוג של רומן־חניכה, המשקף את התפתחות אישיותו הציונית של הרצל. קביעה זו טומנת בחובה יותר מאשר אפיון ספרותי ונפשי של היומנים ושל הרצל, היא מציעה גם סדר זמנים שגוי, המשמש יסוד חיוני בנסיגתו של אבינרי מתיאור דמותו של הרצל, כפי שעוצבה ב'רעיון', ובהבניית הזיכרון הקיבוצי החלופי שלו. אבינרי עושה את תחילת כתיבת היומנים לנקודת המוצא של גיבוש הרעיון הציוני בידי הרצל, והנחה זו מנחה גם את שאר טיעוניו: לשם כך הוא מתאר את הרצל כמי שנע בשולי הפוליטיקה כשהחל לכתוב את היומנים, ומטעם זה הוא ממזער את השפעת הניסיון הצרפתי על רעיונותיו של הרצל. אולם סדר זמנים זה הוא מטעה. את עיקרי תפיסתו הציונית גיבש הרצל כבר לפני שהחל בכתיבת היומנים, המתעדים גם את פעולותיו למימוש הרעיון עוד בטרם החל בכתיבתם. לפיכך, את הגורמים למהפך שעשה את הרצל לציוני יש לחפש בתקופה שקדמה לכתיבת היומנים, בתקופת פריס, שעליה אפשר ללמוד מתוך כתבותיו לנוייה פרייה פרסה. בתקופת שהייתו בפריס לא ניהל הרצל יומן, ובעתיד יצטער על כך;⁴² הוא החל בכך רק בחודש האחרון לשהייתו בפריס, ביוני 1895, והמשיך בכתיבתו לאחר ששב לווינה, שהיתה למרכז פעילותו מאז,⁴³ דבר המסביר את הדגש האוסטרי־גרמני המאפיין את יומניו. עולה כי לא בעיות היהודים באוסטריה, צ'כיה, הונגריה וגליציה שבהן מרבית היומנים לעסוק הן שהביאו את הרצל לפתוח במפעלו, אלא להפך: משגיבש את עיקרי תפיסתו הציונית בפריס הוא החל לראות באור חדש גם את מצב היהודים באימפריה האוסטרו־הונגרית.

42. הרצל, יומן, א, עמ' 55.

43. שם, עמ' 672.

ההטיה הכרונולוגית משרתת את תפיסת רומן־החניכה בדרך נוספת. אבינרי קובע ב'מבוא' כי בתחילת היומן 'לא ברור כלל, לא להרצל הכותב ולא לקורא, אם מדובר בייסודו של מפעל היסטורי – תנועה פוליטית – או בשרטוטים ראשונים לרומן'.⁴⁴ בהמשך הוא מציין כי 'בפעילותו הציבורית יזדקק הרצל לתוכנית הפעולה המדינית, שפיתח לקראת סוף הספר הראשון של היומנים בהכנת ה"נאום" המפורט אל הרוטשילדים, שתוכנו יהיה לימים הבסיס לספר *Der Judenstaat*'.⁴⁵ על אף הרושם שעשויות לעורר המילים 'סוף הספר הראשון', אין הן מלמדות על מרחק זמן שאפשר להרצל להבשיל, כמתבקש ממתכונת רומן־החניכה, שהרי הספר הראשון של היומנים כולל תקופה של פחות משלושה שבועות – 2-22 ביוני 1895.⁴⁶ יתר־על־כן, ה'נאום' המפורט אל הרוטשילדים, שאבינרי רואה בו בסיס ל'תוכנית הפעולה המדינית' של הרצל, נכתב ב'13-15 ביוני, וכפי שמעירה המערכת המדעית של היומנים, אביו של הרצל 'העתיק את "הנאום" אחרי שהעתיק את שאר הפתקים שקיבל מבנו, ומכאן החזרה ל'13 ביוני אחרי שכבר הגיע ל'22 ביוני'.⁴⁷ ה'נאום' היה יותר מאשר 'בסיס' למדינת היהודים. אלכס ביין מציין כי הנאום הוא 'הטיוטה הראשונה [...] למה שעתיד להיות ספר היסוד שלו: "מדינת היהודים"', וכי הוא 'כבר מכיל בתוכו חלקים עיקריים מן התוכנית באותו הנוסח, שבו הוא עתיד להשפיע על העולם'.⁴⁸ אילון סבור, בדומה, כי 'הנאום' הוא אחת ההרצאות השיטתיות הראשונות של השקפותיו.⁴⁹ עולה שבניגוד למתבקש מתבנית רומן־החניכה, פחות משבועיים לאחר שהחל בכתיבת היומן כבר הציג הרצל מתווה מפורט ומגובש לתוכנית הפוליטית שעל־פיה יפעל בעתיד.

לצד ההטיה הכרונולוגית באשר למועד גיבוש תוכניתו הציונית של הרצל, אבינרי יוצר גם הטיה תוכנית – המשרתת אף היא את תפיסת רומן־החניכה שלו – באשר לזיקה בין רישומיו של הרצל בראשית היומן לחיבוריו הבשלים, מדינת היהודים ואלטנוילנד. לדבריו, 'שזורים בחלקו הראשון של היומן ראשי פרקים לתוכנית פוליטית בטיוטה של רומן דמיוני, וטוב יעשה הקורא אם יבחין בין השניים, גם אם הרצל עצמו לא עשה כן' (ההדגשה שלי, ד"ג). כך, בעוד 'הנאום לפני הרוטשילדים' המופיע בסוף הספר הראשון של היומן עתיד לשמש בסיס למדינת היהודים, 'החלקים הספרותיים' ישמשו בסיס לרומן האוטופי אלטנוילנד.⁵⁰ לעומת הדגש ב'מבוא' על ההבדל הסגנוני והתוכני בין שני החיבורים, ברעיון אבינרי מדגיש דווקא את המכנה המשותף להם. לדבריו, 'ישנו היבט עיקרי שהוא משותף

44. אבינרי, 'מבוא', עמ' 14-15.

45. שם, עמ' 15.

46. הרצל, יומן, א, עמ' 557 הערה 2.

47. שם, עמ' 576 הערה 276.

48. אלכס ביין, תיאודור הרצל: ביוגרפיה (כתבי הרצל בעשרה כרכים), י, תל־אביב תשכ"א, עמ' 103-104.

על הקשר בין 'הנאום' למדינת היהודים ראו גם: א. ביין, 'בשולי "מדינת היהודים" ו"אלטנוילנד"',

בתוך: תיאודור הרצל, החזון (כתבי הרצל בעשרה כרכים), א, ירושלים תש"ך, עמ' 79-80.

49. אילון, הרצל, עמ' 169.

50. אבינרי, 'מבוא', עמ' 15.

לשני חיבורים אלה, למרות הז'אנר השונה, וראוי לעמוד עליו, בשניהם מתאר הרצל לא רק חברה שתהא מפלט ומקלט ליהודים, אלא גם משכלל את בניינה לכלל חברת מופת של צדק חברתי, שיסודותיה לקוחים ממיטב ספרות האוטופיה הסוציאליסטית של המאה הי"ט. והוא מוסיף, כי 'חוט השני' העובר במדינת היהודים ובאלטנוילנד הוא ש'מהפכה לאומית-חברתית' כמו הציונות 'לא תוכל, מלכתחילה, להתבסס על עקרונות כלכלת השוק מבית-מדרשו של ה־Laissez-faire הליברלי של עולם החברה הקפיטליסטית הבורגנית'.⁵¹

מן 'הרעיון' עולה אפוא שאי ההבחנה של הרצל בין היסוד הפוליטי ובין היסוד הספרותי בחלק הראשון של היומנים היא מהותית לתפיסתו החברתית הרדיקלית, ואילו ההבחנה בין שני היסודות, שאבינרי מציע, מטשטשת אותה: ההנגדה הכוזבת בין הפוליטי לספרותי מבטלת לתוכה את החברתי, שדווקא הוא יוצר את ההמשכיות בין היומנים למדינת היהודים ולאטנוילנד. מכאן, שאף שכמה מן הרישומים שביומן הם אכן 'פנטסטיים' ו'מגוחכים-לעיתים' וחלק מהתבטאויותיו שם הן 'ילדותיות-לעיתים',⁵² בניגוד לתבנית רומן-החניכה הרישומים כמכלול נותנים ביטוי חד וברור לממד הרדיקלי שהיה ביסוד תפיסתו הציונית של הרצל מראשיתה, היינו החתירה לעיצוב חברה והכלכלה שישמשו חלופה לסדר הקפיטליסטי של זמנו.⁵³

קיימת זיקה הכרחית בין ההטיה הכרונולוגית וטשטוש האופי הבשל של תוכניתו הפוליטית של הרצל, על היסוד הרדיקלי המעצב שבה, כבר בראשית היומנים לבין הצגתו כדמות שולית ומזעור חשיבותו של הניסיון הפריסאי ב'המרתו' לציונות: באמצעות כל אלה מחולל אבינרי דה־פוליטיזציה של תהליך התגבשותו של הרעיון הציוני אצל הרצל. דה־פוליטיזציה זו היא לבו של המהלך המוצא ביטוי בדחיקת התזה הצרפתית ובהבניית זיכרון קיבוצי חדש של הרצל המבוסס על התזה האוסטרית.

מעמדו של הרצל בעולם העיתונות והפוליטיקה

במעבר מן 'הרעיון' ל'מבוא' הפך אבינרי את הרצל מעיתונאי מפורסם, שהיה מעמודי התווך של העיתונות בלשון הגרמנית, לעיתונאי שאומנם זכה להצלחה ולמעט פרסום, אך נשאר שולי, לא חשוב, חסר מעמד ונעדר קשרים פוליטיים ואישיים. עיון בספרות המחקר מלמד ששינוי הערכה זה אינו מבוסס על ממצא עובדתי חדש כלשהו או על פרשנות חדשה של החומר הקיים, אלא עומד בסתירה להם.

51. אבינרי, הרעיון הציוני לגוניו, עמ' 111-112.

52. אבינרי, 'מבוא', עמ' 15.

53. לעניין זה ראו: דניאל גוטוין, 'אוטופיה והגשמה: אנטישמיות ושינוי עצמי כ"כוח מניע" בהגות הציונית המוקדמת של הרצל', הציונות, יט (1995), עמ' 7-29; אורי זילברשייד, 'חזונו הכלכלי-חברתי של הרצל', עיונים בתקומת ישראל, 10 (2000), עמ' 614-640.

דוד ויטל סבור כי הרצל היה 'עיתונאי בעל שם'.⁵⁴ כריסטופר שולטה קובע כי הרצל 'היה אחד העיתונאים הנודעים ובעלי העוצמה הרבה ביותר בעולם דובר הגרמנית'.⁵⁵ אילון, שלדעת אבינרי כתב את הביוגרפיה הטובה ביותר על הרצל עד כה,⁵⁶ קובע כי לכתבי נוייה פרייה פרסה נודעה השפעה רבה על עיצוב סדר היום באוסטריה. באשר למינויו של הרצל לכתב העיתון בפריס, אילון מציין כי 'היה זה תור-הזהב של כתבי-חוץ', וכי 'הרצל היה מודע לעצמה החדשה שנתגלגלה לידיו'.⁵⁷ גם קרל שורסקה מציין כי הרצל 'נתמנה לאחת המשרות הנחשקות בעיתונות האוסטרית, זו של הכתב בפריס של נוייה פרייה פרסה'.⁵⁸ ארנסט פאוול מדגיש את המעמד הבכיר שרכש לו הרצל כעיתונאי. לדבריו, נוייה פרייה פרסה היה קולה של הבורגנות הליברלית באוסטריה, ועל אף הפיחות המתמשך בכוחה, בעידן של התגברות המתחים הלאומיים, הוסיף העיתון לשמש 'גורם חשוב בפוליטיקה של המדינה' ונהנה משליטה 'מוחלטת כמעט' בזירה התרבותית – מעמד שהקנה לכתביו, ובהם הרצל, השפעה ציבורית רבה.⁵⁹ פאוול גם עומד על החשיבות שהיתה לפליטון, הסוגה שהרצל החל בה את דרכו בעיתונות ובה רכש את המוניטין שלו בעיתונות האוסטרית של התקופה:

המעמד הבינוני הצעיר העולה, בני האבות-המייסדים שכבר זכו להשכלה טובה יותר ועדיין היו ליברלים אך חסרי-כוח מבחינה פוליטית, שקיבלו בהכנעה את חוסר-האונים שלהם, דשדשו ביאוש אפוקליפטי והתעניינו באופרה האחרונה של וגנר יותר מאשר בחדשות ממלחמות הבלקן. בתחרות על לבה של קבוצה חשובה וקובעת-מגמות זו החלו העיתונים להרחיב את סיקור ענייני התרבות, ובמהרה הקדישו לספרים, למוסיקה ולאמנות מבית ומחוץ לא פחות מקום משהקדישו לפוליטיקה, לכספים ולפשעים אחרים. אך הופעתו של הפליטון, אותה מזיגה אקלקטית של מסה, בדיון ופרשנות, היא שהביאה את העיתונים עצמם לעמדת מפתח בזירה התרבותית. כל סופר מתחיל ראה בהופעת שמו בעמוד הראשון 'מתחת לקו' – הקו העבה המפריד בין טורי החדשות שבחלק העליון ובין הפליטון שמתחת – צעד ראשון בדרך לתהילה; הסופר המבוסס קיבל זאת כהכרה במוניטין שלו.⁶⁰

פאוול מדגיש עוד את חשיבותם של הקשרים שפיתח הרצל בהדרגה בעולם העיתונות הגרמנית באוסטריה ובגרמניה בשנות השמונים, 'במיוחד עם ארתור לויזון, עורכו הראשי

54. דוד ויטל, המהפכה הציונית, כרך א: ראשית התנועה, תל-אביב 1978, עמ' 186.

55. Christopher Schulte, 'Herzl and Nordau as Journalists and Litterateurs', in: Shimoni and Wistrich (eds.), *Theodor Herzl*, p. 68.

56. שלמה אבינרי, 'בן אירופה המודע למשבר תרבותה' [ביקורת על ספרו של ארנסט פאוול הרצל: במבוכ הגלות], הארץ ('ספרים'), 4.7.1998, עמ' 4.

57. אילון, הרצל, עמ' 117-118.

58. Carl E. Schorske, *Fin-de-Siècle Vienna: Politics and Culture*, New York 1980, p. 152.

59. ארנסט פאוול, הרצל: במבוכ הגלות (תרגמה ברוריה בן ברוך), תל-אביב 1997, עמ' 91-92.

60. שם, עמ' 45. גישה דומה ראו: נתן א' שוראקי, הרצל: חיים וחזון, תל-אביב 1962, עמ' 74-75.

ההבניה החוזרת של דמותו של הרצל בזיכרון הקיבוצי הישראלי

של הברלינר טאגבלאט, היומון הליברלי החשוב ביותר של גרמניה.⁶¹ המשרה של כתב נוייה פרייה פרסה בפריס היתה, לדעתו, 'אחת המשרות החשובות, הקשות והעדינות בעיתונות האירופית',⁶² ובניגוד לטענתו של אבינרי ב'מבוא', כי בפריס היה הרצל בגדר 'אדם שולי למדי', פאוול מדגיש כי

לא היה קו ברור שהפריד בין חייו החברתיים לחייו המקצועיים. בשני התחומים נחל הצלחה עצומה ופניו היו מוכרות בקומדי פראנסו, באופרה ובמסלול המרוצים, וכן בבתי־הקפה ובסלונים הספרותיים. הופעתו המלכותית, שנינותו והשפה הצרפתית השגורה על פיו הקנו לו במהרה זכות כניסה לכמה מן החוגים רבי־השפעה ביותר בבירה. היו אנשים שטיפח כמקורות אפשריים, ואחרים, מסיבות השמורות עמם, השתדלו לטפח את כתבו של אחד העיתונים המובילים באירופה.⁶³

פאוול מציין כי בפריס נהנה הרצל 'מחוג רחב של מכרים בקרב האליטות הספרותיות, הפוליטיות והאמנותיות. הקשר ברוב המקרים היה שטחי, לבבי ומנומס אך בהחלט לא־אינטימי'. היו לו 'שיחות ערות' עם הפסל אוגוסט רודן, והוא היה אורח קבוע בסלון הספרותי של אלפונס דודה, 'שהיה אז בשיא פרסומו כסופר', והלה הציג את הרצל לפני 'כמה מן המאורות המובילים במימסד הספרותי, לרבות הויזמנס ופרוסט'.⁶⁴ בתקופת פריס גם פיתח הרצל קשרים עם יוצרים שנמנו עם חוג 'וינה הצעירה', כמו ארתור שניצלר והוגו פון־הופמנסטל.⁶⁵ השתלבותו באליטות התרבותיות בפריס ובווינה ודאי שאינה תומכת בטענתו של אבינרי כי הרצל היה עיתונאי שולי מבחינת מעמדו החברתי ונעדר קשרים פוליטיים ואישיים.

פאוול טוען עוד כי משרתו של הרצל בנוייה פרייה פרסה 'סיפקה לו בסיס־כוח שאין ערוך לו במגעיו עם מדינאים ופוליטיקאים'.⁶⁶ אדוארד טימס מציין במאמרו על הרצל כעורך הספרותי של נוייה פרייה פרסה, כי 'זו היתה תקופה שבה עיתונים נחשבו ל"מעצמה השביעית"' ומעמדו של הרצל, תחילה ככתב בפריס ולאחר מכן כעורך הספרותי של העיתון, סיפק לו 'בסיס כוח שממנו הוא היה יכול לנהל את המערכה הציונית שלו', יתרון שלא היה לציונים שקדמו לו.⁶⁷ הרצל ניצל את היותו כתב נוייה פרייה פרסה בנסיונותיו להתקבל לשיחות אצל הברון הירש ואצל ביסמארק, משמע בראשית פעילותו הציונית, והוא הוסיף להשתמש במעמדו בעיתון כדי להציג את עצמו לפני גורמים שונים, יהודיים ולא־יהודיים.

61. פאוול, הרצל: במבוכ הגלות, עמ' 81-82, 86-87.

62. שם, עמ' 113.

63. שם, עמ' 134.

64. שם, עמ' 134-135.

65. שם, עמ' 127-128.

66. שם, עמ' 187.

67. Edward Timms, 'The Literary Editor of the *Neue Freie Presse*', in: Shimoni and Wistrich (eds.), *Theodor Herzl*, p. 56.

טימס מדגיש כי 'מעמדו של הרצל בעיתון וינאי מרכזי נתנה לו יותר מ"כרטיס ביקור" יוקרתי. באמצעות ההשפעה שהיתה למעמדו הוא חש שהוא השיג מעמד המתקרב לזה של שגריר'. מעמד זה היה במידה רבה תולדה של יכולתו להעניק תמורה מדינית מידית: דיווח אוהד בעיתון. והוא אכן השתמש בכוח זה במגעיו עם אישי מדינה באוסטריה ובתורכיה.⁶⁸

בניגוד בולט לטענתו בדבר שוליותו של הרצל, אבינרי מציין ב'מבוא' שהרצל הצליח 'למצוא נתיבות אל ראשי הממשלה האוסטרים באדני וקרבר', וכי 'מגעים אלה עם הממסד הפוליטי ההאבסבורגי נעים בין נסיונות להשגת תמיכה פוליטית בפתרון הציוני [...] לבין משא ומתן מפותל על מינויו של הרצל לעורך עיתון, שיתמוך בראשי ממשלה אלה'.⁶⁹ נראה כי נסיונותיהם החוזרים ונשנים של שני ראשי הממשלה לגייס את הרצל לשירותם – נסיונות המלמדים לא רק על עמדת השפעה שנהנה ממנה הרצל במערכת הפוליטית האוסטרו-הונגרית, אלא גם על מקורותיה – מעמידים אף הם בספק את תזת השוליות שאבינרי מפתח ב'מבוא'.

בספטמבר 1895, מיד עם שובו של הרצל מפריס לווינה, פנה אליו ראש הממשלה האוסטרו-הונגרי, הרוזן קאזימיר באדני, בהצעה שישימש העורך הראשי של הפרסה (*Presse*), עיתון שרכשה הממשלה כחלק מהמאבק שניהלה על דעת הקהל. הצעה זו סותרת את קביעתו של אבינרי כי הרצל נעדר 'קשרים פוליטיים ואישיים בווינה, שאליה הוא חוזר לאחר היעדרות של שנים'.⁷⁰ פאוול קובע כי הפנייה להרצל היתה 'אישור מרשים למעמדו האיתן של העיתונאי בן השלושים וחמש, עדות לתשומת-הלב שבה עקבו חוגים רבי-השפעה אחר עבודתו ודרכו'.⁷¹ הקשר בין באדני להרצל נשא אופי פוליטי ברור: הרצל הציג עצמו כתומך בקו הפוליטי של באדני, והלה הדגיש כי הוא רואה את יחסייהם 'כדבר נמשך והולך'.⁷² הרצל מציין ביומנו כי

בהתחשב בעניין-היהודים שלי לא אוכל סתם כך לדחות את ההצעה הזאת, כפי שהייתי עושה זאת קודם לכן – קודם שהיה הרעיון! נפתח סיכוי לא-צפוי, נוח במידה לא רגילה, להגשמת הרעיון שלי. ברגע שאהיה בקרבתו של הגראף באדני אוכל לפרוס לפניו את הרעיון שלי בחשאי.⁷³

מן היום עולה שהרצל התלבט אם לקבל את הצעתו של באדני, אך לאחר שיחות עם עורכי נוייה פרייה פרסה הוא דחה אותה מנימוקים שונים.⁷⁴ ביין מציין כי פנייתו של באדני הגיעה להרצל בזמן שהוא התלבט בשאלת הדרך למימוש תוכניתו הציונית, ועל רקע זה היא היתה 'פתאום מעין מוצא מתוך הפקפוקים והפסיחה על שתי הסעיפים, דרך ראשונה לפעולה'.⁷⁵

68. Ibid., pp. 57-62.

69. אבינרי, 'מבוא', עמ' 20.

70. שם, עמ' 15.

71. פאוול, הרצל: במבוך הגלות, עמ' 188.

72. הרצל, יומן, א, עמ' 243.

73. שם, עמ' 238.

74. שם, עמ' 246-247.

75. ביין, תיאודור הרצל: ביוגרפיה, עמ' 119.

בספטמבר 1896 חזר באדני לעסוק בהוצאת עיתון שיתמוך במדיניותו ויבטא עמדה אוהדת לממשלתו, כמשקל-נגד לעמדתו העוינת של נוייה פרייה פרסה. מששמע על כוונתו של הרצל לייסד עיתון משל עצמו, ביקש באדני לשלב את שתי היוזמות, דבר המלמד על הבסיס הפוליטי שעמד ביסוד המגעים לשיתוף-הפעולה ביניהם מלכתחילה. הרצל סבר כי במצב הפוליטי ששרר באותה עת באוסטריה, ייסודו של עיתון שייצג את הרעיון הציוני עשוי לשרת גם את האינטרס של באדני, וכי 'תמורת קידום המדיניות הציונית', הרצל יגמול 'לממשלת באדני בשירותים טובים'.⁷⁶ באדני לחץ על הרצל לייסד את עיתונו בהקדם. לפי פרשנותו של הרצל, הדחיפות נבעה מרצונו של באדני 'לשבור את המונופול' של נוייה פרייה פרסה בווינה כדי שיעמוד לרשותו עיתון אוהד במקרה שיוקדמו הבחירות. הרצל המשיך בהכנת התשתית הכלכלית להוצאת עיתון, שהנחת היסוד שלו היתה ש'היהודים מייסדים ביטאון התומך באורח בלתי תלוי בגראף באדני, ובתמורה יאמץ לעצמו באדני עמדה אוהדת יותר כלפי היהודים'.⁷⁷ בסופו של דבר, גם יוזמה זו לא יצאה אל הפועל מאחר שהרצל לא הצליח לגייס את הכספים הדרושים. אולם, בכך לא בא קץ לנסיונותיהם של אישי מדינה אוסטרים לרתום את הרצל לשירותם, דבר המלמד על חשיבות מעמדו הפוליטי. בינואר 1901 פנה להרצל ראש ממשלת אוסטריה ארנסט פון-קרבר, בשמה של קבוצת תעשיינים ממקורביו, והציע לו לערוך עיתון שישרת את עניינם, לאחר שמגעים ראשונים בעניין זה התקיימו ביניהם כבר באוקטובר 1900.⁷⁸ הרצל מציין, כי כבר בראשית 1900 התקיימה הידברות פוליטית בינו לבין קרבר: הוא ביקש מקרבר סיוע בפעילותו הציונית ובעניינים יהודיים בכלל,⁷⁹ וקרבר נועץ בו בסוגיות שונות הקשורות למדיניות הפנים-אוסטרית, לנוכח החרפתה של השאלה הלאומית, וביקש ממנו לסייע בשינוי עמדותיו של נוייה פרייה פרסה בנושאים אלה.⁸⁰ הרצל סבר כי יוזמתו של קרבר מלמדת על ההכרה 'שהוא מוכרח למשול בניגוד לעמדות *N.Fr.Pr.* [נוייה פרייה פרסה]',⁸¹ וראה ביוזמה לייסוד העיתון מנוף ליצירת קשרים שיועילו לעניין הציוני יותר מ'כמה מאמרים מפלגתיים',⁸² ובעיקר את גיוס תמיכתו של קרבר והשגת 'המלצה של הממשלה לסולטאן'.⁸³ המגעים להקמת העיתון חשפו את הזיקה בין מעמדו של הרצל כעיתונאי ומעמדו כמנהיג ציוני. בפגישתו עם קבוצת התעשיינים הסביר אחד מראשיה, ארתור קרופ,⁸⁴ להרצל כי הם

76. הרצל, יומן, א, עמ' 400-403.

77. שם, עמ' 414.

78. תיאודור הרצל, עניין-היהודים: ספרי יומן, ב, 1898-1902, ירושלים 1999 [להלן: הרצל, יומן, ב], עמ' 219-221, 249-250.

79. שם, עמ' 164-167, 194, 211-212.

80. שם, עמ' 176, 185-186, 191-194, 197-201.

81. שם, עמ' 248-250.

82. שם, עמ' 270.

83. שם, עמ' 219-221.

84. על קרופ ראו: שם, עמ' 491 הערה 60.

זקוקים לעיתון משל עצמם כדי לקדם מיזמים שונים, למשל, כרייתה של תעלה שתחבר בין נהר הדנובה לנהר האודר, יוזמה שנוייה פרייה פרסה מסרב לדון בה משום שייתכן כי שוחד בידי רוטשילד וחברת רכבת הצפון, שהיו עתידים להיפגע מן היוזמה החדשה.⁸⁵ על הסבר זה כתב הרצל ביומנו: 'וכך הצטייר מול עיני בבהירות נפלאה הניגוד בין בעלי הבנקים הגדולים, העוינים אותי זה שנים בגלל הציונות שלי, ובין קבוצת התעשיינים הללו, הפונה אלי'.⁸⁶ הרצל היה מוכן להיענות להצעת התעשיינים, אלא שאלה נסוגו ממנה, ולמרות התערבותו של קרבר הסתיים המהלך ללא תוצאות.⁸⁷ הרצל הרהר על הסיבות לכישלון וכתב כי ייתכן שלא רק דרישותיו הכספיות הן שהביאו לנסיגת התעשיינים,⁸⁸ אלא גם פעילותו הציונית: 'זה יהיה הגדול שבפלאים אם הציונות לא תזיק לי אצל אנשי הכספים הללו, בני הדת הנוצרית', וכן 'אבל מעניין היה לדעת מדוע העניין נכשל. האם משום שגילו שאני ציוני?'.⁸⁹ פרשת מגעיו של הרצל עם באדני וקרבר, סותרת את קביעתו של אבינרי ב'מבוא' כי קשריו 'במעמדו העיתונאי היו דלים ולא חשובים', ומציגה אותו לא רק כעיתונאי בעל השפעה, אלא גם כמי שתרגם את מעמדו כעיתונאי לכוח פוליטי והיה מוכן להעמידו לרשות גורמים שונים במערכת הפוליטית תמורת סיוע לעניין היהודי והציוני. מגעים אלה מאפשרים גם לעמוד על מקור כוחו של הרצל: אף-על-פי שהיה עיתונאי בכיר בנוייה פרייה פרסה, הוא נתפס במערכת הפוליטית האוסטרית כמי שמחזיק בעמדות המנוגדות לאלה של העיתון, וכמי שמסוגל להילחם מבפנים אם לא לשינוי מדיניותו של העיתון הרי למתן ביטוי גם לעמדות מנוגדות לה. מגעים אלה גם מלמדים כי השפעתו של הרצל בזירה הפוליטית האוסטרית היתה תולדה של המקום שרכש לו בעולם העיתונאות וקדמה לפעילותו הציונית. מלכתחילה הוא ראה בקשרים ובמעמד שרכש כעיתונאי בכיר גורם שיסייע לו בקידום הרעיון הציוני, ולהערכתו פעילותו הציונית פגעה במעמדו כעיתונאי. מכך עולה, שכפי שאבינרי מציין ב'רעיון' הרצל היה עיתונאי בכיר ובעל השפעה לפני פעילותו הציונית, ואין בסיס עובדתי או פרשני המצדיק את התמורה שחלה ב'מבוא', המציגה אותו כבעל מעמד שולי.

היכרותו של הרצל עם העולם היהודי ועם הפעילות הלאומית

כחלק מבניין הטענה בדבר שוליותו של הרצל, אבינרי מדגיש ב'מבוא' את 'צרות האופק היהודי' שלו בכל הקשור להיסטוריה ולתרבות היהודית, למצב היהודים בזמנו, ולהתחלותיה של הפעילות הלאומית.⁹⁰ אולם בחינה חוזרת של 'האופק היהודי' של הרצל – לאחר הפרדה

85. שם, עמ' 262-263.

86. שם, עמ' 263.

87. שם, עמ' 292.

88. שם, עמ' 270.

89. שם, עמ' 273.

90. אבינרי, 'מבוא', עמ' 28.

מתבקשת בין הפן התרבותי לפן הפוליטי של פעילותו – מעלה ספק גם באשר לתקפותה של קביעה זו. אמנם בראשית דרכו הציונית לא היה הרצל בקיא בתרבות היהודית ובספרות הפרוטו-ציונית וידיעותיו בתחומים אלה היו אכן מוגבלות.⁹¹ אולם השאלה המשמעותית להבנת תהליך התפתחותו של הרצל כמנהיג ציוני היא לא מה היה עומק ידיעותיו בתרבות היהודית, אלא מה היה היקף היכרותו עם ההיבט הפוליטי של החיים היהודיים בכלל ועם גילויי הלאומיות היהודית והנסיונות לארגן את ההגירה וההתיישבות של היהודים בפרט. מסתבר שבתחומים אלה היו ידיעותיו של הרצל רחבות בהרבה מכפי שעולה מן התיאור שמציע אבינרי ב'מבוא'.

לחובבי-ציון היה מקום מרכזי בפעילות הלאומית הקדם-ציונית, ואבינרי דן בהרחבה בשאלה מה ידע הרצל על פעילות זו. אולם עמדתו בעניין זה מאופיינת בערפול ובחוסר עקיבות. הוא קובע כי 'על פעילותה של תנועת "חובבי ציון" ברוסיה לא ידע',⁹² אך מנגד הוא מזכיר את 'ידיעתו הרופפת בלבד על קיומה של תנועת "חיבת ציון" במזרח אירופה, על תשתית התמיכה הכספית שממנה נהנתה גם במרכזים יהודיים במרכז אירופה ובמערבה'. בהמשך שב אבינרי וטוען כי בעת שהחל בכתיבת היומנים הרצל 'אינו יודע על תנועת "חיבת ציון"'. אך הוא שוב חוזר בו וטוען כי מפגשו של הרצל עם חובבי-ציון באנגליה, מלמד 'כמה מעט הוא יודע עליה'.⁹³ אבינרי חוזר ונקלע אפוא לסתירה בין הטענה כי בראשית פעילותו הציונית לא ידע הרצל כלל על פעולתם של חובבי-ציון ובין הטענה כי ידע על פעולתם, אם כי ידיעותיו היו מועטות.

עיון בכרך הראשון של היומנים ובהערות המערכת המדעית מלמד שהרצל ידע על פעילותם של חובבי-ציון ולא זו בלבד אלא שאף שילב אותם בתוכניותיו. כבר ברישום הראשון ביומן הרצל מציין כי בכוונתו לבקר 'את האוריינט ואת מושבות ציון החדשות'.⁹⁴ בהערה לרישום זה מציינת מערכת הכרך, כי

ייתכן שעל המושבות החדשות סיפר להרצל קרוב משפחה, לאופולד פאול לבל (Loebl), שהיה מפעילי חובבי-ציון בווינה, ואתו כנראה נפגש באחד מביקוריו בווינה בספטמבר 1894 או בסוף מארס 1895. סביר להניח שהרצל שמע מפי לבל גם על 'קדימה', האגודה הווינאית של סטודנטים יהודים-לאומיים, שהוא מזכיר אותה ברשימות שהכין לקראת פגישתו עם הברון הירש. מכל מקום, בשנת 1899 הרצל כותב לידידו דוד וולפסון, שלבל הוא האיש שדיבר אתו בראשונה על המושבות בארץ-ישראל [...].⁹⁵

גם שמואל אלמוג מציין, כי הרצל 'ידע על ההתיישבות של חובבי-ציון ושל הברון רוטשילד בארץ-ישראל'.⁹⁶ על כך שהרצל ידע על קיומן של אגודות בעלות מגמה ציונית אפשר

91. שם, עמ' 26-28.

92. שם, עמ' 26.

93. שם, עמ' 28.

94. הרצל, יומן, א, עמ' 61.

95. שם, עמ' 559 הערה 27. ראו גם עמ' 609 הערה 99.

96. Shmuel Almog, 'Was Herzl a Jewish Nationalist?', in: Shimoni and Wistrich (eds.), *Theodore Herzl*, p. 173.

ללמוד גם מן הרישום ביומנו ב-5 ביוני 'נמזג את כל הציונים',⁹⁷ ומן הרישום ב-6 ביוני 'משא ומתן עם ציון',⁹⁸ ועל כך מעירה המערכת: 'הכוונה כנראה למשא ומתן עם האגודות הקיימות של חובבי-ציון'.⁹⁹ שלא כאבינרי, המערכת המדעית של היומנים סבורה אפוא שהרצל ידע על קיומן של אגודות חובבי-ציון, כי הוא שמע עליהן עוד לפני שגיבש את הרעיון הציוני וכי אחת מן המטרות שהציב לעצמו מיד עם ראשית פעילותו הציונית היתה שימוש בתשתית של האגודות הציוניות הקיימות.

הרצל גם ידע, כפי שאבינרי מציין, על 'יוזמתו של הברון הירש בהקמת יישובים יהודיים בארגנטינה' וכן על 'התמיכה של בית רוטשילד הפאריסאי במפעלים הומניטריים יהודיים (גם במושבות ארץ-ישראל)'.¹⁰⁰ אם על מושבות רוטשילד בארץ-ישראל שמע הרצל מפי קרוב משפחתו לבל, על מצב מושבותיו של הירש בארגנטינה הוא יכול היה ללמוד מסקירה על מצבן הקשה שהתפרסמה בנוייה פרייה פרסה בפברואר 1892,¹⁰¹ וביין אף סבור כי הרצל עצמו הוא שכתב את המאמר.¹⁰² בשיחתו עם הברון הירש נדרש הרצל לסקירה זו ואמר כי 'לפני שנים שמעתי שנסיונותיך בארגנטינה עם היהודים אינם נושאים פרי או שאינם עולים יפה'. משיחה זו עולה בבירור כי הוא הכיר את מפעל המושבות של הירש לפרטיו, וכי הוא ניתח את עמדות המוצא שהנחו את הברון בהקמתו והתווכח עמן.¹⁰³ מקור נוסף שממנו היה יכול הרצל ללמוד על האינטרסים ועל הפעילות היהודית של הירש היה מזכירו לשעבר של הירש, מרטין פירט – לימים מזכירו של פרדיננד מלך בולגריה – שעמו קיים הרצל יחסי ידידות. השניים נפגשו ב-25 ביוני 1895, הרצל סיפר לו על פגישתו עם הירש, ופירט עזר להרצל לפענח את מהלכה ואף הציע את הסיוע של בן-דודו, מנהל המחלקה למושבות במשרד החוץ הגרמני ומקורבו של הקייזר הגרמני, בהעברת מסר מהרצל לקייזר.¹⁰⁴

מקור נוסף לידיעותיו של הרצל על הנסיונות ליישב פליטים יהודים ממזרח אירופה בדרום אמריקה היה ידיד נעוריו העיתונאי אוסוואלד בוקסר. ב-1891 יצא בוקסר בשליחות 'הוועד המרכזי לעזרת יהודי רוסיה' בברלין לבחון את האפשרויות ליישוב יהודים בברזיל, ומשם עמד בקשרי מכתבים עם הרצל וכתב לו על תכניותיו, קשריו וגודל מפעלו.¹⁰⁵ במהלך שליחותו חלה בוקסר בקדחת צהובה ונפטר באורח פתאומי בפברואר 1892. בהספד על בוקסר, שפורסם בנוייה פרייה פרסה, כתב הרצל כי בוקסר 'היה פעיל בבראזיל בעניין

97. הרצל, יומן, א, עמ' 76.

98. שם, עמ' 78.

99. שם, עמ' 562 הערה 61.

100. אבינרי, 'מבוא', עמ' 22.

101. הרצל, יומן, א, עמ' 560 הערה 39.

102. ביין, תיאודור הרצל: ביוגרפיה, עמ' 57, 90.

103. הרצל, יומן, א, עמ' 67-68.

104. שם, עמ' 193-194, עמ' 580 הערה 3.

105. ב. דינור, 'הדיון בשאלת היהודים מגירוש מוסקבה ועד משפט דרייפוס והשפעתו על הרצל', בנימין זאב הרצל: על האיש, דרכו ודמותו, חזונו ופעלו, רמת-גן 1968, עמ' 59.

התיישבותם המתוכננת של יהודי רוסיה', וכי 'הוא היה גם האיש שיכול היה לפתור את התעודה הענקית של ההתיישבות'.¹⁰⁶ ביין עומד על השפעה אפשרית של פעילותו של בוקסר על הרצל ומדגיש כי בדרכו של בוקסר היתה 'מרומזת [...] אותה הדרך שבה עתיד היה הרצל להוסיף וללכת אחר-כך'.¹⁰⁷ ביין מציין עוד כי בסוף פברואר ובתחילת מרס 1892 קרא הרצל בנוייה פרייה פרסה דיווחים על נסיונות נוספים ליישב פליטים יהודים, הפעם במדיין.¹⁰⁸ עולה, שהרצל ידע לכל הפחות על מקצת הפעילויות של ארגונים פרוטו-ציוניים, כגון חובבי-ציון ומפעלי ההתיישבות של הירש ורוטשילד, וראה אותם כבסיס לפעולתו. יתר-על-כן, מקשריו עם בוקסר ועם לבל – שהוסיף ללוות את פעילותו הציונית של הרצל וב-1899 'אף ניסה, ללא הצלחה, להשתקע ביפו'¹⁰⁹ – עולה כי בחוג החברתי הקרוב של הרצל היו גם מי שנקטו עמדה חיובית כלפי הפעילות ההתיישבותית והפוליטית בעלת הגוון הלאומי כבר במחצית הראשונה של שנות התשעים והיה לכך משקל בגיבוש תוכניתו הציונית והתוויית המהלכים הראשונים למימושה.

הוכחה נוספת לכך שהרצל לא הכיר את העולם היהודי מצא אבינרי בגישתו לעילית ההון היהודית, גישה שהתאפיינה באי-הבנה של מניעיה. אי-הבנה זו הובילה אותו לנסות ולגייס בנקאים כמו רוטשילד והירש לתמוך בתוכניתו, אף-על-פי שהמהלך היה חסר סיכוי מראש, לדעתו של אבינרי. אולם יומניו של הרצל מפריכים טענה זו מעיקרה. ה'נאום לפני הרוטשילדים', המבטא את רעיונותיו של הרצל בשלב המכונן של פעילותו הציונית, מבהיר שהוא היטיב להכיר את עולם האינטרסים של הרוטשילדים ואת יחסיהם עם הירש, וידע ברורות שאין כל סיכוי שיתמכו בו. ב'נאום' הוא מדגיש לפניהם: 'בתחילה, בכל אופן, חשבתי שאוכל לפעול בעניין רק בניגוד לכם. לכן הלכתי קודם אל הברון הירש. לא! לא אמרתי לו שאני מתנגד לרוטשילדים. אפשר אולי שזה היה מפתה אותו יותר מכל הדברים האחרים'.¹¹⁰ הרצל גם אינו מהסס להגדיר את הירש, בניגוד לרוטשילדים, כ'איש שהעם היהודי מטריד את מנוחתו',¹¹¹ ולכן הניח כי ימצא אצל הירש אוזן קשבת לתוכניתו, בניגוד לרוטשילדים שאת המשא-ומתן עמם ראה כחסר סיכוי. הנחה זו היתה מבוססת על ניתוח המגלה הבנה מעמיקה ומורכבת של האינטרסים המנוגדים של שתי משפחות ההון היהודיות בשדה הכלכלה והפוליטיקה הבין-לאומית. אין זה מפתיע שהרצל היטיב להכיר את האינטרסים של הרוטשילדים ושל הירש, שכן היה מדובר בשתי עוצמות כלכליות שהיתה להן נוכחות ניכרת באוסטריה ובצרפת, ופעילותן, מערך האינטרסים שלהן ומדיניותן היו נושא לדיון ציבורי בארצות אלה.¹¹²

106. שם, עמ' 59-60.

107. ביין, תיאודור הרצל: ביוגרפיה, עמ' 57. ראו גם: פאוול, הרצל: במבוכ הגלות, עמ' 121.

108. ביין, תיאודור הרצל, עמ' 57.

109. הרצל, יומן, א, עמ' 321, עמ' 609 הערה 99.

110. שם, עמ' 150.

111. שם, עמ' 167.

112. דניאל גוטוין, 'הרצל והמאבק בתוך הפלוטוקרטיה היהודית: הרוטשילדים, הירש ומונטגיו', ציון, סב,

א (1997), עמ' 47-74.

מן היומנים עולה עוד כי גם טענתו של אבינרי שהרצל הגיע להכרה בצורך להקים תנועת המונים פוליטית רק לאחר כשלוננו להשיג את תמיכתה של עילית ההון היהודית וכשלון מגעיו הדיפלומטיים היא משוללת יסוד. כבר ב־7 ביוני 1895, בהיותו בפריס, כתב הרצל כי 'אם הרוטשילדים לא ירצו, אביא את העניין לפני כלל היהודים'.¹¹³ הוא פיתח רעיון זה ב'נאום לפני הרוטשילדים' והדגיש: 'אם לא תתמכו בי, תסבו נזק רב לתוכנית שלי. [...] אתכם [זה יהיה] עסק מבריק [...] עם היהודים הקטנים – עסק רע שעלול שלא להתגשם או שיסתיים בשערורייה (כמו פרשת פנמה)'. הוא גם מדבר על האפשרות ש'כעניין עממי' תוכניתו עשויה להצליח אך גם להיכשל.¹¹⁴ עם זאת, הרצל טוען כי 'היסוד הזה של ההתלהבות העממית, שהשכל אינו משיג אותו, המתפרץ כקיסור הנוצר מן המים הרותחים, הוא הוא הכוח שבעזרתו אני מניע את המכונה הגדולה!'.¹¹⁵

מתוך הנחה זו הוא מציין כי 'אם לא נוכל לעשות זאת עם היהודים העשירים, נעשה זאת נגדם'.¹¹⁶ הוא משרטט את תוכנית הפעולה שלו, ולפיה אם יסרבו הרוטשילדים לסייע במימוש תוכניתו, הוא יפנה ליהודים 'בעלי ההון הבינוני',¹¹⁷ ואם גם הם ידחו את התוכנית, הוא מצהיר, גם אז רעיונו אינו 'מחוסל'. להפך: 'דווקא אחרי זה העניין יתחיל. משום שאחר-כך אביא אותו לפני העם היהודי ולפני העולם כולו'.¹¹⁸

מתברר שלא זו בלבד שהרצל היה מודע לניגודי האינטרסים שפילגו את עילית ההון היהודית, אלא שמלכתחילה הוא היה ספקן באשר לסיכויי שיתוף־הפעולה עמה, והאפשרות של פנייה להמונים וארגונים הפוליטי ניצבה על סדר יומו מראשית פעולתו הציונית. ההכרה בכוחה של הפעולה העממית ובסכנות הגלומות בה, שעליהן למד כצופה במערכת הפוליטית הצרפתית, היא שהניעה אותו להציב את הפנייה אל ההמון היהודי במקום השלישי בסדר פעולתו. עם זאת, הוא היה מודע לכך שהסיכוי לרתום את עילית ההון ואת 'בעלי ההון הבינוני' לתמיכה ברעיונותיו אינו רב, וגיוס ההמונים נראה לו אפוא דרך הפעולה הסבירה יותר.

הניסיון הצרפתי והשינוי בתפיסת האנטישמיות אצל הרצל

הניגוד העיקרי בין 'הרעיון' ל'מבוא' מצוי בהערכתו של אבינרי את השפעתם של החיים הפוליטיים והחברתיים בצרפת על התפתחות השקפתו הציונית של הרצל. ב'רעיון' יש לניסיון הפריסאי משקל רב בתמורה שחלה בתפיסתו של הרצל את האנטישמיות, ולדעת

113. הרצל, יומן, א, עמ' 80.

114. שם, עמ' 159.

115. שם, עמ' 176.

116. שם, עמ' 152.

117. שם, עמ' 183.

118. שם, עמ' 184.

אבינרי הוא שהביאו למסקנה כי אין האמנציפציה בגדר פתרון לבעיית היהודים. לעומת זאת, ב'מבוא', בהמשך לסדר הזמנים השגוי העומד בבסיסו, אבינרי יוצא נגד התזה הצרפתית וטוען כי המצב הפוליטי בגרמניה ובאוסטריה בכלל ועליית האנטישמיות והשפעתה על היהודים בארצות אלה בפרט הם שעיצבו את השקפתו הציונית של הרצל. עיון בכתבי הרצל ובספרות המחקר מלמד כי גם במקרה זה גרסת 'הרעיון' עדיפה מגרסת ה'מבוא'.

ביין קובע כי 'שנות שבתו של הרצל בפאריס ככתב ה"נויא פראיא פראסא" הן ללא ספק שנות הלימוד וההתפתחות האנושית החשובות ביותר בחייו'. הרצל חזר מפריס לווילה 'כאיש אחר' ו'השפעתם של ימי-פאריס' מורגשת 'על כל צעד' בפעילותו הציונית.¹¹⁹ לדבריו, בפריס הרצל 'למד להכיר הכרה עמוקה יותר את החברה המודרנית, את התנועה הסוציאלית, את המדיניות העולמית ואת האנטישמיות כתנועה חברתית. [...] ניתן להכיר בבירור, כיצד ניפקו עיניו קימעה-קימעה ומחשבותיו נתפכחו'.¹²⁰ שם הוא גם

ראה מקרוב מה הם הכוחות המנהלים את הפוליטיקה, אבדה לו יראת-הכבוד בפני רמי-מעלה, שראה והכיר אותם על טעויותיהם ותכונותיהם האנושיות. הוא עקב גם אחרי המדיניות הגדולה, היאבקות המעצמות בשלום ובמלחמה. וקודם-כל, בפאריס חזר לעצמו, נתבהרו לו מחשבותיו ורצונותיו, חובתו ותעודתו.¹²¹

פאוול כותב כי 'פאריס שינתה את הרצל'.¹²² אילון מציין כי הרצל עצמו נטה לחשוב כי 'כל מה שהוא יודע' הוא למד בפריס, שבה בניגוד ל'קיסרות האוסטרו-הונגרית האבסולוטית למחצה', האמנות לא היתה 'תחליף לפוליטיקה'.¹²³ ויטל סבור גם הוא כי השנים שישב הרצל בפריס 'היו מכריעות בהתפתחותו', שכן שם ראה 'באילו אמצעים שולטים בעולם', ו'רק בבואו לפאריס התחיל להעריך את האנטישמיות כתופעה אוניברסלית, כנראה מפני שאך שם יכול להתבונן בה ובתומכיה בעינו הקרה של כתב זר בעיר'.¹²⁴

קרל שורסקה קובע כי 'ארבע שנים של התבוננות בחיים הפוליטיים והחברתיים של צרפת שינו את הרצל: תחילה מאסטטיקן לליברל מודאג, לאחר מכן מליברל ליהודי, ולבסוף מליברל יהודי לנושא צלב ציוני'. לדבריו, כמרבית הליברלים האוסטרים, הרצל ראה בצרפת את מולדת החירות, הנאורות וזכויות האדם, אך במקום זאת מצא מדינה הנתונה ב'משבר כללי חריף של הסדר הליברלי', מדינה המידרדרת לכאוס 'גרוע [...] מזה שבאוסטריה'. שורסקה מדגיש כי האנטי-רפובליקניזם הצרפתי פעל על הרצל לא כיהודי אלא כ'ליברל

119. תיאודור הרצל, מבולאנז'א עד דרייפוס: 1891-1895: כתבות ומאמרים מדיניים מפאריס (בעריכת אלכס ביין ומשה שרף; תרגם שמשון מלצר), א, ירושלים תשל"ד, עמ' לג.

120. א. ביין, 'מדינת היהודים', עם הרצל ובעקבותיו, תל-אביב תשי"ד, עמ' 36.

121. ביין, תיאודור הרצל: ביוגרפיה, עמ' 115.

122. פאוול, הרצל: במבוך הגלות, עמ' 127.

123. אילון, הרצל, עמ' 115.

124. ויטל, המהפכה הציונית, עמ' 185.

אוסטריי, ומאחר שמצרפת 'ציפה ליותר', הוא התקשה להמשיך באדישות שבה התבונן בחיים הפוליטיים באוסטריה.¹²⁵

רוברט ויסטריך מציין כי בתקופת התבססותו המקצועית נמנע הרצל מלדון בפומבי בשאלת היהודים, אולם 'בשנותיו בפריס [...] השתנה המצב מן הקצה אל הקצה: הרצל התוודע לאופן התבוננות חדש בעולם בכלל, ובשורשיה של האנטישמיות המודרנית בפרט. [...] הרצל היה ער לאנטישמיות כל ימי חייו [...] אך רק בפריס החל לראות בה תופעה אוניוורסלית'.¹²⁶ ויסטריך סבור כי בפריס החל הרצל לזהות 'את ההקבלות בין משבריה של הרפובליקה הצרפתית לבין התמוטטות האידאלים הליברליים במולדתו האוסטרית'.¹²⁷ שמואל אלמוג טוען אף הוא כי בפריס החל הרצל לראות את השאלה היהודית באופן שונה: שם הוא החל לבחון אותה כשאלה כלכלית-חברתית, בעלת השלכות על הפוליטיקה; והציונות, לתפיסתו, נועדה לתת פתרון לבעיית היהודים, כפי שהוא החל להבין אותה בצרפת.¹²⁸ חיה הראל מציינת כי הזהות היהודית של הרצל עברה שינוי בפריס וכי 'זו היתה תקופה שבה חושלו האידאלים החברתיים והלאומיים שלו'. כך, צרפת, לא פחות מאשר אוסטריה, הביאה לשינוי בהבנתו את תופעת האנטישמיות, ו'בפריס הוא גילה את הנחות היסוד ופיתח את הכלים והכישורים שיעצבו את הפתרון הציוני שלו ל"בעיית היהודים"'.¹²⁹ הרצל עצמו נותן מיד בפתח יומניו ביטוי ברור להשפעה המכרעת שהיתה למפגש עם החברה והפוליטיקה בצרפת על השינוי שחל בתפיסתו את האנטישמיות ועל התגבשות התפיסה הציונית שלו. לדבריו, הוא קיבל את ההצעה להיות כתב בפריס משום שהבין 'שבתפקיד זה אוכל לראות הרבה וללמוד הרבה על העולם'.¹³⁰ ב'נאום לפני הרוטשילדים' הוא אומר כי נוייה פרייה פרסה, ששלח אותו לפריס, נתן בידו 'אמצעים והזדמנות לרכוש ידע רב המשמש עתה את העניין הציוני'.¹³¹ הרצל מציין עוד כי בפריס הוא החל להבין את הפוליטיקה הכללית, והבנה זו היא שנתנה לו מבט חדש גם על הבעיה היהודית:

בפאריס נקלעתי - ולו כמשקיף - לתוך הפוליטיקה. ראיתי כיצד מושלים בעולם. בהשתאות תהיתי גם על תופעת ההמון; זמן רב תהיתי עליה ולא תפסתי מהי. גם יחסי אל האנטישמיות היה כאן משוחרר יותר, התבוננתי בה מגבוה יותר, ולפחות לא סבלתי ממנה באורח בלתי אמצעי. באוסטריה או בגרמניה אני צריך לחשוש תמיד שיקראו אחרי הפֶּהֶפֶ. ואילו כאן אני עובר בתוך ההמון 'בלי זיהוי'. [...] בפאריס סיגלתי לי

125. Schorske, *Fin-de-Siècle Vienna*, pp. 152-153.

126. רוברט ס' ויסטריך, 'ציונותו של הרצל בין מיתוס לאוטופיה', בתוך: דוד אוחנה ורוברט ס' ויסטריך (עורכים), מיתוס וזיכרון: גלגוליה של התודעה הישראלית, ירושלים 1997, עמ' 117-118.

127. Robert S. Wistrich, *The Jews of Vienna in the Age of Franz Joseph*, Oxford 1989, p. 434.

128. Almog (above note 96), p. 172.

129. Haya Harel, 'From the Palais Bourbon to *Der Judenstaat*', in: Shimoni and Wistrich (eds.), *Theodor Herzl*, pp. 126-127.

130. הרצל, יומן, א, עמ' 56.

131. שם, עמ' 188.

ההבניה החוזרת של דמותו של הרצל בזיכרון הקיבוצי הישראלי

אפוא יחס משוחרר יותר אל האנטישמיות, שהתחלתי להבינה ולתרצה מבחינה היסטורית.¹³²

במכתב ששלח הרצל כשבועיים קודם לכן, ב־19 במאי 1895, לידידו הבמאי היינריך טאוואלאס, הוא מתאר חוויה דומה בכל הקשור להתפתחותו הספרותית. לדבריו,

ארבע שנים אני עתה בפאריס. הן עברו עלי כחלום [...] כן, סבורני, כי בגרתי פה באמנות – אני אומר זאת בלי פוזה [...] כשהציעו לפני ארבע שנים להיות כתבה הפאריסאי של 'נֵוִיָּא פֶּרֶאִיָּא פֶּרֶאֶסָא' התחוללו בי דווקא משברים קשים ושונים. אחד מהם – ספרותי הדראמאטית. התיאטרונים סירבו, לאחר מפלתי הברלינאית, לשמוע עוד דבר עלי. אמוני בעצמי נדכא עד עפר. קיבלתי עלי את עבודת העתון ואמנם חשבתי, כי לעולם לא אכתוב עוד משהו בשביל התיאטרון. פאריס כבשתני וזיעזעה את כל כולי. מה ראיתי פה וחייתי! חלק מזה קראת בעתון. אך איני יכול לומר לך, איזו הזדעזעות הייתה והנה יום־יום שעה־שעה על מאות אלפי היסטיה הקשים [...] אגב כך אתה נעשה אדם אחר, אמן אחר.¹³³

על רקע זה יש לקרוא את הקטע מן המכתב לטאוואלאס העוסק במפגש של הרצל עם הפוליטיקה ועם האנטישמיות בצרפת, החוזר בשינוי גרסה גם ביומן. לדבריו,

רציתי לכתוב את הרומן של יהודי מודרני. הכתבות הפריסאית הפסיקתני. כאן נכנסתי לתוך המדיניות ולמדתי בלי משים להשקיף אחרת על עניני העולם הזה. כמו כן רכשתי לי יחס חפשי יותר ונעלה יותר לאנטישמיות של מולדתי הרחוקה.¹³⁴

הרצל מתאר אפוא חוויה של שינוי אישיותי עמוק ומקיף שחוללה בו השהייה בפריס, שבזכותה נעשה אדם, אמן, עיתונאי ויהודי אחר. שינוי עמוק זה, על־פי עדותו, היה תולדה של המפגש בין מצבו הנפשי למציאות הפריסאית הייחודית. על הממדים האישיים של השינוי שחולל בו המעבר לפריס מעידה גם הערתו כי 'העתקת מקום מגורי מווינה לפאריס וחזרה היה בה הכרח היסטורי, כדי שאלמד הגירה מהי'.¹³⁵ חשיבות מיוחדת יש לתוספת במכתב לטאוואלאס, הנעדרת מן היומן, העוסקת במהותו של השינוי שחל ביחסו לאנטישמיות. ביומן הוא מציין כי הבין את האנטישמיות בכלל, ואילו במכתב הוא מציין כי הבנת הפוליטיקה הצרפתית סייעה לו להבנתה של האנטישמיות האוסטרית.

הרצל רואה אפוא בהשפעת החיים בפריס את הגורם הן לתמורה שהתחוללה בו כאמן והן לשינוי בניתוחו את החברה, הפוליטיקה והאנטישמיות. הזיקה שהוא יצר בין נסיונו הפריסאי,

132. שם, עמ' 56-57.

133. תיאודור הרצל, איגרות: מראשית הפעולה הציונית עד הקונגרס הראשון (מאי 1895-אוגוסט 1897) (כתבי הרצל בעשרה כרכים), ט, ירושלים תשכ"א, עמ' 4.

134. שם, עמ' 5.

135. הרצל, יומן, א, עמ' 80.

מצבו כאמין והבנתו את האנטישמיות מסבירה גם את הערתו הידועה – 'אני חב הרבה לדרימון על התפיסה המשוחררת שיש לי היום, שהרי הוא אמין'.¹³⁶ הרצל פגש את דרימון בנסיבות חברתיות בסלון הספרותי של הסופר אלפונס דודה.¹³⁷ דודה, כמו דרימון, היה אנטישמי, והרצל מסכם דיון שקיימו באנטישמיות באופן החוזר ומשלב את הפסיכולוגי עם החברתי: 'הבהרתי לו את עמדתי ושוב הרגשתי בנוח'.¹³⁸ על הזיקה שיצר הרצל בין השפעתה של פריס, הקשריה החברתיים של האמנות והאנטישמיות עשויה ללמד גם הערתו ב'נאום לפני הרוטשילדים', כי הוא הבין את התופעה של 'לחם ושעשועים' רק אחרי שהותי בפאריס'.¹³⁹

המצב בצרפת, כארץ בעלת מסורת אמנציפציונית, שימש להרצל מעין קבוצת ביקורת להערכת האנטישמיות האוסטרית. שורסקה מציין כי 'מצרפת צפה הרצל בלואגר ובגידול בכוחם של האנטישמים האוסטרים [...] חששותיו לגורל הסדר הליברלי בצרפת ובאוסטריה נפגשו'.¹⁴⁰ השוואה זו חוללה בהדרגה שינוי חד בהבנתו את תופעת האנטישמיות בכללותה, כפי שמלמדות כתבותיו לנוייה פרייה פרסה. כשהגיע לפריס החזיק הרצל בתפיסה הליברלית שרווחה בקרב הבורגנות היהודית הווינאית, ולפיה האנטישמיות היא שריד קדם-מודרני העתיד לחלוף מן העולם ככל שיועמקו ויואצו תהליכי המודרניזציה. תפיסה זו שלטת במאמרים ששלח לעיתונו ב-1892. במאמר שכותרתו 'הבונאפארטיסטים והאנטישמיות' הוא מדווח באוגוסט שהבונאפארטיסטים אימצו דמגוגיה אנטישמית בנוסח דרימון ומסכם, על-פי מיטב האופטימיזם הליברלי, כי 'מפלגות גוססות אחרות כבר נתנו דוגמה לכך והראו, כי טירוף מעין זה קודם תמיד להתפוררות המוחלטת'.¹⁴¹ גם במאמרו 'אנטישמיים צרפתיים', שפורסם בסוף אוגוסט, הרצל מוסיף לאחוז בתפיסה הליברלית ומציין כי האנטישמיות היא 'מוסד קלאריקאלי-אריסטוקראטי', 'מפגש של הבלתי-מרוצים, מעין סאלון של מקופחים', שעתיד לחלוף, אם כי לא בלי 'התפרעויות ואסונות בודדים'.¹⁴² עם זאת, הוא מצביע על כך שהאנטישמיות הצרפתית 'לא היתה מכוונת אך ורק כנגד היהודים',¹⁴³ אבחנה שתעמוד בעתיד ביסוד תפיסתו החדשה את האנטישמיות ככוח ראקציוני המשתמש במתקפה נגד היהודים כבאמתלה כדי לפורר את הסדר הליברלי.¹⁴⁴

השפעת הניסיון הצרפתי על שינוי תפיסת האנטישמיות של הרצל ניכרת לראשונה בסוף

136. שם, עמ' 128.

137. פאוול, הרצל: במבוך הגלות, עמ' 126.

138. הרצל, יומן, א, עמ' 61.

139. שם, עמ' 166.

140. לואגר – אנטישמי אוסטרי ידוע. וראו: Schorske, *Fin-de-Siècle Vienna*, p. 158.

141. הרצל, מבולאנז'א עד דרייפוס, א, עמ' 134.

142. שם, עמ' 140-142.

143. שם, עמ' 138.

144. Daniel Gutwein, 'The Development of Herzl's Theory of Antisemitism', in: Shimoni and Wistrich (eds.), *Theodor Herzl*, pp. 80-98.

1892. פאוול קובע כי בסוף השנה הראשונה לשהותו של הרצל בפריס נהפכה האנטישמיות ל'שאלה מטרידה ואישית ביותר'.¹⁴⁵ גם ביין מציין כי החל בתקופה זו 'שאלת-היהודים עצמה לא נתנה לו עוד מנוח. בנסיונות שונים ומשונים חזר וניסה למצוא לה פתרון של ממש'.¹⁴⁶ אפשר שהגורם לשינוי היתה העובדה שבמחצית השנייה של 1892 שלטה בזירה הפוליטית הצרפתית שערוריית פנמה, שהיו לה היבטים יהודיים ואנטישמיים מובהקים, והיא שחשפה לפני הרצל את זיקת הגומלין בין חיי הכלכלה, החברה והפוליטיקה בצרפת ובין התפתחות האנטישמיות.

בטיוטת מאמר מסוף 1892 כבר אפשר להבחין בשינוי בעמדתו של הרצל. הוא טען כי דיון שהתקיים בפרלמנט האוסטרי בשאלת היהודים היה מעין משחק מחבואים, שכן הוא התנהל כאילו מדובר בשאלה דתית בלבד. הוא קבע כי ההפך הוא הנכון: 'שאלת היהודים אינה שאלה לאומית או דתית, אלא שאלה סוציאלית. שלוחת-נהר היא מן הזרם הגדול, הנקרא בשם השאלה הסוציאלית, שהוכשרה לפני האחרים לשיט'.¹⁴⁷

המשכו של קו מחשבה זה ניכר במכתב ששיגר הרצל בינואר 1893 לברון פרידריך לייטנברגר, מראשי 'האגודה למלחמה באנטישמיות' בווינה, שלדעת ביין היה הבסיס 'לתמורה המהפכנית בהשקפתו' של הרצל.¹⁴⁸ במכתב תוקף הרצל את הפרשנות הליברלית לאנטישמיות, וקובע כי יש לראות את היהודים כמי 'שמתגוררים [...] ללא הפסק בארץ האויב'. לדבריו, משהפכה האנטישמיות לתנועה, אין דרך לפעול נגדה אלא באמצעות תנועה אחרת, והוא סבור כי הסוציאליזם היא התנועה המתאימה לתכלית זו, ולפיכך הוא קובע כי 'חייבים ליצור תנועה סוציאליסטית, שבתוכה ישתמרו היסודות של סדרי-החברה הליבראליים הקיימים'.¹⁴⁹

ראיית הסוציאליזם כתשובה לאנטישמיות ניזונה אף היא מנסיונו הצרפתי של הרצל, ובייחוד מן העימות בין שתי התנועות. במאמרו 'אנטישמיים צרפתיים' הוא מזכיר את הטענה כי האנטישמיות תגרום נזק לסוציאליסטים, 'משום שהיא מפקירה אחדות מדרישותיו של הסוציאליזם'.¹⁵⁰ במרס 1893 הוא מדווח ש'באספת סוציאליסטים [...] הותקפו האנטישמיים בחריפות'.¹⁵¹ תוך כדי הדיון בסוציאליזם במכתב ללייטנברגר הרצל מעלה את אחד הרעיונות שיופיעו מאוחר יותר במדינת היהודים. ללייטנברגר הוא כותב כי 'הכרתי היא, שהיהודים הנרדפים והנלחצים לתוך המיצר לא ימצאו להם עוד מוצא אחר אלא הדרך לסוציאליזם',¹⁵² וב'מדינת היהודים' הוא כותב, כי אחת מתוצאותיה של האנטישמיות תהיה הפיכת היהודים

145. פאוול, הרצל: במבוכ הגלות, עמ' 138.

146. ביין, תיאודור הרצל: ביוגרפיה, עמ' 60.

147. שם, שם.

148. שם, עמ' 61.

149. שם, עמ' 61-62.

150. הרצל, מכולאנז'א עד דרייפוס, א, עמ' 142.

151. שם, עמ' 324. ראו גם: Schorske, *Fin-de-Siècle Vienna*, p. 155.

152. ביין, תיאודור הרצל: ביוגרפיה, עמ' 62.

ל'פרולטארים מהפכניים' המעמידים מתוכם את 'סגני־הקצינים של כל המפלגות הריבולוציוניות'.¹⁵³

מדברים אלה עולה כי השינוי בתפיסת האנטישמיות של הרצל התחולל בעת שהותו בפריס, והיה תולדה ישירה של התבוננותו בפוליטיקה ובחברה הצרפתית. כבר לפני פרשת דרייפוס הוא הסיק כי החברה האמנציפציונית אינה מסוגלת לפתור את שאלת היהודים, ולא זו בלבד אלא ששאלה זו אף הולכת ומחמירה בה, והחברה האמנציפציונית היא־היא הרקע לצמיחת האנטישמיות.

פרשת דרייפוס ו'המרתו' של הרצל לציונות

ב'מבוא' טוען אבינרי כי 'בניגוד לדעה המקובלת שהכתה שורשים בתודעה הכללית ובהיסטוריוגרפיה', 'אין ביומנים שום עדות' לכך שפרשת דרייפוס היא שהביאה את הרצל להכרתו הציונית.¹⁵⁴ טענה זו מנוגדת לעמדתו של אבינרי ב'רעיון', שם הוא יוצר זיקה בין פרשת דרייפוס להבשלתו הציונית של הרצל ומציין כי בפריס גילה הרצל כי האנטישמיות 'נובעת ממצוקותיה הספציפיות של החברה המודרנית' וכי 'פרשת דרייפוס היתה רק גולת הכותרת של תהליך עמוק זה והתפרצותו המכרעת'.¹⁵⁵

בסוגיה זו, כמו בסוגיות הקודמות, גרסת ה'רעיון' עדיפה מגרסת ה'מבוא', המבוססת גם על עירוב מטעה שיוצר אבינרי בין 'התודעה הכללית' ל'היסטוריוגרפיה'. בהסבר התולה במשפט דרייפוס את המרתו של הרצל לציונות ואת הפיכתו מעיתונאי מתבולל למנהיג לאומי יש קסם של פשטות דרמטית, המקובלת בסוגה של 'ספרות הגיבורים', וככזה הוא אכן זכה להתקבלות רחבה בזיכרון הקיבוצי.¹⁵⁶ אך מנגד, הסבר זה לא זכה למעמד של 'גרסה מקובלת' בהיסטוריוגרפיה בכלל ובזו העברית בפרט, וקביעתו של אבינרי ב'מבוא' כי בהיסטוריוגרפיה רווחת הדעה שפרשת דרייפוס היא הגורם למהפך הציוני של הרצל היא לא רק מופרכת עניינית וכסיכום של המחקר, אלא גם יוצרת מיתוס נגדי, מעין טענת רפאים שקל לצאת נגדה ולמוטט אותה. העמדה הרווחת בהיסטוריוגרפיה היא דווקא זו המופיעה ב'רעיון', והיא שוללת את הטענה כי פרשת דרייפוס חוללה אצל הרצל מהפך דרמטי ביחסו לזהותו היהודית, לאנטישמיות ולפתרונה. היא מציגה את הפרשה כנקודה ברצף של תהליך מתמשך, אשר התפנית בו היתה לדעת רבים כתיבת המחזה הגטו החדש.

מקורה של ה'אגדה', הכורכת את המהפך הציוני של הרצל בפרשת דרייפוס, הוא הרצל עצמו, שגם בנושאים אחרים שכתב את עברו הציוני בהתאם לאינטרסים הפוליטיים

153. תיאודור הרצל, 'מדינת היהודים', החזון, עמ' 31.

154. אבינרי, 'מבוא', עמ' 16.

155. אבינרי, הרעיון הציוני לגוניו, עמ' 109.

156. ראו למשל: נחום גולדמן, 'לדמות דיוקנו של הרצל', בתוך: הרצל, החזון, עמ' יד; ברל לוקר, 'דברי פתיחה ל"מדינת־היהודים"', שם, עמ' 9-10.

והתעמולתיים שלו.¹⁵⁷ גרסה מוקדמת של 'אגדה' זו מופיעה במכתב שכתב הרצל ביוני 1898 לידידו הרופא והסופר אדולף אגאי, ובו הוא מספר שהמחזה הגטו החדש 'נכתב בפאריס בשנת 1894, אחרי המשפט הראשון של דרייפוס ובהשפעת רשמו'.¹⁵⁸ אבל הרצל לא דייק. שני האירועים אמנם התרחשו בסמיכות זמנים, אך לא היה ביניהם קשר סיבתי. הרצל החל לכתוב את הגטו החדש ב־21 באוקטובר וסיים את הכתיבה ב־8 בנובמבר. דרייפוס אמנם נעצר ב־15 באוקטובר, אך רק ב־1 בנובמבר פורסם לראשונה, ב־*La Libre parole*, העיתון האנטישמי של דרימון, שהקצין העצור הוא יהודי. הרצל, שדיווח על כך באותו יום לנוייה פרייה פרסה, ציין כי יש מקום 'לשער שדרייפוס אמנם עשה את המעשה המחפיר'. ב־7 בנובמבר הוא אף היה נחרץ יותר ודיווח כי 'עתה ברי שדרייפוס מכר לגרמניה סודות של הגנת-המולדת'.¹⁵⁹ משמע, בניגוד לגרסתו המאוחרת מיוני 1898, כאשר סיים לכתוב את הגטו החדש לא ראה הרצל כל היבט אנטישמי בפרשת מעצרו של דרייפוס. הגרסה המוכרת של ה'אגדה', הקביעה כי 'לציוני עשה אותי – משפט דרייפוס', מופיעה שוב במאמר שכתב הרצל לכתב העת האמריקני *The North American Review* בקיץ 1899, לאחר הרשעתו השנייה של דרייפוס.¹⁶⁰ אולם על-פי ביין המאמר לא פורסם בכתב העת האמריקני אלא ראה אור לראשונה, במקור הגרמני, רק ב־1920.¹⁶¹

משה מדזיני אימץ את גרסתו של הרצל בספרו החלוצי המדיניות הציונית, שיצא לאור ב־1934, ובו הוא מתאר את הרצל כ'בן למשפחה מתבוללת למדי', שהיה 'רחוק מאוד מענייני היהדות', אשר למרות מודעותו לבעיית האנטישמיות והצעותיו לדרכי ההתמודדות עם בעיה זו, 'רק רעם התופים שליווה את ההתעללות המשפטית בכבודו של היהודי דרייפוס זעזע את מחשבתו ואת ליבו'.¹⁶²

ב־1969 חזר על גרסה זו ההיסטוריון שמואל אטינגר, שנודעה לו השפעה מכרעת על התוויית קווי המתאר של חקר ההיסטוריה היהודית בארץ ועל עיצובו של הזיכרון הקיבוצי הישראלי:

הרצל, עיתונאי וסופר בעל מוניטין, בא מסביבה מתבוללת, היה רחוק מן התרבות העברית ולא הכיר את הפעילות הלאומית שקדמה לו. מצעירותו חש באנטישמיות ששררה באוסטריה, אולם בצרפת ראה את ארץ הקידמה והתרבות, ולכן, כעדות עצמו,

157. Desmond Stewart, *Theodor Herzl: Artist and Politician*, London 1981, p. 163; גוטיין (לעיל הערה 53).

158. פינחס בלומנטל, ...אין זו אגדה, תל-אביב 1963, עמ' 114.

159. שם, שם; בן ציון דינור, 'הגיטו-החדש' של הרצל ומשמעותו ההיסטורית, בנימין זאב הרצל, עמ' 64.

160. הנוסח העברי של המאמר ראו: תיאודור הרצל, 'ציונות', בפני עם ועולם, ב, נאומים ומאמרים ציוניים, 1899-1904 (כתבי הרצל בעשרה כרכים), ח, ירושלים תשכ"א, עמ' 42-52. המשפט המסוים בעמ' 44.

161. Henry J. Cohen, 'Herzl's Conversion to Zionism', *Jewish Social Studies*, 32 (1970), p. 103.

162. משה מדזיני, המדיניות הציונית מראשיתה ועד מותו של הרצל, ירושלים תרצ"ד, עמ' 70-71.

זועזע מן ההתפרצויות האנטישמיות בפאריס בזמן משפט דרייפוס [...] גאוותו היהודית והאנושית, שהיתה קו מנחה באישיותו נפגעה קשה. זה דחף אותו להעמיק חשוב ב'בעיית היהודים', לחפש פתרונות אפשריים.¹⁶³

אולם על אף השפעתו של אטינגר על המחקר האקדמי, פרשנותו, כמו זו של מדוני, עומדת בניגוד לקו המרכזי המאפיין את ההיסטוריוגרפיה הציונית והעברית.¹⁶⁴ הגישה הרלווחת נוטה לראות במשפט דרייפוס סיום של תהליך, שראשיתו בכתיבת הגטו החדש, שבו ניתן לזהות את ראשית גיבוש התייחסותו הלאומית של הרצל לבעיה היהודית ולדרכי פתרונה.

ביין דוחה את ההסבר כי משפט דרייפוס הפך את הרצל לציוני. בביוגרפיה שפרסם ביין בשנת 1934, השנה שבה פרסם מדוני את מחקרו, ואשר טבעה את חותמה על חקר הרצל יותר מכל חיבור אחר, הוא כותב שהסברו של הרצל התולה את המהפך הציוני שלו במשפט דרייפוס הוא חסר בסיס וטוען כי 'משפט דרייפוס זיעזע סופית את אמונתו התמימה של הרצל בפתרון של שלום בגולה'.¹⁶⁵ הזעזוע היה תולדה של שינוי שהתחולל כבר קודם לכן בעמדותיו, ובא לידי ביטוי בגטו החדש, ולכן 'במובן זה אמר הרצל אחר-כך בצדק, כי משפט-דרייפוס עשה אותו לציוני'. אבל, ביין מדגיש, 'רק במובן זה',¹⁶⁶ היינו במובן של סיום התהליך. במאמרו 'מדינת היהודים', שנכתב ב-1944, ביין מציין שקביעתו של הרצל בפתח יומניו, כי 'שלוש-עשרה שנה עברו לכל הפחות עד שהגעתי אל הרעיון הפשוט הזה', עומדת בסתירה 'לאותה הדיעה המקובלת האומרת, כי הרצל היה זר, כביכול, כל ימיו לעניני היהודים ורק צהלת-ההמון בשעת השפלת-כבודו של הקפיטן דרייפוס פקחה פתאום את עיניו ועוררה בלבו את הרעיון הציוני'.¹⁶⁷

גם במאמרו 'הרצל ומשפט דרייפוס' ביין קובע כי הדעה שהרצל נעשה ציוני בגלל המשפט נראית 'לכל הפחות כסכימאטית יותר מדי'.¹⁶⁸ המשפט, לדבריו, לא היה 'רמז-פתאום על שאלת-היהודים, שהיתה בלתי ידועה לו, כביכול, עד עתה, ועוד פחות מכן ההכרה השלימה של פתרונה'.¹⁶⁹ להפך, שאלת היהודים 'תססה' בהרצל והוא 'ביקש לה פעם בפעם פתרונים חדשים', שהבולט ביניהם היה הגטו החדש, ולפיכך, פרשת דרייפוס מצאה בהרצל 'הלך-רוח מוכן כל צרכו'.¹⁷⁰ ביין טוען עוד כי הרצל יצר את הזיקה בין משפט דרייפוס לגיבוש תפיסתו הציונית רק בשלב מאוחר: בסקירת התפתחותן של עמדותיו בשאלת

163. שמואל אטינגר, תולדות עם ישראל בעת החדשה, תל-אביב 1969, עמ' 184.

164. ראו גם: Julius H. Schoeps, 'The Role of the Dreyfus Affair', in: Shimoni and Wistrich (eds.), *Theodor Herzl*, pp. 112-125.

165. ביין, תיאודור הרצל: ביוגרפיה, עמ' 415.

166. שם, עמ' 84.

167. ביין, עם הרצל ובעקבותיו, עמ' 35.

168. ביין, שם, עמ' 25.

169. שם, עמ' 30.

170. שם, עמ' 25.

היהודים, המופיעה בפתח יומניו, הרצל 'לא הזכיר אפילו במלה אחת את משפט דרייפוס'.¹⁷¹ הוא גם 'לא הזכיר כלל את המשפט הזה כגורם בהתפתחותו' באוטוביוגרפיה הקצרה שכתב לג'ואיש כרוניקל בינואר 1898, אף-על-פי שבדצמבר 1897 הוא כתב מאמר על פרשת דרייפוס לדי וולט.¹⁷² לפיכך, באשר לטענתו של הרצל כי נעשה ציוני בגלל משפט דרייפוס, ביין קובע כי 'לא יתכן, [...] כי היתה זאת חוויה מהפכנית כזו, שעשתה אותו לציוני בבת-אחת'.¹⁷³ לדבריו, רק לאחר ההרשעה החוזרת של דרייפוס ב-1899, ובדיעבד, הגיע הרצל למסקנה כי 'אמונה זו בפתרון שאלת-היהודים בדרך ההומאניות נהרסה עד היסוד על-ידי משפט-דרייפוס בפאריס'.¹⁷⁴

בצורה חדה ובהירה אף יותר יצא ביין נגד 'אגדת דרייפוס' ב-1974, בהקדמה למהדורה מקובצת של כתבות של הרצל מפריס. הוא מדגיש כי דבריו של הרצל בכתבות אלה 'סותרים את הדעה, שהיתה מקובלת זמן רב, כאילו הרצל חי את חייו הרחק מן היהדות וללא התעניינות בגורלה, עד שמשפט דרייפוס עורר אותו משלוותו ועשה אותו בן-לילה לציוני. הנחה זאת הרי היתה מוטעית גם מבחינה פסיכולוגית: כל ההפיכות הפתאומיות כביכול שנשמתם של בני-אדם אינן פתאומיות אלא למראית-עין. קודמת להן תמיד התפתחות ממושכת שאיננה נראית לעין'.¹⁷⁵ וביין מסכם: 'משפט דרייפוס לא קירב, איפוא, את הרצל אל גורל עמו; הרצל כבר היה בתוך-תוכה של היהדות ותפוס כולו על-ידי בעיותיה – ומשום כך עשה המשפט רושם כל כך עמוק עליו'.¹⁷⁶ שורסקה הסיק אף הוא מסקנה דומה לזו של ביין.¹⁷⁷ ביין חזר על עמדה זו ב-1986, במהדורה העברית של ספרו שאלת היהודים והדגיש כי 'במערכת התפתחותו' של הרצל היתה פרשת דרייפוס רק 'גורם מפעיל ומשחרר ולא, כפי שרבים הניחו בטעות, הסיבה העיקרית'.¹⁷⁸

לעמדתו של ביין היה שותף גם בן-ציון דינור, ממחוללי ההיסטוריוגרפיה הציונית, שעמד על הצורך לבחון את היחס בין 'אגדה למציאות היסטורית' בהבניית דמותו של הרצל בזיכרון הקיבוצי הציוני.¹⁷⁹ במאמרו "הגיטו החדש" ומשמעותו ההיסטורית, שפורסם ב-1945, דינור כותב שהמחזה הוא 'סיכום ראשון של השקפותיו של הרצל על שאלת היהודים [...] שקדם ל"מדינת היהודים"', ובו באה לידי ביטוי 'ראייה חדשה, שהאירה לפניו את כל המציאות באור חדש', ואשר היתה 'נקודת-המוצא לתפיסתו הציונית'.¹⁸⁰ דינור מציין עוד כי

171. שם, עמ' 26-27.

172. שם, עמ' 27.

173. שם, עמ' 26.

174. שם, עמ' 30.

175. הרצל, מבולאנז'א עד דרייפוס, א, עמ' כא.

176. שם, עמ' לב.

177. Schorske, *Fin-de-Siècle Vienna*, pp. 157, 162.

178. אלכס ביין, שאלת היהודים: ביוגרפיה של שאלה עולמית, גבעתיים 1986, עמ' 221.

179. דינור, 'מציאות ואגדה בדמותה של אישיות היסטורית', בנימין זאב הרצל, עמ' 11.

180. דינור, "הגיטו החדש" של הרצל ומשמעותו ההיסטורית, שם, עמ' 64-65.

“משפט דרייפוס” שהחל בעצם ימי כתיבתו את “הגיטו החדש” רק אישר את הכרתו שלעולם לא נוכל לצאת מן הגיטו.¹⁸¹

עמדתם של ביין ודינור התקבלה בהיסטוריוגרפיה הדנה בהרצל ובכללה זו שפורסמה בעברית. בביוגרפיה הרצל: חיים וחזון מאת נתן שוראקי, שתורגמה מצרפתית ופורסמה ב־1962 עם פתח דבר מאת דוד בן־גוריון, מה שהקנה לה חותם של רשמיות מסוימת, המחבר מדגיש כי כתיבת הגטו החדש היתה ‘המאורע המגבש בהרצל את ההתפתחות הפנימית שמאז בואו לפאריז הפכה אותו, מעט־מעט, לאדם חדש’.¹⁸² פרשת דרייפוס התפרצה במהלך כתיבת הגטו החדש, ולדעת שוראקי היא ‘מסעירתו עד כלות הכוחות, שכן היא באה עליו בתקופה בה היה הוא עצמו חי את הטרגדיה של עם ישראל’.¹⁸³ ב־1963 ראתה אור ב’ספריה לעם’ של הוצאת עם עובד, שבראשה עמד אז משה שרת, הביוגרפיה... אין זו אגדה מאת פינחס בלומנטל, המציבה את הגטו החדש כנקודת התפנית בהשקפותיו של הרצל: ‘כמו פתאום, בלי הכשרת־קרקע נראית לעין, גחה ועולה במין פרץ הר־געש הבעיה היהודית אצל הרצל’.¹⁸⁴ משפט דרייפוס, לעומת זאת, רק ‘הוכיח את דחיפותה של הבעיה, את ההכרח של העשייה’.¹⁸⁵ בשנות השבעים נדחתה ‘תזת דרייפוס’ בשני מחקרים שזכו להתקבלות ציבורית רחבה. בהרצל, שפורסם בעברית ב־1976, אף הוא ב’ספריה לעם’, אילון קובע כי ‘רווחת אגדה לפיה משפטו והשפלתו של דרייפוס נטעו במוחו של הרצל את רעיון הקמת מדינה יהודית עצמאית. האמת היא שפרשת־דרייפוס היתה הקש האחרון’.¹⁸⁶ באותה שנה הופיע התרגום לעברית של תולדות הציונות מאת זאב לקויר, ושם אף לא נזכרה ה’אגדה’ כלל.¹⁸⁷ ב־1978, בספרו המהפכה הציונית, כותב דוד ויטל כי ‘העדויות שבידינו אינן מאשרות את הסברה, שפרשת דרייפוס, וביחוד מחזה שלילת כבודו של דרייפוס [...] הם שהפכו את הסופר הרגיל והשפוי לאיש נפעם ומורד במוסכמות. אפשר שענין דרייפוס [...] סייע להחיש את השינוי בהכריעו בין הדחפים המנוגדים שבקרבו’.¹⁸⁸ ב־1994 חזר יורם מיורק על הדעה כי הגטו החדש ‘מציין את נטישתו הסופית של הרצל את הרעיון שהאמנציפציה יכולה לפתור את בעיית היהודים’, זאת בטרם נחשף לפרשת דרייפוס.¹⁸⁹ ב־1996 רוברט ויסטריך קובע כי ‘גם אם נקבל את העובדה שהרצל זועזע מן האלימות שהפגינו האנטישמים הצרפתים בפרשת דרייפוס, אין עדיין ראיות מספיקות לאישוש הטענה – בה מחזיקים רבים –

181. דינור, בנימין זאב הרצל, עמ’ 21.

182. שוראקי, הרצל: חיים וחזון, עמ’ 67.

183. שם, עמ’ 69.

184. בלומנטל, ... אין זו אגדה, עמ’ 86.

185. שם, עמ’ 118.

186. אילון, הרצל, עמ’ 147-148.

187. זאב לקויר, תולדות הציונות, ירושלים ותל־אביב תשל”ו, עמ’ 77-78.

188. ויטל, המהפכה הציונית, א, עמ’ 187.

189. Yoram Mayorek, ‘Herzl and the Dreyfus Affair’, *The Journal of Israeli History*, 15 (1994), pp. 85-86.

ההבניה החוזרת של דמותו של הרצל בזיכרון הקיבוצי הישראלי

שפרשה זו היתה גורם מכריע בהפיכת הרצל לציוני מושבע.¹⁹⁰ בדעה דומה מחזיק גם גדעון שמעוני הכותב:

ואולם הסברה הפופולרית שהרצל זנח את דרך ההתבוללות בהשפעת פרשת דרייפוס ב־1894-1895 בטעות יסודה. [...] הוא נסער לנוכח גילויי האנטישמיות בווינה בשנות השמונים וראשית שנות התשעים, ורשימותיו הפרטיות מגלות דאגה גוברת והולכת בכל הקשור לשאלת היהודים. הדאגה הזאת התפרצה והייתה לרעיון כפייתי של ממש זמן מה לפני שסקר את פרשת דרייפוס בתור כתב של עיתונו הווינאי בפאריס.¹⁹¹

עולה, שקביעתו של אבינרי ב'מבוא' כי 'הדעה המקובלת' תולה את המהפך הציוני של הרצל במשפט דרייפוס מציגה באורח שגוי את מצב המחקר, כולל עמדתו שלו ב'רעיון'. קביעה זו מצטרפת לעמדות תמוהות נוספות שמעלה אבינרי ב'מבוא', שלא רק מנוגדות לאלה שהביע ב'רעיון', אלא גם אינן עומדות במבחן המחקר ויומני הרצל ומכתביו.

בין מחקר היסטורי לזיכרון קיבוצי

'המבוא' מאופיין אפוא במהלך כפול: אבינרי נסוג מעמדותיו ב'רעיון'; ומעלה פרשנות מנוגדת, שכתביו של הרצל וספרות המחקר כאחד סותרים אותה. כאמור, עיקרו של מהלך זה הוא הבניית דמותו של הרצל כמי שבא משולי החברה האירופית והיהודית ותוך כדי פעילותו הציונית נע אל מרכזה. אבינרי מתאר את הרצל כעיתונאי שולי, שהיכרותו עם התרבות ועם גילויי הלאומיות היהודית היתה דלה. לדבריו, ללקחים שהפיק הרצל על מהותה של האנטישמיות מתוך התבוננותו בחיי הפוליטיקה והחברה המתקדמים בצרפת היתה רק השפעה מעטה על עיצוב השקפתו הציונית, השקפה שגיבש בעיקר תוך כדי התבוננות באנטישמיות ובמצב היהודים באוסטריה, בייחוד בחלקיה המזרחיים, המפותחים פחות, של האימפריה. בסופו של המהלך, שאבינרי מתאר, פעילותו הציונית של הרצל הופכת אותו לאישיות המגדירה מחדש את מרכז החברה היהודית, תוך כדי השתלבות בפוליטיקה הבין-לאומית.

בחינת חלקיה השונים של התזה המוצגת ב'מבוא' העלתה כי בניגוד לטענתו של אבינרי, הרצל היה עיתונאי בכיר ונחשב עוד לפני שהיה לציוני, והוא רתם את מעמדו לקידום העניין הציוני; הרצל גם הכיר היבטים שונים של ההתארגנות הלאומית והפעילות ההתיישבותית הפרוטו-ציונית, והיתה לו הבנה מעמיקה של האינטרסים הכלכליים והפוליטיים

190. רוברט ויסטריך, 'ציונותו של הרצל', בתוך: אוחנה וויסטריך (עורכים), מיתוס וזיכרון, עמ' 122.

191. גדעון שמעוני, האידאולוגיה הציונית (תרגמה סמדר מילוא), ירושלים תשס"א, עמ' 82. הספר יצא לאור לראשונה באנגלית בשנת 1995.

של עילית ההון היהודית; המפגש עם המציאות הצרפתית שינה את השקפתו על טיבה של האנטישמיות והביאו בהדרגה אל הפתרון הציוני.

יתרון הדיוקן המוצג ב'רעיון' על זה המוצג ב'מבוא' מעורר את השאלה מדוע חולל אבינרי את ההיפוך בדמותו של הרצל, תוך כדי התנגשות עם גופי הידע ההיסטורי. מקור השראה אפשרי לכאורה למהפך שחל בעמדותיו של אבינרי בין 'הרעיון' ל'מבוא' הוא מחקרו של ז'ק קורנברג, 'תיאודור הרצל: מהתבוללות לציונות', שפורסם ב-1993.¹⁹² קורנברג מאתגר את ההשקפה הרלווחת הזוקפת את המרתו של הרצל לציונות למשפט דרייפוס ומציע פרשנות חדשה למפנה זה.¹⁹³ הוא דוחה את 'אגדת דרייפוס',¹⁹⁴ ותוך כדי ניתוח פסיכו-חברתי של הרצל, הוא מזהה את הגורם למפנה הציוני שלו בעליית האנטישמיות הפוליטית באוסטריה, בעיקר בשנות השמונים,¹⁹⁵ שערערה את מחויבותו להתבוללות וגרמה לו למשבר פנימי שפתרונו היה בהמרה לציונות.¹⁹⁶ קורנברג המשיך במסורת היסטוריוגרפית שהתפתחה בשנות השמונים והתשעים – שני העשורים המבדילים בין 'הרעיון' ל'מבוא' – המאירה באור חדשני, מקיף ומעמיק את נסיון חייו של הרצל בבודפשט ובווינה ורואה בו מקור השפעה חשוב על התפתחות רעיונותיו.¹⁹⁷ אולם קורנברג הקצין מגמה זו עד כדי ביטול השפעת הפרק הצרפתי על המהפך הציוני של הרצל, ויצר מיתוס נגדי, כאילו 'אגדת דרייפוס' היא השלטת בהיסטוריוגרפיה. יש אפוא דמיון רב בין טיעונו של קורנברג לטיעונו של אבינרי, אם כי קורנברג זוקף את ההשפעה האוסטרית בעיקר לתקופה שקדמה לצאתו של הרצל לפריס.

ואולם, ספק אם אפשר לראות בספרו של קורנברג את מקור ההשפעה שהביא למהפך שהתחולל בעמדתו של אבינרי בין 'הרעיון' ל'מבוא'. התזה האוסטרית הוצגה לראשונה כבר ב-1970, כעשור לפני 'הרעיון', במאמרו של הנרי כהן 'המרתו של הרצל לציונות', שפורסם באחד מכתבי העת המובילים במדעי היהדות. כהן, כמו אבינרי אחריו, דוחה את 'אגדת דרייפוס' ומציין כי היומנים מגלים שהרצל היה מוטרד יותר מן הסכנה שבאנטישמיות האוסטרית מאשר מפרשת דרייפוס.¹⁹⁸ אך בניגוד לאבינרי, דחיית 'אגדת דרייפוס' אינה מביאה את כהן לדחות את השפעתה של התקופה הפריסאית על גיבוש השקפתו הציונית של

192. Jacques Kornberg, *Theodor Herzl: From Assimilation to Zionism*, Bloomington and Indianapolis, IN 1993

193. Ibid., p. 1

194. Ibid., pp. 199-200

195. Ibid., p. 2

196. Ibid., p. 5

197. ראו: Schorske, *Fin-de-Siècle Vienna*; Wistrich, *The Jews of Vienna*

ראו: Andrew Handler, *Dori, the Life and Times of Theodor Herzl in Budapest, 1860-1878*, Alabama 1983

198. Henry Cohen, 'Theodor Herzl's Conversion to Zionism', *Jewish Social Studies*, 32 (1970), pp. 104-108

הרצל והוא מציג גרסה מורכבת של התזה האוסטרית שאינה מבוססת על ניגוד בין פריס לווינה אלא על השלמה ביניהן. כהן מצביע, בדומה לגישה המקובלת במחקר, על הגטו החדש כעל ראשית המהלך שהביא 'להמרתו' של הרצל, ומסביר כי 'לא פריס, אלא וינה, כפי שנשתקפה מפריס', היא שהקנתה להרצל את תחושת הדחיפות כלפי הבעיה היהודית.¹⁹⁹ עולה אפוא שהתזה האוסטרית, שאבינרי עתיד להציג ב'מבוא', היתה קיימת, בגרסה מורכבת ומדויקת יותר, מבחינה כרונולוגית ותוכנית כמו גם מבחינת תיאור מצב המחקר, כבר בעת כתיבת 'הרעיון', אלא שאז הוא העדיף את התזה הצרפתית. לפיכך ספק אם ניתן לראות בפרסום החוזר של התזה האוסטרית בידי קורנברג, כרבע מאה מאוחר יותר, את המקור לשינוי שחל בעמדותיו של אבינרי.

הקושי להסביר את נסיגתו של אבינרי מן העמדות שנקט ב'רעיון' עד להיפוכן ב'מבוא' במונחי המחקר ההיסטורי עשוי להצביע על כך שאין זה השדה הנכון לפרש בו את השינוי. אמנם שני החיבורים מנוגדים בתוכנם, אך לשניהם יש מכנה משותף העשוי להסביר את היפוך העמדות: בשניהם מכוון אבינרי לעיצוב הזיכרון הקיבוצי הישראלי יותר מאשר למחקר ההיסטורי. פרקי הפתיחה והסיום לספרו הרעיון הציוני לגוניו הם מסות בעלות מסר אידאולוגי מובהק: את המבוא לספר אבינרי מסיים בקביעה כי 'זו עוצמתה וזה הגיונה ההיסטורי והמוסרי [של הציונות, ד"ג]';²⁰⁰ את האפילוג הוא חותם בעוצמה מעין נבואית בטענה כי 'זו משמעותה של המהפכה הציונית, ולכן לא תגיע לעולם לקצה', ומוצא 'אמת היסטורית עמוקה' באמרה, שהוא מדגיש: 'הגלות נמשכת מן השכחה, ובזכירה סוד הגאולה'.²⁰¹ כך אבינרי מקנה לזיכרון הקיבוצי, ובהכרח גם לעיצובו, חשיבות החורגת מן התחום האידאולוגי: הם נהפכים לחלק ממהלך הגאולה ונמדדים בהתאם לתרומתם לו.

גם 'המבוא' ליומנים, שפרסומו בכתב העת אלפיים נועד להגביר את ההד הציבורי שלו,²⁰² מכוון לעיצוב הזיכרון הקיבוצי. אבינרי מציג ב'מבוא' את חייו של הרצל כמשל וכבואה לתולדותיהן של התנועה הציונית ושל מדינת ישראל, ולדבריו, 'הצלחותיו וכשלונותיו של הרצל האיש, כפי שהם ניבטים מעיניו שלו, הם גם מעין אספקלריה הן להישגים והן לטעויות של התנועה הציונית. אלה אחוזים באלה',²⁰³ ובדומה 'אישיותו המסוכסכת והסבוכה של הרצל עצמו' משתקפת ב'אמביוולנטיות הבסיסית של מפעלו כולו'.²⁰⁴ והוא מסכם: 'מדינת ישראל במישור ההיסטורי והיומנים במישור הספרותי, הם מצבתו של הרצל'.²⁰⁵ הצגת הפרק הציוני בחייו של הרצל כהשתקפות של העתיד מלמדת על פרקטיקת

Ibid., pp. 104, 110. 199.

200. אבינרי, 'הציונות כמהפכה', הרעיון הציוני לגוניו, עמ' 24.

201. שם, עמ' 256-257.

202. שלמה אבינרי, 'דרכו של הרצל לגיבוש תודעה לאומית יהודית', אלפיים, 15 (1997), עמ' 254-287. במאמר זה, שהוא גרסה מאוחרת של 'מבוא', הוכנסו שינויים קלים.

203. אבינרי, 'מבוא', עמ' 14.

204. שם, שם.

205. שם, עמ' 50.

הבניית הזיכרון שאבינרי נוקט: הרצל מנושל מן הייחודי שבו כדי שניתן יהיה להכיל בדמותו את תולדות התנועה כולה. העבר והעתיד מופקעים מציר הזמן ההיסטורי כדי לברוא זמן ציוני מיתולוגי המתנתק מהקשריו ומאפשר לכותב לעצב אותו מחדש על-פי הלקח המתבקש.

אבינרי עצמו מצביע על הדומיננטיות של האינטרסים הפוליטיים שהשפיעו על הבניית דמותו של הרצל בהיסטוריוגרפיה הציונית בעבר. לדבריו,

ייתכן כי דור הפעילים והמנהיגים הראשונים של התנועה הציונית, שרבים מהם היו יהודים גרמנים [...] הביא את הכתיבה הציונית לאחר מות הרצל להדגיש דווקא את המוטיב הצרפתי (דרייפוס) יותר מאשר את המוטיבים הקשורים לגרמניה ולאוסטריה, שהרצל עצמו הצביע עליהם ביומניו.²⁰⁶

הנחתו של אבינרי, כי אינטרס פוליטי – במקרה זה של ציוני גרמניה – השפיע על עיצוב דמותו של הרצל, הולמת את טיבו של הזיכרון הקיבוצי כאידאולוגיה מגייסת וכשדה שזכרונות מנוגדים של אינטרסים יריבים מתמודדים בו כחלק ממאבקי השליטה בחברה.²⁰⁷ הנחה זו עשויה גם לסייע בבירור הגורמים למהפך שחל אצל אבינרי עצמו בין 'הרעיון' ל'מבוא'. בהמשך לטענה כי בשני החיבורים הוא השתמש בדמותו של הרצל כדי להבנות את הזיכרון הקיבוצי הישראלי – כניגודו של המחקר ההיסטורי – מתבקשת השאלה אילו גורמים חוץ-מחקריים גרמו לשינוי בעמדתו?

בחינת המהפך שחל בעמדתו של אבינרי על רקע השינויים הפוליטיים והחברתיים שעיצבו מחדש את החברה הישראלית בשני העשורים המבדילים בין 'הרעיון' ל'מבוא' מעלה את האפשרות שייצוגיו המנוגדים של הרצל שימשו את אבינרי להבניית זכרונות קיבוציים ההולמים שלבים שונים במאבקו של הממסד הוותיק, שבמרכזו ניצבה תנועת העבודה – ואשר אבינרי נמנה עמו – לשמר את ההגמוניה שלו.

'הרעיון' יצא לאור ב-1980, שלוש שנים לאחר המהפך הפוליטי שדחק את תנועת העבודה לאופוזיציה. בהקדמה מציין אבינרי כי הספר צמח מתוך קורס שלימד באוניברסיטה העברית, 'עם שובי לעבודה מלאה בה', לאחר שפרשתי מתפקידי כמנהל הכללי של משרד החוץ בעקבות הבחירות של ה'17 במאי 1977'.²⁰⁸ בכך מיצב עצמו אבינרי בשוליים ובמרכז בעת ובעונה אחת: הוא עושה את מפלתה של תנועת העבודה ודחיקתה לאופוזיציה לנקודת המוצא לספרו, אך בד בבד מדגיש את מיקומו בלב ההגמוניה הישראלית ומגדיר את עצמו באמצעות שניים מממסדיה המרכזיים, הממשלה והאקדמיה. אבינרי מדבר אפוא מתוכה של ההגמוניה החבולה, אשר לאחר מחדל 1973 ומהפך 1977 מצאה את עצמה בעמדת התגוננות, כשהיא נאלצת לרכוש הכשר ציבורי חדש, כתנאי לשובה למרכז. הרצל, לטענת אבינרי,

206. שם, עמ' 18.

207. Maurice Halbwachs, *On Collective Memory*, Chicago and London 1992.

208. אבינרי, הרעיון הציוני לגווניו, עמ' 10.

נחשב ל'אחת העוצמות של התנועה הציונית',²⁰⁹ וב'רעיון' הוא מנסה לנכס את ההון הסמלי הגלום בדמותו של הרצל כבסיס לגיטימציה מחודשת של תנועת העבודה בציבור הישראלי. לשם כך מכפיף אבינרי את רעיונותיו של הרצל לדרכה ההיסטורית של תנועת העבודה ולאוצר המינוחים שלה ויוצר חפיפה של השניים. כך הוא מסביר, כי חזונו של הרצל מושפע מן 'הסוציאליזם האוטופי, ההומניטרי-רפורמי; זה שבמציאות הציונית הארץ-ישראלית המאוחרת יותר ייקרא בשם "קונסטרוקטיביסטי"', והופך את הרצל למעין 'מבשר' של תנועת העבודה.²¹⁰ ברומזו להגותם של בן-גוריון, ברוכוב ואחרים מציין אבינרי כי הרצל חתר 'להפוך את היהודים ממעמד לעם' ולשנות את 'המיבנה החברתי היהודי' באמצעות 'תכנון כלכלי ריכוזי'. לדברי אבינרי, חברת העתיד שהרצל משרטט היא 'חברת מופת של צדק חברתי, שיסודותיו לקוחים ממיטב ספרות האוטופיה הסוציאליסטית של המאה הי"ט', ויישוב הארץ ייעשה באמצעות 'רשת ענפה של הסדרים חברתיים [...] לפי מתכונתה של מה שהיינו מכנים היום בשם מדינת רווחה'.²¹¹ בד בבד אבינרי משתמש בהרצל כדי לשלול את המסר הכלכלי-חברתי של הימין, שהדיח את תנועת העבודה מן השלטון. לדבריו, הרצל היה מודע לעובדה שהמהפכה הציונית לא תוכל 'להתבסס על עקרונות כלכלת השוק מבית-מדרשו של ה-laissez-faire הליברלי של עולם החברה הקפיטליסטית הבורגנית', והוא יוצר נתק בין הרצל לבין המשמעות הרווחת של המושג 'ציונות כללית'.²¹² בולטת העובדה שבמהלך יצירת הזיהוי בין חזונו של הרצל לדרכה של תנועת העבודה ב'רעיון' אין אבינרי מערער על הזיכרון הקיבוצי הרווח של הרצל, אלא פועל להתחבר אליו ולנכסו. גורם אפשרי לכך הוא שבשלב זה התקיימה הלימה בין תיאורו של הרצל כמי שבא מן המרכז – עיתונאי בעל מעמד שגיבש את הרעיון הציוני בזיקה לתמורות שהתחוללו בפריס כאחד ממרכזיו של העולם המודרני – ובין תודעתו העצמית, ההגמונית, של המרכז הוותיק. על רקע זה, ניכוס דמותו של הרצל נועד להעניק לתנועת העבודה סמל, שהכוח והתנופה המאפיינים אותו אמורים להקרין עליה ולסייע בשיקום ההגמוניה החבולה שלה.

'המבוא' נכתב שני עשורים אחרי 'הרעיון'. בשנים אלה הלכה ההגמוניה של תנועת העבודה ודעכה, במקביל לפריצת מי שהיו 'האחרים' של הישראליות הוותיקה משולי החברה למרכזה. תמורה זו עשויה להסביר את דחיקתו של הרצל, לאחר שכבר נוכס בידי אבינרי כסמלה של תנועת העבודה, מן המרכז אל השוליים ואת תיאורו כמי שהגיע אל הרעיון הציוני לא במרכזו של העולם המודרני, פריס, אלא באוסטריה, במקום שהשאלה היהודית מאופיינת בקווים קדם-מודרניים, וכמי שחניכותו הציונית נעשתה אף היא בשולי העולם המפותח, באזורי הספר של האימפריה האוסטרו-הונגרית. תיאורו של הרצל כמי שבא מן השוליים יכולה להתפרש כביטוי לחוויה של המרכז שנושל ממעמדו, כאשר פריצתו של הרצל מן השוליים אל המרכז אמורה ליצור אופק חדש למי שזוהו עמו. במקביל, העתקתו

209. שם, עמ' 105.

210. שם, עמ' 115.

211. שם, עמ' 112-113.

212. שם, עמ' 112, 115.

של הרצל, כסמלו של הממסד הוותיק, אל השוליים עשויה ליצור גשר סימבולי שיחבר בין תנועת העבודה לשוליים המתעוררים של החברה הישראלית. על החשיבות שרואה אבינרי בהעתקתו של הרצל אל השוליים עשויה לרמז כבר הקדשת 'המבוא' לזכרו של ד"ר מיכאל ברקוביץ, 'מראשוני המצטרפים אל הרצל, מתרגם מדינת היהודים לעברית, מי שלימד את אבי, מיכאל אבינרי (וינר), לימודי יהדות ועברית בגימנסיה בעיר ביליץ (ביילסקו) אשר בשלזיה האוסטרית'.²¹³ עולה, שב'מבוא', כמו ב'רעיון', אבינרי בוחן את הרצל הציבורי באספקלריה של האיש: ב'רעיון' משמש מנכ"ל משרד החוץ הישראלי המלמד באוניברסיטה העברית כציר ההתייחסות, ואילו ב'מבוא' תופס את מקומו מורה בגימנסיה בשלזיה, העתידה לעבור משלטון אוסטרי לשלטון פולני.²¹⁴

הפער בין המרכז לפריפריה, המבדיל בין 'הרעיון' ל'מבוא', מוצא ביטוי גם בתכנים שאבינרי בוחן להדגיש. הבדל בולט הוא סוגיית הגורמים החברתיים לאנטישמיות. ב'רעיון' מציין אבינרי כי בפריס עמד הרצל על כך שהאנטישמיות 'נובעת מסתירותיה של חברה מודרנית', כתבותיו עוסקות בעליית 'האנטישמית הסוציאלית', והרצל עוקב 'אחרי מעורבותם ההולכת וגדלה של היהודים בחיי המשק, הרוח והפרלמנטריזם בצרפת, תהליך המביא לכך שמשברים כלכליים ושערוריות פיננסיות, ויכוחים אינטלקטואליים והתנגשויות פרלמנטריות הולכים ומתעוותים לבלי-הכר בהתמקדות על חלקם של יהודים בהם וממחישים על-ידי כך את קושי מעמדם של היהודים בחברה המודרנית'.²¹⁵ על-פי 'הרעיון', הרצל רואה אפוא באנטישמיות תולדה של מכלול הגילויים של כניסת היהודים לחיים מודרניים. ב'מבוא', לעומת זאת, אבינרי מציג הסבר שונה, וממקד את פרשנותו של הרצל בשנאה של ההמון ובדעת הקהל כלפי אילי ההון היהודים. הוא מזכיר כי בתשובה לשאלת שר החוץ האוסטרו-הונגרי הגרף אגנור גולובסקי, 'מדוע חזקה האנטישמיות גם בצרפת למרות מספרם המועט של היהודים שם', השיב הרצל, כי מקורה של האנטישמיות הוא, בין השאר, 'בשנאה שרוחשים לרוטשילדים'.²¹⁶ אבינרי מציין כי זו היתה עמדת יסוד של הרצל, שהדגיש את אחריותם המיוחדת של בעלי ההון היהודים להופעת האנטישמיות. לדבריו, 'שוב ושוב חוזר הרצל על השקפתו כי אחד משורשי האנטישמיות נעוץ בעובדה סוציולוגית, והיא התבלטותם הלא-פרופורציונית של אילי-הון יהודים'. הוא מצטט את דבריו של הרצל, כי 'היהודים העשירים לא חשים כלום מן האנטישמיות, שלה הם אחראים במידה רבה'.²¹⁷ עולה, שאם ב'רעיון' הרצל מתואר כמי שיוצר חזות אחידה של 'כלל ישראל', הרי ב'מבוא' מציג אבינרי את הרצל כמי ששם דגש על הפילוג המעמדי בחברה היהודית, ותוך כדי כך מדגיש את היותן של השכבות הנמוכות, משמע השוליים, קורבנות כפולים – קורבנות של עשירי היהודים ושל האנטישמיות כאחד.

213. אבינרי, 'מבוא', עמ' 13.

214. הרצל, 'יומן', א, עמ' 629 הערה 146.

215. אבינרי, 'הרעיון הציוני לגוניו', עמ' 109.

216. אבינרי, 'מבוא', עמ' 18.

217. שם, שם.

העברת הדגש בין המרכז לשוליים ניכרת ביחס השונה בשני החיבורים לארץ-ישראל. 'הרעיון' מתמקד בארץ-ישראל כפי שהיא עתידה להיות עם הגשמת הציונות: חברה מודרנית המבוססת על סוציאליזם אוטופי; ואילו ב'מבוא' החזון אמנם מוזכר, אך אבינרי מתמקד בדמותה של ארץ-ישראל כפי שהרצל ראה אותה בפועל בביקוריו: ארץ בלתי-מפותחת, אשר על אף עליבותה עוררה בו 'רושם עז'.²¹⁸ ובדומה, שני החיבורים נבדלים גם במיקוד הגאוגרפי והתרבותי: 'הרעיון' דן ביהודי מערב אירופה ומרכזה; 'המבוא' עוסק גם ביהודי גליציה, בוקובינה, פולין ורוסיה,²¹⁹ ומודגש בו כי הרצל מזכיר ביומניו גם יהודים אסיאתים, כורדים, פרסים, הודים וגם 'כושים יהודים',²²⁰ ושמח לשמוע 'על קיומם של יהודים אתיופים'.²²¹ אבינרי מסכם ב'מבוא' כי הרצל 'מודע לרב-גוניות של ההווה היהודית ואף מציע לשמור על ריבוי לשונות ותרבויות'.²²² על-ידי שינויי מיקוד אלה הופכת שוליותו של הרצל לאתר מפגש בין ההגמוניה הישראלית של העבר ובין הקבוצות שהיא הדירה, ובייחוד המזרחיים. העתקתו של הרצל מן המרכז אל השוליים חופפת אפוא מהלך כפול: היא מתארת את דחיקתו של המרכז הוותיק לשוליים, ותוך כדי כך היא עושה את דמותו של הרצל לנקודת מוצא המאפשרת התחברות עם 'אחריה' של הישראליות הוותיקה, העושים את דרכם מן השוליים אל המרכז.

הדגש שאבינרי שם ב'מבוא' על הזדהותו של הרצל כאיש שוליים עם ה'אחרים' מוצא ביטוי גם בשינוי שהתחולל בין 'הרעיון' ל'מבוא' באופן הצגתו של העולם הערבי. ב'רעיון' אבינרי מציין, כי באלטנווילנד הרצל מתאר את הערבים 'במיטב החזון ההומניסטי-אוניברסליסטי שלו' כבעלי מעמד שווה, מבוסס על זכויות אישיות; כמו כן הוא מזכיר, כי הרצל גם מעיד 'עד כמה תרמו היהודים בפיתוחה של ארץ-ישראל לרווחתם ולהעלאת רמת חייהם של הערבים'. אבינרי מעיר כי היום נראה פתרון זה 'נאיבי ופשטני' וכי 'ברור כי הרצל לוקה כאן בהמעטת הערכת פוטנציאל התפתחותה של תנועה לאומית ערבית בארץ-ישראל, שתצמח ברבות הימים ולא במעט בתגובה לאתגר הציוני'.²²³ הוא אף מקפיד להדגיש כי 'קשה לבוא בטענות מבחינה מוסרית או היסטורית אל מי שראה באספקלריה כזאת את ערביי ארץ-ישראל בשנת 1902', אם כי מי שמוסיף לראות כך את המצב ב-1980 לוקה, לדעתו, ב'תבונתו המדינית'.²²⁴ ב'מבוא', לעומת זאת, אבינרי מתאר את תפיסתו של הרצל את העולם הערבי ואת יחסיו עם המערב באורח מנוגד ובשל הרבה יותר. רישומי היומן של הרצל בעת ביקורו במצרים ב-1903 מעידים לדעת אבינרי,

218. שם, עמ' 46.

219. שם, עמ' 28-29.

220. שם, עמ' 32.

221. שם, עמ' 30.

222. שם, עמ' 33.

223. אבינרי, הרעיון הציוני לגוניו, עמ' 116.

224. שם, עמ' 117 הערה 4.

על הבנה נדירה למדי של מגמת ההתפתחויות הפוליטיות במזרח התיכון. כל מי שסבור שהרצל ראה בנוכחות האימפריאלית המערבית באזור נוכחות קבועה, ביקש לבנות עליה באופן בלעדי את מימוש החזון הציוני, והתעלם מן המציאות של החברה הערבית, ראוי לו שיקרא את קטעי היומן הנוגעים לביקורו החטוף במצרים.²²⁵

אבינרי מציין כי הרצל מדגיש את עוניים הנורא של הפלאחים בהווה, אך צופה אל העתיד שבו יעבור אליהם הכוח. הוא ער לקיומם של צעירים משכילים ורואה בהם 'שליטים של המחר'.²²⁶ אבינרי מסביר כי

ומכאן עובר הרצל להערכה עיונית מקיפה יותר על תפקידו ההיסטורי של המערב בארצות המזרח, ובלשון שמזכירה במפתיע את הערכתו הדיאלקטית של קארל מארקס על השלכות השלטון הבריטי בהודו, כותב הרצל דברים מרשימים שמעטים מבני דורו הביעו בצורה כה חדה.²²⁷

כדוגמה לניתוח הדיאלקטי של הרצל מביא אבינרי מדבריו, ולפיהם האנגלים 'שוברים את העריצות הישנה [...] אבל יחד עם החירות והקדמה הם מלמדים את הפלאחים מרדנות'. ובדומה, החינוך האנגלי במושבות עתיד לשמש בסיס לשלטונה של אנגליה בעולם, או להרוס את שלטונה הקולוניאלי.²²⁸

ב'רעיון' מתאר אפוא אבינרי את הרצל ביחסו לעולם הערבי כליברל אוריינטליסטי, הרואה בפיתוח הכלכלי ובשוויון האזרחי דרכים לשילוב הערבים בסדר המערבי, בלי שהדבר יחולל בהכרח תמורה ביחסים הפנימיים בתוך החברה הערבית. ב'מבוא', לעומת זאת, הרצל מתאר תהליך דיאלקטי, שבו ככל שהשלטון הקולוניאלי מסגל את החברה הערבית לסדר המערבי, כך לצד אפשרות ההשתלבות בו היא מפתחת גם את היכולת למרוד בקולוניאליזם ולהשתחרר ממנו. למעשה הרצל חווה את תהליך הדה־קולוניזציה של המזרח התיכון. הדה־קולוניזציה היא עקרון יסוד במחשבה המדינית של הרצל, שלא זכה עד כה לדיון הראוי בספרות המחקר, והדגשתה היא התרומה החשובה של אבינרי ב'מבוא'. ואולם, דווקא לאור זאת בולטת התעלמותו של אבינרי מן הגילוי החשוב ביותר של הפוליטיקה הדה־קולוניזטורית של הרצל, שבאה לידי ביטוי במגעיו עם התורכים, מגעים המתוארים בפרוטרוט ביומנים. תוכניתו של הרצל לקבלת צ'רטר על ארץ־ישראל היתה מבוססת על הסדר להחזרת חובותיה של תורכיה באמצעות הציונים, במטרה לשחרר אותה מן הפיקוח של מועצת החוב, שכווננו מדינות המערב. מועצת החוב נהנתה משליטה רחבה במדיניות הכלכלית של תורכיה ושעבדה אותה לאינטרסים של המלווים, מצב שדחק את תורכיה למעמד קולוניאלי־למחצה.²²⁹

225. אבינרי, 'מבוא', עמ' 48. והשוו עמ' 40 הערה 1.

226. שם, עמ' 49.

227. שם, שם.

228. שם, שם.

229. על מועצת החוב ראו: Donald C. Blaisdell, *European Financial Control in the Ottoman Empire*, New York 1966, ובמיוחד הפרק 'The Technique of Financial Imperialism', pp. 208-238.

ההבניה החוזרת של דמותו של הרצל בזיכרון הקיבוצי הישראלי

הרצל חשב לשחרר את תורכיה מן המצב הקולוניאלי-למחצה שהיתה נתונה בו על-ידי פירעון החוב התורכי מצד אחד, ועל-ידי פיתוח כלכלי של ארץ-ישראל מצד שני, ובתמורה תקבל התנועה הציונית צ'רטר על ארץ-ישראל וכך תביא לפיתוחה הכלכלי, שיקרין על כל האימפריה. הרצל היה מודע לכך כי בין המעצמות האירופיות ובתוכן מתנהל מאבק בשאלת עתידה של תורכיה בין מגמה שחתרה להביא לפירוקה ובין מגמה שפעלה לשמר אותה כיחידה פוליטית וכלכלית אחת, תוך כדי עריכת רפורמה מקיפה של כל תחומי החיים בה. אף-על-פי שתמך במדיניות של שימור ורפורמה של האימפריה העות'מנית, התאים הרצל את תוכניתו גם לאפשרות של נצחון המגמה המנוגדת. בדיווח על שיחתו עם הגרוס־הרצוג מבאדן בסוף אפריל 1896, הוא כותב:

דיברתי בהרחבה על היתרונות שיצמחו לאוריינט מן התוכנית שלי. והיה אם תחולק טורקיה בזמן הקרוב, יהיה אפשר להקים בארץ-ישראל *état tampon* (מדינת חיץ). מכל מקום, נוכל לתרום הרבה לקיומה של טורקיה. אנו יכולים להסדיר אחת ולתמיד את תקציבו של הסולטאן תמורת ויתור על הטריטוריה הזאת, שאין לה ערך רב בשבילו.²³⁰

הרצל העלה את התוכנית לשחרורה של תורכיה מכפיפותה למועצת החוב בספרו מדינת היהודים, שכתיבתו נסתיימה במחצית הראשונה של ינואר 1896, כחצי שנה לאחר ראשית פעולתו הציונית, ושם הוא כותב: 'אם יתן לנו הוד-מלכותו הסולטן את פלשתינה, נתחייב להסדיר הכספים של תורכיה הסדר שלם'.²³¹ הוא פרש את פרטי התוכנית בשיחותיו עם הגרוס־הרצוג מבאדן בסוף אפריל, והיא מופיעה בצורה שלמה יותר ביומנו בראשית מאי 1896: 'תפקידה של התוכנית הפיננסית יהיה לחסל את המועצה המפקחת האירופית וליטול לידינו היהודיות את תשלום הריבית, כדי שהסולטאן יוכל להיפטר מן הפיקוח המשפיל הזה ויוכל לקחת הלוואות חדשות'.²³²

בעודו מנהל מגעים עם גורמים תורכיים ואחרים למימוש תוכניתו, עלתה על הפרק תוכנית נוספת להסדרת החוב התורכי – מלווה רוסי-צרפתי שהיו אמורים ליטול בו חלק גם בנקאים יהודים. הרצל תקף את 'הבנקים היהודיים הגדולים המסייעים לכך' והמכשילים בכך את תוכניתו, 'בלי התחשבות בסבלם של היהודים העניים',²³³ אך בייחוד עמד על ההבדל בין שתי התוכניות מבחינת השפעתן על עתידה של תורכיה. במכתב לגרוס־הרצוג מבאדן הוא כתב:

עניינן העליון של המעצמות המבקשות לשמור על הסטטוס קוו ורוצות גם בהבראת מצבה של טורקיה הוא, שהתוכנית הרוסית-הצרפתית להסדר הפיננסים לא תצא אל

230. הרצל, יומן, א, עמ' 303.

231. הרצל, 'מדינת היהודים', החזון, עמ' 34.

232. הרצל, יומן, א, עמ' 309, 323, 331, עמ' 626 הערה 108. ראו גם: ביין, תיאודור הרצל: ביוגרפיה, עמ' 159-158.

233. הרצל, יומן, א, עמ' 415.

הפועל. שהרי זו תהיה למעשה הטלת עיקול על טורקיה מצד רוסיה, בדומה לפרוטקטורט שהשכילה רוסיה להבטיח לעצמה על סין באמצעות התערבותה הפיננסית אחרי מלחמת יפן.

ההסדר לכאורה הזה סופו יהיה הימור בורסה חדש שממנו יפיקו צרפת (במצרים המפונה) ורוסיה את כל היתרונות הפוליטיים, ולכמה ספסרי בורסה יצמחו קצת יתרונות כספיים, ואילו בטורקיה יישאר הכול כפי שהיה.

לעומת זאת, פירושו של ההסדר היהודי-לאומי [...] הוא הבראה ממשית של טורקיה.²³⁴

דברים אלה חושפים את היקפה ואת עומקה של מדיניות הדה-קולוניזציה של הרצל, שכן הוא תוקף בהם את הדפוס של הקולוניאליזם-למחצה בכלל, ולא רק בתורכיה, ויוצא נגד העיקרון של יחסי השליטה הקולוניאליים, ומצביע על הזיקה המהותית ביניהם לבין תלות פיננסית.

הרצל שב והעלה את תוכנית הצ'רטר כאמצעי לשחרורה של תורכיה מן התלות הקולוניאלית בפגישתו עם הסולטן במאי 1901. הוא דימה את החוב העות'מני לקוץ במשל 'אנדרוֹקלוס והאריה', והוסיף: 'הקוץ בעיני הוא החוב הציבורי. אם יתאפשר לסלקו, תוכל טורקיה להמשיך ולפתח את כוח חיותה, שאני מאמין בו'. הוא ציין עוד כי 'המעצמות, המעוניינות בחולשתה של טורקיה, ימנעו בכל כוחן את הבראתה. יעשו הכול כדי לסכל את הפעולה הזאת'. הרצל הציב את הציונות כניגודם של היחסים הקולוניאליים בין תורכיה למדינות המערב וכאמצעי לביטולם. הוא הדגיש כי 'הפעילות התעשייתית' של היהודים נחוצה לתורכיה, וכי הם ינהגו לא כמו 'האירופים הנוהגים לבוא לכאן, מתעשרים במהרה וממהרים לצאת עם שללם', שכן הם יישארו בה.²³⁵

התוכנית לפירעון החוב התורכי ולביטול מועצת החוב הוסיפה להיות ציר המשא-ומתן שניהל הרצל עם התורכים גם בחודשים הבאים, עד לכשלונו הסופי. תוכנית זו עמדה גם במוקד מגעיו של הרצל עם גורמים בצמרת הממשל הגרמני כדי לגייס את תמיכתם ברעיון הציוני, והצורך להבטיח את הגיבוי הכספי למימושה עמד ברקע נסיונותיו לגייס את תמיכתה של העילית הכלכלית היהודית בתוכנית.²³⁶

אבינרי מתעלם לחלוטין מן הממד הדה-קולוניזטורי של התוכנית הפיננסית שעמדה ביסוד מגעיו של הרצל עם התורכים, אף-על-פי שהוא מכיר בחתירתו ל'מודרניזציה של האימפריה העות'מאנית'²³⁷ ו'להצלת הפיננסים הכושלים הטורקיים'.²³⁸ הוא רואה בנסיונו של הרצל להגיע אל הסולטן ניסיון 'פתטי', ש'נידון מראש לכישלון',²³⁹ אף-על-פי שבניגוד להערכה זו הרצל נפגש עם בכירי הממשל התורכי ולבסוף אף עם הסולטן עצמו, ותוכניתו

234. שם, עמ' 419.

235. הרצל, יומן, ב, עמ' 312-313.

236. ישעיהו פרידמן, גרמניה, תורכיה והציונות, 1918-1897, ירושלים 1996, עמ' 49-89.

237. אבינרי, 'מבוא', עמ' 41.

238. שם, עמ' 42.

239. שם, עמ' 23-24.

ההבניה החוזרת של דמותו של הרצל בזיכרון הקיבוצי הישראלי

עמדה במוקד המגעים למימושה והנסיונות לסכלה, שהיו מעורבים בהם גורמים מרכזיים במערכת הפוליטית והפיננסית האירופית.

אפשר שמקורה של התעלמות זו הוא בכך שהיא מפריכה את דפוס 'רומן-החניכה' על תזת השוליות והדה-פוליטיזציה של התגבשות הרעיון הציוני שהציע אבינרי, הרואה את הבשלתו של הרצל רק באביב 1897, בד בבד עם ההחלטה לכנס את הקונגרס הציוני.²⁴⁰ לעומת זאת, תוכניתו של הרצל לסייע לתורכיה, שלידתה בשנה הראשונה לפעילותו, מלמדת כי הרצל הכיר את סבך הפיננסים והפוליטיקה האירופית, התורכית והיהודית, וניחן ביכולת לעמוד על גוונים ועל הבדלים דקים בין המגמות והחלופות השונות תוך כדי המאבק על עיצוב מדיניותו, ועל בסיס הבנה זו לתמרן בין מרכזי הכוח של זמנו ובתוכם. מהטענה ב'רעיון' בדבר עוורונו של הרצל לתנועה הלאומית הפלסטינית עובר אפוא אבינרי ב'מבוא' להבלטת היסוד הדה-קולוניזטורי שבמחשבתו, המבוסס על הדיאלקטיקה הקיימת בין דיכוי קולוניאלי להתפתחותה של תודעה לאומית, ותוקף את הפרשנויות היוצרות זיקה בין הציונות לקולוניאליזם.²⁴¹ שינוי זה, נוסף על הדגשת רגישותו הרב-תרבותית של הרצל, הכרתו ביהודי מזרח אירופה, אסיה ואפריקה, ובעיקר מיצובו המחודש בשוליים תוך כדי הדה-פוליטיזציה של ראשית דרכו הציונית, עשויים להאיר סדר יום נוסף שבהתייחס אליו עיצב, ככל הנראה, אבינרי את דמותו החדשה של הרצל ב'מבוא': המאבק בפוסט-ציונות.

אחד מיסודותיה של הביקורת הפוסט-ציונית הוא הטענה כי הציונות היא זן של קולוניאליזם.²⁴² חוגי שמאל אנטי-ציוניים הצביעו כבר בעבר על פעילותו של הרצל כהוכחה לזיקה הפוליטית והכלכלית של הציונות לקולוניאליזם ולאמפריאליזם,²⁴³ והפוסט-ציונים משתמשים בכתביו כדי להדגיש גם את הזיקה התרבותית ביניהם. אדוארד סעיד, המשמש אחד ממקורות ההשראה של הביקורת הפוסט-ציונית, טוען למשל כי 'מחשבתו של הרצל

240. שם, עמ' 24.

241. שם, עמ' 40. לסוגיית הציונות והקולוניאליזם ראו: אבי בראלי, 'לשכוח את אירופה: נקודות ראות לזיכוח על הציונות והקולוניאליזם', בתוך: טוביה פרילינג (עורך), תשובה לעמיתי הפוסט ציוני (בדפוס).

242. ראו למשל: Gershon Shafir, *Land, Labor, and the Origins of the Israeli-Palestinian Conflict, 1882-1914*, Cambridge 1987; Baruch Kimmerling, *Zionism and Territory: The Socio-Territorial Dimensions of the Zionist Politics*, Berkeley, CA 1983; אילן פפה, 'הציונות כקולוניאליזם: מבט השוואתי על קולוניאליזם מהול באסיה ובאפריקה', בתוך: יחיעם ויץ (עורך), בין חזון לרוויזיה: מאה שנות היסטוריוגרפיה ציונית, ירושלים 1997, עמ' 345-366. והשוו: רן אהרנסון, 'ההתיישבות בארץ-ישראל - מפעל קולוניאליסטי?' "ההיסטוריונים החדשים" מול הגאוגרפיה ההיסטורית', בתוך: ציונות: פולמוס בן זמננו (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא; עורכים: פנחס גינוסר ואבי בראלי), קריית שדה-בוקר 1996, עמ' 340-354; דניאל בוירין, 'נשף המסיכות הקולוניאלי: ציונות, מגדר, חיקוי', תיאוריה וביקורת, 11 (1997), עמ' 123-144.

243. ראו למשל: משה סנה, סיכומים בשאלה הלאומית לאור המארכסיזם-לניניזם, תל-אביב 1954, עמ' 89-91.

התנהלה במסלול האימפריאליסטי האורתודוקסי של תקופתו' וכי 'הרצל קלט והפנים את נקודת המבט האימפריאליסטית'.²⁴⁴

דניאל בויארין טוען, במאמר שגרסתו העברית פורסמה בתיאוריה וביקורת, כי 'הציונות של הרצל [...] היא כמעט קולוניאליזם',²⁴⁵ היא 'הגירסה המושלמת של פרקטיקת "החיקוי הקולוניאלי"', כהגדרתו של הומי באבא'.²⁴⁶ לדבריו, 'הציונות ההרצליאנית דימתה עצמה לקולוניאליזם משום שייצוג כזה היה מרכזי לצורך היהפכות ל"גברים לבנים"'.²⁴⁷ הוא מסביר כי 'ההגיון שבציונות מסוג זה הוא שאם היהודים יצליחו להוכיח לגרמנים כי הם גבריים, באמצעות הפיכתם לקולוניאליסטים, הגרמנים יבינו כי היהודים זהים להם',²⁴⁸ וכי 'אפשר כמעט לשמוע את הרצל החושב, כי אם להיות בן תרבות פירושו להיות קולוניאליסט – נהיה אף אנו קולוניאליסטים'.²⁴⁹ החיקוי הקולוניאלי, טוען בויארין, הוא הפרקטיקה המרכזית של 'הציונות ההרצליאנית', המהווה 'שליחות ציוויליזציונית המכוונת בראש ובראשונה על-ידי יהודים כלפי יהודים אחרים'.²⁵⁰ היעד של 'השליחות המתרבתת' נוסח הרצל, מסביר בויארין, הוא כפול: היא מופנית קודם כול כלפי יהודי המערב, ועליהם מוטלת 'שליחות מתרבתת' נוספת, כלפי יהודי מזרח אירופה,²⁵¹ שהרצל תיארם בדמותו של 'מאושל', 'האוסט-יודה', גיבור 'החיבור האנטישמי הוולגרי של הרצל'.²⁵² בויארין מציין עוד כי

הרצל טווה את הפנטסיה שלו על אודות 'קולוניה' יהודית מבלי להתייחס כלל למיקומה – בארגנטינה, באוגנדה או בפלשתינה – ובהתעלם מן הילידים שנולדו באותו שומקום. הילידים היחידים שאליהם כיוון בדימויו את שליחותו הציוויליזציונית היו ה-Ostuden 'ה'הוטנטוטים', אשר אותם זיהה כגזע בפני עצמו.²⁵³

נראה כי ב'מבוא' שרטט אבינרי את דמותו של הרצל על ציר המכוון להפריך את הטענות בדבר הזיקה בין הציונות לקולוניאליזם והשלכותיו הדכאניות כלפי ערבים ויהודים כאחד. הדגשת היסוד הדה-קולוניזטורי שבמחשבתו, כפי שהוא נחשף בהתבוננותו במציאות המצרית, מערער את היסוד הפוליטי והכלכלי של טיעון זה, הממוקד בעיקרו בהשפעות הציונות על הערבים. העתקתו של הרצל מן המרכז אל השוליים מתמודדת עם הביקורת התרבותית של הפוסט-ציונות, הממוקדת בהשפעת הציונות על קבוצות שונות בתוך החברה היהודית.

244. Edward W. Said, *The Question of Palestine*, New York 1992, p. 70.

245. בויארין, 'נשף המסיכות הקולוניאלי' (לעיל הערה 242), עמ' 139.

246. שם, עמ' 137.

247. שם, עמ' 136.

248. שם, עמ' 139.

249. שם, עמ' 137.

250. שם, עמ' 136.

251. שם, עמ' 133.

252. שם, עמ' 135.

253. שם, עמ' 136.

אבינרי מציין כי אם בתחילה זיהה הרצל את מקורה של הבעיה היהודית עם התפרקות הסדר הבורגני במרכז אירופה,²⁵⁴ הרי שעד מהרה הוא 'מתוודע למצוקה בגליציה' ול'משטר החצי-פאודלי' השורר שם; הוא 'לומד בהדרגה להתמקד במצוקה של יהדות מזרח-אירופה', כאשר 'תהליך התוודעותו ל'חיבת-ציון' ולמצוקת היהודים במזרח אירופה' הוא 'תחנה מכרעת' בגיבוש תפיסתו הציונית.²⁵⁵

וכך, בהמשך לביטול חשיבותו של הניסיון הפריסאי, מורחקים מקורותיה של הציונות ההרצליאנית גם מן החברה הבורגנית האוסטרית ומועברים אל החברות המסורתיות של מזרח אירופה, ומודגש העניין של הרצל בקהילות היהודיות בארצות אסיה ואפריקה. בדרך זו אבינרי הופך את טענתו של בויארין על ראשה: הרצל אינו מתואר כנושא השליחות התרבותית של המערב ליהודי מזרח אירופה, אלא כמי שתהליך התבגרותו וגיבוש אישיותו הציונית מאופיין דווקא בהפנמת יסודות מעולמם הרעיוני והערכי של ה'אוסט-יודן' ובניסיון להנחילם ליהודי המערב. היפוך זה מערער יסוד מרכזי בהגיון הטיעון של בויארין: אם לציונות לא היתה 'שליחות מתרבתת' כלפי יהודי מזרח אירופה, ואם היא לא חתרה להפוך את היהודים ל'גברים לבנים', משמע שהיא לא נזקקה לפרקטיקת החיקוי הקולוניאלי, שכן מעצם מהותה היא יוצאת נגד הסדר הבורגני המייצר את הקולוניאליזם וגם את האנטישמיות. באמצעות העתקתו מן המרכז לשוליים משמיט אפוא אבינרי את הבסיס מתחת לשימוש שעשו הפוסט-ציונים בדמותו של הרצל לזיהוי הציונות עם הקולוניאליזם ומציג גרסה חלופית המתארת אותו כמי שגילוי הציונות היה בשבילו תהליך של דה-קולוניזציה יהודית. הניסיון להתמודד עם הגרסה הפוסט-ציונית, התרבותית, של זיהוי הציונות עם הקולוניאליזם עשוי להסביר מדוע התעלם אבינרי מן הממד הדה-קולוניזטורי של מגעיו של הרצל עם התורכים: כמו כל מהלכי הדה-קולוניזציה לאחריו, מגעיו של הרצל החלו במסגרתו של הסדר הקולוניאלי, ונעשו בשיתוף גורמים פוליטיים שחתרו לשנות את יחסי הכוחות הקולוניאליים מתוכם. האילון הפוליטי לפעול מתוך המערכת מקנה באופן זה למהלך הדה-קולוניאלי חזות מטעה של שותפות במהלך הקולוניאלי. כדי לחדור ולפרק את מראית העין הזאת יש לנתח את האינטרסים, המגמות המדיניות והחלופות הפוליטיות שנקטו הגורמים השונים, שרק מתוכן ניתן להגדיר את כיוון פעולתם כקולוניאלי או כדה-קולוניאלי. אלא שדיון כזה, שהיה מלמד על כך שהרצל היה חלק מן המרכז האירופי, גם אם באופוזיציה לו, עומד בניגוד למגמת השוליות. לעומת זאת, ניתוקו של הרצל מן המהלך הפוליטי הדה-קולוניזטורי הממשי שהוא היה מעורב בו ודיון בקולוניאליזם באמצעות ממדיו התרבותיים יוצרים תמונה פשוטה וברורה יותר, גם אם מתעתעת לעתים, של תומכי הקולוניאליזם ומתנגדיו. עולה שההיפוך שחולל אבינרי בדמותו של הרצל בין 'הרעיון' ל'מבוא' נועד אמנם לשמוט את הקרקע מתחת לזיהוי שבין הציונות והקולוניאליזם, אך הדבר נעשה תוך כדי קבלת מסגרת הדיון הפוסט-ציוני והסתגלות אליה.

254. אבינרי, 'מבוא', עמ' 21.

255. שם, עמ' 28-29.

אופיו של השינוי שחולל אבינרי בדמותו של הרצל בין 'הרעיון' ל'מבוא' עשוי להאיר את דרכי עיצובו של הזיכרון הקיבוצי הישראלי בדור האחרון, ובייחוד את הפער הקיים בינו לבין המחקר ההיסטורי. במאמרה 'היסטוריוגרפיה וזיכרון: מקרה לטרון תש"ח' מתארת אניטה שפירא את דרך עיצובו של הזיכרון הקיבוצי של מקרה לטרון, ותוך כדי כך מציירת דפוס בעל תוקף רחב יותר של דרך עיצובו של הזיכרון הקיבוצי הישראלי: יצירת גרסה רשמית בידי בן-גוריון ומקורביו; מאבק של גורמים אופוזיציוניים באליטה השלטת, למשל יוצאי הפלמ"ח, בגרסה הרשמית והצעת גרסה חלופית; דחייה של ה'אחרים', ובייחוד העולים החדשים, את הגרסאות של שני המחנות באליטה השלטת כאמצעי לכניסה למרכזו של הסיפור הלאומי, מהלך שצבר תאוצה לאחר המהפך של 1977; וגרסה המבוססת על אשמה המאפשרת לגורמים במרכז ההגמוני להתפרק מן הזהות הישראלית.²⁵⁶ הדפוס האחרון הוא תבנית היסוד של הפוסט-ציונות.²⁵⁷

ואולם, בשנים האחרונות ניתן להבחין בהבניה הדרגתית של דפוס חדש של זיכרון קיבוצי ישראלי, שיכונה להלן 'הזיכרון הוותיק החדש'. זיכרון זה מתפתח בקרב המרכז הוותיק, המזוהה עם תנועת העבודה, במסגרת נסיונו לשמר את ההגמוניה שלו על-ידי הסתגלות ל'ישראליות החדשה' – ישראליות המוגדרת כלכלית על-ידי משטר ההפרטה, חברתית על-ידי מי שהיו 'האחרים' של המרכז הוותיק, ורעיונית על-ידי הפוסט-ציונות מימין ומשמאל. הזיכרון הוותיק החדש חותר לפרק את שיח האשמה העומד ביסוד הפוסט-ציונות, אך עושה זאת תוך כדי הסתגלות למסגרת הדיון שהיא מנציחה: הוא ממעיט בהשפעתם של אותם גורמים 'דכאניים' באידאולוגיה ובהיסטוריה הציונית שהפוסט-ציונות רואה בהם את הגורמים מחוללי האשמה, כמו שלילת הגולה, ההנדסה החברתית וההאחדה התרבותית, ובתוך כך הוא מפריד בין הציונות כרעיון חיובי ותקף לבין הכשלים שאפיינו את דרכי הגשמתה בפועל. כמו כן מנסה הזיכרון הוותיק החדש להכשיר את הציונות ההיסטורית במדדי התקינות הפוליטית שמציבה הפוסט-ציונות, בין השאר על-ידי הדגשת נכונותה לקבל את 'האחר', היהודי והערבי, או באמצעות מזעור הממד הפוליטי המעצב שבציונות והדגשת הממד הסטיכי שבה.²⁵⁸

תבנית רומן-החניכה ודחיקתו של הרצל מן המרכז אל השוליים – שהם ליבת השינוי שחולל אבינרי בדמותו של הרצל בין 'הרעיון' ל'מבוא' – הולמות את דפוס הזיכרון הוותיק החדש, מתודולוגית ותוכנית. ב'מבוא' אבינרי משרטט, כאמור, את דמותו של הרצל בסתירה

256. אניטה שפירא, 'היסטוריוגרפיה וזיכרון: מקרה לטרון תש"ח', יהודים חדשים יהודים ישנים, תל-אביב 1997, עמ' 46-85.

257. ראו: דניאל גוטוויין, 'היסטוריוגרפיה חדשה או הפרטת הזיכרון', בתוך: יחיעם ויץ (עורך), בין חזון לרוויזיה, עמ' 311-343; הנ"ל, 'פוסט-ציונות, מהפכת ההפרטה והשמאל החברתי', בתוך: טוביה פרילינג (עורך), תשובה לעמית פוסט-ציוני (בדפוס).

258. לדיון בהיבט נוסף של דפוס זה ראו: Daniel Gutwein, 'Reevaluation of the Jewish Diaspora and the Privatization of Israeli Society', in: Mina Rosen (ed.), *Jewish Diaspora, Hellenic Diaspora* (forthcoming).

לתוכנם של היומנים ולידע ההיסטורי ובהצגה מוטה של הגישות הרלווחות בהיסטוריוגרפיה ובמחקר. שעבוד המחקר ההיסטורי לצורכי הבניית הזיכרון הקיבוצי הוא אחד מן הקווים המאפיינים את דרך הפעולה של 'ההיסטוריוגרפיה החדשה',²⁵⁹ ואימוצה של דרך פעולה זו מלמד על הסתגלות למסגרת הדיון שמכתיבה הפוסט־ציונות, שהניסיון לסתור את טיעוניה מתוכה רק חוזר ומאשרר אותה. דחיקתו של הרצל מן המרכז אל השוליים חושפת את השפעת ההסתגלות לזירת הדיון, שתחמה ההיסטוריוגרפיה החדשה, על תכני העומק של השינוי שחולל אבינרי בדמותו של הרצל. ב'רעיון' הוא תיאר את הציונות כנגזרת של הרדיקליזם החברתי של הרצל, שבהיותו חלק מן המרכז הפוליטי והתרבותי של זמנו ניצב באופוזיציה לסדר הכלכלי והחברתי האירופי; כפילות זו אפשרה לו לחרוג מן הליברליזם היהודי בן זמנו, לאתר את שורשיה של האנטישמיות המודרנית ולהציע לה פתרון. לעומת זאת ב'מבוא', בהתאם לתבנית רומן־החניכה, הרצל מתואר כניצב בשולי העולם האירופי והיהודי; תהליך גיבוש תוכניתו הציונית ומימושה היה גם תהליך התחברותו לעולם היהודי ונסיגתו מן העולם האירופי, והצלחת הנסיגה היתה באורח דיאלקטי תולדה של לימוד כללי המשחק החברתיים והפוליטיים של העולם האירופי, ששוב אין הוא חותר לשנותם אלא מסתגל אליהם.

בין ה'מבוא' ל'רעיון' אבינרי משנה אפוא שלושה יסודות בדמותו של הרצל: את הרדיקליזם הוא ממיר בקבלת חוקי המשחק, את האופוזיציה להם בשוליות, ואת עיצובה מחדש של החברה בהסתגלות לסדר הקיים. שינוי זה אינו מתבקש, אמנם, מן החומר ההיסטורי והוא אף עומד בניגוד לו, אך הוא עולה בקנה אחד עם התאמת דמותו של הרצל למגמותיו של הזיכרון הוותיק החדש.

259. גוטויין, 'היסטוריוגרפיה חדשה או הפרטת הזיכרון' (לעיל הערה 257), עמ' 331-381.

אנטומיה של ביקורת הסוציאליזם אצל ז'בוטינסקי חלק ב': ביקורת התמורה הסוציאליסטית בעולם ובארץ-ישראל

ראובן שושני

הפרולטריון המודרני: בין מציאות למאויי-הלב

כל זרם סוציאליסטי שהיתה לו זיקה כלשהי למסגרת התאורטית המרקסיסטית החזיק בדעה שמעמד הפועלים, שראש החץ שלו מתגלם בפרולטריון התעשייתי, הוא הסוכן החברתי של המהפכה העולמית הסוציאליסטית בעת המודרנית. הפירוש המקובל לניתוחו של מארקס העמיד את התחרות הכלכלית, האינהרנטית לקפיטליזם, כנקודת מוצא. מעובדת-יסוד זו נובעים שני תהליכים הקשורים אהדדי: הצנטרליזציה של ההון מזה, ומחזוריות של משברים כלכליים מזה. ריכוזו של ההון בידיים מועטות משמעו שחלק הארי של הזעיר-בורגנות נושר לשורות הפרולטריון. משברים כלכליים מחזוריים (דיפלציוניים), ההולכים ומחריפים, משמעם, בחשבון אחרון, הן התרוששותו המוחלטת וההכרחית של הפרולטריון והן קריסתה או שיתוקה הבלתי-נמנע של המערכת הכלכלית והפוליטית.¹ במקביל ובעת ובעונה אחת מתנסה הפרולטריון במעבר דיאלקטי ממצב של 'מעמד כשלעצמו' (קטגוריה חברתית אנליטית-סטטיסטית גרדא) ל'מעמד בשביל עצמו' (קטגוריה חברתית המבוססת על תודעת יחסי-גומלין סולידריים, על גאוות השתייכות משותפת ועל זהות פוליטית שהיא אנטגוניסטית לישות פוליטית-מעמדית זולתית).

כפי שנאמר בחלק א' של המאמר, ז'בוטינסקי דחה פרספקטיבה פרדיגמטית זו. הוא סבר כי הקפיטליזם איתן דיו להתמודד עם משבריו וגמיש דיו למנוע את הידרדרותה של החברה,

* כאן מובא חלק ב' של המאמר. חלק א' של אותו מאמר, 'הביקורת על עקרונות היסוד של הסוציאליזם', יתפרסם בכרך מאמרים על ז'בוטינסקי מ'סדרת הנושא' של עיונים בתקומת ישראל (בהכנה).

1. תפיסה דטרמיניסטית זו של מהלך האירועים לא היתה אמורה להפחית מהעוצמה וממידת ההתלהבות המהפכנית של המאמינים בה. ראו: גיאורגי פלכאנוב, כתבים נבחרים, ג, תל-אביב 1953, עמ' 212-259; Adam B. Ulam, *The Unfinished Revolution*, New York 1964, p. 13; Zbigniew A. Jordan, *The Evolution of Dialectical Materialism*, New York 1967, pp. 13-14, 37, 225 בימינו, מיטב החוקרים שוללים מעיקרה את תקפותו של פירוש זה למארקס. שלמה אבינרי, למשל, טוען כי ייחוס 'פרוגנוזות אוטומטיות-מכניסטיות מסוג זה' למארקס אין להן על מה לסמוך בכתביו. ראו: שלמה אבינרי, משנתו החברתית והמדינית של קארל מארקס, תל-אביב תשכ"ז, עמ' 169-170.

או של חלקים ממנה, לשפל מדרגת העוני. עם זאת, אין ספק שהמנהיג הציוני-רוויזיוניסטי הפנים את העובדה ההיסטורית-אמפירית המצביעה על זיקה בלתי-אמצעית בין חלק ניכר של הפרולטריון האירופי ובין האידאולוגיה הסוציאליסטית לגווניה השונים, קל וחומר בין הפרולטריון היהודי (לרבות זה הציוני) ובין אידאולוגיה זו.² מכאן, פינה ויתד – לאור התנגדותו הנחרצת לסוציאליזם – למאמציו (בהקשרים שונים) לחשוף פגמים, יומרות ודימוי כוזב המפולשים בפרולטריון.

האינטרנציונליזם הפרולטרי במבחן המעשה

במובן מסוים עבר ז'בוטינסקי מסלול אידאולוגי המסומן בנקודות תפנית מוגדרות – מסלול שאפיין את התנסותם של צעירים לא מעטים מבני דורו ביחסם לסוציאליזם. ראשיתו באימוץ עמדה אוהדת או לפחות דו-משמעית כלפיו, המשכו בערעור, במידה זו או אחרת, על תקפות שליחותו המהפכנית של הפרולטריון, וסופו שלילה חלקית או מלאה של הערכים והיעדים הסוציאליסטיים. בה בעת, בכל שלביו של מהלך זה מסומרת אליו דרך קבע זיקה לאומית מובהקת ומפורשת. ואכן, בבחירתו קשה לזהות אצל 'ילד הפלא' של הציונות הרוסית מסכת עמדות העוינות באורח חד-משמעי את הסוציאליזם, וממילא גם את המעמד הקשור אליו בטבורו. אדרבה, בפתחה של המאה אפילו ביטא ז'בוטינסקי הבנה ואמפתיה גלויה לחסרונותיו. כהד להלך-הרוח המסביר פנים לסוציאליזם ברחוב היהודי, לאור ארגונו המרשים של הפרולטריון היהודי במסגרת 'הבונד' ולנוכח חלקו המרכזי של הפרולטריון הרוסי במהפכת הנפל של 1905, ז'בוטינסקי מוצא עצמו תמים-דעים עם ההנחה שמבחינה אובייקטיבית הפרולטריון הוא סוכנה של המהפכה החברתית העתידה לבוא, ושהפוטנציאל הארגוני הטמון במצבו סופו להוליד בו בהדרגה גם את התודעה הסובייקטיבית של ייעודו ההיסטורי. אמנם, הוא טוען, אין להסיק מכאן על תפקידו החלוצי בתחומי הרוח השונים: 'אבל הפרולטאריאט מעולם לא הלך, לא יכול ללכת, ועוד זמן רב לא ילך, בראש התפתחותה

2. במכתב שכתב בשלהי 1925 לפרקליט היהודי הנודע, סנגורו של בייליס, אוסקר אוסיפוביץ' (גרונברג), מבהיר מייסדה ומנהיגה של הצה"ר מדוע אין בדעתו להשליך יהבו על הפרולטריון או על אלה המזדהים עמו ('[...] נוער אינטליגנטי [...] מיטב החומר שבעולם') כבסיס חברתי לתנועתו שאך זה נולדה; לדידו, לא דבקותם בסוציאליזם כשלעצמו ('[...] תיקון של פשטות [...] אמונה-תפלה [...]') היא שמפריעה, כי אם תלותם בנכסים חומריים (שמקורם בקרנות הציוניות) למימוש יעדיהם הסוציאליסטיים-שיתופיים – מה שנוטע בהם בהכרח מינימליזם לאומי ומדיני. דהיינו, הסוציאליזם הארץ-ישראלי, מיסודה של אחדות-העבודה ('הסוציאליזם הקונסטרוקטיבי'), הוא בגדר אבן נגף בדרכה של הציונות, משום מחויבותו גם לערכים סוציאליסטיים חוץ-ציוניים (ואגב כך מודה ז'בוטינסקי בחצי-פה שהמרכיב הסוציאליסטי, המזוהה עם מטרות המהפכה הפרולטרית, הוא שקסם ל'מיטב החומר שבעולם' להסתפח לציונות). ראו: זאב ז'בוטינסקי, מכתב לאוסקר אוסיפוביץ' מ-12.11.1925, כתבים: מכתבים, הוצאת ערי ז'בוטינסקי, ירושלים ותל-אביב [ללא שנת הוצאה; תש"ז-תשי"ט], עמ' 72-74.

הרעיונית של החברה האנושית'. משימה זו נועדה למעמדות האמידים יותר, המבורכים בזמן פנוי ובהשכלה, ולא בכדי יצאו מחלציהם גם ראשוני ההוגים של הסוציאליזם. דא עקא, כי 'אין זה מטיל כל דופי בפרוליטאריון; אדרבה, זה דבר טבעי בהחלט לגבי מעמד מדוכא וחשוך'.³

ואולם, כשלונה של המהפכה, הכרסום המשמעותי בהישגיה המוגבלים והתרוקנותם של המעטים מהם שנותרו מכל תוכן ממשי, ומעל לכול – תקופת השפל החמורה שפקדה את התנועה המהפכנית מאז שלהי 1905 ואילך – כל אלה אילצו גם את הפעיל הציוני הצעיר למעין חשבון נפש. השגותיו נסובות על הפרולטריון הרוסי. הלה לא עמד בציפיות הגבוהות שתלו בו, חולשותיו ומחדליו נתגלו לעין-כול, ובאחת נתבדתה ההערכה בדבר עוצמתו האדירה שדבר לא יעצור בעדה. לכן, ספק רב אם הוא זה שראוי להנהיג את המחנה החותר לדמוקרטיזציה של משטר הצאר.⁴ מעמסת הבשורה שהטילה עליו התאוריה והמאמצים לממשה הסתברו ככבדים מכפי מידת כוחו. פג קסמו של הפרולטריון הרוסי. אלא שבכך לא סגי; חשיפת ערוותו של הפרולטריון הרוסי הופכת לנקודה ארכימדית שהיא בסיס להתרסה הרבה יותר מרחיקת לכת, בדמות ביקורת עקרון האינטרנציונליזם הפרולטרי. משמעותו של המונח מכוונת, כידוע, להיערכותו המוסרית, הארגונית והפוליטית של מעמד הפועלים בקנה-מידה עולמי, כמשקל-נגד לזיקה הגלובלית המוטבעת בקפיטליזם. בתור שכזה, יישומו המוסדי מהווה בעת ובעונה אחת השתקפות עוברית של החברה הסוציאליסטית העתידה לקום ומכשיר מהפכני שבלעדיו אין תוחלת למהפכה עולמית צולחת. לכן, הכחשת תקפותו של עיקרון אוניברסלי זה בהכרח הופכת את הסוציאליזם לחלום באספמיה.

הנה כי כן, אליבא דז'בוטינסקי, רפיסותו של עקרון האינטרנציונליזם הפרולטרי בולטת במיוחד בשני מקרים מוגדרים: בחברה רב-גזעית, ובתקופות של הגירה. לטענתו, הראיה למקרה הראשון היא התנהגותם האנוכית והגזענית של האיגודים המקצועיים הלבנים בדרומה

3. זאב ז'בוטינסקי, 'הבונד והציונות' (1906), כתבים: כתבים ציוניים ראשונים, עמ' 218-219.

4. זאב ז'בוטינסקי, 'מן הפחת אל הפח' (1910), כתבים נבחרים, א, גולה והתבוללות, תל-אביב תרצ"ו, עמ' 172-174. בכך למעשה חולק ז'בוטינסקי על האינטרפרטציה ועל הלקחים שהסיקו הבולשביקים מכשלונה של מהפכת 1905. הבולשביקים, שנתלכדו מאז 1903 לכדי סיעה רדיקלית בסוציאל-דמוקרטיה הרוסית בהנהגתו של לנין, חוללו תמורה באסטרטגיה המהפכנית שלהם. מעתה ראו בפרולטריון הרוסי לא רק את המנוף העיקרי לטרנספורמציה דיאלקטית של החברה הבורגנית לטובת יורשתה הסוציאליסטית, אלא גם את החלון המוביל, בשלב היסטורי קודם, במאבק לשינוי דמוקרטי במשטר האוטוקרטי הצארי. המגשביקים, לעומתם, המשיכו לדבוק בגרסה המארקסיסטית האורתודוקסית, ולפיה הבורגנות הרוסית היא המעמד הבכיר במהפכה הבורגנית-דמוקרטית הצפויה, ואילו לפרולטריון הוקצה תפקיד של בעל-ברית זוטר. הוא הדין בסוציאל-בולוציונרים, שאף הם לא סטו מאמונתם משכבר הימים, ולפיה המהפכה העומדת בשער ברוסיה תהא דמוקרטית-סוציאליסטית ותינשא בידי ההמון הרחב של האיכרות. ראו: ראובן שושני, 'הבסיס המתודולוגי של חקר אידאולוגיות – משנתו המדינית והחברתית של זאב ז'בוטינסקי כדוגמא', א, דיסרטציה, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1994, עמ' 51-59. על אירועיה הדרמטיים של מהפכת 1905 ועל תולדותיה ראו: אברהם יסעור, מלקחי מהפכת 1905 ברוסיה, רמת-גן 1972.

של אמריקה. אלה אינם מהססים לתת ידם למניעת זכות הבחירה מהשחורים, אחיהם למעמד. לא פחות חמורה היא קריסתה של הסולידריות המעמדית בשעה שגלי הגירה נעים מארץ לארץ; בעתות כאלה, הפרולטרות המהגרים נמצאים מאיימים על מקומות העבודה ועל שכר העבודה של הפרולטרות המקומי. או-אז 'מיטשטש' הסולידריות הבין-לאומית של הפרולטרות, ואין נותרת אלא מלחמה גלויה, של פועלי אומה אחת בפועלי אומה אחרת, על פת-הלחם.⁵ במאבק המתפתח והמתעצם צפות ועולות גם מידותיו המגונות של הפרולטרות: בורותו ודעותיו הקדומות. הסולידריות האוניברסלית של פועלי כל העולם נחשפת אפוא כססמה ריקה, ובחשבון אחרון, האינטרסים הפרטיקולריים הגזעיים-לאומיים הם המכתיבים את התנהגותו של הפרולטרות האמפירי. באשר על כן, טוען ז'בוטינסקי, טוב יעשה הפרולטרות היהודי אם יתנער (ויפה שעה אחת קודם) ממקסם-השווא בדמות האינטרנציונליזם הפרולטרי, ותחת זאת יאמץ אל לבו במודע את הסולידריות הלאומית. שהרי הזיקה הלאומית – קרי, השילוב בין תבנית רוחנית מסוימת ('הפסיכיקה הלאומית') ובין 'מתכון גזעי' המקפיד לשמור על ייחודו מקדמת-דנא – היא והיא בלבד מהווה ומן הראוי שתהווה הן את מסגרת ההשתייכות האובייקטיבית והן את מוקד הזהות הסובייקטיבית של האדם.

תפיסה לאומית-אורגנית צרופה זו אמורה היתה לאתגר את הרעיונות הסוציאליסטיים-מעמדיים (בעיקר מבית-מדרשם של 'הבונד' והס"ד הרוסית) שנשבו בראשית המאה ברחוב היהודי המזרח-אירופי. ואולם, לזו הגיונה הפנימי אינו מאבד מחיוניותו בשעה שז'בוטינסקי נדרש להתמודדות חזיתית עם הזרמים הציוניים-סוציאליסטיים במרחב הזמן של חמש-עשרה השנים שקדמו למלחמת העולם השנייה. האינטרנציונליזם הפרולטרי מזוהה עם המרכיב הסוציאליסטי שבמשנתם, אלא שנזקו בהקשר זה, כפי שהראינו לעיל, מתמצה במום הבלתי-נמנע, בחינת פיצול ושיבוש, שהוא מטיל בתודעה ובזהות הלאומיות.

הדיקטטורה של 'החלק'

בשנות העשרים והשלושים נסתמנו לפחות שתי תמורות היסטוריות משמעותיות, שאילצו את ז'בוטינסקי לאחוז בכלי נשק עיוניים חדשים במאבקו ההולך ומחריף בסוציאליזם. התמורה האחת קשורה לעולם התופעות הפוליטיות הבין-לאומיות, והיא השתמרותו (בניגוד לצפוי) של המשטר הסובייטי; השנייה נוגעת לעולם התופעות הפוליטיות הפנים-ציוניות, והיא ראשית שדרוגו ההגמוני של המחנה הציוני-סוציאליסטי. בעיני ז'בוטינסקי, הצד השווה בשתי התופעות הוא המצוי והצפוי, הבלתי-נמנעים, משעה שהפרולטרות המהפכני (קרי, הפרולטרות השואב את עיקרי אמונותיו הנוגעים לשינויים חברתיים מן הסוציאליזם) נוטל

5. ז'בוטינסקי, 'איני מאמין' (1910), כתבים: פליטונים, ירושלים תשי"ד, עמ' 87.

לידיו את רסן השלטון. לתפיסתו, סופו הגזור מראש של משטר שבו שולט בכיפה מעמד הפועלים המהפכני הוא להתגלגל לכדי דיקטטורה.

קשה לרדת לסוף דעתו של ז'בוטינסקי (הגם שלכאורה אין פשוטה ממנה) אם לא מניחים במובלע את תפיסתו הלאומית שליוותה אותו במהלך כל חייו האיראולוגיים-ציבוריים. לשיטתו, כפי שכבר הראינו לדעת, הממשות הלאומית בעליל אינה משקפת מצרף אגרטיבי-וולונטרי של יחידים המבקשים לחלוק חיים בצוותא (בנוסח 'הלאומיות הליברלית'), אלא היא בגדר תלכיד חברתי-היסטורי הגזור לפי מאפיינים אובייקטיביים, שאין לנתקו מ'מתכון גזעי' מסוים המקבע באורח דטרמיניסטי 'פסיכיקה לאומית' מאובחנת ומוגדרת. דהיינו, לעולם היא מגלמת 'שלם אורגני' העשוי מקשה אחת, הצופן בחובו מיתוסים, משאלות, יעדים ואינטרסים הנתונים או משוקעים בו אובייקטיבית. לפיכך, כל התארגנות מעמדית – ובמיוחד התארגנותו של מעמד הפועלים, שהוא מצד אחד חלק של האומה ומצד שני ובה בעת גם חוליה בהתארגנות בין-לאומית – משמעה יצירת שסע בגיבוש הלאומי, וממילא גם קריאת תיגר על פרימט האחדות והליכוד הלאומיים. מנקודת מבט זו פוסק ז'בוטינסקי כי לבד מהמוג הנפשי אין שום הבדל בין הקומוניזם ובין הסוציאליזם לסוגיו, בין הבולשביזם (האינטרנציונל השלישי) ובין הסוציאל-דמוקרטיה הרפורמית (האינטרנציונל השני): אלה גם אלה מתכחשים ל'שלם' או מבטלים אותו לטובת בכורתו של 'החלקי' (קרי, המעמד החברתי):

איני מאמין בהבדל בין הקומוניסמוס ובין כל שאר מיני הסוציאליסמוס המבוססים על השקפה מעמדית. [...] תכונתו האופיינית של הסוציאליסמוס היא כתכונתו העיקרית של הקומוניסמוס: לרעיון התיקון החברתי יש רק נושא-דגל אחד, הוא מעמד הפועלים-השכירים, ובפרט פועלי-הזרוע; מסילת התיקון היא נצחוננו ושלטוננו של מעמד זה על שאר המעמדות; והמעשה המכריע בכבוש זה ייקרא בשם 'מהפכה סוציאלית' – כלומר לא הסכם, אלא מעשה-אלמות. איני רואה בזה שום צל או רמז של הבדל תמציתי מהלכות-הקומוניסמוס. ההבדל הניכר בין שני המחנות הללו הריהו כולו בטמפירמנט, אלה נחפזים יותר ואלה יותר איטיים.⁶

כלומר, אם כל חטאת היא חתירתו של 'החלק' להשתלט על השלם – ואין בכך נפקא מנה מהו שיעור הקצב הנקוט בידו. ומאליו מובן שהניסיון לממש השתלטות זו מלווה, באורח שאין מנוס ממנו, בהידרשות לאמצעי כפייה אלימים. תוכיח זאת הדוגמה של רוסיה הסובייטית: הצרת החופש בה, ביטול המסד השוויוני של החירויות הפורמליות, ובכלל זה מניעת חופש העיתונות וההתארגנות, כל אלה – וכמותם גם הכפייה הברוטלית של מדיניות מוכתבת

6. ז'בוטינסקי, 'מעמד' (1933), כתבים: אמה וחקרה, ירושלים תש"י, עמ' 239, וראו גם עמ' 240. ראו גם: שלמה אבינרי, 'ז'בוטינסקי: חד-נס – תורת הלאומיות האינטגרלית', הרעיון הציוני לגוניו, תל-אביב 1980, עמ' 201-202. לאינטרפרטציה שונה ראו והשוו: רפאלה בילסקי-בן-חור, כל יחיד הוא מלך: המחשבה החברתית והמדינית של ז'בוטינסקי, תל-אביב 1988, עמ' 84.

והתביעה לציות מוחלט – אינם תולדה של טעות גסה או פרי מעלליה של חבורת סדיסטים המשולים 'לפלוגת זאבי אדם', אלא פרי באושים, שצמיחתו ככזה היא בלתי־נמנעת במקום ששורר בו משטר מעמדי־מוניסטי: 'אבל אי־אפשר, באופן אובייקטיבי אי־אפשר, אם תרצו ואם לא תרצו – אי אפשר. אין בסיס אחר לשלטון מעמד'.⁷

עמדת יסוד רדיקלית זו הלמה את תחושותיהם של רבים בתנועתו של ז'בוטינסקי. היה בה גם, ולא בכדי, מענה לססתו של בן־גוריון 'ממעמד לעם' (1933), שתלמידיו וחסידיה של המנהיג הרוויזיוניסטי נטו לפרשה כהצדקת השתלטותו של מעמד אחד על האומה כולה, דהיינו, העדפת האינטרסים של מעמד הפועלים, והכפפת האינטרסים של כלל החברה והעם לאינטרסים אלה. לא נותר אפוא אלא להסכים עם קביעתו של יעקב שביט, ולפיה '[...] הגירסה הרווחת ברביזיוניזם, בעיקר בשנות השלושים, היתה זו הדימונולוגית, המזהה סוציאל־דימוקרטיה עם קומוניזם, וציונות סוציאליסטית עם שניהם'.⁸

נראה שמהלכו של הטיעון, שחודו הופנה כנגד מעמד הפועלים המהפכני, מצטיין בתחכום עיוני ופולמוסי מרתק, אם כי ביסודו לא מקורי. לאמיתו של דבר, ז'בוטינסקי מהפך – קרוב לוודאי במודע – את מסקנתו של הסוציאליזם השואב את השראתו מבית־מדרשו של מארקס. לית מאן דפליג שלדידו של זה האחרון, המעבר לתצורת ייצור סוציאליסטית ביוזמתו של מעמד הפועלים (אם באמצעות מהפכה אלימה ואם באמצעות פתק הבוחר) נתפס כהליך או כמעשה היסטורי הכולל החברה של אמצעי הייצור, חלוקה שוויונית יותר של התוצר החברתי מכפי שהיה עד כה ויצירת התנאים לדמוקרטיזציה מלאה של מוסדות החברה והמדינה (או לחלופין, בנוסח הלניניסטי – כראשית גוויעתו של מנגנון המדינה).⁹

7. ז'בוטינסקי, 'מעמד' (1933), כתבים: אמה וחברה, עמ' 242 (ההדגשה במקור). ואכן, ז'בוטינסקי היה עקיב לגמרי בשפטו כך את המשטר הסובייטי. אמנם המשטר הסובייטי נמצא חף מאנטישמיות, ומוגשם בו, להלכה ולמעשה, עקרון שוויון ההזדמנויות לכול – כפי שמצוין בספרו האחרון מפרי עטו של המנהיג הרוויזיוניסטי; אלא שלחובתו ולגנותו יש לזקוף הן את החתימה המבישה על הסכם ריבנטרופ-מולוטוב, והן את עובדת צביונו הדיקטטורי והבלתי־מתפשר, הנובעת מן ההעדפה המכרעת המוקנית למעמד הפועלים בחברה. ראו: זאב ז'בוטינסקי, חזית המלחמה של עם ישראל, ירושלים תש"א, עמ' 79-85.

8. יעקב שביט, מרוב למדינה: התנועה הרביזיוניסטית: התכנית ההתיישבותית והרעיון החברתי 1925-1935, תל־אביב 1978, עמ' 243. המשטמה הכורכת יחדיו את כל סוגי הסוציאליזם לא יכלה שלא להיקלט בראש ובראשונה, ומטבע הדברים, במקום שבו הקרקע הוכשרה לכך: אגפיו המקסימליסטיים של הרוויזיוניזם. כך, למשל, מעיד אב"א אחימאיר על ידיד נפשו וחברו לדרך הפוליטית, יוסף כצנלסון: 'יוסף לא הבדיל בין סוציאליזם לסוציאליזם. הוא היה אומר: "מה בין קרנֶסקי לבין לנין? כהבדל שבין חלירע לבין דבר"'. ראו: אב"א אחימאיר, 'מותו של יוסף כצנלסון', כתבים נבחרים, ד, הוועד להוצאת כתבי אחימאיר, תל־אביב תשל"ד, עמ' 55.

9. בשני המקרים, דינה של המדינה להשיל מעליה או לאבד, בתהליך מתמשך, את ההיבט הכפייתי שלה (האימננטי לתפקודה במערכת חברתית מעמדית), אגב מימושו (באורח דמוקרטי או אלים) במהלך הטרגספורמציה לדפוסי קניין סוציאליסטיים. לאינטרפרטציה מדויקת של מארקס בסוגיית המדינה (הביטוי המוסדי לניתוקו של האדם מכלליותו) וביטולה (קרי ביטול מנגנוני הכפייה שלה), הנסמכת גם על כתבי שחרותו, שראו אור קרוב למחצית המאה לאחר מותו (והנזקקת למסורת ההגליאנית וממילא להוראתה למושג הדיאלקטיקה בחינת *Aufhebung*), ראו והשוו: אבינרי, משנתו החברתית והמדינית של קארל מארקס, עמ' 193-211.

כך או כך, השינוי אמור להיות איכותי-דיאלקטי: כינונה של חברה חסרת מעמדות, המשוחררת ממרותם האנונימית והשרירותית של עולם הסחורות והצברי ההון, דמוקרטיה ברמה הפורמלית והסובסטנטיבית גם יחד, ושסופה אף לסלק את האופי הראיפיקטיבי ביחסים הבין-אישיים ובדימוי העצמי של בני-האדם.

לענייננו חשוב להטעים שהתרחשות היסטורית עתידית זו מגלמת לא רק את שחרורה של החברה כולה אלא גם, ובו בזמן, את רצונו של מעמד הפועלים לזכות בשחרור עצמי. לשון אחר, חרף היותו של זה האחרון חלק מהחברה, הרי האינטרס האמנציפטורי-פרטיקולרי שלו זהה (מבחינת פוטנציאל) לאינטרס האמנציפטורי-אוניברסלי של האנושות כולה; ולהפך – שעבודו של מעמד הפועלים אינו אלא הפך האחר של מצב השעבוד שהחברה כולה נתונה בו. סינדרום עיוני זה מזכה את מעמד הפועלים בתואר 'מעמד כללי', אלא שהוא נושא עמו, בהשוואה לקודמיו ההיסטוריים, ייחוד משמעותי: מימוש יעדי הפרקסיס המהפכני שלו חותם ונועל את תופעת 'המעמד הכללי' מבחינה אמפירית-סוציולוגית והיסטוריוסופית גם יחד. מעמד הפועלים כסוכנה ההיסטורי של האמנציפציה האנושית – ובלשון התקופה, זה שנועד לסתום את הגולל על העידן 'הפרה-היסטורי' בהתפתחות הציוויליזציה האנושית ובה בעת להעלות את המסך מעל שחר ההיסטוריה 'האמיתית' שלה – הוא 'המעמד הכללי' בה"א הידיעה.¹⁰

משמעויות אלה, שבאמצעותן ביקש הסוציאליזם הנורמטיבי להצביע על תלות-הגומלין שלפיה אין אמנציפציה אנושית מבלי אמנציפציה של מעמד הפועלים (ולהפך), וממילא להאדיר ולהשגיב את זה האחרון, ניסרו בחללו של עולם והיו ידועים ונהירים לחלוטין לז'בוטינסקי.¹¹ מכאן נסיונו, בדומה לאחרים, להיאחז בנקודת אחיזה ארכימדית במטרה להפוך את היוצרות. משעה ש'החברה' מזוהה עם 'האומה' (כחטיבה 'אורגנית' או 'אינטגרלית' הארוגה מעור אחד), ובתור שכזאת יש לה מאפייני קיום וזהות קולקטיביים מוחשיים וממשיים, וכן יעדים, אינטרסים, צרכים וכיוצא באלה הייחודיים לישותה האובייקטיבית וגזורים לפי מידותיה, הרי כל קבוצה (או מעמד) הטוענת לייחודיות מטרותיה (מעצם היותן חורגות מהגבולות המסומנים בידי האומה) טומנת בחובה פוטנציאלית, מבחינה פוליטית, את זרעי הפורענות של משטר רודני. 'החלקי' אינו יכול לממש את רצונו אלא אם יכפה אותו על 'השלם' בכוח הזרוע. הנה כי כן, אם הסוציאליזם מניח שבמעמד הפועלים (בעל הזיקה הבין-לאומית) מובנה פוטנציאל אמנציפטורי, הרי לאמיתו של דבר ההפך הוא הנכון: במעמד הפועלים מובנה פוטנציאל כפייתי-דיקטטורי. ולכן, מנקודת מבט זו, אכן אין בכך נפקא מנה (למעט הקצב – 'הטמפרמנט') אם מדובר בסוציאל-דמוקרטיה או בתנועה הקומוניסטית, כל זמן שהן נשענות על מעמד הפועלים. ממילא מוצע כאן גם ההסבר העקרוני-תאורטי

10. ראו, למשל: פרידריך אנגלס, הקדמה למהדורה הגרמנית (1883) של 'המניפסט הקומוניסטי', בתוך: קארל מארקס ופרידריך אנגלס, כתבים נבחרים, א, מרחביה 1955, עמ' 4. וראו גם: קארל מארקס, כתבי שחרות, תל-אביב 1965, עמ' 76-77.

11. ראו מאמרו 'מכתב על האוטונומיות' (1904), בתוך: ז'בוטינסקי, גולה והתבוללות, עמ' 158.

לאופי האנטי־דמוקרטי הטבוע הן במשטר הסובייטי והן בהתנהלותן הפוליטית של מפא"י ושל ההסתדרות הכללית ביישוב היהודי בארץ־ישראל.

חולשות מבניות

הפוטנציאל המהפכני של הפרולטריון בכלל, ושל זה התעשייתי בפרט – מעבר לזיקה הבלתי־אמצעית ההדוקה, הנתונה או האפשרית, בינו לבין מסכת רעיונות הסוציאליזם – מסתבר כפונקציה של שלושה גורמים אינסטרומנטליים וסטרוקטורליים עיקריים. הראשון שבהם הוא היכולת הארגונית הטבועה בו בכוח. העובדה שהפרולטריון המודרני קלוע ביחידות ייצור גדולות־ממדים, במפעלי ענק שאין להם אח ורע בהיסטוריה של האדם, לצד נטייתו להתנקז לאזורי מגורים אורבניים נבדלים ולרוב צפופים – עובדה זו יש בה משום יצירת תנאים נוחים מאוד להתפתחותם השוטפת, הישירה והבלתי־מופרעת של אפיקי קומוניקציה בין חבריו. ממילא משתמעת מכאן יכולתו בנסיבות מסוימות להתארגן פוליטית באורח מהיר ואפקטיבי, גם ברמה הלאומית ואף ברמה הבין־לאומית. הגורם השני הוא מיקומו הסגולי של הפרולטריון במערכת הייצור הקפיטליסטית. מעמד הפועלים המודרני נטוע, מכורח תהליכים היסטוריים־כלכליים ארוכי טווח, בלב השיטה התלויה בכוח העבודה שלו – בצמתים החשובים ביותר של אופני פעילותה בתחומי הייצור והחליפין. מיקום ואחיזה אסטרטגיים אלה מניחים בידו כוח חברתי ייחודי, המאפשר לו, יותר מאשר לכל גורם חברתי ופוליטי אחר, למוטט ואף להמיר את השיטה הקפיטליסטית בזולתה. הגורם השלישי הוא רישומו הכמותי העז והמואץ על צביון התפתחותה של העת המודרנית. עניין זה קשור, כמובן, בקו אופי המסמן תהליך היסטורי שראשיתו בשלהי המאה ה־18 ובתחילת המאה ה־19, והוא התפוררותו של העולם הפוליטי והסוציו־כלכלי שאפיין את אירופה במהלך מאות שנים מרובות. אותו שינוי חברתי־כלכלי דרסטי, הקרוי בשם הכוללני והבלתי־מדויק 'המהפכה התעשייתית', גרם, כידוע, להפרה רדיקלית של האיזון בין משקליהם היחסיים של הכפר והעיר בחברה האירופית. בתוך עשרות שנים מועטות הפכו חברות אגרריות מובהקות לחברות בעלות ערים תעשייתיות עצומות־ממדים. מאות אלפי איכרים וצמיתים נותקו מסביבתם הכפרית, ממארג חייהם האורגני המבוסס על זיקות גומלין הדדיות, ונזרקו לאנונימיות ההמונית של התעשייה המודרנית הקפיטליסטית. ההגות הסוציאליסטית־מארקסיסטית ראתה בהמונים רבים אלה – שמספרם, כך צפתה, אך ילך ויגדל ככל שיואץ תהליך תיעושה של החברה, ושאליהם יתוסף במרוצת הזמן חלק הארי של שכבות הביניים שלא יעמדו בתחרות הקפיטליסטית האכזרית – את המסד החברתי שיחתור לטרנספורמציה מקפיטליזם לסוציאליזם. סופו של הפרולטריון המודרני הוא אפוא להוות את רוב מניינה ובניינה של החברה האירופית; ההכרה במהלך היסטורי בלתי־נמנע ומכריע זה, וההכרה המשולבת בה במעמד הפרולטריון כמי שנושא את האטריבוטים של 'המעמד הכללי', יוליכו למסקנה, אליבא דכולי עלמא, כי אין מנוס מהפתרון הבלעדי ההולם את מצוקותיו כמו גם את ציפיותיו (החומריות והרוחניות) של מעמד זה – הסוציאליזם.

צירופם של שלושת סימני ההיכר האינסטרומנטליים־מבניים האלה הוא שהבדיל עקרונית את מעמד הפועלים המודרני ממעמדות היסטוריים קודמים, שאף הם היו מושאים לדיכוי ולניצול חברתיים (עבדים, פלבאים, צמיתים). השלכתו של ייחוד זה מתמצית בעובדה שלראשונה בהיסטוריה של הציוויליזציה המערבית, המעמד המנוצל אינו מיועד למלא את תפקיד בעל־הברית של מעמד אחר הנושא עיניו לכתר המנהיגות בחברה, אלא הוא בעצמו אמור לשמש הן המוביל לכינון סדר חברתי חדש, והן 'הקברן' של הסדר החברתי הישן. אין צל של ספק שז'בוטינסקי היה מודע לתמונת עולם זו, לפחות בקוויה הכלליים. מכאן נובע נסיונו לקעקע את תוקפם של שניים מסימני ההיכר שהוצגו לעיל, ובכך להשיל מעל הפרולטריון המודרני את אדרת הכלליות, וממילא גם לגרוע משמעותית מהפוטנציאל המהפכני שייחסו לו הסוציאליסטים.

בסדרת מאמרים מראשית שנות השלושים, אגב הרהורים על פשרו של המשבר הכלכלי העולמי הגדול (1929-1933), נדרש ז'בוטינסקי למגמות המובלעות, לדעתו, במצבו הנוכחי של הפרולטריון המודרני. שלא כמו התאורטיקנים הסוציאליסטים, שראו בנקודת השפל הקשה שפקדה את הכלכלה העולמית בעצם הימים ההם אות וסימן לפריכותו של הסדר הקפיטליסטי (גולת הכותרת באסקלציה של המשברים המחזוריים, הכפויה עליו, לפי הפרשנות של כמה מהם למארקס), מעדיף ז'בוטינסקי להתמקד בניסיון לזהות בה דווקא את ניצני התהליך שסופו למזער את חשיבותו ואת משקלו של מעמד הפועלים בחברה בכלל, ובמערכת הייצור בפרט. אמנם, הוא מסכים, אמת ויציב שמאז המהפכה הצרפתית היה הפרולטריון ציר מרכזי בתפקודה הכלכלי ובקידום תיעושה של החברה האירופית המודרנית, וממילא היתה מידה רבה של צדק במאמצים לתור אחר מרשמים שיפתרו או יקלו את הבעיות שהכבידו את קיומו ואת תנאי חייו (והראשונה שבהן – בעיית שכרו הזעום, תולדת הניכוס ללא תמורה של חלק מעבודת הפועל, 'הערך העודף', בידי המעביד, בעל־ההון) – אלא שמה שמסתבר זה מכבר, ויסתבר ביתר שאת בעתיד, הוא שמאמצים אלה כבר אינם רלוונטיים, או למצער זניחים. הסיבה לכך נעוצה בתהליך היסטורי רציף, מתמשך ובלתי־נמנע, המשקף התפתחות טכנולוגית שאין שיעור לתנופתה ולשכלוליה – התפתחות המייתרת, ובאורח מואץ, את הצורך בעבודה פיזית:

[...] הטכניקה דוחקת את רגלי העבודה, כלומר עושה את הפרולטריון פחות ופחות נחוץ. [...] עבודת האדם הבלתי־אמצעית, בדורות הראשונים זה גורם־הייצור היחידי כמעט, לפני זמן לא רב – עדיין העיקרי בגורמים, נהפכת במהירות לגורם שני־במעלה. קרובים הימים, ותפקידה של עבודת האדם הבלתי־אמצעית, תפקידו של המאמץ הפיסי בפועל ממש, יצטמצם, ביצירת [ביצירת] ערכי סחורות, כדי מידה אפסית לגמרי – כדי גודל השואף כביכול לאפס.

הווה אומר, הקדמה הטכנולוגית וחידושיה, ככורח של מגמת ברזל שאין לבלמה, הולכים ודוחקים את רגלי הפרולטריון (העבודה הפיזית) מחוץ למעגל הייצור, גוזרים עליו לדשדש בשולי מערכת הייצור המודרנית, והר כגיגית כופים עליו אבטלה, הפושה בשורותיו ללא

מעצור. כללו של דבר, סופו להתגלגל לכדי '[...] מעמד, שמבחינה חברתית אין צורך בו'. לעומת זאת, קיים כוח אנושי שרישומו על העולם והטבע ניכר עוד בעבר – ובעתיד אף יבלוט כמה מונים יותר – והוא הגניוס היוצר של היחיד. מאז ומעולם, טוען ז'בוטינסקי, חלש על הקדמה, על כיווני התפתחותה ועל פריצות הדרך הכרוכות בה כשרונם היוצר המולד של מעטים יחידי סגולה: 'הרי בעולם ובמשק העולם מושל, משל תמיד, צריך למשול ועתיד למשול, שכלם של אותם יחידים, אשר להם ניתן הוא מלידה ומבטן, ולא מאה מיליון פטישים וחרמשים, – ומה גם שבהדרגה יוחלפו הללו בכפתורים'.¹² רוצה לומר, ככל שרמת תפקודו של הפועל שוקעת ומשתווה לזו של מכונה, כך יורד בהכרח גם שוויו. הכוחות היצרניים האמיתיים, יוצרי הערכים הכלכליים, הם אפוא אלה המפתחים את תהליך הייצור, אלה המגוונים, המעשירים והמרחיבים אותו. ועל כן, היוצר-המעצב האמיתי של תנאי הייצור ושל אמצעיו – וממילא גם של המוצר – הוא המהנדס-הגאון שתכנן אותו, המנהל-הגאון, שארגן את תהליך הייצור, ומעל לכול – היוזם-הגאון, שהחליט את ההחלטה הראשונית ליצרו.¹³

הנה כי כן, המנהיג הרוויזיוניסטי אינו מתמודד עם סוגיית הכושר הארגוני, בכוח או בפועל, הטמון במעמד הפועלים. נראה ששותף היה לדעה שרווחה בתקופתו (והיתה מושרשת ביתר שאת בחוגים הסוציאליסטיים), ולפיה גיבושיו השונים של מעמד הפועלים האירופי והארץ-ישראלי (במסגרות חייו העיקריות: התרבותיות, האיגוד-מקצועיות והפוליטיות) נוטים להופיע כקטגוריה מעמדית 'בשביל עצמה'. אלא שבה בעת ובאחת הסכמה שבשתיקה זו נמצאה בעיניו בלתי-רלוונטית; שהרי למעשה ניטל כל העוקץ מיכולתו הארגונית ומתודעת שליחותו המהפכנית, הסובייקטיבית, של הפרולטריון, שעה שנחשפות בו, אליבא דז'בוטינסקי, שתי חולשות מבניות – או בייקטיביות, פרי נסיבותיו של תהליך היסטורי בלתי-הפיך, שהן אימננטיות לעצם התפתחותו העתידית – דהיינו, שנגזר עליו דלדול כמותי הולך וגדל, ובמקביל גם הזדנבות או קרטוע בצדי דרכה של מערכת הייצור המודרנית.

12. ז'בוטינסקי, 'משבר הפרולטריון' (1932), כתבים: רשימות, ירושלים ותל-אביב [ללא שנת הוצאה], עמ' 309-314. וראו גם מאמרו 'הרהוריו של קרתן' (1931), שם, עמ' 91-96. וגם: זאב ז'בוטינסקי, 'משבר של מ', חזית העם, 9.6.1932; הנ"ל, 'הרצאה על דברי ימי ישראל' (1933), בתוך: ז'בוטינסקי, גולה והתבוללות, עמ' 335.

13. לכאורה, ז'בוטינסקי מצטרף בכך לקבוצה קטנה ומרחיקת ראות של חוקרים ואידאולוגים ליברליים, שבישרו את הפיכתו של מה שמכונה היום 'המעמד הבינוני החדש' לגורם מרכזי בייצור המודרני – ולא היא. הדגש שהוא שם על חדשנים בודדים, שכישוריהם האישיים יוצאי-הדופן ופורצי-הדרך הם מולדים, גובל לדעתנו בקרבה למורשת אחרת – זו של הימין הרדיקלי. על הסימנים ועל המאפיינים הראשונים של 'המעמד הבינוני החדש', שהופיעו בשלהי המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20, ועל ההתרחבות והצמיחה הניכרות והמואצות שמהן נהנה בתקופה שבין שתי מלחמות העולם (באותה עת שבה חרף תהליך שקיעתה של הזעיר-בורגנות המסורתית), ראו: L. J. D. Wancquant, 'Making Class: The Middle Class(es) in Social Theory and Social Structure', in: Scott G. McNall, Rhonda A. Levine & Rick Fantasia (eds.), *Bringing Class Back in*, Boulder, CO 1991, pp. 39-64.

הקורבן הרדיקלי?

ההצדקה העיקרית לפעילותו הפוליטית של מעמד הפועלים, ויותר מכך – לחתירתו לתמורה מהפכנית בסדרי החברה, נעוצה, בעיני חסידיו הסוציאליסטים, בנופך המוסרי שלו, הנגזר ממצבו חברתי המיוחד. היותו מושא לניצול, חלקו הזעום בחלוקת התגמולים החברתיים, גילומו כסחורה האנוסה למכור את כוח העבודה שלה לבעלי ההון, וכפיפותו חסרת האונים לכוחות השוק האנונימיים – כל אלה טובעים בו חותם של מי שנגרם לו לא עוול מסוים, אלא העוול כשלעצמו. לכן, המענה לשעבודו, לקיפוחו ולשלילת אנושיותו אינו יכול להיות חלקי או חד-צדדי, אלא חייב להיות שלם, כל-צדדי, אוניברסלי (דהיינו – היפוך התנאים החברתיים, המאפשר את כינונה של 'ממלכת החירויות', כלשוננו של מארקס, השקולה ל'ממלכת התכליות' בנוסח קאנט).¹⁴

הביטוי החיצוני והבוטה ביותר למצוקתו-סבלו ולדיכוי של הפרולטריון המודרני בתנאי הייצור הקפיטליסטי – כפי שהציגוהו כתבי הפולמוס הסוציאליסטיים רוויי הפתוס המוסרי, בפרט ברובד הפופוליסטי שלהם – נקשר תדיר בתהליכי התרוששותו החומרית והרוחנית של מעמד זה ובגילויי העוני הקשים העולים מהם. ז'בוטינסקי, בדומה למורי הלכה אחרים מבית-מדרשם של הימין הליברלי ושל זה הרדיקלי, השכיל לדעת כי ייטיב לעשות אם לא יתחמק מהתמודדות ישירה עם תיאור זה, הנוגע לתמצית תנאי חייו של הפרולטריון המודרני. עוד ידע כי ערעור התוקף העובדתי של טיעוני הסוציאליסטים כמוהו כראשית הניצחון המוסרי עליהם. מכאן פינה ויתד לקביעתו כי התביעה ' [...] לפתור את בעית-העוני – השאיפה לבטל, לגרש מעל פני-הארץ את חזיון-העוני [...] ' – אין קדושה ממנה; אלא שאין לכרוך בנשימה אחת את שם העצם 'פועל' עם שם התואר 'אביון', כדרכם בקודש של שלומי אמוני הסוציאליזם: 'לא כל האביונים הם פועלים, ולא כל פועל הוא אביון'. אכן, הוא מסכים, אין להתכחש לאמת כי בתקופתו של מארקס 'עמד הפועל-השכיר כמופת ודוגמה לכל סבל', אבל עידן זה חלף עבר, ועמו גם התנאים הבלתי-נסבלים שנכפו הר כגיגית על עובדי הכפיים. הדינמיקה ההיסטורית שפקדה את ארצות המערב המתועשות, וכמוהן גם את היישוב העברי בארץ-ישראל, נשאה בכנפיה מאז תמורות מפליגות: הפרולטריון המאורגן אינו רעב ואינו עני, ועקת העבודה הפיזית הקשה והמצמיתה היא ממנו והלאה. ולא זו בלבד, אלא שמסתבר שזה מכבר הוא התעלה למעמד אדיר-כוח, שהשכיל להעמיד לרשות עצמו מערך שלם ומסועף של מוסדות חברתיים, כלכליים ומדיניים המעניקים לו רשת של מקורות רוחה, רמות שכר, ביטחון סוציאלי ומנופי השפעה פוליטיים שאפשר אך להתקנא בהם:

14. או בניסוח אחר – בחינת התוכן המטריאליסטי שיוצק מארקס לתורת המוסר של קאנט: ' [...] וזהו האימפריאטיב הקאטגורי המצווה להפוך כל אותם תנאים שבהם מצוי האדם כיצור מושפל, מדוכא, מוזנח ובזוי'. ראו: קארל מארקס, 'לביקורת פילוסופיית המשפט של הגל', כתבי שחרות, עמ' 72 (ההדגשות במקור).

הסתדרויותיו הן בעלות הון ציבורי ענקי, באנקים, מחסנים, בתי-חולים, עתונות, ספריות, מועדונים; השפעתו המדינית שקולה כנגד כל השפעה אחרת, ספרי-החוקים מלאים דיני-השגחה, שמגינים על זכויותיו; שכר-עבודתו מרשה לו גם לחיות בלא דוחק וגם לחסוך, והבאנקים שלו דוקא על החסכוניות האלה צמחו ועלו לגדולה; [...] בקרב המון האביונים שבעולם, הפועל השכיר הוא, בדרך-כלל, העשיר מכולם והמוגן מכולם. בימי מארכס היה הוא המדוכא מכל המעמדות; בימינו זהו אחד מן המעמדות היחסניים.

לעומת זאת, מי שאל-נכון דשדש ועדיין מדשדש – בייחוד במצבי משבר (והימים הם ימי המשבר הכלכלי העולמי הגדול, 1929-1933) – במי האפסיים של חיי דוחק מסויטים ומדירי שינה הוא דווקא הפלח החברתי הרחב של הבורגנים הזעירים: 'אכרים, בעלי-מלאכה, סוחרים פעוטים, פקידי-ממשלה, פקידי מוסדות פרטיים' וכיוצא באלה – הם-הם המוני האביונים האמיתיים.¹⁵

הנה כך, משעה שהמציאות ההיסטורית העכשווית משורטטת כפי שהיא לאשורה, קרי שהפרולטריון אינו קורבנו האולטימטיבי של העידן המודרני המתועש, ממילא גם ניטלת ממנו ההילה המאדירה של החלש המתייצב בקומה זקופה מול מנצלו: 'תם הקסם, פג זהר-הקדושה'. אמור מעתה: מאבקו הפוליטי של הפרולטריון המודרני, וביתר שאת חתירתו לכבוש את השלטון או לאחוז בהגה השלטון אינם מכוונים לשפר את תנאי-חיי הגרועים כביכול, אלא אדרבה – לבצר, לקדם ולהעצים את מעמדו החברתי המועדף ועתיר היתרונות.¹⁶ ההכרה בזיקה האמפירית האמיצה בין הפרולטריון המאורגן לסוציאליזם מניבה אפוא אצל ז'בוטינסקי מתקפה רבת-פנים כלפי זה הראשון, מתקפה הנפרשת על פני שני דורות כמעט. מגבלותיו וחסרונותיו נחשפים מכל היבט אפשרי: המנוף למאבקו בקנה-מידה עולמי (עקרון האינטרנציונליזם הפרולטרי) נמצא לקוי ובלתי-אמין (בעיקר ועל אחת כמה וכמה בעתות ובמצבים של הגירה); כיבוש השלטון בידיו חזקה עליו שיתגלגל לדיקטטורה; האמונה ביכולתו להוביל שינוי חברתי מהפכני (בגין פגמיו המבניים) אינה אלא יומרה ריקה, וזה כבר אין כל ממש בחזות המוסרית שהוא מבקש לעטות על עצמו.

הסוציאליזם הארץ-ישראלי: הכשלת המפעל הציוני

המשותף לכל ראשי המחנה הרוויזיוניסטי וגם לחבריו מהשורה היה הדימוי העצמי של מי שחולקים תנועה הטרוגנית מבחינה חברתית, צעירה ודינמית מבחינה פוליטית, ובעלת שליחות היסטורית-לאומית. עם זאת, שלא כמו מקצת חבריו להנהגה (כגון יוסף שכטמן,

15. ז'בוטינסקי, 'מעמד' (1933), כתבים: אמה וחברה, עמ' 242-244.

16. זאב ז'בוטינסקי, 'שלטון האגרוף בא"י', חזית העם, 11.11.1932 (התפרסם קודם בהיינט, 28.10.1932).

ישעיהו קלינוב, בנימין (אליאב) לובוצקי, בנימין אבניאל, מאיר גרוסמן ואחרים) ראה ז'בוטינסקי ביריבות החריפה בין הרוויזיוניזם למפלגות השמאל הציוני חיזון פוליטי הכרחי ('אורגני', כלשוננו), שכן הוא קיפל בחובו מתח מועצם, תולדת זיקה־שבניגוד, בין שתי ישויות פוליטיות ואידאיות שונות שתהום פרושה ביניהן. ז'בוטינסקי סבר כי לא זו בלבד שאחדות־העבודה, ומאוחר יותר מפא"י, אינן נוקטות את מידת האקטיביזם הציוני המדיני הראוי והמתחייב, אלא שהן מוסיפות חטא על פשע בכך שדבקותן בסוציאליזם סופה להביא את הקץ על מפעל התחייה הציוני. לשון אחר, יישום המרכיב הסוציאליסטי בתורתן אחת דינו לרוקן את האוריינטציה הציונית שלהן־עצמן מתוכנה הממשי, וגם – מה שחמור מכך לאין שיעור – להשמיט את הקרקע מתחת לרגלי הגשמת החזון הציוני.

בראשית דרכם הצהירו ז'בוטינסקי ותנועתו החדשה, הצה"ר, על אחיזתם העקרונית בעמדה 'ניטרליסטית' בכל הנוגע למערכת היחסים בין הון לעבודה. במסמך הייסוד של התנועה, 'מה רוצים הציונים הרוויזיוניסטים?' (פרי עטו של האב המייסד, שכתב אותו בעקבות ועידת היסוד באפריל 1925 במטרה להסביר את המצע הרוויזיוניסטי לתומכים וליריבים כאחד), אין התכחשות לעובדת מציאותם של מעמדות חברתיים, וגם לא לקיומו של מאבק הנטוש ביניהם. אדרבה, לפי הנטען בו, ניגודי מעמדות הם בגדר תופעה 'בריאה והכרחית'. ואולם, ההתנגשות בין האינטרסים הסותרים אסור לה שתגלוש למלחמת חורמה. אפשר וצריך ליישב את הניגודים באמצעות פשרה, וביישוב היהודי בארץ־ישראל פשרה זו שקולה לקו פרשת המים המאזן בין ארגוני הפועלים והמשקים השיתופיים שנוסדו ביוזמתם ובין המגזר הפרטי וקנייניו, מייסודן של שכבות הביניים. מטבע הדברים מטעים הנביא והכוהן של ההתארגנות הפוליטית החדשה כי היא בלבד עשויה להיות הגורם המזוהה עם מתווה פרוגרמטי שעיקרו תיווך ופשרה, שכן אין בלתה – להבדיל ממפלגות הפועלים מזה ומהמפלגות האזרחיות מזה (הראשונות בגין עגינתן בנקודת המבט הפרטיקולרית הצרה של מעמד הפועלים, והאחרונות בגין עגינתן בנקודת המבט הפרטיקולרית הצרה של שכבות הביניים והבורגנות) – לייצג ולשרת נקודת מבט ממלכתית, שטובת כלל האומה עומדת בראש מעייניה: '[...] הרוויזיוניזם בתור יחידה שלמה עומד – וכן יישאר לעמוד שם להבא – מעל לכל מעמדות; הוא הנהו הרעיון הטהור ואבי המושג של המדינה העברית'.¹⁷

לא נוקפים אלא ימים מועטים וז'בוטינסקי מוצא עצמו מאמץ בהדרגה – ולשיטתו, בכפוף לנקודת מבט 'ניטרלית', 'אובייקטיבית' (קרי, לאומית צרופה) – 'אוריינטציה בורגנית' מובהקת וגורפת. גילויה התאורטיים, הפרגמטיים והמעשיים מבשילים בשלהי שנות העשרים

17. ז'בוטינסקי, 'מה רוצים הציונים הרוויזיוניסטים?' (1926), כתבים: בדרך למדינה, ירושלים תשי"ג, עמ' 300. הצה"ר וקברניטה מעולם לא נסוגו מעמדה מוצהרת ועקרונית זו. היא אמורה לשמש קריטריון, כמו גם הצדקה וגיבוי אידאולוגיים עליונים, לכל מהלך, כזה או אחר, ברמה הטקטית. ראו שני מכתביו של ז'בוטינסקי למאיר גרוסמן, מהבכירים בהנהגה הרוויזיוניסטית, עד להדחתו בידי ז'בוטינסקי – ביחד עם אחרים – מהנהלת המפלגה במרס 1933 ('פרשת קאטוביץ'): ז'בוטינסקי לגרוסמן, 22.10.1928, מכון ז'בוטינסקי א/18/2/2; ז'בוטינסקי לגרוסמן, 4.10.1933, מכון ז'בוטינסקי א/18/12/23/1.

ובתחילת שנות השלושים.¹⁸ במשמעותה הרחבה היא כוונה אל מכלול התנאים הכלכליים, החברתיים והאדמיניסטרטיביים שבכוחם לאפשר את השתרשותם, את צמיחתם ואת שגשוגם של היוזמה ושל ההון הפרטיים – העירוניים והכפריים – ביישוב היהודי בארץ-ישראל. חוד ביקורתה הופנה בעיקר כלפי מוסדות היישוב והתנועה הציונית.

שני המוסדות החברתיים שאמורים היו לסמוך את 'האוריינטציה הבורגנית' ולהקנות לה תפקוד צולח ויעיל היו מנגנוני בוררות חובה לאומית בסכסוכי עבודה, ו'פרלמנט המקצועות' שתכליתו להפקיע את מלוא היקפה של זירת יחסי העבודה מן התחום הפוליטי.¹⁹ כתחליף ביניים, בהיעדרם של מוסדות ויסות ופיקוח מוסכמים אלה (שמטבע הדברים, הסנקציה האפשרית היחידה שיכלה לעמוד לרשותם בתקופת היישוב היתה מיסודו הוולונטרי של לחץ מוסרי), העניק המנהיג הרוויזיוניסטי לגיטימציה בלתי-מסויגת לכל הפרת שביתה, ואחת היא אם מפירה הם מיעוט, ובלבד שהטעמים להפרתה יעלו בקנה-אחד עם צורכי הבנייה הציונית וקידום כינונה של מדינת היהודים. בנסיבות כאלה, התעלמותו של המיעוט מהכרעת הרוב מוגדרת, בניסוחו של ז'בוטינסקי, כ'זכות קדושה להחליט על דעת עצמו, אם השביתה שעומדת לפרוץ היא צודקת או לא'; וכל-כך למה – משום ש'המשכת העבודה ואי-השתתפות בשביתה, בשעה שהשביתה נחשבת לבלתי-צודקת, לא רק שאינה חטא ציוני, אלא זו היא מצווה ברורה של ההכרה הציונית'.²⁰ במאמרו הקנוני 'רעיון בית"ר' הנימה בוטה, נחושה ואלימה יותר: 'יש להפר ולשבור ללא רחמים כל שביתה בלתי-צודקת ומזיקה למדינה, ממש כמו כל התנקשות אחרת באינטרסים של הקמת המדינה העברית. וזכותה וחובתה של בית"ר עצמה היא להחליט, איזו מן השביתות צודקת ואיזו לא, ולסייע בידי הראשונה ולהפר את השנייה'.²¹

במוקדה של 'אוריינטציה בורגנית' מקיפה ומרחיקת לכת זו (שלא היה לה אח ורע במחוזות המחשבה החברתית והפוליטית המודרנית, למעט רעיונות ויישומים דומים נחלת

18. על הרקע ההיסטורי הקונקרטי להבשלתה – השפעתו הקשה של המשבר הכלכלי החמור שפקד את היישוב (ראשיתו בשליש השלישי של 1925 ושיאו ב-1927) על 'משק העובדים' (מצוקת אבטלה שלא היתה כמותה וצורך חיוני ודחוף בסיוע כספי), מכאן, וההשראה שמקורה בשיטת הקורפורציות, שנקבעה ב'חוזה העבודה' (אפריל 1927) באיטליה הפשיסטית, מכאן – ראו אצל שושני (לעיל הערה 4), עמ' 224-226.

19. ראו והשוו: שושני, שם, עמ' 219-221; אבינרי, הרעיון הציוני לגווניו, עמ' 201-204; בילסקי-בן-חור, כל יחיד הוא מלך, עמ' 257-261; שביט, מרוב למדינה, עמ' 217-223.

20. ז'בוטינסקי, 'שביתות בארץ-ישראל' (1934), כתבים: רשימות, עמ' 292.

21. ז'בוטינסקי, 'רעיון בית"ר' (1934), כתבים: בדרך למדינה, עמ' 316. מכאן עיקר הדחף לייסודה (יולי 1934) של הסתדרות פועלים חדשה, מתחרה להסתדרות הכללית, הנוטה לאסור שביתות, מחייבת באורח נחרץ בוררות חובה ודואגת שההון היהודי 'שנרכש בעמל פרך' לא יירתע מלבוא ארצה. ראו: זאב ז'בוטינסקי, 'הסתדרות עובדים לאומית', חזית העם, 3.11.1933. ואכן – כפי שמטעים חוקר התנועה הרוויזיוניסטית יעקב שביט – חברי הצה"ר, בית"ר והסתדרות העובדים הלאומית נמנעו ממאבקים על הטבת תנאי השכר שלהם, כשם שנטו להחזיק בהנחה כי 'המעסיק צודק תמיד' (שביט, מרוב למדינה, עמ' 132-133, 217).

מפלגות הימין הרדיקלי האירופי שפעלו בפרק הזמן שבין שתי מלחמות העולם) הודקרו הצורך הקטגורי להבטיח מתח רווחים נאות להון הפרטי בחינת 'חוק ברזל': 'ראשית כל, הרכוש הפרטי לא יזרום לארץ, שאין בה תקווה לרווחים; זאת אומרת, שהבטחת הרווח הבריא היא עקרון העקרונות לכל הפוליטיקה המשקית של הציונות'.²² הדיה, משמעויותיה והשלכותיה של פסיקה זו חוזרים ושונים אין-ספור פעמים בכתביו של ז'בוטינסקי. כך, למשל, במאמרו 'מעמד' (1933), המבוסס גם על ממד תאורטי-עיוני המקרין על שאלות היסוד של ההתיישבות הציונית, לאחר שהוא קובע כי אין בכוחו של ההון הלאומי לשאת בנטל יצירת הרוב היהודי בארץ-ישראל, ומסתברת ממילא הפונקציה הלאומית הרובצת על כתפי היוזמה הפרטית, שב ומפרט ראש בית"ר את תפיסתו באשר לטבעו המובנה (או 'האורגני') של ההון הפרטי:

הצלחת-הבנין [הציוני] תלויה, כידוע לכל, בהכנסת הרכוש הפרטי. טבעו של הרכוש הפרטי הרי גם הוא ידוע לכל: ילך למקומות, ששם יש לו תקווה לשאת 'פרי', מה שנקרא 'רנטאביליטט' בלעז, ולמקום, שאין בו אותה תקווה, לא ילך. טבע זה, אפשר, הוא טבע מאוס וגרוע מאד, גם על זה לא נתווכח היום, אבל הוא טבע, ונגמר.²³

אמור אפוא מעתה: אליבא דז'בוטינסקי, מטרתה של הציונות בשלב הנחת היסודות של המדינה היהודית ('שלב-הבנין') אינה לכונן חברה יהודית צודקת מבחינה חברתית, אלא להקים בארץ-ישראל חברה יהודית הנשענת על רוב יהודי, ואגב כך לפתור גם את מצוקתם של יהודי אירופה. ולכן, שאלת המפתח היא מה הן הדרכים הטובות והיעילות ביותר להשגת הרוב היהודי במהירות הגדולה ביותר (השאלות החברתיות, חשובות ככל שיהיו, משיקות לעתיד-לבוא ואינן צריכות להיות בעיות של ההווה). תשובתו נחרצת וחד-משמעית: מן ההכרח לנקוט 'אוריינטציה בורגנית' – שפירושה חיוב קביעת מעמדה המיוחד והעדיף של הבורגנות בתוך החברה היישובית והתנועה הציונית – ולהגן עליה באורח מפורש וטוטלי, כחלק אינטגרלי מן המערכה ומן המערכת של ההגשמה הציונית ושל תחיית העם היהודי בארץ-ישראל.²⁴

22. ז'בוטינסקי, 'קלסטר-פנים סוציאלי' (1929), כתבים: בסער, ירושלים תשי"ג, עמ' 61.

23. ז'בוטינסקי, 'מעמד' (1933), כתבים: אמה וחברה, עמ' 247 (ההדגשה במקור). וראו גם מאמרו: 'כן לשבור' (1932), כתבים: בסער, עמ' 51. כמיהה גלויה וגאה לצבירת רווחים אפינה לפי ז'בוטינסקי את תקופת הסער והפרץ של הקפיטליזם הצרפתי בימי שלטונו של לואי-בונפרטה: 'בני-אדם היו מתעשרים בהתלהבות, הם קרעו לנתחים את טרף-הכלבים בהרגשת חובה לאומית'. לעומת זאת, בעידן הנוכחי (הרבע הראשון של המאה ה-20), הגם שעוצמת הדחף 'להתעשר' לא פחתה, הרי הוא מתממש 'בבושת-פנים, במבוכת-לב ובצנעה', וזאת בשל המודעות לכך ש' [...] בתחתונים רותחת כנגדו רוגזה עצומה ושבכל עת תלויה מעליו אימת מהפכה' (ז'בוטינסקי, 'אמיל זולא' [1927], כתבים: על ספרות ואמנות, ירושלים תש"ח, עמ' 258-259).

24. 'האוריינטציה הבורגנית' זכתה לקבלת פנים אוהדת ובולטת בשורות הצה"ר, ואילו בקרב צעירי בית"ר היה היחס אליה 'אמביוולנטי' (שביט, מרוב למדינה, עמ' 169). בעיקרו של דבר שותפה לסיפא של מסקנות שביט גם חוקרת תנועת בית"ר, אסתר שטיין-אשכנזי, הטוענת כי מאז היווסדה של התנועה

המשוואה האידאולוגית-פוליטית שמציב אפוא הטוען לכתר המנהיגות ביישוב ובתנועה הציונית היא ברורה ופשוטה: המוניזם החברתי-מעמדי ('האוריינטציה הבורגנית') אינו אלא בנו החוקי של המוניזם הלאומי ('החד-נס') – ואין להפריד בין הדברים. ולכן, כל מי שנמצא פוגע באינטרסים של היוזמה ושל הקניין הפרטיים, כמוהו כפוגע באורח קטלני באינטרסים הלאומיים-הציוניים. וזהו בדיוק הקולר שעליו תולה ז'בוטינסקי את אשמתו (שאין כבדה ממנה) של הרוב בשמאל הציוני. לדידו, זה האחרון מנהל מלחמת מעמדות של ממש, מלחמה גלויה ומוצהרת, פרי חינוך ממושך ואינטנסיבי, נגד הבורגנות היישובית העופרית.²⁵ בתנועת מלקחיים מתואמת היטב – כשהזרוע האחת מבקשת, באמצעות השתלטות פוליטית אגרסיבית על מוסדות היישוב והתנועה הציונית, להטות את כף הקרנות הציוניות לטובת אופני התיישבות שיתופיים-סוציאליסטיים ('הסוציאליזם הקונסטרוקטיבי'), ואילו הזרוע השנייה מדרבנת מאבקים איגוד-מקצועיים מיליטנטיים בנוסח הסוציאליזם האירופי – חותרת תנועת הפועלים להביס את הבורגנות היישובית המפוצלת והמקרטעת, ואגב כך (והיא הנותנת מבחינתו של ז'בוטינסקי) גם להעלות את הכורת על המפעל הציוני. מטעם זה לא נלאה המנהיג הרוויזיוניסטי מלחסוך את שבט לשונו החריפה מיריביו האידאולוגיים, בהקשרים רבים ושונים. לדידו, אחת דינה של הזיקה המעמדית-פרולטרית הנקוטה בידיהם – יש לאסור עליה מלחמת חורמה: 'אין להשלים בין ציוניות ובין הרעיון המעמדי; שום תחבולה, שום פשרה לא תעזור: או שתחריב הציוניות ותחרים ותמית עד הסוף את השאיפה המעמדית בקרב הקהל העברי בארץ-ישראל לכל ימי-תקופת-הבנין – או שלא תתגשם הציוניות'.²⁶

- (ב-1926 הפכה בית"ר רשמית להסתדרות העולמית של נוער 'ברית הצה"ר') התרוצצו בקרבה מחלוקות אידאולוגיות, כמו גם אי-הסכמות בנושאים ארגוניים שונים ומאבקי כוח פוליטיים, שהמשיכו להעיב על אחדותה (שטיין-אשכנזי אסתר, בית"ר בארץ-ישראל 1925-1947, ירושלים 1998, עמ' 55).
25. ערב הבחירות לקונגרס הציוני הי"ח, שעה שעל המחנה הרוויזיוניסטי (לרבות שלוחותיו-מעוזיו ברחוב היהודי ברחבי עיירות פולין) העיק חשש כבד מניצחון מוחץ של השמאל, נדרש מנהיגו להבהרת הנסיבות שבהן נוצר לדעתו בסיס לאיחוד התודעה והפעולה: 'כל השקפה אידיאולוגית יש לה חוקים אורגאניים משלה, אינרציה מיכנית, כמעט אבטומטית משלה, שאין היא יכולה כבר להשתחרר ממנה. אם מתנבאים ללא הרף ברוח של מלחמת מעמדות וגם מתאמנים במשך שנים במלחמת מעמדות, קשה להעצר, ועל אחת כמה וכמה אחרי נצחון: כי אז הכרח הוא להגשים בחיים את התורה, שאותה בישרו ואת ההבטחות שנתנו: להעמיד את הכלכלה ואת החברה לרשות האינטרסים של הפרולטריון, ז'בוטינסקי, 'סכנת השטפון' [1933], כתבים: בסער, עמ' 173.
26. ז'בוטינסקי, 'מעמד' (1933), כתבים: אמה וחברה, עמ' 244-245 (ההדגשה במקור). בכך סוגר ז'בוטינסקי מעגל רעיוני שראשיתו בימי בחרותו. ב-1907 פרסם ז'בוטינסקי מאמר בבטאון ההסתדרות הציונית ברוסיה דאס יודישע פאלק, בשם 'זאב ז'בוטינסקי: השביתה בראשון-לציון'. במאמר צוין, בין השאר, כי 'אנו חיים בתקופת הקפיטאליזם ולא רק כיבושים תרבותיים אלא גם כיבושים בכוח צבאי מתבצעים קודם כל בכוחו של הרכוש'; ומאחר שלמען האדרת הרכוש נחוצים לדעתו תנאים מסוימים, ובראש ובראשונה עבודה זולה, הרי 'בארץ-ישראל יש צורך בעבודה יהודית זולה, זולה לא רק ברמת השכר אלא גם במובן של גמישות גדולה יותר בענין ההכרה המעמדית'. ראו נספח למאמרו של יהודה סלוצקי, 'דיון בבעיות יחסי עבודה בראשית ימי העליה השנייה', הציונות, ג (1973), עמ' 213.

מסקנה חד־משמעית זו והנחותיה הוטמעו במלואן בקרב חבריו של ז'בוטינסקי בצה"ר. כמו מנהיגם, אף הם לא ראו 'באוריינטציה הבורגנית' תולדה של אינטרס מעמדי צר או של העדפה ערכית פרטיקולרית שרירותית, כפירוש המנגח והמתלהם של השמאל הציוני, אלא תוצאה של שיקול 'אובייקטיבי' ו'ניטרלי' חסר־פניות, הנובע מבחינה ראיסטית ותכליתית של הדינמיקה ההיסטורית של הציונות; וכמו מנהיגם, אף הם סברו שעניהם לא טחו מלראות את כיוונה העקיב והאמיתי של האסטרטגיה החברתית המהפכנית שאימצה לעצמה הנהגתה של תנועת הפועלים:

אבל האמת היתה שהרביזיוניזם תיאר את הסכסוכים החברתיים בחברה היישובית כמלחמת־מעמדות ממש ולא כמלחמת־סיסמאות. [...] למעשה סבר הרביזיוניזם, שאחדות העבודה (ואחריה מפא"י) מנהלות בחברה היישובית מלחמה, שנועדה לנשל ולהרוס את המעמד הבינוני – זה שכבר נמצא בארץ וזה המתכוון להגיע אליה; זו היתה, לדעתו, מלחמתו של החזק והמאורגן נגד החלש והמפוצל; מלחמתו של 'המיעוט' נגד 'הרוב'.²⁷

כמרכיב מרכזי ב'מלחמת המעמדות' שיזמה, לטענת הרוויזיוניסטים, תנועת העבודה, זכתה נוסחת 'הסוציאליזם הקונסטרוקטיבי' (מונח שטבע לראשונה נחמן סירקין, ושכיוון, כאמור, לתפיסה שגרסה כי ניתן לבנות חברה סוציאליסטית מן היסוד, 'מלמטה', תוך כדי שימוש בהון לאומי)²⁸ לקיתונות של רותחין: דרכי הגשמתה אינן אלא עיוות מוסרי הזועק לשמים. המשקים השיתופיים למיניהם, חברת העובדים ופעילותם של מנגנוני האיגודים המקצועיים – כולם זקוקים למשאבים פיננסיים ניכרים. אלה האחרונים אינם תוצרים של עבודה עצמית, אלא תולדת ייבוא של הון חיצוני; ומקורות ההון החיצוניים הללו הם הקרנות הלאומיות, שכספן בא להן מתרומותיה הנדיבות של הבורגנות היהודית. קרנות־שפע אלה, המורעפות על רשת ארגוני הפועלים, מוצאות ביטוי במצבם המשופר של פועלי ארץ־ישראל המאורגנים בהסתדרות הכללית – מצב שלדעת ז'בוטינסקי אין לו אח ורע בעולם כולו. פועלים אלה נהנים משני העולמות – מרמת שכר גבוהה יחסית, ומשירותי רווחה מסועפים ומעולים:

[...] דווקא הפועל הוא ילד־השעשועים של ההסתדרות הציונית, של קרן־היסוד, של הקרן־הקיימת. חלקו בכל התקציבים גדול מאוד, לאנשי אמונו העמדות החשובות ביותר בפקידות הציונית. בזמן העליה הגדולה ובימי השפע בתעשית הבניה השתלט הפועל על החיים הכלכליים מ'שני הקצוות': מלמטה – על־ידי האיגוד המקצועי, ומלמעלה – על ידי 'סולל בונה' [...] ברשותו בתי־ספר, בתי־פועלים בערים בני שלוש קומות, בתי־הבראה.²⁹

27. שביט, מרוב למדינה, עמ' 207.

28. לדיון במשמעות המושג ובהקשריו ההיסטוריים ראו: דן הורוביץ ומשה ליסק, מישוב למדינה, תל־אביב 1977, עמ' 203–204.

29. ז'בוטינסקי, 'פתח־תקווה' "את קומפני" (1928), כתבים: בסער, עמ' 37. שנה לאחר מכן הגדיר ז'בוטינסקי את הונה המופלג של ההסתדרות הכללית ('בלי ספק העשירה מכל האגודות המקצועיות שבעולם') ככסף נדבות: 'אבל העושר הזה, כולו עד הפרוטה האחרונה כמעט, הלוא פרי נדבה הוא, נדבת הבורגנים [...]'. ('אזהרה' [1929], שם, עמ' 72).

והנה, קובל במרירות המנהיג הרוויזיוניסטי, תרנגולת זו הידועה לכולם (הבורגנות היהודית), המטילה מלוא־חופניים של ביצי זהב אלה על ההסתדרות הציונית, ובאמצעותה הן מתגלגלות לארגוני הפועלים ולמוסדותיהם – הופכת מושא להשמצה ולביזוי מצדם של אלה האחרונים, מקבלי־חסדה, שאף אינם מסתירים את כוונתם ליטול בסופו של תהליך ההחלשה והנישול ההדרגתיים את קניין 'אחותם' הארץ־ישראלית, שנצבר בעמל רב. באחת, מפלגות הפועלים הציוניות הולכות ומקימות חברה שיתופית־סוציאליסטית במימון הבורגנות היהודית, תוך כדי דחיקת הבורגנות העברית ושימוש בוטה, ציני ושלוח־רסן באידאולוגיה אנטי־בורגנית.³⁰ פן נוסף של הרטוריקה ושל המדיניות מבית־מדרשו של 'הסוציאליזם הקונסטרוקטיבי' עורר את חמת זעמם של ראש בית"ר ומחנהו. טענתם היתה כי ההתמקדות בבנייה משקית היוצרת אינטרסים ארגוניים וחומריים מוליכה בהכרח להשתקעות במנטליות 'פרגמטית', 'רפורמיסטית', 'זעיר־בורגנית' כובלת, שאינה אלא לשון נרדפת להחלשה הגובלת בדעיכה של הלהט הלאומי־ציוני. לפי השקפה זו, הקונסטרוקטיביזם הסוציאליסטי גורר אחריו כרסום מתמיד ומסיבי בוויטליות הלאומית ובאקטיביזם המדיני, ומביא לאיבוד התנופה היוצרת והפרספקטיבה הלאומית־מהפכנית. במפלגות הפועלים הארץ־ישראליות הולך ומשתרש 'אתוס זעיר־בורגני'. מי שהיו עד אמצע שנות העשרים חיל החלוץ של המחנה הציוני, הפכו – בעטיה של ההשתעבדות ליתרונות חומריים־כלכליים ומוסדיים – לשומרי החומות של אינטרסים מעמדיים צרים. ממילא לקתה ראייתם הרחבה, ארוכת הטווח והכלל־לאומית, כשם שניטלו מהם המעוף, הדמיון, ההעזה, הדינמיות והחיוניות הלאומיים. 'בפעם הראשונה נתקלתי בתופעה זו ב־1918, בשעת גיוס מתנדבים לגדוד', כותב ז'בוטינסקי במאמרו 'השמאל' (1925), עם שהוא מרמז על קו חיץ שעדיין הבדיל אז בין חברי הפועל־הצעיר מכאן לבין פועלי־ציון מכאן:

בארץ־ישראל היו קיימות אז שתי הסתדרויות פועלים, אולם רק לאחת מהן (דווקא זו, שנחשבה ליותר לאומית ופחות שמאלית) היה כבר אז 'ריהוט־בית' בצורת יישובים חקלאיים אחדים, ומשום כך סירבו כמעט כל חבריה להצטרף לצבא; והשניה עדיין היתה משוללת 'פאלאנסטרים' משלה – וכמעט כל חבריה נצטרפו לצבא והחזיקו ברוביהם באמונה עד הרגע האחרון. יש לשער שהיה כאן גם הבדל בגישה הנפשית,

30. מנקודת מבט שונה ונוספת מוצגת חשיבותו המכרעת של הסיוע החומרי למפעל הציוני – סיוע שמקורו בבורגנות היהודית. לצד ההנחה כי הקומוניזם הבין־לאומי (הכוונה, קרוב לוודאי, לקומינטרן מיסודה של ברית־המועצות) [...] מסית ומוכרח להסית את עמי המזרח' נגד השלטון האירופי (שהיישוב העברי מזווג ומזוהה עמו), נמצאת גם ההנחה שלפיה כל ניצחון שלו בארץ כלשהי כמוהו כ'עקירת שורש' של מקור פיננסי (הבורגנות היהודית המקומית) שממנו אפשר לשאוב הון בעבור בנייתה של ארץ־ישראל. על כן, היחס הכולל והאמיתי בין הקומוניזם לציונות מן הנמנע שלא יתורגם לסיטואציה של משחק שסכומו אפס (Zero Sum Game): 'הרוצה לשרת את הציונות נאלץ לפעול ולהילחם על כל צעד ושעל בקומוניזם [...] כל מפלה של הקומוניזם, זהו רווח ממשי לציונות' (ז'בוטינסקי, 'ציון וקומוניזם' [1933], כתבים: בדרך למדינה, עמ' 65-67).

אבל ביסוד ההבדל הזה היה מונח צנז הרכוש, ההרגל הנאצל, הקדוש, האלוהי, אם רצונכם בכך, אבל המטמטם לדאגה יום-יומית.

והנה, ממשיך ז'בוטינסקי, ההיטרדות בשאלות השעה החומריות בלבד, ההסתגרות בעולם העשייה היום-יומי, ההיצמדות למעגל הצר והמידי של הקיום – המאפיינים בעמים אחרים את 'האיכר הזעיר' – נתגלו עד מהרה כתוכן חייו העיקרי של כל האגף 'השמאלי' בציונות: '[...] בתוכו העמיק לחדור פולחן הפרה, הטראקטור והתקציב, ועליו, בעיקר, נשענים ומסתמכים שוללי הפעולה המדינית'.³¹ באספקלריה כזאת לא נותר אלא לקבוע בצער כי דרכי פעולתה ההתיישבותית של תנועת העבודה אינן אלא שחזור (פסול מעיקרו) של דרך פעולתם של אנשי חיבת-ציון, ולכן הביקורת שהוא מותח עליה כמוה כביקורתו של הרצל בשעתו על אופן ההתיישבות של חובבי-ציון כפתרון לשאלה היהודית.³²

חולף עוד זמן קצר וז'בוטינסקי נדרש בשנית להבהרת יחסו לתנועת הפועלים. הוא שונה ומצר על מה שנראה לו כדעיכתו של הלהט הלאומי האקטיביסטי, מורשת פועלי-ציון הארץ-ישראלית, בקרב אחדות-העבודה. צרכיה הכלכליים הדחופים של אחדות-העבודה – תלותה המוחלטת של ההתיישבות השיתופית בתקציבי ההון הלאומי – הביאו אותה לתת יד למחנה הציוני המינימליסטי (קרי, לחבור לווייצמן). המהפכנים לשעבר הפכו לזעיר-בורגנים: קרתנים, צרי אופקים, חרדים לרכוש שצברו ולהישגיהם וטרודים בביצורם ובהרחבתם. הווה אומר, בגלגול זה אין הם אלא אבן נגף בדרכה של ציונות דינמית, ויטלית, חדורת מעוף ותנופה מדיניים.³³

'הסוציאליזם הקונסטרוקטיבי' ממתן אפוא את הלהט המהפכני הלאומי האקטיביסטי. ואולם, טוען ז'בוטינסקי, אין משמעו רק ויתור על אקטיביזם 'מבני', אלא הוא בהכרח גם

31. ז'בוטינסקי, 'השמאל', כתבים: בסער, עמ' 18-19. שכטמן סבור, בהתבססו על מאמר של ז'בוטינסקי שהתפרסם בעיתון רוסי, שכבר בתחילת המאבק על רעיון הגדודים למד הלה לדעת כי מפלגות הפועלים הארץ-ישראליות הן בעלות אתוס 'זעיר-בורגני', חרדות לנכסי ההתיישבות החקלאית שהקימו ולפיכך נוטות למינימליזם מדיני (שהוא 'כדור ברזל לרגלינו') ולהשתעבדות לבעלי המאה בתנועה הציונית. ראו: זאב ז'בוטינסקי, 'מכתב מנשיאה' שהתפרסם באודסקיאו נובוסטי, 16.6.1915; יוסף שכטמן, זאב ז'בוטינסקי: פרשת חייו, ב, תל-אביב 1959, עמ' 303.

32. ז'בוטינסקי, 'השמאל', כתבים: בסער, עמ' 15.

33. זאב ז'בוטינסקי, 'אויב הפועלים', הארץ, 10.8.1925 (רזסבייט, 2.8.1925). ואכן, הברית שהלכה ונתחשלה בין וייצמן לבין תנועת הפועלים מאז תחילת שנות העשרים התמקדה בנוסחה של 'עוד עז ועוד דונם', כדרך המלך בעשייה הציונית. כך, למשל, דיבר וייצמן בשבחה בקונגרס הציוני הי"ז: 'אם יש דרך אחרת לבנות בית, חוץ מאשר לבנה אחר לבנה, אני אינני יודע אותה. אם יש דרך אחרת לבנות ארץ חוץ מאשר דונאם אחרי דונאם, איש אחרי איש, ומשק אחרי משק – שוב אינני יודע אותה' (מצוטט אצל זאב לקויר, תולדות הציונות, ירושלים ותל-אביב תשל"ד, עמ' 390). במקום אחר, ברמזו לשיטת הצנטרליזם הביורוקרטי שמפעילה תנועת העבודה השלטת בתהליך הבנייה הציוני, הסכים וייצמן להגדרה כי הציונות היא 'בולשביזם קונסטרוקטיבי, בניגוד לצורה ההרסנית ברוסיה' (מצוטט אצל יוסף גורני, שותפות ומאבק, תל-אביב 1976, עמ' 59).

ממריץ את תנועת העבודה לנהוג גישה פרגמטית בחפזונה להשתלט על ההון הלאומי ולהציב את האינטרס המשקי הצר, הפרובינציאלי שלה בראש סדר העדיפויות הלאומי. לשון אחר, הצורך להבטיח את אמצעי המימון ואת האינטרסים הכלכליים של ההתיישבות ושל המשק ההסתדרותי גוזר עליה לסגל לעצמה מערכת ערכים עקרה וחפה מחיוניות אקטיביסטית ולאומית - ממלכתית גם יחד. בה במידה ברי שכלל שההצלחה שורה בדרכה של תנועת העבודה, ככל שהסוציאליזם הקונסטרוקטיבי מניב פירות ויתרונות חומריים, ככל שעולה ומתרחבת הרווחה החומרית בשורות חבריו ונאמניו - כך הולכת ונפגמת נכונותם להקריב קורבנות אישיים. מי שמורגל בתנאי רווחה ואהבת הנוחיות אינו יכול לעמוד במועקות הסבל והייסורים המתחייבים מאופיין של הבנייה והעשייה הציוניות. 'במקום ש"חלוצים" משמינים, שם אין הם חלוצים...' - כך, בכנס היסוד של הצ"ח (ספטמבר 1935), מטיח המנהיג הרוויזיוניסטי עלבון קשה בתנועת העבודה, על שפסה מקרבה רוח החלוציות. במקביל, הוא מעיר, מן הראוי לרענן את זכרוננו של הנוער, חרף העובדה שהדבר ייחשב 'לאכזריות בלתי-אנושית', כי 'חלוציות' פירושה סבל, מחסור, קרבנות [...] [ו] חלוץ פירושו: נזיר, נגיד, נדיב'.³⁴

עמדות כאלה או דומות להן משקפות את הקו הכללי שהיה נחלת כל ברית הצה"ר מאז הקמתה. בייחוד הן הלמו את הלוח-נפשם של המצטרפים אליה זה מקרוב (לקראת שלהי שנות העשרים), מאוכזבי תנועת הפועלים, שגיבושם הפוליטי הוליד את ראש החץ של האגף המקסימליסטי ברוויזיוניזם ('ברית הבריונים', שנוסדה באוקטובר 1931).³⁵ עם זאת לא נפקד ביניהן גם מקומה של עמדה שונה, חריגה משהו. האישיות שעמדה מאחוריה היתה מהמסתפחים הרדיקליים החדשים - אורי צבי גרינברג (1896-1981), משורר מגויס והדמות המרכזית בז'אנר השירה הפוליטית מאז סוף שנות העשרים. אצ"ג נטה בעליל למתוח קו

34. ז'בוטינסקי, 'הציונות הרוממה' (1935), כתבים: נאומים 1927-1940, עמ' 186 (ההדגשות במקור). וראו גם: 'מתוך מדבש' (1935), כתבים: בסער, עמ' 79-80.

35. ראש להם היה אב"א אחימאיר (1897-1962), פובליציסט מחונן, שהתנער מכל זיקה לתנועת הפועלים מאז תחילת 1928. אחימאיר, שלא הצניע את אהדתו לפשיזם האירופי הגואה וההין לקרוא תיגר פומבי על דרכו המדינית של ז'בוטינסקי (בוועידה העולמית החמישית של הצה"ר בווינה, אוגוסט 1932), נסך את אכזבתו המרה מן ההסתדרות הכללית, החולשת על 'החלק הכי טוב בשוב, על המחנה החלוצי', לטענה כי 'שום דבר לא מענין אותה, חוץ משאלת התקציב' (אב"א אחימאיר, 'לאור השעה', דאר היום, 9.8.1929). מאוחר יותר גרס כי ההתיישבות החקלאית בכלל, וזו הקיבוצית בפרט, אינן אלא מנזרים אסקפיסטיים, החיים על חשבון הציבור, נבדלים ממנו, להוטים אחר עצמם ואחר איכות חייהם בלבד. לטענתו, 'ציונות מנורית' זו, המסתגרת בתוך עצמה, המתכחשת לאקטיביזם לאומי, הדנה את קומץ חבריה לניוון, מרחיקה בהכרח מעליה (ומהציונות) את מיטב הנוער לטובת הסוציאליזם המוניסטי-העקבי - ה'בונד' והקומוניזם, 'משום שאלה הבטיחו חיי גבורה, התמכרות, מלחמה, סוהר, גרדום, ולא קישקוש בקופסאות, לא פיטפופים ולא חיי-מנזר' (אב"א אחימאיר, 'מכתב אל הנוער הבית"רי', כתבים נבחרים, א, הציונות המהפכנית, תל-אביב תשכ"ו, עמ' 58-60). ליתר דיוק נוסף ונציין כי המאמר שהתפרסם בחזית העם (במרס 1932) אמנם תקף ישירות את הסוציאליזם 'בנוסח ויתקין [צ"ל כנראה סירקין] וגורדון', שנבנה על 'יסודות הסוציאליזם הבורוכובי', אבל יש בו במובלע גם הסתייגות מדרכו המדינית הלגאלית של ז'בוטינסקי.

מפריד עבה בין החלוצים, שאותם העלה על נס ושיבתם על אורחות חייהם הצנועים ומחויבותם העמוקה והחד־משמעית לציוניים הלאומיים, לבין מנהיגיהם, שמעלו באמון שניתן בהם, סיאבו את המפעל הציוני־חלוצי והטילו בו מום ועשוהו פלסטר, משום שלנגד עיניהם עמדה רק טובתם האישית. בסגנונו המיוחד, הציורי, עמוס האמוציות והאסוציאציות, הוא מגנה את הנהגתה של תנועת העבודה על רדיפתה הבזויה, חסרת הבושה, אחר מנעמי החיים, בשעה שצאן מרעיתה, החלוצים והחלוצות, מגיע עד פת לחם, והנשים שבקרבו אפילו נאלצות לשרת – מעשה שפחות – בבתי עשירים: 'האמנם לא התעגלו משומן גם שוקיהם של "באי־כוח" החלוצים כשם שהתעגלו משומן שוקיהם של שאר הפקידים [פקידי ההנהלה הציונית, ר"ש] בה־בשעה שלאם עובדת לא היה חלב להניק את תינוקה? חלוצות נהרו מן הכפר העירה לחפש עבודה ב"בית פרטי" – מקום שפחה!'.³⁶

כך או כך, המסקנה העולה מכל התפיסות הללו היא אחת: מי שחוג ראייתו כבול לאינטרסים החומריים הצרים והמידיים שלו, מי שבהול וטרוד באשר לגורל נכסיו, מי שאינו מוכן להסתפק במועט ולשאת כל קורבן, מי שניטלו ממנו מסירות הנפש, ההתלהבות, החיוניות והדחפים לפעילות דינמית ויוצרת, לא זו בלבד שאינו יכול להיות נושא דגל החזון והמעשה הציוניים, אלא שהוא נמצא מחבל ללא תקנה בעצם כינונה וקיומה של ההווה הלאומית ההולכת ונרקמת.³⁷

36. אורי צבי גרינברג, 'בעירום ובעריה', דאר היום, 1.1.1931. קצת למעלה משנתיים קודם לפרסום דברי פרוזה אלה יצק אצ"ג את הבחנתו החדה בין החלוצים נקיי הכפיים, העידית של תנועת הפועלים, לבין מנהיגיהם שבגדו בהם – לכל אורכה של הפואמה 'חזון אחד הלגיונות', שראתה אור במחצית השנייה של 1928 (חנן חבר, 'ראשית התגבשותו של השיר הפוליטי בשירה העברית בארץ־ישראל', דיסרטציה, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1984, עמ' 5, 354). התקפה ארסית במיוחד נגד מחנה הפועלים, שחבריו מתוארים כמי שאיבדו את אמונם בציונות אך מתחזים לציונים לצורכי פרנסה וקריירה אישיים בלבד, מצאה ביטוי ברומן השערורייתי, פרי עטו של יהושע השל ייבין, 'ירושלים מחכה.... תל־אביב תרצ"ד. ייבין היה שותפם של אחימאיר ואצ"ג בהנהגת 'ברית הבריונים' והאגף המקסימליסטי של הצה"ר הארץ־ישראלי.

37. בזיקה לנאמר כאן ראו הדיון באוריינטציה 'האלטרואיסטית־אקטיביסטית' במכלול מחשבתו של ז'בוטינסקי (שושני, לעיל הערה 4, עמ' 230-238). על הממד 'האקטיביסטי' במשמעותו כאמצעי לחץ לדרבון בעל־הברית ולהרתעת היריב כאחד, כפי שהוא משוקע במסכת תפיסתו המדינית של ז'בוטינסקי, ראו: בנימין אקצין, 'מדיניות החוץ של ז'בוטינסקי', גשר, 6, 2-3 (אלול תש"ך), עמ' 36-58. לדימויים אלה של העצמי ושל הזולת, נחלת חברי התנועה הרוויזיוניסטית ומנהיגיה, היו שתי השלכות במישורים נפרדים. האחת התגלמה בתגובתה של תנועת העבודה. זו טענה להיפוך היוצרות: דווקא הרוויזיוניזם הוא האמון על 'ציונות קלה', שאינה מחייבת את הפרט לקורבנות. נשללו וגונו גם תלות־היתר שלו בגורם חיצוני (בריטניה); דבקות־היתר שלו בצדדים הסמליים־טקסיים של החוויה הלאומית; מחויבותו והקפדתו על הגינונים הסמי־צבאיים של פלוגות בית"ר והקפדתו המפליגה עליהם; הפתוס הרטורי הלאומי המתלהם שנקט, וכן הלאה. כך, למשל, בגילוי הדעת שפורסם עם תום ועידת האיחוד בין הפועל־הצעיר לאחדות־העבודה, הצטוו חברי הגוף הפוליטי החדש (מפא"י) ללחום נגד הנטיות 'הליקוידציוניות', שמקורן ב'ברית שלום', ובה בעת גם נגד 'ציונות ההפגנה והפוזה, הלהג הפוליטי, להטי הצבאיות ושאר תעתועי הרוויזיוניזם העלולים לטמטם ולהשחית את הנוער, לערער את היסודות המוסריים של התנועה ולהטיל צל על מפעל העבודה והשלום בארץ' (הפועל הצעיר, 24.1.1930; ראו גם ההשוואה בין 'אסכולה א' –

צא וראה אפוא כי בית היוצר הז'בוטינסקאי תולה כתב אשמה חמור בסוציאליזם הארץ-ישראלי. בהדרגה אך בעקביות, הרטוריקה והפרקסיס התפורים לפי מידותיו סותמים את הגולל על אפשרות הצלחתה של הציונות. יריבו האידאולוגי-פוליטי הראשי של הרוויזיוניזם נמצא חוטא פעמיים: פעם אחת, משום פגיעתו הרעה והקוטלת – ובאמצעים מוסריים פסולים – בקניין הפרטי ובבורגנות העברית, המזוהים עם האינטרס האובייקטיבי של הבנייה הציונית; ופעם שנייה, משום שהוא נוטע חולשה ורפיסות בלהט הלאומי ובאקטיביזם המדיני הממלכתי, שבלעדיהם אין תקומה ותוחלת למפעל הציוני.³⁸

סיכום

כפי שעולה מדיוננו, ז'בוטינסקי לא ערך ניתוח ביקורתי ממוקד בהלכה ובמעשה הסוציאליסטיים. לכן, כל ניסיון להציג באורח מקיף ושיטתי את יחסו אליהם חייב להישען על מקבץ של התבטאויות, בודדות לרוב, הפזורות במקומות ובהקשרים שונים ביצירתו רחבת-הממדים ומרובת-הפנים. ועם זאת, דומה שאין לך פן חשוב בדוקטרינה הסוציאליסטית, הנורמטיבית לתקופתה – ותהיה הגדרתה אשר תהיה – שלא הפך אובייקט לחצי ביקורתו. ביקורת זו מעוגנת בשלושה פרקים: הראשון – ביקורת עקרונות היסוד של הסוציאליזם, ולפיה הסוציאליזם נמצא נפסד משום היותו מנוגד לטבע האדם; משום שתפיסתו האפיסטמולוגית לוקה באוריינטציה מטריאליסטית-מכניסטית-דטרמיניסטית; משום שבתכלית הניגוד לשיטה הקפיטליסטית, בהגשמתו מובנה תהליך המוביל לאיבונה של החברה (האומה), ומשום שמעצם מהותו אחת דתו – לקעקע את ליכודה ואחדותה האורגניים של האומה ולזרוע בה דרך קבע שניות, בלבול ופסיחה על שתי הסעיפים; הפרק השני עיקרו ביקורת הפרולטריון המודרני, ולפיה המעמד החברתי שהסוציאליזם קשר את גורלו עמו נמצא נפסד משום שזיקתו הבין-לאומית (שהיא תנאי הכרחי למיגור המשטר הקפיטליסטי ולכינונו הצולח של סדר חברתי סוציאליסטי בארצות התעשייתיות המפותחות) נחשפת

הזרם המרכזי בציונות, ולמעשה תנועת העבודה ונספחיה, ובין 'אסכולה ב' – התנועה הרוויזיוניסטית, אצל יהושפט הרכבי, הכרעות גורליות, תל-אביב 1986, עמ' 90-93). השלכה נוספת התבטאה במרקם החיים הרעיוני והפרקטי הפנים-תנועתי. הכוונה לאופני מיסודה של תשתית ארגונית 'קונסטרוקטיבית' במסגרות התנועה הרוויזיוניסטית, מה שגלגל לפתחה פקעת של מתחים וסתירות (ראו שביט, מרוב למדינה, פרק שמיני).

38. דומה שאי אפשר להטיל ספק בקביעה שלפיה ז'בוטינסקי טעה בכוונותיהן של אחדות-העבודה ואחר-כך של מפא"י. בניגוד להערכתו, הזרם המרכזי בציונות הסוציאליסטית שיתף פעולה בפועל עם הבורגנות, וגם לטווח הארוך לא זמם לנשלה מנכסיה. בד בבד, מכל בחינה שהיא, לעולם העניק זרם זה עליונות אידאית, סמלית ומעשית בלתי-מהוססת למרכיב הלאומי-ציוני על פני המרכיב המעמדי-סוציאליסטי; גישה זו תאמה את העובדה ההיסטורית (המאוששת במחקרים רבים), המלמדת כי לאורך פעילותו האידאולוגית והציבורית (מאז ימי העלייה השנייה ופועל-יציון) הלך ונתעמעם דיוקנו הסוציאליסטי (ראו: שושני, לעיל הערה 4, עמ' 226-229, ובמיוחד הערה 48).

כהפשטה ריקה; משום שמגמות התפתחותה של הכלכלה המודרנית יולידו בו באורח בלתי-נמנע חולשות מבניות-אובייקטיביות, שסופן לכפות עליו הר כגיגית הזדנבות בשולי מערכת הייצור (מה שממילא ייטול ממנו גם את עוקץ הרציונל של היומרה למיקום אסטרטגי מהפכני); משום שנצחונו הפוליטי מוליד ויוליד בהכרח דיקטטורה שרירותית וברוטלית, ומשום שזה מכבר ניטל הבסיס המוסרי למאבקיו למען תכליות מעמדיות ייחודיות; ואילו הפרק השלישי עניינו ביקורת הסוציאליזם הארץ-ישראלי. זה האחרון נמצא נפסד משום שתוכן השראתו האידאולוגית ופועל מעשי ידיו טומנים בחובם כר פורה לצמיחת גרעיני כליונו של המפעל הציוני.

מנהיג מחפש ציבור

דרכו של מאיר יערי להנהגת השומר-הצעיר, 1918–1927

אביבה חלמיש

מאיר יערי (1897-1987) מילא תפקידים רשמיים רבים, ובהם מזכיר הקיבוץ הארצי, חבר הוועד הפועל של ההסתדרות הכללית והוועד הפועל הציוני, מזכ"ל מפ"ם וחבר כנסת מטעמה. ואולם, יותר מכול הוא היה מוכר בחייו – ונותר זכור לאחר מותו – כ'מנהיג השומר-הצעיר'.¹

צמד המילים 'השומר הצעיר' מגדיר שלוש מסגרות: תנועת נוער, שראשיתה במזרח אירופה לפני מלחמת העולם הראשונה;² תנועה קיבוצית, הלוא היא הקיבוץ הארצי, שנוסד בשנת 1927; וזרם פוליטי ביישוב ובציונות, שרק בשנת 1946 התמסד כמפלגה לכל דבר. מפלגת השומר-הצעיר ועמה התנועה לאחדות-העבודה-פועלי-ציון-שמאל הקימו ב-1948 את מפ"ם, ולאחר התפלגותה של זו ב-1954 נטל השומר-הצעיר את שמה של המפלגה המאוחדת, ונוצרה זהות בין מפ"ם לבין השומר-הצעיר.

סיפור מנהיגותו של יערי כולל שלושה פרקים: הראשון – עלייתו למעמד המנהיג, או כיבוש המנהיגות;³ השני – עמידתו הממושכת בראש התנועה, תקופת מנהיגותו הבלתי-מעוררת; והשלישי – ירידתו ההדרגתית מכס המנהיג וצמצום תפקידיו הרשמיים. מאמר זה מבקש לשחזר את הפרק הראשון בלבד, המסתיים בשנת 1927, עם הקמת הקיבוץ הארצי.⁴

* המאמר מוקדש בהערכה ובהוקרה לפרופ' מתתיהו מינץ בהגיעו לגבורות.

1. כחמש שנים לאחר פטירתו של יערי הוציאה 'יד יערי' בשיתוף עם ספרית פועלים (הוצאת הספרים של הקיבוץ הארצי השומר הצעיר) ספר ובו מביא כתביו של יערי עד 1929, וכותרתו: דיוקנו של מנהיג כאדם צעיר: מאיר יערי, פרקי חיים 1897-1929; כותרת הספר באנגלית מרחיקת לכת עוד יותר: *A Portrait of the Leader as a Young Man* (ההדגשות שלי, א"ח).

2. התאריך הרשמי של הולדת התנועה, שעל-פיו צוינו אירועי היובל שלה, הוא 1913. מתתיהו מינץ בספרו חבלי נעורים מציע תיארוך שונה, שהוא מציגו בכותרת המשנה: התנועה השומרית 1911-1921 (מינץ, 1995).

3. מטרת השימוש בשם העצם מנהיגות היא להבחין בין היותו של יערי מנהיג השומר-הצעיר לבין עמידתו המשותפת עם יעקב חזן בראש התנועה, שותפות המכונה 'הנהגה ההיסטורית'.

4. בגלל הגדרתם של נושא החיבור הנוכחי ושל מסגרת הזמן שלו לא אדרש כאן למועד המעבר מן התקופה השנייה לשלישית.

עם היווסדו של הקיבוץ הארצי היה מאיר יערי מנהיגו המוכר. ואולם, מעמדו הבכיר לא היה מובן מאליו. הוא לא היה בין מייסדי תנועת הנוער, לא מילא תפקיד של ממש בימי הבראשית שלה בגליציה, ולא נטל חלק ב'מעמדי הר סיני' – אותן התכנסויות תנועתיות בשנים 1918-1920, שעיצבו מחדש את דמותה של התנועה בתום המלחמה הגדולה. נשאלת אפוא השאלה כיצד ומתי הפך האיש, שרישומו לא ניכר על ימי השחרות של תנועתו, למנהיגה.

בספרו פורץ הדרך על ראשיתה של התנועה השומרית, חבלי נעורים, משרטט מתתיהו מינץ בפירוט ובדקדקנות את עלייתו של יערי למעמד ראש חבורת ביתניה עילית, שבו החזיק עד ליום עזבו את מחנה שומריה שבעמק יזרעאל, באוקטובר 1921. לדעת מינץ, באותה נקודת זמן באה לקצה תקופה לא רק בחייו של יערי אלא גם בתולדות התנועה – תקופה שהיתה, לטענתו, 'מעגל אוטונומי וייחודי בתולדותיה של תנועת השומר-הצעיר, וכל אשר יבוא לאחריה איננו השתלשלות היסטורית ליניארית'.⁵ לכאורה דומה שהמסגרת הכרונולוגית המוצעת במאמר זה מערערת על התיארוך של מינץ – ולא היא. הדברים שלהלן משלימים את הקו שהתווה מינץ ומושכים אותו אל מעבר לנקודת הזמן שבה מסתיים דיונו. הם באים לומר שעלייתו של יערי למעמד מנהיג השומר-הצעיר, שהוגדרה לעיל כפרק הראשון בתולדות מנהיגותו, התרחשה בשני שלבים: זה שהגיע לקצו בסוף שנת 1921, עת עזב את מחנה שומריה,⁶ וזה שהחל עם יציאתם לדרך של המהלכים להקמת הקיבוץ הארצי בתרפ"ד (שלהי 1923), והסתיים ב-1927 במשיחתו-מחדש למנהיג, כשבתווך אינטרלוד – פרק זמן שבין לבין.

א. פרלוד: וינה וגליציה, 1918–1920

אבני הדרך שהוצבו לעיל בתיאור מסלול צמיחתו של יערי כמנהיג אינן מסמנות את נקודת ההתחלה של דרכו למעמד זה. מתן תשובה לשאלה מתי החלה דרכו אל המנהיגות אינו עניין של מה בכך, שהרי כל דיון ממרחק הזמן בפעילותו המוקדמת מתאפיין בחוכמה שלאחר מעשה, לאור הידיעה לאן הגיע בסופו של תהליך. לא אחת מונע דיון שכזה, במודע או שלא במודע, מכוח המשאלה למצוא את שורשי מנהיגותו המאוחרת-יחסית של יערי בימי הבראשית של התנועה, במעין השלכה לאחור.

יערי עצמו לא הקל על החוקרים. הוא לא השלים עם היעדרותו מחבורת המייסדים, ונתן ידו ליצירתה של מעין 'היסטוריה קדושה', שצירפה אותו אל האבות המכוננים-מחדש של התנועה בתום מלחמת העולם הראשונה. הוא אימץ לעצמו – תחילה בשתיקה ואולי בהיסח

5. מינץ, 1995, עמ' 348.

6. בנקודה זו לא נידרש לדקויות הגדרתו של אקט ההיפרדות של יערי מחבריו במחנה שומריה: עויבה, סילוק, הדחה, פרישה; וראו דיון בעניין זה להלן.

הדעת, ובמרוצת הזמן באופן פעיל ופומבי – את המכתב 'בראש ובראשונה ידיים!', ששלח 'ואלד' להתכנסות התנועתית בטרנבה-ויז'נה בקיץ 1918.⁷ בשנת 1970 חשף דוד הורוביץ בספרו האוטוביוגרפי האתמול שלי את זהותו האמיתית של מחבר המכתב: משה, הבן הבכור לבית ואלד.⁸ רק בעקבות גילוי זה, ובעקבות הסערה שחולל הספר בכלל, הודה מאיר יערי בפומבי כי המכתב אינו פרי עטו, וכי הוא 'נפרד מהפנינה הזאת בצער, כדי להחזירה בשמחה לבעליה'.⁹

מלכתחילה אמורה היתה החתימה 'ואלד' על המכתב המקורי לעורר ספקות באשר להיותו של מאיר יערי הכותב, שכן במסמכי התנועה היה שמו מאז ומתמיד עברי: תחילה 'יער', וזמן מה לאחר בואו לארץ – 'יערי'. לפחות התבטאות פומבית אחת שלו – כשתים-עשרה שנה לפני החשיפה בספרו של הורוביץ – יוצרת את הרושם של יערי עצמו היו ספקות, היסוס-מה, באשר לזהותו של מטביע הסממה המתנוססת בראש אותו מכתב, בדברו עליה בלשון סבילה ועקיפה: 'לפני ארבעים שנה הוכרזה ההכרזה "בראש ובראשונה ידיים!"'.¹⁰

הודאתו הפומבית של יערי ב-1970 בעובדה שאין הוא כותב המכתב לא היתה סוף פסוק. בדברי התודה לרגל קבלת התואר 'דוקטור כבוד לפילוסופיה' מטעם אוניברסיטת תל-אביב, ביוני 1978, כתב יערי (את הדברים קראה בתו, רחל): 'עוד לפני שהשתחררתי משירותי הצבאי במלחמת העולם הראשונה כתבתי איגרת לוועידת "השומר הצעיר" בגליציה בראשית שנת 1918 ובה השמעתי את הסממה: "בראש ובראשונה – הידיים!"'.¹¹ חבר שחזר והעלה באוזניו את שאלת 'זכויות היוצרים' על המכתב המפורסם קיבל תשובה בהאי לשנא: 'יש לי עצמי ספקות והיסוסים [בעניין "האבהות" על הסממה "בראש ובראשונה ידיים"] ואני שוקל האם להביאם לגילוי ברבים' – זאת, תשע שנים לאחר שהחזיר את האבדה לבעליה קבל עם ועולם! ועוד, באותה הזדמנות יעץ יערי לשואל העקשן: מוטב 'שתשאיר במקומה תעלומה זו ואיש לא יתקפח על-ידי כך. בפרט, שאני האיש, שקיימתי באורח-חיי סיסמה זו במשמעותה המלאה והאמיתית [...] – ואילו האח משה, גם אם כתב את הדברים,

7. המכתב התפרסם ב-1934 בספר השומרים (גוטהלף, 1934, עמ' 31) בחתימת 'ואלד', בתוספת התרגום 'יערי'. הוא כלול בספרו של מאיר יערי בדרך ארוכה (יערי, 1947, עמ' 11), שם מוגדר הקטע כך: 'מתוך מכתב לוועידת המנהלים השומרים, 1918'; המכתב, בחתימת 'מאיר יערי', מודפס גם בספר השומר הצעיר (דרור ורוזנצווייג, 1956, עמ' 48), שיערי היה חבר המערכת שלו. בפתיח, הנושא את הכותרת 'הכינוס הראשון של המנהלים השומריים בגליציה' (עמ' 47), מסופר על מכתבו של האח ואלד, ובסוגריים מוסבר: 'מ. יערי' – זיהוי שמותיר לכאורה מקום לספק בין האחים משה ומאיר, אולם כוכבית בתחתית הטקסט מפנה את הקורא אל הקטע 'בראש ובראשונה ידיים', החתום, כאמור, בידי מאיר יערי. וראו בעניין זה מינץ, 1995, עמ' 88, 96-97, 238-239, 260; צ'יז'יק, 1984, עמ' 75.

8. הורוביץ, 1970, עמ' 62.

9. מאיר יערי, 'האבדה חוזרת לבעליה', מכתב למערכת [לא מצוין שם הבמה], 24.9.1970, אש"צ 95-24.7(1).

10. דברים במעמד קבלת קיבוצים חדשים, 1 ביוני 1958, בספרו של יערי, במאבק לעמל משוחרר, עמ' 19 (יערי, 1972). קטע זה הוא הפריט הראשון מפרי עטו של יערי בספר, והוא פותח את השער 'בדרך ארוכה'.

11. א"מ, מ"י 4 (5). הוועידה שמדובר בה התקיימה בחודש יולי 1918.

הרי לא התקיים בו הכלל של נאה מקיים.¹² בקצרה, אף-על-פי-כן ולמרות הכול ביקש יערי לשמר את בעלותו על הססמה 'בראש ובראשונה ידיים!' כעדות מסייעת לקיבוע מעמדו כאב-מייסד.

ולגופו של עניין: לפני שעלה ארצה, באביב 1920, כמעט לא ניכר רישומו של יערי על תולדות השומר-הצעיר.¹³ אין זה מפליא אפוא שאת ימי הבראשית של התנועה – שבהם לא נטל חלק – הוא כינה 'הפרה-היסטוריה' של השומר-הצעיר.¹⁴ ועל אף הבעייתיות שבשימוש בעדויות שנגבו או שהועלו על הכתב לאחר זמן רב, במקרה שלפנינו אפשר להסתמך על דברים מאוחרים וגלויי לב של יערי עצמו, ולפיהם בווינה, בימי מלחמת העולם הראשונה, עד שהתגייס לצבא, הוא היה 'סתם צופה',¹⁵ ותפקיד ראש קן וינה, שאותו מילא לאחר שובו מן המלחמה, אינו מאפשר לו 'להתפאר בהישגים מרשימים'.¹⁶ נאמנה היא גם הודאתו הכוללת יותר, ממרחק הזמן, ולפיה לא היה בין אנשי המשמרת הראשונה של הנהגת התנועה.¹⁷ מקורות אחרים מלמדים כי יערי לא השתתף בכינוסים שכוננו מחדש את התנועה בשלהי המלחמה ומיד לאחריה, בטרנבה-ויוז'נה (יולי 1918) ובטרנוב (אוגוסט 1919), וכי לא הותיר בהם כל חותם.¹⁸ שמו אמנם מופיע ברשימת חברי המועצות הראשיות שנבחרו בטרנוב (1919) ובלבוב (1920),¹⁹ אך גם בהן הוא לא היה יותר משווה בין שווים – בלשון המעטה. מאמר הביכורים שלו בעיתון תנועת – צורת התבטאות שבה הגיעו כישוריו האינטלקטואליים למיצויים היותר-מלא – כלל לא השפיע על הדיונים ועל ההחלטות של כינוס התנועה בלבוב באביב 1920.²⁰

ועם כל זאת, כבר אז קיננה ביערי שאיפה לא כמוסה לתפוס עמדת מנהיגות. הוא נתן לה ביטוי במכתב ששיגר ב-1919 מווינה להנהגה הראשית של התנועה בלודז',²¹ ורמז עליה במאמר שפרסם ב-1920 וכותרתו 'אנחנו וארץ-ישראל'.²² ואולם, כל עוד שהה באירופה לא

12. מאיר יערי לדוד דורון, קב' שמיר, 9.3.1979, א"מ, מ"י 3 (3).

13. בספר דיוקנו של מנהיג, הפרק המספר על תולדותיו עד עלייתו ארצה הוא צנום וצנוע; בספרו של אלקנה מרגלית על השומר-הצעיר (מרגלית, 1971), בפרק 'מורשת תנועת הנוער', יערי מוזכר רק כמי שהעיד על אופיה בדיעבד, ולא כאחד מגיבורי העלילה.

14. דיוקנו של מנהיג, עמ' 29.

15. שם, עמ' 30.

16. שם, עמ' 38. זאת גם התמונה העולה מהדיון המפורט בספרו של מינץ חבלי נעורים, הנסמך על מקורות בני הזמן ולומד גם משתיקתם על תפקודו של יערי כראש הקן (פרק י"ד, במיוחד עמ' 240-243).

17. מכתב לכליף (משה צ'יז'יק), 21.6.1983, א"מ, מ"י 3 (6).

18. הורוביץ, 1970, עמ' 95.

19. מינץ, 1995, נספח טו, עמ' 416-417.

20. שם, עמ' 182, 186.

21. שם, נספח א, עמ' 353-354.

22. המאמר 'My a Palestyna' התפרסם לראשונה בפולנית בעיתון (1920) 8. *Haszomer*. הוא נדפס בחלקו בכותרת 'אנחנו וארץ-ישראל' בספר השומר הצעיר (דרור ורוזנצווייג, 1956, עמ' 73-75), ובמלואו (בתרגום חדש) בספר דיוקנו של מנהיג, עמ' 43-47; לאחר מכן תורגם שוב בידי מינץ ומופיע בספרו חבלי נעורים (נספח ח, עמ' 360-364), בכותרת 'אנחנו ופלשתינה'.

עלה בידו לממש את תחושת המנהיגות שהיתה אצורה בו, וערב עלייתו אף נזקק לאישור מגבוה לשם קבלת הסמכות והמעמד שביקש לעצמו, בפנותו אל המועצה הראשית של התנועה בגליציה בבקשה שתיתן לו ייפוי כוח לשמש, באורח זמני, בתפקיד המקשר והמייצג של התנועה בארץ-ישראל.²³

ב. מערכה ראשונה: ביתניה עילית ומחנה 'שומריה', סתיו 1920 – סתיו 1921²⁴

יערי התבלט לראשונה כמנהיג של ממש בשלהי שנת 1920, בשני מסלולים מקבילים זה לזה ומשלימים זה את זה. באותה עת היה למנהיגה של חבורת ביתניה עילית במחנה האוהלים שהקימה בסתיו מעל נופו הקסום של עמק הירדן, והפך לנציגם הבכיר ולדוברם הבולט של בוגרי השומר-הצעיר בארץ. כה מרכזי היה המעמד שתפס יערי בתנועתו כחצי שנה לאחר בואו לארץ-ישראל (בראשית יוני 1920), עד כי בחיבור שהניח את היסודות למחקר האקדמי בנושא השומר-הצעיר כתב אלקנה מרגלית:

אף כי חיבור זה נמנע ככל האפשר מהתייחסויות למעמדם של אישים ולתרומתם בתולדות 'השומר הצעיר' בתקופה הנזכרת [1920-1922], אי-אפשר שלא להקדיש תשומת-לב מסוימת למעמדו של יערי בעדה שנתהוותה ובתולדותיו של 'השומר הצעיר' בכלל.²⁶

כשהצטרף יערי באמצע ספטמבר 1920 לחבורת בית-גן של בוגרי השומר-הצעיר, שרוב חבריה התמקמו לאחר זמן-מה בביתניה עילית, הוא לא היה אנונימי לחלוטין. שמו היה מוכר לחברים מן המכתבים שהרבה לשגר להנהגת התנועה, במיוחד בימי כהונתו כראש קן וינה.²⁷ עם זאת, הוא לא נחשב אז לחבר מוביל, ולא ריחפה מעל לראשו הילה של מנהיג.²⁸ יש לזכור

23. מכתב מאיר יערי אל המועצה הראשית של גליציה, לודז', 8.1.1920, דיוקנו של מנהיג, עמ' 47.
24. הפרק 'ביתניה' בתולדות חייו ומנהיגותו של יערי כולל גם את חודשי שהייתו במחנה שומריה, ממאי עד אוקטובר 1921; רוצה לומר, חודשי השהייה בביתניה ובשומריה הם חטיבה אחת בתולדות מנהיגותו של יערי. התיבה הנסמכת כאן ל'שומריה' היא מחנה – ולא קיבוץ או גדוד – כדי להדגיש שיערי וחבורתו שירדו מביתניה לעמק התגוררו במחנה שומריה; עם זאת, בתקופה הנדונה כאן – עד פרישתו של יערי – הם לא היו חלק מהישות החברתית הנושאת את השם 'שומריה', שהיתה שונה במהותה מזו של ביתניה. ראו דיון מפורט בעניין זה אצל מינץ, 1995, פרקים טו, טז, יח. בהקשר זה יש להעיר שמבין 27 החברים שתרמו מדבריהם לקובץ קהליתנו – שראה אור לראשונה בשנת 1922 ונהוג לזהותו עם ביתניה עילית, עם אנשיה ועם החוויות שעברו – רק שישה היו אנשי ביתניה, והיתר מגדוד שומריה. ראו: מרגלית, 1971, עמ' 89.

25. ראו מינץ, 1995, עמ' 264-265, על הקושי בציון המועד המדויק של העלייה.

26. מרגלית, 1971, עמ' 91.

27. הורוביץ, 1970, עמ' 81.

28. מינץ (1995, עמ' 273) רואה בבחירתו של יערי להנהגה החדשה של השומרים בארץ בסמוך להצטרפותו לחבורת ביתניה 'נסיקה מסתררת בסולם השומרי'.

כי החבורה שאליה הצטרף כללה את מיטב המוחות והכוחות של בוגרי השומר-הצעיר בארץ ואת כל חברי המועצה הראשית.²⁹ והנה, בטרם חלפו שלושה חודשים מיום הצטרפותו לחבורה היה יערי לחלק מן הגרעין הקשה שלה, וביחד עם עוד שני חברים ניהל את 'הסלקציה הגדולה': תהליך בחירתם של אלה שיישארו במקום (ומכאן – גם ההחלטה מי יסולק מן הקבוצה), לנוכח הצורך לצמצם את מספר העובדים.³⁰ בחודשים הבאים, עד ירידתה של הקבוצה מביתניה עילית באפריל 1921, התגבשה מנהיגותו במידה כזאת, שלמחנה שומריה הוא הגיע, במאי 1921, בסטטוס של מנהיג.³¹

בביתניה עילית התגלה יערי כאיש הנכון במקום הנכון ובזמן הנכון. הוא ניחן ביכולת לתת מענה לצרכים הרוחניים והנפשיים של החברים, שנבעו מהתחושה של ירידה מאיגרא רמא של חלומות ותקוות לבירא עמיקתא של מציאות קשה. הוא הקל על חבריו, שסבלו ממצוקות נפש וגוף, ועזר להם להתגבר על מכאובי הרוח והבשר: עבודה פיזית מפרכת, תחושות של בדידות, ניתוק וריקנות, הרכב מינים בלתי-מאוזן (מעט מאוד בחורות), וחוסר ודאות בקשר לעתיד. הוא ניהל שיחות שהיו 'מיזוג של הדרכה עם שקלא וטריא ו"וידוי" אישי'.³² עמדו לזכותו כושרו האינטלקטואלי, השכלתו הרחבה (שהיתה בעיקר עצמית), והיותו מבוגר מעט מחבריו – בסדר גודל דומה להבדל הגילים שבין מדריך לחניכיו בתנועת הנוער.³³ ואכן, בביתניה מילא יערי תפקיד דומה לזה של מדריך בתנועת נוער. מדברים שהתפרסמו בסמיכות זמן לאירועים – ונכתבו, קרוב לוודאי, על יערי – מצטיירת אישיות טעונה בכוח מגנטי, ששפע ממנה קסם של מנהיג:

'מנהיג'! לב צעיר מזדעזע לשמע המלה הזאת, אולם עוד יותר ירעד בהרגישו את מהותה, בעמדו תחת השפעת הקסם היוצא מן האיש המנהיג, המתווה דרך, המבטא את רחשי הלב הקולקטיבי, המביע את זעזועי הנפש הקיבוצית. 'מנהיג' – משען בצרה, מעוז בשעת דכדוך הנפש [...].³⁴

בכתב הקטרוג והחשבון שפרסם כחמישים שנה לאחר מכן משרטט דוד הורוביץ תמונה דומה: 'יערי כיוון לאווירה המיוחדת של הימים ההם, להרגשת הבדידות ולחרדה לבאות, וניגן על מיתרי הנפש של שומעיו'.³⁵ באמצעות יכולת הקשבה ומטען רוחני עשיר הוא סייע לאנשים לבטא את מצוקותיהם ולהתגבר עליהן. הוא הרבה לדבר על מה שעתיד להתרחש

29. שם, עמ' 284.

30. שם, עמ' 283-284. שני החברים הנוספים היו בנימין דרור ודוד הורוביץ.

31. שם, עמ' 319.

32. הורוביץ, 1970, עמ' 48.

33. יערי יליד 1897; דוד הורוביץ נולד ב-1899; בנימין דרור – ב-1900; ודוד כהנא – ב-1901. ראו: מינץ, 1995, עמ' 418-419.

34. שלמה, ירושלים, י"א תשרי תרפ"ב, בתוך צור, 1988, עמ' 219-220. מרגלית (1971, עמ' 91) מזהה את הדמות בקטע זה במפורש כיערי.

35. הורוביץ, 1970, עמ' 96.

'ברבות הימים', בזמן שמעבר לאופק הקודר של קשיי היומיום, ובכך העניק משמעות להווה הקשה ונתן תקווה לעתיד טוב יותר. תוכן הדברים, סגנונם ואופן הבעתם הנחילו לחברים חוויה מעין־דתית.

מנהיגותו של יערי בביתניה צמחה בעת שחלק עם חבריו את משבר המעבר החד מן האופוריה של המהפכה הלאומית והאישית שבעצם העלייה אל תוגת היום השני וקשייו.³⁶ הוא היה מנהיג כריזמטי, לשיטתו של מקס ובר, המגדיר את הכריזמה כ'סגולה של אישיות הפרט, אשר הודות לה הוא מובדל מבני־תמותה רגילים ונוהגים בו כאילו ניחן בסגולות על־טבעיות, על־אנושיות, או לפחות בסגולות ספציפיות יוצאות דופן במיוחד'.³⁷ בנסיבות של ביתניה עילית התקיים ביערי התנאי המכריע לשיטתו של ובר, והוא שהאישיות הכריזמטית תזכה בהכרה כבעלת תכונות כאלה, או שתיחשב לנושאת אותן; ובשני הצדדים, הן ביערי והן בחבורה, מצוי היה רכיב נוסף התואם את הגדרתו של ובר: 'הכרה זו היא עניין של התמסרות אישית שלמה, הנובעת מהתלהבות או מייאוש ותקווה'.³⁸

במקביל לעלייתו למעמד מנהיג חבורת ביתניה טיפס יערי לעמדת הנציג הבכיר של השומר־הצעיר בארץ־ישראל. עוד לפני שהצטרף לקבוצת בית־גן הוא נכח בוועידת אחדות־העבודה בכינרת (13-15 ביוני 1920) כאורח מטעם עצמו,³⁹ ולאחר הצטרפותו לחבורת ביתניה השתתף באופן פעיל, כנציג השומר־הצעיר, בהתכנסויות שהתקיימו במקומות שונים בארץ. הוא היה הנציג הרשמי של החבורה השומרית בוועידת החלוצים והעולים החדשים, ושימש, ביחד עם בנימין דרור, כנציג השומר־הצעיר בוועד הפועל שנבחר בוועידה ומנה שבעה חברים (הר הכרמל, ז'-ח' תשרי תרפ"א, 19-20 בספטמבר 1920).⁴⁰ חודש לאחר מכן נטל חלק פעיל בוועידת הפועל־הצעיר, שבה נשא ברכה מטעם תנועת השומר־הצעיר (מקווה ישראל, ג'-ה' חשוון תרפ"א, 15-17 באוקטובר 1920).⁴¹ באותו חודש בחרה בו מועצת השומרים בארץ־ישראל למועצתה החדשה, שמנתה 12 חברים, והוא הוצב בראשה בתפקיד 'המנהיג'.⁴² בכנס הכללי של השומרים בארץ, שנערך ב־4-9 בדצמבר 1920, נשא יערי הרצאה על 'תפקידנו בעתיד',⁴³ ובוועידת הייסוד של ההסתדרות הכללית (חנוכה תרפ"א, דצמבר 1920) הוא היה הדובר היחיד מטעם השומר־הצעיר.⁴⁴ כה ענפה היתה פעילותו

36. ראו בעניין זה: Erikson, 1968, p. 191, נזכר אצל הורוביץ, 1997, עמ' 31.

37. Weber, 1947, p. 329, נזכר אצל אייזנשטדט, תש"ם, עמ' יב.

38. Weber, 1947, p. 359, נזכר אצל אייזנשטדט, שם.

39. דיוקנו של מנהיג, עמ' 56.

40. מוועידה זו צמחה 'רשימת העולים החדשים' בבחירות לוועידת הייסוד של ההסתדרות הכללית. ראו: מרגלית, 1971, עמ' 93-94; מינץ, 1995, עמ' 272-273.

41. מרגלית, 1971, עמ' 94; מינץ, 1995, עמ' 279.

42. מינץ, 1995, עמ' 275, ומכתב דוד כהנה ומאיר יער[י] להנהגת התנועה בווינה, 28.10.1920, מובא במלואו שם, נספח ט, עמ' 364-370. במכתב נרשם: 'בשם המועצה הראשית; המזכיר דוד כהנה, המנהיג מאיר יער'.

43. שם, עמ' 284.

44. מרגלית, 1971, עמ' 95. השומר־הצעיר היה חלק מ'רשימת העולים החדשים'.

הציבורית מחוץ למחנה, עד כי מתעוררת תמיהה קלה – מתי הספיק לעבוד עם חבריו ולקיים עמם את שיחות הנפש הקבוצתיות?⁴⁵

בתקופת ביתניה פעל יערי להשגת תקציבים, משבצות קרקע ומשאבים אחרים לצורכי התיישבותם וקיומם של בוגרי התנועה. פעילותו במישור המעשי היא הפחות ידועה מכלל מעשיו באותה תקופה, והגורם לכך הוא גם הוא עצמו: עם הסתלקותו ממחנה שומריה הוא משך והשמיד את הדברים שכתב לקובץ קהליתנו, ובהם עדות חשובה על נסיעתו לירושלים וליפו, שם נפגש עם אנשי ההסתדרות הציונית והמרכז החקלאי והציג לפנייהם דרישות מעשיות וקונקרטיות בעניין התיישבות הקבע של קיבוצי השומר-הצעיר. הוא הגיע לפגישות מוכן היטב ומצויד בתוכנית ברורה למדי: יצירת רשת של קבוצות, שכל אחת מהן תיהנה מחופש התפתחות ועם זאת תהיה קשורה לקבוצות האחרות בקשר חי, חברתי וכלכלי, על יסוד הסכם הדדי (והרי לפנינו התשתית להקמת הקיבוץ הארצי, שש שנים לפני שהוקם בפועל). הדברים הגיעו לידיעתנו רק לאחר כשישים שנה, עת התגלה עותק אחר של דבריו הגנוזים, ולאחר היסוסים לא קלים אישר יערי את פרסומם בקובץ קהליתנו, במהדורה שערך מוקי צור (1988).⁴⁶

יערי גם הרבה לכתוב מכתבים ארוכים ומפורטים למוסדות התנועה בגולה⁴⁷ ולחברי התנועה בארץ, ופרסם מאמרים בעיתונות התנועתית והכללית. כשרון הכתיבה שלו ושליטתו בשפה העברית פתחו לפניו את דפי הפועל הצעיר, שהיה כתב העת הנחשב ביותר של תנועת הפועלים באותם ימים ונפוץ גם בקרב הציבור הלא-פועלי. בראשית 1921 ראה אור מאמר פרי עטו שבו הוגדרו לראשונה בפומבי זהותם של בוגרי התנועה בארץ וייחודם.⁴⁸ עמדתו הברורה בעניין ייחודו של השומר-הצעיר ועמידתו על הצורך לשמור על קיומו העצמאי בארץ היו ממקורות העוצמה של מנהיגותו בתקופת ביתניה. עוד בהיותו בחו"ל החל לפתח את רעיונותיו בדבר עתיד הקשרים בין התנועה בגולה לבין בוגריה בארץ-ישראל ואת רעיון השמירה על המסגרת הארגונית ועל אופיים המיוחד של בוגרי השומר-הצעיר לאחר עלייתם,⁴⁹ והמשיך לטפחם בארץ.

* * *

45. בריאיון עם מיכאל שפירא, 18.1.1978, אמר שלום וורם: 'בעצם הוא [יערי] עצמו לא היה שותף מלא עם הקבוצה וזמן לא מועט אפילו לא נכח במקום בעבודה ובסבל עם היתר'. ראו: 'שאלון בנושא "ביתניה עילית – מאיר יערי"', אש"צ 95-5.7(4).

46. יערי, 'אנחנו בארץ', צור, 1988, עמ' 282-290; דיוקנו של מנהיג, עמ' 109-120.

47. ראו, למשל, המכתבים לגולה המובאים אצל מינץ, 1995, נספחים ט, יא, יב.

48. יערי, 'מתוך התסיסה', הפועל הצעיר, 15-16 (18.1.1921), מובא אצל צור, 1988, עמ' 266-269, ובדיוקנו של מנהיג, עמ' 91-96. וראו מרגלית, 1971, עמ' 97; מינץ, 1995, עמ' 286. המאמר הוא תגובה להתקפתו של יצחק וילקנסקי (וולקני) אלעזרי (שחתם על דבריו בשם 'א' ציוני') בעניין התנהגות השומר-הצעיר בוועידת הייסוד של ההסתדרות.

49. ראו הערה 22 לעיל.

מנהיגותו של יערי במתכונת החבורה האינטימית בביתניה מיצתה עצמה חודשים ספורים לאחר הגעתו למחנה שומריה.⁵⁰ חברים התרחקו ממנו, התקוממו נגד דעותיו והתנהגותו וסלדו מסממנים של עריצות בסגנון מנהיגותו. הם רצו להשתחרר מן התחושה שעורר בהם – התחושה שהם נשלטים בידי איש הרואה בהם חומר ביד היוצר.⁵¹ הם הסתייגו מעמדתו בנושא מעמדה של האִי־שֶׁה־חִבְּרָה ושילובה בחבורה ובקיבוץ, וחלקו על גישתו בעניין הדגש שיש לתת בהתפתחות החברה הקיבוצית. בניגוד ליערי, שהחשיב בעיקר את הצד החברתי-רוחני בהתפתחות זו, חברים רבים – ובייחוד ותיקי שומריה – סברו כי יש להדגיש את הצד המשקי. זה ראשו היה בענני הרוח והנפש, ואלה רגליהם היו נטועות בקרקע המציאות ומעייניהם היו נתונים לביסוס כלכלי של הקולקטיב כמסד הכרחי להתפתחותו החברתית.

מערכת היחסים הסבוכה והטעונה בין יערי לחבריו הגיעה לקצה באורח דרמטי באירוע שכבר תואר רבות וזכה לכינוי 'ליל השימורים' או 'ליל ברתולומיאוס'. בסופו של אותו לילה עזבו מאיר ואנדה יערי את המחנה שלצד כביש חיפה-ג'דה.⁵² כמה וכמה שמות פעולה משמשים לתיאור האקט הזה – עזיבה, הדחה, סילוק, הסתלקות – כל אחד על-פי כוונת הדובר לתאר את מידת המתח והקרע בין הצדדים ולהציג צד זה או אחר כיוזמו של המהלך. בדברים שכתב באותה תקופה החבר שהילל את מנהיגותו של יערי בימי שיאה (בקטע שהובא לעיל) הוא מסביר לחבריו, וכמו נוזף בהם, שגם מנהיג נערץ הופך ל'קנה רצון בשביל זה אשר יישען עליו תמיד, אשר יישען עליו בכל משאו!'. אותו חבר מוסיף וכותב בדברי התוכחה:

ותהי לכם המעט להוזיל את ערך המלה הנשגבה הזאת ע"י שימוש מיותר, אלא גם חטאתם מסיבת קוצר רוחכם ודרישותיכם הנפרזות. לא הבנתם, כי גם המנהיג אדם הוא ולא אל, כי תקופות תקופות לו כמו בחיי כל פרט ופרט, כי עליות וירידות מתחלפות אצלו תכופות, וכי תדרשו ממנו פוזה של נביא בכל עת ועידן, הרי שאתם משאירים לו רק שתי אפשרויות: עזיבת המחנה – או שרלטניות! לא ידעתם אל נכון את נפש האדם וע"כ נכשלתם וגם – הכשלתם. התלמידים, השליחים היו מביאים תמיד את 'מנהיגיהם' לידי תקלה [...]

אילו היה בכם שמץ מאותו הבטחון שבכמיהת הנפש, של העוז ברפיון הרוח הכמה לגאולה – כי אז לא הייתם דוחים היום את זה שהיה לכם תמול לפה ולגואל, כי אז לא הייתם מתרחקים היום מזה שתמול קשרתם אותו אליכם בעבותות-ההערצה! ---⁵³

50. יערי הגיע למחנה עם רעייתו אנדה בחודש מאי 1921, זמן-מה לאחר החברים האחרים, ועזב בתשרי תרפ"ב (אוקטובר 1921). אין תיעוד של ממש מתקופה זו, והדיון כאן נסמך על מינץ, 1995, עמ' 319-325.

51. על-פי דברים שאמר אליעזר הכהן בצטטו אמירה של דוד הורוביץ, שם, עמ' 322.

52. לתיאור 'ליל השימורים' ראו צור, 1988, עמ' 7-8. המקרה אף זכה לעיבוד תאטרלי במחזה 'ליל העשרים' מאת יהושע סובול, שהוצג לראשונה במרס 1976. ייתכן שמחזה זה תרם לזיהוי הפרשה עם ביתניה עילית. וראו גם קשת, 1994, במיוחד עמ' 188.

53. שלמה, ירושלים, י"א תשרי תרפ"ב, בתוך צור, 1988, עמ' 219-220. וראו הערה 34 לעיל.

כך או כך, לשני הצדדים היה ברור שעליהם להיפרד זה מזה, וייתכן שאותה שיחה נוקבת וטראומתית בלילה שבין שבת לראשון לאחר חג הסוכות תרפ"ב (אוקטובר 1921) הקלה על יערי וסיפקה לו עילה לנקיטת הצעד שסימניו כבר היו רשומים על הקיר.

'ליל השימורים' והאירועים שקדמו לו היו סיבוב נוסף בתחרות האישית ובמאבק על המנהיגות בין יערי להורוביץ. בראשית הדרך היה היתרון לצדו של הורוביץ, שנהנה ממעמד ומשם עוד מימי גליציה. בביתניה עילית היתה ידו של יערי על העליונה, בעיקר הודות לראייתו הברורה בקשר לעתיד ובזכות הפניית המבט קדימה, בשעה שיריבו נהג הססנות וחסר את הנחרצות בכל הנוגע להמשך דרכו שלו, קל וחומר בנוגע לדרכה של החבורה כולה ולזו של כלל בוגרי התנועה.⁵⁴ זאת ועוד, בראשית 1921 נסע הורוביץ לחו"ל מסיבות רפואיות, והותיר את יערי ללא מתחרה. לנוכח התעכרות היחסים בין יערי לבין חבריו דומה שהשאלה המתבקשת אינה מדוע וכיצד נפרדו דרכיהם של שני הצדדים, אלא מדוע לא קרה הדבר מוקדם יותר. ייתכן שהסיבה היתה היעדרו של מנהיג חלופי שיכול היה להוביל את מהלך ההדחה ולתפוס את מקומו של המנהיג המודח. עובדה היא שעם בואו של הורוביץ למחנה שומריה, בשלהי קיץ 1921, הוא נספח לחברים שקצה נפשם במנהיגותו של יערי והתייצב בראש המקטרגים נגדו.

ג. אינטרלוד: נע ונד בארץ, סתיו 1921–אביב 1923

פרק הזמן שבין הסתלקותו של יערי ממחנה שומריה לבין חזרתו לשורות התנועה ולפעילות ציבורית – כשנה וחצי לאחר מכן – הוא אינטרלוד, פסק-זמן, ומעין 'חור שחור' בתולדות מנהיגותו. גם המידע על קורותיו באותם חודשים אינו מלא לגמרי. ביחד עם רעייתו, אנדה, ולעתים בגפו, הוא נדד ממקום למקום: גן שמואל, חוות פיק"א בורעוניה, קבוצת חפצי-בה בסמוך לחדרה, ועוד. לפי חשבוננו עברו השניים שמונה תחנות עד שהגיעו בשלהי 1922 לתל-אביב.

את חודשי הנדודים ניצל יערי לחשבון נפש אישי, להסקת מסקנות ולהפקת לקחים בנוגע לאופי מנהיגותו. ההתנתקות ממחנה שומריה שמטה מתחת לרגליו את הבסיס החיוני לפעילותו הציבורית, שהרי ההשתייכות לקבוצה היתה מחלפות שמשון שלו כמנהיג, וגם צורך נפשי קיומי. הוא עצמו הודה כי 'כאשר עזבתי את חיי העדה ויצאתי לנדודי, הרגשתי עצמי לפעמים כאילו הושלכתי לרחוב. לא הרגשתי עצמי בודד, כי-אם עזוב'.⁵⁵ יערי מעולם לא זנח את הרעיון לחזור לקיבוץ כלשהו: 'מתגעגע אני לקיבוץ, משום ששם תועה חלק-

54. ראו בעניין זה מינץ, 1995, עמ' 345. דוגמה סמלית להבדל בין השניים הן ההרצאות שנשא בכנס הכללי של השומרים בארץ, שנערך סמוך לוועידת הייסוד של ההסתדרות. הורוביץ הרצה על 'התפתחותנו עד עתה', ויערי על 'תפקידנו בעתיד'. ראו שם, עמ' 284 (ההדגשות שלי, א"ח).

55. איגרת לגולה, 4.7.1923, מתוך מחזור האיגרות 'לאחר שלוש שנים', דיוקנו של מנהיג, עמ' 139.

נשמתי [...] מרגיש אני את עצמי מבודד בתוך התנועה במבוכתי זו. רוצה הייתי למצוא לי חברים'.⁵⁶ נחוש בדעתו לקשור את חייו בקולקטיב – כי בלי קיבוץ ובלי ציבור להנהיגו חייו אינם חיים – הוא נע ונד בחיפוש אחר מסגרת חדשה, ורק לאחר הצטרפותו לקבוצה של בוגרי השומר-הצעיר בתל-אביב חידש את פעילותו הציבורית.⁵⁷

בדומה לתקופה שלפני בואו לארץ, גם בתקופת האינטרלוד לא ניכר רישומו של יערי על תולדות התנועה. קולו נאלם, והוא שקע באנונימיות כמעט מוחלטת.⁵⁸ לא היה לו חלק בקובץ קהליתנו שראה אור בשנת 1922 והכה גלים בארץ ובגולה, ולא נחלה בקיבוץ השומרי הראשון שעלה על הקרקע והקים יישוב משלו – בית-אלפא, שמייסדיו היו חבריו מימי ביתניה ושומריה, והתיישבות הקבע שלהם הושגה לא מעט הודות להשתדלותו. הוא, שרכש לעצמו מעמד של נציג השומר-הצעיר בהתכנסויות ארציות והיה בין צירי ועידת הייסוד של ההסתדרות, לא ייצג את תנועתו בוועידה השנייה של ההסתדרות, שהתכנסה בינואר 1923.⁵⁹ בתקופת האינטרלוד לא ראו אור דברים מפרי עטו,⁶⁰ ומאחר שעד אז שימש שופרו של השומר-הצעיר, הרי משמעות שתיקתו היתה שקולו של השומר-הצעיר כלל לא נשמע בשיח הציבורי היישובי במשך כשנה – מהופעת קובץ קהליתנו באביב תרפ"ב, ועד לפרסום מאמרו 'סמלים תלויים'.⁶¹ הוא גם חדל לשגר איגרות לגולה, עד לשליחת המכתב 'לאחר שלוש שנים', ב-20 באפריל 1923.

היעלמותו של יערי מן המסגרת השומרית וירידתו מן הבמה הציבורית יצרו חלל מנהיגותי בקרב בוגרי השומר-הצעיר בארץ (חלל שגדל עם נסיעתו של דוד הורוביץ לחו"ל מסיבות רפואיות זמן-מה לאחר מכן). הן תרמו לטשטוש הזהות השומרית בארץ,⁶² והיו בין הגורמים לחוסר ההתקדמות לקראת יצירת מסגרת ארגונית כוללת של בוגרי התנועה בארץ-ישראל. כל אלה מאששים את טענתו של מינץ כי בסתיו 1921 הסתיים 'מעגל אוטונומי וייחודי בתולדותיה של תנועת "השומר הצעיר"', וכל אשר יבוא לאחריה איננו השתלשלות היסטורית ליניארית.⁶³ ואולם, מאז המחצית השנייה של שנת 1923 מילא יערי תפקיד מרכזי באיחוי מחדש של חוט התפתחותה של התנועה שנקטע בסתיו 1921, בשזירתן של החוליות השומריות

56. שם, 22.4.1923, עמ' 136.

57. דיוקנו של מנהיג, עמ' 121-122.

58. שם, עמ' 122. יערי מדבר על תקופה של כשנתיים.

59. מרגלית, 1971, עמ' 126.

60. בספר דיוקנו של מנהיג אין דברים בין 'מתוך התסיסה' (ראשית 1921) לבין 'סמלים תלויים' (אביב 1923, ניסן תרפ"ג); גם מרגלית (1971, עמ' 115) עומד על כך שלאחר פרישתו של יערי מן הקיבוץ כמעט אין שומעים על תגובותיו ועל מעשיו פרט למכתב 'לאחר שלוש שנים' מאפריל 1923 ולמאמר 'סמלים תלויים'.

61. מאיר יערי, 'סמלים תלויים', בתוך: יעקב רבינוביץ ואשר ברש (עורכים), הדים, ב' בניסן תרפ"ג, עמ' 106-93. המאמר נדפס בספרו של יערי בדרך ארוכה, עמ' 25-33, ובדיוקנו של מנהיג, עמ' 124-132.

62. מינץ, 1995, עמ' 348; מרגלית, 1971, עמ' 105.

63. מינץ, 1995, עמ' 348.

שכמעט התפזרו לכל עבר, בחילוץ השומר-הצעיר ממשבר טשטוש זהותו הייחודית, ובקצרה – בהמשכתו של אותו מסלול שהסתיים, לשיטתו של מאמר זה, רק עם הקמת הקיבוץ הארצי ב-1927.

ד. מערכה שנייה: הקמת הקיבוץ הארצי, 1923–1927

כמה וכמה אירועים סימנו את סיום תקופת האינטרלוד ואת ראשיתה של המערכה השנייה בדרכו של יערי אל מנהיגות השומר-הצעיר. הראשון, שהיה תנאי הכרחי להתרחשותם של הבאים אחריו, היה הצטרפותו מחדש, ביחד עם אנדה, לחברותא קיבוצית – חבורה של עשרים-וכמה בוגרי השומר-הצעיר, שהתארגנה ב-1922 כקבוצת בניין בתל-אביב.⁶⁴ השני, שהיה אות הפתיחה לחזרתו לבמה הציבורית, היה פרסום המאמר 'סמלים תלויים'.⁶⁵ המאמר, שנהגה והועלה על הכתב בתקופת הנדודים,⁶⁶ הוא מסמך מכוון, מסוגו של 'לקראת הימים הבאים' שפרסם ברל כצנלסון כחמש שנים קודם לכן,⁶⁷ אם כי הוא אינו מתווה קו ברור להמשך דרכו של השומר-הצעיר בארץ ולעתיד בכלל. תהודתו הרבה של המאמר הציבה את מחברו בתודעה הציבורית היישובית – ולא רק התנועתית – כדובר הראשי של תנועת השומר-הצעיר בארץ-ישראל. בסמוך לזמן פרסומו חידש יערי את שיגור איגרותיו להנהגת התנועה בחו"ל.⁶⁸ באותה תקופה ממש חל שינוי בחייו גם במישור האישי-משפחתי, עם הולדת בתו הבכורה, רחל. את השפעותיו של השינוי על האב הצעיר ניתן רק לשער, כי בעניין זה לא הותיר יערי עדויות מפורשות.

רכיב רב-חשיבות במסכת האירועים שפתחה את המערכה השנייה בדרכו של יערי אל המנהיגות היה היכרותו עם יעקב חזן, שהתפתחה לברית ארוכת שנים של הנהגה קולקטיבית. גם אם נקבל את טענתו המאוחרת של חזן, ולפיה נפגש לראשונה עם יערי סמוך לפסח תרפ"ג, הרי הפגישה המשמעותית הראשונה בין השניים התקיימה בראשית תרפ"ד, בסיומו של מפגש נהלל.⁶⁹ לא ברור אם לפני אותו מפגש, שנועד לסלול את הדרך להקמת ארגון ארצי של בוגרי השומר-הצעיר בארץ-ישראל, קרא חזן את מאמרו של יערי 'סמלים תלויים',

64. דיוקנו של מנהיג, עמ' 121-122. וראו גם: בלוח, 1952, עמ' 99-102, המתבסס על ספר העיזבון לצבי ורדי ארחות חברה (כינס וערך דוד כנעני), מרחביה 1946.

65. ראו לעיל הערה 61.

66. דיוקנו של מנהיג, עמ' 123-124.

67. ברל כצנלסון, 'לקראת הימים הבאים', בתוך: כצנלסון, [ללא שנת הוצאה], עמ' 60-86. הדברים נאמרו בוועידה החקלאית השביעית, פורים תרע"ח, ונדפסו לראשונה בתוך בעבודה: קונטרס חברים, יפו תרע"ח.

68. מחזור האיגרות 'לאחר שלוש שנים', דיוקנו של מנהיג, עמ' 132-140.

69. על ראשית הקשר בין יערי לחזן ויציקת היסודות להנהגה ההיסטורית ראו: צחור, 1997, עמ' 80-81, 90-91.

ואם כן – האם התרשם ממנו, והאם השפיע המאמר על יחסו ליערי כאשר פגש אותו בפעם הראשונה (או בשנייה) בראש השנה תרפ"ד.⁷⁰ כך או כך, פעילותם המשותפת והמתואמת של השניים מאז ראשית שנת תרפ"ד תרמה תרומה מכרעת להצלחת המהלך של הקמת הקיבוץ הארצי.

ואולם, המהלך שהחל בנהלל בראשית השנה העברית התארך מעבר למתוכנן, ורק לאחר מאמצי הכנה מרובים ודחיות חוזרות ונשנות התכנסו בוגרי השומר-הצעיר בארץ-ישראל למחרת חג השבועות תרפ"ד (7-9 ביוני 1924) בבית-אלפא.⁷¹ את המפגש בנהלל יזם וארגן חזן;⁷² בפגישת בית-אלפא כבר מילא יערי תפקיד מרכזי ומכריע.⁷³ הוא היה פעיל מאוד בהכנות לקראתה, והיה היחיד שבא אליה עם תוכנית ברורה להמשך המפעל השומרי.⁷⁴ הפגישה בבית-אלפא, על שלבי ההכנה לקראתה, שימשו במה לעלייתו המחודשת של יערי למעמד המנהיג. היא התאפשרה רק לאחר שבתקופת האינטרלוד השכיל לעשות שינויים באופי מנהיגותו ובדרכי הפעולה שלו – שינויים שלא זו בלבד שסללו את הדרך להתקבלותו בקרב החברים, אלא אף אפשרו לו להעפיל מסטטוס של מנהיג חבורה קטנה ואינטימית לעמדת מנהיג העומד בראש ציבור גדול הפזור בכל הארץ. יערי היה מודע לכך שהאינטימיות החברית שאפיינה את חבורת ביתניה אין בה כדי לשמור את בוגרי השומר-הצעיר במסגרת ארגונית מחייבת. לצורך הקמתה ושימורה של המסגרת הקיבוצית היו נחוצים חישוקים חומריים וארגוניים, ויערי פעל ליציקתם בשני מישורים: האחד – יצירת תלות קיומית של הפרט בקיבוץ, שעל-פי תפיסתו של יערי אמור להיות מסגרת חיים טוטלית, החובקת את כל תחומי חייו של האדם; והשני – הקמת ארגונים ומוסדות ארציים שנועדו לאגד את המסגרת הרחבה.

בשנה שחלפה מאז עלייתו המחודשת על במת הפעילות הציבורית ועד פגישת בית-אלפא חלה ביערי תמורה גם בתחום האידאולוגי. על 'סמלים תלושים' (1923) שורה רוח רליגיוזית בנוסח א"ד גורדון, והוא נטול אידאולוגיה מוגדרת וברורה. אמת, גם בבית-אלפא לא שטח יערי משנה אידאולוגית מגובשת וסדורה, ואף כי שזר בדבריו שם נימות מרקסיסטיות – באוצר הדימויים וההתבטאויות ובהגדרת המטרה ודרך הפעולה⁷⁵ – עדיין

70. צחור (1997, עמ' 80-81) מזכיר את המאמר ואת המפגש בין חזן ליערי, אך אינו עוסק בשאלות הנ"ל.
71. על כינוס בית-אלפא ראו: מרגלית, 1971, עמ' 115-119; צחור, 1997, עמ' 81-85. שני החוקרים, וגם מקורות אחרים, מכנים את האירוע שהתקיים בבית-אלפא 'כינוס', אולם יערי עצמו כינה אותו 'פגישה', ואף טרח להסביר במפורש כי 'קראנו לאספתנו פגישה ולא ועידה, כי רוצים אנו בפגישה בלתי אמצעית בין אנשים'. ראו: 'עמדתנו החברתית (הרצאה בפגישת בית-אלפא)', דיוקנו של מנהיג, עמ' 147.
72. צחור, 1997, עמ' 78-81.
73. מרגלית, 1971, עמ' 115.
74. בלוח, 1952, עמ' 57.
75. על-פי הגדרתו של מאמר זה אין הוא עוסק בניתוח שיטתי של התבטאויותיו של יערי. ראו דבריו בפגישת בית-אלפא: 'עמדתנו החברתית (הרצאה בפגישת בית-אלפא)', דיוקנו של מנהיג, עמ' 147-150. להדגמת הנימות המרקסיסטיות ניתן לציין ביטויים כגון: 'יצירת כלכלה קומוניסטית'; 'האנרכו-קומוניזם של קרופוטקין והסוציאליזם של לנדאוואר אינם מתאימים לחיינו'; 'המהפכה הסוציאלית' (שם, עמ' 149).

לא ניתן להגדיר אותו מרקסיסט.⁷⁶ ובכל זאת, באותה פגישה הציג יערי תפיסה ברורה בדבר ייחודו של השומר-הצעיר בארץ ובדבר המשך קיומו התנועתי. הוא תחם את מעגלו של השומר-הצעיר הארץ-ישראלי והפרידו מן העבר, בטענו שהגוף השומרי בארץ-ישראל אינו המשך של תנועת הנוער; והבדיל אותו מן הגופים האחרים בארץ, בקבעו שאל לבוגרי השומר-הצעיר להתמזג בגופים פוליטיים קיימים, שכן 'יש זכות והכרח' בקיומו של גוף משלהם.⁷⁷

בפגישת בית-אלפא השתתפו כ-400 איש – כרבע מכלל בוגרי השומר-הצעיר בארץ-ישראל באותו זמן.⁷⁸ מקצת הנוכחים לא השתייכו אז למסגרות קיבוציות, ולא מעט מהם אף לא הזדהו עם השומר-הצעיר כזרם פוליטי (והראיה – הם לא נתנו לו את קולם בבחירות לוועידה השנייה של ההסתדרות).⁷⁹ התנועה בארץ סבלה אפוא מחולשה כפולה, ובה-בעת נהנתה התנועה בחו"ל מפריחה. עשרות קניה ואלפי חבריה⁸⁰ הגבירו את אמונתו של יערי כי יש לשמור על ייחודו ועל אחדותו של השומר-הצעיר בארץ-ישראל, ותרמו להתקבלותה של עמדתו על דעתם של חברים נוספים – שכן נראה היה כי בעתיד הקרוב יצטרפו מאות ואלפים לציבור השומרי בארץ ויחזקו אותו.

המתחים והמשקעים שהביאו אתם המשתתפים לפגישת בית-אלפא והדינמיקה החברתית שנוצרה במהלכה שימשו קרקע פורייה להתבלטותו של יערי, שמלכתחילה הגיע למקום כמנהיג מוכר וכאחד המארגנים. כבר בתחילת הפגישה הוא נבחר לנשיאות – ביחד עם אליעזר הכהן, שקיבוצו, בית-אלפא, פסח אז על שתי הסעיפים בכל הנוגע להשתייכותו הארגונית; עם דוד הורוביץ, שרגלו האחת כבר היתה מחוץ לתנועת השומר-הצעיר ובתוך גדוד העבודה; ועם ברוך לין, שלא היה לו עבר תנועתי.⁸¹ הרכב זה אפשר ליערי להתבלט ולתת בפגישה את הטון. שתי סדרות של מתחים שנסתמנו בין משתתפים בולטים במהלך הפגישה הצמיחו שיתוף-פעולה בינו לבין חזן בניסוחה ובהעברתה של הצעת החלטה שנקראה על שמם של יערי ושצ'ופק: בחבורת ורשה היתה זו היריבות בין חיים קרונגולד לבין חזן

76. טענה מעין זו הועלתה רק בדיעבד. כך, למשל, טען יערי: 'התחלתי להיות מארקסיסטי בשנת 1924'. ראו: מאיר יערי, 'על כמה נקודות באידאולוגיה של השומר הצעיר', הרצאה ביום 23 בינואר 1973 במכון לחקר הציונות, הציונות, יח (תשנ"ד), עמ' 334.

77. 'עמדתנו החברתית (הרצאה בפגישת בית-אלפא)', דיוקנו של מנהיג, עמ' 150. רעיונות אלה הופיעו כבר ב'איגרות לגולה' משנת 1923 (דיוקנו של מנהיג, עמ' 132-140).

78. מרגלית, 1971, עמ' 104-105.

79. בבחירות לוועידה השנייה של ההסתדרות הכללית, שנערכו כשנה וחצי קודם לכן, הצביעו עבור רשימת השומר-הצעיר רק כמאתיים איש (קרסל, 1960, עמ' 31). המודד היה ציר אחד לכל חמישים בוחרים, ואת רשימת השומר-הצעיר ייצגו ארבעה צירים.

80. בהיעדר נתונים ממועד קרוב יותר, הרי בסוף 1921 היו בפולין הקונגרסאית 100 קנים ובהם כ-5000 חברים, ובאמצע 1923 היו בגליציה 1400 חברים (מרגלית, 1971, עמ' 111). בשנת תרפ"ז היו בפולין כולה 171 קנים ובהם 10,511 חברים (בונה ואלון, 1991, עמ' 97).

81. המידע על לין מצוי אצל צחור, 1997, עמ' 80.

ושצ'ופק; ובחבורת גליציה היו אלה המתח והתחרות בין יערי להורוביץ. מיומנותו של חזן במשיכה בחוטים מאחורי הקלעים היא זו שהביאה בסופו של דבר להתקבלותה של הצעת יערי-שצ'ופק. המבחן הראשון של השותפות בין השניים עבר בהצלחה.

יערי יצא מפגישת בית-אלפא כשרק חצי תאוותו בידו. בפגישה לא הוחלט על הקמתו של ארגון ארצי של קיבוצי השומר-הצעיר, אך גם לא נסתם הגולל על הרעיון: ניצחה בה רוח הקו שהתווה יערי, כלומר שמירה על ייחודו ועל אחדותו של השומר-הצעיר, והוסר האיום שהיה טמון בהצעתו של הורוביץ – שבוגרי השומר-הצעיר יצטרפו לגדוד העבודה או לגוף אחר. וכך, אף שהקיבוץ הארצי טרם נוסד, נבלמה ההתחסלות הארגונית של בוגרי השומר-הצעיר בארץ-ישראל. יערי עדיין לא אצר די כוח והתנאים טרם הבשילו להגשמת רצונו במלואו, אך היה בכוחו למנוע מהלך שהיה מנוגד לתפיסתו. בפריזמת הדיון הנוכחי, ההישג של יערי בפגישת בית-אלפא היה שהציבור שבראשו ביקש לעמוד, שאותו ביקש להנהיג, לא התפזר ולא הלך לרעות בשדות אחרים.

בסיומה של הפגישה היה יערי לעמוד התווך של החבורה שהנהיגה את הציבור השומרי בארץ. הוא נבחר למזכירות התנועה (ביחד עם אריה קרמפנר [עמיר], ברוך לין וחזן), ולאחר מכן נבחר לייצג את בוגרי התנועה בארץ בוועידת הייסוד של השומר-הצעיר העולמי בדנציג (ביחד עם דוד כהנא ואבא חושי). לא זו בלבד שהיה חבר בכל הרכב הנהגתי הקשור לפגישת בית-אלפא ותוצאותיה – מאז בחירתו לנשיאות בתחילתה ועד לאחר סיומה – הוא גם היה היחיד מבין כל החברים שנבחר לכל הרכב והרכב, נוסף על התפקיד המרכזי שמילא בניהול הפגישה עצמה ובניסוח ההחלטה המסכמת שנתקבלה בה.

בקיץ 1924 נסע יערי לייצג את קיבוצי התנועה בוועידה העולמית של השומר-הצעיר בדנציג. בוועידה, שהתקיימה בסוף אוגוסט, הוקם ארגון עולמי של תנועת השומר-הצעיר ומוסד הקשר בין בוגרי התנועה בארץ-ישראל לבין תנועת הנוער בחו"ל. טביעות אצבעותיו של יערי ניכרות במסמך דנציג, 'יסודות "השומר הצעיר"', שכוון את התנועה העולמית.⁸² ההחלטות הגלומות בו היו ברוח כוונותיו, שהוצגו במאמרו 'סמלים תלולים' ובדברים שאמר בפגישת בית-אלפא.⁸³ יערי פעל להקמתה של התנועה העולמית של השומר-הצעיר ב־1924 במסגרת מאמציו להקים את הקיבוץ הארצי, והוא עשה זאת אגב היתקנות פומבית מתפיסת תנועת הנוער המקורית של השומר-הצעיר ומתרבות הנוער בכלל.⁸⁴

82. 'יסודות "השומר הצעיר"', הצהרה שהוכרזה בוועידה העולמית של "השומר הצעיר" בדנציג בכ"ט באב תרפ"ד, התפרסם בחזור ההנהגה העליונה של השומר-הצעיר, ורשה תרפ"ה, מובא כאן מתוך לם, 1998, עמ' 149. השווה למשל, בין הנאמר שם ('ראשיתנו השאיפה הארוטית הרחבה להתמזגות נפשית') לבין דברי יערי בבית-אלפא ('מן העבר נשארו להשומר הצעיר: האמונה בארוס [...]), דיוקנו של מנהיג, עמ' 149.

83. הקו של גט כריתות לתנועת הנוער מודגש מאוד בדבריו בפגישת בית-אלפא: 'התזה העיקרית היא: אין אנו ממשיכים בארץ תנועת-נוער בצורתה הגלולית', שם, עמ' 148.

84. יערי בפגישת בית-אלפא (1924): 'השומר הצעיר בארץ אינו המשך של תנועת-נוער [...]', שם, עמ' 150.

כאן מתבקשת הערה בעניין המאמר 'סמלים תלושים'. בדרך כלל מוצג המאמר כ'סגירת חשבון' עם ביתניה – התקופה, התופעה וקובץ קהליתנו. ואולם, לא פחות מכך הוא בא חשבון עם מורשת תנועת הנוער ונותן גט כריתות למושג 'תרבות הנוער' (או 'הנעורים') ולתפיסת תנועת הנוער המקורית של השומר-הצעיר. תרבות הנעורים על סממניה היו בעיני יערי סמלים תלושים – סמלים שנולדו בגולה, שעבר זמנם ובטל קורבנם משחלף תור תנועת הנוער כישות בזכות עצמה והיא הפכה לשלב הכנה לקראת העלייה לארץ-ישראל. יערי ייעד לתנועת הנוער את תפקיד המכשיר של הקיבוץ, תרתי משמע, כלומר, אמצעי וכלי להבטחת קיומו בדרך של הכשרת חברים פוטנציאליים. הקו של שלילת תנועת הנוער ושל כל תפיסת תרבות הנעורים, קו שפיתח יערי בהתבטאויות נוספות שלו,⁸⁵ גבל בזלזול בערכו של החינוך השומרי ובכוחו להכשיר את הצעיר למציאות בארץ-ישראל. מאז פרסום המאמר 'סמלים תלושים' הוביל יערי את מהלך המטמורפוזה של השומר-הצעיר מתנועת נוער ציונית שהוקמה בגולה בידי נוער ולמען נוער כמענה לצורכי הנוער היהודי שם,⁸⁶ לתנועת נוער המודרכת מלמעלה, בהתאם לצרכיו של גוף חיצוני לה, ומיועדת לשמש מאגר אנושי, רזרבואר, לגוף התיישבותי בארץ-ישראל.⁸⁷ תקופת הנעורים חדלה להיות 'טרקלין' בזכות עצמה (כפי שנתפסה על-פי הגישה החינוכית של גוסטב וינקן [Wyneken], מורה הדרך של תנועת הנוער הגרמנית), וירדה למעמד של פרוזדור, מבואה, אל הטרקלין האמיתי – הקיבוץ.

יערי, שיצא לוועידת דנציג בקיץ 1924, חזר לארץ לאחר יותר משנה, בסוף 1925. לפרק זמן זה יש משמעות כפולה בניתוח עלייתו למנהיגות – הן מבחינת התרומה שתרמו לה הישגיו בחו"ל שתוארו זה עתה, והן מבחינת השפעתה של היעדרותו מן הארץ על התמהמהות הקמתו של הקיבוץ הארצי (שיצאה לפועל רק שלוש שנים לאחר פגישת בית-אלפא). כאמור, יערי כבר תפס באותה עת מקום מרכזי בהנהגת השומרים בארץ, ובהיעדרותו מן הארץ ניתן לראות הסבר אפשרי להימשכות התהליך. חיזוק לטענה זו יש בעובדה שזמן קצר לאחר חזרתו לארץ צבר המהלך תאוצה, ויערי נטל בו חלק מרכזי.⁸⁸

כאן המקום לבחון מה היתה חלוקת העבודה בתוך ההנהגה ההיסטורית בעת ניסוח מצע

85. למשל: 'להגדרת מהותנו', דבר, 26.7.1926; נדפס בדיוקנו של מנהיג, עמ' 169-174.

86. על השומר-הצעיר במתכונתו המקורית ראו: לם, 1998, עמ' 93-107; מרגלית, 1971, עמ' 25-48; מינץ, 1995, עמ' 9-81.

87. מגמה זו, בעייתיות זו, נרמזת כבר בספרו של מינץ (עמ' 336, וגם 342, במרומז), שם נאמר שלעלייה לארץ-ישראל היתה השפעה קטלנית על המשך התפתחותה של תנועת הנוער, והיתה סתירה בין המטרות החינוכיות של תנועת הנוער לבין מצוות העלייה. עניין זה עומד במרכזו של הפרק 'אליה וקוץ בה', ודומה שהמחבר כמעט דוחק בקורא לפרש את הנושא באמצעות החלפת האל"ף בעי"ן. במשפט הלפני אחרון בספר מצביע מינץ על הניגוד שבין התנועה בגולה לבין המערכת המגשימה שלה בארץ, ומותיר אותנו באיך זיל גמור: 'רצונה של האחרונה לכופ את התנועה לצרכיה היה רצוף עימותים ואי-נחת, ואולם סיפור הפרק הזה כבר חורג ממסגרת מחקרי', שם, עמ' 350.

88. מרגלית, 1971, עמ' 135-150, דיון מפורט תחת הכותרת 'המצעים האידיאולוגיים ומקורותיהם'.

הקיבוץ הארצי, ומה תרם לו כל אחד מן הקיבוצים המייסדים. יערי וחבריו מקיבוץ הרצליה התמקדו במצע האידאולוגי: היחס לרעיון הציוני, היחס לערבים וללאומיות היהודית, והעמדה הסוציאליסטית.⁸⁹ על-פי ההיסטוריוגרפיה הרשמית של השומר-הצעיר, את ההנחות האידאולוגיות חיבר יערי בשותפות הדוקה עם חבר קיבוץ הרצליה רישרד ויינטרויב.⁹⁰ חלקו של קיבוץ ב' (שחזן היה חבר בו) בפרק ההנחות האידאולוגיות הסתכם בהתנגדות לפרק 'הפרספקטיבה הסופית', שאכן נגנז באותה עת וצורף למצע רק ב-1933.⁹¹ לעומת זאת, חזן וחבריו מקיבוץ ב' ניסחו את המצע הארגוני: את שם הארגון, את המבנה והתקנון שלו, את יחסיו עם ההסתדרות ועם המוסדות הציוניים, את המדיניות הכלכלית וההתיישבותית שלו ואת אופי השיתוף הכלכלי בתוכו.⁹²

ואולם יערי, כדרכו, לא הסתפק בפן האידאולוגי ונתן דעתו גם לסוגיות המעשיות, הארגוניות והארציות.⁹³ ייתכן שבהצגת הדברים כאילו חלוקת העבודה בין יערי לחזן היתה חד-משמעית והעידה על נטיית לבו של כל אחד מהם יש מידה של טעות אופטית, שכן בוועידת הייסוד עצמה הוטל על כל דובר לדון בתחום מוגדר, ויערי הופקד על הצגת 'הקווים היסודיים של המצע האידאולוגי'. הוא אף מצא לנכון לציין בסיום דבריו: 'הסתפקתי בהקדמה אידאולוגית. לא טיפלתי בשאלת התנועה הקיבוצית, בשאלת איחוד הקיבוצים, בפרובלמה המשקית ובשאלת השיתוף הכלכלי, כי אלה הם מתפקידיהם של חברים אחרים'.⁹⁴ ובכל זאת, חלוקת העבודה בין הדוברים שיקפה במידה רבה את תחום התעניינותו של כל אחד מהם.

אף כי בכנס הייסוד של הקיבוץ הארצי, שנערך בראשית אפריל 1927, לא נבחר 'ראש' לתנועה אלא נבחרה מזכירות בת שישה חברים, התבלט יערי במזכירות זו לפחות כראשון בין שווים, ואף נחשב ככזה בתוך התנועה ומחוץ לה. הוא זה ששיגר את המכתב שבישר לתנועה בחו"ל על הקמת הקיבוץ הארצי;⁹⁵ הוא היה אחד משלושת החברים שייצגו את הקיבוץ הארצי בוועידה העולמית השנייה של השומר-הצעיר בדנציג;⁹⁶ וקיבוצו נקבע כמקום מושבה של מזכירות הקיבוץ הארצי⁹⁷ – צעד שנבע ממעמדו הרם של יערי, העיד עליו וחיזק אותו.

89. צחור, 1997, עמ' 112.

90. דיוקנו של מנהיג, עמ' 168 (דברי העורכים). בביוגרפיה של חזן כותב צחור כי 'בהיסטוריוגרפיה של התנועה נזקף חיבור ה"תזיסים" לזכותו של יערי', צחור, 1997, עמ' 110.

91. דיוקנו של מנהיג, עמ' 168-169; מרגלית, 1971, עמ' 203.

92. צחור, 1997, עמ' 112.

93. ראו הצעת תקנון של קיבוץ הרצליה (קיבוצו של יערי), ייסוד הקיבוץ הארצי, זית (עורך), 1987, עמ' 41.

94. שם, עמ' 147.

95. מכתב אל ההנהגה העליונה של ההסתדרות העולמית השומר-הצעיר בוורשה, 7.4.1927, בשם הוועד הפועל, מאיר יערי, רישרד ויינטרויב, דיוקנו של מנהיג, עמ' 184-189.

96. שם, עמ' 189.

97. צחור, 1997, עמ' 114, 150.

ה. אפילוג: כוחה של נחישות

יערי, שהיה בעל תודעת מנהיגות משחר נעוריו, חיפש, על משקל שמו של המחזה המפורסם מאת פיראנדלו, 'ציבור להנהיגו'. הוא היה רועה שביקש לו צאן מרעית. הכר הפורה הראשון להגשמת שאיפת המנהיגות שלו היה חבורת ביתניה – קבוצה קטנה ואינטימית, שאת לב חבריה כבש בשיחות נפש קבוצתיות ואישיות. במקביל הוא הטביע רושם על ציבור רחב יותר באמצעות כתיבת מכתבים ומאמרים והשתתפות בהתוועדויות של ארגונים כלל-ארציים. לביצור מנהיגותו באותו שלב סייעה העובדה ששתי צורות ההתבטאות היותר מובהקות שלו – השיחה במסגרת חברתית קטנה והכתיבה האישית והעיונית – היו אז בעלות משמעות והשפעה רבות יותר מן הנאום לפני קהל גדול ומן הברק הרטורי, שלא בהם היה כוחו.

בשני מעגלי פעילותו, הן בחבורת ביתניה והן במישור הארצי, ניכרו כבר אז ראייתו הברורה באשר למטרה – שמירה על ייחודם ואחדותם של בוגרי השומר-הצעיר בארץ, ונחישותו לא רק בהגדרתה אלא גם בהתוויית דרכי הפעולה להגשמתה: השגת תמיכתם של מוסדות ההסתדרות הציונית וההסתדרות הכללית ביצירת תשתית כלכלית לקיומו של הציבור השומרי ביישובים משלו, שיהיו פרושים כרשת על פני הארץ. תחושת השליחות שפיעמה ביערי ודרכי פעולתו למימושה נופלים בתחומי הגדרתו של מקס ובר למושג 'הנביא': 'אופייני הוא לנביאים, שאין הם מקבלים את שליחותם מאיזה גורם אנושי, אלא הם נוטלים אותה לידיהם כביכול'.⁹⁸

יערי הגיע למעמד המנהיג ללא-עוררין של תנועה ארצית הודות ליכולתו לבצע את השינוי הנדרש ולהפוך ממדריך ומורה-דרך של חבורה קטנה ואינטימית למנהיג של ציבור גדול ומפוזר. אין פירוש הדבר שהוא זנח את הקווים שאפיינו את מנהיגותו בשלב הראשון, אלא שהוא הוסיף עליהם עוד נדבכים ושכלל אותם: הוא המשיך לקיים מגע אישי עם חברים, לנהל עמם שיחות אינטימיות בקבוצה קטנה או בשניים, ולגלות הקשבה המעוררת אמון בבן-השיח ואף יוצרת בו תלות נפשית במנהיגו; בה-בעת המשיך בכתיבה פובליציסטית-רעיונית, לא חדל מכתיבה אישית של מכתבים גלויי-לב שמשולב בהם גם תוכן קולקטיבי, ושלח ידו גם בניסוח מצעים.

יערי, שהכריזמה שלו נתגלתה והיתה אפקטיבית בחוגים קטנים ואינטימיים, ידע שהוא נזקק למסגרות ממוסדות כדי לבסס את מעמדו בחוגים רחבים יותר, וביחד עם חברים אחרים היה הרוח החיה בהקמתו של הקיבוץ הארצי.⁹⁹ גם במובן זה התקיימה בו הגדרתו של ובר למושג 'המנהיג הכריזמטי': גדולתו של מנהיג כריזמטי אינה נבחנת רק בכושרו לחולל

98. ובר, תש"ם, עמ' 161.

99. באחת ההערות הראשונות של מכלול פעילותו של יערי, ממש ביום פטירתו, כתב אבא קובנר כי 'אלמלא לא עשה בחייו עתירי המעש אלא רק זה [הקמת הקיבוץ הארצי, א"ח], ראוי היה שמאיר יערי ייזכר עם שמות הדגולים שבספר החיים של עם ישראל לדורותיו' (על המשמר, 22.2.1987). תודתי לפרופ' דינה פורת על שהסבה את תשומת לבי להספד.

מאורע בודד או אף להקים תנועה גדולה, אלא גם בכוחו להותיר רשמיו על מבנה מוסדי ולשנות מסגרת מוסדית כלשהי.¹⁰⁰

המסגרות שעיצב יערי – הן הנקודה הבודדת (הקיבוץ) והן התנועה הארצית (הקיבוץ הארצי) – נבנו על-פי מידותיו ודמותו, באופן שייחד אותן מצורות אחרות של התיישבות קיבוצית ויצר סינתזה מחדשת של שתיהן. כך עוצב הקיבוץ השומרי לא כחבורה קטנה ואינטימית המסתגרת מאחורי גדרות הנקודה הבודדת ובונה את היחד השתפני שלה, בנוסח הקבוצה; ולא כקיבוץ גדול, גדל ופתוח, הרואה עצמו בראש ובראשונה כמכשיר להגשמת משימות לאומיות, בנוסח הקיבוץ המאוחד; אלא כיחידה אורגנית, כחי הנושא את עצמו, שהוא בהבעת גם חלק מקולקטיב רעיוני ופוליטי גדול יותר. כדי לשמור על אופיו האינטימי והטוטלי של הקיבוץ היה על חבריו לקבל חינוך והכשרה בתנועת הנוער קודם להצטרפותם, וצריכה היתה להישמר בו קולקטיביות רעיונית.

המסגרת החברתית הטוטלית שיערי פעל להקמתה חבקה את כל תחומי חייו של האדם. עם זאת, תורתו ופעילותו היו מכוונות – מלכתחילה ובאופן אימננטי – לא לכלל הציבור, אלא להקמתה ולשימורה של מסגרת סלקטיבית ואקסקלוסיבית.¹⁰¹ זו לא היתה מסגרת הפתוחה לכול, המתיימרת להכיל את החברה כולה, אלא כזאת שיועדה מלכתחילה לציבור מובחר. זהו ההבדל הבסיסי בין יערי לבין מנהיגיה של אחדות-העבודה (ומ' 1930 – מפא"י) – דוד בן-גוריון, ברל כצנלסון ואחרים – שראו עצמם אחראים לגורלו של כלל הציבור ושאפו להנהיג את היישוב כולו.

היו עוד גורמים שסייעו ליערי להגיע למעמד המנהיג ולבצרו. בשלב הראשון סייע לכך הפרש הגילים בינו לבין הציבור שהנהיג, ובכללו גם חזן (יליד 1899). הפרש זה היה בסדר גודל של פער הגילים בין מדריך לבין חניכיו בתנועת הנוער – מסגרת שבה שלוש שנים הן כמעט הבדל דורי. לאחר מכן התחלף יתרון הגיל במעין חזקה של ותיקות, במעמד של אב מייסד, שבכירותו מוציאה אותו מכלל בני-התמותה, מחסנת אותו משבט הביקורת ומשחררת אותו מחוקי הרוטציה.

זאת ועוד, מראשית דרכו כמנהיג הסתייע יערי ב'עזר-כנגד' – דמות בעלת מעמד, שהיתה מקובלת על הציבור ועם זאת לא איימה על מעמדו, וההיררכיה בינו לבינה היתה ברורה ומוגדרת. בתחילה (בביתניה) היה זה בנימין דרור,¹⁰² לאחר מכן ובמשך שנים היה זה יעקב חזן, ובתחנות אחדות לאורך הדרך – חברו לקיבוץ מרחביה, רישרד ויינטרויב.¹⁰³

100. לדיון בהקשר זה ראו: אייזנשטדט, תש"ם, עמ' ז-לח.

101. גם בעניין זה מצוי יערי בתחומי ההגדרות של מקס ובר (תש"ם, עמ' 12): 'במשמעותה ובתוכנה יכול שתהיה השליחות מופנית אל קבוצה של אנשים המוגדרים מבחינת המקום, הקבוצה האתנית, החברה, המדיניות, משלח-היד, או באיזו צורה אחרת. אם מתוך כך השליחות מופנית לקבוצת אנשים מוגבלת, וכך הוא הכלל, הריהי מוצאת את גבולותיה בתוך מעגלים'.

102. הורוביץ, 1970, עמ' 107.

103. ויינטרויב היה שותפו לציבור מצע הקיבוץ הארצי (דיוקנו של מנהיג, עמ' 168), והיה חתום לצדו על המכתב לתנועה בגולה שבישר על הקמת הקיבוץ הארצי, 7.4.1927 (שם, עמ' 184-189).

יערי טיפס אל פסגת המנהיגות של השומר-הצעיר גם בדרך האלימינציה. בחלקה היא היתה סטיכית: רוב בוגרי השומר-הצעיר לא נשארו במסגרותיו לאחר עלייתם ארצה. מספרם של מייסדי הקיבוץ הארצי היה רק כחמישית מכלל השומרים שהיו אז בארץ-ישראל,¹⁰⁴ ובין העוזבים היו גם חברים מרכזיים, שעשויים היו לשמש מתחרים בכוח (בפוטנציה) על המנהיגות, ובהם אף יריבים מוצהרים של יערי. הוא עצמו עודד את תהליך האלימינציה, אף אם בעקיפין – הן בעמידתו הנחרצת על כך שרק מי שמשתייך למסגרת קיבוצית ייכלל במניין הציבור השומרי בארץ ויוכל להשפיע על החלטותיו ולהיבחר למוסדותיו; והן בהטבעת האופי הטוטלי על חיי הקיבוץ השומרי. תנאים אלה סייעו לביצור מנהיגותו, שכן רבים מבעלי שיעור הקומה שבין האבות המייסדים לא עמדו בדרישות הללו ועזבו. בין שצעדיו נועדו להסיר מן הדרך חברים רבי השפעה שלא היו מוכנים לקבל את מנהיגותו ואת אופי הארגון שהוא עיצב, ובין שגרמו בדיעבד לפרישתם של אנשים מסוג זה, כך או כך הם דלדלו את שורות המנהיגות הפוטנציאלית, ובאמירה קיצונית משהו (שבאה להאיר את הנקודה אך אין לקבלה כפשוטה) – עשו את יערי ראש לשועלים.

לסיום, ראוי לבחון מה היה מקומה של האידאולוגיה בדרכו של יערי למנהיגות. לצורך הדיון נגדיר 'אידאולוגיה' כמסכת של רעיונות המפרשים את המצוי, מנסחים את הרצוי, ומציעים דרכי פעולה חברתית מאורגנת להשגתו.¹⁰⁵ מיקומו של הדיון באידאולוגיה בסופו של המאמר אינו מקרי, אלא בא לטעון שיש לה תפקיד משני בהבנת המקרה הנדון כאן.¹⁰⁶ עם זאת אין הכוונה לבטל כליל את חשיבותה בהבנת מנהיגותו של יערי, שהרי לקולקטיב, במיוחד בשלבי הקמתו והתארגנותו, יש צורך בתורה, במסכת רעיונות מדריכים.

עמדנו על כך שבתקופת ביתניה לא ניכרה במחשבתו של יערי תפיסה אידאולוגית מגובשת. מנהיגותו שאבה את עוצמתה מתפיסתו הברורה בדבר ייחודו של השומר-הצעיר ובדבר הצורך לשמור על עצמאותו. היה לו חזון של הקמת רשת יישובים שומריים שבהם תתקיימנה רמות שונות של שותפות, שהגבוהה שבהן היא 'התחברות מלאה', הכוללת גם שותפות ארוטית. הוא שלל אז את התבנית המשפחתית הזוגית והיו לו מחשבות על עדת גברים.¹⁰⁷ ואולם, לא זו בלבד שרעיונות אלה לא התגבשו לכלל תפיסה אידאולוגית כוללת, אלא שהם אף ננטשו לחלוטין או שונו משנדחו בידי החבורה. זה היה תהליך של ניסוי וטעייה, שהיתה בו מידה של פרגמטיזם באימוץ רעיונות, קידומם ונטישתם, כשהקו המנחה הוא רצונו של יערי ללקט סביבו את צאן המרעית, והתחושה שחלילה לו לאבדם. כך, את רעיונות השתפנות הטוטלית, הכוללת שותפות ארוטית, הוא נטש לבלי שוב, כחלק מלקחי הדחתו ממחנה שומריה, אף כי יש להניח שגם הגיל והמצב המשפחתי עשו את שלהם.

104. מספר מייסדי הקיבוץ הארצי היה 286, מבין כ-1500 'שומרים' בארץ-ישראל. ראו: מרגלית, 1971, עמ' 135.

105. לפי: Seliger, 1976; וכן גם Seliger, 1970.

106. על משניות האידאולוגיה ראו גם: צחור, 1997, עמ' 112; מרגלית, 1971, עמ' 134; מינץ, 1995, עמ' 353.

107. מאיר יערי, 'מכתב מביתניה לגולה, 1920', דיוקנו של מנהיג, עמ' 65-81; מינץ, 1995, עמ' 275-289.

הגישה הרליגיוזית בנוסח א"ד גורדון הנשקפת מתוך 'סמלים תלושים' פינתה את מקומה בתוך כשנה, בכנס בית-אלפא, לקווי מחשבה בעלי גוון מרקסיסטי, שהתחזקו וקיבלו כיוון ברור יותר בתהליך הכנתו של מצע הקיבוץ הארצי. עם זאת, לא כל הסעיפים שיערי ניסח נכללו לבסוף במצע שאושר במועצת הייסוד. במהלך ניסוחו ואישורו גילה יערי נכונות להתפשר בעניינים אידאולוגיים כדי לשמור על שלמות המסגרת ועל מנהיגותו. בולטת במיוחד השמטתו של החלק האידאולוגי הצרוף, שיערי הסבירה כך:

נזהרנו מלהקיף במצע האידאולוגי שהתקבל במועצה המייסדת את כל הפרובלמות המנסרות בעולמנו. השארנו להתפתחות הזמן את אלה השאלות אשר לא באנו בנוגע אליהן לכלל דעה אחת, השאלות אשר לא מצאו להן את גיבושן הצרוף ואלה השאלות אשר פתרוןן איננו מאיץ משום אקטואליותן החריפה. לסוג השאלות האלה שייכות:

(1) שאלת הפרספקטיבה הסופית לשאיפתנו הלאומית והסוציאלית בארץ.

(2) שאלת האינטרנציונל.

(3) שיטת המלחמה המעמדית (דמוקרטיה פרלמנטרית או דיקטטורה).

השאלות האלה משום חשיבותן המיוחדת וקושי פתרוןן נמסרו לבירור נוסף בקיבוצים ולהכרעה במועצות הבאות.¹⁰⁸

בקצרה, יותר משכבש יערי את המנהיגות בכוח הרעיונות, הוא עשה זאת בדרך של פעילות רצופה ועיקשת למען שמירת המסגרת החברתית ולמען ביסוס מנהיגותו. לשם כך הוא פעל ללא הרף הן כלפי פנים והן כלפי חוץ. חלוקת התפקידים – על הציר מטרה-אמצעי – בין פעילותו למען שמירת אחדותם וייחודם של בוגרי השומר-הצעיר לבין ביצור מעמדו כמנהיג הציבור השומרי אינה דיכוטומית וחד-משמעית, ושני צדיה של המשוואה המשיכו להזין זה את זה גם בהמשך דרכו.

מאז פרסום ספרו של אלקנה מרגלית על השומר-הצעיר קנתה לה אחיזה טענתו כי אצל השומר-הצעיר הארגון קדם לאידאולוגיה הן בזמן והן בחשיבות, והאידאולוגיה המרקסיסטית אומצה בו מתוך 'רצון הקיום הקולקטיבי על-יסוד המסורת המשותפת של העבר'.¹⁰⁹ דברים אלה כוחם יפה גם כשמדובר במאיר יערי, שהיה הכוח המוביל באימוץ המרקסיזם מתוך צורך באידאולוגיה שתאחד את השומר-הצעיר ותייחד אותו משכניו מימין ומשמאל. הוא פעל לשמירת ייחודו ואחדותו של השומר-הצעיר ולמניעת טמיעתו בגוף אחר מתוך רצון לשמור על קיומו של ציבור שבראשו יעמוד ושאותו ינהיג.

הקמת הקיבוץ הארצי ב-1927 ענתה על מטרתו הבסיסית של יערי: לעצב את הציבור השומרי בארץ-ישראל באופן שיתאים למנהיגותו. הדפוס שטבע התאים למצב בארץ

108. מכתב אל ההנהגה העליונה של ההסתדרות העולמית השומר-הצעיר בוורשה, ייסוד הקיבוץ הארצי, עמ' 173. הפסקה על 'הפרספקטיבה הסופית' של 'יצירת חברה סוציאליסטית דו-לאומית' צורפה למצע הקיבוץ הארצי בדיעבד, בשנת 1933. ראו: מרגלית, 1971, עמ' 135-150, 203; ייסוד הקיבוץ הארצי, במיוחד עמ' 45.

109. מרגלית, 1971, עמ' 133-135, הציטוט מעמ' 133.

ולצורכיהם של החברים באותה נקודת זמן. אולם יערי המשיך לדבוק באותה מתכונת ארגונית ומנהיגותית גם כאשר זו חדלה להתאים למקום, לזמן ולאנשים. הוא יצר מסגרת שענתה על צורכי הציבור ותאמה את אישיותו ואת אופי מנהיגותו בזמן נתון ובתנאים מסוימים, ואחר-כך עמל להנציחה, לשמרה ולמנוע את שינויה כדי לשמור על מעמדו. הוא ביקש לעשות את המוסדות, שבנייתם היתה שלב הכרחי בסולם עלייתו למנהיגות, לכלים שיִשמרו את מעמדו זה, גם כשאותם מוסדות חדלו לענות על צרכיו של הציבור המונהג. מתי החל הדיסוננס הארגוני בין המנהיג לציבור שבראשו עמד, וכיצד נותר המנהיג במעמדו הרם גם לאחר שחדל לענות על צרכיו של אותו ציבור – כל אלה הם נושא לדיון אחר.

מקורות וביבליוגרפיה

- אש"צ – ארכיון השומר-הצעיר, גבעת חביבה.
 א"מ – ארכיון קיבוץ מרחביה.
 מ"י – חטיבת מאיר יערי בארכיון קיבוץ מרחביה.
 אחד העם, כל כתבי, ירושלים ותל-אביב 1956.
 אייזנשטדט ש"נ, 'מבוא', בתוך: מקס ובר, על הכאריזמה ובניית המוסדות, ירושלים תש"ם.
 בונה נחום ואלון חיים, 'ברחבי פולין', בתוך: יוסף שמיר (עורך), השומר הצעיר בפולין 1913-1950: משחר ימיה של התנועה בגליציה, תל-אביב 1991.
 בלוך זאב, במערכות הקיבוץ, מרחביה 1952.
 גוטהלף יהודה ואברהם כהן (עורכים), ספר השומרים: אנתולוגיה ליוכל העשרים של השומר הצעיר (1913-1933), ורשה 1934.
 דרור לוי וישראל רוזנצווייג (עורכים), ספר השומר הצעיר, א, מרחביה 1956.
 הורוביץ אבנר, 'תנועת העבודה והמדינה: יצחק טבנקין ומאיר יערי מול הממלכתיות', חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1997.
 הורוביץ דוד, האתמול שלי, תל-אביב 1970.
 ובר מקס, על הכאריזמה ובניית המוסדות, ירושלים תש"ם.
 זית דוד (עורך), ייסוד הקיבוץ הארצי: חיפה 1-3 באפריל 1927 (חוברת מס' 5 בסדרת מקורות לחקר תולדות השומר-הצעיר), גבעת חביבה 1987.
 זית דוד ויוסף שמיר (עורכים), דיוקנו של מנהיג כאדם צעיר: מאיר יערי, פרקי חיים 1897-1929, תל-אביב 1992.
 יערי מאיר, בדרך ארוכה, מרחביה 1947.
 יערי מאיר, במאבק לעמל משוחרר, תל-אביב 1972.
 כצנלסון ברל, כתבי ב. כצנלסון, א, תל-אביב [ללא שנת הוצאה].
 לם צבי, שיטת החינוך של השומר הצעיר: סיפור התהוותה, ירושלים 1998.
 מינץ מתתיהו, חבלי נעורים: התנועה השומרית 1911-1921, ירושלים 1995.
 מרגלית אלקנה, 'השומר הצעיר' – מעדת נעורים למארכסיזם מהפכני (1913-1936), תל-אביב 1971.
 צור מוקי (מבואות והארות), קהילתנו, קובץ תרפ"ב: הגות, לבטים ומאווים חלוצים, ירושלים 1988.
 צחור זאב, חזן – תנועת חיים: השומר הצעיר. הקיבוץ הארצי, מפ"ם, ירושלים 1997.
 צ'ז'יק משה, האיחוד בין 'השומר' ו'צעירי ציון', חיפה 1984.

קרסל גצל, ההסתדרות: ארבעים שנות חיים, תל-אביב 1960.
קשת שולה, 'בין היסטוריה לספרות: הצנזורה האידיאולוגית על ימים ולילות', הציונות, יח (1994), עמ' 187-212.

Erikson Erik, *Identity: Youth and Crisis*, New York 1968.

Seliger Martin, *Ideology and Politics*, New York 1976.

Seliger Martin, 'Fundamental and Operative Ideology: The Two Principal Dimensions of Political Argumentation', *Policy Science*, 1 (1970), pp. 325-338.

Weber Max, *Theory of Economic and Social Organization*, London 1947.

ביטחון ומדיניות חוץ

‘סדר הכוחות המלחמתי – הערכת מצב 1953-1960’ לקראת הרחבת צה"ל בשנות החמישים

עמירם אורן

מבוא

בדצמבר 1997, במסגרת מדיניותו לחשוף מסמכים משנותיה הראשונות של המדינה, העמיד ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון לעיון הציבור את מסמך מחלקת תכנון באגף המטה הכללי, שנכתב בקיץ 1953. המסמך, שנושאו ‘סדר הכוחות המלחמתי – הערכת מצב 1953-1960’, מסכם את עבודת המטה שנעשתה במטכ"ל באותה עת בהשתתפותם של נציגי האגפים והחילות ובניהולו של ראש מחלקת תכנון דאז, יובל נאמן (להלן: ‘צוות התכנון’). מטרתו של מאמר זה להציג את עיקרי המסמך, את המהלכים שהובילו לעבודת המטה שקדמה לו ואת הצעדים הראשונים ליישום המלצותיו. הטענה המרכזית שביסוד המאמר היא שאפשר לראות במסמך הזה את נקודת המפנה שהביאה לשינוי תפיסת הביטחון בישראל מתפיסה ‘מגננתית-התקפית’ (‘דפנסיבית-אופנסיבית’) לתפיסה ‘התקפית-מגננתית’ (‘אופנסיבית-דפנסיבית’).²

ציוני דרך בשינוי תפיסת הביטחון

בקיץ 1953, עם תחילת עבודתו של צוות התכנון, נהגה בצה"ל תפיסה ‘מגננתית-התקפית’ (‘דפנסיבית-אופנסיבית’), שעמדה ביסוד ארגון צה"ל בתקופה שלאחר מלחמת העצמאות.

* מאמר זה נכתב בעקבות עבודת דוקטור של המחבר: ‘צבא ומרחב במדינת ישראל – שימושי הקרקע של צה"ל ממלחמת העצמאות עד “מבצע קדש” (1948-1956)’, החוג לגאוגרפיה, אוניברסיטת חיפה (בהכנה). תודתי נתונה לד"ר מרדכי בר-און שקרא את טיוטת המאמר והעיר הערותיו, ולד"ר מאיר פעיל, שאף הוא האיר את עיניי בקשר לנושא המאמר – ועל כך יפורט בהמשך.

1. מסמך ראש מחלקת תכנון סא"ל יובל נאמן מ-25 באוגוסט 1953, ‘סדר הכוחות המלחמתי – הערכת מצב 1953-1960’, סיכום עבודת מטה עם האגפים והחילות, א"צ 157/1959-36. גב' מיכל צור, מנהלת ארכיון צה"ל, ציינה בפני את תאריך העמדתו של מסמך זה לעיון הציבור.
2. לדיון ראשון על כך ראו: מרדכי בר-און, שערי עזה: מדיניות הביטחון והחוץ של ישראל 1955-1957, תל-אביב 1992, עמ' 57-58, ושם הפניות נוספות.

תפיסה זו גובשה במהלך 1949, בימי הרמטכ"ל הראשון רב-אלוף יעקב דורי, ועל בסיסה נבנה ואורגן צה"ל מחדש (בשים דגש על הקמת מערך המילואים) מראשית 1950 – עם תחילת כהונתו של רב-אלוף יגאל ידין כרמטכ"ל – ועד סוף מרס 1951.³

התפיסה המגננתית-התקפית נשענה על העובדה ששטח המדינה קטן וחסר עומק אסטרטגי וגבולותיה ארוכים ומפותלים, ועל ההנחה שמדינות העימות עשויות לתקוף אותה במפתיע. לפיכך גרסה תפיסה זו כי בשלב הראשון נדרשת פעילות הגנה המבוססת על הכוחות הסדירים, וכי באותה עת יש לגייס במהירות את מערך המילואים, שיסייע בקרבות הבלימה ויתחיל בתקיפה לשם העתקת המערכה לשטחי המדינות התוקפות. בהתאם לכך נקבע כי ייעודו של הכוח הסדיר הוא לאפשר לצבא לעבור מתקופת רגיעה לתקופת מלחמה, שבה יתבסס עיקר כוחו של צה"ל על צבא המילואים. הצבא הסדיר נועד לשמש 'בית-ספר' להכשרת הלוחמים וגורם שמטרתו לארגן את כלל הכוחות.⁴

בסוף אוקטובר 1950, כשנה לאחר תחילת ארגונו של צה"ל מחדש, התקיים תמרון הסתיו, שכלל הפעלה של המערך הסדיר ושל 30 אלף חיילי המילואים ונועד לבחון את יעילות גיוסם של כוחות היבשה.⁵ משהסתיים התמרון הוחל בתכנון שנת העבודה 1951/52, כשהנחת המוצא היא שמערך הכוחות יורחב ל-240 אלף חיילים.⁶ באפריל 1951, בהמשך לתכנון שנת העבודה הבאה, הוחל בתכנון לטווח ארוך, ובמסגרתו הוכנו 'הקווים הכלליים של ארגון צה"ל ומבנהו עד לסוף שנת 1955' – כל זאת בהתאם לתוכניות האופרטיביות שהוכנו במהלך 1950 ועל-פי התוכניות המבצעיות לתגובה ראשונה במקרה של מלחמה, תוכניות ההגנה ותוכניות של התקפות נגד, פעולות הסחה ופשיטות.⁸

3. על הקמת מערך המילואים עד תמרון 1 באוקטובר 1950 ראו בהרחבה: יצחק גרינברג, עם לוחם: הנחת היסודות למערך המילואים, 1950-1949, קריית שדה-בוקר 2001.

4. הרמטכ"ל לשר הביטחון, 22 במאי 1951, דוח צה"ל מ-9.11.1949-30.3.1951, א"צ 36-68/55. הדוח הוכן על בסיס דוח אג"ם לשנת 1950, ובכללו סקירת הפתיחה של ראש אג"ם (שצוטטה כמעט במלואה בדוח הרמטכ"ל), סקירות המחלקות, תוספות לדוח השנתי של אג"ם מ-20 במרס 1951 (א"צ 36-68/55), ודוחות ל-1950 של אכ"א ואג"א (א"צ 42-68/55). סקירה דומה לזו בנושאה ובמבנה שלה – 'צבא הגנה לישראל 50-52' – מובאת גם בשנתון הממשלה תשי"ג מספטמבר 1952 (עמ' 46-50). וראו גם לקט מדבריו של רב-אלוף יגאל ידין על הקמת כוח המילואים, שרוכזו בשנת 1984 לשם הכנת מאמר בטרם הלך לעולמו, מערכות, 294-295 (יולי 1984), עמ' 17-19.

5. סיכום אג"ם/מבצעים בפרק ב' של דוח מחלקות אג"ם, בתוך דוח ראש אג"ם מ-31 בדצמבר 1950, א"צ 42-68/55.

6. אג"ם, מ-19 בינואר 1951, הצעת תוכנית שנ"ע 51/52, א"צ 36-68/55, 195-766/53.

7. התיקים כללו תסריטים אפשריים של התרחשויות מול המדינות השכנות, וכן גם התפתחויות משוערות, הערכת מצב של פעילות האויב ופעולות אפשריות של ישראל בתגובה למלחמה. 'מקרה צפון' דן במלחמה אפשרית מול סוריה, 'מקרה דרום' עסק במלחמה אפשרית מול מצרים, 'מקרה מזרח' דן במלחמה אפשרית מול מצרים וסוריה, ו'מקרה הכול' עסק במלחמה אפשרית מול כל מדינות ערב. על התכנון ראו סיכום אג"ם/תכנון בפרק ב' של דוח מחלקות אג"ם, בתוך דוח ראש אג"ם מ-31 בדצמבר 1950, א"צ 42-68/55, וכן גם בתיק אג"ם/תכנון, א"צ 23-1529/52.

8. סיכום אג"ם/מבצעים בפרק ב' של דוח מחלקות אג"ם, בתוך דוח ראש אג"ם מ-31 בדצמבר 1950, א"צ 42-68/55.

הנחות העבודה בדבר בניין כוחו של צה"ל היו כרוכות בהתפתחויות במדינות הערביות, בעיקר בכל הנוגע לשכלול כוחן. הטענה היתה שמערך הכוחות הישראלי שנקבע לסוף 1952 – 240 אלף חיילים – שיעורו יהיה 19% מכלל האוכלוסייה היהודית במדינה (3.1 מיליון נפש). גיוס של כוח בסדר גודל כזה, כך נטען, יצמצם במידה רבה את מקורות כוח האדם של המדינה ויסכן את עצם קיומה, ולכן לא ניתן יהיה להחזיק בו למשך זמן ארוך. ואולם, המסקנות שעלו מניתוח התוכניות והתסריטים שהוכנו, ובמיוחד מניתוח מקרה 'הכול', היו כי המערך הצבאי שנקבע הוא מינימום הכוחות הנדרשים להגנה ולמניעה. אמנם, הניתוח הראה כי בסדר הכוחות האמור לא ניתן יהיה להשיג את כל המטרות האסטרטגיות שיובילו לסיום המלחמה; עם זאת, ההערכה היתה שעד סוף 1955 תמנה האוכלוסייה היהודית שני מיליון נפש, ומתוכה ניתן יהיה להעמיד כוחות בסדר גודל של 270 אלף חיילים. בהתאם להערכה זו נקבע כי תפקידי הכוח הסדיר יהיו חיפוי על הגיוס ומניעת חדירת צבאות האויב לארץ, ובהמשך – כינוס כוח מוגבר באזורים מסוימים בזמן קצר, מיגור כוחות האויב על אדמת הארץ או לאחר שנסוגו לארצם, השגת המטרות האסטרטגיות ושמירה עליהן. הטענה היתה שסדר גודל זה של כוחות יאפשר להחזיק תמיד כוח שיהיה מסוגל להילחם בצבאות האויב (שאף ילכו ויתעצמו), וכי במצב כזה ניתן יהיה להוריד את גיל הלוחמים במסגרות הלוחמות, להתאים את השנתונים ביחידות השירותים השונות, לשחרר את המבוגרים, בעלי המקצוע הנדרשים והמנהלים לטובת המשק האזרחי, ולנצל צעירים לשירות ביחידות ההגנה המרחבית.¹⁰

באותה עת, בשנים 1951–1952, עמד בראש מחלקת מבצעים של אגף המטה במטכ"ל אלוף-משנה יצחק רבין. בפיקודו פעלו סגן-אלוף יובל נאמן בתפקיד ראש ענף מבצעים, ושני קציני מטה – רב-סרן מאיר פעיל ורב-סרן מתי פלד. בדיונים פנימיים של המחלקה, שניהלו קצינים אלה במקביל לעיסוקם בפעילות הביטחון השוטף, ושבהם השתתפו גם נציגי חיל האוויר, חיל הים ואגף האפסנאות, הגיעו הארבעה לידי הכרה כי הגישה ה'מגננתית' התקפית, שעל-פיה נבנה צה"ל מאז 1950, בטעות יסודה, וכי יש להמירה בגישה הפוכה: 'התקפית-הגנתית' ('אופנסיבית-דפנסיבית').¹¹

נקודת המוצא לגישה ה'התקפית-הגנתית', שבגיבושה הוחל בדיונים פנימיים אלה, היתה שמדינת ישראל אינה יכולה לחכות עד שמדינות ערב יתקיפו אותה בפועל, בשל שתי

9. סדר הכוח שהוצע – בהתאם לכושר הלוחמים ובהתחשב במטרות כגון ניצול יעיל של מערכת ההגנה, השגת מקסימום מטרות אסטרטגיות, הקצאת עתודה, עריכת שתי התקפות-נגד בו בזמן בשתי חזיתות והימנעות מפגיעה במערך כוח האדם של המדינה בשעת חירום – כלל 16 חטיבות חיל רגלים במסגרת של 8 דיביזיות, חטיבות משוריינות, חטיבה מוטסת, 3 גדודי תותחי שדה פיקודיים ו-2 חטיבות ארטילריה כפופות למטכ"ל.

10. ענף לתכנון אסטרטגי אג"ם/תכנון, 'הקווים הכלליים של ארגון צה"ל ומבנהו עד לסוף שנת 55', אפריל 1951, א"צ 91-488/55.

11. עובדה זו עולה משיחות שערכתי עם ד"ר (אל"ם) מאיר פעיל, שהאחרונה שבהן התקיימה ב-5 בנובמבר 2001, ומשיחה עם פרופ' (אל"ם) יובל נאמן, שנערכה ב-5 בדצמבר 2001.

סיבות עיקריות: היעדר עומק אסטרטגי, והסכנה הפוטנציאלית שצבאות ערב יצליחו לפלוש לארץ, לבתרה מכל עבריה – במרכז, בשרון ובפרוזדור ירושלים, ולנתק את אילת בדרום ואת עמק החולה בצפון. המסקנה שעלתה מן הדיונים היתה שיש צורך לשנות את הרכבו של צה"ל ואת מבנהו כך שיכלול ארבעה מרכיבים: 1. מודיעין אסטרטגי ארוך-טווח, שיאתר בעוד מועד את כוונותיהם של צבאות ערב ואת תנועותיהם; 2. חיל אוויר גדול וחזק, שיוכל להכות בחילות האוויר של צבאות ערב ולמנוע מהם לפעול, ושיוכל להכות גם בכוחות היבשה שלהם; 3. כוחות שריון גדולים יותר לביצוע מתקפה יבשתית; 4. כוח צנחנים לביצוע פעולות מיוחדות.¹²

רעיונות אלה של סגל מחלקת המבצעים בעניין שינוי תפיסת הביטחון והמעבר להתקפה על צבאות ערב ללא שלב הגנה באו לידי ביטוי במסמכים שהעביר ראש המחלקה, יצחק רבין, לראש אג"ם וסגן הרמטכ"ל, מרדכי מקלף, בשלהי 1951, לקראת המשך הדיונים בדבר מבנה צה"ל¹³ והתכנון המלחמתי בו.¹⁴ מסמך צוות התכנון שפעל במטכ"ל בראשות סא"ל יובל נאמן בקיץ 1953 – המסמך הנדון במאמר זה – הוא למעשה ביטוי של הרעיונות והמחשבות שהועלו כשנתיים קודם לכן, לא פורמלית, באותם דיונים פנימיים במחלקת המבצעים.¹⁵

ראוי לציין שהצורך לשנות את תפיסת הביטחון נדון גם במסמך שהפיץ ראש מחלקת תכנון דאז, אל"ם שלום עשת, באוקטובר 1952 – מסמך שכלל 'הערכת מצב וניתוח המערכת הבטחונית של מדינת ישראל בשנת 1952'.¹⁶ במסגרת זו אין כוונה לדון באותו מסמך¹⁷ ולנתחו; עם זאת, יצוין כי במרכז הפרק השלישי שלו, העוסק בתורת הביטחון הלאומי, עומדת השאלה אם תוך כדי היווצרותו והתפתחותו של מערך צה"ל הושגו העוצמה וההיקף

12. ד"ר מאיר פעיל סיפר לי כי באחד הדיונים שנערכו בראשות שר הביטחון במהלך 1952 הוכנה לבקשת ראש אג"ם וסגן הרמטכ"ל, אלוף מרדכי מקלף, מצגת של מתקפה מכיוון מזרח. הכוונה היתה להמחיש לשר הביטחון תרחיש של התקפת כוחות מצבא עיראק, שאליהם יצטרפו יחידות הלגיון של הממלכה ההאשמית בשני ראשים: האחד לביתור השרון בציר טול-כרם-נתניה, והשני לניתוק ירושלים והפרוזדור באזור קריית ענבים והקסטל. מצגת זו נועדה להדגיש את הצורך בקיום מודיעין טוב על מנת לדעת בעוד מועד על תרחיש כזה, ואת הצורך בחיל אוויר חזק שיוכל להכות את הצבאות הפולשים במכה מקדימה, ובכוחות יבשה לביצוע מתקפה יבשתית לשם בלימת הצבא העיראקי על קו הירדן.

13. ראש מחלקת מבצעים לראש אג"ם, 25 בנובמבר 1951, 'מצע לדיון על מבנה צה"ל', א"צ 125-7/1954. תודתי לד"ר מרדכי בר-און על שהסב את תשומת לבי לדבר קיומו של מסמך זה, ולמר דורון אביעד מארכיון צה"ל, שסייע באיתורו.

14. ראש מחלקת מבצעים לראש אג"ם, 24 בדצמבר 1951, 'התכנון המלחמתי בצה"ל', א"צ 114-7/1954.

15. באביב 1953, בראשית דרכו כראש מחלקת תכנון, פרסם יובל נאמן הנחיות לשתי תוכניות אסטרטגיות: תוכנית 'פרעות', שעסקה בתכנון מגננתי שעניינו ניצול מלחמת המגן לשיפור גבולות המדינה; ותוכנית 'שבט', שנשאה אופי התקפי מובהק. על תוכניות אלה ראו: שמעון גולן, גבול חם. מלחמה קרה: התגבשות מדיניות הביטחון של ישראל 1949-1953, תל-אביב 2000, עמ' 242-243.

16. ראש אג"ם/תכנון, 20 באוקטובר 1952, 'הערכת מצב וניתוח המערכת הבטחונית של מדינת ישראל בשנת 52', א"צ 249-488/55.

17. לדיון נרחב במסמך זה ראו גולן, גבול חם. מלחמה קרה, עמ' 236-241.

הדרושים כדי לענות על עקרונות תורת המלחמה, ואם קיימים בישראל האמצעים והתנאים להפעיל את המערך המלחמתי של צה"ל לפי תורת הביטחון ועקרונות המלחמה. במסמך נטען כי הכוחות הסדירים אינם מסוגלים – לא בעוצמתם ולא בדרך הפעלתם – להיות החלק העיקרי של כוחות בלימת האויב, וכי גם היישובים שהוטלה עליהם משימת הגנה מרחבית אינם ערוכים ומוכנים לביצוע משימה זו מבחינת התחמושת העומדת לרשותם, ביצורם הפיזי וארגונם כמערכת לוחמת. בעקבות ניתוח יחסי הכוחות מועלית במסמך המסקנה כי התנאים להפעלת צה"ל בהתאם לעקרונות תורת המלחמה אינם קיימים. לפי האמור בו, הבעיה אינה הצורך בשינוי תורת הביטחון הלאומי ועקרונות המלחמה, אלא התאמת התפתחותו של צה"ל, תפעולו וארגונו לעקרונות, וכפועל יוצא מכך התאמת הרכב התקציב לשינויים אלה, ובמילים אחרות – הגדלת תקציב הביטחון. עוד נקבע כי ייתכן שיש מקום לשנות גם את העיקרון הראשון של תורת הביטחון הלאומי, ובמקום להניח שהיוזמה לפתיחת המלחמה תהיה בידי האויב, יש מקום לפתוח במלחמה מונעת. ואולם, נטען, הדבר מחייב החלטה מדינית. מכל מקום, קובע המסמך, אם לא יהיה שינוי בעיקרון שלפיו היוזמה לפתיחת המלחמה היא בידי האויב, יש לשפר את גורם הזמן, בדרכים הבאות: השהיית האויב באמצעות שכלול כוחות הבלימה; הגברת ההגנה ביישובים וביצוריהם; שיפור כוח המשימה האווירי; הכנת מלאי והתכוננות לשלושים ימי לחימה; בניית כוח מסיבי להתקפת נגד; שימוש בשיטות מלחמה נוספות, כגון לוחמה זעירה, חדירה לטווח ארוך ושימוש ב'אמצעי לחימה בלתי-רגילים עם השפעה פיזית וגם פסיכולוגית רבה'; הנהגת פעילות מדינית וכלכלית בתקופה שאין בה מלחמה, במטרה למנוע את התארגנותן של מדינות ערב ליציאה למאבק צבאי; תכנון וארגון של העורף בשעת חירום, והשגת סיוע צבאי ממקורות חוץ.

הרקע והמהלכים שקדמו לעבודת צוות התכנון

לקראת סוף 1952 היה מצבו של צה"ל בנקודת שפל. המדיניות הכלכלית החדשה הביאה לקיצוץ עמוק בהוצאה הציבורית, ועקב כך נפגע גם תקציבו של צה"ל. בן-גוריון תבע מצה"ל להנהיג תוכנית קיצוצים מקיפה, שחייבה פיטורים של חיילי קבע ושל אזרחים עובדי צה"ל וצמצום ניכר בפעילות ובאימונים. הרמטכ"ל, רב-אלוף יגאל ידין, סירב לבצע את תוכנית הקיצוצים הזאת וביקש להנהיג תוכנית אחרת, פחות חריפה. המחלוקת בין ראש הממשלה ושר הביטחון, בן-גוריון, לבין הרמטכ"ל הביאה להתפטרותו של ידין ב-6 בדצמבר 1952.¹⁸ יום למחרת נכנס לתפקידו הרמטכ"ל החדש, מרדכי מקלף, ובמקומו נתמנה לתפקיד ראש אג"ם האלוף משה דיין.¹⁹

18. על הוויכוח שהתנהל בין רב-אלוף ידין ובין דוד בן-גוריון בנושא תקציב הביטחון ראו בהרחבה: יצחק גרינברג, 'ביטחון לאומי ועוצמה צבאית, בין מדינאי למצביא', עיונים בתקומת ישראל, 1 (1991), עמ' 170-190; הנ"ל, חשבון ועוצמה: תקציב הביטחון ממלחמה למלחמה 1957-1967, תל-אביב 1997, עמ' 29-43.

19. משה דיין סירב לקבל את התואר סגן הרמטכ"ל. ראו: משה דיין, אוטוביוגרפיה, ירושלים ותל-אביב 1976, עמ' 105.

ראשית תקופת כהונתו של רב-אלוף מקלף כרמטכ"ל עמדה בסימן הקיצוץ שנדרש מצה"ל. עם תחילת פעילותו מינה מקלף ארבע ועדות לבדיקת נושא החיסכון בצה"ל: האחת לעדכון נוהל הדיווח בצבא, השנייה לבדיקת מערכת ההדרכה, השלישית לבחינת נושאי הבינוי ואפשרות העברת פונקציות צבאיות למגזר האזרחי,²⁰ והרביעית – לבדיקת מבנה שלוש החטיבות הסדירות במגמה להמליץ על אפשרויות של קיצוץ, חיסכון וייעול או של העברת חלק מהן למערך המילואים.²¹

בדצמבר 1952, בדיון של פורום המטה הכללי, הועלה מחדש רעיון שהוצע כבר בעבר בעניין שינוי שיטת הארגון חטיבות/מחוז כחלק משינוי תפיסת מערך ההגנה המרחבית. עיקרו היה ביטול המחוז והעברת תפקידיו למפקדת הפיקוד, והפיכת החטיבה, שהיתה עד כה צמודה למחוז, לישות פיקודית-ארגונית נפרדת.²² בינואר 1953 הוחלט לממש את הרעיון: חטיבות המילואים הופרדו מהמחוזות והוכפפו ישירות למפקדות הפיקודים (למעט חטיבת/מחוז 16 ירושלים, שהמשיכה להתקיים כחטיבה/מחוז). במפקדות הפיקודים הוקמה מפקדת הגנה מרחבית במקום המחוזות שבוטלו.²³

בפברואר 1953 סיימה הוועדה לבדיקת מבנה החטיבות הסדירות את עבודתה.²⁴ בהמשך לכך העלה יובל נאמן, שבינתיים התמנה לראש מחלקת תכנון באג"ם, הצעה לשינוי מערך עוצבות היבשה. המשימות האופרטיביות הצביעו על כך שיש צורך להגדיל את מספר העוצבות בתחילה ל-17 ובהמשך עד 21, אולם מצבת חיילי חיל הרגלים אפשרה להגדיל את מספרן ל-15 בלבד.²⁵

בתחילת 1953, לנוכח השינויים שחלו בתנאים המדיניים והצבאיים מאז סיום מלחמת העצמאות ולאור התפתחותה הדמוגרפית והכלכלית של המדינה, התברר הצורך להכין תוכנית רב-שנתית להמשך בניין צה"ל והתעצמותו. בעקבות ההחלטות שהתקבלו (שינוי המבנה של חטיבה/מחוז) וההצעות שהועלו (שינוי במבנה חטיבת חיל הרגלים והגדלת מערך העוצבות) הוכנה הצעה כוללת לחידוש מבנה כוחות היבשה, ועיקריה היו: כוחות היבשה יהיו בניהולו של המטכ"ל באמצעות מפקדות משנה זירתיות (פיקודים מרחביים), ויופעלו בחלק מן המקרים במאמץ אוגדתי ובמקרים מסוימים במסגרות חטיבתיות; יחידת היסוד האורגנית הגבוהה ביותר תהיה חטיבת חיל רגלים מוגברת; האחריות להפעלת הכוחות המרחביים (הגנה מרחבית, בטחון העורף, הגנה אזרחית ומנהלה מרחבית) תהיה בידי מפקדות מרחביות פיקודיות; ככל שהמערכה תועבר לעומק שטחי האויב, הפיקוד העליון יוכל לשחרר את מפקדת הפיקוד מן האחריות למרחבים העורפיים, וזו תימסר למפקדת המרחב, שתהפוך

20. פרטיכל ישיבות מטכ"ל, ישיבה מ-21 בדצמבר 1952, א"צ.

21. ראש אג"ם, 26 בדצמבר 1952, 'מינוי חברי הוועדה למבנה חטיבה מוגברת', א"צ 54/25-1.

22. פרטיכל ישיבות מטכ"ל, ישיבה מ-21 בדצמבר 1952, א"צ.

23. ראש אג"ם/מת"ם, 11 בינואר 1953, 'ארגון מחדש של החטיבות והמחוזות', א"צ 55/70-69.

24. ראש אג"ם/תכנון, 15 בפברואר 1953, 'תכנון המערך – חטיבת חיל רגלים (שינויים)', א"צ 55/488-120.

25. ראש אג"ם/תכנון החדש סא"ל נאמן, 22 בפברואר 1953, 'מערך העוצבות בכוחות היבשה – מצע לדיון',

א"צ 55/540-29.

לגוף עצמאי בפיקודו של המטכ"ל; בידי מפקדת הפיקוד המרחבי יהיו כל האמצעים הנדרשים להפעלת החטיבות המוגברות, להקמת האוגדה, להפעלתה ולהפעלת היחידות המרחביות. לפי הערכת כוחן של מדינות העימות נקבע כי במקרה של מלחמה כוללת יידרש מענה מול 7-8 כוחות דיביזיוניים, וכן גם כוח עתודה בפיקודים למניעת איגוף או כיתור ולשם עריכת מתקפת-נגד בו-זמנית בחזית אחת או בכמה חזיתות. ההצעה כללה גם לוח זמנים ליישום ההצעות במשך שלוש שנים: בשנת העבודה 1953/54 – תכנון כללי וארגון מחדש של היחידות; בשנת העבודה שלאחריה, 1954/55 – אימון הגדודים והקמת שלדי החטיבות החדשות; ובשנת העבודה השלישית, 1955/56 – השלמת הארגון מחדש.²⁶

בתחילת מאי 1953 נדונה במטכ"ל ההצעה לשינוי מבנה כוחות היבשה,²⁷ ובעקבות זאת הוחלט להקים צוות לבדיקת מערך צה"ל. צוות התכנון היה אמור לעבד את פרטי התוכנית החדשה במהלך חודשי הקיץ.²⁸ הצוות הונחה לבחון מחדש את מערך המלחמה, במגמה להעביר למערך המילואים לוחמים רבים עד כמה שניתן, להקצות ליחידות הלוחמות יותר אנשי שנתון שישמשו מאגר לכוחות המילואים, ולנסות לנצל את השירותים הממלכתיים הקיימים לצורך גיוס בעת מלחמה.²⁹

ביוני 1953 החל לפעול צוות תכנון מבנה וארגון צה"ל בראשות ראש מחלקת תכנון במטכ"ל, סא"ל יובל נאמן. משימת הצוות היתה לקבוע את העקרונות לבניין סדר הכוחות עד שנת 1960. בסוף אוגוסט 1953 הועבר סיכום עבודת הצוות במסמך מפורט שכותרתו 'סדר הכוחות המלחמתי – הערכת מצב 1953-1960', מסמך ובו כ-80 עמודים, הערוכים ב-11 פרקים וב-9 נספחים. הערכת המצב התבססה על מצבת כוח האדם שתעמוד לרשות צה"ל עד 1960, בהתאם להתפתחויות הדמוגרפיות ועל-פי האמצעים – ובייחוד כלי הנשק והתחמושת – שניתן יהיה להקצות לו. כמו כן נלקחו בחשבון הכוונה לצמצם את מערך השירותים תוך כדי הגדלת המערך הלוחם והאפשרות לנצל את הפוטנציאל האזרחי של המדינה.

העקרונות לתכנון סדר הכוחות 1953–1960

הפרק הראשון של המסמך עוסק בהערכת מצב ובקביעת העקרונות לתכנון סדר הכוחות הכללי לתקופה של שבע השנים הבאות. בדיקת יחסי הכוחות בין ישראל לבין מדינות ערב החולקות עמה גבול יבשתי משותף (מצרים, סוריה, ירדן ולבנון, בתוספת כוח משלוח

26. מסמך מטה בנושא מבנה כוחות היבשה שצורף למסמך למזכיר הפיקוד העליון מ-27 אפריל 1953, א"צ 15-540/55.

27. עיקרי ישיבת המטה הכללי 11/53 מיום 3 במאי 1953, א"צ 15-540/55.

28. מזכיר הפיקוד העליון, 14 במאי 1953, זימון לישיבת מטכ"ל בנושא הקמת צוות לבדיקת מערך צה"ל, א"צ 15-540/55.

29. עיקרי ישיבת המטה הכללי 21/53 מ-30 באוגוסט 1953, א"צ 115-540/55.

מעיראק) הראתה שלמדינות האויב עדיפות כמותית ביחס של 1.7 ל-1. לעומת זאת, לישראל היתה עדיפות באיכות בכל הקשור בהשכלה, בכושר הטכני, במדע ובתעשייה. הונח שלאויב תהיה עדיפות בכלי הנשק.³⁰

המסקנה שנבעה מהשוואת יחסי הכוחות היתה שאת סדר הכוחות של צה"ל יש לבנות בכמה דרכים, ובהן: צמצום מערך השירותים והכללת מקסימום כוח אדם במסגרות הלוחמות; הפיכת כוח אדם המרותק למשק המדינה לתוספת לכוח הלוחם באמצעות הכללתו ביחידות צבאיות וחמושות במסגרת הגנה מרחבית; בחירת שיטות לחימה שיש בהן עדיפות לאיכות ולא לכמות; ריכוז מאמצי הרכש, הייצור והפיתוח ביחידות ובאמצעי לחימה שהשפעתם על הקרב תהיה מכרעת; שיפור עדיפותו של צה"ל בכל הקשור באיכות כוח האדם והטכנולוגיה; 'בניין מראש של מערכי הגנה על-פי אפשרויות פתוחות של האויב, במידה והדבר ניתן לשילוב בפיתוחה הכלכלי של המדינה'; לחימה בעורף האויב; ניצול העליונות המדעית והתעשייתית כדי 'ליצור כלי נשק סודיים יחסית או כלים שאין לרכשם בשוק העולמי תוך מספר שנים ולהשיג בעזרתם עדיפות ע"י הפתעה. כלי נשק אלה חייבים להיות פשוטים וזולים יחסית, על מנת שייצורם לא יחייב דילול הכוחות הטכניים בענפים אחרים'. כמו כן הומלץ להתבסס על הייצור המקומי כדי למנוע תלות במקורות חוץ, ולבנות את סדר הכוחות לפי המשימות שיוטלו על צה"ל (בלימה יעילה, התקפת-נגד ולחימה בשטחי האויב עד מרחק של מאתיים ק"מ, פריצת הסגר ימי והגנה מפני התקפת מטוסי האויב על נכסי המדינה). הצוות העריך שאת המשאבים והמקורות לפיתוח הכוחות יש להקצות כך: מחציתם לכוחות השדה, שליש מהם לכוחות האוויר (כולל נ"מ), והיתר לכוחות הים.³¹

הנושא השני שעסק בו צוות התכנון היה הניתוח הגאו-אסטרטגי של מצב הארץ, או כפי שהוא נקרא במסמך, נושא 'הקרקע'. הנתונים הצביעו על כמה עובדות שלמעשה לא היה בהן כל חידוש: ישראל מוקפת מכל עבריה מדינות אויב; את מלחמותיה היא נלחמה בקווים הפנימיים; מבנה הארץ וצורתה מסכנים אותה; קיימת סכנה של ניתוק חלקים של המדינה ממרכזה; ולבסוף – השטחים המקיפים את המדינה הם מדבריות ריקים מאוכלוסייה או אזורים הרריים צפופים. לנוכח ניתוח התנאים הגאוגרפיים, ובמיוחד לנוכח העובדה שהמלחמה הבאה היתה צפויה להיערך בקווים פנימיים, הגיע הצוות למסקנות הבאות: הכוח הצבאי צריך להיות נייד, כך שיהיה אפשר להעבירו מגזרה לגזרה תוך כדי ביצוע התקפות מהירות וכיבוש שטחים; יש להקים תשתית פיזית של מחנות ומתקנים שתחולק בין חלקה הצפוני של הארץ ובין דרומה, בלא תלות של אזור אחד באחר; יש להעניק עצמאות מבצעית ומנהלתית לחלקי הארץ הצפויים להינתק מן היתר; ולבסוף – הכוח חייב להיות מותאם ללחימה הן בשטח מדברי והן בשטח הררי.

30. נספח 1 של המסמך עוסק בחישוב מצאי כוח האדם לגיוס סדר הכוחות.

31. ראוי לציין שבטיוטה הראשונה של צוות תכנון מבנה וארגון צה"ל, 'תכנון סדר הכוחות הכללי – הערכת מצב מ-30 ביוני 1953', הוצע גם להקים יחידות רב-תכליתיות בעלות יכולות ביצוע ותפקוד בכל צורות הלחימה, ולהימנע עד כמה שאפשר מהקמת יחידות לתפקידים מיוחדים. נושא זה לא נכלל במסמך הסיכום.

ניתוח נתוני זמן ומרחב של צבאות ערב הראה כי קיימת אפשרות של התקפת-פתע על מדינת ישראל. עוד נקבע כי המצב הכלכלי של המדינה מחייב מלחמה קצרה ככל האפשר, אם כי יש הכרח במרווח זמן מספיק לקיום כל שלבי המערכה – דהיינו בלימה, מעבר להתקפת-נגד והכרעה. בהקשר לכך הומלץ להפעיל מודיעין יעיל, שימנע התקפת-פתע של מדינות ערב על ישראל. עוד נקבע כי התכנון המלחמתי הלאומי – הצבאי והאזרחי – חייב להביא בחשבון משך מלחמה של שלושה חודשים. באשר לתמורה איכותית של כוח האדם במדינות ערב בעקבות 'הקמת משטרים לאומיים שיביאו להעלאת רמת ההשכלה והטכנולוגיה' במידה שתסכן את העליונות הטכנולוגית הישראלית – צוין כי תמורה כזאת לא צפויה להתרחש לפני 1960.

בהמשך דנה הערכת המצב בתסריטים ובאפשרויות הפעולה. ההערכה היתה שמדינות ערב ימשיכו לשמור על מצב של מתיחות מול ישראל, שתתבטא בפעולות כמו סירוב לחתום על חווי שלום, הטלת חרם כלכלי, הפעלת לחץ פוליטי, הטלת מגבלות על מעבר ספינות בתעלת סואץ ובים סוף, הסתננות מוגברת והפעלת כנופיות לביצוע מעשי שוד ורצח. לנוכח כל אלה עמדו לפני מדינת ישראל שתי חלופות: האחת – ביסוס ההגנה מפני צבאות ערב על ייצור ועל רכש של 'נשק מדעי' מיוחד, והחזקת צבא סדיר קטן למשימות ביטחון שוטף; והשנייה – בניית צבא יחידות מילואים המתבסס על צבא סדיר מצומצם. לפי תפיסה זו, הצבא נועד להיות מודרני בשיטות לחימתו ובדרך ארגונו, ומודרני למחצה בצידו ובשירותיו. במקרה כזה, כך נקבע, הצבא יפעיל 'את העליונות המדעית והטכנית של המדינה' לשם שיפור רמת הטיפול והאחזקה, לשם השגת עצמאות בייצור מרבית כלי הנשק והתחמושת בכמויות גדולות ולשם פיתוח כלי נשק מיוחדים לתפקידי סיוע טקטי ואסטרטגי. הערכת הצוות היתה שהחלופה הראשונה אינה מעשית מן ההיבט הכלכלי, ולפיכך יש להתבסס על החלופה השנייה.

ככלל המליץ צוות התכנון על בניין הכוח וארגונו בהתאם לאותם קווים שנקבעו עם ארגון הצבא לאחר מלחמת העצמאות, בראשית 1950: מערך מילואים הכולל את כל פוטנציאל כוח האדם של המדינה אשר אינו מרותק למאמץ המלחמתי במסגרת אחרת; וצבא סדיר מצומצם בהיקפו, המשמש 'בית-ספר' להכשרת לוחמי המילואים ומהווה את הכוח האחראי ל'חיפוי' על התארגנות המילואים במקרה של התקפת-פתע ולטיפול במשימות הביטחון השוטף. לפי תוכנית זו, מסגרת הקבע של הצבא הסדיר נועדה לשמש גרעין למפקדת צבא המילואים, ולתפקד כגוף המתכנן, כגוף המדריך והמאמן וכגוף המחזיק את מתקני סדר הכוחות בתקופות שאין בהן מלחמה.³²

בסיכום הפרק הראשון צוינו שבעה עקרונות מנחים: 1. מרחב המדינה ושטחי האויב המקיפים אותה מהווים זירה אחת המחייבת פיקוד אחיד; 2. חילות היבשה, האוויר והים יוקמו על-פי יחסים שייקבעו לאור הערכת המצב המלחמתי; 3. כוח מודיעין חזק נדרש כדי למנוע התקפת-פתע על המדינה; 4. שיטות הלחימה צריכות לנצל את הלילה כגורם המקטין

32. נספח 2 מציין את סדר הכוחות המלחמתי של צה"ל לשנים 1953–1960.

את השפעת עדיפות האויב בכוח אדם ובנשק; 5. הכוח צריך להיות נייד וקל לריכוז בכל אחת מחזיתות הזירה; 6. הכוח הצבאי יותאם למלחמה המצריכה תנועה בשטחי מדבר והר; 7. יש לפתח את אורח המלחמה המיוחד באמצעות טיפוח 'הלוחמה העקיפה'.

סדר כוחות השדה

המסמך קבע שעל-פי המדדים האסטרטגיים המעשיים והעיוניים יש צורך בעדיפות מזערית של 1:1.5 ביחס לכוחות האויב, ועל כן יש להקים בין 100 ל-150 גדודי שדה. במציאות היו לצה"ל רק 50 גדודים ברמה הראשונה, אך בעזרת צירוף גדודים של חיילים מבוגרים ויחידות הגנה מרחבית (הגמ"ר) ניתן היה להקים כ-110 גדודים. זאת ועוד, עדיפות כוחות השריון של האויב חייבה להכליל בסדר הכוחות של צה"ל גם כוחות נ"ט: יחידות תותחי נ"ט בעוצבות, עתודות ניידות של תותחי נ"ט מתנייעים, וכוח אווירי המצויד באמצעי לחימה נגד טנקים. לכוחות האוויר של האויב היה פוטנציאל לפגוע במערך כוחות היבשה, ולפיכך אמור היה סדר הכוחות של צה"ל לכלול גם חימוש נגד מטוסים ביחידות השדה – בייחוד ביחידות השריון וחיל התותחנים – וסדר כוחות מרחבי נגד מטוסים לשם הגנה על המתקנים ועל הבסיסים.³³

עוד קבע המסמך כי ניתוח זירת הפעולות הצפויות מחייב התייחסות לשתיים או שלוש חזיתות יבשתיות: 'חזית מערבית' נגד מצרים, ו'חזית מזרחית', העשויה להתחלק לשתי חזיתות משנה בהתאם לנסיבות, נגד ירדן, עיראק, סוריה ולבנון. לפיכך, נטען, הפעלת כוחות השדה מחייבת הקמת עוצבות זירתיות לפיקוד על כל אחת מחזיתות אלה. צוין כי ייתכן מצב שכוחות צה"ל יפעלו בעומק שטחי האויב בשעה שחלק מכוחותיו יהיו עדיין בשטח המדינה, ולכן יש הכרח להפריד בין הפיקוד על הכוחות שיעסקו בהתקפה ובין הפיקוד על אלה שימשיכו במגננה. כמו כן צוין כי אומדן השטח (אורכה של החזית נאמד בכאלף ק"מ) מלמד שיהיו בו פרצות נרחבות שלא ניתן יהיה להציב בהן כוחות.

כאמור, האסטרטגיה של צה"ל התבססה על לחימה בקווים הפנימיים. עובדה זו חייבה יצירת 'מרכזי כובד מתקפתיים' והעתקתם במהירות מגזרה לגזרה. המסמך קבע כי כדי לשמור על היוזמה ועל רציפות פעולות ההתקפה יש צורך במפקדות, שעליהן יוטל לתכנן ולהכין את המבצעים גם בטרם יועמדו לרשותן הגייסות. הכוונה היתה ליצירת מסגרת ארגונית-פיקודית משימתית – האוגדה – שמבנה הכוחות בה והיקפם לא יהיו קבועים אלא יותאמו למשימות.

לפני הצוות עמדו שתי אפשרויות: האחת – להמליץ על הקמת סדר כוחות מחולק, הבנוי בהתאם למשימות הבלימה ומתבסס על יחידות קבועות אורגניות לכל פיקוד ועל עתודה ניידת של הפיקוד העליון לתגבור החזיתות בהתאם לצורך; והשנייה – להמליץ על הקמת

33. נספח 3 מציין את יחסי כוחות השדה הקיימים בין ישראל לארצות ערב.

סדר כוחות בלתי־מחולק, שיהיה מאורגן במסגרת עוצבות שדה בלתי־תלויות; אלה יהיו מאגר גדול אחד, אשר יופעל באמצעות הפיקוד העליון בהתאם לצרכים. ההצעה שגובשה היתה מעין פשרה בין שתי האפשרויות: הוצע כי כלל היחידות יעמדו לרשות הפיקוד העליון, ואיגודן מראש ייעשה בהתחשב בצורכי הבלימה הראשונית במקרה של הפתעה. הפיקודים ימשיכו להיות הגורם האחראי להקמת היחידות, אך בידי הפיקוד העליון תישאר השליטה והסמכות להקצותן מחדש לפי צורכי המערכה.

הפרקים הבאים של המסמך עוסקים בפרוטרוט בחילות מערך הלחימה והסיוע (חיל הרגלים, חיל השריון, חיל התותחנים, חיל ההנדסה וחיל הקשר). בנוגע לחיל הרגלים הומלץ, בין היתר, לדאוג לניצול מרבי של כוח האדם באמצעות מיון קפדני והכללת גילאים מבוגרים יותר בסדר הכוחות של צה"ל; לבנות מספר גדול יותר של מסגרות לוחמות תוך כדי ויתור על יסודות בעלי ערך משני; לפתח תורת לחימה המתבססת על ניצול הלילה לשם התגברות על העדיפות הכמותית של האויב; להשיג ניידות טקטית בהתבסס על כושר הליכה ועל ארגון תזווה בצעידה לביצוע הסתננות, וניידות אופרטיבית, ממונעת בעיקרה, בהסתמך על רמת אימון גבוהה בטכניקה של חיל רגלים ממונע (חרמ"ן); לשלב כוח אדם מרותק ביישובי ספר בארגון מערכת הגנה מרחבית; ולפתח את נושא הפשיטה ברמה האסטרטגית, האופרטיבית והטקטית.

הנתונים הראו כי באזורים המדבריים אין התיישבות רצופה, כי האוכלוסייה בהם מעטה ומורכבת בעיקר מבדווים נודדים וכי ניתן לבצע בהם חדירות ואיגופים אופרטיביים וטקטיים. לעומתם, באזורים ההרריים היו מצויים ריכוזי אוכלוסייה בצפיפות משתנה. צוין כי רוב השטחים עבירים לכלי רכב זחלים או לרכב עם הנעה קדמית, וכי נוסף על כך קיימת רשת כבישים דלילה ויש מספר מצומצם של דרכים המתאימות לתנועת כלי רכב רגילים.

המסמך קובע כי חלק מן הפוטנציאל הצבאי של האויב ודרכי התחבורה שלו ממרכזיו לעבר גבולות ישראל מצויים לאורך חופי הים או בקרבתם, וכי אלה יכולים להיות מטרות לפשיטות שתבוצענה דרך הים; למטרות אחרות, כמו שדות תעופה בסיני, אפשר להגיע דרך האזורים המדבריים. נוסף על כל אלה הוגדרו מטרות מסוימות כ'קשות', משום שלא אפשרו גישה באמצעות חדירה יבשתית או בדרך של נחיתה מן הים. נקבע כי את הפשיטות למטרות אלה יהיה צורך לבצע דרך האוויר, באמצעות יחידות צנחנים או יחידות מוטסות במסוקים. עוד צוין כי הפעלת כוחות מוטסים במקביל לחדירת הכוחות העיקריים עשויה לסייע לתנופת החדירה בכך שתאפשר תפיסת שטחים חיוניים בעומק.

ניתוח הפריסה הגאוגרפית של מערכת ההגמ"ר, שהתבססה על יישובי הספר עם כוח האדם המרותק בהם, הצביע על כך שבמסגרת סדר הכוחות המוצע לבניית חיל הרגלים עשויה מערכת זו לשמש מעין מנגנון התראה. הוערך כי בעזרת תגבור של כוחות תוכל מערכת ההגמ"ר לגרום להשהיית כוחות האויב בגזרות השונות ולאפשר גיוס מלוא הפוטנציאל שבעורף.

הפרק הרביעי של המסמך עוסק בחיל השריון. בפרק מוצע לנצל את סדר הכוחות של חיל זה לביצוע מבצעים מהירים וארוכי טווח כדי להגיע להכרעת המערכה היבשתית. המסמך

ממליץ שעד שנת 1960 יורחב ויוגדל מערך חיל השריון בצה"ל לסדר גודל של אוגדה בעוצמה של שלוש חטיבות שריון ובתוספת של כוחות סיוע לחיל הרגלים. נקבע כי יחידות 'משחית' טנקים יכולות לשמש לעיבוי המערכים נגד טנקים. כמו כן הומלץ לכלול בסדר כוחות זה גם גורמי הטעיה והונאה וליצור 'יחידות דמה'.

בניין סדר הכוחות של מערך השריון נגזר גם מאופיה הגאוגרפי של זירת הלחימה. צוין כי בשל גודלם המוגבל של כוחות האויב ביחס למרחב עשויים להיווצר מרחבים ריקים, אגפים חשופים יחסית ופרצות בהיערכות האפשרית של צבאות ערב. לעומת זאת צוין כי מרחבה המצומצם של המדינה, מיקומה בין מדינות ערב ורשת הדרכים שלה מאפשרים להניע כוחות ניידים במהירות לשם ביצוע תמרון הכרעה בקו פנימי. עוד נטען כי רוב שטחי הארץ והשטחים הגובלים בה נוחים לפעולת שריון ברוב ימות השנה, אם כי בכמה אזורים לא ניתן להפעיל כוחות שריון במסגרות העולות על מחלקה או פלוגה. גזרות הלחימה מוינו וסווגו לשלושה סוגים: גזרות המתאימות לפעולת שריון עצמאי, גזרות המתאימות לפעולות סיוע לחיל הרגלים, וגזרות המתאימות לפשיטה ולאבטחה בלבד. כמו כן נטען כי פעולות השריון עשויות להיערך במרחק של מאה קילומטרים מגבולות המדינה, ועל כן יש להתאים את המערך המנהלתי של הכוחות בדגש על הקצאת אמצעי תובלה להעברת לפחות גדוד טנקים שלם בבת אחת.

הפרק החמישי של המסמך עוסק בחיל התותחנים. הוא מציע לנצל את סדר הכוחות של חיל זה לביצוע ייעודו: סיוע באש מתמדת ורצופה לכוחות השדה; חיפוי באש על הגייסות בקרב הגנה נייד או נייד; פגיעה בעומק מערך האויב לשם ערעור שליטתו בכוחותיו, מניעת הפעלה של עתודותיו והפרעה לאספקתו; איתור מקורות האש הארטילרית של האויב והשמדתם; השמדת כוחות השריון של האויב באמצעות אש שטוחת או תלולת מסלול; והפעלת הגנה מן הקרקע נגד מטוסים התוקפים מטרות חיוניות במרחב המדינה ובקרב כוחות השדה.

הפרק השישי של המסמך עוסק בחיל ההנדסה. הוא מסביר כי יש להבין את תפקידו וייעודו של החיל על רקע אופיים הגאוגרפי של הארץ ושל זירות הלחימה ובעיות זמן ומרחב בניהול המערכה. לפי האמור בו, היעדר עומק אסטרטגי ונדירותם של מכשולים טבעיים בחלקים גדולים של אזורי הגבולות מחייבים 'יצירת עומק מלאכותי' באמצעים הנדסיים (בין היתר הודגש הצורך בלוחמת מוקשים). עוד נטען כי מיעוט הכוחות מחייב פעולות חסימה והגנה על אגפים בכוחות קטנים באמצעות שיפור מכשולים טבעיים קיימים. טקטיקה זו תאפשר גם פעולות עקיפה ואיגוף בהסתייע בכוחות הנדסה. לסיכום נטען כי צורכי הסיוע ההנדסי מחייבים הקמת סדר כוחות שיוכל להעניק לכוחות השדה סיוע הנדסי צמוד רב-גוני ורב-כמותי הן בשלב הבלימה והן בשלב המתקפה.

הפרק השביעי של המסמך עוסק בחיל הקשר. הפרק קובע כי את חיל הקשר יש לארגן בהתאם לאופי מערכות הקשר ולאופן הפעלתן, החל באמצעים הפשוטים יחסית בדרג הגדוד, עבור לאמצעים המורכבים יותר בדרג החטיבה והאוגדה, וכלה בדרג הפיקוד המרחבי והמטה הכללי. נקבע כי במסגרת סדר הכוחות של חיל הקשר יכללו הכוחות של העוצבות והכוחות

המפעילים את מתקני המטה הכללי, בהנחה שאת אמצעי הקשר ברמת הגדוד והמטה יפעילו אנשי הדרג הלוחם.

בתקופה הנדונה היתה מערכת הקשר הקווי האזרחי בארץ דלה ואפשר היה לפגוע בה בקלות רבה, זאת בשל היותה מבוססת על קווים גלויים וקרובה לגבולות המדינה, ובשל היעדרו של ציוד חלופי למקרה של פגיעה בה. למרות זאת, הנחת היסוד היתה שמערכת הקשר האזרחית תהיה חוט השדרה של מערכת הקשר הצבאית בתוך שטח המדינה, ותשמש נקודת מוצא להרחבת הרשת הקווית בשטחים שיכבשו כוחות צה"ל מחוץ לגבולות המדינה. הניסיון הוכיח שרצוי שהדואר האזרחי ימשיך לטפל במערכת זו גם בשעת חירום – אם כי בפיקוח הצבא. ההנחה היתה שהקשר בין המטה הכללי ובין הפיקוד יתבסס על קווי הדואר הקיימים, ואילו בין הפיקוד ובין הדרגים הנמוכים ממנו יונחו קווים צבאיים.

סדר הכוחות במערכים האחרים

נוסף על סדר כוחות השדה עוסק מסמך צוות התכנון גם במערכים האחרים של צה"ל: בחיל האוויר ובתפקידו ככוח מחץ, בחיל הים ובתפקידו בהגנה על חופי המדינה, בסדר הכוחות המנהלתי ובמערכת ההגנה האזרחית.

הפרק השמיני של המסמך עוסק בבניין חיל האוויר ככוח מחץ.³⁴ השוואת יחסי הכוחות הראתה כי לאויב תהיה עדיפות איכותית וכמותית במטוסים ובציוד. לכן, נטען, יוכל חיל האוויר להשיג עדיפות רק אם יתמקד באיכות ולא בכמות ויפתח שיטות לחימה המבוססות על שימוש מושכל יותר בציוד שיעמוד לרשותו. נקבע כי מערכת נשק נגד־מטוסים היא חיונית להגנה על שדות התעופה והמתקנים העיקריים של המדינה, אך היא בלבד לא תספק את הצרכים. כדי להגן על שמי המדינה, כך נטען, יהיה צורך לצמצם בהקדם את כוח האוויר של האויב באמצעות פעולות תקיפה מן האוויר ומן היבשה.³⁵

בניין כוחו של חיל האוויר בעידן שלאחר מלחמת העצמאות נועד למטרות של 'מלחמה מודרנית', ומכאן נבע סדר העדיפויות של משימותיו: השגת עליונות אווירית במטרה למנוע מחילות האוויר של האויב אפשרות לבצע הפצצות אסטרטגיות ולפגוע בריכוזי אוכלוסייה ובמתקני צה"ל, ובמטרה לאפשר לכוחות המילואים להתגייס בלא סכנת היפגעות; סיוע ישיר לכוחות היבשה והים בביצוע משימותיהם, והובלה אווירית. הבעיות שלפניהן ניצב החיל בראשית דרכו היו היעדר מקורות לרכש של מטוסים וציוד והצורך להכשיר צוותי

34. ראוי לציין כי תהליך בניית חיל האוויר ככוח מחץ החל כבר בראשית 1950. תהליך זה היה מלווה בתחילתו בעימות חריף בנושא מעמדו של חיל האוויר ומידת כפיפותו לפיקוד העליון. על כך ראו בהרחבה: יצחק שטייגמן, מעצמאות לקדש: חיל האוויר בשנים 1949-1956, תל־אביב 1990, עמ' 45-62.

35. נספח 5 של המסמך מציין את יחסי כוחות האוויר הקיימים בין מדינות ערב לישראל. נספח 6 של המסמך עוסק בסדר הטייסות המוצע לחיל האוויר.

אוויר וקרקע במשך פרק זמן ארוך. לפיכך הומלץ שחיל האוויר לא יתבסס על צבא מילואים, אלא על מערך סדיר המושתת על צבא קבע.³⁶

במהלך 1952, עם רכישתם של 120 מטוסי בוכנה חדשים, גדל סדר הכוחות של מטוסי הקרב בחיל האוויר.³⁷ באוקטובר עודכנה הוראת הפיקוד העליון 'ח"א - ייעוד, תפקידים, צינורות פיקוד ומטה', ועם עדכונה נקבע מחדש ייעוד החיל: הגנה אווירית על מרחב המדינה, לחימה אווירית לשם שיתוק כוחו האווירי של האויב ולשם השגת עליונות אווירית, פגיעה בכוחו הצבאי של האויב בעורפו, סיוע התקפי וסיוע בתובלה האווירית לכוחות צה"ל.³⁸

הנחת המוצא של צוות התכנון שפעל בראשות יובל נאמן בקיץ 1953 היתה שהמזרח התיכון הוא זירה אחת שאינה ניתנת לפיצול. לקחי מלחמת העצמאות לימדו כי מדינות האויב יפעילו את כל כוחות האוויר שלהן במקביל ובמתואם כדי להשיג את ההכרעה, וייתכן שאפילו יכפיפו את כולם לפיקוד משותף. עוד צוין כי שטחה הקטן והמצומצם של המדינה מאפשר כיסוי קל, לעומת שטח הנרחב של מדינות ערב, שיחייב פיזור של מאמץ חיל האוויר. כמו כן, העליונות האווירית היתה חשובה לאבטחת תנועתם של כוחות היבשה לאורך צירי התנועה שלהם.

לאור כל זאת הועלו במסמך שתי אפשרויות להפעלת חיל האוויר: האחת - הפעלת מלוא הכוח האווירי מיד עם פרוץ הקרבות לשם הכרעת הכוח האווירי של האויב; ואילו השנייה - הפעלת הכוח האווירי בהתמדה כדי להשיג את אותה מטרה בלא להפעיל את מלוא העוצמה מיד, כדי שבמקביל לכך אפשר יהיה לסייע לכוחות היבשה והים. חיל האוויר העדיף את האפשרות הראשונה.

במסמך צוות התכנון הוגדרו משימות חיל האוויר כך: יצירת מצב אווירי נוח במרחב היבשתי והימי בתוך שטח המדינה ומחוץ לה; סיוע לכוחות השדה והים, ובייחוד ניצול המצב הנוח למניעת פעולותיהם של כוחות אויב ולנטרול מערכם; ופגיעה בעומק האויב במגמה לשבש מערכות מטרה שהשמדתן תמנע את המשך הפעלת כוחותיו או תערער כללית את רצונו להמשיך במלחמה. בהתאם למשימות אלה הוצע לחיל לבנות את סדר הכוחות המבצעי כך: ליירוט - שלוש טייסות סילון לפעילות יום וטייסת בוכנה למשימות לילה; לסיוע התקפי - שלוש טייסות קרב בוכנה ושתי טייסות קרב הפצצה; להפצצה טקטית ואסטרטגית - שלוש טייסות; לסיור - טייסת סיור לטווח ארוך, טייסת צילום ושלוש טייסות סיור וקישור; לתובלה - טייסת או שתיים של מטוסי תובלה בינוניים למשימות תובלה והצנחה, טייסת מטוסי תובלה כבדים וטייסת מסוקים; ושבע טייסות דמה להטעיה.

36. דברי מפקד חיל האוויר אהרון רמז לפני הוועדה לענייני חוץ וביטחון בעניין כיווני התפתחות החיל לשלוש השנים הקרובות, פרטיכל ישיבת ועדת חוץ וביטחון של הכנסת מ-20 במרס 1950, ג"מ, חטיבה 60, מכל א' 7562, תיק 2.

37. על רכישת מטוסי הבוכנה ראו בהרחבה אצל שטייגמן, מעצמאות לקדש, עמ' 64-78.

38. הוראות הפיקוד העליון מס' 12/51 מ-16 באוקטובר 1952, 'ח"א - ייעוד, תפקידים, צינורות פיקוד ומטה', א"צ 540/55-22.

הפרק התשיעי של מסמך צוות התכנון עוסק בחיל הים. הצורך בכוחות ימיים נבע ממיקומה של ישראל באגן המזרחי של הים התיכון כשהיא מוקפת מכל עבריה היבשתיים במדינות עוינות, ושליטתן של מצרים וסעודיה על חופי ים סוף – שליטה שהגבילה את השימוש בנמל אילת. החשש היה שבעת מלחמה יטילו מדינות ערב הסגר ימי על ישראל וימנעו את הגעתה של אספקה מן החוץ.³⁹

ניתוח מבנה החוף המזרחי של הים התיכון קבע שגם לישראל וגם למדינות ערב יש אפשרות לבצע נחיתות כמעט לכל אורך החוף. מאחר שלא היתה אפשרות לסגור את הגישות לחוף באמצעי מיקוש או באמצעים טכניים אחרים, נקבע כי חיוני להגן על הפוטנציאל של המדינה באמצעות אבטחת חופיה. אמנם נטען כי לפגיעה בפוטנציאל של האויב שיימצא ליד החוף לא תהיה השפעה מכרעת על מהלך המלחמה, אך לעומת זאת צוין כי הגישה בדרך הים תאפשר לפגוע בדרכים היבשתיות המובילות ממרכזיו של האויב לגבולות המדינה.

כוח ימי של ממש היה רק למצרים. עם זאת, במקרה של מלחמה כוללת יכול היה כוח זה לנצל גם את הבסיסים שבחופי סוריה ולבנון ואף להפעיל במסגרתו את הכוחות הימיים המצומצמים של מדינות אלה. ואולם, למרות עדיפותו של הצי המצרי על פני חיל הים של צה"ל, עובדת היותו מבוסס על מספר קטן של כלי שיט גדולים עשתה אותו פגיע. ההנחה היתה שהצי המצרי יוכל להסיע ולהנחית בבת אחת יותר מצוות קרב גדודי, ובמאמץ מרוכז יוכל לספק ולהחזיק ראש חוף שיקים. על סמך הנחה זו נטען כי חיל הים של צה"ל יצטרך לטפל בצי האויב עוד לפני הגעתו ליבשה, אף שהמשימה העיקרית של חיסול ראש החץ עלולה להיות מוטלת על כוחות השדה, ובעיקר על כוחות ההגנה המרחבית. צוות התכנון המליץ לחזק את מערכת ההתראה הקיימת לשם אבטחת החוף, אם כי ציין שאינו רואה מקום להקמת סוללות חוף. נקבע כי לצורך אבטחת החופים ניתן להשתמש, נוסף על כלי השיט הצבאיים, גם בספינות דיג אזרחיות, שתותאמנה למשימותיהן לאחר גיוסן וצירופן לכוח משמר החופים; בדרך זו יוכל חיל הים לפנות ולהעביר יחידות לפעולות הנחתה ופשיטה בעורפו של האויב, בעיקר בלחימת לילה. נטען כי הפעלת חיל הים בתפקידי הטעיה או פשיטה למטרות סיוע ללחימה היבשתית והאווירית תתרום לפיזור מאמצי האויב ובכך תקל על כוחות היבשה לבצע את משימותיהם.

ההערכה היתה כי בעת מלחמה יפעל האויב באחת משתי דרכים: האחת – הנחתת כוח במסגרת פשיטה או לשם הקמת ראש חוף; והשנייה – הטלת הסגר ימי. מכאן נבע כי יש להוסיף לכוח הימי כלי שיט גדולים לשם הקמת צי בעל עדיפות, אשר יקנה יתרון ימי ויבטיח את אספקת צורכי המדינה דרך הים. אמנם תחשיבים כלכליים לימדו כי מדובר באפשרות שעלויותיה הגבוהות אינן עומדות ביחס ישר לתועלת שניתן יהיה להפיק ממנה, אולם עם זאת היה ברור שאין להתעלם לחלוטין מפיתוחו של צי. לפיכך נבחרה אפשרות ביניים: החזקת צי ימי בממדים מוגבלים, שתפקידיו יהיו אבטחת החופים, פיזור מאמצי האויב ופריצת הסגרים ימיים.

39. נספח 7 של המסמך עוסק ביחסי הכוחות הימיים.

הפרק העשירי של המסמך עוסק במסגרות התמיכה הלוגיסטיות ובניהול כוח האדם ושירותי הפרט. המסמך קובע כי יש הכרח להנהיג חיסכון מרבי בכוחות לא־לוחמים ולצמצם יחידות לוגיסטיות. לצורכי ההגנה חולקה הארץ לשני אזורים, צפוני ודרומי, שכללו גם את ריכוזי האוכלוסייה בתל־אביב רבתי, בחיפה רבתי ובמחוז ירושלים. במסמך צוין כי חלוקה זו מחייבת בנייה של שתי מערכות אחזקה בסיסיות בשני המרחבים, למקרה שהארץ תבותר והאזורים ינותקו זה מזה.

תכנון פריסתן של מערכות התמיכה הלוגיסטיות ודרך ניהול כוח האדם ושירותי הפרט נקבעו בהתאם להרכב הכוחות הפועלים בשלבי הבלימה והמתקפה. הערכת סדר הכוחות הדרוש למערכות אלה בעת מלחמה הורתה כי יש הכרח בניצול מרבי של הפוטנציאל האזרחי של המדינה, בשלוש דרכים: האחת – גיוס, כלומר הכללת אמצעים אזרחיים בסדר הכוחות והפיכתם לאמצעים צבאיים לכל דבר ועניין; השנייה – ניצול האמצעים האזרחיים, כפי שהם מאורגנים במסגרת האזרחית, לביצוע משימות לצורכי הצבא; והשלישית – הפעלת הפוטנציאל שיוכרוז כחיוני למדינה בהתאם לסידורים שתקבע הוועדה העליונה של המשק, תוך כדי מתן עדיפות לביצוע הזמנות של משרד הביטחון. עם המערכות החיוניות למדינה נמנו גופים כמו בתי־חולים ובתי־הבראה; מאפיות, מכבסות ומחסנים; גורמים האחראים לביצוע עבודות אחזקה בדרג מטכ"ל (מספנות, מפעל בדק למטוסים, בתי־מלאכה וסדנאות לרכב); שירותים ותשתיות בתחום התחבורה והדואר (נמל התעופה לוד, שירותי המטאורולוגיה, הנמלים, חברות התעופה ואוניות צי הסוחר, שירותי הובלות שונים); גופים המבצעים עבודות הנדסיות (סולל־בונה, חברה לעבודות עפר, 'חריש' וחברות בניין אחרות); שירותי אספקת המים; משטרת ישראל (לשם פיקוח על תנועות האוכלוסייה וחיפוש עריקים) ותשתיות בתי־הסוהר; וכן גם שירותי דת, משפט ותרבות.

במסגרת ההיערכות הכוללת נדון גם נושא היערכות המשק הלאומי למלחמה למשך שלושה חודשים בהתחשב בצרכים ובאילוצים שמצב החירום יטיל עליו. המסמך מציג שתי אפשרויות להפעלת המערכות הלוגיסטיות: בראשונה מוצע כי משימת השברתן ואחזקתן של עוצבות השדה עד השטחים הקדמיים תופקד בידי מתקני המטכ"ל ותבוצע בהתאם להוראותיו ולהוראות קציני החיל הראשיים; האפשרות השנייה מציעה כי ההשברה תבוצע בידי מתקני המטכ"ל ותנוהל בהתאם להוראותיו ולהוראות קציני החיל הראשיים, ואילו משימת אחזקתן של עוצבות השדה תבוצע בידי מתקנים מרחביים. בשני המקרים הוצע כי האחזקה בשטחים הקדמיים תבוצע בעוצבות בידי יחידות אחזקה אורגניות. האפשרות הראשונה היתה נוחה מבחינת עבודת המטה וצינורות הפיקוד, שכן במקרה זה אחריות האחזקה היתה צמודה לאחריות המבצעית – בניגוד לאפשרות השנייה, שבה הוטלה אחריות האחזקה על מפקדה נפרדת. לעומת זאת, מבחינת הטיפול השוטף היתה האפשרות השנייה עדיפה, שכן במקרה זה יכלו העוצבות לפנות אל הגוף שתפקידו לשרתן. כמו כן, אפשרות זו היתה הגיונית משום שהציעה לנצל את המרחב שממילא היה מופקד על השטח העורפי להפעלת האלמנטים שהיו ממוקמים בשטחו.

הפרק האחד־עשר של המסמך עוסק במבנה הארגוני של מערכת ההגנה האזרחית. מסקנות

המסמך היו שקיימת אפשרות שמטוסי האויב יפגעו בעורף האזרחי, אף שהסבירות לכך פוחתת לנוכח הסיכוי להשיג עליונות אווירית ישראלית. מכל מקום, נקבע כי במידה שהאויב ישיג עליונות אווירית הוא יוכל להפגیز מהים גם את המרכזים העירוניים בתל-אביב ובחיפה. למדינת ישראל לא היו אמצעי נשק יעילים נגד מטוסים – כאלה שיכלו לשבש או למנוע הפצצות מהאוויר – וגם לא תותחי חוף שיכלו להרתיע הפגזה ימית. חסר לה גם כוח האדם להפעלת כלי הנשק הללו, שכן לאור עדיפות האויב בכוחות השדה היה הכרח לגייס את מרב כוח האדם לעוצבות השדה של צה"ל. זאת ועוד, היעדר העומק האסטרטגי יצר טשטוש בין החזית הצבאית ובין העורף האזרחי. המסמך קבע כי המרחקים הקצרים בין בסיסי האוויר של האויב ובין מרכז המדינה יאפשרו לו לבצע הפצצות בתדירות גבוהה. אמצעי ההתראה המוקדמת היו מוגבלים ביעילותם, בגלל קרבת בסיסי האויב לגבולות המדינה והאפשרות שמטוסיו יגיעו למרכז המדינה בטיסה נמוכה דרך הים. מאחר שעיקר כוחו של צה"ל התבסס על צבא מילואים, היה גם חשש שעם פרוץ מלחמה יפציץ האויב את ריכוזי האוכלוסייה כדי לשבש את תהליך גיוס הגייסות.

רוב אוכלוסיית הארץ וכל השירותים החיוניים היו מרוכזים בערים הגדולות. האפשרות לפנות את האוכלוסייה מן המרכזים העירוניים במקרה של מלחמה היתה מוגבלת, בשל מצבה הגאוגרפי של המדינה. לאור פגיעות גבוהה זו הובע חשש שאם יצליח האויב להשיג עליונות אווירית, ואולי אף בלא ששיגה, יעמוד לרשותו כוח שבאמצעותו יוכל לבצע הפצצה אסטרטגית ברחבי המדינה – זאת נוסף על הסיוע שיעניקו לו כוחות השדה. כמו כן נקבע כי האויב יוכל להקצות כוחות להפצצת העורף אם מטוסיו לא יושמדו עם תחילת המערכה. החשש היה שתוצאות פעולות אלה נגד האוכלוסייה האזרחית יגיעו לממדים של סיכון הביטחון הלאומי כולו.

המסמך הציע שתי שיטות לארגון מערכי ההגנה האזרחית: האחת – ארגון מערך ארצי הכפוף לשלטון האזרחי ומקיים זיקה לצה"ל בתוקף חוק הג"א; והשנייה – ארגון המערך כחיל מקצועי בצה"ל, ששלוחותיו המרחביות כפופות למפקדות ההגנה המרחבית השונות, כפי שהיה עד לאותה עת. המסקנות בנוגע לארגון מערכת ההגנה האזרחית היו כדלקמן: לאור הסכנה הממשית לפגיעה באוכלוסייה אזרחית במרכזים העירוניים יש לראות במערכת זו את אחד השירותים החיוניים לשעת המלחמה; ייעודה והמבנה האזרחי שלה מחייבים להעבירה למגזר האזרחי כאשר ייווצרו התנאים המתאימים לכך; מבנה המערכת צריך להיות גמיש ומותאם לתנאי המקום, ולכלול מספר מרבי של יחידים שאינם חייבים בגיוס ומוסדות מדינה שונים; את השירותים המקצועיים ואת הדרכתם יש להשתית על מסגרות אזרחיות קיימות; ולבסוף, הומלץ שצידוד המערכת יכלול אמצעים הנמצאים ברשות מוסדות ממשלתיים, עירוניים וציבוריים.

המסמך והשפעותיו על גיבוש מדיניות הביטחון של דוד בן-גוריון

כידוע, ביולי 1953 החליט דוד בן-גוריון לצאת לחופשה מתפקידו כדי להיערך לאתגרים שסבר כי יש להעמידם בראש סדר העדיפויות הלאומי. לממלאי מקומו הזמניים נתמנו משה

שרת כראש הממשלה ופנחס לבון כשר הביטחון. ב־26 באוגוסט 1953 מימש בן־גוריון את החלטתו ויצא לחופשה לקראת פרישתו מתפקידיו כראש הממשלה וכשר הביטחון, ובמשך שישה שבועות בדק מחדש את מצב הצבא ואת צורכי הביטחון. ב־18 באוקטובר 1953 שב בן־גוריון מחופשתו וביקש להציג לפני הממשלה את עיקרי ממצאיו ואת משנתו המדינית־בטחונית. ואולם, באותו יום עמדה על הפרק היערכות הממשלה לנוכח התגובה הבין־לאומית לפעולת קיביה. הצגת תוכניותיו הבטחוניות של בן־גוריון נדחתה אפוא ליום המחרת, ונערכה בשתי ישיבות הממשלה ב־19 וב־20 באוקטובר 1953.⁴⁰

בתחילת דבריו לחברי הממשלה ציין בן־גוריון כי 'בדיקה זו מחייבת לשכוח כאילו כל מה שיודעים מכבר ולהסתלק מדעות קודמות ומקבילות ולראות הכל בראייה חדשה, כאילו ראייה ראשונית'. נקודת המוצא שלו היתה 'ייעול הצבא וחיסכון'. כמו כן ציין: 'הפעם היה קל יותר לעשות את הבדיקה, כי יש לנו צבא מאורגן, יש מטה ויש כלים לכך והמטה בוחן עצמו מדי פעם באיזו מידה הדברים יעילים, ובאיזה מידה הסידורים הולמים את הצרכים ואת הסכנות העומדות בפנינו בעתיד'. הוא הוסיף וציין כי למרות צמצום צה"ל עם פיטורי 2000 חיילי הקבע חלה התקדמות באימון, בתכנון ובסידור המשקי של הצבא. דעתו על המטכ"ל היתה חיובית, ובעניין זה העיר כי 'יש בחורים נבונים ומסורים, יש סדר, פיקוח, תכנון ומחשבה'. בן־גוריון ציין כי בגיבוש משנתו המדינית נסתייע רבות בצוות המטכ"ל שפעל בראשות ראש מחלקת תכנון, יובל נאמן – הצוות שסיכום עבודתו מוצג בהערכת המצב הנדונה כאן – ובהמשך סקירתו לפני חברי הממשלה הציג נתונים רבים שקיבל מצוות זה. הוא אף הדגיש חד־משמעית כי 'רוב המסקנות שאביא לפניכם הם בעצם מסקנות הצבא עצמו, אולי מסקנה אחת או שתיים שרק אני אחראי לה'. השוואת מסמך צוות התכנון עם פרטי־כל שתי ישיבות הממשלה אכן מלמדת על השפעתה של עבודת צוות התכנון על חשיבתו של בן־גוריון. עם זאת, נדגיש כי רעיונותיו של בן־גוריון כפי שהוצגו בישיבת הממשלה נבעו מתפיסתו־משנתו המדינית־בטחונית הרחבה, שגרסה כי הביטחון אינו תלוי רק בצבא. בתחילת סקירתו הציג בן־גוריון את השאלה: 'האם צפויה לנו מלחמה, ואם צפויה לנו מלחמה – האם נוכל לעמוד בה?'. מסקנתו הברורה היתה שמדינות ערב מתכוננות למלחמה נגד ישראל; עם זאת, הוא העריך כי לאור הלקחים שלמדו מהמלחמה ב־1948 הן לא יצאו למלחמה חדשה עד שיארגנו וישכללו את צבאן, יצברו מלאי תחמושת ואמצעי לחימה ויארגנו את המערכה בפיקוד משותף. ההערכה שהגיע אליה בעזרת גורמי המודיעין היתה שמדינות ערב לא יהיו מוכנות למלחמה לפני 1956. זאת ועוד, למרות העדיפות שהיתה לערבים ביחסי הכוחות בכל הקשור בכוח אדם ובנשק, בן־גוריון האמין ביכולתו של צה"ל לנצח בזכות היתרון הגאוגרפי (מלחמה בקווים פנימיים) והיתרון הטכנולוגי, ובזכות אחדות העם והמוטיבציה. הוא קבע כי 'מכל האמור נובעת מסקנה אחת. מכיוון שבכמות לעולם לא נשתווה יש לנו רק עצה אחת: לעלות עליהם באיכות. איכות היא הרבה דברים'.

40. תרשומת ישיבת הממשלה הרביעית, פרטי־כל ישיבה ז/שי"ד, י" בחשוון תשי"ד, 19 באוקטובר 1953, ופרטי־כל ישיבה ח/שי"ד, י"א בחשוון תשי"ד, 20 באוקטובר 1953, ג"מ.

בהמשך סקירתו ציין בן-גוריון את שלושת השלבים שעבר צה"ל בהתפתחותו: השלב הראשון, במלחמת העצמאות, כונה בפיו 'אלתור'. בן-גוריון טען כי 'אז לא עסקנו בסידורים, בחיסכון ובדאגות אחרות, אלא רק בדבר אחד: לא להיכשל, לנצח, שום דבר לא היה אכפת לנו'; השלב השני היה ארגון צה"ל ובניינו במתכונתו החדשה, בשנים 1950-1952, כצבא הבנוי מגרעין סדיר וממערך מילואים; השלב השלישי היה ארגון צה"ל מחדש בתחילת 1953, בעקבות הצורך לצמצם את תקציב הביטחון. בהמשך הוא הדגיש שני נושאים שלא ניתן היה להתעלם מהם בשנת 1953: צמצום העלייה לארץ עד כדי הפסקתה, והמשך הכנותיהן של מדינות ערב לקראת התקפה על מדינת ישראל. כמו כן ציין לפני חברי הממשלה את בעיית היעדר העומק האסטרטגי ואת המסקנות הנובעות מכך: הצורך בחיל מודיעין טוב כדי 'שנדע בכל זמן ובעוד זמן על המתרחש מעבר לגבול' (הוא ציין כי 'חיל מודיעין טוב שקול בעיניי כעשר חטיבות'); הצורך בכלי רכב בצה"ל, המחייב הסתמכות על המשק האזרחי; והחשיבות הנודעת לכוחות המחץ – חיל האוויר וחיל השריון – ולחיל הים, שיופקד על שמירת חופי המדינה.

משה שרת התרשם עמוקות מסקירתו של דוד בן-גוריון. ב־19 באוקטובר 1953 רשם ביומנו:

ב־10 ישיבת הממשלה. ב"ג הרצה ארוכות על היערכות צה"ל לקראת סכנת סיבוב שני. דבר כשעתיים וחצי. ההרצאה הכילה ניתוח מעמיק – יותר יסודי מכל הערכה ששמעתי מפיו בענייני צבא – של בעיית הגנת המדינה בפני התקפה ערבית מחודשת. נקב מספרים מפורטים ומדויקים – גם מדאיגים – על גידול כוחן הצבאי ועצמת זיונן של ארצות ערב וקבע שלוש מגמות בכוונותן להתקפה על ישראל: השבחת האימון, שכלול הציוד ואחדות הפיקוד. בשלושת כיוונים אלה עתידים הערבים להגיע לשיא הנכסף ב־1956. הדגיש את היתרונות העיקריים – הכושר המקצוע והרוח – ועמד על הבעיה המרכזית של קידום כוחנו הצבאי שהוא העלאת איכותו, מכל הבחינות, לשיא האפשרי.⁴¹

למחרת, ב־20 באוקטובר 1953, המשיך בן-גוריון את סקירתו, והפעם התמקד בנושאים כמו הצורך בקיום משרד הביטחון לצדו של המטכ"ל, שירות הנשים, החינוך בצה"ל, חשיבות הגדנ"ע, הנושא העדתי, ונושאים נוספים שהגדירם 'עניינים בלתי-צבאיים אבל בטחוניים'.⁴² בסיום דבריו הציג בן-גוריון את התוכנית שהתווה לביצור הביטחון הלאומי במהלך שלוש השנים הקרובות. תוכניתו כללה שמונה-עשר נושאים, שמהם נציין רק את הסעיפים הצבאיים: גיבוש תוכנית אימון ורכש; שכלול האיכות ושיפורה; הגדלת ההשקעה ביחידות הלוחמות על חשבון השירותים; העדפת כוחות המחץ – שריון וחיל האוויר – מחד, והכשרת יחידות ללוחמה זעירה (יחידות קומנדו) מאידך; אימון מפקדי המילואים לפני עריכת האימון הכולל; יצירת תנאים לגיוס מהיר של מילואים (רכב ומחסנים); איזון תקציב הביטחון

41. משה שרת, יומן אישי, א, תל-אביב 1978, עמ' 54.

42. תרשומת ישיבת הממשלה הרביעית, פרטי-כל ישיבה ח/שי"ד, י"א בחשוון תשי"ד, 20 באוקטובר 1953, ג"מ.

במגמה להגדיל את היקף הרכש של אמצעי הלחימה, הרכב והציוד ולהקטין את הוצאות האחזקה של כוח האדם; ביטול כפילויות במטות ובמשרד הביטחון וצמצום מספר השיא של חיילי הקבע והאזרחים עובדי צה"ל למינימום ההכרחי; שחרור הפיקוד הצבאי מעיסוק בנושאי משק וכלכלה והעברת הטיפול בנושאים אלה למשרד הביטחון, כדי לאפשר לפיקוד הצבאי להתרכז באימון ובתכנון מלחמתי; היעזרות מרבית במשק האזרחי בתחומי אספקה, הובלה, בניין, ייצור צבאי ושאר שירותי הצבא.⁴³ אפשר לומר שבסקירה זו באו לידי ביטוי אחד לאחד הרעיונות והנושאים שהעלה צוות התכנון במטכ"ל – וכפי שכבר צוין, בן-גוריון עצמו לא הסתיר מחברי הממשלה כי תפיסתו נשענת על מסקנות צה"ל.⁴⁴

בהמשך לסקירתו של בן-גוריון ערכה הממשלה ישיבה נוספת, ובה דנו השרים בסעיפים השונים של תוכניתו.⁴⁵ בישיבת הממשלה הרביעית סיכם בן-גוריון את הדיון, כשהוא שב ומדגיש כי בשלוש השנים הקרובות על צה"ל להתמקד בשני נושאים: הגברת כושרן של היחידות הלוחמות (ובתוכן כוחות המחץ – חיל האוויר וחיל השריון) ושל היחידות המיוחדות; והגדלת היקף הרכש והציוד ליחידות הלוחמות. בן-גוריון סיים באמרו: 'זוהי התמצית וזה העיקר. זו עבודת המטה ובעניין זה אין שום חילוקי דעות. זוהי הנקודה המרכזית [...] סיכמנו, שמענו סקירות עם מגמות מסוימות ובוזה גומרים את הבירור הזה. כאשר תתעורר איזו שאלה קונקרטית, ידונו עליה'.

הממשלה קיבלה את משנתו החדשה של בן-גוריון, ובהחלטתה נקבע 'לקבל לתשומת לב את המגמות שבוטאו בהרצאות של שר הביטחון ובמסקנות שהמציא לחברי הממשלה'.⁴⁶ אפשר לומר כי עם החלטת הממשלה התקבלה תפיסת הביטחון החדשה, התפיסה ה'התקפית-הגנתית', והתוכנית שהתווה בן-גוריון לתקופת שלוש השנים נמסרה לצה"ל לביצוע.⁴⁷

יישום המלצות המסמך במטכ"ל

יישומן של המלצות צוות התכנון החל עוד בטרם התקבלה החלטת הממשלה לאמץ את משנתו המדינית של בן-גוריון. למעשה, כמה חודשים לפני כן, לאחר הצגת המסמך 'סדר

43. דבריו בישיבת הממשלה רוכזו במסה 'צבא ומדינה', מערכות, 279-280 (מאי 1981), עמ' 2-11.

44. ראוי להדגיש כי בסקירתו לא עסק בן-גוריון כלל בהמלצות צוות התכנון בכל הקשור להגנה על העורף האזרחי. לדיון בנושא זה ראו: אבי ביצור, 'מעמד העורף בתפיסת הביטחון הלאומית של ישראל, התייחסות המנהיגות הפוליטית-צבאית בישראל אל העורף בין השנים 1948-1956', עבודת דוקטור, החוג למדעי המדינה, אוניברסיטת בר-אילן (בהכנה).

45. תרשומת ישיבת הממשלה הרביעית, פרטי-כל ישיבה י"א/שי"ד, א' בכסלו תשי"ד, 8 בנובמבר 1953, ג"מ.

46. תרשומת ישיבת הממשלה הרביעית, פרטי-כל ישיבה י"ב/שי"ד, ח' בכסלו תשי"ד, 15 בנובמבר 1953, ג"מ.

47. משה דיין ציין בזכרונותיו כי תוכנית זו זכתה לכינוי 'תוכנית שמונה-עשרה הנקודות'. ראו: משה דיין, אבני דרך: אוטוביוגרפיה, ירושלים 1976, עמ' 138.

הכוחות המלחמתי – הערכת מצב 1953–1960, כבר ערך פורום מטכ"ל כמה דיונים וקיבל כמה החלטות מעשיות שנגזרו מהנחות העבודה של צוות התכנון ומהמלצותיו.⁴⁸ בין השאר התקבלו החלטות בסוגיות כמו אופן תפקוד המטה הכללי בשעת מלחמה, הקמת מפקדת קצין כוחות שדה ומפקדת גייסות השריון, אופן הפעלת כוחות היבשה באמצעות שלושה פיקודים, הקמת מפקדת הגנה מרחבית בכל אחד משלושת הפיקודים, המשך קיום החטיבה המוגברת כעוצבת יסוד, הקמת שלד של מפקדת אוגדה להפעלת 2-4 חטיבות, ארגון מסגרות חיל משמר מחיילים בוגרים, וארגון מפקדות ערים.⁴⁹ בתחילת אוקטובר 1953 התקבלו גם החלטות עקרוניות בדבר מבנה מערך הכוח הצבאי למלחמה.⁵⁰

ראוי לציין שתהליך התעצמותו של חיל האוויר ככוח אסטרטגי שנועד להכריע את המערכה – תהליך שהחל בשלהי 1952, עם הגידול בסדר כוחותיו (מטוסים וצוותי אוויר וקרקע) – תאם אף הוא את המלצות צוות התכנון. התעצמות החיל באה לידי ביטוי עם הכנסת מטוסי הסילון לסדר הכוחות: בתחילה מטוסי המטאור, אחר-כך מטוסי אורגן, ושנה וחצי לאחר מכן – מטוסי המיסטר.⁵¹

היישום המלא של המלצות המסמך החל ב־6 בדצמבר 1953, יום לפני התפטרותו של דוד בן-גוריון מן הממשלה. באותו יום מינה בן-גוריון את משה דיין לרמטכ"ל הרביעי של צה"ל (במקום רב-אלוף מרדכי מקלף, שהתפטר מתפקידו), ואת שמעון פרס למנהל הכללי של משרד הביטחון. פנחס לבון, שהחליף את בן-גוריון בתפקיד שר הביטחון, ליווה את המהלכים מקרוב. הצעד המעשי הראשון ננקט עם סיום גיבושה של תוכנית העבודה לשנת 1954/55, מיד עם תחילת כהונתו של רב-אלוף משה דיין. שבועיים לאחר מינויו הוצגה טיוטת התוכנית, שהתבססה על עבודת צוות התכנון ועל הדיונים שנערכו בעקבותיה.⁵² זמן קצר לאחר מכן – עם סיום עבודת המטה, ולאחר עיבודם של הנתונים הסטטיסטיים בדבר מקורות כוח האדם והערכת כמות התחמושת והציוד – הופצה פקודת התארגנות צה"ל ותוכנית העבודה לשנת 1954/55. כפי שציין לבון לפני ועדת חוץ וביטחון, במרכז התוכנית החדשה של צה"ל עמדו הנושאים הבאים: הגברת הכוחות הלוחמים ביבשה, באוויר ובים תוך כדי ניצול יעיל יותר של מקורות כוח האדם; הגברת הכוננות המלחמתית בעזרת יישומה של תוכנית רכש, באמצעות פיתוחו ושכלולו של הציוד הקיים וניצולו ביעילות רבה יותר ובאמצעות פיתוחם של מקורות הציוד ושל הפוטנציאל האזרחי; ולבסוף – ניצול תקופת שירות החובה להכשרת לוחמים, והפעלת מתקני שירות אזרחיים.⁵³

48. עיקרי ישיבת המטה הכללי 21/53 מ־30 באוגוסט 1953, א"צ 540/55-115.

49. עיקרי ישיבת המטה הכללי 23/53 מ־16 ספטמבר 1953, שם.

50. סיכום ישיבת המטה הכללי 24/53 מ־2 באוקטובר 1953, שם.

51. על התפתחות חיל האוויר בתקופה זו ראו בהרחבה: שטייגמן, מעצמאות לקדש, עמ' 101–121.

52. טיוטת פקודת התארגנות צה"ל ותוכנית עבודה לשנת 54/55, לקראת דיון המטה הכללי ב־20 בדצמבר 1953, א"צ 636/56-6; עיקרי ישיבת המטה הכללי 26/53 מ־20 בדצמבר 1953, שם.

53. דברים אלה הודגשו בדברי שר הביטחון פנחס לבון בישיבת ועדת החוץ והביטחון ב־22 בדצמבר 1953 – ישיבה שעסקה בתוכנית שינוי צה"ל. ראו פרטי-כל הישיבה הנ"ל, ג"מ, חטיבה 60, מכל א' 7563, תיק 14.

ביולי 1954 עדכנה מחלקת תכנון את הערכת המצב המדינית-בטחונית. הערכת המצב החדשה עסקה בסוגיות כמו התפתחות 'המלחמה הקרה' בעולם, מצבה של המדינה, יחס המעצמות אליה והפער הכמותי ביחסי הכוחות בין צה"ל למדינות ערב. הערכה זו כללה גם סקירות בעניין המשך העלייה וההתפתחויות הכלכליות הצפויות. במסגרת זו הוצע לגבש מדיניות ביטחון שמושם בה דגש על מרכיבים של גמישות אופרטיבית ושל יוזמת הכרעה בדרכי מלחמה בהיקף ובעוצמה שונים – למשל באמצעות פעולה הכרוכה בתפיסת שטח מצומצם; או בדרך של יוזמה סמויה, בדמות פרובוקציה שתגרום להתלקחות בזירה אחת או יותר. כבר באפריל 1954 הושלם השלב הבסיסי של התכנון, למקרה שתפרוץ מלחמה כלל-ערבית יזומה נגד ישראל בטווח הזמן שבין 1955-1958 ('תוכנית לביא').⁵⁴

בדצמבר 1954 עודכנו התוכניות. 'תיק לביא' שהושלם כלל תוכניות למלחמה בשלושה מצבים: 1. ישראל אינה מופתעת ומצפה לתקיפת מדינות ערב (תוכנית 'אריה'); 2. ישראל אינה מופתעת ומשבשת את תקיפת מדינות ערב בנקטה מתקפה מקדימה (תוכנית 'שחל'); 3. ישראל מופתעת מהמתקפה (תוכנית 'כפיר'). הכוונה היתה שתוכניות אלה ישמשו בסיס לתכנון מפורט יותר, שיגובש ב-1955 ויכלול הן תכנון אופרטיבי והן תכנון של פעולת המשק והמנהל במדינה.⁵⁵

ייחודה וחשיבותה של תוכנית 'לביא' ושל תוכניות המלחמה שנגזרו ממנה נעוצים במסקנה כי יש להעדיף את היוזמה ('המכה המקדימה', בלשון התוכנית) מ'צפייה הגנתית' (כלומר המתנה למתקפה של האויב, בלימתו, ורק אז יציאה למתקפת-נגד). התוכנית קבעה כי בהתאם לכך צה"ל צריך להתארגן ולהתאמן.⁵⁶ בדיעבד ניתן לומר שמסמך צוות התכנון מקיץ 1953 'סדר הכוחות המלחמתי' – הערכת מצב 1953-1960, שמאמר זה עוסק בו, היה המסד העיוני לתוכנית 'לביא' וסימן את התפנית שחלה בתפיסת הביטחון של צה"ל.

סיכום ומסקנות

מסמך צוות התכנון היה אבן דרך חשובה ביותר בהתפתחותם של התכנון הבטחוני בכלל⁵⁷ ושל תכנון בניין הכוח (גודלו, הרכבו וארגונו על כל מערכיו) בפרט – לפחות עד 1953, ואף בשנים שלאחר מכן. המלצות צוות התכנון – שאחד ממניחי היסוד שלהן היה יובל נאמן בתפקידו באגף המטה (כראש ענף מבצעים במחלקת מבצעים, ואחר-כך כראש מחלקת

54. ראש אג"ם/תכנון, סא"ל יובל נאמן, לרמטכ"ל ולראש אג"ם, 20 באפריל 1954, 'תיק "לביא"', א"צ 18-636/56; ראש אג"ם/תכנון, 19 ביולי 1954, 'הערכת מצב מדינית-בטחונית מחודשת', שם.

55. ראש אג"ם לרמטכ"ל, 3 בדצמבר 1954, 'תכנון מלחמתי' – גמר תוכנית "לביא"', שם.

56. מוטי גולני, תהיה מלחמה בקיץ...: הדרך למלחמת סיני, 1955-1956, תל-אביב 1998, עמ' 83-85.

57. על התכנון האסטרטגי בצה"ל בין 1949 לראשית 1953 ראו בהרחבה: גולן, גבול חם, מלחמה קרה, עמ' 212-243; גולני, תהיה מלחמה בקיץ..., עמ' 75-82.

תכנון)⁵⁸ – היו המסד להחלטות המטכ"ל בדבר שינוי מבנה צה"ל והרכבו, והן גם שימשו תשומות שבאמצעותן גיבש ראש הממשלה ושר הביטחון, דוד בן-גוריון, את משנתו הבטחונית בטרם פרש מתפקידו. למסמך צוות התכנון חשיבות רבה, מאחר שממנו נגזרו תוכניות העבודה של צה"ל בשנים הבאות וממצאיו השפיעו על כל תחומי התפתחותו של צה"ל שנים רבות לאחר כתיבתו. אפשר לומר כי מסמך זה היה המסד הרעיוני לבניית צה"ל במחצית השנייה של שנות החמישים ובראשית שנות השישים, ולמעשה, הערכת המצב שנוסחה בו באה לידי ביטוי בדמותו ובפעילותו של צה"ל ביוני 1967, במהלך מלחמת ששת הימים.

58. ב־6 בינואר 1955, לקראת סיום תפקידו כראש מחלקת אג"ם/תכנון, העביר יובל נאמן מסמך שכותרתו 'תכנון אסטרטגי' (א"צ 57/13-76). לדבריו, 'מסמך זה מהווה סיכום הלקח שהצטבר בקשר עם תהליך הערכת המצב האסטרטגית ועיבוד תוכניות מלחמה'. המסמך כלל דיון תאורטי בנושא מקומה של האסטרטגיה באומנות המלחמה, תוכנה של האסטרטגיה, שיטת התכנון ושלביו ותורת ההכנה למלחמה.

המאבק על ניצול מקורות הירדן בתהליך שהוביל למלחמת ששת הימים, 1964–1967

משה גת

מבוא

קשה להצביע על גורם אחד בלבד לפריצתה של מלחמת ששת הימים ב-5 ביוני 1967. למעשה, גורמים רבים חברו יחד והובילו בסופו של דבר לפריצת המלחמה. מערכת סיני והסדרים שבאו בעקבותיה לא שמו קץ לסכסוך הערבי-ישראלי. המדינות הערביות, ומצרים בראשן, לא הותירו כל ספק באשר לכוונותיהן לפתוח במלחמה כדי להביא לחיסולה של המדינה היהודית, שאת הקמתה ב-1948 הציגו כאחד הפשעים החמורים בהיסטוריה. הקו הדומיננטי בהכרזותיו של נאצר היה כי אין ליישב את הסכסוך בדרכי שלום, ומלחמה עם ישראל היא בלתי-נמנעת. ישראל, ציין, היא מחוץ לתחום שבו צריך לשרור שלום וחיסולה הוא מעשה שלום.¹ לדבריו, כדי למחוק את חרפת התבוסה של 1948, יש צורך בהכנות מדוקדקות: בתיעוש שיעמיד את הערבים במצב שיוכלו לחדש את המלאי, בשינוי מהפכני של החברה הערבית, במודרניזציה, בהגשמת איחוד, בייחוד לתיאום הפעולות הצבאיות וברכישת עוצמה מספקת כדי לשים לאל אפשרות של התערבות מבחוץ.² את הדיון בסכסוך הערבי-ישראלי מובן שלא ניתן היה לבודד מן המאבק הבין-גושי ומן התהפוכות בעולם הערבי.

משנות החמישים ואילך הלכה וגברה מעורבות המעצמות הגדולות באזור. בהדרגה היה המזרח התיכון, בדומה לאירופה ולמזרח הרחוק, לחלק בלתי-נפרד של המלחמה הקרה בין

1. לאיגרתו של חרושצ'וב מ-31 בדצמבר 1963, הקוראת לפתרון סכסוכים בין-לאומיים בדרכי שלום, השיבו מדינות ערב כי הן מקבלות את העיקרון הכללי, אך הדגישו את הסתייגותן ממקרה ישראל, שהיא גילוי קולוניאליסטי אשר עליו אין העיקרון חל. ראו: יהושפט הרכבי, עמדת הערבים בסכסוך ישראל-ערב, תל-אביב 1968, עמ' 105, 107.

2. הרצוג לנציגי ישראל, 31 בדצמבר 1963, ג"מ חצ 19/4327; אבנר יניב, 'דו-שיח אלים (1957-1967)', בתוך: אבנר יניב, משה מעוז ואבי קובר (עורכים), סוריה ובטחון ישראל, תל-אביב 1991, עמ' 367; יהושפט הרכבי, 'הסכסוך הערבי-ישראלי מנקודת ראותה של ישראל', סקירה חודשית, 1 (ינואר 1966), עמ' 13, 22; Samir A. Mutawi, *Jordan in the 1967 War*, Cambridge 1987, p. 72.

המעצמות. ברית-המועצות ניצלה את הסכסוך הערבי-ישראלי להרחבת השפעתה. הביטוי הבולט ביותר לחדירה הסובייטית היה עסקת הנשק מספטמבר 1955, הידועה בשם העסקה 'הצ'כית-מצרית'. קדמה לה עסקת הנשק עם סוריה ב-1954, שהיתה הראשונה לעסקות בין המדינות הערביות לברית-המועצות.³ לא פלא אפוא שברית-המועצות, אשר חתרה להשפעה מכרעת בחלק מן המדינות בעולם הערבי בדומה להשפעה שהיתה למעצמות המערב, מילאה תפקיד רב-משמעות בהחרפת היחסים בין ישראל לשכנותיה בתקופה שקדמה למלחמת ששת הימים.

המאמר אינו בא לבחון את מכלול הגורמים שהובילו לפריצת המלחמה – שאלת הגרעין, היחסים הבין-ערביים והמאבק הבין-מעצמתי – והשפעתם על פריצת המלחמה, אלא מתמקד בסכסוך לניצול מקורות הירדן, אשר פרץ במלוא חריפותו בשלהי 1963. סכסוך זה לדעתנו פתח דף חדש בהיסטוריה של המזרח התיכון והיה מרכיב בתהליך שהוביל את ישראל ושכנותיה להתנגשות הצבאית ביוני 1967.

היציבות היחסית

סיומה של מערכת סיני, שהתנהלה במהלך אוקטובר-נובמבר 1956, והתוצאות שנלוו אליה בישרו רגיעה ביחסי ישראל-מדינות ערב. לאחר המלחמה נכון היה הממשל האמריקני להכיר בצרכיה הבטחוניים של ישראל ולהגיע עמה להסדר שיבטיח צרכים אלה. ארצות-הברית התחייבה בפני ישראל שמפרץ עקבה ומצרי טיראן יהיו פתוחים כדרך בין-לאומית וכי היא תצטרף למדינות אחרות כדי להבטיח הכרה בכך. בעמדה אמריקנית זו תמכה בריטניה ובצורה נחרצת יותר ממשלת צרפת.⁴ אולם כדי שלא יהא ספק בדבר מדיניותה של ישראל לגבי אי-כיבוד שיט חופשי, הבהירו נציגיה הבכירים פעמים רבות כי אם תחסום מצרים את המצרים תראה בכך ישראל עילה למלחמה ולא תהסס לפתוח אותם בכוח.⁵ להבטחת השיט במצרים ולמניעת הסתננויות של חוליות חבלה משטח מצרים לישראל, החליטה עצרת האומות המאוחדות בפברואר 1957 על משלוח כוח חירום של האו"ם (United Nations Emergency Force - UNEF) שיוצב במצרי טיראן וברצועת עזה. מצרים השלימה בלית-בררה עם החלטת העצרת, הן בדבר שיט חופשי הן בדבר נוכחות כוח החירום של האו"ם בטריטוריה מצרית. לדעתו של נשיא מצרים, גמאל עבד אל-נאצר, החלטה זו היתה

3. Galia Golan, *Soviet Policies in the Middle East*, Cambridge 1990, p. 140

4. Minute by Beith, 4 January 1960, PRO FO 371/150586; *FRUS*, vol. 17: *Arab-Israeli Dispute*. 1990, pp. 282-283; Lyndon B. Johnson, *The Vantage Point: Perspectives of the Presidency, 1963-1969*, New York 1971, pp. 291, 293; Richard B. Parker, *The Politics of Miscalculation in the Middle East*, Bloomington and Indianapolis, IN 1993, p. 53

5. אבנר יניב, פוליטיקה ואסטרטגיה בישראל, חיפה 1994, עמ' 156-157; שמעון פרס, 'ממד הזמן', מערכות, 146 (1962), עמ' 3.

תוצאה של תוקפנות, ומבחינתה של מצרים יימשכו נוכחות כוח החירום של האו"ם ואי-ההפרעה לשיט חופשי עד שתהיה לה עוצמה מספקת כדי לבטל תוקפנות זו.⁶ אבל אפילו התפתו הערבים לפתוח במלחמה לאחר מערכת סיני, כוחה הצבאי של ישראל היה חזק דיו להרתיע אותם מלעשות כן. עוצמה צבאית בידי ישראל הפכה להיות מרכיב חשוב במדיניות המעצמות המערביות כדי לשמור על היציבות היחסית שאפיינה את האזור מסיומה של מערכת סיני. לפיכך הן לא נמנעו מלספק לה נשק כדי לשמור על עוצמה זו. הבריטים ראו בכך תרומה לשמירת השקט ולמניעתה של מלחמה באזור, ובלשונו של ראש ממשלת בריטניה, הרולד מקמילן, תרומה לקונסולידציה של היציבות.⁷ יציבות היתה חיונית למערב כדי להבטיח זרימה חופשית של נפט מן המזרח התיכון לארצות אירופה והמשך שוטף של הסחר בין מדינות המערב ובין המדינות המפיקות נפט. יתר-על-כן, היציבות נתפסה כדרך הטובה להבטיח שהעימות הישראלי-ערבי לא יידרדר למלחמה כללית, שהיתה עלולה לפתוח לפני הגוש הסובייטי אין ספור הזדמנויות להעמיק ולבסס את אחיזתו באזור.⁸ נוסף על העוצמה הישראלית תרמו גם ההתרחשויות בזירה הבין-ערבית להמשך היציבות באזור. באוקטובר 1962 החל נאצר בהגשת סיוע צבאי לקבוצה של קצינים מהפכנים פרו-נאצרים שהדיחה בספטמבר של אותה שנה את מוחמד אל-באדר מלך תימן וכוננה את הרפובליקה הערבית של תימן.⁹ נאצר הניח כי משטר הנתון להשפעה מצרית עשוי להיות חוד החנית להמשך הפעילות המהפכנית לחיסולם של המשטרים המסורתיים-ראקציוניים ולחיסולה של כל השפעה בריטית באזור. כדי למנוע את נפילתו של המשטר החדש החליט נשיא מצרים לשלוח לתימן אלפי חיילים כתגבורת. במחצית מאי 1967 הגיע מספרם של אלה לכדי שבעים אלף.¹⁰ המעורבות המצרית במלחמת האזרחים בתימן הכניסה את מצרים לביצה טובענית.¹¹ מלחמה זו סיבכה את מצרים, ולא זו בלבד אלא שגם החריפה את הקרע בעולם הערבי המפולג והמסוכסך. היא היתה ביטוי למאבק המר בין המשטרים השמרניים-מסורתיים, כמו ירדן וסעודיה, ובין המשטרים ה'מתקדמים', כמו מצרים, סוריה ועיראק, שנאצר ראה את עצמו נושא דגלם.

6. Parker, *The Politics of Miscalculation in the Middle East*, pp. 49, 72; Rosalyn Huggins, 'June War: The United Nations and Legal Background', *Journal of Contemporary History*, 3 (July 1968), pp. 260-263. בהקשר זה ראו: New York to FO, 17 May 1967, Prime Minister's Papers, PRO, London, 13/1617.
7. Brief by Morris, 25 September 1963, PRO FO 371/170531; Macmillan to Eshkol, 13 August 1963, PRO FO 371/170538.
8. Minute by Crawford, 26 February 1963, and Minute by the FO, 16 March 1963, PRO FO 371/170165.
9. אליעזר בארי, הקצונה והשלטון בעולם הערבי, מרחביה 1966, עמ' 157; יעל ורד, הפיכה ומלחמה בתימן, תל-אביב 1967, עמ' 11-27.
10. William J. Burns, *Economic Aid and American Policy toward Egypt, 1955-1981*, New York 1985, pp. 134-135; ורד, הפיכה ומלחמה בתימן, עמ' 250.
11. Mohrez M. el Hussini, *Soviet-Egyptian Relations, 1945-1985*, London 1987, p. 122.

המעורבות המצרית בתימן דחקה את הסכסוך הישראלי-ערבי לשוליים. ההנחה הישראלית היתה כי ככל שתשקע מצרים ב'ביצה התימנית' כן תקטן סכנת המלחמה.¹² זה מבהיר גם את מדיניותו של נאצר שלא להיגרר למלחמה בישראל, אף-על-פי שהמצב בגבול ישראל-סוריה הלך והחריף.

כדי להבטיח את המשך היציבות ראה הנשיא ג'ון קנדי לנכון להכריז ב-8 במאי 1963 על התנגדותה העזה של ארצות-הברית לשימוש בכוח או לאיום בשימוש בכוח, וכי 'בכל מקרה של תוקפנות, או אפילו במקרה של הכנה לקראת תוקפנות, בין ישירה ובין עקיפה, אנחנו נתמוך בכל הצעדים הנדרשים למנוע תוקפנות מעין זו או לשים לה קץ, שיינקטו במסגרת האו"ם. לחלופין אנו עצמנו נאמץ שורה של צעדים אשר ישיגו מטרה זו'. ארצות-הברית, הצהיר הנשיא האמריקני, מעוניינת בהתקדמות כלכלית, חברתית ופוליטית של האזור, ותומכת בבטחונן של ישראל ושל שכנותיה כאחד.¹³ ראש ממשלת בריטניה, הרולד מקמילן, אימץ את הצהרת הנשיא קנדי, שביטאה באופן הנחרץ ביותר את האסטרטגיה הבריטית לקיומה ולשמירתה של היציבות. כדי לתת תוקף לדברי הנשיא האמריקני, ציין מקמילן בבית-הנבחרים כי 'האינטרס של ממשלת בריטניה הוא שמירת היציבות והשלום באזור והיא תתנגד התנגדות נחרצת לשימוש בכוח, או לאיום של שימוש בכוח'.¹⁴

שנות השישים הראשונות הצביעו כי מלחמה בין ישראל לשכנותיה אינה עומדת בשער, אולם המדינות הכינו את עצמן למלחמה. סיומה של מערכת סיני היה נקודת מפנה במירון החימוש הערבי-ישראלי. התחילה תקופה של מירון חימוש בלתי-פוסק, שאף המעצמות המספקות את הנשק לא הצליחו לבלום.¹⁵ מצרים היתה מעוניינת בראש ובראשונה למלא בעזרת סיוע סובייטי את המלאי במחסניה של המדינה, להשיג יתרון על ישראל או לפחות איזון אסטרטגי עמה. נאצר קרא להתכונן היטב למערכה כדי שתהיה יכולת של התמודדות והכרעה וכדי שלא לחזור לחרפה של 1948.¹⁶ את הנשק והציוד הדרוש סיפקה ברית-המועצות. מצרים העניקה הזדמנות, בייחוד בעסקות הנשק, להרחבת השפעתה של ברית-המועצות בעולם הערבי.

החל בשנות השישים נחתמו עסקות נשק בין הרוסים למצרים. ביוני 1963 נחתמה עסקת

12. איתן הבר, היום תפרוץ מלחמה: זכרונותיו של תת-אלוף ישראל ליאור, תל-אביב 1987, עמ' 54, 95; יצחק גרינברג, חשבון ועוצמה: תקציב הביטחון ממלחמה למלחמה, 1957-1967, תל-אביב 1997, עמ' Fred J. Khouri, 'The Policy of Retaliation in Arab-Israeli Relations', *Middle East Journal*, 20, 4 (1966), pp. 445-446

13. *Jerusalem Post*, 9 May 1963

14. Minute by Morris, 28 August 1963, PRO FO 371/170537; Parliamentary Debates – Hansard; House of Commons Official Report, 5th Series, vol. 677, 14 May 1963

15. יניב, פוליטיקה ואסטרטגיה בישראל, עמ' 142-143; Jacob C. Hurewitz, *Middle East Politics: The Military Dimension*, New York 1969, pp. 468, 473

16. Jon D. Glassman, *Arms for the Arabs: The Soviet Union and War in the Middle East*, Baltimore 1975, p. 25; El Hussini, *Soviet-Egyptian Relations*, p. 141

הנשק הגדולה והחשובה ביותר בתקופה שלפני מלחמת ששת הימים, שהוערכה ב־500 מיליון דולר.¹⁷ זרימת הנשק למצרים הלכה וגברה – הן כמות הנשק הן איכותו. ערב מלחמת ששת הימים היו בידי מצרים כ־1200 טנקים ו־500 מטוסים, בהם יותר מ־120 מטוסי 'מיג 21'.¹⁸ כמויות הנשק, בייחוד המטוסים, הגבירו את תחושת הביטחון בקרב הממשל המצרי. נאצר ציין באחת ההודמנויות כי המטוסים שמספקת ברית־המועצות למצרים טובים ומתוחכמים מאלה הנמצאים ברשותו של חיל האוויר הישראלי, ועל כן הם יהיו מסוגלים להתמודד עמו בהצלחה. מצרים גם הניחה כי בעתיד לא תהיה לישראל ההגנה האווירית שהעניקו לה הבריטים והצרפתים במבצע סואץ. תחושת הביטחון בקרב הממשל המצרי, אי־אפשר לנתק מן ההתרחשויות שיובילו לאחר מכן למלחמה.¹⁹

ישראל לא פיגרה אחרי מצרים בחיפוש נשק להגנתה. לאחר מערכת סיני התחילה פעילות ישראלית אינטנסיבית ונחושה, נוסף על פיתוחו של הנשק הגרעיני, הן להגדלת ארסנל הנשק שלה הן להרחבת התמיכה של מדינות המערב בה. ממשלת ישראל הניחה כי במלחמה נוספת היא לא תיהנה מהגנה אווירית, כפי שהיה בעת מערכת סיני, וספק אם מעצמה כלשהי תעמוד לימינה. לפיכך היה צורך להגדיל את עוצמתו של הכוח האווירי שברשותה להגנת שמי המדינה, ובעת ובעונה אחת לתת מענה לאסטרטגיה שלה לעת מלחמה. תפיסת הביטחון של ישראל הביאה בחשבון את מספרם הרב של האויבים מצד אחד, ואת אי־יכולתו של המשק הישראלי לעמוד במלחמה ממושכת, מצד אחר. על־פי תפיסה זו, אם תפרוץ מלחמה יש להביא לידי הכרעה בזמן הקצר ביותר, אפילו יהיו מדינות ערב הראשונות לפתוח בה.²⁰

לבד מעוצמה אווירית משמעותית הצריכה האסטרטגיה הישראלית גם נשק מגוון ומתוחכם. מכל הבחינות היתה ארצות־הברית המעצמה שיכלה להיות גורם מאזן, במקרה של התערבות סובייטית, להבטיח מגוון של נשק מודרני ומעל לכול להעניק סיוע כלכלי.²¹ לא ייפלא אפוא שכינון מערכת יחסים מיוחדת עם האמריקנים היה למטרה העיקרית של מדיניות החוץ של ישראל לאחר מערכת סיני.²² שינוי בעמדת הממשל האמריקני, שעד אז נקט מדיניות של אי־

17. אריה יודפת, ברית המועצות והמזרח התיכון, תל־אביב 1973, עמ' 41-45; Glassman, *Arms for the Arabs*, pp. 24-25

18. Burton I. Kaufman, *The Arab Middle East and the United States: Inter-Arab Rivalry and Superpower Diplomacy*, London 1996, p. 48; Burns, *Economic Aid and American Policy toward Egypt*, p. 141

19. Peter Mangold, *Superpower Intervention in the Middle East*, London 1979, p. 117; Glassman, *Arms for the Arabs*, pp. 25-26

20. יניב, פוליטיקה ואסטרטגיה בישראל, עמ' 143.

21. Memorandum of Conversation, 25 February 1964, and Tel Aviv to Department of State [= SD], 8 April 1964, National Archives, Washington [=NA] RG/2356; Memorandum of Conversation, 4 March 1964, NA RG/2346

22. יצחק רבין, פנקס שירות, תל־אביב 1979, עמ' 125-126; Minute by Morris, and Washington to FO, 22 November 1963, PRO FO 371/170527; *FRUS*, vol. 18: *Near East, 1962-1963*, pp. 773-775, 777-778

אספקת נשק לישראל, התחולל בתקופת ממשל קנדי. ממשל זה היה נכון לספק לישראל טילי קרקע-אוויר מסוג 'הוק'. למעשה, ההחלטה סימלה מהפך אמיתי במדיניותה של ארצות-הברית בכל הנוגע לאספקת נשק וציוד צבאי לישראל.²³ בעת ובעונה אחת עם הנכונות לספק טילי 'הוק' ניתנה הבטחה אמריקנית לבוא לעזרת ישראל אם תהיה התקפה ערבית עליה, וצוין כי עצם הימצאותו של הצי השישי בים התיכון פירושה יכולת להעניק את הסיוע הדרוש לישראל בכל עת.²⁴ עם כניסתו של לינדון ג'ונסון לבית הלבן לאחר רצח קנדי ב-22 בנובמבר 1963 חל מעבר ממכירה של נשק הגנתי למכירת נשק התקפי. הנשיא ג'ונסון הוא שהחל באספקת טנקים חדישים בסוף 1964, ובעסקה שנחתמה בתחילת 1966 גם הסכימה ארצות-הברית למכור מטוסים מתקדמים. עסקות הנשק עם האמריקנים, החל באספקת טילי 'הוק', טנקים ולאחר מכן מטוסים, עשו אט-אט את ארצות-הברית לספקית הנשק העיקרית של ישראל.

התקופה שמסיום המערכה בסיני מתאפיינת בגידול משמעותי באיכותם ובכמותם של כלי נשק בידי ישראל ושכנותיה. ישראל היתה מעוניינת בעוצמה מספקת כדי לשמור על כוח הרתעה ועל יכולת הכרעה מהירה במקרה של מלחמה. מצרים, לעומת זאת, שאפה לאיזון עם ישראל, או ליכולת עימות עמה. נשק מתקדם בידי ישראל הביא באופן בלתי-נמנע לאספקת נשק, הוזה פחות או יותר באיכותו, לשכנותיה ולהפך.²⁵ כמויות ומגוון הנשק והגיבוי שהעניקו המעצמות הגבירו את תחושת הביטחון של המדינות היריבות ואת האמון שלהן ביכולתן הצבאית. בצד אגירת הנשק המשיכה היציבות היחסית לשרור באזור. אולם יציבות זו, שנמשכה תקופה ממושכת יחסית, התערערה בשל הסכסוך בסוגיית ניצול מקורות הירדן, שפרץ במלוא עוצמתו בשלהי 1963 בין ישראל לשכנותיה. סכסוך זה נעשה סוגיה שלא ירדה מעל סדר היום של האזור.

סוגיית מי הירדן

הסכסוך בסוגיית ניצול מקורות הירדן, או סכסוך המים בין ישראל לשכנותיה, הוא למעשה שאלת ניצולם של מי הירדן. נהר הירדן נוצר מאיחודם של שלושה נהרות: החצבני שמקורותיו

23. Ethan Nadelman, 'Setting the Stage: American Policy toward the Middle East, 1961-1966', *International Journal of Middle East Studies*, 14 (1982), p. 439; Mordechai Gazit, *President Kennedy's Policy toward the Arab States and Israel*, Tel Aviv 1983, p. 43; David Schoenbaum, *The United States and the State of Israel*, New York 1993, p. 131
 24. *FRUS*, vol. 18: *Near East, 1962-1963*, pp. 276-283, 781-783; Warren I. Cohen, 'Balancing American Interests in the Middle East: Lyndon Baines Johnson vs. Gamal Abdul Nasser', in: Warren I. Cohen and Nancy B. Tucker (eds.), *Lyndon Johnson Confronts the World*, Cambridge 1994, p. 281
 התיכון, ירושלים 1994, עמ' 272-273.

25. יניב, פוליטיקה ואסטרטגיה בישראל, עמ' 142-143; Brief by Colonel Yariv, 31 October 1963, PRO FO 371/170569

בלבנון, הבניאס שמקורותיו בסוריה והדן שמקורותיו בסוריה ובישראל. למציאת פתרון לחלוקת מי הירדן ולהנחת יסוד למפעלי פיתוח אזוריים שיגר הנשיא אייזנהואר ב־1953 את איש העסקים אריק ג'ונסטון בתור שגריר מיוחד לענייני מים. מבחינת האמריקנים, תוכניות לחלוקת מים היו עשויות לפתור את מצוקתם של אלפי פליטים שישבו במחנות כחמש שנים וניזונו מכספי האומות המאוחדות, אשר את חלק הארי שלהם נתנה ארצות־הברית. יתרה מזו, ארצות־הברית היתה מעוניינת בטיפוח תוכניות כלכליות כדי לייצב את האזור, לקשור אותו למערב ולנסות להפיג את המתיחות בסכסוך הערבי־ישראלי ואולי אף לפתור אותו.²⁶ בשנים 1953-1955 ערך ג'ונסטון ארבעה מסעות דילוגים בין המדינות השכנות כדי להגיע לפשרה בשאלת חלוקת מכסות המים. על־פי התוכנית שהציע, הוקצבו לישראל מעל ל־38 אחוזים ממכסת המים והשאר למדינות ערב; מהן, ירדן קיבלה את כמות המים הגדולה ביותר.²⁷ חלוקת מכסות המים נועדה להביא לשיתוף־פעולה, לפחות מוגבל, בין ישראל למדינות השכנות. ממשלת ישראל קבעה כי התוכנית מספקת את צרכיה של המדינה ולפיכך אישרה אותה ביולי 1955. הוועדה הטכנית של הליגה הערבית, שהוקמה בעקבות שליחותו של ג'ונסטון, קיבלה את התוכנית, אבל באוקטובר 1955 דחתה אותה הליגה הערבית בטענה כי קבלתה פירושה הכרה בישראל וויתור על זכויות הפלשתינאים לאדמתם.²⁸ על אף הדחייה של מדינות ערב, עקרונות התוכנית יהיו בסיס למדיניותה של ארצות־הברית באזור בכל הקשור לנושא המים. לפי מדיניות זו, מדינות שיפעלו על־פי תוכנית ג'ונסטון יוכלו לסמוך על תמיכה וסיוע של ארצות־הברית. ואכן, האמריקנים היו נכונים לסייע לישראל ולירדן במימון פיתוח מפעלי מים.²⁹

ישראל וירדן החלו בפעילות לפיתוח מפעלי המים לאחר מערכת סיני. ממלכת ירדן היתה הראשונה לפעול, ובאוגוסט 1958 החלה, בסיוע כלכלי אמריקני, בפיתוחה של תעלת הע'ור, מנהר הירמוך לאורך הצד המזרחי של הירדן, להשקיית 120 אלף דונמים. בעקבות העבודות בירדן נקטה ישראל יוזמה משלה להטיית מי הירדן דרומה. מים היו נחוצים בדחיפות לפיתוח יישובים לשם קליטת עלייה ופיזור של האוכלוסייה. ראש הממשלה, דוד בן־

26. John K. Cooley, 'War Over the Water', *Foreign Policy*, 54 (Spring 1984), p. 11; אלישע קלי, המאבק על המים: תולדותיו, מבנהו ותפקידיו של מפעל המים הארצי, קיבוץ בארי 1965, עמ' 39-40; איתמר רבינוביץ, 'המאבק על מי הירדן כמרכיב בסכסוך הערבי־ישראלי', בתוך: אבשלום שמואלי ואחרים (עורכים), ארצות הגליל, חיפה 1984, עמ' 864.

27. על־פי התוכנית נקבע כי לבנון תקבל כמות של 35 מיליון מ"ק, ירדן 720 מיליון מ"ק, סוריה 132 מיליון מ"ק וישראל כ־490 מיליון מ"ק. על הקצאת המים לפי תוכניתו של ג'ונסטון ראו: *FRUS*, vol. 18: *Near East, 1962-1963*, pp. 770-772; קולק להרצוג, 6 ביולי 1955, ג"מ חצ 3689/8; Daniel Hillel, *Rivers of Eden: The Struggle for Water and the Quest for Peace in the Middle East*, New York and Oxford 1994, p. 161.

28. *FRUS*, vol. 18: *Near East, 1962-1963*, p. 764; יורם נמרוד, מי מריבה: המחלוקת על מי הירדן, גבעת חביבה 1966, עמ' 66.

29. Miriam R. Lowi, *Water and Power: The Politics of Scarce Resource in the Jordan River Basin*, Cambridge 1993, p. 105; נמרוד, מי מריבה, עמ' 82.

גוריון, הביא בחשבון את מדיניותה של ארצות-הברית בשאלת המים, ולפיה כל תוכנית לניצול מי הירדן חייבת לעמוד במכסת המים שנקבעה בתוכנית ג'ונסטון. ממשלת ישראל, שקיבלה תמיכה וגיבוי אמריקניים, העדיפה הסכם לשיתוף-פעולה בנושא המים עם שאר מדינות האזור, אולם היתה נחושה להטות את מי הירדן אל הנגב בהסכמת הערבים או בלעדיה.³⁰

הידיעות בתחילת 1959 בדבר העבודות הישראליות להנחת צינור המוביל מים מן הירדן אל הנגב קוממו את העולם הערבי. הערבים ראו בהטיית המים שמבצעת ישראל מעשה תוקפנות, בחינת מכה שנייה לערבים לאחר שהשתלטו היהודים על אדמות פלשתיין ב-1948.³¹ מדינות ערב טענו כי קליטת ארבעה מיליוני מהגרים יהודים תחזק את כוחה הצבאי, הכלכלי והדמוגרפי של ישראל ותעודד אותה למדיניות של התפשטות על חשבון הערבים; הגירה של יהודים לישראל תפחית את הסיכויים שפליטים פלשתינאים יוכלו לשוב לאדמותיהם, משום שאדמות אלה ייועדו לקליטה ולהתיישבות; ויתרה מזו, אין זכות חוקית להוציא לפועל תוכנית בעלת אופי קבוע בטריטוריה שיועדה למדינה פלשתינית על-פי החלטת החלוקה מנובמבר 1947. לפיכך, מול מעשה תוקפנות נגד הערבים מוצדקת זכותן של כל מדינות ערב להגנה עצמית – עצירת ההטיה בכוח.³²

אולם לא היתה שום תוכנית ערבית, צבאית או אחרת, למקרה שתחליט ישראל להטות את מי הירדן ללא הסכמתן של מדינות ערב. למעשה, הן היו עסוקות יותר במאבקים ביניהן מאשר בענייני המים. סוגיית ניצול מי הירדן היתה נושא לניגוח בין מדינות ערב, אשר יצאו בהאשמות הדדיות על אוזלת היד נוכח האיום הישראלי שבהשקיית הנגב. אף-על-פי-כן היה עליהן להחליט על צעדי תגובה לעתיד, בייחוד לאחר שנודע כי העבודות הישראליות יסתיימו לקראת שלהי 1963. הוועדה הטכנית של הליגה הערבית המליצה בנובמבר 1960 להיערך להטיית יובלי הירדן. הרמטכ"לים של מדינות ערב המליצו לחזק את הצבאות הערביים, כדי שיוכלו בסופו של דבר לנקוט פעולה משותפת נגד ישראל. כמו כן המליצו להקים ללא דיחוי מפקדה כללית משותפת של הצבאות.³³ המלצות אלה נשארו על הנייר בלבד. פרט למלל לא עשו מדינות ערב דבר ממשי. סוריה דרשה במפגיע למנוע את ההטיה. היא טענה כי יש למנוע את תוכנית הגזל בכל האמצעים, ובכלל זה בכוח הנשק, אם יהיה

30. Yoram Nimrod, 'Conflict over the Jordan – Last Stage', *New Outlook*, 8, 6 (September 1965), p. 5; לונדון לירושלים, 21 באפריל 1962, ג"מ חצ 3395/5; הארץ, 9 ביוני, 5, 18-19 באוקטובר 1959.

31. Damascus to FO, 27 May 1962, PRO FO 371/164364; לוריא לרפאל, 21 בפברואר 1962, ג"מ חצ 3395/5.

32. Yitzhak Oron (ed.), *Middle East Record*, 1, London 1960, p. 208; משה גלבוץ, שש שנים ששה ימים: מקורותיה וקורותיה של מלחמת ששת הימים, תל-אביב 1968, עמ' 25; FO to Damascus, 28 February 1962, PRO FO 371/164365; Fred J. Khouri, *The Arab-Israeli Dilemma*, New York 1985, p. 226.

33. Lowi, *Water and Power*, pp. 119, 121; Nimrod, 'Conflict over the Jordan', p. 9.

צורך. אבל בלעדי מצרים שום מדינה ערבית לא העזה להסתכן בעימות עם ישראל, ומצרים לא היתה מעוניינת בעימות לפני שיובטח ניצחון מכריע.³⁴ כאמור, מנהיגי מדינות ערב ראו בהטיית מי הירדן תוקפנות ישראלית המשתווה לזו של 1948. ממשלת ישראל ראתה את ההטיה כשאלת חיים ומוות. היא דימתה את המים לדם, נוזל החיוני לקיומה. בפעילות הבין-ערבית בסוגיה זו ראתה מרכיב מהותי של האסטרטגיה של מדינות ערב להביא לחיסולה של המדינה. לא ייפלא אפוא שראשי המדינה לא הותירו ספק כלשהו באשר לעמדתה של ישראל, אם ינסו מדינות ערב לבצע את הטיית מקורות הירדן, או ינקטו צעדים לשבש את עבודות ההטיה. במקרה זה לא יהסס הצבא הישראלי להשתמש בכל האמצעים העומדים לרשותו כדי לסכל פעילות זו.³⁵

התגובה הערבית לסיום הנחת המוביל הארצי

משהתקרבו עבודות המוביל הארצי לסיומן בשלהי 1963 גברו הקולות בעולם הערבי הקוראים לתגובה חריפה וחסרת פשרות נגד ישראל, או לחיסולו של פרויקט המים שנתפס כמאיים על האינטרסים הלאומיים של מדינות ערב. הקו של חוסר מעש ודיונים חסרי תכלית פינה את מקומו ליתר אקטיביזם. ראש הממשלה הסורי, צלאח אל-דין אל-ביטאר, חזר על הטיעונים הערביים, שהזרמת מים לנגב עשויה להגדיל את אוכלוסייתה של ישראל מ-2.5 מיליוני תושבים למדינה בת 5 מיליוני תושבים; מדינה זו תהיה בעלת פוטנציאל תוקפני ושאיפת התפשטות על חשבון מדינות ערב; הדרך היחידה למנוע את מימוש תוכניותיה של ממשלת ישראל או את הגשמת החלום של 'ישראל גדולה' היא מערכה חסרת פשרות.³⁶ גם מצרים היתה בדעה כי הפעלת המוביל עלולה להקנות לישראל עוצמה צבאית וכלכלית, אשר תדרבן אותה להתפשט על חשבון הערבים. עיתוני מצרים אף הרחיקו לכת וציינו כי הפרחת הנגב תהיה נקודת זינוק לעבר חצי האי סיני.³⁷ אבל מצרים לא היתה נכונה להסתכן בעימות עם ישראל בשעה שעשרות אלפי חייליה נלחמים בתימן במלחמה חסרת תכלית האוכלת בכלכלתה. הממשלה המצרית תקפה את סוריה, סעודיה וירדן, וטענה כי כל תכליתן לסבך את מצרים במלחמה. 'שופרות התעמולה של הכוחות הללו', כתב השבועון רוז אל-

34. נמרוד, מי מריבה, עמ' 90-91; Moshe Ma'oz, *Syria and Israel: From War to Peacemaking*, Oxford 1995, p. 74

35. Tel Aviv to FO, 27 February 1962, PRO FO 371/164365; Lowi, *Water and Power*, pp. 136-144; הארץ, 21 בינואר 1960.

36. Brief by the Secretary of State, 11 December 1963, PRO FO 371/170520; Mark Tessle, *A History of the Israeli-Palestinian Conflict*, Bloomington and Indianapolis, IN 1994, pp. 362-363

37. משה שמש, 'המאבק הערבי על המים נגד ישראל 1959-1967', עיונים בתקומת ישראל, 7 (1997), עמ' 130-131.

יוסוף, 'מבקשים ממצרים למגר את ישראל [...] כל מבוקשם לסבך את מצרים, וכשזו תסתבך יניחו לה לנפשה ויראו בכך שעת כושר לתקוע סכין בגבה [...] אבל מצרים לא תסתבך, והיא יודעת מתי וכיצד לחסל את ישראל'.³⁸ אולם כדי למנוע שארצו תואשם בחוסר יכולת להילחם, קרא נשיא מצרים לכינוסה של ועידת פסגה של ראשי מדינות ערב. מלכתחילה היתה האסטרטגיה שלו להכתיב למנהיגי המדינות את האסטרטגיה המצרית, שכן בלעדי מצרים לא תיתכן מלחמה בישראל.³⁹

הוועידה של ראשי המדינות הערביות התקיימה בקהיר בין 13 ל-17 בינואר 1964, ומבחינה זו היתה אירוע יוצא־דופן בחשיבותו בעולם הערבי. בוועידה השתתפו שלוש־עשרה חברות הליגה הערבית, כמו אלג'יריה, מרוקו, סוריה, לבנון, כווית, לוב ותימן. פרט לניסיון לטהר את האווירה בין המדינות הערביות ולמתן את היריבויות הבין־ערביות, הבהיר נאצר חזר ובהיר כי בעיית המים אינה ניתנת לפתרון צבאי בעת ההיא. פתרונה הוא מרכיב אחד במכלול של בעיות שיבואו על פתרון עם חיסולה של ישראל; לפני פעילות צבאית נגד ישראל דרושה אחדות ערבית, התעצמות ועליונות צבאית ובידודה הבין־לאומי של ישראל. הוועידה אכן קיבלה את עמדתו של נאצר, שפעילות צבאית היא למעלה מכוחם של הערבים.⁴⁰ גם ההחלטות שהתקבלו היו ברוח ההצעות שהוא העלה. ועידת הפסגה החליטה בין שאר החלטות:

א. לכונן רשות לניצול מי הירדן ויובליו. רשות זו תתווה תוכנית להטיית מי הירדן ויובליו הנובעים בארצות ערב השכנות לישראל.

ב. להקים מפקדה ערבית מאוחדת. מפקדה זו תכין תוכניות להתעצמות ארצות ערב ולהתגבשות חזית ערבית צבאית מלוכדת ומתואמת.

ג. להמשיך במאמצים להקמת הארגון הפלשתינאי. אחמד אל־שוקירי, נציג פלשתינ בליגה הערבית, ייוועץ עם גורמי ממשל במדינות ערב ועם גורמים פלשתינאים בעניין הדרכים להקמת הארגון.⁴¹

לתוצאות הוועידה היו השלכות מרחיקות לכת על האזור. אמנם, הוועידה הצהירה בפומבי כי מדינות ערב אינן מסוגלות, ולו גם בכוחות משותפים, לחסל את ישראל או אפילו להפריע להמשך פיתוחה. אך ההחלטות שהתקבלו היו בעלות משמעות ארוכת טווח, ולמעשה

38. נמרוד, מי מריבה, עמ' 97; רוז אל־יוסוף (ערבית), 16 בדצמבר 1963; הארץ, 17 ו־29 בדצמבר 1963.

39. Damascus to FO, 8 February 1964, PRO FO 371/175558; הרצוג לנציגי ישראל, 31 בדצמבר 1963, ג"מ חצ 4327/5; לוריא ללבבי, 23 בינואר 1964, ג"מ חצ 748/2; אל־אהרם (ערבית), 24 בדצמבר 1963.

40. הממשל המצרי חשש מתגובה ישראלית לפני כינוסה של הוועידה. כדי להיות מוכנים למקרה של התקפה מצד ישראל, נעו בין 5 ל־10 בינואר דיביזיית רגלים ודיביזיית שריון לכיוון מזרח סואץ. ראו: Minute by Laurence, 7 February 1964, and Cairo to FO, 28 February 1964, PRO FO 371/175558; הארץ, 11 בינואר 1964.

41. אברהם סלע, אחדות בתוך פרוד במערכת הבין־ערבית: ועידות הפסגה הערביות, 1964-1982, ירושלים 1983, עמ' 35; Arab Summit Conference, 28 January 1964, PRO FO 371/175557.

הניחו את היסודות להתמודדות בין ישראל לערבים. ביסודו של דבר, ההחלטות לא היו שונות מן ההחלטות שנתקבלו בכינוסים קודמים. אך בשל אופיה של הוועידה – כינוס ראשון של מנהיגי מדינות ערב – היתה להן חשיבות גדולה ביותר שכן הן עיצבו את מערכת היחסים בין ישראל למדינות ערב. מכל הבעיות הקשורות בסכסוך הישראלי-ערבי, לסוגיית המים היתה בתחילת 1964 השפעה כמעט מכרעת על מערכת היחסים באזור. משרד החוץ הבריטי הגדיר את כינוסה של הוועידה כפתיחתו של דף חדש בהיסטוריה של המזרח התיכון.⁴² הוועידה ותוצאותיה עוררו בישראל תגובה מעורבת. בראש ובראשונה היה בה ביטוי ברור לאי-יכולתם של הערבים להתמודד צבאית עם ישראל, או לנסות להפריע להפעלתו של המוביל במבצע צבאי רחב היקף.⁴³ אף-על-פי-כן סימלה הוועידה את תחילתה של התארגנות ערבית, צבאית ומדינית, אשר בסופה תביא להתנגשות עם ישראל. על אף חששותיה של ישראל מהתארגנות של מדינות ערב, היא לא נרתעה כלל וכלל מהמשך ביצועו של הפרויקט. הפסקת ההזרמה של מים לדרומה של המדינה פירושה היה עצירתה של העלייה, אי-פיתוח התעשייה ואי-יכולת ליישם את תוכנית פיזור האוכלוסייה. לוי אשכול, שהתמנה לראש ממשלה אחרי התפטרותו של בן-גוריון ביוני 1963, שב והזכיר שהמים כמוהם כדם למדינה. כדי שלא יהא ספק כלשהו ברצינות כוונותיה של ישראל באשר לפרויקט המוביל הארצי, הוא הכריז ימים ספורים לאחר סיום הוועידה, בנימת הדיבור המתונה האופיינית לו, כי 'ישראל תשאב מים מן הכינרת במסגרת הכמויות שנקבעו לה בתוכנית ג'ונסטון. ישראל תתנגד לצעדים חד-צדדיים ובלתי-חוקיים מטעם מדינות ערב ותפעל לשמירת זכויותיה החיוניות'.⁴⁴ שרת החוץ גולדה מאיר היתה נחרצת יותר בהצגת מדיניותה של ישראל. גזלת מים, ציינה, תוקפנותה אינה פחותה מניסיון לנתק טריטוריה משטחה של המדינה. זהו איום על קיומה של המדינה.⁴⁵

שני הצדדים נקטו אפוא לשון של אזהרות ואיומים. הערבים תפסו את הטיית המים במונחים של הגדלת העוצמה הישראלית ותוקפנותה נגד האומה הערבית. הישראלים, לעומת זאת, ראו בפעילות הערבית למניעת השימוש במים חלק מן הדוקטרינה הערבית לחיסול המדינה. בסוגיית מי הירדן הציגו שני הצדדים, הערבים והישראלים, תפיסות עולם מנוגדות תכלית הניגוד. שניהם לא הותירו ספק באשר לכוונותיהם וכי אין פניהם לויתור. הנשיא המצרי ציין כי אין כל אפשרות ליישב את הסכסוך בדרכי שלום וכי מלחמה עם ישראל היא בלתי-נמנעת.⁴⁶

42. Background Notes, 31 January 1964, Cabinet, PRO London, 133/247; Minute by the FO, 15 January 1964, PRO FO 371/175574

43. Minute by Morris, 2 January 1964, PRO FO 371/175574; ירושלים לווישינגטון, 23 בינואר 1964, וכן ווישינגטון לירושלים, 26 בינואר 1964, ג"מ חצ 4322/20.

44. דברי הכנסת, 38, 20 בינואר 1964; Lowi, *Water and Power*, p. 123

45. Minute by Morris, 28 February 1964, PRO FO 371/175860; הארץ, 21 בינואר 1964.

46. הארץ, 30 באפריל 1964.

מעורבות המעצמות

האמריקנים הביעו חשש מפני התלקחות במזרח התיכון בעטיו של סכסוך המים. כינוס ועידת הפסגה בקהיר היה אות מבשר רע מבחינתם. על כן נקטו מעורבות אינטנסיבית ורצופה במדינות הערביות, כדי להבהיר כי אין חלופה אחרת פרט לעקרונות תוכנית ג'ונסטון. ימים ספורים לפני כינוסה של הוועידה בקהיר הבהירו האמריקנים לראשי מדינות ערב את עמדתם כי ישראל היא מדינה חברה בארגון האומות המאוחדות וכמדינה השוכנת ליד גדות נהר הירדן היא בעלת זכויות הנגזרות מכך והיא זכאית להשתמש במי הירדן על בסיס תוכנית ג'ונסטון. הגירה לישראל, לדעת האמריקנים, לא תעלה בעשור הקרוב על 200-250 אלף מהגרים, ואם תתאפשר הגירה מברית המועצות לא יעלה מספר המהגרים על 500 אלף. על כן מלחמה או פעולות חבלה, במקרה זה הטיה נגדית של מקורות הירדן, אינם פתרונות הולמים.⁴⁷ כדי שלא יהיה ספק בנוגע למדיניות האמריקנית, הצהיר מזכיר המדינה האמריקני דין ראסק כי שרירה וקיימת התחייבות של ארצות הברית לדאוג לשלומה ולבטחונה של ישראל ולהבטיח את יכולתה למנוע כל תוקפנות אפשרית במזרח התיכון; דברים אלה ברורים ומובנים לכל מדינות האזור.⁴⁸ בחריפות יתר ביטא את הנחישות האמריקנית למנוע תוקפנות אלקסיס ג'ונסון, סגן תת שר החוץ לעניינים פוליטיים. ימים ספורים לאחר סיום הוועידה בקהיר ציין כי מגמתה של ארצות הברית היא לסייע לקידומה ולפיתוחה של כלכלת עמי האזור ולדאוג לשמירת יציבותם ועצמאותם. ארצות הברית רואה חשיבות עליונה בהמשך הזרימה החופשית של נפט למדינות מערב אירופה. חיזוק הכלכלה האירופית הוא מרכיב חשוב בעוצמתו של העולם החופשי במאבקו נגד התפשטותם של כוחות עוינים. אמנם, המדיניות האמריקנית במזרח התיכון היא להימנע מלנקוט עמדה לצד זה או אחר, אבל אין זה אומר כי 'במקרה של תוקפנות תעמוד [ארצות הברית] מן הצד באפס מעשה. [...] בכל מקרה של תוקפנות, ישירה או עקיפה, נתמוך בכל הצעדים הנדרשים למנוע תוקפנות מעין זו או לשים לה קץ, הן אלה שיינקטו במסגרת האומות המאוחדות הן אלה שאנו ננקוט באופן עצמאי. כל קורבן מיועד של תוקפן עתידי יכול להיות סמוך ובטוח שיזכה לתמיכתנו'.⁴⁹

מבחינת נאצר, ארצות הברית תמכה תמיכה איתנה בעמדה הישראלית וכמוה בריטניה, אף-על-פי שהאחרונה גייסה את כל כשרונה הדיפלומטי כדי לשמור על פרופיל נמוך והודיעה לכל מדינה ערבית שאינה צד בסכסוך. עובדה היא שבתחילת 1964 הסכימה ממשלת בריטניה למכור שתי צוללות לישראל. לדעת המצרים, ביטוי נאות למדיניות הבריטית נתן הרולד וילסון, ראש האופוזיציה בבריטניה ואחר-כך ראש הממשלה, כאשר הכריז שממשלה

47. Washington to FO, 7 January 1964, PRO FO 371/175550; וושינגטון לירושלים, 10 בינואר 1964, ג"מ חצ 4322/20; וושינגטון לירושלים, 21 באפריל 1964, ג"מ חצ 4387/19.

48. הארץ, 19 בדצמבר 1963.

49. The Times, 22 January 1964.

בראשותו לא תהיה אדישה לאיום על בטחונה של מדינת ישראל.⁵⁰ מנקודת ראותם של הערבים, לא זו בלבד שישראל נהנית ממקורות מגוונים ואיכותיים של נשק אלא שהיא נהנית גם מתמיכה איתנה של המעצמות המערביות. ואפילו צרפת, שאינה תומכת בשאיפותיה התוקפניות של ישראל ופועלת לצמצם בהדרגה את מערכת יחסיה עם ישראל, מוסיפה לספק לה נשק ולתמוך בעקרון חלוקת המים.

לנוכח מדיניות התמיכה של המערב בישראל, ראתה מצרים הכרח לחזק את בטחונה ואת היכולת הצבאית שלה ושל מדינות ערביות אחרות. המעצמה שיכלה לסייע בכך היתה ברית-המועצות, אשר סכסוך בשאלת ניצול מי הירדן בין ישראל לשכנותיה העניק לה הזדמנות פז להגביר את השפעתה ומעורבותה, בדומה להשפעתו ומעורבותו של המערב, בחלק זה של העולם. מצרים היתה המדינה הערבית המאוכלסת ביותר בעולם הערבי, מדינה ששלטה על תעלת סואץ והיו לה שירותי נמל שברית-המועצות שאפה להשיג גישה אליהם.⁵¹ תמיכה מסיבית ובלתי-מסויגת בעמדת הערבים בסוגיית המים היתה מדיניות הולמת להידוק היחסים האלה. שאם לא כן אין להבין את המתקפה התעמולתית שפתחה בה ברית-המועצות נגד ישראל ונגד המערב, ולפיה ההטיה הישראלית היא התגרות בארצות הערביות אשר בשטחיהן זורמים מקורות הירדן; היא מבטאת את שאיפת ההתפשטות של הכוחות האימפריאליסטיים במגמה לפגוע בעולם הערבי.⁵²

במאי 1964 נערך ביקורו של המנהיג הסובייטי ניקיטה חרושצ'וב במצרים, כדי לחגוג את השלב הראשון של בניית סכר אסואן אשר סימל יותר מכול את יחסי ברית-המועצות-מצרים. הביקור ביטא ללא ספק שלב נוסף בהידוק הקשרים ההולך וגובר בין שתי המדינות. רוסיה הסובייטית שבה והצהירה על התנגדותה הנחרצת למפעל הישראלי המפר את זכויות הערבים ועל תמיכתה בחיסולם של הבסיסים הזרים, ואף הסכימה להגדיל את הסיוע הכלכלי למצרים.⁵³

ההתקרבות בין מצרים לברית-המועצות ערערה את בטחונה של ישראל, ולכן היא לחצה על המערב, ובעיקר על האמריקנים, לאזן את החימוש בינה לבין הערבים. מדיניותו של

⁵⁰ 28 January 1966, PRO FO 371/186857; 12 September 1964, PRO FO 371/175560; Muhammad H. Heikal, *Nasser: The Cairo Documents*, London 1970, p. 200

⁵¹ Fred Wehling, 'The Dilemma of Superpower: Soviet Decision-Making in the Six Day War, 1967', in: Steven L. Spiegel (ed.), *Conflict Management in the Middle East*, Boulder, CO 1992, p. 177; Ilana Kass, *Soviet Involvement in the Middle East: Policy Formulation, 1963-1973*, Boulder, CO 1978, p. 24

⁵² Surendra Bhutani, *Israel-Soviet Cold War*, Delhi 1975, p. 92; Cairo to FO, 13 May 1964, PRO FO 371/178589

⁵³ Douglas Little, 'Choosing Sides: Lyndon Johnson and the Middle East', in: Robert A. Divine (ed.), *The Johnson Years*, Lawrence, KS 1994, p. 157; Muhammad H. Heikal, *Sphinx and Commissar: The Rise and the Fall of Soviet Influence in the Arab World*, London 1978, p. 136; EL Hussini, *Soviet-Egyptian Relations*, p. 154

אשכול חתרה להבטיח מה שמוגדר פטרונות אמריקנית כדי לבלום איום סובייטי כלשהו.⁵⁴ ביקורו של אשכול בווינגטון ביוני 1964, ביקור ממלכתי ראשון של ראש ממשלת ישראל, ביטא מבחינה זו את הידוק היחסים בין שתי המדינות, ומעל הכול הצלחה ישראלית לרתום את ארצות-הברית להבטחת אספקת נשק והגדלת הסיוע הכלכלי. הנשיא ג'ונסון שב ואישר לפני ראש ממשלת ישראל את התנגדות ארצו לתוקפנות, לשימוש בכוח, או לאיום בשימוש בכוח נגד כל מדינה.⁵⁵

ההחרפה בסכסוך

ב־5 ביוני 1964, שלוש שנים לפני מלחמת ששת הימים, החלה הזרמה סדירה של מים מן הכינרת אל דרומה של ישראל. הזרמת המים, כמו השלמת הפרויקט, לא נחגגה ברוב עם אלא הוצנעה, כדי למנוע תגובה נועזת של העולם הערבי. אולם תגובה ערבית לא איחרה לבוא, אם כי שוב בתחום המלל בלבד. הערבים ציינו כי היהודים גנבו את מי הירדן. בהטיה ראו התקפה על הטריטוריה המימית של האומה הערבית והוכחה נוספת לשאיפות ההתפשטות של ישראל ולהחלטתה להמשיך במדיניות השוד והגזל, תוך כדי התעלמות מזכויות הערבים.⁵⁶ בין 5 ל־11 בספטמבר 1964 התכנסה באלכסנדריה הוועידה השנייה של ראשי מדינות ערב, כדי לבחון מה נעשה למימושן של ההחלטות שנתקבלו בוועידת קהיר. הכינוס בספטמבר קיבל משנה חשיבות לאור הפעלתו של המוביל הארצי. סוריה, הקיצונית בעמדתה בין המדינות הערביות, החלה כבר לפני הכינוס בתקריות אש יזומות בגבולה עם ישראל, במגמה להחרیف את המצב ואולי אף לדחוף את מדינות ערב לכלל עימות עם ישראל.⁵⁷ זה היה הדבר שנאצר רצה להימנע ממנו, שכן האסטרטגיה של מצרים לא השתנתה. מצרים אמרה שתמנע נסיבות העלולות לגרור אותה לעימות בטרם עת, כמו עקב מתיחות יזומה.⁵⁸ אבל אפילו היתה החלטה לצאת למלחמה, לא היתה מוכנות ערבית מספקת. ראש הפיקוד הערבי המאוחד, הגנרל המצרי עלי עלי עאמר, הבהיר בוועידה כי דרושים שני תנאים כדי להבטיח הגנה מספקת מפני תוקפנות ישראלית אם תבוצע הטיה נגדית, וכי במקביל לקיום שני התנאים האלה יש להכין את הכוחות הערביים לקראת המערכה המכרעת. התנאי הראשון היה שכל מדינות העימות, ירדן, לבנון וסוריה יאפשרו הצבת כוחות בתחומיהן, על־פי שיקול דעתו של ראש הפיקוד. התנאי השני היה הצורך בתיאום צבאי בין המדינות

54. Yaacov Bar-Siman-Tov, *Israel, the Superpowers, and the War in the Middle East*, New York 1987, pp. 86, 88.

55. רבין, פנקס שירות, עמ' 127-128; Circular No. 2255, 3 June 1964, NA RG/2346.

56. נמרוד, מי מריבה, עמ' 100; הארץ, 7 במאי 1964.

57. Tel Aviv to FO, 17 July and 3 August 1964, PRO FO 371/175818; SD to London, 10 July 1964, and Talbot to Harriman, 13 July 1964, NA RG 59/2353.

58. Cairo to FO, 30 September 1964, PRO FO 371/175561.

וסטנדרטיזציה של כלי הנשק. לבנון התנגדה נחרצות לכניסת צבא זר כלשהו לתחומה, שכן הדבר עלול לערער את האיזון הבין-עדתי במדינה. ירדן ראתה בהצבת כוחות מעין סוס טרויאני, העלול לגרום בעיות פנימיות ואף סכנה של התקפה ישראלית עליה. שתי המדינות גם התנגדו לסטנדרטיזציה של כלי נשק.⁵⁹ סוריה אמנם קיבלה נשק מן הסובייטים בדומה למצרים, אך לא היתה מוכנה להשלים עם הצבת כוחות בתחומה. אי-נכונות זו נבעה מהרצון לנגח את נשיא מצרים, שדגל במדיניות של הגנה. הדבר הצביע, אל נכון, כי המדינות הערביות דורכות במקום ובמידה מסוימת צועדות לאחור בכל הקשור לבלימת התוקפנות הישראלית, כהגדרתן.

בוועידה התקבלה שורה של החלטות הנוגעות, בין השאר, להטיה הנגדית של מדינות ערב וכן להכנות הצבאיות לתגובה על פעילות ישראלית נגדית. על-פי תוכנית ההטיה יוקם בתחומי ממלכת ירדן סכר על הירמוך התחתון, שמטרתו למנוע מישראל להשתמש במי הירמוך; סוריה תבצע מפעל הנדסי מורכב, שתכליתו הטיית הבניאס על-ידי חפירת תעלה לאורך 73 ק"מ וכריית מנהרה שתחבר את הבניאס לירמוך, אשר אורכה הכולל 4.5 ק"מ; לבנון תבצע הטיה בשלושה מוקדים: הקמת סכר על נהר החצבני; הקמת שני מתקני הטיה בחצבני התיכון שיזרימו מי שטפונות לתוך תעלה שתיחפר מנקודת ההטיה ועד לבניאס; בניית תחנת שאיבה ליד מעיין הוואני שעל נהר החצבני. העלויות של תוכניות ההטיה הנגדית הסתכמו ב-16.5 מיליון ליש"ט והן היו אמורות להתבצע בתוך שנתיים.⁶⁰ השלמת תוכניות ההטיה נועדה לשלול מישראל כשליש מכמות המים שתוכננה לזרום במוביל הארצי, וצמצום זרימת המים גם עלול היה להגדיל במידה ניכרת את שיעור המליחות בכינרת. הטיה נגדית פירושה היה נזק חמור לישראל וחבלה בתוכניות הפיתוח שלה.⁶¹ כמו כן החליטו באי ועידת הפסגה באלכסנדריה להתחיל מיד בביצוע העבודות הטכניות לניצול מי הירדן ויובליו. מדינות ערב התחייבו שכוחותיהן יעמדו בכוננות להדיפת מתקפה ישראלית כלשהי. ועידת אלכסנדריה אישרה את כינונו של צבא לשחרור פלשתינ, ליד הארגון לשחרור פלשתינ, שמטרתו ליטול חלק בשחרור פלשתינ מן האימפריאליזם הציוני.⁶²

תגובתה של ממשלת ישראל להחלטות שהתקבלו בוועידת הפסגה באלכסנדריה לא היתה שונה מן התגובה להחלטותיה של ועידת הפסגה בקהיר תשעה חודשים קודם לכן. ראש ממשלת ישראל לוי אשכול שב והזכיר כי המים חיוניים מאוד למדינה ובלעדיהם אין קיום, ולפיכך היא תפעל להבטיח את המשך זרימת המים מן הכינרת דרומה.⁶³ תגובתה של ממשלת ישראל הצביעה, אל נכון, על ביטחון ושאלנות ולא דווקא על דאגה מהצפוי לאחר הפסגה. ישראל הניחה שתימשך בינתיים יכולתם של הערבים שלא לעשות דבר קונקרטי חוץ מאשר

59. Fred J. Khouri, 'The Jordan River Controversy', *Review of Politics*, 27 (1965), p. 52;

Note by Crawford, 22 September 1964, PRO FO 371/175546

60. Minute by Cradock, 15 September 1964, PRO FO 371/17556; יניב (לעיל הערה 2), עמ' 370.

61. דבר, 12 בפברואר 1965.

62. אל-אהרם, 11-12 בספטמבר 1964; שמש (לעיל הערה 37), עמ' 141.

63. ריאיון עם אשכול, מעריב, 4 באוקטובר 1967; Lowi, *Water and Power*, p. 125

להטביע את ישראל בים של מילים. הנחה זו לא היתה משוללת יסוד. הערכת המודיעין הישראלי נשארה איתנה כי כל עוד תקועים הגייסות המצריים בבוץ התימני לא יהיו נאצר לנקוט יוזמה צבאית נגד ישראל בשל פרויקט המים.⁶⁴ יתרה מזו, על-פי תוצאות הוועידה היה ברור כי לבנון לא תחל להטות את מקורות הירדן. היא הודיעה פעמים רבות כי לא תתחיל בעבודות להטיית החצבני ללא הגנה מספקת, ולא נראה שהגנה כזאת קורמת עור וגידים, גם לא בעתיד הקרוב. הממלכה הירדנית, לעומת זאת, לא נטשה את התחייבותה לאמריקנים בדבר נאמנותה לתוכנית ג'ונסטון, והקמתו של סכר על הירמוך לא היתה אלא ניצול המים על-פי תוכנית זו.

מבחינתה של ישראל, המדינה היחידה הבלתי-צפויה, אשר לא ניתן לחשב את מהלכיה, היתה סוריה, ותקריות האש עמה היו לעניין שבשגרה. אף-על-פי-כן נקטה ישראל שני צעדים שנועדו לאותת לערבים, ולסורים במיוחד, על נחישותה בסוגיית המים וזכויותיה האחרות. זמן קצר לאחר סיום הוועידה החליטה ממשלת ישראל לחדש את העבודות בשטחי עיבוד שבאזורים המפורזים, אשר לגביהם היתה מחלוקת.⁶⁵ ישראל נמנעה תקופה ממושכת מלעבד אזורים אלה, כדי שלא להחריף את התקריות בינה לבין סוריה עד להשלמת הנחתו של המוביל הארצי. אולם עתה היא ראתה עצמה חופשית לעשות כן. בעת ובעונה אחת היא החלה לפעול לסיום סלילתה של הדרך הידועה בשם 'דרך הפטרוולים', שהחלו בסלילתה בשלהי 1961 והיא נועדה למנוע השתלטות סורית על זרמים תת-קרקעיים של מעיינות הדן. הסורים טענו באותה עת כי המעיינות המספקים מים לדן וכן חלק מן הדרך הם בתחומה הריבוני.⁶⁶ אי-הסכמה הובילה לתקריות אש בין שתי המדינות, וכדי למנוע החרפה בגבול הפסיקה ישראל את עבודות הסלילה. אולם עם התחלת הפעלתו של המוביל הארצי ראתה ישראל לנכון לסיים את המלאכה.

החלטתה של ועידת אלכסנדריה להאיץ את עבודות ההטיה עודדה את הסורים להתחיל מיד בהטיה ואת הישראלים להיות מוכנים למנוע בכל מחיר ניסיון להתחיל בעבודות אלה. למעשה, הממשל הסורי החל בהתארגנות, תכנון ובדיקה של אזור ההטיה עוד לפני הוועידה. בתחילת נובמבר כבר הופיע בשטח ההטיה ציוד הנדסי סורי והוחל בהכשרת התוואי ובכריית תעלה מצפון ומדרום למעיינות הבניאס.⁶⁷ ישראל ביקשה בראש ובראשונה לפגוע בציוד

64. גלבוץ, שש שנים ששה ימים, עמ' 41-42; הבר, היום תפרוץ מלחמה, עמ' 95.

65. שטחו של האזור המפורז היה כ-65 קמ"ר והוא היה מחולק לשלוש גזרות: גזרה צפונית קטנה ששטחה כ-4 קמ"ר, גזרה מרכזית ששטחה כ-28 קמ"ר וגזרה דרומית ששטחה כ-33 קמ"ר. על-פי הסכם שביתת-הנשק מיולי 1949 בין ישראל לסוריה נקבע כינונו של אזור מפורז, כשטח שבין קו שביתת-הנשק לגבול ארץ-ישראל המנדטורית, למעשה הגבול הבין-לאומי. האזור המפורז היה מערבית לגבול הבין-לאומי, אשר עליו השתלט הצבא הסורי במהלך מלחמת 1948. הריבונות על האזור נשארה פתוחה למשא-ומתן. ראו: אריה שלו, שיתוף-פעולה בצל עימות: משטר שביתת הנשק ישראל-סוריה, 1949-1955, תל-אביב 1989, עמ' 79, 126-127, 349-355.

66. ירושלים לווינגטון, 14 בנובמבר 1964, ג"מ חצ 4320/2; Odd Bull, *War and Peace in the Middle East*, New York 1969, pp. 74-76.

67. שמש (לעיל הערה 37), עמ' 149; רבין, פנקס שירות, עמ' 121.

ההנדסי ובאותה עת לפגוע במטרות צבאיות סוריות, בשל התקריות וההטרדות התכופות של הצבא הסורי. לא היתה מגמה מלכתחילה להנחית מהלומה קשה על הסורים אבל ההנחה היתה שהדבר בלתי-נמנע.⁶⁸

ב־3 בנובמבר החלה ישראל בהתגרויות מכוונות בגבול – ובכלל זה המשך הכשרת דרך הפטרוילים, סיורים להבטחת השליטה על דרך זו ועבודות חקלאיות באזורים המפורזים.⁶⁹ הסורים, שטענו כל העת לריבונות על חלק מדרך הפטרוילים והתנגדו לעיבוד בשטחים המפורזים הנתונים במחלוקת, יזמו תקריות אש, ומשהוחרפו התקריות פתחו בהפגזה מסיבית על יישובים אזרחיים לאורך הגבולות. ממשלת סוריה, לא בלי מידה של צדק, טענה כי למקצת היישובים הישראליים הוכנסו כלי נשק כבדים והם השתתפו בלחימה. אבל ישראל נקטה צעד זה לאחר שהסורים עשו כן ביישוביהם. לאחר שורה של הפגזות וכדי לשתק את מקורות הירי הפעילה ישראל ב־13 בנובמבר כוח אווירי, שהיה מוכן לפעולה בעוד מועד. המהלומה רחבת ההיקף הפתיעה את הסורים, שהיו רגילים לאיפוק ישראלי בתקריות הגבול. ישראל השמידה בראש ובראשונה את הציוד ההנדסי הכבד וניצלה את ההתקפה האווירית לפגוע פגיעה קשה ביותר בסורים, כדברי מפקד חיל האוויר הישראלי, האלוף עזר ויצמן: 'מזמן חיכינו ללמד אותם [את הסורים] לקח על ההתגרויות'.⁷⁰

הפעלת מטוסים נחשבה מהפכנית באותה עת. שימוש אחרון בתקיפה על־ידי מטוסים נעשה ב־1951 בתקרית הידועה בשם 'תקרית אל־חמה', מדרום לכינרת. זו היתה פעולה מצומצמת בהיקפה שלא גרמה נזק. לאחר אותה תקרית נמנעה ישראל מלעשות שימוש במטוסים בתקריות עם שכנותיה. ראש הממשלה בן־גוריון חשש כי שימוש במטוסים יהיה מרשם להסלמה, וממנה הדרך קצרה למלחמה.⁷¹ ההתקפה הישראלית היתה גדולה בממדיה הן מבחינת מספר המטוסים, כמות חומרי הנפץ ועומק הפעולה.

שימוש במטוסים לתקיפת מטרות קרקע הצביע, אל נכון, על הסלמה בין ישראל לסוריה, ולמעשה עם שאר מדינות ערב. אלה ציינו כי ההתקפה הישראלית על סוריה היא התקפה על כל מדינות ערב וכי יש לרכז כוחות כדי להדוף תוקפנות זו. בין מילים למעשים המרחק היה רב. ההתקפה סימלה את נחישותה של ישראל שלא להירתע משימוש בכל האמצעים כדי לשים קץ לכל הטיה נגדית. היא גם היתה ביטוי לתחושת הביטחון שהלכה וגברה בקרב קובעי המדיניות בישראל, כי הצבאות הערביים אינם מסוגלים להתמודד עם ישראל, הנהנית

68. יניב, (לעיל הערה 2), עמ' 372; Tel Aviv to SD, 16 November 1964, NA RG 59/2353; Aviv to FO, 13 July 1964, PRO FO 371/175818

69. יניב, פוליטיקה ואסטרטגיה בישראל, עמ' 188; Tel Aviv to SD, 16 November 1964, NA RG 59/2353; חנוך ברטוב, דדו: 48 שנה ועוד 20 יום, תל־אביב 1978, עמ' 108; Bull, War and Peace, p. 75

70. הארץ, 15 בנובמבר 1964; בארי מ' בלכמן, 'השפעת פעולות התגמול על המדיניות הערבית', בתוך: בנימין נויברגר (עורך), דיפלומאטיה בצל עימות, תל־אביב 1984, עמ' 156; הבר, היום תפרוץ מלחמה, עמ' 41-43. יניב, פוליטיקה ואסטרטגיה בישראל, עמ' 201.

71. Bull, War and Peace, p. 76; הארץ, 15 בנובמבר 1964; שמש (לעיל הערה 37), עמ' 151.

מתמיכה אמריקנית כמעט מוחלטת בסוגיית המים ומהבנה גדלה והולכת לצרכיה הבטחוניים. תקרית 13 בנובמבר הכניסה ממד חדש לזירה – תמרור ברור לפוטנציאל הגלום בסכסוך המים. שימוש במטוסים יהיה מפעולה זו ואילך לחלק מסכסוכי הגבול. התקרית בישרה מדיניות חריפה כלפי הסורים, ואלה לא שקטו לנוכח מדיניות ישראלית זו.⁷²

ההפצצה הישראלית לא הרתיעה את הסורים, אלא הם ראו את ההחרפה דווקא כמשרתת את מטרותיהם. התנגשות בינם לבין הישראלים בקנה-מידה רציני היתה עשויה לאלץ את מדינות ערב, ובעיקר את מצרים, לבוא לעזרתם. לא פלא הוא שתקופה קצרה אחרי התקרית הכניסו הסורים ציוד הנדסי למקום ההטיה והחלו בעבודות פילוס משני עברי הבניאס. הציוד שהוכנס לשטח הצביע על תוכנית רחבת היקף ובעלות גבוהה מאוד.⁷³ בתחילת 1965 החליט הפרלמנט הלבנוני פה אחד שלבנון תצטרף לתוכנית ההטיה הנגדית. למעשה, ממשלת לבנון נאלצה להצטרף לתוכנית ההטיה על כורחה, שכן ראשי מדינות ערב תבעו ממנה להתחיל בהטיה על-פי הקווים שנקבעו בוועידת אלכסנדריה. ממשלת לבנון חששה כי סירוב להצטרף עלול להביא למסע תעמולה נרחב נגדה והדבר ישפיע, בוודאי, על המצב הפנימי.

הכנסת ציוד הנדסי והתחלת עבודות התשתית בשטח הסורי וכן הודעת לבנון על השתלבותה בתוכנית ההטיה הדאיגו את ממשלת ישראל. עד לאותה עת היא היתה בטוחה כי פרט למלל לא ינסו הערבים לנקוט צעד ממשי העלול לשבש את זרימת המים בירדן. האסטרטגיה הערבית, שנועדה להחליש את ישראל ולהביא להשמדתה נראתה קורמת עור וגידים. בלימת זרימה המים לנהר הירדן על-ידי הטיה זדונית, כלשונה של ממשלת ישראל, היתה חלק מאותה אסטרטגיה. אשכול לא הוציא מכלל חשבון התמודדות צבאית עם הערבים אם הם ינסו להמשיך בתוכניותיהם.⁷⁴ לפני הבריטים, כמו לפני האמריקנים והצרפתים, הדגישה ממשלת ישראל את הנזק החמור העלול להיגרם לתוכניות המים שלה, אם יחלו הערבים בהטיה הנגדית. ציר ישראל בוויינגטון, מרדכי גזית, הגדיר לפני האמריקנים את תוכנית ההטיה של הערבים כאסון למדינת ישראל.⁷⁵ ראש הממשלה ציין בהחלטיות כי ישראל לא תאפשר את סיום עבודות ההטיה של הערבים ותנקוט את כל הצעדים האפשריים. בצורה ברורה יותר ניסח זאת ולטר איתן, שגריר ישראל בפריס, בציינו לפני משרד החוץ הצרפתי כי בשעה שיתחילו עבודות ההטיה, 'תהיה מלחמה'.⁷⁶

הממשל הבריטי ניסה למעשה לשכנע את ישראל כי אין מה לחשוש מההטיה של הערבים.

72. תומס שלינג, חימוש והשפעה (תרגום ברוך קורות), תל-אביב 1981, עמ' 165-166; הבר, היום תפרוץ מלחמה, עמ' 76.

73. Military Attaché to Ministry of Defence, 21 January 1965, PRO FO 371/180666

74. הארץ, 17 בינואר 1965; BBC, *Panorama*, 29 March 1965

75. לוריא להרצוג, 18 במרס 1965, ג"מ חצ 744/12, PRO FO ; Washington to FO, 4 February 1965, PRO FO 371/180666

76. Paris to London, 4 February 1965, and Washington to London, 8 February 1965, PRO FO 371/180666

לדעתו, הערבים חסרים את היכולת הטכנית וההנדסית להוציא לפועל תוכניות אלה במהירות וביעילות. למפעלים אלה נדרשים סכומי כסף גדולים, שאינם בהישג ידם. ללא סיוע טכני מעולה מארצות אחרות, שעתה אינו בנמצא, לא יהיה ביכולת הערבים להטות יותר מ־100 מיליון מ"ק בשנה, שהם פחות מחמישית מסך המים הזורמים במקורות נהר הירדן. ההערכה היא שכמות המים המקסימלית שיצליחו מדינות ערב להטות בעזרתו של סיוע חיצוני לא תעלה על 150 מיליון מ"ק בשנה. ספק אם להטיה של כמות מים כזאת תהיה השפעה רצינית, אם בכלל, על מכסות המים שישראל שואבת מן הכינרת. ראש ממשלת בריטניה, הרולד וילסון, ציין לפני עמיתו הישראלי, לוי אשכול, בעת ביקור הידידות שערך בלונדון במרס 1965, כי בידי ישראל יהיה אמצעי תגמול נגד ירדן אם יפגעו בכמות המים שלה. היא פשוט יכולה לסגור את הברז דרומה לכינרת. לכן אין עילה כלשהי לישראל לנקוט פעולה צבאית נגד הערבים. הבריטים הזהירו את אשכול מפני מכת מנע העלולה לחבל באינטרסים שלהם לא כל שכן באלה של ישראל עצמה. האינטרס המשותף של שתי המדינות היה המשך הפילוג בעולם הערבי והחלשת מנהיגותו של נאצר. פעולה צבאית תגרום לליכוד השורות בעולם הערבי. אך ישראל נשארה איתנה בדעתה. אשכול לא היה מוכן להתחייב ולומר לבריטים מה יהיה הצעד שממשלת ישראל תראה לנכון לנקוט.

מסקנותיהם של האמריקנים בדבר יכולתם של הערבים לבצע הטיה מורכבת ומסובכת היו אותן המסקנות שהגיעו אליהן הבריטים. לדעתם, ביסוד איומיה של ישראל לנקוט פעולה צבאית נרחבת נגד הערבים היו טמונות סיבות אחרות: ממשלת ישראל יודעת למעשה היטב כי תוכניות ההטיה של הערבים אינן מסוכנות; מה שבאמת מדאיג את הישראלים היא העובדה שביצוע מוצלח של התוכנית הערבית עלול להוות מכה פסיכולוגית קשה לישראל, בין היתר מכיוון שהדבר ילמד שהערבים מסוגלים, אחרי ככלות הכול, לפעול בשיתוף־פעולה ובתיאום מלא;⁷⁷ ממשלת ישראל מעוניינת להנחית מכה על הערבים לפני ש־50 אלף חיילים מצרים ישובו מתימן. במידה רבה יותר מעמיתיהם הבריטים היו האמריקנים מוטרדים מהתנגשות צבאית, אשר לדעתם עומדת בפתח. שר ההגנה האמריקני, רוברט מקנמרה, אמר בוועדת השירותים המזוינים של בית הנבחרים כי אלימות עשויה לפרוץ בכל עת בגלל ההטיה הישראלית של מי הירדן והההטיה הנגדית של הערבים. מטרת ארצות־הברית היא למנוע התפתחות של מעשי איבה גלויים, אולם המשימה קשה מחמת זרם הסיוע הסובייטי, הן הצבאי הן הכלכלי, למצרים, לסוריה ולעיראק.⁷⁸

כדי לנסות להפיג את המתרחש באזור, ובעיקר להרגיע, כהגדרת האמריקנים, את עצביה של ישראל, החליט הממשל האמריקני לשגר לישראל את רוברט קומר, איש המועצה לביטחון לאומי, ואת אוורל הרימן (Averell Harriman), השגריר המיוחד של הנשיא ג'ונסון. הם התנו את פתיחתו של שוק הנשק האמריקני ואת בחינת הסכנות הטמונות לישראל לאור

77. גזית להרצוג, 6 באפריל 1965. ג"מ חצ 3689/6; Notes for Meeting, 29 March 1965, and Memorandum of Conversation, 1 April 1965, PRO FO 371/180667

78. הארץ, 19, 25 בפברואר 1965.

התעצמותו של הפיקוד הערבי המאוחד בהתחייבות ישראלית להימנע ממכת מנע נגד מדינות ערב ומנקיטת פעולות צבאיות נגד הטיית מי הירדן.⁷⁹ הם הדגישו כי בסוגיית מי הירדן הממשל האמריקני עדיין דבק בתוכנית ג'ונסטון וכי האיומים הישראליים דווקא מחלישים את יכולתן של מדינות ערביות מתונות לעמוד בלחצים של קבוצות קיצוניות בתוך המדינה פנימה.⁸⁰

ממשלת ישראל לא היתה מוכנה לכבול ידיה מראש. לכל היותר היא היתה מוכנה להבטיח כי לפני שתפנה לשימוש בכוח היא תעשה מאמצים ליישב את בעיית המים בדרכי שלום. בכל מקרה, ממשלת ישראל תפעל למנוע את גרירתו של האזור לעימות כולל.⁸¹ אמנם ממשלת ישראל לא נתנה התחייבות מפורשת, אבל היא לא יכלה להתעלם מן הדרישה התקיפה של האמריקנים להימנע ממכת מנע או מפעילות צבאית בקנה-מידה נרחב נגד ההטיה הנגדית. הישראלים הניחו כי במקרה של מכת מנע ללא תמיכה אמריקנית הם עלולים למצוא עצמם עומדים מול הערבים הנהגים מתמיכה בלתי-מסויגת של הרוסים. חשיבות התמיכה האמריקנית במקרה של עימות תנחה את המדיניות של ישראל בשנים הבאות ותהיה בסיס למדיניות שהיא נקטה במשבר שפרץ במאי 1967, אשר הצעיד את האזור למלחמה.

ממשלת ישראל מיקדה את פעילותה בפגיעה בצידוד ההטיה, ללא שילוב של כוחות קרקע בפעילות מעבר לגבול. מדיניות זו של הרס צידוד ההטיה הביאה בהדרגה לדחיקתו של הסכסוך בסוגיית ניצול מקורות הירדן מסדר היום הבין-לאומי, אך ההחרפה בשטח לא דעכה. נהפוך הוא: המתיחות הלכה וגברה. בתחילת 1965 החלה סוריה לפעול באינטנסיביות רבה להטיית יובלי הירדן. היא עשתה זאת ביוזמתה וללא תיאום עם העולם הערבי. בהטיה ראתה הכרח שאין מנוס ממנו, כדי להחזיר את המים שנגזלו ממנה, לטענתה, וכחלק מתוכנית מעשית לשחרור פלשתיין. ממשלת ישראל, לעומת זאת, היתה נחושה בהחלטתה שלא לאפשר את ביצוע ההטיה ולא את תחילת העבודות לקראת ההטיה. הצבא הישראלי חיפש עילה לפגוע בצידוד המכני הסורי שבשטח ההטיה ולהרוס אותו. הדרך היעילה ביותר היתה לגרור את הסורים, דבר שלא היה מסובך כשהוא לעצמו, על-ידי התגרריות לפתוח באש על מטרות ישראליות ולנצל זאת לתגובה ישראלית על צידוד ההטיה.⁸² הסורים 'נענו' ללא כל קושי

79. Washington to FO, 4 March 1965, PRO FO 371/180856; רבין, פנקס שירות, עמ' 128; שמעון פרס, קלע דוד, ירושלים 1974, עמ' 85.

80. Little, *Choosing Sides*, pp. 163-164; Ma'oz, *Syria and Israel*, p. 87.

81. Ma'oz, *ibid.*; רבין, פנקס שירות, עמ' 129; North Atlantic Council, 10 March 1965, PRO FO 371/180651; Washington to FO, 24 April 1965, and Tel Aviv to FO, 31 March 1965, PRO FO 371/180856.

82. Damascus to FO, 14 May 1965, and Tel Aviv to FO, 20 May 1965, and Air Attaché to FO, 19 May 1965, PRO FO 371/180879; Ma'oz, *Syria and Israel*, p. 88; אייל זיסר, 'בין ישראל לסוריה – מלחמת ששת הימים ולאחריה', עיונים בתקומת ישראל, 8 (1988), עמ' 206-207.

להתגרות הישראלית. משנפתחה אש על פטרוֹל ישראלי ב־17 במרס פתחו טנקים ישראליים בירי על ציוד ההטיה והרסו אותו לחלוטין. זמן קצר מאוד לאחר התקרית הוכנס שוב ציוד מכני והוחל בהכשרת תוואי קרקע במרחק של כ־5 ק"מ מהגבול עם ישראל. באזור זה נהנו הסורים מעדיפות טופוגרפית והיו מוגנים ברשת צפופה של מוצבים מבוצרים היטב בנוכחות של כוחות שריון. הם הצליחו בעבודה מזוהזת להכשיר תוואי של 5 ק"מ בתוך תקופה קצרה. כדי לחסל שוב את ציוד ההטיה נקטה ממשלת ישראל פעילות צבאית הדומה לזו של 1 במרס, לאמור התגרות מכוונת בסורים כדי שאלה יפתחו באש. המאלף הוא שהסורים לא נענו הפעם להתגרות הישראלית. לפיכך יזמה ישראל ב־13 במאי תקרית אש ובעקבותיה פעלו הטנקים להשמדת ציוד ההטיה.⁸³

ממשלת סוריה היתה חסרת אונים מול העוצמה הישראלית. ללא סיוע צבאי של העולם הערבי לא היה לאל ידם של הסורים להמשיך בתוכנית ההטיה, ואם היו עושים כן, לאמור ממשיכים בעבודות ההטיה, הם עלולים היו להסתבך במלחמה עם ישראל. בכינוס של ראשי ממשלות ערב ב־26 במאי הם דרשו במפגיע לרכז כוח אווירי חזק שיתערב במקרה הצורך וינטרל את העליונות האווירית של ישראל. ממצרים הם תבעו לשגר יחידות צבא לסיני ולרצועת עזה ולסלק את כוח החירום של האו"ם, שהיא מסתרת מאחוריו.⁸⁴ אפס, נאצר דבק בעמדתו, ולפיה מצרים עדיין אינה מוכנה להסתכן בעימות עם ישראל. בנאום ב־31 במאי הוא ציין שלוש סיבות לאי־מוכנותה של מצרים לצאת למלחמה: ההכרח להחזיק 50 אלף חיילים בתימן; אי־נכונותן של מדינות ערב להסכים לחניית כוחות אחרים על אדמתן; ואי־רצונו להיגרר למלחמה בעיתוי שתקבע ישראל. להבהרת עמדתו ציין, כי בגלל טרקטור אחד או שניים המופעלים לצורך הטיית מקורות הירדן ומושמידים בידי הצבא הישראלי אין הוא מוכן להיכנס למלחמה במקום ובמועד הרצויים לממשלת ישראל.⁸⁵

זה היה למעשה נצחונה של הנחישות והעוצמה הישראלית. הדבר חיזק וביסס עוד יותר את ההנחה, שהיתה נחלתם של קובעי המדיניות בצבא ובממשלה, שכל עוד מצרים מתמידה במעורבותה בתימן לא יהיו נשיא מצרים לפתוח במלחמה, וכי בנסיבות המדיניות והאסטרטגיות הנוחות בעת הזאת אין להירתע מנקיטת גישה נוקשה או משימוש בכוח צבאי, אם יש צורך, לפתרון הבעיות בין ישראל לבין העולם הערבי.⁸⁶ אם היה ספק כלשהו באשר למדיניותה של ישראל כלפי תוכניות ההטיה של הערבים, ובאשר לשימוש או לאיום

83. Damascus to FO, 17 March 1965; Tel Aviv to FO 19 March 1965; Minute by the FO, 27 March 1967 – PRO FO 371/180878; Washington to FO, 14 May 1965, PRO FO 371/180879; Jerusalem to SD, 16 May 1965, and Memorandum of Conversation, 19 May 1965, NA RG/2353; Bull, *War and Peace*, pp. 77-78.
156.

84. Damascus to FO, 19 June 1965, PRO FO 371/180668.
85. Anglo-French Discussion, 2 July 1965, PRO FO 371/180646; Donald Neff, *Warriors for Jerusalem: The Six Days That Changed the Middle East*, New York 1988, p. 52.

גלבוץ, שש שנים ששה ימים, עמ' 48.

86. דברי הכנסת, 43, 17 במאי 1965: יניב (לעיל הערה 2), עמ' 374.

בשימוש בכוח צבאי לפתורנו של סכסוך המים, באה המהלומה שהנחיתה ישראל על ציוד ההטיה הסורי ב־12 באוגוסט והבהירה זאת.

ועידת ראשי מדינות ערב בקזבלנקה, שהתכנסה בין 13 ל־17 בספטמבר, היתה מבחינתה של ישראל הוכחה ליעילות השימוש בעוצמתה הצבאית ולא־יכולתן של מדינות ערב להתמודד עם עוצמה זו. הוועידה היתה אמורה לבחון את המשך תוכניות ההטיה של הערבים, במקרה זה של סוריה, את ההתקדמות שנעשתה בתחום חיזוק כוחן הצבאי של מדינות ערב השכנות, ובעיקר את מידת התחזקותו של הפיקוד הערבי המאוחד. נשיא מצרים הגיע לוועידה במגמה להתמיד במדיניות שעיצב מאז הוועידה הראשונה בינואר 1964.

בסיומה של הוועידה חתמו ראשי מדינות ערב על אמנת סולידריות ערבית, המחייבת את המדינות החתומות עליה להימנע מהאשמות הדדיות ומהתערבות בענייניה הפנימיים של מדינה זו או אחרת. אך בין האמנה למציאות הבין־ערבית לאחר הוועידה היה פער עצום. הפירוד והמחלוקות הוסיפו לאפיין את העולם הערבי. עד לחיזוק כוחו של הפיקוד נמנעו מדינות ערב, ככל שהיה הדבר אפשרי, מהתגרריות נגד ישראל מחשש שהיא תנצל אותן לצרכיה. הוועידה העניקה חופש פעולה ושיקול דעת לכל מדינה בשאלה אם להמשיך בהטיה בתחומה או להפסיקה.⁸⁷ ההחלטה בסוגיית ההטיה השאירה את הסורים בודדים בתביעתם למאבק מידי וחסר פשרות נגד ישראל. החלטות הוועידה ביטאו היטב את הראליזם המדיני של הערבים – הכרה באי־יכולתם להתמודד מול העוצמה הישראלית או להמשיך בתוכניות להטיית מקורות הירדן.

החלטות הוועידה אמנם הורידו את בעיית המים מעל סדר היום לעת הזאת, אבל חיזקו עוד יותר את ידי ישראל להשתמש בכוח צבאי כדי לפתור בעיות עם שכנותיה. עוצמה צבאית היתה למכשיר יעיל מבחינת ישראל במערכת יחסיה עם מדינות ערב השכנות. סוגיית ניצול מקורות הירדן לאחר הוועידה לא היתה מרכיב דומיננטי שפרנס את הסכסוך. אולם אין ספק שהיא יצרה דינמיקה של החרפה בגבולות שבין ישראל לשכנותיה וסללה את הדרך להופעתו של ארגון אל־פתח בחסותה של ממשלת סוריה.

הדרך למלחמה

ככל שהלך והתברר לסוריה כי תוכנית ההטיה אינה בת־ביצוע וכי מדינות ערב אינן נכונות להצטרף למאבק חסר פשרות נגד ישראל, היא החליטה לאמץ אסטרטגיה של גישה עקיפה, לאמור, תמיכה וטיפוח של חוליות פלשתינאיות לביצוע פיגועים במטרה לשבש את החיים בישראל ובעיקר לפגוע במתקני המים.⁸⁸ חוליות אלה באו משורותיו של ארגון אל־פתח,

⁸⁷ Holliday to Stewart, 30 September 1965, PRO FO 371/180652; Lowi, *Water and Power*, pp. 127-128; שמש (לעיל הערה 37), עמ' 160.

⁸⁸ יניב, פוליטיקה ואסטרטגיה בישראל, עמ' 189; John Bulloch and Adel Darwish, *Water War: Coming Conflict in the Middle East*, London 1993, p. 39.

ארגון שפעל במנותק מן הארגון לשחרור פלסטין בראשותו של אחמד שוקירי. את אל-פתח ייסדה ב-1959 קבוצה פלשתינאית עצמאית בראשותו של יאסר ערפאת. הארגון כונן זרוע צבאית בשם אל-עציפה (הסער). למעשה, מראשית 1965, ובקצב הולך וגובר, החלו חוליות של אל-עציפה לבצע פיגועים בישראל. סוריה ראתה בו מכשיר לקידום ענייניה בעולם הערבי ובמאבקה נגד ישראל, ומדיניות זו קיבלה משנה תוקף לאחר שהפלג השמאלי של מפלגת הבעת' הסורית תפס את השלטון ב-23 בפברואר 1966. בראש פלג זה עמדו צעירים בשנות השלושים לחייהם, בהם צאלח אל-ג'דיד, חאפז אל-אסד, שמונה לשר ההגנה ולמפקד חיל האוויר, ואחמד סוידאני, הידוע בכינויו 'הספינקס', שמונה לרמטכ"ל.⁸⁹

ממשל הצעירים הסורי דגל בקו קיצוני ביותר נגד ישראל. הוא טיפח אידאולוגיה של מלחמה עממית לשחרור פלסטין, ולפיה יש לשחרר את האדמה הערבית רק באמצעות מאבק; האומה הערבית תובעת עימות צבאי יומיומי, ללא הפוגה, אשר הפלשתינאים יהיו בו חלוצים. אין פלא אפוא שבעידוד השלטון הסורי החלה פעילות חבלה רצופה בשטח ישראל. החדירות של ארגון אל-פתח בוצעו משטח לבנון, אבל בעיקר משטח ירדן, שם היה הריכוז הגדול ביותר של פליטים פלשתינים. הסורים לא הסתפקו בעידוד פעילותו של אל-פתח ובתמיכה בו, אלא הצבא הסורי עצמו ביצע חדירות לשטח ישראל, וכמעשה של שגרה פתחו חייליו באש על חקלאים ישראלים שעיבדו אדמות שלא היו שנויות במחלוקת באזורים המפורזים. שגרירות בריטניה בתל-אביב הגדירה את מעשי החבלה של אל-פתח ואת התקריות בין ישראל לסוריה כתקריות החמורות ביותר מאז התקריות שקדמו למערכת סיני.⁹⁰

ממשלת ישראל לא השאירה מקום לספק כי לא תתיר המשך הפיגועים ללא תגובה הולמת. היא הפנתה אצבע מאשימה לעבר ממשלת סוריה, שבה ראתה את היוזמת והדוחפת העיקרית לפעולות פיגוע בשטח ישראל.⁹¹ הסורים הניחו, הנחה שלא היתה משוללת יסוד, כי ממשלת ישראל שוקלת פעולה רחבת היקף נגד סוריה. הרמטכ"ל הישראלי יצחק רבין, חסיד של פעילות צבאית נרחבת נגד הסורים, נתן ביטוי לעמדתה של ממשלת ישראל לנוכח המשך הפיגועים. בריאיון עמו ב-12 בספטמבר ציין כי פרט לסוריה אין מדינות ערב מעוניינות בפעילות של ארגון אל-פתח. לדעתו, המשטר הסורי, החליט להוליך למלחמה לאלתר. מכאן מסקנתו כי 'התגובה על פעולות סוריה, בין אם הן מתבטאות בחבלה, בהטיה או בתוקפנות בגבול, צריכה להיות נגד מבצע החבלות ונגד השלטון התומך בחבלות אלו ומבצע בעצמו את הטיית הירדן. פה צריכה המטרה להיות שינוי החלטת השלטון וסילוק מניעי הפעולות'.⁹² רבין קרא מפורשות להתערבות בענייניה הפנימיים של סוריה. אשכול

89. Evans to Stewart, 1 August 1966, PRO FO 371/186904; Ma'oz, *Syria and Israel*, p. 88; פטריק סיל, אסד: המאבק על המזרח התיכון (תרגום גרוע סורי), תל-אביב 1993, עמ' 144.

90. Minute by Morris, 2 May 1966, PRO FO 371/186434; Tel Aviv to FO, 14 June 1966, PRO FO 371/186652.

91. דברי הכנסת, 45, 18 במאי 1966.

92. במחנה, 12 בספטמבר 1966; גלבע, שש שנים ששה ימים, עמ' 60.

לא היה רחוק ממנו בהתבטאויותיו ובאזהרותיו כלפי המשטר הסורי. ראש הממשלה ציין כי ממשלת ישראל 'תראה את ממשלת סוריה אחראית לכל התנכלות או מעשה חבלה, אשר מבצעים יוצאים משטחה'.⁹³

אזהרות והצהרות לא הרתיעו את שלטון הצעירים הסורי ולא היתה להן למעשה השפעה על ממדי הפיגועים ומעשי החבלה. תקריות הגבול וחדירות של מחבלים הלכו ותכפו. חוליית אל-פתח הצליחה לחדור לירושלים ולהניח מטען חומר נפץ באזור מגורים מאוכלס, וחמישה אנשים נפצעו. זו היתה פגיעה ביוקרתה של ממשלת ישראל. לאחר הפיגוע הודיעה ממשלת סוריה שהיא תמשיך לאמן את החוליות הפלשתיניות ותמשיך לתמוך במימוש המדיניות למלחמה בישראל. ממשלת ישראל שבה והזהירה את המשטר הסורי כי היא תקבע את הדרך ואת העיתוי לתגובה על מעשי החבלה; סוריה תיווכח בכך בעתיד, ברגע שייראה מתאים לישראל. האזהרה, אולי המפורסמת ביותר של אשכול, שהיתה למונח שגור בפי אזרחי ישראל, היתה 'הפנקס פתוח והיד רושמת'.⁹⁴

המעצמות הניחו כי לא זו בלבד שמהלומה צבאית ישראלית היא בטוחה אלא שהיא כמעט ודאית. חששה של סוריה מפעולה בקנה-מידה גדול הוביל אותה להזהיר שוב מפני ריכוז של כוחות ישראליים בגבולה. ההאשמות הסוריות, שהיו בלתי-מבוססות, נועדו לגייס את תמיכתו של העולם הערבי, ובעיקר את תמיכתה של מצרים, שכן בתקופה זו החלה התקרבות בין שתי המדינות. במחצית השנייה של חודש ספטמבר ביקרה משלחת צבאית מצרית בדמשק לשם תיאום בין שני הצבאות. סגן נשיא מצרים, עבד אל-חכים עאמר, הכריז באותה עת כי התקפה על סוריה תיחשב להתקפה על מצרים, והצבא המצרי יעמוד ללא היסוס לצדה של סוריה.⁹⁵ ב-4 בנובמבר 1966, לאחר ארבעה ימים של דיונים אינטנסיביים, חתמו מצרים וסוריה על הסכם הגנה ביניהן, ולפיו התקפה מזוינת על אחת משתי המדינות תיחשב להתקפה על שתיהן, ואם תפרוץ מלחמה יפעלו שני הצבאות במשותף בפיקודו של הרמטכ"ל המצרי. על-פי ההסכם, מצרים לא כבלה את עצמה למחויבות אוטומטית. אמנם היתה התחייבות מצרית לבוא לעזרתה של סוריה, אולם נקבע כי מדיניות הביטחון חייבת להיות פרי של התייעצות משותפת.⁹⁶ אפשר לומר כי בסופו של דבר הצליחה סוריה לגרור את מצרים לפעילות אקטיבית יותר, או לתמרן אותה למלכודת שעד אז הצליחה לחמוק ממנה. מנקודת הראות המצרית, אחד השיקולים לחתימה על ההסכם היה למנוע את היגררותה של מצרים למלחמה מחמת מדיניות הפיגועים של הממשל הסורי. ההסכם נתן ביטוי למעמדה של מצרים ולמנהיגותו של הנשיא נאצר בעולם הערבי. נאצר הוא שקבע את כללי המשחק בזירה.⁹⁷

93. הארץ, 19 בספטמבר 1966.

94. הארץ, 9 באוקטובר 1966.

95. הארץ, 18 ו-27 בספטמבר 1966.

96. גלבוע, שש שנים ששה ימים, עמ' 72; שמשון יצחקי, בעיני הערבים: מלחמת ששת הימים ולאחריה, תל-אביב 1969, עמ' 76-78.

97. סלע, אחדות בתוך פרוד, עמ' 65; Bhutani, *Israel-Soviet Cold War*, p. 105; Yair Evron, *The Middle East: Nation, Super-Powers and Wars*, London 1973, p. 72.

הממשל בסוריה היה מעוניין להפריך את הדעה, שקנתה לה אחיזה בעיקר בממשלת ישראל, כי ההסכם הסורי-מצרי מתחילת נובמבר 1966 תכליתו לרסן את פעילותה של סוריה בגבולה.⁹⁸ על רקע זה אפשר להבין את תקריות הגבול האינטנסיביות לאורך כל הגזרות: בתקופה קצרה – כמה חודשים – אירעו כ־800 תקריות.⁹⁹ אמנם לאחר הפלישה הישראלית לסמוע¹⁰⁰ היתה ממשלת ישראל מעוניינת ברגיעה ובהימנעות מהחרפת התקריות, ככל האפשר, אך לא היה בכוונתה להניח לסורים. עקב ריבוי התקריות שבה הממשלה להכרה כי אין מנוס מהנחתת מהלומה צבאית על סוריה. ואכן, ב־7 באפריל 1967, לאחר ירי סורי, תקפו מטוסים ישראליים סוללות ארטילריה סוריות. בקרב האווירי שהתפתח עד למבואותיה של דמשק – קרב אווירי ראשון בין שתי המדינות – הופלו שישה מטוסי מיג סוריים. התגובה הישראלית היתה חסרת תקדים בהיקפה. במתקפה השתתפו כ־130 מטוסים, אשר חגו מעל בירתה של סוריה וביצעו 'בומים' על־קוליים. המהלומה האווירית הוכיחה עד כמה חשובה סוריה לעוצמה הישראלית, בלי שתהיה תגובה של מדינה ערבית כלשהי.¹⁰¹ חריפות התגובה הישראלית העלתה את האלימות לרמה חדשה.¹⁰² מבחינה זו יש לראות את הקרב של 7 באפריל, שהתנהל לאור יום, כהרמת מסך לבואה של המלחמה. זו הפעם הראשונה שהותר למטוסים ישראליים לחדור לעומק כה רב בשטח הסורי. עד לעת ההיא הפעילה ישראל את מטוסיה נגד מתקני הטיה, מוצבים סוריים או עמדות ארטילריה שהיו מרוחקים קילומטרים ספורים מהגבול. בקרב האווירי האחרון חדרו המטוסים הישראליים לעומק של כ־70 ק"מ בתוך הטריטוריה הסורית. יתר־על־כן, בעבר הופעלו המטוסים רק לאחר הפגזה על יישובים ועל מתקני הטיה או מול הפעלה של מטוסים סוריים, כפי שאירע באוגוסט 1966; אולם הפעם, נוסף על הפלת המטוסים פעל חיל האוויר הישראלי נגד מטרות רבות בתוך סוריה. אפשר לומר, כי מאז 13 בנובמבר 1964, עת הפעילה ישראל את מטוסיה לראשונה, הורחב השימוש במטוסים נגד הסורים ובכך הסלימה ישראל את הסכסוך

98. ירושלים ללונדון, 6 בינואר 1967, ג"מ חצ 4005/17; הארץ, 9 בינואר 1967.

99. גלבוע, שש שנים ששה ימים, עמ' 77-78; שמואל שגב, מלחמה ושלום במזרח התיכון, תל־אביב 1968, עמ' 60.

100. בליל 11-12 בנובמבר 1966 עלה רכב ישראלי על מוקש. בפיצוץ נהרגו שלושה חיילים ישראלים. תקרית זו הצטרפה לשורה של מעשי חבלה. בתגובה פשטו כוחות ישראליים ב־13 באותו חודש, בסדר גודל של חטיבה, בסיוע של שריון, ארטילריה וחיפוי אווירי, לכפר סמוע. בפעולה נהרגו 18 חיילים ירדנים ו־54 נפצעו. הפעולה הדהימה את העולם וגררה גינוי במועצת הביטחון. ראו: Hare to Secretary of State, 16 November 1966, NA RG 59/1888; Tel Aviv to FO, 30 November and 21 December 1966, PRO FO 371/186840; שגב, מלחמה ושלום במזרח התיכון, עמ' 59.

101. Charles D. Smith, *Palestine and the Arab-Israeli Conflict*, New York 1992, p. 195; Mutawi, *Jordan in the 1967 War*, p. 85; יוסף גוברין, יחסי ישראל ברית־המועצות, ירושלים

1990, עמ' 252; ירושלים לניו־יורק, 9 באפריל 1967, ג"מ חצ 6442/2.

102. Wehling (above note 51), p. 188.

מעט לעת.¹⁰³ לא פלא הוא שבדבריו על הקרב האווירי טען הרמטכ"ל הישראלי לשעבר, משה דיין, כי הצבא מוביל את המדינה למלחמה.¹⁰⁴

במהלך הצבאי נגד סוריה היה כדי לשמש הוכחה נוספת לישראל כי שום מדינה ערבית, ובכלל זה מצרים, לא תבוא לסייע לסורים. בקרב קובעי המדיניות הישראלים עדיין היתה מושרשת הקונצפציה שמצרים לא תיזום מלחמה נגד ישראל כל עוד כוחותיה 'תקועים' בתימן. ועוד זאת: לאחר שעוצמתו של חיל האוויר הישראלי הופגנה בצורה כה מרשימה, הניחו הישראלים שבעתיד הקרוב לא יהיו מדינות ערב מסוגלות להציב אתגר רציני לישראל.¹⁰⁵ על רקע זה אפשר להבין את דבריו של הרמטכ"ל יצחק רבין כי יש ביכולת העוצמה הצבאית הישראלית לטפל בסורים בכל צורה שהיא, והממשל הסורי לא יקבע את סוג הנשק שישראל תראה לנכון להפעיל בהתנגשויות הללו.¹⁰⁶ בעתיד יהיו הצהרותיהם של מנהיגים בישראל ושל הרמטכ"ל חריפות הרבה יותר, ויכללו איום לפעולה קשה יותר מן הקרב ב־7 באפריל. המהלך הצבאי הישראלי הוכיח לכאורה כי אין ממשות בהסכם ההגנה המצרי-סורי מנובמבר 1966, שכן למעשה לא השכילה מצרים לממש את התחייבותה לבוא להגנתה של סוריה. מדינות ערב, כמו ירדן וסעודיה, מתחו ביקורת קשה על נאצר על שלא הפעיל את חיל האוויר המצרי כדי לסייע לסוריה. ירדן טענה כי נשיא מצרים מסתתר מאחורי כוחות האו"ם, והזכירה לו כי בידו היכולת לחסום את מצרי טיראן ולמנוע מישראל לייבא נשק, לקיים מסחר שוטף ולכונן קשרים כלכליים ומסחריים עם מדינות אפריקה.¹⁰⁷ המהלך הישראלי האחרון כרסם במעמדה של מצרים כמנהיגת העולם הערבי ובמעמדו של נאצר כראש מדינה זו (בהקשר זה אפשר לומר כי לכאורה הצליח המשטר הסורי בסופו של דבר לגרור את המצרים לעימות עם ישראל). אולם לא מנהיג כנאצר יבצע מהלך של התאבדות אך ורק כדי להפגין את מנהיגותו. מהלך צבאי מצרי נגד ישראל או פתיחה במלחמה נגדה ייעשו, בלי ספק, לאחר שיקול דעת ומחשבה על התוצאות העלולות לצמוח ממהלך זה או אחר. התנאים מבחינתה של מצרים אכן הבשילו באותה עת.

לאחר הקרב ב־7 באפריל לא התפוגג המתח באזור. נהפוך הוא: האזור נע במהירות להידרדרות גוברת והולכת. כל המדינות הנוגעות לסכסוך לא ויתרו על תרומתן לכך. ימים ספורים לאחר הקרב הגיע לדמשק מפקד חיל האוויר המצרי, צדקי מחמוד, כדי לתאם בין שני החילות. שבוע לאחר מכן הגיעה משלחת מצרית בראשות ראש הממשלה צדקי סולימן

103. ראו: זאב שיף, הארץ, 14 באפריל 1967.

104. משה דיין, אבני דרך: אוטוביוגרפיה, ירושלים 1976, עמ' 391; עוז ויצמן, לך שמים לך ארץ, תל-אביב 1975, עמ' 254; שלמה נקדימון, לקראת שעת האפס: הדרמה שקדמה למלחמת ששת הימים, תל-אביב 1968, עמ' 30.

105. ריאיון עם רבין, מעריב, 2 ביוני 1972.

106. Bhutani, *Israel-Soviet Cold War*, p. 139; הארץ, 9 באפריל 1967; Tel Aviv to FO, 14 April 1967, PRO FCO 17/473.

107. Mutawi, *Jordan in the 1967 War*, p. 34.

ושר החוץ שלו מחמוד ריאד כדי לפעול להידוק הקשרים בין שתי המדינות. ראש הממשלה המצרי הכריז כי אם תותקף סוריה יפעלו מטוסי שתי המדינות במשותף. ממשלת ישראל לא היתה מוכנה בשום תנאי להשלים עם הפיגועים החוזרים ונשנים בשטחה. מיום ליום נעשו ההצהרות של קובעי המדיניות הישראלים תכופות, חמורות וחריפות יותר. ב־9 במאי הזהיר שר החוץ אבא אבן כי 'הנחתה של סוריה שלא תהיה תגובה על התגרויותיה – בטעות יסודה. כל ממשלה בעולם, בעלת מצפון מדיני בריא תזדהה עם אי־ יכולתה של ישראל להשלים עם שיגור החבלנים מסוריה'.¹⁰⁸ למחרת היום הזהיר ראש הממשלה לוי אשכול לראש מטה המשקיפים, אוד בול, כי האחריות למתיחות בגבול מוטלת על סוריה וכי נוכח ההתגרויות והאיומים של ממשלתה תראה עצמה ישראל מוסמכת לפעול מתוך הגנה עצמית בהתאם לנסיבות. ב־11 במאי ציין אשכול כי 'יכול להיות שניאלץ לנקוט באמצעים לא פחות רציניים מאשר ב־7 באפריל'.¹⁰⁹ בכתבה שפורסמה ביומון הישראלי הארץ יום קודם לכן הובאה תגובת חוגים צבאיים ישראלים בנוגע להמשך הפיגועים. חוגים אלה ציינו כי 'אם ממשלת ישראל מבקשת למנוע החרפת החבלות והתפשטותן לאזורים אחרים בארץ, לא יהיה מנוס מהתנגשות חזיתית בעתיד עם הסורים, אלא אם יקדימו הסורים ויסוגו מעמדתם בקשר לשיגור חבלנים'.¹¹⁰ ב־13 במאי הזהיר אשכול כי 'ברור לנו שמוקד הפעולות האלו הוא בסוריה. אולם קבענו לנו עקרון ואנו נבחר בעיתוי, במקום ובאמצעים בתגובה כלפי התוקפן'.¹¹¹ ברם, ההצהרה החריפה ביותר, של הרמטכ"ל, היתה יום קודם לכן. על־פי פרסומים שונים הכריז רבין יום קודם לכן כי 'אנו נצא למתקפת בזק על סוריה, נכבוש את דמשק, נפיל את השלטון הסורי ונחזור'.¹¹² אולם, אין שום סימוכין שהצהרה חריפה זו נאמרה כלל.

מבול ההצהרות האלה, בייחוד הצהרתו של רבין בין שנאמרה בין שלא נאמרה, היו הוכחה חותכת כי ממשלת ישראל מתכננת פעולה רחבת היקף נגד סוריה. מצרים וברית־המועצות כאחד לא יכלו להישאר אדישות. כמה ימים לאחר מכן באה תגובה סובייטית לכל ההצהרות והתגובות הישראליות.¹¹³ ב־11 במאי החלה מצרים בתמרונים ובהכנה להזזת כוחות, שתכליתה

108. גלבוע, שש שנים ששה ימים, עמ' 97.

109. הארץ, 12 במאי 1967; גלבוע, שש שנים ששה ימים, עמ' 98; Charles W. Yost, 'The Arab-Israeli War: How it Began', *Foreign Affairs*, 46 (1968), p. 307

110. הארץ, 10 במאי 1967.

111. הארץ, 14 במאי 1967.

112. Mahmoud Riad, *The Struggle for Peace in the Middle East*, London 1981, p. 17. יש הטוענים כי רבין הזהיר הצהרה זו ברדיו הישראלי ב־11 במאי, ולפיה הגיעה העת לצעוד לעבר דמשק ולסלק את השלטון שם. ראו: Andrew and Leslie Cockburn, *Dangerous Liaison*, Jerusalem 1991, p. 137; Neff, *Warriors for Jerusalem*, pp. 58-59. במקורה של ההסלמה במאי 1967: טענת "האיום הישראלי", בתוך: אשר ססר (עורך), שישה ימים – שלושים שנה, תל־אביב 1999, עמ' 65-67; הרמן פ' איילטס, 'מלחמת ששת הימים בעיני מצרים', שם, עמ' 84.

113. מוסקבה לירושלים, 16 במאי 1967, ג"מ חצ 4048/27.

עדיין לא היתה ברורה ואף לא ניתנה לה פומביות.¹¹⁴ אף-על-פי שלא היתה לממשלת ברית-המועצות הוכחה חותכת, היא הודיעה למצרים ב-13 במאי על ריכוז כוחות ישראליים בגבול עם סוריה כהקדמה למתקפה נגד מדינה זו.¹¹⁵ למחרת היום נכנסו כוחות מצריים לסיני בריש גלי. כניסת הכוחות הובילה את האזור למערבולת אשר האפשרות היחידה לצאת ממנה היתה מלחמה.

לסיכום: הסכסוך בסוגיית ניצולם של מי הירדן, שפרץ במלוא חריפותו בשלהי 1963, ערער את היציבות היחסית שהאזור נהנה ממנה מאז סיומה של מערכת סיני. הוא יצר דינמיקה חדשה בסכסוך הערבי-ישראלי. משאר הבעיות שעמדו על הפרק – בעיית הפליטים והאזורים המפורזים שבגבול עם סוריה – היה סכסוך המים משלהי 1963 לסוגיה בעלת ההשפעה המכרעת על יחסי ישראל ושכנותיה, ובמידה פחותה יותר במערכת היחסים הבין-ערבית.

שני הצדדים, הישראלי והערבי, תפסו את שאלת ניצולם של מי הירדן במונחים של עוצמה. ישראל ראתה בניצול המים תנאי הכרחי לקליטת עלייה, פיזור האוכלוסייה והמשך התפתחותה. מנקודת הראות שלה, התנגדות הערבים היתה פונקציה של האסטרטגיה הערבית להחלישה ובסופו של דבר להעלימה מן המפה. לעומת זאת, הערבים ראו בניצול המים על-ידי ישראל איום על האינטרסים הלאומיים שלהם: הזרמת מים דרומה פירושה יכולת הגירה גדולה לישראל, וגידול האוכלוסייה היהודית משמעותו מדיניות ישראלית תוקפנית להרחבת שטחיה על חשבון הערבים וסתימת הגולל על החזרתם של הפליטים לבתיהם. בסכסוך המים הציגו אפוא שני הצדדים תפיסות מנוגדות תכלית הניגוד. הם לא השאירו ספק באשר לכוונותיהם – כי אין מגמתם לא לויתור וודאי שלא להסכם או פשרה. הערבים נקטו מדיניות של הטיה נגדית של מקורות הירדן ואילו ישראל השתמשה בעוצמתה הצבאית כדי למנוע פגיעה בהזרמת המים שהיתה כה חיונית להתפתחותה. סוגיית המים היתה מרכיב בתהליך שלא נעדרה בו מעורבות המעצמות והמאבקים בתוך העולם הערבי – תהליך אשר הצעיד את ישראל ושכנותיה להתנגשות הצבאית ב-5 ביוני 1967.

114. ראו: הארץ, 10 במאי 1967; שגב, מלחמה ושלום במזרח התיכון, עמ' 71; Wehling (above note ;

51), p. 18; Damascus to FO, 13 May 1967, PRO FCO 17/47451), p. 18

115. מידע הועבר למצרים ב-29 באפריל באמצעות יו"ר הפרלמנט אנואר סאדאת. ראו: Anwar el Sadat, In

Search of Identity: An Autobiography, New York 1977, p. 172; Heikal, The Cairo Documents, p. 217; idem, Sphinx and Commissar, p. 174

היבטים כלכליים ובטחוניים בהחלטות לייצר מטוס וטנק בישראל

יצחק גרינברג

בשנים 1967-1973 ניכרה תנופה בפיתוחם ובכניסה לייצור מקומי של מערכות נשק עיקריות ושל אמצעי לחימה אחרים המושתתים על טכנולוגיה מתקדמת: פיתוח, הרכבה וייצור של מטוסי קרב ('נשר' ו'כפיר'); פיתוח וייצור של טנק ה'מרכבה', לאחר שהתוכנית לייצורם בארץ של טנקים בריטיים מדגם 'צ'יפטיין' לא יצאה אל הפועל בגלל סירובם של הבריטים; ובניית ספינות טילים 'סער 4'. כמו כן הוחלט לפתח ולייצר בארץ טילי ים-ים, טילי אוויר-אוויר, טילי אוויר-קרקע ועוד. כמה ממערכות הנשק האלה, כגון מטוסי 'נשר', טילי ים-ים 'גבריאלי', טילי אוויר-אוויר 'שפריר', הופעלו במלחמת יום הכיפורים.

המאמר שלפנינו מתחקה אחר קבלת ההחלטות לפתח ולייצר בארץ מטוס בשנת 1968 וטנק בשנת 1970, ברמת צמרת המדינה ומערכת הביטחון, ובוחן את היחס בין השיקולים המדיניים-בטחוניים ובין הטעמים הכלכליים.

עד מלחמת ששת הימים נבנתה בארץ תשתית של תעשייה בטחונית מתקדמת. בצד תחמושת לסוגיה – פגזי טנקים וארטילריה, פצצות מרגמה, כדורים לנשק קל – ייצרה התעשייה הצבאית תותחים ללא רתע (תול"רים) 106 מ"מ, תתי-מקלע 'עוזי' ועוד, והחלה לייצר מכשירים אופטיים. באמצע שנות השישים היא העסיקה במפעליה כ-4500 עובדים. מאז נוסדה בשנת 1953 ועד מלחמת ששת הימים עשתה התעשייה האווירית כברת דרך ארוכה. ממפעל קטן שהתרכז בשיפוץ אביזרי מערכות ומטוסים קלים היא צמחה לשורה של מפעלים עם יכולת טכנולוגית גבוהה. מפעליה שיפצו מטוסים ומערכות, כולל ביצוע עבודות לשוק האזרחי, ייצרו את מטוס האימונים הצרפתי 'פוגה מגיסטר' על-פי ידע צרפתי, התקינו שינויים מורכבים במטוס 'סטרטוקרוזר' של חברת בואינג, פיתחו מערכות מכ"ם, ייצרו מערכות ניווט אינרציאליות לכלי טיס ועוד. בשנת 1965 עבדו גם בתעשייה האווירית כ-4500 עובדים. ברפא"ל נבנתה תשתית מדעית-טכנולוגית בתחומים של הנעה רקטית, אווירודינמיקה, אופטיקה ואלקטרו-אופטיקה ומכשור אלקטרוני. עם הפיתוחים הבולטים של רפא"ל עד מלחמת ששת הימים נמנים טיל קרקע-קרקע 'לוז' וטיל אוויר-אוויר 'שפריר 1'. בשנות השישים החלה רפא"ל לעסוק גם בייצור, לדוגמה ה'שפריר'. באמצע שנות השישים הועסקו בה 1300 עובדים.¹

1. על התפתחות התעשיות הבטחוניות ראו: יצחק גרינברג, 'מגמות בהתפתחות התעשייה הביטחונית הממשלתית', בתוך: בני מיכלסון, אברהם זהר ואפי מלצר (עורכים), המאבק לביטחון ישראל, תל-אביב 1999.

עמדות קברניטי המדינה ומערכת הביטחון בנוגע לייצור מקומי של מטוס וטנק

רעיונות לייצור מערכות נשק עיקריות בארץ הועלו כבר בשנים הראשונות למדינה. ביולי 1949 הגיש סא"ל שלום עשת, עוזר צבאי לרמטכ"ל, הצעה לייצור טנק קל - 9.5-12 טונות, שלושה אנשי צוות ותותח 37 מ"מ. סגן-אלוף ישראל בר, ראש מחלקת התכנון במטכ"ל, דחה את ההצעה והסביר:

מן הנסיון שלנו ושל מעצמות עשירות מאתנו בתעשייה כבדה הננו יכולים לאמר שלפתוח מוצר ממין כזה יש להקציב תקופה של שנים, ומה עוד שעבור התעשייה שלנו זהו מוצר חדש ושאינו מוכר לה בכלל [...] נשאלת לכן השאלה, אם מן הראוי להשקיע עתה סכומי כסף ניכרים (שבודאי דרושים לכך) על מנת שבעוד שנים מספר אולי יהיה לנו טנק קל (LIGHT CRUISER) מטפוס שכבר כיום אינו נחשב ליעיל בצבאות הגדולים. לדעתי אין האמצעים מצדיקים כל הוצאה כספית כיום למטרות ממין זה.²

בשנת 1955, לנוכח מקורות הרכש המוגבלים, לפני ששוק הנשק הצרפתי נפתח בפני ישראל, הציע שר הביטחון דוד בן-גוריון לבחון את האפשרות לייצור מקומי של מטוסים. הרמטכ"ל רב-אלוף משה דיין וסגנו האלוף חיים לסקוב דחו את הרעיון. הם טענו שאין זה כדאי מבחינה כלכלית לייצר סדרות ייצור קטנות, כמתחייב מצורכי חיל-האוויר. כמו כן סברו כי לישראל אין יכולת טכנולוגית לייצר מטוסים, וגם לוח-הזמנים הנחוץ לפיתוח המטוס ולייצורו ארוך מדי. את דיין ולסקוב הטרידה במיוחד הדחייה הממושכת בהספקת מטוסים שהיתה כרוכה בייצור עצמי. מצד אחד, עד אז יהיו כבר דגמים חדישים ומתקדמים יותר של מטוסים; מצד אחר, מדובר היה בבעיה אקוטית אקטואלית, שחייבה פתרון דחוף. 'אתה מחפש פתרון חיובי לשנים, אני רוצה לקבל תשובה למצב שייכפה עלינו בעוד כמה חדשים', הבהיר דיין לבן-גוריון.³

בשנת 1966 הותוותה במשרד הביטחון תוכנית ארוכת טווח לייצור מערכות נשק עיקריות בתעשייה הבטחונית הישראלית. מנכ"ל המשרד משה קשת הציע לייצר בארץ מטוס, טנק ונגמ"ש:

מה שאנו יכולים לראות היום [לייצור בישראל] - זה שלשה פרויקטים, אשר שנים מהם הוא כל אחד על 1 מיליארד לירות ופרויקט אחד שהוא בערך 1/2 מיליארד לירות. מה הם שלושת הפרויקטים? קודם כל המטוסים - 120-150 מטוס זה סדר גודל של 1 מיליארד לירות; הפרויקט השני - זה הטנקים [...] בעשור הבא צריך להחליף טנקים בסדר גודל של 500-600, זה סדר גודל של 1 מיליארד דולר [צ"ל: לירות, י"ג]. והדבר

2. סא"ל ישראל בר, ראש מחלקת התכנון במטכ"ל, לרמטכ"ל, 'טנק קל תוצרת הארץ', 31 ביולי 1949, ארכיון צה"ל [להלן: א"צ].

3. רא"ל משה דיין, ישיבה שבועית אצל שר הביטחון, 30 בספטמבר 1955, משרד הביטחון.

השלישי – יש לנו היום 3,000 זחל"מים, שחלק מהם הוא עוד מהתקופה של מלחמת העולם השנייה, ויש להניח שבעשור הבא נצטרך גם להגדיל וגם להחליף.⁴

קשתי לא התעלם מהיתרון המדיני-בטחוני הגלום בייצור מקומי של מערכות נשק עיקריות, כלומר, צמצום התלות במדינות זרות והבטחת הספקתם של אמצעי לחימה במקרה של הטלת אמברגו על משלוחי נשק לישראל. עם זאת, הוא לא השתית את עמדתו על השיקול הזה. בשנת 1966 היה שוק הנשק הצרפתי פתוח לפני ישראל וגם תעשיית הנשק האמריקנית כבר נפתחה לפניה. הסיבות שהציג קשתי היו בעיקר כלכליות.

קשתי העריך כי היקף ההצטיידות המתוכנן גדול דיו לאפשר ייצור סדרתי יעיל והדבר כדאי מבחינה כלכלית. לנוכח הניסיון שהצטבר בתעשייה האווירית, כגון בהרכבת מטוסי הדרכה סילוניים מדגם 'פוגה מגיסטר' והכנסת שינויים במטוס התובלה 'סטרטוקרוזר', נראה לו שייצור מקומי של מערכות נשק עיקריות אפשרי מבחינה טכנולוגית, כמובן בהנחה שחלקים מסוימים, כמו מנוע, יירכשו בחוץ לארץ. קשתי סבר כי הייצור הבטחוני המקומי הוא אמצעי לפיתוח המשק בכלל והתעשייה בפרט. לדעתו, מערכת הביטחון צריכה להזרים נתח גדול יותר מתקציבה למשק המקומי, לערוך חלק גדול יותר מרכישותיה בארץ ולהגביר את הפעילות הכלכלית המקומית. פיתוח התעשייה הבטחונית נתפס כמנוף לפיתוח התעשייה הישראלית בכלל, הן על-ידי הגדלת הביקושים ממנה הן על-ידי קידומה הטכנולוגי ושיפור איכותי של מוצריה. כמו כן עמד קשתי על ההשפעה החיובית שתהיה להגדלת הייצור הבטחוני המקומי על מאזן התשלומים, באמצעות הקטנת היבוא הבטחוני, ועל התעסוקה על-ידי הגדלת הביקוש לעובדים בכלל ולעובדים מיומנים ומקצועיים בפרט.

במטכ"ל נשמעו דעות שונות בסוגיה זו. לצד השוללים את הייצור המקומי של מערכות נשק עיקריות, היו שביקשו לבחון את השאלה הזאת מתוך גישה חיובית. קצין חימוש ראשי האלוף עמוס חורב סבר כי מבחינה טכנולוגית ניתן לייצר טנק בארץ. ראש אמ"ן (אגף המודיעין) האלוף אהרון יריב הציע להתייחס ברצינות לייצור מערכות נשק עיקריות בישראל ולמצוא את הדרך לקדמו. ראש מחלקת הדרכה אלוף-משנה אריאל שרון סבר כי 'אי אפשר להתעלם מכך שהמצב הכלכלי במדינה, הגדלת הפוטנציאל התעשייתי וכל הכרוך בזה הוא מרכיב ביטחוני ממדרגה ראשונה'.⁵ אולם את הטון במטכ"ל נתן הרמטכ"ל רב-אלוף יצחק רבין, שדחה את הרעיון לייצר מערכות נשק עיקריות בארץ.

בבירורים שנערכו בשלהי 1966 ובשנת 1967, לפני מלחמת ששת הימים, בשאלת הייצור המקומי של מערכות נשק עיקריות הציב רבין שתי אמות-מידה: האחת – ניצול מיטבי ויעיל של המקורות הכספיים המוגבלים שהועמדו לרשות הצבא להשגת רמת הביטחון הגבוהה ביותר; והשנייה – שימוש בתקציב הביטחון כמנוף לקידומו הכלכלי והטכנולוגי של המשק. הוא אמנם הכיר בתרומה הכלכלית של הייצור הבטחוני המקומי למשק, אך טען כי כרוכים

4. משה קשתי, דיון על תקציב מערכת הביטחון לשנת 1967/68 אצל שר הביטחון, 8 בספטמבר 1966, משרד הביטחון.

5. אל"ם אריאל שרון, ישיבת המטכ"ל 6/67, 13 בפברואר 1967, א"צ.

בו סיכונים בטחוניים ואסור לקדמו במחיר פגיעה במרכיבי העוצמה הצבאית. רבין העריך כי מבחינה כלכלית הייצור בארץ יקר מרכש ממקורות חוץ. הוא גם פקפק ביכולתה של התעשייה הישראלית לפתח מערכות נשק עיקריות ולייצרן, והציע להתבסס על כלי לחימה שפותחו, נוסו ונמצאים בשימושם של צבאות אחרים. למשל, הוא הטיל ספק באפשרות לייצר טנקים בארץ. לנוכח היקף הייצור הצפוי הוא סבר שהקמת מפעל למנועים היא לא כדאית מבחינה כלכלית. עוד טען כי אין בארץ מפעל ליציקות פלדה, חסר הידע המטלורגי הדרוש, ובאופן כללי תעשיית הרכב בארץ היא ברמה נמוכה. רבין גם היה בדעה שאין להשקיע בפיתוח מטוס נוסעים בתעשייה האווירית, שכן מדובר ב'עסק אשר [מ]לכתחילה נדון לכשלון'.⁶ ייתכן שרבין חשש כי בסופו של דבר יועמס מימון הפיתוח של מטוס נוסעים בדרך עקיפה על תקציב הביטחון. מבחינת בניין העוצמה הצבאית, הוא חשש שייצור מקומי של מערכות נשק עיקריות יהיה כרוך בהתחייבות ארוכת טווח לרכוש אותן, אשר תשעבד תקציבים לזמן ארוך ותמנע מהצבא גמישות בהצטיידות בעתיד. זאת ועוד: רבין גם היה מוטרד מפגיעה ביתרון האיכותי באמצעי הלחימה שביקש צה"ל לקיים, בראש ובראשונה במטוסים, שכן הצבא לא יוכל להצטייד במטוסים מתקדמים יותר שייצרו בחוץ לארץ. לפיכך, הוא העריך את המחויבות לטווח הארוך ואת חוסר הגמישות כסיכון בטחוני, וסבר כי בפיתוח הנשק המקומי ובייצורו יש להתרכז באמצעי לחימה ייחודיים שלא ניתן לרכוש ממקורות חיצוניים. את התרומה של הצריכה הבטחונית למשק הישראלי אפשר לממש על-ידי רכישת חלפים ואמצעי לחימה, שאינם מערכות נשק עיקריות, מהתעשייה המקומית, וכן באמצעות הסכמי רכש משופרים בחוץ לארץ, שיחייבו רכישות גומלין בארץ, לאו דווקא של מוצרי התעשייה הבטחונית. לנוכח מעמדו במערכת הביטחון והשפעתו בענייני ביטחון היתה חשיבות לגישתו של רבין ולעמדותיו בשאלת פיתוחן וייצורן המקומי של מערכות נשק עיקריות.

הדיון בשאלת הייצור המקומי של מערכות נשק עיקריות לא מוצה לפני מלחמת ששת הימים. לאחר המלחמה, לאור הקשיים שהתעוררו ברכישתם של אמצעים אלה בחוץ לארץ, נעשה הנושא אקוטי וקיבל משנה-חשיבות. ערב מלחמת ששת הימים הטילו הצרפתים אמברגו על משלוחי נשק לישראל, אשר התבטא בעיקר באיסור על משלוח 50 מטוסי 'מיראז' M-5, שההסכם על רכישתם נחתם בשנת 1966. בתחילת 1969, לאחר הפשיטה הישראלית על שדה התעופה בביירות, הכריזה צרפת אמברגו מלא על ציוד צבאי לישראל. אולם למרות האמברגו הרשמי, בכל התקופה הנדונה בחיבור זה הוסיפו לזרום מצרפת חלקי מטוסים, חלפים וציוד אחר, שבין השאר אפשרו את ייצורם של מטוסי 'נשר' בארץ. עם פרוץ מלחמת ששת הימים נקטה ארצות-הברית השהיה, שנמשכה חודשים מספר, בהספקת מערכות נשק לישראל. אמנם, בשנים שבין מלחמת ששת הימים למלחמת יום הכיפורים היתה ארצות-הברית לספקית הנשק העיקרית של ישראל וסיפקה לה מטוסי 'פנטום' ו'סקיי הוק', טנקי 'פטון M-60' ואמצעי לחימה מתקדמים אחרים. אולם מדי פעם היא ניצלה

6. הרמטכ"ל יצחק רבין, ישיבה שבועית אצל שר הביטחון, 16 בדצמבר 1966, משרד הביטחון.

את תלותה של ישראל בה והפעילה עליה לחצים מדיניים בהתאם למדיניות המזרח-תיכונית או הגלובלית שלה. בשלהי 1969, לאחר משא-ומתן ממושך, בגלל חששם מתגובותיהן של מדינות ערביות, הסתלקו הבריטים מעסקה לספק לישראל הן טנקי 'צ'יפטיין' הן ידע לייצורם בארץ.⁷

כל ההתפתחויות האלה הובילו למסקנה בממשלה ובמערכת הביטחון שישראל צריכה להקטין ככל האפשר את תלותה במדינות אחרות ולייצר בעצמה מערכות נשק עיקריות, ועליה לקבל החלטות קונקרטיות באשר לפיתוחן וייצורן. לעמדה הבסיסית הזאת היו שותפים הן ראש הממשלה ושר האוצר הן ראשי מערכת הביטחון – שר הביטחון, עוזר השר והרמטכ"ל, אולם אפשר לזהות דגשים ודפוסי פעולה והתנהגות שונים אצל האישים שהשתתפו בתהליך קבלת ההחלטות.

שר הביטחון משה דיין תמך בייצור מקומי של מערכות נשק עיקריות משיקולים מדיניים-בטחוניים: שאיפה ליצור מקור הספקה חלופי, אם יוטל אמברגו על מכירת מערכות נשק לישראל, ולהפחית בכך את הסיכונים הבטחוניים, ורצון להקטין את התלות בגורמים חיצוניים ולצמצם את החשיפה ללחצים מדיניים. בדיון שהתקיים ביולי 1968 אצל ראש הממשלה לוי אשכול על ייצור מטוס קרב בישראל אמר דיין: 'הגענו להרהורים הכבדים על ייצור מטוס הקרב, כי ראינו היכן עומדים אנו עם ארצות-הברית וצרפת. לולא זה לא היינו באים הנה. הדבר הזה הוא כבן כמה חדשים. המלחמה היא בת שנה, ואחרי המלחמה רבים מאתנו לא רצו להאמין למשמע אזניהם שצרפת לא תתן לנו את המיראז' ששלמנו בעדו'.⁸ במרס 1971, לנוכח החשש מלחצים אמריקניים שיתבטאו בהשהיית אספקת מטוסים לישראל, דחק דיין להאיץ את קצב הייצור המקומי של מטוסים ולהגדיל בדרך זו את סדר הכוחות (סד"כ) של חיל האוויר. לשיטתו, אם 'נהיה פחות תלויים בתוספת מטוסים בארצות הברית, יהיה לנו יותר קל לעמוד בלחצים'.⁹ דיין אמנם לא התעלם משאלות כמו פיתוחה של תעשייה בטחונית מקומית, בניית תשתית של טכנולוגיה מתקדמת בארץ, קידום המשק הישראלי בכלל והתעשייה בפרט, יצירת מקורות תעסוקה וחיסכון בהוצאות מטבע חוץ וכדאיות כלכלית, אולם לדידו הן היו משניות. הוא גם הטיל ספק ביכולתה של ישראל לפתח מטוסים חדישים ומתקדמים ולא ראה בסיס להשוואה עם ארצות-הברית בתחום זה. זאת ועוד: דיין היה ער לכך שגם בייצור המקומי של מערכות נשק עיקריות תימשך תלותה של ישראל במקורות חיצוניים, שכן חלקים מסוימים, כגון מנועים, יירכשו בחוץ לארץ. כלומר, הייצור המקומי לא יקנה עצמאות מוחלטת. ב-1968 תמך דיין נחרצות בייצור מטוסי קרב בישראל, כיוון שהסד"כ האווירי לאחר מלחמת ששת הימים היה במצב אקוטי, הצרפתים קיימו אמברגו על מכירת מטוסי ה'מיראז' M-5 וארצות-הברית לא נראתה לו כספק שאפשר להתבסס עליו

7. לשכת עוזר שר הביטחון, 'התפתחות מערכת הביטחון בשנים 1967-1973', 20 בפברואר 1974, משרד הביטחון.

8. שר הביטחון משה דיין, פרטיכל הישיבה בעניין ייצור מטוס, 7 ביולי 1968, משרד הביטחון.

9. שר הביטחון משה דיין, ישיבה שבועית אצל שר הביטחון, 26 במרס 1971, משרד הביטחון.

באופן בלעדי. אולם מבחינתו התקבלה אז ההחלטה על ייצור מקומי של מטוס קרב 'מתוך אין ברירה ולא מרוב נחת'.¹⁰

לשיטתו של דיין, הייצור המקומי של מערכות נשק עיקריות לא בא במקום רכש ממקורות חיצוניים. הן שמירה על יכולת ייצור מקומית ורכש בארץ הן הצטיידות בחוץ לארץ נראו חשובים לדיין: 'לוותר על ייצור שלנו – אין חשק; לוותר על ארצות הברית כספק נשק – עוד יותר אין חשק. אם פעם נפסיק – יהיה אחר כך קשה מאד לחדש את האספקה.'¹¹ אולם ביצוע בעת ובעונה אחת של ייצור מקומי ורכש בחוץ לארץ חייב הקצאת משאבים רבים והיה עלול לפגוע בתוכניות ההתעצמות של הצבא ובפיתוח סדר הכוחות שלו בעתיד. לאחר שהוברר לו בשנת 1972 כי בהערכת עלות ייצורו של טנק ה'מרכבה' היתה סטייה כלפי מטה ובפועל יהיה מחירו גבוה יותר, נתן דיין ביטוי לחששותיו מהתחרות המתפתחת בין פיתוח וייצור מקומי של מערכות נשק עיקריות ובין תוכניות ההצטיידות של הצבא על המקורות המוגבלים:

אנחנו הולכים לא מעט על פיתוחים – [...] והמטוס, ועומדת שאלת הטנק שהוא בין ייצור ופיתוח, וכל מיני דברים אחרים שעובדים עליהם, שאני אפילו לא יודע מה אתם, וכל זה מצטרף, וכאשר יש לנו מגבלות תקציביות כבדות מאד – הענין הופך להיות ריזיקלי. זו לא שאלה אם כל הפיתוחים שלנו מוצדקים, אם יגיעו לתוצאות, אלא פשוט אם מדינת ישראל יכולה להרים משא זה. וזאת היא השאלה. מה יהיה אם יתברר לנו בעוד שנה-שנתיים שאנחנו צריכים מטוס מדור חדש, והוא עולה מעל 10 מיליון דולר, וטנק עולה 2 מיליון לירות, וטיל כזה וטיל אחר, ודבר כזה בים או דבר אחר, ואנחנו צריכים לרדת בכמויות הסד"כים, 50% לחיל האויר, לא 600 מטוס אלא 300; לא מספר כזה של טנקים אלא אחר, כי אין לנו כסף להרים את הכל.¹²

כדי להימנע מהטלת המעמסה הכספית הכרוכה בייצור מקומי של מערכות נשק עיקריות על תקציב הביטחון – מעמסה שהיתה עלולה לצמצם בעתיד את המקורות לרכש בחוץ לארץ – נמנע דיין מלקבל החלטה שתחייב תקציבית את מערכת הביטחון. את מקומו בתהליך קבלת ההחלטות על פיתוח וייצור מקומי של מערכות נשק עיקריות תיאר דיין כדלקמן:

לא קבלתי החלטה על ייצור מטוס, לא קבלתי החלטה על ייצור טנק ולא על ייצור [...] כאשר דנו על ענין ייצור מטוס אשכול אפילו הציע שנקים חברה חוץ-לארצית שנקנה ממנה מטוס. על [...] לא הוחלט עכשיו. בענין הטנק, זו היתה פנייה והחלטה של האוצר, היות ויש להניח שטנקים צריך יהיה, לייצר אותם בארץ ולחסוך דולרים.¹³

10. שר הביטחון משה דיין, פרטיכל הישיבה בעניין ייצור מטוס, 7 ביולי 1968, משרד הביטחון.

11. שר הביטחון משה דיין, ישיבה שבועית אצל שר הביטחון, 28 בינואר 1972, משרד הביטחון.

12. שם, 15 ביוני 1972.

13. שם, 6 בנובמבר 1970.

העברת האחריות להחלטה על ייצור מקומי של מערכות נשק עיקריות אל מחוץ למערכת הביטחון בלטה בייחוד במקרה של הטנק. בשנת 1970 נתנה ארצות-הברית את הסכמתה למכור לישראל טנקים מדגם 'פטון M-60' – הסכמה שאמנם לא הבטיחה הספקת טנקים לישראל לאורך שנים על-פי צרכיה ולא ביטלה את הספקתם כמנוף ללחץ מדיני עליה בעתיד; אולם מבחינתו של דיין היא עוררה ספק אם אכן הכרחי לפתח ולייצר טנק בישראל. כיוון שהעריך כי ארצות-הברית תספק טנקים לישראל, גדלה בעיניו חשיבותה של הכדאיות הכלכלית בייצור המקומי. דיין גם היה מוטרד מהאפשרות שהמעמסה הכספית הכבדה הכרוכה בייצור מקומי של טנק תוטל בסופו של דבר על כתפי מערכת הביטחון, מה-גם שהעריך כי בשנים הבאות יתמתן הגידול בתקציב הביטחון וייתכן שאף יחולו בו קיצוצים. השאלה התקציבית העסיקה את דיין גם משום שחשש כי עלות הפרויקט, בהתאם לתכנון, מוטה כלפי מטה ובפועל היא תהיה גבוהה יותר. על-פי הניסיון, ציין דיין, 'כל מי שבונה חדר בבית – בין החשבון שאומר לו המהנדס בהתחלה ובין מה שעולה אחר כך – זה בדרך כלל ב-50% יותר; לא היה דבר של פיתוח, של בנייה שבסופו של דבר לא עולה יותר מאשר החישוב הראשוני'. לפיכך הוא התנה את הכניסה לפיתוח ולייצור מקומי של טנק בכך ששר האוצר ייטול את האחריות להחלטה. לראשי מערכת הביטחון אמר:

אני מוכן ללכת לייצור טנק מקומי 'בליינד' אם משרדי האוצר והמסחר והתעשייה אומרים[: מה שלא יהיה, הבעיה של הדולרים כל כך קשה לנו שאנחנו מעוניינים בפיתוח מקומי, שאנחנו אומרים לכם: בואו] נכנס לייצור טנק לא מתוך שיקולים של 'גושן' [תוכנית רב-שנתית], לא מתוך שיקולים פוליטיים שמא האמריקאים יבגדו בנו, אלא של פיתוח תעשייה מקומית וחסכון בדולרים. היות וכל החששות שלי הם בעיקר מסביב לצד הכספי, אם משרד האוצר ומשרד המסחר והתעשייה אומרים: גלך לזה, זה אחוז גדול של לירות ישראליות, חוששים לחוסר עבודה – זה דבר אחר.¹⁴

כדי להעביר את ההכרעה בסוגיה זו למישור הכלכלי ולאחריות שר האוצר העמיד אפוא דיין, בדיון עם ספיר ועם בכירי משרדו, את הפיתוח והייצור המקומי של טנק על חודה של השאלה הכלכלית. בפגייה לאנשי האוצר אמר: 'אם אתם רואים את זאת טוב לכלכלת המדינה – זה דבר אחד; אם זה לא טוב לכלכלת המדינה – זה דבר אחר. אני רואה בזה מפתח לעניין [ההדגשה שלי, י"ג]'. כדי להדגיש שמדובר בראש ובראשונה בהחלטה כלכלית, שצריכה להתקבל באוצר, הוסיף דיין: 'אם תבקשו מאתנו יפה – נכנס לייצור הטנק. אני לא לוחץ על זה'.¹⁵ לימים סיפר האלוף (מיל') ישראל טל, שעמד בראש מנהלת תוכנית הטנק, בנוגע להחלטה על פיתוח וייצור מקומי של טנק, כי למרות המסקנה החיובית שעלתה מבדיקת הכדאיות הכלכלית של הייצור בארץ,

14. שם, 14 ביולי 1970.

15. שר הביטחון משה דיין, דיון בעניין ייצור הטנק בארץ, לשכת שר הביטחון, 20 באוגוסט 1970, משרד הביטחון.

דיין, שהיה שר הביטחון, קיבל רגלים קרות ואמר: 'למרות שהבעיה היא אסטרטגית, למרות שהבעיה היא צבאית, אני לא רוצה שמערכת הביטחון תהיה זו שעלולה להכניס את המדינה למפולת כלכלית. אני רוצה שההחלטה תהיה רק על בסיס כלכלי ולא על בסיס צבאי, ולכן אני מעביר לספיר - שהיה שר האוצר - את הזכות להחליט'.¹⁶

הגישה של דיין אכן הוכיחה עצמה. במהלך פיתוח ה'מרכבה' הוברר שבהערכת העלות, אשר שימשה בסיס להחלטה, היתה סטייה כלפי מטה. על-פי הערכה מעודכנת שנעשתה במשרד הביטחון באמצע 1972 היה מחירו של טנק מפיתוח וייצור מקומי כ-1.8 מיליון ל"י לעומת כ-900 אלף ל"י במחירי 1969 על-פי ההערכה המקורית. אמנם כחצי מיליון ל"י מתוספת העלות נבעו מעלויות מחירים בארץ ובחוץ לארץ, פיתוח והיטל יבוא, שכמובן לא היו בשליטת מערכת הביטחון, אולם העלות בהערכה החדשה גדלה גם בעקבות עדכון אומדנים, שבטעות היו נמוכים מלכתחילה, וכן כתוצאה מהכנסת שיפורים בטנק. זאת ועוד: גם בהערכה החדשה היתה מידה של אי-ודאות ונראה היה שמדובר בהערכת חסר.¹⁷ כמו בהחלטה הראשונה על הכניסה לפיתוח ולייצור מקומי של טנק, גם הפעם ביקש דיין לשתף את שר האוצר בהחלטה על המשך הפרויקט. בדיון בלשכת שר האוצר בספטמבר 1972 סוכם להמשיך בביצוע התוכנית ולהחליט על היקף הייצור בעתיד בהתאם לאילוצים התקציביים.¹⁸

עוזר שר הביטחון רב-אלוף (מיל') צבי צור תמך בהקצאת משאבים למחקר ופיתוח (מו"פ) כבר בהיותו רמטכ"ל. לנוכח נחיתותו הכמותית של צה"ל היה הרמטכ"ל צור בדעה כי מדינת ישראל חייבת להשקיע מאמצים בפיתוח אמצעי לחימה שיהיו רלוונטיים בעתיד. הוא סבר כי בצד המקורות המופנים להצטיידות בנשק המיועד לחישול העוצמה הצבאית בטווח הקצר, נחוץ להקצות משאבים לפיתוח ולייצור אמצעי לחימה לטווח הארוך.¹⁹ כעוזר השר הקנה צור חשיבות גדולה ליצירת מקור הספקה עצמי של אמצעי לחימה ולהקטנת התלות בגורמים חיצוניים. הוא ייחס בתהליך קבלת ההחלטות משקל גדול לשיקולים הכלכליים והטכנולוגיים. לדעתו, הידע שנרכש ותשתית הייצור שנבנתה בארץ מאפשרים לייצר מטוס קרב בארץ, ומספר המטוסים הנחוצים לפיתוח הסד"כ האווירי מגדיל את הכדאיות הכלכלית של הייצור המקומי. כמו כן עמד על היתרונות בתחום התעסוקה, הגלומים בייצור מקומי של מטוס. הוא הציג אומדן של 3000 עובדים נוספים בתעשייה האווירית, הקבלן הראשי על-פי הצעת מערכת הביטחון לייצור המטוס, ומספר דומה של עובדים בתעשייה האזרחית, שתייצר עבור הפרויקט בקבלנות משנה. החשיבות שראה צור בהיבטים הכלכליים באה

16. 'ראיונות עם אלוף (מיל') ישראל טל' (מראיינים מרדכי בר-און ופנחס גינוסר), עיונים בתקומת ישראל, 10 (2000), עמ' 70.

17. ד"ר פנחס זוסמן, ישיבה שבועית אצל שר הביטחון, 30 ביוני 1972, משרד הביטחון.

18. לשכת עוזר שר הביטחון, 'התפתחות מערכת הביטחון בשנים 1967-1973', 20 בפברואר 1974, משרד הביטחון.

19. יצחק גרינברג, 'הנחת היסודות למו"פ ולייצור הבטחוני: היבטים של מדיניות ותקציב', עיונים בתקומת ישראל, 9 (1999), עמ' 167-185.

לכלל ביטוי גם בתהליך קבלת ההחלטה על ייצור מקומי של טנק. ראשית, הוא עמד על החיסכון במטבע חוץ הגלום בייצור מקומי של טנק לעומת רכש בחוץ לארץ. בדיון שעסק בתוכנית הטנק אמר: 'אנחנו בכל זאת צריכים לחפש דרך לחסוך דולרים. טנק שייעשה בארץ, לפי החישוב כרגע, נותן חסכון של 50% בדולרים. [...] צריך ליצור אופציה לעתיד שנצליח לחסוך דולרים. אתה [לדיין] משלם בעד [טנק 'פטון'] מ-60 [M-60] רבע מיליון דולר'.²⁰ שנית, צור החשיב את תרומת הייצור המקומי של הטנק ליצירת מקומות עבודה נוספים ועמד על חשיבותו בתחום התעסוקה. שלישית, הוא גרס שהייצור המקומי של טנק ייתן 'בסיס לתעשייה כבדה, כשם שבפרויקטים אחרים נתנו בסיס לתעשיית אוירונאוטיקה ואלקטרוניקה'.²¹ רביעית, להחלטה על ייצור מקומי של טנק קדמה בחינה כלכלית יסודית ומקיפה, שהצביעה על כדאיות הפרויקט. ביטוי לחשיבות שהקנה צור לשיקולים הכלכליים בתהליך קבלת ההחלטות על פיתוח וייצור מקומי של מערכות נשק עיקריות נמצא בעמדתו, בשנת 1973, שחייבה בדיקה יסודית ומעמיקה לקראת אפשרות פיתוח מטוס קרב חדש אחרי ה'כפיר'. הבדיקה שהציע נועדה לתת בידי מקבלי ההחלטות את הכלים להכריע בסוגיה הקשה שהיתה אמורה לעמוד להכרעה.²² דוגמה חיובית מבחינתו של צור היתה פרויקט הטנק, שכאמור גם בעלותו התגלתה סטייה כלפי מעלה, אשר לדבריו 'עשו בו אלף ואחת בדיקות' לפני שהנושא הובא להחלטה.

גישתו של הרמטכ"ל רב-אלוף חיים בר-לב לפיתוח ולייצור מקומי של מערכות נשק עיקריות היתה שונה מזו של קודמו בתפקיד, יצחק רבין, שכאמור הסתייג בתקיפות מהנסיונות לקדם תוכניות בתחומים אלה. בר-לב תמך בכניסה לייצור מקומי של מטוס ושל טנק כאחד. ראשית, האמברגו הצרפתי הוביל גם אותו למסקנה שיש להקטין את התלות במדינות אחרות, ולכן חשוב להקים בארץ תשתית לפיתוח ולייצור של מערכות נשק עיקריות. בישיבת מטכ"ל בספטמבר 1968 ציין בר-לב שיש לשאוף לעצמאות בהתעצמות והסביר: 'בהחלט יכול להוצר מצב, שלא יהיה בהרבה שונה מהמצב הקיים, ומה שעשה לנו דה-גול עם המיראג'ים יעשה לנו אינני יודע מי עם הפאנטומים, ואולי עם הטנקים ועם כל דבר אחר'.²³ כעבור שנתיים, באוגוסט 1970, בדיון על ייצור מקומי של טנק הוא היה בדעה ש'יהיה לנו טוב מאד אם אנחנו לא נהיה תלויים ממש בכל ברצונות זרים בענייני טנקים'.²⁴ שנית, בר-לב היה רגיש פחות מרבין לשיקולים כלכליים ולאילוצים משקיים.²⁵ ממילא

20. עוזר שר הביטחון צבי צור, ישיבה שבועית אצל שר הביטחון, 14 ביולי 1970, משרד הביטחון.

21. עוזר שר הביטחון צבי צור, דיון בעניין ייצור הטנק בארץ, לשכת שר הביטחון, 20 באוגוסט 1970, משרד הביטחון.

22. עוזר שר הביטחון צבי צור, ישיבה שבועית אצל שר הביטחון, 1 ביוני 1973, משרד הביטחון.

23. רב-אלוף חיים בר-לב, ישיבת מטכ"ל 33/68, 2 בספטמבר 1968, א"צ.

24. רב-אלוף חיים בר-לב, דיון בעניין ייצור הטנק בארץ, לשכת שר הביטחון, 20 באוגוסט 1970, משרד הביטחון.

25. ריאיון עם האלוף (מיל') ישראל טל, 2 באוגוסט 1993; ראיונות עם תת-אלוף (מיל') יעקב חפץ, 30 בינואר 1994 ו-19 באוקטובר 1999.

הקנה משקל פחות למשמעויות הכלכליות והתקציביות הגלומות בכניסה לפיתוח ולייצור מקומי. שלישית, לאחר מלחמת ששת הימים גברה נכונותו של האוצר להגדיל את המשאבים המיועדים לביטחון, ותקציב הביטחון צמח בשיעורים גבוהים. במחירים שוטפים גדל תקציב הביטחון מ-1969 מיליוני ל"י בשנת 1967 ל-4867 מיליוני ל"י בשנת 1970 – גידול של 147%. במחירים קבועים צמח תקציב הביטחון בשיעור מתון יותר: 117%. בד בבד גדלו שיעורו של תקציב הביטחון מהתוצר הלאומי הגולמי (תל"ג) וחלקו בתקציב המדינה. בשנת 1967 היה שיעורו של תקציב הביטחון מהתל"ג 16.1% וחלקו בתקציב המדינה היה 30.2%. כעבור שלוש שנים, בשנת 1970, היה שיעורו של תקציב הביטחון מהתל"ג 24.7% וחלקו בתקציב המדינה 39.4%²⁶. בעיקרו של דבר, מבחינתו של בר-לב לא היתה אפוא מגבלת מקורות קשיחה – הן על-פי גישתו לשיקולים ולאילוצים כלכליים הן על-פי עמדת האוצר – אשר חייבה הכרעה בין פיתוח וייצור מקומי ובין רכש בחוץ לארץ. בישיבת מטכ"ל במרס 1971 נתן בר-לב ביטוי לגישה זו:

הבעייה אם לייצר או אם לקנות – האם גם לייצר וגם לקנות, האם ללכת בשני המישורים בקיטור מלא, גם זו בעייה רצינית מאד. [...] כשהפתרון שהלכנו בו עד עכשיו – אני מניח שנלך בו גם בעתיד – הוא שביל הזהב פלוס. לא שביל הזהב, נקודה, אלא שביל הזהב פלוס. זאת אומרת קונים ומייצרים לא רק לפי הקריטריון הכלכלי האופטימלי אלא כשרואים שיש אפשרות לרכוש יותר למרות שאולי בבוא היום הרכש הזה יהיה מיותר כי בינתיים התחלנו לייצר; או להיפך, יוצרים יותר למרות שאולי יסתבר שייצרנו דברים שיכולים היינו לקנות יותר בזול – אזי אנחנו הולכים לא רק לפי הקריטריון הכלכלי אלא קריטריון כלכלי פלוס, ובכמה תחומים פלוס די גדול. [...] והמדיניות שלנו היא שביל-הביניים – פלוס. קונים בעצם קצת יותר ממה שלפי החישוב הכלכלי צריך היה, והולכים לייצור של מטוסים. למרות זאת לא נסרב לקנות איזה שהוא מטוס מארצות הברית שאפשר יהיה לקבל היום. אני בטוח שאם מחר אפשר מארצות הברית לקבל עוד חמישים פנטומים וזה יביא אותנו לא למאה אלא למאה וחמישים פנטומים, אני בטוח שאילו אפשר היה להשיג את זאת אנחנו היינו הולכים על זה.²⁷

לימים, לאחר שסיים לכהן כרמטכ"ל והתמנה לשר המסחר והתעשייה בשנת 1972, תמך בר-לב בהעמקת הייצור הבטחוני המקומי. בתפקידו החדש נראה לו הייצור הבטחוני בארץ מכשיר חשוב לקידום התעשייה הישראלית.²⁸ לעומת גישתה החיובית של מערכת הביטחון לפיתוח ולייצור מקומי של טנק, נדחה הרעיון לייצר נגמ"ש בארץ. לדברי מנכ"ל משרד הביטחון ישעיהו לביא: 'אנחנו פסלנו

26. לתקציב הביטחון, שיעורו מהתל"ג וחלקו בתקציב המדינה בשנים 1967-1972 ראו לוח 1 בנספח.

27. רב-אלוף חיים בר-לב, ישיבת מטכ"ל 12/71, 25 במרס 1971, א"צ.

28. עוזר שר הביטחון צבי צור, ישיבה שבועית אצל שר הביטחון, 11 במאי 1973, משרד הביטחון.

נושא של ייצור נגמ"ש בארץ בגלל הנקודה הזו שלא רצינו לקחת על עצמנו התחייבות לטווח ארוך, ולא רצינו לחייב את עצמנו להרבה שנים.²⁹ משמע, הרעיון נדחה בגלל החשש מכניסה להתחייבות אשר תשעבד תקציבים לטווח ארוך ותמנע מהצבא גמישות בהצטיידות בעתיד. כמו כן הסתבר שקיימים מקורות לרכש נגמ"ש M-113 מעודפים, ולפיכך אין זה חיוני לייצר נגמ"שים בארץ.³⁰

בצד ההסכמה במערכת הביטחון בשאלת הפיתוח והייצור המקומי של מטוס וטנק, התגלעו לעתים חילוקי דעות בין הצבא ובין משרד הביטחון בנוגע לייצור מקומי או רכש בחו"ל של אמצעי לחימה אחרים. הצבא נתן עדיפות ראשונה במעלה לצורכי ההצטיידות שלו, למועדי ההצטיידות ולניצולם המרבי של המקורות שהועמדו לרשותו, ואילו לפיתוחה של התעשייה הבטחונית הקנה הצבא חשיבות משנית בלבד. בדיון מטכ"ל בפברואר 1971 סיכם מפקד חיל האוויר, האלוף מרדכי הוד, בתמציתיות את הגישה הזאת: 'היות ואנחנו ממונים על הבטחון ולא על הכלכלה נקנה בחוץ'.³¹ בדיון באותו הפורום שנה לאחר מכן אמר ראש אג"א (אגף האפסנאות) האלוף עמוס חורב כי אינו 'חושב שתפקיד מערכת הבטחון הוא לפתח את התעשייה במדינת ישראל. זה תפקיד משרד המסחר והתעשייה לפתח את התעשייה'.³² לעומת הצבא, משרד הביטחון נתן משקל גדול יותר לתרומה הצפויה מהרכש המקומי לקידום התעשייה הבטחונית בארץ, אפילו אם היה לכך מחיר כלכלי (עלות גבוהה יותר) ולוח הזמנים להספקה היה ארוך יותר. לדוגמה, הצטיידות במערכות בקרת אש לטנקים. הרמטכ"ל העדיף את הרכש בארצות הברית בשל הניסיון והידע שנצברו שם בייצור מערכות בקרת אש, ובשל הציפייה ללוח זמנים קצר יותר להספקה. לעומת זאת, עוזר שר הביטחון ומנכ"ל המשרד תמכו בייצור מקומי של מערכות אלה. לדעתם, בארץ נבנתה תשתית תעשייתית בטחונית ויש בה יכולת טכנולוגית לקלוט ידע מחוץ לארץ ולבצע את הפרויקט, ולפיכך מדוע לרכוש את המערכות בארצות הברית. כלומר, הם ביקשו לפתח את התעשייה הבטחונית בארץ וראו בייצור המקומי מכשיר לקידומה. כמו כן ציינו את צמצום התלות במקורות רכש בחוץ לארץ ואת הצורך להימנע מחשיפת מאפייני טנק ה'מרכבה', שעבורו נועדה מערכת בקרת האש, לפני גורמים זרים.³³

ראש הממשלה לוי אשכול ושר האוצר פנחס ספיר תמכו בפיתוח ובייצור מערכות נשק עיקריות בישראל. אשכול תמך בייצור מקומי של מטוס קרב מן הטעם המדיני-בטחוני. הוא חשש מהאפשרות שספק חיצוני יטיל אמברגו על הספקת מטוסים לישראל, או לחלופין

29. ישעיהו לביא, דיון בלשכת שר הביטחון על תכנון לטווח ארוך במערכת הביטחון, 6 ביולי 1971, משרד הביטחון.

30. לשכת עוזר שר הביטחון, 'התפתחות מערכת הביטחון בשנים 1967-1973', 20 בפברואר 1974, משרד הביטחון.

31. האלוף מרדכי הוד, ישיבת מטכ"ל 4/71, 1 בפברואר 1971, א"צ.

32. האלוף עמוס חורב, ישיבת מטכ"ל 3/72, 17 בינואר 1972, א"צ.

33. ישיבה שבועית אצל שר הביטחון, 13 באוגוסט 1971, משרד הביטחון.

יפעיל עליה לחצים מדיניים כתנאי להספקה כזאת. גם ספיר סבר שבגלל השיקול המדיני-בטחוני יש חשיבות גדולה ביותר לייצור של מטוס קרב בישראל. בדיון אצל ראש הממשלה בנושא ביולי 1968 הוא ראה בכך 'ענין גורלי שעתידנו תלוי בו'.³⁴ לפיכך, אף-על-פי שהיה מודע למשמעות הכלכלית והיה ער לאי-ודאות בנוגע לעלויות ולמעמסה התקציבית הכבדה שהיו כרוכות בביצוע הפרויקט, ועל-אף החשש מהתפתחות לחצים אינפלציוניים בגלל הגידול בהוצאות הביטחון, לא נראה לו כי ניתן להימנע מכניסה לפרויקט. זאת ועוד, ספיר לא היה מוכן לקבל על עצמו אחריות לקביעת רמת הביטחון של ישראל,³⁵ ובתוך כך גם את האחריות להחלטה על פיתוח וייצור מקומי של מטוס קרב. ספיר גם תמך בפיתוח ובייצור מקומי של טנק. בצד השיקולים הבטחוניים לייצור טנק בארץ, הוא העריך כי יחסית לתרומה במישור הכלכלי – בתחומים של מטבע חוץ ותעסוקה – הסיכון אינו גדול. דומה שספיר גילה התלהבות רבה יותר לפיתוח ולייצור טנק מאשר לפרויקט המטוס; ייתכן משום שהיה מדובר בעלויות נמוכות יותר או משום שהטיל ספק, כפי שנראה להלן, באמינות הנתונים של התעשייה האווירית וביכולתה לייצר מטוס קרב.

ראוי להוסיף כי אילוץי מטבע חוץ והחתימה להרחיב את התשתית התעשייתית בישראל המריצו את ספיר לתמוך בייצור בטחוני מקומי בכלל – לא רק של מערכות נשק עיקריות – ולהאיץ במשרד הביטחון לפעול בכיוון זה. בתגובה על ביקורת של ראש אג"א האלוף חורב ושל מפקד חיל האוויר האלוף הוד על פיגורים בהספקה מייצור מקומי, ציין מנכ"ל משרד הביטחון ישעיהו לביא כי הגדלת הרכש מייצור מקומי היא 'מדיניות הממשלה', [אנחנו לא קובעים אותה לבד. הדבר הלוחץ ביותר הוא מאזן התשלומים [...]] יש לחץ [מצד האוצר] לבדוק ולצמצם את הוצאות המטבע הקשה ממש. אנחנו עושים מאמץ לקצץ את הדברים, גם בשנה הבאה מקוים שתהיה ירידה בהוצאת הדולרים'.³⁶

היכן לייצר את המטוס

בין ראשי משרד הביטחון ובין שר האוצר ספיר התגלעו חילוקי דעות בנוגע לתפקידה של התעשייה האווירית בייצור המטוס. מצד אחד, בזכות הידע שרכשה התעשייה האווירית, הניסיון שצברה ותשתית הייצור שנבנתה בה הועיד לה משרד הביטחון את תפקיד הקבלן הראשי לביצוע הפרויקט. כמו כן, התעשייה האווירית נמצאה בשליטת משרד הביטחון, וקביעתה כקבלן הראשי לייצור המטוס היתה אמורה לחזק את השפעתו על מהלך הפרויקט, ולהעצים את מעמדה של מערכת הביטחון בתחום הכלכלי ובמישור הפוליטי – לאור התקציבים הגדולים והיקף התעסוקה שהיו כרוכים בו. משמע, גם מעמדם של ראשי מערכת הביטחון –

34. שר האוצר פנחס ספיר, פרטיכל הישיבה בעניין ייצור מטוס, 7 ביולי 1968, משרד הביטחון.

35. ריאיון שקיימתי עם ארנון גפני, 19 במרס 1991; ועם תת-אלוף (מיל') נחמיה קין, 12 באוקטובר 1999.

36. ישעיהו לביא, ישיבת מטכ"ל 35/71, 13 בספטמבר 1971, א"צ.

שר הביטחון ובכירי משרדו – היה מתחזק. מצד שני, ספיר היה מוטרד מהיווצרותו של גוף תעשייתי גדול וסבר שאין לשים 'את כל הביצים באותו הסל'. הוא הטיל ספק בנסיונה התעשייתי של התעשייה האווירית וביכולתה לבצע את פרויקט המטוס, ציין שפריון העבודה בה נמוך ואף הביא לתימוכין עדות של תעשיין אמריקני שאמר כי 'יש מפעלים בארץ שהפריון שלהם גבוה, אבל אין לומר זאת על הבדק [התעשייה האווירית]. הוא אמר זאת הרבה יותר דרסטי, אבל אני רוצה לחזור על דבריו'. ספיר גם הביע חוסר אמון בדרך ניהולה של התעשייה האווירית, טען שהסתבכה בייצור מטוס המנהלים 'ג'ט קומנדר' וציין כי היא 'סיבנה' בנושא מטוס ה'ערבה'.³⁷ נראה שהתכוון להשקעות הגדולות בפיתוח מטוס זה, אשר מומנו בחלקן באמצעות ניפוח הוצאות בעבודות שביצעה התעשייה האווירית לחיל האוויר.³⁸ כמו כן ייתכן שספיר חשש מהעוצמה הכלכלית והפוליטית שמערכת הביטחון תצבור אם תהיה התעשייה האווירית הקבלן הראשי של פרויקט המטוס. לסיכום עמדתו בסוגיה הבהיר כי אינו 'מאמין שהבדק במבנהו היום, ניתן יהיה להטיל עליו עוד פרויקט של מיליארד ומאתים מיליון לירות, במידה ואין משנים אנו את מבנהו הנוכחי'.³⁹

כעבור שנים אחדות, בשנת 1973, ביקר ספיר פעם נוספת את המדיניות המרחיבה של התעשייה האווירית ואת כיוון התפתחותה. הוא היה בדעה שהיא צמחה, הן בתעסוקה הן בתחומי העשייה שלה, בצורה לא־רציונלית ולמעשה היא העסיקה עובדים באבטלה סמויה. כדי להצדיק את גודלה של התעשייה האווירית ולספק תעסוקה לעובדיה פעלה הנהלתה בקדחתנות לחפש שווקים חדשים בחוץ לארץ. מן הטעם הזה, בין השאר, דחפה הנהלת התעשייה האווירית גם לכניסה לפיתוח מטוס קרב עתידי, אחרי ה'כפיר'. גישתה של התעשייה האווירית, שחייבה התרחבות וצמיחה מהירה שהיו מנותקות לעתים משיקולים עסקיים, לא היתה מקובלת על ספיר כלל ועיקר. לשיטתו, התעשייה האווירית היתה צריכה לפעול לצמצום היקף התעסוקה ולהתאמתו לצבר העבודות ולביקוש למוצריה בארץ, 'ולא לחפש עבודות לעובדים שיש לה'.⁴⁰

לעומת ספיר, סגנו באוצר צבי דינשטיין, שהיה בעבר סגן שר הביטחון והכיר מקרוב את הפוטנציאל הגלום בתעשייה הבטחונית בארץ בכלל ובתעשייה האווירית בפרט, סבר בדומה למערכת הביטחון שהתעשייה האווירית צריכה לשמש קבלן ראשי ולהעביר ייצור של מכלולים ופריטים לתעשייה האזרחית. בדרך זו, גרס, יהיה אפשר להרחיב את התשתית התעשייתית, שתוכל לתת מענה לצורכי הייצור הבטחוני המקומי. גם שר המסחר והתעשייה זאב שרף קיבל את עמדת משרד הביטחון, שהתעשייה האווירית תהיה הקבלן הראשי לייצור המטוס, אולם בד בבד ביקש להפוך את הפרויקט למנוף לפיתוח התעשייה האזרחית בישראל וציפה שחלק מהפרויקט יבוצע בה. כדי לקדם את התעשייה האזרחית הוא הציע שהתעשייה האווירית

37. שר האוצר פנחס ספיר, פרטיכל הישיבה בעניין ייצור מטוס, 7 ביולי 1968, משרד הביטחון.

38. ריאיון שקיימתי עם תא"ל (מיל') יעקב חפץ, 7 באפריל 1991.

39. שר האוצר פנחס ספיר, פרטיכל הישיבה בעניין ייצור מטוס, 7 ביולי 1968, משרד הביטחון.

40. דיווח של שר הביטחון משה דיין על עמדתו של שר האוצר פנחס ספיר, ישיבה שבועית אצל שר הביטחון, 20 במרס 1973, משרד הביטחון.

תעביר לייצור במשק האזרחי מכלולים שלמים ולא רק 'ברגים ומסמרות', באופן 'שיפתחו את יצר הייצור וכושר הייצור ויצר הפיתוח בתעשייה הישראלית, ואל ינהגו בה כשואבי־מים וחוטבי־עצים, שאינם מסוגלים להרים ענין מסובך יותר'.⁴¹

שאיפתם של ראשי התעשייה האווירית להתרחב ולהתפשט, שהטרידה את ספיר בשנת 1968, נראתה שנים אחדות לאחר מכן מוגזמת גם בעיני ראשי משרד הביטחון. נראה שגם עמדתו של שר האוצר השפיעה עליהם לבחון את התפתחות התעשייה האווירית בגישה ביקורתית יותר. בעקבות דיון אצל שר האוצר ביקש שר הביטחון שיוכן עבורו 'מסמך שיפרט את תכנית העבודה של התע"א [התעשייה האווירית] לשנת 1973 ומספר המועסקים שיידרשו לביצוע תכנית זו'.⁴² כנראה, גם התמורות בתקציב הביטחון בשנת 1971 ובעיקר בשנת 1972 חייבו בחינה קפדנית יותר של התנהלות התעשייה האווירית. בשנת 1971 ניכרה התמתנות בגידול בהוצאות הביטחון, ואילו בשנת 1972 התחוללה תפנית של ממש בתקציב הביטחון והוא ירד ראלית.⁴³ בתחילת 1971 סבר פנחס זוסמן, היועץ הכלכלי למערכת הביטחון, ש'המתח הכספי של הבדק [התעשייה האווירית] הוא [...] מעל המותר, והמתח המקצועי בבדק – מעל היכולת שלהם' ולפיכך אין להטיל על החברה פרויקטים נוספים, כגון ייצור המנוע למטוס הקרב.⁴⁴ לימים, בריאיון עמו, ציין זוסמן כי היתה מידה של אי־שליטה בתעשייה האווירית, היתה התרחבות לא מבוקרת והחברה קיבלה עבודות כדי ליצור תעסוקה.⁴⁵ בשנת 1973 הבהיר צור בדיון אצל שר הביטחון כי הוא נמצא ב'ויכוח אתם [עם התעשייה האווירית], הם בשנה הבאה מבקשים לגדול, ואני חושב שצריך לעשות מאמץ לרדת'.⁴⁶ ואומנם, אחרי גידול מואץ במצבת העובדים בתעשייה האווירית מאז מלחמת ששת הימים ועד שנת 1971, נבלמה מגמה זו בשנים 1972-1973.

ספיר הציע לגייס משקיעים פרטיים גדולים בעלי ניסיון תעשייתי בתחום, שירכשו חלק מהבעלות על התעשייה האווירית או אפילו יקימו מפעל חדש לייצור מטוסים, כדי לתת מענה לאילוצי התקציב וליכולת המוגבלת, לדעתו, של התעשייה האווירית להוביל את פרויקט המטוס. בדרך זו היה אפשר לתת מענה לאילוצי התקציב: דחיית הקצאת מקורות מתקציב המדינה עבור המטוס, שכן את הכספים למימון ההשקעות בטווח הקצר יזרימו המשקיעים הפרטיים. כמו כן היה גלום בכך יתרון נוסף מבחינתו של ספיר: ניתוקה של התעשייה האווירית משליטת משרד הביטחון.

דיין דחה את הרעיון של ספיר לגייס משקיעים פרטיים כי הוא לא היה מוכן לשמוט מידי משרד הביטחון את השליטה בתעשייה האווירית. שר הביטחון סבר כי 'להעביר 2/3 מהמניות

41. שר המסחר והתעשייה זאב שרף, פרטיכל הישיבה בעניין ייצור מטוס, 7 ביולי 1968, משרד הביטחון.

42. לשכת שר הביטחון, סיכומים מהישיבה השבועית, 23 במרס 1973, משרד הביטחון.

43. לתקציב הביטחון, שיעורו מהתל"ג וחלקו בתקציב המדינה בשנים 1967-1972 ראו לוח 1 בנספח.

44. שר הביטחון משה דיין [ציטט את זוסמן], ישיבה שבועית אצל שר הביטחון, 18 בינואר 1971, משרד הביטחון.

45. ריאיון שקיימתי עם פרופ' פנחס זוסמן, 23 ביוני 1998.

46. עוזר שר הביטחון צבי צור, ישיבה שבועית אצל שר הביטחון, 20 במרס 1973, משרד הביטחון.

היבטים כלכליים ובטחוניים בהחלטות לייצור מטוס וטנק בישראל

[של התעשייה האווירית] להון פרטי – זה אומר לקחת את ההנהלה מידינו. אם זה התנאי לייצור המטוס, אם התנאי למסור לבדק [לתעשייה האווירית] את ייצור המטוס הוא בהעברת 2/3 של המניות – זה אומר להעביר לזנברג [משה זנבר] או לצבי דינשטיין לנהל את זאת.⁴⁷ ראש הממשלה לוי אשכול הציע לבדוק את האפשרות לפנות לבעלי הון יהודים, שישקיעו בהקמת מפעל לייצור מטוסים בישראל. את אשכול הטרידה בראש ובראשונה שאלת המקורות המוגבלים לעומת המשאבים הרבים שהיו נחוצים לפיתוח ולייצור מטוס בארץ. לראשי מערכת הביטחון והאוצר אמר:

גם אני חשבתי שארבע מאות או חמש מאות מיליון דולר – אין זה מהדברים הפשוטים. אם תהיה, חלילה, בשנים הקרובות מלחמה, הרי שיחסרו יותר אנשים לעבודה בתעשייה זו. אם לא תהיה מלחמה – הרי שהיהודים לא יתנו כסף רב כל כך כפי שנתנו בשנה האחרונה. הסכומים שתורמים הם לנו – קטנים והולכים. שאלתי את עצמי ושואל אני אותך [ספיר], שמטפל אתה ביהודים בעלי-הון יותר ממישהו אחר כאן: האם אפשר היה לפנות ולומר להם שיקימו, על-סמך הידע שישנו בישראל, מפעל כזה. האם ניתן להציע להם שיכנסו הם לענין ואולי נשתתף גם אנו בחלק. אנו נקנה מהם את הסחורה והם יתנו לנו זאת בקרדיט...

אשכול תמך בהצעת שרף לרתום את פרויקט המטוס לקידום התעשייה בישראל, אולם בד בבד חשש 'שהיא תיתלה באמת על צווארנו ולא תדאג לשוק החיצוני, לכיבוש'. כלומר אשכול היה מוטרד מהתלות שמפעלי התעשייה עלולים לפתח בממשלה, תלות שתהיה תמריץ שלילי למאמץ, להתייעלות ולכיבוש שווקים חדשים. הוא סיכם את הדיון בסוגיה בהחלטה ש'התעשייה האווירית תשמש קבלן ראשי לייצור המטוס'. בד בבד גם החליט על נקיטת צעדים ליצירת תשתית תעשייתית אזורית שתשתלב בייצור המטוס: הוא קבע ש'משרד המסחר והתעשייה יזרו הטיפול בהקמת התעשיות במשק האזורי הנדרשות לביצוע הפרויקט', ו'התעשייה האווירית תספק ידע וכלים לתעשייה האזורית בהתאם ליכולתה ולדרישה על-מנת לזרז הקמתם של התעשיות במשק האזורי שתוכלנה לסייע למימוש הפרויקט'.⁴⁸

הרעיון לגייס משקיעים פרטיים לרכישת חלק מהתעשייה האווירית או להקמת מפעל לייצור מטוסים בארץ אמנם נדחה, אולם היה לו ביטוי בהקמת מפעל מנועי בית-שמש על-ידי התעשיין היהודי-צרפתי יוסף שידלובסקי. בשנת 1968 נחתם הסכם בין ממשלת ישראל לשידלובסקי להקמת מפעל לייצור מנועים באזור בית-שמש. באותה שנה הוקמה חברת מנועי בית-שמש בע"מ בבעלות משותפת של ממשלת ישראל וחברת 'טורבומקה', שהיתה בבעלותו של שידלובסקי. השליטה במפעל מנועי בית-שמש היתה בידי החברה הצרפתית.⁴⁹ ראוי לציין כי לעומת המחלוקת בשאלת תפקידה של התעשייה האווירית בייצור המטוס,

47. שר הביטחון משה דיין, ישיבה שבועית אצל שר הביטחון, 19 ביולי 1968, משרד הביטחון.

48. ראש הממשלה לוי אשכול, פרטיכל הישיבה בעניין ייצור מטוס, 7 ביולי 1968, משרד הביטחון.

49. מבקר המדינה, דו"ח שנתי 34, ירושלים 1984, עמ' 695.

לא התעוררו חילוקי דעות בנוגע להחלטה שצה"ל, באמצעות אג"א, יהיה האחראי לייצור הטנק; בעיקר מן הטעם שבמש"א (מרכז שיקום ואחזקה) 681 נצברו ידע וניסיון רב במסגרת השיפורים וההסבות שנעשו בטנקים בשנים קודמות. לעומת זאת, הידע והיכולות של התעשייה האזרחית בנושא זה היו דלים. ייתכן גם שספיר היה מוטרד פחות, מן ההיבט הפוליטי, מהטלת האחריות לייצור ה'מרכבה' על גוף צבאי.

לגישה החיובית בממשלה בכלל ובמערכת הביטחון בפרט בנוגע לפיתוח ולייצור מקומי של מערכות נשק עיקריות היה ביטוי במשאבים שהוקצו בשנים 1968-1972, בראש ובראשונה לפיתוחו ולייצורו של מטוס קרב. בשנת 1968 הסתכמו ההוצאות לפרויקט המטוס ב־33 מיליון ל"י ובשנת 1972 ב־519 מיליון ל"י – גידול של כמעט פי 16. במחירים קבועים, לנוכח עליית המחירים במשק, היה הגידול מתון יותר – למעלה מפי 11. כמחצית ההוצאות על פרויקט המטוס היו בארץ, בעיקר בתעשייה האווירית, ויתרת הרכישות נעשו בחוץ לארץ. לעומת זאת, ההוצאות לפרויקט הטנק היו נמוכות יחסית והסתכמו ב־25 מיליון ל"י בכל אחת מהשנים 1971-1972.⁵⁰

לכניסה לפיתוח ולייצור מקומי של מטוס היתה השפעה רבה על התפתחות התעשייה האווירית. בשנים 1967-1972 צמחו הרכישות של מערכת הביטחון בחברה בקצב מואץ וגדלו בתקופה זו כמעט פי 5. הגידול ברכישות מערכת הביטחון בתעשייה האווירית יועד בראש ובראשונה לפיתוח, להרכבה ולייצור של מטוסים: 137 מיליון ל"י ב־1971 ו־220 מיליון ל"י ב־1972.⁵¹ לעומת הרכישות בתעשייה האווירית עבור פרויקט המטוס, הרכישות בתעשייה הצבאית וברפא"ל היו קטנות ביותר והיתה להן השפעה שולית על היקף הפעילות והתעסוקה. בצד התעשייה האווירית השתלבה גם התעשייה האזרחית בפרויקט המטוס: בשנת 1971 הסתכמו הרכישות בה ב־52 מיליון ל"י, רבע מכלל הרכישות המקומיות עבור הפרויקט, ומפעליה העסיקו יותר מ־1900 עובדים. הרכישות עבור פרויקט המטוס מהתעשייה האזרחית שימשו מנוף לצמיחתה. התפתחות זו תאמה את מדיניות הממשלה שביקשה לנצל את הביקוש הבטחוני לבנייתה של תשתית תעשייתית אזרחית מתקדמת באמצעות שילובה בייצור מערכות נשק עיקריות ואמצעי לחימה אחרים.

לפיתוח, להרכבה ולייצור של מטוסים בישראל היתה השפעה רבה על התפתחותה של מצבת העובדים בתעשייה האווירית בתקופה שבין מלחמת ששת הימים למלחמת יום הכיפורים. היקף התעסוקה בה צמח מ־5373 עובדים בשנת 1967 ל־13,674 עובדים בשנת 1972 – גידול של 154%. פרויקט המטוס היה מרכיב עיקרי בצמיחת מספר העובדים בתעשייה האווירית. בשנים 1968-1972 גדל בהתמדה מספר עובדי החברה שעסקו בפיתוח, בהרכבה ובייצור של מטוסי קרב מ־75 עובדים ל־4728 עובדים.⁵² חלקם של עובדים אלה בתוספת

50. לפירוט ההוצאות למטוס ולטנק בשנים 1967-1972 ראו לוח 2 בנספח.

51. לרכישות בתעשייה המקומית לפיתוח, להרכבה ולייצור של מטוסים בשנים 1968-1972 ראו לוח 3 בנספח.

52. לפירוט המועסקים בתעשייה המקומית בפיתוחם, בהרכבתם ובייצורם של מטוסים בשנים 1968-1972, ראו לוח 4 בנספח.

היבטים כלכליים ובטחוניים בהחלטות לייצר מטוס וטנק בישראל

התעסוקה בתעשייה האווירית בתקופה זו היה 57%. בשנת 1972 היה שיעורם 35% מכלל המועסקים בחברה.

* * *

שיקולים מדיניים-בטחוניים – החשש מהטלת אמברגו על מכירת נשק לישראל ומפגיעה במקורות הרכש, חשש להפעלת לחצים עליה והרצון להשתחרר מהתלות המוחלטת במקורות הספקה זרים; עמדתם התקיפה של ראשי מערכת הביטחון, דיין ובר-לב, שהייצור המקומי של מערכות נשק עיקריות לא יבוא במקומו של רכש ממקורות חיצוניים, אלא ייעשה בעת ובעונה אחת; נטייתו של ספיר להימנע מנטילת אחריות להחלטות הנוגעות להתעצמותו של צה"ל ורתיעתו מעמידה נחרצת על הגבלת המקורות לביטחון וצמצומם – הובילו לאחר מלחמת ששת הימים לאימוצה של גישה דואלית בתחום הרכש הבטחוני. מצד אחד, הפניית מאמצים ואמצעים רבים לרכש של אמצעי לחימה בחוץ לארץ; מצד אחר, השקעת משאבים רבים בפיתוח התעשייה הבטחונית בישראל בכלל ובייצור מקומי של מטוס קרב וטנק בפרט. השיקולים המדיניים-בטחוניים מזה והטעמים הכלכליים מזה פעלו כמקבילית כוחות. לשון אחר: ככל שבעיית ההצטיידות נתפסה כאקוטית והיה חשש להיעדר מקורות רכש, כן גדל בקרב קברניטי המדינה ומערכת הביטחון משקלו של השיקול המדיני-בטחוני – עקרון האי-תלות – בתהליך קבלת ההחלטות על פיתוחן וייצורן בארץ של מערכות נשק עיקריות, ואילו חשיבותו של השיקול הכלכלי פחתה. במקרה של המטוס בלטה חשיבותו של עקרון האי-תלות, כלומר השיקול המדיני-בטחוני היה מכריע, ואילו משקלו של ההיבט הכלכלי בתהליך קבלת ההחלטות היה משני. לעומת זאת, במקרה של הטנק ניכר פחות בחשיבותו של השיקול המדיני-בטחוני ואילו לטעמים הכלכליים הוקנה משקל גדול יותר.

נספח

לוח 1

תקציב הביטחון ושיעורו מהתל"ג ובתקציב המדינה, השנים 1967–1972
(שנים תקציביות; מיליוני ל"י)

השנה	תקציב הביטחון		התל"ג	תקציב המדינה	שיעור תקציב הביטחון מהתל"ג	שיעור תקציב הביטחון בתקציב המדינה
	מחירים שוטפים	מחירים קבועים				
1967*	1,225					
1967	1,969	2,049	12,227	6,515	16.1	30.2
1968	2,536	2,582	14,820	7,862	17.8	32.3
1969	3,360	3,310	16,530	10,028	20.3	33.5
1970	4,867	4,453	19,672	12,341	24.7	39.4
1971	6,134	5,003	24,805	16,329	24.7	37.6
1972	5,682	4,036	31,663	19,970	17.9	28.5

* תקציב מקורי, כפי שנקבע לפני מלחמת ששת הימים.
המקורות:

1. לשכת עוזר שר הביטחון, 'התפתחות מערכת הבטחון בשנים 1967-1973', 20 בפברואר 1974, משרד הביטחון.
2. משרד הביטחון, אגף התקציבים, 'הצעת תקציב הבטחון' לשנים 1972-1973 ו'דברי הסבר' להצעת תקציב הבטחון' לשנים 1972-1974, א"צ.
3. 'תקציב הבטחון 1973-1967', ג"מ, ארכיון פנחס ספיר/לשכת שר האוצר.
4. התל"ג על-פי: איתן ברגלס, 'נטל הבטחון והמשק הישראלי', בתוך: יורם בן-פורת (עורך), המשק הישראלי: חבלי צמיחה, תל-אביב 1989, עמ' 223. התל"ג הוסב לשנים תקציביות על-ידי התאמה לפי רבעונים.

לוח 2

ההוצאות למטוס ולטנק, השנים 1968–1972
(שנים תקציביות; מיליוני ל"י)

השנה	מטוס (נשר' ו'כפיר')		טנק ה'מרכבה'	
	מחירים שוטפים	מחירים קבועים	מחירים שוטפים	מחירים קבועים
1968	33.4	33.2	–	–
1969	112.8	108.9	–	–
1970	176.8	158.8	5.3	4.8
1971	371.4	303.7	25.0	20.4
1972	519.2	373.8	25.4	18.3

הערה:

מחירים קבועים על-פי מדד מחירים סיטוניים של תפוקת התעשייה.

המקור:

1. טנק ה'מרכבה' על-פי: משרד הבטחון, אגף התקציבים, 'תקציב חימוש [סעיף 51] ודברי הסבר לשנת 1973', משרד הביטחון.
2. מטוס על-פי: משרד הבטחון, אגף התקציבים, 'תקציב חימוש [סעיף 51] ודברי הסבר לשנת 1974', משרד הביטחון.

לוח 3

רכישות בתעשייה המקומית עבור פיתוח, הרכבה וייצור מטוסים, השנים 1968–1972
(שנים תקציביות; מיליוני ל"י)

השנה	סה"כ	תעשייה אווירית	תעשייה צבאית	רפא"ל	תעשייה אזרחית
	מחירים קבועים	מחירים שוטפים	מחירים שוטפים	מחירים שוטפים	מחירים שוטפים
1968	2.3	2.3	1.9	–	0.4
1969	30.6	31.7	18.7	–	13.0
1970	74.4	82.8	56.8	0.3	24.9
1971	160.7	196.5	137.2	4.2	52.0
1972	196.5	272.9	219.8	6.1	46.1

הערות:

- 1. הרכישות בתעשייה האזרחית כללו ציוד אלקטרוני, מתכת ומוצרי מתכת, ציוד אופטי, ציוד חשמל ועוד.
- 2. מחירים קבועים על-פי מדד מחירים סיטוניים של תפוקת התעשייה.

המקור:

'התפלגות רכישת מוצרים בתעשייה המקומית במסגרת פרויקט "חילוץ" 1968-1972', תיק התעשייה הבטחונית 1967-1972, משרד הביטחון.

לוח 4

המועסקים בתעשייה המקומית עבור פיתוח, הרכבה וייצור מטוסים, השנים 1968–1972

השנה	סה"כ	תעשייה אווירית	תעשייה צבאית	רפא"ל	תעשייה אזרחית
1968	105	75	–	–	30
1969	1,258	625	–	–	633
1970	2,674	1,572	10	26	1,066
1971	5,327	3,229	105	84	1,909
1972	6,704	4,728	122	21	1,833

הערה:

עיקר המועסקים בתעשייה האזרחית במפעלים שייצרו ציוד אלקטרוני, מתכת ומוצרי מתכת, ציוד אופטי וציוד חשמל.

המקור:

'התפלגות המועסקים בתעשייה המקומית הנובעים מפרויקט "חילוץ" 1968-1972', תיק התעשייה הבטחונית 1967-1972, משרד הביטחון.

עלייה והתיישבות

תנאים של סלידה

היגיינה והורות של עולים מארצות האסלאם בעיני ותיקים
בשנות החמישים

אורית רוזין

תמונת העבר שלנו אולי היתה נאמנה יותר
לחיים, אילו תועדו הריחות בשלמות כמו
ההיבטים האחרים של המצב האנושי, אלה
הנחשבים ראויים לטרקלין.¹

היחסים בין ותיקים לעולים בשנות החמישים זכו למחקר מקיף. במאמר זה ברצוני לעסוק
בהיבטים מסוימים של היחסים הבין-קבוצתיים הללו, שנשארו במידה רבה מחוץ לדיון המחקרי,
ולבחון את מערכת הקואורדינטות התרבותיות של הוותיקים, ובכלל זה את התפיסה המוסרית
שהבנתה ועיצבה למעשה את יחסם לעולים. תחילה אראה כיצד עוצבה והופצה תדמיתם
השלילית של העולים בעיני הוותיקים – תדמית שלילית, לעתים עד כדי סלידה – בשני
עניינים הנוגעים לתשתיות התרבותיות של החברה הישראלית: היגיינה והורות.² לאחר מכן

* יסודו של מאמר זה בעבודת דוקטור שכתבתי בהדרכתם של פרופ' יוסף גורני ופרופ' אברהם שפירא.
ראו: אורית רוזין, 'מגוף ראשון רבים לגוף ראשון יחיד: תהליכי אינדיווידואליזציה בחברה הישראלית
בראשית העשור הראשון למדינה', אוניברסיטת תל-אביב, 2002. תודה שלוחה לפרופ' ברי קפלן ולאבי
פיקאר על עצותיהם הטובות.

1. Jonas Frykman and Orvar Löfgren, *Culture Builders: A Historical Anthropology of Middle-Class Life*, New Brunswick, NJ 1987, p. 159

2. עבודה חלוצית חשובה העוסקת בהיבטים התרבותיים של החינוך להיגיינה בתקופת המנדט ראו: דפנה
הירש, 'אנו מפיצים כאן תרבות: חינוך להיגיינה בישוב היהודי בארץ-ישראל בתקופת המנדט הבריטי',
עבודת גמר לקראת התואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב, 2000. ראו גם: Rebecca Adams Stockler, *Development of Public Health Nursing Practice as Related to the Health Needs of the Jewish Population in Palestine, 1913-1948*, Tel Aviv 1977. מחקר חדש בתחום ראו: שפרה
שורץ וצפורה שחורי-רובין, 'הסתדרויות נשים למען אימהות וילדים בארץ-ישראל: פועלן של "הדסה",
"הסתדרות נשים עבריות" ו"ויצו" להקמת תחנות לאם ולילד ("טיפת חלב")', 1913-1948, בתוך:
מרגלית שילה, רות קרק, גלית חזן-רוקם (עורכות), העבריות החדשות: נשים ביישוב ובציונות בראי
המגדר, ירושלים 2001, עמ' 248-269.

אדון במקורות הסלידה של הוותיקים מן העולים, טיבה וגבולותיה, ובזיקה שבין הסלידה לרגשות אחרים שחשו הוותיקים כלפי העולים. כמו כן אצביע על המקומות ועל ההקשרים שבהם ובגללם הושעתה הסלידה או נעדרה כליל, שהרי היו גם תחושות אחרות של הוותיקים כלפי העולים: אחריות, מקצועיות, אמפתיה, סולידריות מזה, התעלמות ואדישות מזה.

א. הנחלת עמדות שליליות לציבור הוותיקים

הציבור הרחב, שלא היה מעורב ישירות בקליטת העלייה, קיבל את המידע על טיבם ומאפייניהם של העולים בעיקר באמצעות התקשורת. רשמים וסיפורים על העולים הפיצו גם צוות העובדים במחנות ובמעברות, אנשים שעסקו בפיתוחם של היישובים החדשים, ומבקרים. על עמדתם של נציגי הממסד הקולט – הממשלה והסוכנות – למד הציבור מכלי התקשורת ובאספות ציבוריות. לעתים קרובות לא הבחינו העיתונאים ואף האנשים שעסקו בעבודת הקליטה בין מנהגיהם של עולים מארצות אסלאם שונות ו'איחדו' אותם לישות קיבוצית אחת וכך הביאו ליצירת תדמית מזרחית קיבוצית.³ אפשר לשער שעמדות שהובעו במסמכים פנים-ארגוניים הועברו לציבור הרחב במפגשים בין-אישיים וגם באמצעות העיתונות.⁴

על דרך הנחלתן של עמדות שליליות של הממסד הקולט לציבור הרחב אפשר ללמוד מדבריו של גיורא יוספטל, ראש מחלקת הקליטה של הסוכנות.⁵ בקונגרס הציוני הכ"ג, שנערך אחרי הבחירות לכנסת בקיץ 1951, אמר יוספטל:

3. ראו: ק. שבתאי [שבתאי קלוגמן], 'הקדמה לשיר תהילה', דבר, 25.3.1955; דב שובל, 'ג'מילה מזרחי לומדת להדליק פרימוס', על המשמר, 16.4.1953; 'עולים חדשים לומדים להיות בריאים', ידיעות אחרונות, 20.4.1953; משה ליסק, העלייה הגדולה בשנות החמישים, ירושלים 1999, עמ' 61.

4. למשל: 'הרמה התרבותית וההיגיינית הנמוכה [...] והמצב הכלכלי של עולי עדות המזרח הם ששינו את דרכי עבודת התחנות. בהשוואה לתקופה "האידיאלית" שלפני קום המדינה: כאשר יושבי המערות ישבו במערותיהם ויהודי האימאם ישבו בצנעה ובמחנה, וקופת חולים טיפלה ביסוד אנושי סלקטיבי – רק בעדות אשכנזיות בעלות רמה תרבותית וכלכלית גבוהה ביותר' – ק. שבתאי, 'הקדמה לשיר תהילה', דבר, 25.3.1955. עם זאת, יש לסייג ולומר כי בדרך-כלל התיאורים השליליים אמנם יוחדו לעולים מזרחים, אבל היו במנגנון הקולט מי שהעדיפו עולים אלה מהאוכלוסייה שהגיעה מאירופה. יחסית לעולים מתימן, מתורכיה ומטוניסיה, בעיני הממסד הרפואי נתפסו דווקא העולים מפולין כאלמנט הקשה ביותר לטיפול. הם תוארו כמי שבאים בטענות כלפי כל העולם, נדחקים כדי להיות הראשונים בתור, ומפגינים זלזול כלפי אחיהם מעדות אחרות. לעומתם נתפסו עולי תימן כקלים לטיפול. הם תוארו כחומר אנושי מצוין ושקט אשר לו תביעות מינימליות. הצוות הרפואי סבר כי ביחסם של עולים אלה למטפלים בהם ניכרת הכרת תודה ועל כן חש כי יש שכר לעמלו. ראו: דו"ח של ד"ר ביגיל גריץ על המצב במחנות בית ליד, ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג15/143.

5. גיורא יוספטל (1912-1962) – יליד גרמניה, ד"ר למשפטים, חבר קיבוץ גלעד, עמד בראש מחלקת הקליטה של הסוכנות היהודית בשנים 1947-1956, שימש גם גובר הסוכנות בין השנים 1952-1956 ולאחר מכן מזכיר מפא"י בשנים 1956-1959.

תנאי יסודי למיזוג גלויות הוא שינוי מידות החיים של יוצאי הארצות המפגרות ואחת הדרכים לכך היא: התמיכה בחלשים ובמקופחים שבתא המשפחתי – בילד ובאשה. אין דבר משותף בין הורים הנותנים את הכל לילדיהם ורואים בחינוך ובשמירה על בריאות ילדיהם את תוכן חייהם; שמוסרים את האוכל ואת ההלבשה ואת כספם כדי שלילדיהם יהיה טוב – ובין אלה שגוזלים את המנות המיועדות לילדיהם והמתכסים בשמיכות המיועדות לילדיהם, השולחים את ילדיהם בגיל רך לעבודה ואינם מבינים מה זאת חובת החינוך ואינם יודעים מה זה רופא ותרופה. אין מיזוג גלויות, אם במשפחה אחת שולחים את האשה לעבודה ימים אחדים אחרי הלידה ובמשפחה אחרת מוציאים את הפרוטה האחרונה כדי לדאוג לעזרה ליולדת. מיזוג הגלויות לא ייעשה בדיבורים אלא בחינוך ובטיפול, על-ידי השרשת מידות-חיים, על-ידי שמירה על זכות חיים לחלשים, על-ידי ביטול שלטונו של בעל-גוף, על-ידי ריסון שלטונו הפראי של הגבר.⁶

יחסי הכוחות המתקיימים בתוך המשפחה המזרחית (ובהם אדון בהמשך) עומדים במוקד דבריו אלה של יוספטל. לפי תפיסתו היתה מטרת הקליטה החברתית להחדיר שינוי משמעותי בחייהם האישיים של העולים, על מנת לסגלם לנורמות של הוותיקים. איך ייעשה הדבר, שאל יוספטל ואף השיב: על-ידי הקמת בתי-תינוקות, תחנות טיפת-חלב, פעוטונים, גני ילדים, בתי-ספר, מועדונים לנוער אחרי שעות בית-הספר, הכשרה ושיעורים לנשים. יוספטל קבע עוד כי יש ליצור שוויון זכויות ולהיאבק בבערות בקרב המבוגרים.⁷

יש לשים לב למנגנוני ההתערבות שיוספטל דיבר עליהם: להחדרת השינוי בקרב ילדים ובני הנוער הוקדשו מסגרות רבות ושונות, לנשים הוקדשו מסגרות נוספות (פחותות במספרן) ולגברים המזרחים מוקדשת הערה כללית בלבד.

בשנים הבאות שב יוספטל והבליט את מאפייניהם השליליים של העולים בכל הקשור להורות ולשוויון בין המינים, ואת הפער שבין היישוב הוותיק והנאור ליישוב החדש והנחשל.⁸ בקונגרס הציוני ה"ד, שהתכנס ב-1956, הוא הדגיש את השיפור הפיזי שחל אצל העולים שהחלימו מחולייהם ואת הירידה המשמעותית בתמותת התינוקות, אולם הוא ציין כי הדרך למיזוג הגלויות עודנה ארוכה:

לא תתמזגנה הגלויות, כל עוד נחשב בעדה אחת הילד כמרכז המשפחה, ובעדה האחרת אין הילד אלא אוביקט לניצול; לא תתמזגנה הגלויות, כל עוד תיחשב בעדה אחת שמירת בריאותה של האם כתפקיד קדוש למשפחה כולה ובעדה האחרת יוסיף מעמדה להיות שפל כפי שהיה בארצות המפגרות ביותר. רק אז, כשהארץ והגנתה, השפה העברית ותרבותה, המשפחה היהודית, שבמרכזה האם והילד, יהיו יקרים לכולנו באותה המידה – רק אז נהיה לעם.⁹

6. גיורא יוספטל: חייו ופעלו (בעריכת שלום וורם), תל-אביב תשכ"ג, עמ' 95.

7. שם.

8. למשל, שיחה בקול ישראל, 17 באוגוסט 1954, שם, עמ' 100.

9. שם, עמ' 118-119.

כפי שנהג יוספטל נהגו גם מי שייצגו מוסדות אחרים שטיפלו בעולים.¹⁰ העיתונות היומית והפריודית של התקופה היתה הצינור המרכזי להנחלת עמדות כלפי העולים. בעיתונים אלה רווחו תיאורים של המועמדים לעלייה לישראל ושל העולים שזה עתה הגיעו ושוכנו במחנות מעבר. נקודת המבט של העיתונאים היתה לעתים קרובות ביקורתית, גם כשביקשו לפאר את העלייה ולהצביע על תרומתם החיובית של העולים למדינה הצעירה.

המסמך הידוע ביותר המבטא את התיוג השלילי של העולים היה סדרת הכתבות של אריה גלבלום שפורסמה בעיתון הארץ ב־1949.¹¹ בכתבה המצוטטת ביותר 'עלית תימן ובעית אפריקה' קבע גלבלום, בין השאר, כי עליית יהודי מרוקו לישראל מסכנת את עתיד היושבים בה. בכתבותיו שרטט גלבלום מדרג ערכי של העולים על־פי ארצות מוצאם. הוא שלל את עליית עולי מרוקו מכול וכול, צידד בעליית יהודים ספרדים מן הבלקן וסבר שהם העידית שבעלייה. כמו כן שרטט בקווים אוהדים למדי את עולי תימן. אולם לאחר שסקר באהדה את המאפיינים החיוביים של העולים התימנים וציין כי עולים אלה, שלא כעולים מארצות אחרות, נוהגים להתרחץ ואף עושים זאת בעליצות יתרה, כתב כי אף־על־פי שהם נקיים, קשה לעמוד במחיצת מאות ילדיהם החמודים והעליזים משום הריח העולה מהם.¹²

סדרת הכתבות של גלבלום עוררה גל של תגובות.¹³ רבים מן המגיבים ביקשו להגן על מפעל העלייה ההמונית בכלל ועל עולי צפון אפריקה בפרט. סנגור חשוב של המרוקנים, ק. שבתאי (שבתאי קלוגמן) כתב היומון דבר, קבע כי מאמריו של גלבלום מגלמים תורת גזע שאינה נופלת מזו של רוזנברג ושטרייכר. עם זאת, לאחר שיצא חוצץ נגד דברי גלבלום הוסיף ואמר כי למרות כל הטוב שיש ביהודים אלה – יש בהם גם מגרעת קשה אחת: תרבותם שהיא לבנטינית ונחותה, הוצאה זולה של התרבות הצרפתית בתוספת תרבות תורכית מזוונת והווי ערבי ירוד.¹⁴ משה ליסק, שבחן את גל התגובות, קבע שדברי המתנגדים לגלבלום טבועים בחותם של אמביוולנטיות והתנשאות פטרנליסטית.¹⁵

בכתבה שהתפרסמה חודשים אחדים לאחר כתבתו של גלבלום מאפריל 1949 תיאר קפטן

10. רשימת הגופים שטיפלו בעולים ראו: ליסק, העלייה הגדולה בשנות החמישים, עמ' 77-82. ראו גם הערה 4 לעיל.

11. סדרת הכתבות של אריה גלבלום התפרסמה ביומון הארץ החל ב־13 באפריל 1949 (אצ"מ S71/197).

12. אריה גלבלום, 'חודש ימים הייתי עולה חדש' – עלית תימן ובעית אפריקה', הארץ, 22.4.1949. בכתבה אחרת שתיארה את יהודי פרס טרם עלייתם ציין הכתב יצחק זיו־אב שהיה עליו להתגבר על הדחייה הטבעית שחש כלפי הילדים בשעה שהתיישב ביניהם בחבורתם המלוכלכת – 'הילדים לא חייכו', מעריב, 29.11.1950. ההדגשות שלי.

13. לדוגמה: ד' קמחי, 'הארץ' מכין חזית־מלחמה נגד העליה בהמון', היום, 25.4.1949; ירמיהו הלפרן, 'ברוכים תהיו לנו, עולי צפון אפריקה', המשקיף, 15.5.1949; ק. שבתאי (שבתאי קלוגמן), 'האמת על "המרוקנים הללו"', דבר, 18.11.1949, 12.12.1949.

14. ק. שבתאי [שבתאי קלוגמן], 'אלה ש"אין תקוה לילדיהן"', דבר, 3.3.1950.

15. ליסק, העלייה הגדולה בשנות החמישים, עמ' 61.

רוג'ה ליורה, מנהל סוכנות הידיעות הצרפתית, את יהודי תימן במחנה 'גאולה' ועם הגיעם לישראל:

ברגע שהם יורדים מן המטוסים בישראל, הם נדהמים, מבווישים ונבהלים, רמתם עולה רק במקצת על רמת חיות שנתפשו. הדברים הנראים לא יאומנו כי יסופרו [...] אחדים מעיזים ומבקשים מאתנו אש לזנבות הסיגריות שהם מוצצים בפיהם. אחר כך הם מנסים לפתוח בשיחה [...] רבים אינם מדברים לא עברית ולא ערבית, אלא שפה משונה, בלתי־ידועה, הדומה יותר לנהימת חיות [...].¹⁶

למרות תיאור פוגעני זה, ולאחר שהוא מונה את כל חסרונותיהם של העולים התימנים, קובע ליורה כי בסיכומו של דבר התימנים הם 'חומר טוב' ולדעתו הם חרוצים ומסוגלים להשתנות. ההשוואה של עולים מזרחים לחיות אינה ייחודית ואף אינה מקרית, ועל משמעויותיה התרבותיות אעמוד בהמשך הדברים.

ב. עולים, ניקיון, היגיינה, סניטציה – תמונה כללית

כבר על אדמת תימן תוארו העולים הפוטנציאליים כמשוללי כל ידע בהיגיינה אישית.¹⁷ עולי צפון אפריקה תוארו אף הם כמי שכללי ההיגיינה היסודיים אינם ידועים להם.¹⁸ הדעה כי עולים מארצות האסלאם הם נטולי הרגלי היגיינה כלשהם, אינם יודעים להשתמש בבית־שימוש ואינם מסוגלים לשמור על נקיון הגוף וכלי הבית היתה נפוצה מאוד בקרב הוותיקים.¹⁹ לפיכך השקיעו עובדים (בעיקר עובדות) בשכר, מתנדבות וכן גם חיילות מאמצים רבים כדי לשנות את ההרגלים של העולים החדשים בתחום זה בעת שהותם במחנות העולים ובמעברות.²⁰ המוסדות הרפואיים היו מעורבים בהנחלת הרגלי היגיינה לעולים גם כשעברו להתגורר ביישובי קבע.²¹

16. קפטן רוג'ה ליורה, 'שבט שנתגלה מחדש', מעריב, 11.11.1949. זוהדגשה שלי. תיאור המשווה את עולי תימן לכבשים בעלות הבעת פנים בהמית המובלות אל הדיר ראו: תום שגב, 1949: הישראלים הראשונים, ירושלים 1984, עמ' 177-178. שגב מצטט תזכיר פנימי במשרד הבריאות על ביקור בעדן, בספטמבר 1949 (עמ' 329, הערה 107). ראו גם: עמוס אילון, 'האם מוכרחים להעלות את עולי טונים מיד?', הארץ, 30.4.1953.

17. ליורה (לעיל הערה 16).

18. דין וחשבון על העבודה במרסיל בשנת 1949, אצ"מ S41/243.

19. דו"ח רפואי על המצב במעברות, 15.1.1951(?), ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג13/160. ראו גם שם, ג12/160, ג14/160; שגב, 1949: הישראלים הראשונים, עמ' 184. הדסה בן־עזו ציינה בריאיון עמי (19.1.2001) שהעולים מתימן לא ידעו מה זו מברשת השיניים ולא ידעו להשתמש בשירותים.

20. מרים שיר, 'האשה מה היא אומרת' – הנאמות התימניות ממחנה ראש־העין, דבר, 15.2.1950; נ"ה, 'יד חברות למעברה!', דבר הפועלת, 9-10 (חשוון תשי"א), עמ' 211-212. על מאמצי הנחלת ההיגיינה לעולים ראו: רוזין, 'מגוף ראשון רבים לגוף ראשון יחיד', עמ' 268-354.

21. אצ"מ, תיקי 'הדסה', J113/2290.

המצב הסניטרי והשלכותיו

במעברות ביקרו דרך קבע סניטרים של משרד הבריאות כדי לנטר את התנאים ובמידת האפשר לפעול לשיפורם. הממצאים היו לעתים קרובות מדאיגים ובדוחותיהם מתוארת מציאות המעברה בלשון חריפה.²² התיאור שתיארו מבקרים אחרים, שלא היו אנשי מקצוע, את תנאי החיים במעברות היה קשה אף יותר. בדבריהם בולט הקשר בין העזובה הסביבתית ובין העזובה החברתית:

ונסעתי [...] אל גוש החלאה הגדול [...] ראה מישהו מכם רפש מסואב, אפרפר-ירוק, שצחנתו עולה כאד קטב בטבורם של משכנות אדם? אם לא ראה יטריח עצמו לשתי המעברות [...] וכל הנפשות הללו נולדות, חיות, ומולידות צאצאים חדשים בתנאים אל-אנושיים של זוהמה, של סחי, של מיאוס, של הבל-הבלים-הכל-הבל, 'תעזבו אותי לנפשי ותנו לי לשחק בשש-בש' [...].²³

ובמקום אחר נכתב:

בשנת קיומה הששית מעברת חולון היא שכונת-עוני מצחינה ומזוהמת. חוצותיה מכוסות ערימות-זבל מרקיבות; בורות-הביוב עולים על גדותיהם, ומימיהם המעופפים זורמים לאיטם ומפלסים אפיקם בין שורות הבדונים. דלתות תאי-השימוש הציבוריים נותקו זה מכבר מעל ציריהם. סרחון כבד רובץ על המעברה. יתושים וזבובי-זבל למכביר מתעופפים מעל ערימות הפסולת. זימזומם הצורם אוזן אינו חדל משך 24 שעות היממה; ורק עם בוא הקיץ מתוספת אליו יללת חתולי-המעברה המתרבים והולכים, נוברים באשפתות וחודרים אל הבדונים [...] בפינה אחת הסמוכה לפחוני המקלחות, אפשר למצוא קבוצת יחפנים עירומים למחצה, המתאמנת בידי-אבנים בחתולים ע"י קליעה מ'רוגטקה'. זוהי חבורת ילדים מדובללי-שיער שפתותי-רפש מכסים את פניהם וצוארם [...].²⁴

בכתבה מתוארים עוד משחקים שהיו מקובלים על ילדי המעברה, כגון איסוף קליפות אבטיחים מרקיבות מערמת האשפה. הילדים מתוארים כמי שעושים זאת בהתלהבות למרות 'הסרחון והרקב בצורת נוזל הנוטף מערימת-הזבל'. בתיאורים אלה ואחרים מובע הקשר בין הסביבה לאדם. האנשים החיים בתנאים קשים מזוהים עם הזוהמה. זהו, כפי שעוד נראה בהמשך הדברים, אחד היסודות לתחושת הסלידה שאפיינה את יחסם של הוותיקים לעולים. בתקופת חיסול המעברות התעמת הממסד המיישב והקולט עם שתי בעיות עיקריות: חוסר יכולת לפנות את האנשים מן המעברות לשיכונים שנבנו עבורם, ובריחת מתיישבים

22. משה צין (מפקח סניטרי) לד"ר סבר, 31.5.1951, ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג13/160. העולים הואשמו, לפחות חלקית, בחוסר יכולת לדאוג לתנאים היגייניים וסניטריים הולמים. ראו גם: שגב, 1949: הישראלים הראשונים, עמ' 183-184.

23. דן סואן, 'זוהמה, ניוון ושמד', זמנים, 12.11.1954.

24. א' דולב, 'פגרה בין בדונים', מעריב, 11.7.1955.

מן המקומות שיושבו בהם בחזרה אל המעברות שמהן יצאו. ההחלטה של העולים להישאר במעברות (או לשוב אליהן) נתפסה כהחלטה תמוהה לנוכח תנאי החיים במעברות. התיאורים הקשים שנדפסו בעיתון לא נועדו אפוא רק לתבוע שיפור בתנאי החיים של העולים, אלא לפחות בכמה מן המקרים להוכיח את אופיים הקלוקל של העולים ולהציגם כמי שבוחרים לחיות בווהמה וברפש. העולים הוצגו לעתים כקמצנים חולניים, המוכנים להוסיף ולחיות בתנאים איומים ובלבד שלא יאלצו לשלם מכספם תמורת שיכון חדש. הם תוארו כמי שאינם מוכנים לעבוד, מבזבזים את כספם על אלוהול ויושבים על רכושם הרב (במיוחד הדברים אמורים בעולי פרס ושטיחיהם) ודורשים לקבל את דירותיהם החדשות בחינם.²⁵ מכאן ועד לקישורם של העולים לדימוי המתבקש כטפילים היה המרחק קצר.²⁶ תיאורים רבים הדגישו מראות לא נעימים וריחות מבאשים.²⁷ מעברה אחת שיושביה סירבו להתפנות תוארה במילים אלה:

ערימות ערימות של מלפפונים או עגבניות רקובות מוטלות בחום השמש ונחילי זבובים הומים [...] עליהן; בין האוהלים, הדוכנים והשלולית, שאינה מתייבשת אפילו בימי הקיץ הלוהטים ביותר, בין פחי האשפה העולים על גדותיהם, שמרוקנים אותם כאן אחת לשבוע או פחות מזה, בין נוצות התרנגולות, שאריות האוכל, ניירות מזוהמים, מתגוללים ילדים מלוכלכים ולבושי בלואים, אווזים מפוטמים וכלבים רעבים וכחושים.²⁸

באחד הקטעים שהוצגו בפתח המאמר השווה הכותב את העולים לחיות. כאן מוצגת הקרבה הבלתי־אמצעית של הילדים לחיות בית. הקרבה הפיזית בין אדם לחיה היתה אחד הדברים שהפריעו לכותב התיאור. הילדים והחיות במעברה הוצגו כחלק מן הנוף, כחלק מאותו הדבר עצמו, שכן לא רק הילדים מתגוללים בווהמה אלא גם חיות הבית, לפיכך מתקיים כעין שוויון בין הילדים לחיות.

על סדר וניקיון

העולים זוהו לעתים קרובות עם מושגים כגון לכלוך, רקב וווהמה במשמעים קונקרטיים ומושאלים כאחד. מחנות העולים נחשבו קנים של שוק שחור, ולפיכך הם זוהו עם לכלוך פיזי ועם מוסר ירוד כאחד. כשביקש דוד בן־גוריון להילחם בשוק השחור, הוא רצה לערוך

25. זאב שיף, 'אנשים המסרבים לעמוד ברשות עצמם', הארץ, 11.10.1954. קישור העולים לאהבת האלוהול צץ ועלה שוב ושוב בעיתונות. ראו לדוגמה: יהושע ביצור, 'מן האניה – לאזור לכיש', מעריב, 4.2.1953 (אצ"מ S71/933); ש"ז שרגאי לד"ר בטיש, 14.12.1954, אצ"מ S42/220.

26. אליעזר ליבנה, 'אין עליה בלי חלוציות', דבר, 9.11.1951.

27. מאיר זית, 'המעברה והשיכון', הפועל הצעיר, 5.1.1952; דן סואן, 'ווהמה, ניוון ושמד', זמנים, 12.11.1954; א' דולב, 'פגרה בין בדונים', מעריב, 11.7.1955; אוריאל סימון, 'העולים החדשים ואנחנו', הארץ, 27.10.1953; יעקב זרובבל, 'הציונות ועליית יהודי המזרח', על המשמר, 27.8.1951.

28. ראובן שלגי, 'סקיה א': מעברה בדרך לנקודת יישוב', על המשמר [תאריך המאמר אינו ברור], אצ"מ S71/3383.

מבצעים רחבי היקף במחנות העולים אף שהיקף הסחר היה ככל הנראה גדול הרבה יותר בערים ובסביבתן.²⁹

בדבר תואר מבצע כזה: 'המשטרה פתחה [...] במבצע ביעור של החנויות הרבות והקיוסקים במחנות העולים בבית-ליד אשר רובם שמשו קנים של זוהמה ולכלוך והיו מרכזי מפגש של אנשי השוק השחור [...] הלכלוך הרב וערמות האשפה שנתגלו עם פירוק המבנים, עוררו תדהמה בין המסתכלים'. לשון ביעור הזוהמה ננקטה כלפי כל עיסוק בשוק השחור, בין שנקשר בעולים בין שלא, אולם במקרה זה מדובר בקישור בין כמה אלמנטים – חנוונות לא חוקית, לכלוך פיזי, עברות על המוסר החברתי והעולים המזרחים.³⁰ אמנם העיסוק בספסרות, בשוק שחור ובעסקי אוויר דבק לא פחות גם בעולים החדשים ממזרח אירופה,³¹ אולם הקישור של לכלוך פיזי עם לכלוך מוסרי דבק כסטיגמה רבת-עוצמה בעולים המזרחים יותר מאשר בעולים אחרים גם בהקשרים אחרים, כפי שאראה להלן.

בניגוד לתיאורים הקשים שהוצגו כאן, היו מבקרים, אמנם לא רבים, שהתרשמו אחרת מן החיים במעברה. תדמיות חיוביות של העולים, או תדמיות מתוקנות שלהם הוצגו בעיתונות, אולם נדמה שמספרן והשפעתן היו קטנים בהרבה מאלה שהציגו את העולים באור שלילי.³² בספרות המחקר תפיסת הניקיון קשורה למיקום.³³ קליפות של מזון המונחות על הרצפה מוגדרות 'לכלוך', לעומת זאת, אם הן מונחות במכל פסולת הן מוגדרות 'פסולת' ומיקומן שם הוא לגיטימי ונסבל. תרנגולת בלול או בחצר היא חלק לגיטימי של הנוף הכפרי; תרנגולת על שמיכה היא מקור לכלוך. סמרטוטים המשמשים למטרות עבודה ומונחים במקום שיועד להם הם חלק מנוף הבית או החצר; סמרטוטים המונחים בפינות שונות של המעברה³⁴ משדרים תחושה של אי-סדר. נוצות של תרנגולת, אווזים, ילדים, אשפה וכלבים השרויים בערבוביה, במקום להיות באתרם ולפי תפקידם, מעיבים על תחושת הסדר הנכון ומעוררים תחושה מאיימת של סכנת זיהום. תחושת סכנה זו היא אחד הרכיבים של רגש הסלידה.

הוותיקים ביקשו להנחיל לעולים את תפיסת עולמם לא רק בכל הקשור לסדר וניקיון. אולם תהליך ההנחלה הזה היה מקור לאי-הבנות תרבותיות. כבר בעיני אנשי רוח בני הזמן

29. ישיבת המטה למלחמה בשוק השחור, 29.9.1950, ג"מ, ארכיון דב יוסף, פ 16/714. ייתכן שתחילתו של הדימוי היא בפליטי השואה שחיו במחנות העקורים בגרמניה ונתפסו כמי שמבקשים לעשות רווחים קלים בשוק השחור. ראו: חנה יבלונקה, אחים זרים: ניצולי השואה במדינת ישראל, 1952-1948, ירושלים תשנ"ד, עמ' 65.

30. 'ביעור קני השוק השחור במחנה בית ליד', דבר, 6.7.1950.

31. 'מהמעברה – ישר לרח' ליליינבלום', ידיעות אחרונות, 10.7.1952.

32. ד"ר אלסטון, 'שאלת העולים: מה יהא?', הארץ, 13.7.1951; ראובן שלגי, 'סקיה א': מעברה בדרך לנקודת-יישוב', על המשמר [תאריך המאמר אינו ברור] (אצ"מ S71/3383); דברי פרופ' ולטר שטראוס במועדון רוטרי, 14.1.1953, ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג 26/1462.

33. Mary Douglas, *Purity and Danger*, London and New York 1966, p. 35.

34. זאב שיף, 'אנשים המסרבים לעמוד ברשות עצמם', הארץ, 11.10.1954.

הוא נתפס כחלק ממגמה כוללת של דיכוי תרבותי, וכך תופסים אותו מקצת מהחוקרים היום.³⁵ בבקשו לעצור את הדיכוי התרבותי, ציין אוריאל סימון שהנסיונות להקנות לעולים הרגלי תרבות חדשים מבלבלים אותם. הוא מספר על אישה מזרחית כבת חמישים, שהמתינה לידו באחד ממסדרונות מרפאת קופת חולים. היא ירבה על הרצפה ליד ספסל פנוי. אחות ניגשה אליה, אחזה בזרועה ואמרה לה שלא יפה לשבת על הרצפה ועליה לשבת על הספסל. סימון ביקש לזעוק את עלבונה של אותה אישה, שפניה הולבנו ברבים מבלי שהוסבר לה כי הישיבה על הספסל במקום על הרצפה נועדה לשמור על ההיגיינה שלה. כלומר, סימון סבור גם הוא שמוטב לה לאישה לשבת על הספסל, אלא חולק על התנהגותה של האחות. אף שביקש לפעול נגד מה שהוא תפס כדיכוי תרבותי, היה לו חלק ונחלה בתפיסת העולם הבסיסית של הוותיקים, בכל הקשור לענייני היגיינה.³⁶

ג. העולים כנושאי מחלות - תדמית ומציאות

עמוס אילון, שנשלח לצפון אפריקה לסקר את המועמדים לעלייה, שלח ארצה דיווחים קשים. הוא תיאר את תושבי הגטאות כמי שחיים בתנאים היגייניים בלתי־אנושיים, אפופים צחנה בלתי־נסבלת. הוא דיווח שאין הם יוצאים מן הרובע תקופות ארוכות ובתת־תנאים הללו הם אוכלים, שותים וישנים, עובדים ומולידים.³⁷ הוא תיאר את המלאח בקזבלנקה כריכוז של סירחון, עוני, ניוון, חולי ופרוורסיות, הגרוע בהרבה מהשכונה המוסלמית במקום. עם הכניסה לגטו, כתב, מציף את הנחיריים גל של סירחון, כאילו בני־אדם מרקיבים שם.³⁸ במרקש ראה אילון תמונות מחרידות – פני ילדים תפוחים, דלוקי עיניים ועיוורים למחצה, עורם מכוסה אקזמות. הוא מתאר שני ילדים הנראים כבני שישה חודשים, אבל נאמר לו שהם בני שלוש וארבע. הילדים אכלו עדשים מחתיכת פח שבורה, לאחד מהם היו פצעים מוגלתיים בראשו הקירח, והשני מצמץ בעיניו שהיו מכוסות ריר כהה.³⁹

35. למשל אליעזר ליבנה, 'התסיסה העדתית', הארץ, 9.10.1959. ליבנה סבור שלנשים האשכנזיות יש להציע לנשים המזרחיות הרבה פחות משהן סבורות.

36. ראו: גליה ירדני, 'מיזוג עדות או טמיעה? – שיחה עם אוריאל סימון', למרחב, 18.3.1955.

37. עמוס אילון, 'האם מוכרחים להעלות את עולי טונים מיד?', הארץ, 30.4.1953.

38. עמוס אילון, 'פתיחה בקזבלנקה', הארץ, 4.5.1953. השימוש במושג 'ניוון' כאן כמו גם בכותרת מאמרו של דן סואן ('זוהמה, ניוון ושמד', זמנים, 12.11.1954), מעיד על רובדי העומק של החשש מההשפעה הקלוקלת של העולים על הכלל. ראו: Dorothy Porter, 'Public Health', in: W.F. Bynum and Roy Porter (eds.), *Companion Encyclopedia of the History of Medicine*, 2, London and New York 1993, p. 1255.

39. עמוס אילון, 'משיחיות והרצון לשיפור רמת החיים', הארץ, 18.5.1953. ראו גם: אבי פיקאר, 'העלייה הסלקטיבית מצפון אפריקה, 1951-1954', עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, באר־שב, 1998, עמ' 147-150.

העולים שהגיעו ארצה ממזרח אירופה, ממחנות המעצר בקפריסין ומארצות האסלאם (צפון אפריקה, עיראק, תימן) היו נגועים במחלות שונות. רבים מהם היו במצב גופני ירוד ביותר, מאחר שלא פעם חלף זמן ממושך ממועד יציאתם מבתייהם. העולים שהגיעו באוניות נחשפו לתנאי חיים קשים ולצפיפות גבוהה, וחלו בדרכם ארצה.⁴⁰ בין העולים שהגיעו לנמלי הארץ נפוצו סוגים שונים של טיפוס.⁴¹ בקרב עולי צפון אפריקה נפוצו הגרענת,⁴² הגרדת, הגזזת והשחפת. עולי תימן היו נגועים בטפילי קדחת ובילהרציה.⁴³ מפרס הגיעו חולים בצרעת, שנתפסה כמחלה קשה ומידבקת מאוד.⁴⁴ עלייתם של יהודי קוצ'ין שבהודו הופסקה בשלביה הראשונים בשל החשש מהתפשטותה של מחלת האלפנטזיס שהיתה נפוצה בקרבם, ולאחר שאובחנו מקרים כאלה בקרב עולים שכבר שהו בארץ.⁴⁵ נוסף על כך עולים רבים היו נגועים בכינמת. באותם ימים נחשבה הכינמת למחלה ולפיכך נעשו מאמצים גדולים להדבירה. אמצעי ההדברה העיקרי היה אבקת די־די־טי.⁴⁶

תינוקות וילדים תוארו בעיתונות ובמחקר כדיסטרופיים – מנוונים, נפולי שרירים ומעוטי משקל, עקב תזונה מועטה או לקויה או עקב דיזנטריה.⁴⁷ העולים הביאו עמם גם מחלות מין מידבקות,⁴⁸ שנתפסו בתודעה הציבורית כ'מחלות מבחילות' והיה מי שדרש להקים בארץ ארגון מיוחד למלחמה בהן; ארגון אשר יפיץ בתחנות ייעוץ בכל רחבי הארץ את המידע הרלוונטי על המחלה ועל הדרכים למניעתה. כמו כן הוצע לסמן בתעודה מיוחדת כל אדם שהיה חולה במחלה, גם אם נרפא ממנה.⁴⁹

40. ד"ר מ' דבורז'צקי, 'בריאות ילדי העולים', הפועל הצעיר, 6.1.1953, עמ' 8; שגב, 1949: הישראלים הראשונים, עמ' 166-167.
41. יצחק רפאל אל חברי המוסד לתיאום, 27.8.1950, אב"ג, ועדות מיוחדות; פרטיכל ישיבת המוסד לתיאום, 9.9.1951, שם.
42. ב־1951 טופלו בארץ 68,000 מקרים של גרענת. נראה שהיו גם כמה עשרות אלפי מקרים של גזזת באותה שנה. ראו: ח' גרושקה, 'שרותי הבריאות בישראל', מגמות, ג, 3 (יולי 1952), עמ' 298-299.
43. דבורה הכהן, עולים בסערה: העלייה הגדולה וקליטתה בישראל 1948-1953, ירושלים 1994, עמ' 188-190; דו"ח פעולות משרד הבריאות 1954, ג"מ, ארכיון דב יוסף, פ6/762.
44. פרטיכל ישיבת המוסד לתיאום, 18.4.1951, אב"ג, ועדות מיוחדות.
45. 'מכתבים למערכת – עלית יהודי קוצ'ין', דבר, 13.7.1953; אליהו מרקוביץ, 'יהודי קוצ'ין מוחים על דחיית עלייתם', הארץ, 13.7.1953; מרים בן-פרץ, 'יבוא מחלות', הארץ, 24.6.1953.
46. אל מנהל האגף להיגיינה צבורית במשרד הבריאות מאת ד"ר דוד ירום, הרופא המחוזי טבריה, 19.12.1950, ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג12/160; אל המנהל הכללי של משרד הבריאות מאת ד"ר פ. יקותיאל, 18.12.1950, שם. כיני הגוף שנשא חלק מן העולים העבירו טיפוס. ראו: Judith T. Shuval, *Social Dimensions of Health*, London 1992, p. 126.
47. דב שובל, 'ג'מילה מזרחי לומדת להדליק פרימוס...', על המשמר, 16.4.1953; רבקה ספיר, 'קורת גג', מגמות, ג, 1 (אוקטובר 1951), עמ' 17.
48. ד' מטיאס, 'שער העליה' מרכז רפואי, הבוקר, 12.11.1953; ד"ר פ. צ'רניאק, 'דו"ח מהבוקר במעברה הר־טוב', ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג14/160.
49. תזכיר של ד"ר רוזנבאום, מרס 1950(?), אצ"מ S41/243.

מספרם הגדול של חולי נפש ומכורים לסמים, שעלו ארצה בעשור הראשון למדינה, העיק על תקציבי המוסדות המטפלים והעיב גם הוא על תדמיתה של העלייה כולה.⁵⁰

בריאות הציבור ועתיד העלייה

הציבור הוותיק האשים את הסוכנות ואת משרד הבריאות בהפקרת בריאותם של תושבי המדינה. העולים ומחלותיהם המרובות הצטיירו כמי שעלולים להמיט אסון על היישוב. מוסדות הבריאות הפנו אצבע מאשימה כלפי העולים והאשימו רבים מהם כי הסתננו ארצה במרמה.⁵¹ בעיני הציבור הרחב כמו בעיניה של מערכת הבריאות נתפסו העולים החדשים כמי שאחראים להעברת מגפות, כסכנה לבריאות הציבור. האשמת העולים באחריות להדבקת אחרים נגזרה מהעובדה שהם עצמם היו חולים במחלות שונות, ולכן עלולים להפיץ באמצעות מגע או הפרשות. אולם נוסף על כך, ראו בעולים פוטנציאל להעברת מחלות גם מפני שמקצתם הועסקו בייצור ובשיווק מזון. מי שנחשבו נטולי ידע ומודעות להיגיינה אישית נחשדו כי בוודאי לא ירחצו את ידיהם לאחר כל ביקור בבית השימוש.⁵²

החולים במחלות כרוניות הוצגו בעיתונות כמעמסה מיותרת וכך אף ראה אותם ציבור הוותיקים:

ומדוע אנו צריכים לשחרר את הארץ שבה נולד [החולה הכרוני] ועבד ואת הקהילה היהודית שבה חי [...] ולשאת אותו על חשבוננו כאן במשך שנים על חשבון חולים אחרים [...] הלא ידועות עובדות, שמשפחות או קהילות שולחות את זקניהם וחוליהם לארץ ובוזה הן פותרות את כל השאלות הסוציאליות שלהן, ואילו הזקנים שלנו והחולים שלנו כאן אין להם דואג. מתי ישיגו תושבי הארץ שוויון זכויות עם העולים החדשים?⁵³

מספר המקרים הסוציאליים – הקשישים, הנכים והחולים – שהגיעו לחופי הארץ היה עצום. בידי הממסד הקולט לא היו האמצעים או הדרכים לשקם אותם, ולפי הידיעות בעיתונות גם

50. פרטיכל ישיבת המוסד לתיאום, 18.4.1951, אב"ג, ועדות מיוחדות. החברה הנורופסיכיאטרית בישראל קבעה בגילוי־דעת שהצורך במיטות לחולי רוח בישראל גדול מאשר בארצות אחרות, מפני שהעלייה החדשה מביאה אתה 'מספר יותר גדול [של חולי נפש] מהאחוז הממוצע באוכלוסיות רגילות'. כמו כן סברו כי גם תנאי החיים הקשים בנקודות ההתיישבות החדשות – במעברות ובמחנות העולים – הם הגורם לעלייה במספר חולי הנפש, ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג'29/137. לעומת זאת, עובדות 'הדסה' מצאו ששיעור המחלות הנברוטיות בקרב ילדי העולים קטן מזה שאצל ילדי הארץ, אצ"מ J113/2273.

51. דוחות משרד הבריאות על תפוצתן של המחלות ועל התמותה מהן אכן מציגים תמונה מדאיגה של התפרצות מגפות שונות – של מחלות ילדים קלות ושל מחלות קשות. ההנחה של רופאי משרד הבריאות היתה כי מקור המגפות הוא תנאי החיים של העולים וחוסר ההבנה של ההורים בכל הקשור להרגלי ההיגיינה, ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג'5/191; ג'13/160. מרים בן־פרץ, 'יבוא מחלות', הארץ, 24.6.1953.

52. פרטיכלי ישיבות המוסד לתיאום, 11.7.1951, 9.9.1951, אב"ג, ועדות מיוחדות.

53. ד"ר יוסף מאיר, 'כמה נוכל להביא עוד חולים כרוניים לארץ', דבר, 3.2.1952. ההדגשות במקור.

לא היתה הבנה לצרכים שלהם.⁵⁴ בתנאים של מחסור בכול, הנכים והחולים לא טופלו כהלכה, והם לא יכלו להתקיים מקצבת הסעד שניתנה להם.⁵⁵ עניינם של הנכים ושל מקרי הסעד עלה לדיון בעיתונות וזכה לאהדת הציבור, אולם המצב הסניטרי והמוסרי ששרר במחנה פרדס-חנה, שם רוכזו כל מוכי הגורל, עשה רושם חמור על המבקרים:

‘עיר הנכים’ על ביתניה ובדוניה, נעורה ליום חדש. מאות נכים, חסרי גפיים, עוורים, שחפנים ומשוגעים יצאו איש-איש ל‘מקום עבודתו’. נהגי ‘אגד’ נאלצו בפעם האלף להדוף בכוח את עשרות הנכים שניסו להסתנן למכוניות בלי תשלום. אלה שידם השיגה לשלם את דמי הנסיעה הטי לו מורא בהתנהגותם על הנוסעים שאינם רגילים למראות כאלה [...] אותה שעה כבר היו רבים מ־200 חולי הנפש ‘הבלתי מסוכנים’ שבמקום סובבים ברחובות המחנה ומקימים קולות צעקה וצחוק היסטרי.⁵⁶

לדברי דבורה הכהן, נושא הבריאות היה אחד הגורמים, ואולי הראשון במעלה, שהוביל למהפך בדעת הקהל ביישוב הוותיק כלפי העלייה ההמונית – מתמיכה להסתייגות מחריפה והולכת.⁵⁷ יש להעיר כאן כי הסתייגות ציבורית זו חלחלה והשפיעה גם על התומך הנלהב ביותר של מדיניות העלייה החופשית – דוד בן-גוריון. גם בשעה קשה זו בשלהי 1951 סבר בן-גוריון כי יהיה אפשר להתגבר על בעיות הדיור, ההשכלה והתעסוקה של העולים. עם זאת, הטריד אותו מאוד מצב הבריאות החמור של רבים מן העולים, בייחוד של הנכים ושל החולים במחלות כרוניות וחשוכות מרפא. לפיכך, גם הוא נתן בסופו של דבר את הסכמתו לשינוי במדיניות העלייה ולהחלת הסלקציה בנובמבר 1951.⁵⁸

משרד הבריאות וארגונים אחרים השקיעו מאמצים והון בריפוי מחלותיהם של העולים. הוקמו מתחמים מיוחדים ומבודדים לריפוי הגרענת והגזזת הנפוצים. כמו כן הוקמו כמה בתי-חולים שיוחדו לטיפול בחולי שחפת.⁵⁹

54. ראו: ‘לא תוגדל התמיכה לנכים בפרדס-חנה’, הארץ, 1.9.1954; י’ עפר, ‘התמיכה לנכים בפרדס-חנה’, הארץ, 2.9.1954.

55. ראו: שלמה מרקוס, ‘1000 נכים רוצים לחיות’, על המשמר, 27.10.1952; ‘אלפי עולים נכים זועקים לעזרה’, מעריב, 24.3.1953; ‘סדור לאלף משפחות נכים’, הצופה, 3.4.1953; ד”ר ולטר אבלס, ‘מלב”ן – טיפול בעולים נחשלים’, זמנים, 1.4.1954; ‘מלב”ן יעביר הזקנים שבמחנה פרדס-חנה למיבני-קבע’, זמנים, 16.2.1955.

56. זאב שיף, ‘”אי הדמעות” בפרדס חנה’, הארץ, 3.9.1954. ההדגשה שלי.

57. ראו: הכהן, עולים בסערה, עמ’ 195–200; ד”ר ש’ בן-דוב, ‘בריאות לעם’, הבוקר, 4.12.1952.

58. הכהן, עולים בסערה, עמ’ 304–305.

59. ד’ מטיאס, ‘”שער העליה” מרכז רפואי’, הבוקר, 12.11.1953; וורם (עורך), יוספטל, עמ’ 118. ב־1951 רווחו מקרי שיתוק הילדים, טיפוס הבטן ודיוזנטריה, נוסף על מגפות של מחלות ילדים קלות, ג”מ, תיק משרד הבריאות, ג13/160. ב־1956 נסגרו כמה מבתי-החולים שהוקמו לטיפול בחולי שחפת, ובהם טופלו יותר מ־4000 עולים חולים. הגרענת והגזזת חוסלו.

מחנות העולים והמעברות היו למוקד של מחלות ושל מגפות בגלל התנאים הסניטריים הגרועים, אי-אספקה של נייר טואלט ואספקה לא-מספקת (אם בכלל) של סבון. למרות המאמצים שהשקיע משרד הבריאות בשיפור בריאותם של העולים בכלל ושל ילדיהם בפרט, חלו העולים גם במחלות ש'רכשו' במחנות ובמעברות,⁶⁰ בייחוד במחלת טיפוס הבטן הקשה ובדיזנטריה שנחשבה קלה יותר, מחלות שהועברו באמצעות מגע עם צואה.⁶¹ משרד הבריאות התמודד עם קשיי תקציב ומחסור כרוני בצידוד ובתרופות, וגם עם דעת קהל עוינת. הוא הואשם שאיננו מסוגל למלא את ייעודו ולפתור את בעיות הבריאות של היישוב, ובייחוד את אלה של דרי המעברות. אולם שיפור תנאי החיים הקשים ששררו במעברות לא היה בסמכותו של משרד הבריאות וקצרה ידו מלהושיע.⁶² בגלל התנאים הסניטריים שהתקיימו במחנות, במעברות ולעתים גם ביישובי העולים, והמצב המתמשך של תזונה דלה (וכן העובדה שמקצת מן העולים הגיעו במצב ירוד), עלה שיעור התחלואה לממדים מדאיגים. עיקר דרישתה של מערכת הבריאות מן המוסדות המיישבים היתה אפוא שיפור תנאי החיים של העולים.⁶³ תזונה טובה, סניטציה תקינה והיגיינה אישית גבוהה נחשבו אז, כמו גם היום, ליסודותיה של בריאות הציבור.⁶⁴ מצב התחלואה ושיעור התמותה נתפסו אפוא ככישלון של הממסד הקולט בכלל ושל משרד הבריאות בפרט, ואף המיטו קלון על מדינת ישראל, שאתוס הקדמה (הניקיון והבריאות) עמד בבסיסה.⁶⁵

60. משרד הבריאות, למרות כוונתו הכנה לרפא את העולים, התקשה לעשות כן בשל קשיים תקציביים וממסד בריאותי בדמות קופות החולים. המחסור בתרופות הוביל לכך שהיקרות שבהן (למשל פניצילין) לא תמיד ניתנו לעולים החולים, גם במקרים שהיה בהן צורך. היו חולים שבתגובה השתוללו בחדר הרופא ודרשו את שלהם עד שקיבלו את הטיפול הנאות. ראו: שמעון רובינשטיין, מברלד עד מעברת ראש-פינה, תל-אביב 1993, עמ' 81-84.
61. פרטיכל ישיבת המוסד לתיאום, 9.9.1951, אב"ג, ועדות מיוחדות; רובינשטיין, מברלד עד מעברת ראש-פינה, עמ' 62; ד"ר פ' יקותיאל לשר הבריאות, 13.1.1953, ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג26/146.
62. פרטיכל ישיבת המוסד לתיאום, 9.9.1951, אב"ג, ועדות מיוחדות.
63. 'אם מדברים על תחלואה – צריכה הכוונה להיות מניעת תחלואה. לפני שנה הזדמן לארץ אורח מפורסם ושוחח עם שר האוצר. בשיחה זו העיר אותו תייר לשר האוצר הערה קולעת: אתם דואגים לאשפוז ואינכם דואגים לבית-כסא ולמים' (פרטיכל ישיבת המוסד לתיאום, 9.9.1951, אב"ג, ועדות מיוחדות).
64. פרטיכל ישיבת המוסד לתיאום, 11.7.1951, אב"ג, ועדות מיוחדות.
65. פרופ' ולטר שטראוס לדור בן-גוריון, 14.9.1953, ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג26/146. חברי משלחת רפואית מטעם ארגון הבריאות העולמי, שהגיעה ארצה למטרות מתן סיוע, לקו כולם בשלשול. מנכ"ל משרד הבריאות ד"ר שיבא קבע כי כל מה שנוגעים בו בארץ מלוכלך. ראו: פרטיכל ישיבת המוסד לתיאום, 9.9.1951, אב"ג, ועדות מיוחדות. דברים ברוח זו אמר פרופ' ולטר שטראוס בכנס במועדון רוטרי, 14.1.1953, ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג26/146. על מטרת המשלחת וחבריה ראו: 'רופאים בעלי שם עולמי יבואו לישראל', ידיעות אחרונות, 27.7.1951.

ד. תנאי החיים במקומות היישוב של העולים – מבט אובייקטיבי

לפני הקמת המעברות, כשישבו העולים במחנות, הם סבלו קשיים ומפגעים.⁶⁶ ראשית, האוכל שסופק להם לא היה משביע רצון. אמנם סופקו עקרונית די קלוריות, אבל המזון לא היה טעים או מגוון דיו, וחסרו בו כמה יסודות חיוניים. המזון גם לא הותאם לטעמן של העדות השונות, ולכן נפגמה תזונתם של העולים. העולים עמדו שעות ארוכות בתור לארוחות הזעומות.⁶⁷

התנאים הסניטריים במטבחים היו טובים, אולם בתי־השימוש לא עמדו בתקנים והיו מקור פוטנציאלי להתפרצות מגפות. נוסף על כך, לא כל יושבי המחנות ידעו למה משמשים בתי־השימוש וכיצד משתמשים בהם.⁶⁸ בחלק מן המחנות מספרם של בתי־השימוש לא ענה לצרכים, וגם אלה שנבנו לא התאימו לשימושם של ילדים. מכל מקום, תאי השירותים היו רחוקים מדי ממקום המגורים. לפיכך עשו הילדים ולעתים אף המבוגרים את צרכיהם מסביב לאוהלים ולצריפים. נייר טואלט או אפילו נייר עיתון לא חולקו לעולים. השקתות שסיפקו מים לשתייה, לנטילת הידיים ולרחיצת הפנים היו מלוכלכות. לא סופקו מראה לגילוח, ואף לא סבון לשטיפת כלי האוכל ולרחצה. האשפה לא כוסתה ולפיכך כיסו נחילי זבובים את ילדי העולים. המזרנים שהעולים ישנו עליהם שרצו פשפשים. נחילי הזבובים, תיקנים ונמלים לרוב שרצו סביב הביתנים והאוהלים וגם בתוכם.⁶⁹ התיאורים שהתפרסמו בעיתונות היו קשים:

המכונית היחידה והעלובה לפינוי האשפה ושלוש העובדים הסניטאריים אינם יכולים לפנות את האשפה המונחת ערימות־ערימות [...] משמעת נקיון אין [...] בתי השימוש הם למטה מכל ביקורת. בממוצע משמש בית שימוש ציבורי אחד כ־100 אנשים ויותר. בעברי ליד אחד המבנים הללו, המכילים כ־10 מקומות, תקפתני בחילה. קירות הפח של הביתנים פרוצים וילדים נכנסים תוך משחקם לתוך זוהמה זו. אדם החפץ להתרחץ או לקחת מים לשתייה חייב ללכת אל הברז המרכזי או ל'מקלחת' הכללית, שמצב הנקיון והמוסר בה אינו עולה בהרבה על המצב בבתי השימוש.⁷⁰

66. יש להעיר שתנאי התברואה בכל הארץ לא נחשבו הולמים בעיני משרד הבריאות. אולם היה הבדל ניכר בתנאים בין היישוב הוותיק ליישובי העולים הזמניים והקבועים. ראו: דו"ח ועדת השירותים הציבוריים בשאלת המצב הסניטרי בארץ, 2.6.1953, ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג26/146.

67. רובינשטיין, מברלד עד מעברת ראש־פינה, עמ' 51-52. לדיון בסוגיית התאמת הרכבו וטעמו של המזון לצורכיהם של העולים ראו: רוזין, 'מגוף ראשון רבים לגוף ראשון יחיד', עמ' 293-297.

68. דו"ח על ביקורים במחנות עולים, 19.6.1949, ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג1/144, ד"ר טאושטיין, 'המצב במעברות - מבחינת ההיגיינה והבריאות של האם והילד'; אל מנכ"ל משרד הבריאות מאת מחלקת התברואה, משרד הבריאות, 26.11.50, ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג12/160; שגב, 1949: הישראליים הראשונים, עמ' 184.

69. רובינשטיין, מברלד עד מעברת ראש־פינה, עמ' 48-55; מינה מאיר וזהבה גפן לגיורא יוספטל, 23.8.1951, ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג14/160.

70. זאב שיף, "'אי הדמעות" בפרדס חנה', הארץ, 3.9.1954. ההדגשות שלי.

במחנות שלא חילקו אוכל בישרו העולים בעצמם באוהלים. מאחר שלא היה באפשרותם לקרר את המזון הוא התקלקל. המזון המקולקל היה בין הגורמים העיקריים להתפרצותן של מחלות מעיים, בעיקר בקרב תינוקות וילדים צעירים. בכמה מן המחנות היו אמנם מקלחות ואפילו מקלחות עם מים חמים, אולם במספר מחנות לא היו מתקנים למים חמים, ובכמה מהם לא היו אפילו מקלחות של מים קרים.⁷¹ נוסף על כך, בכמה מן המחנות לא היו תנאים שאפשרו רחיצת תינוקות וילדים צעירים באמבטיה. לפיכך רבים מהם לא רוחצו שבועות. גם בבתי־התינוקות, שהיו אמורים לשמש מעוז הטיפול המתקדם, לא נתקיימו תחילה התנאים הדרושים.⁷²

במחנות העולים הוקם מערך של שירותי רפואה, אולם לא תמיד היה צוות הרופאים מיומן ומנוסה דיו. היו גם בעיות מנהליות. היה מחסור באחיות. לרופאים לא היו חדרי עבודה. כמעט לא היו מקומות שאפשר היה לשכן בהם את מוסדות הרפואה המונעת. הסידורים הסניטריים של המוסדות שטיפלו בחולים לא היו טובים הרבה יותר מאלה של כלל המחנה, כלומר הם היו פוטנציאל ממשי להתפרצות מגפות.⁷³ חסרו סידורים מתאימים למטבחי ילדים בחדרי האוכל של הפעוטות והתינוקות. לרופאים המטפלים חסר ציוד בסיסי ביותר.⁷⁴ אף ששירותי הרפואה במחנה נחשבו סבירים יחסית לאלה שהיו במעברות, לא כל העולים זכו לבדיקה רפואית או לטיפול של רופא או אחות.⁷⁵

תנאי החיים במעברות וביישובי העולים

במעברות ובמושב־י העולים היה לעתים מצבם של העולים רע אף מזה של יושבי המחנות. במקומות רבים אמנם הוקמו מבנים מתאימים למוסדות ילדים, אך הם לא נפתחו בגלל חוסר תקציב וכוח אדם מיומן. במעברות רבות שוכנו העולים באוהלים, חשופים לחום ולקור. לא היו להם די שמיכות, לעתים אף לא שמיכה אחת לאדם. לרובם לא היה כלל ביגוד חורף.⁷⁶ שלא כמו בערים, שרר במעברות ובמושב־י העולים מחסור חמור ברופאים.⁷⁷ מספר הרופאים

71. אריה גלבלום, 'חודש ימים הייתי עולה חדש - זהירות: מגפות', הארץ, 18.4.1949 (אצ"מ S71/197).

72. ד"ר נסאו למרכז קופת חולים, 8.6.1949, ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג1/144.

73. דוח של ד"ר פלק על עבודתו במחנות פרדס־חנה, חדרה ובנימינה, 26.6.1949, ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג1/144; הכהן, עולים בסערה, עמ' 190-191.

74. דוח של ד"ר פלק על עבודתו במחנות פרדס חנה, חדרה ובנימינה, 26.6.1949, ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג1/144.

75. רובינשטיין, מברלד עד מעברת ראש־פינה, עמ' 49.

76. פרטיכל ישיבת המוסד לתיאום, 15.10.1950, 29.12.1950, אב"ג, ועדות מיוחדות. ראו גם: ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג12/160. על מבצע 'כסות חורף' (איסוף בגדים לשימושם של העולים), פרי יוזמתם של ארגוני הנשים, ראו: אה"ע, IV 117-6-230.

77. ק. שבתאי (שבתאי קלוגמן), 'באין רופא ובאין קשר עם העולם', דבר, 8.1.1951. ראו גם תרשומת ישיבות הממשלה השנייה, כרך א, 22.11.1950, עמ' 32, ג"מ; 'ההסתדרות הרפואית מוכנה לגייס את חבריה למעברות', הצופה, 22.12.1950; 'שר הבריאות תובע מהרופאים להחליץ לפעולה במחנות העולים', שם, 24.6.1949; '3 רופאים לכל 1000 נפש', דבר, 28.6.1949; ד' אהרן, 'מחנה ישראל - בלי רופא', מעריב, 9.1.1953.

בארץ היה גבוה, יחסית לגודל האוכלוסייה (רופא לכל 400 נפש), אך הרופאים לא היו מוכנים לעבוד במעברות, ומכל מקום לא באופן קבוע. לפיכך הם גויסו לעבודה בקרב העולים בכוח צווי גיוס, לתקופות קצובות של כחודש ימים.⁷⁸ בארץ כולה היה מחסור גדול באחיות. ניסיון לגייסן בצווי חירום לא עלה יפה, שכן רבות מהן לא נענו לצווים. גם אלה שנענו לקריאה והתייצבו במקום המתאים הציגו הוכחות לכך שאינן יכולות לשרת במעברות. לפיכך הועלה רעיון להביא אחיות מאנגליה ומארצות־הברית לתקופה של שנתיים.⁷⁹ האחיות והרופאים שנרתמו לשירות במעברות ובמושבי העולים התקשו להגיע למקום עבודתם בשל המחסור באמצעי תחבורה ובכבישי גישה, ומקצתם נאלצו ללכת לפחות חלק מן הדרך.⁸⁰ לא כל המעברות נהנו משירות רפואי יומיומי, והאימהות שדאגו לשלום ילדיהן נאלצו לכתת את רגליהן במשך שעות כדי לפגוש ברופא. במעברות שהיה בהן שירות רפואי ביום, לא היו שירותי רפואה בלילה: לא היה שם חובש, לא בית־מרקחת, לא אמבולנס, וגם לא טלפון להזעיק עזרה בלילות. מצב זה הוביל לעתים למותם של חולים בוגרים ושל תינוקות שלא הועברו לטיפול בזמן.⁸¹ במרפאות שהוקמו במעברות שרר מחסור חריף בתרופות אנטיביוטיות. נוסף על כך התקשו הרופאים לקבל שירותי מעבדה לבדיקות וכן שירותי ייעוץ של רופאים מומחים, בעיקר בשל קשיי תעבורה. הרופאים גם סבלו מיחס מזלזל של מוסדות שהיו אמורים לסייע בריפוי החולים, כמו למשל סירוב של מחלקת האספקה לספק תוספת מזון בעקבות תעודה מתאימה שהנפיק הרופא.⁸²

המעברות, וכן כמה ממחנות העולים והשיכונים, הוקמו ואוכלסו בחופזה בלי שסוכם על הקמתם עם הרשויות המקומיות שבשטחן הם נבנו, הן בשל דוחק השעה הן בשל התנגדותן הנחרצת להקמתן של מעברות בשטחן.⁸³ המבנים והאוהלים הוקמו לא פעם ללא בדיקתו

78. פרטיכל ישיבת המוסד לתיאום, 15.10.1950, אב"ג, ועדות מיוחדות; גיוס רופאים למעברות בשנת 1952, 17.12.1951, אב"ג, לשכת דב"ג כרה"מ, מכל 95; 'הרופאים דנים בגיוסם למעברות', חרות, 14.3.1951; א' צור, 'גיוס הרופאים למעברות כיצד?', הבוקר, 15.3.1951; 'ההסתדרות הרפואית מוכנה לגייס את חבריה למעברות', הצופה, 22.12.1950; 'הרופאים הכריזו על נכונותם להתגייס לשירות במעברות', הארץ, 18.12.1951 (אצ"מ S71/1147).

79. הכהן, עולים בסערה, עמ' 191-192; פרטיכל ישיבת המוסד לתיאום, 29.12.1950, אב"ג, ועדות מיוחדות; אב"ג, לשכת דב"ג כרה"מ, מכל 95; תרשומת ישיבת הממשלה השנייה, כרך ב, ישיבה כ/שי"א, 6.12.1950, ג"מ. ראו גם: ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג14/160.

80. אל ח.ש. הלוי מאת הסתדרות מדיצינית הדסה, שירותי הרפואה המונעת, 30.8.1951, ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג14/160.

81. 'היעדר עזרה רפואית גרם למות תינוק', קול העם, 6.5.1952; 'עולי הודו בכפר עופר מאיימים בשביתת־רעב', על המשמר, 28.5.1952; 'תושבי מעברת כפר אוננו דורשים התקנת טלפון', קול העם, 2.4.1953; 'שוכני מעברת כפר־אוננו תובעים מהשלטונות דאגה לבריאות התושבים', קול העם, 15.4.1953; יוסף זערור ממעברת תל־מונד אל שר הבריאות, ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג14/160; שמואל האזור, 'כך חיים במעברת טבעון', על המשמר, 3.4.1955; 'מעברת כפר־ענא סובלת מהזנחה בטיפול הרפואי', על המשמר, 5.7.1955.

82. ד"ר שאול זאלודקובסקי אל ראש הממשלה, 30.11.1951, ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג14/160.

83. פרטיכל ישיבת המוסד לתיאום, 22.3.1951, אב"ג, ועדות מיוחדות.

ואישורו של משרד הבריאות קרוב למקומות שנפוצה בהם מלריה או במקומות שהיו בהם בעיות של ניקוז מי גשמים ושופכין. נוסף על כך הוקמו המעברות בלי שיובטחו לעולים תנאים סניטריים מינימליים.⁸⁴ בארץ לא היו די צינורות לספק מים ליישובים החדשים וגם לא די טנקרים להעברת המים. חסרו גם ברזים ועצים לבניין. לתושבים רבים סופקו אך ורק מי שתייה.⁸⁵ במעברות שרר גם מחסור בחומרי חיטוי נגד יתושים ומזיקים שונים.⁸⁶ במקומות רבים לא הוקמו בתי-ילדות, והנשים ילדו באוהלים. בצריפונים שהוקמו לשמש בתי-תינוקות ובתי-ילדים לא היו חדרי רחצה, בתי-שימוש ומים זורמים, והמטפלות התקשו לקיים שם היגיינה מינימלית.⁸⁷

משרד הבריאות ניסה להכריח את הגורמים המיישבים לפעול לסילוק המפגעים הסניטריים, ולאפשר לתושבים ליהנות משימוש בברי-שימוש ומקלחות תקינים ונקיים. כמו כן ניסה לאלצם לספק לתושבים מים באספקה סדירה ובאיכות מתקבלת על הדעת. אולם משרד הבריאות לא היה יכול לסגור מעברה, מחנה או מושב עולים, כאשר מצא שהתנאים הסניטריים אינם מתאימים. הוא פעל בדרכים משפטיות לאכיפת השינויים הדרושים, אבל התערבות פוליטית מזה וקולת העונש שהטילו בתי-המשפט מזה, לא סייעו בעדו. הממשלה, שלא הצליחה לספק תשתית הולמת, גם לא הצליחה לאכוף את מרותה על המוסדות המיישבים.⁸⁸ בדוח סטטיסטי שסיכם את מצב התשתיות במעברות הועלו הממצאים האלה:

צפיפות – מספר הנפשות בכל יחידת דיור – 3.4; מספר היחידות המשפחתיות לכל תא מקלחת – 4.4; מספר הנפשות לכל תא מקלחת – 15.9; מספר היחידות המשפחתיות לכל תא בית-שימוש – 4.2; מספר נפשות לכל תא בית-שימוש – 14.9. אספקת המים – ל-19,500 עולים סופקו מים לכל יחידות הדיור; השאר חולקים שקתות משותפות. כ-42,000 עולים גרים עד 24 מטר ממקור המים, כ-42,000 עולים – עד 49 מטר, כ-37,000 עולים – עד 74 מטר, וכ-10,000 עולים יותר מ-75 מטר ממקור המים.

פחי אשפה – רוב העולים חולקים פחי אשפה עם שכניהם. כמחציתם חולקים פח אשפה עם עוד 2-3 משפחות. כ-70,000 עולים חולקים פח אשפה אחד עם 5-10 משפחות. במרבית המעברות האשפה מפונה פחות מ-3 פעמים בשבוע. חשמל – ל-129,000 תושבי מעברות אין תאורה ברחובות. לכ-102,000 עולים אין כלל קו חשמל במעברה. 22,000 דיירים מרוחקים כקילומטר מקו החשמל הקרוב ביותר. רק 42,000 תושבי מעברה נהנים מחשמל ביחידות הדיור שלהם.

84. ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג29/146, ג26/146, ג12/160, ג14/160 (אצ"מ S41/281).

85. פרטיכל ישיבת המוסד לתיאום, 11.7.1951, אב"ג, ועדות מיוחדות; ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג12/160.

86. ד"ר א' מתן אל ד"ר יקותיאל, 4.7.1951, ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג14/160.

87. שושנה פרסיץ אל ד"ר שיבר, 12.12.1950, ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג12/160.

88. פרטיכל ישיבת המוסד לתיאום, 11.7.1951, אב"ג, ועדות מיוחדות; ראו גם: ג"מ, תיק משרד הבריאות,

ג12/160, ג13/160.

דרכי גישה – לכ־18 מעברות (כ־33,000 עולים) אין כבישי גישה. ב־30 מעברות (כ־42,000 תושבים) אין שירות תחבורה ציבורי, המקשר את המעברה לעיר הקרובה. גם במעברות שיש בהן שירות אוטובוסים, הוא עובר פעם ב־3 שעות או פחות. במעברות שאין בהן שירות אוטובוסים, כ־22,000 עולים גרים כקילומטר מתחנת האוטובוס. ב־4 מעברות שמתגוררים בהן כ־3500 עולים התחנה הקרובה ביותר נמצאת 3 ק"מ ויותר מן המעברה.

דואר וטלפון – ב־78 מעברות (מ־121) אין משרד דואר. ברוב המעברות המרחק למשרד הדואר הקרוב הוא כקילומטר לפחות. ב־57 מעברות שגרים בהן כ־83,000 תושבים אין טלפון. ב־5 מעברות אחרות הטלפון מופעל רק ביום. ב־34 מעברות נמצא הטלפון הקרוב ביותר במרחק של ק"מ אחד לפחות מן המעברה. ב־12 מעברות הטלפון הקרוב נמצא במרחק של יותר מ־3 ק"מ מן המעברה.⁸⁹

מאחורי הנתונים

נתונים של מעברות ספציפיות היו גרועים בהרבה משל אחרות. למשל באשר לדיור: ב־4 מעברות התגוררו בחדר אחד 5 נפשות ומעלה. במעברת קורדני ב' הוקצתה מקלחת אחת ל־336 איש. בכרכור הוקצה בית־שימוש אחד ל־53 איש, ובקסטינה ל־48. במעברת זכרון־יעקב השתמשו 23 משפחות בברז מים אחד; במעברת ראשון־לציון השתמשו 30 משפחות בפח זבל אחד. בשתי נקודות הורקו פחי הזבל פעם בחודש, ובנקודה אחת פעם בשבועיים. למעברת גבים לא הגיעה תחבורה, הטלפון הקרוב ביותר והרופא הקרוב ביותר נמצאו במרחק של 10 ק"מ מן המעברה. בתל־ירוחם לא היה קו טלפון כלל והרופא הקרוב ביותר היה במרחק של 53 ק"מ מהיישוב. במעברת תלפיות שבגבולות ירושלים הוקצו מקלחת אחת ל־100 איש, ברז מים אחד ל־25 משפחות, ופח זבל אחד ל־15 משפחות. נציגי מעברת סקיה ב' שלחו מכתב מחאה למשרד הבריאות ובו ביקשו לאסוף את הזבל, הנערם זה חודשיים ליד בתיהם.⁹⁰ במקומות לא מעטים סבלו התושבים גם מוונדליזם מקומי. המקלחות, הברזים, פחי האשפה ובתי־השימוש היו יעד לגנבות ולהרס, וכך היתוסף על סבלם של התושבים סבל נוסף.⁹¹ גם במקומות שהונחו תשתיות של ביוב, הן הונחו בצורה רשלנית. הצינורות

89. ראו: דו"ח הועדה הבין־משרדית לתאום השרותים הסוציאליים במעברות, 1.7.1954, אב"ג, לשכת דב"ג כרה"מ, מכל 95.

90. שם, שם; נציגי סקיה ב' אל שר הבריאות, 6.5.1953, ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג26/146. ראו גם דיווחים שונים שם, ג14/160.

91. 'שר הבריאות במעברת תלפיות', על המשמר, 1.2.1956; דוד בן־מרדכי, 'זהו "מתנה העולים" בפרדס־חנה', הבוקר, 25.2.1954 (אצ"מ S71/993). במחנות פרדס־חנה פורקו 16 המקלחות הציבוריות ונגנב מהן כל דבר שניתן למכור, ולתושבים לא נשארו אמצעי רחצה. ראו: א' אלראי, 'אי הדמעות – פרדס חנה', מעריב, 4.12.1953; שרותי הרפואה המונעת של משרד הבריאות אל ועדת השרותים של הכנסת, 15.12.1951, ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג14/160; שאילתה של ח"כ חנן (הנס) רובין לשר הבריאות יוסף סרלין, דברי הכנסת, כרך 17, 1.3.1955, עמ' 977; אצ"מ א-ב A430/78; ש' קייניוק, 'מעברה המחפשת אפוסטרופוס', הארץ, 26.5.1953.

התפרסו על פני הקרקע ממש, או בעומק לא מספיק. במעברות רבות פרצו המים המלוכלכים אל פני הקרקע ויצרו ביצות. בהיעדר מים נקיים נהגו ילדי המעברה להשתעשע בימי הקיץ החמים בשלוליות המים המלוכלכים.⁹²

לעתים מזומנות למדי אוכלסו המעברות וכפרי העולים עוד לפני שהם חוברו לתשתית של מים, לפני שהוקמו תאי שירותים ומקלחות.⁹³ במקומות רבים שרר מחסור כרוני במים.⁹⁴ מושבי עולים שהיו אמורים להתפרנס מחקלאות נשארו תקופה ארוכה מאוד ללא חיבור לתשתית מים, כלומר ללא אפשרות להתרחץ או להתפרנס מחקלאות.⁹⁵ גם במקומות שסופקו קווי מים, מתקנים למים זורמים ומקלחות, טענו התושבים כי המים שסופקו אינם ראויים לשתייה ואף לא לרחצה.⁹⁶

כתוצאה מן התנאים הסניטריים וההיגיינה הלקויה, וכן בשל המחסור בחומרי חיטוי והדברה סבלו התושבים מכינים ופשפשים.⁹⁷

נוסף על כל הקשיים שתוארו, היו מקרים לא מעטים שתושבי המעברה נענשו בניתוק זרם המים למעברה. לעתים, כך דווח בעיתונים, נקטו שלטונות המעברה צעד של הפסקת המים כדי לאלץ את התושבים לשלם את חובם עבור המים שצרכו.⁹⁸ לא פעם ננקט צעד זה כדי לאלץ תושבים סרבנים לעקור מן המעברה, לצורך פינויה המוחלט. למרות הידרדרות תנאי החיים במעברות, שליוותה את תהליך הפינוי, תושבים רבים שפוננו ליישוב קבע שבו למעברה מטעמים שונים.⁹⁹

מצב התזונה

העולים הביאו עמם רכוש דל וכמות מסוימת של מזון. עקב תקנות העלייה היו מקרים לא מעטים שחלק ממזון זה הוחרם מיד עם הגיעם ארצה.¹⁰⁰ העולים שלא התגוררו במחנות ולא מצאו עבודה התקיימו בחודשים הראשונים לבואם ממכירת הרכוש שהביאו עמם ומהקצבה

92. ד"ר פ' יקותיאל אל שר הבריאות, 3.5.1951, ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג14/160.

93. פרטיכל ישיבת המוסד לתיאום, 4.6.1950, אב"ג, ועדות מיוחדות.

94. ראובן שלגי, 'חיריה: מעברה מוצפת הבטחות', על המשמר, 3.7.1953; ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג13/160.

95. פרטיכל ישיבת המוסד לתיאום, 9.9.1951, אב"ג, ועדות מיוחדות.

96. על המשמר, 6.4.1952 [התאריך אינו ברור], 8.4.1952 [התאריך אינו ברור] (אצ"מ S71/110).

97. זהבה גפן ומינה מאיר אל ד"ר יקותיאל, 24.6.1951, ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג13/160.

98. ראו: קול העם, 29.6.1952, 27.7.1952, 17.10.1952, 10.5.1953, 23.9.1953, 2.11.1953, 10.10.1955, 27.11.1955; על המשמר, 29.6.1952, 23.8.1954, 28.10.1954; מעריב, 21.5.1953, 5.2.1954; ידיעות אחרונות, 27.10.1953; למרחב, 15.12.1954, 15.3.1955; דבר, 27.11.1955; הבוקר, 28.8.1952; הארץ, 28.7.1952.

99. יוחנן לוי, 'מנהגים מוזרים בחיריה ב'', ידיעות אחרונות, 3.5.1954.

100. ראו: ג"מ, תיקי משרד ראש הממשלה, ג3913/5559. ראו גם: אייל כפכפי, לבון: אנטי-משיח, תל-אביב 1998, עמ' 110-111.

קטנה שניתנה להם.¹⁰¹ כאשר הועברו העולים ממחנות המעבר למעברות, שוב לא נהנו מן האוכל הדל שקיבלו בחדרי האוכל במחנות. אם אחד מבני המשפחה לא הצליח למצוא עבודה, הם נאלצו להתקיים בתנאים קשים מנשוא ומצבם הנפשי והפיזי היה גרוע. במעברות וביישובים הערביים לשעבר היה מצב האספקה גרוע, בייחוד אספקת החלב הטרי.¹⁰² ענייני אספקת המזונות למעברות נדונו בממשלה. במסגרת הדיון הוטחו בשר האחראי, דב יוסף, האשמות קשות:

מתגלים דברים איומים, ואלה אינם דברים שאי־אפשר לעשות אחרת [...] יכול להיות מלאי מזון בארץ, אבל מזון לא יגיע למעברות [...] הכל יש, יש אבקת־חלב בארץ, אבל זה אינו מגיע לילדים במעברות [...] יש מזון לארוחה, אבל האנשים אינם אוכלים, כי אין כלים. האם הילדים והנשים שם אינם צריכים לאכול, כי אין כלים, הרי אפשר למצוא סידור שיאכלו.¹⁰³

המצב עורר חרדות קשות אצל ממשיכו של דב יוסף, פנחס לבון. הוא ידע שהמחסור באבקת חלב לתינוקות גורר מרדף נואש של האימהות להשגתה וחשש מהנזקים הבלתי־הפיכים שייגרמו לתינוקות ולילדים במעברות עקב החסר בתזונתם.¹⁰⁴

המחלקות לטיפול באם ובילד שלחו מכתבים דחופים לגופים השונים – משרד הבריאות, מרכז קופת חולים, משרד המסחר והתעשייה – ודרשו את התערבותם באספקת מוצרי מזון בסיסיים לתחנות לטיפול באם ובילד במעברות. במברק ששלחו ב־24 במאי 1953 כתבו רופאי קופת החולים שהמצב הוא ללא נשוא.¹⁰⁵ המלצותיהם של רופאים להגדיל את מנות המזון לילדים הירודים במשקל, מחשש שבריאותם תוסיף להידרדר, לא תמיד נענו. עם זאת, גם כאשר סופקו מוצרים חיוניים, כמו חלב, למקצת מהמעברות בקיץ 1952, לא תמיד השיגה ידם של התושבים לקנותם, עקב מחירם שהאמיר מאוד. נוסף על כך, גם ההורים שקנו חלב ניגר, לא עלה בידם לשומרו מפאת המחסור בקרח. אבקת חלב מלא, שהיתה זולה ולא נזקקה לקירור, סופקה בשנים 1952-1953 רק לדרי המעברות ולתושבי שכונות עוני.

101. בנובמבר 1948 כלל סל האספקה הראשונה לעולה בהגיעו לירושלים: 750 גרם סוכר, 3 ביצי 'תנובה', 1 ק"ג קמח, 1 ק"ג שמן, 1 חפיסת שוקולד, 1 ק"ג מלח, 100 גרם פודינג, 50 גרם אבקת ביצים, 400 גרם אטריות, 1 ק"ג עדשים, 1 חתיכת סבון לכביסה 'שמן', 1 חתיכת סבון טואלט 'עלמה', 100 גרם קפה, 100 גרם קקאו, 1 חבילת נרות, 1 חבילת קורנפלור (200 גרם), 1 קופסת סרדינים, 1 קופסת חלב, 4 קופסאות גפרורים, 1 קופסת ריבה, 100 גרם מרגרינה, 1 ק"ג מצות, 1 ק"ג גריסים, 1 ק"ג דג מלוח, 100 גרם תה, 1 כיכר לחם, 1 מנורת נפט, 70 גרם אבקת חלב, 1 פח למים – עם ידית, 1 פח לנפט, 1 פתיליה, 1 משפך, 1 ק"ג תפוחי אדמה, 1 ק"ג בצל, 1 דלי למים. ראו: אצ"מ S84/7.

102. 'מצב הבריאות במחנות בית־ליד', ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג15/143, ג12/160.

103. תרשומת ישיבות הממשלה השניה, כרך א, 22.11.1950, עמ' 29, 32, 34, ג"מ. ההדגשה שלי. נראה שאנשי המעברות ואנשי הספר סבלו מתת־תזונה חריפה פשוטו כמשמעו. ראו: פרטיכל ישיבת מרכז מפא"י, 5.3.1950, אמ"ע 2-11-1950, וכן ישיבה בתאריך 12.3.1950, שם.

104. כפכפי, לבון: אנטי־משיח, עמ' 113.

105. ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג18/181.

מפאת יוקר המוצר ונדירותו מצאו חלק ניכר מקופסאות אבקת החלב המלא את דרכן לשוק השחור. בין כך ובין כך, תוצאת המחסור היתה משקל ירוד ופיגור ניכר בהתפתחות התינוקות והילדים.¹⁰⁶ תמונת הרעב השתקפה במאמרים שפורסמו בעיתונות, שם פורטה למשל תזונתה הדלה של משפחה שחיה על קצבת הסעד. להלן תיאור פרי עטו של עיתונאי שביקר באחת המעברות:

באחד הימים בשעות הצהריים הוביל אותי אחד מהתושבים, דוד תענוס, כדי לחזות ב'ארוחת צהריים מתוך פחי זבל'. בפחי זבל רחבים, שלתוכם נזרקים שיירי המזון של המטבח המרכזי לזקנים, חיטטו ארבעה ילדים בגיל 8-12 כדי למצוא מזון. במרחק של 10 מטרים מהם, עמדו שני כלבים ונברו אף הם בערמת זבל. כשנגשתי אל הילדים, הפנו אלי מבט נבהל וברחו.¹⁰⁷

גם גני-הילדים ובתי-הספר, שהיו אמורים לספק ארוחות לילדים הנצרכים ביותר, לא קיבלו אספקה מתאימה, והמבשלות והגננות נאלצו לתת לילדים ארוחות דלות שלא היו מזינות דיין.¹⁰⁸

בשל רמת האבטלה הגבוהה ויוקר המחיה נאלצו רבים מהמבוגרים במעברות לאכול בעיקר לחם, אך הכמות של המצרך החשוב ביותר הזה שחולקה במעברות לא היתה מספקת ואיכותו היתה גרועה מאוד.¹⁰⁹

בניגוד לדעה השלטת במחקר, ביישובים הערביים לשעבר ובמעברות שררו תנאי תת-תזונה גם לפני עליית המחירים התלולה שבאה בעקבות התוכנית הכלכלית החדשה ב-1952. כלומר גם בתקופה שמשטר הצנע נחשב לסיפור הצלחה, משפחות שלמות רעבו ללחם.¹¹⁰ מוסדות הבריאות והחינוך השתדלו לספק לתינוקות, לילדי הגנים ולילדי בתי-הספר ארוחה מבושלת פעם אחת ביום, לכל הפחות. בקיץ 1954 עדיין נדרש הממסד הקולט (במקרה זה הוועדה לתיאום השירותים הסוציאליים במעברות) לשפר את מצב האספקה ואת רמת התזונה ביישובי העולים השונים. מאחר שעדיין לא נסללו כבישים ליישובים המרוחקים, לא הגיעה אליהם אספקה טרייה. המחירים היו גבוהים מדי ורבים נאלצו להסתפק במועט, עקב המחיר או בשל היעדר המוצרים ממקום יישובם. משום כך סבלו מחסר ביסודות חיוניים לבריאותם.¹¹¹

106. ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג17/181, ג18/181.

107. זאב שיף, 'אי הדמעות' בפרדס חנה', הארץ, 3.9.1954. ההדגשה שלי.

108. ד"ר שאול זאלודקובסקי אל ראש הממשלה, 30.11.1951, ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג14/160.

109. תזכיר ד"ר ברמן על ביקור במעברה, 24.8.1953, אצ"מ S41/281.

110. תזכורת על המצב במרכז הבריאות בלוד, 23.6.1949, ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג11/155. בדוח נטען כי בעלי משפחות בלוד אינם זוכים לקבל דימי עבודה כדי לפרנס את משפחותיהם ולפיכך אין להם כסף אפילו כדי לקנות לחם. נוסף על כך קיימת גם בעיה של אספקה הנובעת מתנאי הצנע. במרכז הבריאות של לוד הוחלט אפוא שכל אישה אשר תבקר שם תקבל כוס חלב חינם.

111. תיק הוועדה לתאום שירותים סוציאליים במעברות, 1.7.1954, אב"ג, לשכת דב"ג כראש ממשלה.

המחסור במים ובמזון והתנאים הסניטריים הלקויים השפיעו על מצבם של העולים מבחינה פיזית-מוחשית ומבחינה סמלית-תדמיתית כאחד. אמנם מצבם עורר חמלה ורצון לשינוי בקרב המבקרים, אך בה-בעת עליבותם עוררה גם סלידה.

ה. הורים וילדים

עיתונות התקופה הרבתה לסקר את מצב העלייה, את זהות העולים ומנהגיהם. בייחוד בלטו במאמרים תיאורים של מצב הילדים, חינוכם, לבושם ותזונתם,¹¹² וכן ניכרה התעניינות במעשיהן והתנהגותן של הנשים, ובעיקר בתפקודן כאימהות. ההתעניינות בנושאים אלה חצתה קווים מפלגתיים ועדתיים. נראה שבני היישוב הוותיק ראו חשיבות עליונה בתשתיות התרבותיות של המועמדים לעלייה: תזונה, בריאות, מגורים, סניטציה והיגיינה אישית. תרבותם של העולים ועולמם הפנימי-הרוחני כמעט לא נבחנו.¹¹³ הדלות שבחוץ קיבעה תמונת עולם של דלות שבפנים.

ההורים המזרחים, בעיקר האבות, נחשבו להורים לא ראויים. ראשיתה של התדמית הזאת בהתרשמותם של ותיקים שיצאו לסקר את העולים לפני עלייתם והמשכה בהתרשמותם ממצבם של הילדים שנצפו לראשונה במהלך העלייה. התרשמות זו התחזקה כשנבחנו מעשי העולים בזכוכית מגדלת, על-ידי מבקרים ועובדים ותיקים, בעת שהייתם של העולים במחנות ובמעברות.

עם הגיעם למחנה המעבר במרסיי תוארו ילדיהם של העולים מצפון אפריקה כמי שנמצאים במצב פיזי קשה ביותר. לדעת המתעדים הצופים, הגורמים לכך היו התנאים הפיזיים הגרועים שהם גדלו בהם והורים שאינם יודעים את מרבית כללי ההיגיינה ואינם מכירים את יסודות ההזנה והחינוך האלמנטריים.¹¹⁴ מאמצים רבים הוקדשו אפוא לשינוי דפוסי התרבות של העולים בתחום הטיפול בילדים.

לעלייה התימנית היתה נוכחות ניכרת בדיווחים העיתונאיים בשנת 1949. לפיכך רווח בדיווחים אלה הדיון ביכולתן של האימהות התימניות לטפל בילדיהן. כשנסגרו מחנות העולים ועמם מוסדות התינוקות, הוחזרו לאוהל המשפחה מקצת מהתינוקות שלא נמצא להם מוסד חלופי. הסוכנות סיפקה מיטות וחיתולים, אך לפי אחת הכתבות, 'באהלים רבים ראיתי את מטת התינוק מלאה כלי בית והתינוק שוכב – לפי נוהג תימני משכבר הימים – על האדמה כשהוא עטוף בסחבות כהות, וחתיכת לחם שחור נעוצה לו בין שפתותיו'. הניקיון של בית-התינוקות ולובן החיתולים הוחלפו אפוא בלכלוך של אוהלי התימנים ובשחור הסמרטוטים שעטפו את התינוק. החלב המזין הוחלף בלחם שחור דל, מיקומו המועדף

112. יצחק ויו-אב, 'הילדים לא חייכו', מעריב, 29.11.1950; 'מעברה – משלט של עולי תימן', דבר, 30.9.1952.

113. העיתונות הדתית לא נבחנה, וייתכן שבהיבט זה הצטיירה בה תמונה אחרת.

114. דין וחשבון על העבודה במרסיל בשנת 1949, אצ"מ S41/243.

של התינוק, במיטה, הוחלף במיקום גרוע, על האדמה. בכתבה תואר ההבדל בין השיפור במצב התינוקות ששהו תקופה ממושכת במוסדות ובין כשלונן של שיטות הטיפול המסורתיות. כמו כן נכתב שם שהתחלואה בדיונטריה שבה ועלתה עקב החזרת הילדים לשיטות הטיפול המסורתיות ועמה החלה לעלות שוב תמותת התינוקות. עלינו לשים לב לעובדה שבתיאור זה יש שני ממדים: הממד העובדתי-רפואי, שבו המבחן העליון הוא מבחן התוצאה המספרית – שיעור תמותת התינוקות; והממד הסימבולי, המעצים את הממד העובדתי – שחור הסמרטוטים לעומת לובן החיתולים, מזין לעומת דל (או אף מזיק), למעלה (על המיטה המגוננת) לעומת למטה (על האדמה, החושפת את התינוק לסכנות).¹¹⁵

האימהות התימניות 'נשפטו' מיד עם בואן ארצה. כבר במעשיהן הראשונים הן תוארו כאגוצנטריות וכמי שמעדיפות את טובת עצמן מטובת ילדיהן. כיוון שבקרוב האימהות הוותיקות רוח עקרון ההקרבה העצמית למען הילדים, כישוריהן של האימהות העולות נבחנו לאורו של עיקרון זה.¹¹⁶

כמו במקרים אחרים, תדמית ההורים המזניחים חרגה מתחומיה של עדה זו או אחרת והכתימה את כל העולים המזרחים. אימהות מזרחיות נחשבו למי שאינן יודעות או אינן מסוגלות לטפל בתינוקותיהן ואף בעצמן.¹¹⁷ אפשר לאפיין שתי גישות עיקריות בקשר לסוגיה זו בקרב הוותיקים: גישה אחת שנמנעה מהטלת אשמה על העולות ותלתה בהן תמימות, חוסר בשלות וחוסר הבנה. את הגישה הזאת נקטו בעיקר נשים שטיפלו בעולות החדשות.¹¹⁸ לעומתה, גישה שנייה שנקטה עמדה שיפוטית וביקורתית כלפי כל העולים המזרחים והאשימה אותם בהזנחת ילדיהם ואף בהתעללות בהם. דב יוסף, למשל, האשים את מקצת העולים שהם מרעיבים את ילדיהם:

יש מקרים לאין ספור של אנשים המשתכרים [...] 30 ל"י לחודש, וידוע לפי החשבונות בצרכניה שהם מוציאים רק 10 ל"י לצרכי אוכל, יש מה לקנות והם אינם קונים. [...] (השר דוד רמז: קשה להאמין שאבא ואמא ירעיבו את ילדיהם, כאשר יש להם אפשרות לקנות אוכל). תצא למעברות ותבדוק. איני אומר שאנו יכולים להגיד שזה לא עניננו, עלינו לדאוג שהילדים יאכלו ושהאוכל יגיע למקום בכלל ולילדים בפרט.¹¹⁹

115. מ' טורנובסקי-פינר, 'נסגרים בתי תינוקות', הארץ, 18.9.1950.

116. ראו: רוזין, 'מגוף ראשון רבים לגוף ראשון יחיד', עמ' 81; הצופה, 11.11.1949. הגישה שהעדיפה את טובת הילד מטובת אמו התפתחה במערב ובכלל זה בארצות-הברית במהלך המאה העשרים והבשילה, כך נראה, בשנות הארבעים. בתקופה זו כבר לא היה שוויון בין צורכי האם לצורכי הילד. האם נדחקה לשוליים וליד נוספו זכויות רבות. ראו: Nancy Pottishman Weiss, 'The Mother-Child Dyad Revisited', in: Paula S. Fass and Mary Ann Mason (eds.), *Childhood in America*, New York and London 2000, pp. 58-59.

117. ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג12/160.

118. מרים שיר, 'האשה מה אומרת – עם המטפלות מבאר-יעקב', דבר, 8.6.1951.

119. תרשומת ישיבות הממשלה השנייה, כרך א, 22.11.1950, עמ' 35, ג"מ; ראו גם: ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג12/160.

בייחוד רבו תיאורים ממין זה שנקשרו לעולים התימנים. תחילה אמנם נתפסו הידיעות על מצב ילדיהם ועולליהם מעוטי-המשקל כקשורות לתלאות הדרך, ולפיכך הם לא זכו לתיוג שלילי אלא לאמפתיה.¹²⁰ אולם ככל שחלף הזמן מאז הגיעו לארץ, כן התערער דימוים כהורים.¹²¹ בייחוד נפגעה תדמיתם של הגברים התימנים, שכן הנשים נתפסו לעתים קרובות כקורבנות של משטר פרימיטיבי ועריץ, שניצל אותן עד תום.¹²²

בתיקי משרד הבריאות נמצאים דיווחים של גורמים שונים המציינים שילדים רבים מקרב עולי ארצות האסלאם נמצאים במצב של תת-תזונה וחולים במחלות-חסר. בעיתון דווח עוד כי ילדים אלה מקבלים יותר מכות מאוכל.¹²³ תיאור הילדים הרעבים ותדמית הוריהם המזניחים נפוצו בציבור לא רק באמצעות העיתונות,¹²⁴ אלא גם באמצעות סוכני שינוי אחרים, דוגמת עובדות 'הדסה'.¹²⁵ גם רופאים שטיפלו בעולים הטילו ספק אם יספקו ההורים לילדיהם את המזון הדרוש, גם אם יהיה ברשותם.¹²⁶

אף-על-פי שאחרי כינונה של התוכנית הכלכלית החדשה בשנת 1952 התקשו רבים לרכוש את המזונות המוקצבים, שמחירם עלה פלאים, דווח בעיתונות באותה עת שההורים מעדיפים למכור את מנות המזון שקיבלו ולהרעיב את ילדיהם ובלבד שיוכלו להימנע מעבודה קשה.¹²⁷ תיאור דומה רווח גם במסמכים פנימיים של משרד הבריאות.¹²⁸ עם זאת, אצבע מאשימה הופנתה גם כלפי המוסדות הקולטים ונטען כי בשל אוזלת ידם נאלצים העולים וילדיהם לחיות מקצבת הסעד, המספיקה לקניית לחם בלבד.¹²⁹

גברים מזרחים תוארו כמי שאינם דואגים לילדיהם הרעבים ומוכרים את מנות האוכל שלהם כדי לקנות משקאות אלכוהוליים.¹³⁰ גרוע מזה, הם צוירו כמי ששולחים את ילדיהם

120. קפטן רוג'ה ליורה, 'שבט שנתגלה מחדש', מעריב, 11.11.1949.

121. ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג12/160.

122. שרותי הרפואה המונעת של משרד הבריאות אל ועדת השרותים של הכנסת, 15.12.1951, ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג14/160; Judith T. Shuval, *Attitudes and Behaviour Concerning Health*; and Sanitation, Jerusalem 1955, pp. 82, 84; אצ"מ S42/289.

123. דוד בן-מרדכי, 'זהו "מחנה העולים" בפרדס-חנה', הבוקר, 25.2.1954 (אצ"מ S71/933); ראו גם ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג12/160.

124. מעניין לציין שגם בהד המזרח ראו בעין רעה את העובדה שמנות החלב ומצרכים אחרים של ילדים נמסרים לידי הוריהם במקום שיינתנו לילדים עצמם, כדי שיאכלו אותם בחדר האוכל. ראו: ד' סוזין, 'רשמי ביקור במחנה העולים בגבעת שאול ב', הד המזרח, 17.3.1950 (אצ"מ א-ב A430/78).

125. אצ"מ J113/2273.

126. ד"ר ט' ישורון-ברמן אל מחלקת הקליטה של הסוכנות היהודית ועוד, 23.11.1950, ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג12/160; צ' גבעול אל מר הלוי, 7.12.1950, שם.

127. בר-אומר, '7300 נפשות עדיין יושבים בעיר-האהלים פרדסיה', הדור, 14.6.1953; שאול בן-חיים, 'על הפרק: מהפכה בשיטת הקליטה!', ידיעות אחרונות, 8.2.1952.

128. ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג14/160.

129. רגינה אל-עזרי, 'צריף העוני מס' 165 דורש את סידורו', הדור, 1.4.1953 (אצ"מ S71/932).

130. בר-אומר, "7300 נפשות עדיין יושבים בעיר-האהלים פרדסיה", הדור, 14.6.1953. גם גברים בני עדות המזרח החיים בשכונות העוני תוארו כלוקים באותם ליקויים: הגברים מבזבזים את משכורתם הדלה על

לעבוד וקונים משקאות חריפים בכסף שהם מרוויחים.¹³¹ אמנם גם נכתב שהורים שולחים את ילדיהם לעבוד כדי לסייע בפרנסת המשפחה ולא רק לספק צרכים מגונים כקניית אלכוהול, אבל גם דבר זה הוצג כשלילי שכן הוא היה מנוגד לטובת הילדים.¹³² גם הגברים המזרחים שעבדו לפרנסת המשפחה תוארו כמי שכרוכים אחר אווירת בתי־הקפה ובסיום יום העבודה מבכרים לשבת שם במקום ללכת הביתה.¹³³

בכתבות מסוימות הוצגה תדמיתם של העולים בניגוד קוטבי לתדמיתה של המדינה בכלל ושל מנגנון הקליטה בפרט. מדינת ישראל מצטיירת בהן כמדינה מתקדמת השואפת לגדל את העולים הצעירים כך שיהיו לאזרחים בריאים, מחונכים, מועילים, אסירי תודה ומאושרים. בכתבות אלה הוצג מנגנון הקליטה כזרוע הטובה והמיטיבה של המדינה. לעומת זאת, ההורים העולים הוצגו כמי שאינם בני תרבות, מהם חולים, מהם נתמכי סעד, וכמי שאינם מסוגלים לדאוג לילדיהם כראוי.¹³⁴ ככלל אפשר לומר בהקשר זה שמוסדות שונים תפסו את תפקידם כמחנכי הילדים במקום הוריהם, והדבר בולט בייחוד בתחום החינוך להיגיינה האישית.¹³⁵

תמותת תינוקות

כל בר־בירב יודע: תמותת הילדים היא המודד הרגיש ביותר, ה'אינדקס' בה"א הידיעה במה שנוגע למצבו הכלכלי והסוציאלי של ציבור – של כל ציבור אנושי, היא הביטוי הנאמן ביותר לתרבות הארץ.¹³⁶

משום הדעה השלילית של הקולטים על יכולתם ההורית של העולים, עמדה הדאגה לבריאותם ולרווחתם של תינוקות וילדים רכים (עד גיל 6) במקום בולט בסדר העדיפויות של הממסד.¹³⁷ במסגרת ההדרכה האינטנסיבית של משרד הבריאות, של קופות החולים ושל ארגוני הנשים הודגש במיוחד הטיפול בתינוקות ובפעוטות. הנחלתן של שיטות הטיפול המערביות

משחקי קלפים, אלכוהול וסמים על־חשבון משפחתם. אליהו הכרמלי (לולו), 'על רמת האינטליגנציה של עדות המזרח', הפועל הצעיר, 5.12.1950, עמ' 10. הכרמלי היה חבר הכנסת הראשונה והשנייה; שרותי הרפואה המונעת של משרד הבריאות אל ועדת השרותים של הכנסת, 15.12.1951, ג"מ, תיק משרד הבריאות, 14/1602.

131. זאב שיף, "אי הדמעות" בפרדס חנה', הארץ, 3.9.1954; יוחנן לוי, 'מחנה הזוועות בלב השומרון', ידיעות אחרונות, 24.2.1954.

132. ראו: שלמה שבא, 'יומן חיריה – ילדות בין בדונים: סיפורה של רבקה', על המשמר, 17.6.1955. ראו גם: י' בן־יצחק, 'מחנה "שבות־עם" טעון חיסול מידי', אצ"מ S71/933; א' רביב, 'הרצון לעבוד', הארץ, 11.3.1951.

133. ברוך ויניצקי, 'השעמום – אויב ישובי העולים', חרות, 8.5.1953.

134. ראו: Ya'acov Friedler, 'Every Jew Has the Right...', *Jerusalem Post*, 28.3.1953.

135. אה"ע IV 31-49-230.

136. ק. שבתאי [שבתאי קלוגמן], 'הקדמה לשיר תהילה', דבר, 25.3.1955. ראו גם: ד"ר מאיר (מרק) דבורז'צקי, 'בריאות ילדי העולים', הפועל הצעיר, 6.1.1953, עמ' 8. דבורז'צקי כותב ששיעור תמותת התינוקות מסמל את הרמה הסניטרית של היישוב.

137. פרטיכל ישיבת המוסד לתיאום, 15.10.1950, אב"ג, ועדות מיוחדות.

המתקדמות נועדה לא רק לעולות החדשות אלא לכלל האוכלוסייה, ותיקה כחדשה.¹³⁸ ההדרכה בשיטות אלה זכתה לעתים להוקרתן ולהערכתן של האימהות העולות¹³⁹ ולעתים היא נתקלה בהתנגדות עזה:

המלאכה לא היתה קלה ולעתים תכופות היה צורך ללמד לאמהות כיצד לטפל בילדיהן ולשמור על נקיונם ובריאותם – נגד רצונן. עמדת עולות חדשות אלה מתימן ועיראק, פרס וקורדיסטאן, היא פרימיטיבית. לדעתן, המחלה באה ביד הטבע ועליה 'ללכת' ביד הטבע. אלוהים נתן להן תינוקות, והוא עלול לקחתם בחזרה לפי רצונן. ולקופת-חולים אין רשות להתערב.¹⁴⁰

ההורים המזרחיים תוארו לעתים מזומנות כמי שמשלימים עם העובדה שמקצת מילדיהם עתידים למות ולא היו מוכנים למסור אותם לטיפול רפואי בבתי-החולים.¹⁴¹ הורה לילד חולה אסכרה צוטט כמי שאמר שאם נגזר על הילד למות, מוטב שימות בחיק אמו.¹⁴² תיאורים של אימהות שהסתירו את ילדיהן החולים ומנעו מהם טיפול רפואי, כדי להצילם מידי האחיות, לא היו נדירים.¹⁴³

דיכטומיה ברורה היתה בין תפיסתן של אימהות עולות ממזרח אירופה לבין תפיסתן של אימהות עולות מארצות האסלאם. העולות ממזרח אירופה נחשבו דאגניות מדי, ואלה מארצות האסלאם נתפסו כחסרות מסוגלות הורית. במחנות מסוימים כפו על האימהות המזרחיות למסור את ילדיהן לבית-התינוקות או לבית-הילדים. על עולות ממוצא אירופי לא הופעלה כפייה כזאת.¹⁴⁴

138. אה"ע IV 117-6-230, IV 40-5-230. על תפקידיהן של אחיות בריאות הציבור בתקופת המנדט ומלחמתן בתמותת התינוקות ראו: Adams Stockler, *Development of Public Health*, pp. 87, 89-90, 94.

139. שרה חתן, שהיתה אם לשלושה ילדים בהגיעה לישראל ב-1951 מכורדיסטן וילדה ברבות הימים ארבעה-עשר ילדים, זכרה בחיבה ובגעגועים את שלוש המדריכות שסייעו לאימהות העולות במעברת בצת, שם שהתה. היא ציינה שבתנאי החיים של המעברה יבש חלבה והיא התקשתה לספק לילדיה מזונות בשל מצוקתה הכספית של המשפחה. היא ציינה את שמותיהן של שלוש המדריכות והסבירה כי המזונות שסיפקו והעזרה וההדרכה סייעו לה בשמירה על בריאותם של ילדיה. שרה חתן, בשיחה עמי, מושב שתולה, 3 באוקטובר 2000.

140. שלמה מרקוס, 'שער מנשה – השער לרבבות', על המשמר, 15.3.1951.

141. דין וחשבון על העבודה במרסיל בשנת 1949, אצ"מ S41/243; 'יש להוציא את הילד מן האהל', דבר, 25.9.1951 [תאריך לא ברור] (אצ"מ S71/195). ראו גם: אברהם שטאל, משפחה וגידול ילדים ביהדות המזרח, ירושלים 1993, עמ' 379.

142. 'עולים חדשים לומדים להיות בריאים – בניגוד לרצונם', ידיעות אחרונות, 20.4.1953.

143. דב שובל, 'ג'מילה מזרחי לומדת להדליק פרימוס', על המשמר, 16.4.1953. אצל שטאל יש עדות שעולה ממנה כי בעיני המשפחות נתפסה הירידה בתמותת התינוקות כגורם לעומס כלכלי גדול מדי על המשפחה (משפחה וגידול ילדים ביהדות המזרח. עמ' 377-378).

144. ראו: שלמה מרקוס, 'שער מנשה – השער לרבבות', על המשמר, 15.3.1951. על הבדלים בין אימהות כורדיות (יהודיות) ומוסלמיות ובין אימהות נוצריות, ועל ההבדלים בין אימהות אירופיות לאימהות אחרות ראו: Adams Stockler, *Development of Public Health*, pp. 96, 127.

התינוקות העולים בכלל, והמזרחים בפרט, תוארו כמעוטי־משקל וכמי שאינם זוכים למזון מזין או לארוחות סדירות. במשרד הבריאות הצביעו על כך שאחת הסיבות הנפוצות לתמותת תינוקות היא לידה מוקדמת, בשל תת־תזונה או תזונה לקויה של האימהות.¹⁴⁵ משום תפיסת העולות המזרחיות כחסרות כישורי הורות בסיסיים, הושם בתחום הרפואה המונעת דגש מיוחד על הטיפול באם ובילד.¹⁴⁶ היעד היה העלאת משקלם הירוד של התינוקות והילדים והורדת שיעור תמותת התינוקות והילדים. בתחום זה, יש לומר, היו הצלחות מרשימות.¹⁴⁷ שיעורי התמותה הלכו וירדו, אך שיעורי התחלואה היו עדיין גבוהים למדי.¹⁴⁸ ב־1947 היה שיעור תמותת התינוקות ביישוב היהודי בארץ־ישראל 29 תינוקות לכל אלף ילדים. באותה תקופה היה שיעור זה 51 לאלף בצרפת, ו־35 לאלף בבריטניה. היישוב היהודי בארץ־ישראל נמצא במקום השלישי בעולם מבחינת השיעור הנמוך של תמותת התינוקות, אחרי שוודיה וניו־זילנד. שיעור תמותת הילדים במצרים היה באותה תקופה 135 לאלף. נתונים אחרים מצביעים על כך שבאמצע שנות הארבעים היתה תמותת התינוקות במצרים 250 לאלף ילודים.¹⁴⁹ במרוקו ובתימן היתה התמותה גבוהה אף יותר. לפי עדותו של ד"ר יוסף מאיר, שביקר בתימן, 5-8 מיתות לכל 10 (!) לידות.¹⁵⁰ אצל ערביי ארץ־ישראל היתה התמותה 91 תינוקות לאלף לידות. בפרס היתה תמותת התינוקות ב־1950 על־פי נתונים של הג'וינט 223 לאלף.¹⁵¹

עם בואה של העלייה ההמונית עלתה התמותה ל־51.71 לאלף בשנת 1949. ההתפלגות של המיתות מראה את התמונה האמיתית: בקיבוצים היתה התמותה 16.5 לאלף, בקרב העולים 157 לאלף. היו חודשים שמכל 100 מקרי מוות של ילדים בבתי־חולים, 10 היו של ילדים מהעיר ו־90 של ילדים מן המעברה.¹⁵²

כתב דבר שבתאי קלוגמן, שבחן נתונים אלה, טען כי מצרים, עיראק, כורדיסטן, תימן, מרוקו ואפגניסטן הציפו את 'המדינה הקטנה בעלת התרבות הגדולה'.

145. דו"ח ד"ר טאושטיין על המצב במעברות – מבחינת ההיגיינה והבריאות של האם והילד, 4.12.1950, ג"מ 12/1602.

146. דו"ח הועדה הבין־משרדית לתאום שרותים סוציאליים במעברות, 1.7.1954, אב"ג, לשכת דב"ג כרה"מ, מכל 95; ד"ר טאושטיין לד"ר שיבא, 15.1.1951, ג"מ 11/1552; 'עולים חדשים לומדים להיות בריאים – בניגוד לרצונם', ידיעות אחרונות, 20.4.1953; ד"ר מאיר (מרק) דבורז'צקי, 'בריאות ילדי העולים', הפועל הצעיר, 6.1.1953, עמ' 8; דין וחשבון על העבודה במחנה מרסיל, אצ"מ S41/243.

147. דב שובל, 'ג'מילה מזרחי לומדת להדליק פרימוס...', על המשמר, 16.4.1953; ההדרכה החינוכית־רפואית נחשבה לאחד הגורמים החשובים בשיפור רמת בריאותם של הילדים. ראו: ד"ר טאושטיין לד"ר שיבא, 19.5.1952, ג"מ 14/1602.

148. דו"ח פעולות משרד הבריאות, 1954, ג"מ, ארכיון דב יוסף, פ 6/762.

149. בונדי, שיבא, עמ' 71.

150. שטאל, משפחה וגידול ילדים ביהדות המזרח, עמ' 366-367; שגב, 1949: הישראלים הראשונים, עמ' 178.

151. ד"ר יוסף בורג, 'משרד הבריאות בפעולותיו ולבטיו', הצופה, 6.4.1952.

152. ד"ר מאיר (מרק) דבורז'צקי, 'בריאות ילדי העולים', הפועל הצעיר, 6.1.1953, עמ' 8.

העלייה התלולה בתמותת התינוקות נזקפה בעיתונות לחובת התרבות הפרימיטיבית של העולים ורק מקצתה לחובתם של קשיי האקלים, תנאי החיים במעברות, מיעוט המזון וזרותו,¹⁵³ המחסור במזונות לתינוקות וקשיי קליטה אחרים.¹⁵⁴ המאבק לצמצם את תמותת התינוקות תואר כקרב גדול 'בין תרבות המערב עם כל מגרעותיה העצומות – ולבין המדבר הגדול והנורא הזה: מדבר של אמונות תפילות, של פאטאליזם, של חוסר-דאגה לעולל ויונק, של אזלת-יד והעדר ידיעה'.¹⁵⁵

הוותיקים אמנם לא אימצו את התרבות ההיגייניסטית של ארצות מערב אירופה וארצות-הברית כמקשה אחת, אלא הם עיבדו אותה והוסיפו לה נורמות מקומיות. עם זאת, בכל הקשור לבריאות, ניקיון ומעמד הילד שימשה התרבות ההיגייניסטית המערבית מקור השראה רב עוצמה.¹⁵⁶ תפיסת ההיגיינה בגרסתה המקומית סימלה בעיני הוותיקים את הטוב המוסרי שאין בלתו בכל הקשור לנושאים הנדונים כאן, הגם שבתחומים אחרים היו חילוקי דעות.¹⁵⁷ כפי שאפשר היה להניח מראש, היה פער בין תדמיתם השלילית של העולים בכל הקשור לטיפול בצאצאיהם כפי שהציגה אותם העיתונות ובין מה שנטען כלפיהם בדיונים פנימיים של משרד הבריאות. בדיונים אלה נזקפה ההידרדרות במצבם הבריאותי של העולים וילדיהם לחובת מצב התזונה הגרוע בארץ בכלל ואצל העולים בפרט;¹⁵⁸ התנאים הלא-היגייניים והלא-סניטריים שבהם חיו הילדים במעברות הוצגו כגורמיה של העלייה התלולה בתחלואה

153. פרופ' ולטר שטראוס למר גרצברג, 22.4.1951, ג"מ, תיק משרד הבריאות, 13/160.

154. הטלת האשמה בתמותת התינוקות על העולים עצמם מובנת על רקע הידיעות על שיעורי התמותה בארצות המוצא שלהם. עם זאת, ניתן להשוות גישה זו לעבודת שירותי הבריאות באזור אור-יהודה בשנות השמונים. כשנצפו שם שיעורי תמותת ילודים ועוברים גדולים פי שניים מאלה שברמת-גן, נערכו שינויים במערך שירותי הבריאות. המערכת בדקה את עצמה ומצאה ליקויים בהיערכותה הארגונית. לאחר תיקון הליקויים ושיפור השירות היתה ירידה ניכרת בשיעור התמותה. ראו: גדי ברקאי, ויטה בראל, שלמה משיח, 'תוכנית אור-יהודה – דגם לשירות רפואת נשים כוללני', הרפואה, כרך קיג, ה-ו (אלול תשמ"ז), עמ' 117-120.

155. ק. שבתאי (שבתאי קלוגמן), 'הקדמה לשיר תהילה', דבר, 4.3.1955; שנתון הממשלה, ירושלים תשי"ג, עמ' 331.

156. הירש, 'אנו מפיצים כאן תרבות', עמ' 19-22. המערב היה מקור השראה של נורמות גם בתחום התזונה, לא רק בכל הקשור לבריאות אלא גם למנהגי שולחן. ראו למשל: ליליאן קורנפלד, מה אכשל ממנות צנע? תל-אביב 1949, עמ' 29: 'אין נוהגים להגיש בארוחה אחת גם הורדאבר [מנה ראשונה, א"ר] וגם מרק; לפי המטבח הצרפתי – הרי זו השגיאה הגסטרונומית החמורה ביותר'.

157. פטאי סבור שראיית הגרסה המקומית של תפיסת המערב כמקור הטוב המוסרי היתה מוחלטת, אך התמונה שהוא מצייר גורפת מדי. ראו: Raphael Patai, *Israel Between East and West*, Philadelphia 1953, p. 317.

158. תזונה דלת חלבונים גרמה הידרדרות דרמטית במצבם של תינוקות וילדים רכים. מחסור מתמשך בחלבונים נחשב כגורם לנזק בלתי-הפיך לכבד. ראו: ד"ר קוכמן אל ד"ר שיבא, ג"מ, תיק משרד הבריאות, 13/160. בדות מסכם של פעילות חיל הרפואה במעברות צוין בגאווה שמרבית הילדים שהצבא טיפל בהם עלו במשקל בתקופה שצה"ל היה אחראי להם. ראו: מפקדת קצין רפואה ראשי אל ד"ר שיבא, 8.5.1952, ג"מ, תיק משרד הבריאות, 14/160.

בכלל, ובייחוד במחלות המעיים, מחלות שמנעו ספיגה יעילה של המזון שנתנו לילדים הוריהם או המוסדות וגרמו להידרדרות נוספת במצבם;¹⁵⁹ גורם נוסף שהוצג בדיוני משרד הבריאות היה המחסור במיטות אשפוז בבתי־החולים.¹⁶⁰ נוסף על כך, סברו גם מומחי משרד הבריאות ש'הילדים נמצאים במשפחות שאין שום הבנה לטיפול של ילד, ואין גם סיכויים להטבה ע"י הדרכה של האנשים הפשוטים האלה בזמן הקרוב'.¹⁶¹ המאבק שניהלו ארגוני הבריאות וארגוני הנשים הצליח. ב־1951 ירדה תמותת הילדים בקרב העולים ל־81 לאלף, ב־1952 היא ירדה ל־52.5 לאלף, ובשנת 1953 היא ירדה ל־47.5 לאלף.

תפקיד הילד ומעמדו

מעמדו של הילד במשפחות הוותיקות בארץ היה כמעמדו של הילד בחברות המערביות: הוא היה המוקד. לא יהיה זה מדויק לטעון שהסיבה היחידה לכך היתה האתוס הציוני, שראה בילדים מגלמיו ופירותיו של חלום 'האדם החדש'. גישה זו באה לידי ביטוי בין השאר בעובדה שנעשה מאמץ ארגוני להביא לארץ את ילדיהן של משפחות שהקולטים דחו את עלייתן מארצות מוצאם, שכן ילדים אלה נתפסו במידה רבה כילדי האומה כולה. פעולה זו ננקטה כדי 'להציל מידיהם את ילדיהם [...] לנתקם מן הניוון הרוחני'.¹⁶² העמדת הילד במוקד היתה מבוססת כאמור גם על תפיסות מערביות מודרניות. שכן הציונות ראתה את עצמה ואף ביטאה באידאולוגיה שלה ובמעשיה את המודרנה. על־פי תפיסה מערבית זו, הנשענת על המושג 'קדמה', החברה כולה משליכה את יהבה על העתיד ולפיכך על חינוך הילדים. ההורים, ובייחוד האימהות, אחראים לעתיד – אחראים בלעדיים כמעט לחוסן הגופני והנפשי של ילדיהם, בניגוד למה שהיה מקובל בתפיסות הפרה־מודרניות, אשר לפיהן האחריות לבריאותו של הילד הוטלה גם, ואולי בעיקר, על האל או על יד הגורל.¹⁶³ יש לראות אפוא את המעורבות הרבה של היישוב הוותיק בחייהם של ילדי העולים לאורה של תפיסה זו, גם מפני שהערכים שהונחלו לעולים בתחומי ההיגיינה, הסניטציה, הבריאות והטיפול בתינוקות היו ערכים מערביים, ובמידה שנכון לקבוע זאת הם היו נטולי גוון 'ציוני' פרטיקולרי. גם התפיסה המוסרית שעמדה בבסיס ההקרבה העצמית של ההורים בכלל ושל האימהות בפרט היתה מבוססת על תפיסות שהיו מקובלות בשנים אלה בחברות מערביות.¹⁶⁴

159. ד"ר שיבא לשר החקלאות לבון, 10.12.1950, ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג29/146.

160. ד"ר מ' ישורון־ברמן אל זלמן ארן, 31.8.1953, אב"ג, חטיבת לשכת דב"ג כרה"מ, תיק דו"ח הועדה לחקירת המצב בישובים החדשים של עולי תימן, מכל 134.

161. דברי ד"ר שיבא בישיבת המועצה הציבורית לעניני העליה בירושלים, 7.10.1952, ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג11/158, וכן ג16/181, ג13/160, ג12/160.

162. יצחק זיו־אב, 'להעלות או לא להעלות?', מעריב, 1.11.1951 (אצ"מ S71/204).

163. ראו גם: אורית רוזין, 'המאבק על ה"צנע": עקרות הבית והממשלה', ישראל, 1 (2002), עמ' 81-118.

164. איטה ינאית, 'בשולי מושב מועצת הפועלות', הפועל הצעיר, מה, 4 (30.10.1951), עמ' 18. שטאל מביא מקורות המעידים על כך שבחברה המסורתית לילד מקום בשולי המשפחה והחברה. על מעמדו של הילד

ו. מנהגי נישואים ומוסר

אחד הנושאים הטעונים ביותר במפגש בין העולים התימנים ליישוב האשכנזי הוותיק היה מנהגי הנישואים בעדה זו: ביגמיה, נישואי הילדות ונוהג המוהר. עניינים אלה נדונו רבות בעיתונות התקופה. ההורים המזרחים בכלל והתימנים בפרט הוצגו כמי שמספסרים בבתולי בנותיהן, כמי שמציעים אותן כנשים למרבה במחיר.¹⁶⁵ העיתונים שתיארו את מכירת הילדות בכסף (קטן) העצימו את המעשה כדי לעורר זעזוע מוסרי ורגשי:

‘אנו שילמנו’. ‘כמה שילמתם?’ והתשובות עשויות להדהים כל אזרח במדינה. שלש מאות פרוטה, חצי לירה, לירה. מסתבר, שערכן של נערות קטנות אינו רב בתימן והן נמכרות במחיר של תרנגולת. תמורת זה צפויים להן חיים, קצרים או ארוכים, של התעללות ועבדות.¹⁶⁶

לתדמיתם של הגברים המזרחים, שהיתה שלילית ממילא נוסף ממד זה. בקוטב הנגדי לגברים העריצים, הוצגו הילדות התימניות שנמכרו לחיי הנישואין השעבוד כחסרות ישע, כקורבנות, כשיות המובלות לטבח. מחקר בן הזמן העיד על ריבוי תופעות של בכי ודיכאון אצל בנות שהועמדו בלחץ חזק של ההורים, שדרשו כי יינשאו.¹⁶⁷

אך לא אקט המכירה, המוהר, היה מושא הביקורת העיקרי של הציבור הוותיק על העולים המזרחים אלא גיל הנישואים של בני-הזוג, ובעיקר גיל הנישואים של הילדות. הרוב המכריע של היישוב החילוני הוותיק ראה בהשאת ילדות אקט לא מוסרי, מעשה שאין לו מקום בחברה מתוקנת כחברתם. לפיכך פעלו לביטולו של הנוהג הנפסד הזה. תחילה פעלו באמצעות

במאות ה-19 וה-20 ראו: שטאל, משפחה וגידול ילדים ביהדות המזרח, עמ' 425-428; Potishman; Weiss (above note 116), pp. 56-60; Harry Hendrick, *Children, Childhood and English Society 1880-1990*, Cambridge 1997; Viviana A. Zelizer, *Pricing the Priceless Child: The Changing Social Value of Children*, New Jersey 1994

165. ראו: Patai, *Israel Between East and West*, pp. 325-326; קפטן רוג'ה ליורה, 'שבט שנתגלה מחדש', מעריב, 11.11.1949; חיים יפת, 'מחתרת של נשואי-בוסר', הבוקר, 23.10.1951 [תאריך לא ברור] (אצ"מ S71/195); 'י' פרויד, 'בקרב עולי תימן', הפועל הצעיר, 20.6.1950, עמ' 16. באמצעות המוהר רכשו הבעל ומשפחתו זכויות על כוח עבודתה של האישה ועל פוריותה. ראו: יעל קציר, 'נשים יוצאות תימן כסוכנות שינוי חברתי-תרבותי במושבי', בתוך: שלמה דשן ומשה שוקד (עורכים), יהודי המזרח, ירושלים ותל-אביב תשמ"ד, עמ' 223.

166. יהודית וינר, 'היא רכושי, שלמתי בעדה', קול העם, 7.7.1950 (אצ"מ S71/195).

167. 'י' פרויד, 'בקרב עולי תימן', הפועל הצעיר, 20.6.1950, עמ' 16-17. התיאור שהוצג כאן הולם את המתואר בזכרונות של נשים תימניות שבני משפחותיהן השיאו אותן בכפייה. הן השלימו לעתים קרובות עם רוע הגזרה כי זו היתה דרכו של עולם. גם לאחר שנים נחשב האירוע לטראומתי. ראו: חגית ריגר, 'לבעית ההתערות של נוער תימני בארץ', מגמות, ג, 3 (ניסן תשי"ב), עמ' 272; אבירמה גולן, 'כל הציונות על הגב', הארץ, 26.4.1996.

חקיקה. אולם גם לאחר שעבר בכנסת חוק גיל הנישואים דווח בעיתונות כי יוצאי תימן מוסיפים לנהוג כמימים ימימה ועוברים על החוק.¹⁶⁸ הוותיקים נאלצו אפוא לנקוט צעדי שכנוע ואף צעדי אכיפה כדי לעקור את הנוהג הפסול. כמו בעניין המוהר גם במקרה זה רבו הפרסומים בעיתונות.¹⁶⁹ עניין זה נדון גם בדוח ועדת פרומקין.¹⁷⁰

בשל נקודת-המבט התרבותית של הוותיקים עוררה תופעת נישואי הילדות רגשות של זעם וכעס עמוקים. העמדה שלהם הושתתה על תפיסה מוסרית בדבר חשיבות מעמדו של הילד ולא על תפיסה לגליסטית, ודומה שתפיסתם המוסרית היא שהניעה אותם למנוע את נישואי הבוסר, ככל שהיתה להם שליטה על כך. בדוגמה שלפנינו מעיד הכותב על עמדתו האישית ועל מעורבותו בנושא:

הילדה הקטנה, הרשומה בתעודת העולה כבת עשר, הנראית כל כך ילדותית, שעמדה היום כה נרעדה ונבוכה ובזוויות עיניה השחורות נצנצו דמעות עצובות, היא נגררה אחר אביה וחתנה וכל יתר קרובי המשפחה, משני הצדדים שבאו לבקש פתק אל הרב שיסדר חופה וקדושין לילדונת הקטנה הזאת. בשמעי את מבוקשם, נדהמתי ותקפוני מכאוב ורחמים לילדה. פרצתי לעומתם בגערה: האין לב בכם, באמרכם להביא פעוטונת כזאת בעול הנישואים [...] היה לא תהיה והיא עוד לא תינשא כעת, ואם חתנה רוצה בה מאד, ילך לעבוד למענה שבע שנים.¹⁷¹

גם נוהג הביגמיה של יהודי תימן נתפס כגורם שלילי וכנושא לביקורת. דומה שאת מרב המאמצים להכחדת הנוהג הזה נטלו על עצמן נשי היישוב הוותיק, אשר לחמו למען העברת

168. חיים יפת, 'מחתרת של נשואי-בוסר', הבוקר, 23.10.1951 (אצ"מ S71/195).

169. ראו: מ' טורנובסקי-פינר, 'החבנים - הנדחים מבין יהודי תימן', הארץ, 8.5.1951; א' אפרוני, 'פרשה טראגיקומית מתבררת בבית-הדין הרבני - הבעל בן ה-12 נלחם ברבנים הרוצים להפרידו מאשתו בת ה-8', ידיעות אחרונות, 11.8.1950; ברוך ניצן, 'ה"שיכנוים" המיטו עליו אסון: אלצוהו לותר על אשתו בת 11!', ידיעות אחרונות, 29.7.1950; יהודית וינר, 'היא רכושי, שלמתי בעדה', קול העם, 7.7.1950 (אצ"מ S71/195).

170. ראו: דין וחשבון של ועדת החקירה בעניני החינוך במחנות העולים, 9.5.1950, עמ' 91-93, ג"מ, תיק משרד הבריאות, 19/8004. הדסה בן-ענת, שהפעילה בשנים אלה מחנה לבני נוער במסגרת מחנה העולים בפרדס-חנה, תיארה את נישואי הבוסר כבעיה נוראה. הבעיה הגדולה התעוררה כאשר ה'זקנים' ביקשו לממש את זכותם. היא סיפרה כי שכנות ממוצא תימני של הילדות הנשואות היו מגיעות אליה ומספרות על מצוקתה של הילדה. בן-ענת אמרה בריאיון עמי כי שם שתקו הנשים, אבל כאן בארץ פתאום נתקלו במשהו חדש, והיה להן למי להשיח את מצוקתן. טיפלו בילדות עובדות סוציאליות, סיפרה בן-ענת, והן הסדירו את גירושיהן של הילדות ואת שילובן במסגרת מיוחדת לבני ובנות עדתן הצעירים. לדבריה, הרגשתה היתה קשה לנוכח אומללותן של הילדות. היא הוסיפה ואמרה כי יכול להיות שהיו ילדות שהשלימו עם רוע הגזרה. 'לא שפטתי לרעה את התימנים הגברים על כך שהצילו ילדות משמד באמצעות הנישואין', אמרה בן-ענת, אבל הוסיפה כי לא היה סביר בעיניה שאנשים זקנים ירצו לממש את זכותם ליחסי מין עם ילדות. ריאיון עם המחברת, 19.1.2001.

171. י' פרויד, 'בקרב עולי תימן', הפועל הצעיר, 20.6.1950, עמ' 16-17.

חוק שיווי זכויות האישה, שאחד מסעיפיו אוסר מנהג זה.¹⁷² אולם למרות האיסור נפוצו ידיעות, ככל הנראה מבוססות, כי הגברים התימנים אינם ממהרים לציית לחוק החדש ומוסיפים לשאת יותר מאישה אחת.¹⁷³ כפי שהוסיפו לבוא בברית הנישואים עם ילדות. לעומת הגברים התימנים, דווח בעיתון כי הנשים התימניות שדבר החוק החדש הגיע לידיעתן נעשו ערות לזכויותיהן וסירבו להשלים עם הכנסת אישה נוספת לביתן.¹⁷⁴

לדעת ברוך קימרלינג, מאבקם של הוותיקים להפריד ילדות מבעליהן, בהביעם התנשאות ולעג כלפיהם, ביטא רצון לפגוע במרקם החברתי המזרחי. נראה שקימרלינג מעדיף את שמירת האינטגרציה התרבותית של העולים משמירת זכויותיהן של ילדות ונשים. יש להעיר אפוא כי הגישה הפטריארכלית, על-אף שינוי העתים והדעות, מוכיחה את עוצמתה ויכולת הישרדותה. במקרה זה היא מתגלמת באדרת 'הסוציולוג הביקורתי'.¹⁷⁵

ז. אנטומיה של סלידה

בין הוותיקים לעולים שררו ניכור וזרות, וככלל לא התקיימו ביניהם יחסים אישיים. הוותיקים התנשאו על העולים, רחשו כלפיהם אי-אמון ובחרו להתרחק מהם.¹⁷⁶ העולים חשו ואף התלוננו שהם הופקרו לגורלם ואיש אינו מתעניין בהם. אף-על-פי שבסקרי דעת קהל הביעו הוותיקים את רצונם בעלייה, בשיחות פרטיות הם הביעו את ספקותיהם באשר לטיבם של העולים. בעיני צופה בלתי-מעורב, יחסם אל העולים נתפס כיחס של חובה לא של אהבה.¹⁷⁷ גם ותיקים שהיו מעורבים בפעולה במעברות התלוננו על יחסם השלילי של המוסדות ושל הוותיקים בכלל כלפי יושבי המעברות.

ד"ר שאול זאלודקובסקי, שסיים את עבודתו במעברה, כתב לראש הממשלה: 'נתקבל

172. הנוהג לא היה מקובל ממילא על הרבנות הראשית שלה הסמכות החוקית בענייני נישואין וגיטין של יהודים (לפני חקיקת חוק שיווי זכויות האשה ולאחריו), כך שלמעשה סעיף זה בחוק פוון בעיקר כלפי האוכלוסייה המוסלמית.

173. צ' אלדובי, 'על מס הכנסה', הבוקר, 9.2.1956 (אצ"מ S71/933).

174. ראו: 'מחנה ראש העין מפסח עד פסח', חרות, 26.4.1951.

175. ברוך קימרלינג כתב בהערת שוליים: 'דוגמה מרתקת להתנגשויות בין הערכים של ה"קולטים" וה"נקלטים" היא נסיונותיהם של הראשונים "להציל" נשים-ילדות צעירות מאוד, שהושאו לבעלים מבוגרים על-פי הדין והמסורת ואולי גם על-פי רצון כל הצדדים [ההדגשה שלי, א"ר] - ברוך קימרלינג, 'מדינה, הגירה והיווצרותה של הגמוניה (1948-1951)', סוציולוגיה ישראלית, ב, 1 (תש"ס), עמ' 188. על הוויכוח בשאלת המעורבות החיצונית במערכות תרבותיות ראו: דני רבינוביץ, 'המסע המפותל להצלת נשים חומות', תיאוריה וביקורת, 7 (חורף 1995), עמ' 5-19; ג'ון סימונס, 'הקואליציה הפמיניסטית באזורי הגבול', שם, עמ' 20-29.

176. ראו: Patai, *Israel Between East and West*, p. 287.

177. ראו: H.B. Murphy, 'The Resettlement of Jewish Refugees in Israel with Special Reference to Those Known as "Displaced Persons"', ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג14/138.

אצלי הרושם, הבלתי מובן אפריורי, שהיחס לילדי המעברה הוא יחס של זלזול. יחס לילד אסוף וטרדן'. הוא הוסיף וכתב: 'ראיתי אשה עירקית אשר מגוריה במעברה ועובדת אצל אחד מאנשי הכפר שלנו, שוכבת בחוץ על ספסל עץ בשמש בשעת המנוחה – כי בבית אין כסא עבודה – היא זרה, מזוהמת – א שווארצע – זהו היחס'.¹⁷⁸

מבקרים מזדמנים במעברות הביעו לא אחת זעזוע למראה עיניהם. החשיפה לתנאי החיים של המעברות ובמיוחד לתנאים שילדים הוחזקו בהם, הרחיקה את הוותיקים מן המעברות ומן העולים. לאחר שראו מה שראו הם לא היו מסוגלים לזהות את עצמם כשייכים לאותו קולקטיב ממש. אוריאל סימון, שהצר על יחסם של הוותיקים לעולים, כתב:

שתי נערות מבנות הארץ יצאו לראות את המעברה. כבר באוטובוס שהובילן אליה חשו את עצמן כבארץ נכריה – מלחמת התור העזה, בליל השפות הקולני, ריבוי המטלטלים [...] הזרות נתגברה בשוטטן בין שורות הפחונים הגדושים [...] קשה היה להן לראות בילדים ובילדות חשופי-השת, שריר אפם ניגר על שפתם העליונה, ושב-עיניהם רחשו זבובים, את אחיהן, בני עמם.¹⁷⁹

במאמר אחר כתב אוריאל סימון על אדם הנוסע ברכבת החולפת על פני מעברה. ילדי המעברה נתפסים בעיניו כזאטוטים מרופשים, וכשהם מנפנפים לקראתו בידיהם אין הוא מרים את ידו בתשובה, אלא מעדיף להישאר זר ורחוק מפני שהוא חושש מן המגע.¹⁸⁰ סימון האשים את הוותיקים שאין הם מגלים כל עניין בעולים. לדבריו, הם יוצאים ידי חובה בכך ששילמו את מסיהם ומימנו בכך את תקציבי הקליטה. הוותיקים שיצאו לעבודה במעברות – פקידים ומדריכים, מורים וגננות, רופאים ואחיות – לא זכו בסטטוס גבוה בזכות עבודתם החלוצית. נהפוך הוא, מייעוד נהפכה עבודה זו לנטל בעיני הציבור, ומחובת כבוד לפחיתות כבוד. אם אדם עובד במעברה, כתב סימון, משמע שלא היה יכול להסתדר בעבודה נוחה יותר.¹⁸¹

אף-על-פי שתיאורי סבלם של העולים רווחו בעיתונות, לא הזדהו הוותיקים עם העולים. נהפוך הוא, הריחוק הגאוגרפי, פחיתות הכבוד שהיתה כרוכה בעבודה במעברות (של עובדים

178. ד"ר שאול זאלודקובסקי לראש הממשלה, 30.11.1951, ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג14/160.

179. אוריאל סימון, 'קליטת העליה ואנחנו', הארץ, 23.11.1953. ההדגשה שלי.

180. אוריאל סימון, 'העולים החדשים ואנחנו', הארץ, 27.10.1953.

181. המורים שעבדו בקרב העולים לא היו מורים ותיקים ומוסמכים. אל המעברות, כך קבע סימון, נשלחו הפקידים והמורים הגרועים ביותר. ראו: אוריאל סימון, 'קליטת העליה ואנחנו', הארץ, 23.11.1953. ראו גם: דברי ד"ר שיבא בישיבת המועצה הציבורית לענייני העלייה, 7.10.1952, ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג11/158; דוד בן-מרדכי, 'זהו "מחנה העולים" בפרדס-חנה', הבוקר, 25.2.1954 (אצ"מ S71/933). גם על איכות המדריכים שעבדו במעברות נמתחה ביקורת נוקבת. הם תוארו כמי שקיבלו את תפקידם כדי לשרת מפלגה כלשהי, וכחסרי הכישורים הדרושים לסייע לתושבים. כשניסה הממסד לפתות ותיקים בעלי מקצוע נדרש להתגורר ביישובי העולים הם סירבו, מאחר שלא הסכימו להתגורר בשכנות לעולים. ראו: מעברות מחוז רחובות, ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג12/160; פרוטוקול התייעצות עם חברי מפא"י בעניינים כלכליים, במשרד רוה"מ, אמ"ע 2-11-1951.

בשכר, פחות מזה של מתנדבים), רמתם הנמוכה של העובדים במעברות¹⁸² – כל אלה הצביעו, כך נדמה, לא על אדישות כלפיהם אלא על סלידה מהם, על דחף להתרחק ממוקד של בוש, מן הלכלוך ומן הסירחון.¹⁸³ נקודת המבט הכוחנית של הוותיקים לא היתה הסיבה היחידה שהכתיבה את נחיתותם של העולים. פעלו כאן גם כוחות תרבותיים, לאו דווקא ציניים ותועלתניים. קשה היה להמוני הוותיקים להזדהות עם העולים בשל תדמיתם השלילית, שנשענה ככל הנראה כדרך של תדמיות גם על יסודות שבחלקם לפחות היו מציאותיים.¹⁸⁴ דומה אפוא שמגוון אפשרויות ההתייחסות שעמדו לפני מי שהוזנו על ידי תיאורים קשים כמו אלה שהובאו כאן היה צר למדי, שכן מדובר כאן בתהליך נפשי-פסיכולוגי תרבותי סטיכי שהיה במידה רבה הרחק משליטתו של הממסד הקולט או של כל גוף אחר. מצב עניינים זה לא השתנה אף שבעיתונות הופיעו דיווחים ומאמרים שנועדו לבנות תפיסה חלופית, הגורסת שלא תכונותיהם השליליות של העולים הן שגרמו למצבם המציאותי והתדמיתי כאחד, אלא מחדליהם של הוותיקים בתחום הקליטה, היעדר התשתיות ובייחוד אי-קבלה רגשית-פסיכולוגית של העולים.¹⁸⁵

גבולות התדמית

עד כאן תוארו חלקים של התדמית השלילית הציבורית שדבקה בעולים המזרחים. יש לציין כי תדמית שלילית זו מבוססת גם על היבטים לא מחמיאים אחרים, שלא הזכרנו כאן, שרובם היו קשורים לתדמיתם של יהודים גלותיים בכלל, כגון עצלים, אוהבים לעסוק בעסקי אוויר, לא פרודוקטיבים. מה שייחד את העולים יוצאי ארצות האסלאם מעולים יוצאי הגלויות האחרות היתה העובדה שהתקיימה זיקה תרבותית הדוקה בינם לבין האויב הערבי – ה'אחר' המשמעותי.¹⁸⁶ יוער כאן כי מדובר בתדמית חלקית בלבד, ולא כל הוותיקים האשכנזים התרשמו בדרך דומה מן העולים. נראה שלפחות כמה מאלה שחיו בקרב העולים או עבדו אתם גיבשו דעה חיובית מאלה שניזונו ממפגשים אקראיים בלבד. הסיבות לכך

182. ראו: אוריאל סימון, 'קליטת העליה ואנחנו', הארץ, 23.11.1953. המורה בעל הערך לא הלך לעבוד במעברות ולכן, כך סברה גולדה מאירסון, הכו המורים במעברה את תלמידיהם הילדים. פרטיכל ישיבת המוסד לתיאום, 15.10.1951, אב"ג, ועדות מיוחדות.

183. דומה ששיאו של הניכור משתקף בתיאורו הביקורתי של אריה גלבלום, שסקר את התפתחותו של שוק העבדים (עובדים) בנס-ציונה. לדבריו, העולים המחפשים יום עבודה מתגודדים ברחוב. הפרדסנים או מנהלי העבודה שלהם מסתובבים ביניהם, סוקרים אותם במבטים וממששים את שריריהם. אריה גלבלום, 'חודש ימים הייתי עולה חדש – "שוק העבדים"', הארץ, 26.4.1949 (אצ"מ S71/197).

184. אוריאל סימון, 'העולים החדשים ואנחנו', הארץ, 27.10.1953; אה"ע IV 82-5-230.

185. אוריאל סימון, 'העולים החדשים ואנחנו', הארץ, 27.10.1953; הנ"ל, 'קליטת העליה ואנחנו', הארץ, 23.11.1953; ראובן שלגי, 'סקיה א': מעברה בדרך לנקודת-יישוב', על המשמר (תאריך לא ברור) (אצ"מ S71/3383). לעתים נלווה לרצון לשנות את התיוג השלילי גם גוון פוליטי. ראו למשל: י' בנארי, 'דעות קדומות', חרות, 30.9.1954.

186. קימרלינג (לעיל הערה 175), עמ' 178-179.

יכולות להיות מגוונות: מצד אחד, ייתכן שמדובר בדיסוננס קוגניטיבי (אם נבקש להציג את הוויכוחים באור עגום משהו); מצד אחר, ייתכן שמדובר בעובדה הפשוטה שבין שני הצדדים התפתחה מערכת יחסים אנושית. ההיכרות עם הצד האחר פעלה לעתים לראייתו באור רחב ספקטרום ולא לראייה צרה וסטראוטיפית.

* * *

משמעותו של המושג 'סלידה' במובנו הפשוט היא דבר הפוגע בטעם.¹⁸⁷ המושג 'גועל' (disgust) קשור בעיקרו בריח, במגע, במראה ולעתים גם בשמיעה.¹⁸⁸ חוץ מההקשר הפיזיולוגי, סלידה קשורה לפגיעה בטעם הטוב של הסדר והמוסר החברתי. בכל מובניה קשורה הסלידה לתחושה חזקה של דחייה או פחד מפני משהו שנתפס כמסוכן בגלל יכולתו לזהם, לנגע, להדביק על-ידי קרבה, מגע או אכילה. בייחוד התפתחה בתרבות המערבית רתיעה מהפרשות של בני-אדם ושל בעלי חיים. הפרשות אלה לא זו בלבד שהן מאיימות בזיהום חיידקי או נגיפי, איום שהוא פרי תפיסה מאוחרת, אלא שהן מסמלות גם נחיתות, רוע וחוסר יושר. התפתחות התרבות האנושית העלתה את סף הרגישות למה שמעורר סלידה או לדברים דוחים, והסלידה נהפכה למפתח מרכזי בקביעת השליטה החברתית מזה והסדר המארגן הנפשי מזה.¹⁸⁹ ביצירת תחושת הסלידה נכללות הבחנות קוטביות, כגון טוהר לעומת טומאה, נא לעומת מבושל, מלוכלך לעומת נקי, לבוש לעומת עירום, אורגני לעומת אנאורגני, חיה לעומת אדם, הם לעומת אנחנו, אני לעומת אתה, חיים לעומת מוות, בריאות לעומת מחלה, יופי לעומת כיעור, מעט לעומת הרבה (מקקים או חולדות, למשל) ועוד.¹⁹⁰ לתפיסת המזון

Charles Darwin, *The Expression of Emotions in Man and Animals*, Chicago, IL 1965, pp. 256-257, 187.

188. במחקר שערכו למברט ועמיתיו בבית-ספר תיכון עיוני בתל-אביב בשנת 1961 הושמעו לתלמידים, כמעט כולם אשכנזים, קולות מוקלטים של אשכנזי ותימני, שקראו קטע בעל תוכן זהה. נמצא שעל סמך המבטא התימני בלבד הוגדר בעל הקול כאדם אינטליגנטי פחות, ישר פחות ונקי פחות מבעל המבטא האשכנזי. Lambert, Wallace et. al., 'Evaluational Reactions of Jewish and Arab Adolescents to Dialect and Language Variations', *Journal of Personality and Social Psychology*, 2 (1965), pp. 84-90, מצוטט אצל אברהם שטאל, מתחים בינעדתיים בעם ישראל, תל-אביב 1979, עמ' 58-59. בחרתי להשתמש במושג 'סלידה' אף שאינו תרגום מדויק של המושג disgust. דבר זה נעשה משום שתחושת הגועל היא תופעה חריפה מאוד והיא, לתפיסתי, הביטוי הקיצוני של מושג הסלידה.

189. במסגרת המאמץ הפוסט-מודרני לשבור את תבניות החברה המודרנית עלתה באחרונה תוכנית טלוויזיה חדשה בערוץ MTV אמריקה – Jackass. גיבורה, העסוק בצואה, בקיא ובשתן, מורח על עצמו באירועים שונים ובהודמנויות שונות הפרשות של בני-אדם או של כלבים. ניו-יורק טיימס כינה תוכנית זו 'פוסט-קומדיה'. הניסיון לשבור את הגבולות הנוקשים של העיסוק והמגע של בני-אדם עם הפרשות מוכיח, כמדומה, את עוצמתם של גבולות אלה. ראו: אבנר ברנהיימר, 'מי רוצה להיות מבחיל?', ידיעות אחרונות (7 לילות), 3.11.2000.

190. ראו: William I. Miller, *The Anatomy of Disgust*, Cambridge and London 1997, pp. 5-6, 38. קטגוריות דומות או אף זהות משמשות את מרי דגלאס בהגדרת הסדר החברתי: Mary Douglas, *Purity and Danger*, London and New York 1966, pp. 4-5.

יש חלק מרכזי במושג הסלידה. הפה, חוש הטעם ודחיית המזון הם האלמנטים המרכזיים שמגיבים לסלידה.¹⁹¹

נוסף על עניינים אלה, תפיסת הסלידה קשורה גם לקטגוריות של מין, היגיינה, מוות, פגיעה במעטפת הגוף, וגם להפרה של קודים מוסריים וחברתיים, כאמור. במחקר עלתה הטענה שתפיסת הדחייה והקישור שלה לכל הקטגוריות האלה נוגעים לרצונו של האדם התרבותי להיבדל מן החיה.¹⁹² בקטגוריה של מעטפת הגוף, נראה שללבוש ולמראה העור עצמו יש משמעות מיוחדת. הלבוש ממקם את האדם בהקשר החברתי. העור – אף שהוא כיסוי חיצוני – מעיד על מהותו הפנימית של האדם. בעבר נתפסו מחלות שבאו לידי ביטוי בפגמים בעור כאלגוריה למצב המוסרי של האדם. צרעת וסיפיליס, וכך גם מחלות מסוימות אחרות, נתפסו כביטויים חיצוניים של חטאי האדם וסימן לאי־מוסריותו.¹⁹³ עור פגום בצורה משמעותית, כמו אצל נפגעי כוויות או חולים במחלות עור שונות, מעורר רתיעה גם כיום. חתכים, פצעים, מוגלה, גידולים וכדומה מעוררים גועל כאשר הם חורגים מן המראה הנורמלי. תחושת הסלידה קשורה לתפיסה של ניקיון ולכלוך. הלכלוך, כך קבעה מרי דגלאס, משמעותו הפרת הסדר. לדעתה, אין בנמצא לכלוך אבסולוטי. הלכלוך, ממש כמו היופי, נמצא בעיני המתבונן בלבד. כבר ציינתי שהגדרתו של חומר כלכלוך קשורה במיקומו. לדברי דגלאס, ההכרה כי חומר מסוים מוגדר לכלוך כאשר הוא נמצא במיקום מסוים מעידה שקיים סדר מסוים שהוא הגורם לקביעה זו.¹⁹⁴

רגש הסלידה, כמו כל הרגשות, הוא יותר מסתם תחושה. רגשות הם תחושות הקשורות לסדר חברתי ולפרדיגמות תרבותיות. רגשות, גם במבע הראשוני ביותר, קשורים לפרשנות חברתית, תרבותית ולעתים אף לשונית.¹⁹⁵ כמו רגשות אחרים, רגש הסלידה קשור לרעיונות, לתפיסות ולתובנות והוא תלוי בהקשר תרבותי. סלידה היא הרגשה המתייחסת למשהו. חלק משמעותי מהסלידה היא ההבנה שאתה נגעל, עצם המודעות כשהיא לעצמה. הסלידה, טוען חוקר המושג ויליאם מילר, מופיעה כשהיא מלווה בתחושה של סכנה. סכנה זו אינה רגשית לתפיסת הזיהום או ההידבקות. הסלידה מלווה לעתים קרובות בתחושת בוז. שניהם, הסלידה והבוז, פועלים ליצירת הייררכיה פוליטית וחברתית. עם זאת, בו בזמן ההייררכיה הזאת היא

191. על־פי תפיסה זו היו מי שניסו לשנות הרגלי אכילה של קבוצות 'פרימיטיביות'. יהודי ממוצא אמריקני שעבד מטעם הג'וינט במחנה חאשד בתימן ראה את אחת ממטרויותיו ללמד את יהודי תימן השוהים במחנה לאכול מזון תרבותי בדרך תרבותית. ראו: יהודה הגדרתי, 'בצאת ישראל מתימן', הבוקר, 16.3.1950.

192. ראו: Frykman and Löfgren, *Culture Builders*, p. 172; Miller, *The Anatomy of Disgust*, p. 6.

193. Miller, *The Anatomy of Disgust*, pp. 52-53; Mary Douglas, 'The Choice Between Gross and Spiritual', *Thought Styles*, London and New Delhi 1996, p. 37.

Purity and Danger, pp. 130-131

194. ראו: Douglas, *Purity and Danger*, pp. 2, 35-36.

195. על רגשות, חוקי רגשות וניהול רגשות ראו: Erving Goffman, *The Presentation of Self in Everyday Life*, New York 1959; Arlie R. Hochschild, 'Emotion Work, Feeling Rules, and Social Structure', *American Journal of Sociology*, 85, 3 (November 1979), pp. 551-575.

שבירה ופגיעה. שכן נגיעה או קרבה לדבר הנחות המעורר סלידה יכולה להדביק את הנחיתות למי שהיה עד אז נקי ממנה. העולם, קבע מילר, הוא מקום מסוכן שבו כוחותיו המטמאים של הנחות חזקים מכוחותיו המטהרים של העליון.

רגש הסלידה נבדל מרגשות אחרים מפני שכרוך בו סגנון דחייה מיוחד. הסלידה תמיד מעלה תחושה הקשורה בחושים: את המגעיל רואים, מריחים ונוגעים בו. הסכנה הטמונה במה שמעורר סלידה היא אפוא מוחשית ומידית. התחושה החושית מתעוררת בקלות. די בתיאור כתוב או מושמע של דברים מסלידים, צורתם וריחם, כדי לעורר תחושת סלידה חריפה.¹⁹⁶ שום רגש אחר, אפילו לא השנאה, קשור בתיאור כה פלסטי של דברים. רגש זה נחשב לרגש ראשוני שיש לו הבעת פנים ספציפית, ושתפקידו להגן על הפרט מפני הודהמות – תפקידו להרחיק את האדם מדברים מסוכנים. בתרבויות מסוימות או בהקשרים מסוימים יכולה תחושת הסלידה להיות מתועלת לתחושה של פחד מפני משהו, או לתחושה של שנאה.¹⁹⁷

לחוש סלידה זה אנושי. אלה שיש להם סף גבוה מאוד של סלידה ואינם מגלים רגישות לדברים דוחים מוגדרים במסגרת קטגוריות שונות: ילדים, משוגעים או קדושים (האם תרזה, למשל). כאשר בעלי תרבות מערבית נפגשים באנשים שלהם הגדרות אחרות למה שמגעיל אותם, הם יחשבו עליהם בדרך או במונחים של זרים, פרימיטיבים ולכן אקזוטים, או במונחים של ברבריים ולכן מגעילים.¹⁹⁸

* * *

יש להקדים ולומר שההסבר והפרשנות המוצעים כאן לפרשת התיוג השלילי של העולים בעיני הוותיקים נוגעים בעצב רגיש של הדיון המחקרי והציבורי בישראל כיום. הרצון להציע הסבר קוהרנטי ופונקציונלי לתופעה הנתפסת כשלילית מבחינה מוסרית (אפליית העולים וקיפוחם) עלול להתקל בתגובות רגשיות נוקבות.¹⁹⁹ כנגד זה יש לטעון כי גישה מוסרית של חוקר אינה עולה תמיד בקנה אחד עם חידוד התמונה ההיסטורית והבהרתה. כתיבה היסטורית הנשענת על שיקולים מוסריים היא טובה רק אם היא מסייעת להבהיר סיטואציה היסטורית ולא לטשטש, ומכל מקום, אין בהסבר תרבותי משום מתן לגיטימציה לביצוען של עוולות.²⁰⁰ במקרה שלפנינו, דומה שמוטב להניח את השאלות המוסריות לסוף דיוננו, כדי שנוכל להתבונן בתמונת הדברים בלי שיוכפפו לכוח הכובד של המוסר החברתי-פוליטי העכשווי.

196. במחקר שנערך בנושא שינוי הרגלי היגיינה וסניטציה במושב תנובות, כל הנחקרים, אשר לא ידעו שזובבים הם נשאים של מחלות, ציינו כי הריח העולה מפחי הזבל הוא גורם למחלות. ראוי: Shuval,

Attitudes and Behaviour Concerning Health and Sanitation, p. 67

197. ראוי: Miller, *The Anatomy of Disgust*, pp. 8-11

198. Ibid., pp. 11-12

199. ראוי, למשל, את מאמרו של דני רבינוביץ, 'המסע המפותל להצלת נשים חומות', תיאוריה וביקורת, 7 (חורף 1995), עמ' 5-19.

200. ראוי: גיל הראבן, 'תרבות איננה מקדשת', מעריב, 15.9.1995, מצוטט במאמרו של רבינוביץ, שם, עמ' 7.

מה שמאחד רבים מן התיאורים והתפיסות המתייגות של הוותיקים את העולים הוא תחושה של סלידה. התיאורים הפלסטיים שהובאו לכל אורך המאמר: של הזוהמה במלאח או במעברה, המוגלה, הנזלת, צואת האדם שמסביב לאוהלים, בתי השימוש העולים על גדותיהם וריחם הנורא, הירוקת על השלולית, העיניים המכוסות הפרשות, הראשים הנגועים בגזזת, הכינים, ואפילו שפתם של התימנים שנשמעה כנהמה של חיות. התחלואה (בייחוד מחלות עיניים, עור ומין²⁰¹) והתמותה, המזון המזוהם והבגדים המלוכלכים, המוסר החברתי הירוד שהתגלם במכירת ילדות לנישואים, בבעילת ילדות, במניעת די מזון מנשים ובייחוד מילדים, בהופעת בתי בושת בריכוזי עולים, ותפיסת הגברים המזרחים כאנסים בפועל או בפוטנציה²⁰² – כל אלה הם ביטויים של תחושת סלידה עמוקה.²⁰³

בתיאורים אחדים שהובאו במאמר אפשר לראות שהוותיקים הביעו סלידה כלפי ילדי העולים. בדרך-כלל ילדים אינם נתפסים כאובייקט המעורר סלידה, אולם בתיאורים לא מעטים הם נושאי הסלידה משום שהם חולים במחלות משונות, או משום שהם מצויים בקרבת זוהמה או חיות, וגם מפני מספרם הרב.²⁰⁴ סלידה מובעת גם כלפי היעדר הפרדה נאותה בין העולים ובין הפרשות של בני-אדם.²⁰⁵ הוותיקים מבקרים בייחוד את היעדר ההפרדה בין אנשים בשעת עשיית הצרכים, וגם את היעדר ההפרדה בין משפחות או בין הורים לילדיהם בעת קיום יחסי מין או בשעת לידה. בייחוד מודגש הריח הרע הנודף מן העולים ומסביבתם.²⁰⁶ היעדרם של הגבולות האלמנטריים בין הראוי ובין הלא ראוי, שבעיני הוותיקים הם מובנים מאליהם – היעדר הדיכוטומיה – משמעותם בעיני הוותיקים היעדר תרבות.²⁰⁷

201. ראו: תזכיר של ד"ר רוזנבאום (מארס 1950?), אצ"מ S41/243.

202. ראו: רוזין, 'מגוף ראשון רבים לגוף ראשון יחיד', עמ' 321-322; דברי משה דיין בישיבת מזכירות מפא"י עם הסיעה בכנסת, 18.6.1950, אמ"ע 2-11-1950-8.

203. שיעור האסירים שהורשעו בעברות מוסר – זנות, מעשים מגונים ואונס – בקרב יוצאי צפון אפריקה היה באמצע שנות החמישים גבוה במיוחד. התדמית הלא-מוסרית של העולים המזרחים בכלל, ושל עולי צפון אפריקה במיוחד, התחזקה ודאי עקב כך. ראו: אביעזר גולן, 'האמת על הקובלנים', ידיעות אחרונות, 28.10.1955. על שיעורי הפשיעה של יוצאי ארצות האסלאם ראו: ליסק, העלייה הגדולה בשנות החמישים, עמ' 118.

204. ראו: יצחק זיו-אב, 'הילדים לא חייכו', מעריב, 29.11.1950; אוריאל סימון, 'קליטת העליה ואנחנו', הארץ, 23.11.1953; יעקב זרובבל, 'הציונות ועליית יהודי המזרח', על המשמר, 27.8.1951; א' דולב, 'פגרה בין בדונים', מעריב, 11.7.1955; ראובן שלגי, 'סקיה א': מעברה בדרך לנקודת-יישוב', על המשמר (תאריך המאמר אינו ברור) (אצ"מ S71/3383); זאב שיף, '"אי הדמעות" בפרדס חנה', הארץ, 3.9.1954.

205. יש להדגיש כי אי-שמירת מרחק נאות בין האדם להפרשותיו נחשבת בתרבות המערב, ובכלל זה בתרבות הישראלית, להפרה של טאבו. ראו: Frykman and Löfgren, *Culture Builders*, pp. 167-170.

206. יעקב זרובבל, 'הציונות ועליית יהודי המזרח', על המשמר, 27.8.1951; אריה גלבלום, 'חודש ימים הייתי עולה חדש – ללא סייגים וללא בושה', הארץ, 17.4.1949 (אצ"מ S71/197); אריה גלבלום, 'חודש ימים הייתי עולה חדש – זהירות מגפות!', הארץ, 18.4.1949 (אצ"מ S71/197).

207. דיון מפורט יותר ראו: רוזין, 'מגוף ראשון רבים לגוף ראשון יחיד', עמ' 335-337.

ההיבטים שהוצגו כאן נתפסו אפוא כמבדילים משמעותית בין העולים והמקום שהם חיים בו ובין המציאות והנורמות של הוותיקים. בעיני הוותיקים, החוק הבסיסי של הסלידה קישר את העולים עם סכנה מוחשית של הידבקות או הזדהות. הגילומים המציאותיים של ההידבקות הזאת בארץ היו מגפת הפוליו שהתפרצותה יוחסה לעולים,²⁰⁸ הימצאותם של בתי־הבוסת בריכוזי עולים, שמשכו אליהם לקוחות מבחוץ,²⁰⁹ ואף כיעור הנוף הישראלי על־ידי המעברות. גלבלום, שרבים מבקרים את יחסו לעולים, ניסה להתריע על המחדלים בקליטת העלייה וכתב שהעולים שוכנו בתנאים משפילים ולא־תרבותיים ומכאן התוצאות של התנאים הללו. הוא גם כתב שהרופא באחד ממחנות העולים מטריד מינית לעתים קרובות את הנשים במקום. הוא קישר הטרדה מינית זו עם ריבוי מקרי האונס ונסיונות האונס של עולות חדשות. לדעתו, 'כנראה, משתרשת מין דעה שביחס ל"הללו" מותר, ואכן, ספורים שהיו מספרות כמה צעירות, בחזון מן העיר למחנה, היו מעוררים אצלי את השאלה, אם אלו הן הערים שאני מכיר או ששוב אין אני מכיר ערים אלו'.²¹⁰ מהקישור שעשה גלבלום בין התנאים המשפילים במחנות ובין חילול גופן של העולות עולה למעשה שתנאים אלה השעו בעצם את מעמדם האנושי של העולים, כלומר עשו להם דה־הומניזציה.

אייזיק רמבה עמד על הסכנות הגופניות והמוסריות שנשקפות לעולים החיים בתנאים שתיאר גלבלום. לדעתו, מוטב להפריד לזמן־מה בין המשפחות, ולהחזיק נשים וגברים לחוד, כדי שלא יתרחשו 'כל סצינות מעוררות גועל'. מתוך מה שמצטייר כתחושה של זעזוע הפנה רמבה שאלה נוקבת כלפי גורמי הקליטה: 'וכלום יש הכרח להחזיק את בתי־העולים בצורה שיזכירו לנו את זוועות מחנות־הרכוז הנאציים?'.²¹¹

לא רק תיאורים מלעיוזים וביקורתיים אלא אף תיאורים אוהדים שהזדהו עם סבלם של העולים פעלו להעמקת הקישור בין תנאי חייהם לתדמיתם הדוחה. האשמת המוסדות ואולי אף האשמת החברה כולה ואף גילויי זעזוע לנוכח סבלם של הנכים, החולים והילדים הרעבים לא מנעו את הדבקתה של תווית ה'מסלידים' על אוכלוסיית דרי המחנות והמעברות.

רגש הבחילה שתוקף את הכתב הבוחן את מצב בתי־השימוש עובר ומציף גם את הקורא. המגע הקרוב של ילדי העולים המשחקים בתוך זוהמת ההפרשות וניזונים מפחי האשפה מסכן את הכתב. הסכנה הזאת גולשת ומדביקה בחרדה גם את הקוראים.²¹²

208. בשנות השלושים והארבעים היו מקרי הפוליו בארץ נדירים – 20-30 מקרים בשנה. בשנת 1950 נתגלו בארץ 1600 מקרים. ב־1951 ירדה התחלואה ומספר המקרים היה 853. ראו: ח' גרושקה, 'שרותי הבריאות בישראל', מגמות, ג, 3 (אפריל 1952), עמ' 297.

209. ראו: רוזין, 'מגוף ראשון רבים לגוף ראשון יחיד', עמ' 321-322; מ' נוביק ממשטרת ישראל למשרד הבריאות, 17.8.1951, ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג14/160.

210. אריה גלבלום, 'חודש ימים הייתי עולה חדש – זהירות מגיפות!', הארץ, 18.4.1949 (אצ"מ S71/197).

211. אייזיק רמבה, 'זוהי זוועה ולא בתי־עולים', המשקיף, 18.4.1949 (אצ"מ S71/197).

212. ראו: זאב שיף, "'אי הדמעות" בפרדס חנה', הארץ, 3.9.1954; 'מחמיר המצב במעברות טבריה', הבוקר, 24.2.1954. תחושה של סכנה, פחד מפני הצפה של היגיינה ירודה, תרבות ירודה ורמה מוסרית ירודה שבה ועלתה גם בדיווחים של אנשים אחרים שעבדו עם העולים או ביקרו אותם. ראו: ד"ר שאול זאלודקובסקי לראש הממשלה, ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג14/160.

זרותם של העולים שנגרמה בשל תרבותם וכן זרותם ה'נרכשת' שנבעה מתנאי חייהם עוררה אפוא אצל הציבור הוותיק תחושות של חרדה. זו הובילה למעשה לשתי תגובות עיקריות: התגובה של מרבית הוותיקים, כך נראה, היתה התעלמות וניכור. לעומת זאת, מערכות הבריאות השונות וארגוני הנשים ביקשו לשנות הן את תנאי חייהם של העולים הן את הרגלי ההיגיינה שלהם, כדי שיהיו דומים ואף שווים לוותיקים. עובדי מערכת הבריאות והנשים הפעילות בארגוני הנשים נתפסו הן בעיני עצמם הן בעיני החברה כחסינים מפני סכנת ההידבקות, הכרוכה בדרך-כלל במגע עם אנשים או עם דברים דוחים. כאמור, בקטגוריה של מי שאינם סולדים ממראות קשים כגון אלה שתוארו כאן נמנים אלה שמוגדרים קדושים. ואכן, עבודתם של הרופאים, של האחיות ושל הנשים המתנדבות הוגדרה לעתים קרובות כעבודת קודש.

הבניה תרבותית, מוסר ורב-תרבותיות

בשנים האחרונות נבחנו במחקר היבטים רבים של קליטת העלייה הגדולה. בעיקר דובר בתחושותיהם של העולים, לנוכח יחסם של הוותיקים אליהם. בשאלת התמודדותם של הוותיקים עם הקושי שעוררה קליטת העלייה דובר פחות. הצגת העולים כקורבנות של התעלמות, במקרה הטוב, או דיכוי והתעללות במקרה הטוב פחות, נשענת ביסודה על תפיסה של שיפוט מוסרי שנובע ממנו רצון לתקן עוול היסטורי. מטבע הדברים תפיסה זו מתקשה לגלות אמפתיה למפלים או למדכאים, והיא מגבילה עצמה אך ורק להזדהות עם העולים. גישה זו לוקה לעתים גם בתפיסה אנכרוניסטית, שכן היא מניחה שרב-תרבותיות או אפילו פלורליזם היו נתונים לפני הוותיקים כאופציה שוות משקל לאופציה התרבותית, שאפיינה את גישת הוותיקים לעולים בזמן העלייה הגדולה, ולא היא.

יתרה מזו, גם האופציות התאורטיות והחינוכיות שכבר עלו על במת הדיון הציבורי בשנות העלייה ההמונית, ואשר באו לידי ביטוי בין השאר במאמריהם של קרל פרנקנשטיין ואוריאל סימון בכתב העת מגמות, שגם הן היו מוגבלות לתפיסת עולם מסוימת, היו נדירות מאוד בעיתונות היומית.²¹³ אוריאל סימון ראה בחיוב את השמירה על מרכיבים תרבותיים מהותיים של העולים, תוך כדי חשיפה מבוקרת למודרנה, שכן הוא חשש שכפייה פתאומית של תרבות זרה תובילם לחלל של חוסר כל ערכים. קרל פרנקנשטיין אמר בין השאר כי הקולטים מחויבים להכרה עצמית ולרלטיביזציה של הערכים הנראים בעיניהם מקובלים. עוד סבר כי יש לתבוע מן הקולטים לוותר על האמונה התוקפנית שלהם בדבר העליונות

213. ראו: נתן רוטנשטרייך, 'אמת מידה מוחלטת', מגמות, ב, 4 (יולי 1951); שב ונדפס: הנ"ל, אמת מדה, תל-אביב 1958, עמ' 207-223; משולם גרול, 'על כבוד האדם', מגמות, ג, 1 (אוקטובר 1951); קרל פרנקנשטיין, 'הגישה הפסיכולוגית לבעיית ההבדלים האתניים', מגמות, ג, 2 (ינואר 1952), עמ' 158-170; 'סיכום הויכוח על בעיית ההבדלים האתניים', מגמות, ג, 4 (יולי 1952), עמ' 319-329. ראו גם: Patai, *Israel Between East and West*, pp. 311-313; שגב, 1949: הישראלים הראשונים, עמ' 156-158.

המוחלטת של עקרונות חייהם, וכי עליהם לתפוס את הנקלט כסובייקט פעיל בתהליך היקלטותו ולא כאובייקט פעילותו של הקולט. דבריו אלה מעידים, כך נדמה, כי המצוי היה הפוך מן הרצוי. תפיסות אלה בכל זאת רווחו בקרב מקצת מפעילי הקליטה ושימשו בערבוביה יחד עם תפיסות של עליונות פטרונית. ואולם רוב האנשים, גם אלה שעסקו בהנחלת ערכים חדשים, לא נחשפו למכלול הדעות התאורטיות בנות־זמנם, וממילא לא היו יכולים להפנימן ולהתאים לכך את התנהגותם.²¹⁴

תחושות החרדה והסלידה, שהתעוררו בוותיקים כאשר נתקלו בכל אותן 'אנומליות' שהזכרנו, לא היו רצוניות ואף לא נבנו בתגובה למזרחיותם של העולים.²¹⁵ התפיסה התרבותית של הוותיקים נתגבשה והובנתה ביישוב הוותיק זמן רב לפני העלייה הגדולה.²¹⁶ יעיד על כך יחסם של בני העלייה השלישית והשנייה לעולי העלייה הרביעית.²¹⁷

יחסם של הוותיקים לסוגיות של לכלוך, היגיינה אישית, מזונות, סניטציה, בריאות, מעמד האישה והגישה המינית ינקו ממקורות שונים, בעיקר מהתפיסה ההיגייניסטית שרווחה במערב אירופה ובארצות־הברית.²¹⁸ תפיסת ההיגיינה האישית של בני היישוב הוותיק התעצבה כמנוגדת למשל להרגלי הרחצה של הבריטים ולא כחיקוי להם. לעומת זאת, מנהג זריית אבקת די־די־טי על הנכנסים בשערי הארץ נשתמר כשריד לנוהל ההגירה של השלטונות

214. ראו: 'סיכום הויכוח על בעית ההבדלים האתניים', מגמות, ג, 4 (יולי 1952), עמ' 319-322.
215. פטאי קושר את הלחצים שהפעילה החברה הקולטת על העולים החדשים לחולשה היחסית של המאפיינים האסתטיים שלהם בהשוואה למקובל בתרבות המערב, Patai, *Israel Between East and West*, p. 299.
216. ראו למשל: עמוס עוז, 'בין עובדות לאמת', ידיעות אחרונות, 27.9.1992; הירש, 'אנו מפיצים כאן תרבות'.
217. הדים לתפיסה זו ראו למשל בדברי מרטין בובר, פרוטוקול פגישת דוד בן־גוריון עם סופרים ואנשי־רוח, 11.10.1949, עמ' 7, אב"ג, פרוטוקולים של פגישות.
218. מן המערב רכשו ידע בתחומים רבים נוספים. ראו לדוגמה אה"ע IV 117-6-230. תנועת הפועלות הושפעה מן המערב באמצעות סניפיה בצרפת ובאנגליה (אה"ע IV 117-6-230); שיטת ההתעמלות שהונהגה בבתי־הספר הועתקה מגרמניה ומדנמרק (אה"ע IV 82-5-230). בענייני בריאות הושוו הנורמות הרפואיות של ישראל אל אלה של העולם המערבי המתקדם: מספר מיטות אשפוז שימש מדד מקובל אז כמו היום. מספר המיטות בישראל הושווה אל אלה שבדנמרק, אנגליה, ארצות־הברית והולנד. ראו: מ' סורוקה, 'בהיכון משרד־הבריאות החדש', דבר, 16.8.1955; ד"ר ז' אבלס, 'בריאות הציבור', זמנים, 7.1.1954. מוסדות הילדים הושוו אל אלה שבשווייץ (אה"ע IV 189-6-230); ציורי ילדים נשלחו לתערוכה באנגליה (אה"ע IV 189-6-230); משלחת של 14 רופאים מארצות־הברית, אנגליה, דנמרק, שוודיה, נורווגיה ופולין הגיעה ארצה להדריך רופאים מקומיים. ראו: 'רופאים בעלי שם עולמי יבואו לישראל', ידיעות אחרונות, 7.7.1951. במשלחת אחרת מדנמרק הגיעו מומחים לביצוע ניתוחי לב. ראו: 'ניתוחי הלב הראשונים נעשו בארץ', מעריב, 31.12.1950. השגרירות האמריקנית והשגרירות הקנדית השאילו למשרד הבריאות סרטי הדרכה לעולים בנושאי מניעת מחלות, מוזיקים, ענייני היגיינה וסניטציה, וגידול תינוקות. ראו: ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג14/150, ג13/150; Patai, *Israel Between East and West*, p. 154. וראו גם: הירש, 'אנו מפיצים כאן תרבות', עמ' 134.

הבריטיים.²¹⁹ תפיסת הניקיון והסדר נתגלגלה ונהפכה לחלק מן הבשורה הציונית, שכן היא נבעה מאותו המקור שממנו נולדה השורה 'נלבישך שלמת בטון ומלט', כלומר מן הרצון לנצח או להכניע את הטבע באמצעות התרבות האנושית.²²⁰

כשבוחנים את יחסה של החברה הישראלית הקולטת לעולים החדשים בפרספקטיבה של התפיסה ההיגיינית, רואים כי היא למעשה העתק מדויק למדי של האתוס ההיגייניסטי המערבי: בישראל כמו באירופה נתפסו הניקיון וההיגיינה לא רק כאמצעים לשיפור בריאות הציבור, ובעיקר בריאותם של העניים, אלא גם כאמצעי לעיצובו של סדר חברתי נאות ולשימורם של ערכים מוסריים. במערב נמתח קו ישר בין הרגלי ההיגיינה של האדם ובין טיבו המוסרי. במערב כמו בישראל קטגוריות חברתיות מסוימות היו חשודות מראש בהיגיינה לקויה. שם, היו אלה בעיקר העניים, בני מעמד הפועלים והמהגרים. כמו כן נחשדו בהיגיינה לקויה זונות, יהודים, משרתים, עובדי ביוב, אסירים ומי שטיפלו בסילוק אשפה. הקבוצות החשודות נתפסו כמסכנות את החברה הסובבת כי הם וסביבתם נחשבו אתרי קינון של מחלות, שאיימו להתפשט אל כלל האוכלוסייה. ההיגיינה המינית טופחה במערב מאז המאה ה-19, אז אובחנו הסטיות המיניות והוגדרו התנהגויות מיניות נורמליות ולא-נורמליות. ההתנהגות המינית נחשבה אחד הקריטריונים החשובים במערכה על עיצובו של האדם ההיגייני. במערב ראו עצמם ההיגייניסטים אחראים לפעולה בכל התחומים: מחינוך לניקיון ועד להנחלתן של תפיסות פוליטיות, כל זאת במטרה לעצב חברה מסודרת, פרודוקטיבית ושומרת סדר. ההיגיינה נתפסה אפוא ככלי או כאמצעי לתרבותם של העניים. בחברות המערביות, וכן בישראל, נחשבה המשפחה למוקד המועדף להתערבותן של רשויות בריאות הציבור. בתוך המשפחה הילד הוא שנחשב מי שמצוי בסיכון, בשל בורותה של המשפחה ובשל היעדר הניקיון וערכי המוסר של חבריה. האם נחשבה מי שאמורה לשמש האישיה המוסרית של

219. ראו: 'תחבושת פסיכולוגית', דבר, 15.12.1954 (התאריך אינו ברור) (אצ"מ S71/3383). שאלת הדיי-טיי ראויה לדיון נפרד. יוער כאן רק כי זה היה חומר החיטוי העיקרי שהשתמשו בו להדברתם של מזיקים וטפילים רבים. השימוש בו לא יועד רק לעולים כי אם לכלל הציבור ולצרכים מגוונים (ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג12/160). נוהל האיבוק בחומר זה היה נהוג גם במדינות מערביות אחרות. בהולנד, למשל, היה קיים הנוהל מ-1929. לאחר מלחמת העולם השנייה אובקו, באופן שיטתי, באבקה כל הרפטריאנטים (יהודים ולא-יהודים) בעת כניסתם למדינה, באמצעות נוהל מפורט שכלל איורים והסברים מדויקים. דיי-טיי היה מקובל כחומר היחיד המסוגל לחסל כינים, שנחשבו מעבירות את מחלת טיפוס הבהרות. ראו: Netherlands Institute for War Documentation, Amsterdam, Dossier militaire gezag, DOC 440, p. 11, map d. תפיסות של סניטציה וגישות שונות לסוגיות בריאותיות יובאו בשנות המדינה הראשונות ממדינות שונות במערב. לפני העולים במעברות ולפני דרי הקיבוצים לאחר הוצגו סרטים שונים שיובאו מארצות אלה ואשר עניינם הדברת יתושים ומזיקים אחרים, תפקידם של חיסונים ודרכים שונות למניעת מחלות. נתוני התחלואה בארץ הושאו אל נתוני התחלואה בארצות מתקדמות באירופה ובארצות-הברית. מידע, חומרי הסברה ומומחים שונים בתחומים שונים הגיעו מאנגליה (מומחה לביוב), מארצות-הברית (סרטי הסברה), ועוד. ראו: ג"מ, תיק משרד הבריאות, ג26/146, ג1502/14, ג13/1502.

220. ראו: Frykman and Löfgren, *Culture Builders*, p. 172.

המשפחה ומי שאמורה לתרום, באמצעות הטיפול בבני ביתה, לשלמותה ולרווחתה של האומה כולה.²²¹

התפיסה שעמדה בבסיס הסלידה היא שהכתיבה לוותיקים להירתע מיד מכל סכנת זיהום. הציפייה העולה מתוכחותיהם של חוקרים בני זמננו, ולפיה ראוי היה שהוותיקים יפגינו יחס חיובי אוהד ובלתי־מתערב לעלייה שבאים בה ארצה חולים רבים במחלות עיניים, עור ומין (מחלה שיש לה קונוטציה של זוהמה מוסרית) בשעה שמתפשטת מגפת שיתוק הילדים, נראית ציפייה בלתי־סבירה. דרישה זו משמעה שהוותיקים היו צריכים להתנהג בניגוד להבניה התרבותית שלהם, בהתאם לקודים מוסריים של קדושים או אולי של משוגעים.²²² הגישה ההיררכית הקשורה במושג סלידה יכולה להסביר גם את ההתנשאות של הוותיקים על העולים, שהיתה מובנית ואף אינהרנטית בהסבר התרבותי.²²³

זיהויה של אנומליה, קבעה מרי דגלאס, גוררת אחריה חרדה ומשם היא מובילה לעתים לדיכוי או להתעלמות.²²⁴ בהקשר זה אפשר להבין את טיבן של מקצת מהתגובות של הוותיקים כלפי העולים: התעלמות, הדרה וניכור. מנגד, יש לומר, ננקטה מעורבות מאומצת, שנתפסה בעיני הקולטים כביטוי חיובי של חובתם האנושית כלפי העולים. מטרתה של המעורבות היתה טיהור העולים לצורך קבלתם כחלק מן הקולקטיב. באופן עמוק יותר אפשר לטעון כי המעורבות של הוותיקים נועדה לטעת סדר בעולם אשר נתפס בעיניהם ככאוטי ומאיים. אמנם סדר זה גרר התערבות משמעותית (ולעתים אף גסה) בסדרי החיים של העולים, אך מבחינת התפיסה התרבותית של הוותיקים היתה נטיעת הסדר בדמות ההיגיינה האישית, הסניטציה והניקיון במקום היישוב, והניקיון והסדר שבבית פנימה, אמצעי להגברת תחושת הביטחון.²²⁵ אקט זה נחשב, בעיני מקצת מן העולים באותן שנים ובעיני חוקרים כיום, מרכיב משמעותי בתהליך של דיכוי תרבותי.²²⁶

* * *

221. ראו: Debora Lupton, *The Imperative of Health: Public Health and the Regulated Body*, London and New Delhi 1995, pp. 33-44; Andrew Wear, 'The History of Personal Hygiene', in: William. F. Bynum and Roy Porter (eds.), *Companion Encyclopedia of the History of Medicine*, London and New York 1993, pp. 1300-1303. ועיינו גם: ניצה ברקוביץ', "אשת חיל מי ימצא"? נשים ואזרחות בישראל', סוציולוגיה ישראלית, ב, 1 (תש"ס 1999), עמ' 277-317.

222. פריקמן מתאר את ההבניה התרבותית בהקשרי הקטגוריזציה המובילים ליצירת הסלידה כתוכנת מחשב המותקנת בבני־האדם ומופעלת על־פי הנהלים החברתיים המקובלים בחברתם. ראו: Frykman and Löfgren, *Culture Builders*, p. 162.

223. ראו: Ibid., p. 160.

224. Douglas, *Purity and Danger*, p. 5.

225. ראו: Frykman and Löfgren, *Culture Builders*, p. 166.

226. ראו למשל: שלמה סבירסקי, לא נחשלים אלא מנוחשלים, חיפה 1981; קימרלינג (לעיל הערה 175), עמ' 184-190.

בעיני הוותיקים היתה דמותו הקונקרטי-מציאותית של הקולקטיב שהתגבש במדינת ישראל לא נעימה, בלשון המעטה, ואף מאיימת. מעטים מקרב הוותיקים הזדהו רגשית עם העולים שבילו את חייהם בתוך זוהמה, רפש וצואה והדיפו ריחות רעים. כמו כן הם התקשו לבנות קשרי אחווה עם מי שהצטיירו בעיניהם כמדכאי ילדים ונשים. כפי שראינו, המפלט הרווח, אם כי לא היחיד, לתחושת האימה היה ההסתגרות, הגבהת החומות. מקצת מהוותיקים אמנם דיברו בפומבי בזכותה של העלייה (ופחות מזה של העולים) אך בה־בעת היו נתונים בתהליך מואץ של הימלטות כלכלית וחברתית ממנה, וכך רק העמיקו תהליכי הסקטוריאליזציה של החברה הישראלית, שהיו קיימים ממילא.

בטווח הקצר, דומה שלנוכח החרדה של הוותיקים מהעולים היתה ההפרדה הגאוגרפית-פיזית והחברתית-כלכלית בין הוותיקים לעולים הפתרון היחיד שאפשר לוותיקים להכיל את העולים ולקבלם ולו רק כחלק מן הקולקטיב התאורטי-המדומיין.²²⁷ שכן, ותיקים רבים חשו, כדבר מובן מאליו, כי זכותם להגן על עצמם, על חיי ילדיהם, ועל ההישגים הפיזיים והחברתיים שהשיגו בחייהם.²²⁸ תפיסתם הציונית האליטיסטית והפלשתינוצנטרית של הוותיקים, שהתגבשה לאורך שנים ארוכות,²²⁹ וכן האמונה בעליונות ערכי החיים המודרניים, פרי השפעתו של המערב, הבנו את תגובותיהם ואת תחושותיהם של הוותיקים, כפי שהראיתי במאמר זה. תגובות ותחושות אלה, כפי שהתברר לאחר זמן, לא יכלו להשתנות ביום אחד ואף לא במהלך עשור אחד.

227. על ההפרדה ראו: משה ליסק, "ארץ ישראל הראשונה" ו"ארץ ישראל השנייה", בתוך: דליה עופר (עורכת), בין עולים לוותיקים, ירושלים 1996, עמ' 1-19; משה ליסק, העלייה הגדולה בשנות החמישים, עמ' 108-110.

228. על חרדת ההידבקות במחלות ומשבר התזונה והבריאות שהיו בארץ בשנות הצנע ראו: רוזין (לעיל הערה 163).

229. אין כאן אפשרות לפתח את הדיון בעניין זה. ראו את דבריו של מרטין בובר ובמיוחד את הדיון במושג 'סילות' במפגש אנשי הרוח והסופרים עם דוד בן-גוריון, 11.10.1949, אב"ג, פרוטוקולים של פגישות. עיינו גם: רוזין, 'מגוף ראשון רבים לגוף ראשון יחיד', עמ' 247-253.

בימי המנדט

ראשית ה'מתינות' במפלגת הפועל-הצעיר בשנים 1905–1917

מאיר חזן

א. מבוא

הפירוש המילוני של המילה 'מתינות' הוא עשייה זהירה, ביישוב-דעת ובנחת. ביטוייה של ה'מתינות' כמושג פוליטי בתנועת העבודה פשטו ולבשו צורה בחליפות העתים. שלמה צמח, מראשוני הפועל-הצעיר, טבע באפריל 1905 את הססמה 'כיבוש העבודה', וזו היתה למכתם שביטא את אחד מעיקרי משנתם של הפועלים בארץ-ישראל. בחלוף יותר מארבעים שנה העיר אליעזר קפלן, מבכירי מפא"י, למארגני מועצת השומר-הצעיר על כרוזה שנתלתה באולם הכנס ונרשם בה 'בכוח ההעפלה ובכיבוש'. קפלן טען כי עדיף היה לכתוב 'בכוח ההעפלה והיצירה', ונימק: 'התוכן הוא אותו תוכן, אבל הסיסמאות האלה מביעות תורת חיים ודרך חיים'.² במוקד מאבקהם של בעלי הדעות ה'מתונות' בהפועל-הצעיר ובמפא"י בתקופה המשתרעת בין שני סוגי ה'כיבוש' עמדה הדילמה בדבר מינון הכוח שיופעל במסגרת המאמץ להגשמת הציונות.

סוגיית השימוש בכוח, תכליותיו המדיניות והשלכותיו המוסריות והחינוכיות העסיקה רבות את היישוב היהודי בארץ-ישראל במחצית הראשונה של המאה ה-20. היא נחלקת לשישה תחומים עיקריים: גורלה הפוליטי של ארץ-ישראל, דרכי המאבק בשלטון המנדט הבריטי, ההתמודדות עם הערבים, אופני יישוב הארץ ובנייתה, העימות הפנימי על השליטה ביישוב, וטיב האופקים הרעיוניים והמסריים הערכיים המוקנים לציבור הרחב, ובייחוד לבני הנוער. תנועת העבודה בכללה ומפלגותיה בפרט היו צומת מרכזי ומכריע בוויכוחים שפרצו בתנועה הציונית בנושאים הללו באותה עת.

* אייל כפכפי, מורתי בסמינר 'אורנים', הציעה לי בזמנו לעסוק בחקר הזרם המתון במפא"י. היא נספתה בתאונת דרכים בפברואר 2002. המאמר הזה מבוסס על עבודת דוקטור 'הגישה המתונה בסוגיות ביטחוניות ומדיניות בהפועל-הצעיר ובמפא"י בשנים 1905-1945', המצויה בכתובים. העבודה נכתבת בהנחייתה של פרופ' אניטה שפירא, במסגרת בית-הספר למדעי היהדות באוניברסיטת תל-אביב.

1. שלמה צמח, 'אלה תולדות השם', הפועל הצעיר, 27.12.1929; הנ"ל, שנה ראשונה, תל-אביב 1965, עמ' 148-155.

2. פרוטוקול דברי קפלן במועצת השומר-הצעיר, 10.4.1947, אצ"מ ו' S53/227.

בתקופת העלייה השנייה נחשפו בחוגי הפועלים, עתים במובלע עתים במודע, קווי מחלוקת גלויים ופוטנציאליים בסוגיית השימוש בכוח. הפרשות מתחומי העבודה והשמירה, שנעמוד עליהן להלן, שרטטו באורח ראשוני את מגמותיה של ההתנגשות העתידית בתנועת העבודה בסוגיה זו. במאמר הנוכחי, העוסק בשנים 1905-1917, נתבונן בהקשרים הרלוונטיים לענייננו במאבקים למען עבודה עברית, במימוש ערך השמירה אגב חיכוכים עם ארגון 'השומר' ובימי מלחמת העולם הראשונה.

הדיון יחתור להמחיש את קיומם של דגמי התייחסות שונים לנושא השימוש בכוח בשחר ימיהם של הפועלים בארץ-ישראל. דגמים אלה, בדמותם של 'אקטיביזם' ו'מתינות', היו מימי הפולמוס סביב ההתנדבות לגדוד העברי בשנת 1918 ואילך לגורמי קבע בעיצובן של התודעה ושל העמדות הפוליטיות המנוגדות בתנועת העבודה.³ עם זאת, מובן שהתשתית להתגבשותם של דגמי התייחסות אלה היתה פרי מסה ומעש בתקופה שקדמה לכך, ומאמר זה מוקדש לעיון בניצני התרקמותו של דגם ההתייחסות ה'מתון'. המאמר יתרכז בשאלות: באילו תחומים נחשפו ביטויים של עמדה 'מתונה' בהפועל-הצעיר בפרק הזמן הנדון ומה היו גילוייהם? האם ניתן להבחין בין גוונים שונים בקרב אישים שבעניינים מסוימים החזיקו בתפיסה 'מתונה'? מה מידת הדיוק בדימוי ה'מתון' שדבק במפלגת הפועל-הצעיר, דימוי שקנה לו אחיזה בתודעה ובכתיבה ההיסטורית בדבר השקפה 'מתונה' שאפיינה את המפלגה כל ימיה?

הגישה ה'מתונה' עתידה להיות אחד הזרמים הבולטים בתנועת העבודה בשנות המנדט הבריטי על ארץ-ישראל. בימי מחלוקת ופולמוס סביב ההתנדבות לגדוד העברי, שימוש באלימות כלפי פנים, במאבק נגד הספר-הלבן בשנת 1939, במבצעי תנועת המרי העברי ובקונגרס הכ"ב, אם לציין כמה צמתים בולטים, עמדה ה'מתינות' במוקד העימותים הפוליטיים ביישוב ובתנועה הציונית. מכאן החשיבות שנודעת לבירור ערש צמיחתה וגילוייה הראשוניים של 'המתינות' בהפועל-הצעיר, שאמנם היה הרכיב המשני אך גם זה שבלעדיו לא היתה זוכה לקום המפלגה הפוליטית הדומיננטית בימי המנדט – מפא"י.

הנחת היסוד של חיבור זה היא שקיים צורך להבחין בין שני דפוסים של 'מתינות' ששררו במפלגת הפועל-הצעיר. מוביליו של הדפוס הראשון היו אליעזר שוחט ויוסף אהרנוביץ. יסודותיו, שהשתרשו כאלמנט מרכזי במורשת הפועל-הצעיר אף שכמה מהם זכו למעמדם רק לאחר מחלוקת, הם הענקת קדימות לדרך העבודה, התרחקות מצבאיות, רתיעה ממהפכנות ומדחיקת קץ בחיים הציבוריים והסתייגות ממעשי אלימות בעימותים פנימיים. הרכיב האחרון תואר בידי אליעזר שוחט, שאמר פעם: 'אלימות למה היא משולה? לאדם המנסה ליישר את שיעור-זקנו – בגפרור דולק... לעולם אין אתה יכול לשלוט בגפרור. אתה מתחיל בו, אבל היכן הוא יגמר – אין אתה יכול לדעת'.⁴ דפוס ה'מתינות' השני כלל, נוסף על יסודות

3. אניטה שפירא, חרב היונה, תל-אביב 1992, עמ' 130.

4. חיים שורר, 'אליעזר שוחט', במערכה ובמערכת, תל-אביב 1971, עמ' 243. הדברים נאמרו על אלימות כלפי פנים. הקשרם הספציפי אינו ידוע.

הדפוס הראשון, גם התנגדות לאקטיביזם בתחומי הביטחון והפוליטיקה, וטיפוח השאיפה להידברות בין יהודים לערבים. החוט המקשר ברמה העקרונית בין שני דפוסי ה'מתינות', שתתקבל לקיומם במסגרת מפלגתית אחת, הותווה בידי יוסף אהרנוביץ שגרס כי החלוץ העברי בארץ-ישראל 'אינו מקדש את האמצעים לשם המטרה, כי אם משתמש באמצעים כאלה, שהם עצמם כבר מכילים בתוכם חלק גדול מהמטרה'.⁵ האישים המרכזיים שהחזיקו בהכללה בדפוס ה'מתינות' השני בהפועל-הצעיר ובמפא"י, אם כי לא בכל עניין היו מקשה אחת, הם: יוסף שפרינצק, אליעזר קפלן, דוד רמז, חיים ארלוזורוב, פנחס לוביאניקר (לבון), ברל לוקר, אברהם קצנלסון (ניסן), יצחק לופבן, יעקב אורי, שמואל דיין, עדה פישמן (מימון), יוסף ברץ, ישראל גורפינקל (גורי), שמואל גביש, פריץ נפתלי וקדיש לוז'נסקי (לוז). למרביתם, פרט לרמז, לוקר ונפתלי, היה רקע ביוגרפי בהפועל-הצעיר, בחבר הקבוצות ובגורדוניה. אישים נוספים דגלו ב'מתינות' בפרקי זמן שונים ובמידות שונות: אליעזר יפה, נתן חפשי, יצחק וילקנסקי (אלעזרי-וולקני), אנצו סרני ומיכאל אסף.⁶

מקורותיהם הרעיוניים של ה'מתונים' היו נטועים באורח מובהק בציונות ה'מדינית' ובציונות ה'מעשית', בפרשנותו של עולם המחשבה הסוציאליסטית. ה'מתונים' ביכרו את הרצל על אחד העם, כמצפן בסבך תלאותיה של הגשמת הציונות. מבחינת השקפתם העקרונית על מהותה של התנועה הלאומית היהודית ותכליתה, הם זיהו עצמם חד-משמעית כמי שפוסעים בנתיב שסלל חוזה המדינה ולא כחסידיה של הוגה ה'המרכז הרוחני'. שפרינצק ולופבן הרבו לכתוב בנושא זה. השניים הלכו שבי אחר היופי של הופעת הרצל, אחר נסיונו לעשות פוליטיקה ודיפלומטיה מן האגדה על הכוח היהודי, ובייחוד אחר הקסם שהציתה בנעוריהם פעילותו למען חזון כינונה של מדינה יהודית, שבו דבקו כל ימיהם. כמי שתמכו לאורך שנים בהליכה בקטנות, הם נזקקו לדמותו של הרצל כמצפן המורה את היעד הנשאר, אף אם אין מנופפים בו תדיר לצורכי פולמוס והתהדרות המנותקים מהמציאות הקונקרטית. שפרינצק הבהיר זאת בחדות: 'כל ימי הייתי חדור הרגשה הרצלית, הרגשתי את עצמי "הרצל'יסט" וזרים היו לרוחי הסנטימנטים של אחד-העמים'.⁷ היבט זה הוא עקרוני להבנת תחומיה וגבולותיה של ה'מתינות' בהפועל-הצעיר ובמפא"י. בזמנים כאלה ואחרים התקיימה קרבת דעות בין ה'מתונים' לגופים כגון 'ברית שלום' בעניינים שונים הקשורים לסוגיית השימוש בכוח ובצבאיות. ברם, ההזדהות המוחלטת עם הרצל ועם השאיפה לכוון מדינה יהודית, שבהם דבקו ה'מתונים' בהתמדה וללא תנאי, חצצה ברורות בין המגמות השונות במישור

5. יוסף אהרנוביץ, 'לשאלת מלחמת המעמדות', הפועל הצעיר, 24.11.1922.

6. אנצו סרני ומיכאל אסף היו חברים באחדות-העבודה. על מתינותו של סרני ראו: רות בונדי, השליח: חייו ומותו של אנצו סרני, תל-אביב 1974, עמ' 140-142, 233-239, 267-270. אסף ערך את המדור הערבי בעיתון דבר ונודע בהשקפותיו המתונות.

7. למשל, יוסף שפרינצק, אגרות, ב, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 16-17; [הנ"ל] 'לחג יובל החמשים של יוצר התנועה הציונית - הד"ר תאודור הרצל ז"ל', הפועל הצעיר, 26.5.1910; יצחק לופבן, 'אחרי עשרים שנה', שם, 22.7.1924; הנ"ל, 'העליה השנייה והציונות', שם, 24.3.1929; הנ"ל, 'מדינת היהודים', שם, 10.7.1944; נתן רוטנשטרייך, 'הצד והאמצע', שם, 24.2.1959.

הפוליטי, ותורמת לאיתור מיקומה של ה'מתינות', שמאמר זה דן בה, בספקטרום המדיני הציוני והיישובי.

ההערכה הגורפת לחזונו המהפכני של הרצל התמוזגה היטב ביחסם העקרוני של מרבית חברי תנועת העבודה לפעילותם בארץ-ישראל, בהתעלם מהשקפתם המדינית-בטחונית. לדעתם, נצרף בה יסוד מהפכני, החותר לחולל תמורה בהוויה היהודית, מבחינת אורחות החיים, דפוסי החשיבה ודרכי ההתנהגות. הרתיעה מפני מהפכה בחיי הציבור, שאפיינה את הפועל-הצעיר, תרמה להעצמת חשיבותה של המהפכה בחיי הפרט, המקנה באמצעות העבודה גם זכות מוסרית על הארץ. הבלטת ערכה הרוחני של העבודה, שניכרה במיוחד במאמרו של אהרן דוד גורדון, שימשה גם מחסום תודעתי ומעשי בפני נטיות כוחניות, בלי לעמעם מזיווה של החיים המהפכניים במהותם שניהלו החלוצים, וכמובן בלי להמעיט ממשקל ההיבט המהפכני פרי דבקותם בדרכו של הרצל.⁸

ב. 'כיבוש' מעורטל ממחלצות

מפלגת הפועל-הצעיר נוסדה בפתח-תקווה ב-21 באוקטובר 1905. לקראת המפגש שפתח את שורת ההתייעצויות אשר הוליכו להקמתה, יצק כאמור צמח את המכתם 'כיבוש העבודה'. ההתוועדות שנערכה ביפו באפריל 1905 דנה לכך שלילה 'קול קורא' ששלח יוסף ויתקין לאליעזר שוחט זמן-מה קודם לכן, ובו האיץ בצעירים לעלות ארצה ולייסד מושבות בבעלותם. ויתקין הזהיר בכרוז מפני הסכנות האורבות לבאים, ובכללן 'משטמת ואכזריות הסביבה אשר תכיר בכם מתחרה מסוכן'. במפגש נוסף נקבע שם הארגון: 'הסתדרות הפועלים העברים הצעירים בארץ-ישראל'. השם אמר להדגיש, בין השאר, את שאיפת ההסתדרות החדשה להשתלב במזרח ולהיטמע באווירת התסיסה באזור, שפיעמה בגופים כגון 'התורכים הצעירים' ו'המצרי הצעיר'. מבחינה אחרת, השם שנבחר נועד לאזן את ססמת 'כיבוש העבודה', שרבץ עליה הנטל שמא מופנה עוקצה נגד הפועל הערבי במושבות מצד כובשים נוכרים.⁹

8. ישראל קולת, 'הפועל הצעיר – מכיבוש העבודה לקידוש העבודה', בדרך, א (ספטמבר 1967), עמ' 48-51, 58. יצחק לופבן כתב במלאות שנה לטביעתו של בוסל: 'מאווים גדולים לשחרור לאומי ואנושי הונחו ביסודה [של דגניה]. מאבני צדק נבנתה, מנפשם ודמם של חלוצי המהפכה בעם העברי, המהפכה אשר תבוא מבפנים, אשר אינה כופה הכרה ושלטון באש ובחרב [...]'. יצחק לופבן, 'לזכרו', הפועל הצעיר, 18.7.1920.

9. שלמה צמח, 'אלה תולדות השם', הפועל הצעיר, 27.12.1929; הנ"ל, בראשית: לתולדות ההתישבות בארץ, תל-אביב 1946, עמ' 34-48; הנ"ל, שנה ראשונה, עמ' 148-155; 'מזכרונות חבר ותיק' [אליעזר שוחט], פרקי הפועל הצעיר, א (1935), עמ' 52-53; אליעזר שוחט (עורך), כתבי יוסף ויתקין, תל-אביב 1961, עמ' 23-31; יוסף שפירא, הפועל הצעיר: הרעיון והמעשה, תל-אביב 1968, עמ' 13-14, 27-29, 72-73; ישראל קולת, 'אידאולוגיה ומציאות בתנועת העבודה בארץ-ישראל 1905-1919', עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1964, עמ' 89-93; קולת (לעיל הערה 8), עמ' 31-32; שולמית לסקוב, קול קורא: חייו וזמנו של יוסף ויתקין, תל-אביב 1986, עמ' 68-69, 79-83.

תכנים שונים קופלו בצירוף המילים 'כיבוש העבודה' כבר מרגע בריאתו. במקורו נועד המושג להציב את העבודה במקום את הצ'רטר כדרך להגשמת הציונות. המימרה השתגרה עד מהרה כעוגן וכססמה להתארגנות הפועלים בארץ-ישראל. המודעות לכורח לעצב את גישת הפועל-הצעיר כלפי הערבים הותירה את רישומה רק בין השיטין בפרוגרמות הראשונות של ההתאגדות. אין למצוא בהן זכר ל'מתינות' כביטוי עקרוני להלכה מדינית. 'כיבוש' היתה התיבה הבולטת באותן תוכניות, שעם מחבריהן נמנו אליעזר שוחט, שלמה צמח וזאב סמילנסקי. אניטה שפירא ציינה שהמובן העברי המקובל למושג 'כיבוש' הוא השתלטות, ועמדה על השימוש במושג כה תוקפני לגבי פעולות הרחוקות מטבען מאגרסיביות, כגון עבודה והכשרה עצמית לחיים חקלאיים.¹⁰

בשחר תקופה חדשה, ערב הקמת מפא"י בשנת 1930, השתדלו שותפים לעיצוב השקפתו של הפועל-הצעיר לנער את חוצנם מן הפן האלים שדבק ב'כיבוש'. לופבן כתב אז כי פירוש המילה 'כיבוש', שטבעה תנועת העבודה והכניסה למילון הציוני, מעולם לא היה לכבוש את אשר יצרו אחרים אלא 'ליצור את הדברים בכוחות עצמנו ולהגשימם באופן בלתי אמצעי'.¹¹ אולם כפי שהודה זמן-מה קודם לכן חבר הפועל-הצעיר צבי לופט, 'אין זה מקרה בלבד, שאנו משתמשים בעבודתנו במקרים רבים בטרמינולוגיה צבאית', הכוללת ביטויים כגון 'חזית', 'כיבוש', 'תכנית ותכסיס פעולה', 'נצחונות' ואף 'מפללות'.¹² בביטויים אלה, שהיו תולדת המאבק העיקש למען עבודה עברית, גולמה סיטואציית העימות, החברתית-רעיונית בראש ובראשונה, שאליו נכנסו במודע הפועלים בארץ-ישראל כבר מתחילת דרכם בה.

התנגשות אלימה ראשונה בראשון-לציון

במהלך השביתה שפרצה ביקב של ראשון-לציון בימים 3-4 במרס 1907 נחשף לראשונה באורח גלוי ובנסיבות קונקרטיות דבר קיומן של מגמות מנוגדות בקרב מפלגות הפועלים בנוגע לשיטות המאבק בעת עימות מקצועי עם מעסיקים. העילה לשביתה היתה פיטוריהם של שישה מתוך כחמישים פועלי היקב היהודים בתואנה שאין להם תעסוקה. המפוטרים לא נהנו מתמיכת חבריהם למלאכה. לכן הזעיקו לעזרתם עמיתים ממושבות סמוכות, חסמו בסיועם את שערי היקב, ומצוידים במקלות ובאקדחים מנעו את חידוש העבודה במקום. שליחים מהפועל-הצעיר ומפועל-לציון נקראו לתווך בין הנהלת היקב למפוטרים. לאחר

לפירושים אחרים של התיבה 'צעיר' בשם המפלגה ראו: צבי סוחובולסקי, אדם ועמלו, תל-אביב 1973, עמ' 74; יהודה סלוצקי, מבוא לתולדות תנועת העבודה, תל-אביב 1973, עמ' 176.

10. שלמה צמח, 'דרכי כבוש העבודה במושבה', הפועל הצעיר, 18.5.1928; הנ"ל, בראשית, עמ' 47; הנ"ל, שנה ראשונה, עמ' 154, 227; 'שרטוטי "תכנית" ל"הפועל הצעיר"', פרקי הפועל הצעיר, א, עמ' 4; קולת (לעיל הערה 8), עמ' 32; אניטה שפירא, המאבק הנכזב, תל-אביב 1977, עמ' 18-19, 353. למשמעויות השונות של 'כיבוש העבודה' ראו: י' שפירא, הפועל הצעיר, עמ' 14.

11. יצחק לופבן, 'ערב האיחוד', הפועל הצעיר, 27.12.1929.

12. צבי לופט, 'בנאל או ימה?', הפועל הצעיר, 21.5.1925.

שהתבררו נסיבות האירוע, הביעו נציגי הפועל-הצעיר את התנגדותם להשבתה ואילו נציגי פועלי-ציון, ישראל שוחט ודוד בן-גוריון, העניקו לה גיבוי. בלהט הרגשות נוכח המחלוקת על דרכי המאבק המקצועי, איים אחד השובתים על יוסף אהרנוביץ, המתווך הבכיר מטעם הפועל-הצעיר, כי הוא יירצח. בסופו של דבר נאלצו המפוטרים להשלים בלית-ברירה עם זכותה של הנהלת היקב להחליט את מי היא רוצה להעסיק. הוויכוח שהתלקח בין המפלגות אגב התקרית גלש לדפי העיתונות. במפלגת הפועל-הצעיר גרסו כי אחד התנאים העקרוניים לקיומה של שביתה הוא שאמצעיה ודרישותיה יהיו תרבותיים, 'כי בטרור והתנפלות משתמשים רק בימי "רבולוציה" [כ]שכלו כל האמצעים'. גם אם יכנו אותם 'בוגדים' ו'פרובוקטורים', הבהירו, יעדיף הפועל-הצעיר לקדם את האינטרסים של הפועלים 'בצעדים נכונים ובטוחים, אף כי מדודים [...]'.¹³

בעת השביתה ביקב הוצבה חזיתית הנכונות להסעיר את הרוחות ואף לאיים במפורש בשימוש בנשק אם יידחו התביעות, לעומת השאיפה לצמצם את תחומי הוויכוח ולהזדקק לאיפוק מרבי בניהול מאבק. ניצניה של הגישה המיליטנטית זוהו באותה עת עם עולי רוסטוב מקרב פועלי-ציון, וברי כי בשלב זה אורחותיה טרם לובנו בקפידה הנדרשת. היא התחככה באורח חשיבה הנרתע מאיום בשימוש בכוח לצורך השגת יעדים מקצועיים, שגם הוא עוד עתיד יהיה להתנסות בכמה טלטלות לפני שייהפך לעמדה המוכרת שבה דוגל הפועל-הצעיר. דווקא משום שזה היה ויכוח אשר התנהל סביב התנגשות שנטלו בה חלק יהודים בלבד, ומאחר שהדיונים על אודותיו התרחשו בשטח לפני שזכו בדיעבד לשקלא וטריא במוסדות הפורמליים של המפלגות, נודע ערך למתח הכמעט אינסטינקטיבי ששרר בחוגי הפועלים בין העמדות הסותרות באשר ללגיטימיות של הפעלת הכוח בחיי המעשה. זאת עוד בלי שנשקלו כדבעי בשעת הפולמוס ההשלכות הפוליטיות של התנהגות מסוג זה על החתירה לקדם את יעדיה של התנועה הלאומית היהודית. ההשקפה המבכרת 'מתינות' בעתות משבר ומסויגת משימוש בכוח במחלוקות פנימיות תתברר שוב ושוב במרוצת השנים כאחד ממוקדי הזהות המייחדים את הפועל-הצעיר בחברה היישובית.

על 'השאלה הנעלמה'

במאמרו הפרוגרמתי היחיד קבע אליעזר שוחט, כי 'לא כובשי ארצות אנחנו [...] כל מה שיעשה בארץ צריך להיעשות על ידינו [...] ורק בזיעתנו אנו צריכה להירטב אדמתנו. ורק

13. 'הועד המרכזי' להסתדרות 'הפועל-הצעיר' בא"י, 'האינצידנט ביקב ב"ראשון לציון"', העולם, 12.6.1907; יוסף אהרנוביץ (פועל צעיר), 'תשובה גלויה לעורך ה"יודעשר קעמפפער"', העולם, 24.7.1907; יהודה סלוצקי, 'דיון בבעיות יחסי עבודה בראשית ימי העליה השנייה', הציונות, ג (1973), עמ' 198-213; שבתי טבת, קנאת דוד, א, ירושלים ותל-אביב 1976, עמ' 110-113. יוסף ברץ, שעלה ארצה שבועות ספורים לפני השביתה ביקב, נזעק עם חבריו לעזרת השובתים ולימים סיפר כי בדרכו למקום היה מאושר שבגורלו 'עלה להשתתף במלחמת קודש זו'. בהגיעם ליקב 'הצעקות עלו עד לב השמים. מצד אחד צעקו: דם ואש! ומצד שני היו יחידים שהעזו לכבות את הבעירה שעלולה היתה להבעיר ולהחריב'. יוסף שפירא, 'יוסף ברץ איש דגניה', בתוך: הנ"ל (עורך), ספר יוסף ברץ, [ללא מקום הוצאה] 1968, עמ' 13-14.

ידינו אנו צריכות להחיות רגביה'.¹⁴ המאמר עתיד להשאיר 'רושם כביר' על חיים ארלוזורוב הצעיר. בראשית דרכו הפוליטית בגרמניה, בשנת 1919, חזר ארלוזורוב על הדברים בנוסח דומה: 'אין לך דבר שמרתק אל רגב האדמה יותר מן הזיעה המשקה אותו'. עם זאת, ארלוזורוב חידד את המסר המדיני, בהדגישו כי מ'שכבות העם העובד' צריכים לבוא 'הכוחות, שיבטיחו לנו בכיבוש שבדרכי שלום, במעדר ובמכוש, במחרשה ובאת, את המולדת'.¹⁵ בדברי שוחט וארלוזורוב, למרות גווניהם, בולט הרדיקליזם שאפיין את הפועל-הצעיר בענייני חברה וכלכלה. נכונותה העיקשת של המפלגה להתמודד על כיבוש האדם לעבודה ועל מקום העבודה טמנה בחובה מודעות לכורח המאבק נגד הפועל הערבי כחלק מן החתירה להגשמת חזון העבודה העברית. בה'בעת תבעו מקצת חברי הפועל-הצעיר שדגלו ב'מתינות' כלפי הערבים לצמצם את ההתנגשות בחזית העבודה לתחום זה, בלי שהדבר יפורש כנדבך בעימות כולל ובלתי-נמנע עם הערבים על השליטה הפוליטית בארץ.¹⁶ תבנית זו, שהעניקה את הבכורה בתחייה הלאומית לדרך העבודה, תוך כדי הימנעות מובלעת מראיית הערבים כאויבים מדיניים בכוח, עמדה בבסיסה של ה'מתינות'.

הביטוי המתועד המוקדם ביותר הקיים על עמדת הפועל-הצעיר כלפי הערבים מצוי בגיליון הראשון של הפועל הצעיר, ששוכפל בהקטוגרף והופיע באפריל-מאי 1907. העורך יוסף אהרנוביץ הביע דאגתו מפני התחזקות הערבים, המתפרנסים בעקיפין מכספי התמיכה של המוסדות הציוניים ביישוב. מובן 'עד כמה גדולה היא הסכנה אם הערבי הזה יתפתח, יפקח את עיניו ויראה שהיהודים משתמשים ברכוש שלא הם עמלו בו, כי אם הוא, הערבי. איפה הוא אז הביטחון שסוף רכושנו בארץ-ישראל לא יהיה כמו זה של רכושנו ברוסיה, ברומניה, במרוקו ובעוד ועוד ארצות'.¹⁷ התקשרות היהודים לעבודה נועדה לסייע במניעת פוגרום, לקומם את תחושת הביטחון הקיומי שנמוגה בגולה ולהבטיח את עתידו של המפעל הלאומי בארץ-ישראל. ברקע הדברים מבצבצת ודאות כי הערבים עתידים להתנכל ליישוב. 'שאלה נעלמה', מאמרו של יצחק אפשטיין שפורסם בספטמבר 1907, פתח את הפולמוס ביישוב בסוגיה הערבית. אפשטיין הדגיש את מרכזיותה להגשמת הציונות. הוא קבע 'שכלל הפחות בארץ-ישראל אין לעת-עתה שום תנועה ערבית במובן הלאומי והמדיני של המושג הזה'. למרות זאת, מצא אפשטיין כי חיוני להתוות דרך להסדרת היחסים בין שני העמים התובעים זכות על הארץ באמצעות קידום אינטרס הדדי ליישובה ולפיתוחה, ולטיפוח הכרתם והרגשתם הלאומית של הערבים. הוא ציין את

14. פועל גלילי [אליעזר שוחט], 'יצירה לאומית וחשבונות', הפועל הצעיר, 9.12.1910.

15. חיים ארלוזורוב, 'התביעות שאנו תובעים מעצמנו', דבר, 11.6.1958 (המאמר פורסם לראשונה בכתב העת די ארבייט בשנת 1919); ישראל רייכרט, 'כרכי "הפועל הצעיר" וחיים ארלוזורוב', הפועל הצעיר, 12.6.1957 (מכאן הביטוי 'רושם כביר').

16. שפרינצק, אגרות, ב, עמ' 18, 24-25.

17. א. [יוסף אהרנוביץ], 'מכתבים לידיד', הפועל הצעיר, 1 (אייר תרס"ז) (אפריל-מאי 1907).

קנאותם של הערבים לאומתם ובייחוד לדתם, הביע את חששו כי נישולם מאדמתם תמורת כסף יעוררם 'להשיב בכוח האגרוף', והזהיר: 'אל לנו להתגרות בלביא נרדם!'.¹⁸ לענייננו, נודעת חשיבות לתגובתם של חוגי הפועל-הצעיר לגישתו העקרונית של אפשטיין. לפחות בתחילה היא היתה עוינת באופן חד-משמעי. משה סמילנסקי, ממקורבי הפועל-הצעיר דאז, וזאב סמילנסקי, מבכירי חבריו באותם ימים, תקפו בחריפות את אפשטיין.¹⁹ שבועות אחדים לפני פרסומו של 'שאלה נעלמה', הופיע בהעולם מכתב מאת שלמה צמח, שסיפר על ויכוח בינו לאדון אחד שגרס כי היהודים גורמים עוול מוסרי לערבים בגזולם מהם את ארצם. צמח השיב לו שמקור זכותם של היהודים כאומה לגרום עוול לערבים כפרטים הוא הנדודים, העוני והלחץ שמפעילים עליהם העמים, ומהצורך להסיר מכשולים העומדים בדרכם. צמח חתם: 'ככה דורס גם האריה את הנעצוצים בבורחו מפני רודפיו!'.²⁰ אפשטיין וצמח היו חלוקים בשאלה מיהו האריה בסיפור הארץ-ישראלי. בחובו של הדימוי הציורי שכנה הבנה כי סיטואציה של התמודדות על קיום אורבת ליהודים, בחדשם את הקשר הראלי עם ארץ אבותיהם. ההודאה בגרימת עוול וראייתו כבן-לוויה מובנה במעשה הציוני לא נסתרה מעיני מקימי הפועל-הצעיר. כך גם באשר לעימות הפוטנציאלי. ההכרה כי שורר ניגוד אינטרסים בסיסי בין היהודים לערבים וההערכה כי בשלב מסוים הוא עתיד להוביל להתנגשות ביניהם ליוו את הפועל-הצעיר מראשיתו. עמדה זו קיבלה גושפנקה בגיליון המודפס הראשון של הפועל הצעיר, שיצא לאור באוקטובר 1907. במוטו שהתנוסס בראשו נקבע העיקרון הפרוגרמטי המנחה את הפועל-הצעיר: 'תנאי הכרחי להתגשמות הציונות – כיבוש כל מקצועות העבודה שבארץ על-ידי יהודים'. מאמר הפתיחה, 'העבודה הריאלית בא"י', אושר בוועד המרכזי של המפלגה. נכון לראותו כגילוי מוסכם של השקפותיה בתחילת דרכה. שורטטו בו הקואורדינטות שבמסגרתן תוגשם התוכנית המתומצתת שהופיעה במוטו. במחבר המאמר, אהרן טורקניץ, נטבעה השקפת עולמו של אחד העם.²¹ המסגרת המושגית שממנה שאבה הרשימה את שיטת התייחסותה

18. יצחק אפשטיין, 'שאלה נעלמה', השלח, תשרי תרס"ח (ספטמבר-אוקטובר 1907), עמ' 196. ההדגשה במקור. המאמר הוא עיבוד של הרצאה שנשא אפשטיין לפני אגודת 'עבריה' בימי הקונגרס הציוני השביעי בשנת 1905.

19. חירותי [משה סמילנסקי], 'מעניני הישוב (ב)', הפועל הצעיר, שבט-אדר א' תרס"ח (ינואר-פברואר 1908); ופסי [זאב סמילנסקי], 'מן הדמיון אל המציאות', העולם, 28.8.1908, 11.9.1908, 18.9.1908; יוסף גורני, 'האידיאולוגיה של "כיבוש-העבודה"', קשת, לח (חורף 1968), עמ' 79, הערה 39; יוסף גורני, השאלה הערבית והבעיה היהודית, תל-אביב 1985, עמ' 48-51.

20. פועל צעיר [שלמה צמח], 'צרור מכתבים של פועל צעיר מטרף בדעת', העולם, 12.6.1907. ראו גם: שלמה צמח, פנקסי רשימות 1962-1973, תל-אביב 1996, עמ' 272-273.

21. 'העבודה הריאלית בא"י', הפועל הצעיר, חשון תרס"ח (אוקטובר 1907). המאמר נדפס ללא שם מחבר. על זהותו של אהרן טורקניץ כמחבר המאמר ועל אישור נוסחו בוועד המרכזי של הפועל-הצעיר ראו: א' מונצ'יק, 'השנה הראשונה', בתוך: י' לופבן (עורך), ארבעים שנה, תל-אביב 1947, עמ' 17. על טורקניץ ראו: קולת (לעיל הערה 8), עמ' 29-30.

לערבים היא מאמרו של אחד העם, 'אמת מארץ ישראל'.²² במאמרו לא התעלם טורקניץ מהשלכותיהם של היחסים בין שני העמים החיים בארץ על אפשרויות העבודה בה בפרט, ועל הגשמת הציונות בכלל. הוא הבהיר:

הסכסוכים המתרחשים לבוא בין הפועל הערבי ונותן-העבודה היהודי יתחדדו עוד יותר על-ידי האנטגוניזם הלאומי. גם עכשיו אין אף פועל ערבי אחד, שלא ידע ברור, מה מגמתנו פה ולמה אנו שואפים, אלא שעד עכשיו לא יצאה הגדרה זו מגדר הפסיביות. ומה יהיה כאשר ההכרה הזאת תוליד את הרפלקסיה הטבעית, – זה אנו מניחים לבעלי דמיון עשיר שיתגדרו בו.

שש-עשרה שנה הבדילו בין שני המאמרים. מאמרו של אחד העם חובר בידי הוגה דעות שבא לארץ-ישראל כאורח מזדמן המצויד בעין חדה, ורשמיו היו מעוגנים לא במעט בהשקפתו על תופעת האנטישמיות. מאמרו של טורקניץ נבע מהמיית לבם של צעירים, שהכריעו כי ארץ-ישראל תהיה ביתם האישי והלאומי. למרות זאת, אותם יסודות מופיעים בשני המאמרים: ההכרה בקיומו של סכסוך עקרוני בין העמים, מודעות הערבים לכוונות היהודים, הפסיביות שהם נוהגים בה עד כה, ובייחוד האזהרה כי בבוא העת יתחולל עימות שכרגע מוטב שלא לתארו במפורש.²³ יוסף שפרינצק, ששהה בקישינב באותה עת, האיר את עיני חבריו ברוסיה, כי המאמר הראשי בהפועל-הצעיר 'מסביר את ההכרח להגיע לריבונות יהודית בארץ על-ידי כיבוש העבודה, ואת הצפוי לנו מיחס האדישות שנהגנו עד עתה בתחום זה'.²⁴ 'תחום זה', משמע הבעיה הערבית. פרשנותו של שפרינצק כי דרושה עשייה בתחום היחסים עם הערבים הרחיקה לכת מעבר למה שנכתב במאמר. היא היתה אות, כפי שהתברר במרוצת הזמן, להבדלי גישה בהפועל-הצעיר באשר לעיצוב הקשרים בין שני העמים בארץ-ישראל. אולם קודם לכן עתידים היו הפועלים מקרב בני העלייה השנייה להתמודד עם הנוכחות הערבית בארץ בשלוש זירות עיקריות: במושבות יהודה, בתל-אביב-יפו ובגליל.

אגודת 'החורש', שהוקמה בראשית שנת 1907, התארגנה לפעולה בגליל התחתון. ייעודה של האגודה היה לשמש מסגרת בלתי-מפלגתית של פועלים-איכרים במושבות הפלחה בגליל, אשר תכשיר אנשים להתיישבות חקלאית. עם מקימיה נמנו אליעזר שוחט ושלמה צמח, אנשי הפועל-הצעיר מזה, וישראל גלעדי וסעדיה פז, מאנשי 'בר גיורא' לעתיד מזה. מסדר 'בר גיורא', שנוסד בשלהי ספטמבר 1907, בחר כססמה שורה הלקוחה משירו של יעקב כהן 'הבריונים': 'בדם ואש יהודה נפלה, בדם ואש יהודה תקום'.

רמז לחשדנות הצפויה בין הפועל-הצעיר לאגודת 'השומר' התגלה כבר במפגש הראשון בין הצדדים. ב-2 בנובמבר 1907 החלו להגיע לסג'רה אנשי קבוצת 'בר גיורא', ש'השומר' התפתח ממנה. שלמה צמח, שעבד במקום, כתב ש'פניהם ונימוסיהם כפני גייס של כובשים

22. אחד העם, 'אמת מארץ ישראל', מאמר ראשון, כל כתבי אחד העם, תל-אביב 1949, עמ' כד.

23. ראו גם: גורני, השאלה הערבית והבעיה היהודית, עמ' 32-33; שפירא, חרב היונה, עמ' 69-71.

24. שפרינצק, 'עם הגליון הראשון', בכתב ובעל-פה, תל-אביב 1952, עמ' יג.

ונימוסיו'. אין לקבל כלשוננו את תיאורו של צמח על התנהגותם הברוטלית של אנשי 'בר גיורא' בהגיעם לסג'רה. ישראל שוחט ציין כי לא היה ברשותם באותו יום 'ולו חצי אקדח'. ייתכן שלצמח הציקה בעיקר הפגיעה ברעיון העל-מפלגתי של 'החורש', כתוצאה מהקמת 'הקולקטיב' בסג'רה ביוזמתם של חברים מפועלי-ציון, והוא עזב את המקום. דוד בן-גוריון, ידידו מפלונסק שבא לבקרו, נשאר במושבה.²⁵

בביטאון הפועל הצעיר לא היססו לרמוז לעין כול על דבר קיומו החשאי של 'בר גיורא'²⁶ – אות לאי-שביעות הרצון מהמסדר החשאי ובעקיפין גם מהמגמה הצבאית שהחל לטפח בקרב הפועלים. תקנות 'החורש' עודכנו באספה שנערכה בתחילת שנת 1908 ביבנאל. צמח ערך את התוכנית, אליעזר שוחט הכניס בה תיקונים, ובהשפעתם של חברי 'בר גיורא' נוסף לה סעיף שעסק בהכנות להגנה עצמית: 'להנהיג בין החברים התעמלות וללמד אותם לאחוז בנשק, למען לפתח בהם את הרגש והכשרון של הגנה עצמית'. כעבור כשנה הודה שוחט כי קיימים סעיפים ש'החורש' לא פעל בהם, כמו התעמלות ואחיזה בנשק. הוא נימק אי-עשייה זו ב'רשלנות'.²⁷ אין לקבל את התירוץ כפשוטו. ברי כי אישים מרכזיים ב'החורש' העדיפו להתמקד ביצירת תנאים להתבססות פועלים בעבודה. גישתם לא היתה מקובלת על כלל הפועלים. כמה מהם הפגינו בגלוי את דעתם כי ראוי להפנות את תשומת-לבם גם להיבטים אחרים בחיי היישוב.

בשנת 1908 מנתה אוכלוסיית הארץ כ-650 אלף תושבים, בהם 70-80 אלף יהודים. באותה עת התרחשה תקרית הנחשבת להתנגשות המאורגנת הראשונה בין יהודים לערבים במאה ה-20. קבוצת חברים ממפלגת פועלי-ציון התנפלה על צעירים ערבים שנהגו להתנכל ליהודים בחוצות יפו. הדבר אירע בערב חג הפורים, 16 במרס 1908. הערבים, אשר זכו לגיבוי הקאימאקם התורכי, תקפו בתגובה את דיירי מלון ספקטור, שבו נהגו להתאכסן אנשי מפלגת פועלי-ציון. שלושה-עשר יהודים נפצעו בתקרית. שאול אביגור סבר לימים

25. שלמה צמח, 'כיבוש-עבודה', לוח הארץ תשי"א, עמ' 200; הנ"ל, 'החורש', דבר, 10.4.1958; מכתב סעדיה פז לישראל שוחט, 18.4.1958, ארכיון 'השומר', מיכל 21, תיק ד/50; ישראל שוחט, 'עוד על "החורש"', דבר, 7.6.1958; יוסף שפירא, עבודה ואדמה, תל-אביב 1961, עמ' 85-90; יעקב גולדשטיין, בדרך אל היעד: 'בר-גיורא' ו'השומר' 1907-1935, עמ' 16-22; טבת, קנאת דוד, א, עמ' 132-138, 513-514.

26. בן-חיה [משה סמילנסקי], 'הפועל הגלילי', הפועל הצעיר, ניסן-אייר תרס"ח (אפריל-מאי 1908). סמילנסקי כתב: 'יש עוד איזו הסתדרות סודית קטנה בין הפועלים שבגליל, שאינה ידועה לכל הפועלים ושידה, כנראה, בכל אותם המעשים המעטים המתהווים והמתחדשים בתוך הפועלים. ככה חושבים לכה"פ [לכל הפחות] רבים מן הפועלים'.

27. רישום של אליעזר שוחט על אודות 'החורש', אין תאריך, אה"ע IV-104-1051-12A; צמח, 'החורש', דבר, 10.4.1958; אליעזר שוחט, כנתיבי עבודה, תל-אביב 1967, עמ' 39; ישראל שוחט, 'שליחות ודרך', בתוך: ספר 'השומר': דברי חברים, תל-אביב 1957, עמ' 16-17. פנחס שניאורסון גורס כי אליעזר שוחט נמשך ל'השומר' יותר מאשר למפלגתו, 'ואותו יום שהוא עזב את שורות "השומר", הוא גם אחרון יומו לפעילותו הציבורית בכלל'. ראו: בן-יוכבד [פנחס שניאורסון], 'עם ספר "השומר"', במפנה, 19.3.1937. אין עדות אחרת לכך שאליעזר שוחט היה חבר 'השומר' בזמן כלשהו.

כי 'באופי ההתנגשויות ההן היה כבר משהו שבמשהו מההתנגדות הפוליטית-לאומית של הערבים ליישוב'.²⁸ אולם מכלל ההן בולט הלאו. משמע, אין להפריז בערך הפוליטי של המקרה ונכון יותר לראותו כאחד מביטויי האקלים המהפכני ותחושת האדנות שייבאו בני העלייה השנייה מרוסיה. זלמן דוד לבונטין, מנהל בנק אפ"ק (Anglo Palestine Company), כתב כי חימושם והתנהגותם של חברי פועל-ציון אמנם סייעו לפרוץ התקרית, אך אין להפחית מתרומת 'המאמרים בכתבי העתים ובפרט בעיתון החדש "הפועל הצעיר" – המפיצים תמיד הרעיון להרחיק את הערבים מעבודה על-ידי היהודים [...]'.²⁹

תגובת הפועל-הצעיר לקטטה פורסמה בעיתון המפלגה. נכלל בה הביטוי השיטתי המתועד הראשון שמצוי ברשותנו על גישתו המדינית. במאמר בלטה ההערכה כי היהודים בתורת הגורם הדינמי בארץ-ישראל יכולים להשפיע באמצעות התנהגותם על כיווניה, תזמונה וחומרת גילויה של הבעיה הערבית:

הפעם אפשר להגיד בבטחה כי לא שנאה לאומית הולידה את ההתנגשות אבל מאורעות כאלה יכולים עוד להישנות ולהופיע כתולדות סיבות יותר עמוקות [...] מעולם לא העלמנו עין מראות ולא חדלנו מהבין, מה קשה ועזה תהיה מלחמת קיומנו הלאומי. תפקידנו [...] להתרחק מכל מה שעלול לחדד את היחס ההדדי ולהפיח את הקנאה הלאומית. [...] לצד כבוש העבודה האיטי, השלול, האיכותי והכמותי, עד אשר נהיה פה הרוב, וההתנגשויות האלה ממילא תחדלנה להיות מסוכנות בשבילנו.³⁰

מכאן ניתן לזקק מרכיבים אחדים שעליהם הושתתה השקפתו הפוליטית של הפועל-הצעיר: מודעות לאפשרות של התעוררות איבה על בסיס לאומי בין שתי האוכלוסיות, הכרה בעוצמת פוטנציאל העימות הגנוז במפגש היהודי-ערבי, והצבת השאיפה להיות רוב בארץ כאמצעי לניצחון בהתנגשות הלאומית. הכלים הפוליטיים הנגזרים ממצואות זו הם: הדרגתיות בבניית הארץ, רגישות מעודנת לממד הזמן ולממד הקצב בניהול המאבק ובדרך תיאורו בפומבי, שמירה מוקפדת על אקלים מדיני מרוסן, וליטוש עקרון 'כיבוש העבודה' והתאמתו לנסיבות משתנות. באותה תקופה טרם ניכרה פעילות ערבית עקיבה, שיעדה טרפוד השתרשות

28. שאול אביגור, 'הערות אגב קריאה בספר "בכח המעשה" מאת אברהם קריניצי', את"ה 7/299/80; ספר תולדות ההגנה, א, חלק ראשון, [ללא מקום ההוצאה] 1954, עמ' 208-209, חלק שני, [ללא מקום ההוצאה] 1956, עמ' 706-707.

29. מרדכי אליאב, 'מאורעות יפו בפורים תרס"ח (1908)', הציונות, ג (1973), עמ' 152-197 (הציטטה מעמ' 195); שפירא, חרב היונה, עמ' 103-104; Neville J. Mandel, *The Arabs and Zionism Before World War I*, Berkeley, CA 1976, pp. 26-29.

30. 'בדבר המאורע ביפו', הפועל הצעיר, אדר שני תרס"ח (מרס-אפריל 1908). את המאמר הלא חתום כתב כנראה זאב סמילנסקי, שערך את החוברת. ראו: מונצ'יק (לעיל הערה 21), עמ' 20. במאמר אחר הזהיר סמילנסקי כי 'קרובה לבוא תקופה חדשה הרת תסיסה לאומית, שבה תתחיל התנגשות לאומים בארצנו [...]'. סמילנסקי התנחם שבניגוד לאירופה, הערבים הנוקמים את דם אחיהם השפוך בידי יהודי אינם נהפכים לפריצי חיות צמאי דם, ושואפים רק לנקום ברוצח או בכני משפחתו ולא לפגוע בכל בני המושבה. ראו: ז"ס [זאב סמילנסקי], 'פועלים עבריים או ערביים?', השלח, יט (אב-טבת תרס"ח), עמ' 267.

הציונות בארץ. אי-הנחת של הערבים מהגדלת הנוכחות היהודית והאנטגוניזם הגובר כלפיה פונו לקילוח ההגירה המתעצם ולאו דווקא לתכליותיו הפוליטיות.³¹

בד בבד המשיך הפועל-הצעיר להזהיר מפני האיום האורב לפתחו של החזון הציוני. ב'קול קורא' לצעירים יהודים בגולה, שפרסמה המפלגה בראשית 1908, נכללה גם ההתרעה הבאה: 'זכרו את הסכנה הגדולה הנשקפת לנו אם יפלו כל ענפי עבודתנו בידי הערבים, אם המה יהיו הטורחים והעובדים בעדנו, בבוא היום שהערבים האלה יתפתחו ויכריזו על הלזונג "הקרקע לעובדיה" [...]'.³² בגליון הפועל הצעיר, שבו פורסם 'הקול הקורא', הופיעה תביעה מפורשת להכליל בין מקצועות העבודה הנכבשים גם את המרעה, העגלונות והשמירה, וכך 'כבשנו את הדרכים, את המרחב ואת הכח [...]'.³³ התביעה הזאת, שהיתה יוצאת-דופן בחוגי הפועל-הצעיר, לכבוש את תחום הכוח באה דווקא מאישה – יהודית הררית.³⁴ אתגר כיבוש מקומות העבודה חייב עלייה רבתי לארץ, שמטרתה שינוי יחסי הכוחות בין העמים. מטבע הלשון 'רוב עברי' כיעד מוצהר להגשמת הציונות הוקצעה בידי טורקניץ וחודדה בידי אהרנוביץ.³⁵ שאלת ה'רוב' עתידה לעורר לא מעט מחלוקות בהפועל-הצעיר בשנות העשרים. היא הוצגה בעקבות מהפכת 'התורכים הצעירים', שהתחוללה ב-26 ביולי 1908. אהרנוביץ כתב במאמרו הפרוגרמתי, 'כבוש העבודה או כבוש הקרקע', כי התגברות פעילותה של היוזמה הפרטית בארץ תביא ליצירת מקומות עבודה נוספים. אם הם יאוישו בידי 'זרים', כלומר ערבים, אזי 'ישאר כל בניננו על הר געש'. התקריות בין שני העמים יתגברו ככל שהערבים יתפתחו. אז הן יחדלו מלהיות בגדר מקרים בודדים ויקבלו צורה מתמדת של שנאה וקנאה לאומית [...]. והדבר הזה המבהיל אותנו כל כך, הוא גם העירבון היותר בטוח בעד הפועל העברי'. כלומר, מגמת 'כיבוש העבודה' אמורה להתרחב בהתמדה כתוצאה אימננטית מהמפגש היהודי-ערבי וליהנות מפירות העימות המובנה בסיטואציה הארץ-ישראלית. ומכאן, שביסוד גישת 'כיבוש העבודה', לפי פירושו של אהרנוביץ, קבועה הנחה דטרמיניסטית בדבר הכרחיות ההתנגשות בין שני העמים. אהרנוביץ נמנע מלפסוע צעד נוסף ולצדד בטיפוח ובעידוד שנאה, כיוזמה המודעת ומכוונת להשגת יעדים פוליטיים, כלכליים או לאומיים. הוא הדגיש כי האמצעים צריכים להיות מוסריים ואין לחצות גבול זה.³⁵

הדבקות ב'כיבוש העבודה' כעיקרון המוכרז של הפועל-הצעיר, שאהרנוביץ גונן עליה, נדחתה באספה הכללית הרביעית, שנערכה באוקטובר 1908. במוקד הדיון עמדה השאלה

31. Mandel, *The Arabs and Zionism Before World War I*, pp. 55-56.

32. 'קול קורא מאת הועד המרכזי של הסתדרות "הפועל הצעיר" לכל הציונים הצעירים אשר בגלות', הפועל הצעיר, טבת תרס"ח (ינואר 1908). לוזונג – ססמה.

33. [יהודית] הררית, 'עבודה לכבש', הפועל הצעיר, טבת תרס"ח (דצמבר 1907).

34. 'על הפרק', הפועל הצעיר, תמוז-אב תרס"ח (יולי-אוגוסט 1908). המאמר חובר בידי טורקניץ. ראו: מונצ'יק (לעיל הערה 21), עמ' 21. יוסף אהרנוביץ, 'כבוש העבודה או כבוש הקרקע', הפועל הצעיר, אלול תרס"ח (אוגוסט-ספטמבר 1908).

35. אהרנוביץ, שם; חבר המרכז [יוסף אהרנוביץ], 'אמצעי עבודתנו', הפועל הצעיר, 7.12.1909. ראו גם: גורני, השאלה הערבית והבעיה היהודית, עמ' 87-89.

האם שינוי הססמה – 'הטכסיס', בלשון הקוד המקובל במפלגה – יהיה בבחינת 'התבטלות לאומית', כלומר, נסיגה או טשטוש השאיפה הלאומית של הציונות. המסקנה היתה שצריך לשנות את הטכסיס בהתאמה ל'שינויים המדיניים', כלומר לכורח להתחשב בשינויים בסיטואציה המדינית עקב חילופי השלטון בקושטא. החשש מהתנגשות עם הערבים היה משני במשקלו. השינוי התבטא בהחלפת המוטו שהתנוסס בראש בטאון המפלגה. הקהיית הפן המוחצן של 'כיבוש העבודה', בתורת עימות יהודי-ערבי, הומרה בהבלטת התביעה כלפי פנים. האספה קבעה כי תפקיד התנועה הוא להרבות את מקומות העבודה של הפועלים ועל הפועל מוטל להתבצר בעבודתו.³⁶ בד בבד עם שינוי הססמה החלו להופיע עוד ועוד אותות כי שיקולים לאומיים במהותם מנחים את ההתמודדות בין יהודים לערבים על אדמת הארץ. מנחם מנדל שמואלי ('ממשי') חד-העין, שגם המחמירים באנשי העלייה השנייה הכירו ברצינות הגיו, הזהיר בשלהי 1908, לנוכח הקטטות המתרחשות עם ערבים בגליל התחתון: 'הנה העם הזה, שהורגלנו תמיד לחשוב אותו לפרא, הולך ונעשה בעל הכרה יותר ויותר, ומתארגן כבר למעשים משותפים במידה כזו שלא ראינו אותה גם אצל עמי אירופה היותר מפותחים'.³⁷ צבי זלצמן (יהודה), שהשתתף באחת התקריות עם ערבים בסג'רה, הלן שנציגי המוסדות המיישבים אומרים לפועלים: 'תנו למכים לחי, לאט לנו בערביים' ומצטערים שאין אחד מהם פצוע בראשו, לצורכי קידום האינטרסים של הפוליטיקה היישובית.³⁸ גילויי האלימות בין יהודים לערבים סביב 'כיבוש העבודה' אמנם טמנו בחובם אות מבשר רעות כלפי העתיד לבוא, ברם בתקופה הנדונה הם נשאו אופי אפיזודי במהותו. משקע עמוק יותר השאירו באותה עת העימותים בנוגע לשימוש באלימות בתוך המחנה היהודי.

אלימות כלפי פנים

סוגיית הגיוס לגדוד העברי במחצית הראשונה של 1918 העמידה את הפועל-הצעיר בפני פילוג. שפרינצק העיד אז כי המפלגה התמודדה עם מצב דומה תשע שנים קודם לכן.³⁹

36. 'האספה הכללית הרביעית', הפועל הצעיר, תשרי תרס"ט (אוקטובר 1908). השוו: י. ל. [יוסף לוריא], 'האספה הכללית של ה"פועל הצעיר"', העולם, 10.11.1909. וכן בנוגע למשמעותו של ה'טכסיס': קולת (לעיל הערה 8), עמ' 39, 43. אהרנוביץ כתב כי 'הביטוי של "כבוש כל מקצועות העבודה שבארץ על-ידי יהודים" מיוסד היה בעיקרו על השלילה הגדולה שבעבודה הנוכרית, על הפחד: שמא תגדש הסאה והדוד שלנו יתפוצץ', י. א. [יוסף אהרנוביץ], 'רעיון העבודה', הפועל הצעיר, 18.9.1912. המוטו החדש התנוסס בראש הפועל הצעיר עד הגיליון האחרון שפורסם במהלך מלחמת העולם הראשונה, ב-25.10.1915. המוטו נעלם כליל עם חידוש הוצאת העיתון ב-22.11.1918.

37. ממשי [מנחם מנדל שמואלי], 'מכתבים מהגליל (א)', הפועל הצעיר, חשון תרס"ט (אוקטובר-נובמבר 1908). על שמואלי ראו: י. ה. ברנר, 'ציונים', הפועל הצעיר, 28.8.1911; דוד בן-גוריון, 'מ. מ. שמואלי', בתוך: יוסף שפירא (עורך), מ. שמואלי (ממשי): חמישים שנה לפטירתו, [תל-אביב] 1961, עמ' 7-8. ליחסו של יוסף אהרנוביץ לשמואלי ראו: שפירא, הפועל הצעיר, עמ' 197.

38. צ. [צבי זלצמן-יהודה], 'ימה' [יבנאל], הפועל הצעיר, טבת תרס"ט (דצמבר 1908-ינואר 1909).

39. 'מכתבים אל החברים – המכתב הרביעי', סוכות תרע"ט (ספטמבר 1918), אה"ע IV-402. שפרינצק ציין בוועידת פראג ב-1920, שבה הוקמה ה'התאחדות', כי בוויכוח סביב הגדוד 'היו רגעים שחשבנו כי תיהרס המפלגה במלחמה זו'. פרוטוקול ועידת פראג, אה"ע IV-402-1-13.

השוואתו לא נעשתה בעלמא. דבריו כווננו לפולמוס על הבנייה ב'אחוזה בית', שהתלקח באספה החמישית של הפועל-הצעיר שנערכה ב-1-4 באוקטובר 1909. הדיונים בה נסבו על אופני הגשמת עקרון 'כיבוש העבודה' – ובעיקר האם לכוון את יישומו בהפעלת כוח פיזי. לראשונה הוצבה במפורש על הפרק השאלה אם אפשר ומותר לנקוט אמצעי אלימות לצורך מימוש רעיון העבודה העברית. המחלוקת התרחשה בשעת משבר פנימי בקרב חברי הפועל-הצעיר. פשטה ביניהם תחושת חוסר מוצא בדבר תוחלת 'כיבוש העבודה', אשר הצטיירה כמקבץ מעשים בודדים שסר טעמם בעוד תכלית הקורבן האישי הולכת ונמוגה.⁴⁰

מוסדות ציוניים מימנו את הקמתו של בית-הספר לבנות ביפו בשנת 1908, וערבים נבחרו לעבוד בבנייה. העימות סביב החלטה זו החל ב-1908. לאחר תביעות חוזרות ונשנות ועקב קריסת מקצת מהקירות, הועברה הבנייה לידיים יהודיות. פרשה זו היתה מבוא למאבק שרחש מראשית 1909 בשאלה האם בתי 'אחוזה בית' וגימנסיה 'הרצליה' ייבנו בידי פועלים יהודים.⁴¹ אספת פועלים המונית, שאורגנה בחסותו של הפועל-הצעיר בשלהי מאי, הסתיימה בתביעה מבנק אפ"ק שלא להעניק הלוואות לחברי 'אחוזה בית' עד שיתחייבו כי הבנייה תיעשה בידי יהודים.⁴² במחצית יוני הוחל בהקמת ביתו של ראובן סגל, הראשון בבתי 'אחוזה בית'. הקבלן, שהעסיק רק פועלים ערבים, קיבל סטירת לחי מאחד הפועלים היהודים הנרעשים מהמחזה. הצבי סיכם: 'לפי שעה, מכה זו ראשונה למנין'. ימים אחדים לפני תחילת הבנייה הודיע הפועל-הצעיר לוועד 'אחוזה בית' ולמנהל אפ"ק, לבונטין, כי המפלגה מסירה את אחריותה ממה שיתרחש בשטח.⁴³ מקרי האלימות והלחצים למען עבודה עברית גברו במערכה סביב הקמת גימנסיה 'הרצליה'. הרוחות שקטו לרגע רק לאחר טקס הנחת אבן-הפינה למוסד ב-28 ביולי 1909, שבמהלכו התחייב מנחם שיינקין פומבית כי יהודים בלבד יבנו את הגימנסיה, וכאות של רצון טוב הציע שנציג הפועלים יניח אבן בשמם. מסכת האירועים האלימים והסטירות נמשכה. פועלים הכו קבלנים, וגם בין אנשי ועד 'אחוזה בית' נשנה המחזה, עד שאחד מחברי האגודה התייסר: 'כל שיש בידו לסטור יבוא ויסטור, כי לית דין ולית דיין [...] בדברי ימי "אחוזה בית" תופשות סטירות הלחי מקום נכבד מאד: אין פועל יכול להתקיים אם לא יסטור על לחיו של קבלן [...]'. הוועד המרכזי של הפועל-הצעיר גינה את מעשי האלימות והתריע שמבצעייהם צפויים להיות מורחקים מהמפלגה. ההתנגשויות

40. קולת (לעיל הערה 8), עמ' 43-44; י. ל. [יוסף לוריא], 'האספה הכללית של "הפועל הצעיר"', העולם, 10.11.1909; שפירא, הפועל הצעיר, עמ' 81-83.

41. תביעה ברוח זו העביר מזכיר הפועל-הצעיר, רפאל סברדלוב, לוועד 'אחוזה בית' ב-25 בינואר 1909, ארכיון עיריית תל-אביב, חטיבה 1, מיכל 511, תיק 30. ועד 'אגודת הבנאים' העלה דרישה דומה. ראו: הפועל הצעיר, 23.4.1909.

42. מכתב אליהו מונצ'יק לד"ר טהון, י' סיון תרס"ט (30.5.1909), אצ"מ L2/572. אליהו מונצ'יק, 'לכבוד מערכת הפה"צ', הפועל הצעיר, 3.6.1909.

43. 'המכה הראשונה', הצבי, ו' תמוז תרס"ט (25.6.1909); א' בן-יעקב, 'מכתבים מיפו', הפועל הצעיר, 16.7.1909; פנימי, 'בפנים הארץ', הפועל הצעיר, 29.7.1909; 'בארץ-ישראל', העולם, 29.7.1909; א' דרויאנוב, 'אחוזה בית', בתוך: הנ"ל (עורך), ספר תל-אביב, תל-אביב תרצ"ו, עמ' 111.

הגיעו לשיאן בתגרה בין פועלים יהודים לערבים שפרצה במהלך בניית ביתו של חיים הררי ב-27 בספטמבר, ערב האספה הכללית החמישית של הפועל-הצעיר.⁴⁴ יוסף פריד, מזכיר גימנסיה 'הרצליה', רשם ביומנו לנוכח התקרית: 'הכל מתאונן: אין כוח, אין גבורה, אין אומץ, הכל פס-תם ונשאר ריקניות-ריקניות'.⁴⁵

הלגיטימציה לנקוט אלימות עמדה במוקד אספת הפועל-הצעיר. הפועלים העובדים בשטח חשו נפגעים לא רק פיזית. ההתעמרות כלפיהם הפגינה את בדידותם בהוויית היומיום, ומבחינה מסוימת חמור יותר – בחיים הציבוריים. מה שנראה להם תנאי בל יעבור לתקומה יהודית הוכפף לשיקולי מנהל ורווח. בכירי המפלגה, בהתאם לדפוס ה'מתינות' הראשון שנזכר בפתח המאמר, בראשותם של אהרנוביץ, נחום טברסקי ואליעזר שוחט סירבו להכשיר את האלימות. לעומתם, חברים מסניפי יפו טענו כי אפשר אולי להתנגד לאלימות נגד פרטים, אך כאשר בונים בכסף לאומי – בהתבסס על הלוואת הקרן הקיימת לאגודת 'אחוזת בית' – מותר לכפות עבודה עברית. צבי זלצמן (יהודה) תמך בפועלי יפו בנימוק ש'נקל להטיף מעל במה על כוח מוסרי וגופני' אך בפועל קשה להתאפק לנוכח הפגיעה הנגרמת עקב העסקת ערבים. החלטה עקרונית השוללת אלימות התקבלה באספה פה אחד. התביעה שההחלטה תחול רק על מפעלים השייכים לאנשים פרטיים ולא למוסדות נדחתה ברוב קולות של 27 נגד 21, ונאסר לנקוט אמצעי אלימות כלשהם. מאידך גיסא, הוסרה ההצעה לסלק אוטומטית חבר המשתמש באלימות.⁴⁶

אהרנוביץ גרס כי התנהגות המוסדות הציוניים, המסרבים לעמוד על עקרון העבודה העברית, אין בה להצדיק בדיעבד את הפועלים שנקטו אלימות, ולבטח אסור להתיר מלכתחילה שימוש באלימות כמכשיר הכרעה במלחמת דעות. הוא סבר שמשמעות ההתנגשויות בין היהודים בסוגיית 'כיבוש העבודה' מובנת היטב לערבים ומוטב שלא להעלימה כל עוד זו דרישה צודקת. אך צדקתה מתפוגגת מרגע שבעטיה נזקקים לאמצעים לא כשרים, והיא אף עלולה להתפרש בעיני הערבים כמתן היתר לנקוט אלימות ביחסי העבודה. יוסף גורני

44. אליעזר פפר, 'עת לסטור!', הצבי, י"ז אב תרס"ט (4.8.1909); שמחוני, 'היום הגדול ביפו', הצבי, י"ח אב תרס"ט (5.8.1909); ישיבת הועדה לעניני הפועלים והקבלנים באחוזת בית, ט"ז תמוז תרס"ט (5.7.1909), אצ"מ L2/71; אריה יודפת, 'יחסי יהודים וערבים בראשיתה של תל-אביב', הציונות, ג (1973), עמ' 521-522; 'במפלגה – בשאלת הבנאים', הפועל הצעיר, 27.8.1909; דרויאנוב, ספר תל-אביב, עמ' 114-117.

45. יעקב גורן (עורך), יוסף פריד: יומן שנה בארץ-ישראל 1908-1909, רמת-אפעל 1985, עמ' 139-141.
46. 'מהחלטות האספה הכללית החמישית', הפועל הצעיר, 22.10.1909; בן-פורת [יוסף ויץ], 'קטעים', הפועל הצעיר, 4.11.1909; י. ל. [יוסף לוריא], 'האספה הכללית של ה"פועל הצעיר"', העולם, 10.11.1909, 17.11.1909. שפרינצק נזכר לימים כי צבי יהודה פסל באספה את פסיקתו של אהרנוביץ נגד 'האקט "הטרוריסטי" הראשון של חברי הפועל הצעיר'. לדברי שפרינצק הכריז צבי יהודה: 'מיוסף עד יוסף – ואני [שפרינצק] עוד לא הייתי יוסף כזה שאפשר היה להכניסו ברשימה – לא היה כדבר הזה'. ראו: יוסף שפרינצק, 'איש היזמה והאמצאות', בתוך: יוסף רובין (עורך), צבי יהודה: חייו ופועלו, תל-אביב 1966, עמ' 282-283.

הבהיר בספרו כי עקרון 'כיבוש העבודה' נועד לספק עבודה לפועל היהודי, אבל גם לשים חיץ בין שני העמים. אולם התמורה בדעתו של אהרנוביץ, שגורני מצביע עליה, נבעה יותר מרצון לפלס נתיב ל'כיבוש עבודה' שאינו ניזון מאלימות מאשר עקב הקהיית שאיפתו לחציצה לאומית.⁴⁷ מכאן ואילך היתה שלילת השימוש באלימות במאבקים ציבוריים בקרב היהודים לאחד מתווי ההיכר של הפועל-הצעיר ולנדבך מרכזי במורשתו לתנועת העבודה. הוויכוח בסוגיית האלימות מורה כיצד עלול היה הפועל-הצעיר, שוויתר על אידאולוגיות מהפכניות, לזעזע את חיי היישוב ואולי גם להביא כליה ארגונית על עצמו – עקב חילופה של ההתמסרות עד כלות באכזבה הרסנית. ההנהגה הצליחה לחסום את הכשרת האלימות כמרכיב בלתי-נפרד מהמאבק רווי הייאוש של הפועלים למען עבודה עברית. מעבר לכך נשקפה אמת מרה. בנאים יהודים כמעט לא היו בנמצא. למעשה, רק ארבעה משישים הבתים הראשונים של תל-אביב וכן הגימנסיה 'הרצליה' נבנו בידיים יהודיות בלבד.⁴⁸ עם הבונים נמנה גם יוסף ברץ, לימים מראשי ה'מתונים', שהתמחה בסתתות. הוא וחברו היו יהודים יחידים בין חמישים הערבים שעסקו במלאכה זו ב'אחוזת בית'.⁴⁹

בעוד המחלוקת בשאלת הפעלת אלימות בעת הגשמת 'כיבוש העבודה' מתלהטת, הופיעה לראשונה בהפועל הצעיר נימה מפייסת בסוגיית יחסי יהודים-ערבים. ביולי 1909 כתב אהרן דוד גורדון כי אפשטיין הציג 'שאלה גדולה' הדורשת עיון ואין לבטלה במחי יד. השאלה היא כיצד ליצור התאמה בין תביעת היהודים לתביעת הערבים על הארץ. גורדון, שהיה למצפן רוחני, המורה הלכה ומעניק השראה בסוגיית השימוש בכוח לדוגלים ב'מתינות', הניח כי התחרות בין שני הצדדים כבר קיימת והיא גם לגיטימית. הוא סבר כי ניתן לומר בבטחה ש'הארץ תהיה שייכת לאותו הצד, המסוגל יותר לסבול עליה ולעבוד עליה'.⁵⁰ הפסיקה שהעבודה תהיה המנוף בהכרעת גורלה הפוליטי של הארץ שימשה מכשיר הן בידי מי שסברו כי היא מהווה מחסה יעיל לדחיית התנגשות לאומית בלתי-נמנעת והן בידי מי שחתרו להסתייע בדרכי הגשמתה ככלי להפחתת הניגודים. למרות הידיעה שליריבות עם הפועל הערבי על מקום העבודה נודע תפקיד קריטי בקביעת עתידה המדיני של הארץ,

47. חבר המרכז [יוסף אהרנוביץ], 'אמצעי עבודתנו', הפועל הצעיר, 7.12.1909; גורני, השאלה הערבית והבעיה היהודית, עמ' 87-89.

48. קולת, אידיאולוגיה ומציאות, עמ' 113-114; דרויאנוב, ספר תל-אביב, עמ' 118. על התרעומת שעוררה פעילות הפועל-הצעיר ב'אחוזת בית' ראו: ז' שילוני, 'מכתב מארץ-ישראל', הבוקר, כ"ב סיון תרס"ט (11.6.1909).

49. יוסף ברץ, כפר על גדות הירדן, תל-אביב 1960, עמ' 24. ברץ רכש את מקצוע הסתתות בירושלים. כדי להגדיל את הכנסותיו באותה עת קיבל על עצמו עבודה נוספת: דוגמנות עירום בבית הספר 'בצלאל' (שם, עמ' 17-21).

50. א"ד גורדון, 'פתרון לא רציונלי', הפועל הצעיר, 1.7.1909. לעומת גורדון, ויתקין העריך כי הפחדים שעורר אפשטיין ב'שאלה נעלמה' מוגזמים בעיקרם ושעתם טרם באה: 'אחר כך ידאגו בנינו אחרינו!'. יוסף ויתקין, 'כח ההתמדה בתנועתנו', הפועל הצעיר, 30.1.1911. עוד על עמדת גורדון בהקשרים שונים הנוגעים ל'מתינות' ראו במאמרי 'מפלגת הפועל הצעיר לנוכח גילויי אקטיביזם ומתינות אצל ברנר וגורדון', המצוי עמי בכתובים.

בהדרגה חלחלה בחוגי הפועלים ההכרה כי תפקיד מכריע לא פחות ממנה צפון לגורם הבטחוני.

ג. אפיזודות מהשמירה בימי העלייה השנייה

שפרינצק נכח באספה החמישית של הפועל-הצעיר בעת ביקורו הראשון בארץ-ישראל. הוויכוח אשר התנהל באספה היה עבורו חוויה מעצבת בראשית דרכו הפוליטית וטבע חותם עז על השקפתו בסוגיית הכוח.⁵¹ לאחר חודשים אחדים הוא נענה לתביעת המפלגה ועלה ארצה. לעומת שפרינצק, שנקרא לזנוח את לימודי הרפואה בביירות לטובת פעילות כמזכיר הפועל-הצעיר, יצאו בשנת 1911 מנהיגי מפלגת פועלי-ציון, יצחק בן-צבי, דוד בן-גוריון ובהמשך גם ישראל שוחט, לרכוש השכלה משפטית בתורכיה. כאשר שבו בן-צבי ובן-גוריון לארץ עם הגדודים העבריים (שוחט חזר רק ב-1919) הם מצאו את שפרינצק כמתנגד מובהק לדרכם.

מניין נוצרה התנגדות זו? להבנת מקורותיה נבחן מה היה יחסם של חברי הפועל-הצעיר לענייני שמירה והגנה בתקופת העלייה השנייה והשלטון התורכי. כנקודת פתיחה לעיון בנושא תשמש השוואה מאלפת, הנערכת בספר תולדות ההגנה, כדי להבליט מדוע תפקידם של אנשי פועלי-ציון היה מכריע ודינמי בקורות ההגנה על ארץ-ישראל מתפקידם של אנשי הפועל-הצעיר. עורכי הספר בחרו בשני פועלים כטיפוסים מייצגים להבהרת הבדלי הגישה בין המפלגות בשאלות השימוש בנשק והצבאיות. האחד בשם פיק הסתייג מרעיונות 'השומר' בראשיתו וירד מן הארץ. האחר, יהודה זריז, בראותו את חברו השומר, רץ לקראתו בשמחה והתפעלות ונישק את הרובה היהודי בהתלהבות וברטט קדושה. לפי ספר תולדות ההגנה, שעורכיו היו בעלי נטיות אקטיביסטיות מובהקות, 'צעירים מבני סוגו של פיק [פיק] נמשכו אחרי מפלגת הפועל הצעיר, ואלה הדומים ליהודה זריז פנו ל"פועלי ציון".⁵² כלומר, דבקות בארץ-ישראל מחייבת אחיזה בנשק והערכת העוצמה הגלומה בו לשם הגשמת הציונות. הלקח הנחבא מן העין במבט ראשון הוא, שלפי ספר תולדות ההגנה לו התקבלה דרכו של הפועל-הצעיר בענייני הגנה המפעל הציוני היה עלול להיחרב. הם חיוו דעתם כי בהפועל-הצעיר 'לא הגיעו לכלל תפישת ערכו של מפעל זה [השמירה] מבחינה מדינית וציונית רחבה והסתפקו בטיפול נקודות כיבוש בודדות שאין קשר ביניהן. מבחינה זו פיגרו אנשי "הפועל הצעיר" שנים רבות אחרי צרכי הישוב והארץ'.⁵³

קביעה חד-משמעית זו אינה ממצה כלל את אופני הפעולה של הפועל-הצעיר ושל חבריו ואת השקפתם בענייני שמירה והגנה. בשלב ראשון די להעיר כי משה סמילנסקי הוא המקור

51. שפרינצק, אגרות, ב, עמ' 24-25; הנ"ל (לעיל הערה 46), עמ' 282-283.

52. ספר תולדות ההגנה, א, חלק ראשון, עמ' 143-144.

53. שם, עמ' 292.

לסיפור על הסתייגותו של פיק מהנשק. אותו פיק היה חבר ה'קולקטיב' בסג'רה, הגוף שהיה גם מוקד ההתארגנות של 'בר גיורא', וסמילנסקי הוא האיש שחשף כזכור את דבר קיומו של 'בר גיורא'. ברקעה של החשיפה עמדה תגובתו הנסערת של פיק לפני סמילנסקי, כלפי גילויי הצבאיות שהחלו לבצבץ בקרב ה'קולקטיב'. פיק יצא לשנתיים לגולה והתכוון לשוב ארצה, אך מת לפני שובו. בנסיעתו לחו"ל נהג פיק כמו רבים מהידועים באנשי העלייה השנייה. מוגזם להקיש כי התנהגותו של פיק בסג'רה ייצגה את היחס שרווח בפועל-הצעיר לשאלת זכותם של היהודים להגן על חייהם, רכושם, כבודם ומפעלם בארץ-ישראל. עדות לכך שגם סמילנסקי החזיק בדעה זו אפשר למצוא בעובדה שהחלק השני של מאמרו, שסקר את תגובת פיק להתנהגות אנשי 'בר גיורא' ב'קולקטיב', הוקצה לתיאור גורלו של משה ברסקי, חבר דגניה שנרצח בנובמבר 1913 לאחר שנאבק בתוקפיו וכנראה אף הרג אחד מהם.⁵⁴ כלומר, קו השבר בנושא השמירה והגנת הארץ ששורטט בספר תולדות ההגנה אינו מובן מאליו.

זווית ראייה מעניינת, בת המקום והזמן וגם חפה מאינטרס, באשר להבדלי האופי בין חברי פועלי-ציון לחברי הפועל-הצעיר מספקת הבחנתו של מנהל החווה בסג'רה, אליהו קראוזה: אנשי פועלי-ציון, העריך, הם סוציאליסטים, אמיצים ובעלי גאווה; אנשי הפועל-הצעיר הם 'אלמנט שקט יותר, אמיץ פחות, גא באותה מידה'. קראוזה שכתב למעסיקיו ביק"א בשנת 1910, טרח להרגיעם: 'בגיל שלושים, לא תבדילו עוד, באשר לרעיונות, בין פועלי ציון לבין הפועל הצעיר, ובין שני אלה לבין המתיישבים הוותיקים, שהגיעו ב-1882'.⁵⁵

רבים מחברי הפועל-הצעיר התנסו בתפקידי שמירה בפרק-זמן זה או אחר במהלך עבודתם במושבות בימי העלייה השנייה. עמם נמנו אליעזר שוחט, אהרנוביץ, נחום טברסקי, שלמה צמח, צבי סחובולסקי, יוסף בוסל, נתן חפשי ומאיר רוטברג. עם זאת, מוטב שלא להפריז בערכה של ההתמסרות שגילו אנשי הפועל-הצעיר למלאכת המגן במכלול פעילותם באותם הזמנים. עיקרה הוקדש, כפי שהודה צמח, לשמירה מפני תנים וגמלים שעברו בצדי הכרמים, וכלי התגוננותה הייחודיים היו הקשה על פחים ושירה, כעדות לעירנותם. גורדון הוסיף לשמור בשיטה זו, מצויד בצפצפה, גם כעבור שנים אחדות בעת שגר בדגניה. אחרים הצטיידו בנשק: שמואל דיין כחלק מהיערכותו לקראת עלייה לגליל; יצחק לופבן עשה כן

54. משה סמילנסקי, 'דמויות מה"עליה השניה"', הארץ, 23.5.1947. על בסיס מאמר זה נכתב חיבורו של סמילנסקי שנכלל בספר העליה השניה (ברכה חבס [עורכת], תל-אביב 1947), ועליו מסתמך ספר תולדות ההגנה בתיאורו. במאמר בהארץ נקרא 'פיק' בשם 'פיק'. כך גם הוא נזכר במקורות הבאים: טבת, קנאת דוד, א, עמ' 514; סעדיה פז, זכרונות, חיפה 1963, עמ' 32-33.

55. מכתב אליהו קראוזה ליק"א, 28.7.1910, הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי JCA 271/1. ראו גם: אסתר ינקלביץ, 'סג'רה ומקומה בוויכוח על אופייה של ההתיישבות בארץ-ישראל בראשית המאה העשרים', עבודת גמר לקבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת חיפה 1996, עמ' 107.

לצורכי הגנה אישית. לחברתו כתב בסרקוזם: 'הרי אני מעכשיו "גיבור מלחמה" [...]"שטן קטן" על מתניי'.⁵⁶

בשנים 1908-1909 החל להתגבש רעיון ההתיישבות העצמאית של הפועלים. בקבוצות שעלו לעין גנים, דלייקה ואום-ג'וני בלטה נוכחותם של חברי הפועל-הצעיר. לרגל הקמתה של דגניה על-ידי 'הקומונה החדרתית' באוקטובר 1910, נחשפה לראשונה הגישה שהנחתה אותם בהגנת יישוביהם. הם הגשימו את עקרון השמירה העצמית בעקיבות רבה וויתרו כמידת יכולתם על שמירה מקצועית. תפיסתם גרסה כי כשם שאיש הקבוצה צריך לעבוד את משקו בידיו, כן הוא צריך לשמור על משקו וכבודו. היא התבטאה במימרה: 'עובד אדמתו – שומר יבולו'. כמה מחברי דגניה בראשיתה גילו רגישות רבה למילוי מצוות השמירה, בהם יוסף ברץ, שמואל דיין, צבי זלצמן (יהודה), חיים צדיקוב, ישראל בלוך ויצחק בן-יעקב.⁵⁷ הללו, יחד עם שמעון דוד יפה, אברהם האפט, לוי שקולניק (אשכול), יעקב פת ודוד סברדלוב, נמנו עם אנשי הפועל-הצעיר שעתידים ליטול חלק פעיל בארגון 'ההגנה' לשלוחותיו, אף-על-פי שהמעיטו להשמיע קולם במפלגה, בדיונים שהשיקו לנושאי ביטחון ומדיניות.⁵⁸ מי שביטא דעות אקטיביסטיות, במושגי הפועל-הצעיר, היו בעיקר אליעזר שוחט ואהרנוביץ.

בין הפועל-הצעיר לארגון 'השומר'

במפלגת הפועל-הצעיר ראו חשיבות בקיומו של ארגון 'השומר', אף שרק שלושה מאנשיה נמנו עם שורותיו: חיים פיינברג, יעקב פת ושלמה לבקוביץ (לביא).⁵⁹ בפריפריה הקרובה לחוגי 'השומר' ניתן למנות גם ארבעה חברים נוספים מהפועל-הצעיר: אברהם יוסף ברל, צבי זלצמן (יהודה), שמעון דוד יפה ויהושע מנות.⁶⁰ בהפועל-הצעיר ניכרה מגמה לשמר את זיקתם למפלגה של חברים הקרובים לה בדעותיהם, גם אם פנו לעסוק במלאכת השמירה.⁶¹

56. צמח, בראשית, עמ' 58; שמואל דיין, 'בדגניה', בתוך: מ' קושניר (עורך), א.ד. גורדון: זכרונות ודברי הערכה, תל-אביב 1947, עמ' 50; שמואל דיין, על גדות ירדן וכנרת, תל-אביב, עמ' 38-39; שפירא, הפועל הצעיר, עמ' 60, 211-212; מכתב יצחק לופבן ללאה חברתו (לימים רעייתו), י"ד כסלו תרע"ג (24.11.1912), הפועל הצעיר, 11.8.1953.

57. עדות יוסף ברץ, את"ה 11.26; עדות חיים צדיקוב, שם, 117.4; עדות יוסף נחמני, שם, 36.6; ישראל בלוך, 'מראשית כנרת ודגניה', בתוך: חבס (עורכת), ספר העליה השנייה, עמ' 408-410; דיין, על גדות ירדן וכנרת, עמ' 32-33, 56; ברץ, כפר על גדות הירדן, עמ' 18. מלכתחילה נועדו שניים מחברי דגניה לעסוק בשמירה: שם, עמ' 8; ספר תולדות ההגנה, א, חלק ראשון, עמ' 289-291.

58. שפירא, 'יוסף ברץ איש דגניה' (לעיל הערה 13), עמ' 36.

59. גולדשטיין, בדרך אל היעד, עמ' 41.

60. על חברותו של ברל בהפועל-הצעיר ראו: י. ת. ברנר, 'ציונים', הפועל הצעיר, 28.8.1911; שפרינצק (לעיל הערה 46), עמ' 282. ש"ד יפה, 'מפתח-תקוה לכנרת', בתוך: חבס (עורכת), ספר העליה השנייה, עמ' 369. עדות יהושע מנוח, אי"ט, חטיבה 25, מיכל 1, תיק 4.

61. שפרינצק, אגרות, א, עמ' 16.

מנהיגות 'השומר' לא עודדה את חברי הפועל-הצעיר להצטרף לארגון, מה עוד שהוא זוהה עם המפלגה המתחרה – פועלי-ציון. בהפועל-הצעיר נרתעו מהפיכת ההגנה העצמית והשמירה לאידאל, שכן חששו מגריעה בערכו של אתוס העבודה. הם סירבו להכיר בארגון 'השומר' כגרעין לכוח יהודי מזוין כלל-ארצי וצידדו בהתארגנות על בסיס מקומי. לכך נוספה ההסתייגות מן הגינונים המיליטריסטיים והשחצניים שאפיינו לעתים את 'השומר', וכן מן הנופך של רומנטיקה מזרחית שנכרך באימוץ סממנים מהווי החיים הברדווי. שפרינצק ייעץ ליעקב פת להימנע מלהיכנס ל'השומר' בנימוק: 'סוס ועביה מקלקלים את האדם'. ב'השומר' פירשו זאת כאמתלה.⁶² אווירת החשאיות שבאמצעותה טיפח 'השומר' את הרוח השורה בקרבו נהדפה בנימת זלזול, באמירה כי אגודת הסתרים היחידה בעולם שאמנם יש לה מה להסתיר היא 'המאפיה האיטלקית'.⁶³ אהרנוביץ ידע גם לשבח את פועלו של 'השומר'. לעומתו, שפרינצק פקפק בשיקול דעתו של 'השומר' והזהיר לבל יהיה 'מקצוע "ההגנה" [...] דבר שבהפקר, כעין ספורט צדדי של חוגים בלתי אחראים ובלתי קרואים לדבר'.⁶⁴

היחסים העכורים בין הפועל-הצעיר לארגון 'השומר' נחשפו באורח יוצא-דופן בקיץ 1909. אנשי 'השומר' החליטו ללמד לקח את מאיר רוטברג, חבר הפועל-הצעיר, ששלל את אגודתם עקב התנגדותו לכל ארגון צבאי. באחד הלילות חטפו שניים מהם, יוסף לישנסקי ומאיר חזנוביץ, את הנשק מרוטברג, ששמר בחוות כנרת בעונת הקציר. יחזקאל חנקין, שאף הוא היה בסוד המעשה, הטיח ברוטברג שלכאורה נגנב רובהו בידי ערבים: 'לו היה זה אצל עם אחר היו נוהגים במאיר אחרת', משמע מעמידים אותו לדין ואולי אף הורגים אותו בעוון הזנחה נפשעת של כלי המגן שהופקד בידיו. רוטברג, שנודע בכינוי 'מלך המעדר' בזכות כושר עבודתו, פוטר ממשרתו ושקל להתאבד. לבסוף התגלה התעלול ובעקבות לחץ שהפעיל רוטברג על ישראל שוחט ושמואל הפטר, מראשי 'השומר', הוחזר לו כעבור כמה שבועות נשקו והוא שב לתפקידו. הפרק בענייני שמירה שלימדו אנשי 'השומר' את רוטברג בכנרת היה לאחד מסיפורי הפולקלור הידועים מראשית דברי ימיה של תנועת העבודה. הוא

62. ישראל שוחט (לעיל הערה 27), עמ' 34; ספר תולדות ההגנה, א, חלק ראשון, עמ' 287-292, 304; שפירא, הפועל הצעיר, עמ' 211-217; שפירא, חרב היונה, עמ' 108-109; גולדשטיין, בדרך אל היעד, עמ' 40-41; אליעזר לובראני (עורך), דרכו של אדם: קובץ לזכרו של יעקב פת, הרצליה 1968, עמ' 16-17. חיים פיינברג כתב שהמimרה השגורה אז (סביר להניח שבחוגי הפועל-הצעיר – שאליו השתייך) היתה, 'כי באנו ארצה על-מנת לעבוד, והשמירה טובה בשביל הולכי בטל'. חיים פיינברג, 'זכרונות', בתוך: קובץ "השומר", תל-אביב תרצ"ז, עמ' 183.

63. יוסף אהרנוביץ, 'כלפי פנים', הפועל הצעיר, 1.11.1912; מקום חותם הועד, 'מכתבים אל המערכת, א', האחדות, ח' כסלו תרע"ג (19.11.1912); יעקב רבינוביץ, 'רשימות', הפועל הצעיר, 6.12.1912 (מכאן הביטוי 'מאפיה איטלקית').

64. תמידי [יוסף אהרנוביץ], 'לעניני השעה', הפועל הצעיר, 31.10.1913; יוסף שפרינצק, 'תקופת המעבר בעבודת המשרד הא"י', הפועל הצעיר, 7.8.1914; בן-יוכבד [שניאורסון], 'עם ספר "השומר"', במפנה, 19.3.1937, 19.4.1937.

נהפך לאחד מנדבכי הנצחת דימוי 'הפועל-הצעיר' ניק' הבטלן, שאינו מעריך כראוי את הנשק.⁶⁵ באוקטובר 1912 האשים אלכסנדר זייד, מבכירי 'השומר', את מאיר רוטברג והפועל-הצעיר בחתירה תחת ארגונו באמצעות הקמת גוף מתחרה, שנקרא 'הנוטר'. רוטברג והפועל-הצעיר דחו על הסף את הטענה השקרית, ולאחר בירור נאלץ זייד לחזור בו.⁶⁶ בן-ציון ישראלי, ידידו הקרוב של רוטברג, ראיין לימים את רוטברג ואת נח נפתולסקי על פרשת חטיפת הרובה. שאל אביגור צירף לתעודה המנציחה את הפרשה הערה משלו: 'חומר זה יש לראותו כסודי ביותר ומכוון להדרכתם הכללית של כותבי "תולדות ההגנה". בשום צורה אסור שיתפרסם בדפוס. ס"ס [סוף-סוף] לא במעשה זה נתגלמה מהותו היסודית של "השומר" וערכו. אך הכותב חייב לדעת גם את "הצד השני של המטבע".⁶⁷ אנקדוטת חטיפת הרובה ומשפט החברים מעניקים מבע לתחושה שרווחה, שלא כל הפועלים מתייחסים באמות-מידה דומות לנשק ולעוצמה הגלומה בו כגורם משמעותי בהגשמת הציונות. מעבר לתחושה זו, ניכר חששם של אנשי 'השומר' מפני פעילות עצמאית של פועלים בתחום השמירה, מבלי להיות כפופים לארגונם או לחסותם.

עם זאת, אין להתעלם מתרומתו של המגע האישי, שנוצר בין פועלים השייכים למסגרות שונות, להקהיית גילוייהן של מחלוקות אידאולוגיות בחיי היומיום. יחדיו הם התמודדו עם מצוקת הקיום והבדידות. החברותא בין שותפים לדרך ולרעיון, שהמציאות הדינמית של הווייתם הפגישה אותם שוב ושוב בנקודות יישוב שונות, גישרה לא אחת על מתחים שניזונו מעקרונות מנוגדים.⁶⁸ לדוגמה, הם השכילו לשתף פעולה בבלימת תופעת האלימות בעת השביתה בחוות סג'רה בשנת 1914. אליעזר שוחט הזהיר אז כי הנוטים למעשי אלימות ב'כיבוש עבודה', 'החפצים לגרש באבן את הזכוב לבל יעקוץ אותנו, יפוצצו בה את ראשנו'.⁶⁹ חברים מהפועל-הצעיר ומ'השומר' נמצאו בצוותא במקומות כגון רחובות, חדרה, סג'רה,

65. ספר תולדות ההגנה, א, חלק ראשון, עמ' 288; שפירא, הפועל הצעיר, עמ' 213; משה סמילנסקי, 'בעל המעדר והשלח', בתוך: יוסף שפירא (עורך), מאיר רוטברג: עשרים שנה למותו, תל-אביב 1971, עמ' 12-13; חיה רוטברג, 'צעדים ראשונים', שם, עמ' 32; שאול אביגור, 'לדמותו', שם, עמ' 52.

66. 'משפט זייד-רוטברג', בתוך: שפירא (עורך), מאיר רוטברג, עמ' 80-84; ספר תולדות ההגנה, א, חלק ראשון, עמ' 288.

67. 'פרשת הרובה', את"ה 19.43. בארכיון לתולדות ה'הגנה' נהגו כמצוותו של אביגור ורק בשנת 1995 נפתח התיק לעיון החוקרים. ההדגשה במקור.

68. עדות יוסף ברץ, את"ה 11.26; עדות חיים צדיקוב, את"ה 117.4. חבר 'השומר' מרדכי יגאל תיאר את מעלות המפגש בחדרה בין אנשי 'השומר' לחברי 'הקומונה החדרתית', שעתידיהם היו לייסד את דגניה: 'לגבי עצם הפעולה והמטרה כמעט שלא היו הבדלים בינינו. תודות להם שינינו את הדעה המקובלת ש"הפועל-הצעיר-ניק" הוא בטלן ומוכשר רק להיות מורה או פקיד. ראינו בהם דוגמא חיה של פועל מצוין בכל המובנים וחשבנו שעם כאלה נוכל לעבוד יחד [...] לולא הרעיון, שמתפקידנו השומרי הוא לכבוש מקומות חדשים ולמסרם לאחרים לאחר-מכן – יכולנו לעבוד ולהישאר אתם ואולי גם להתמזג לקבוצה אחת'. ראו: מרדכי יגאל, עלי אוכף, תל-אביב [ללא שנת הוצאה], עמ' 36.

69. שפירא, עבודה ואדמה, עמ' 147-155, 402-403; יונתן פרנקל, נבואה ופוליטיקה, תל-אביב 1989, עמ' 476-477; נקדימון רוגל, היוצאים אל ארץ צפון, ירושלים 1987, עמ' 35-36.

דלייקה, אום ג'וני ומצפה, וכן בגופים חקלאיים, כמו 'החורש'. בייחוד ניכרה מידת האחוה ביניהם כאשר נתבעה היחלצות מידית לסיוע, בזמן התנכלות של שכנים ערבים ובדווים.⁷⁰ מקרה קלאסי, המדגים רוח זו, הוא האופן האוהד והתומך שבו הקנה איש 'השומר', מאיר חזנוביץ, את רזי השמירה לשמעון דוד יפה, חבר הפועל-הצעיר, כדי שיוכל למלא את התפקיד בחוות כנרת.⁷¹

אין להסיק ממה שנאמר לעיל כי ערכם של הניגודים האידאולוגיים היה מבוטל. אנשי 'השומר' נהגו לכנות בשם הגנאי 'שמן זית זך' את חברי הפועל-הצעיר בכלל ואת חברי דגניה בפרט, משום שייחדו את מרב תשומת הלב לחייהם הפנימיים ובשל הדרך ש'קידשו כל דבר השייך לחיים אלה'.⁷² בבואו לסכם את מפעלה של קבוצת דגניה בחלוף אחת-עשרה שנה, כתב אהרנוביץ: 'היא כבשה ארבעה כיבושים בבת-אחת: את הקרקע, את העבודה, את העובדים לעבודה – ואת יצר הניצול. ויש המוסיפים: היא גם חינכה אנשים לחיים ולעבודה משותפים'. אהרנוביץ מצא עדות בקברים המרובים שעל חופי הכנרת והירדן, שלא בנקל עלתה לדגניה הצלחתה זו.⁷³ מקומה של השמירה נפקד. לחסר זה נודעת חשיבות מיוחדת דווקא משום שבא מעטו של אהרנוביץ, אשר ייחס משקל רב לשמירה. הסיבה להשמטה לא היתה מקרית. אהרנוביץ סבר כי 'השומר', מעבר להנחלת השמירה כצו הזמן שראוי גם להיהרג בעבורו, שואף לפתח בקרב הצעירים אידאולוגיה מיליטריסטית לקראת מצבים פוליטיים עתידיים. מניה שוחט סיפרה, בהספידה את אהרנוביץ, כי הלה טען כלפיה שהכיוון של 'השומר' 'מסוכן בפוטנציה שלו. היום הוא מתכוון להגנה, ובמשך הזמן יתפתח לכוח השואף להתקפה'. על רקע זה, הוא שב וטען כלפיה בימי מאורעות 1921, 1929, 1936: 'המוסר היהודי יסודו בפרינציפ מוחלט: לא תרצח! ואין לעשות קומבינציות ופירושים שונים לפרינציפ הזה'.⁷⁴ דווקא לופבן, שהוסיף מעת לעת לשלח את חציו בארגון 'השומר', ידע להזכירו כחלק מפנתאון העלייה השנייה, לצד 'החורש', סג'רה וכנרת.⁷⁵ משמע, הערעור על חלק ממעשי 'השומר' וכן על אורחות חיי אנשיו והתנהגותם לא היה בו כדי להעם את ההכרה במרכזיותו ובחשיבותו במכלול פועלה של תנועת העבודה בשנות הבראשית שלה, אף בעיני מי שדגל ב'מתינות' פוליטית. בו בזמן, גם אותם חברי הפועל-הצעיר שהתייחסו

70. זו (צבי זלצמן-יהודה), 'מכתב מחדרה', הפועל הצעיר, 21.3.1913; עדויות יוסף ברץ, את"ה 11.26; חיים צדיקוב, את"ה 117.4; תנחום תנפילוב, 'תמרורי דרך', ניב הקבוצה, חשון תרצ"ו; הנ"ל, 'מימים ראשונים', ניב הקבוצה, כסלו תשט"ו; מרים ברץ, 'עם ברלה שווייגר', שם; בלוך (לעיל הערה 57), עמ' 410-411; ספר תולדות ההגנה, א, חלק ראשון, עמ' 290.

71. ראו: ש"ד יפה, 'בכנרת', בתוך: קובץ 'השומר', עמ' 244-255. גם מקרה זה לא היה חף מאנקדוטה מבדחת, שהעידה על היריבות הארגונית. חזנוביץ סנט ביפה, לאחר שראה כיצד הוא מתלבש לקראת השמירה: 'נו, נו! הפועל-הצעיר ניק! מה התכרבלת לך בעבאיה כזקנה?'.

72. צבי נדב, מימי שמירה והגנה, תל-אביב 1954, עמ' 73, 93.

73. יוסף אהרנוביץ, 'חזון הימים – מושב עובדים', מעברות, א, ב (תר"פ), עמ' 230.

74. מניה שוחט, 'הצו המוסרי', דבר הפועלת, 29.5.1938.

75. יצחק לופבן, 'העליה השניה והציונות', הפועל הצעיר, 24.3.1929.

ביתר אהדה למפעלו של 'השומר', נחרדו מפני האופקים הצבאיים-פוליטיים שחבריו חתרו אליהם, וחששו שמא קסם הצבאיות הכובשת יחנך צעירים לנטוש את האמונה העיקשת בעבודה, במדע וברוח כאמצעים המכריעים בתחיית העם היהודי בארצו. ההשקפות המנוגדות בסוגיית השמירה הודגשו בקיץ של שנת 1913.

מאורע זרנוגה

ב-23 ביולי 1913 נכנסה קבוצת ערבים רכובים על גמלים לכרם ענבים שנמצא בין ראשון-לציון לנס-ציונה. הם החלו לבצור אשכולות ענבים. אחד השומרים זיהה אותם, והם חטפו ממנו את נשקו. על רקע זה התעורר עימות בין עשרות מתושבי האזור היהודים לתושבי הכפר זרנוגה, לשם נמלטו הגנבים. במהלך ההתנגשות נהרג אחד הערבים. כמה שעות לאחר מכן נמצאה סמוך לנס-ציונה גופתו של השומר, שמואל פרידמן, שחש לסייע לחבריו אך הגיע לאתר התקרית לאחר סיומה. אהרנוביץ כתב בתגובה להתרחשויות, כי 'במצב פראי זה, שבו נמצא עם הארץ, אין הוא מסוגל להבדיל בין גנבת אשכול ענבים ורציחת איש באופן היותר אכזרי'. הכרחי לזכור זאת 'ולהיזהר מלהוציא את בנינו להורג בעד אשכול ענבים. לא זהו הגיבור שחיוו הם תמיד הפקר, כי אם זה שיודע להפקיר את חייו בשעה הצריכה לכך'.⁷⁶

חוד הביקורת של אהרנוביץ כוון להתריס נגד מתן משקל יתר לאלמנט הכבוד, להתריע על הזלזול בערך החיים ולהזהיר מפני אי-הבנתם של תנאי המציאות השוררת בארץ. הקביעה הזאת עוררה זעם רב בארגון 'השומר'. חבריו האשימו את הפועל-הצעיר ב'פחדנות'. המינוח הנדון נהפך לסמל ביחסיו המתוחים של הארגון עם הפועל-הצעיר, ולמוטיב מאבחן ששב ונזכר בכתביהם של בני התקופה.⁷⁷ כמה שנים קודם לכן, בראשית ימיה של דגניה, הותקפו צבי יהודה ושרה מלכין בדרכם מטבריה לכנרת בידי ערבים שביקשו לשדוד את הפרדה והחמור שרכבו עליהם. יהודה, 'איש השמירה האמיץ ביותר בין אנשי המשקים ובקבוצות מחוץ ל"השומר"', ניהל עמם חילופי יריות, הפרדה נפגעה, אך השניים הצליחו לפלס את דרכם חזרה. 'ג'דה היתה האישה', סיכם לימים את התקרית אחד המתנקשים.⁷⁸ כלומר, מעבר

76. תמידי [אהרנוביץ], 'לעניני השעה', הפועל הצעיר, 1.8.1913. ההדגשה במקור; ספר תולדות ההגנה, א, חלק ראשון, עמ' 241-242, חלק שני, עמ' 724. על החקירה בעקבות האירוע ובידוי הראיות לצורך הסרת האחריות לתקרית מכתפי היהודים ראו: משה סמילנסקי, כתבים, ט, תל-אביב תרצ"ה, עמ' 128-138.

77. פנחס שניאורסון נתלה בביטוי של אהרנוביץ כדי לקבוע: 'עיתון הפועל הצעיר שפך על "השומר" קיתוני לעג. כלום ראוי הדבר שיקריב חברים בעבור אשכול ענבים או עדר? כך תפסה אז מפלגת הפועל הצעיר את מהותו ההיסטורית של "השומר"'. פ' בן-יוכבד [שניאורסון], 'בימי "השומר" ו... בימי ה"הבלגה"', במפנה, 4.9.1936; ספר תולדות ההגנה, א, חלק ראשון, עמ' 288-289. ההדגשה החוזרת של הביטוי 'אשכול ענבים', המלמדת עד כמה היה המונח טעון בעיני בני התקופה גם בחלוף העתים, שם, א, חלק שני, עמ' 721; גולדשטיין, בדרך אל היעד, עמ' 41.

78. יוסף ברץ, 'שרה מלכין', הפועל הצעיר, 1.3.1949; שמואל דיין, 'צבי יהודה - חמישים שנות פועל בארץ', דבר, 24.5.1956; דיין, על גדות ירדן וכנרת, עמ' 53.

לוויכוחים העקרוניים שהומחשו באפיוזדות שנסקרו כאן, בשדה העשייה ידעו גם אנשי הפועל-הצעיר לגנון על רכושם ואף לסכן את נפשם בעת הצורך. עשרים וחמש שנה לאחר מותו של ברליה שווייגר הונחה מצבה על קברו בטבריה. יוסף ברץ אמר בטקס: 'אינני יודע למה היה מגיע היסטוריקן בניתוחו ההיסטורי את רעיון השמירה בתקופה ההיא. בשל מה סכנו את עצמם צעירים יהודים [...] בשל פרד, בשל פרה, בשל שק שיבולים [...] לא היה כאן חשבון כספי בלבד; היה בה בשמירה ערך לאומי וערך מוסרי'.⁷⁹ אז כבר טושטשה המחלוקת הקונקרטית, ואת בני התקופה הדאיג יותר ניסיון ציני להסיט את הדגש בתיאור התנהגותם ממשמעותה בפועל בימים עברו לדאגה פרוזאית וחסרת הוד שמא יאבד הרכוש שהופקד ברשותם.

ד. ימי מלחמת העולם הראשונה

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה באוגוסט 1914 העלה שפרינצק את התביעה לחדול משיטת העלמת העין בשאלת היחסים בין היישוב לערבים. נקודת המוצא מבחינתו לשינוי הגישה לא היתה המתיחות עמם אלא התבססות היישוב, ה'דורשת קביעת גבולים בין שני הלאומים'. הוא קרא להביא בחשבון את קיומו של 'גוף לאומי שני' בארץ.⁸⁰ בהכרה ובהודאה הפומבית בקיומה של תנועה לאומית ערבית בארץ-ישראל הקדים שפרינצק את שאר מנהיגי תנועת העבודה.

היחס לצבאיות

הבדלי גישה בקרב הפועלים בסוגיית מקומו של הצבא בחיי היישוב הנבנה ובסוגיית תפקיד הגיוס לצבא, במכלול האמצעים להגשמת הציונות, הסתמנו עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה ואף קודם לכן, בימי מלחמת הבלקן. ביוזמתו של ישראל שוחט ובגיבויים של פועלי-ציון, נערכו בחוגי 'השומר' להתנדב לשירות בצבא העות'מני בשלהי 1912 ובראשית 1913, כחלק מן ההשקפה שחתרה לשכנע את השלטונות התורכיים בנאמנות הקהילה היהודית בארץ-ישראל, ושמגמתה ארוכת הטווח היתה לזכות בדיבידנד עתידי בדמות הרחבת הזכויות המדיניות המוקנות ליהודים. גישה דומה, אם כי מונעת לא מעט מחרדה קיומית לגורלו של היישוב, גילו אנשי פועלי-ציון בראשותם של בן-צבי, בן-גוריון ושוחט, לאחר הצטרפות תורכיה למלחמת העולם הראשונה באוקטובר 1914. הם פעלו להקמת מיליציה עממית, שיתגייסו אליה צעירי היישוב, ובאמצעותה יפגינו בגלוי פטריוטיזם לתורכיה ונאמנות בעת

79. יוסף ברץ, 'עם גלוי המצבה לדב שוייגר ומ. זידלין - שניהם מאנשי ההגנה והשמירה', הפועל הצעיר,

17.2.1944. ברליה שווייגר היה מהבולטים באנשי 'בר גיורא'. נפטר מהרעלת דם מחמת הזנחת הטיפול

בפציעה שנגרמה לאחר שערבים תקפו אותו מהמארב ב-1909.

80. שפרינצק, 'תקופת מעבר בעבודת המשרד הא"י', הפועל הצעיר, 7.8.1914.

צרה לשלטון, ייצרו יחידות שיגנו על שלומו של היישוב בימי המלחמה, יאזנו התגייסות ערבית צפויה וינצלו את ההזדמנות 'להראות בפעם הראשונה למעשה עד כמה אנו מסוגלים להגן על ארצנו ועל כבוד מולדתנו'; כלומר, לרכוש התנסות מעשית בשדה הקרב, ולא פחות חשוב מכך – ליצור מורשת קרב, שתחנך את העם להפנים את כורח המאבק ועילויו. התורכים דחו את נסיונותיהם של פועלי-ציון וחוגים אחרים ביישוב להקים מיליציה יהודית עקב חששם מהתססת הערבים ומהשאיפות המדיניות מרחיקות הלכת של יוזמי הגיוס היהודים. עם זאת, נסיונות אלה סימנו קו ברור מבחינת הגישה האוהדת ביסודה לצבאיות, שאפיינה את פועלי-ציון.⁸¹

לעומת זאת, בהפועל-הצעיר רווחה נימה שונה ביסודה בנוגע לצבאיות. הערכתו של ויתקין כי 'עבודת הצבא תיהפך לחזיון נורמלי בחיינו ותהי לאחדים גם מקור של כבוד ופרנסה', לא נסלחה לו.⁸² גורדון חלם עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה להביע את התנגדותו לה באמצעות נפילה בקרב כחייל בשירות אנגליה, הלוחם נגד הגרמנים,⁸³ אך זה היה סוג של אקט מחאה מוסרי שחלק בינו לבין קרוביו, ותו לא. יחסו של הפועל-הצעיר להשתתפות יהודים בצבאות עמי אירופה הלוחמים זה בזה נקבע כבר בראשית הקרבות. אהרנוביץ כתב כי היהודים ממלאים את התפקיד הקומי בטרגדיה האירופית. 'מלבד מאות האלפים שיצאו למלחמה מתוך הכרח, בבחינת "כצאן לטבח יובל", יש לנו גם אלפי "מתנדבים" בכל הארצות, היוצאים מרצונם הטוב לשפוך דםם ודם אחרים ולהגן על "המולדת"'. ובעוד הם מראים בשדות הקטל את גבורתם בפטריוטיזם, עורכים בביתם פוגרומים למשפחותיהם שהתעגנו.⁸⁴ נקודת מוצא זו, המבקרת השתתפות פעילה של יהודים במלחמת העולם הראשונה גם כאשר אין בה הכרח להגנת נפש יהודית ולצורכי הישרדות לשמה, היתה עמדת הפתיחה לדיון בשאלה שהונחה בחלוף שנים אחדות של הקזת דם לפתחו של כל צעיר ביישוב – האם להתגייס לצבא הבריטי? בעוד חוגי פועלי-ציון מטפחים את רעיון המיליציה העממית, לופבן גרס כי החובה הלאומית של בני היישוב בעת הזו היא לשנן: 'על שלושה דברים עולמנו עומד: על קרקע עברית, על עבודה עברית ועל השפה

81. קול קורא מאת ועדת ההגנה שעל-יד ועד ההתעתמנות, 'השבוע – ירושלים', הפועל הצעיר, 1.1.1915 (מכאן הציטטה); מתתיהו מינץ, "השומר" ורעיון ההתנדבות לצבא העות'מאני, עיונים, 1 (1991), עמ' 15-27; גולדשטיין, בדרך אל היעד, עמ' 46; יעקב מרקוביץקי, בכף הקלע של הנאמנויות: בני היישוב בצבא התורכי 1908-1918, רמת אפעל 1995, עמ' 31-34, 41-44. לא הכול בחוגי פועלי-ציון ששו לרעיון ההתנדבות לצבא. ראו: סג"נהור, "הפטריוט", האחדות, כ"ו אב תרע"ד (18.8.1914).

82. ויתקין, 'כח ההתמדה בתנועתנו', הפועל הצעיר, 30.1.1911. אליעזר שוחט שערך את כתבי ויתקין מחק פסוק זה מפני שסבר כי מדובר ב'פליטת עט או פליטת מחשבה חטופה בשטף הכתיבה. כי עבודת הצבא אינו ענין של כבוד ופרנסה, כי אם חובה אזרחית, חובת ההגנה וההתכוננות להגנה בפני צר ואויב. זה הכרח מפני שעדיין לא נתקיימה נבואת ישעיהו "וגר זאב עם כבש"'. מכתב אליעזר שוחט ליהודה ארז, 28.1.1958, בתוך: שוחט, בנתיבי עבודה, עמ' 121-122.

83. ברנר, 'שרידי שיחות נוספות', כתבים, ד, עמ' 1459-1460.

84. יוסף אהרנוביץ, 'בפני המאורעות', הפועל הצעיר, 20.10.1914.

העברית!⁸⁵ אם כן, כבר בפתח המלחמה שורטטו קווי המתאר הפוטנציאליים להתנגשות החזיתית בחוגי הפועלים בדבר סדרי העדיפויות בבניית היישוב ובקביעת גורלו כאשר תוצב זה לעומת זה הבררה – לצבא או לעבודה.

'הקבוצה היפואית'

לנוכח התפשטות המלחמה התארגנה 'הקבוצה היפואית'. היא עסקה בריכוז כוחות ובאיסוף נשק כהכנה להגנת תושבי תל-אביב ויפו. חלק ניכר ממייסדיה ופעיליה, בהם סעדיה שושני, דוד ואהרן סברדלוב, שלום פחטר וחיים צדיקוב, היו אנשי הפועל-הצעיר. דרכם הצטלבה במגמת חברי 'ההסתדרות המצומצמת' של בוגרי גימנסיה 'הרצליה', שהזדהו מבחינה רעיונית עם הפועל-הצעיר. שניים מהם, דב הוז ואליהו גולומב, לימים מראשי אחדות-העבודה ו'ההגנה', שבו לעיר לאחר שהות של כמה חודשים בדגניה. בתקופת עבודתם במקום התרחשה שרשרת של שלושה מקרי רצח בגליל, שחשפה אותם בצורה מוחשית לבעיות הגנת הנפש, הרכוש והכבוד היהודי. גולומב כתב בעיצומם של האירועים: 'בכיבוש הארץ צריכים אנו ללכת צעד אחרי צעד בשדה המלחמה, לפסוע על פגרים וללכת, מבלי לראות את החומה לנגד עינינו [...] מוכרחים אנו למצוא דרכים לכיבוש הקרקע, להערת הלבבות בגולה, לכיבוש העבודה ולביטחון היישוב'. ממכתבו נשקפת מזיגה מיוחדת של השקפות שנשאבו ממחשבת 'השומר' ופועל-ציון, אך גם מהפועל-הצעיר. ביוזמתו של גולומב ובתיווכו של דוד סברדלוב התלכדו 'הקבוצה היפואית' וחברי 'ההסתדרות המצומצמת' של בוגרי גימנסיה 'הרצליה' לפעילות משותפת, שהניחה את המסד לביסוסה של מסגרת הגנה עירונית בתל-אביב. קשרים נוצרו גם בין 'הקבוצה היפואית' לוועד של 'השומר', אך הידברות זו לא הבשילה לכלל איחוד. 'הקבוצה היפואית' חדלה לתפקד לאחר שהושיטה סיוע ליהודי יפו עם גירושם במרס 1917. חותמה של גישת היסוד – קבלת המרות הלאומית והתנגדות ליצירת אגודה נבדלת להגנת היישוב, ברוחו של הפועל-הצעיר, שהיו מנדבכי מאבקו של אליהו גולומב על עיצוב דרכה של 'ההגנה' בראשית שנות העשרים – מוצאה באותה תקופה.⁸⁶

ההסתייגות מניל"י

הפועל-הצעיר הסתייג מ'האקטיביזם המדיני' בימי מלחמת העולם הראשונה. הוועד המרכזי של המפלגה קבע ב־3 במרס 1917 כי פעילות לקידום המטרה הלאומית יכולה להתבטא

85. י' ל-ן [יצחק לופבן], 'צלילי-חג', הפועל הצעיר, 11.12.1914. ההדגשה במקור.

86. אליהו גולומב, חביון עוז, א, תל-אביב 1953, עמ' 82-83; עדות דוד סברדלוב, את"ה 159.11; חיים צדיקוב וסעדיה שושני, 'פרקי זכרונות', בתוך: ההגנה בתל-אביב, תל-אביב 1956, עמ' 11, 17; ספר תולדות ההגנה, א, חלק ראשון, עמ' 387-395; שפירא, הפועל הצעיר, עמ' 168; גבריאל שפר, 'הופעת "אצולת השירות" ביישוב היהודי בארץ-ישראל', הציונות, ח (1983), עמ' 160-163, 168-172; 'עקב גורן, דב הוז: מדינאי בטרם מדינה, רמת אפעל 1999, עמ' 66-70.

כיום 'רק בשמירת הקיים ביישוב', תבע להקפיד על ניטרליות גמורה והאשים את אנשי ניל"י בהתנקשות בחיי היישוב.⁸⁷ החלטה זו אושרה באספת הפועל-הצעיר שהתקיימה בדגניה בספטמבר 1917.⁸⁸ אליעזר יפה כתב ביומנו כי הריגול של אנשי ניל"י הוא 'מעשה פיגולים' וכי הם ביצעו את החלק המביש ביותר בטכסיסי המלחמה.⁸⁹ השפה הבוטה העידה לא רק על הרתיעה ממעורבות אקטיבית במהלכי המלחמה אלא גם על החשש העמוק שמא יבולע ליישוב אם יתגלו המעשים. דוד רמז, שנמנה עם הבלתי-מפלגתיים ושהה בימי המלחמה בזכרון-יעקב, גרס כי מעשי ניל"י נושאים אופי הרפתקני והיהדות המאורגנת אינה צריכה לתת ידה לריגול. קפלן נמצא באותו זמן ברוסיה. הוא נמנה עם חסידי הניטרליות וביקר את פעילותו של ז'בוטינסקי לייסוד לגיון יהודי משום שביכר להעניק עדיפות להחדרת ההכרה בצורך בחלוצי העובד ולא בלוחם. שפרינצק הקפיד מאז לגנות לעתים מזומנות את מטפחי מורשתה של ניל"י.⁹⁰ ההסתייגות ממעורבות יהודים במלחמת העולם הראשונה היתה המכנה המשותף היחיד לשלושת ראשי הזרם המתון לימים במפא"י, שפרינצק, קפלן ורמז, בתקופת עיצוב זהותם הרעיונית והפוליטית. תוקפו של נימוק הניטרליות כסיבה להימנעות ממעורבות צבאית התרופף לאחר שכבשו הבריטים את חלקה הדרומי של ארץ-ישראל והגיעו עד גדות הירקון בנובמבר 1917.

בלפור ודחיקת הקץ

הצהרת שר החוץ הבריטי ג'יימס בלפור, ב־2 בנובמבר 1917, בדבר הקמת בית לאומי יהודי בארץ-ישראל התקבלה בפועל-הצעיר בתקווה מהולה בחשש בלתי-מוסתר. בהשקיפו לאחר על תולדות העם היהודי, מצא לופבן ש'כל הימים שנחרתו לזכרון בדפי ההיסטוריה שלנו האחרונים, הם ימי אסון ופגעים לאומיים, ימי בשורה רעה וחזות קשה'. מכאן ניוונה עוצמת התחושה כי עם ההצהרה נבקעה המחיצה שהפרידה בין היהודים לעולם ובאה שעת ההבקעה ברוחו של הרצל. אולם הפועל-הצעיר, שדגל מראשיתו בגישה כי הגשמת הציונות כרוכה

87. מרדכי בן-הלל הכהן, מלחמת העמים: יומן, א, ירושלים 1981, עמ' 504; יצחק לופבן, 'מהימים האחרונים', הארץ והעבודה, א (ניסן תרע"ח) (מרס-אפריל 1918), עמ' 61; ספר תולדות ההגנה, א, חלק ראשון, עמ' 364-365; יוסף גורני, 'בין אקטיביזם היסטורי לאקטיביזם עכשוי: על השקפתם ומעשיהם המדיניים של "פועלי ציון" ואנשי ניל"י', בתוך: ישראל ברטל (עורך), העלייה השנייה: מחקרים, א, ירושלים 1997, עמ' 419-434; שפירא, הפועל הצעיר, עמ' 170.

88. 'מכתבים אל החברים - המכתב הרביעי', סוכות תרע"ט (ספטמבר 1918), אה"ע IV-402. במכתב נאמר: 'הורגש כי נצח התקוה הלאומית לא ישקר הפעם, אף כי הרגשנו את עצמנו נתבעים ליחס פייכה אל כל המתרחש סביבנו'.

89. כתבי אליעזר יפה, ב, תל-אביב תש"ו, עמ' 139-140.

90. עדות דוד סברדלוב, את"ה 159.11; דוד רמז, טורים, תל-אביב 1952, עמ' 12-13; אליעזר קפלן, 'מימים עברו', בתוך: בנימין ווסט (עורך), נפתולי דור: לקורות תנועת העבודה הציונית צעירי ציון-התאחדות ברוסיה הסובייטית, תל-אביב 1955, עמ' 50; יוחנן רמתי, 'בתנועת "צעירי ציון"', בתוך: יוסף שפירא, אליעזר קפלן: חזון ומעש, תל-אביב 1973, עמ' 21, 24.

בעבודה מייגעת של דורות, נאלץ לסגל עצמו לדפוסי פעילות במצבים שממד הזמן בהם נעשה לפתע גורם אקוטי. דילמה זו תשוב ותעיק על המפלגה בעתות סער ופרץ, שפקדו את היישוב תדירות מאז ואילך. האתגר המרכזי שטרד את חבריה היה להבטיח כי השאיפה למימוש החזון בקצב מואץ לא תפגום בערכי התחדשות העם בעבודה וביצירה עצמית. דאגתם היתה שהתקופה הקרבה תאופיין בהרחבה ובהתפתחות הדרגתית ולא תצטייר כימי מהפכה המתהדרים בשינוי ערכין. היא התבטאה בסתירה בין הציפייה קצרת-הרוח לעבודת בניין ממשית ובין ההכרזה הנוקבת כי 'אין אנו דוחקים את הקץ'. אזהרת הפועל-הצעיר, פן הפחת תקוות מוגזמות והליכה שבי אחר אשליה אקראית של כוח מדומה ורעשני יובילו להיתלות במומנטים פוליטיים חולפים, עמדה עד מהרה במבחן המציאות, בימי פולמוס ההתנדבות לגדוד העברי בשנת 1918.⁹¹

חריף לא פחות מהמתח ברמה הכללית-הלאומית, היה המתח ברמה האנושית-הפרטית, של כל אדם לגופו, המודע כי קרב היום שאמור לחולל תמורה מרחיקת לכת בגורלו. ביסוד טלטלת הרגשות לנוכח ההמתנה הדרוכה לקראת בוא הבריטים עמדה התהייה כיצד ישפיעו חילופי השלטון הפוליטי בארץ על החלומות, הכיסופים והמאווים של הפרט. מרדכי קושניר (שניר) מהבלתי-מפלגתיים ראה בהכרעה הקרבה את שאלת הדור, מבחינת אותם צעירים אשר בחרו להתנסות בהרפתקה הארץ-ישראלית: 'מה הננו; האם איברים מדולדלים של גוף-אומה הכלה לגוע, הבני כת-איסיים או תא יסודי בבנין האומה השבה לבית חיותה?'.⁹² לא הכול עמדו בחרדת הרגע. החששות מפניו נשקפים בחדות אכזרית במכתב ההתאבדות שהשאיר אחריו צבי רזניק, חבר דגניה. הוא התאבד בירייה על קברו של משה ברסקי ב-23 במרס 1918. באותה עת חיו יהודי הגליל בהמתנה חסרת סבלנות לבוא האנגלים, שכבר השתלטו על יהודה. צבא תורכי וגרמני חנה בתוככי דגניה. רזניק כתב:

כן. הפעם חושב אני לגמור. לגמור בחשבונות הכספיים, רוחניים, פיזיים וכו' וכו' [...]. תם ונשלם. ויתרתי על העתיד הקרוב ומוסר לכם את חלקי, – משום שמה הכל זה נוגע לדבר פיוטי, המפרפר ומתפתל ואינו רואה שום מוצא, המכונה בשם 'לב', הסובל יסורים של רגעים שנים לנצח? האם כדאי הוא כל הסבל בשביל התקווה? בכל אופן בכדי לצאת ידי חובה תמסרו פריסת שלום לאנגלים. וגם הביתה אל תתעצלו למסור את... מה למסור. אל תמסרו כלום. חש אני שרק מתחיל אני לחשוב אודות הבית ומסוגל אני לקומפרומיסיים.⁹³

91. יוסף שפרינצק, 'הנוכל?', הארץ והעבודה, א (ניסן תרע"ח) (מרס-אפריל 1918), עמ' 3-5; יוסף אהרונוביץ, 'מפרק לפרק', בנכר, עמ' 8-9; יצחק לופבן, 'ב' נובמבר', הפועל הצעיר, 13.11.1919.

92. מרדכי קושניר, 'הגיגים', האדמה, י-יא (תמוז-אב תר"פ) (יוני-אוגוסט 1920), עמ' 445.

93. מכתב צבי רזניק וכן קורות חייו, ארכיון קיבוץ דגניה א'. תודתי למוקי צור שהפנה את תשומת לבי למכתב זה. לפי גרסה נוספת, רזניק השאיר אחריו פתק שבו כתב: 'פסה התקווה, הלא נבוש: אנו, עם עתיק יומין, נשים את מבטחנו באנגלים. הבנין לא יקום. איני מאמין'. ראו: שמואל דיין, עם חצי יובל שנים של דגניה, תל-אביב 1935, עמ' 158.

חסידי ה'מתינות' בהפועל-הצעיר גרסו, כי גילויי התמורה הפנימית והחיצונית של האדם היהודי והתאמת דרך חייו למציאות הארץ-ישראלית הם תהליכים שהכרח לנהלם באורח מושכל וחף מתפניות חדות. שמואלי עמד על כך שהקיצוניות בחיי הפועלים מביאה לעתים לתוצאות משמחות, כגון השתלבותן של הבחורות בעבודת החריש בסג'רה, אך ציין כי 'מכיון שהדבר בא לנו בקפיצה פתאומית, מי יודע אם אין בזה גם מעט מאהבת הברק החיצוני, מההפתעה הגבורתית...'. על אף ספקותיו, הוא הודה בקסם היופי של החיזיון וגם כי הלב מתמלא גאון לאומי לנוכח גבורת הרוח של הפועלות. הדגשתו כי 'אין קפיצות בהיסתוריה' והכל נעשה רק בהתפתחות מדורגת,⁹⁴ היתה אבן היסוד של ה'מתינות'. הדילמה כיצד לנהוג בכל פעם שהופיעו על סדר היום שאיפות ההולכות שבי אחר מקסמים שהבטחה בחובם, גלויה או סמויה, לחולל תמורה מרחיקת לכת באופני הגשמתו של החזון הציוני, העיקה שוב ושוב על הדוגלים בדרך ה'מתינות' בחיי הפרט ובמערכות הציבוריות.

ה. סיכום

בתקופה שבין ייסוד הפועל-הצעיר לתחילת כיבוש הארץ בידי הבריטים, ניתן להצביע על כמה מישורים שניכרה בהם גישה הדוגלת ב'מתינות' במפלגה: ראשית, במגמה להקהות את החיכוך הכרוך ב'כיבוש העבודה' בחיי היומיום; שנית, בשאיפה להתרחק משלהוב יצרים על בסיס לאומי; שלישית, בסירוב להכשיר את האלימות כאמצעי במאבק פוליטי; רביעית, בהכרה כי ההתמודדות בארץ-ישראל יסודה לאומי וכי בהסדר בין הלאומים טמון המפתח לפתרון; חמישית, ברתיעה מהפיכת העיסוק בענייני הגנה למנוף מכריע בחיי היישוב; שישית, בשלילת הצבאיות; שביעית, בהצבת מתרסים אידאולוגיים בפני השאיפה לדחוק את הקץ על חשבון פיתוח הדרגתי של הארץ.

מטבע הדברים עסק המאמר לא מעט בימי יריבות ועימות. עם זאת, אין להבין לאשורם את התקופה ואת העניינים שנדונו כאן, ובכללם גם את מקורות היווצרותה של הגישה ה'מתונה', בלי להבליט את הקוד העקרוני שאפיין את מעשי הפועלים באותם הזמנים. קוד זה נבלע לעתים בסערת המחלוקת ואף עוות פעמים ביד מכוון בדיעבד. יעקב אפטר התווה את קווי המתאר שלו בכאב וברגש:

לנו יש דרך ארוכה למטרה נשגבה ואולי רחוקה, ובדרך הזאת אובדים לנו הרבה מהקרובים לנו, הרבה מהיקרים לנו, החל מאם יולדתנו וגומר בחברים ורעים חדשים שרכשנו לנו כבר אחר התבגרותנו. אבל אנו איננו מביטים אחורנית, איננו מפנים את פנינו לצדדים כי אם מבליגים על הכל וממשיכים את דרכנו. אנו נולדנו בתקופה כזו,

94. ממשי [מנחם מנדל שמואלי], 'מכתבים מהגליל (ב)', הפועל הצעיר, טבת תרס"ט (דצמבר 1908-ינואר 1909).

שדרשה ודורשת מאתנו להיות קודש לד' כבר מצאתנו מרחם אמנו ובתור שכאלה מוכרחים אנו להגיד בשעת כל מקרה ומקרה, בעת כל אסון ואסון את המילים הנשגבות – יתגדל ויתקדש וגו' – יתגדל שמו של אותו האידיאל שבשבילו מוכנים כולנו להביא את גופותינו ונשמותינו לקורבן. ואם אבדו לנו יקרים – נקים להם זכר על-ידי מסירותנו לאותו העם ולאותה הארץ והשפה, שגם הם היו מוכנים בכל רגע לעלות קורבן עבורם.⁹⁵

ה'מתינות' הוכפפה בשנותיו הראשונות של הפועל-הצעיר ל'כיבוש העבודה', שנתפס ככלי המדרבן גם לעימות. בקרב רבים מבכירי המפלגה רווחה הדעה כי עימות לאומי הוא בלתי-נמנע, ומוטב בינתיים להסוות את האיום הצפון בו עד שתתחזק הנוכחות היהודית בארץ. בתקופה שנדונה כאן נחשפה הגישה ה'מתונה' לעתים נדירות להתמודדות עם אירועים קונקרטיים. בה בשעה, כמה מהאישים שהסתייגו מהיבטיה השונים של ה'מתינות' ביכרו במהלך הזמן להקדיש את מרצם להגות ולפעילות בתחומים המצויים בזיקה לעולם העבודה, ורחקו מהספירה המדינית והבטחונית. שלמה צמח נסע ללימודים אקדמיים בצרפת. זאב סמילנסקי התמכר לעולם הסטטיסטיקה. יוסף אהרנוביץ גלה למצרים בימי מלחמת העולם הראשונה ומאז שנת 1920 לא יצא עוד מתחומי ארץ-ישראל עקב בעיות בריאות; הדבר פגם במעמדו כנציב בראש ההיררכיה הבלתי-מוצהרת בהפועל-הצעיר, בעידן שמגע שוטף עם יהדות אירופה היה גורם מרכזי בפוליטיקה היישובית. אליעזר שוחט שיקע עצמו בעבודה ארגונית וחקלאית בגליל; אף-על-פי שסמכותו נשארה בתוקפה, הוא לא היה מנהיג של ציבורים גדולים אלא מורה-דרך לחבורת אנשי סגולה, אשר בפעילותם שלטה 'הנטיה להעלמה עצמית' וקידוש מעשה ההגשמה האפרורי בחיצוניותו.⁹⁶ לכך ראוי לצרף את המסורת הערכית שהתפתחה בהפועל-הצעיר, ולפיה מיטב החברים מצויים במקומות הכיבוש: בדגניה, בחולדה ובגליל. מידת השפעתם היחסית נבעה מכוח הקרבתם ומהמופת שנגלה בדרך חייהם לאורך ימים, ולא נמדדה במספר הקולות שחסו תחת מרותם. בנסיבות אלה, פוטנציאל הקשת האידאית והאישית הרחבה ששרר בהפועל-הצעיר לא הוצא מן הכוח אל הפועל. המפלגה תחמה עצמה בהדרגה למסגרת דמוית-כת המגלה אורח התנהגות אליטיסטי כלפי המציאות הסובבת.⁹⁷ שפרינצק, המוציא והמביא הפוליטי של המפלגה, חיזק בהדרגה אך בהתמדה את מעמדו. הוא נהג לומר ביראת כבוד על גורדון, שוחט ועוד כמה מבחירי מגשימי העבודה בארץ: 'הם בבחינת נרות החנוכה שקודש הם, ואני – אני רק השמש שלהם בלבד'.⁹⁸ אולם למעשה צבר שפרינצק השפעה מספקת בהפועל-הצעיר כדי להטותו בבוא העת לדבקות ארוכת ימים בנתיב ה'מתינות', על שני דפוסיו.

95. מכתב יעקב אפטר ליוסף ברץ, י"ב ניסן תר"פ (31.3.1920), ארכיון פרטי של יעקב אפטר.

96. שלמה צמח, סיפור חיי, ירושלים ותל-אביב 1983, עמ' 73-130; שורר, 'יוסף אהרנוביץ', במערכה ובמערכת, עמ' 220-235; שפרינצק, 'הענוותן (זאב סמילנסקי)', בכתב ובעל-פה, עמ' 419-422; ישראל קולת, 'אליעזר שוחט ו"הפועל הצעיר"', אבות ומייסדים, תל-אביב 1976, עמ' 115-134.

97. זאב צחור, בדרך להנהגת היישוב: ההסתדרות בראשיתה, ירושלים 1982, עמ' 18-19, 73.

98. שורר (לעיל הערה 4), עמ' 243-244.

ראשיתה של מציאות זו בשנים שקדמו לפרוץ מלחמת העולם הראשונה. היא ניכרה ביתר עוצמה עם כיבוש דרום הארץ ומרכזה בידי הבריטים בשלהי 1917. בעוד היישוב מתאושש מפגיעה של פרשת ניל"י ומעניק סעד לחילוצם של האסורים בכלא דמשק, בכללם רבים מחברי 'השומר', נחפז להתרגש פרק חדש בקורותיו. בזמן ש'הוצאה מחשבת "השומר" לקרדום, נולדה בתה: ההתנדבות'.⁹⁹ אבל פרשה זו ראויה לעיון נפרד.

99. משה סמילנסקי, 'רשימות - על השומר', בתוך: רחל ינאית (עורכת), על הסף: קבץ לעניני החיים ולספרות, ירושלים 1918, עמ' 44. לימים כתבה ינאית על טקס הפרידה מן המתנדבים, שאליו באו חברי 'השומר' עם דגלים: 'אכן צדק משה סמילנסקי באומרו: "ברגע שהונפה החרב על חברי 'השומר' בגליל - נוצרה ההתנדבות על-ידי 'השומר' ביהודה'", רחל ינאית בן-צבי, אנו עולים: פרקי חיים, תל-אביב 1959, עמ' 512.

סוכנים של 'המחלקה לחקירות פליליות' (CID) במפלגה הקומוניסטית הארץ-ישראלית

יאיר שפיגל

'המחלקה לחקירות פליליות' (CID) במשטרת ארץ-ישראל המנדטורית הוקמה בשנת 1921 כיחידת מטה ארצית למודיעין ולשירותי עוזר מקצועיים בתחום הפלילי. בפועל התפתחה – בעיקר בשנות השלושים והארבעים – למעין שירות ביטחון ומודיעין של ממשלת המנדט, ועסקה בסיכול חתרנות, טרור וריגול.¹

ב-22 ביולי 1946 תקף 'הארגון הצבאי הלאומי' (האצ"ל) את משרדי המזכירות הראשית של ממשלת המנדט במלון 'המלך דוד' בירושלים. ההתקפה ותוצאותיה הניעו את הנציב העליון ליזום צילום של חלקים חיוניים מן הארכיון המרכזי של CID. כחצי מיליון דפי מסמכים, שהיו כעשירית מכלל החומר בארכיון, 'הועלו' על מאות סרטי צילום גדולים. לפני שנים אחדות נמצאו סרטי הצילום הללו במתקן של מערכת הביטחון. הם היו נתונים

* מאמר זה הוא עיבוד של פרק מתוך עבודת הגמר 'ההתמודדות המודיעינית והסיכולית של משטרת המנדט ומחלקת החקירות הפליליות בה (CID) עם המפלגה הקומוניסטית הארצישראלית, 1920-1948', עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, המחלקה ללימודי ארץ-ישראל על שם מרטין (זוס), אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"ט. תודתי נתונה למנחי בכתיבת העבודה, ד"ר אילן פפה מאוניברסיטת חיפה וד"ר יוסף דרורי מאוניברסיטת בר-אילן, וכן למר ישראל הרן, למר נרי אריאלי מנהל הארכיון לתולדות ה'הגנה', ולצוות הארכיון. תודות גם לד"ר חיים לבנברג על הערותיו למאמר זה.

1. על אודות CID ומקומה במשטרת המנדט: Joshua Caspi, 'Policing the Holy Land 1918-1957: The Transition from a Colonial to a National Model of Policing and Changing Conceptions of Police Accountability', Ph.D. Dissertation, City University of New York 1991, pp. 87, 94-95, 114, 152-153; Edward Horne, *A Job Well Done: (Being a History of the Palestine Police Force, 1920-1948)*, London 1982, pp. 463-479; David A. Charters, 'British Intelligence in the Palestine Campaign 1945-1947', *Intelligence and National Security*, 6, 1 (1991), pp. 115-140; E. Horne, p. 470; J. :CID על הגדרת משימותיה של CID: Caspi, p. 152; Martin Kolinsky, *Law, Order and Riots in Mandatory Palestine, 1928-1935*, London 1993, p. 101. על המבנה הארגוני של CID: אפרים דקל, עלילות ש"י, תל-אביב תשי"ג, עמ' 309; יעקב אליאב, מבוקש, ירושלים תשמ"ג, עמ' 59-60; ח' נענך [חביב כנען], 'מסתרי מגרש הרוסים: ג'יילס ביי, מפקד הבולשת', מעריב, 22 במאי 1949; David A. Charters, *The British Army and the Jewish Insurgency in Palestine 1945-1947*, New York 1989, pp. 91, 181

בקופסאות פח שנאטמו ונארוז, ככל הנראה לקראת משלוח בים. מן הסתם נשכחו ונותרו מאחור במהומת שלביו האחרונים של הפינוי הבריטי עם תום שלטון המנדט בארץ-ישראל. סרטי הצילום שנמצאו היו במצב של התפוררות. המאמץ שהושקע בהצלתם ובשימורם הוכתר בהצלחה חלקית בלבד. המסמכים שהופקו מהם מוחזקים בארכיון לתולדות ה'הגנה' בתל-אביב.² נכללים בהם, בין היתר, כעשרת אלפים דפים שעניינם המפלגה הקומוניסטית הארץ-ישראלית, על גלגוליה ופלגיה, ופעילותה של CID נגד מפלגה זו.³

ארבע סיבות הניעו את שלטונות המנדט להגדיר את המפלגה הקומוניסטית הארץ-ישראלית – פק"פ – כ'אגודה בלתי-חוקית' (illegal society), לאסוף מודיעין על אודותיה ולהפעיל נגדה הליכים ואמצעים שונים, שנועדו להצר את צעדיה ולשבש את פעילותה: זיהויה של המפלגה כארגון מהפכני, חתרני, שחלק מדרכי פעולתו חשאיות; הזיקה ההדוקה בין המפלגה לבין ברית-המועצות והתנועה הקומוניסטית הבין-לאומית, שהיו נתונות בעימות אידאולוגי ופוליטי עם בריטניה; המרכיב האנטי-אימפריאליסטי הבולט במלל ובמעש של המפלגה – מרכיב שהעמיד אותה בעמדת התנגדות קבועה לעצם קיומו של שלטון המנדט; ועמדתה של המפלגה בעניין הסכסוך בין יהודים לערבים בארץ-ישראל, עמדה שביטאה אנטי-ציונות עקבית (תוך כדי זיהוי הציונות כגרורה של האימפריאליזם) והזדהות עם עמדות ודרישות לאומיות-פלסטיניות, לעתים באורח מוקצן ומרחיק לכת יותר מן האופן שבו ביטאו אותן המנהיגות והמפלגות הפלסטיניות עצמן.

התפיסה הבסיסית של CID בהתמודדותה עם המפלגה הקומוניסטית הארץ-ישראלית היתה 'תפיסה מרחיבה': ההתמודדות נמשכה לאורך תקופת המנדט כולה, וחלה על המפלגה כארגון, על מסגרותיה המקומיות, על ארגונים שהיו קשורים אליה, על כל הפרטים שהיו קשורים בזיקה כלשהי לכל הגופים הללו, ובעתות פילוג – גם על כל פלגיה של המפלגה. דרכי הפעולה שנקטה CID במהלך התמודדותה עם המפלגה הקומוניסטית הארץ-ישראלית נחלקות לשתי קבוצות: פעולות מודיעיניות שבוצעו בחשאי, ותכליתן היתה איסוף מידע על אודות היריב ופעילותו; ופעולות סיכול שבוצעו בגלוי ונועדו לפגוע בפעילותו של היריב ולשבשה.

האיסוף המודיעיני התבסס על כמה קבוצות של מקורות מודיעיניים:

- א. סוכנים בשירותו של ארגון המודיעין – אחדים מהם הוחדרו אל היעד המודיעיני, ואחרים היו חברים ביעד זה, עברו לצדו של ארגון המודיעין וסיפקו לו מידע מתוך היעד.
- ב. מקורות טכניים, דהיינו כלים ואמצעים טכניים ששימשו ל'יירוט' התקשורת של היריב ולהתחקות אחר פעילותו.

2. ישראל הרן וגרי אריאלי, 'המחלקה לחקירות פליליות במשטרת המנדט', דף מהסליק (רבעון ארכיון ההגנה), 6 (אוקטובר 1996), עמ' 3-4; יוסי מלמן, 'תיק בולשת', הארץ, 30 באוקטובר 1998.
3. את"ה, חטיבה 47 (CID). המסמכים ערוכים על-פי סרטי הצילום ('גלילים') שעליהם צולמו. מאחר שהחומר הארכיוני שמאמר זה מתבסס עליו לקוח כולו מן הארכיון ומן החטיבה הזאת, יצינו מראי המקום בהמשך באמצעות מספר הגליל ומספרי העמודים בלבד.
4. ראשי התיבות של שמה היידי של המפלגה: 'פאלעסטינער קאמוניסטישע פרטיי'.

סוכנים של 'המחלקה לחקירות פליליות'

ג. חקירות: השגת מידע בדרך של התמודדות חקירתית עם אדם שהשתייך ליעד או שהיה קשור אליו.

ד. מקורות גלויים, כלומר הפקת מידע מפרסומים גלויים (עיתונים, ספרים, כתבי־עת, כרוזים ושידורי רדיו) על אודות היעד והמשתייכים אליו.

ה. הסתייעות בארגוני מודיעין אחרים לשם קבלת מידע שהיה מצוי ברשותם או שהיה באפשרותם לאסוף על אודות היעד.

פעולות הסיכול כללו סדרה של אמצעים משפטיים ומנהליים שעמם נמנו מאסרים ומעצרים, גירוש מן הארץ, אמצעי הגבלה ופיקוח שוטף, חיפושים ותפיסת חומר כתוב.

מאמר זה יתמקד ב'עמוד התווך' של פעילות CID במישור המודיעיני – הפעלתם של סוכנים בתוך המפלגה.

סוכנים בשירות CID

ככל ארגון שעיסוקו במודיעין מסכל הכירה CID בחשיבותו של הסוכן ככלי־איסוף ראשון במעלה, כזה שאין לו תחליף או 'פיצוי' בסוגים האחרים של המקורות המודיעיניים. תפיסתה של CID באשר לחשיבות הפעלתם של סוכנים באה לכלל ביטוי בדבריו של קצין CID, ג'פרי מורטון:

עיסוק במודיעים מקצועיים הוא אחד החלקים הפחות מושכים בעבודתו של השוטר – אך גם אחד החשובים שבהם. עבודת משטרה רבה – רבה בהרבה מכפי שכלל הציבור סבור – מבוצעת באמצעות מודיעים, בתשלום ושלא בתשלום. אם תגיע אי־פעם עת, שבה יחדלו אנשים למסור מידע למשטרה – יהיו החוק והסדר לנחלת העבר.⁵

תפיסה זו בדבר ערכו של הסוכן הנחתה את CID גם בפעילותה האיסופית והסיכולית מול המפלגה הקומוניסטית הארץ־ישראלית.

מסמכי CID שעניינם פעילותה של המפלגה הקומוניסטית בשנות העשרים אינם מכילים דיווחים מקוריים שנתקבלו מסוכנים; במקרים אחדים משתקפת מהם עובדת הפעלתם של סוכנים בעקיפין, 'בין השיטין', בסיכומים העוסקים בפעילותם המפלגתית של קומוניסטים שהומלץ לגרשם,⁶ ובדיווחים שמסרו קציני משטרה לממונים עליהם בלא שטרחו לציין בדרך כלשהי את מקור המידע.⁷

5. Geoffrey J. Morton, *Just the Job: Some Experiences of a Colonial Policeman*, London 1957, p. 68. מורטון ידוע כמי שירה למוות במפקד לח"י, אברהם שטרן ('יאיר'), ב־12 בפברואר 1942. באותה עת היה מורטון מפקד מחוז לוד של CID.
6. לדוגמה: גליל 217, עמ' 276-281; גליל 190, עמ' 339-340.
7. לדוגמה: דיווחים של הקצין דוד תדהר על פעילות פק"פ בירושלים, 1923-1924, גליל 217, עמ' 174, 185, 191, 192, 288.

בספרות המחקרית ובכתבי זכרונותיהם של אנשי פק"פ מצויים פרטים נוספים, שמהם מצטיירת תמונה חלקית: מסתבר שבמהלך שנות העשרים ועד למאורעות תרפ"ט הופעלו סוכנים בתוך פק"פ במגמה לעמוד על קשרי המפלגה עם האינטרנציונל הקומוניסטי (הקומינטרן) ועם ערבים. סוכנים יהודים אחרים נתבקשו 'לפקוח עין' על קומוניסטים יהודים.⁹ ב-1924 היה בפק"פ סוכן CID, שנוסף על הדיווח שסיפק לשולחיו גם הפיץ ביוזמתם מידע כוזב בתוך המפלגה.¹⁰ בירושלים גויס והופעל מטעם CID 'יהודי מביירות', שהיה אחד המודיעים של פק"פ על הנעשה ברחוב הערבי. אדם זה הסגיר לשלטונות פעיל מרכזי במפלגה – נחמן ליסט, שנעצר וגורש מן הארץ.¹¹

עדות נוספת להפעלתם של סוכני CID בפק"פ מצויה בדוח מודיעין של CID (הבריטית) בעיראק. בדוח זה הובאו ציטוטים נרחבים מדברים שנשא מנהיג פק"פ בשנות העשרים, וולף אוורבוך ('דניאל'), בישיבה חשאית של הוועד המרכזי שהתקיימה ב-8 במרס 1927, ובהם מתח ביקורת גלויה ונוקבת למדי על יחסו של הקומינטרן לפק"פ. הדברים הובאו בדוח CID, כלשונם, פחות משלושה חודשים לאחר מכן – ב-2 ביוני 1927 – כשלצדם ההערה: 'הטקסט של דוח זה הועבר למודיעין הבריטי על-ידי אחד מסוכניו במפלגה הפלסטינאית'.¹² לכאורה משתמעת מכך מסקנה הגיונית, ולפיה הפעילה CID בשנות העשרים 'מרגל בדרג גבוה מאוד בפק"פ, אפשר שבוועד המרכזי'.¹³ חיזוק מסוים למסקנה זו מצוי בהנחה כי דברי אוורבוך, בהתחשב בתוכנם, לא יצאו מתחומו של הוועד המרכזי ולא הובאו לידיעתם של דרגים נמוכים יותר במפלגה.¹⁴

בעקבות מאורעות 1929 ציווה הקומינטרן על פק"פ לבצע במפלגה תהליך מואץ של שערוב: מצטרפים ערבים חדשים נתקבלו לשורות המפלגה ללא הקפדה על התאמתם

8. הקומינטרן פעל בין השנים 1919-1943 כמסגרת משותפת לכל המפלגות הקומוניסטיות. הוא היה נתון מראשיתו לשליטה מוחלטת של ברית המועצות, ושימש בידה מנגנון שליטה מרכזי בתנועה הקומוניסטית העולמית. דבריו של אוורבוך נאמרו ביום שמלאו שלוש שנים לקבלתה של פק"פ לקומינטרן, ואכן יוחדו למסכת היחסים בין המפלגה לבין הארגון הקומוניסטי הבין-לאומי.

9. 'יואב גלבר, שורשי החבצלת, א, תל-אביב תשנ"ב, עמ' 101-102.

10. שמואל דותן, אדומים, כפר-סבא 1991, עמ' 93.

11. נחמן ליסט, 'צדק הקומינטרן', קשת, כ (1963) עמ' 157; ל (1966), עמ' 102-104. ייתכן שהאיש הוא גבריאל ביטון, שדותן תיארו כמי ש'נשבר' בחקירת המשטרה והפך למודיע (דותן, אדומים, עמ' 219).

12. Hanna Batatu, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq*, Princeton, NJ 1978, pp. 383-384, 1149 note 5; Musa Budeiri, *The Palestine Communist Party, 1918-1948: Arab and Jew in Struggle for Internationalism*, London 1979, p. 18

13. Gary Menicucci, 'Glasnost, the Coup and Soviet Arabist Historians', *Middle East Studies*, 24 (1992), p. 577 note 67

14. עם זאת נלוות למסקנה זו מספר תמיהות, הן בנוגע לטקסט עצמו (חריפותה של ההתרסה כלפי הקומינטרן בדבריו של הנואם, אף אם הושמעו באוזני הוועד המרכזי בלבד), והן בעניין 'החופשיות' שנטלה לעצמה CID הבריטית בעיראק בחשיפת המידע והמקור.

הפוליטית והאישית.¹⁵ בכך נקרתה ל-CID הזדמנות נוחה להחדיר לשורות המפלגה סוכנים ערבים. 'הבעיה העיקרית בגיוס קאדרים ערבים היתה בעובדה שהם שימשו, לעתים קרובות, מודיעים למשטרה הבריטית, והלשינו שוב ושוב על עמיתיהם'.¹⁶ אפשר שתוכנית הפעולה של פק"פ ממאי 1930 – 'ערביזציה פלוס בולשביזציה' – משקפת גם את מודעותה לאיום זה וניסיון כלשהו לעמוד בפרץ: ייתכן כי נוסף על הבטחת רמתם הפוליטית של החברים הערבים החדשים ודבקותם בעקרונות הקומוניזם נועדה התוכנית גם לאתר ולנפות את המודיעים שבהם.¹⁷

ניסיון זה, אם אכן נעשה, לא עלה יפה: ימים מספר לאחר שנעלה הוועידה השביעית של פק"פ (ירושלים, דצמבר 1930) נעצרו המזכיר הכללי שאך זה נבחר, צדקי נג'אתי אל-אמיני, והממונה על הסניפים, מחמוד מוגרבי. את המידע שנדרש למשטרה סיפקו לה סוכנים אחדים מבין חברי המפלגה הערבים.¹⁸ בהמשך נעצרו כל החברים הערבים בוועד המרכזי החדש.¹⁹ כמה מן העצורים 'נשברו' בחקירתם, החלו אף הם לשתף פעולה עם CID והסגירו חברים נוספים.

את 'שללה' חילקה CID לשניים: מקצתם של אלה שהפעילה כסוכנים, או שהגיעו לכלל שיתוף-פעולה עמה בחקירתם, נחשפו ברבים – אם בשמשם עדים במשפטי חבריהם, אם בהירתמם למסע תעמולה נגד פק"פ בעיתונות הערבית.²⁰ חשיפה זו נועדה להרתיע מצטרפים בכוח מלחבור למפלגה לא-חוקית, הנקובה ככברה במודיעי הבולשת, כזאת שנמצאו בה מי שהעידו נגד עמיתיהם ואף נגד בני משפחותיהם.²¹ אחרים מבין הסוכנים ומבין העצורים נועדו להמשיך ולשרת את CID בשורות פק"פ גם בעתיד: השופטים הסכימו לקבל את עדויותיהם 'מאחורי הפרגוד', כדי להותיר בידם אפשרות להמשיך במלאכת הבילוש.²² עקבות הפעלתם של סוכנים בפק"פ ניכרים גם בפעילות הסיכולית שנקטה CID נגד המפלגה בראשית שנות השלושים. מבצעים מקיפים, שתכליתם היתה מעצר של חברי המפלגה

15. דותן, אדומים, עמ' 153.

16. Alain Greilsammer, *Les Communistes Israéliens*, Paris 1978, pp. 67-68.

17. Ibid.; דותן, אדומים, עמ' 153.

18. דותן, אדומים, עמ' 154.

19. Greilsammer, *Les Communistes Israéliens*, p. 73; Budeiri, *The Palestine Communist Party, 1918-1948*, pp. 51, 66-67 note 194.

20. דותן, אדומים, עמ' 151, 154.

21. שם, עמ' 197. 'עד המלך' נגד המזכיר הכללי של פק"פ היה אחיו, אחמד חמדי אל-אמיני. המודעות לעובדת הימצאם של סוכני CID בתוך פק"פ והחשדות שנתעוררו מדי פעם כלפי פעיל זה או אחר שימשו כלי לניגוח ולהשמצה במאבקים פנימיים בתוך המפלגה. ראו: דותן, אדומים, עמ' 325-326; Budeiri, *The Palestine Communist Party, 1918-1948*, p. 150, note 97; ג.ז. ישראלי, מפ"ס-פ.ק.פ.-מק"י: קורות המפלגה הקומוניסטית בישראל, תל-אביב תשי"ג, עמ' 174 הערה 15, 178 הערה 8, Zachary Lockman, *Comrades and Enemies: Arab and Jewish Workers in Palestine 1906-1948*, Berkeley-Los Angeles-London 1996, p. 284.

22. דותן, אדומים, עמ' 154.

וגירושם של רבים מהם מן הארץ, לא היו מתאפשרים אלמלא הפעלת מערך של סוכנים ברמה המקומית: הם שהכירו את 'הנפשות הפועלות' בתא או בסניף שהיו חברים בהם, ומהם נתקבל המודיעין שנדרש לשם הוצאתם לפועל של מבצעים אלה. עיון ברשימות המגורשים מלמד כי סניף ירושלים של פק"פ היה חדר עד מאוד במודיעים של CID: חבריו גורשו מן הארץ בזה אחר זה, עד כי הפך מאחד הגדולים והמרכזיים שבסניפי המפלגה לסניף קטן ומשני.²³

במסמכי CID 'שרדו' דיווחים ספורים של סוכנים שפעלו בפק"פ במהלך שנות השלושים – רובם ככולם מן התקופה שבין אוקטובר 1936 לינואר 1937. הדוחות מצומצמים, לקוניים מאוד, וממוקדים כמעט בלעדית בפרטים הנוגעים לאיתורם, לזיהוים ולרמת פעילותם של חברים ואוהדים בודדים בשורות פק"פ, בארגון הנוער הקומוניסטי ובארגון העזר 'עזרה אדומה'.²⁴ פרק הזמן הקצר, מיעוטם של הדיווחים ותוכנם הדל אינם מאפשרים לנסח הכללות כלשהן באשר להפעלתם של סוכנים מטעם CID באותה תקופה.

עיון בחומר CID משנות הארבעים מאלף, במובן זה, הרבה יותר. יתר-על-כן, הוא מפגיש את הקורא גם עם סוכנים נוספים ששירתו את CID. מדובר בסוכנים שבמסגרת תפקידם דיווחו באקראי גם על נושאים בתחום הקומוניסטי, או שדיווחיהם נסבו על נושאים שבהם היו גם למפלגה הקומוניסטית עניין או מעורבות. רוב הסוכנים הללו עסקו בפעילות מודיעינית שכיסתה תחומים שונים בקרב האוכלוסייה הערבית הארץ-ישראלית בין השנים 1945-1947. עיון בחומר הנזכר רחוק מלהוביל לשחזורו המלא של מערך הסוכנים שהפעילה CID בתקופה האמורה. עם זאת, הוא שופך אור על מגמות בכיסוי המודיעיני, ועל חלק לא מבוטל של הנושאים שלדעת CID היו טעונים איסוף מודיעיני ודיווח.

סוכנים שהופעלו מטעם CID בתחום הפוליטי זכו לכינויים מודיעיניים שהורכבו מן האות P (לציון סוג המקור על-פי תחום הפעלתו – political), וממספר סידורי שוטף. מספריהם הסידוריים של המקורות החיים המופיעים במסמכי CID הם מספרים דו-ספרתיים, החל ב-P-17 וכלה ב-P-96. משתמע מכך כי מאז הונהגה שיטה זו של כינויים מודיעיניים הפעילה CID בתחום הפוליטי פחות ממאה סוכנים.

במסמכי CID שעניינם המפלגה הקומוניסטית הארץ-ישראלית מצויים דיווחים שנתקבלו מ-21 סוכנים. ניתוחם של דיווחים אלה מוביל למסקנות הבאות:

23. שם, עמ' 166, 377.

24. גליל 238, עמ' 442; גליל 250, עמ' 477, 486, 555, 599, 601; גליל 262, עמ' 593; בגליל 262, עמ' 648 נמצא דיווח מסוג זה שמועדו פברואר 1933. 'ארגון עזר' (או 'ארגון חזית') הוא ארגון בלתי-תלוי כביכול, מקומי או בין-לאומי, שזיקתו למפלגה הקומוניסטית או למחנה הקומוניסטי העולמי הוסוותה והוכחשה. על-פי התאוריה הקומוניסטית נועדו ארגונים אלה להיות 'חגורות ממסר' בין המפלגה למעמד העובדים. מפלגות קומוניסטיות נזקקו לארגוני העזר על מנת לחפות על חולשותיהן – מיעוט החברים, הבידוד הפוליטי, ומעמדן כארגון לא-חוקי ונרדף. 'עזרה אדומה', בארץ-ישראל כבארצות אחרות, היה ארגון עזר שנועד לגייס סעד משפטי וסיוע כספי לאסירים קומוניסטים, ותמיכה ציבורית בהם.

א. על-פי מספריהם הסידוריים הנמוכים (P-17, P-22, P-25, P-26) הופעלו לפחות מקצתם של סוכנים אלה במשך שנים רבות.

ב. לצורך כיסוי הקשרים בין יעדים מודיעיניים בארץ-ישראל לבין גורמים שמעבר לגבולות הארץ גייסה CID והפעילה סוכנים גם בארצות שכנות.

ג. אחדים מן הסוכנים היו רב-צדדיים, ודיווחיהם נסבו על קשת רחבה של ארגונים, אישים ואירועים. דוגמאות בולטות של סוכנים מסוג זה הם הסוכנים P-17, שפעל במגזר הערבי, P-37, שכיסה את תחום היישוב היהודי, P-40, שעסק בתחום המזרח אירופי, ו-P-85, שתרומו המודיעינית חצתה גבולות מגזריים ותפורט בהמשך.

ד. בתקופה 1945-1947 היו העדה הארמנית, מוסדותיה וארגוניה יעדים לכיסוי מודיעיני הדוק ואיכותי באמצעות סוכנים – בעיקר על רקע הקשרים בין העדה לבין ברית-המועצות והתוכניות להשבתם למולדת (רפטריאציה) של ארמנים שחיו מחוץ לה.

משנות הארבעים לא נשתמר אלא חומר מועט על אודות 'כיסויים' ברמה המקומית, באמצעות סוכנים, של פלגי המפלגה הקומוניסטית ושל ארגוני העוז שלה. רוב הדיווחים שנותרו קשורים לפעילותו של הפלג הקומוניסטי הערבי – 'הליגה לשחרור לאומי' – שפרש מפק"פ ביוני 1943.²⁵ ואולם, יש לזכור כי בשנות הארבעים שוב לא עמדו הקומוניסט הבודד, ואף לא התא והסניף המקומיים, בראש מעייניה של CID. שינוי זה נבע בראש ובראשונה מן התמורה היסודית שחלה במעמדה של המפלגה הקומוניסטית: עם פלישתו של היטלר לברית-המועצות והצטרפותה של ברית-המועצות לבעלות-הברית, שלחמו נגד גרמניה הנאצית, הפכה פק"פ למפלגה מותרת, ובמידה ידועה אף למפלגה רצויה בעיני השלטונות. הפעילות הסיכולית נגדה צומצמה צמצום דרסטי, ובכך פחתה במידה רבה החשיבות שנודעה קודם לכן לאיתורם של אחרוני חברה ואוהדיה. במרכזו של האיסוף המודיעיני הועמדה המפלגה הקומוניסטית כארגון – מדיניותה, החלטותיה, פעילות מוסדותיה וקשרי החוץ שלה.

על מנת להשיג 'כיסוי' נאות של פק"פ ושל 'הליגה לשחרור לאומי', לדעת את מהלכיהן ולהבינן נכונה היה על CID להגשים 'משאת נפש' קבועה של ארגוני ביטחון ומודיעין הפועלים מול יעדים דוגמת המפלגה הקומוניסטית, והיא גיוסם של 'סוכני צמרת', המשולבים בדרגים הבכירים של היעדים ושותפים למידע הרגיש והכמוס ביותר בעיניהם של אלה האחרונים. CID הגשימה 'משאת נפש' זו בפק"פ וב'ליגה לשחרור לאומי' גם יחד: בתקופה שבין אוקטובר 1945 לספטמבר 1947 היא הפעילה בוודאות 'סוכן צמרת' אחד בכל אחד משני היעדים הללו. יתר-על-כן, במסמכי CID יש אינדיקציות לקיומם של סוכנים בכירים נוספים. בסקירת מודיעין מ-25 באפריל 1946, העוסקת בשתי פגישות הוועד המרכזי של 'הליגה לשחרור לאומי', שויך חלק מן המידע שבסקירה ל'מקור המצוי בקשר הדוק עם

25. על אודות 'הליגה לשחרור לאומי': דותן, אדומים, עמ' 425-428, 438-441, 480-483, 499-502; יהושע פורת, 'הליגה לשחרור לאומי' (עצבת אל-תחרר אל-וטני): תקומתה, מהותה והתפרקותה (1943-1948), המזרח החדש, י"ד, 4 (1964), עמ' 354-366.

הוועד, וחלקו האחר ל'מקור אחר, אף הוא בקשר הדוק עם הוועד'.²⁶ האפשרות שבפק"פ הופעל סוכן בכיר נוסף תידון בהמשך.

חומר CID אינו מכיל מידע באשר לנסיבות גיוסם של שני 'סוכני הצמרת' הנזכרים, המוכרים בכינוייהם P-85 (בפק"פ), ו-P-91 (ב'ליגה לשחרור לאומי'). נראה כי נוסף על מניעים אחרים, שבוודאי התקיימו ומקצתם יצוינו בהמשך, הקלה 'הפשרת האווירה' בין המפלגה הקומוניסטית לבין השלטונות את מבצעי הגיוס: לשיתוף פעולה מודיעיני עם השלטונות שוב לא נודעה משמעות אוטומטית של בגידה במפלגה נרדפת ובחברים לארגון ולרעיון, ודיווח ל-CID כבר לא היה בגדר הלשנה והסגרה, המובילות מידית למעצרים, להעמדה לדין ולגירוש מן הארץ. ועוד זאת, מפעילים מיומנים ידעו, מן הסתם, לחלוק כבוד ל'סוכני הצמרת', לדובב אותם ביצורם אווירה של 'חילופי דברים בין מביני דבר', להביע הערכה לנוכח המידע והפרשנות שהמציאו, ולתגמל אותם בהתאם למעמדם, לרמתם ולכישוריהם. לא מן הנמנע כי השפעתם של אמצעים אלה הועצמה אף יותר הודות לשיתופם בהפעלה של קצינים בכירים ב-CID.²⁷

על פי מספריהם הסידוריים ותאריכי דיווחיהם קדם מעט גיוסו של P-85 לזה של P-91, אך כללית ניתן לקבוע כי תקופות ההפעלה של השניים חופפות. בשני המקרים מדובר בהפעלה אינטנסיבית, במרווחי זמן קצרים בין מסירת דיווח אחת לבאה אחריה, ובריבוי של הידיעות שנמסרו – הן בחתך של פגישה בודדת בין הסוכן למפעילו, הן לאורך ציר הזמן. התמונה הכללית המצטיירת היא של מאמץ קבוע מצד ארגון המודיעין למצות את המרב ואת המיטב מן ההישג של גיוס 'סוכני צמרת' והפעלתם.

הסוכן P-91

במסמכי CID נמצאו 45 דיווחים של הסוכן P-91, החל בינואר 1946 וכלה בספטמבר 1947. אין ודאות שאלה הם כל דיווחיו של P-91, כשם שאין לדעת אם 'תאריכי הקצה' אכן מבטאים את מלוא תקופת הפעלתו. עם זאת, נראה כי דיווחים אלה משקפים חלק נכבד מתרומתו המודיעינית של P-91 ומקיפים את רוב תקופת ההפעלה. מכלול הדיווחים מלמד על הפעלה רצופה ו'צפופה' של הסוכן בתקופה ינואר-נובמבר

26. גליל 273, עמ' 480. דוגמה נוספת: שם, עמ' 449.

27. הקצין קטלינג היה סגן מפקד CID בשנים שבהן הופעלו 'סוכני הצמרת' P-85 ו-P-91. בראיונות עמו סיפר כי בתקופה זו הפעיל אישית שניים עד חמישה סוכנים, וכי בכירים אחרים נהגו כמוהו (מלמן, לעיל הערה 2). על זהותם של הסוכנים שהפעיל סירב קטלינג לדבר, אך הדעת נותנת שלא היו אלה סוכנים בדרג זוטר ואף לא בדרג בינוני. במקום אחר צוין כי הפעיל סוכן בהנהגה הציונית. ראו: Charters, 'British Intelligence' (above note 1), p. 137 note 22; Morton, *Just the Job*, p. 120. על הפעלתם של סוכנים יהודים על ידי מחבר הספר, מורטון, בהיותו מפקד מחוז לוד של CID.

1946.²⁸ במחצית הראשונה של 1947 הידלדלו דיווחיו של P-91 – ככל הנראה עקב היחלשות מעמדו ביעד. גם מרווחי הזמן בין דיווח לדיווח גדלו בהדרגה: מן התקופה מאי-ספטמבר 1947 מצויים במסמכי CID שלושה דיווחים בלבד.

בהערכת תרומתו המודיעינית של P-91 יש להביא בחשבון כי מחציתם של דיווחיו (23 מ-45) נכתבו במתכונת של 'דוחות מקובצים': בכל אחד מהם 'מקופלות', בממוצע, שלוש עד ארבע ידיעות בנושאים שונים, שמסר הסוכן במועד אחד. מספר הידיעות שמסר אותו סוכן מגיע אפוא ל-110, ובממוצע – מעט יותר מחמש ידיעות בחודש.

עיון בדיווחיו של P-91 מלמד על רמתו ועל איכותו כסוכן: במשך רוב תקופת הפעלתו נמצא הלה בצמרת הגבוהה של 'הליגה לשחרור לאומי', שלט במידע פנימי ואינטימי על אודות היעד, מוסדותיו וארגוני העוז שלו, וסיפק למפעיליו ידיעות בקשת רחבה ומגוונת של נושאים. על-פי תוכני הדיווחים ניתן להעריך כי את רוב המידע לא היה אפשר להשיג אלא באמצעות 'סוכן צמרת' מסוגו של P-91.

דיווחיו של P-91 הקיפו את הנושאים הבאים: ישיבות הוועד המרכזי של 'הליגה לשחרור לאומי'; מערכת היחסים בין הפעילים המרכזיים; 'ליגת המשכילים הערבים' ו'קונגרס הפועלים הערבים' – ארגוני העוז של 'הליגה לשחרור לאומי'; העיתון אל-איתיחאד – בטאונה של 'הליגה לשחרור לאומי'; העיתון אל-גאד – בטאונה של 'ליגת המשכילים הערבים'; קשרי 'הליגה לשחרור לאומי' בארצות ערב; מגעים בינה לבין הוועד הערבי העליון; קשריה עם נציגים סובייטים בביירות ועם נציגים זרים בארץ-ישראל; פעילות 'הליגה לשחרור לאומי' ברמה המקומית (ישיבות, אספות); מצבה הכספי; ועמדותיה בנושאים אקטואליים.

'תנובתו' המודיעינית של P-91 מרשימה בכמותה ובאיכותה, אך אינה נקייה מחולשות. העיקרית שבהן קשורה למאפיינים סובייקטיביים של הסוכן, אשר השפיעו במידה גוברת והולכת על תוכנם ועל צורתם של חלק מדיווחיו – נושא שיידון בהרחבה בהמשך. בשלב זה די לציין כי התיאור העובדתי בדיווחיו של P-91 'סבל' לא אחת מחדירתם לדיווח של נקודת המבט האישית ושל השיקולים והאינטרסים של המקור.

הסוכן P-85

במסמכי CID נמצאו לא פחות מ-175 דוחות שמסר הסוכן P-85 בתקופה שבין אוקטובר 1945 לספטמבר 1947. שלא כבמקרהו של P-91, רק שמונה מדוחות אלה הם דוחות 'מקובצים'. מספר הידיעות שמסר המקור מתקרב אפוא ל-200. נתונים אלה מלמדים על הפעלה

28. מפעילו של P-91 – לפחות בחלק מתקופת ההפעלה – היה סמל במחלקה לעניינים ערביים של CID ושמו מוליסון (Mollison). בחומר CID נשמרה טיוטה בכתב-יד של דיווח שמסר P-91: היא כתובה באנגלית וערוכה במתכונת המקובלת של כתבה מודיעינית. אין אפשרות לדעת אם מדובר בכתב-ידו של הסוכן או שמא של מפעילו (גליל 20, עמ' 066, 391-392).

אינטנסיבית של הסוכן במהלך כל התקופה הזאת. תרומתו המודיעינית – כשמונה ידיעות בחודש, בממוצע – היתה יציבה, למעט חודשיים (ינואר ופברואר 1947), שבכל אחד מהם נמסרה ידיעה אחת בלבד. מן הבחינה הכמותית היתה אפוא תפוקתו של P-85 גבוהה במקצת מזו של 'מקבילו', P-91 – בעיקר בשל הידלדלות דיווחיו של P-91 במהלך 1947 בכלל, והחל במאי 1947 בפרט.

מן הבחינה התוכנית בולטת עובדת היותו של P-85 סוכן רב-גוני ורב-תכליתי. פעילותו כ'סוכן צמרת' בפק"פ היתה מרכיב מרכזי אך לא יחיד ב'פרופיל' שלו כמקור מידע ל-CID. המידע שסיפק למפעיליו כלל גזרות רחבות של המכלול הקומוניסטי, סובייטי, מזרח-אירופי בארץ-ישראל.

את דיווחיו של P-85 ניתן למיין לארבעה תחומים. בכל אחד מהם נכללים כמה נושאים, שהיקפם מצומצם ומוגדר יותר. ארבעת התחומים הם: פק"פ; 'הליגה לשחרור לאומי'; ברית-המועצות בארץ-ישראל; ומדינות מזרח אירופה בארץ-ישראל.

דיווחיו של P-85 על אודות פק"פ נגעו בנושאי המשנה האלה:

א. ישיבות הוועד המרכזי – נושאים, דוברים והחלטות.

ב. ועידת המפלגה והחלטותיה.

ג. מערכת היחסים בין פק"פ לבין 'הליגה לשחרור לאומי'.

ד. קשרי החוץ של המפלגה.

ה. קשרים עם הקונסוליות של מדינות מזרח אירופה בארץ-ישראל.

ו. עמדות בנושאים אקטואליים.

ז. פעילות מפלגתית 'חריגה' (מודיעינית, חשאית, צבאית-למחצה).

ח. פעילות מגזרים במפלגה (יוצאי גרמניה, יוצאי הונגריה וכו').

ט. ארגוני העוז של פק"פ.

י. קשרים עם היישוב היהודי בארץ-ישראל – מוסדות ומפלגות.

דיווחיו של P-85 על אודות 'הליגה לשחרור לאומי' עסקו, בין היתר, במערכת היחסים בינה לבין פק"פ, כמצוין לעיל, וכללו גם את הנושאים האלה:

א. ישיבות הוועד המרכזי – תכנים והחלטות.

ב. קשרי חוץ – בעיקר עם המפלגה הקומוניסטית הלבנונית.

ג. קשרים עם גורמים פוליטיים אחרים – בעיקר עם הוועד הערבי העליון.

ד. תעמולה.

ה. עיתונות המפלגה.

ו. ארגוני העוז של 'הליגה לשחרור לאומי': 'ליגת המשכילים הערבים' ו'קונגרס הפועלים הערבים'.

הדיווחים הנוגעים ל'נוכחות' הסובייטית בארץ-ישראל נחלקים לנושאי המשנה האלה:

א. ביקורים בארץ-ישראל של משלחות ושל נציגים סובייטים.

ב. עמדות ברית-המועצות בנושאים אקטואליים ושינויים בהן.

ג. תעמולה סובייטית.

- ד. חדירה כלכלית סובייטית.
- ה. חשודים כסוכנים סובייטים.
- דיווחיו של P-85 בתחום המזרח-אירופי עסקו בעיקר בפולין וביוגוסלביה, ובאקראי גם בצ'כוסלובקיה, בהונגריה וברומניה. נושאי הדיווח היו:
 - א. הנציגויות והנציגים הדיפלומטיים של מדינות מזרח אירופה בארץ-ישראל.
 - ב. משלחות ומבקרים ממדינות מזרח אירופה.
 - ג. קשרי מסחר וספנות.
 - ד. עמדותיהן של מדינות מזרח אירופה בנושאים אקטואליים.
- על דיווחיו בארבעת התחומים שפורטו לעיל הוסיף P-85 לעתים קרובות דיווחים מודיעיניים אחרים. לדיווחים אלה יאה הכותרת 'שונות', שכן אי אפשר לאגדם סביב מכנה משותף מוגדר. הם כללו כמה ידיעות בעניין מעורבות אמריקנית בארץ-ישראל ובמזרח התיכון, מידע על ביקוריהם בארץ של אנשי כנסייה בכירים וראיונות עיתונאיים עמם, דיווחים הנוגעים לקומוניזם במישור הבין-לאומי ובמישור המזרח-תיכוני, ועוד.
- על המידע הרב שתרם הוסיף P-85 לא אחת נדבכים נוספים של השוואה, ניתוח והערכה, שמהם משתמעות בקיאות רבה והבנה מעמיקה בתחומי הדיווח השונים. בדרך-כלל הקפיד P-85 להפריד בין הדיווח העובדתי לבין הערותיו שלו. מעטים המקרים שבהם נסחף לפרשנות מרחיקת לכת על סמך מידע חלקי או חסר.
- תפוקתו הגבוהה והיציבה של P-85, המשרעת הרחבה של התחומים והנושאים שעליהם דיווח, מיקומו בצמרת היעד, נגישותו למידע רגיש ואינטימי של היעד, ותרומתו בניתוחו ובהערכתו של המידע שמסר – כל אלה עשו אותו ל'סוכן צמרת' במלוא מובן המילה.

גלוי ונעלם: זהותו של סוכן

כאמור, הסוכן הוא כלי איסוף ראשון במעלה בעבור המודיעין המסכל. 'סוכן צמרת' המספק באופן סדיר ובתדירות גבוהה מידע איכותי מלב היעד המודיעיני הוא נכס יקר ערך, שעל עצם קיומו יש להגן ככל שאפשר. על אחת כמה וכמה מחויב ארגון המודיעין להקפיד בהגנה על זהותו של סוכן מסוג זה. על מאמצים אלה מספר הקצין מורטון: 'במהלך שירותי בארץ-ישראל עסקתי במודיעים רבים מכל הסוגים, יהודים וערבים. השקעתי, תמיד, מאמצים אין-סופיים לשמור את זהותם חסויה לחלוטין – אך גם כך, סופם של רבים מהם היה מר'.²⁹

סוכנים בשירותם של ארגוני מודיעין מגיעים לקץ דרכם כמקורות מידע – ובתחומים ידועים אף לקץ חייהם – כאשר זהותם נחשפת. החשיפה והקץ עשויים לנבוע ממשגים של הסוכן בדרך התנהלותו כלפי סביבתו; פליטות פה, פזרנות בכספים, חשדות וסימנים מעידים מצטרפים לכדי 'מסה קריטית' – כזאת ההופכת את סימן השאלה התלוי מעל לראשו

29. Morton, *Just the Job*, p. 67.

למסקנה ודאית בדבר היותו קשור לארגון המודיעין ומופעל מטעמו: 'זהו רק עניין של זמן והחידה נפתרת: חולשת האופי הידועה, השאננות המתחלפת בהצהרות על נאמנות ללא דופי, רוחב היד הפתאומי. כל אלה מצטרפים לדבר אחד – ועוד גופה נקובת כדורים נמצאת בתעלה, עם ההודעה הרגילה המוצמדת בסיכה לחזה [...]'.³⁰

חשיפתם ו'נפילתם' של סוכנים עשויות להיגרם גם עקב משגה או סדרת משגים של ארגון המודיעין. שימוש לא-זהיר במידע שסיפק הסוכן הוא דוגמה לכשל מסוג זה, ועלול להתוות אינדיקציה ברורה באשר לזהותו של מקור המידע. כפי שניסח זאת מורטון, 'נפוצה ברבים הדעה כי אין אנו פיקחים ביותר בעשיית שימוש במודיעים, ושאונו מועדים, ברשלנותנו, להמיט עליהם מוות פתאומי מידי שותפיהם הנועזים'.³¹

בארגון דוגמת CID, הפועל בארץ זרה ומעסיק בשורותיו קצינים ושוטרים מקומיים, מצטרפת לאלה סכנה מהותית של דליפה מתוך הארגון והסגרת זהותו של הסוכן לידי מי שאינם אמורים לדעתה.

הפעלתו של הסוכן על-פי כללי הפעילות החשאית, מערכת של מידור פנימי ושיטת הדיווח הנהוגה בארגון המודיעין אמורות למזער את סכנת חשיפתו ולצמצם עד כמה שניתן את מספר השותפים לסוד זהותו של 'סוכן הצמרת'. אבן היסוד בשיטת דיווח זו היא המרת זהותו האמיתית של הסוכן בכינוי מודיעיני. אלא שבכך לא די; מפעיליו של הסוכן, בהעלותם על הכתב את דוחותיהם, מחויבים להקפיד על מספר כללי 'עשה' ו'לא תעשה'. שלושה מבין הכללים הללו חשובים בהקשר של הגנה על זהות הסוכן:

א. הפרדה מוחלטת – בדיווח, בתפוצה ובדרך אגירת המידע – בין 'דיווח ידיעות' (רישום הידיעות שמסר הסוכן על אודות היעד) לבין 'דיווח אופרטיבי' (רישום נושאים ובעיות שעניינם הפעלתו של הסוכן ומערכת הקשרים בינו לבין ארגון המודיעין). הדוח האופרטיבי, מעצם תוכנו, מכיל נתונים שיש בהם כדי להצביע על זהותו האמיתית של הסוכן. לפיכך יש להגביל את תפוצתו ולהקפיד על אבטחתו הפיזית במידה המרבית.

ב. בדיווחיו למפעיליו מפרט הסוכן גם את פעילותו שלו – מעשיו, דבריו, תוכניותיו וכו'. בעת 'הסבתם' של דברי הסוכן לדוח ידיעות כתוב יש להתייחס אליו כאל אחת 'הנפשות הפועלות', בהתאם למעמדו ביעד. אין להעלים או להצניע את קיומו, אך גם לא להבליט את 'כוחו ועוצם ידו'. בולטות יתר חוזרת ונשנית יש בה משום אינדיקציה ברורה לזהותו של הסוכן.

ג. יש להימנע מכתובתם של דוחות ידיעות 'מקובצים' – כאלה הסוקרים נושאים שונים, שכל אחד מהם ראוי לדיווח נפרד, במסגרת דוח ידיעות אחד. דוחות מסוג זה מועדים אף הם להבליט הבלטה יתרה את המקור לדוח בזהותו האמיתית. תכופות תהווה נוכחותו ציר מרכזי או אף מכנה משותף יחיד לכל הידיעות שהובאו בדוח, ובכך תיחשף זהותו.

³⁰ Ibid., p. 68, and also pp. 120-121

³¹ Ibid., p. 67

נראה כי CID אכן הקפידה על מידורם של תיקים ודוחות אופרטיביים. כאלה לא נמצאו כלל בחומר CID שנבדק במסגרת עבודה זו, וממילא אי אפשר להסתייע בהם על מנת לעמוד על זהותם של 'סוכני הצמרת' P-85 ו-P-91.

דוחות ידיעות שנמסרו מפי השניים מצויים, כאמור, למכביר. עיון בהם מראה בעליל כי הקפדה על הכללים שצוינו לעיל יש בה כדי לשמור על אלמוניותו של הסוכן גם מפני מעיין סקרן וחקרן. אמירה זו תקפה גם כאשר מספרן של הידיעות רב, ומספרן של 'הנפשות הפועלות' ביעד שהסוכן מצוי בתוכו מצומצם ביותר. לעומת זאת, חריגה מן הכללים הללו חושפת על נקלה את זהותו של 'סוכן הצמרת', ואף טפח ממניעיו לשיתוף-פעולה עם CID – כפי שנראה להלן.

דוחות הידיעות שמסר הסוכן P-91 שופעים תיאורים מפורטים מאוד שעניינם מעשיו, דבריו, סכסוכיו, מאמריו ומשכורתו של אדם ששמו מח'לץ עמר. בעבודות השונות על תולדותיהן של המפלגה הקומוניסטית הארץ-ישראלית ושל 'הליגה לשחרור לאומי' נזכר עמר באורח צנוע בלבד, על-פי רוב בהערות השוליים.³² עמר, בן למשפחה חברונית, מורה במקצועו, הצטרף לפק"פ ב-1934, ולפי גרסה אחרת – במהלך המרד הערבי (1936-1939), שבו נטל חלק פעיל. ב-1943 כבר היה אחד מחמשת החברים הערבים בוועד המרכזי של המפלגה, אלא שהורחק ממנו עוד לפני הפילוג בקיץ 1943. עם הקמתה של 'הליגה לשחרור לאומי' השתייך לוועד המרכזי שלה, היה ממייסדיו של ארגון העזר 'קונגרס הפועלים הערבים', ונבחר לוועד הפועל של ארגון זה (אוגוסט 1945). כמו כן היה ממייסדיו של ארגון עזר נוסף, 'ליגת המשכילים הערבים', והיה פעיל מרכזי בו, חבר המזכירות המצומצמת ועורך ראשי של בטאון הארגון, אל-גאד.

בספטמבר 1945 ייצגו עמר ובולוס פרח את 'קונגרס הפועלים הערבים' בוועידה בין-לאומית של איגודים מקצועיים בפריס. נאומו של עמר בוועידה ופעילותם של השניים מאחורי הקלעים הניבו הישגים פוליטיים, ובכך נתחזק מעמדו של עמר בארגונים השונים שבהם פעל. עיקר כוחו היה בתחום התאוריה המרקסיסטית והמילה הכתובה: הוא נחשב לתאורטיקן המרקסיסטי הבולט בין הקומוניסטים הערבים. באל-גאד היה הכותב הראשי בתחום התאוריה המרקסיסטית, ועל כך הוסיף מאמרי מערכת ומאמרים בנושאים אחרים. בכל גיליון מגליונות העיתון היה לפחות מאמר אחד מפרי עטו. בראשית דצמבר 1947, בכינוס הוועד המרכזי של 'הליגה לשחרור לאומי' בנצרת, היה עמר ממנהיגי הרוב שהתנגד לתוכנית החלוקה. בעמדתו זו התמיד בחודשים הראשונים של 1948, ובעזרת חברים אחדים

32. דותן, אדומים, עמ' 375, 428, 481, 587 הערות 94, 96; ישראלי, מפ"ס-פ.ק.פ.-מק"י, עמ' 178-179 הערה 11; פורת (לעיל הערה 25), עמ' 363; Budeiri, *The Palestine Communist Party, 1918-* 1948, pp. 123 note 107, 151 note 113, 192, 194, 206, 208, 249 note 140, 250 notes 160, 161; Greilsammer, *Les Communistes Israéliens*, p. 148; Lockman, *Comrades and Enemies*, p. 319; Ilana Kaufman, *Arab National Communism in the Jewish State*, Gainesville, FL 1997, pp. 26, 142 note 8; Joel Beinin, *Was the Red Flag Flying There? Marxist Politics and the Arab-Israeli Conflict in Egypt and Israel, 1948-1965*, Berkeley, CA 1990, p. 48

ב'ליגת המשכילים הערבים' הוביל, בירושלים ובסביבתה, את המאבק נגד החלוקה. במועד מאוחר יותר ב-1948 גורש משורות 'הליגה לשחרור לאומי', לאחר שחבריו למפלגה האשימו אותו בהסגרת מקום מחבואו של אחד ממנהיגיה, פואד נצאר, לכוחות המצריים בבית-לחם (יולי 1948).³³

במסמכי CID, שלא כבספרות המחקרית, רחוק מח'לץ עמר מלהיות 'הערת שוליים'. תיקו האישי, שמספרו PS/10098, נוהל במחוז ירושלים של CID.³⁴ בינואר 1946, בידיעה שמסר המקור P-82 בעניין בחירת ועד מרכזי ל'ליגה לשחרור לאומי', הופיעה ההערה הבאה: 'בדרך-כלל נבחרים חברי הוועד המרכזי מתוך הוועדים המקומיים, אך מח'לץ עמר ופואד נצאר, אף שאינם משתייכים למוסדות מקומיים, נבחרו כאות הערכה לתרומתם למפלגה – תרומה שאין ערוך לה'.³⁵ בידיעה בעיתון אל-מסרי, שנפסלה בהוראת הצנזורה (6 בפברואר 1946) והופצה כמידע מודיעיני, כונה עמר 'קולה של המפלגה'.³⁶

על-פי כל האמור לעיל אכן היה מח'לץ עמר פעיל מרכזי ב'ליגה לשחרור לאומי', וכן גם בארגוני העזר שלה ובבטאונים. ואולם, הבולטות שלו בדיווחי P-91 מתנשאת מעל ומעבר למעמדו ביעד ובשלוחותיו. בולטות זו, ו'מעידות' לא מעטות בתחום הדיווח, כמו שילוב מרכיבים מן התחום האופרטיבי בדוחות הידיעות וקיומם של דוחות 'מקובצים' רבים, מצביעים בסבירות גבוהה על היותו של עמר האדם שמאחורי הכינוי המודיעיני P-91. יתרה מזו, מבין השיטין של דיווחי P-91 נשקפים גם מניעיו ליצירת הקשר המודיעיני עם CID. סביר להניח שלעובדת היותו עובד מחלקת החינוך הממשלתית³⁷ היתה חשיבות בגיוסו כסוכן, ואילו את הפעלתו השוטפת, לאורך זמן, פרנסו תחושת הקיפוח שלו לנוכח מעמדו ביעד ויחסיו המתוחים עם פעילים מרכזיים ב'ליגה' – אמיל תומא ופואד נצאר – שהתנכלו לו, המעיטו בערכו ודחקו את רגליו מתפקידי מפתח במפלגה.

החומר המודיעיני ב'גזרה' זו טעון התייחסות זהירה, שכן כאן מדובר ב'עדות בעל-הדבר', בנחתום המעיד על עיסתו. לעניין זה אין הבדל של ממש בין דיווחי P-91 עצמם לבין סקירות המודיעין, שהתבססו במידה רבה על דיווחים אלה. מכלל החומר משתמע כי במחצית הראשונה של 1946 היה מעמדו של מח'לץ עמר ב'ליגה לשחרור לאומי' ובשלוחותיה בשיאו. תימוכין לכך נמצאים גם במקורות מידע אחרים, ששניים מהם צוטטו לעיל. באפריל 1946 נתמנה לערוך את בטאון 'הליגה', אל-איתיחאד, כעיתון יומי, והופקד גם על השימוש בכספים שייאספו בעבור העיתון.³⁸ במאי 1946 צוין שמו כמי שמועמד לייצג, בבוא העת, את 'הליגה לשחרור לאומי' בוועד הערבי העליון.³⁹

33. ישראלי, מפ"ס-פ.ק.פ.-מק"י, עמ' 179 הערה 11; פורת (לעיל הערה 25), עמ' 363.

34. גליל 278, עמ' 348.

35. הניסוח במקור: invaluable assistance (גליל 224, עמ' 034).

36. גליל 224, עמ' 042.

37. גליל 277, עמ' 192; גליל 224, עמ' 181-183.

38. גליל 273, עמ' 284.

39. שם, עמ' 497.

לצורך עבודתו כעורך במשרה מלאה של אל-איתיחאד התפטר עמר ממשרתו במחלקת החינוך הממשלתית והיה אמור להעתיק את מקום מגוריו ליפו. ואולם, המשכורת שהובטחה לו בתפקידו החדש לא שולמה במועד, והוא הגיב בנקיטת 'עיצומים': טען למחלה, חדל לכתוב לאל-גאד, עיכב את מסירתם לדפוס של מאמרים שהועברו לעריכתו, והודיע כי בשל חסרון כיס אין ביכולתו לעבור ליפו.⁴⁰

כאן, בסתיו 1946, היתה ראשיתו של הסכסוך בין מח'לץ עמר לבין יריביו ב'ליגה לשחרור לאומי', אמיל תומא ופואד נצאר. מרכיבים אישיים ופוליטיים שימשו בסכסוך בערבוביה.⁴¹ במרס 1947 זומן עמר לבירור בפני הוועד המרכזי של 'הליגה לשחרור לאומי', והוזהר כי אם לא יתייצב יראו בו מי שגורש מן המפלגה. הבירור הסתיים בלא הכרעה,⁴² אך בחודשים הבאים השכילו יריביו של עמר לערער את שליטתו בבסיסי כוחו – סניף 'הליגה לשחרור לאומי' בירושלים וסניפי 'ליגת המשכילים הערבים' בירושלים, בחברון, בבית-לחם ובבית-ג'אלה. בכך החלישו במידה רבה את מעמדו ב'ליגה לשחרור לאומי'⁴³ ובעקיפין, ומבלי דעת, גם את יכולתו ואת תרומתו כמקור מידע ל-CID.

מלחמותיו של מח'לץ עמר ביריביו תפסו מקום מרכזי בדיווחיו של P-91, ובחלק מתקופת הפעלתו אף האפילו על כל נושא אחר בדיווחים הללו. יותר מששיקפו הדיווחים את תמונת המצב האמיתית ביעד, יש בהם ביטוי לנקודת מבטו הסובייקטיבית של 'סוכן הצמרת' ולתחושותיו האישיות השליליות כלפי מי שפגעו בו ושללו ממנו את הכבוד ואת המעמד שהיה ראוי להם, לדעתו. מניעיו של P-91 תואמים את אלה של סוכנים רבים בשירות CID (ובשירותם של אחרים), כפי שתיארם הקצין מורטון:

המנטליות שעוררה את האיש, בראש ובראשונה, להציע עצמו לפעול כמרגל בשירות הממשלה: הוא חשב עצמו לאדם חשוב, אך חבריו לא גילו כלפיו ולו מחצית ממידת הכבוד שהיה ראוי לה. ובכן, הוא יודע מקום כלשהו אשר בו יוערכו שירותיו נכונה, מקום שבו אף ישולם לו כסף טוב על העברתו של מידע מועט, שאין בו נזק, על תוכניות חדשות שתוכננו [...]⁴⁴

הניסיון לעמוד על זהותו של P-85, לעומת זאת, נותר ללא מענה החלטי. מתוכן דיווחיו ברור כי השתייך לקבוצה מצומצמת ומוגדרת של פעילים מרכזיים, כולם יהודים, במפלגה הקומוניסטית הארץ-ישראלית: הם שאיישו את המוסדות המרכזיים שלה, נטלו חלק בפורומים סגורים ומצומצמים של צמרת המפלגה, והיו שותפים, בידיעה ובעשייה, למידע ולמהלכים רגישים של פק"פ. גם הצלבת דיווחיו של P-85 עם ידיעות אחרות המצויות בחומר CID מאפשרת אלימינציה חלקית בלבד: זהותו האמיתית של P-85 נותרה עלומה.

40. גליל 277, עמ' 192.

41. שם; גליל 273, עמ' 255-256, 273-275; גליל 262, עמ' 346; גליל 343, עמ' 356.

42. גליל 273, עמ' 242, 246.

43. שם, עמ' 055-056, 209-210, 236, 422-423.

44. Morton, *Just the Job*, pp. 67-68.

דיווחן בכתב של הידיעות שמסר P-85 'נקי' מיסודות של דיווח אופרטיבי, שבהם טמון בדרך-כלל מפתח זה או אחר לגילוי זהותו של הסוכן. כמו כן עקף דיווחן של ידיעות P-85 מכשלות נוספות בתחום הדיווח, כאלה שלא נעקפו במקרה של P-91: איש מן 'הנפשות הפועלות' לא הובלט 'משכמו ומעלה', ולשון הדיווח שקולה, יבשה, 'אובייקטיבית', ואינה חושפת דבר באשר למניעיו של P-85 לשיתוף-פעולה עם CID.

בדיווחן של ידיעות בתחום הקומוניסטי באותה עת נעשה שימוש בשלושה דפוסי דיווח. לכאורה מדובר בעניין שולי וטכני בלבד, אלא שהוא עשוי לשאת משמעות נוספת, שיש לתת את הדעת עליה. שלושת דפוסי הדיווח האמורים היו: א. ייחוס המידע שבידיעה למקור הידיעה, באמצעות ציונו בסוגריים של הכינוי המודיעיני של הסוכן בסופו של הדוח; ב. רישום הידיעה ללא ציון המקור. בפתיח של ידיעות שנכתבו בדפוס דיווח זה עשה המדווח שימוש בנוסח קבוע, בלשון סבילה: 'דוח לי כי...' (במקור: 'I have been informed that...'), ובהמשך לא נדרש כלל, בדרך כלשהי, למקור שממנו התקבלה הידיעה; ג. שימוש בנוסח הקבוע – 'דוח לי כי...' – בראשית הדוח, וציון כינויו המודיעיני של הסוכן בסופו של הדוח. יש דוגמאות מעטות לשימוש בדפוס דיווח זה, שהוא למעשה שילוב של שני הדפוסים האחרים.

הדיווחים שנכתבו בדפוס הידיעות 'א' ו-'ג' נתקבלו בוודאות מ-P-85. הדיווחים שנכתבו בדפוס הדיווח 'ב' אפשר שנתקבלו אף הם מ-P-85, זאת על-פי התכנים הכלולים בהם, זהות כותביהם והקרבה הרבה בין דפוס דיווח זה לדפוס הדיווח 'המשולב' (ג'). ואולם, מכיוון שהקשר בינם לבין P-85 אינו חד-משמעי יש להביא בחשבון חלופה נוספת, ולפיה לא היה P-85 סוכן יחיד בצמרת פק"פ.

גם לסוגיה זו אין פתרון חד-משמעי. חומר CID מניח מקום לכמה אפשרויות: הניסוח 'דוח לי כי...' עשוי לשקף ניסיון להסתיר את קיומו של סוכן נוסף, שזהותו ידועה רק למתי-מעט. במקרה זה הקלישאה הקבועה מסמנת למעשה ל'יודעי דבר' אלה – ולהם בלבד – מיהו המקור לידיעה, בלא להשתמש בכינויו. מבחינתו של כל קורא אחר אין בידיעה נקודת אחיזה כלשהי באשר לזהותו (או למהותו) של המקור.

הסבר אפשרי נוסף לשימוש בקלישאה 'דוח לי כי...' הוא ש'סוכן צמרת' נוסף בפק"פ, אם היה כזה, לא בהכרח הופעל מטעם CID. אפשר שהופעל מטעמו של 'עמית' מודיעיני שהעביר את המידע ל-CID, וכותב הדוח ב-CID קיבל את המידע בלא שידע את זהותו (או את מהותו) של המקור.

אין להניח כי המידע שהתקבל מקורו בשירות הידיעות של ארגון 'ההגנה', שכן בתקופה האמורה (1945-1947) צומצם שיתוף-הפעולה המודיעיני בין 'היישוב המאורגן' לבין זרועות הביטחון הבריטיות לתחום אחד בלבד – סיכול פעילות חמושה של הארגונים הפורשים.⁴⁵

45. יעקב עמרמי, ביבליוגרפיה שימושית: ניל"י, ברית הבריונים, הארגון הצבאי הלאומי, לוחמי חירות ישראל, ב, תל-אביב 1990, עמ' 239, 248, 255; יהודה סלוצקי, ספר תולדות ההגנה, ג, חלק ראשון, תל-אביב 1972, עמ' 540-543; גלבר, שורשי החבצלת, ב, עמ' 719.

נוסף על כך היתה זו תקופת שפל ביכולותיו של הש"י מול המפלגה הקומוניסטית.⁴⁶ אפשרות זו אינה סבירה אפוא הן מבחינת נכונותם של הש"י ושל שולחיו לשתף פעולה עם הבריטים, הן מבחינת יכולתם הממשית בתחום הקומוניסטי באותה תקופה.

אפשרות סבירה יותר היא ש'הסוכן הנוסף' – אם היה כזה – הופעל מטעמו של ארגון מודיעין בריטי אחר. DSO,⁴⁷ למשל, עסק גם בתחום הקומוניסטי, והפיץ ל-CID סקירות מודיעין עתיות בתחום זה.⁴⁸ קשרים שנוצרו בין גורמי בטחון-שדה בריטיים לבין חיילים קומוניסטים ביחידות הארץ-ישראליות עשויים היו אף הם להתפתח לכלל גיוס והפעלה בתוך המפלגה הקומוניסטית.⁴⁹

סיכום

האיסוף המודיעיני של CID בכל הנוגע למפלגה הקומוניסטית הארץ-ישראלית, על גלגוליה ופלגיה, נשען במידה רבה על גיוסם ועל הפעלתם של סוכנים. קביעה זו חלה על תקופת המנדט כולה, ומוכחת גם מתוך השוואה בין מידת השימוש שעשתה CID בסוכנים למידת השימוש שעשתה במקורות מודיעיניים אחרים לצורך ההתמודדות עם היריב הקומוניסטי הארץ-ישראלי.

את הסוכנים של CID במפלגה הקומוניסטית הארץ-ישראלית אפשר לסווג לשלוש רמות: החל בסוכנים שהופעלו לשם 'כיסוי' מודיעיני של פעיל בודד או לשם התחקות אחר מי שנחשד בקשר עם המפלגה, המשך בסוכנים שעסקו ב'כיסוי' של מסגרות מפלגתיות מקומיות, וכלה ב'סוכני צמרת', שהיו מעורים בדרגים הבכירים ובמוסדות המרכזיים של המפלגה וסיפקו מידע פנימי, אינטימי ומקיף מחדרי-חדריה. הסוכנים משני הסוגים הראשונים סיפקו ל-CID מידע ששימש יסוד לפעולות סיכול כמו מעצרים, העמדה לדין, מאסר וגירוש מן הארץ. פעילות סיכולית זו רווחה בעיקר בשנות העשרים והשלושים.

מסמכי CID מלמדים על הפעלתם של שני 'סוכני צמרת' בתחום הקומוניסטי במהלך שנות הארבעים: האחד – P-85 – בשורות המפלגה הקומוניסטית היהודית, פק"פ; והשני

46. גלבר, שורשי החבצלת, ב, עמ' 556, 559, 598, 600; יואב גלבר, גרעין לצבא עברי סדיר, ירושלים תשמ"ו, עמ' 395.

47. DSO (Defence Security Officers), שלוחתו מעבר לים של שירות הביטחון הבריטי (MI5). 'התחנה' הארץ-ישראלית של DSO הוקמה בראשית מלחמת העולם השנייה, ותפקדה עד לסיום המנדט הבריטי בארץ-ישראל.

48. גליל 343, עמ' 348-362.

49. בדיווח שכתב קצין CID קטלינג, והמידע שבו התקבל מ'מקור צבאי', נמסר על אימון צבאי למחצה של הנוער הקומוניסטי באפריל 1946 (גליל 215, עמ' 004, 162, וגליל 224, עמ' 445). לעניין זה ראה גם ישראלי, מפ"ס-פ.ק.פ.-מק"י, עמ' 176 – ובכלל זה הערה 22 באותו עמוד; יואב גלבר, תולדות ההתנדרבות, ב, ירושלים תשמ"א, עמ' 267.

- P-91 - בתוך 'הליגה לשחרור לאומי', הארגון הקומוניסטי של ערביי ארץ-ישראל. השוואת תנובותיהם המודיעיניות של השניים מלמדת על עדיפותו של P-85 מבחינת כמות דיווחיו, רציפותם, ריבוי התחומים שעליהם דיווח ו'נטרול' השפעתם של גורמים סובייקטיביים על תוכן הדיווחים ועל רמתם. דיווחיו של P-91, אף שהכילו מידע מ'לב' היעד המודיעיני הקומוניסטי, היו טבועים פעמים רבות ב'חותם' סובייקטיבי מובהק, עד כדי חשיפה, בסבירות גבוהה, של זהות הסוכן.

לגיוסם ולהפעלתם של שני 'סוכני הצמרת' הגיעה CID דווקא בעת שהיריב הקומוניסטי איבד מחשיבותו כיעד חתרני וכסיכון בטחוני. עם זאת, אין בכך כדי להפחית מן ההישג המודיעיני שבגיוסם ובהפעלתם. P-85 ו-P-91 אפשרו ל-CID לעמוד מקרוב על מספר ענייני מפתח בהווייתן של פק"פ ושל 'הליגה לשחרור לאומי' - כגון קשרי החוץ של שתי התנועות, מערכות הכספים שלהן ומערכות היחסים בין הקומוניסטים היהודים והערבים ופק"פ ובין היישוב היהודי בארץ-ישראל - וגם על הקשרים בין הנושאים הללו ועל השפעותיהם אלה על אלה.

המרדף אחר 'האחים האדומים': הבולשת הבריטית והפק"פ (1921–1933)

יעקב מרקוביץקי

בראשית שנות העשרים, בשנים הראשונות לעיצוב שלטון המנדט הבריטי בארץ-ישראל, החלו השלטונות הבריטיים מזה ואנשי 'היישוב המאורגן' מזה לחשוש מפני התפשטות הקומוניזם בארץ-ישראל. ייתכן שמגמה זו היתה נעוצה בהצלחת המהפכה הבולשביקית בברית-המועצות, ובחשש שמא העלייה הסוציאליסטית לארץ (העלייה השלישית) היא חלק מתוכנית התבססות קומוניסטית המתנהלת בהכוונה ממוסקבה כדי לערער את הסדר הציבורי, להסית נגד מפעל ההתיישבות הציונית, ובעיקר – להטיף נגד מדיניות המנדט הבריטי בארץ. החשודה המרכזית בכוונות אלה היתה מפלגת הפועלים הסוציאליסטים (מפ"ס). מפלגה זו, שנוסדה ב-1919, הפכה ב-1922 ל'פק"פ' ('פאלעסטינער קאמוניסטישע פרטיי'), בשנת 1924 הצטרפה לקומינטרן, ומאז ועד 1943 פעלה על-פי הוראותיו.¹

מטרתו של מאמר זה להתחקות אחר פעילותם של מוסדות השיטור הבריטי נגד הפק"פ, ובעיקר אחר הפעולות שנקטה נגדה מחלקת החקירות הפליליות (Criminal Investigation Department, להלן: הבולשת הבריטית או CID) מאז הקמתה ב-1921 ועד שלהי 1933 – שנה שבה הגיע לסופו גל גדול של גירוש פעילים קומוניסטים מן הארץ, כביטוי למדיניותם התקיפה של שלטונות המנדט נגד קטגוריה חברתית זו. טקטיקת הגירושים הובלטה בשנים האחרונות בהרחבה, עם חשיפתם של ארכיון הבולשת הבריטית ושל מסמכים מסווגים של המנהל הבריטי בארץ-ישראל. מקורות אלה חשפו מידע על דרכי פעולה שרק עקרונותיהן היו ידועים קודם לכן ממקורות שונים.²

1. לדיון נרחב בהיסטוריה של המפלגה הקומוניסטית בתקופת המנדט ראו: ג"ז ישראלי, מפ"ס-פ.ק.פ.-מק"י, תל-אביב תשי"ג; שמואל דותן, אדומים, כפר-סבא 1991, עמ' 75-367, 415-483; יעקב מרקוביץקי, חולצה לבנה ועניבה אדומה (בדפוס).
2. ישראל הרן ונרי אראלי, 'המחלקה לחקירות פליליות במשטרת המנדט', דף מהסליק (רבעון ארכיון ההגנה), 6 (תשנ"ו), עמ' 3-4; דב גביש, 'המאמץ הבריטי להצלת מסמכי הטאבו בשנת 1948', קתדרה, 77 (1995), עמ' 109-123.

הפק"פ כיעד לבולשת הבריטית

הבולשת הבריטית הוקמה ב־1921 כיחידת מטה משטרתית לצורכי מודיעין וללחימה בגורמים פליליים בארץ־ישראל. בשנות השלושים והארבעים היא התפתחה והפכה לגוף שירותי ביון וביטחון של משטרת המנדט, שעסק בסיכול חתרנות, טרור וריגול. מבחינת יעדיה, כבר בשנות העשרים הורחבה פעילותה של הבולשת לתחום המודיעין הפוליטי. המשימות שהוטלו עליה היו איסוף מודיעיני לשם סיכול החדירה הקומוניסטית לארץ, והתמודדות עם תנועות לאומניות במזרח התיכון (בעיקר עם התנועה הלאומית הפלסטינית) ועם השפעה אפשרית של מעצמות זרות על תנועות אלה.³

הפק"פ, שבראשה עמד בשנות העשרים וולף אורבוך ('דניאל'), היתה מפלגה בלתי־לגאלית, שפעלה במחתרת ונרדפה בידי שלטונות המנדט. ארבע סיבות הניעו את משטרת המנדט להגדיר את הפק"פ כאגודה בלתי־חוקית (illegal society), לעקוב אחר תנועות פעיליה ולהפעיל נגדם הליכים ואמצעים מגוונים, שנועדו לשבש את פעילות המפלגה: היותה ארגון מהפכני, חתרני, שחלק מדרכי פעולתו היו חשאיות; זיקתה לברית־המועצות ולאינטרנציונל הקומוניסטי (הקומינטרן), שהיו מצויים בעימות אידאולוגי ופוליטי עם בריטניה; היותם של המרכיב האנטי־אימפריאליסטי ושל רעיון שלילת קיומו של השלטון המנדטורי בארץ־ישראל יסודות בולטים באידאולוגיה ובמעש של המפלגה; ועמדתה בעניין הסכסוך בין יהודים לערבים בארץ־ישראל, שביטאה בעקביות גישה אנטי־ציונית והזדהות עם עמדות פלסטיניות־לאומניות.⁴

מאורעות 1921 ותגובת הבולשת הבריטית

כבר בחודשים הראשונים לכינון המנדט הצביעו קציני הבולשת הבריטית על אופיה הרדיקלי של העלייה לארץ. הם העריכו את היסוד החברתי של העולים (ממזרח אירופה) כגורם אידאולוגי בעל־משקל שנועד לקעקע את יסודות משטר המנדט, ואת הקומינטרן כגורם המבקש לעורר מהפכה בארץ־ישראל בכל דרך אפשרית – מהפכה שיוזמיה ומבצעה יהיו הפועלים הקומוניסטים והסוציאליסטים.⁵

3. Edward Horne, *A Job Well Done*, Essex 1982, pp. 35-36; רחלה מקובר, שלטון ומינהל בארץ־ישראל, ירושלים תשמ"ח, עמ' 144-145. מלבד האלמנט הקומוניסטי, הכוונה היתה בעיקר לפעילות האיטלקית בארץ. לדיון במאפייניה החתרניים ראו: יעקב מרקוביץקי, 'מעורבות איטליה במרד הערבי', עיונים בתקומת ישראל, 9 (1999), עמ' 57-62.

4. יאיר שפיגל, 'ההתמודדות המודיעינית והסיכולית של משטרת המנדט ומחלקת החקירות הפליליות בה (CID) עם המפלגה הקומוניסטית הארצישראלית 1920-1948', עבודה לשם קבלת תואר מוסמך באוניברסיטת בר־אילן, רמת־גן תשנ"ט, עמ' א'.

5. מזכרי הבולשת, PRO, CO 733/141/44511, 28.8.1920.

לנוכח הערכות אלה ניתן היה לצפות ששלטונות המנדט ינקטו מדיניות אכיפה קשוחה כדי למנוע את כניסתה לארץ של קטגוריה חברתית זו, שנתשבה לגורם המסכן את שלום הציבור, ובעיקר לגורם שערער על הלגיטימיות של שלטון המנדט כבר מחודשי פעולתו הראשונים.⁶ ואולם, עיון במסמכי הבולשת מאותה עת מעורר כמה תמיהות: בראשית גל העלייה של תחילת שנות העשרים – 'העלייה השלישית', כפי שכונתה בתולדות היישוב – לא דרשה הבולשת לאסור את כניסתם לארץ של מאות עולים, שרבים מהם היו חברים בעברם בתאים חשאיים של התנועה המהפכנית ברוסיה. במקום לערוך מעקב שיטתי אחר יסודות שנחשבו למסוכנים, ניהלו הבריטים מעקבי סרק אחר אישים שלא היה להם כל קשר לתנועה הקומוניסטית. כך, למשל, התנהל מעקב דווקא אחר יצחק בן-צבי, ממנהיגי תנועת העבודה ויריב עיקש של הקומוניזם, בשל חשד שסייע או נתן ערבות כספית לידידו מימי העלייה השנייה, חיים כ"ץ, שהיה קומוניסט וחבר פק"פ. כמו כן הדגישו בבולשת, בדוח מפורט שנשלח למשרד המושבות, כי מספר הקומוניסטים היהודים בארץ עולה על 400. זה היה מספר מופרז, שלא תאם את המציאות באותה עת.⁷

תמוהה היתה גם התנהגות המשטרה הבריטית ערב מאורעות מאי 1921. אף שבידי מפקדי הבולשת היו ידיעות מהימנות על כך שבדעת לאומנים ערבים לתקוף את היישוב היהודי ביפו,⁸ לא אורגנה כל פעולת מנע, לא ננקטו אמצעי אבטחה למניעת הטבח האכזרי שהתרחש בעיר ואף לא נעשה ניסיון להזהיר את המוסדות היהודיים הנוגעים בדבר באשר לסכנה האורבת ליישוב היהודי. רק לאחר מאורעות הדמים, שפרצו ביפו ב-1 במאי 1921, ושבמהלכם נרצחו 47 יהודים בידי המון ערבי מוסת,⁹ פתחו אנשי הבולשת הבריטית במצוד אחר הקומוניסטים. הללו, כולם יהודים, נחשדו כמי שהסיתו את ההמון הערבי לפגוע ביישוב היהודי ביפו ובמקומות אחרים ברחבי הארץ. למעשה ניתן לקבוע כי האווירה האנטי-קומוניסטית ששררה ברחוב ובדעת הקהל בעקבות הטבח שימשה קרקע נוחה למצוד אחר הקומוניסטים.

במהלך המצוד נעצרו כמאה איש (לא כולם קומוניסטים). 40 מן העצורים גורשו מן הארץ, ובהם דמויות בולטות כמו גרשון דוא, יאשה (ריזשיק) סיקאדור, ממנהיגי מפ"ס, וכן

6. 'ישראלי, מפ"ס-פ.ק.פ.-מק"י, עמ' 18-20.

7. משום שלא התייחסו עד אז ברצינות לארגון העריכו הבריטים לא כהלכה את מספר חברי הפק"פ. להערכות בעניין המחנה הקומוניסטי בארץ בתקופה הנדונה ראו: PRO, FO 371/6395, E 5007, 26.4.1921. בפועל מנה מספרם של חברי המפלגה הקומוניסטית בארץ בעת ההיא כמה עשרות. וראו מזכרי הבולשת, אפריל-מאי 1921, שם.

8. מזכרי הבולשת, מאי 1921, PRO, CO 733 141/44511.

9. לתיאור המאורעות ראו למשל: יהושע פורת, צמיחת התנועה הלאומית הערבית-הפלסטינאית 1918-1929, תל-אביב 1976, עמ' 104-108; וראו גם: Joshua Caspi, 'Policing the Holyland 1918-1957: The Transition from a Colonial to a National Model of Policing and Changing Conceptions of Police Accountability', Ph.D. dissertation, City University of New York 1991, p. 63.

גם שניים מפעילי העלייה השנייה – אברהם לומנוסוב וחיים כ"ץ.¹⁰ בעקבות המעצרים שהתנהלו ברחבי הארץ פנו קרובי משפחתם וחבריהם של העצורים אל המשטרה בבקשה שתחדול מפעולותיה, שבוצעו ללא עשיית דין צדק ופגעו בחפים מפשע – אנשים שלא חתרו תחת יסודות המנדט הבריטי. באותה עת גם הכריזו מספר עסקנים כי המדיניות האנטי־קומוניסטית של משטרת המנדט עלולה לגרום לתגובת־נגד חריפה מצד השלטון הסובייטי, בעיקר כלפי שרידי התנועה הציונית בברית־המועצות.¹¹ אולם שתדלנות זו לא הועילה, והבולשת הבריטית המשיכה במאמציה להתחקות אחר פעילים קומוניסטים, שבהם המשיכה לראות את שלוחי המהפכה הרוסית. לתפיסתה, פעילים אלה חתרו לקעקע את יסודות הממשל הבריטי בארץ־ישראל בהתסיסם את האוכלוסייה הערבית,¹² באמצעות הפגנות וכרוזים שהופצו בערים מרכזיות בארץ וקראו להמון הערבי להתנגד למדיניות הבריטית, המצדדת בשאיפות הציוניות.¹³

דרכי מאבק ראשונות

על־פי הערכתה של מפקדת הבולשת הבריטית, דרך הפעולה היעילה למאבק בתאים הקומוניסטיים היתה לעקוב אחר יחידים ותאי סתר במטרה ללכדם ולמנוע בכך פעילות המזיקה לסדר הציבורי בארץ.¹⁴ חומרי הרקע הפוליטיים – דוחות העדכון והמעקב של קציני הבולשת ומודיעיה, שעסקו בפעילות הפק"פ בחמש השנים הראשונות לשלטון המנדט – תיארו באספקלריה רחבה את תנועותיהם של חברי המפלגה, את קשריהם החברתיים, את עיסוקיהם, את השקפת עולמם ואת דרכי חייהם. מן הדוחות הללו הסתבר כי הערכת הבולשת היתה לעתים מופרזת או מוגזמת – בעיקר הסברה כי הפעילות האנטי־מנדטורית של העסקנים הקומוניסטים והצידוד באויביה של בריטניה גרמו לפגיעה במעמדה הפוליטי והמדיני באגן המזרחי של הים התיכון.¹⁵

הבריטים העריכו כי אחד האמצעים המובהקים שבעזרתם מנסה הפק"פ לחדור לרחוב הערבי הוא כרוזות תעמולה וספרות פובליציסטית. מעורבות (או דרך פעולה) זו היתה כרוכה בקושי רב. הדבר נבע בעיקר מהיעדר תקשורת לשונית עם הרחוב הערבי, שנדרש להתמודד עם מערכת מושגים מילולית ועם תפיסת עולם מהפכנית שלא היו ידועות או נהירות לרבים

10. דוחות על המעצרים – סיכומי חודש יולי 1921, PRO, CO 733 141/44511.

11. דותן, אדומים, עמ' 109-110.

12. דוח ממפקדת הבולשת במחוז ירושלים למזכיר הראשי, 7.11.1923, את"ה, תיקי CID [להלן: ת"ב], חטיבה 47, גליל 19, עמ' 375.

13. דוח מסכם בעניין פק"פ, 9.10.1923, שם, עמ' 151.

14. דוח מיום 7.11.1923, שם, עמ' 185.

15. שם.

בו. חוסר ההיכרות עם הפרדיגמה שהטיפו לה הקומוניסטים מנעה מרבים, ובעיקר מחברי האליטות הפוליטיות של ערביי ארץ-ישראל, להצטרף לתנועה במהלך שנות העשרים.¹⁶ למעשה, בפק"פ היו מודעים לבעייתיות זו. על כן גיבשו בתנועה מערכת תעמולה שביטאה עמדות וטיעונים פוליטיים ואידאולוגיים שנועדו להקל על הצעיר הערבי להזדהות עם פעולות המפלגה, וזאת על מנת להפכה לגורם משפיע בדעת הקהל הערבית-פלסטינית. קווי האופי הללו הוערכו בבולשת כתעמולה לא אלימה, שנועדה להפיץ את משנת הקומינטרן. במציאות הארץ-ישראלית ביטאה משנה זו תפיסה ששללה בכל תוקף את מפעל ההתיישבות הציונית.¹⁷

אף שלפי ההערכות המודיעיניות לא היה טמון סיכון בתעמולה הקומוניסטית, החליטו השלטונות הבריטיים בסתיו 1923 לנקוט צעדי מנע לשם בלימת הסכנה הקומוניסטית בעודה באבה. בעקבות הנחיות שהעבירו משרד המושבות והמזכיר הראשי בארץ החלה המשטרה הבריטית, על שלוחותיה השונות, בפעילות ענפה של מעקב והתחקות אחר יחידים ואגודות שנחשדו בחברות במפלגה הקומוניסטית או בתמיכה בה.¹⁸ התחקות נרחבת אחר הפעילות הטקטית של הבולשת בתקופה הנדונה תאפשר לנו להעריך את המדיניות המנדטורית כלפי המפלגה וחבריה במהלך שנות העשרים.

הבריטים העריכו כי דרכי הפעולה השגרתיות שנוקטת הפק"פ להפצת תפיסותיה מנחים שני יעדים: ראשית, הסברה ותעמולה בקרב האוכלוסייה הערבית בערים מעורבות (כחיפה וירושלים), בעיקר בשווקים ובמקומות עבודה מעורבים; ושנית, פעולות הסברה במושבות היהודיות (כפתח-תקווה וזכרון-יעקב), שם נתגבשה פעילות תעמולתית בקרב פלאחים וכפריים שקיימו קשרי מסחר זעיר או שיווקו מוצרי מזון לאיכרים היהודים בתחומי היישוב.¹⁹

ירושלים כמרכז של פעילות חתרנית

על-פי המידע שהיה מצוי בידי הבולשת מנתה הפק"פ באמצע שנות העשרים בין 50 ל-60 פעילים, שמחציתם התרכזו בירושלים.²⁰ הבריטים העריכו כי קבוצה נבחרת מקרב מנהיגי

16. דוח מודיעין מס' 10, 31.5.1924, שם, עמ' 34. על התארגנותו ועל תמיכתו (הדלה) של הרחוב הערבי בקומוניזם בשנות העשרים ראו למשל: כרוז הוועד המרכזי של הפק"פ, שם, עמ' 39-41, 60-73.

17. מכתב מפקד המשטרה בירושלים למזכיר הראשי, 9.10.1923, שם, עמ' 151. בשלב זה לא הוזכר עדיין העוול שההתיישבות היהודית גרמה לכלכלה הערבית, בעיקר בסקטור הכפרי.

18. דוח מודיעין מסכם בענייני פק"פ, 9.10.1923, שם, עמ' 151.

19. דוח מודיעין מיום 8.10.1923, שם, עמ' 169.

20. שם. הערכה זו מאוקטובר 1923 תאמה את המציאות, וזאת בניגוד להערכות המפליגות בעניין כוחה והיקפה של מפ"ס בשנה הראשונה לקיום המנדט (ראו לעיל הערה 7). וראו: רשימה מפורטת של 54 פעילים מרכזיים, את"ה, ת"ב, גליל 19, עמ' 181, רישום מינואר 1924.

התנועה דרה ופועלת בעיר, שנתפסה כמוקד מרכזי של הפעילות התנועתית. מעקבם של הבריטים אחר הפעילות הקומוניסטית חשף שלושה אתרי התכנסות ופעילות (חשאית) ברחבי ירושלים: מועדון מפלגת פועלי-ציון שמאל בבית-העם, מועדון הפרקציה בשכונת גבעת שלום וביתו של פעיל המפלגה דוד פיש. מעון זה היה למעשה מטה המפלגה, ובו התנהלו דיונים בנושאי הנוהל המפלגתי וגובשו דרכי מאבק. כמו כן הוסתר במקום חומר תעמולתי.²¹ קציני הבולשת העריכו כי בכמה פגישות שהתקיימו בעיר במהלך סתיו 1923 גובשה אסטרטגיית הפעולה העתידית של המפלגה. התפיסה שגובשה הדגישה שני אפיקי פעולה: הראשון – חיזוקם של האיגודים המקצועיים בסקטור היהודי, מתוך רצון להגביר את השפעת המפלגה ברחוב היהודי; והשני – פיתוח התודעה הפוליטית ברחוב הערבי, באמצעות הבלטתו כקבוצת מחאה אנטי-בריטית.²²

כאמור, הגם שפיקוד הבולשת לא חשש מסכנה הטמונה בפעילות הקומוניסטית, בכל זאת הוחלט לנקוט צעדי מנע, שנועדו לשבש את פעילות התאים החשאיים בירושלים. בסתיו 1923 נערכו מספר פשיטות על שלושת 'מוקדי הפעילות החתרנית והבלתי-חוקית' בעיר, שבהם התקיימו מפגשים שכונו 'התכנסות קונספירטיבית בלתי-חוקית' (conspiracy and unlawful assembly).²³ בפשיטות על ביתו של פיש נתפסו כמה מן הבולטים שבמנהיגי המפלגה, ובהם יוסף ברגר-ברזילי ('יצחק' על-פי התייעוד הבריטי), משה וילדר וברנשטיין. כמו כן נתפסו אלפי עלוני תעמולה ומאות ספרים ששימשו להפצת רעיונות המפלגה ברחבי העיר.

הפשיטות שיבשו את יכולת הפעולה של הפעילים הקומוניסטים, עד כי בנובמבר 1923 פסקה פעילותם כמעט כליל. מתוך רצון להטעות את המשטרה הבריטית הוקם בבית-העם מועדון סתר, שהוסווה כמועדון תנועת הנוער של פועלי-ציון שמאל.²⁴ חניכי מועדון זה, שהיו ברובם תימנים או ספרדים מן היישוב הישן, עסקו רוב הזמן בפעולות צופיות ובמשחקי חברה. ואולם, חרף נסיונות ההסחה, כעבור כמה שבועות איתרו הבריטים את המקום ופתחו בפעילות ענפה במטרה להטריד את החניכים ולמנוע מהם לפעול במסגרת המועדון. בדצמבר 1923 שככה הפעילות הקומוניסטית בעיר, ואנשי הבולשת נפנו למשימות מעקב, מניעה וסיכול במקומות אחרים ברחבי הארץ.²⁵

21. דוחות דוד תדהר ל-A Division, 8.10.1923, 30.9.1923, שם, עמ' 155. פיש היה יעד מודיעיני של הבולשת. ראו דוח מיום 11.10.1923 על פעילותו, הרגליו, מראהו ועיסוקו, שם, עמ' 72.
22. דוח דוד תדהר מיום 23.10.1923, שם.
23. דוח מודיעין מיום 8.10.1923, שם, עמ' 169; דוח מודיעין מסכם בענייני פק"פ, 9.10.1923, שם, עמ' 151.
- הציטוט מדוח תדהר, 11.8.1923, שם, עמ' 375.
24. פעילות נגד הפק"פ בירושלים, שם, עמ' 323-330.
25. דוח מודיעין בנושא פק"פ, 27.10.1923, שם, עמ' 329, ודוח מסכם לפעילות, שם, עמ' 179-182.

אסטרטגיה של הישרדות

מבחינה דוקטרינרית ראו עצמם המפלגה הקומוניסטית וחבריה כאופוזיציה רדיקלית לכל סדר חברתי ופוליטי קיים. תפיסה זו באה לידי ביטוי לא רק ביחסם כלפי ממשלות, אלא גם בהתנהלותם מול החיים הפוליטיים, החברתיים והכלכליים הקיימים. הנחת היסוד של המפלגה היתה כי הרס החברה הקפיטליסטית הקיימת לא יושג אלא באמצעות מאבק אלים. מכאן נבעה ההכרה שיש צורך לארגן את המפלגה כמכשיר מעמדי וכנשק ארגוני בשורות המהפכה.²⁶ ההשתייכות למפלגה חייבה את חבריה ללכידות, למשמעת, לעמידה על המשמר ולמאבק פעיל למען ביצוע משימותיה.

במציאות הארץ-ישראלית חייבו עקרונות אלה את הפק"פ, שהיתה מפלגה קטנה ונרדפת ובה מספר חברים מועט, לאמץ אסטרטגיות פעולה שונות של הישרדות. אחת מהן, שהיתה ידועה כ'שיטת הסוס הטרויאני', התבטאה בחדירה חשאית למפלגות ולארגונים פוליטיים וציבוריים מוכרים כדי לרכוש בהם השפעה ועמדות כוח, להשתלט עליהם מבפנים או להחלישם ולפלגם.²⁷ כך הסתננו חברי פק"פ למפלגת אחדות העבודה ולהסתדרות הכללית,²⁸ ולאחר מכן גם להסתדרות הנוער העובד.²⁹ ייתכן שמגמה זו ביטאה גם את הרצון להטעות את אנשי היישוב המאורגן שהופקדו על 'רשימות השחורות' – רשימות שהוצבו בלשכות העבודה בערים הגדולות ונועדו למנוע תעסוקה מחברי המפלגה הקומוניסטית. דרך נוספת שנעזרו בה עשרות קומוניסטים כדי להתחמק מרשימות אלה היתה להפוך לקבלנים או לבעלי מלאכה עצמאיים. מעמדם זה הביא להרפיית הפיקוח של מודיעי הבולשת על פעילותם הפוליטית.³⁰

אסטרטגיה נוספת של פעילי המפלגה התבססה על מגמה של אי-היחשפות; נטייה זו בלטה בפעילותם הפריפריאלית של הפעילים הקומוניסטים, שהתנהלה על-פירוב בתפר הסקטוריאלי שבין הפועלים היהודים לערבים, בעיקר בשווקים ובמפעלי תעשייה ומסחר ופחות במקומות עבודה גדולים.³¹

היבט נוסף של טקטיקת ההישרדות של המפלגה – פועל יוצא של מיעוט החברים בארגון

26. Roger Swearingen, *The World of Communism*, Boston 1962, pp. 36-40; Walter Z. Laqueur, 'The Appeal of Communism in the Middle East', *Middle East Journal*, 9, 1 (1955), p. 17.

27. דותן, אדומים, עמ' 283-284, 290-292; הנ"ל, 'ראשיתו של קומוניזם לאומי יהודי בארץ-ישראל', הציונות, ב (תשל"א), עמ' 211-212, 217.

28. דוח מודיעין מסכם בנושא פק"פ, 9.10.1923, את"ה, ת"ב, גליל 19, עמ' 151.

29. דותן, אדומים, עמ' 111-114.

30. ראו לעיל הערה 28.

31. על מגמה זו שבלטה בחיפה ראו: דוד דה-פריס, 'תנועת הפועלים בחיפה 1919-1929: מחקר בהיסטוריה של פועלים עירוניים בארץ-ישראל המנדטורית', חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב 1991, עמ' 87-110.

בלתי־חוקי ונרדף – היה שימוש בארגונים גלויים או בארגוני עזר ככיסוי לפעילותה. באמצעות ארגונים אלה הוחדרו סמאות ומסרים, והם גם שימשו מאגר אנושי שממנו שאבה המפלגה הקומוניסטית כוח אדם למילוי משימות ותפקידים.³² במציאות הארץ־ישראלית הפעילה הפק"פ כמה ארגוני עזר כאלה. מקצתם היו סניפים מקומיים של ארגוני עזר בין־לאומיים, שפעלו בחסות הקומינטרן. כך, למשל, פעלה 'העזרה האדומה' – ארגון סעד שנועד לסייע לאסירים קומוניסטים. באמצעות הארגון הצליחה הפק"פ לקרב אליה קבוצה של מרצים ואינטלקטואלים מן האוניברסיטה העברית, ובראשם יהודה לייב מגנס.³³ ביטוי נוסף לשלוחה לגאלית של הארגון הבלתי־חוקי היתה 'פרקציית הפועלים', שפעלה בשנות העשרים במסגרת ההסתדרות הכללית. לאחר שהורחקה מן ההסתדרות שינתה הסיעה את שמה והפכה לתנועת 'איחוד', שהיתה 'רשת של מועדוני פועלים לדיון בבעיות חברתיות ופוליטיות'. מטרת התנועה היתה לצרף אליה חברים בעלי השקפה רדיקלית, שלא היו מוכנים להצטרף לפק"פ אולם הימצאותם בארגון חזית כמו תנועת 'איחוד' ביטאה את נכונותם להיאבק נגד יעדי תנועת הפועלים הארץ־ישראלית הציונית.³⁴ ארגונים אלה, שפעלו במהלך שנות העשרים, וארגונים אחרים, שהוקמו במהלך שנות השלושים והארבעים,³⁵ שימשו יסוד מסווה, אשר הקשה על הבולשת הבריטית לאתר פעילויות בלתי־חוקיות שחתרו תחת אושיות שלטון המנדט.

טקטיקת מאבק: הפצת הכרוזים

דרך הפעולה המובהקת שנקטה המפלגה הקומוניסטית להעברת מסריה בארץ היתה הפצת כרוזים, אשר ביטאו את מחאתם של אנשי הפק"פ נגד השלטון המנדטורי (למעשה, מראשית דרכה התנגדה המפלגה הקומוניסטית לשלטון המנדטורי, שנחשב בעיניה למעטה המכסה על שלטון אימפריאליסטי רגיל³⁶). בדרך־כלל הופצו הכרוזים בתאריכים היסטוריים, כמו יום המהפכה הבולשביקית (7 בנובמבר), 1 במאי או יום פרסום הצהרת בלפור (2 בנובמבר).

32. Jacob Hen-Tov, *Communism and Zionism in Palestine: The Comintern and the Political Unrest in the 1920s*, Cambridge, MA 1974, pp. 46-47

33. דותן, אדומים, עמ' 129, 223; Hen-Tov, *Communism and Zionism in Palestine*, pp. 56-59; נחמן ליסט, 'צדק הקומינטרן', קשת, כ (1963), עמ' 165-166; כד (1964), עמ' 87.

34. דותן, אדומים, עמ' 82-88, 96-97, 100-101, 114-120; נחמן ליסט, 'צדק הקומינטרן', קשת, כ (1963), עמ' 163-164; Hen-Tov, *Communism and Zionism in Palestine*, pp. 54-58.

35. לדיון נרחב בפעילות ארגוני חזית אלה בפרק הזמן הנדון ראו: שפיגל, 'ההתמודדות' (לעיל, הערה 4), עמ' 13-14.

36. 'פורת, 'מהפכנות וטרוריות במדיניות המפלגה הקומוניסטית הפלשתינאית (פק"פ) 1929-1939', המזרח החדש, יח, 3-4 (תשכ"ח), עמ' 255-256 [להלן: פורת, 'מהפכנות']; Ilana Kaufman, *Arab National Communism in the Jewish State*, Gainesville, FL 1997, pp. 24-25

הם כוונו לאוכלוסיות שונות, ועל כן הודפסו במספר שפות: יידיש, ערבית, עברית ואפילו אנגלית.³⁷ מעיון בכרוזים שהופצו אנו למדים כי מקצתם ביקרו בחריפות את התקנות המנהלתיות המנדטוריות, ובעיקר את התקנות שנועדו למנוע מפעילים קומוניסטים להיכנס ארצה או שהורו לגרשם מן הארץ בעקבות פעילותם הפוליטית. כרוזים אחרים דנו בפער החברתי והכלכלי שנתהווה בקרב ערביי הארץ, ובמקומו של האימפריאליזם הבריטי כגורם המעוניין בהנצחתו. מספר כרוזים שהופצו באותה עת הוקיעו את יחס השלטונות – ובעיקר את יחסה של משטרת המנדט – כלפי הפעילים הקומוניסטים. במיוחד גינו הכרוזים את תנאי המעצר של חברי המפלגה ושל אוהדיה, שנעצרו ונאסרו בבת־כלא ובמתקני כליאה ברחבי הארץ.³⁸

הפצת הכרוזים, שהתנהלה בעיקר במקומות ציבוריים, הביאה את אנשי הבולשת לצאת ולהתחקות אחר מרכזי הדפסתם, כדי למגר את פעולות ההפצה בעודן באבן. הפשיטות התדירות שערכו הבריטים על בתי פעילים בערים מרכזיות (יפו, ירושלים וחיפה), ובעיקר החשש מתפיסת חומר תעמולתי שיוביל להפללת הפעילים, הביאו את ראשי המפלגה לנקוט אמצעי התגוננות. כך, למשל, נלקחו חומרי התעמולה מבית־הדפוס היישר אל השווקים ואל מרכזי ההתכנסות של הפועלים לשם הפצתם. כאמצעי התגוננות נוסף הוחלט שעד למועד ההפצה יאופסנו חומרי התעמולה בתאי דואר מרכזיים ולא בסליקים, שאותם עלולה היתה הבולשת הבריטית לאתר.³⁹ במקרים אחרים הוטמן חומר התעמולה במקומות מסתור בגנים, בפתחי בתים או בקרבת מקומות עבודה, ומשם הופץ לקהל היעד.⁴⁰

פרי האכיפה: מצוד, מעצרים, מאסרים

נושא מעצרים ומאסרים של הקומוניסטים במתקני כליאה ברחבי הארץ וגירושם ממנה זכה לתיאור נרחב בפרסומי הפק"פ. הפרסום לא קידם מטרות ברמה התעמולתית, אלא היה קודם כול ביטוי של הזדהות כנה עם צרתם של אחים לרעיון. התיאורים חשפו בהרחבה חיי קושי וסבל – מן הקשים שידעו אסירי שלטונות המנדט. האסירים הקומוניסטים, רובם

37. מפקוד משטרת ירושלים למזכיר הראשי, 7.11.1923, את"ה, ת"ב, גליל 19, ללא ציון עמוד. אין זה מפליא כלל ועיקר שכרוזים הודפסו גם באנגלית – מתוך רצון לעורר תסיסה בקרב חיילים ואנשי המנהל הבריטי בארץ־ישראל.

38. נוסח הכרוזים מופיע בדוח מפקד המחוז הצפוני למפק"ל המשטרה (בפועל), 20.7.1924, את"ה, ת"ב, גליל 19, עמ' 53-54.

39. דו"ח מודיעין, 8.10.1923, שם, עמ' 169; דוח דוד תדהר, 30.9.1923 (לעיל הערה 21); תיאור מעקב אחר חשודים בהפצת חומר תעמולתי בחיפה התחתית, דוח מפקד ה־CID בצפון למפקח הכללי בירושלים, 20.7.1924, את"ה, ת"ב, גליל 19, עמ' 53-54.

40. שם.

יהודים, עבדו כפועלי כפייה ברחבי הארץ 12 שעות ביום. מזונם היה דל, ותנאי הסניטציה שבהם הוחזקו היו מחפירים. הם לנו תחת כיפת השמים, חשופים לשמש הקופחת ביום ולצינת הלילה, תדירות חסרי ישע וחשופים לפגיעתם של חיות טרף ושל זוחלים למיניהם. קשיים מעין אלה נזכרו בפרסומי המפלגה:

אחרי בואנו למקום העבודה (ליד חיפה) מכריחים אותנו לעמוד על ברכינו, מונים אותנו ומחלקים אותנו לקבוצות. כל קבוצה של שבעה אנשים צריכה למלא קרון אבנים. תכף לאחר החלוקה מתחילה ריצה פראית [...] כל מי שאינו מספיק לטעון את הקרון מקבל חצי פיתה פחות לארוחת הערב וכל השבוע הוא מוכרח לנקות את הכיסא במחנה [...] קורה לפעמים שאחד האסירים הרעבים מתחיל לאסוף בגנבה ולאכול את גרעיני האבטיח. רע ומר היה לנתפס. על המקום היו מסדרים את משפטו. עונשו הוא מסורתי: שלושים עד ארבעים מלקות על רגליו של האסיר הרעב.⁴¹

כפי שהובלט עד כה,⁴² למעט תגובתם לאחר פרעות 1921 נמנעו הבריטים במהלך שנות העשרים מגירוש סיטונאי של חברי פק"פ מן הארץ. אפשר שההימנעות מביצוע מדיניות זו נבעה מחשש לפגיעה ביוקרת השלטון הבריטי, שבכך היה פועל בניגוד למנדט שהופקד בידיו מטעם חבר הלאומים. אולם היו בממשל גם בעלי תפקידים שגרסו כי ההחלטה הושפעה לא במעט משיקולים כלכליים, ובעיקר מהיעדר משאבים ממשלתיים למימון 'גירושם' של אלה שחסרו את האמצעים למימון עזיבת הארץ.⁴³

חששם של הבריטים ממעורבות קומוניסטית בין-לאומית ומהחדרת שלוחי הקומוניזם ארצה היה לו על מה לסמוך; רבים ממנהיגי הפק"פ הגיעו ארצה כמגויסיו של הקומינטרן ברוסיה, ופעלו במהלך שנות העשרים בשירותו של הארגון הקומוניסטי הבין-לאומי.⁴⁴ הבריטים העריכו כי מוקד פעילות ההסתה וההתססה של תועמלני הפק"פ מצוי בריכוזי עובדים. כיעד מרכזי למעקב הבולשת שימשו פעילי המפלגה שעבדו במסגרת איגוד בוני הכבישים ועובדי המחצבות (מסגרת תעסוקתית מיסודם של פועלי העלייה השלישית, שבלט בה גרעין דומיננטי של חברי גדוד העבודה על שם יוסף טרומפלדור). יעד נוסף למעקב היה

41. אסתר שטארק (עורכת), שופטים, משפטים ושפטים, ירושלים 1927, עמ' 8-20.

42. ראו לעיל הערה 10.

43. מלשכת מפכ"ל המשטרה, דוח בנושא פק"פ, 31.1.1924, את"ה, ת"ב, גליל 19, עמ' 375-377. בין השיקולים הכלכליים היה השיקול של היעדר המשאבים למימון כרטיסי הפלגה לפעילי התנועה שנחשבו דלפונים ושאינן ביכולתם לרכושם.

44. שפיגל ('ההתמודדות', עמ' 18) מדגיש שמייסודה הונהגה הפק"פ בידי שלוחי הקומינטרן, שפעלו בארץ כמחתרת חסויה ביותר. סוגיה זו, שאינה מענייננו, נדונה בין השאר בתוך: דותן, אדומים, עמ' 156-157, Kaufman, *Arab National Communism in the Jewish State*, pp. 23-24; Hen-Tov, 195-194; *Communism and Zionism in Palestine*, pp. 32-37. תיאור נרחב, אך ייתכן שגם מגמתי, של מהלכי התנועה מופיע בתוך: איסר הראל, ריגול סובייטי: קומוניזם בארץ-ישראל, תל-אביב 1988, עמ' 209-231.

פועלי הרכבת – ענף שהקומוניסטים גילו בו עניין רב מראשית שנות העשרים.⁴⁵ נוסף על אלה עקבה הבולשת אחר כמה פעילים מקרב עובדי המשרדים הממשלתיים (כמו משרד הטלגרף ומשרד הבינוי), שנחשבו למסיתים. אלה היו נתונים במעקב בשל החשש שיחבלו במתקנים ממשלתיים או יגנבו ציוד וחומרים מסווגים לצורכי המפלגה.⁴⁶

המאבק למען ענישה מנהלית

באמצע שנות העשרים הסתבר כי אחד מאמצעי האכיפה הבולטים שמפעילה הבולשת נגד פעילי הפק"פ הוא התנגדות למתן אזרחות ארץ-ישראלית לאותם חברים שנתפסו ככאלה הפוגעים בסדר הציבורי (עם אלה נמנו בעיקר פעילים שנחשדו בהתססת האוכלוסייה המקומית, בייחוד במגזר הערבי).⁴⁷ בדוחות הבולשת בולטת תכתובת מרובה בין פקידות מחלקת העלייה לבין קציני משטרה בכירים וזוטרים. קציני משטרה אלה גרסו כי הקומוניסטים הגיעו ארצה (רבים מהם בשמות בדויים) על מנת לנהל מאבק נגד בריטניה ונגד התנועה הציונית, וכי על כן יש להקשות עליהם בהשגת אזרחות עוד בטרם ייערכו חקירה ואימות מדוקדקים בנוגע לעברם ולפעילותם.⁴⁸

נסיונותיהם האינטנסיביים של אנשי הבולשת לגרש פעילים על בסיס האשמתם בהשתייכות לתאים קומוניסטיים קודם לעלייתם נתקלו תדירות בהתנגדותה של פקידות מחלקת העלייה, שגרסה כי מהלך זה עומד בניגוד לתקנות העלייה של ממשלת המנדט.⁴⁹ עם זאת, נעתרו שלטונות העלייה להעניק לאותם חשודים מעמד של תושב ארעי בלבד, וזאת בלא להרפות מן המעקב אחר פעילותם בארץ. אמצעי אכיפה נוסף שהושם על הפעילים הקומוניסטים היה החתמתם על כתב ערבות בסך אלף ליש"ט, שקבע כי אם יעסקו בפעילות בלתי-חוקית במהלך שנה מיום הגעתם ארצה יגורשו מן הארץ, וסכום הכסף הנקוב בו יחולט לטובת ממשלת המנדט.⁵⁰

45. ראו: התנועה הקומוניסטית בפלשתינה, ורשה 1930, עמ' 35 (תרגום מידיש). על פעילות מפלגות הפועלים והקומוניסטים בקרב ענף אנושי חשוב זה ראו: זכריה לוקמן, "פתחנו את מוחות הערבים": השיח הציוני סוציאליסטי ופועלי הרכבת בארץ-ישראל 1919-1929, בתוך: אילן פפה (עורך), ערבים ויהודים בתקופת המנדט, גבעת חביבה 1995, עמ' 103-124.

46. דוחות פיקוד המשטרה בירושלים למחוזות, 31.1.1924, את"ה, ת"ב, גליל 19, עמ' 375-376; דוחות ממפקח ירושלים (העיר החדשה) למפקדת המחוז, 11.8.1923, שם.

47. פעילות נגד פק"פ, דצמבר 1923, שם, עמ' 323-330.

48. ראו פרשת אזרחותו של דב שנגל, שם, עמ' 323.

49. סיכום על הפעילות החתרנית של פק"פ (1920-1924), דצמבר 1924, שם, עמ' 133.

50. מכתב מחלקת העלייה, 9.12.1923, שם, עמ' 43-44.

יעד המעקב: קמפבל

סכנת החתרנות הקומוניסטית, שהתפתחה במהלך שנות העשרים, התחזקה בתקופת מאורעות 1929. בעקבות המאורעות ניהלה הפק"פ מערכת תעמולה מקיפה למען חידוש המאבק המהפכני של ערביי הארץ ופגיעה במפעל ההתיישבות היהודי. מבחינת יעדיה הגדירה המפלגה הקומוניסטית את תפקידה כזירוז התהליך המהפכני ועידוד המרד המזוין של הפלאחים המנושלים.⁵¹

אחד היעדים המרכזיים למעקב המשטרתי באותה עת היה יעקב הרצנשטיין (שהבריטים כינוהו בשמות אחדים ובהם קמפבל), איש חיפה, ציר מטעם המפלגה לאספת הנבחרים השנייה של 'כנסת ישראל'. הרצנשטיין ואחיו, שמריהו, העסיקו את המשטרה הבריטית חודשים רבים לפני מאורעות 1929, בעיקר בשל החשד שהפיצו תעמולה קומוניסטית בקרב השבטים הבדווים בעבר-הירדן.⁵² יעקב הרצנשטיין הורחק מהפק"פ בעוון 'סטייה מקו המפלגה' (הוא המרה את הנחיות הנהגתה), אולם קשריו הענפים עם פלאחים ובדווים הפכוהו גם בהיותו מחוץ לחברות הרשמית במפלגה ליעד מודיעיני בולט מבחינת המשטרה הבריטית.⁵³ במרס 1932 קיבלה המשטרה הוראות להתחקות אחר האחים הרצנשטיין, שהואשמו בקידום הכנתם של הכפריים והבדווים בצפון הארץ למרד מזוין נגד הממשלה הבריטית ונגד הציונות.⁵⁴ בין השאר התחזק החשד כי הנשק שהבריח הרצנשטיין מעבר-הירדן שימש את חבורת הטרוריסטים של עז א-דין אל-קסאם במעשי הרצח בעמק יזרעאל.⁵⁵

המהפכה היתה אמורה לפרוץ בוואדי חווארית' (עמק חפר). בהקשר הזה היו שהדגישו כי סירובם של הבדווים לפנות את אדמות הוואדי הושפע לא מעט מן הפעילות התעמולתית של הפק"פ ומן הסיוע החומרי שהגישה להם. ביטוייה של הסיטואציה המהפכנית כאמצעי הנכון לשינוי המציאות בארץ היה, בלשון המפלגה, 'שאלת המרד המזוין נגד השלטון האימפריאליסטי, נגד חומסי הקרקעות הציוניים והמנצלים הפאודלים'.⁵⁶

51. פורת, 'מהפכנות' (לעיל הערה 36), עמ' 260-262; Hen-Tov, *Communism and Zionism in Palestine*, pp. 143-144; ישראלי, מפ"ס-פ.ק.פ.-מק"י, עמ' 178.

52. מכתב סונדרס (מפקד המשטרה בארץ-ישראל) למזכיר הראשי, 2.8.1929, PRO, FO 816/103.

53. על פעילותו בשנות העשרים בשורות הפק"פ ראו: דותן, אדומים, עמ' 104. על-פי דותן (שם, עמ' 537) הקים הרצנשטיין ב-1926 תא קומוניסטי ראשון בעיר כרך (קיר-מואב) שבעבר-הירדן.

54. רישומים מן התאריכים 23,25,29.3.1932, 17,18,21.4.1932, את"ה, תיקי ש"י, א', 8/30.

55. 'פעילות קומוניסטית במגזר הערבי', דוח 13.5.1932, את"ה, תיקי ש"י. על פעילותם של קסאם וכנופייתו במרחבי העמק ראו: יעקב מרקוביץקי, 'מול שדות בוערים – הבטחון בעמק יזרעאל 1929-1939', עידן, 17 (1993), עמ' 117-119.

56. כרוז הפק"פ (בערבית), 'אל המוני הפלחים העשוקים – חיים או מוות', פברואר 1930, אצ"מ S25/7529. לדיון נרחב בפרשת ואדי חווארית' ראו: Kenneth W. Stein, *The Land Question in Palestine 1917-1939*, Chapel Hill, NC 1985, pp. 76-77; ישראלי, מפ"ס-פ.ק.פ.-מק"י, עמ' 97-100.

בחדשי קיץ 1932 ביקר הרצנשטיין פעמים אחדות בעבר־הירדן, כשהוא משתמש בשמות בדויים שונים. משטרות ירושלים ועמאן וכן גם מחלקת המודיעין של הלגיון הערבי, שעקבו אחר פעולותיו, הגיעו למסקנה כי נוסף על החתרנות הפוליטית עוסק האיש גם בריגול ובהברחת נשק.⁵⁷ המעקב שהתנהל אחר הרצנשטיין ביטא את המגמה לראות בפעילי המפלגה גורם עוין בעל כוונות זדוניות רבות. אכן, היו שטענו כי הכתובים שעסקו בפק"פ ייחסו לחבריה זדוניות רבה מכפי שהיתה בהם באמת, ולעתים נראה כי המעקב אחריהם היה פרי קנאה, תחרות על מקומות עבודה או חשבונות אישיים אחרים.⁵⁸

רדיפות 1932

במהלך שנת 1932 חל שינוי משמעותי ביחסם של משטרת המנדט ושל בתי־המשפט כלפי הפק"פ. השלטונות החליטו לטשטש את ההבחנה בין חברות במפלגה לבין פעילות בה, כדי להקל את תהליך הבאתם לדין של 'הפרקציונרים'. במסגרת המגמה לשבור את רוחם של חברי הפרקציה פעלו חוקרי הבולשת באלימות נגד העצורים, במטרה לשבור את רוחם ולגרום להם להודות בפעילות אסורה ובחברות בארגון לא־לגיטימי.⁵⁹ אמצעים נוספים ששימשו נגד הקומוניסטים העצורים היו שלילת ייעוץ משפטי ומניעתם של טיפול רפואי, של ביקורים סדירים ושל מזון. העצורים המושפלים נכלאו בתאים הצמודים לתאיהם של עבריינים פליליים, דבר שהקשה את חייהם במאסר.

מסע הרדיפות של השלטונות הבריטיים נגד הפק"פ הוצג ברטוריקה המפלגתית כשיתוף־פעולה בין היישוב לממשל הבריטי, תוך כדי הבלטת המכנה המשותף ביניהם: 'היישוב היהודי, כמעט ללא יוצא מן הכלל, מאוחד עם הממשלה האימפריאליסטית במלחמה נגדנו'.⁶⁰ אמנם איש לא הוכיח כי היישוב המאורגן אכן שיתף פעולה עם הממשל הבריטי בניסיון להדביר את הפק"פ ולרדוף את פעיליה. ואולם, העובדה שמסעות הרדיפה של היישוב (הלשנות, פיטורים ממקומות עבודה, מניעת טיפול רפואי, פיקוח חברתי חמור) התנהלו במקביל לרדיפות שערכו השלטונות (מעצרים, פיזור הפגנות בצורה אלימה, מעקב גלוי וסמוי אחר פעילים מרכזיים) – עובדה זו יש בה כדי להעיד על תיאום ועל שיתוף־פעולה שהתקיימו בין השניים, ואולי אף על סיוע שהעניקו הסוכנות ופעילי 'ההגנה' לשלטונות הבריטיים במטרה לפגוע בפק"פ.

57. דוח על פעילות יעקב קמפבל (הוא הרצנשטיין) ראו במכתב מפקד הלגיון למפקד משטרת א"י, 16.6.1932, PRO, FO 816/103.

58. יואב גלבר, שורשי החבצלת: המודיעין ביישוב 1918-1947, א, תל־אביב 1992, עמ' 107.

59. דיון במזכירות פק"פ, תעודה מס' 1, קיץ 1932, אצ"מ A106/7. החומר נתפס מאוחר יותר בידי הבולשת ונמסר לש"י של 'ההגנה' ומשם לסוכנות היהודית.

60. שם.

לא מן הנמנע שהמאבק המתמשך של המשטרה בפק"פ נבע בחלקו מפעילות האקספרופריאציה של כספי מוסדות ציוניים, שעסקו בה אחדים מחברי המפלגה ב־1932. מפורסם היה האירוע שבו הותקף כלי־רכב שאמור היה להוביל את כספי מפעל המלט 'נשר' שבקרבת חיפה. כסף לא נמצא ברכב, אולם שני נוסעיו היהודים נפצעו. נהג רכב התוקפים אותם ונתפס, ובחקירתו הפליל את אנשי הפק"פ, שעזבו את הארץ, בהאשימו אותם בביצוע הפעולה.⁶¹ אירוע זה ואירועים אחרים שהתרחשו באותה עת, ובהם הוחרמו כספים נוספים, הביאו להוקעת הפק"פ ביישוב ולהבלטתה כמפלגה טרוריסטית שמטרתה לשבש את הסדר הציבורי.

בתגובה לפעילות זו ערכו הבריטים מעצרים נרחבים בקרב חברי הפק"פ. מעצרים אלה התנהלו בעקבות הצלחתם של אנשי הבולשת ושל ארגון 'ההגנה' – כל גוף בנפרד – להחדיר לשורות המפלגה סוכנים, שמקצתם התמידו בעבודתם שנים רבות.⁶² לפעילות הסיכול הזאת היתה השפעה לא מעטה על המעצרים הנרחבים שנערכו פעמים אחדות במהלך 1932. בגלל זה נעצרו כ־500 פעילים ואוהדים, ויותר מ־300 מהם גורשו מן הארץ.⁶³ המעצרים הנרחבים דלדלו את הקאדר האנושי של המפלגה ופגעו קשות בתפקודה – מצוקה שנחשפה במקור דלהלן: 'אבד כמעט כל הקאדר שלנו. בסניפי המפלגה אין למצוא כמעט חברים מנוסים שיש ביכולתם לנהל את הפעולה [...]'.⁶⁴

מכת המחץ של הבולשת, 1933

גל העלייה מגרמניה, שהגיע ארצה בעקבות עליית הנאצים לשלטון בראשית 1933, הביא להתגברות המחאה הפוליטית של התנועה הלאומית הפלסטינית נגד היישוב היהודי ושלטון המנדט. תפקיד חשוב בהסתה תפסה תעמולת הפק"פ – תעמולה שיזמו שליחי הקומינטרן, שנטמעו בקרב העולים או שהגיעו ארצה כתיירים. האזורים המרכזיים שפעלו בהם היו מחנות עבודה בעבר־הירדן, מחנות הפועלים שעסקו בהנחת צינור הנפט מעיראק לחיפה, מפעלי תעשייה ונמל חיפה.⁶⁵

61. דוח ש"י 2.10.1932, את"ה 30/8 א'. עורך־הדין, ששכרה המפלגה בכסף רב, היה העסקן האזרחי, איש חיפה, נחום חת. הנהג נידון לתשעה חודשי מאסר, ואחר־כך גורש מן הארץ.

62. לדיון נרחב בסוגיות אלה ראו: גלבר, שורשי החבצלת, עמ' 115-126. כמו כן ראו מאמרו של יאיר שפיגל 'סוכנים של 'המחלקה לחקירות פליליות' (CID) במפלגה הקומוניסטית הארץ־ישראלית' בדרך הנוכחי.

63. לתיאור נרחב של המעצרים ראו: דבר, 2.2.1932, 4.5.1932; דואר היום, 26.7.1932; קובץ פרסומי פק"פ, תל־אביב 1950, עמ' 102-105. דוחות מפורטים על המעצרים בתל־אביב ובירושלים ראו באה"ע 425/IV/13.

64. מכתב מזכירות פק"פ למחלקת המזרח של הקומינטרן, אביב 1932, חומר מזכירות פק"פ, אצ"מ A106/7.

65. יומן הידיעות של 'ההגנה' בחיפה, 12.2.1936, את"ה, א' 8/35; על הפעילות בעבר־הירדן – דוח מפקד המשטרה למזכיר הראשי, 20.3.1933; דוח מפקדת CID למזכיר הראשי, 5.4.1933, PRO, FO 816/103.

ההפגנות ההמוניות ברחבי הארץ, ששיאן היה מאורעות אוקטובר 1933, ביטאו לדעת בכירי הפק"פ את הצלחת הפרוגנוזה המהפכנית של המפלגה. מאורעות אלה היו בבחינת נצחון הקו המהפכני, שהתבטא בהתקוממות המעמד המנוצל הן ברמה הפוליטית והן ברמה הכלכלית. המפלגה הדגישה לא אחת כי רוב המפגינים היו פלאחים ופועלים, שאורגנו בשיתוף-פעולה עם הפלג השמאלני של מפלגת האיסתיקלאל – מפלגתו של עוני עבד אל-האדי.⁶⁶

תגובת השלטונות הבריטיים היתה נוקבת. השלטונות החליטו על מדיניות גירוש מן הארץ של מאות חברי הפק"פ, שבהם ראו גורם הפוגע בסדר הציבורי. ייתכן שהמסע האנטי-קומוניסטי לובה ביוזמתם של חוגים פוליטיים ביישוב, שהפריזו בתיאור כוחה של המפלגה והאדירוהו על מנת להדגיש את הסכנה שבפעילותה. גישה זו תובלה בהתבטאויות חריפות, שהיו תוצר של שנאת רוב כלפי מיעוט פוליטי אנטגוניסטי העוין את מטרות התנועה הציונית. בשל כך כונו הקומוניסטים 'מומרים להכעיס, סדיסטים המוצאים פורקן בשנאת הזולת, ובעיקר לתנועה הציונית ומפעלה בארץ'.⁶⁷

המסע האנטי-קומוניסטי הזה היה קשור גם בהתחזקותה של הבולשת באותם חודשים. ביולי 1932 מונה לבולשת מפקד חדש, הארי רייס (Harry Rice),⁶⁸ שנחשב למפקד ה-CID המקצועי הראשון בארץ.⁶⁹ בתקופתו עברה הבולשת ארגון-מחדש, שבמסגרתו הגדיר רייס מחדש את מטרות המחלקה ומשימותיה, תגבר את המטה בקצינים ובמפקדים שאינם קצינים והקים שלוחות ברמת המחוז (בפיקוד קצינים) והנפה (בפיקוד סמלים).⁷⁰ הללו, מגובים במפקדם הסמכותי, נפנו למאבק בקומוניסטים, שבהם ראו את אחד הגורמים העיקריים לערעור הסדר הציבורי בארץ.

ההסלמה בפעילות התנועה הלאומית הפלסטינית, שבאה לידי ביטוי במאורעות 1933, הפנתה את תשומת לבו של רייס לגורם חתרני זה, ובכך פחתה תשומת הלב שהופנתה למפלגה והוקל קמעה המאבק המתמשך שניהלו אנשי הבולשת נגד הקומוניסטים. ככלות הכול, במציאות של ראשית 1934 לא היו 'האחים האדומים' אויבי הציבור הבלעדיים של השלטון המנדטורי בארץ-ישראל.

66. איבערן יעצטיקען פאליטישן (חוברת בידיש), הוועד המרכזי של פק"פ, [ללא מקום הוצאה] 1933; קובץ פרסומי פק"פ, תל-אביב 1950, עמ' 118. פורת ('מהפכנות', עמ' 262-263) מערער על הטענה כי המאורעות נשאו אופי אגררי. בדיוננו כאן אין מקום לעיסוק באספקט זה. לתיאור נרחב של מעורבות פק"פ במאורעות ראו: ישראלי, מפ"ס-פ.ק.פ.-מק"י, עמ' 97-104.

67. מ' שרת לפרופ' זליג ברודצקי 'על גידול הקומוניסטים', 10.5.1933, אצ"מ S25/7529. לדיון בהתנגדות חברי פק"פ לעלייה לארץ-ישראל בראשית שנות השלושים ראו: ישראלי, מפ"ס-פ.ק.פ.-מק"י, עמ' 105-111.

68. רייס, איש משטרה מנוסה ומקצועי, שירת מאז 1906 בדרום-אפריקה ובקניה, והובא ארצה ביוזמת רג"ב ספייסר, שנתמנה ב-1932 למפק"ל. על רייס ראו: Caspi, 'Policing the Holyland 1918-1957', pp. 94-95; Horne, *A Job Well Done*, pp. 164-170; גלבר, שורשי החבצלת, עמ' 112, 115.

69. על-פי Caspi, 'Policing the Holyland 1918-1957', p. 94.

70. ibid., pp. 94-95; שפיגל, 'ההתמודדות' (לעיל הערה 4), עמ' 6.

עורף במלחמה: המשמר האזרחי בתל-אביב, 1938–1945

משה נאור

מבוא

מלחמת העולם השנייה המחישה במובנים רבים את משמעותה של המלחמה המודרנית על מאפייניה האלימים, הטוטליים ומחוללי השינוי. הפגיעה הצבאית המכוונת באוכלוסייה אזרחית, גיוס כוח האדם והתגייסות הכלכלה והמשאבים החומריים והרוחניים לטובת המאמץ המלחמתי הבליטו בין השאר את חשיבותו של העורף האזרחי במלחמה ואת טשטוש ההבחנה בין חייל לאזרח ובין עורף לחזית. מאפיינים אלה של המלחמה מצאו את ביטויים גם בהתגייסותו של היישוב היהודי בארץ-ישראל למאבק הצבאי של בעלות-הברית, מאבק שבמסגרתו רכש היישוב ניסיון צבאי וארגוני ופיתח מודעות באשר למאפייניה של המלחמה המודרנית. שיתוף-הפעולה בין היישוב לבין הממשל הבריטי והתגייסות היישוב למלחמה כללו לא רק את גיוס כוח האדם ושליחתו לחזית ואת גיוס המשק הכלכלי והתאמתו לצורכי המאמץ המלחמתי, אלא גם את התארגנות העורף האזרחי, שבאותה עת היה נתון לאיום צבאי והיה יעד להתקפות אוויריות. התארגנות העורף האזרחי, שנועדה בין השאר לאפשר את המשך קיומן של מסגרות החברה ואת תפקודן התקין במלחמה, ושהיתה גם מרכיב בהתפתחותו הבטחונית והמוניציפלית של היישוב כחברה וולונטרית, באה לידי ביטוי בפעילותו של המשמר האזרחי בתל-אביב.

המשמר האזרחי בתל-אביב הוקם בסוף ספטמבר 1938, בשלהי המרד הערבי, ופורק במאי 1945, עם סיום מלחמת העולם השנייה. אופן הקמתו – ביוזמה מקומית שהיו מעורבים בה ארגונים אזרחיים שונים ומועצת עיריית תל-אביב – שיקף את תופעת ההתנדבות ואת התגבשותה של חברה אזרחית ולאומית בעיר תל-אביב, שהיתה מרכז אוכלוסין כלכלי ותרבותי של היישוב היהודי בארץ-ישראל.¹ במהלך כל שלבי פעילותו עסק המשמר האזרחי

* המאמר מבוסס על עבודת גמר לתואר שני שנכתבה בחוג להיסטוריה באוניברסיטה העברית בירושלים בהדרכתו של פרופ' אלון קדיש. משה נאור, 'המשמר האזרחי בתל אביב, 1938-1945', עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים 2000. עבודה זו זכתה במלגת עידוד על שם עוזי נרקיס מטעם העמותה להנצחת זכרו ופועלו של עוזי נרקיס ומרכז גלילי על שם ישראל גלילי.

1. על התגבשותה של חברה אזרחית בתל-אביב ועל התפתחותה של העיר בשנות העשרים והשלושים ראו: ענת הלמן, 'התגבשותן של חברה אזרחית ותרבות עירונית בתל-אביב בשנות העשרים והשלושים',

במגוון תפקידים הנוגעים לארגון האוכלוסייה האזרחית בעורף, ובהם הגנה אזרחית מפני התקפות מן האוויר, שמירה על הסדר, סיוע לפליטים ולנפגעים, הפגנת סולידריות עם הלוחמים בחזית, פיקוח על מחירי מזון ועידוד הגיוס לצבא הבריטי.

מאמר זה עוסק בשלבי ארגונו ופעילותו של המשמר האזרחי על רקע מהלכי המלחמה ועל רקע יחסיו של השלטון המקומי הבורגני-אזרחי בתל-אביב עם הממשל הבריטי ועם המוסדות הלאומיים של היישוב בהנהגתה הריכוזית של תנועת הפועלים. במאמר ייבחנו דרכי התמודדותו של המשמר האזרחי עם סוגיות כמו הגדרת מטרותיו, אופן ארגונו כמשמר עירוני או ארצי ועיצוב דמותו כארגון אזרחי או צבאי, ותידון גם הטענה כי התמשכות המלחמה חוללה שינוי בתהליך התפתחותו של המשמר האזרחי, שבסופו של דבר הפך מארגון מקומי המבוסס על התנדבות ושכנוע עצמי למסגרת הפועלת מתוקף חוק ומשמעת.

הקמתו של המשמר האזרחי

המשמר האזרחי הוקם על רקע התחדשות פעולות הטרור בתל-אביב במחצית השנייה של שנת 1938. לאחר חודשים ארוכים של שקט יחסי והפוגה באירועי המרד הערבי פרצו ביוני 1938 עימותים אלימים בין יהודים לערבים, שהתחוללו בעיקר על קו התפר שבין העיר יפו לבין שכונותיה הדרומיות של תל-אביב. ירי מנשק קל, הטלת פצצות והטמנת מוקשים היו מקצת האירועים שהובילו להידרדרות המצב הבטחוני ולהתערערות תחושת הביטחון בקרב תושבי תל-אביב. לכך נתוספו הפרות סדר המוניות של אלפי תושבים יהודים, שהתקהלו בקרבת קו התפר כשהם מתעמתים עם כוחות המשטרה ומנסים לפגוע בעוברי אורח ערבים.² חוסר הביטחון ששרר בתל-אביב והעובדה שכוחות 'ההגנה' היו עסוקים בהגנה על גבולות העיר לצד המשטרה הובילו את מועצת עיריית תל-אביב להעלות את הדרישה להקים כוח עזר של אזרחים מתנדבים, שתפקידו יהיה לסייע למשטרה בשמירה על הסדר.³

דרישתה של מועצת עיריית תל-אביב, בראשותו של ראש העירייה ישראל רוקח, התבססה על מעמדה המיוחד של תל-אביב, שהוכרה בשנת 1934 כעיר שבסמכותה לחוקק חוקי עזר עירוניים. כמו כן הסתמך רוקח על פעילותה של המשטרה העירונית בעיר מאז תחילת שנות העשרים ועד סיפוחה למשטרה הכללית בשנת 1932. המשטרה העירונית, שבין היתר אכפה את חוקי העזר העירוניים, ביטאה את עצמאותה המוניציפלית של תל-אביב והמחישה את

- חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים 2000; יעקב שביט וגדעון ביגר, ההיסטוריה של תל-אביב, א, משכונות לעיר (1909-1936), תל-אביב 2001.
2. לאחר הוצאתו להורג של חבר האצ"ל שלמה בן-יוסף בסוף חודש יוני פרצו בתל-אביב מהומות והמשטרה פיזרה אותן בכוח תוך כדי פציעתם של רבים והטלת עוצר על העיר. ראו: דבר, 30.6.1938.
3. פרוטוקול ישיבת מועצת עיריית תל-אביב, 3.7.1938, ארכיון עיריית תל-אביב 10/6/12.

מעמדה המיוחד.⁴ זאת ועוד, רוקח חתר ליצור כוח חוקי עירוני הנתון למרותה של עיריית תל-אביב, כמשקל נגד לכוחו של ארגון 'ההגנה'. רוקח, שמונה לתפקידו בשנת 1936, המשיך לבסס בכך את שליטתם של החוגים האזרחיים בעירייה ולחזקם לנוכח חולשתם הפוליטית במוסדות הלאומיים. יש לזכור כי במחצית השנייה של שנת 1938 גברה מעורבותה של הסוכנות היהודית, בראשותו של דוד בן-גוריון, בארגון 'ההגנה'. חיזוק מגמת הריכוזיות בארגון עורר בחוגים האזרחיים את החשש ש'ההגנה' תהפוך למעין ארגון צבאי של מפלגות הפועלים.⁵ לכן פעל רוקח – כחבר בהנהגת 'ההגנה', ומיולי 1938 גם כחבר נשיאות 'כופר היישוב' – לשמירת האיוון הפוליטי בתוך 'ההגנה' ולצמצום מעורבות הארגון בתחומי פעילות שלא נגעו ישירות לאיום הערבי.

בקשותיה של מועצת עיריית תל-אביב לגייס אזרחים לצורכי שמירה על הסדר וסיוע למשטרה בהגנה על גבולות העיר נתקלו בהתנגדותו של הממשל הבריטי. הוא סירב לאשר את גיוסם של שוטרים מיוחדים בתל-אביב בטענה שהעיר היא אחד המקומות הבטוחים והשקטים ביותר בארץ-ישראל.⁶ רק לאחר דרישות חוזרות ונשנות, ובמיוחד בעקבות ההתקפה הערבית על תל-אביב ב-8 בספטמבר 1938 – התקפה שנהדפה בסיוע כוחות 'ההגנה' – הסכים הממשל לגייס כמה מאות שוטרים מיוחדים.⁷ ואולם, גיוסם של שוטרים אלה, שהוצבו בגבולות העיר ללא נשק, לא פתר את בעיות הביטחון של תל-אביב ואף לא את שאלת השמירה על הסדר הציבורי בעיר. משום כך תמך ראש העירייה ביוזמה מקומית להקמתו של משמר אזרחי בתל-אביב.

אם נבקש לשרטט תמונה של קבוצת מייסדי המשמר האזרחי, שהתכנסו לישיבתם הראשונה ב-28 בספטמבר 1938, נוכל להבחין במספר קווים מאפיינים.⁸ חיים אלפרין שירת בגדוד

4. על המשטרה העירונית בתל-אביב ראו: ידיעות עיריית תל-אביב: ספר השנה של עיריית תל-אביב-יפו לשנת תרצ"ח, עמ' 90-91; יהודה סלוצקי, ספר חולדות ההגנה, כרך ב, חלק שני, תל-אביב 1964, עמ' 211; אילן שחורי, חלום שהפך לכרך: תל-אביב, לידה וצמיחה, תל-אביב 1990, עמ' 171-181.
5. נחום בוגנר, מחשבה צבאית ב'הגנה', תל-אביב 1998, עמ' 41-42.
6. פרוטוקול ישיבת מועצת עיריית תל-אביב, 26.6.1938, ארכיון עיריית תל-אביב 10/6/12. השוטרים המיוחדים היו כוח של אזרחים מתנדבים לשעת חירום, שפעלו בזמנם הפנוי ובלא שכר וסייעו בעבודת המשטרה הכללית.
7. ידיעות עיריית תל-אביב, 1-2 (שנה תשיעית) (ספטמבר-אוקטובר 1938), עמ' 41. בישיבת מועצת עיריית תל-אביב שנערכה ב-4 בספטמבר כונו המתנדבים שעזרו למשטרה בפעילותה 'אנשי המשמר האזרחי'. בעיתון דבר נמסר כי ב-12 בספטמבר 1938 התגייסו למשמר האזרחי בתל-אביב כמאתיים נוטרים נוספים, הם נשבעו שבועת אמונים במשטרה ונשלחו לתחנות המשטרה השונות בעיר, אולם הכוונה היתה לאזרחים שהועסקו כשוטרים מיוחדים וסייעו למשטרה בשמירת גבולות העיר.
8. פרוטוקול ישיבת הוועדה היוזמת להקמת המשמר האזרחי, 28.9.1938, ארכיון עיריית תל-אביב 24/1. בישיבה נכחו סעדיה שושני, אברהם זברסקי, חיים אלפרין, צבי לופט, יצחק רפפורט, ברוך טורוקר, עמנואל טובים, פריץ-סימון נוימן, דוד גליקסון, וולסלי אהרון ושלמה יפה. לפי חיים אלפרין היו יוזמי הקמת המשמר האזרחי וולסלי אהרון, רפפורט, טובים, גליקסון, טורוקר ואלפרין. ראו: חיים אלפרין, תל-אביב, הוצאת המשמר האזרחי, תל-אביב 1944, עמ' 47.

העברי 'הראשון ליהודה' במלחמת העולם הראשונה בדרגת סרג'נט, ולאחר המלחמה היה מעורב בהקמתם של כמה ארגונים ציבוריים בתל-אביב. הוא היה מפקד המשטרה העירונית בתל-אביב בכל שנות פעילותה, ממקימי אגודת מכבי האש בתל-אביב בשנת 1925, ומפקדו הראשון (1930-1933) של גדוד המתנדבים באגודת מגן דוד אדום בתל-אביב.⁹ ד"ר פריץ-סימון ניומן, יושב-ראש אגודת החיילים המשוחררים מהגדודים העבריים בארץ-ישראל, וצבי לופט, קצין לשעבר בצבא האוסטרי ואחד מאנשי ההסתדרות ומפא"י, השתייכו לקבוצה המייצגת יוצאי צבאות זרים וחיילים לשעבר בגדודים העבריים במלחמת העולם הראשונה, שהיו חברים במספר ארגוני חיילים משוחררים שפעלו בתל-אביב.¹⁰ עמנואל טובים, שהיה יושב-ראש אגודת המהנדסים בתל-אביב ופעיל בהתאחדות בעלי התעשייה, ולצדו המהנדס יצחק רפפורט והתעשיין שלמה יפה, שהיה ממנהלי יריד המזרח בתל-אביב, ייצגו במשמר האזרחי קבוצה חברתית של מהנדסים ותעשיינים, שדגלו בתפיסה אזרחית של מעורבות בשמירה על המשך אורח החיים התקין בתל-אביב על רקע התערעורת המצב הבטחוני. טובים, שהיה ממייסדי אגודת יורדי ים 'זבולון' וממקימי 'מכבי' בפטרבורג, ויוסף אהרון, שהיה פעיל בתנועת 'מכבי', ייצגו מרכיב נוסף בקבוצת מייסדי המשמר האזרחי – זה של חברי אגודות ספורט. חשיבותן של אגודות הספורט בתקופת היישוב היתה בהיבט הפוליטי שלהן ובהשקפות הנבדלות שייצגו (הרעיון המעמדי שייצגה אגודת 'הפועל' לעומת הרעיון העל-מעמדי שהודגש ב'מכבי'), כמו גם בעובדה ששימשו מכשיר להגשמת משימות לאומיות, בטחוניות וחינוכיות.¹¹ לסיום יש לציין בין מקימי המשמר האזרחי גם את נציגי עיריית תל-אביב, שייצגו את מעורבות העירייה ואת תמיכתה בארגון: סעדיה שושני, שהיה חבר בהנהגת 'ההגנה' ובוועדת הביטחון של העירייה ונציג החוגים האזרחיים במועצת העיר, ואברהם זברסקי, נציג ההסתדרות במועצת עיריית תל-אביב וחבר ועדת הביטחון של העירייה. כאמור, המשמר האזרחי הוקם על רקע התחדשות המרד הערבי. עובדה זו עולה מתוכנית ההקמה, שחיברו חיים אלפרין, יצחק רפפורט ועמנואל טובים. בתוכנית צוין כי מטרת המשמר האזרחי היא 'לעמוד לימין עיריית תל-אביב ככוח עזר לשם שמירה על הסדר ובטחון הציבור בימי פורענויות, הפרעת סדרים מבחון, מלחמה וכו' בגבולות היישוב היהודי של העיר תל-אביב'.¹² תפקידי המשמר האזרחי כללו הרחקת סקרנים מאזורי התקפה, סיוע

9. על הקמת אגודת מגן דוד אדום ראו: נסים לוי, פרקים בתולדות הרפואה בארץ-ישראל 1799-1948, חיפה 1998, עמ' 243-255.

10. בין ארגוני החיילים אפשר לציין ארגונים כמו אגודת הקצינים העברים בארץ-ישראל, התאחדות לוחמי החזית העברים בארץ-ישראל, איגוד החיילים המשוחררים מהגדודים העבריים בארץ-ישראל והאיגוד הארץ-ישראלי של משתתפי המלחמה היהודים. את המאמץ לאיחוד כל הארגונים הללו ריכוז זיגמונד-אדלר פון-פרידמן (איתן אבישר), נשיא ההתאחדות העולמית של לוחמי החזית, שמקום מושבה הועתק באוקטובר 1938 מווינה לתל-אביב.

11. על אגודות הספורט בארץ-ישראל ראו: חיים קאופמן, 'אגודות הספורט הציוניות – מספורט לאומי לספורט פוליטי', זמנים, 63 (קיץ 1998), עמ' 81-92.

12. פרוטוקול ישיבת הוועדה היוזמת לייסוד המשמר האזרחי, 28.9.1938, ארכיון עיריית תל-אביב 24/1.

בפינוי אוכלוסייה מאזורי סכנה והובלת רכוש; עזרה בעבודות ביצור במקומות מותקפים כחלק מהסיוע לכוחות 'ההגנה'; השתתפות בכיבוי הצתות רחבות-היקף ככוח מסייע למכבי האש; הושטת עזרה ראשונה לקורבנות התקפה; ליווי כוחות משמר בעיר ובנקודות הספר, ואימון בהתגוננות מפני התקפות אוויר.¹³ לשם מימוש הסעיף האחרון בתוכנית הארגון, ולאחר שתוכנית ההקמה אושרה ב-29 בספטמבר 1938 בוועדת הביטחון של עיריית תל-אביב, הנחה רוקח את מפקדת המשמר האזרחי לתאם את פעולותיה עם הוועדה העירונית להתגוננות מפני התקפות מהאוויר. ועדה זו הוקמה בפברואר 1938, ביוזמת הממשל הבריטי ובשיתוף עיריית תל-אביב, במסגרת היערכות עירונית וארצית לקראת מלחמה.¹⁴ במקביל הוקם בתל-אביב ועד מיוחד לטיפול בנושא ההתגוננות האזרחית ביוזמת אגודת הקצינים העברים בארץ-ישראל ובשיתוף ארגוני עובדים, ארגוני ספורט, מגן דוד אדום, שירותי כיבוי האש וארגוני נשים.¹⁵ התארגנות זו, שמקורה היה בקהילה, שיקפה את אופיו המיוחד של היישוב היהודי, שהיה מאורגן בארגונים וולונטריים שונים.

הוועדות השונות שעסקו בארגון העורף התבססו בעבודתן על הדגם הבריטי לארגון העורף במלחמה טוטלית.¹⁶ באירופה, ובבריטניה בפרט, גבר החשש מפני התקפות אוויריות בייחוד לאחר מלחמת האזרחים בספרד, שהמחשה את עוצמתו של כוח ההרס האווירי במלחמה טוטלית.¹⁷ על רקע זה הניחה הוועדה המיוחדת להתגוננות מפני התקפות אוויר כי 'התפקיד שתמלא האווירייה במלחמה הבאה יעלה בחשיבותו על מה שנעשה בעבר. האווירונים יתקפו לא רק את שורות הצבא אלא יפגעו גם באזורי היישוב האזרחי, והתקפה זו יכולה להופיע כהפתעה לאזרחים השקטים בימים הראשונים של התפרצות המלחמה'. חברי הוועדה סברו כי ההגנה האקטיבית, כלומר השימוש באמצעי לחימה לצורך הגנה על האוכלוסייה,

13. חברי ועדת הביטחון היו רוקח, שושני, זברסקי, דב הוז וצבי דוד פנקס. ראו: פרוטוקול ישיבת ועדת הביטחון של עיריית תל-אביב, 29.9.1938, ארכיון עיריית תל-אביב 4/412.

14. חברי הוועדה היו: יהודה שיפמן – המהנדס העירוני בעיריית תל-אביב, סגנו משה רויטמן, דב גפן – המפקח הסניטרי העירוני, ד"ר משולם לבונטין – מנהל בית-החולים הדסה ויושב-ראש אגודת מגן דוד אדום, חיים אלפרין, וד"ר יוסף קוט ממגן דוד אדום. ראו: פרוטוקול התייעצות בשאלת ההתגוננות מפני התקפות אוויר והתקפות גז, עיריית תל-אביב 13.2.1938, ארכיון עיריית תל-אביב 4/402.

15. הוועד הוקם ביוזמתם של אגודת הקצינים העברים בארץ-ישראל, התאחדות לוחמי החזית העברים בארץ-ישראל, אגודת המהנדסים והארכיטקטים, אגודת הרופאים, אגודת הכימאים, חברי קלוב התעופה בתל-אביב ואגודת ויצ"ו, ובהשתתפות נציגי מכבי אש ונציגים מבית-החולים הדסה וממגן דוד אדום. ראו: מהוועד הפועל של התאחדות לוחמי החזית העברים בארץ-ישראל אל הנהלת עיריית תל-אביב, 14.8.1938, ארכיון עיריית תל-אביב 4/402.

16. על התפתחות מערך ההתגוננות האזרחית בבריטניה במלחמת העולם השנייה ראו: Terence H. O'Brien, *Civil Defence*, London 1955.

17. המושג 'מלחמה טוטלית' בא לציין את כוח ההרס במלחמה המודרנית ובהעברת שדה המערכה מהחזית לעורף בעקבות התפתחות אמצעי הלחימה והתעופה, לצד התגייסותה הכללית של המדינה על כל משאביה למאמץ המלחמתי. על המושג 'מלחמה טוטלית' ראו: Carroll Berenice, *Design for Total War: Arms and Economics in the Third Reich*, The Hague 1968.

תוטל על הממשלה והצבא, ואילו ההגנה הפסיבית, קרי התארגנות האוכלוסייה להתגוננות מפני התקפות אוויריות, תהיה מוטלת על היישוב האזרחי ועל מוסדותיו.

לנוכח כל זאת הומלץ על חלוקת תל-אביב לאזורים, על הכנת אמצעים לאספקת צורכי היישוב האזרחי בזמן התקפה, על קביעת סידורים ואמצעים למניעת בהלה ולשמירה על הסדר בזמן התקפה ועל פרסום חוקי התגוננות. בין השאר המליצה הוועדה להקים 'ארגון מסודר בעל משמעת חזקה שיימצא מיד במקומות הקבועים בשבילו, וידריך את התושבים למלא את המוטל עליהם. ארגון כזה צריך להיות מגויס מתוך שורות הציבור – המשמעת צריכה להיות צבאית וכוחו צריך להיות כוח המשטרה וייקרא בשם "משטרת עזר".¹⁸ נראה כי הארגון המתאים שעמד לנגד עיניהם של חברי הוועדה היה המשמר האזרחי. ואמנם, ב-6 באוקטובר 1938 קבע ראש עיריית תל-אביב כי האחריות לארגון מערך ההתגוננות מפני התקפות מהאוויר תועבר לידי המשמר האזרחי.¹⁹ מכאן ואילך שימש המשמר האזרחי כוח עזר לשמירה על הסדר ובה-בעת ארגון להתגוננות מפני התקפות מן האוויר.

בניגוד לאירופה הנערכת למלחמה לא היה היישוב ערוך דיו למקרה של התקפות אוויריות. חיפה, כמרכז אסטרטגי וצבאי בריטי, היתה העיר היחידה בארץ-ישראל שזכתה להגנה אנטי-אווירית של הצבא הבריטי ולהשתתפותו של הממשל בהקמת מערך להתגוננות פסיבית. מדיניותה של בריטניה בכל הנוגע להתגוננות הפסיבית בארץ-ישראל יושמה בידי משרד המושבות הבריטי, לאחר שנקבעה בוועדה להגנת המושבות (Overseas Defence Committee) שבקבינט המלחמה הבריטי. לפי הוראת הוועדה אמור היה הממשל הבריטי בארץ-ישראל להשתתף בהקמת מערך להתגוננות פסיבית בחיפה. כמו כן הוצע לשקול את האפשרות להקים מערך הגנה דומה בשדה התעופה בלוד ובצומת הרכבות הראשי בארץ-ישראל, בסמוך ללוד.²⁰ בשאר אזורי ארץ-ישראל הסתכמה פעילותו העיקרית של הממשל הבריטי במתן סיוע, ייעוץ והדרכה למועצות מקומיות ולעיריות שהיו מעוניינות בהקמת מערך התגוננות מפני התקפות מהאוויר.²¹

המשמר האזרחי, כגוף המופקד על הכנת האוכלוסייה למקרה של התקפה אווירית ומתוקף היותו ארגון עירוני הכפוף למועצת עיריית תל-אביב, נזקק לאישור פעולה מן הממשל הבריטי. בתוכנית להקמת המשמר האזרחי נאמר כי 'בהתחשב עם הצורה הכללית של הסידורים

18. מוועדת המשנה להגנה בפני התקפות אוויר אל ראש עיריית תל-אביב, תזכיר בנושא הגנה בפני התקפות אוויר, 16.3.1938, ארכיון עיריית תל-אביב 4/402. בתחילת המלחמה היו המונחים הרגילים 'התגוננות פסיבית' ו'התגוננות בפני התקפות מהאוויר'. רק מ-1943 ואילך נעשה רווח השימוש במונח 'הגנה אזרחית'.

19. מיהודה נדיבי, מזכיר העיר תל-אביב, לאליעזר דובינסקי, מרכז המשמר האזרחי, 6.10.1938, ארכיון עיריית תל-אביב 4/402.

20. From High Commissioner for Palestine to Secretary of State for the Colonies, 22.6.1939, PRO, CO 733 412/6.

21. בפתח-תקווה החל ראש העירייה, שלמה שטמפפר, לבחון את האפשרות לארגן התגוננות אזרחית בעיר כבר באפריל 1938. ראו: ארכיון עיריית תל-אביב 4/402.

המוצעים, ייתכן שמן הראוי יהיה להגשים את דבר הארגון באופן ציבורי גלוי. במקרה כזה יכולה לשמש הגושפנקא של הארגון נגד התקפות אוויר.²² ואכן, ראש עיריית תל-אביב פנה למושל מחוז הדרום בבקשה לקבל אישור פעולה בעבור המשמר האזרחי בתל-אביב. רוקח הציג את המשמר האזרחי כארגון להתגוננות פסיבית שהוקם ביוזמת עיריית תל-אביב, בדומה לארגונים מקבילים שהוקמו באירופה ובייחוד באנגליה. מאחר שתקציב העירייה היה כפוף לאישורו של מושל המחוז הבהיר רוקח כי פעילות המשמר האזרחי לא תמומן מכספי העירייה. עם זאת ניסה ראש עיריית תל-אביב לבחון את עמדת הממשל בכל הנוגע לפעילות המשמר האזרחי בתחום השמירה על הסדר, ולכן הזכיר כי קיימת אפשרות שהמשמר האזרחי יסייע למשטרה בשמירה על הסדר בתל-אביב.²³

האישור החוקי לפעילות המשמר האזרחי ניתן בעיצומו של שיתוף-פעולה צבאי בין היישוב היהודי לבין הממשל הבריטי בארץ-ישראל. ואולם, בה-בעת פעל הממשל הבריטי למנוע את הקמתו של צבא יהודי או את ניצולן של יחידות לגאליות לכיסוי פעולות 'ההגנה'. סוגיית המשמר האזרחי בתל-אביב הועלתה לראשונה לדיון בישיבת המועצה המבצעת בממשלת פלשתינה (Executive Council), שנערכה ב-24 בדצמבר 1938. מכיוון שמטרות המשמר האזרחי לא היו ברורות הורה הנציב העליון למושל מחוז הדרום לבחון את הכוונות המסתתרות מאחורי הקמת הארגון. בעקבות הבירור דיווח המושל, בישיבת המועצה שנערכה ב-10 בינואר 1939, כי כוונתם של יוזמי המשמר האזרחי היתה להקים כוח עזר לעת חירום. עם זאת לא שללו במחוז את האפשרות של התפתחות כוונה צבאית במסגרת המשמר האזרחי – כפי שקרה, לטענתם, בארגוני נוער וספורט יהודיים. כדי למנוע כל אפשרות של שימוש פוליטי או צבאי בארגון המליץ המומחה הבריטי לבטחון פנים, צ'רלס טיגרט (Tegart), כי הממשל הבריטי יעודד את המשמר האזרחי לעסוק בתחום ההתגוננות מפני התקפות מן האוויר בדומה לארגונים עירוניים באנגליה, אבל זאת בליווי הדרכה בריטית ובפיקוח הדוק. את ההחלטה לאשר את פעילותו של המשמר האזרחי קיבל הנציב העליון, הרולד מקמייקל (H. A. MacMichael). בשלב הראשון החליט הנציב לפעול להבאתו מלונדון של יועץ מיוחד להתגוננות, שאמור היה לארגן את מערך ההתגוננות בתל-אביב. במקביל הורה הנציב העליון למושל המחוז לעקוב אחר פעולות המשמר האזרחי, לוודא שנשמרת המסגרת הלגאלית שלהן ולעודד את פעילות הארגון בתחום ההתגוננות מפני התקפות מהאוויר.²⁴ לבסוף, ב-31 בינואר 1939, התקבל בעיריית תל-אביב האישור החוקי לפעילות המשמר

22. פרוטוקול ישיבת ועדת הביטחון של עיריית תל-אביב, 29.9.1938, ארכיון עיריית תל-אביב 4/412. ארגון נוסף שפעל בתחום ההגנה האזרחית היה אגודת 'מגן אוויר', שהוקמה בפברואר 1939 ביוזמת ד"ר משולם לבונטין, יושב-ראש אגודת מגן דוד אדום וחבר איגוד החיילים המשוחררים מהגדודים העבריים בארץ-ישראל. מטרת האגודה היתה הדרכת האוכלוסייה בנושא ההתגוננות מפני התקפות אוויריות, אולם עקב התנגדותה של מפקדת המשמר האזרחי הופסקה פעילותה. ראו: פרוטוקול ישיבת מפקדת המשמר האזרחי, 14.7.1939, ארכיון עיריית תל-אביב 24/1.

23. מרוקח לנציג מחוז הדרום, 28.10.1938, ארכיון עיריית תל-אביב 4/412 (אנגלית).

24. Executive Council Decisions, 24.12.1938, PRO, CO 814/34.

האזרחי בעיר. עם זאת, האישור ניתן אך ורק לפעילות בתחום ההתגוננות מפני התקפות מן האוויר (Air Raid Precaution), ואילו על כל פעילות אחרת הקשורה בעבודת המשטרה הוטל איסור.²⁵

מתנדבים במלחמה

למרות המגבלות שהוטלו על פעילותו שימש המשמר האזרחי אמצעי לגיבוש החברה היהודית בתל-אביב ולעידוד ההזדהות האזרחית והרעיון הלאומי.²⁶ מייסדי המשמר האזרחי ראו בהקמתו יעד חינוכי של חיזוק הקשר בין האזרח לעיר, ורוקח אף הגדיר את המתנדב כ'אזרח אחראי' הממלא את חובתו.²⁷ תל-אביב היתה עיר בעלת גוון קפיטליסטי ובורגני, שייחודה בלט במיוחד על רקע מרכזיותו של רעיון ההתיישבות החקלאית והחלוצית שהובילה תנועת הפועלים באותה עת.²⁸ זאת ועוד, מבחינה חברתית ייצגה תל-אביב את המחנה האזרחי ואת המעמד הבינוני העירוני, ובכך גם ניסתה להגשים את תפיסת החברה האזרחית כפי שצמחה באירופה – תפיסה הדוגלת במעורבות האזרח בעניינים ציבוריים. המשמר האזרחי אפשר את פיתוחה של תודעה אזרחית ובהבעת נתן מקום לביטוייה של תודעה לאומית. מכאן שבחברה מגויסת, שכמעט כל פעולותיה נמדדות במידת תרומתן לבניית האומה והמדינה שבדרך, ניתנה לאזרח התל-אביבי אפשרות לבטא את הרגש הלאומי בהתגייסותו למשמר האזרחי.

כארגון של מיליציה עממית אפשר המשמר האזרחי למתנדב להמשיך בעיסוקיו היומיומיים, לא לעבור על החוק, לא להזדהות עם מפלגה כלשהי, ובכל זאת להרגיש כי הוא תורם למאבק הלאומי ולשמירת עירו. כך למשל הסביר ברוך טורוקר, ממייסדי הארגון:

בהכרת מייסדי המשמר האזרחי חובה אזרחית אינה מסתיימת בהשתייכות לגוף ציבורי זה או אחר. אף לא בשמיעת הרצאות ונאומים, בהצבעה או בתשלום מסים בלבד. נוסף על כל אלה, מצווה אזרחית עליונה היא הגשמת שירות אזרחי על-ידי כל אחד בגופו הוא. מידת ההצלחה של המשמר האזרחי היא תוצאה של הרגשת המוני תושבי העיר כי

25. מקצין מחוז תל-אביב אל ראש עיריית תל-אביב, 31.1.1939, ארכיון עיריית תל-אביב 4/412 (אנגלית).

26. על המשמר האזרחי בתקופת פעילותו בשנות השבעים של המאה ה-20 כדוגמה ליחס שבין חברה ולונטרית (כמו זאת שהתגבשה בארץ בתקופת היישוב) לבין עקרון הממלכתיות במדינת ישראל ראו: Baruch Kimmerling, 'The Israeli Civil Guard', in: Louis A. Zurcher & Gwyn Harries Jenkins (ed.), *Supplementary Military Forces: Reserves, Militias, Auxiliaries*, London 1978, pp. 107-125.

27. מרוקח לנציב המחוז, 26.12.1938, ארכיון עיריית תל-אביב 4/412 (אנגלית).

28. אילן טרואן, 'תל-אביב בשנות העשרים והשלושים: אידאולוגיות מתחרות בעיצוב דמות המטרופולין הציוני', דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, חטיבה ב, כרך א, ירושלים 1990, עמ' 396.

הוקמה מסגרת נוספת המאפשרת גם לאיש העם הפשוט היושב בעיר, המטופל בדאגות יומיומיות, לתרום את שירותו הוא לצורכי העיר והיישוב.²⁹

אך ההתגייסות למשמר האזרחי היתה חשובה לא רק כביטוי של רגש אזרחי ולאומי אלא גם כאפשרות לשיפור המצב הכלכלי והמעמד החברתי ולהשגת תחושת שייכות לארגון – זאת בייחוד בחברה שבה ההצטרפות לארגון כלשהו היתה תנאי כמעט הכרחי להשתייכות, וביתר שאת בתקופה כלכלית קשה כמו זו שהיתה בחודשים הראשונים של מלחמת העולם השנייה.³⁰ ואמנם, אל מפקדת המשמר האזרחי הועברו בקשות רבות לסיוע במציאת עבודה, ומפקדת הארגון אף שקלה להקים צרכניות לשירות חברה.

במסגרת הסמלים של ארגון התנדבותי מעין-צבאי, ממושמע והייררכי הונהגה תלבושת אחידה עם סמלים ודרגות, ובכל שנה, ביום השנה להיווסדו של המשמר האזרחי, נערך מצעד חגיגי בהשתתפות חבריו.³¹ על האופי המיליציוני של המשמר האזרחי תעיד העובדה שבמקרים חמורים של הפרות משמעת ננקטו עונשים של השעיה מחברות בארגון או של הרחקה משורותיו. בחברה מגויסת, שבה תחושת השייכות היתה כה מהותית, נודעה השפעה לצעדי ההשעיה שננקטו נגד חברים במשמר האזרחי. כך למשל ידוע על 'מקרים כשנשים באו אל מפקדי הגדודים וביקשו אותם, שיחזירו לשירות את בעליהם, שהוצאו עקב עברה זו או אחרת, בטענה כי אין הן יכולות מבושה להיראות ברחוב'.³²

במהלך כל שנות קיומו ניסה המשמר האזרחי לשמור על אופיו כארגון הפתוח לכל שכבות הציבור, בלא קשר למצבם הכלכלי, למעמדם החברתי או למוצאם העדתי של המתנדבים. הגיוס הראשון למשמר האזרחי החל ב-18 בדצמבר 1938. לאחר הקמתו של מנגנון מיוחד, שהכין את התשתית לגיוס תוך כדי הקמת תחנות רישום בבתי-ספר, ולאחר פרסום מודעות ברחבי העיר ופנייה לארגונים מקצועיים, נרשמו במשך חמישה ימים קרוב ל-8000 איש, שהיוו 40 אחוז מן הגברים בתל-אביב שגילם בין 30 ל-50. גיל המתנדבים נקבע כך שלא ייפגע גיוס כוח האדם לארגון 'ההגנה'. מבין הנרשמים צורפו 4000 מתנדבים לשורות המשמר האזרחי, ואילו היתר נלקחו בחשבון כמאגר כוח אדם לגיוס נוסף בעת הצורך.³³

29. תסכית רדיו: '5 שנים למשמר האזרחי', אוקטובר 1943, אצ"מ S5786/25.

30. על חשיבות ההשתייכות לארגונים ראו: יואב גלבר, 'התגבשות היישוב היהודי בארץ-ישראל, 1936-1947', בתוך: משה ליסק (עורך), תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה, ב. תקופת המנדט הבריטי, ירושלים 1994, עמ' 308.

31. בספטמבר 1939 נקבע כי באופן זמני תונהג בארגון תלבושת אחידה של גרבי ספורט, מכנסי חאקי קצרים, חולצה ספורטיבית בצבע חאקי וכובע בארט. בין אנשי המשמר לקצינים הבדילו דרגות שונות בצבעים שונים.

32. הבוקר, 13.12.44.

33. ידיעות עירית תל-אביב, 6-7 (שנה תשיעית) (פברואר-מרס) 1939, עמ' 164. לקראת תחילת הגיוס הוקם גרעין של 200 איש, והם החלו בארגון התשתית לרישום המתנדבים ובחלוקת העיר לאזורים. בכל אזור הוקמו ועדות לניהול ענייני המשמר האזרחי. בהתבסס על תיקי ועד הקהילה בעיר הוכנו רשימות של דיירי הבתים וכרטיסיות לרישום של 8000 מתנדבים בני 30 עד 50.

מכלל המתנדבים, 37% היו בעלי מלאכה, 17% פקידים, 14% בעלי מקצועות חופשיים, 14% סוחרים ו-10% פועלים.³⁴ בחלוקה לפי מקצועות עיסוק משתקף הפרופיל הכלכלי והחברתי של תל-אביב, ובעיקר מקומו ומשקלו של המעמד הבינוני, שקבע את צביונה של תל-אביב כעיר של מסחר זעיר, שירותים ומלאכה.³⁵ כשנתיים לאחר מכן, באוקטובר 1941, היו 18% מחברי המשמר האזרחי פועלים, 18% פקידים, 18% בעלי מלאכה, 18% בעלי בתים, 10% בעלי מקצועות חופשיים ו-18% ללא הגדרה מקצועית.

נתון בולט הוא אחוז החברים במשמר האזרחי שמקצועם אינו מוגדר ושייצגו מגזר בלתי-מיומן ומובטל, שמספרו גדל עקב המצב הכלכלי הקשה בתחילת המלחמה ובשל קשיי הקליטה של העולים שהגיעו לארץ-ישראל בשנות השלושים. בחינת התפלגותם של חברי המשמר האזרחי על-פי אפיוני מין, גיל ומצב משפחתי מלמדת כי בעת הקמתו של הארגון, בהתאם למדיניותו בעניין גיוס מתנדבים מבוגרים, התנדבו אליו גברים בלבד, שגילם נע בין 30 ל-50. לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה החל המשמר האזרחי לצרף לשורותיו גם נשים, בשל הצורך בהגדלת מספר הפעילים בשירותי ההתגוננות. בתחילה גויסו הנשים לתפקידים של תורניות ומרכזניות בתחנות ההתגוננות, ולאחר מאי 1940 הן צורפו לארגון כפקחיות וכחברות בפלוגה לעזרה סוציאלית. באוקטובר 1941, מכלל 5000 חברי המשמר האזרחי 3900 היו גברים ו-1100 נשים. מקרב הגברים, 2500 היו בני 30-40, ועוד 1400 איש היו מעל גיל 40. בקרב הנשים היו 640 בגיל שבין 18 ל-30, 345 בגיל 30 עד 40, ו-115 – מעל גיל 40.³⁶ באשר למוצא עדתי, אמנם לא נמצאו נתונים מספריים המתארים את המרכיב העדתי במשמר האזרחי, אך ידוע כי בפעילות הארגון בלט חלקם של יוצאי גרמניה ואוסטריה. התאחדות עולי גרמניה ואוסטריה עודדה את חבריה להצטרף לשורות המשמר האזרחי, ולא אחת הועלו תלונות מצד הציבור על שימוש נפוץ בשפה הגרמנית בקרב פקחי המשמר האזרחי, שלא זו בלבד שדיברו ביניהם בשפה לוועזית, אלא שאף אכפו את הוראות ההאפלה בגרמנית.³⁷

34. ידיעות עירית תל-אביב, שם.

35. על צביונה זה של תל-אביב ראו: משה ליסק, 'עלייה, קליטה ובניין חברה בארץ-ישראל בשנות העשרים (1918-1930)', בתוך: ליסק (עורך), תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה, ב. תקופת המנדט הבריטי, עמ' 282-287.

36. חיים אלפרין, 'המשמר האזרחי בשלוש שנות קיומו', ידיעות עירית תל-אביב, 1-2 (שנה שתיים-עשרה) (אוקטובר-נובמבר 1941), עמ' 16.

37. השימוש בשפה הגרמנית התקבל בעוינות על רקע המאבק לחיזוק השפה העברית, אך גם משום החשש – שהועלה לא אחת – מפני הפעלתם של סוכנים גרמנים, העלולים להתחזות לחברי המשמר האזרחי. ראו: מנדיבי לאלפרין, 14.8.1940, ארכיון עיריית תל-אביב 4/413. על מקומם של עולי מרכז אירופה בכוחות הביטחון של היישוב ראו: יואב גלבר, מולדת חדשה: עליית יהודי מרכז אירופה וקליטתם, 1933-1948, ירושלים 1990.

כוח, סדר והתגוננות פסיבית

מייסדי המשמר האזרחי קבעו כי הוא יהיה ארגון התנדבותי נטול זיקה פוליטית. שלושת חברי המפקדה, חיים אלפרין, צבי לופט ויצחק רפפורט, שתפקידם היה לנהל את פעילות הארגון, מונו מטעם מועצת המשמר האזרחי בשיתוף ועדת הביטחון של עיריית תל-אביב וראש העירייה, ואילו מועצת המשמר האזרחי, שתפקידה היה לפקח על פעולות המפקדה, הורכבה מיוזמי רעיון הקמתו של המשמר האזרחי, מנציגי חוגים ציבוריים ומשני נציגי ועדת הביטחון של עיריית תל-אביב.³⁸

בנובמבר 1938 החליט ישראל רוקח לצרף את המהנדס דב קולמן, איש התנועה הרוויזיוניסטית, כחבר במפקדת המשמר האזרחי. החלטה זו עוררה סערה פוליטית, שאיימה על שלמות הארגון. רוב חברי מועצת המשמר האזרחי התנגדו לצירופו של קולמן. רוקח, לעומת זאת, סבר כי שיתופם של חברי התנועה הרוויזיוניסטית בענייני הציבור והביטחון של היישוב הוא הכרחי. משום כך פעל לצירופו של נציג התנועה למפקדת הארגון, אף שהדבר נתפס כהתערבות פוליטית.³⁹ רק באפריל 1939, לאחר סדרה של דיונים, הוחלט לצרף את קולמן למפקדת המשמר האזרחי, במקביל לצירופם של נציג ההסתדרות ושל נציג החוגים האזרחיים למפקדה.⁴⁰ בניסיון למנוע התערבות פוליטית דומה נקבע כי חברי מועצת המשמר האזרחי ייבחרו בבחירה אישית לתקופה של שנה בהחלטת מועצת עיריית תל-אביב, וכי תפקידם יהיה לפקח על פעולות המשמר האזרחי תוך כדי שמירה על שלמותו ועל עקרונותיו היסודיים של הארגון. כמו כן הוחלט כי מועצת עיריית תל-אביב תקבע את הרכב המפקדה, שחבריה ייבחרו מקרב חברי מועצת המשמר האזרחי.⁴¹

נוסף על מפקדת המשמר האזרחי פעלו בארגון חמישה גדודים, שאליהם הופנו 4000 המתנדבים כשהם מחולקים לפלוגות ולקבוצות במסגרת 20 אזורים. מפקדי הגדודים היו ברובם חברים באגודות ספורט ובארגוני חיילים משוחררים ממלחמת העולם הראשונה, ואילו סגניהם היו ברובם אנשי 'הגנה' מבוגרים.⁴² בחודשי פעילותו הראשונים עסק המשמר

38. אלה היו חברי מועצת המשמר האזרחי בדצמבר 1938: וולסלי אהרון, דוד גליקסון, אברהם זברסקי כנציג ועדת הביטחון של העירייה, עמנואל טובים, ברוך טורוקר, ד"ר צבי יעקב, שלמה יפה, ד"ר אליעזר מילר, ד"ר פריץ-סימון נוימן, יצחק פינשטיין, אפרים קרסנר וסעדיה שושני – הנציג השני של ועדת הביטחון של העירייה.

39. פרוטוקול ישיבת מועצת המשמר האזרחי, 8.1.1939, ארכיון עיריית תל-אביב 24/1.

40. חברי המפקדה היו חיים אלפרין, צבי לופט, יצחק רפפורט, דב קולמן, וולסלי אהרון וזאב שרף, שלא השתתף בישיבות הבאות של מפקדת המשמר האזרחי. ראו: פרוטוקול ישיבת מפקדת המשמר האזרחי, 27.4.1939, ארכיון עיריית תל-אביב 24/1.

41. פרוטוקול ישיבת המפקדה של המשמר האזרחי, 14.7.1939, ארכיון עיריית תל-אביב 24/1.

42. עדותו של חיים אלפרין, 6.1.1956, את"ה 71.17. כל אזור נוהל בידי ועדה מקומית בת חמישה חברים, בראשות מפקד אזור ומקשר שהיה אחראי לתיאום בינה לבין המפקדה. המנגנון הפיקודי שכן במשרד העירייה, ברחוב דבורה הנביאה, וכלל את המפקדה, מרכז פעולה, וועדות שהיו אחראיות לעניינים שונים: סדרנות ושמירה, התגוננות מפני התקפות אוויריות, מקלטים, כיבוי שרפות, פינוי הריסות,

האזרחי בתפקידי שמירה על הסדר במסגרת מאבקו של היישוב נגד מדיניות הספר הלבן. משימתו הראשונה היתה שמירה על הסדר במהלך הפגנת המחאה שנערכה בתל-אביב בהוראת המוסדות הלאומיים ב-18 במאי 1939, בעקבות פרסום הספר הלבן.⁴³ בכך פעל הארגון בניגוד להוראות הממשל הבריטי, שאסר עליו לפעול בתחומים הנוגעים לתפקידי שיטור. יתר-על-כן, ב-18 ביולי אף השתתפו חברי המשמר האזרחי בשמירה על הסדר ביום השבתון שהכריז עליו הוועד הלאומי במחאה על הפסקת העלייה, וב-2 בספטמבר סייעו בהורדת מעפילים שהגיעו באונייה 'טייגר היל' לחוף תל-אביב.⁴⁴

במהלך שנת פעילותו הראשונה שילב אפוא המשמר האזרחי את תפקידו כארגון להתגוננות מפני התקפות מהאוויר עם פעילותו ככוח עזר עירוני העוסק בשמירה על הסדר בעורף. שילוב זה של שני התפקידים קיבל משנה תוקף במחצית שנת 1939. במסגרת התוכנית להתגוננות פסיבית, שהוכנה מטעם הממשל הבריטי, שלח מייג'ור דאגלס ספרק (Douglas Spark) לארץ-ישראל יועץ מיוחד שקודם להגעתו ארצה היה מופקד על ההתגוננות מפני התקפות מהאוויר בצפון סקוטלנד. כחלק מן המדיניות הבריטית בעניין הפיקוח על פעולות המשמר האזרחי, התבקשה מועצת עיריית תל-אביב לקבוע מועמד שישמש בתפקיד סגנו של פטריק הקט (Patrick J. Hackett), הממונה הבריטי על נושא ההתגוננות הפסיבית.⁴⁵ התפקיד הוצע לחיים אלפרין, והוא מונה ב-21 ביוני 1939 לסגן מפקד ההתגוננות מפני התקפות מן האוויר בתל-אביב נוסף על היותו מפקד המשמר האזרחי.⁴⁶

מינויו של חיים אלפרין לתפקיד זה סימל את חוסר הבהירות באשר למטרותיו של המשמר האזרחי ולמידת כפיפותו למרות בריטית. מפקד המשמר האזרחי פעל בהוראת מועצת עיריית תל-אביב ובשיתוף-פעולה עם המוסדות הלאומיים ועם ארגון 'ההגנה'. עתה, עם מינויו החדש, היה כפוף אלפרין גם למפקד משטרת תל-אביב ולמרות הבריטית, שדרשה וקיבלה דיווחים מפורטים על חברי המשמר האזרחי, על מבנה הארגון ועל פעולותיו. בקרב חברי המפקדה הובעה עמדה, שייצג אותה צבי לופט, ולפיה על המשמר האזרחי לפעול למען ארגון העורף האזרחי ככוח מסייע ל'הגנה' בהתמודדות מול האיום הערבי יותר משעליו להתעסק בשמירה על הסדר בהפגנות או בהתגוננות פסיבית. אלא שבמצב הדברים ששרר

אזעקה וקשר, התגוננות מפני התקפות גזים, הבטחת שירותי אספקה בעת חירום, אחסנת מזון וחלוקתו. תוכנית ההדרכה כללה גם הרצאות, שנערכו בערבים, בנושאי סדרנות, כבאות, פיקוח על התנועה ועזרה ראשונה, ואימונים בתרגילי סדר.

43. סלוצקי, ספר תולדות ההגנה, כרך ג, חלק ראשון, תל-אביב 1973, עמ' 27-28.

44. פרוטוקול ישיבת המפקדה של המשמר האזרחי, 21.9.1939, ארכיון עיריית תל-אביב 24/1.

45. PRO, CO 433/427/20. על-פי תוכנית ההתגוננות אמורים היו לפעול בתל-אביב 1600 פקחים בתפקידי התגוננות מפני התקפות אוויר, ושירותי התגוננות ובהם עזרה ראשונה, חיטוי, סניטציה, פינוי הריסות, תיקון כבישים, מקלטים, אספקת מים, חשמל וכיבוי אש. כמו כן הוחלט להציב ארבעה צופרי אזעקה ברחבי העיר, להכין את בתי-החולים לקליטת נפגעים, לבנות מקלטים ציבוריים ולהקים מרכז שליטה להתגוננות.

46. פרוטוקול ישיבת מועצת עיריית תל-אביב, 22.5.1939, ארכיון עיריית תל-אביב 10/6/15.

במחצית השנייה של שנת 1939, כשהאיום המוחשי על העורף הסתמן כאיום של התקפות אוויריות ובעוד היישוב מתעמת עם הממשל על רקע מדיניות הספר הלבן, בחר המשמר האזרחי להתמקד בתפקידי סדרנות בסמכות העירייה ובתפקידי התגוננות פסיבית על-פי חוק. התפיסה שייצגו רוקח ואלפרין, ולפיה שיתוף-הפעולה עם הממשל הוא הכרחי להמשך קיומו של המשמר האזרחי, התקבלה, ומועצת העירייה אישרה את מינויו של אלפרין לסגן מפקד ההתגוננות הפסיבית בתל-אביב.⁴⁷

במחצית השנייה של שנת 1939 הלך והתגבש מערך החירום העירוני בתל-אביב. המשמר האזרחי עסק בגיוסם של 1600 פקחי התגוננות, שתפקידם כלל שמירה על חוקי ההאפלה, הדרכת הקהל והכנתו למקרה של התקפה אווירית וסיוע לשירותי ההתגוננות בעת התקפה אווירית, וכמו כן הקמת קבוצות טכניות, שתפקידן היה חילוץ נפגעים מבין ההריסות. הפקחים נעזרו בעבודתם ב-7500 ממונים על הבתים, שהופקדו על שמירת נוהלי ההתגוננות בבנייני מגוריהם.⁴⁸ המשמר האזרחי גם תיאם בין אגודות מגן דוד אדום ומכבי האש, בין בתי-החולים ובין מחלקות עיריית תל-אביב. נוסף על כך היתה העירייה אחראית לתפעולם של מערכי המים, החשמל והסניטציה בשעת חירום ולהקמת המקלטים הציבוריים והפרטיים. בעיר אף נערכו פעולות הסברה בהשתתפות הממשל הבריטי, ובמסגרתן הוצגה תערוכה של אמצעי ההתגוננות מפני התקפות אוויר.

החשש ממלחמה בא לידי ביטוי במיוחד בדרישה לחלוקת מסכות גז. למרות בקשתה של עיריית תל-אביב סירב הממשל הבריטי לאשר מתן סיוע לרכישת מסכות גז בעבור הציבור הרחב, בהסתמכו על הערכת הצבא כי לא צפויה התקפה אווירית או התקפת גזים על תל-אביב. לא עזרה גם פנייתם של נציגי הנהלת הסוכנות היהודית, שבמהלך פגישה עם ממלא מקומו של הנציב העליון העלו את שאלת ההגנה על תל-אביב.⁴⁹ החשש הגובר מפני התקפה אווירית הוביל גם להקמת ועדה מיוחדת בעיריית תל-אביב בהשתתפות המשמר האזרחי, במטרה לבחון את האפשרות של פינוי הילדים, הנשים והזקנים מהעיר לכפר. לאחר שהתברר כי פינוי המוני אינו אפשרי, המליצה העירייה לתושבי תל-אביב לנסות ולהעביר את המשפחות לכפר באופן עצמאי.⁵⁰ החלטת העירייה התקבלה שלושה ימים לאחר פלישתה של גרמניה לפולין ולמחרת הכרזת המלחמה של בריטניה וצרפת על גרמניה.

47. פרוטוקול ישיבת מפקדת המשמר האזרחי, 9.7.1939, ארכיון עיריית תל-אביב 24/1.

48. מחיים אלפרין, תפקידי מפקחי ההתגוננות, 25.8.1939, ארכיון עיריית תל-אביב 4/412.

49. על פרטי הפגישה דיווח הוז לרוקח ב-24 באוגוסט. ראו: ארכיון עיריית תל-אביב 4/402. העירייה פעלה באופן עצמאי והזמינה מסינגפור מסכות גז, והן נמכרו לקהל הרחב. מכירת המסכות עוררה זעם בקרב שכבות רבות באוכלוסייה, שלא היה באפשרותן לשלם את הסכום של 250 מא"י בעבור מסכה רגילה ושל 800 מא"י בעבור מסכה מיוחדת. בסופו של דבר, עד 6 בספטמבר 1939 הוזמנו 4318 מסכות ביוזמת אנשים פרטיים, ועוד 617 מסכות – ביוזמת גופים פרטיים.

50. פרוטוקול ישיבת ועדת הביטחון של עיריית תל-אביב, 4.9.1939, ארכיון עיריית תל-אביב 4/322.

משמר עירוני או משמר לאומי

פריצתה של מלחמת העולם השנייה אמנם הגבירה את חשיבותו של המשמר האזרחי כארגון להתגוננות פסיבית, אולם בה־בעת איימה על המשך קיומו כארגון עצמאי ועירוני. עם תחילת המלחמה התחדש שיתוף־הפעולה בין היישוב לממשל הבריטי, שיתוף שהסוכנות היהודית והוועד הלאומי קיוו לנצלו להקמת צבא יהודי בארץ־ישראל. בשלב ראשון, ב־10 בספטמבר 1939, החל 'מפקד ארצי של מתנדבים לשירות המולדת', שנערך ביוזמת המוסדות הלאומיים, ובו נקרא היישוב להתנדב לחיזוקו ולביצורו של המשק העברי, להגנת היישוב ולעזרת הצבא הבריטי.⁵¹ עם סיום המפקד הארצי הוקמה בתל־אביב, ביוזמה מקומית של חברי 'ההגנה' וללא ידיעת המוסדות הלאומיים, חטיבה מיוחדת, שנקראה שלח"ע (שירות לאומי חיל העם), בפיקודו של חבר 'ההגנה' אברהם גולדשטיין (אחיטוב).⁵² הואיל והיוזמה היתה מקומית, ומאחר שלא היה ברור מה תהיה מטרת העסקתם של המתנדבים, אומנו 15 אלף חברי החטיבה בתרגילי סדר, בספורט שימושי ובעזרה ראשונה. האימונים נערכו במגרשי ספורט, בחצרות בתי־הספר, בכיכרות ובמגרשים ציבוריים ואף ברחובות תל־אביב. בניגוד למתנדבים, שלא השתייכו בהכרח לארגון 'ההגנה', היו המדריכים והמפקדים חברי הארגון, שאף ערך קורסים מזורזים להכשרת מדריכים נוספים.⁵³

הקמת השלח"ע בתל־אביב פגעה קשות במשמר האזרחי. מדריכי ספורט, קצינים וראשי קבוצות, חברים בקבוצות הטכניות, פקחים ומדריכים להתגוננות מפני התקפות מהאוויר עזבו אותו; אימוני השלח"ע, שנערכו במגרשים ציבוריים ובבתי־ספר, הפריעו לאימוני המשמר האזרחי;⁵⁴ ונוסף על כך, אחדים מחברי המשמר האזרחי התגייסו לצבא הבריטי, הבולט שבהם היה חבר המפקדה וולסלי אהרון.⁵⁵ שיאו של המשבר שפקד את המשמר האזרחי הסתמן עם פרישתם של חברי אגודת הקצינים העברים בארץ־ישראל, חברי התאחדות לוחמי החזית העברים בארץ־ישראל ורופאי המשמר האזרחי. הודעת הפרישה נמסרה לארגון המשמר האזרחי בעקבות קבלת הסכם לתיאום פעילות בין המשמר האזרחי לבין מגן דוד

51. יואב גלבר, תולדות ההתנדבות: ההתנדבות ומקומה במדיניות הציונית היישובית, 1939-1942, ירושלים 1979, עמ' 156-164.

52. בישיבת מפקדת המשמר האזרחי שנערכה ב־11 באוקטובר 1939 בהשתתפות ברנרד ג'וזף הסביר ג'וזף כי השלח"ע בתל־אביב הוקם ביוזמה מקומית וללא ידיעת הסוכנות היהודית (ראו: ארכיון עיריית תל־אביב 24/1). ב־18 בספטמבר זימן דוד בן־גוריון את ישראל גלילי ואת דב גפן לבירור בנושא האימון שעברו מתנדבי השלח"ע בתל־אביב. לאחר שהתברר כי אמנם מדובר ביוזמה מקומית, הדגיש בן־גוריון כי ארגון המתנדבים ואימונם למפקד ההתגייסות צריכים להתנהל אך ורק בפיקוחה של הסוכנות. ראו: דוד בן־גוריון, נילחם כאומה: זכרונות מן העיזבון (בעריכת מאיר אביזוהר), תל־אביב 1997, עמ' 92.

53. ההגנה בתל־אביב: פרקים לתולדות ההגנה בתל־אביב וסביבתה, תל־אביב 1956, עמ' 126-127, 241-242.

54. פרוטוקול ישיבת מועצת המשמר האזרחי, 21.9.1939, ארכיון עיריית תל־אביב 24/1.

55. על תקופת שירותו בצבא כתב וולסלי פנחס אהרון את ספרו גלגלים בסופה, תל־אביב 1966.

אדום, שבו נקבע כי בחלוקת האחריות בין שני הגופים יופקד המשמר האזרחי על פינוי הפצועים ואילו מגן דוד אדום יטפל בהם, יחזיק בציוד הרפואי וירכז את כל נושא ההדרכה הרפואית. צבי יעקב, ראש המחלקה הרפואית במשמר האזרחי, הסביר כי לא ייתכן מצב שבו רופאי המשמר האזרחי, שאומנו, כהגדרתו, כאנשי צבא, יפעלו באחריותו של גוף אזרחי כמגן דוד אדום.⁵⁶

המלחמה חשפה אפוא את הנטיות הצבאיות שהיו קיימות במשמר האזרחי בקרב חברי אגודת הקצינים ולוחמי החזית של הגדודים העבריים ובקרב קצינים לשעבר בצבאות זרים, כדוגמת צבי לופט, שטענו שלא זו בלבד שהמשמר האזרחי חרג מתוכניותיו המקוריות בדבר סיוע לארגון 'ההגנה' ככוח עזר, אלא שהשמירה על הסדר בהפגנות והטיפול בנושא ההתגוננות האזרחית היו למוקדי פעילותו. יתר-על-כן, מפקד המחלקה הרפואית תקף את דרך הניהול של המשמר האזרחי ואף דרש את החלפתו של חיים אלפרין, בטענה כי במפקדה נעדרה הייררכיה צבאית ושרר אי-סדר, שמקורו בכך שרוב חברי המפקדה, ובייחוד מפקד המשמר האזרחי, היו חסרי כל השכלה צבאית.⁵⁷ אליעזר פרלסון, חבר המועצה מטעם ההסתדרות ומחליפו של אברהם זברסקי כנציג ועדת הביטחון במועצת המשמר האזרחי, הסביר את המצב שנקלע אליו המשמר האזרחי בכך ש'מצב רוח של צבאיות נכנס למשמר כי היה ביישוב חלל ריק, חסרה צבאיות, וכשנוצר המשמר היו בו שתי מגמות המתנגדות במובן מעשי אחת לשנייה. וכל הרוח של הכנת האנשים היא אחרת במגמה אחת ואחרת בשנייה. וכאשר נוסד בארץ ארגון צבאי – הזדעזע המשמר'.⁵⁸

מפקדת המשמר האזרחי ומועצת עיריית תל-אביב בראשות ראש העירייה דחו בסופו של דבר את התביעות לחיזוק המגמה הצבאית ולפיטורי המפקד הראשי, והכריעו כי המשמר האזרחי יגביר את התמקדותו בתחום ההתגוננות האזרחית. ואולם, המשך קיומו של המשמר האזרחי הועמד בסכנה עם הצגת התוכנית להקמתו של משמר העם. ב-17 בנובמבר 1939 הודיע ברנרד ג'וזף (דב יוסף), המנהל הזמני של המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, לחברי מפקדת המשמר האזרחי כי הסוכנות היהודית החליטה להקים משמר עם ארצי.⁵⁹ את ההחלטה הסופית בדבר הקמת משמר העם קיבל דוד בן-גוריון, יושב-ראש הנהלת הסוכנות היהודית, באוקטובר 1939, חודש לאחר שהוצגה לפניו תוכנית הקמת הארגון. משמר העם אמור היה לשמש יחידה בחיל העם – אחד החילות שהקמתו תוכננה בסוכנות היהודית לצד הקמתם של חיל השדה וחיל המשמר, במסגרת ארגונה מחדש של 'ההגנה'. חיל העם תוכנן להיות כוח עזר של מגויסים בני 18 עד 36 שלא נמצאו מתאימים לגיוס לשאר החילות, ואילו במשמר העם היו אמורים לשרת בני 36-50, במסגרת שישה סניפים ארציים, בתפקידים

56. 17.9.1939, ארכיון עיריית תל-אביב 4/412. על היערכות מגן דוד אדום בתל-אביב במהלך שנות המלחמה ראו: ברוך הורוויץ, 'כל העם חזית': השירות הרפואי הצבאי בארץ-ישראל מראשיתו עד למלחמת העצמאות, 1911-1947, תל-אביב 1997, עמ' 114-115, 138-141.

57. פרוטוקול ישיבת המפקדה של המשמר האזרחי, 17.9.1939, ארכיון עיריית תל-אביב 24/1.

58. פרוטוקול ישיבת מועצת המשמר האזרחי, 21.9.1939, ארכיון עיריית תל-אביב 24/1.

59. פרוטוקול ישיבת מפקדת המשמר האזרחי עם ברנרד ג'וזף, 17.11.1939, ארכיון עיריית תל-אביב 24/1.

הנוגעים לשמירה על הסדר בעת חירום.⁶⁰ למעשה אמור היה משמר העם לרכז ולתאם את תפקידיהם של מגן דוד אדום, של מכבי האש ושל אגודות הג"א (התגוננות מפני גזים והתקפות אוויר) שפעלו באותה עת ביישוב היהודי.

אגודת הג"א הראשונה הוקמה בחיפה באוקטובר 1938 ביוזמת עורך־הדין מרדכי נמצא־בי (מקס נימצביצקי).⁶¹ בדומה לחיים אלפרין, מפקד המשמר האזרחי, שהיה מפקד משטרה וממייסדי אגודת מגן דוד אדום ומכבי האש בתל־אביב, היה נמצא־בי ממקימי אגודת מגן דוד אדום ואגודת מכבי האש בחיפה ומפקד השוטרים המיוחדים בחיפה בתקופת המרד הערבי. לאחר שיזם – עם התגברות החשש לפרוץ מלחמה עולמית – את הקמתה של אגודה להתגוננות מפני התקפות מהאוויר, נשלח נמצא־בי ביוזמת הסוכנות היהודית לקורס מיוחד להתגוננות פסיבית שנערך באנגליה. עם שובו, על בסיס תוכניתם של אליעזר ליבנשטיין ואליעזר גלילי נוסד ב־15 ביולי 1939 האגף להג"א ליד המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית. תפקידי האגף, שבראשו עמד נמצא־בי, כללו את ארגון היישוב היהודי והדרכתו בכל הקשור בהתגוננות מפני התקפות מהאוויר, ומתן ייעוץ בנושא זה.⁶² כבסיס לפעילות ההתגוננות מפני התקפות מהאוויר שימשו אגודות מגן דוד אדום ומכבי האש. לאחר מפקד ההתגייסות בספטמבר 1939, שבמסגרתו הופנו נרשמים רבים לאגודות מגן דוד אדום ומכבי האש, הקימו הרשויות המקומיות ביוזמת האגף להג"א שבסוכנות היהודית אגודות הג"א חדשות, במטרה 'לפתח ולהפיץ בין התושבים היהודים את הידיעות על התגוננות בפני גזים והתקפות אוויר, לארגן את הגנת התושבים ולהושיט עזרה ממשית למוסדות ממשלתיים, צבאיים ועירוניים להצלת התושבים והגשת עזרה ראשונה במקרה של צורך'.⁶³

המשמר האזרחי בתל־אביב היה מעורב בהקמתן של אגודות הג"א ובגיבוש רעיון הקמתו של משמר העם. כבר בחודשים הראשונים לאחר הקמתו של המשמר האזרחי פנו לעיריית תל־אביב ראשי מועצות מקומיות בבקשה לקבל ייעוץ בעניין הקמתם של ארגונים מקומיים דומים.⁶⁴ יתר־על־כן, בישיבתה של הנהלת הוועד הלאומי, שהתקיימה ב־1 ביוני 1939, דווח על פגישה משותפת שנערכה עם מפקדת המשמר האזרחי במטרה לשתפו בארגון משמר לאומי בחיפה ובירושלים ובהקמת החג"ם (חינוך גופני מוגבר).⁶⁵ המשמר האזרחי היה גם

60. הצעה לארגון החיל בארץ, 9.10.1939, את"ה 87/9. התוכנית להקמת משמר העם התגבשה ב־28 בספטמבר 1939, במהלך דיון שנערך בביתו של ג'וזף בהשתתפות בן־גוריון, יוחנן רטנר, יעקב דורי, דב הוז, ישראל גלילי ויהושע גורדון. ראו: בן־גוריון, נילחם כאומה, עמ' 116-117, 223-224.

61. ב־1 בינואר 1943 שונה פירוש השם הג"א ל'הגנה אזרחית'.

62. מגלילי וליבנשטיין לבן־גוריון, הנחות להקמת מוסד ארצי להגנה אנטי אווירית, 27.4.1939, אצ"מ S25/6007.

63. מרדכי נמצא־בי, יועץ הסוכנות לענייני הג"א, 22.9.1943, אצ"מ S25/6010.

64. כך, למשל, באוגוסט 1938 הוקמה בפתח־תקווה, בהדרכת המשמר האזרחי, ועדה להתגוננות מפני התקפות אוויר. יישובים נוספים שביקשו את עזרת המשמר האזרחי בהקמת משמר דומה היו ירושלים, רמת־גן, נתניה, חדרה, ראשון־לציון ורחובות. ראו: ארכיון עיריית תל־אביב 4/402.

65. פרוטוקול ישיבת הנהלת הוועד הלאומי, 1.6.1939, אצ"מ J1/7250. אמנם מפקדת המשמר האזרחי הסכימה לסייע לוועד הלאומי, וכמוה גם ראש עיריית תל־אביב, אולם הדבר לא יצא אל הפועל.

המודל שעליו ביסס צבי לופט, חבר המפקדה, את תוכניתו להקמת 'משמר לאומי', שהוכנה בעבור מרכז מפא"י. בתזכיר, שהוכן בעקבות החלטתו של הוועד הלאומי מפברואר 1939 בדבר עריכת מפקד של היישוב, הציע לופט להקים יחידות בדומה למשמר האזרחי, שיהיו בפיקוד 'ההגנה' ויוכלו לשמש בעתיד בסיס להקמתו של צבא עברי.⁶⁶

החלטת הסוכנות היהודית להקים את משמר העם כגוף המאחד בתוכו את כל ארגוני ההתגוננות מפני התקפות מן האוויר ביישוב היהודי איימה על מעמדו העצמאי והעירוני של המשמר האזרחי בתל-אביב. הסוכנות היהודית הציעה לשלב את המשמר האזרחי התל-אביבי במשמר העם, באמצעות מינויה של מפקדת המשמר האזרחי למפקדה המקומית של משמר העם בתל-אביב והצבתו של חיים אלפרין כמפקד המקומי של משמר העם. את ההצעה הציע ברנרד ג'וזף בישיבת מפקדת המשמר האזרחי שנערכה ב-17 בנובמבר 1939. הוא הזכיר כי 'משמר העם אינו מבדיל בין מפלגות ומעמדות ומוכן לשתף בעבודתו ובשורותיו את כל הזרמים', והוסיף ואמר כי מנוי וגמור עם הסוכנות להקים סניף של 'משמר העם' בתל-אביב, עם או בלי המשמר האזרחי.⁶⁷

כוונת הסוכנות היהודית עוררה את התנגדותו של אלפרין, שסבר כי 'אין מקום לשני ארגונים דומים בעיר'. בישיבת ועדת המצב של עיריית תל-אביב שנערכה בנובמבר 1939 העיר אלפרין: 'אני מעדיף את המשמר האזרחי כי הממשלה רואה בזה מחלקה עירונית ומביטה בעין יפה על הפעולה שלנו. המשמר האזרחי קלט לתוכו חוגי תושבים אשר לא כולם ילכו למשמר העם. על העירייה להחליט אם היא רוצה במשמר האזרחי או במשמר העם. שניהם ביחד אינם יכולים להתקיים בעיר זו'.⁶⁸

ההחלטה בדבר המשך דרכו של המשמר האזרחי היתה נתונה למעשה בידי ישראל רוקח, ראש עיריית תל-אביב. רוקח ואלפרין ראו עין בעין את עתידו של המשמר האזרחי כארגון עירוני. לעומתם הציע דב הוז, סגן ראש העירייה ומפעילי 'ההגנה' הבולטים, את הגישה התומכת בשילובו של המשמר האזרחי במשמר העם, בנימוק שהשילוב עשוי לפתור את בעיות התקציב שהעיקו על פעילות הארגון ואת הקשיים שגרמה לו פעילות השלח"ע.⁶⁹ העימות בשאלת מעמדו של המשמר האזרחי כארגון עירוני שיקף את המאבק הפוליטי שהתנהל ביישוב בשאלת מרותה של הנהלת הסוכנות היהודית בכל הנוגע לענייני הביטחון ולפעילות 'ההגנה'. ב-29 בדצמבר 1939, במכתב לאליעזר פרלסון, מנציגי סיעת הפועלים במועצת העירייה וחבר מפקדת המשמר האזרחי, הסביר רוקח כי 'לא אוכל לבלי האשים את הנהלת הסוכנות אשר חתרה תחת קיומו של המוסד הזה [המשמר האזרחי, מ"נ] מראשיתו. עשיתי מצדי נסיונות רבים, מאז התחלת טיפולה של הסוכנות בענייני הגיוס הכללי, לברר

66. גרשון ריבלין (עורך), עלי-זית וחרב: מקורות ומחקרים בגנזי ה'ההגנה', ב, רמת אפעל 1992, עמ' 145-143.

67. פרוטוקול ישיבת מפקדת המשמר האזרחי עם ברנרד ג'וזף, 17.11.1939, ארכיון עיריית תל-אביב 24/1.

68. לאחר תחילת מלחמת העולם השנייה שונה שמה של ועדת הביטחון של העירייה לוועדת המצב. ראו: פרוטוקול ישיבת ועדת המצב של עיריית תל-אביב, 19.11.1939, ארכיון עיריית תל-אביב 24/1.

69. שם.

את עמדתה האמתית בשאלה זאת וביקשתי גם מאת מר בן-גוריון לגמור איתי את העניין בצורה מתאימה, אולם כל זה ללא הצלחה.⁷⁰

ב-29 בנובמבר 1939 דנו ישראל רוקח ודוד בן-גוריון בשאלת יחסו של רוקח להנהלת הסוכנות היהודית. רוקח, שדחה את טענותיו של בן-גוריון בדבר סירובו לשתף פעולה עם הנהלת הסוכנות, העלה לבירור את נושא מעמדו של המשמר האזרחי בתל-אביב, אך בן-גוריון דחה את הדיון בעניין למועד אחר.⁷¹ כוונתו של בן-גוריון לחזק את מגמת הריכוזיות של ארגון 'ההגנה', להפכו לארגון ארצי הנתון למרות הסוכנות היהודית ולשנות את מספר הרשויות שהמפקדה היתה כפופה להן משלוש (הסוכנות היהודית, הוועד הלאומי ונשיאות 'כופר היישוב') לאחת (הסוכנות היהודית) עוררה התנגדות בקרב נציגי החוגים האזרחיים בראשות ישראל רוקח, שאף התפטר מנשיאות 'כופר היישוב'. לפיכך הוחלט בדצמבר 1939 על הקמת ועדה משותפת לבירור שאלת המרות על ארגון 'ההגנה', וזו דחתה את פתרון המשבר לקיץ 1941.⁷²

נוסף על שאלת מעמדו של המשמר האזרחי, שנותרה ללא פתרון, התעוררה בעיה נוספת – בעיית התקציב. בראשית המלחמה היתה תל-אביב במצב כלכלי קשה ביותר. ניתוק הקשר הבין-לאומי, האמרת מחירי המזון בשוק העולמי, סגירת הבנקים ואגירת מזון גרמו להתמוטטות כלכלית של רבים מתושבי העיר, לירידה בהכנסות ממסים ולעלייה בממדי האבטלה.⁷³ במצב הקשה שנוצר נרתם המשמר האזרחי בשיתוף עם המפקח הסניטרי העירוני למאבק נגד הפקעת המחירים, וחברי המשמר האזרחי אף שמרו על מחסני המזון של העירייה במשך עשרה ימים.⁷⁴ אולם המצב הכלכלי הקשה, שפגע בהעברת התקציב החודשי לצורכי המשמר האזרחי, ועמו הגיוס לצבא ולשלח"ע, היעדר מקומות אימון מתאימים והתוכנית להקמת משמר העם פגעו במשמר האזרחי, שבשלהי שנת 1939 כבר הושבת למעשה מכל פעילות. ב-1 בדצמבר 1939 הודיעה מפקדת המשמר האזרחי לראש העירייה על כוונתה להתפטר אם לא יימצאו הפתרונות שיאפשרו את המשך קיומו של הארגון.⁷⁵ ואולם, על-אף הנסיונות לגייס תקציב, שבמסגרתם אף נבדקה אפשרות של קבלת סיוע מ'כופר היישוב', לא נמצא הסכום הדרוש להמשך הפעילות.⁷⁶ ב-5 בינואר 1940 התפטרו חברי המפקדה, והמשמר האזרחי הפסיק את פעילותו.⁷⁷

70. מרוקח לפרלסון, 29.12.1939, ארכיון עיריית תל-אביב 4/412.

71. בן-גוריון, נילחם כאומה, עמ' 297-299.

72. סלוצקי, ספר תולדות ההגנה, כרך ג, חלק א, עמ' 216-217. עוד על התפטרות רוקח ראו: בן-גוריון, נילחם כאומה, עמ' 52-53.

73. עיריית תל-אביב בשנת הכספים 1939/40, ידיעות עיריית תל-אביב, 7-9 (שנה אחת-עשרה) (אפריל-יוני 1941), עמ' 3.

74. פרוטוקול ישיבת המפקדה של המשמר האזרחי, 21.9.1939, ארכיון עיריית תל-אביב 24/1.

75. מחברי מפקדת המשמר האזרחי לרוקח, 1.12.1939, ארכיון עיריית תל-אביב 4/412.

76. פרוטוקול ישיבת מועצת עיריית תל-אביב, 7.1.1940, ארכיון עיריית תל-אביב 10/6/16.

77. פרוטוקול ישיבת המפקדה של המשמר האזרחי, 24.12.1940, ארכיון עיריית תל-אביב 24/1.

בשלב הראשון של פעילותו ביקש אפוא המשמר האזרחי לענות על שני האיומים שלפניהם ניצב העורף האזרחי: האיום הערבי ואיום ההפצצות האוויריות. אמנם המטרה העיקרית שלשמה הוקם היתה היערכות העורף למקרה של התקפה ערבית ושמירה על הסדר הציבורי, אולם לקראת פריצתה של מלחמת העולם השנייה ולנוכח דעיכתו של המרד הערבי התאים המשמר האזרחי את מבנהו לאיום החדש, בהדקו את שיתוף-הפעולה עם הממשל הבריטי. עם זאת הקפיד הארגון לשמור על יכולתו לפעול במשימות נוספות מלבד ההתגוננות מפני התקפות אוויריות. פריצתה של מלחמת העולם השנייה איימה על ייחודו של המשמר כארגון עירוני מול מגמת הריכוזיות של הנהלת הסוכנות היהודית, ורק קשיי הקמתו של כוח התגוננות ארצי מנעו את הפגיעה במעמדו העירוני.

שירות עירוני להתגוננות

המשמר האזרחי חידש את פעילותו במאי 1940, על רקע התגברות החשש מפני התפשטות המלחמה למזרח התיכון ולאחר שנפתרו הבעיות הכספיות, הארגוניות והחוקיות שהיו כרוכות בפעילות הארגון. באפריל 1940 ניסה הממשל הבריטי למנוע את התעצמותו של ארגון 'ההגנה', בין היתר באמצעות צו שאסר על עריכת אימונים בתרגילי סדר. עקב כך, ובשל מחסור בפיקוד מנוסה, ארגון לקוי ועזיבת מפקדים, הופסקה פעילות השלח"ע.⁷⁸ גם ביצוע ההחלטה בדבר הקמת משמר העם כחלק מחיל העם נדחה לעת-עתה, וכך נותר התקציב הכספי המכשול היחיד שמנע את חידוש פעילותו של המשמר האזרחי. לבעיה זו נמצא פתרון במסגרת תקציב עיריית תל-אביב.

עיריית תל-אביב אמנם היתה גוף עצמאי ואוטונומי, אך בכל הקשור בהוצאות התקציב היא התחשבה בדעותיו של ציבור משלמי המסים ובהוראות הממשל. החוק הבריטי אסר על העירייה להוציא כספים ללא קבלת אישור מהממשל; עם זאת, בפועל אירעו מקרים רבים שבהם עברה העירייה על החוק והוציאה כספים עוד בטרם התקבל אישור הממשל, בטענה שהם נדרשים לצרכים דחופים.⁷⁹ מכיוון שתקציב ההתגוננות האזרחית בתל-אביב היה חלק מתקציב העירייה, החליטה העירייה כי ביוני 1940 יועלו מחיר המים ומס השעשועים לשם מימון צורכי ההתגוננות. כמו כן הוחלט להיעזר במס החירום היישובי, ש-75 אחוזים מהכנסותיו בעיר הועברו לתקציב העירייה, ובהכנסות 'תו המגן' שיצרה העירייה לצורכי סיוע.⁸⁰ מקור כספי נוסף שאפשר את חידוש פעילותו של המשמר האזרחי במאי 1940 היה קבלתו של תקציב חודשי בסך 120 לא"י מ'כופר היישוב', במסגרת הקצבות כספים לצורכי ההתגוננות האזרחית ביישוב היהודי.⁸¹

78. ההגנה בתל-אביב, עמ' 126-127, 241-242.

79. ראו: תל-אביב בדו"ח של הועדה המלכותית, ידיעות עיריית תל-אביב, 1-2 (שנה שמינית) (1937-1938), עמ' 3-5.

80. ידיעות עיריית תל-אביב (לעיל הערה 73).

81. מס החירום יועד לשמש כמפעל לסיוע כספי ליחידים, ואילו כספי 'כופר היישוב' הוקצו למטרות ביטחון ולגופים ציבוריים.

ב-9 במאי 1940 חודשה פעילותה של מפקדת המשמר האזרחי.⁸² על-פי קביעתה של ועדת המצב של עיריית תל-אביב אמור היה הארגון להתמקד בנושא ההתגוננות האזרחית.⁸³ ב-17 במאי פרסמה עיריית תל-אביב מודעה, ובה הכריז ראש העירייה על חידוש פעילותו של 'המשמר האזרחי ת"א' – שירות אזרחי להתגוננות בפני התקפות מהאוויר. מפקדי המשמר האזרחי וחברי הגדודים נקראו להתייצב ב-18 במאי במקומות כינוס ורישום. במתכונתו החדשה כלל המשמר האזרחי כ-1800 פקחי התגוננות בגיל שבין 30 ל-50, ועוד 900 מתנדבים בפלוגות המקצועיות, שחולקו לעשרה גדודים.⁸⁴ בניגוד לתקופת פעילותו הקודמת, הפעם לא ניהלה את הארגון מועצה: מפקדת המשמר האזרחי הוכפפה ישירות למועצת עיריית תל-אביב ולעומד בראשה. למפקד המשמר האזרחי מונה בשנית חיים אלפרין. סגנו היה אברהם גולדשטיין (אחיטוב), איש 'ההגנה' ומפקדו לשעבר של השלח"ע בתל-אביב.⁸⁵ בין היתר היה גולדשטיין אחראי לתיאום בין המשמר האזרחי לבין 'ההגנה'. עובדה זו הקלה על שני הגופים לקיים ביניהם שיתוף-פעולה, שהקנה ל'הגנה' אפשרות להשתמש בארגון חוקי לכיסוי פעולות מחתרטיות בעת הצורך, והבטיח למשמר האזרחי את הכרתם של המוסדות הלאומיים בארגון ואת הסדרת נושא הגיוס. כמו כן שמר המשמר האזרחי על מעמדו העצמאי והעירוני. הישג זה היה חשוב במיוחד לאור העובדה שבשאר היישובים הוקמו אגודות הג"א, שפעלו בהדרכתו ובהנהלתו של משרד היועץ לענייני הג"א בסוכנות היהודית.⁸⁶

על היערכות היישוב בתקופת מלחמת העולם השנייה ניתן ללמוד ממערך ההג"א שהוקם בארץ בקיץ 1940. כ-7000 פקחים פעלו במסגרת גושים אזוריים, שבכל אחד מהם פעלה אגודת הג"א כגוף מבצע ליד המועצות המקומיות. את האגודה ניהלה ועדה, ואת הפעילות ריכוז קצין הג"א, שגם היה אחראי לתיאום הפעולות עם אגודת מגן דוד אדום ועם מכבי האש.⁸⁷ ב-31 במאי 1940 קיבל משרד היועץ לענייני הג"א בסוכנות היהודית גם את האחריות לביצוע החלטותיה של הוועדה להתגוננות מפני התקפות מהאוויר, שהקימה הנהלת הסוכנות היהודית בשיתוף עם הוועד הלאומי. בראשות הוועדה עמדו משה שרתוק (שרת) ויצחק בן-

82. פרוטוקול ישיבת מפקדת המשמר האזרחי, 9.5.1940, ארכיון עיריית תל-אביב 24/1.

83. פרוטוקול ישיבת ועדת המצב של עיריית תל-אביב, 15.5.1940, ארכיון עיריית תל-אביב 4/322.

84. המחלקות היו אחראיות לתחומים: הדרכה, התגוננות, רישום, משק, האפלה, מקלטים, בתי-ספר, טרנספורט, הסברה ותרבות, גזברות ושירותים. ראו: מחיים אלפרין, המפקד הראשי למפקדי הגדודים, 24.5.1940, ארכיון עיריית תל-אביב 4/413.

85. פרוטוקול ישיבת מפקדת המשמר האזרחי, 21.5.1940, ארכיון עיריית תל-אביב 24/1. בין אנשי המפקדה היו גם חבר המועצה לשעבר ברוך טורוקר וחבר המפקדה הקודמת דב קולמן. חבר מפקדה נוסף היה צבי שרייבר, לשעבר חבר הנהגת 'ההגנה' בתל-אביב וחבר ההסתדרות. יש לציין כי חבר המפקדה לשעבר יצחק רפפורט התגייס לצבא הבריטי ושירת כקצין בדרגת מייג'ור בגדוד הנדסה. חבר מפקדה נוסף ששירת כקצין בצבא הבריטי היה, כזכור, וולסלי אהרון.

86. אצ"מ S25/6007.

87. הגושים היו: חיפה והמחוז, ירושלים והמחוז, גוש דן, פתח-תקווה, גוש כפר-סבא, נגב, חדרה-פרדס חנה, נתניה-עמק חפר, רחובות, גוש חולון, ושישה גושים של העמק, עפולה ומחוז הגלילים ועמק הירדן. ראו: משרד היועץ לענייני הג"א, 'הג"א בארץ', 7.6.1940, אצ"מ S25/6007.

צבי, ותפקידה היה לתאם את פעולות ההתגוננות האזרחית ביישוב היהודי עם ראשי הממשל הבריטי בארץ-ישראל.⁸⁸

התיאום בין היישוב לממשל הבריטי כלל גם את חידוש פעילותו של המשמר האזרחי. המדיניות הממשלתית עודדה את הקמתם של שירותי ההתגוננות המקומיים, אך במקביל פעלה למניעת שימוש בארגונים חוקיים ככיסוי לפעילות מחתרתית. עוד בדצמבר 1939, קודם להפסקת פעילותו של המשמר האזרחי, הודיע מפקד משטרת המחוז, הקצין לורנס הרिंगטון (Laurence Harrington), על הכוונה לפצל את המשמר האזרחי לשתי יחידות: האחת, ובה כ-3000 איש, אמורה היתה לעסוק בהתגוננות מפני התקפות מהאוויר, והשנייה – כ-1000 איש מאנשי המשמר האזרחי – תוכננה לשמש כוח עזר למשטרה ולעירייה בהשגחה על הסדר הציבורי ובהגנה על גבולות תל-אביב.⁸⁹ עם חידוש פעילותו של המשמר האזרחי התנה הממשל הבריטי את הענקת האישור להפעלתו ביישום התוכנית לפצלו לשתי יחידות. ואולם, בניגוד לתוכניות בנושא ההתגוננות מפני התקפות מהאוויר, שבהן לא חל כל שינוי, הפעם פסל הממשל את התוכנית לשתף את חברי המשמר האזרחי במשטרה המיוחדת. במאי 1940 נפגש חיים אלפרין עם מפקד משטרת תל-אביב והודיע לו על קבלת התנאים הבריטיים. אלפרין נימק את החלטתו בצורך לשתף פעולה עם הממשל ובדחיפות שבהיערכות לקראת התקפה אווירית. נוסף על כך, למרות הצו האוסר על עריכת תרגילי סדר הסכימה המשטרה לאשר למשמר האזרחי לערוך אימונים בתרגילי סדר – אם כי בתנאי שתימסר למשטרה ולצבא הודעה מראש על מקום האימון ועל מועדו.⁹⁰

ב-12 במאי 1940 קיבל המשמר האזרחי אישור להפעלתו כארגון להתגוננות מפני התקפות מהאוויר. לאישור צורפה דרישתו של מפקד משטרת המחוז כי שם הארגון ישונה מ'משמר אזרחי' לשם התואם את תפקידו כארגון להתגוננות מפני התקפות אוויר בלבד (Air Raid Precautions).⁹¹ בקיץ 1940 הושלם גם החלק השני בתוכנית הבריטית, עם הקמתה של המשטרה המיוחדת בתל-אביב, ככוח עזר למשטרה.⁹² בעקבות הנחיית הממשל, שאסר על השימוש בכינוי 'המשמר האזרחי', פסל הצנזור הממשלתי ידיעות עיתונות שהזכירו כינוי זה. לפיכך הודיע ראש עיריית תל-אביב, ביולי 1940, כי לא נותרה כל ברירה מלבד שינוי שמו של המשמר האזרחי ל'שירות עירוני להתגוננות מפני התקפות מהאוויר', או בקיצור: 'שע"ל'.⁹³ ואולם, אף שבפרסומים רשמיים של עיריית תל-אביב מופיע הארגון בשם 'שע"ל', ברוב המקרים נמשך השימוש בשם 'המשמר האזרחי'.

88. ראו: מהנהלת הוועד הלאומי להנהלת הסוכנות היהודית, 31.5.1940, אצ"מ S25/6007.

89. פרוטוקול ישיבת ועדת המצב של עיריית תל-אביב, 18.12.1939, ארכיון עיריית תל-אביב 4/322.

90. מתוך דיווח של נמצא-בי לשרת על פגישתו עם אלפרין, שבה תיאר מפקד המשמר האזרחי את פרטי ההסכם עם המשטרה, אצ"מ S26/6007.

91. מקצין מחוז תל-אביב לרוקח, 12.5.1940, ארכיון עיריית תל-אביב 4/412 (אנגלית).

92. על המשטרה המיוחדת בתל-אביב ראו: ההגנה בתל-אביב, עמ' 125, 272-273.

93. מרוקח לאלפרין, 22.7.1940, ארכיון עיריית תל-אביב 4/413.

ההתעלמות מההוראה הבריטית לא נתקלה בתגובות חריפות, ככל הנראה לנוכח שיתוף-הפעולה ההדוק שהתפתח בתקופת המלחמה בין מפקדת המשמר האזרחי והעירייה לבין נציגי הממשל הבריטי בעיר – סגן מושל המחוז תומס סקריבנור (Thomas V. Scrivenor), שהיה מופקד על מערך ההתגוננות בתל-אביב, ומפקד המשטרה הרינגטון, שעליו אמר אלפרין כי 'הקשר שלו עם תל-אביב הוא קשר אמיץ ונאמן – כקשר השורר בין כל אזרח לעירו הוא, הוא גר בתוכנו וחי את חיינו, ונכון תמיד לעזור לנו'.⁹⁴

הפצצות אוויריות

לאחר הצטרפותה של איטליה למלחמה, ב-10 ביוני 1940, הגביר המשמר האזרחי את מאמציו לארגון מערך החירום בתל-אביב. בבית-הספר ביל"ו הוקם מרכז התגוננות, שקושר ל-10 תחנות אוויריות של המשמר האזרחי. תחנות אלה היו אחראיות להפעלת צופרי האזעקה במקרה של התקפה אווירית, לארגון ההתגוננות באזורים השונים ולהפעלת שירותי החירום: שירות הפקחים, שירות ההצלה, השירות הסניטרי והאשפוז, אגודת מגן דוד אדום, מכבי האש ושירותי העירייה.⁹⁵ על כל מערך ההתגוננות בתל-אביב פיקח סגן מושל המחוז. בארגון ההתגוננות האזרחית פעל הממשל הבריטי בהתאם להוראות משרד המושבות בלונדון, שהסתמך על המלצות ועדת ההגנה שבקבינט המלחמה, ובהתאם למדיניותו של משרד האוצר הבריטי, שמנעה מתן סיוע כספי לרשויות המקומיות בארץ-ישראל לצורך ארגון מערך ההתגוננות.⁹⁶ לפיכך התבטא עיקר הסיוע הבריטי במתן ייעוץ והדרכה בנושאי התגוננות אזרחית, במיוחד על סמך נסיונם של שירותי ההתגוננות באנגליה. בכל הנוגע למעמדה של תל-אביב כעיר פרזות לא חל כל שינוי, והצבא התמיד בסירובו להגן על ערים שבהן לא היו מטרות צבאיות והתמקד בהגנה על העיר חיפה.⁹⁷ עמדת הצבא לא השתנתה גם לאחר ההתקפה האווירית על חיפה ב-15 ביולי, שבמהלכה נהרגו שני אזרחים ועשרה אחרים נפצעו, ואף לא לאחר ההתקפה השנייה, ב-24 ביולי, שבה נהרגו 48 אזרחים.⁹⁸

אל חיפה, שהותקפה פעמים אחדות בחודשי הקיץ, נוספה בספטמבר גם תל-אביב. ב-9 בספטמבר 1940, לראשונה מאז תחילת המלחמה, הופצצה תל-אביב. לפי ההערכות השתתפו בהתקפה בין ארבעה לחמישה מטוסים איטלקיים, שהטילו את עיקר הפצצות מעל אזור

94. ינואר 1941, ארכיון עיריית תל-אביב 4/413.

95. בתחילת ספטמבר כלל מערך שירותי ההתגוננות 2343 פקחים של המשמר האזרחי, 221 כבאים, 482 אנשי מגן דוד אדום, 174 נושאי אלונקות, 230 פועלי המחלקה הסניטרית העירונית, 60 פועלי חברת החשמל, 60 פועלי מחלקת המים, ואת בתי-החולים. ראו: מאלפרין לרוקח, 23.9.1940, ארכיון עיריית תל-אביב 4/413.

96. ממשרד האוצר הבריטי למשרד המושבות, 24.10.1940, PRO, CO 433/427/20.

97. יואב גלבר, מצדה: ההגנה על ארץ-ישראל במלחמת העולם השנייה, רמת-גן 1990, עמ' 95-96.

98. מיועץ הסוכנות לענייני הג"א, דוח וסיכום הפצצות חיפה, 28.7.1940, ארכיון עיריית תל-אביב 4/413.

'הבימה' והרחובות מלצ'ט ודיזנגוף. בהפצצה, שהחלה בשעה 16:12 ונמשכה כ-45 שניות, נהרגו 117 יהודים (בהם 22 ילדים מתחת לגיל 10), שבעה ערבים מתושבי הכפר סומיל במזרחה של תל-אביב וחייל אוסטרלי אחד, ועוד כ-380 איש נפצעו.⁹⁹ כאמור, בתל-אביב לא היה קיים מערך של הגנה אקטיבית – לא של מצפים המתריעים על התקרבות מטוסי אויב וגם לא של תותחים נגד מטוסים. ההודעות על התקרבות המטוסים הועברו ממחנה הצבא בצריפין למרכז ההתגוננות, והוא העביר את ההודעה לתחנות. התחנות הפעילו את צופרי האזעקה, אך אלה הופעלו באיחור, ומכיוון שהשעה היתה שעת אחר-הצהריים נמצאו תושבים רבים ברחובות. ההתקפה האווירית גרמה גם לנזקים כבדים ברכוש. מקצת מהפצצות, שנועדו לפגוע בבניינים, גרמו לניתוק קווי חשמל ולפגיעה ברשת המים, וברחבי העיר פרצו תשע שרפות – הגדולה שבהן בשכונת הצריפים נורדיה.¹⁰⁰

עם תחילת ההתקפה האווירית הגיעו למרכז ההתגוננות בבית-הספר ביל"ו הודעות על מוקדי הפגיעות, ובשעה 16:23 ניתן האות להפעלת שירותי ההתגוננות. עם מתן אות האזעקה הופיעו 1798 פקחי המשמר האזרחי וקציניו בתחנות האזרחיות. הפקחים סייעו בשמירה על הסדר, בהעברת נפגעים לבתי-החולים ולתחנות העזרה הראשונה, בחילוץ נפגעים ובהעברת ההרוגים לבית-החולים הדסה. הפקחים גם פיקחו על הסדר בהלוויות ההרוגים ועזרו בקבורת החללים. פקחי המשמר האזרחי סייעו למשטרה ולמשטרה הצבאית בפינוי קהל הסקרנים מאזורי ההפצצה ואף שמרו במשך שישה ימים על הרכוש ועל הסדר באותם אזורים. פלוגות ההצלה של המשמר האזרחי, בתיאום עם המהנדס העירוני, חילצו נפגעים מבין ההריסות, ופלוגות נושאי האלונקות בבית-החולים 'הדסה' עבדו במשמרות של 36 שעות, כשהן משתתפות בעבודת בית-החולים ומסייעות למגן דוד אדום בהעברת הנפגעים לתחנות מד"א ולבית-החולים.¹⁰¹ עם זאת, בפעולות שירותי ההתגוננות נתגלו

99. 104 נהרגו במקום, ועוד 13 נפטרו מפצעייהם בבית-החולים הדסה. שניים מבין ההרוגים היו חברי המשמר האזרחי: חבר בגדוד 4, והתורנית פנינה ויסר מגדוד 5. מספר הפצועים לא היה ברור משום שלא נערך רישום מדויק שלהם, ומכיוון שפצועים רבים טופלו בתחנות מד"א ורק כ-150 פצועים הגיעו לבתי-החולים.

100. מאלפרין לרוקח, הפצצת תל-אביב, 17.9.40, ארכיון עיריית תל-אביב 4/404.

101. לפי בדיקת נתוני ההפצצה ועל-סמך עדויות שונות העריך אלפרין כי בהפצצה השתתפו ארבעה או חמישה מטוסים שהגיעו מכיוון צפון, עברו מעל שרונה, הטילו את הפצצות מעל אזור 'הבימה', מלצ'ט ודיזנגוף, התקדמו לצד ימה של תל-אביב ונעלמו. השערה שנייה היתה כי מדובר במטוסים שהגיעו מכיוון יפו, הנמיכו לגובה של 1000 מטר והטילו את הפצצות. מנתוני הפגיעות מתברר כי תוצאות ההפצצה היו 20 פגיעות ישירות בבניינים, 5 פגיעות בכבישים, 6 פגיעות במדרכות, 6 פגיעות במגרשים ריקים, 17 פגיעות בין בניינים ושתי פגיעות בכפר סומיל. עיקר הפגיעות התרכזו באזור הרחובות פינסקר-בצלאל-דבורה הנביאה. בסך הכול נמנו 56 פגיעות של פצצות. מקצתן היו פצצות במשקל 100-125 קילוגרם שמטרתן הפצצת בניינים, ומקצתן היו פצצות במשקל 25-40 קילוגרם המשמשות לפגיעה באנשים. אמנם ברדיו בארי נטען כי יעד התקיפה היה יפו, אך לטענת אלפרין מקום הפגיעה בעומק העיר וסוג הפצצות העידו כי הכוונה היתה לפגוע באזרחים. ראו: מחיים אלפרין לרוקח, הפצצת תל-אביב, 17.9.40, ארכיון עיריית תל-אביב 4/404.

ליקויים רבים – בייחוד בהעברת הנפגעים לבתי־החולים ובפעולות החילוץ. רבים חולצו מבין ההריסות בידי פקחי המשמר האזרחי ובידי שכנים ותושבים. כמו כן, בתי־החולים 'אסותא' ו'הכרמל' לא היו ערוכים בזמן, ולכן הועברו רוב הנפגעים ל'הדסה', שם נוצר עומס כבד. בהתנהגות הקהל אמנם לא ניכרה בהלה כללית אך התחושה היתה כמו 'אחרי גמר הקרנבל בפורים'. מכוניות פרטיות נעו ברחובות, ואנשים התגודדו והפריעו לעבודת שירותי ההתגוננות.¹⁰²

ההפצצה על תל־אביב קיבלה משמעות סמלית, בהיותה התקפה על המרכז היהודי הגדול בארץ־ישראל. בהלוויות ההרוגים קישר ישראל רוקח בין הפגיעה בתושבי תל־אביב לבין המאבק העולמי בנאציזם, בהקנתו למותם של אזרחים בהפצצה אווירית משמעות לאומית:

אלו הם חללי אומתנו. בימים אלה עומד להיחרץ לא רק גורל לונדון אלא גם גורלו של כל עם ישראל. אם חס וחלילה ינצח הדרך־קון – תעבור המלחמה הגזעית גם אל מעבר לים. זוהי מלחמת הקיום של העם הקטן שלנו יחד עם העם האנגלי האדיר המתבוסס בדמו [...] אין לנו זמן לבכות על הקרבנות שהובלנו לנחלת יצחק. עלינו להחזיק מעמד ויהי מה, כי אלה ימים גורליים לכולנו. יעמדו לנו למופת אנשי השירותים, שמילאו בגאון את תפקידם יומם ולילה, אנשי השירותים, הרופאים והאחיות, הכבאים וכל יתר אנשי ההתגוננות בעירנו אשר עמדו על משמרתם במסירות ובמלוא המרץ. אכן, היום הזה היינו לאומה!¹⁰³

המשמר האזרחי זכה אפוא להכרה בחשיבותו בשמירה על בטחון הציבור בתל־אביב. הארגון, שמאז הקמתו התחבט בסוגיית דרכו ומטרותיו, מצא עתה את ייעודו. ההתקפה האווירית על תל־אביב גם סימנה קו ברור בין פעולות המשמר האזרחי לבין תפקידיו של ארגון 'ההגנה'. אף שעיקר האיום שלפניו ניצב היישוב בתקופת המלחמה היה זה של מדינות ה'ציר', עדיין נתפס האיום הערבי כמוחשי, וב'הגנה' נערכו לקראת אפשרות של חידוש המרד הערבי.¹⁰⁴ וכך תוארה חלוקת התפקידים בין שני הארגונים בעיתון 'ההגנה' בתל־אביב, במחנה: 'המשמר האזרחי ממונה על ההגנה הפסיבית, זהו עיקר שליחותו. אנו – שליחותנו העיקרית אחרת. אנו נתונים בחזית החיצונית, עינינו לשכנינו, מקומנו על הגבול, תפקידנו להגן הגנה אקטיבית על היישוב כלפי התפרצות מעבר לגבול'.¹⁰⁵

בעקבות ההתקפה האווירית על תל־אביב חל שינוי ארגוני נרחב במשמר האזרחי. מערך ההתגוננות גדל, וחל שיפור בתיאום בין שירותי ההתגוננות. שינויים אלה התאפשרו לאחר שבסוף ינואר 1941 נערך מבצע גיוס נוסף לשורות המשמר האזרחי. בכינוסים של ועדי

102. ממרדכי נמצא־בי למשה שרתוק, דוח על הפצצת תל־אביב, 18.9.40, אצ"מ S25/6017.

103. מדברי ישראל רוקח בעיתון העיתונאים, 13.9.1940, ידיעות עירית תל־אביב, 11-12 (שנה עשירית) (אוגוסט-ספטמבר 1940), עמ' 190.

104. על היערכות היישוב למקרה של התקוממות ערבית במהלך המלחמה ראו: גלבר, מצדה, עמ' 14-16.

105. במחנה, 44 (2.11.1940).

עובדים, במסיבות עיתונאים ובישיבה חגיגית של מועצת עיריית תל-אביב בהשתתפותם של חברי איגודים מקצועיים עודד המשמר האזרחי את התגייסותם של גברים בגיל 30-50 ושל נשים בגיל 18-40 לשורותיו. בנאום ששודר ברדיו ירושלים קרא מפקד המשמר האזרחי לתושבי תל-אביב לבוא ולהתגייס מאחר ש'המלחמה המודרנית מחייבת את ההגנה לא רק על צבא החזית בלבד, כי אם גם על היישוב שבעורף. לפיכך אף היישוב האזרחי צריך לעמוד בשורות המגינים באותה מידה שהחייל עומד בחזית'.¹⁰⁶

באפריל 1941 הצטרף הצבא הגרמני למערכה על השליטה במזרח התיכון ובצפון אפריקה. המתקפה על יוגוסלביה ויוון, התייצבות כוחותיו של רומל בגבול המצרי והשימוש שעשו מטוסים גרמניים בשדות התעופה בצפונה ובמזרחה של סוריה הנתונה במשטר וישי היו בין הצעדים שאיימו על שלומו של היישוב היהודי בארץ-ישראל.¹⁰⁷ ב-8 ביוני 1941 פלשו הכוחות הבריטיים לסוריה במטרה להסיר את האיום מצפון. למחרת, לראשונה מאז תחילת המלחמה, נערכה התקפה אווירית לילית על חיפה. חמש דקות בטרם הופיעו המטוסים הופעל אות האזעקה, ותותחי הג"מ שהוצבו בחופי העיר פתחו באש לעברם. ההתקפה האווירית נמשכה כחמש שעות, ובמהלכן – כך לפי ההערכות – תקפו את העיר 50 מטוסים, חמישה בכל יעף, בהפוגות של כ-15 דקות בין ההפצצות.¹⁰⁸ התקפה נוספת נערכה על העיר ב-11 ביוני, ולמחרת הופצה תל-אביב בשנית.

ב-12 ביוני 1941 בשעה 02:11 ניתן אות האזעקה, ושבע דקות לאחר מכן החלה ההתקפה האווירית על העיר תל-אביב. אל מרכז ההתגוננות הגיעו ראש העירייה, סגן נציב המחוז, מפקד משטרת תל-אביב, מפקד המשמר האזרחי וראשי שירותי ההתגוננות. בתחנות ההתגוננות התייצבו אנשי שירותי ההתגוננות, ומפקדי הגדודים שלחו תורנים לסייר באזורי העיר השונים בניסיון לאתר את מוקדי הפגיעה. אחת הפצצות התפוצצה בשטח נטוש (כיום רחוב דיונגוף פינת אבן-גבירול), ומספר פצצות נפלו לים. ואולם, הפגיעה העיקרית היתה בבית הזקנים והנכים ברחוב מרמורק. הפצצות, מתוצרת גרמנית ובמשקל 200-250 ק"ג, פגעו בבניין, שבו שהו באותה עת כ-40 איש, וגרמו למותם של 13 אנשים: ארבעה גברים ותשע נשים. למקום הגיעו מיד פקחי המשמר האזרחי וסייעו בחילוץ הפצועים ובשמירה על הסדר. פלוגות העזרה הראשונה ופלוגות ההצלה חילצו מבין ההריסות את הנפגעים והם פונו באמבולנסים ואוטובוסים לבית-החולים הדסה.¹⁰⁹

גם לאחר ההתקפה השנייה על תל-אביב עמד הצבא בסירובו להגן על העיר. ב-17 ביוני 1941 דן משה שרתוק עם הגנרל וילסון, מפקד הצבא הבריטי בארץ-ישראל, באפשרות להציב תותחים נגד מטוסים לשם הגנה על תל-אביב. מפקד הצבא שלל את רעיון הצבתם

106. דברי חיים אלפרין, מפקד המשמר האזרחי, ברדיו ירושלים, 1.2.1941, ארכיון עיריית תל-אביב 4/413.

107. גלבר, מצדה, עמ' 31-34.

108. הארץ, 11.6.1941; מיועץ הסוכנות לענייני הג"א, דוח על הפצצת חיפה ב-9 ביוני, 11.6.1941, ארכיון עיריית תל-אביב 4/414.

109. מאלפרין לרוקח, דוח על הפצצת תל-אביב בליל 11.6-12.6, 17.6.1941, ארכיון עיריית תל-אביב 4/414.

של תותחי נ"מ בעיר בטענה כי ברשות הצבא אין די תותחים כאלה, בייחוד לאחר המערכה בכרתים, שבה איבד תותחים רבים. כמו כן הסביר מפקד הצבא כי התותחים דרושים להגנת אלכסנדריה, ולחיזוק עמדתו אף ציין כי גם בערים רבות באנגליה לא הוצבו תותחי נ"מ.¹¹⁰ בניגוד לחיפה, שהיתה יעד להתקפות אוויריות נוספות, לא ספגה עוד תל-אביב התקפות עד לסיום המלחמה.¹¹¹ חודשים ארוכים נמשכה הכוננות לקראת התקפה אווירית נוספת. במהלך כל אותה תקופה המשיכו מתנדבי המשמר האזרחי בעיסוקיהם הרגילים לצד פעילותם במשמר האזרחי. ואולם, האזעקות התכופות והתורנויות הארוכות, שעמדו ביחס הפוך למספר התקיפות המועט, פגעו בנכונות להתנדב. לכך נוספה התנגדותם של מעבידים רבים לשחרר את עובדיהם חברי המשמר האזרחי לפעילות בשעות העבודה. גם בחודשי הקיץ של 1942, שבהם הסתמן איום של פלישה גרמנית, חשו מפקדי המשמר האזרחי כי בתל-אביב שוררת שאננות, ועל-אף עריכתם של מבצעי גיוס הן לצבא והן לשירותי ההתגוננות לא הסתמן שינוי ניכר בהיקף ההתנדבות.¹¹²

הירידה בהיקף ההתנדבות בקרב הציבור גרמה לממשל הבריטי לשנות את מדיניותו בכל הנוגע לשירותי ההתגוננות. שינוי זה התבטא במעבר משירותי התגוננות המבוססים על התנדבות ועל שכנוע פנימי למסגרת שבחלקה מבוססת על מקבלי שכר ומנוהלת בפיקוח בריטי ישיר. ב-28 במאי 1942 החליט הממשל להחיל על שירותי ההתגוננות בתל-אביב את החוק הבריטי להתגוננות פסיבית, שנקבע שנה קודם לכן. החוק הוחל תחילה בחיפה ולאחר מכן ברוב חלקי ארץ-ישראל. נאמר בו כי שירות ההגנה הפסיבית בכל מחוז יהיה כפוף לפקודותיו של מושל המחוז, שיאשר וימנה את מפקדי שירותי ההתגוננות ואת המתנדבים. כל מתנדב באחד משירותי ההתגוננות התבקש לחתום על כתב התחייבות המסדיר את התייצבותו תמורת שכר בכל מקרה של אזעקה ומעניק לו סמכות משטרתית לאכיפת חוקי

110. משרתוק לרוקח, 23.6.1941, ארכיון עיריית תל-אביב 4/424.

111. בחודשים יוני ויולי הופצצה חיפה כמה פעמים. ב-25 ביוני הופצצו חיפה ועכו. ב-8 ביולי הופצצה חיפה באחת מן ההתקפות האוויריות הקשות ביותר במהלך המלחמה – התקפה שבמהלכה הוטלו על העיר כ-300 פצצות. ב-10 ביולי שוב הותקפה העיר. ב-14 ביולי, לראשונה במלחמה בארץ-ישראל, הצליח מטוס בריטי להפיל מטוס 'יונקר' גרמני, שהיה חלק מלהק מטוסים שהתקרב לחיפה (מחיים אלפרין, יולי 1941, ארכיון עיריית תל-אביב 4/414).

112. מודעה עירונית מספר 17, 5.5.1942, ארכיון עיריית תל-אביב 4/406. אחת המסגרות שהקימה המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית במסגרת ההכנות לקראת פלישה היתה 'משמר המולדת'. הרעיון היה להקים כוח הגנה מפני פלישה בדומה ל-Home Guard בבריטניה. לפי התוכנית הוחל בגיוס גברים בגיל 18-40, שלא שירתו בצבא או במשטרה. עד מרס 1943 התגייסו ל'משמר המולדת' 1545 איש. ראו: במחנה, 71-72 (4.6.1943). חלקו של המשמר האזרחי בתל-אביב בתוכניות להגנה מפני פלישה גרמנית הצטמצם לעזרה בהפעלת תחנות הגיוס. בכל הנוגע לגיוסם של חברי המשמר האזרחי ל'משמר המולדת' סוכם בנובמבר 1942 עם מנהל המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית כי חברי המשמר האזרחי החייבים בגיוס ל'משמר המולדת' ימשיכו בפעילותם במשמר האזרחי. ראו: פרוטוקול ישיבת המפקדה של המשמר האזרחי, 26.11.1942, ארכיון עיריית תל-אביב 24/1.

ההתגוננות.¹¹³ כך קיווה הממשל הבריטי להבטיח את הופעתם של חברי שירותי ההתגוננות בעת חירום, בהנהיגו חלוקה יעילה וצודקת של התורנויות בתחנות ההתגוננות. אכיפתו של חוק ההתגוננות על המשמר האזרחי בתל-אביב לא היתה אמורה לשנות את הרכב הארגון ואת מבנהו. ואולם, משמעות החוק היתה התחייבות פורמלית לפעילות המנוגדת לאופי ההתנדבותי של המשמר האזרחי ושל שירותי ההתגוננות. ב-16 ביוני 1942, לאחר כניסתו לתוקף של חוק ההתגוננות בתל-אביב, מונה חיים אלפרין לקצין האחראי לשירותי פקחי ההתגוננות מפני התקפות מהאוויר, ומפקדת המשמר האזרחי נקראה מעתה באופן רשמי 'הוועדה להתגוננות פסיבית בתל-אביב'.¹¹⁴

'צבא העורף'

בנובמבר 1942, לאחר קרב אל-עלמיין והתרחקותו של האיום הגרמני, החלה תקופת מעבר, שבמהלכה הפך היישוב היהודי מחברה המגויסת למאבק צבאי בשיתוף עם הממשל הבריטי לחברה הנתונה במאבק לאומי ובעימות עם המדיניות הממשלתית. בתקופה זו, במקביל לפעילותו הרגילה בתחום ההתגוננות האזרחית, החל המשמר האזרחי לשלב תכנים חדשים בפעילותו במסגרת הגדרתו כ'צבא העורף'. בכך ניסה להבליט את חשיבותו כארגון האחראי להגנת האוכלוסייה האזרחית בעורף תוך כדי יצירת קשר וזיקה עם החייל בחזית. המשמר האזרחי תואר כמי ששחרר את הלוחמים בחזית מחובת השמירה על העורף ואף דאג לסייע ללוחם היהודי בחזית בעידוד ובתמיכה מורלית. מפקד המשמר האזרחי תיאר זאת במילים: 'כצבא העורף לא הזנחנו את חובתנו לצבא החזית שלנו; השתדלנו לתת את תרומתנו לאחינו האמיצים באשר הם'.¹¹⁵

נוסף על כך עסק הארגון בשמירה על הסדר, וב-2 בדצמבר 1942, לראשונה מאז חידוש פעילותו, השתתפו חבריו בשמירה על הסדר בתהלכות אבל שנערכה בתל-אביב לזכר יהדות הגולה. השמירה על הסדר בעת ההפגנה אמנם התבצעה בהוראתה של עיריית תל-אביב, אך בניגוד להוראת מושל המחוז, שאסר על השתתפותו של המשמר האזרחי בפעילות משטרתית.¹¹⁶ חודש לאחר מכן סייע המשמר האזרחי למחלקה הסניטרית בעיריית תל-אביב למנוע את התפשטות מחלת הדבר בעיר, בהפיצו בקרב הציבור חומר הסברה בעניין הצורך בשמירת הניקיון ובפינוי אשפה מהבתים. ואולם, מפעלים מעין אלה ואחרים, כדוגמת השתתפות באיסוף בגדים למען החייל בחזית, עוררו בחברי הגדודים תחושות של חוסר

113. תקנות ההגנה (שירותי ההגנה הפסיבית), 1941, ארכיון עיריית תל-אביב 4/406.

114. כמו כן מונו אפרים קרסנר למפקד מכבי האש, יהודה שיפמן למפקד פלוגות ההצלה, ד"ר משולם לבונטין למנהל שירותי העזרה הראשונה, וד"ר בן-ציון הירשוביץ לתפקיד מנהל האשפוז לשעת חירום. ראו: מרוקח לאלפרין, ארכיון עיריית תל-אביב 4/415.

115. חיים אלפרין, 4 שנות המשמר האזרחי, 27.11.1942, אצ"מ S25/5786.

116. מקצין מחוז לוד לממונה על המשטרה בלוד, 11.12.1942, ארכיון עיריית תל-אביב 4/416 (אנגלית).

נוחות ואף של התמרמרות. תחושות אלה באו לידי ביטוי בדבריו של אחד ממפקדי הגדודים, שהתלונן כי 'אומרים כבר שהמשמר זה ויצ"ו של גברים'.¹¹⁷ דעה זו התעצמה בייחוד לנוכח הסברה שנפוצה בציבור, ולפיה המלחמה כבר הסתיימה ולמעשה אין עוד צורך בהמשך הפעלתו של מערך החירום בעיר.

שלב נוסף בהגברת הפיקוח הממשלתי על המשמר האזרחי התרחש במאי 1943, עם כניסתה לתוקף של התוכנית הממשלתית להתגוננות פסיבית. בהתאם לתוכנית יצרה הממשלה כוח בסיסי ומאורגן של חברים בשירות הפקחים, במכבי האש ובשירותי ההצלה והעזרה הראשונה, שתפקידם היה להגיש עזרה מידית בכל מקרה חירום עד להופעתם של שאר המתנדבים. את התוכנית הכין אשבורן (A. B. Ashbourne), יועץ אנגלי מיוחד, שהגיע מאנגליה ביולי 1942 וריכז את הטיפול בהתגוננות הפסיבית. מיד עם בואו הקים אשבורן ועדה להתגוננות בהשתתפותם של סגני המושלים במחוזות, שהיו מופקדים על ההתגוננות הפסיבית במחוז שבאחריותם. בנובמבר 1942 נשלחה תוכניתו של אשבורן לאישורו של משרד המושבות באנגליה, שם אושרה לאחר שנבדקה בוועדה להגנה אזרחית במושבות ובמשרד האוצר הבריטי.¹¹⁸ עם אישורה גויסו 113 איש ל'חיל מצב' – כך נקראו המגויסים בשכר, שחתמו על כתב התחייבות שקבע כי שכרם ישולם להם מידי הממשל לפי דרגת שכר של נוטרים. בכך הודגשה במשמר האזרחי החלוקה בין מתנדבים, שהיו מרבית חברי הארגון, לבין גרעין מצומצם של שכירים, שכלל גם את מפקד המשמר האזרחי, את סגנו ומספר מצומצם של אנשי מנהלה במפקדה.¹¹⁹

התארכות המלחמה והתרחקות החזית השפיעו על היקף ההתנדבות למשמר האזרחי ובו בזמן גם על נכונותו של הציבור להמשיך ולהקפיד על חוקי ההאפלה. כזכור, חוקים אלה נחקקו עוד בתחילת המלחמה וחייבו את הציבור לנקוט אמצעים בשעות החשכה להאפלת אורות רכב, בתי מגורים, רחובות, מוסדות ציבוריים ובתי עסקים. פקחי המשמר האזרחי נתקלו בקשיים הולכים וגוברים באכיפת חוקי ההאפלה ובהצדקת המשך צעזעי החירום. נוסף על כך פרץ משבר פנימי בשורות המשמר, כאשר מפקדי הגדודים וסגניהם טענו לחוסר ייצוג במפקדת הארגון ולנתק בין המפקדה לבין חברי הגדודים. מחשש להתפוררות המשמר האזרחי יזמה המפקדה סדרה של צעדים לגיבוש השורות: נישאו הרצאות בנושאי תרבות, הורחבו המסגרות ללימוד השפה העברית, הוקמו קבוצות ספורט ומועדונים, ונערכו חגיגות

117. פרוטוקול ישיבת מפקדי גדודים במשמר האזרחי, 14.12.1943, את"ה, תיקי המשמר האזרחי, ללא סימון.

118. התזכיר שהכין אשבורן ושנשלח לאנגליה נקרא: Memorandum on Civil Defence Organisation (PRO, CO 968/72/10)

119. מחיים אלפרין, המפקד הראשי של המשמר האזרחי, לראשי שירותי ההתגוננות בתל-אביב, 10.5.1943, ארכיון עיריית תל-אביב 4/416. אנשי שירותים בשכר יועדו להפעלת מרכז ההתגוננות ועוד חמש תחנות התגוננות מרכזיות, שנקראו 'דיפו' (Depot). שתיים מן התחנות הללו נפתחו רק בעת חירום, ואילו שלוש האחרות היו פתוחות כל שעות היממה. את התחנות הפתוחות ניהל מפקד התחנה, והועסקו בהן מרכזניות, שפיקחו על קבלת הודעות במקרה חירום, וצוותי כוננות של שירותי ההצלה, מגן דוד אדום ומכבי האש.

וטיולים משותפים למשפחות הפקחים. אחד מכלי הביטוי הבסיסיים והחשובים ששימשו לגיבוש הארגון היה הביטאון קול המשמר, שפורסם לראשונה בתחילת דצמבר 1942 בהוצאת המשמר האזרחי.¹²⁰

באוקטובר 1943 ציין המשמר האזרחי חמש שנים להקמתו. מפקדת המשמר האזרחי קיוותה לנצל את האירועים החגיגיים למסע הסברה בקרב הציבור בדבר הצורך בהמשך הנהגתם של אמצעי החירום. בין יתר האירועים, נערך מפקד חגיגי של חברי המשמר האזרחי שנערך באצטדיון המכבייה, הוצא לאור גיליון חגיגי של קול המשמר, וחולקו תעודות כבוד ל-880 מחברי המשמר האזרחי שהיו פעילים בארגון מאז הקמתו. ואולם, יותר מכול ביטאו האירועים סיכום של תקופה וערעור על המשך הדרך. אמנם רוקח הזכיר את 'יעילותו, אחריותו ומסירותו' של המשמר האזרחי, אשר 'שמו יצא לתהילה לא רק בפי תושבי תל-אביב, אלא גם בפי כל היישוב והשלטונות המחוזיים והמרכזיים'. הוא אף ציין כי 'הודות לאמון שרחשו לאנשי המשמר נמנעו הרבה אסונות פנימיים ונמנעה הגירה המונית של האוכלוסייה בימים הקשים של ערב הפלישה לסוריה ובימי המערכה באל-עלמיין, כשהאויב הגיע לא הרחק משערי ארצנו, נמנע פינוי של ילדינו, בהיותנו בטוחים שאנשי המשמר ידעו להתגבר על כל הקשיים העלולים לעמוד בפנינו'. גם סעדיה שושני, חבר מועצת העירייה ולשעבר חבר במפקדת המשמר האזרחי, הילל את הארגון באמרו:

המשמר האזרחי, שהוא 'צבא העורף' שלנו, עמד כל הזמן על הגובה ומילא בכבוד, נאמנות ומסירות את אשר הטיל על עצמו מרצון, ללא כוח כפייה כל שהוא. היתה זו עמידה מתמדת על משמר העיר, שלומה ובטחונה, בימים ובלילות והעיקר תוך התנדבות מלאה. יש להגיד, כי במשך חמש השנים שחלפו לא היה שום סוג של פעולה אזרחית בעירנו, שהמשמר לא לקח בו חלק, לא פעל ולא הפעיל את האחרים.¹²¹

אך כל דברי ההערכה האלה לא שיקפו את מצבו האמיתי של המשמר האזרחי, שהיה מצוי באותה עת בתקופת משבר ובתהליך של התפוררות.

כאמור, המשמר האזרחי היה נתון במצב העניינים שבו הממשל הבריטי מגביר את פיקוחו על פעילותו, בעוד ציבור המתנדבים הולך ומתרחק ממעורבות פעילה בשירותי ההתגוננות. לאור זאת, ולאחר כשלון הניסיון להתוות תכנים חדשים לארגון – כגון סיוע ללוחמים בחזית – החלה מפקדת המשמר האזרחי לעסוק בשאלת עתידו לאחר המלחמה. בין השאר דובר על הפיכתו למיליציה עירונית, שאמורה היתה לעסוק בשמירה על הסדר בעת חירום, לחזק את רגש האזרחות ולעורר 'רגש של השתתפות לציבור זה שהנהו המדינה בדרך'.¹²² בדצמבר 1943 הגדירה ועדה מיוחדת שהוקמה במפקדת המשמר האזרחי את מטרתו הכללית של המשמר כ'ארגון של תושבים שעומד לימין העירייה ולימין המוסדות הלאומיים באישור

120. קול המשמר, 1 (6.12.1942).

121. חמש שנות המשמר האזרחי בתל-אביב, קול המשמר, 10, ללא תאריך (1943?).

122. פרוטוקול ישיבת מפקדת המשמר האזרחי, 29.10.1943, ארכיון עיריית תל-אביב 24/3.

העירייה, לשם מילוי תפקידים אזרחיים ולאומיים בגבולות עיריית תל-אביב הן בשמירה על הסדר בעיר ובטחון הציבור בשעת חירום והן בפעולות אזרחיות כלליות ולאומיות תחת הסיסמא – "האזרח למען האזרח". לפי הצעות הוועדה אמור היה המשמר האזרחי לפעול בתחום ההתגוננות האזרחית אך גם ככוח עזר האחראי לשמירת הסדר בעיר, לשיפור פני העיר ולסיוע לעולים החדשים. כמו כן הוצע כי הארגון ייקח חלק בבניית המדינה שבדרך באמצעות החדרת 'רגש אזרחות ציונית לתוך המוני תושבי העיר, הנחלת הלשון והתרבות העברית, הפצת ידיעת הארץ, העיר ומוסדותיה וכו'.'¹²³

גם משרד היועץ לענייני הג"א בסוכנות היהודית התמודד עם שאלת המשך דרכו. במסגרת המגמה להתאים את פעילותם של שירותי ההתגוננות לתפקידי עזרה לאוכלוסייה האזרחית והגנה עליה הודיע מרדכי נמצא-בי ב-1 בינואר 1943 על שינוי משמעות השם 'הג"א': לא עוד תרגום השם האנגלי 'Air Raid Precautions' ('התגוננות מפני גזים והתקפות אוויר'); מעתה ואילך הפכה משמעות ראשי התיבות הג"א ל'הגנה אזרחית', תרגום השם האנגלי 'Civil Defence'. בכך הוסיפה ההגנה האזרחית לתפקידה המצומצם של התגוננות מפני התקפות אוויר גם את תפקיד ארגון חיי האזרחים במלחמה טוטלית, תפקיד שכלל, בין השאר, מתן עזרה סוציאלית, פינוי אזרחים, עזרה בשירותים ציבוריים וחלוקת מזון.¹²⁴ זאת ועוד, מרדכי נמצא-בי, שביקש להדגיש את החשיבות שבהמשך פעילותן של אגודות ההג"א גם לאחר המלחמה, קרא להקמתו של שירות לאומי למשמר העם, שמטרתו לסייע בהקמת משטר ציוני לאומי בארץ-ישראל.

לפי הצעתו של נמצא-בי, שהוצגה באוקטובר 1943, היו אגודות ההג"א אמורות לפעול בתפקידים האלה: סדרנות, ארגון המוני ושמירה על הסדר; ארגון פעולות ציבוריות כגון הפגנות, מחאות, ימי שבתון ועצומות; כוח עזר לארגון העורף במקרה של איום; המרצת ההתאזרחות בארץ-ישראל; עידוד החלפת שמות לועזיים בשמות עבריים; עידוד לימוד השפה העברית; סיוע בקביעת צורת הדגל הלאומי, ממדיו ואופן הנפתו; ארגון מגביות ותרומות לפי החלטת המוסדות הלאומיים; עזרה בהסברה ציבורית של קק"ל ושל קרן היסוד והרחבת פעילותן; תמיכה בתוצרת הארץ; עידוד התושבים לחיי צנע, לחיסכון לאומי ולהשתתפות במפעלים כספיים של היישוב; וניהול פעולות הסברה וחינוך ציוני.¹²⁵ בהמשך לכך הודיע משה שרתוק, מנהל המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, על קבלת הרעיון הבסיסי שלפיו על אגודות ההג"א להמשיך ולפעול בתפקידים לאומיים וציבוריים. ואמנם, התוכנית לפעולות הג"א שחיבר נמצא-בי הועברה לאישור הוועד הלאומי, תוך כדי הדגשת העובדה שמדובר בהקמת משמר עם, שמטרתו 'היא להכין ולארגן כל פעולה ומפעל עממיים הדורשים, לשם ביצועם, שיתוף של מתנדבים מכל שדרות היישוב הפועלים תוך משמעת

123. תזכיר: הצעות לפעולות המשמר האזרחי בעתיד, אצ"מ S25/5786.

124. ממרדכי נמצא-בי, חוזר מספר 31, 1.1.1943, ארכיון עיריית תל-אביב 4/406.

125. ממרדכי נמצא-בי, הצעה על פעולות הג"א בהווה ותפקידיה לאחר המלחמה, 10.10.1943, אצ"מ S25/6010.

ציבורית למוסדות היישוביים והמקומיים'. לקראת יישומה של התוכנית המליץ שרתוק כי בשלב הראשון תוכרוז שנת תש"ד כשנת ההתאזרחות והשם העברי.¹²⁶ תוכניותיהם של המשמר האזרחי ושל משרד היועץ לענייני הג"א בסוכנות היהודית העידו על המגמה שפנה אליה היישוב היהודי לאחר המלחמה, והעלו מחדש את שאלת מעמדו העצמאי של המשמר האזרחי כארגון עירוני המתקיים באישור הממשל הבריטי ובחסות עיריית תל-אביב והמוסדות הלאומיים. באפריל 1944 דנו מרדכי נמצא-בי ומפקדת המשמר האזרחי בעתיד שירותי הג"א ובמקומו של המשמר האזרחי בהיערכות החדשה, שעיקרה לאומי ולא מקומי. שני הצדדים החליטו על פרסום תמצית שתיקרא 'עקרונות המשמר האזרחי', שעל בסיסה אמור היה להתפרסם מצע ארצי.¹²⁷ ההחלטות המשותפות בדבר מטרותיהם של המשמר האזרחי ושל משרד יועץ הסוכנות לענייני הג"א יצרו אמנם תשתית לתיאום בין שני הגופים, אולם בשלב הביצוע נכשלו הן המשמר האזרחי והן משרד היועץ במימוש תוכניותיהם. המאמץ לשנות את פעולותיו של המשמר האזרחי ולהתאימן להחלטות מפקדת הארגון עמד במרכז עשייתו של המשמר האזרחי בשנת 1944, וסופו סימל את כשלון המעבר של המשמר האזרחי לתקופה שלאחר המלחמה.

פיזורו של המשמר האזרחי

במהלך שנת 1944 החמיר המצב בגדודי המשמר האזרחי. רבים נעדרו מפעילות, ביקורות האפלה לא נערכו ופקחים לא הגיעו לפעולות. בכל זאת ניסה המשמר האזרחי להכניס תכנים חדשים לפעילותו בהעברת שיעורי ערב בעברית, בנסיונות למצוא שיכון לעולים ובמאמץ לשכנע את מחלקות עיריית תל-אביב להשתתף בפעילות לשיפור פני העיר. לאחר ההכרזה על שנת ההתאזרחות, שיצאה מטעם משרד היועץ לענייני הג"א בסוכנות היהודית, השתתף המשמר האזרחי בעידוד הציבור לשנות את השמות הלועזיים לשמות עבריים. ואולם, אף-על-פי-כן הואץ תהליך התפרקותו של הארגון. הממשל הבריטי החל בצמצום שירותי ההתגוננות בארץ-ישראל, תקציב ההתגוננות של מחוז לוד קוצץ, והחלו פיטורים הדרגתיים של אנשי חיל המצב בתל-אביב.¹²⁸ נוסף על כל אלה, ביוני 1944 שב לאנגליה היועץ הבריטי המיוחד להגנה אזרחית. בעיני מפקדת המשמר האזרחי, צמצום חיל המצב בתל-אביב היה צעד נוסף בדרך לפירוק הארגון. המפקדה התנגדה לביטול ההאפלה ברחובות תל-אביב גם לאחר ביטולה של חובת ההאפלה ברחובות מרבית הערים, ובהן חיפה ויפו, בחודש מאי,¹²⁹

126. ממשה שרתוק לנמצא-בי, 5.12.1943, אצ"מ S25/6010.

127. פרוטוקול ישיבת המפקדה של המשמר האזרחי עם יועץ הסוכנות לענייני הג"א, 20.4.1944, ארכיון עיריית תל-אביב 24/3.

128. מאלפרין לרוקח, 31.3.1944, ארכיון עיריית תל-אביב 4/417.

129. פרוטוקול ישיבת מפקדת המשמר האזרחי, 15.5.1944, ארכיון עיריית תל-אביב 24/3.

אך הציבור הרחב כבר הפסיק למעשה להקפיד על חוקי ההאפלה. בסוף חודש יולי נעשה צעד נוסף לקראת ביטול חוקי ההאפלה, עם קבלת ההחלטה בדבר הקלות בשמירת ההאפלה. מצבו של המשמר האזרחי היה בכי רע. תנועת המתנדבים פסקה כמעט לחלוטין, והציבור הרחב, ובעיקר חברי הגדודים, לא הכירו עוד בחשיבותו של הארגון ובתרומתו למאבק היישוב ולהגנת תל־אביב. בספטמבר 1944, בישיבה משותפת של מפקדת המשמר האזרחי ומפקדי הגדודים, הסביר חיים אלפרין את הגורמים לכישלון:

עם התרחקות החזית התחילו גם האנשים להתרחק ואנו חיים באילווייה של אלפים בשעה שיש לנו לכל היותר כ־1500 איש, ועזובה זו מכניסה דמורליזציה בשורה. לפעולה רגילה אין לסמוך על האנשים שנשארו לנו. העקרונות החדשים שעובדו והוגשו לפני המ"גים [מפקדי גדודים, מ"נ] ויתר מפקדי ואנשי השורה לא האירה להם ההצלחה פנים. התכנית לא נתקבלה על האנשים, היא היתה יותר מדי יפה ונעלה, ואם נמשיך לחיות באשליה זו נחריב את המשמר. צריך לתת לאנשים תכנית ראלית של היום ולא תכנית לעומד לבוא. המסקנה היא שאין לנו אנשים מתאימים. אנשינו עייפים ואינם מסכימים לתכנית של מיליציה ציונית גרידא. בשנת 1938 הלכנו לקראת מלחמה ועכשיו בשנת 1944 אנו הולכים לקראת שלום וניצחון. אין הלבבות נותנים למה שנעשה בגולה, שום דבר אינו משפיע על האנשים, גם אם המאורעות דוחים, אבל אולי הן תשפענה מפאת היותן קרובות אלינו. המטרה צריכה להיות ברורה כפי שנוסחה בראשית המשמר. זה צריך להיות ארגון שיוכל לעזור לכל שירותי הביטחון בת"א ועומד לפקודת העירייה. זוהי המטרה שאינה זקוקה לפירושים – המטרה של היום.¹³⁰

במאמץ אחרון למנוע את פירוקו של המשמר האזרחי חזרו מפקדי הארגון לעיקרון היסודי שהנחה את מייסדיו בספטמבר 1938. כוונתם היתה להקים מיליציה עירונית לגאלית, שאמורה היתה לקלוט גברים בגיל 30-50 ונשים מגיל 20 עד 45 ולהדריכם בתרגילי סדר, בהתגוננות עצמית, בסדרנות ובהכרת העיר. המנגנון המצומצם והמובחר הזה אמור היה להדריך את תושבי העיר, בשמרו על קשר הדוק עם האוכלוסייה באמצעות מערך מאורגן של בתים, אזורים וגושים.¹³¹ אולם הפעם, שש שנים לאחר הקמתו של המשמר האזרחי, היו הנסיבות שונות. על העורף האזרחי בתל־אביב לא איימו לא כוחות ערביים ולא מטוסי הציר, וספק אם הממשל הבריטי היה מאשר תוכנית שכזאת בתקופה של מאבק לאומי יהודי.

באוקטובר 1944 החליט הממשל הבריטי על הפסקת השימוש בצופרי האזעקה בתל־אביב כאמצעי אזהרה מפני תקיפה אווירית, ועל הסבת הצופרים לשימושם של הצבא ושל המשטרה במקרה של התקפת טרור. הממשל הפסיק את פעילותו של מערך ההגנה האזרחית, ולפקחי המשמר האזרחי ולמתנדבי שירותי ההתגוננות נמסר על הפסקת כל הפעולות.¹³² חודש

130. פרוטוקול ישיבת מפקדת המשמר האזרחי, 7.9.1944, ארכיון עיריית תל־אביב 24/3.

131. שם.

132. מאלפרין לרוקח, 23.10.1944, ארכיון עיריית תל־אביב 4/417.

לאחר מכן פוטרו 39 אנשים מקרב מקבלי השכר בשירותי ההתגוננות, ובתפקיד בשכר נותרו רק 18 כבאים ושישה מחסנאים, שפיקחו על אחזקת מסכות הגז במחסן הממשלתי בתל-אביב. בשלב האחרון בפירוק שירותי ההתגוננות נסגרו תחנות ההתגוננות, בוטלו פקודות ההאפלה וחוקי ההתגוננות, והמשמר האזרחי נדרש להחזיר לרשות הממשלה את כל הציוד שהיה במחסניו.¹³³

ללא התמיכה הבריטית ובהיעדר גיבוי של עיריית תל-אביב נדונה לכישלון התוכנית לארגונו מחדש של המשמר האזרחי. יתר-על-כן, סכסוך פנימי שפרץ במפקדת המשמר האזרחי סימן אף הוא את סוף דרכו של הארגון. בנובמבר 1944, לאחר מינויו של חיים אלפרין לתפקיד המפקח העירוני הראשי בעיריית תל-אביב נוסף על היותו מפקד המשמר האזרחי, ובעוד אחיטוב שוקד על גיבוש תוכנית ארגונו מחדש של המשמר האזרחי, פרץ בין השניים משבר אישי, שאיים על המשך עבודתם המשותפת.¹³⁴ אלפרין, שקבל על הניסיון להקים נגדו את כל המפקדים, אמנם לא דרש את פיטוריו של אחיטוב, אך לעומת זאת קרא להתפטרותה של מפקדת המשמר האזרחי. במצב העניינים שהיה שרוי בו המשמר האזרחי בדצמבר 1944 כבר לא נותרה ברירה אחרת מלבד פיזורו. אחדים מחברי המשמר האזרחי אף פנו למפקדה בבקשה שייערך לחברים מסדר פומבי אחרון לאות תודה על תרומתם והתנדבותם, ובסיומו יוכרו באופן רשמי על פירוקו של הארגון.¹³⁵

למרות כל זאת ניסתה עדיין מפקדת המשמר האזרחי להפעיל את תוכנית ארגונו מחדש. אלא שתהליך הפירוק היה בלתי-נמנע. בסוף ינואר 1945, על רקע מעבר של חברים מהמשמר האזרחי לארגון 'ההגנה', הכריזה הסוכנות היהודית על הפסקת פעילותו של משרד היועץ לענייני הג"א.¹³⁶ בתחילת פברואר הודיעה ועדת המצב של עיריית תל-אביב על פירוק שירותי ההתגוננות בעיר, ושבוע לאחר מכן הוחל במכירת רכושו של המשמר האזרחי ובהעברתו למחלקות עיריית תל-אביב.¹³⁷ ב-17 במאי 1945 פורק הארגון סופית, לאחר שמפקדת המשמר האזרחי מסרה לראש עיריית תל-אביב את מכתב התפטרותה, לא לפני שציינה כי צעד זה ננקט 'עקב כך שלא נמסר ייפוי כוח למפקדת המשמר האזרחי להמשיך בפעולותיה אלא למעשה סולק ונסגר משרדו ופורק כל מנגנון המשמר. כך בוטל ארגון עממי אשר איחד את כל שדרות הציבור ושימש גורם חינוכי לייצוב דמותה העברית של העיר וליכוד אזרחיה לחטיבה אחת בעלת משמעות לאומית'.¹³⁸

ב-9 במאי 1945 ציינה תל-אביב את יום הניצחון של בעלות-הברית על גרמניה הנאצית בתהלוכת אלפים ברחובות העיר. בנאום שנשא באותו יום ישראל רוקח, ראש עיריית תל-

133. מאלפרין לרוקח, 17.11.1944, ארכיון עיריית תל-אביב 4/417.

134. פרוטוקול ישיבת מפקדת המשמר האזרחי, 23.11.1944, ארכיון עיריית תל-אביב 24/3.

135. מכתב גלוי מחברי המשמר האזרחי למפקדה, 6.12.1944, ארכיון עיריית תל-אביב 4/417.

136. הזמנת הסוכנות היהודית למסיבת סיום פעילות משרד היועץ לענייני הג"א ב-21 בינואר 1945, אצ"מ S25/6010.

137. מאלפרין לרוקח, 7.2.1945, ארכיון עיריית תל-אביב 4/417.

138. מחברי מפקדת המשמר האזרחי לראש עיריית תל-אביב, 17.5.1945, ארכיון עיריית תל-אביב 4/417.

אביב, נזכרה אמנם תרומתו של המשמר האזרחי להגנת העורף במהלך המלחמה, אולם מקומו כארגון נפקד מחגיגות הניצחון. בתום המלחמה נכוננו ליישוב אתגרים חדשים ומאבק לאומי, שבהם כבר לא היתה נחוצה תרומתו של המשמר האזרחי במתכונתו הארגונית המוכרת – כארגון חוקי ועירוני להגנה אזרחית ולארגון העורף במלחמה.

סיכום

המשמר האזרחי, שהוקם בשנת 1938, בשלהי המרד הערבי, ופורק במאי 1945, בסיום מלחמת העולם השנייה, אפשר למעמד הבינוני העירוני בתל-אביב לבטא את תפיסתו האזרחית בשמירה על חיו ועל רכושו, ובד בבד להפגין מעורבות במאבק הלאומי ובתהליך בניית האומה. המשמר האזרחי כארגון התנדבותי ובעל מעמד חוקי ורשמי בחברה בעלת מבנה חברתי ופוליטי וולונטרי נאלץ להתמודד במהלך כל שנות פעילותו עם היותו ארגון הנתון לחסות מועצת עיריית תל-אביב, למרות המוסדות הלאומיים ולפיקוח הממשל הבריטי. כל עוד פעל הארגון במסגרת ההגנה האזרחית התקיים שיתוף-פעולה בינו לבין מועצת העירייה והממשל הבריטי. כך זכה הארגון להכרה חוקית של הממשל הבריטי, שמוסדותיו, ובהם הצבא והמשטרה, אף סייעו לו בפעולות הדרכה ובמתן ייעוץ. לכך תרמה בין היתר העובדה שתל-אביב לא זכתה במהלך המלחמה להגנה צבאית, גם לא לאחר ההתקפות האוויריות בספטמבר 1940 וביוני 1941.

כאמור, המשמר האזרחי היה ארגון עירוני הנתון לחסותה של מועצת עיריית תל-אביב. עיריית תל-אביב, בראשותו של ישראל רוקח, עודדה את הקמתו, סיפקה לו תמיכה כספית והכירה בפעילותו. המשמר האזרחי היה למיליציה עירונית, שטיפלה בנושא ההגנה האזרחית וגם בתחומים עירוניים כגון שמירה על הסדר הציבורי בעיר ופיקוח על מחירי המזון. כארגון עירוני, מקומי ואזרחי ביטא אפוא המשמר האזרחי את עצמאותה המוניציפלית של מועצת עיריית תל-אביב. אולם יצירתו של מוקד כוח עירוני ומקומי הנשלט בידי החוגים האזרחיים בראשותו של רוקח, והזוכה לתמיכתו ולהכרתו של הממשל הבריטי, חשפה את העימות הפוליטי בין ימין לשמאל בקרב הנהגת היישוב. בן-גוריון, ששימש יושב-ראש הנהלת הסוכנות היהודית, חתר להשגת ריכוזיות בכל הקשור בארגון 'ההגנה' ובניהול ענייני הביטחון ביישוב. לפיכך פעל להקמתו של משמר עם ארצי שבמסגרתו אמורים היו להשתלב שירותי החירום כדוגמת המשמר האזרחי, מכבי האש, מגן דוד אדום וארגוני הג"א. כשלון רעיון הקמתו של משמר העם הארצי אפשר אמנם את המשך פעילותו של המשמר האזרחי כמסגרת עירונית, אך תלותו הכספית של הארגון בעיריית תל-אביב היא שהביאה בסופו של דבר להפסקת פעילותו בינואר 1940 ולסיומו של השלב הראשון בהתפתחותו.

השלב השני בפעילותו של המשמר האזרחי החל במאי 1940 ונמשך עד חודשי ההכרעה במדבר המערבי בקיץ 1942. במהלך השנתיים הללו היה היישוב נתון בצל האיום הגרמני והאיטלקי, בעוד האוכלוסייה האזרחית בערים תל-אביב וחיפה חשופה להתקפות אוויריות

שטשטשו את ההבחנה בין עורף לחזית. מצב זה פתר את ההתלבטות בעניין קביעת מטרות פעילותו של המשמר האזרחי. האיום המוחשי לא הותיר ספק בדבר חשיבותו של המשמר האזרחי כארגון המתמקד בהתגוננות אזרחית ובדבר תרומתו למאבק למען שלום העיר ובטחון תושביה. הממשל הבריטי עודד את התמקדותו של המשמר האזרחי בנושא ההתגוננות האזרחית, ועיריית תל-אביב הבינה כי המשימה הראשית שהחברה היהודית בתל-אביב עומדת לפניה היא ההתגייסות לטובת המאמץ המלחמתי. המשמר האזרחי זכה לכן להכרה בקרב הציבור, המוסדות הלאומיים, 'ההגנה', מועצת עיריית תל-אביב והממשל הבריטי.

במחצית השנייה של 1942 החל תהליך שהוביל לפירוקו של המשמר האזרחי – תחילה לפירוקו המעשי, מכורח התנהגותו של הציבור, ואחר-כך לפירוקו הרשמי, בהוראתו של הממשל. בתחילה הגביר הממשל את מעורבותו בארגון שירותי ההתגוננות באמצעות חקיקה. חקיקה זו הובילה, בין השאר, להקמתו של חיל המצב, שהבדיל בין המתנדב לבין מקבלי השכר במשמר האזרחי ובשאר שירותי החירום בתל-אביב. בכך הופר האיזון בקרב חברי המשמר האזרחי ושירותי החירום בין התנדבות מרצון לבין כפייה ממשלתית. לאחר התרחקות חזית המלחמה, עם סיומו של קרב אל-עלמיין, החלו הבריטים לצמצם את תמיכתם במערך ההגנה האזרחית. במהלך שנת 1944 הואץ תהליך הפירוק, והוא הוביל לבסוף לפיזור חיל המצב ולחיסול האמצעים שאפשרו את קיומו של מערך החירום בארץ-ישראל ובתל-אביב בפרט. בשלב זה הבינה מפקדת המשמר האזרחי כי הסרתו של איום ההפצצות האוויריות מותירה את הארגון ללא מטרה. לאחר שכשל הניסיון להגדיר את המשמר האזרחי כצבא העורף, המאפשר לצבא החזית להמשיך ולפעול ללא חשש למען עמידת האוכלוסייה האזרחית שבעורף, ניסה הארגון להתאים את מטרותיו לצורכי היישוב, שהיה נתון בתקופת מעבר ממצב של מלחמה עולמית למציאות של חברה הנאבקת למען עצמאותה הלאומית. ואולם, בלא איום פיזי מוחשי לא היה בפיתוח הרגש הלאומי והאזרחי כדי להבטיח את המשך קיומה של מסגרת כדוגמת המשמר האזרחי. יתרה מזו, מגבלות תקציביות וחוקיות לא אפשרו את המשך פעילותו של המשמר האזרחי כארגון העוסק אך ורק בשמירת הסדר. המשמר האזרחי, בדומה לאגודות ההג"א, פוזר, ואחדים מחבריו שולבו בארגון 'ההגנה'. רק בדצמבר 1947, בראשיתה של מלחמת העצמאות, חידש המשמר האזרחי את פעילותו במסגרת התארגנות העורף במלחמה.

כלכלה, חברה ומדיניות פנים

הפחד במפא"י מן החינוך ל'שמד רוסי' וביטול 'זרם העובדים' בחינוך

צבי צמרת

אנו פרקנו מעלינו את מטעננו האינטלקטואלי כנוסעי ספינה אחוזי אימה, עד כי לא נותר לנו אלא המינימום ההכרחי של בטויי שגרה, ניבים דיאלקטיים וציטטות מארכסיסטיות, המהוים את הז'ארגון הבינלאומי של דו'גאשוילי [...] שאפנו להיות בעלי דעה פשוטה ואחידה. סירוס עצמי אינטלקטואלי היה מחיר נמוך, חלף רכישת דמיון כלשהו לחבר איבאן איבאנוביטש.¹

המשבר הוא כה רציני מפני שהוא גלגולו ובת קולו של משבר עולמי, [...] של השסע החוצה את המין האנושי. וגם אנו השתעבדנו לשסע הזה ונתונים בתוך אותו המעגל.²

עשרות שנים מבקרים את דוד בן-גוריון על שורה של שגיאות היסטוריות שעשה. לא-אחת מאשימים אותו גם בדברים שאין הוא אשם בהם. בשמאל מרבים לבקר אותו על שתי 'שגיאות חברתיות': על החלטתו לפרק את הפלמ"ח ועל ההחלטה לבטל את 'זרם העובדים' בחינוך. אישים דומיננטים בשמאל הישראלי טענו, ומקצתם עדיין טוענים, כי הוא לא הבין שחיסול שתי המסגרות האלה יפגע בלוז החלוצי של החברה והמדינה.³ כאן כוונתי לטעון כי ביטולו של 'זרם העובדים' היה בלתי-נמנע. יתר-על-כן, ברצוני להראות כי האחריות לחיסולו של הזרם מוטלת דווקא על כתפי ה'שמאל' הישראלי, ובעיקר

1. ארטור קסטלר, 'חברי המפלגה', בתוך: ארטור קסטלר, אנדרה ז'יד ואחרים, האל שהכזיב (תרגום אפרים קרליס), תל-אביב 1953, עמ' 39.
2. חיים בן-אשר בכנס של חברי מפא"י בקיבוץ-המאוחד, אפיקים, 2-3 בפברואר 1951.
3. ראו למשל את דברי יצחק בן-אהרן: 'פירוק הפלמ"ח היה מעשה רב-משמעות מבחינת אופיו החברתי של צה"ל [...] מה שהביא את בן גוריון לפירוקו היה שלא הבין את העיקר: שצריך שיתקיים במסגרתו של צה"ל גוף חברתי חלוצי, שהוא גם גוף קרבי מצטיין. אותו דבר לגבי זרם העובדים. בן גוריון לא הבין שדמותו של הצבא ודמותו של החינוך הם שני המכשירים המכריעים בעיצובו של העם, בכך הוא הכזיב'. יצחק בן-אהרן, בעין הסערה: פרקים במאבקי דורי, תל-אביב 1977, עמ' 214.

על כתפי 'השמאל הרדיקלי' שהיה משועבד לברית-המועצות, ואני מתכוון בעיקר לחוגי השומר-הצעיר ומפ"ם ולא דווקא לחוגים הקומוניסטיים. לולא ההקצנה שחלה בחוגי מפ"ם, שהיו משועבדים ל'שמש העמים', לא היה בן-גוריון מצליח להגשים את שאיפתו רבת-השנים לפרק את הזרם.⁴

ההכרעה לפרק את 'זרם העובדים' ולהנהיג חינוך ממלכתי-כללי התקבלה במפא"י כבר בקיץ 1951, אך ההחלטה להנהיג חינוך ממלכתי-כללי היתה לחוק כנסת רק שנתיים אחר-כך, באוגוסט 1953.⁵ חמש סיבות עיקריות הביאו להכרעה זו.

ראשית, ובעיני זו הסיבה העיקרית לביטול 'זרם העובדים', והדברים יפורטו בהמשך, התחושה בקרב ראשי מפא"י כי 'זרם העובדים' מעוור את חניכיו, מחנך אותם לביטול כוח הביקורת שלהם, מוליך אותם להערצת דמות דיקטטורית וגורם למה שבן-גוריון כינה בדאגה גדולה: 'שמד רוסי'. רבים במפא"י, ובייחוד בין חבריה בקיבוץ המאוחד, לא יכלו לשאת את העובדה שילדיהם סופגים ערכים מעוותים: הערצת כוח טוטליטרי ודוגמתי, פולחן האישיות, ביטול השיפוט העצמי וכפיפות קומה כלפי כל מה שהתחולל בברית-המועצות.

שנית, הלחץ שהפעילו קבוצות גדולות של עולים חדשים,⁶ אשר הכפילו את אוכלוסיית המדינה בשנים 1948-1951, ורובם לא הבינו מה בעצם השוני בין שתי מסגרות החינוך החילוניות – 'הזרם הכללי' ו'זרם העובדים'. בין השאר לא הבינו זאת מאות מורים עולים חדשים, שהצטרפו באותן שנים לצוותי ההוראה של שני הזרמים. הם לא הבחינו במטען האידאולוגי השונה בין הזרמים.⁷

שלישית, הלחץ הכלכלי והמחסור במשאבים שלא אפשרו לבנות כל-כך הרבה בתי-ספר מקבילים, לרכוש כל-כך הרבה ציוד לימודי מקביל וכו'. יש לזכור כי אלה היו שנות הצנע. באותם ימים חסרו בארץ לא רק מבני לימוד, שולחנות, כיסאות וספרים אלא אפילו מחברות וגירים.

רביעית, הביטחון של הנהגת 'זרם העובדים' כי הזרם גדל כל-כך, וכבר היה לזרם הגדול במדינה, עד שגם אם יבטלו את הזרמים החילוניים, הזרם שלהם ממילא יישאר דומיננטי והוא יטמיע לתוכו את 'הזרם הכללי'.

חמישית, הלחץ הציבורי שהפעילו חוגים שונים באוכלוסייה הוותיקה, כמה מנהיגים

4. על עמדותיו של בן-גוריון בנושא הזרמים בחינוך, ובפרט על עמדותיו נגד 'זרם העובדים' משנות העשרים ואילך, ראו במאמרו החשוב של שמעון רשף, 'בן-גוריון והחינוך העברי והממלכתי', קתדרה, 43 (מרס 1987), עמ' 91-114.

5. ראו: צבי צמרת, עלי גשר צר, קריית שדה-בוקר 1997, עמ' 190-242, ובעיקר הפרקים השביעי והשמיני.

6. לפירוט הסיבה השנייה והסיבה השלישית ראו גם: יובל דרור, 'התמודדות זרם-העובדים עם קליטת העלייה הגדולה בראשית המדינה – גישה מערכתית, חינוכית-חברתית, משלימה למחקר הקיים', עיונים בתקומת ישראל, 4 (1994), עמ' 325-344.

7. ראו: דרור, שם, עמ' 332. דרור מביא את דברי יעקב הלפרין, מראשי 'זרם העובדים' המודה: 'המגמה השוררת עתה במחלקת החינוך, שרק מעט מאד מבדיל בינינו ובין יתר הזרמים'.

הפחד במפא"י מן החינוך ל'שמד רוס' וביטול 'זרם העובדים' בחינוך

משמעותיים ומחנכים בכירים, שמאסו במפלגתיות היתרה בחינוך וב'ציד הנפשות' שהתפתח בארץ בשנות העלייה הגדולה.

כאמור, לדעתי חששם של מנהיגי מפא"י שמפ"ם מסונוורת לחלוטין מסטלין וכורעת בדרך בפני משטרו היה הגורם המכריע להחלטה על חיסול 'זרם העובדים'. משום כך הסכימו אישים כזלמן שזר, דוד רמז, משה שרת וזלמן ארן, אחרי התלבטויות רבות, לנקוט את עמדתו של בן-גוריון, שגרס זה עשרות שנים שיש לבטל את 'זרם העובדים'. רק בזכותם גיבשה הנהגת מפא"י את עמדתה נגד הזרמים בחינוך. למעשה, ההכרעה לפרק את הזרם התקבלה במפא"י רק במחצית השנייה של 1950 ובמחצית הראשונה של 1951.

אליעזר ריגר, היסטוריון של החינוך ואחר-כך גם מנכ"ל משרד החינוך, כתב כבר ב-1940 כי 'זרם העובדים' נע 'כאילו בין שני מגנטים: מצד אחד הוא נמשך אחרי המגמה של בית-ספר מעמדי-סוציאליסטי, ומצד השני – אחרי המגמה של בית-ספר לאומי-סוציאלי'.⁸ לדעתו, הכיוון החינוכי האחד דגל בקומוניזם המזרח-אירופי והכיוון החינוכי השני האמין בסוציאל-דמוקרטיה.⁹

המאבקים בין 'שני מגנטים' אלה, וכמו תמיד גם מאבקים פרסונליים בין מנהיגים, הם מקצת הסיבות לקרע הגדול במפא"י ב-1942 ולפילוגה המוחלט במאי 1944. כעבור חודשים מספר, באביב 1945, הסיקה מזכירות מפא"י מן הפילוג כמה מסקנות הקשורות למערכת החינוך. בין השאר היא החליטה לבנות מיד סמינר למורים שיחנך להשקפת עולם אחרת מזו של הקיבוץ הארצי וסיעה ב'. היה ברור לה כי עליה לבנות סמינר חדש שישמש חלופה אידאולוגית לסמינר הקיבוצים. בסמינר זה ביקשו להדגיש את הוראת המקרא ברוח היסטורית-מסורתית ולא רק ברוח ביקורת המקרא והמרקסיזם, להביא אסכולות פסיכולוגיות נוספות חוץ מזו של פרויד, קבעו כי יש ללמד ביולוגיה גם על-פי תורות ביולוגיות ששללו את הגנטיקה של מיצ'ורין-ליסנקו,¹⁰ ורצו לקיים משטר של בחינות ולא רק לימוד לשמו, ללא בחינות.¹¹ והיו כמובן הבדלים תוכניים ופדגוגיים נוספים.

המחלוקות הפוליטיות-חינוכיות בתוך השמאל הישראלי התחדדו אחרי הקמתה של מפ"ם

8. אליעזר ריגר, החינוך העברי בארץ ישראל, א, יסודות ומגמות, תל-אביב ת"ש, עמ' 54. ראו גם: שמעון רשף, זרם העובדים בחינוך: מקורותיה ותולדותיה של תנועה חינוכית בשנים תרפ"א-תרצ"ט, תל-אביב תש"ם, עמ' 376.

9. מן הראוי להדגיש כי רוב מוחלט של מי שהדגישו את החינוך המעמדי חינוכו חינוך לאומי.

10. ספרית פועלים דאגה לתרגם ולהוציא לאור ב-1950 את חיבורם של נ"ג גרישקו ול"נ דלונה גנטיקה (תרגם ישראל רוזנצויג). לחיבור צורפו כנספחים הרצאות של ליסנקו והחלטות הכנס של האקדמיה לחקלאות על שם לנין. שם נכתב, בין השאר: 'המדע הביולוגי המתקדם מחזיק טובה לגדולי האנושות – ללנין ולסטלין, על שהכניסו לאוצר ידיעותינו, למדע, את הנכס היקר של תורת מיצ'ורין [...] השבח והתהילה לידיד ולדבר הגדול של המדע – למנהיגנו ומורנו החבר סטלין' (שם, עמ' 518). ב-1951 יצא לאור בהוצאה זו הספר ביאולוגיה ומארכסיזם: תורת מיצ'ורין-ליסנקו (תרגם מ' בנארי), שם הודפסו תרגומים מן הקובץ הסובייטי נגד המנדליזם-מורגאניזם הריאקציוני. הספרים נועדו לשמש חומר הוראה למורי התנועה ומחנכיה.

11. ראו: אייל כפכפי, מדינה מחפשת עם: ביטול זרם העובדים בחינוך, תל-אביב 1991, פרק שישי.

בינואר 1948. מצע מפ"ם הבטיח לחנך להשקפת העולם ולשיטת המלחמה המעמדית של המרקסיזם. הוא קבע חד־משמעית כי מפ"ם תהיה 'חלק בלתי נפרד של תנועת הפועלים המהפכנית במלחמה להדיפת כוחות הריאקציה הקפיטליסטית־אימפריאליסטית'. מועצת השומר־הצעיר הדגישה את הזדהותה עם 'עולם המחר'. היא החליטה: 'חזית העמים הלוחמים לעצמאות אמת נגד האימפריאליזם האנגלו־אמריקאי – חזית אחת היא. אנו נאמנים לחזית זו'.¹² המחלוקות הלכו והתעצמו אחרי הבחירות לאספה המכוננת (הכנסת הראשונה), שנערכו בינואר 1949, ובהן קיבלה מפא"י 46 מנדטים. מפ"ם, שקיבלה 19 מנדטים בלבד, תבעה ממפא"י תביעות בלתי־אפשריות ונשארה מחוץ לקואליציה.

למרות הפסדה בבחירות היתה למפ"ם השפעה מרובה בקרב הנוער. זאת ועוד, היתה לה השפעה מכרעת בחוגי האינטלקטואלים, היוצרים והאמנים. השפעות אלה הטרידו מאוד את הנהגת מפא"י. מזכיר מפא"י, זיאמה אהרנוביץ (זלמן ארן), זימן את מזכירות המפלגה וקבע בכאב כי 'מעמד המפלגה בתוך הנוער אינו משופר ביותר'. חברו זאב הרינג ניבא בזעם: 'אם המפלגה לא תמצא לה שער כניסה לנוער – היא אבודה'.¹³ הכול הדגישו כי למפא"י אין תנועת נוער שכל כולה שלה וכי היא חייבת להילחם על חלקה בקרב מדריכי הנוער־העובד, מחנות־העולים, הצופים ואפילו בקרב התנועה־המאוחדת.

בשלהי שנות הארבעים ובראשית שנות החמישים שבה הנהגת מפא"י ודנה בכמה זירות מפלגתיות – במרכז, במזכירות ובלשכה¹⁴ – על מעמדה הרופף בקרב הצעירים והנוער. היא לא חדלה לחפש פתרונות ארגוניים, גייסה שליחים והשקיעה משאבים מרובים, כדי להביא צעירים רבים יותר לשורותיה. הכול סברו כי 'המאבק הוא על נפשו של כל ילד וילד, על כל נער ונער'.¹⁵

בה־בעת החרידה את הנהגת מפא"י העובדה שרוב 'כוכבי' התרבות העברית (הספרות, המוזיקה והאמנות), ובעיקר הצעירים שבהם, מזדהים עם מפ"ם. המבוגר היה כידוע אברהם שלונסקי, אבל רבים נהו אחריו ובמידה רבה ללא ביקורת: רפאל אליעז, לאה גולדברג, אמיר גלבוע, יהודה עמיחי, חנוך ברטוב, אברהם חלפי, אהרן מגד, מתי מגד, אידה צורית, נתן יונתן, שולמית ריפתין (לימים: הר־אבן), חיים חפר, ע' הלל, חיים גורי, משה שמיר, יגאל מוסינזון, ראובן קריץ, דוד שחם, נתן שחם, זרובבל גלעד, ט' [טשרני] כרמי, דן בן־אמוץ, מרגוט קלאוזנר, עדן פרטוש, מרסל ינקו, יוחנן סימון, יוסף זריצקי, אביגדור סטמצקי. וזו רק רשימה חלקית. כל מי שראו עצמם חלק מן 'התרבות המתקדמת' אימצו אותה באורח דוגמתי למדי בראשית שנות החמישים.

בייחוד חרה לאישים בכירים במפא"י, למשל אליעזר שטיינמן, ישראל גורפינקל (גורי), ש'שמש העמים' מסנוורת את בניהם ומחנכים ממפ"ם מחנכים אותם.

12. החלטות המועצה הראשית של השומר־הצעיר, ארכיון גבעת חביבה 12-20/11/48

13. ראו: פרוטוקול מזכירות מפא"י, 5 ביוני 1949, אמ"ע.

14. ראו, למשל, פרוטוקולים של הדיונים ב־10 בנובמבר, 8 ו־11 בדצמבר 1949, שם.

15. דברי רפאל בש בדיון במרכז מפא"י, 2/3/50, שם.

בדיון בלשכת מפא"י קוננו ראשיה בכאב: 'מפ"ם רכשה את שוק הספרים בארץ [...] היא כבשה וכובשת ומשתרשת'.¹⁶ מזכיר המפלגה, זיאמה אהרנוביץ (ארן) אמר: 'המפלגה עורגת לכך שתהיה לה הוצאת ספרים החופפת את חיי הרוח של הארץ, של המדינה, אשר לפי שעה נמצאת בידי ספרית הפועלים, בידי מפ"ם'.¹⁷ אריה בהיר, איש קיבוץ אפיקים, קבע: 'ספריית הפועלים או הספריות הפרטיות – הן לחם חוקם של רוב רובם של קוראי ישראל ובעיקר של הדור הצעיר'.¹⁸ חיים בן-אשר מגבעת-ברנר קבל: 'כרגע הארץ שטופה ספרות קומוניסטית. נוצרה שורה של ספרות המזינה את הנוער על רומנטיקה של מלחמת החרות. ואין למצוא כמה בעלי השכלה שיכתבו לנו כמה ספרי למוד לחינוך בני הדור'.¹⁹ רוב הפתרונות שהוחלט עליהם היו מטריאליים: מימון הוצאות ספרים ותמיכה בכתבי עת ובעיתונים ש'ישרו' את מסריה של המפלגה.

מפא"י חרדה לגורל הצעירים בתנועות הנוער ודאגה לגורל המיעוט (האיכותי) בחוגי הסופרים והאמנים. אולם עיקר חרדתה היתה נתונה לעתיד רוב אזרחי המדינה. רוב זה היה בשתי מסגרות: במוסדות החינוך ובצבא. על אותן שתי מסגרות לא יכלה מפא"י לוותר. כבר בקיץ 1948, שנתיים לפני הפילוג בקיבוץ המאוחד,²⁰ אמר חבר הכנסת חיים בן-אשר כי הניגודים הפוליטיים בתנועה הם ניגודים 'הרי-עולם' ושלמות החינוך ההסתדרותי מצויה בסכנה, וניבא: 'היום [שורר קרע] בבית ספר קיבוצי אחד, ומחר בכל משק פועלים'.²¹ ערב הבחירות בינואר 1949 הכריז בן-גוריון, אמנם כחלק מהרטוריקה הנוקבת של תקופת הבחירות, כי הוא 'מסופק אם אפשר אצלנו לשלוח ילד של קיבוץ אחד לבית ספר של קיבוץ שני [...] [ו]אינני בטוח אם אפילו במשק אחד יכולים כל אב ואם לשלוח את ילדם לאותו בית-ספר'. הוא הוסיף באירוניה: 'וכל זה נקרא אצלנו זרם אחד'. באותו נאום תקף בחריפות את ראשי מפ"ם וטען שהם קובעים את דרכם 'לא מתוך הצורך הפנימי שלנו, לא מתוך ראית מציאותנו, אפילו לא מתוך צו תקיפים בעולם, אלא בהתאם למה שנדמה להם שהתקיפים האלה רוצים שיעשו. והם לא למדו לקח מהטעות המרה שהם טעו כששללו מדינה בשם הפרוגרס ובשם אחוות עמים ובשם כוחות המחר, ושאותם כוחות המחר הכריחו אותם לקבל את מדינת היהודים'.²² לדעתו, מפ"ם היתה חסרת חוט-שדרה וכנועה כל-כך לסטלין ולחבר מרעיו, עד שהיא שינתה את עמדותיה העקרוניות הבסיסיות ביותר ועברה מתמיכה במדינה דו-לאומית לתמיכה במדינה יהודית רק משום שהגוש הסטליניסטי החליט כך. אין ספק שבן-גוריון הגזים בדבריו. אולם ברור שהיה להם יסוד. יעקב חזן סייע לחזק את

16. פרוטוקול דיונים בלשכת מפא"י, 22 בינואר 1950, שם.

17. פרוטוקול דיונים בלשכת מפא"י, 26 באפריל 1950, שם.

18. פרוטוקול דיונים בלשכת מפא"י, 23 בנובמבר 1950, שם.

19. פגישת חברים, 14 בדצמבר 1950, שם.

20. הדיונים על פילוג בתנועה הקיבוצית החלו ב-1950. ההחלטה הראשונה על פילוג נפלה באשדות-יעקב ביוני 1952 ואחר-כך היא התפשטה בעוד 26 קיבוצים של הקיבוץ המאוחד.

21. חיים בן-אשר, 'ההתישבות החלוצית ודמות המדינה', מולד, 2-3 (יוני 1948), עמ' 86-87.

22. פרוטוקול מועצת מפא"י ה-37, 12-13 בינואר 1949, אמ"ע.

ביקורתו של בן-גוריון כלפי מפ"ם, כאשר הצהיר בכנסת ב-10 במרס 1949, כמה ימים אחרי הקמתה של הממשלה הנבחרת הראשונה, כי ברית-המועצות היא עבירו ועבור חבריו 'מולדת שנייה'.²³

בראשית קיץ 1949 הרבו לדון במפא"י בשאלות איך לחנך נגד הקומוניזם ובד בבד לשמור על הזרם החינוכי ההסתדרותי המשותף. כלומר, איך לאכול את העוגה ולהשאירה שלמה. בדיון שהתקיים במזכירות מפא"י ב-30 ביוני 1930 טען יונה קוסוי (כסה), שייצג חברים רבים, כי החינוך האנטי-קומוניסטי 'צריך להיעשות בזהירות יוצאת מן הכלל' ו'צריכים להיות גבולות לעוצם ההתקפה [על המשטר הקומוניסטי]'.²⁴ לעומתו, אליעזר ליבנשטיין (ליבנה) ייצג את המבקרים האנטי-קומוניסטים הקיצוניים ביותר במפא"י. יש לזכור כי ליבנשטיין ביקר בחריפות את הקומוניזם כבר בימי ה'טיהורים' של שנות השלושים. אז טען שהמשטר הסובייטי דומה למשטרים הטוטליטריים הנאציים והפשיסטיים באירופה, ובן-אהרן קרא לזרוק אותו מהתנועה הקיבוצית.²⁵ הפעם אמר כי הקו של אלה הטוענים ש'את המערב מותר לבקר, ומותר לבקר ללא ריסון, ואת המזרח לא צריך לבקר, או שצריך לבקר פחות, הוא השחתת הנוער שלנו'.²⁶

בן-גוריון סיכם את הדיון ונקט מעין עמדת ביניים. למעשה, בשנת 1949 עדיין קיווה לזכות בתמיכת שני הגושים העולמיים, לכן הבחין בין הצורך לחנך חינוך אנטי-קומוניסטי ובין כיבודה של ברית-המועצות. על היחס לרוסיה אמר מפורשות כי אסור לפגוע בה מכיוון שהיא עוזרת למדינת ישראל בשטחים מסוימים. אשר לקומוניזם, קבע נחרצות, אפילו בתקופת היחסים המדיניים הטובים עם הגוש הסובייטי, 'צריכים [לצאת] נגד השקר [...] להגיד את האמת במלוא התקיפות. צריכה להיות מלחמה אידיאולוגית קונסקבנטית [עקיבה, מסקנית] תקיפה בכל הדברים אשר אנחנו שוללים את הקומוניזם'.²⁷ קשה לסמן במדויק את קו הגבול שסימן בן-גוריון בין החינוך האנטי-קומוניסטי ובין עמדה ניטרלית כלפי ברית-המועצות. נראה שגם בעיני בן-גוריון עצמו קו זה לא היה חד וברור.

באמצע יולי 1949 פרסם מרכז מפא"י הודעה רשמית, שנוסחה במזכירות המפלגה, ונאמר בה כי הוחלט שאנשי מפא"י יפרשו מ'הליגה לקשרי ידידות עם ססס"ר', מכיוון ש'מפ"ם ומק"י הפכו למכשיר מפלגתי'.²⁸ היה בכך צעד ברור לעבר החרפת היחסים עם ברית-המועצות.

באוגוסט 1949 אמר בן-גוריון לשליח האמריקני תומס מקמהון, בשיחה פרטית שלא לפרסום: 'התוכן של המורשת הלאומית [היהודית] לעולם לא יוכל להסתגל למערכת המונעת

23. דברי הכנסת, I, עמ' 125.

24. פרוטוקול דיון במזכירות מפא"י, 30 ביוני 1949, אמ"ע.

25. דברי ליבנשטיין ותגובתו של בן-אהרן הושמעו במועצת הקיבוץ המאוחד שהתכנסה ביגור ב-1936. ראו:

איל כפכפי, אמת או אמונה: טבנקין מחנך חלוצים, ירושלים 1992, עמ' 25.

26. פרוטוקול דיון במזכירות מפא"י, 7 ביולי 1949, אמ"ע.

27. פרוטוקול דיון במזכירות מפא"י, 30 ביוני 1949, אמ"ע.

28. דבר, 14 ביולי 1949.

הפחד במפא"י מן החינוך ל'שמד רוסי' וביטול 'זרם העובדים' בחינוך

חירויות אנושיות חיוניות... האופי היהודי חייב לראות בקומוניזם סכנת מוות לערכי אנוש'.²⁹ ההעמדה הדיכוטומית הזאת – חירות או מוות – הבליטה את עמדתו האמיתית של בן-גוריון בעניין המשך החינוך הסוגד לברית-המועצות, אבל עדיין נזהר שלא להכריז על כך בראש חוצות.

בסתיו 1949 חלה החרפה ניכרת ביחסים בין מפא"י למפ"ם. ההחרפה לוותה בהפגנות, השבתות, נאומים חריפים, ובהאשמות לא מבוססות של מנהיגי מפ"ם כי הממשלה פוגעת בשכר הפועלים, מתכננת גידול באבטלה ומציפה את השוק בסחורות יבוא.³⁰ מזכיר ההסתדרות פנחס לוביאניקר (לבון), שכנראה כבר לא היה יכול לשאת זאת, הכריז בבוטות כנגד חוגי מפ"ם: 'תנועת הפועלים תקצץ את היד החבלנית שנשתלחה על ההסתדרות [...] המשחק הזה לא יצליח. ההסתדרות [קרי: מפא"י] לא תפקיר את עצמה גם אם תהיה המערכה קשה ומרה'.³¹

באותה העת הושלמה ההשתלטות הקומוניסטית על סין. רבים במפ"ם היו משוכנעים כי נצחונותיו הגדולים של מאו צה-טונג הם עדות לכיבושו הקרוב של העולם בידי הקומוניזם. חבר הכנסת משה ארם, נציג פועלי-ציון-שמאל במפ"ם, השמיע בכנסת קריאת ביניים שהדהדה עוד חודשים רבים: 'הצבא האדום אינו צבא זר'.³² בוועידה השביעית של ההסתדרות קמו אנשי מפ"ם כאיש אחד לברך את 'העם הסיני הגיבור' וקראו בהפגניות: 'תחי סין, חומת המבצר לשלום העולם!'. הם שרו את ה'אינטרנציונל' בעוצמה רבה, וכמובן ללא קבלת רשות מהנהלת הוועידה. אהרן ציזלינג, איש עין חרוד, נימק זאת: 'שמחת פועלים על התקדמות חבריהם לקראת שחרור אינה טעונה השהיה: היא פורצת מאליה'.³³ בבטאון השומר-הצעיר על החומה כתבו לחניכי התנועה: 'אנו עדים להתפשטות המהפכה על פני התבל [...] לא יעזרו כל ספורי הבדים המוגשים בגלולות ממותקות תוצרת העולם האנגלו-סקסי. לאיש העמל בקעה לפני 32 שנה [ב-1917 עם מהפכת אוקטובר, צ"צ] קרן אור אחת – הוא לא יוותר עליה עד שתיהפך ללפיד העמים בתבל כולה'.³⁴ עולם האור היה ברור וכן היה ברור מי שייך לבני חושך.

אליעזר ליבנה (ליבנשטיין), כדרכו, הגיב בקיצוניות למתחולל במפ"ם. בגליון ספטמבר 1949 של בטאנו בטרם נקבע במאמרו של ב' שביבי, אחד הכותבים האנטי-קומוניסטים החריפים בכתב העת הזה, כי אנשי מפ"ם 'חולים במחלה קשה המהווה סכנה חמורה לצבור', וקרא לבודדם. הוא תבע 'לבדוק בקפדנות את שאלת גישתם של אנשי מפ"ם אל הסודות

29. ראו: אורי ביאלר, 'הדרך לבירה – הפיכת ירושלים למקום מושבה הרשמי של ממשלת ישראל בשנת 1949', קתדרה, 35 (אפריל 1985), עמ' 178.

30. ראו: לוי קנטור, ללא משוא פנים: התפתחות יחסי העבודה בישראל, תל-אביב 1977, הפרק 'שביתות פוליטיות', עמ' 127 ואילך.

31. מעריב, 26 באוקטובר 1949.

32. מעריב, 2 בספטמבר 1949.

33. ראו: יוסף אלמוגי, בעובי הקורה, ירושלים 1980, עמ' 85.

34. על החומה, נובמבר 1949.

המדיניים והצבאיים של המדינה', 'להוציא אותם מעמדות המפתח החיוניות להגנת המדינה', 'להגביל בכל הדרכים האפשריות את השפעתם באיגודים המקצועיים וביחוד במקצועות שיש להם ערך־הגנתי (נמלים, תחבורה, מתכת וכיוצא באלה)'. ובענייננו, הוא תבע 'לנהל בלי הרף הסברה המגלה את אופיה הראקציוני של הטוטליטריות הקומוניסטית ושל סוכניה בארץ [...] לפתח בקהל יחס של בוז ושנאה לקומוניזם. להחדיר ללב כל אחד את הכרת הסכנה המרחפת על ראשינו עם הגברת הקומוניזם בתוכנו'.³⁵

באוקטובר 1949 התקיימה ועידת הקיבוץ המאוחד בקיבוץ גבעת־ברנר, ובן־גוריון השתתף בה. הוא שב לביתו כעוס מכיוון שמצא כי שני־שלישים של צירי הוועידה של התנועה הקיבוצית הגדולה ביותר היו חברי מפ"ם והוועידה כולה עמדה בסימנה של מפלגה זו. ביומנו כתב: 'י.ט. [יצחק טבנקין] מוליך הצבור שלו לעבסקציה [ליבסקציה] – גם הוא כמובן משתמש בפראזיאולוגיה יהודית כמיקונים, אם כי ביתר כנות מהאחרון, אבל באותה מידת האמת האובייקטיבית. "במערב" נשמדים היהודים. יש ברית אנטי יהודית ואנטי אנושית – לא בהונגריה ורומניה חס ושלום'.³⁶ באותו חודש הכריז בן־גוריון בכנס ארצי של ועדי פועלים כי 'יש בארץ ובעולם היהודי ויכוח אחד יסודי [...] האם אנו מטרה לעצמנו [...] או אין אנו אלא אמצעי וסוכנים לאחרים, המשרתים אינטרסים זרים ומולדת שניה, ופועלים לפי הוראות מהחוץ, וכל חיינו, מחשבותינו, פעולותינו, משועבדים בחומר וברוח לרצון זר'.³⁷ היעד של חציו היה ברור לכל שומעיו.

בנובמבר טען בן־גוריון בפומבי: 'שום מוסד חינוכי לא יקום יחד עם מפ"ם [...] אין לנו יסוד לפעולה משותפת'.³⁸ באותה העת כתב ביומנו בדאגה: 'כמעט כל המחנכים הם מפ"ם [...] יש סמינריון למורים ולגננות משותף לכל 3 הקבוצים [...] חבר המדריכים הם אנשי השה"צ. המנהלים הם אנשי מפ"ם [...] חברינו בקבוץ עוסקים בענינים משקיים. מפ"ם דרוכה לקראת החינוך [...] דרוש גיוס רב למאמץ חינוכי'.³⁹ הוא חש שמפ"ם משקיעה את מרבית מאמציה בחינוך וראה כי ב'זרם העובדים', שהוא זרם הסתדרותי משותף, שולטים למעשה אנשיה והאידאולוגיה הצרה שלה. מסקנתו היתה ברורה: צריך להגביר את הלחימה בשליטתם בחינוך.

בנובמבר גם התקיימה מועצת מפ"ם. מנהיג השמאל במפ"ם, משה סנה, שהיה באותה העת אחד העורכים של על המשמר ובעל השפעה גדולה במפלגה, לא היסס להביע את תקוותו מעל במת המועצה כי הצבא האדום יבוא בהקדם ארצה. הוא קרא לחבריו להביע מיד עמדות דומות והזהירם כי אם תידחה הצעתו, 'הצבא האדום [ממילא] יגיע לשערי הארץ ואז

35. ב' שביבי, בטרם, ספטמבר 1949.

36. יומן דוד בן־גוריון, 18 באוקטובר 1949, אב"ג.

37. ראו: אליהו אגרס, ברית בוני מדינה: חברת העובדים בתפיסתו של דוד בן־גוריון, תל־אביב 1988, עמ' 156.

38. פרוטוקול דיון במוכירות מפא"י, 10 בנובמבר 1949, אמ"ע.

39. יומן בן־גוריון, 10 בנובמבר 1949, אב"ג.

הפחד במפא"י מן החינוך ל'שמד רוסי' וביטול 'זרם העובדים' בחינוך

נטלגרף שאנחנו פה'.⁴⁰ כלומר, אנו נרדוף אחרי הסובייטים. עמדה קיצונית זו כמעט לא עוררה תגובות במועצה. גם חברי הנהגת הקיבוץ המאוחד לא מחו. יתר-על-כן, בעיתוי סמוך, ביום השנה למהפכת אוקטובר, הכריז גם ישראל גלילי: 'לעולם לא נילחם נגד בריה"מ [...] אין בריה"מ משעבדת עמים'.⁴¹

באותה העת סלדו אישים שונים במפא"י, ולא רק בן-גוריון, מן ההתרפסות המוחלטת בפני 'המולדת השנייה'. יחיאל דובדבני מגבעת השלושה רמז כבר בשלהי 1949 על פילוג צפוי בתנועה הקיבוצית. הוא אמר כי הוועידה בגבעת-ברנר הוכיחה כי 'המלחמה הנטושה בקיבוץ המאוחד היא על דרכו החינוכית'. לטענתו, 'הקיבוץ המאוחד הוא אולי אחד הבסיסים הגדולים לחינוך הנוער', ופירט: יש בו 1500 ילדים-עולים ו-2200 נוער-עולה – ולכן צריך לשמרו ממחנכי מפ"ם.⁴² חבר קיבוץ אחר אמר לחברי המזכירות של מפא"י כי 'לא קל לחיות תמיד באטמוספירה של חשדנות, בחרדה מה יהיה על הילד, אם הוא יהיה שלי או של מי שהוא אחר, בחרדה אם הגרעין המתחנך יהיה שלנו או לא'. אריה אופיר מאפיקים טען כי מי שנכנס לקיבוצים בגוש נוריס (חפציבה, בית-אלפא ומסילות) חש כאילו בא למדינה זרה שדגליה אדומים והוא 'אינו מרגיש את עצמו כבמדינת ישראל'. מלך נוישטט דיבר על הנעשה בערים וקבע: 'כל הילדים שלנו יעברו למפ"ם בגלל זה שהיינו טפשים ושלחנו את ילדינו לבית החינוך של ההסתדרות'. אחר-כך השווה את בתי-הספר של 'זרם העובדים' לאלה של 'הזרם הכללי' וקבע: 'בבית הספר הכללי אני בטוח יותר שילדי לא ילך למפ"ם ובבית ספר החינוך [צ"ל: ובבית החינוך] אני כמעט בטוח שילך למפ"ם'.⁴³

בדצמבר 1949 פרץ משבר ממשלתי בשאלת החינוך האחיד של ילדי העולים במחנות העולים. יחסיה של מפא"י עם 'החזית הדתית' התחדדו מאוד לאחר השאילתה המפורסמת של חבר הכנסת דוד צבי פנקס, שבה האשים את תנועת הפועלים כי היא מסרבת לתת להורים דתיים את הזכות להעניק חינוך דתי לבניהם ומבצעת 'אינקויזיציה' ו'רצח-עם' של העולים הדתיים.⁴⁴

אישים שונים במפא"י סברו כי חייבים לתור אחר אלטרנטיבה קואליציונית לדתיים. הם היו משוכנעים כי האופציה הטובה ביותר היא איחוי הקרעים בשמאל. לכן הפעם התאמצה מפא"י הרבה יותר מבעבר לצרף את מפ"ם לממשלה. אולם אחרי כשלושה חודשים, במרס 1950, עלו מאמצים אלה על שרטון. מועצת מפ"ם החליטה ברוב של שני-שלישים, 155 חברים נגד 87 חברים,⁴⁵ לדחות את הצעות בן-גוריון וחבריו ולהישאר באופוזיציה.

40. דיוני מועצת מפ"ם, 27-29 בנובמבר 1949, ארכיון הקיבוץ המאוחד 13/2.

41. ראו: כפכפי, אמת או אמונה, עמ' 122; הנ"ל, 'הזיקה האידיאולוגית-חינוכית לברית-המועצות כגורם בפילוג הקיבוץ המאוחד', הציונות, יד (1989), עמ' 137.

42. פרוטוקול דיון במזכירות מפא"י, 10 בנובמבר 1949, אמ"ע.

43. פרוטוקול דיון במזכירות מפא"י, 17 בנובמבר 1949, שם.

44. ראו: צבי צמרת, ימי כור ההיתוך, קריית שדה-בוקר 1993, עמ' 43-44.

45. כל התומכים היו אנשי אחדות-העבודה. את דבריו של המשורר נתן אלתרמן – 'טראגיקה של ארבעים אחוז ותוגה של מאה אחוזים' – ציטט זלמן ארן בכנסת ב-8 באוקטובר 1951, דברי הכנסת, 10, עמ' 245.

הנהגת מפא"י היתה מתוסכלת. זיאמה אהרונוביץ (ארן) סיכם במזכירות המפלגה כי הזרם הפרו־קומוניסטי השתלט סופית על מפ"ם, ואמר: 'זוהי עובדה שמדינת ישראל הפכה למרכז הקומוניזם בכל המזרח [התיכון]. אין ארץ בכל המזרח ששם הקומוניזם חופשי כמו בארץ ומתהלך בראש חוצות'. הוא הבהיר: 'אני מתכוון למפ"ם יותר מאשר למק"י'.⁴⁶ מערכת הדור החרתה הוסיפה אחריו וקבעה כי מפ"ם מתהלכת בתחפושת צבועה: 'שתי שפות בפי מפלגת הפועלים המאוחדת; שפה ציונית (ככל האפשר) באסיפות פומביות, ונאמנות קומאינפורמית בדיונים הפנימיים ובטקטיקה הפוליטית והמעשית'.⁴⁷

החשש מן השמאל החרף אחרי פרסום גליון האחד במאי של על המשמר בשנת 1950. בשער העיתון נדפסו תמונותיהם של מרקס, אנגלס, לנין וסטלין, אולם שיאו היה מאמרו של יעקב ריפתין 'אנו והקומוניזם'.⁴⁸ במאמר זה, שכתב אחד ממנהיגי המפלגה וקיבל כמעט עמוד שלם בבמה הרשמית של מפ"ם, שיבח ריפתין את סטלין ואת שיטות הפעולה הסטליניסטיות. הוא קבע שמפ"ם צריכה לטרוח קשה כדי להיות ראויה לקומוניזם. הוא הצדיק את המשטר הסטליניסטי, שרצח עשרות אלפים ממתנגדיו, והבהיר: '[המפלגה] חייבת כפעם־בפעם לטהר את השורות, בלי לחוס על חברים פשוטים ועל מנהיגיהם, אם זה הכרחי לביצוע המשימה המהפכנית'. בהמשך הדברים הוסיף ריפתין כי מפ"ם חייבת 'להתפתח' עד שתזכה להגיע למעלותיו של הקומוניזם, ובסיום מאמרו קבע: 'אם נעבוד כיאה לחלוצי־עם ולמהפכנים, אם נאמין בייעודנו לרכז כאן את עמנו ולכונן משטר סוציאליסטי, אם נלכד את המוני הפועלים והנוער בארץ על בסיס עיוני בהיר ואיתן – של המרכסיזם־לניניזם – לא ירחק היום של הפגישה הסופית והשלימה בינינו ובין בעלי־בריתנו הטבעיים בעולם כולו'. המאמר עורר הדים רבים וזכה לתגובות חריפות רבות מקרב אישים במפא"י ומחוצה לה.⁴⁹ יש לזכור שהוא פורסם בימי השיא של המתח הבין־גושי, ערב פרוץ מלחמת קוריאה, בתחילת קיץ 1950. בעקבותיו התעצמה עוד יותר הדאגה כי ל'שמאל הרדיקלי' של מפ"ם השפעה רבה גם ב'זרם העובדים'.

בכל זאת עדיין התמקדו במאבק הפוליטי עם השותפים הקואליציוניים מן 'החזית הדתית' בשאלת חינוך ילדי העולים והכפייה האנטי־דתית. ביוני 1950, כחודש אחרי שהוגש לממשלה דוח ועדת החקירה בראשותו של השופט העליון לשעבר גד פרומקין, שאל חבר הכנסת יצחק בן־צבי, שעמדו נגד קיום הזרמים

46. פרוטוקול דיון במזכירות מפא"י, 30 במרס 1950, אמ"ע.

47. הדור, 26 במרס 1950.

48. הגליון יצא ב־30 באפריל. ראו: יעקב ריפטיין, 'אנו והקומוניזם', על המשמר, 30 באפריל 1950.

49. יעקב ריפתין היה במקום השמיני ברשימת מפ"ם לכנסת הראשונה. לפניו ברשימה היו יצחק טבנקין, מאיר יערי, יעקב חזן, נחום ניר, אהרן ציולינג, מרדכי בנטוב וישראל גלילי. גם אחרי פרסומו של מאמר זה, כשנקבעה רשימת מפ"ם לקראת הבחירות לכנסת השנייה בקיץ 1951, הוא הוצב במקום הרביעי מיד אחרי מאיר יערי, ישראל ברייהודה (נציג אחדות־העבודה) ויעקב חזן. היתה בכך עדות למעמדו המוצק במפלגה זו.

50. ראו למשל: ז' יואלי, דבר, 4 במאי 1950; צ' שילוח, הדור, 5 במאי 1950, ותגובה בהארץ, 9 ביוני 1950.

הפחד במפא"י מן החינוך ל'שמד רוסי' וביטול 'זרם העובדים' בחינוך

היתה ידועה: 'מתי תהיה לי הזדמנות לדבר על מיזוג או הלאמת הזרמים בחינוך?'.⁵¹ באותו דיון קרא אריה בהיר קריאת ביניים: 'אש [ב'זרם העובדים'] אי-אפשר לעטוף בנייר'. נציג תנועת המושבים, חבר הכנסת עמי אסף, הוסיף: 'אין לדחות יותר את הבירור בענייני החינוך'. הכול קיבלו את דבריו והסכימו, אך לא קבעו מועד מדויק לאותו דיון. למעשה, כפי שנראה להלן, הדיון נדחה לחודשים רבים.

ביוני 1950 דנה לשכת המפלגה במצב בתנועת הנוער ההסתדרותית הגדולה, הנוער-העובד, וחבריה שבו וטענו: 'אנחנו מפקירים את הנוער לקומוניזם. הנערים נתונים עתה למעשים ומחשבות המפנים אותם לצד אחר לגמרי, שאין לו כל קשר עמנו. במקום להיות נושאי הרעיון ההתישבותי החלוצי, הרי הם נושאי סיסמאות מהפכניות עולמיות, עוסקים בחתימה על עצומת שלום ובמעשים דומים'. זיאמה אהרונוביץ שב והבליט את הקרע עם אנשי השומר-הצעיר ואחדות-העבודה ואמר: 'עם ההתפתחות הידועה בתוך מפ"ם [החלטת המועצה ממרס 1950] הלך המצב ונעשה יותר חמור. למעשה מתחנך הנוער לקומוניזם [...] החנוך שלנו והחנוך הניתן על ידם הוא תרתי דסתרי, דבר והיפוכו. וספק רב אם המפלגה יכולה להמשיך ולשאת באחריות להסתדרות זו [ולזרם ההסתדרותי], שחלק גדול בה מתחנך לקראת קומוניזם'.⁵²

באוגוסט 1950 דנו במזכירות מפא"י בהצעה לחזק את תנועת הפועלים, שלא שלטה ברוב הרשויות המוניציפליות, לרוץ במשותף לבחירות. בסופו של דיון נשללה ההצעה מכול וכול. לענייננו חשובים הביטויים החריפים שהושמעו באותה ישיבה על מהות היחסים בין מפא"י ומפ"ם. דובר על 'פולריזציה', על 'העמקת החומות', על 'התרפת הניגודים', על 'התפרקות ההסתדרות' ואפילו על 'מערכות פיזיות בין פועלים לפועלים' ועל 'ראשית מלחמת אזרחים'.⁵³

באותו חודש פרסם יצחק שדה, מפקד הפלמ"ח הנערץ, רשימה בעל המשמר על המשבר העולמי, אולם בסופה היה איום כי בארץ עלולה לפרוץ מלחמת אזרחים.⁵⁴ אליעזר ליבנה הגיב בטרם. בין השאר פסק: 'מבחינה נפשית מוכנה מפ"ם למלחמת אזרחים; ואילו היתה שעת כושר זו מגיעה, לא היתה דוחה את המלחמה בגלל חוסר אמתלה מתאימה'.⁵⁵ התהום בתוך השמאל הישראלי היתה ברורה. אולם למרות הקרע והשלכותיו הישירות על 'זרם העובדים', עדיין לא קבעו במפא"י דיון מכריע על עתידה של מערכת החינוך. בדצמבר 1950 זימן אהרונוביץ קבוצה של חברים מרכזיים במפלגה ובין היתר אמר להם: 'צריך להביא לידי איזו הכרעה בשאלת הזרמים בחנוך. המצב של עכשיו הוא בושה מבחינת המפלגה'. הוא דרש מראשי המפלגה לפסוק סוף-סוף אם הפיצול ל'זרם העובדים' ול'זרם

51. מזכירות מפא"י והסיעה בכנסת, 19 ביוני 1950, אמ"ע.

52. פרוטוקול דיון בלשכת מפא"י ובאי-כח המשקים, 13 ביולי 1950, שם.

53. פרוטוקול דיון במזכירות מפא"י עם חברינו בוועד הפועל, 3 באוגוסט 1950, שם.

54. על המשמר, 25 באוגוסט 1950.

55. בטרם, אוקטובר 1950, עמ' 25.

הכללי' הוא 'טמא או טהור'.⁵⁶ באותו חודש ביקש גם בן-גוריון 'לכנס אינסטנציה' שתחליט בעתידם של הזרמים בחינוך ובעתידו של 'זרם העובדים'. הוא הוסיף כי הזרמים הם 'פשוט ירושה שקבלנו מהועד הלאומי [...] מכיוון שיש חברים החושבים שזהו אסון, צריך שיערך על כך דיון ותתקבל החלטה'.⁵⁷ לא ברור מה מנע משני בכירי המפלגה לעשות זאת, אך העובדה היא כי אותה 'אינסטנציה' לא כונסה.

בינואר 1951, בעת דיון במרכז מפא"י, הצהיר נציג המשמרת הצעירה אברהם עופר: 'המוני חברים – וזה הוכח במשאל של ההורים' שלחו את ילדיהם לבתי-הספר הקרובים ביותר למקום מגוריהם ולא לבתי-הספר של 'זרם העובדים', ומדובר ב'חברים נאמנים ביותר של המפלגה'; כלומר, ממילא רבים מאנשי תנועת העבודה שולחים את ילדיהם להתחנך ב'זרם הכללי'. אחר-כך הוסיף: 'לא מובן מדוע, לאחר שהגענו למדינה, לא נשליט חינוך ממלכתי חלוצי אחיד'.⁵⁸ הוא קבע כי מפא"י יכולה להפעיל את כוחה ההגמוני ולכפות על היישוב כולו חינוך ממלכתי אחד, שיהיה גם חלוצי.

בראשית פברואר התכנסו באפיקים עשרות נציגים של חברי מפא"י בקיבוץ המאוחד. כולם הבליטו את מאבקם הפוליטי-חינוכי בתוך התנועה הקיבוצית, שהיתה למעשה בסיס הכוח של שתי מפלגות הפועלים הגדולות. יצחק פניגר מגבעת חיים, שפתח את הדיון, הדגיש כי בקיבוצים רבים אנשי מפ"ם חונקים את חברי מפא"י, אבל: 'אין אנו יכולים לוותר על זכותנו ועל חובתנו להשפעה ולחנוך'.⁵⁹ זאב שפר מאיילת-השחר הוסיף כי ב'תחום העדין [...] של שאלות הרוח והשקפת העולם והחנוך [...] אי אפשר לפעול בו מתוך מאיוריזציה', כלומר, קבלת עולו של הרוב המפ"מניקי.⁶⁰ חיים בן-אשר מגבעת-ברנר קבע כי השעבוד לברית-המועצות הוא בבחינת 'צלם בהיכל', 'זוהי ראשית הכשרת נפשו של הילד והנער לטמיעה במחזור דמויות ומושגים של תרבות אחרת, התובעת שלטון מוחלט על עיצוב אחיד של האופי, המצפון והאקלים הרוחני של כל המקבל מרותה'.⁶¹ יצחק מאור מאשדות-יעקב אמר: 'אנחנו משחקים לפני ילדינו משחק הקובע את נפשנו וקודם כל נפש ילדינו. האם יכול מי שהוא להתרעם עלינו, שאין אנחנו רוצים חיים כאלה?'.⁶² אחרון הדוברים, אריה בהיר מאפיקים, סיכם את הדיון: 'אנו נמצאים עכשיו בחיבוק של מוות בינינו ובין ידידינו. את החיבוק הזה של המוות מוכרחים לנתק, כי הוא מאיים על כולנו [...] אם תהיה הארץ בכיבוש סובייטי – אין תקווה לקיומה של הקבוצה'.⁶³ בתום הדיון פורסם גילוי-דעת והוכרז בו, כאולטימטום נגד המתרחש במוסדות חינוכיים רבים: 'לכל מיעוט

56. שיחת חברים מרכזיים במפא"י, 14 בדצמבר 1950, אמ"ע.

57. פרוטוקול ישיבת הוועדה המדינית, 31 בדצמבר 1950, שם.

58. מרכז מפא"י, אמ"ע G14/1/51.

59. המאבק בקבוץ, כינוס חברי מפא"י בקיבוץ המאוחד, 2-3 בפברואר 1951, עמ' 2.

60. שם, עמ' 8.

61. שם, עמ' 25.

62. שם, עמ' 44.

63. שם, עמ' 70.

הפחד במפא"י מן החינוך ל'שמד רוסי' וביטול 'זרם העובדים' בחינוך

מפלגתי בקיבוץ כולו [בכל קיבוץ] ובכל ישוב תהיה אפשרות לקלוט ולחנך נוער [...] לפי דרכו.⁶⁴

ב־25 בפברואר 1951 יצא הארץ בכותרת גדולה שבישרה כי אפילו '[דוד] רמז מצדד בחינוך אחיד'. במאמר צוטט נאום של שר החינוך והתרבות, האיש החזק במערכת החינוך מעת הקמת המדינה ועד לפטירתו הפתאומית במאי 1951, שקרא להקים 'בית ספר אחיד בישראל מושתת על שני עקרונות: א) הוצאת החינוך מהשפעת המפלגות, ו־ב) תכנית לימודים של חובה בכל בית ספר במדינה'. באשר לחינוך הדתי צוטטו דברי רמז: 'כל ישוב וכל שכונה יקבע אם הוא מעונין להוסיף גם לימודי קודש על המקצועות החילוניים, ואם יתגלה צורך בכך, יקומו במקומות שונים בתי ספר בעלי צביון דתי'. לדעת רמז, כל מערכת החינוך הציבורית צריכה להיות אחידה. קהלים דתיים יוכלו להוסיף שיעורי דת או להקים בתי־ספר ממלכתיים בעלי צביון דתי.

למעשה, היה בהצהרה זו מהפך: לראשונה שר החינוך והתרבות בכבודו ובעצמו תבע לחסל את ארבעת הזרמים הפוליטיים בחינוך. השר אמנם הצהיר, אך שוב לא הגיעו לדיון המכריע אלא עסקו בשאלות אחרות, מהן מקבילות, ולא העזו לסכם כיצד נכון יותר לעצב את מערכת החינוך.

ב־3 במרס 1951 נערך במרכז מפא"י דיון סגור בשאלה כיצד יש לנהוג כלפי ברית־המועצות, וממילא עסקו גם בשאלה מה קורה בנושא זה ב'זרם העובדים'.⁶⁵ הפעם התבטא שר החוץ משה שרת בתקיפות חסרת תקדים נגד המשטר בברית־המועצות. הוא קבע: 'העם היהודי כעם יהודי, מוכרח להיות אויב לקומוניזם [...] אחדותו וחרותו של העם היהודי מחייבות את ביטול המשטר הקומוניסטי בעולם'. לדבריו, ססמת הניטרליות הבין־גושית היא אשליה, ופסק: 'אין נשקפת לנו סכנה של כיבוש הארץ בידי כוחות המערב [...] נשקפת סכנה במקרה של כיבוש סובייטי – של הפיכת המשטר של הארץ הזאת מיסודו והשלטת ממונים מן החוץ'. באשר לחינוך אמר כי הזיקה לקומוניזם בארץ 'דבר זה אוכל בכל פה, אוכל בנוער, אוכל בציבור הפועלים'. הוא לא כיוון חצים ישירים נגד מוסדות 'זרם העובדים', אך ברור שהטרידה אותו מאוד ההשפעה החינוכית של חוגי מפ"ם.

זיאמה אהרנוביץ (ארן) נזעק נגד דברי שרת ואמר: 'אין המצב כזה שיש לנו בחירה בין שחור ובין לבן', ותבע 'לא להתקשר עם סיסמאות קיצוניות [...] והענין הזה, והיה אם תפרוץ מלחמה, אני מציע לא לדבר עליו'. גם מאיר ארגוב התריע: 'המסקנות שהגיע אליהן היום החבר משה [שרת] פירושן בשבילי מלחמת אזרחים בתוך תנועת הפועלים [...] הם [אנשי מפ"ם] יצאו נגדנו והם יהיו גיס חמישי מהפכני שיתנו להם נשק, והם ילכו בנשק ביד ויראו אותנו כצד שני הלוחם ברוסיה'. ארגוב הזהיר: 'לא להסתבך במסע צלב נגד קומוניזם עולמי'. אברהם הרצפלד החרה החזיק אחרי שניהם: 'אינני יכול להגיד בנשימה אחת אחרי היטלר את שמו של סטאלין'.

הדוברים האחרונים לא שכנעו את אליעזר ליבנה (ליבנשטיין). הוא שב והציג את עמדותיו

64. שם, עמ' 71.

65. כל הציטוטים ראוי: פרוטוקול הדיון במרכז מפא"י, 3 במרס 1951, אמ"ע.

המוצקות: 'רוסיה דוגלת בהשמדת רוח האדם. ומכאן גם בהשמדת רוח הפועל, כי הפועל הוא האדם [...] חייבים אנו לאמר כי בינינו לבין רוסיה רובצת תהום'. על המתרחש בשדה החינוך הדגיש: 'עשינו משגה כשויתרנו על החינוך הפנימי של הצבור. הדבר עלה לנו באלפים ובעשרות אלפים של הנוער הטוב ביותר שנפשו צמאה להשקפת עולם [ברורה יותר] [...] עם קומוניסטים יש שתי ברירות, או מלחמה נוקבת או התפשרות גמורה בלבד'. גם יחיאל הלפרן, שספר ביקורתי ביותר שלו על ברית-המועצות יצא לאור בתשי"א, "טען בכעס כי בכל דבר הקשור לרוסיה הסובייטית, אנשי מפא"י שותקים. לעומת זה, 'יש צד אחר שאינו שותק כלל וכלל. הוא כותב יום יום ומתאר יום יום את החיים בס.ס.ס.ר כגן-עדן, כנופת-צופים'. הלפרן קבע כי בארץ מותר למתוח ביקורת על כל אחד – על טרומן, על אטלי הסוציאליסט ואפילו על בן-גוריון. אולם, אסור לבקר את סטלין. לטענתו, 'משהו מהשעבוד הרוחני [של מפ"ם לסטלין] נדבק גם בנו בלב כל אחד ואחד מאתנו [אנשי מפא"י]'.

הופעתו של משה דיין, לבוש מדים, במרכז המפלגה היתה חדה ורועמת. הוא פסק: 'יש להתכונן למלחמה עולמית [...] יש לעשות עכשיו הכנות נמרצות בשטח הכלכלי, בשטח הצבאי ובשטח החינוכי לקראת השתתפותנו במלחמה'. ההכנות בשטח החינוכי כללו הסכמה ברורה שהמשטר הסטליניסטי הוא משטר אויב.

בסוף הדיון דנו במרכז המפלגה במפורש בעתיד 'זרם העובדים'. אולם סוכם שיכונס מרכז נוסף שיקבע את עתיד הזרם. שרת, שהיה מאחורוני הדוברים, הצהיר כי עמדת המפלגה בעניין הזרמים 'מעורערת מאד מבפנים, והיא הולכת ומתערערת', וקבע כי 'יש תסיסה בחוגים היותר צעירים, וגם חברים ותיקים עומדים בסימן של הרהורי תשובה'. בהדגישו את השינוי שהתחולל אצל חברים ותיקים במפא"י, ששנים תמכו בקיום 'זרם העובדים' ועתה הם הולכים ומשנים את עמדתם, רמז שרת גם על השינוי בדעותיו.

שמונה ימים לאחר מכן, ב-11 במרס 1951, דן המרכז בגורל הזרמים בחינוך, אך שוב לא הכריע. לקראת הכינוס של הפורום הזה הגיעו למרכז שני מכתבים. את האחד שלח בן-גוריון, שידע מראש כי ייעדר משיבת המרכז, ואת השני שלח ישראל גורפינקל (גורי), שהיה מאושפז באותה העת בבית-החולים הדסה בירושלים.

במכתבו שב בן-גוריון והביע את עמדתו העקרונית ששללה את זכות הקיום של כל הזרמים בחינוך, וכתב:

משטר הזרמים, כלומר שלטון המפלגות בחינוך, מקורו בתקופה שלפני המדינה, לא רק מבחינה כרונולוגית אלא מבחינה מהותית. [...] זרם העובדים המהווה כביכול רשות אחת, הוא פיקציה, ואפילו חברים של אותו הקיבוץ המאוחד אינם יכולים לחנך בניהם בבית ספר אחד, אם שלטת בו מפלגה, שההורים מתנגדים לה. איש מאיתנו לא יכול לשלוח ילדיו לבית ספר של השומר הצעיר אם אינו רוצה לחנכם לשמד רוסי.⁶⁶

66. יחיאל הלפרן, ישראל והקומוניזם: מהפכת עם גולה, תל-אביב תשי"א.

67. מכתב בן-גוריון למרכז מפא"י מ-10 במרס 1951, אב"ג, פרוטוקולים – מפא"י, מרכז, 11.3.51.

הפחד במפא"י מן החינוך ל'שמד רוסי' וביטול 'זרם העובדים' בחינוך

לדבריו, לפחות במקצת ממוסדות 'זרם העובדים' הוליכו לאידאולוגיה אחרת שאיננה אלא דת אחרת.

לעומת זאת, ישראל גורי, שהיה מאחורוני שומרי החומות של הזרמים בחינוך ומראשי הלוחמים שעדיין נותרו במפא"י בראשית 1951 בעד קיום 'זרם העובדים', כתב לחברי המרכז כי הסכנה האמיתית איננה של פילוג האומה לזרמים אלא של פילוג העם לשניים: לוותיקים ולעולים חדשים. לדבריו, צריך 'לשלול בכל תוקף את הגישה הקטסטרופלית וראיית הזרמים בחינוך כאסון לחינוך ולמדינה'. גורי ראה היטב את הנולד והזהיר כי רק המפלגות החילוניות יוותרו על זיקתן לחינוך: 'זוהי אשליה לחשוב כי הזרמים הדתיים בחינוך יקבלו את הדין ויסכימו מרצון לפרק את הועדים המפקחים בחינוך'. מאחר שלא האמין כי המפלגות הדתיות יוותרו על האוטונומיה החינוכית שלהם, סבר כי גם מפא"י לא צריכה לוותר על מאמציה לשלוט בחינוך.⁶⁸

בדיון שהתקיים במרכז המפלגה ב-11 במרס פרצה מחלוקת מסוימת בין שני שרי החינוך הראשונים: דוד רמז וזלמן שזר. שזר הציע הצעה חולמנית ומשונה, בייחוד בהתחשב בנסיבות הפוליטיות של אותן שנים. הוא תבע שיוסיפו לשמור על קיום הזרמים החינוכיים, אך ינתקו בינם לבין המפלגות, וזרמים יימסרו לפיקוח הממשלה, כלומר לפיקוח מפא"י. לעומת זאת, דבריו של רמז היו חדים וחרifiים. הוא תקף את כל השיטה של זרמים פוליטיים-חינוכיים וקבע כי 'אין להמשיך בהתגדרות זו, והיא עלולה לשבש את דרכנו במדינה ולא לעזור לנו'. הוא טען שלא מדברים די על המצב האמיתי השורר במוסדות 'זרם העובדים': 'מגודל הכאב ומגודל הבושה'. אבל לאמיתו של דבר, 'הזרם שלנו בבית אינו עוד זרם אחיד. לא כל מה שיקר לנו – ויקר עד למסירות נפש – יקר לכל המחנכים בחינוך של זרם העובדים'. רמז שאל: 'מה ההגיון להתייחד עם השומר הצעיר, כביכול, לחינוך אחיד שביסודו הם שני חינוכים שונים מן הקצה אל הקצה'. לדבריו, שיטת הזרמים היא שגיאה חינוכית, ואלה המצדדים בהמשך שיטה זו, מכיוון שהם סבורים שהיא טובה למפא"י, טועים ומטעים.

יעקב הלפרין, מראשי 'זרם העובדים' ומאחורוני חסידיו, הילך על חבל דק. מצד אחד הוא טען כי 'יש לנו ויכוח יסודי נוקב עד היסוד עם מפ"ם', ומצד אחר הוא קבע כי 'אם יש עוד היכל אחד, במה אחת, פינה אחת, אשר שם כיום לא חדר הפילוג ביסודו [...] הרי זה מפעל החינוך'. הוא גם סתר את עצמו כשאמר כי 'נמצאים במצב כזה שבתוך השומר הצעיר או בתוך מפ"ם מטפחים שנאה', והדגיש: 'אני אומר בגלוי שנאה'. כשסיכם את דבריו הציע לראשי מפא"י שלא להיות 'צמחוניים' כל-כך ולא לבחול במאבקי החינוך המתרחשים בארץ. הוא שאל את חבריו: 'מה הפחד הזה שבמדינת ישראל צדים נפשות, למה המפלגה לא יכולה לבוא לאב ולהגיד: אני תובעת את בנך למען התנועה. מה הפחד ומה הייאוש'. למעשה, הוא רצה להמשיך ב'ציד הנפשות' וקיבל חיזוק מכך ש'זרם העובדים' הגדיל בכל שבוע את חלקו הפרופורציונלי במערכת החינוך.

גם ברוך אייזנשטט (אזניה), באותם ימים חבר קיבוץ גליליים אך אחרי הפילוג עבר

68. פרוטוקול ישיבת מרכז מפא"י, 11 במרס 1951, אמ"ע.

לקיבוץ גבעת-חיים (איחוד), תמך בהמשך קיומו של 'זרם העובדים'. לטענתו, לא כל מוסדות הזרם מנוהלים בידי השומר-הצעיר, ו'בלי קיום הזרמים יהיה יותר קוסמופוליטיזם קומוניסטי בארץ ישראל מאשר עם קיום הזרמים'. הוא הדגיש עד כמה מצליחים להגביל את אנשי מפ"ם בתוך 'זרם העובדים', ואמר: 'אני יודע כמה כוח ריסון לאומי וסוציאליסטי דימוקראטי יש בזרם'.

גם בסופו של דיון זה עדיין לא התקבלה החלטה חותכת. משה שרת סיכם את השקפתו, שהיתה כנראה דעת רבים: 'אני עדיין מגשש [...] גישוש פירוש שאתה עדיין מתקדם צעד צעד אבל עדיין אינך רואה את הדרך בבהירות'. למעשה, הנהגת מפא"י עדיין לא סיכמה בבהירות כיצד לדעתה צריכה להיראות מערכת החינוך בישראל.

בינתיים קרב מועד הבחירות לכנסת השנייה, שהוקדמו לשלהי יולי 1951 בגלל המשבר עם הדתיים. ככל שהלך והתקרב מועד זה כן לחץ בן-גוריון ושאל במרכז מפא"י: 'פעם הדבר הזה [עתיד מערכת החינוך] יוכרע בוועידה?'. הוא הוסיף, אולי בשמץ של אירוניה: 'אני מוכן להודות שאני יחיד בענין זה אבל [גם] ליחיד הזכות לדרוש שתהיה הכרעה בענין בוועידה'.⁶⁹

אף-על-פי שדבר לא הוכרע בשום פורום רשמי, היו חייבים לכתוב את מצע המפלגה. כל מצע, ובפרט באותם ימים, היה חייב לכלול גם סעיף בנושאי חינוך. הוויכוח היה צריך להיפסק. ועדת הניסוח של המצע הסכימה לכותרת ברוח בן-גוריון: 'מפא"י מחייבת חינוך ממלכתי לכל'. בארבעת תתי-הסעיפים הראשונים של סעיף זה נקבע:

(1) 'כל בתי הספר העממיים יהיו כפופים אך ורק למרות משרד החינוך של המדינה'. ראשי מפא"י התכוונו אך ורק לבתי-הספר היסודיים וקבעו כי רק שם תיאסר כפיפות כלשהי לתנועות או למפלגות.

(2) 'ייקבע מינימום של חובה החל על כל בתי הספר העממיים שבמדינה'. כלומר, הוסכם על ליבה חינוכית משותפת שהמפלגה תתבע מכל מוסדות החינוך היסודיים בארץ.

(3) 'תוכר זכותם של הורים לגיוון החינוך מבלי לפגוע במינימום החובה'. כאן אושרה הצעתו של בן-גוריון שלכל בתי-הספר יהיה בסיס משותף אחיד, אך כל קבוצת הורים תוכל לקבוע גם תכנים המיוחדים לה (כעבור זמן נקבע שזכות זו תוגבל ל-25% מסך כל השעות).

(4) 'חינוך לעבודה ולחיים חלוציים יונח ביסוד כל בתי הספר העממיים והמדינה תשקוד על טיפוח הרוח החלוצית בבתי הספר התיכוניים'. למעשה, נקבע כי התכנים של 'זרם העובדים' - בניסוח של מפא"י - יהיו הבסיס המשותף של כל מערכת החינוך.

מצע מפא"י לקראת הבחירות של קיץ 1951 היה אפוא התמרור האחרון בדרך החד-כיוונית שהוליכה לביטול הזרמים החילוניים בחינוך.

אחרי הבחירות לכנסת השנייה, ואחרי מעצרו של מרדכי אורן בפראג בשלהי 1951, התחולל 'המפץ הגדול' בשמאל. בן-גוריון רתח מזעם ויצא בחריפות נגד כריעת הברך הטוטלית והמתמשכת כלפי המשטרים הקומוניסטיים. ב-23 בדצמבר 1952 הוא הכריז מעל

69. פרוטוקול, מרכז מפא"י, 4/7/51, אמ"ע.

הפחד במפא"י מן החינוך ל'שמד רוסי' וביטול 'זרם העובדים' בחינוך

בימת הכנסת: 'חברי סיעת מפ"ם [...] לא יצליחו להסוות זרם חינוכי של הקומינפורם במסווה של זרם העובדים. [...] לא אני אלא הקומינפורם הכריז על שנאתו ומלחמתו בציוניות ובעם ישראל, ואל תדרשו מאתנו שניתן גושפנקה ממלכתית לזרם הקומינפורם, גם אם הוא מסתתר בפסבדונים של זרם העובדים'.⁷⁰ כעבור שבועות אחדים הוא פרסם סדרת מאמרים ובהם התקפה חריפה נגד הפרו-סובייטיות של אנשי השומר-הצעיר בחתימת ס' ש' יריב (סבא של יריב).⁷¹

רעידות האדמה בשמאל הישראלי בימי משפטי פראג במחצית השנייה של 1952, ובימי 'עלילת הרופאים' בברית-המועצות בחודשים הראשונים של 1953, ואחרי מותו של סטלין במרס 1953, היו כה עזות עד ש'זרם העובדים' התמוטט מאליו. הכול הבינו כי הגשר החינוכי בין מפא"י ובין הרוב במפ"ם קרס לבלי קום.

סיכום

ראשי מפ"ם נהגו לחלק את העולם לשניים: החופש, הדמוקרטיה, השלום, השוויון והקדמה יוחסו ל'עולם המהפכה', 'הפרוגרסיבי-המתגונן' שברית-המועצות ו'שמש העמים' עמדו בראשו; הראקציה, הגזענות והפערים החברתיים יוחסו למחנה המערבי 'הקפיטליסטי-האימפריאליסטי', 'התוקפני', שארצות-הברית עמדה בראשו.

לעומת זאת, ראשי מפא"י, לפחות עד ראשית 1949, ניסו להלך בין שני העולמות: מקצתם נטו לזה ומקצתם נטו לזה. כך גם ביקשו שינהגו חבריהם: בביקורתיות אובייקטיבית, ככל האפשר, הן כלפי המערב הן כלפי המזרח.

ב-1949 התחוללה תפנית במדיניות הסובייטית כלפי מדינת ישראל וכלפי יהודי ברית-המועצות. תחילה עדיין לא עוכלה תפנית זו. אולם ב-1950, משהגיעו לארץ עוד ועוד ידיעות על התנכלויות השלטונות ליהודים ועל רצח סופרים ואמנים יהודים, ואחרי שהסתבר לכול כי סטלין מוליך מדיניות אנטי-ציונית ואנטי-ישראלית ברורה, סירבה הנהגת מפא"י להוסיף ולשבת על הגדר. יתר-על-כן, הסיוע המדיני והסיוע החומרי, שהיו חיוניים לקיום המדינה, הוגשו אך ורק מן המערב.

ערב מלחמת קוריאה נדרשה ממשלת ישראל להכריע אם פניה לעולם הדמוקרטי המערבי או לעולם הקומוניסטי הטוטליטרי. בן-גוריון, שרת וחבריהם הכריעו סופית. בן-גוריון קבע נחרצות: 'האופי היהודי חייב לראות בקומוניזם סכנת מוות לערכי אנוש', וכעבור חודשים מספר החזיק החרה אחריו משה שרת: 'העם היהודי כעם יהודי, מוכרח להיות אויב לקומוניזם'. באותם ימים היו אנשי מפ"ם דומיננטיים מאוד במוסדות חינוך רבים של 'זרם העובדים', בעיקר במוסדות ההתיישבות העובדת. הם ראו בברית-המועצות 'מולדת שנייה' וסטלין היה

70. דיון בכנסת ב-23 בדצמבר 1952, דברי הכנסת, 13, עמ' 331.

71. המאמר הראשון בסדרה התפרסם בדבר ב-23 בינואר 1953.

עבורם 'שמש העמים'. הקיצונים שבהם, תומכי סנה וריפתין, אף סגדו למשטר הקומוניסטי וקיבלו את כל מעשי הזוועה הסטליניסטיים.

לימים תיאר בן-גוריון את מה שהתחולל באותם ימים במוסדות החינוך של 'זרם העובדים':

זרם העובדים לא התפלג רשמית, ולהלכה עמד [...] תחת מרות יחידה של הסתדרות העובדים הכללית, כפי שנקבע בראשית יסודו. אבל ההלכה הרשמית לא הלמה המעשה המציאותי. עם התפלגות תנועת הפועלים [...] נעשתה מרות ההסתדרות בזרם העובדים פלסטר ופיקציה [...] תחת מחלצות 'זרם העובדים' [...] הוקמו כמה בתי-ספר שחינכו ל'מולדת השניה', אילפו את הילדים והנערים להערצה עיוורת לכל מה שנעשה, או מוצהר כנעשה, בברית-המועצות, לפולחן השליט היחיד במעצמה אדירה זו, לקבל בלא שיקול וביקורת כל הוראה והנחיה היוצאות מפי 'הגבורה' בקרמלין על יחסי עמים, מדיניות עולמית, בעיות חברה, משק, מדע, אמנות וספרות. גם אם הוראה של היום סותרת זו של אתמול, הסכינו להצדקת הדין על כל מעשה זוועה ורציחות מדיניות ועלילות שוא הנעשים ב'עולם המהפכה'.⁷²

בן-גוריון הגזים אך מעט. ההגזמה היחידה היתה ההכללה המוחלטת, שהרי עם מחנכי 'זרם העובדים' נמנו גם מחנכים חברי מפא"י ואחדות-העבודה, ואפילו בקרב מחנכי השומר-הצעיר היו אנטי-קומוניסטים – לדוגמה, אבא קובנר. אולם למרות תיאורו המכליל של בן-גוריון, בעיקרו של דבר הוא צדק. אחרי שהכריעה מפ"ם סופית, במרס 1950, לנתק את כל המגעים הקואליציוניים, כמה מחבריו הבולטים בהנהגת מפא"י החליטו לאמץ את עמדותיו. למעשה, מחורף 1950 ואילך שוב לא היה אפשר לגשר על התהום הפעורה בין שתי המפלגות: מפא"י פנתה לעבר העולם הדמוקרטי ומפ"ם נשארה עוד שנים אחדות משועבדת לעולם הקומוניסטי הטוטליטרי. שני-שלישים מחברי מפ"ם החליטו בראשית 1950 להישאר נאמנים לחלוטין לברית-המועצות ולא חשו עד כמה משטרה מנוכר לעולם היהודי, לתנועה הציונית ולמדינת ישראל, ובכך הם גזרו לשבט את דינו של זרם החינוך לילדי עובדים.

72. דוד בן-גוריון, כוכבים ועפר, רמת-גן 1976, עמ' 132-133.

אסטרטגיות בלימה והתפשטות של האוניברסיטה העברית נוכח הקמתה של האוניברסיטה של תל-אביב, 1953–1961

אורי כהן

אחת התמורות הדרמטיות בשדה האקדמיה הישראלית מאז הקמת האוניברסיטה העברית בירושלים באפריל 1925 התחוללה בתקופה שבין הקמת האוניברסיטה של תל-אביב' ביוני 1956 לפרסום מסקנות ועדת משה שרת באוגוסט 1960. המאמצים שהשקיעה האוניברסיטה העברית בפרק זמן זה לשמירת מעמדה הדומיננטי בתחום ההשכלה הגבוהה היו כה ניכרים עד כי ביסוסה של האוניברסיטה של תל-אביב כמוסד עצמאי ואוטונומי אופיין כמאמץ חסר סיכוי ממשי. בירושלים פעלה האוניברסיטה הוותיקה למעלה משלושים שנה, היא נהנתה ממשאבים ניכרים והיו בה מלומדים חשובים, כפי שתיאר זאת צבי יעבץ, ממקימי האוניברסיטה החדשה, בזכרונותיו:

בתל-אביב התרכזו על-פירוב מורים ותיקים ממורמרים על שלא יכלו להשיג מינוי בירושלים או צעירים כמוני שקיוו להתקדם בירושלים, והתייחסו לתל-אביב כאל מקור להכנסה נוספת. [...] בשלב ראשון נראו סיכויי להתחרות עם ירושלים קלושים למדי. ישבו שם מורי ורבותי, בעלי השכלה אירופית רחבה, אשר הגיעו ארצה לפני פרוץ מלחמת-העולם השנייה [...] הפרופסורים הירושלמים אמנם התנשאו וזילזלו בפומבי בצעירי תל-אביב החוצפנים.²

- * חיבור זה מוקדש לזכרו של יעקב רב־רבי – מזכיר אקדמי וחבר סנאט אוניברסיטת תל-אביב. אבקש להודות לפרופ' משה ליסק, מדריכי בעבודת הדוקטור, שמאמר זה הוא עיבוד אחד הפרקים בה, וכן לד"ר אבי בראלי, לנסים ליאון ולשמואל הירש על הערותיהם המועילות. תודה מיוחדת לחברי פורום החוקרים, בראשותה של פרופ' אניטה שפירא, הפועל במכון לחקר הציונות ע"ש חיים ויצמן באוניברסיטת תל-אביב, שלפניהם הרציתי ב-16 בנובמבר 2001, ולפרופ' שלמה סימונסון על תגובתו.
1. שמה של האוניברסיטה עבר מספר גלגולים: מהקמתה ועד ליישום מסקנות דוח ועדת שרת בשנת 1961/62 – 'האוניברסיטה של תל-אביב' או 'האוניברסיטה בתל-אביב'. לאחר מכן 'האוניברסיטה של תל-אביב מייסודה של עיריית תל-אביב-יפו', ולבסוף 'אוניברסיטת תל-אביב'.
 2. צבי יעבץ, 'על ימיה הראשונים של אוניברסיטת תל-אביב – זיכרונות', אלפיים, 11 (תשנ"ה), עמ' 104-105.

האוניברסיטה העברית היתה המוסד האקדמי המרכזי ביישוב ובמדינת ישראל ברוב שטחי המדע, החברה והרוח משנת 1925 ועד 1956, שנת ההכרזה הרשמית על הקמתה של האוניברסיטה של תל-אביב. אמנם פעלו בארץ מוסדות אקדמיים נוספים – הטכניון בחיפה ומכון ויצמן למדע ברחובות – אלא שהללו התמחו בתחומי הטכנולוגיה, במדעי הטבע ובמדעים המדויקים ולא נתפסו כמתחרים של ממש למרבית תחומי הלימוד והמחקר שרוכזו באוניברסיטה העברית. גם אוניברסיטת בר-אילן, שהוקמה ב-1955 ברמת-גן למרות ההתנגדות העזה להקמתה,³ לא נתפסה כאיום משמעותי על המונופול של האוניברסיטה העברית, מאחר שהיתה מוסד בעל אוריינטציה דתית מובהקת, בדומה לאוניברסיטאות הקתוליות בעולם המערבי, שאינן מתחרות באוניברסיטאות החילוניות.⁴

העיר תל-אביב והערים בפריפריה שלה, שלא נפגעו קשות במלחמת העצמאות כפי שנפגעה ירושלים, צמחו במהירות לכלל מטרופולין מוביל בחיי המסחר, השירותים והתרבות במדינת ישראל. גלי העלייה הגדולים, שהכפילו את אוכלוסייתה של המדינה בתוך פרק זמן קצר, לא פסחו גם על המטרופולין המתהווה, ובשנים 1948-1961 גדלה אוכלוסיית מחוז תל-אביב מ-305,700 ל-699,300 נפש, גידול שהעצים את הנטייה להיותו המחוז הצפוף במדינת ישראל.⁵ הצמיחה המהירה לוותה בדרישה מתמדת לכוח אדם בעל הכשרה אקדמית; ונוסף על כך, עולים לא מעטים, שנאלצו לקטוע את מסלול לימודיהם האקדמיים בעטייה של מלחמת העולם השנייה, ביקשו להשלים את השכלתם הגבוהה. היעדר אפשרות לרכוש תואר אקדמי באזור תל-אביב נתפס כבעיה של ממש.⁶ טענות רבות נשמעו בנושא זה, ובעיתונות נכתב על קשייהם של צעירים תל-אביבים שהתקבלו ללימודים בירושלים ועל הצורך הדחוף בפתרון הבעיה: כל סטודנט 'צריך להוציא בשנה הראשונה בלבד בערך 1,000 ל"י לשכר דירה, נסיעות, אוכל, לבוש וכיוצא בזה [...] הווה אומר על כרחך שהאוניברסיטה

3. ראו: מנחם קליין, בר-אילן: אקדמיה, דת ופוליטיקה, ירושלים תשנ"ח.

4. שלמה אבינרי הציג את נקודת ראותה של האוניברסיטה העברית בשאלת הקמתה של אוניברסיטת בר-אילן בחסות 'המזרחי', ארצות-הברית, כששאל: 'מדוע משתמש קולג' זה בעטרה שאינה הולמת אותו כלל? לו היו מקימי המוסד קוראים לעצמם קולג' בר-אילן היה נמנע הוויכוח על אוניברסיטה נוספת – כיוון שביסודו של דבר אין זו אוניברסיטה כלל, אלא מוסד לימודי גבוה אחר, ולשורת המוסדות העל-תיכוניים היה מתווסף בפסיפס החינוך הישראלי גם מוסד מסוג הקולג'. אולם התיימרות אקדמית מה טעמה? מדובר אפוא במכללה הנותנת לבוגריה את התואר האקדמי הנמוך ביותר ותו לא'. ראו: שלמה אבינרי, 'אוניברסיטה מפלגתית', הדור, 2 בספטמבר 1955.

5. שנתון סטטיסטי לישראל 1971, 22, ירושלים תשל"א, לוח ב/4, עמ' 24. צפיפות האוכלוסייה במחוז תל-אביב עלתה מ-1834.0 לקמ"ר יבשתי ב-1948 לכדי 4113.5 לקמ"ר בשנת 1961. שם, לוח ב/6, עמ' 27.

6. מאגר הסטודנטים העיקרי של האוניברסיטה העברית התרכז במחוזות תל-אביב והמרכז, שבהם התגוררו ב-1961 1,106,300 איש, 50% מאוכלוסיית המדינה שמנתה 2,179,500 איש. במחוזות אלה גם היו מרבית בתי-הספר התיכוניים שהכשירו לקבלת תעודת בגרות. מספר התלמידים שעמדו בבחינות הבגרות בכל רחבי הארץ עלה מ-802 בשנת תש"ט ל-3558 בשנת תשכ"א, שנתון סטטיסטי לישראל 1971, לוח כ/20, עמ' 561.

בירושלים הולכת והופכת בלי משים למרכז השכלה ומדע בשביל עשירים ובשביל סטודנטים מחוץ לארץ.⁷

עיריית תל-אביב, בראשות חיים לבנון, איש הציונים הכלליים שעמד בראש קואליציה של מפלגות הימין, נטלה על עצמה את המשימה להקים אוניברסיטה חדשה, ונימוקיה היו: 'בתל-אביב רבתי ובאזור המשתרע מחדרה ועד גדרה מרכזים כמחצית תושבי המדינה. אזור זה מהווה את המרכז הכלכלי והתעשייתי של המדינה. הפעילות הכלכלית והחברתית זקוקה למרכז רוחני אשר יעלה את הרמה התרבותית והמדעית של האוכלוסיה'.⁸ באותה העת הלכה האוניברסיטה העברית והתאוששה מהסתלקותה הכפויה ממשכנה בקמפוס הר הצופים והתחילה בתהליך מהיר של התרחבות וצמיחה, אך היא היתה במצוקה קשה בשל מאגר מצומצם ביותר של כוח אדם אקדמי להוראה ולמחקר. ראשי האוניברסיטה חששו כי הקמת אוניברסיטה חדשה במדינה הצעירה, שמצבה הכלכלי קשה בלאו הכי, יהיה נטל נוסף על תקציב ההשכלה הגבוהה ויוביל לפגיעה משמעותית באוניברסיטה העברית. יתר-על-כן, הם טענו כי ראש הממשלה דוד בן-גוריון הבטיח לקיים את מעמדה המוביל והמרכזי של האוניברסיטה העברית במדינה, במכתב ששלח להנהלת המוסד ב-19 באוגוסט 1948, לאחר דיון בממשלה הזמנית בשאלה זו:

הממשלה דנה בישיבתה מיום כ"ח תמוז, תש"ח, בשאלת האוניברסיטה העברית וקבלה את ההחלטה דלקמן: (א) ממשלת ישראל קובעת – העיר ירושלים היתה ותהיה המרכז לתורה, לתרבות ולמדע לכל הארץ ולעם העברי. (ב) הלכך קובעת הממשלה, כי על האוניברסיטה העברית להמשיך ולפתח פעולתה בתוך ירושלים כמוסד מדעי מרכזי של ארץ-ישראל ושל מדינת ישראל. (ג) ממשלת ישראל תושיט כל עזרה אפשרית לקיום האוניברסיטה, לפיתוח ולהרחבת ענפי פעולתה.⁹

האוניברסיטה העברית יזמה פעולות מגוונות, בשדה האקדמי ומחוצה לו, כדי שתוסיף לרכז בידיה את הפעילות האקדמית. לכן, בתקופה הפורמטיבית של אוניברסיטת תל-אביב, מאמצע שנות החמישים ועד ראשית שנות השישים, התאפיינו היחסים בשדה האקדמיה בסירובו

7. יהושע התלמי, 'חדש וישן במוסדותינו האקדמיים', בטרם, 15 בדצמבר 1953.

8. ראו: המכונים האוניברסיטאים בתל-אביב, ידיעון, א, סיון תשט"ז (מאי 1956), עמ' 3. זהו פרסום של מחלקת החינוך והתרבות של עיריית תל-אביב-יפו.

9. הדיון בממשלה הזמנית עסק במצבה העגום של האוניברסיטה העברית לאחר טבח השיירה והאילוץ לנטוש את קמפוס הר הצופים. ראו: ג"מ, פרוטוקול ישיבת הממשלה הזמנית, 4 באוגוסט 1948, עמ' 28. לאחר הדיון נשלח מכתב מטעם ראש הממשלה ובו לא ניתן, לדעת ראשי האוניברסיטה, ביטוי חד דיו למעמדה המוביל של האוניברסיטה במדינה. רק לאחר ביקורו של הרקטור פרופ' שמחה אסף וסגן הנשיא ורנר סנטור בתל-אביב נקבע הנוסח הסופי המצוי בגנון המדינה. ראו: תזכורת מזכיר הממשלה, זאב שרף, 29 באוגוסט 1948, בדבר ביקור נציגי הנהלת האוניברסיטה במזכירות הממשלה ב-19 באוגוסט 1948 והאישור של ראש הממשלה לנוסח שהאוניברסיטה ראתה כמבטיח את מעמדה הדומיננטי במדינת ישראל, ג"מ /ג 5544/3653.

המוחלט של המוסד הוותיק להכיר במתן לגיטימציה למוסד הצעיר. יתר-על-כן, המתיחות בין שני המוסדות התעצמה לנוכח העובדה כי חלק מ'היזמים האקדמיים' בתל-אביב היו בוגרי האוניברסיטה העברית, ולמעשה ניצבו לא אחת נגד מוריהם.

האוניברסיטה העברית נקטה מגוון של אסטרטגיות פעולה על מנת להחזיר את המצב לקדמותו, לפני שהתעוררה ה'הפרעה' של 'השחקנים החדשים'. במהלך החיבור אציג את 'השחקנים' שעודדו או חסמו את התפתחותה של האוניברסיטה החדשה ואת ההנמקה שלהם לפעולותיהם בשדה האקדמי. אעשה זאת תוך כדי מיפוי יחסי העוצמה ואסטרטגיות הפעולה בשדה האקדמי בתקופת משבר. מיפוי כזה מאפשר להבין ביתר דיוק את מהותם של הלחצים הפנימיים ושל האינטרסים הספציפיים אשר מופעלים בעיצובם של העקרונות המסדירים של שדה זה, שהוא שדה כוח עצמאי, אך בו בזמן עצמאותו מותנית ביחסיו עם המכלול, כלומר, הוא בא במגע עם קשת רחבה של עקרונות ומוקדי כוח נפרדים שאינם שרויים בהכרח בהרמוניה והם פועלים בעוצמה משתנה, בייחוד בתקופה של בינוי אומה.

עקרונית, עמדתה של האוניברסיטה העברית בשאלת התארגנותו של השדה האקדמי בעשור הראשון להקמת מדינת ישראל היתה כי יש לכוון 'אוניברסיטה לאומית' מרכזית ויחידה השולטת ומפקחת על פעילותם של מוסדות להשכלה גבוהה או אוניברסיטאות ייעודיות (target universities) – כלומר, מוסדות להשכלה גבוהה שישמשו אוכלוסיות ספציפיות או פריפריאליות לאוניברסיטה הלאומית ויוקמו ברחבי הארץ, ואשר יפעלו לצד מוסדות אקדמיים ותיקים, כמו הטכניון ומכון ויצמן למדע, שלא היו בבחינת איום על תחומי פעילותה הדומיננטיים. בתוך כך ייבחנו גבולות יכולתה של המערכת האקדמית לפעול כגוף אוטונומי מול המערכת הפוליטית והמוניציפלית. אסקור את המאמץ לבלום את יוזמתה של עיריית תל-אביב, בראשות חיים לבנון, להקים אוניברסיטה בשנים 1953-1956, ואת פעולתה הנחושה של האוניברסיטה העברית, כאשר המאמץ הזה לא עלה יפה והוכרז על הקמת האוניברסיטה של תל-אביב ביוני 1956, להתערב ולפרק את שיתוף-הפעולה בין הגופים שהיו אמורים להרכיב את האוניברסיטה של תל-אביב, באמצעות אסטרטגיה של הפרד ומשול. תהליך זה הגיע לשיאו בשנת הלימודים 1958/1959 עם שילובו של בית-הספר הגבוה למשפט ולכלכלה באוניברסיטה העברית והפעלתו כשלוחה שלה בתל-אביב. אראה שהמהפך המרשים במעמד האוניברסיטה של תל-אביב התאפשר עקב המהפך שקדם לו במבנה הפוליטי של עיריית תל-אביב ב-1959 והקמתה של קואליציה בראשות שר העבודה לשעבר מרדכי נמיר שהיה לראש העירייה. לכך נוספה התהדקות שיתוף-הפעולה בין הסגל האקדמי שנשאר באוניברסיטה החדשה ובין הדרג הפוליטי המדינתי שתרם גם הוא לחסימת שאיפותיה של האוניברסיטה העברית בירושלים להשיג שליטה מוחלטת בשדה האקדמי.

בין פוליטיקה אקדמית לפוליטיקה פוליטית

בתקופת היישוב פעלה האוניברסיטה העברית כמרכז-משנה אוטונומי, ולמרות ביקורת חריפה מתמשכת של המרכז הלאומי שהלך והתעצם והתגבש, התמידה להחזיק בעמדות

ובתפיסות הטרודוקסיות, שבמרכזן עמדה שלילת 'שלילת הגלות'. ראשי האוניברסיטה הצהירו שוב ושוב שהאוניברסיטה בירושלים היא האוניברסיטה היחידה שהקים העם היהודי לעצמו, והיא מיועדת לשרת לא רק את היישוב בארץ-ישראל אלא את העם היהודי כולו. תפיסה זו הובילה להדגשת 'המצוינות האקדמית' כמשקפת את גישתו של העם היהודי להשכלה גבוהה. לפיכך הסתייגה האוניברסיטה העברית מן הדרישות שיוקמו בתל-אביב פקולטה למשפטים, פקולטה למדעי החברה, פקולטה לחקלאות ומסלול לימודים לתואר ראשון וכן סניף אקדמי פעיל, והיא סירבה לשתף פעולה בהקמתם.

אחד ממוקדי עוצמתה של האוניברסיטה העברית, שאפשרו לה לקיים את האוטונומיה שלה, היה יכולתה לארגן מקורות מימון עצמאיים לאורך זמן שלא היו נתונים למרותם של המרכז הפוליטי היישובי, ההסתדרות הציונית העולמית או הסוכנות היהודית.¹⁰ יוסף בן דוד הגיע לידי מסקנה שהניהול האקדמי באוניברסיטה העברית בתקופת היישוב היה שונה מהניהול בגרמניה, שם הוא היה נתון לשליטת מנהלי המחלקות לחינוך הגבוה במשרדי החינוך של המדינות הפדרליות השונות, ואלה התערבו לא אחת בעניינים אקדמיים. בהיעדרם של מנהלים כאלה בארץ, השלטון העצמי בעניינים אקדמיים באוניברסיטה העברית היה כמעט מוחלט.¹¹

בשנים 1948-1953 שררה מתיחות קשה בין האוניברסיטה העברית לבין המדינה בעניין תביעתה של המדינה להסתגלות אקדמית ופוליטית של האוניברסיטה לתביעותיה. מתיחות זו הסתיימה בסדרה של שינויים פרסונליים במוסדות הניהול של האוניברסיטה,¹² שביטאו את הסתגלותו של המוסד האקדמי לרעיון כי עליו לשרת את האינטרס הפוליטי המדינתי.¹³ האוניברסיטה העברית החלה לפעול כחלק אינטגרלי של המרכז החברתי-הפוליטי שנוצק לפני קום המדינה וביקש למסד ולשעתק עצמו בחברה הריבונית מול השינויים הדרמטיים שהתרחשו בעשור הראשון למדינת ישראל בתחום העלייה ההמונית, קליטתה ויחסי העדות המתגבשים.¹⁴ במוקד יצירתם של יחסי העוצמה והריבוד בחברה הישראלית עמד כינונה

10. משה ליסק ואורי כהן, 'האוניברסיטה העברית כמרכז תרבות אלטרנטיבי ביישוב היהודי בארץ-ישראל', בתוך: חגית לבסקי (עורכת), תולדות האוניברסיטה העברית, ב, ירושלים (בדפוס); אורי כהן, 'מוסדות ניהול האוניברסיטה העברית בירושלים - 1925-1948: תהפוכותיה של החתירה לאוטונומיה מוסדית מוחלטת', שם.

11. יוסף בן דוד, 'אוניברסיטאות בישראל: דילמות של גידול, גיוון וניהול', בתוך: וולטר אקרמן, אריק כרמון ודוד צוקר (עורכים), חינוך בחברה מתהווה: המערכת הישראלית, תל-אביב וירושלים 1985, עמ' 527-562.

12. בין השינויים הפרסונליים: התפטרותו של פרופ' זליג (זאב) ברודצקי מכהונתו כנשיא האוניברסיטה העברית באוקטובר 1951; דחיקתו של ד"ר דוד וורנר סנטור מתפקידו כאדמיניסטרטור האוניברסיטה לתפקיד נטול סמכויות; במקומם מונו פרופ' בנימין מזר לנשיא ופרופ' מיכאל אבן-ארי לסגנו, בתמיכתו של ראש הממשלה דוד בן-גוריון.

13. Uri Cohen, 'The Hebrew University, 1947-1949: The University at War, and War at the University', *The Journal of Israeli History* (forthcoming)

14. משה ליסק, העלייה הגדולה בשנות החמישים: כשלוננו של כור ההיתוך, ירושלים 1999; ירון צור, קהילה קרועה: יהודי מרוקו והלאומיות 1943-1954, תל-אביב 2001, במיוחד הפרק הרביעי: 'המדינה היהודית והתפוצה המרוקנית', עמ' 237-400.

המהיר של החברה המסמיכה (credential society), שחלוקת המשאבים הסימבוליים והאינסטרומנטליים התקיימה בה על בסיס נגישות דיפרנציאלית של שכבת האשכנזים הוותיקים למוסדות להשכלה גבוהה; אלה זיכו אותם בתעודות אקדמיות שהקנו להם יתרונות אשר לא היו זמינים להם קודם לכן.¹⁵

חיבור זה מציב במוקד הדיון את סוגיית התעוררותם של תחרות ומאבק פנימי בין אלה ששלטו בשדה האקדמי ובין אלה שטענו לשליטה בו. תוכן המאבק היה סביב המאמץ להוביל לדפוס התארגנות של מערכת השכלה גבוהה ריבודית בשלב שהמדינה עדיין לא הקימה מנגנון פיקוח מסודר חוקית לעיצוב השדה האקדמי, והפיקוח היה נתון במידה ניכרת להשפעתם של המוסדות הוותיקים להשכלה גבוהה. במרכזם עמדה האוניברסיטה הוותיקה שחתרה למסד דפוס שליטה שעל-פיו היא תפעל כ'אוניברסיטה לאומית' מרכזית אחת שתפקח על המתרחש בשדה האקדמי ותשלוט בו.

מודל 'האוניברסיטה הלאומית' היה אמור להיות מיושם על-ידי הקמתה של רשת מוסדות אקדמיים ייעודיים ברחבי המדינה שלא יקנו תעודות הסמכה אקדמיות מלאות אלא יתמקדו בהכשרה בסיסית של סטודנטים בתחומי ההוראה והמחקר המתקיימים ומוכרים באוניברסיטה הלאומית ועל-ידי צוות מוריה. השלמת התואר האקדמי של הלומדים במוסדות האקדמיים הפריפריאליים תיעשה באוניברסיטה הלאומית וכך יתאפשר פיקוח מונופוליסטי מוחלט על מערך הבחינות ועל מתן תעודות הסמכה אקדמיות. בד בבד תנהל האוניברסיטה הלאומית ביקורת ופיקוח כדי לשמור על הייררכיה ברורה וקבועה בין האוניברסיטה הלאומית למוסדות האקדמיים החדשים.

תביעתה של האוניברסיטה הוותיקה למנוע תחרות בתחום האקדמי מתמקדת בטענתה שהיא חותרת לשמור רמה גבוהה של 'מצוינות אקדמית', לעומת המצב במוסדות החדשים, ובטענה שהמשאבים שהמדינה יכולה להעמיד לרשות ההשכלה הגבוהה הם מוגבלים. התביעה לחתירה למצוינות כוללנית נתנה לאוניברסיטה הוותיקה לגיטימציה להישאר בדרגת במיון הסטודנטים ולתת מענה לדרישה הגוברת של ציבור ממוצא חברתי גבוה להשכלה אוניברסיטאית. משמעותו של תהליך ריבוי זה הוא מאמץ מכוון ליצירת הייררכיה מוצקה בין שני חלקי המערכת האקדמית: אוניברסיטה עיליתית יחידה המכוונת למצוינות כללית, ולצדה מוסד להכשרה טכנולוגית גבוהה (הטכניון) ומוסד המתמקד במחקר במדעי הטבע (מוסד ויצמן למדע), ולעומתם אוניברסיטאות ייעודיות (target universities), מוסדות להשכלה גבוהה המכוונים לאוכלוסיות ספציפיות או פריפריאליות. אברהם יוגב הראה שדפוס הריבוד בין אוניברסיטאות עיליתיות לייעודיות/פריפריאליות אכן התגשם.¹⁶ מאחר שהאוניברסיטה של תל-אביב היתה יוצאת-דופן יחידה הושקעה מרב האנרגיה למניעת גיבושה לכדי מוסד אקדמי אוטונומי.

15. אורי כהן, 'האוניברסיטה העברית בירושלים במעבר מיישוב למדינה: היבטים ראשוניים לצמיחת "החברה המסמיכה" (credential society) בישראל', הציונות, כג (2001), עמ' 297-329.

16. אברהם יוגב, 'ריבוד האוניברסיטאות בישראל והשלכותיו על מדיניות החינוך הגבוה', סוציולוגיה ישראלית, ב, 2 (2000), עמ' 481-498.

הסוגיה התאורטית המרכזית שעולה מכניסתה של האוניברסיטה של תל-אביב לשדה האקדמי והתבססותה כמוסד עצמאי היא בחינתם של גבולות יכולתה של המערכת האקדמית לפעול בתור רכיב אוטונומי מול המערכת הפוליטית, העירונית והמדינתית כאחד.

הסוציולוג פייר בורדייה (Bourdieu) הציב פרמטרים לקביעת גבולותיו ותכניו של המאבק המתקיים בתוככי השדה האקדמי. הוא קבע כי בכל שדה, גם בשדה האקדמי, מתקיים מאבק – שיש לחקור בכל פעם את צורותיו הספציפיות – בין מי שזה מקרוב נכנס לשדה ומנסה לפרוץ בכוח את שערי זכות הכניסה ובין השולט המנסה להגן על המונופול ולסלק מתחרים. בורדייה סבור שמדובר במאמץ לעיצוב מחודש של כללי משחק כוחניים שונים, שיש להם ביטוי בשליטה על משאבים פוליטיים וכלכליים ניכרים וגם בהשפעה על עיצוב מוסכמות ורעיונות המתחרים ביניהם על ההגמוניה באותו תחום. חלק ניכר מאנרגיות המאבק מופנה למניעת נגישות לתגמולים ולסיפוק אינטרסים ספציפיים,¹⁷ ומי שלא עבר תהליכי הכשרה ממושכים של כניסה לשדה האקדמי אינו תופס אותם.¹⁸

בספרו 'האדם האקדמי' (*Homo Academicus*) שרטט בורדייה את פני האקדמיה בצרפת. לטענתו, מתקיימת סתירה משמעותית בין הדימוי 'הטהור', האובייקטיבי והלא-חומרי של המערכת האקדמית, ובין מה שמתרחש בה בפועל. למעשה, זוהי זירת קונפליקט שמתנהלים בה מאבקים על הייררכיה, עוצמה, יוקרה, ובעלות על נכסים אינטלקטואליים ועל משאבים חומריים. המאבקים באקדמיה מתנהלים בכמה מישורים. ראשית, מאבק על עצם הכניסה למערכת. זהו מאבק על הגדרת הגבולות של תחום המחיה האקדמי, על הזכות לעסוק בהבניית מציאות ועל הסמכות ללמד סטודנטים ולהעניק תארים. שנית, מאבק על המיקום במדרגי המערכת ובסולם הסטטוס האקדמי. זהו מאבק שבקצהו האחד מצוי המעמד השולי ובקצהו האחר המעמד המרכזי והמוביל החותר לשעתק את השקפותיו. שלישית, המאבק מתנהל במישור הפונקציונלי. זהו מאבק על מילוי פונקציות משמרות לעומת פונקציות חדשניות. יציבות וסתגלנות ניצבות אל מול יצירת תרבות שכנגד, תסיסה והכנסת יסודות של אי-ודאות למערכת האקדמית.¹⁹

כניסתו של 'שחקן' חדש לשדה האקדמי מצביעה על ניסיון להפר את מאזן יחסי הכוחות בין הסוכנים או המוסדות המעורבים במאבק ומתוך כך על חתירה לחלוקה מחודשת של ההון

17. תגמולים וסיפוק אינטרסים ספציפיים מתקיימים בכל שדה על-ידי יצירת מערכי תגמולים של חלוקת יוקרה ומשאבים אינסטרומנטליים, שמכירים בהם גם השולטים בשדה וגם המערערים על שליטתם. התגמולים מחולקים בין מספר רמות: הרמה האחת היא הרמה הכללית, המגיעה לתודעת הציבור הרחב, כגון פרס נובל ופרס ישראל. אולם מרבית הפרסים וסיפוק האינטרסים הם פרטיקולריים וייחודיים לתחומי הידע השונים. וכך, פרסים שמקבל היסטוריון אינם שווים ערך לאלה שמקבל חוקר במנהל עסקים וגם אינם בני החלפה. עם התגמולים האלה נמנים פרסומים בכתבי עת, השתתפות בוועידות מקצועיות ובוועדות המקצות את משאביו של התחום המדעי המסוים, ועוד.

18. Pierre Bourdieu, 'The Social Space and the Genesis of Groups', *Theory and Society*, 14, 6 (1985), pp. 732-744

19. Pierre Bourdieu, *Homo Academicus*, Stanford, CA 1988

הספציפי שהצטבר במהלך המאבקים הקודמים. מבנה השדה הוא אפוא מצב יחסי הכוחות המתחרים להשיג את המונופול על האלימות הלגיטימית (סמכות ספציפית) כדי לשמר את חלוקת ההון הספציפי, המאפיין את השדה, או לחולל בה הפיכה. בורדייה קובע כי במצב מוגדר של יחסי הכוחות, אלה שיש להם מונופול מוחלט פחות או יותר על ההון הספציפי לשדה, שהוא בסיס לעוצמה או לסמכות הספציפית המאפיינת את אותו שדה, נוטים לאסטרטגיות של שימור; בשדות המייצרים נכסי תרבות, אסטרטגיות אלה מגינות בדרך-כלל על האורתודוקסיה. לעומת זאת, אלה שאין להם מונופול ולפיכך ההון שברשותם אינו רב (בדרך-כלל מדובר באלה שזה מקרוב באו והם על-פירוב הצעירים יותר) נוטים לאסטרטגיות של הפיכה – אסטרטגיות של כפירה, הטרודוקסיה, הנתפסת כניתוק חמור (הכרוך בדרך-כלל במשבר) מן הדוקסיה, ובכך מוציאים את השולטים משתיקתם ומאלצים אותם לחבר את נאום ההגנה של האורתודוקסיה.²⁰

כללו של דבר, לדעת בורדייה, לא הפוליטיקה הלאומית קובעת את פניו של ה'הומו אקדמיקוס', האדם האקדמי. אדרבה, הסטטוס האקדמי שלו מעצב את המיקום במפה הפוליטית ואת פני המערכת האקדמית גם יחד. בורדייה מדגיש שהסטטוס האקדמי הוא גורם המפתח בקביעת עמדה הן כלפי המדינה והחברה הן כלפי המערכת האקדמית: חוג, פקולטה או מוסד מדעי מתחרים.

במאמר זה אבקש להציג את ההשערה כי אף-על-פי שבורדייה מקבל את הטענה שזירת המאבק יכולה להתנהל בתחומי האקדמיה בלבד או להתפשט לעבר הממסד הפוליטי ולרחוב, לציבוריות, והיא מושפעת מכך שלגופים ולמוסדות חוץ-אקדמיים משאבים רבים יותר להציע לאקדמיה, הרי שבאשר לרכיב האוטונומי של השדה האקדמי אקבע כך: ככל שעוצמתם היחסית של השחקנים האקדמיים החדשים חלשה אל מול הממסד האקדמי הוותיק שהם מבקשים להכניע, כלומר שיכיר בלגיטימיות של פעולתם בשדה, אזי עוצמתה של המעורבות הפוליטית נעשית דומיננטית ובוטה יותר בעיצוב דמותו של 'ההומו אקדמיקוס' וכך גם פוחתת השפעתם של פעילותו ושל הסטטוס האקדמי שלו. מתוך כך ניתן להבין את הרלוונטיות של טענתו של שמואל נח אייזנשטדט המאירה בהארה אמביוולנטית את הרכיב האוטונומי בפעילותם של האינטלקטואלים ומוסדותיהם:

ככל שהחברה מפותחת יותר מבחינה מבנית, כלכלית וטכנולוגית – כן גדלה תלותן של האליטות הפוליטיות במשאבים הטכניים, בידע ובמיומנויות של קבוצות מומחים שונות. מומחים אלה קשורים בקשרים אישיים ומקצועיים לקבוצות ומוסדות אינטלקטואליים. ואולם נסיבות אלו גם נוטות לחזק את האמביוולנטיות של האינטלקטואלים ביחס לסמכות וכן לעשותם נוחים יותר לכניעה מוחלטת בפני השלטונות ולהפקרת הזהות האוטונומית.²¹

20. פייר בורדייה, 'על כמה מתכונות השדה', הרצאה ב-École normale supérieure בנובמבר 1976 לפני קהל של פילולוגים וחוקרי תולדות הספרות. תרגום מצרפתית: ניצה בן-ארי.

21. שמואל נח אייזנשטדט, אינטלקטואלים ומסורת, ירושלים 1973, עמ' 31.

אסכם ואטען כי אחד ממאפייניו הבולטים של המאבק הספציפי להקמת אוניברסיטה חדשה בתל-אביב היה בכך שהוא לא התקיים בלעדית בשדה האקדמי. גורלו של המאבק נגזר במידה רבה מיכולתו של כל צד לגייס 'שחקנים' מחוץ לשדה האקדמי – משדה הפוליטיקה ומשדה החברה. המעורבות הפוליטית בשדה האקדמי הפכה לגורם שהיתה לו משמעות לעצם קיום המאבק, כלומר פתיחת המוסד האקדמי החדש והאינטנסיביות של המאבק ותכניו – ולתוצאותיו. הכוחות המשמרים, שהם האוניברסיטה העברית בירושלים ותומכיה הפוליטיים, וכוחות השינוי, שהם עיריית תל-אביב והסגל האקדמי שהתרכז באוניברסיטה החדשה, חתרו ללא לאות לגייס אישים ומוסדות משדות אחרים כדי שיכריעו בקונפליקט על זכות הכניסה של שחקנים חדשים לשדה ועל שינוי ההסדרים המקובלים בארגונו.

האוניברסיטה של תל-אביב בתקופת חיים לבנון: 1953–1959

ב־16 באוגוסט 1953 החליטה מועצת העירייה של תל-אביב להקים מכון אוניברסיטאי למדעי הטבע. בהחלטה שהתקבלה פה אחד גם נאמר ש'מכון זה יהיה הגרעין של האוניברסיטה העתידה'.²² זמן קצר לאחר מכן מינתה האוניברסיטה העברית ועדה לבירור השאלות שעוררו התוכניות להקמתה של אוניברסיטה בתל-אביב.²³ ממסקנותיה של ועדת הבירור, שפעלה כחודשיים (17 בספטמבר–22 בנובמבר 1953), עולה כי הוועדה קבעה שיש לשקול את האפשרות שהאוניברסיטה העברית תקבל על עצמה אחריות אקדמית לאוניברסיטה שתקום בתל-אביב, ותקבע את קצב התפתחותה עד שתגיע לרמה מדעית מתאימה. כמו כן קבעה הוועדה שטיבם של היחסים העכשוויים בין האוניברסיטה ובין המכון למדעי הטבע, וגם בין המכון לתרבות ישראל שהקמתו עמדה על הפרק, אינו מאפשר פיקוח יעיל. מכל מקום, קבעה הוועדה, 'הצעדים שכבר ננקטו ע"י שלטונות העיריה – וכן הצעדים שעומדים לנקוט בהם בעתיד הקרוב – בקשר לגיוס אמצעים להקמת האוניברסיטה בת"א, עשויים במרוצת הזמן לפגוע קשה באינטרסים החיונים של האוניברסיטה העברית בירושלים'.²⁴

ד"ר יהושע פראוור, שנמנה עם חברי ועדת הבירור, הגיש לפרופ' בנימין מזר, הרקטור ונשיא האוניברסיטה העברית, מסמך שכותרתו 'הקמת סניף אוניברסיטאי בת"א', ופורטה בו אסטרטגיה כוללת לשמירת מעמדה המרכזי של האוניברסיטה העברית בתחום ההשכלה הגבוהה.²⁵ פראוור הניח כי בתל-אביב יקום מוסד אוניברסיטאי, 'עם או בלי השתתפות

22. המכונים האוניברסיטאיים בתל-אביב, ידיעון, א (סיוון תשט"ז/מאי 1956).

23. חברי הוועדה היו: פרופ' מיכאל אבן-ארי (יו"ר), ד"ר צבי אדר, ד"ר שלמה בריימן, י' הופמן, אדוארד י"י פוזננסקי, ד"ר יהושע פראוור וישראל איגרא. אשר רשף, מזכיר הנהלת האוניברסיטה, היה מרכז הוועדה. הוועדה פעלה כחודשיים: בין 17 בספטמבר ל־22 בנובמבר 1953.

24. ראו: חומר לישיבת ועדת הקבע ביום 22 בנובמבר 1953 לסעיף 'מוסדות השכלה גבוהה', ארכיון האוניברסיטה העברית, תיק מס' 1000, 'אוניברסיטה שנייה בתל-אביב'.

25. ד"ר יהושע פראוור לנשיא ורקטור האוניברסיטה, פרופ' בנימין מזר, מסמך פרטי ובכתב יד, ללא תאריך (כנראה מסוף 1953), כחלק ממסקנותיו כמשתתף בוועדת הבירור. ארכיון האוניברסיטה העברית, תיק מס' 1000, 'אוניברסיטה שנייה בתל-אביב'.

האוניברסיטה העברית, בגלל קצב גידולה המהיר של תל-אביב, עליונותה הכלכלית ומרכזיותה במדינת ישראל, וגם מטעמי יוקרה של ראשי העיר. מוסד זה יציב איום מתמיד על האוניברסיטה העברית, שכן לאחר הקמתו ילך ויקטן מספרם של הבאים ללמוד בירושלים. התהליך הבלתי-נמנע של התרחבות הפעילות האקדמית בתל-אביב מציב לפני האוניברסיטה העברית שתי אפשרויות: הסתגרות והתעלמות מהמתרחש סביבה בתחום האקדמי, או התפשטות והרחבת השליטה מעבר לירושלים. האסטרטגיה הראשונה, והמועדפת פחות בעיני פראוור, עלולה להוביל להקמתו של מוסד אוניברסיטאי עצמאי בתל-אביב בתוך פרק זמן קצר, שרמת הלימודים והמחקר בו תהיה נמוכה ביותר עקב מחסור בכוח אדם מתאים ובאמצעי הוראה ומחקר. רמת הלימודים הנמוכה לא תמנע מהאוניברסיטה החדשה לעסוק במינוי סגל הוראה שיישא את כל התארים האוניברסיטאיים. לכן עלולה להיווצר במערכת ההשכלה הגבוהה התמונה הבאה: 'בתור מוסד נפרד ישבור הנ"ל את העמדה המונופוליסטית של האוניברסיטה העברית לחינוך גבוה בארץ. חוסר בכוחות הוראה, בפקידות, עורכי דין וכו' ימנע פעולה מצד האוניברסיטה העברית המבטיחה מעמד עדיף לתלמידיה, בוגריה ומוריה. הטענה "רחצנו כפינו בניקיון" תתפרש בחוץ כמעשה חבלה גרידא ולא תשנה שום דבר במצב הריאלי של העניינים'.

האסטרטגיה השנייה, המועדפת בעיני פראוור, היתה התפשטות מהירה והרחבת השליטה של האוניברסיטה העברית בכל רחבי המדינה. כך תוכל האוניברסיטה העברית להבטיח את רמת הלימודים בהשכלה הגבוהה בישראל ולפקח הדוקות על הנעשה בכל המוסדות האקדמיים שיוקמו במדינה. אם תבחר האוניברסיטה באסטרטגיה זו יושגו המטרות הבאות: ראשית, תוכר העובדה כי האוניברסיטה העברית היא מוסד אקדמי בכיר ומרכזי שיש לו סניף בתל-אביב, ובעתיד גם בחיפה ובמקומות אחרים שיתעורר בהם הצורך. שנית, האוניברסיטה תחתור ליצירת מערכת יחסים אקדמית חוקית שתבטיח את אחדותו של מפעל ההשכלה בישראל, בשליטתה. שלישית, האוניברסיטה העברית תפעל במכוון ובהתמדה לשמור על עליונותה המובהקת בתחומי מחקר ולימוד מסוימים.

תוכנית הפעולה שהציע פראוור היתה אמורה להימשך כחמש שנים; בתום פרק זמן זה יוקם בתל-אביב, במימונה של עיריית תל-אביב ובפיקוחה האקדמי המלא וההדוק של האוניברסיטה העברית, מוסד אקדמי שייקרא 'האוניברסיטה העברית - תל-אביב'. במוסד זה תקום פקולטה למדעי הרוח ובה ילמדו הסטודנטים לתואר ראשון בהיקף מלא. הלימודים לתואר ההמשך, מוסמך ודוקטור, יתקיימו אך ורק באוניברסיטה העברית. פראוור ציין שהמכשול המרכזי לכך שלא יתפתח בתל-אביב מחקר אקדמי לתארים גבוהים הוא היעדר ספרייה ענפה. תוכניות הלימודים, תוכן הקורסים ומבנה המוסד יעוצבו על-פי התבנית המקובלת באוניברסיטה העברית ויתרכזו אך ורק בלימודי תואר ראשון. פראוור הוסיף וציין:

צעד אחד חשוב לקראת הבטחת 'הגמוניה' של ירושלים. יש לקבוע את העיקרון: ירושלים תקבל את המורים הטובים ביותר [...] יש לשמור על עקרון: מורה מצטיין בתל-אביב יועבר להורות בירושלים [...] בחינות הסיום תערכנה בירושלים בלבד. ת"א יכולה

ליצור ספריה של Textbooks, אולם בשום פנים זה לא יספיק לבחינות סיום רציניות. תלמיד תל-אביבי יצטרך למצוא אפשרות [להגיע] לחודשיים לפני הבחינה לירושלים ולהבחן בתוכה.

תוכניתו של פראוור להרחבת פעילותה של האוניברסיטה העברית לא יושמה מיד, ועיכוב זה היה קריטי. ראשי האוניברסיטה העברית היו שקועים בתנופת פיתוח אקדמי והרחבה פיזית מהירה של האוניברסיטה במשכנה החדש בגבעת רם. הם האמינו כי יוכלו לחסום ביעילות ובמהירות כל ניסיון להקים אוניברסיטה בתל-אביב. נוסף על יתרונות של ותק ושל משאבים אנושיים וכלכליים עדיפים הובטחה להם באותה התקופה תמיכתו הבלתי-מסויגת של שר החינוך פרופ' בן-ציון דינור (דינבורג) (מאוקטובר 1951 ועד 1955), שהיה חבר בסגל האקדמי של האוניברסיטה העברית לפני פעילותו הפוליטית במפא"י ואחריה. למעשה, דינור הוביל את המהלך לסיכול הקמתה של אוניברסיטה חדשה וסירב להקצות כספים לפיתוח התשתית להקמת אוניברסיטה בתל-אביב. הוא גרס כי הנסיונות להקים מוסדות אקדמיים עצמאיים ייפסקו מיד עם כינונה של מועצה להשכלה גבוהה. עד לאותם ימים היה כל גוף פרטי או ציבורי יכול להקים מסגרת חינוכית ולכנות אותה בתואר 'אוניברסיטה', ולהעניק תעודות הסמכה ללא פיקוח חיצוני. מועצה להשכלה גבוהה, סבר דינור, שתקום על-פי חוק מדינה, תשלול מהאוניברסיטה של תל-אביב את האפשרות להעניק תארים אקדמיים, שכן היא תצטרך לעמוד בקריטריונים האקדמיים שיקבעו אנשי הסגל מירושלים, ובכך יבוא קצה. דינור דבק בעמדתו זו גם לאחר שפרש מתפקידו כשר החינוך והוסיף להתנגד לקיומה של האוניברסיטה של תל-אביב. עובדה זו עוררה חשש כבד בקרב כל מי שפעלו לקידום הקמתה של האוניברסיטה החדשה, דוגמת ד"ר משה ישי:

ידוע היה, ששר החינוך הקודם [דינור] התנגד לריבוי מוסדות להשכלה גבוהה במדינה, ורצה לבלום את התסיסה שנתגלתה בשטח זה. הוא אף מסר בשעתו הודעה לעתונות – אגב, בלא שום בסיס חוקי לכך – שהממשלה לא תכיר בתעודות להשכלה גבוהה של מוסדות שלא הוכרו על ידה. בעקבות יחסו של השר הקודם, הוכנה והוגשה לכנסת הצעת חוק, שלפיה לא היו יכולים להקים ולפתוח מוסדות חדשים. בכנסת נמצאו מתנגדים להצעת החוק בכל המפלגות, והיא נגנזה.²⁶

בעיריית תל-אביב הוסיפו לפעול למימוש התוכנית להקמת אוניברסיטה, למרות סירוב המדינה והאוניברסיטה העברית לשתף פעולה. ביוני 1954 החליטה העירייה לפתוח בשנת הלימודים תשט"ו את המכון לתרבות ישראל, שיתמקד במדעי היהדות. לתפקיד ראש המכון התמנה פרופ' ישראל אפרת מארצות-הברית, שגם היה אמור להיות הרקטור של האוניברסיטה החדשה. טקס הפתיחה הרשמי של המכון התקיים בבית-הספר 'שבח', ברחוב המסגר, ב-22

26. ד"ר משה ישי, 'לתקנת ההשכלה הגבוהה', דבר, 4 ביולי 1958. ד"ר משה ישי פעל מראשית שנות החמישים למימוש רעיון הקמתה של האוניברסיטה בתל-אביב, והיה היועץ המשפטי שלה בשנים 1965-1973.

בנובמבר 1954. האוניברסיטה העברית התעלמה מן הטקס מאחר שלא היתה מעוניינת לתת לגיטימציה לפעילות המוסד על-ידי נוכחות בכירה. הזמנה לטקס נשלחה לפרופ' בנימין מזר, אך הוא הודיע ביום הטקס עצמו, במברק, כי 'בגלל טרדותי המרובות בקשר לפתיחת שנת הלימודים איני יכול לדאבונני הרב לבוא לתל-אביב הערב'.

ראשי התעשייה והמסחר בירושלים לקחו גם הם חלק בנסיונות לעצור את התפתחותה של האוניברסיטה בתל-אביב, ככל הנראה בעידודם של ראשי האוניברסיטה, שהיו גורם כלכלי משמעותי בשל הקמתו של קמפוס גבעת רם, ובעידודו של דניאל אוסטר, ראש עיריית ירושלים לשעבר (אפריל 1948-ינואר 1951), שהיה חבר בוועד הפועל של האוניברסיטה בשנות החמישים. הללו חששו לפגיעה בכלכלת העיר ובעסקיהם, שכן מוסד אוניברסיטאי בשפלה ימשוך אליו סטודנטים רבים שעד אותם ימים למדו בירושלים, שהיתה המקום המרכזי לרכישת תואר אקדמי מוכר. היה ברור שהכרה ממשלתית באוניברסיטה החדשה תהיה כרוכה בהקצאת כספים לשני המוסדות, הוותיק והחדש, והדבר יפגע קשה במעמדה של האוניברסיטה העברית. מנשה ח' אלישר, נשיא לשכת המסחר בירושלים, שלח ב-25 באפריל 1955 מכתב לארגונים ולמוסדות כלכליים מרכזיים בירושלים וקרא להם להתארגן כדי לסכל את הקמתה של האוניברסיטה בתל-אביב:

מתוך פרסומים שהופיעו בעיתונים מתברר שאנשי ת"א יוזמים הקמת אוניברסיטה נוספת בת"א עבור הסטודנטים תושבי השפלה. לפי מיטב הכרתי עלולה הקמת אוניברסיטה נוספת בת"א לפגוע בהתפתחותה ובקיומה של האוניברסיטה העברית בירושלים, והיות וכיום נמצאים בעירנו יותר מ-1500 תלמידים שמשפחותיהם מתגוררות מחוץ לירושלים, תביא הקמת האוניברסיטה החדשה לנזק כלכלי רציני לבירתנו; יתר על כן תחול התרוצצות למשיכת הפרופסורים והמרצים מהכא להתם [מפה לשם] וגם הממשלה תהיה נאלצת בסופו של דבר לחלק את ההקצבות לחינוך גבוה בין שני המוסדות. בהתחשב עם כל האמור לעיל וכן בהתחשב עם הכספים שהושקעו והעומדים להיות מושקעים בהקמת קרית האוניברסיטה העברית, נדמה לי שטוב יהיה באם הגופים הכלכליים יפעלו למען האוניברסיטה הירושלמית וישתדלו בכל כח השפעתם למנוע את הפיצול שתקלה גדולה נשקפת ממנו. תואיל נא להביא בהקדם הכי אפשרי את הבעיה לפני המועצה [הציבורית למען ירושלים] על מנת שיוחלט על הצעדים שיש לאחוז בהם; לדעתי, רצוי יהיה לשגר משלחת שתתיצב לפני ראש הממשלה ושר החוץ, שר הפנים, שר החינוך ויו"ר הסוכנות היהודית. דרישתנו חייבת להיות, לדעתי, שהממשלה תמנע את הקמת האוניברסיטה החדשה ע"י צעדים תחוקתיים, הן ע"י אי הכרה במוסד החדש והן ע"י מניעת עריכת מגביות בחו"ל.²⁷

27. לעמדה המובעת במכתבו של אלישר הצטרף גם א' פיקובסקי מהתאחדות בעלי התעשיה בירושלים במכתב מ'1 במאי 1955. שני המכתבים היו מיועדים למר גרוסמן, יו"ר המועצה הציבורית למען ירושלים וראש המחלקה הכלכלית של הסוכנות היהודית. ראו: ארכיון האוניברסיטה העברית, תיק מס' 1000, 'אוניברסיטה שנייה בתל-אביב'.

למרות המאמצים האלה, ב־6 ביוני 1956 הודיעה עיריית תל־אביב על הקמת האוניברסיטה של תל־אביב ועל איחודם של המכון למדעי הטבע, המכון לתרבות ישראל ובית־הספר הגבוה למשפט ולכלכלה למוסד אחד. במכון למדעי הטבע היו 70 סטודנטים ו־14 חברי סגל אקדמי, במכון לתרבות ישראל היו 130 סטודנטים ו־22 אנשי סגל, ובבית־הספר הגבוה למשפט ולכלכלה היו כ־1000 סטודנטים ו־84 אנשי סגל.²⁸ אולם בסופם של הדיונים לא נחתם הסכם איחוד בין שלושת הגורמים העיקריים – העירייה, המכונים ובית־הספר הגבוה למשפט ולכלכלה – והוחלט כי רק כעבור שנתיים של פעילות משותפת יוגדרו רשמית היחסים בין המוסדות. הסיבות שהסכם האיחוד לא נחתם היו מהותיות. מתברר שבית־הספר הגבוה למשפט ולכלכלה פתח בדיונים סודיים ונפרדים למיזוגו באוניברסיטה העברית, וב־4 במאי 1959 נחתמה אמנה בינו לבין האוניברסיטה העברית והוא הפך לשלוחה שלה בתל־אביב.²⁹

גם עיתון דבר, עיתונה של ההסתדרות הכללית, הציג עמדה השוללת את הרצון לבסס אוניברסיטה בתל־אביב ויהודה גוטהלף טען כי פתיחת האוניברסיטה החדשה היא חלק מתפיסה קלוקלת של לוקל־פטריוטיזם תל־אביבי המוביל לפגיעה מיותרת באוניברסיטה הוותיקה בירושלים: 'יש ויש לנו ילדים והורים שכל ישראל מצטיירת להם כתל־אביב בלבד [...] בדרך־כלל אין רע בפטריוטיזם מקומי, נוסף לתחושת ארץ המולדת בכלל. לא כן בדביקות לוקאלית תל־אביבית [...] למה תהא עינה של תל־אביב צרה כל כך באחד היתרונות המועטים של ירושלים כעיר אוניברסיטאית'.³⁰ להסתייגות זו נוספו ידיעות על ביטול היוזמה על־ידי גורמים בקואליציה העירונית של חיים לבנון. ימים מספר לפני ההכרזה על הקמתה של האוניברסיטה החדשה התפרסמה במעריב ידיעה כי במועצת העיר תל־אביב עלתה הצעה לחסל את האוניברסיטה בגלל הגידול בגירעון של העירייה. סיעת חרות, שהיתה חלק מהקואליציה העירונית, העלתה הצעה לחסל בהדרגה את האוניברסיטה החדשה וטענה שהעירייה אינה יכולה לעמוד במעמסה הכספית. ההצעה מצאה תמיכה גם במפלגות אחרות, בראשן מפא"י, שסברו כי יש להתרכז בטיפול היסודי והתיכוני בעיר.³¹ ידיעות מעין אלה בשלב זה היו עלולות לפגוע בצורה אנושה בתהליכי הרישום לקראת פתיחתה של האוניברסיטה מאחר שתלמידים פוטנציאליים היו חוששים ומבטלים את השתתפותם במוסד אקדמי העומד לפני סגירה.

28. ראו: ד"ר משה ישי, 'בשירות האוניברסיטה', גבורות: דרכו ופעלו של ד"ר משה ישי, תל־אביב 1975, עמ' 5-9.

29. בהמשך הדברים אדון בשיתוף־הפעולה של בית־הספר עם האוניברסיטה העברית, אולם נדרש מחקר נפרד בשאלה מה היו תהליכי ההכרעה של בית־הספר לזנוח את האוניברסיטה של תל־אביב ולהצטרף לאוניברסיטה העברית.

30. יהודה גוטהלף, 'אוניברסיטאות בישראל מוקדם ומאוחר', דבר, 13 ביולי 1956.

31. 'הגרעון בעיריית ת"א מדאיג – הצעה, לחסל את האוניברסיטה', מעריב, 25 במאי 1956.

ראשית המעורבות הממשלתית – ועדת דוד הורוביץ

ב־22 במאי 1956 מינה שר החינוך והתרבות זלמן ארן ועדה בראשות דוד הורוביץ, נגיד בנק ישראל, לבדיקת המתרחש בתחום ההשכלה הגבוהה בישראל. למעשה, הוועדה לא הוקמה כתגובה ישירה להודעה על הקמת המוסד האקדמי בתל־אביב אלא נועדה לבחון את מכלול היוזמות החדשות בתחום ההשכלה הגבוהה שהחלו לצבור תנופה בהתמדה ואת התרחבותם והתפשטותם של המוסדות שלא היו נתונים לפיקוח ממשלתי – בית־הספר הגבוה למשפט ולכלכלה בתל־אביב, בית־ספר פרטי שנוסד בשנת 1935, ולאחר הקמת המדינה הרחיב את פעילותו בתל־אביב וב־1952 פתח סניף בחיפה; אוניברסיטת בר־אילן, שנוסדה בשנת 1955; המכון האוניברסיטאי למדעי הטבע שהוקם ב־1953 והמכון האוניברסיטאי לתרבות ישראל שהוקם ב־1954 – שניהם בתל־אביב. על אלה ניתן להוסיף מסגרות לימוד חדשות שפעלו בחסותה האקדמית של האוניברסיטה העברית: בית־הספר הגבוה למדעי הרוח ולמדעי החברה שהקימה הסתדרות העובדים בתל־אביב ב־1952 ומוסד דומה שהקימה עיריית חיפה בעיר ב־1954; המכון לידיעת הארץ ע"ש חיים אבשלום שנוסד בתל־אביב בחסות ההסתדרות ב־1953.

הוועדה התבקשה על־פי כתב המינוי לבחון את מצב המוסדות להשכלה גבוהה בישראל, פרט לאוניברסיטה העברית בירושלים, לטכניון בחיפה ולמכון ויצמן למדע ברחובות, בנושאי התכנים האקדמיים הנלמדים, רמת הלימודים, זכויות אקדמיות, הסיוע הממשלתי והציבורי, ויחסי הגומלין בין המוסדות החדשים לאוניברסיטה העברית ולטכניון. במרכזו של הדוח עמד מיפוי מדוקדק של מצב המוסדות האקדמיים מבחינת סגל אקדמי, מספר תלמידים וגודל התקציבים.

הוועדה הגישה דוח פעולה ומסקנות ב־27 בפברואר 1957, עשרה חודשים לאחר שמונתה, על דעת כל חבריה.³² מן הדוח עולה כי באמצע שנות החמישים היתה האוניברסיטה העברית הגורם הדומיננטי בתחום ההשכלה הגבוהה במדינה. בתשט"ז מנה הסגל האקדמי שלה 624 איש ובהם 460 מורים קבועים: 46 פרופסורים־מן־המניין, 54 פרופסורים־חברים, 85 מרצים ו־59 מדריכים. מספר הסטודנטים: 3556. מקבלי תעודות הסמכה אקדמיות בכל התחומים: 462 – 99 מהם קיבלו תואר דוקטור בפילוסופיה וברפואה. הכנסות האוניברסיטה: יותר מ־6.23 מיליון ל"י, כ־52% התקבלו מהממשלה ומהסוכנות היהודית. בטכניון בחיפה, שתחומי פעילותו העיקריים היו הנדסת בניין, ארכיטקטורה, מכונאות ואלקטרוטכניקה, מנה הסגל 430 איש: 19 פרופסורים־מן־המניין, 26 פרופסורים־משנה, 57 מרצים ראשיים, 114 מרצים, והשאר מדריכים ואסיסטנטים. מספר סטודנטים: 1954. ההכנסות: כ־4.1 מיליון ל"י. במכון

32. חברי הוועדה היו: דוד הורוביץ (יו"ר); ד"ר יוסף בורג, שר הדואר; פרץ נפתלי, שר בלי תיק; פנחס רוזן, שר המשפטים; ד"ר משה אבידור, המנהל הכללי של משרד החינוך והתרבות; רב־אלוף (מיל') יעקב דורי, מנהל הטכניון; פרופ' בנימין מזר, נשיא ורקטור האוניברסיטה העברית. דוח הוועדה ראו: ג"מ גל 1674, 28/1/2; הארכיון ההיסטורי של עיריית תל־אביב, חטיבה 4, תיק 7/ח.

ויצמן למדע ברחובות עבדו בסוף 1956 160 מדענים. באותה עת לא התנהלו במכון לימודים סדירים והמוסד התמקד במחקר, שנועד בחלקו לצורכי ביטחון. ההכנסות: 2.93 מיליון ל"י. התמונה משתנה לחלוטין כאשר נפרשים הנתונים על הנעשה במוסדות ההשכלה הגבוהה שפעלו באזור המרכז. באוניברסיטת בר-אילן מנה הסגל האקדמי 42 איש: 13 מרצים קבועים ו-29 מרצים חלקיים. בתשט"ז למדו במוסד זה 80 סטודנטים ובתשי"ז 174. ההכנסות ב-1956/57: 389 אלף ל"י, 325 אלף ל"י (83.5%) מתרומות 'המזרחי' בארצות-הברית ובקנדה.

בבית-הספר הגבוה למשפט ולכלכלה בתל-אביב, ללא הסניף בחיפה, לימדו 103 מרצים: 29 במשרה מלאה והשאר במשרה חלקית; בשנת תשט"ז למדו בו 939 סטודנטים: 424 משפטים, 197 כלכלה, 201 ראיית חשבון ו-117 מדעי המדינה. בתשי"ז למדו בו 1009 סטודנטים. בתקציב בית-הספר צוין שמדובר במוסד פרטי. בשנת תשט"ז היה התקציב 204 אלף ל"י, 165 אלף ל"י (80%) משכר הלימוד. המוסד לא קיבל תמיכה מעיריית תל-אביב. במכונים האוניברסיטאיים מנה הסגל האקדמי 55 מרצים: 10 במשרה מלאה והשאר במשרות חלקיות. במכונים למדו 130 סטודנטים: 70 מדעי הטבע ו-60 תרבות ישראל. התקציב: 357 אלף ל"י, כולו מקופת עיריית תל-אביב.

בסניף חיפה של בית-הספר הגבוה למשפט ולכלכלה למדו בתשט"ז 127 סטודנטים. כדי לקבל תואר בוגר הם למדו שנתיים ראשונות בחיפה ושנתיים אחרונות בתל-אביב. הסגל האקדמי של הסניף מנה 11 מרצים מבית-הספר בתל-אביב, 3 מהטכניון ו-12 מרצים נוספים. התקציב: 50 אלף ל"י, 20 אלף ל"י השתתפות של עיריית חיפה. בבית-הספר הגבוה למדעי הרוח ולמדעי החברה בתל-אביב למדו בשנת תשט"ז 100 סטודנטים ובתשי"ז 88. הסטודנטים קיבלו תואר בוגר לאחר שלמדו בו שלוש שנים ושנה רביעית בירושלים. הסגל האקדמי מנה 19 איש, 17 מרצים מהאוניברסיטה העברית. תקציב המוסד: 18 אלף ל"י.

בדוח קבעה הוועדה כי בגלל מגבלות זמן ומנגנון אין היא יכולה לפסוק לחיוב או לשלילה על המוסדות החדשים. נוסף על כך, קביעת רמתו המדעית והאקדמית של כל אחד מהמוסדות מצריכה מומחיות, שהוועדה 'אינה מייחסת לעצמה'. אולם היא קובעת כי המוסדות הוותיקים, ובהם יותר מ-5000 סטודנטים, כאלף מורים ועובדי מחקר ותקציב ההחזקה שלהם הוא יותר מ-14 מיליון ל"י בשנה, אינם מכשירים את כל כוח האדם הדרוש למדינה: 'אומדן זהיר למדי, המביא בחשבון את צורכיהם של מערכת החינוך המתרחבת והולכת מדי שנה בשנה, של מנגנוני הממשלה והרשויות המקומיות של התעשייה והחקלאות, הצבא, שירותי הבריאות והסעד, הדואר והתחבורה [...], עשוי להביא למסקנה כי יש להרבות את מספר הסטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה ולמדע'.³³ עוד טענה הוועדה כי רוב הסטודנטים באוניברסיטה העברית בירושלים ובטכניון בחיפה באים משכבה דקה של בני היישוב הוותיק, ולכן לא ייתכן מיזוג תרבויות אמיתי בישראל אם לא תגדל נגישותם של העולים החדשים, שהגיעו לאחר קום המדינה, להשכלה גבוהה. הוועדה המליצה להשקיע מאמצים רבים כדי לתת לעולים החדשים עזרה ממשית ולאפשר להם ללמוד במוסדות להשכלה גבוהה ולמדע,

33. דוח ועדת דוד הורוביץ, עמ' 16, ג"מ גל 1674, 28/1/2.

ולהקים מוסדות כאלה סמוך למקום מגוריהם. כלומר, יש להתחשב בצורך לשנות את המבנה החברתי של היישוב במדינה ואת הפיזור הגאוגרפי של האוכלוסייה.

לכאורה עולה כי פתיחתם של מוסדות להשכלה גבוהה באזור שפלת החוף נראתה הכרחית, כיוון שקשיים כלכליים ואחרים מנעו מתושבי תל-אביב והסביבה להגיע לירושלים ולחיפה לצורך לימודים גבוהים, ורבים מתושבי הצפון התקשו אף הם להגיע לירושלים ללמוד בה. הוועדה הציעה לפתור קשיים אלה על-ידי הקמת מוסדות מתאימים להשכלה גבוהה בריכוזי האוכלוסייה הגדולים במדינה. היא המליצה שבמחוז תל-אביב, שמרוכזים בו כ-40% מתושבי המדינה, יקום מוסד להשכלה גבוהה בעל רמה נאותה. הוועדה גם קבעה שאין סיבה שהקמתם של עוד כמה אוניברסיטאות ומכוני מחקר תוריד את הרמה האקדמית, כפי שחששו אנשי האוניברסיטה העברית. הוועדה ציינה ששווייץ, שבה כחמישה מיליון תושבים, שבע אוניברסיטאות ושלושה מוסדות נוספים להשכלה גבוהה, יכולה לשמש דוגמה לישראל.

מהערות הוועדה על מצב האקדמיה בישראל, בייחוד באזור המרכז, התבקשה לכאורה מסקנה ברורה אחת: המדינה, באמצעות מנגנוניה הרבים, תסייע כספית וחוקית למוסדות האקדמיים החדשים הצומחים באזור תל-אביב. אפשר היה להניח שהוועדה תמליץ לשר החינוך והתרבות חד-משמעית לתמוך במדיניותה של עיריית תל-אביב לאיחוד המוסדות להשכלה הגבוהה בעיר לכלל אוניברסיטה אחת. אולם הוועדה בחרה במדיניות שאפשר לכנותה 'הוועדה נמנעת מלדון ב...'. לא חסרות דוגמאות לכך. ראשית, היא נמנעה מלקבוע עמדה בשאלה אם רצוי שהמוסדות להשכלה גבוהה בחלקי הארץ השונים יהיו נפרדים ועצמאיים, ישמשו סניפים של מוסד אקדמי מרכזי, או אולי יתקיימו בארץ מוסדות משני הסוגים האלה. הוועדה סברה כי תפקיד זה שמור למועצה הקבועה להשכלה גבוהה, שטרם הוקמה. שנית, הוועדה לא מצאה לנכון לבדוק במלוא היקפה את בעיית המחקר השימושי במדינה, אף-על-פי שהיא סברה כי מן הראוי לתת את הדעת לתיאום המאמצים ולמניעת כפילויות גם בתחום זה. שלישית, הוועדה טענה ש'אין היא יכולה לחרוץ משפט, לחיוב או לשלילה, על כל אחד מן המוסדות האלה. קביעת רמתו המדעית והאקדמית של כל אחד מהמוסדות מצריכה מומחיות שאין הוועדה מייחסת לעצמה, ודרושה לשם כך תקופת זמן ארוכה יותר משעמדה לרשות חברי הוועדה'.³⁴

בעיקרו של דבר, הוועדה ערפלה ועמעמה את המטרות שנגזרו מכתב המינוי שלה, לפחות בסוגיית מעמדה של האוניברסיטה של תל-אביב.³⁵ ההמלצה המעשית שאימצה היתה

34. שם, עמ' 14.

35. מסקנה זו מנוגדת לעמדה העקרונית שמנחם קליין מציג בספרו בר-אילן: אקדמיה. דת ופוליטיקה (עמ' 46-56). לדעתו, ועדת הורוביץ הביאה לשינוי מפת ההשכלה הגבוהה בישראל, והיא אשר סללה את הדרך לפני מוסדות אקדמיים חדשים, ובראשם אוניברסיטאות בר-אילן ותל-אביב, ועיצבה את חוק המועצה להשכלה גבוהה (עמ' 46). לעומת זאת, על סמך ממצאי אני מבקש לקבוע, לפחות באשר לאוניברסיטה של תל-אביב, כי השפעתה של ועדת דוד הורוביץ היתה שולית: לא היא סללה לפנייה את הדרך – לא להקמתה, לא לביסוסה האקדמי, לא לביסוס תמיכתה של המדינה ולא להכרתה בה כמוסד עצמאי. ממצאי מבוססים על בחינת מצוקתה של אוניברסיטת תל-אביב לפני הקמת הוועדה ובייחוד אחריה, על חוסר

הדרישה לזרז את ההכנות לניסוח הצעה חדשה של החוק להשכלה הגבוהה אשר תונח על שולחן הכנסת. לפי הצעת חוק זו תוקם מועצה להשכלה גבוהה שתטפל באורח קבוע בענייני ההשכלה הגבוהה ובענייני מדע במדינה. במסקנותיה התרכזה הוועדה בעיקר בהרכב המועצה להשכלה גבוהה העתידה לקום, בתקופת כהונתה, בתפקידיה ובסמכותה להכיר במוסדות חדשים להשכלה גבוהה. אולם גם בהמלצה זו לא היה כל חדש, שהרי גם בזמנו של שר החינוך הקודם, פרופ' דינור, דובר על הקמתה של מועצה להשכלה גבוהה והוגשה הצעת חוק בעניין זה לפני הכנסת השנייה, הצעה שעוררה חשש רב בקרב מי שתמכו בהקמתה של האוניברסיטה בתל-אביב.

מנקודת מבטה של האוניברסיטה העברית בירושלים, הוועדה לבחינת מצב ההשכלה הגבוהה בארץ פעלה בהצלחה רבה. אף-על-פי שהוועדה קבעה שיש צורך בהקמת מוסדות אקדמיים נוספים, בייחוד באזור שפלת החוף, היא לא המליצה על צעד יישומי חדש שיהיה בו איום כלשהו על ההגמוניה המוחלטת כמעט של האוניברסיטה העברית. הוועדה לא מצאה טעם להמליץ ברורות לשר החינוך להקצות לעיריית תל-אביב סיוע כספי, או אחר, לאחזקת המוסדות שהיא איחדה לאוניברסיטה. באמצע את המלצות הוועדה נקט שר החינוך למעשה מדיניות של אי-התערבות מדינתית בסכסוך, ובכך אפשר לאוניברסיטה העברית להפעיל את יתרונותיה היחסיים המהותיים בזירה האקדמית כנגד האיום מתל-אביב ולעצב את התחום כרצונה.

ועדות הבדיקה בתל-אביב ומסקנותיהן

ב-24 באוקטובר 1956, בעוד ועדת הורוביץ יושבת על המדוכה, כתב אשר רשף, מזכיר הנהלת האוניברסיטה העברית, מכתב לראש עיריית תל-אביב, ובו הודיע לו כי נשיא האוניברסיטה, פרופ' בנימין מזר, החליט בעצה אחת עם שלטונות האוניברסיטה העברית למנות ועדות סקר מקצועיות לבדיקת המצב במוסדות להשכלה הגבוהה בתל-אביב: המכון למדעי הרוח, המכון למדעי הטבע ובית-הספר הגבוה למשפט ולכלכלה.³⁶ ממכתב זה עולה

החלטיותה של הוועדה בהשוואה למסקנות ועדת שרת ב-1960, ועל ראיונות עם אישים שנמנו עם מקימי האוניברסיטה של תל-אביב: יעקב רברבי, המזכיר האקדמי, פרופ' שלמה סימונסון ופרופ' צבי יעבץ, וכן עם אישים מהאוניברסיטה העברית, דוגמת פרופ' בנימין מזר ועוזרו אשר רשף.

36. אשר רשף לראש עיריית ת"א, חיים לבנון, 24 באוקטובר 1956, הארכיון ההיסטורי של עיריית תל-אביב, חטיבה 4, תיק 7/ח. הוועדה למכון למדעי הרוח: פרופ' אלימלך אורבך (יו"ר), פרופ' שלמה דב גויטיין, פרופ' חיים וירשובסקי, מר ג' ליבס, פרופ' יהושע פראוור, פרופ' נתן רוטנשטרייך, מר י' אבירם (מזכיר). הוועדה למכון למדעי הטבע: פרופ' מיכאל זהרי (יו"ר), פרופ' ישעיהו ליבוביץ, פרופ' שמואל סמבורסקי, ד"ר היינס שטייניץ, מר ישראל איגרא (מזכיר). הוועדה לבית-הספר הגבוה למשפט ולכלכלה: פרופ' בנימין אקצין ופרופ' אלפרד בונה (יושבי-ראש), ד"ר א' אייזנשטדט, מר א' גלבר, פרופ' מ' זילברג, מר ד' עצמון (מזכיר).

שהאוניברסיטה העברית התעלמה באופן רשמי מהכרזתה של עיריית תל-אביב על הקמת אוניברסיטה, והוסיפה לראות במוסדות להשכלה גבוהה בעיר מוסדות נפרדים. נכונותו של חיים לבנון לחשוף את המוסד האקדמי החדש לביקורת מקיפה של האוניברסיטה העברית ומתוך כך לשקול בחיוב את האפשרות של הכפפתו, לפחות זמנית, של המוסד האקדמי החדש למוסד הוותיק משתלבת באסטרטגיה הבסיסית שלו לפעול לקידום הקמתה של אוניברסיטה בעירו גם ללא תמיכה מדינתית-פוליטית בפרויקט. אולם עקב אכילס ביוזמה העירונית היתה שאלת ההכרה בתעודות ההסמכה האקדמיות שתעניק האוניברסיטה של תל-אביב. בשנת 1956 עדיין היה אפשר להכריז על הקמת מוסדות אקדמיים ולהעניק תעודות הסמכה מטעמם ללא אישור מוקדם של המדינה וללא פיקוחה, מאחר שעדיין לא נחקק חוק מועצה להשכלה גבוהה המסדיר את היחסים בתחום זה. החוק עבר בכנסת רק בשנת 1958.³⁷ אולם לאחר הקמת אוניברסיטת בר-אילן ב-1955, הקמת המכונים האוניברסיטאיים בתל-אביב, ההכרזה על האיחוד ביניהם למוסד הקרוי האוניברסיטה של תל-אביב ומסקנות ועדת הורוביץ, ברור היה לכל המעורבים בדבר כי המדינה תהיה חייבת להאיץ את התערבותה החקיקתית. המועצה להשכלה גבוהה שתקום תפקח על המתרחש בשדה ותהיה בה השפעה אקדמית מוחלטת לאנשי האוניברסיטה העברית. משמע שבמוקדם או במאוחר תקיים האוניברסיטה העברית ביקורת מקצועית מקיפה של האוניברסיטה של תל-אביב, ולכן סבר חיים לבנון שיש לחתור לשיתוף-פעולה מוקדם על-ידי הסדרת ההכפפה שמשמעותה קבלת אחריות אקדמית פורמלית לניהול המוסד, גם אם זמנית. אחרת תוכל האוניברסיטה העברית למנוע את ההכרה האקדמית באוניברסיטה של תל-אביב, וכל המפעל האקדמי בתל-אביב, שהוקם בחסות העירייה, עלול לרדת לטמיון, שכן הסיכוי שלא תהיה הכרה מדינתית בתעודותיהם ירחיק סטודנטים מן המוסד האקדמי הזה. לכן קידם לבנון בברכה את פנייתה הרשמית של האוניברסיטה העברית לסקור את הנעשה במוסדות האקדמיים בתל-אביב. הדוחות של ועדות הסקר הוגשו לוועדת הקבע ולוועדה המתמדת של האוניברסיטה העברית. המידע שנאסף בהם מלמד רבות על מצב העניינים האקדמי והניהולי במוסדות התל-אביביים. בישיבת הוועדה המתמדת, שהתקיימה ב-11 בינואר 1957, פירט פרופסור ישעיהו ליבוביץ, מחברי הוועדה לבחינת המצב במכון הביולוגי (המכון האוניברסיטאי למדעי הטבע) של עיריית תל-אביב, את העובדות שהועלו בדוח הוועדה:

הוועדה מצאה בתל-אביב גרעין רציני למכון ביולוגי ברמה אקדמית. מבחינת הצידוד הרי יש בתל-אביב אוסף עשיר של בעלי חיים] ומוצגים וכן גן בוטני מפותח, אשר יוכלו לשמש את צרכי ההוראה ואף כאמצעי למחקר. שני האנשים העומדים בראש הוראת הביולוגיה – ה"ה [ד"ר היינריך] מנדלסון ו[ד"ר יעקב] גליל – הם אנשים אחראים בעלי רמה אקדמית נאותה [...] כך שבסיכום אפשר לראות את המוסד בתל-

37. חוק המועצה להשכלה גבוהה, תשי"ח-1958, ספר החוקים, מס' 261, כ"ח באב תשי"ח (14 באוגוסט 1958), עמ' 191.

אביב כמכון ביולוגי, שתפקידו העיקרי צריך להיות להכשיר מורים לבתי ספר תיכוניים. מוקדם לדבר על פקולטה למדעי הטבע, כפי שעיריית תל-אביב מכנה אותו [...] לעומת זאת, לקוי הצד הארגוני, ופעולתם של גופים כגון ההנהלה, ועדת ההוראה [ו]ועדת המינויים, סמכויותיהם והרכבם לוטה בערפל. גם ארגון הבחינות לקוי ביותר.³⁸

מסקנת הוועדה היתה שאם תימצא דרך לארגון יעיל של הנהלת המוסד ובד בבד תינתן לאוניברסיטה העברית נציגות בוועדות העיקריות – ועדת ההוראה וועדת המינויים – ויבוצעו ההמלצות בדבר ארגון ההוראה, השלמת מקצועות, ספרייה וכו', אפשר יהיה להכיר בשתי שנות הלימוד הראשונות בתל-אביב כשוות ערך לשנתיים הראשונות בלימודי ביולוגיה באוניברסיטה העברית, ואפשר שבמרוצת הזמן תימצא האפשרות לארגן בתל-אביב גם שנה שלישית ולהעניק את התואר בוגר, שהאוניברסיטה העברית תכיר בו אם ירצה תלמיד ללמוד בירושלים לקראת תואר מוסמך. אדוארד פוזננסקי, המזכיר האקדמי של האוניברסיטה העברית, הדגיש במסקנות הוועדה כי מבחינת האינטרס של האוניברסיטה העברית חשוב שהמוסד בתל-אביב יישאר בעיקרו מוסד להכשרת מורים בביולוגיה ובכימיה לבתי-ספר תיכוניים.

באותה ישיבה של הוועדה המתמדת הוסיף פרופ' אפרים אלימלך אורבך, יושב-ראש הוועדה לבדיקת המצב במכון לתרבות ישראל, פרטים על הדוח שנמסר בכתב. הוועדה התרשמה לטובה מאיכות התלמידים, שרובם בגיל גבוה יחסית ובעלי מוטיבציה רבה להשתלמות, בהם תלמידים החפצים לעבור להוראה בבתי-ספר תיכוניים או מורים המעוניינים להרחיב את ידיעותיהם. לעומת זאת, סדרי המוסד היו לדעתה רחוקים מלהניח את הדעת: מ-26 מורים רק שלושה קבועים, ומקצתם אינם מתאימים להוראה אוניברסיטאית. למוסד אין הנהלה של ממש, וכל מבנה ההוראה והבחינות מעורפל ביותר. המוסד מחקה את הטרמינולוגיה הנהוגה באוניברסיטה העברית: מדברים על 'חוגים ראשיים ומשניים', על 'סמינרים' ועל 'בחינות', על 'הוראה' ועל 'תארים', אולם אין תוכן ממשי מאחורי דיבורים אלה. מאחר שקיים בתל-אביב ציבור ניכר של לומדים שאין באפשרותם לעלות לירושלים, ודאי שלא לתקופה של שלוש שנים, הפתרון היחיד הוא פתיחת סניף תל-אביבי של הפקולטה למדעי הרוח של האוניברסיטה העברית. הסניף יעסוק בעיקר בהכשרת מורים לבתי-הספר התיכוניים וילמדו שם לימודי יסוד, ומספר חוגים במקצועות ההוראה בבתי-הספר. המליצה להקים מוסד לשתי שנות הלימוד הראשונות, ואפשרות להשלים את השנה השלישית בירושלים.

מן הדיון בוועדה המתמדת עולה שוועדת הסקר של המכון הביולוגי המליצה כי המכון יימסר לחסותה של האוניברסיטה, אחרי שיונהגו בו השינויים וההשלמות שהיא המליצה עליהם. לא כן המכון לתרבות ישראל, ולכן הציעה הוועדה להקים מוסד חדש. הדוח של הוועדה השלישית סקר את מצבו האקדמי של בית-הספר הגבוה למשפט ולכלכלה.

38. הוועדה המתמדת של האוניברסיטה העברית, 11 בינואר 1957, ארכיון האוניברסיטה העברית.

הוועדה, שבראשה ישבו פרופ' בנימין אקצין ופרופ' אלפרד בונה, מתארת את שיתוף-הפעולה עם הנהלת בית-הספר הגבוה, ובכלל זה סיורים שנערכו בבית-הספר 'שבח', משכנו של בית-הספר. הוועדה הסתמכה גם על חוות הדעת של מורים המלמדים במקביל באוניברסיטה העברית ומכירים מקרוב את בית-הספר הגבוה.³⁹ כאמור, בית-הספר הגבוה נוסד ב-1935 ונפתחו בו מחלקות למשפט ולכלכלה. ב-1950 הוקם בו מכון ללימודי ביקורת חשבונות בשיתוף עם אגודת רואי חשבון מוסמכים, וב-1951 נפתחה פקולטה למדע המדינה ובה שתי מגמות – מגמת מנהל ציבורי ומגמה מדינית. ב-1952 פתח בית-הספר סניף בחיפה אך הקים בו רק מחלקות למשפט ולכלכלה. השיעורים היו מקבילים לשתי שנות הלימוד הראשונות בלבד בבית-הספר בתל-אביב. תקופת הלימודים בכל הפקולטות היתה ארבע שנים. ב-1956 למדו במוסד, כולל תלמידי חיפה, 1106 תלמידים, ולימדו בו 106 מורים. עד סוף שנת תשי"ז קיבלו תעודות גמר 435 בוגרים ב-17 מחזורים. הוועדה גילתה ליקויים חמורים בדרך ניהולו של בית-הספר וברמתו האקדמית:

אין הלימודים במחלקות שונות ובמקצועות שונים בביה"ס הגבוה עומדים על רמה שווה [...] [מחויבת] הקפדה חמורה יותר בבחירת מורים [...] [מחויבת] הרחבה ניכרת ושיטתית של ספרית ביה"ס הגבוה במקצועות הנלמדים בו [...] רק יחידים מבין חבר המורים יכולים להתמסר בעיקר להוראה ולמחקר מדעי [...] [מסקנתם הנחרצת של חברי הוועדה המקצועית היא כי] אין לראות בביה"ס הגבוה מוסד ברמה אוניברסיטאית.

לדעתם, בית-ספר זה איננו אלא מוסד להכשרה מקצועית גבוהה והוא חסר לחלוטין את היסוד של טיפוח המחקר. המלצות הוועדה מכוונות להגברת הפיקוח האקדמי והניהולי של האוניברסיטה העברית על מוסד זה: תמיכה ושיתוף-פעולה בין שני המוסדות. ההמלצות מוצגות כאופרטיביות, ולכאורה מידיות. הוועדה המליצה כי שניים ממורי הפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית, לפי קביעת שלטונות האוניברסיטה, האחד בשטח המשפט הפרטי והשני בשטח המשפט הציבורי, ייעצו להזמנה לשמש יועצים אקדמיים בפקולטה למשפטים בבית-ספר זה וישתפו פעולה עם שלטונותיו בענייני מינויים, קביעת תוכנית ההוראה ואופיה, הבחינות והרחבת הספרייה. שיתוף-פעולה דומה הוצע גם למורי הפקולטה למדעי החברה באוניברסיטה העברית במקצועות הכלכלה ומדע המדינה (סעיף 26).

כוונתם של אנשי ירושלים היתה ברורה. המוסד יכשיר את הסטודנטים שלוש שנים, אך כדי לקבל תואר בוגר במדעי החברה או תואר מוסמך למשפטים, הם יחויבו לעלות לירושלים לשנת השלמה אחרונה באוניברסיטה. 'תלמידי ביה"ס הגבוה, לאחר לימוד מוצלח במשך 3 שנים, [יוכלו] להתקבל לביה"ס קפלן [הפקולטה למדעי החברה בירושלים] עם זכות סיום התואר הראשון אחרי שנה אחת'. הוועדה גם המליצה שהאוניברסיטה העברית תסייע לבית-הספר לעבד תוכנית ושיטת לימודים שש שנתית, שרק בסופה תהיה הצדקה עניינית להעניק

39. דוח הוועדה לסקר מצבם של המוסדות להשכלה גבוהה בתל-אביב בתחום מדעי החברה והמשפטים, 23 בינואר 1957, הארכיון ההיסטורי של עיריית תל-אביב, חטיבה 4, תיק 7/ח.

למסיימים תואר של 'מוסמך למשפטים'. בעלי תואר זה יתקבלו כתלמידי מחקר באוניברסיטה העברית בדומה למוסמכי האוניברסיטה. בעתיד, הציעה הוועדה, מורי הפקולטה למדעי החברה בירושלים ישתפו פעולה עם שלטונות בית-הספר הגבוה ויוכנסו שינויים נוספים באופי הלימודים כדי שתהיה הצדקה עניינית להענקת תואר ראשון בבית-הספר. רק לאחר שיושג שלב זה יהיו רשאים בעלי התואר הראשון בבית-הספר הגבוה להמשיך בלימודים באוניברסיטה העברית לקראת התואר השני בדומה לבעלי תואר ראשון של האוניברסיטה העברית.

הוועדה המתמדת של האוניברסיטה העברית שבה והתכנסה ב-29 בינואר 1957 ובסדר יומה היה כלול סיכום הדיונים בסוגיית המוסדות בתל-אביב. פרופ' בנימין מזר, נשיא האוניברסיטה ויו"ר הוועדה, פתח את הדיון והסביר את האחריות הממלכתית המוטלת על האוניברסיטה העברית לעשות למען ההשכלה הגבוהה בתל-אביב. לטענתו, במאמץ מסוים אפשר לעזור למכונים האוניברסיטאיים בתל-אביב בעצה ובהדרכה, כדי שיגיעו לרמה אקדמית מתאימה, ובמרוצת הזמן תוכל האוניברסיטה העברית לקבל על עצמה את האחריות האקדמית לנעשה שם, עד כדי קבלת המוסדות לחסותה. כוונת האוניברסיטה העברית היתה להביא את המוסדות בתל-אביב לדרגת קולג' המעניק תואר ראשון. הדבר יפתור את שאלת התלמידים שאינם יכולים לעלות לירושלים ואת בעיית המחסור במקומות לימוד במדעי הטבע, ואולי גם יעזור לקליטתם של אנשי מדע מקרב העולים החדשים. מזר הציע להפריד בין המכונים האוניברסיטאיים בתל-אביב ובין בית-הספר הגבוה למשפט ולכלכלה, שרמתו ירודה מדי. פרופ' אקצין שלל את ההצעה וטען שרמתו של מוסד זה גבוהה מרמתו של המכון לתרבות ישראל, ומספר תלמידיו גדול יותר, ולכן אין שום סיבה שהאוניברסיטה העברית לא תציע לו שיתוף-פעולה בדומה לשיתוף-הפעולה עם המכונים של עיריית תל-אביב. אקצין סבר כי האוניברסיטה צריכה לנסח את הצעותיה כך שכל המוסדות האקדמיים בתל-אביב יוכלו להשתלב בה.

תמיכה במפעל האקדמי בתל-אביב ואהדה כלפיו הביעו גם רבים מהפרופסורים האחרים. פרופ' אבן-ארי ראה לנגד עיניו שינוי שמה של האוניברסיטה העברית לאחר נטילת האחריות האקדמית למוסדות בתל-אביב: האוניברסיטה העברית תיהפך מ'אוניברסיטה עברית בירושלים' ל'אוניברסיטה עברית בישראל', אשר לה קריות בירושלים ובתל-אביב. פרופ' בונה הדגיש את האפשרויות הקיימות באוניברסיטה העברית שלא היו לפני שנים אחדות, גם כוחות הוראה צעירים החוזרים מהשתלמות בחוץ לארץ וגם בניינים היכולים לאפשר פעולה ענפה יותר. ראש החוג ללימודים קלאסיים, פרופ' חיים וירשובסקי, היה שותף לדעותיהם: 'בכל הדו"חות בא לידי ביטוי הרצון לעזור, לסייע ולשתף פעולה עם המוסדות בתל-אביב. גם ה"ה פולוצקי, ורטהיימר ורביקוביץ מצדדים בשיתוף הפעולה עם מוסדות תל-אביב, וקבלת אחריות אקדמית על-ידי האוניברסיטה העברית'.⁴⁰ ב-29 בינואר 1957

40. הוועדה המתמדת של האוניברסיטה העברית, 29 בינואר 1957, ארכיון האוניברסיטה העברית.

הגישה הוועדה המתמדת לסנאט האוניברסיטה ארבע הצעות; הסנאט קיבלן ביום הבא ללא כל שינוי. כל ההצעות משקפות אהדה של הפרופסורים מן השורה למוסדות בתל-אביב. ב-14 במרס 1957 כתב פרופ' בנימין מזר לחיים לבנון והודיע על החלטותיו של סנאט האוניברסיטה מ-30 בינואר 1957 בעניין המוסדות להשכלה גבוהה בתל-אביב:

(1) הסינט מקדם בברכה את פיתוח האפשרויות למתן השכלה גבוהה בתל-אביב. (2) הסינט ממליץ שהאוניברסיטה תתן את ידה, במידת אפשרויותיה ותוך שמירה קפדנית על הרמה האקדמית, לפיתוחם של מוסדות להשכלה גבוהה בתל-אביב. (3) הסינט ממליץ, שבכל מקרה ומקרה כאשר ייקבע על-ידי השלטונות המוסמכים של האוניברסיטה, שהתביעות האקדמיות באו על סיפוקן, תהיה האוניברסיטה מוכנה להכיר בהכשרה הניתנת על-ידי מוסדות אלה. (4) הסינט מבקש מאת הוועדה המתמדת והוועד הפועל, שידאגו ליצירת תנאים נאותים לביצוע ההמלצות הנ"ל.

נוסף על כך כתב על החלטה שהתקבלה בסנאט ב-11 בפברואר 1957 ברוב קולות:

(א) אם עיריית ת"א סבורה, שעליה להקים בתל-אביב מוסד ללמודים בכיוון התואר הראשון ב"א ולהעמידו על רמה אקדמאית ראויה, יהיה הסינט מוכן לסייע לעירייה מתוך עין יפה בעצתו ובנסיונו. (ב) בנסיבות הקיימות כיום אין האוניברסיטה יכולה לקבל עליה את האחריות להנהלת מוסד כזה.⁴¹

בהתאם לסעיף 4 בהחלטות הסנאט תואמה פגישה בין פרופ' מזר ונציגי האוניברסיטה העברית ובין חיים לבנון ונציגי עיריית תל-אביב בבית ציוני אמריקה ב-26 במאי 1957. בתחילת הדיון דחה פרופ' מזר את טענת חיים לבנון כי אין לקיים את הדיון ללא השתתפות באי-כוח בית-הספר הגבוה למשפט ולכלכלה, שהרי גם הם נכללים באוניברסיטת תל-אביב. מזר סירב לכנות את איחוד המוסדות בתל-אביב בשם 'אוניברסיטה'. הוא אמר שבביקורם האחרון אצלו עמדו באי-כוח של בית-הספר למשפט ולכלכלה על כך שאין לבאי-כוח של העירייה סמכות לדבר בשמם מאחר שלמוסדם יש הנהלה מיוחדת ואין הוא כפוף להחלטות העירייה. לדבריהם, הם רק נכללים בכותרת 'אוניברסיטת תל-אביב'. מזר ביקש להבהיר כי האוניברסיטה של תל-אביב היא יצירה פיקטיבית של העירייה שאין מאחוריה ממש, ולכן הוא מנהל מגעים נפרדים עם חלקיה השונים. אשר רשף הוסיף וטען כי מאחר שלמכונים ולבית-הספר הגבוה הנהלות נפרדות, רצוי מבחינה מעשית לקיים דיונים נפרדים. למעשה, אנשי האוניברסיטה העברית צמצמו את הדיון לעניין המכון הביולוגי הפדגוגי בלבד, ולא הזכירו כלל את המכון לתרבות ישראל, אף-על-פי שראש המכון ורקטור האוניברסיטה, פרופ' ישראל אפרת, נכח בפגישה.

פרופ' מזר טען שהאוניברסיטה העברית מוכנה לשתף פעולה עם המכון הביולוגי הפדגוגי, לסייע לו ולהביא לביסוס רמתו, אולם הדבר יהיה כרוך בהוצאות ניכרות. לפי הערכתו

41. פרופ' מזר לחיים לבנון, 14 במרס 1957, הארכיון ההיסטורי של עיריית תל-אביב, חטיבה 4, תיק 7/ח.

הראשונית נאמדה ההשקעה בשנה הראשונה בסכום של 400 אלף ל"י. סכום זה היה גבוה מכל ההקצבה העירונית לאוניברסיטה של תל-אביב, והדבר היה ידוע היטב לפרופ' מזר, שהיה חבר הוועדה לבחינת מצב ההשכלה הגבוהה בישראל. חיים לבנון אמר שמצבה הכספי של העירייה קשה והממשלה אינה מקציבה כספים למכונים האוניברסיטאיים. פרופ' מזר השיב כי תמיכת הממשלה לאוניברסיטה העברית אינה כה ניכרת, בין השאר בהתחשב בשער החליפין של כספי התרומות שהיא מקבלת במטבע זר, במחקרים האזרחיים והבטחוניים הנערכים באוניברסיטה בהזמנת המדינה, ובהיענותה של האוניברסיטה לבקשתה של המדינה למלא צרכים שוטפים הכרוכים בהוצאות ניכרות. אשר לנושא שעל הפרק, אמר, 'נראה שהדרך היחידה בה אפשר יהיה להבטיח את פיתוחו של המכון היא על-ידי שילובו בפקולטה למדעי הטבע של האוניברסיטה העברית. בדרך זו אפשר יהיה להבטיח שרותים והוראה במקצועות פונקציונליים בלי להכנס להוצאות בסיכונים כה ניכרים שאי אפשר יהיה לשאת בהם. דרך אחרת אינה נראית מעשית ביותר'.⁴²

בפועל לא יצא דבר מפגישה זו ומן ההצהרות על שיתוף-פעולה בין שני המוסדות. האוניברסיטה העברית לא הכירה כלל באפשרות שתקום בתל-אביב אוניברסיטה עצמאית, ופרופ' מזר הציג כתנאי ראשון את השילוב המוסדי המוחלט שלה באוניברסיטה העברית. חיים לבנון היה מוכן לקבל את מרותה האקדמית של האוניברסיטה העברית על האוניברסיטה שהקים אולם הוא לא יכול להתחייב לתקציב שנתבע ממנו.

שלילת הלגיטימציה מהאוניברסיטה החדשה

ההכרזה על הקמת אוניברסיטה חדשה עוררה עניין בקרב הסגל האקדמי באוניברסיטה העברית, שכן נפתח פתח לתעסוקה אפשרית, מלאה או חלקית, במוסד החדש אלא שהאוניברסיטה העברית ערמה קשיים על דרכו של הסגל האקדמי המיומן שהיה מעוניין ללמד בה. מאחר שהאוניברסיטה העברית היתה מקור עיקרי, אם לא בלעדי, לגיוס כוח אדם אקדמי בישראל, מדיניות זו העידה על רצון להטות את כיוון התפתחותה של האוניברסיטה החדשה לרמה אקדמית נמוכה. למשל, פרופ' יצחק בער, מומחה לתולדות היהודים ולהיסטוריה כללית בימי הביניים באוניברסיטה העברית, פנה לאדוארד פוזננסקי, המזכיר האקדמי של האוניברסיטה, בבקשה שיבהיר את עמדתה של האוניברסיטה כלפי המוסד בתל-אביב, וציין שישקול את צעדיו בדבר המלצה והפניה של מורים לתל-אביב בהתאם לתשובה שיקבל. בתשובתו כתב פוזננסקי:

42. סיכום פגישה שכתב אשר רשף, מזכיר הנהלת האוניברסיטה, והועבר לעיונו של פרופ' מזר: 'משיחה שהתקיימה ביום 26.5.57 בהשתתפות באי כח האוניברסיטה: פרופ' ב. מזר, פרופ' ח. הלפרין, מר ש. מירון, מר א. קליר, מר א. רשף. באי כח עיריית ת"א: מר ח. לבנון, פרופ' אפרת, מר ב. כדורי'.

הנני משיב למכתבך מיום 21.3.1957. איני יכול לתת תשובה 'רשמית', שהרי האוניברסיטה לא קבעה פוליטיקה רשמית בדבר מתן המלצות לגבי מורים שהמוסד התל-אביבי מבקש למנות. אוכל רק להביע דעה פרטית, שהיא אמנם מבוססת על ידיעה די מפורטת של המתרחש במוסד התל-אביבי. אני הייתי נזהר מאוד מלהמליץ על המועמד הנזכר, לא מפני שאיננו מוכשר להורות את המקצוע, אלא מפני שעל סמך המלצה כזו עלול המוסד להטיל על המורה תפקידים העוברים במידה רבה מאד את סמכותו. ידוע לי מקרה, כאשר למורה – שלפי מעמדו היה יכול להתמנות אצלנו לאסיסטנט מן המניין – הוצע – לא פחות ולא יותר – אלא להיות המורה הראשי והמרכזי ללימודי היסטוריה ישראלית בשלב השני, דהיינו לימודי מ"א! לאור המצב השורר כעת במוסד התל-אביבי [...] נראה לי שמוטב לנו להיזהר ביותר מלתת גושפנקא כלשהי למוסד ההוא, גם לא בצורת המלצות למורים.⁴³

האוניברסיטה הוותיקה גם המעיטה בערכם של אנשי הסגל האקדמי בתל-אביב, ובייחוד במעמדו של פרופ' ישראל אפרת, הרקטור החדש שמינה חיים לבנון.⁴⁴ יחס מזלזל נועד גם לחסום את הקשר של האוניברסיטה של תל-אביב עם אישים מאגודות הידידים של האוניברסיטה העברית ברחבי העולם שיכלו לשמש גם מקור של סיוע כספי לביסוסה של האוניברסיטה החדשה. ברנרד צ'ריק, המזכיר הכללי של האוניברסיטה העברית, כתב לד"ר וולטר זאנדר, מראשי אגודת הידידים של האוניברסיטה העברית באנגליה:

This is with further reference to your earlier correspondence with Mr. Risk about the so-called 'University of Tel Aviv' [...] I have now had an opportunity of discussing the matter with Prof. Mazar. Though the University had undertaken to be helpful to the institutions in Tel Aviv and to cooperate with them, at the moment this does not appear very possible because the whole situation there seems to be in a state of flux. Prof. Effrot, who has been known as the 'Rector' of the Tel Aviv University, apparently went to the United States earlier this year and has not returned, nor have our people been able to find anyone else in Tel Aviv who appears to have any kind of central authority with whom to discuss matters at all.⁴⁵

43. א"י פוזננסקי לפרופ' בער, 29 במרס 1957, ארכיון האוניברסיטה העברית, תיק מס' 1000, 'אוניברסיטה שנייה בתל-אביב'.

44. פרופ' יעבץ מציין: 'מורת ירושלים נפלה עליהם [על אנשי הסגל של האוניברסיטה החדשה]. הם ידעו כי הפרופסורים הירושלמים מתייחסים אליהם בזלזול, ולעתים אף בבוז, ונואשו מלשנות את הדברים' (לעיל הערה 2, עמ' 106).

45. ברנארד צ'ריק לד"ר וולטר זאנדר, עם העתק לפרופ' מזר, 8 בדצמבר 1957, ארכיון האוניברסיטה העברית, תיק מס' 1000, 'אוניברסיטה שנייה בתל-אביב'.

המהלך המרכזי של האוניברסיטה העברית, שהיה אמור להביא להתמוטטות הניסיון להקים אוניברסיטה עצמאית בתל-אביב, החל ב־1958 במשאומתן, שהתנהל בין האוניברסיטה העברית לבית-הספר הגבוה למשפט ולכלכלה, לניתוקו של המוסד התל-אביבי מהאוניברסיטה של תל-אביב ולמיזוגו באוניברסיטה העברית.⁴⁶ חוק המועצה להשכלה גבוהה שנחקק ב־1958 (המועצה הוקמה בשנת 1959) הוביל לזירוז פעולתם של אנשי שני המוסדות שהיו נחוושים בדעתם לקבוע בסיס פורמלי לשותפותם.

למנהלי בית-הספר הגבוה היה ברור שהמצב בשדה האקדמי עומד להשתנות. ב־1956 הם הפכו לחלק מ'האוניברסיטה של תל-אביב' – בית-הספר למשפט ולכלכלה, ללא כל התחייבויות משפטיות וכלכליות, אך המוסד פעל בעיקרו כבית-ספר ערב, לא התקיים בו מחקר מדעי של ממש וספרייתו היתה לא-מספקת. לכן היה סביר להניח כי המועצה להשכלה גבוהה תשלול את זכותו לשאת את התואר 'אוניברסיטה', שהרי נקבע בחוק שכל מחלקה באוניברסיטה של תל-אביב צריכה להיבחן בנפרד כדי להיות זכאית להעניק תארים אקדמיים. מבחינתה של האוניברסיטה העברית, מיזוג בית-הספר הגבוה למשפט ולכלכלה בקרבה היה מהלך מחושב, על אף רמתו האקדמית המחקרית הירודה. בתשי"ז למדו במוסד זה 1009 תלמידים. בשתי הפקולטות האחרות באוניברסיטה של תל-אביב למדו 148 סטודנטים: 75 במכון למדעי הטבע ו־73 במכון לתרבות ישראל. פרישתו של בית-הספר הגבוה מן האיחוד עם המכונים היתה אמורה להנחית על האוניברסיטה של תל-אביב מכה קשה ביותר – להשאיר אותה חסרת כוח ומדולדלת ולהעמיד את האוניברסיטה העברית בעמדת פיקוח על השדה האקדמי בישראל, כפי שחזה ד"ר פראוור.

ב־20 בפברואר 1959 התקיים בוועדה המתמדת דיון קריטי בהצעה למזג את בית-הספר למשפט ולכלכלה באוניברסיטה העברית.⁴⁷ עמדה חיובית אחידה הציגו ראשי האוניברסיטה, ובייחוד אנשי הפקולטה למדעי החברה שהיו אמורים לשאת בנטל המיזוג. פרופ' בנימין מזר הסביר כי כך תיסלל הדרך לפתרון הבעיה המרכזית של ההשכלה הגבוהה בישראל. הוא טען כי בעקבות המיזוג בתחומי המשפט ומדעי החברה יהיה אפשר לפתור גם את הבעיות הנוגעות למדעי הרוח ולמדעי הטבע בתל-אביב. פרופ' יעקב כ"ץ טען כי דרך זו היא הרצויה ביותר מאחר שהאלטרנטיבה היא תחרות בין שתי האוניברסיטאות, שעלולה לאיים על הרמה האקדמית של האוניברסיטה העברית. פרופ' אביגדור לבונטין, דיקן הפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית, הצביע על קשיים מספר בביצועו של ההסכם. הפקולטה למשפטים

46. מטעם האוניברסיטה ניהלו את המשאומתן פרופ' רוברטו בקי, ובהיעדרו פרופ' מיכאל אבן-ארי. שאר החברים היו הפרופסורים יעקב כ"ץ, אביגדור לבונטין, דן פטינקין והאנס קלינגהופר, כחברי ועדות פריטטיות. מר אשר רשף שימש מרכז. ראו: פרוטוקול ישיבת הוועדה המתמדת, 20 בפברואר 1959, ארכיון האוניברסיטה העברית. מטעם בית-הספר הגבוה למשפט ולכלכלה ניהלו את המשאומתן השופט ולדימיר (זאב) צלטנר, ד"ר אוגוסטו לוי, מנהל חברת ההשקעות של בנק דיסקונט, ועורכי הדין אהרון פולונסקי וישראל בר-שירה.

47. ישיבת הוועדה המתמדת של האוניברסיטה העברית, 20 בפברואר 1959, ארכיון האוניברסיטה העברית.

היתה פקולטה צעירה, שהוקמה לאחר הקמת המדינה ועדיין התמודדה עם ביקוש רב של סטודנטים וסגל אקדמי מצומצם יחסית:

אמנם לאחר המיזוג נוכל להנהיג שינויים מרחיקי לכת בתוך המוסד [בית־הספר הגבוה], אבל יש לזכור שגם אם תהיה לנו סמכות להנהיג שינויים, לא יהיו לנו מיד כל הכוחות הדרושים. בתל־אביב אין די כוחות בעלי רמה וסמכות מדעית הדרושה לנו, ותעבור תקופה מסויימת עד שנגיע בתל־אביב למצב המניח את הדעת. לכן, יהיה על האוניברסיטה – לאחר שההסכם ייכנס לתוקפו – להצהיר, שאין לצפות לשינויים מידיים מרחיקי לכת ושתעבור תקופה מסויימת עד שהשלוחה התל־אביבית תגיע למעמד הדומה למרכז הירושלמי. יחד עם זאת הוא רואה בביצוע המיזוג את הרע במיעוטו. אחרת צפויה סכנה חמורה לרמת מקצוע המשפט בארץ.⁴⁸

עתה נשכחו ההסתייגויות של אנשי האוניברסיטה העברית, בשנים שקדמו למיזוג, מן הרמה האקדמית הנמוכה של המוסדות להשכלה גבוהה בתל־אביב. הן נדחקו הצדה מול האיום המוחשי של התבססות האוניברסיטה של תל־אביב העלולה לקבל גושפנקה חוקית לפעילותה. מוסד שרק לפני שנים ספורות בלבד לא היה ראוי להכרה אקדמית נהפך למוסד שהאוניברסיטה העברית מחזרת אחריו. בסוף הישיבה קיבלה הוועדה החלטה פה אחד לסמוך את ידיה מבחינה עקרונית על מיזוגו של בית־הספר הגבוה באוניברסיטה העברית.

לאחר מהלך זה נעשה המאבק בין שתי האוניברסיטאות בוטה וחסר פשרות. האוניברסיטה העברית ביקשה לחסום גיוס כוח אדם אקדמי, אפילו למשרות חלקיות, לאוניברסיטה של תל־אביב. בתקנה פנימית שהתקבלה בה היה משום ניסיון להתמודד עם בעיה זו: 'עובד מדעי של האוניברסיטה לא יעסוק בעבודה בשכר מחוץ לכתלי המוסד, שיש בה משום רציפות, ללא היתר מוקדם בכתב משלטונות האוניברסיטה'.⁴⁹ גם אם נבעה הוראה זו מצרכיה הפנימיים של האוניברסיטה העברית גופא, אין ספק שמשמעותה לא נסתרה מעין המתחרים התל־אביבים.

לאחר המיזוג פעלו בתל־אביב שתי אוניברסיטאות. לשלוחה הירושלמית היה יתרון בתחרות על אוכלוסיית הסטודנטים במרכז הארץ. ראשית, לסטודנטים שלמדו בשלוחה היה ברור שהמועצה להשכלה גבוהה, שם היה רוב לאנשי האוניברסיטה העברית, תכיר בתואר שלהם. לעומת זאת, הסטודנטים שביקשו להירשם לאוניברסיטה של תל־אביב עמדו לפני עתיד מעורפל ולא בטוח הן באשר לעתיד התארים שלהם והן באשר לעצם המשך קיומו של המוסד האקדמי. אם תדחה המועצה להשכלה גבוהה את בקשות האוניברסיטה של תל־אביב להכרה אקדמית, שנות הלימודים שישקיעו עלולות לרדת לטמיון. ועוד זאת, לשלוחה הירושלמית היתה דריסת רגל חשובה בעתודות הקרקע של האוניברסיטה של תל־אביב ברמת־אביב. בניין הלבנים האדומות של הפקולטה למשפטים, שהיה בתהליכי הקמה, עבר עם בית־הספר הגבוה לבעלות האוניברסיטה העברית.

48. שם.

49. שם, 6 במאי 1960.

המתח בין שני המוסדות האקדמיים היה חריף ביותר מאחר שהוא קיבל ממד של מאבק אישי, 'להיות או לחדול' בתחום האקדמי, מבחינתם של שלושת היזמים האקדמיים המובילים בתל-אביב – ד"ר צבי יעבץ, ד"ר משולם גרול⁵⁰ וד"ר שלמה סימונסון, בוגרי האוניברסיטה העברית שיצאו חוצץ נגד מוריהם הוותיקים. יעבץ וסימונסון חשו כי סיכוייהם להתקדם באוניברסיטה העברית קלושים עד אפסיים. עורך הדין אשר רשף, מזכיר הנהלת האוניברסיטה העברית במהלך שנות החמישים, אמר על אותם יזמים: 'על סימונסון ועל יעבץ אמרו לי הפרופסורים שהם נוכלים מדעיים ואסור להכניס אותם לשום אוניברסיטה'.⁵¹

במצב עניינים מעין זה, שהיו כרוכים בו דחייה וחוסר הערכה מוחלטת לאישיותם ולפעילותם האקדמית של היזמים האקדמיים הצעירים, שסיימו זה לא כבר את עבודת הדוקטור שלהם, היתה פתיחתה של האוניברסיטה בתל-אביב בגדר מקום מפלט שבו יתאפשר להם להתקדם בתחום האקדמי. הם הכירו בעובדה שהם עומדים בגבם אל הקיר, שהרי סגירת האוניברסיטה החדשה או שילובה באוניברסיטה העברית עשויים להיות אקורד סיום לפעילותם האקדמית.

מצב עניינים דומה היה גם בעיריית תל-אביב. ראש העירייה חיים לבנון והקואליציה של מפלגות הימין והדתיים, שנטלו על עצמם את משימת הקמתה של האוניברסיטה בתל-אביב, לא הצליחו להביא לביסוסה. למעורבים בעניינה של האוניברסיטה, ובייחוד לחיים לבנון, היה ברור כי תלותה המוחלטת של האוניברסיטה לאורך זמן בתקציב הדל שהקצתה לה עיריית תל-אביב, אשר לעתים אף הוא הוטל בספק, מעמידה את הפרויקט בסכנת קריסה. בדיקת תקציביהם של המכונים האוניברסיטאיים ושל האוניברסיטה של תל-אביב בשנים 1953/4-1959/60 מלמדת שבמשך שנים אלה לא הצליח חיים לבנון לפרוץ את המצור הכלכלי שהוטל על האוניברסיטה.⁵² בשבע השנים האלה היה תקציב האוניברסיטה 3,290,300 ל"י: עיריית תל-אביב הקצתה 3,128,000 לירות (95%),⁵³ משרד החינוך 73,000 לירות

50. משולם גרול (1918-1963) נולד בפולין (גליציה) ועלה לארץ ב'1937. מ'1958 שימש מרצה בחוג לפילוסופיה באוניברסיטה של תל-אביב, לאחר כתיבת הדוקטורט באוניברסיטה העברית בהנחייתו של פרופ' נתן רוטנשטרייך; בשנים 1962/63 כיהן כסגן דקן הפקולטה למדעי הרוח. עוצמת הקשר ההדוק בין גרול, שמת ב'22 בספטמבר 1963, לד"ר צבי יעבץ באה לידי ביטוי בכך שהוא הקדיש לגרול את ספרו הראשון המון ומנהיגים ברומי בשלהי הרפובליקה והקיסרות הקדומה (תל-אביב 1966). בריאיון שערכתי עם פרופ' שרה גרול ב'16 בנובמבר 1990 היא ציינה כי ד"ר יהושע פראוור הגיע לביתם בתקופה שד"ר גרול החליט לעבור לאוניברסיטה של תל-אביב, ניסה לשכנעו להימנע מצעד זה והציע לו משרה אקדמית באוניברסיטה העברית. לדעתה, קבלת המשרה היתה פוגעת בלכידותה של קבוצת היזמים האקדמיים הצעירים ואף היתה עלולה להוביל להתפרקותה.

51. סטנוגרמה של ריאיון שערכתי עם עו"ד אשר רשף ב'27 בדצמבר 1990, עמ' 14-15. אין אני בא להקנות כאן מהלכים לדברי רכיל, ודברים אלה מובאים רק לשם המחשה של עוצמת המתיחות בין היזמים הצעירים בתל-אביב למוריהם הירושלמים.

52. דוח של ד"ר שאול לוין בנושא האוניברסיטה של תל-אביב (יסודות ומגמות), דצמבר 1959, הארכיון ההיסטורי של עיריית תל-אביב, חטיבה 4, תיק 4/ת.

53. מהתקציב הרגיל של העירייה הועברו 2,860,000 לירות, מתקציב הפיתוח שלה הועברו 220,000 לירות ומקרן ראש העיר למען האוניברסיטה של תל-אביב – כספים שהתקבלו מתרומות – 48,000 לירות.

(2.2%); 0.3% מן הסכום נתנו הסוכנות היהודית, משרד הביטחון וצה"ל; ו-2.5% מן הסכום היו תרומות של ממשלת צרפת ואיטליה להחזקת מרצים וכן מענק אמריקני.⁵⁴ הקצבותיו של משרד החינוך ביטאו את התעלמותו הבוטה מקיומה של אוניברסיטה בתל-אביב, ויש בכך משום ביסוס לטענה כי מדיניותו של זלמן ארן דמתה לזו של קודמו, פרופ' בן-ציון דינור. בשנת הלימודים 1960/61 היה תקציב האוניברסיטה העברית 15,965,000 ל"י (כ-9 מיליון דולר לפי שער של 1.8 ל"י לדולר) לפי המקורות הבאים: ממשלת ישראל - 9,505,000 ל"י (כ-60%); הסוכנות היהודית - 982,000 ל"י (קצת יותר מ-6%); תרומות של יהדות העולם - 2,500,000 ל"י.⁵⁵ בהקצבה הממשלתית לא נכללו כספים שהעבירה הממשלה תמורת עריכתם של מחקרים בנושאים מגוונים, אורחיים ובטחוניים. תרומתה של הממשלה לפעילותה של האוניברסיטה היתה אפוא רבה יותר ולא התבטאה במה שנכתב בספר התקציב בלבד. בשנת הלימודים תשכ"א למדו באוניברסיטה 7329 סטודנטים, ובכללם 1400 הסטודנטים שלמדו בשלוחה בתל-אביב (970 למדו מדעי החברה כולל ראיית חשבון ו-430 למדו משפטים).⁵⁶

חיים לבנון חיפש כל העת דרכים לעקוף את המחסום הכלכלי של הקצאת הממשלה ופנה לגיוס כספים, ספרים וציוד מיהודי ארצות-הברית, בעזרתם של אגודת ידידי האוניברסיטה בתל-אביב ושל פרופ' פטאי.⁵⁷ כאמור, שיטה זו של התבססות על תרומות ומענקים של יהודי חו"ל היא שאפשרה את הקמתה וקיומה של האוניברסיטה העברית לפני קום המדינה, תוך כדי עקיפת המרכז הלאומי.⁵⁸ לאחר הקמת המדינה ביקשו אנשי תל-אביב, שידעו על תמיכתה הגדלה והולכת של הסוכנות היהודית באוניברסיטה העברית, להיעזר בקשריה הענפים של הסוכנות היהודית כדי לארגן מגבית או לקבל מקצת מהתרומות שהיא מגייסת. אולם הסוכנות היהודית סירבה לשתף פעולה. בנובמבר 1956 כתב לבנון אל הנהלת הסוכנות היהודית ובמכתבו התרעם נגד האיסור לאסוף תרומות למען האוניברסיטה של תל-אביב. הסוכנות הסתמכה על חוות דעתו של פרופ' דינור, ולבנון טען כי כעת, לאחר שהתחלף שר החינוך והתמנה זלמן ארן, גם השתנתה הגישה, ושר החינוך החדש 'רואה בעין יפה את הקמתה של האוניברסיטה בתל-אביב',⁵⁹ לכן הוא פונה בבקשה לבטל איסור זה. אבל גם דרך

54. השקעות כספיות אלה אינן כוללות את ערך הבניין הראשי באבו-כביר וכן בניינים נוספים שמקצתם הועברו למטרה זו מנכסי נפקדים ומקצתם נבנו או נרכשו על-ידי העירייה. בבניינים אלה היו כ-65 חדרי לימוד, מעבדות, אולמי הרצאות וחדרי אוספים בהיקף כולל של 1600 מ"ר.

55. ראו: Table 1: Showing Income for General Budget in 1960/61 as Compared with Equivalent Income in 1948/49 (in Thousands of Pounds), *The Hebrew University of Jerusalem*, 1960, Jerusalem 1960, p. 233

56. ספר החינוך והתרבות, תשכ"א, עמ' 200.

57. חיים לבנון לפרופ' פטאי, 5 במאי 1954, הארכיון ההיסטורי של עיריית תל-אביב, חטיבה 4, תיק 7/ח.

58. ליסק וכהן (לעיל הערה 10); כהן, שם.

59. חיים לבנון, ראש העירייה, להנהלת הסוכנות היהודית לארץ-ישראל בניו-יורק, 7 בנובמבר 1956, הארכיון ההיסטורי של עיריית תל-אביב, 21343-7/ח.

זו לא צלחה, וכפי שראינו בתקציבי האוניברסיטה של תל-אביב הסכומים שגויסו בחו"ל היו מזעריים.

הסוכנות היהודית היתה גורם פעיל בניסיון למנוע את קיומה של האוניברסיטה של תל-אביב כמוסד עצמאי ובלתי-תלוי, בייחוד לאחר שילובו של בית-הספר הגבוה למשפט ולכלכלה באוניברסיטה העברית. חודשים ספורים לפני שאיבד לבנון את כיסאו למרדכי נמיר (מפא"י) בבחירות המוניציפליות שנערכו בנובמבר 1959, התקבלה בסוכנות היהודית הוראה גורפת לחסום באופן מוחלט גיוס כספים על-ידי עיריית תל-אביב למען האוניברסיטה.⁶⁰ הודעה ברוח זו הופצה לכל הקהילות והמוסדות הקשורים לסוכנות היהודית בארצות-הברית. הסוכנות קבעה תקנה כללית כי המגביות הפומביות של תרומות למען מדינת ישראל, מוסדותיה וארגוניה השונים ייערכו אך ורק דרכה, והאשימה את עיריית תל-אביב כי חרגה מנוהל זה, ולכן אינה זכאית לסיוע. הסוכנות אף קבעה כי גם אוניברסיטת תל-אביב צריכה להתמוג עם האוניברסיטה בירושלים. לעומת זאת, לאוניברסיטת בר-אילן אושר הסכם קבלת תרומות ישירות מידידים. לבנון שיגר מכתב דחוף ואישי לנחום גולדמן, נשיא ההסתדרות הציונית ויו"ר הנהלת הסוכנות היהודית, בעניין התרומות הישירות לאוניברסיטה:

לא אחת דיברתי עם כבודו בעניין האוניברסיטה של ת"א והיה לי הרושם כי כבודו השתכנע שבעיית זכות קיומה של האוניברסיטה בת"א איננה תלויה יותר בספק [...] אולם ישנו כנראה מישור בארצות הברית שעושה הכל כדי למנוע מאתנו את התמיכה הזעירה שאנו משתדלים להשיג לא בדרך מגביות פומביות אלא במגע אישי עם תורמים בודדים. אני סבור כי לא רק שאין הנהלת הסוכנות בניו-יורק צריכה להפריע לנו לנהוג כמנהג אוניברסיטת בר-אילן, אלא מחובתה של הסוכנות היהודית לתמוך ישירות על-ידי מענק שנתי במוסד העליון להשכלה גבוהה של ת"א. אני מבקש מכבודו אישית שיתערב בעניין זה כדי שיתוקן כל האמור לגבי האוניברסיטה של ת"א בחוזר של משרדכם מיום ה-4 באוגוסט 1959.⁶¹

נסיונות של עיריית תל-אביב להרחיב ולבסס את מעגל ההכרה האקדמית באוניברסיטה של תל-אביב עלו גם הם בתוהו. ביולי 1959 פנה חיים לבנון לשר החינוך זלמן ארן וביקש למנות איש מטעם אוניברסיטת תל-אביב למועצה להשכלה גבוהה שאך זה קמה, שכן לפני המיזוג של בית-הספר הגבוה למשפט ולכלכלה והאוניברסיטה העברית נקבע כי לאוניברסיטה של תל-אביב יהיה נציג אחד במועצה, והוחלט שזה יהיה איש בית-הספר הגבוה. עתה, טען חיים לבנון כי מן הראוי שיהיה לאוניברסיטה של תל-אביב נציג משלה במועצה:

60. הוועדה למתן רשות למגביות של הסוכנות היהודית פרסמה ב-4 באוגוסט 1959 איסור לסייע לאוניברסיטה של תל-אביב. ראו: חיים לבנון להנהלת הסוכנות, 28 באוגוסט 1959, הארכיון ההיסטורי של עיריית תל-אביב, חטיבה 4, תיק 7/ח.

61. חיים לבנון לד"ר גולדמן, אוגוסט 1959, הארכיון ההיסטורי של עיריית תל-אביב, 17495-7/ח.

בשיחתנו, שקוימה ביום 3.4.59 הבטיח כבודו, שיענה לתביעתנו למנות למועצה להשכלה גבוהה אדם המתמצא בבעיות המיוחדות של האוניברסיטה של תל-אביב. בשעתו נתמנה מר גלפרט כחבר המועצה, ברם, לאחר המיזוג של ביה"ס למשפט וכלכלה עם האוניברסיטה העברית אין לראות בו עוד בא-כוח של האוניברסיטה של ת"א. אני בטוח, כי כב' ימצא את הדרך החוקית והאדמיניסטרטיבית המתאימה, כדי לאפשר לשוחרי ההשכלה הגבוהה בת"א לייצג בתוך המועצה להשכלה גבוהה את השקפתם הלגיטימית.⁶²

ארן לא ענה ישירות למכתב אלא העביר את הטיפול בעניין למנכ"ל משרדו, משה אבידור, והוא דחה על הסף את בקשת חיים לבנון:

מספר חברי המועצה להשכלה גבוהה – 17 – נקבע בחוק, ונשיא המדינה מינה בנובמבר 1958 17 חברים לתקופה של שנתיים. אין עתה אפשרות להוסיף חבר למועצה אלא על-ידי שינוי בחוק, ושעתה של הכנסת אינה פנויה עתה לתחיקה כזאת. אם יתפנה מקום במועצה זו על-ידי התפטרות אחד מחבריה או מסיבה אחרת נזכור את האמור במכתבך. עלי להוסיף [ו]להדגיש כי חברי המועצה להשכלה גבוהה לא נתמנו כנציגי מוסדות.⁶³

דחיית בקשותיו של חיים לבנון לכלול נציג של האוניברסיטה של תל-אביב במועצה להשכלה גבוהה היתה מעשה שבשגרה. בכל רמת ממשק אפשרית, אקדמית, פוליטית ופיננסית, שבה ניצבו עיריית תל-אביב והאוניברסיטה של תל-אביב בתקופת כהונתו של לבנון מול גורמים חיצוניים – האוניברסיטה העברית, הממשלה והסוכנות היהודית – לא הצליחה אוניברסיטת תל-אביב לבסס את מעמדה כמוסד אקדמי עצמאי.

האוניברסיטה של תל-אביב בראשית תקופת מרדכי נמיר, 1959–1961

בשנת 1959 היתה תל-אביב בת חמישים, ומאז הקמתה ועד שנה זו היתה העיר מבצר הימין – אחרי מאיר דיזנגוף כיהנו ישראל רוקח וחיים לבנון, שניהם אנשי הציונים הכלליים, כראשי העירייה, חוץ מתקופה של שנתיים (1925–1927), כשהחליף דוד בלוך, איש השמאל, את דיזנגוף בתפקיד זה. לא לשווא נתפסה אפוא תל-אביב כלא שייכת במובהק למפעל הציוני החלוצי שהנהיגה מפא"י. לכן אין זה מפתיע שפרויקט הקמתה של אוניברסיטה חדשה, ביוזמתה של העירייה, לא זכה לתמיכתה הגורפת של מפא"י, שהרי בכך היתה עלולה להתחזק יוקרתו של ראש העירייה, שאינו מתומכיה, בעיר הגדולה בישראל. עד לבחירות המוניציפליות ב-1959 מנתה הקואליציה בתל-אביב 16 חברים: הציונים-

62. חיים לבנון לשר החינוך זלמן ארן, 8 ביולי 1959, הארכיון ההיסטורי של עיריית ת"א, 13952-7/ח.

63. משה אבידור, מנכ"ל משרד החינוך, לחיים לבנון, 21 ביולי 1959, הארכיון ההיסטורי של עיריית תל-אביב, שם.

הכלליים (8 נציגים), חירות (5), המפלגה הדתית לאומית (2) והחזית הדתית התורתית (1). באופוזיציה ישבו 15 חברים: מפא"י (10), אחדות-העבודה (2), מפ"ם (1), הפרוגרסיבים (1) ומק"י (1). בבחירות נובמבר 1959, לאחר מאמץ ניכר, הצליחו ראשי מפא"י לחולל את השינוי בתל-אביב ולהביא לסיום שלטון הימין. בין הגורמים למהפך היה מינויו של מרדכי נמיר למועמד מפא"י לראשות העירייה, אדם מרכזי במפלגת השלטון, שהיה יושב-ראש ההסתדרות ושר העבודה.⁶⁴ ראש העירייה החדש הרכיב קואליציה בהנהגת מפא"י (11 נציגים) ובהשתתפות מפ"ם (1), אחדות-העבודה (1) והפרוגרסיבים (2). חשוב לציין כי בבחירות לכנסת הרביעית, שנערכו גם הן ב-3 בנובמבר 1959, הגדילה מפא"י את כוחה מ-40 ל-47 מנדטים, גידול של כ-17.5%, והגיעה למצב של שליטה כמעט מוחלטת בכנסת זו. הציונים-הכלליים ירדו מ-13 ל-8 מנדטים, ירידה של כ-40%.

חודשים ספורים לאחר כניסתו לתפקיד, ב-21 בפברואר 1960, מינה נמיר ועדה ציבורית לבדיקת 'מצב המוסדות לחינוך גבוה בעיר ובעיותיהם, לברר ולהמליץ על דרכים ואמצעים לפיתוח החינוך הגבוה בתל-אביב, וכן לבדוק את המבנה של המוסדות הללו ושאלת הקשר לאוניברסיטה העברית בירושלים'. הוועדה הגישה את מסקנותיה ב-28 באוגוסט 1960 לאחר 18 ישיבות ושמיעת 53 עדויות.⁶⁵ בוועדה היו שלושה חברים: חבר הכנסת משה שרת, ראש הממשלה ושר החוץ לשעבר (יו"ר); חיים לבנון, חבר מועצת העירייה, ראש העירייה לשעבר; ד"ר משה אבידור, מנכ"ל הסוכנות היהודית, מנכ"ל משרד החינוך לשעבר. הרכב הוועדה הקנה חשיבות עצומה למסקנותיה לעומת עמדתו של המרכז הפוליטי עד לאותה שעה. הבחירה במשה שרת ובחיים לבנון, שתמיכתו בקיומה של אוניברסיטה בתל-אביב היתה ידועה, מצביעה על עליית מדרגה בחשיבות הפוליטית והציבורית שניתנה לאוניברסיטה החדשה.

לכאורה, נמיר היה יכול לדרוש כי נושא האוניברסיטה בתל-אביב יעלה לדיון במועצה להשכלה גבוהה ולקבל את הכרעותיה, שהרי כך קבעו, כזכור, מסקנות ועדת הורוביץ. אולם הוא סבר כנראה שבמהלך זה יש שני פגמים לקידום עצמאותה של האוניברסיטה של תל-אביב, ולכן חתר לעקוף את המועצה ולהתעלם מסמכויותיה: ראשית, במועצה הראשונה היה רוב לאנשי האוניברסיטה העברית, ואלה היו עלולים להציב סייגים חמורים ולטעון לרמה אקדמית נמוכה ובכך לעקר את המהלך; שנית, נמיר ביקש כי המהלך יביא לשינויים בתפיסתה של מפלגת השלטון, מפא"י, את האוניברסיטה שבעירו, ולשם כך גייס את משה שרת, מראשי המפלגה. שרת אמנם לא היה בשיא כוחו הפוליטי, אך ניתן היה לעשות שימוש פוליטי רב-ערך בקביעותיו ההחלטיות ולשכנע הן את חברי מועצת העירייה, שעדיין פסחו על שתי הסעיפים באשר לעתידו של המוסד האקדמי לנוכח פעילותה של השלוחה הירושלמית בעיר, הן את חברי הכנסת ושרי הממשלה.

64. מרדכי נמיר (נמירובסקי) (1897-1975). המזכיר הכללי של ההסתדרות (1951-1956) ושר העבודה (1956-1959).

חבר כנסת מטעם מפא"י ומפלגת העבודה (1951-1969), ראש עיריית תל-אביב (1959-1969).

65. דו"ח ועדת שרת - הוועדה הציבורית לחינוך הגבוה בתל-אביב-יפו, עמ' 2, הארכיון ההיסטורי של עיריית תל-אביב, חטיבה 4, תיק 7/ח.

אנשי האוניברסיטה של תל-אביב ואנשי האוניברסיטה העברית כאחד ראו בוועדה גורם מרכזי שהביא לביסוסה העצמאי של האוניברסיטה של תל-אביב. לדברי יעבץ, איש אוניברסיטת תל-אביב:

נמיר הבין מיד שאנשי מפלגתו אינם רוצים באוניברסיטה עצמאית בתל-אביב וקשה היה לו לצאת בגלוי נגדם. לכן מינה בראשית שנת 1960 ועדה בראשותו של משה שרת [...] מבחינתנו היה זה הישג אדיר. ידענו כי אם הדו"ח של ועדת שרת יהיה חיובי, זאת אומרת, אם ימליץ על הקמתה של אוניברסיטת תל-אביב, עצמאית ובלתי-תלויה בירושלים, לא יוכלו אנשים כיוסף בורשטיין או אהרון גילת מעיריית תל-אביב לעמוד בסירובם. גם לנמיר היה נוח יותר לעמוד מול אנשי מפלגתו בתל-אביב כשבידיו המלצה של ועדה ציבורית בעלת יוקרה. אני בטוח שרצה בכך, אחרת לא היה מצרף לוועדה את חיים לבנון, שדעתו היתה ברורה מראש.⁶⁶

וכך טען אשר רשף:

אין להתעלם כי תל-אביב מבחינת כוחה הפוליטי היתה הרבה יותר חזקה מירושלים. אולם, כאשר העסק התנהל על-ידי לבנון, שהיה אופוזיציה, התמיכה שקיבל היתה קטנה. אף אחד לא רצה לעזור לו. ברגע שנכנס מרדכי נמיר לתמונה השתנו פני הדברים לחלוטין. נמיר היה מהאנשים המרכזיים של מפא"י, ולא היה צריך להמתין בתור במשרדי הממשלה השונים – לא לשר האוצר, ולא לראש הממשלה, ולא לשום פקיד בכיר – מאותו רגע האוניברסיטה של תל-אביב, בניהולה של עיריית תל-אביב, הפכה לאיום רציני. התברר כי הולך לקום שם דבר די גדול, מפלצתי, בלי רמה, והעיקר – שמסכן בצורה נוראה את מצבם של כל המוסדות האחרים להשכלה גבוהה. כל תמיכה שתינתן למוסד אחד – תינתן על חשבון המוסד השני. ירושלים היתה מספיק פושטת רגל, מספיק במצב קשה, שגם מבחינה זו היה איום אמיתי על קיומה.⁶⁷

ועדת שרת ניצבה לפני הכרעה בעניין מרכזי: האוניברסיטה העברית, המוסד האקדמי והמוביל באותה התקופה, דרשה לקבל לחסותה ולפיקוחה את כל תחום ההשכלה הגבוהה בתל-אביב, והחלה בצעדים ממשליים בכיוון זה, לאחר שנים של הסתגרות ועוינות לרעיון הקמתה של אוניברסיטה עצמאית בשפלה. לפחות בשאלת מספרם של הסטודנטים בשתי האוניברסיטאות שפעלו בתל-אביב היה ממש בתביעתה, שהרי בשעת התכנסותה של ועדת שרת למדו בשלוחה של האוניברסיטה העברית בתל-אביב 1422 סטודנטים, ובאוניברסיטה של תל-אביב 565.⁶⁸ לכאורה, התגשם חלומם של חיים לבנון, שייחל שנים ארוכות שהאוניברסיטה

66. יעבץ (לעיל הערה 2), עמ' 118.

67. ספר החינוך והתרבות, תשכ"א, עמ' 5.

68. בפרק ב' של מסקנותיה (עמ' 2-5) סיכמה ועדת שרת את מצב העניינים בתחום ההשכלה הגבוהה בתל-אביב וציינה כי בראשית שנת הלימודים האקדמית תש"ך (אוקטובר 1959) נפתחה בתל-אביב, במסגרת השלוחה הירושלמית, פקולטה למשפטים, חברה וכלכלה. נוסף על כך השתלב בשלוחה בית-הספר הגבוה

הוותיקה והיוקרתית תיתן לגיטימציה אקדמית למוסדות להשכלה גבוהה שפעלו בעירו. אולם כאשר חלום זה עמד להתממש, התברר שהאוניברסיטה בתל-אביב שואפת להיפטר מ'כבליה' של האוניברסיטה העברית. הוועדה הדגירה במסקנותיה את הצורך בעצמאותה של האוניברסיטה של תל-אביב ובאי-תלותה בירושלים. כלומר, הוועדה אימצה את מדיניות הסגל האקדמי של האוניברסיטה של תל-אביב, ומה שמנע יצירת זיקה בין שתי האוניברסיטאות לא היה קשור בלעדית לעמדתה הבסיסית של עיריית תל-אביב, אלא נגזר מגישתם התקיפה וחסרת הפשרות של ראשי האוניברסיטה של תל-אביב, שגיבשו את כוחם ואת מעמדם בייחוד אחרי הדחתו של פרופ' ישראל אפרת מתפקיד הרקטור.⁶⁹

לאחר שנים ארוכות של התעלמות פוליטית ופיננסית מפעילותה של עיריית תל-אביב בתחום ההשכלה הגבוהה דנה הוועדה בשתי שאלות מרכזיות: היש צורך באוניברסיטה בתל-אביב, ואם התשובה לשאלה זו חיובית, מה אמורה להיות הזיקה בינה לבין מוסדות אחרים להשכלה גבוהה בישראל. הוועדה קבעה כי יש צורך בהקמת אוניברסיטה בתל-אביב ועליה להיות עצמאית לחלוטין, וציינה חמש סיבות להכרעתה: ראשית, הקמת האוניברסיטה היא צורך הכרחי ומידי של מדינת ישראל, להבטיח את התפתחותה המודרנית. שנית, הקמתה היא גם צורך של המטרופולין, מאחר שבתל-אביב יש ריכוז האוכלוסייה הגדול ביותר בארץ, המוקף 'סביבה עירונית וחקלאית רבת אדם, וראויה להקים ולשמש מרכז אוניברסיטאי'. שלישית, המעמסה הכלכלית הכרוכה בלימודים בעיר אחרת – 'רבים מבני תל-אביב המשחרים להשכלה גבוהה וראויים לה, נמנעת מהם האפשרות לספק את משאלת לבם משום שאין ידם משגת לעבור לירושלים או לחיפה כדי להמשיך את לימודיהם'. רביעית, יש חשיבות לשמירת רמת בתי-הספר היסודיים והתיכוניים בעיר על-ידי כוח-אדם אקדמאי מיומן והשתלמויות שוטפות של המורים. חמישית, מספרם של האנשים העובדים, הלומדים בשעות הערב, רב באזור תל-אביב ממספרם בירושלים, ולכן יש להקים בה אוניברסיטה שתאפשר סידור ללימודי ערב.

למדעי החברה, שפעל בתל-אביב בחסות ההסתדרות ובשיתוף עם האוניברסיטה העברית. בתשי"ט למדו בשלוחה 1286 סטודנטים ובתש"ך 1422. באוניברסיטה של תל-אביב פעלו שתי פקולטות ולמדו בהן בתש"ך 565 סטודנטים: 195 בפקולטה למדעי הטבע ו-370 בפקולטה למדעי הרוח. הסגל האקדמי מנה 132 מורים: 33 מורים קבועים במשרה מלאה; 16 במשרה חלקית; 32 מורים מן החוץ ו-51 מורים כסגל מסייע. לקראת שנת הלימודים הבאה, תשכ"א, עמדה עיריית תל-אביב להעביר לאוניברסיטה יותר ממיליון ל"י.

69. במסגרת מאמר זה איני דן בהשפעות על התארגנות הסגל האקדמי של האוניברסיטה של תל-אביב שחלו כתוצאה מהמיוזג של בית-הספר הגבוה למשפט ולכלכלה עם האוניברסיטה העברית. אולם קיימות עדויות לביסוס הטענה כי קבוצת היוזמים האקדמיים חשה שדרך ניהולו של פרופ' אפרת את המוסד אינה מתאימה לשעה הקשה והם התארגנו לסילוקו ממשרתו, גם תוך כדי עימות עם הפטרון החשוב ביותר של האוניברסיטה של תל-אביב, חיים לבנון. עדויות לכך מצויות במאמרו של יעבץ המדבר על 'פוטש' נגד הרקטור, והדבר עולה גם בריאיון שערכתי עם פרופ' בן-עמי שרפשטיין, חתנו של פרופ' ישראל אפרת וממקימי המחלקה לפילוסופיה באוניברסיטה של תל-אביב.

בשאלה החשובה מה יהיו מקורות המימון של האוניברסיטה העירונית דלת-האמצעים, פסקה הוועדה חד-משמעית שאין להטיל על עיריית תל-אביב את מלוא הנטל אלא יש למצוא שותפים נוספים למשימה – 'ובראשם ממשלת ישראל'. בסעיף 16 בדוח הוועדה, הדן ביחסי האוניברסיטה של תל-אביב עם האוניברסיטה העברית, נאמר שאין כוונה לפגוע במעמדה של ירושלים כעיר האוניברסיטאית המובילה, אולם תל-אביב רבתי חייבת להיהפך לעיר אוניברסיטאית 'מטעמים רוחניים ומעשיים כאחד'. בנושא זה הופיעו לפני הוועדה שניים מהאישים הבכירים באוניברסיטה העברית – הנשיא והרקטור פרופ' בנימין מזר וסגנו פרופ' אריה דבורצקי. הם ביקשו מהוועדה להמליץ על פיקוח ושליטה בלעדית של האוניברסיטה העברית על המתרחש בתחום האקדמי בתל-אביב:

נציגי האוניברסיטה העברית הביעו לפני הוועדה הסכמתם הגמורה להנחה כי יש לפתח בתל-אביב מוסד לחינוך גבוה. עם זה הם חיוו דעתם נגד עצמאותה של האוניברסיטה בתל-אביב. הם הודיעו לוועדה על נכונותה של האוניברסיטה העברית לקבל עליה את האחריות לקיומו ולפיתוחו של המוסד בתל-אביב, על מנת שמחלקותיו ייחשבו לשלוחותיה של האוניברסיטה העברית, בין אם ישארו נפרדות זו מזו או יצורפו יחד לאיזו חטיבה מינהלית מסויימת. נציגי האוניברסיטה העברית הביעו את בטחונם כי לאחר תקופת ההתפתחות שעברה על האוניברסיטה העברית ועל יסוד אוצר הידע והנסיון, היכולת הארגונית והמדעית, שהצטברו בתוכה, יש עכשו בכוחה לקבל על עצמה את הנטל הנוסף של ניהול המוסד לחינוך גבוה בתל-אביב, בכלל זה ציודו בכוחות הוראה מתאימים ושמירה על רמתו הנאותה, תוך שיתוף נציגיו בגופים האקדמאיים המתאימים של האוניברסיטה העברית [...] הם נתנו ביטוי לחששותיהם, כי עצמאותה של האוניברסיטה בתל-אביב לאלתר עלולה לפגום באיכותו של החינוך הגבוה בארץ, אם לא תקויים בה אותה מדת ההקפדה לגבי רמת ההוראה והענקת התארים האקדמיים.⁷⁰

ועדת שרת דחתה לחלוטין את תביעת האוניברסיטה העברית.⁷¹ לדעתה, קביעת מעמדה של האוניברסיטה בתל-אביב כשלוחה או כסניף של האוניברסיטה העברית תפגע ביכולת התפתחותו של המוסד החדש ותמנע ממנו את תנופת היצירה שמאפשרת עצמאות אקדמית ומנהלתית. ועוד זאת: אם תהיה האוניברסיטה החדשה עצמאית, היא תמשוך מדענים ומרצים שלא השתלבו במסגרת האוניברסיטה העברית, ובכך יתאפשר קיומם של שני מוסדות בעלי אסכולות שונות שיתרמו למדע: 'אמנם האוניברסיטה העברית גאה בצדק על חרות הרוח השוררת בה, וכפי שהוסבר לוועדה, נוהג בה בתוכה שוני של אסכולות ושל שיטות לימוד.

70. דו"ח ועדת משה שרת, עמ' 5, 6. בתפיסה זו של האוניברסיטה העברית יש קבלה פורמלית, אך מאוחרת מדי, של הצעתו של ד"ר יהושע פראוור.

71. פרופ' בנימין מזר דיווח לי בריאיון עמו על נסיונות שמאחורי הקלעים לשנות את רוע הגזרה. הוא הזמין את משה שרת לביתו לשיחה אישית כדי לשכנעו לקבל את עמדת האוניברסיטה העברית, אולם שרת היה נחרץ בעמדתו שהאוניברסיטה של תל-אביב צריכה להיות אוטונומית.

אעפ"י כן, לפתח הכפיפות רובצת סכנת האחדות המופרזת, העלולה להיות בעוכרי האקלים של חופש החיפוש והניסויים, שהנו הכרחי להתפתחותו הבריאה והפוריה של מוסד מדעי.⁷² מסקנתם היתה חד-משמעית – אין לאפשר לאוניברסיטה העברית להשפיע על התפתחותה של האוניברסיטה של תל-אביב.⁷³

הצעות נוספות שנדונו בוועדת שרת נדחו או לא טופלו כלל. למשל, הצעתה של הנהלת מכון ויצמן למדע, שחתרה לחזק את מעמדה בשדה האקדמי וביקשה לקבוע את הפקולטה למדעי הטבע של האוניברסיטה של תל-אביב בשטח מכון ויצמן. הצעה זו נדחתה מאחר שלדעת הוועדה לא יעלה על הדעת להקים אוניברסיטה עצמאית ובה-בעת לנתק ממנה פקולטה כה מרכזית. הצעה נוספת, להקים מכון לאדריכלות אמנותית, נדחתה בטענה שהוועדה אינה מקצועית דיה להכריע בנושא. רעיון נוסף, לאפשר השתלמות רופאים באזור תל-אביב, התקבל באופן כללי על דעת הוועדה, אך לא כאפשרות ליישום מיידי:

הוועדה סיכמה את דיוניה במסקנות ובהמלצות הבאות: (א) אוניברסיטה בתל-אביב: יש לקיים ולפתח בתל-אביב אוניברסיטה מסועפת ובעלת רמה, אשר תגיע למלוא התפתחותה שלבים שלבים. (ב) אוניברסיטה יחידה וכוללת: בתל-אביב צריכה לקום אוניברסיטה אחת, אשר במסגרתה יהיו מכונסים כל מוסדות החינוך הגבוה שבעיר. (ג) אוניברסיטה עצמאית: האוניברסיטה של תל-אביב חייבת להיות עצמאית.⁷⁴

אחרי שמסרה הוועדה את מסקנותיה היה ראש העירייה מרדכי נמיר הגורם המרכזי שבזכותו עלו ענייניה של האוניברסיטה של תל-אביב לדיון במקומות שנקבעו בהם, הלכה למעשה, סדרי חלוקת המשאבים של מדינת ישראל. לא עוד חיזור על הפתחים להכרה מינימלית בצרכים הדחופים, אלא הכרה בעיוותים בחלוקת התקציבים בין האוניברסיטאות והבטחה להביא לביטולם. גם ההכרה האקדמית והיוקרה החברתית והפוליטית למוסד הצעיר ולחבריו היו לעניין שבשגרה.

יושב-ראש ועדת הכספים של הכנסת, ישראל גורי (מפא"י), קרא מעל דוכן הכנסת הודעה שבה הצהיר כי יש לשאוף לתיקון ההבדלים בתקצוב האוניברסיטה של תל-אביב, בייחוד בהשוואה לאוניברסיטת בר-אילן. אולם חשוב מכך, בהודעתו הושמע בפעם הראשונה בפומבי עקרון 'שוויון הגולגולת' בתחום האקדמי. עיקרון זה קובע כי חלוקת התקציבים של

72. דו"ח ועדת משה שרת, עמ' 6.

73. חודשים ספורים לאחר שפרסמה ועדת שרת את מסקנותיה הודיע פרופ' מזור על התפטרותו ממשרת הנשיא והרקטור של האוניברסיטה העברית. אינני יודע אם קיים קשר ישיר בין פרישתו של מזור למסקנות הוועדה, אולם ברור כי האוניברסיטה העברית קיבלה מכה קשה ליוקרתה ולשאיפותיה בתחום האקדמי בישראל, וכי האיש שהוביל את המאבק שנים ארוכות, ונכשל בו, היה מזור.

74. דו"ח ועדת משה שרת, עמ' 10. יעקב רברבי, המזכיר האקדמי הראשון של אוניברסיטת תל-אביב, ראה בדוח מסמך בעל חשיבות עליונה. בריאיון שקיימתי אתו לצורכי עבודה זו אמר לי: 'מסמך חשוב זה הפך, למעשה, להיות הצ'רטר של אוניברסיטת תל-אביב והוא שגרם להתפתחותה המפליגה בשנים שלאחר מכן'.

מדינת ישראל לאוניברסיטאות תהיה שוויונית ותתבסס על מספר התלמידים הלומדים בכל מוסד אקדמי. זו היתה מכה ניצחת לרעיון כי למדינה יש עניין בשמירת האוניברסיטה העברית כאוניברסיטה המובילה והמרכזית של מדינת ישראל. יתר-על-כן, מאחר שאזור תל-אביב רבתי היה גדול במידה ניכרת מירושלים, סביר להניח כי קבלת עקרון 'שוויון לגולגולת' גילם עדיפות מבחינה תקציבית לאוניברסיטה של תל-אביב ככל שזו תלך ותתפתח.⁷⁵ ואכן, אחד המאפיינים המרכזיים של האוניברסיטה של תל-אביב בשנות השישים היה קצב התפתחות מדהים: בתש"ך למדו בה 565 סטודנטים ובתשל"א 12,580 סטודנטים,⁷⁶ כלומר, קצב הגידול שלה היה יותר מפי 22.

בתקופת נמיר נכחו ראשי מפא"י בטקסים המרכזיים של האוניברסיטה של תל-אביב והצהירו על תמיכתם ב'זמה החלוצית המבורכת הזאת'. שר החינוך אבא אבן הגיע לטקס הפתיחה של שנת הלימודים תשכ"א והדגיש בנאומו כי 'יש לראות את התופעה הזאת של הסתעפות והתרחבות במערכות ההשכלה הגבוהה בישראל כתופעה חיובית בהחלט, אשר יש לטפח ולעודד אותה'.⁷⁷

בטיעוניו לצורך בחיזוקה של האוניברסיטה עשה נמיר שימוש גם בנושא הקיפוח העדתי בין מזרחים לאשכנזים. במכתבו לאבא אבן כתב שהקמתה של האוניברסיטה בשפלה נועדה, בראש ובראשונה, לסייע לצמצם את הפערים החברתיים בין בעלי היכולת, האשכנזים, למזרחים, שהם רוב ביפו ובשכונותיה ומחמת עוניים אין להם סיכוי ללמוד מחוץ לתל-אביב. לדעתו, קיפוחה של האוניברסיטה של תל-אביב עלול לפגוע בממשלה וגם בסיכוייה של מפא"י להוסיף ולשלוט בתל-אביב:

75. יושב-ראש ועדת הכספים של הכנסת, ח"כ ישראל גורי, אמר ב-21 במרס 1961 במליאת הכנסת את הדברים הבאים: 'ועדת הכספים נתנה את דעתה על כך, שהתמיכה לשתי האוניברסיטאות: האחת – אוניברסיטת תל-אביב, והשניה אוניברסיטת בר-אילן בסביבות תל-אביב, היא צנועה מאד. אולם הוועדה לא מצאה אפשרות להוסיף על ההקצבה. מסתבר כי הבעיה עדיין נמצאת בשלב של דיונים, ויש להניח שעוד תוך שנת כספים זו יבוא תיקון מסויים, במגמה להגדיל את ההקצבה. נתננו במיוחד דעתנו לשוני שבשיטת ההקצבה לאוניברסיטת תל-אביב ולאוניברסיטת בר-אילן. בה בשעה שאוניברסיטת בר-אילן מקבלת הקצבה של 120 אלף ל"י, הרי אוניברסיטת תל-אביב מקבלת רק 70 אלף ל"י. בקשר לכך הושמעה גם קובלנה בוועדת הכספים – שמענו דברי משלחת מטעם עיריית תל-אביב – והוועדה כולה, ללא הבדל של סיעות, מאוחדת בדעתה, שיהיה סכום ההקצבה אשר יהיה, הרי ההנאה מהקצבה זו צריכה להיות לפי העקרון של שוויון לגולגולת, כפי שנהוג לתמוך בבתי-הספר הגבוהים. [...] אני מביא את דעתה של ועדת הכספים לידיעת הכנסת. ביקשנו את שר האוצר לקבל לתשומת לבו משאלתה זו של ועדת הכספים, בעת שייקבע סופית הסכום המוקצב כתמיכה בשתי אוניברסיטאות אלה, דברי הכנסת, 31, עמ' 1396.

76. ראו: 'נתונים על מגמת ההתפתחות במספר התלמידים בשנים התשכ"א-התשמ"ד', דו"חות על הביקורת במוסדות להשכלה גבוהה, מבקר המדינה, ירושלים, ניסן התשמ"ה, עמ' 3.

77. מצוטט במכתבו של יעקב רברבי, המזכיר האקדמי של האוניברסיטה, למר צ' איכס, מנהל לשכת ראש העירייה, 8 בינואר 1961, הארכיון ההיסטורי של עיריית תל-אביב, 12964-7/ח 543. נאום אבא אבן צורף למכתב זה.

ושוב בענין האוניברסיטה: המצב מחריף והולך. האוצר לא שינה דבר עד עכשו, למרות המלצתה המאוחדת של ועדת הכספים, שנמסרה במליאה מפי י. גורי. נאמר לי, כי עד עתה לא היה מקרה ששר האוצר לא ייענה למשאלות ועדת הכספים, אם הן נמסרו מעל דוכן הכנסת [...] הדבר היחידי שנתחדש בינתיים, הרי הן התכניות המוצהרות של הממשלה להרחיב את פעילותה במישורי ההשכלה הגבוהה, על מנת לעשותה נחלתם לא של בעלי יכולת (אשכנזים) בלבד. והרי יפו ושכונותיה הן הרורבואר המרוכז והגדול ביותר של צעירים וצעירות, מבני עדות המזרח בעיקר, שאין להם שום סיכוי ללמוד מחוץ לעירם וביתם. חש אני, כי בצורה זו או אחרת יפרוץ החוצה דבר קיפוחה של אוניברסיטת ת"א בצורה מזיקה וקנטרנית. האוירה של מלחמת בחירות תוסיף נופך של הסתה נגד העירייה והממשלה בחוגי הסטודנטים והאקדמאים, בעוד אשר אנו לא נוכל להשמיע דברי הצדקה לקיפוח ולהפלייה חמורה שאין להם שום הצדקה.⁷⁸

הסיוע שהגיש נמיר נגע גם לנושא הקריטי של ההכרה האקדמית באוניברסיטה החדשה. ישיבת המליאה של המועצה להשכלה גבוהה נקבעה לאוגוסט 1960 בראשותו של שר החינוך אבא אבן, ובה היתה אמורה להתקבל ההחלטה אם תינתן הכרה לתארים של האוניברסיטה של תל-אביב. ועדת המשנה של המועצה, שביקרה באוניברסיטה של תל-אביב, היתה צפויה לתמוך באישורו של התואר הראשון בשורה של חוגים. אולם הבעיה המרכזית היתה אם תוכר גם זכאותה של האוניברסיטה להעניק תוארי מוסמך במדעי הטבע. ד"ר שאול לוין, מנהל המחלקה לחינוך בעיריית תל-אביב, פנה אל נמיר במכתב דחוף וביקש שיפנה לשר החינוך אבא אבן, יו"ר המועצה להשכלה גבוהה, ויעמידו על חשיבותו הרבה של הנושא. למעורבים בנושא היה ברור כי ללא אישור המועצה להשכלה גבוהה, שהיתה יכולה לנקוט סחבת בנושא זה, עלולה האוניברסיטה של תל-אביב להיפגע קשות.⁷⁹ נמיר אכן שוחח עם אבן והמועצה החליטה להעניק לאוניברסיטת תל-אביב אישור למתן תואר שני במדעי הטבע. חשוב לציין כי אין בהשתלשלות דברים זו כדי לתאר מצב שבו מחלקה שלא היתה ראויה לקבל הסמכה אקדמית קיבלה זאת על סמך התערבות פוליטית, אלא יש ביטוי לחשש העמוק של אנשי תל-אביב כי בשאלה כה חשובה לטווח הארוך עשויים להכריע אך ורק אנשי האוניברסיטה העברית במועצה להשכלה גבוהה.

היתרון היחסי של האוניברסיטה העברית בא לידי ביטוי מובהק באיזו המועצה להשכלה גבוהה – הן מספר הנציגים הישירים של האוניברסיטה העברית בה הן מספר נציגי הציבור

78. מרדכי נמיר לאבא אבן, שר החינוך והתרבות, 23 במאי 1961, שם.

79. 'הצעתי היא, כי לאור החשיבות המכרעת של ישיבה זו לגבי עתידה של האוניברסיטה שלנו יטלפן כב' ראש העירייה אל השר לפני הישיבה ויעמידו על החשיבות הרבה, שהעיר ת"א מיחסת למוסדה זה [...] אני משוכנע, כי מר אבן, אשר לא אחת נתן ביטוי ליחסו האוהד לאוניברסיטה של ת"א, לא ירשה, כיושב ראש הישיבה, כי ע"י קטרוג וטכסיסי השתיה תמנענה מהאוניברסיטה שלנו הזכויות המגיעות לה לדעת כל בני סמכא אוביקטיביים. ברם אין ספק, כי דברי כבודו עשויים לחזקן בעמדתו החיובית'. שאול לוין אל נמיר, 16 באוגוסט 1960, הארכיון ההיסטורי של עיריית תל-אביב 8791-7/ח 520.

שהיו בעלי עניין ומעורבות בפעילותה. המועצה הראשונה להשכלה גבוהה מונתה ב־2 בדצמבר 1958 והיו בה שבעה-עשר חברים. נציגי הציבור – שר החינוך זלמן ארן (יו"ר), מנכ"ל משרדו ד"ר משה אבידור, נגיד בנק ישראל דוד הורוביץ, איש משרד החוץ אברהם הרמן (נשיא האוניברסיטה העברית בשנים 1968-1983), היועץ המשפטי לממשלה חיים כהן (נציג הממשלה בחבר הנאמנים ובוועד הפועל של האוניברסיטה העברית); נציגי האוניברסיטה העברית – הפרופסורים אפרים אלימלך אורבך, בן-ציון דינור (שר החינוך לשעבר), יואל רקח, ישראל דוסטובסקי ורוברטו בקי; נציג אוניברסיטת בר-אילן – פרופסור שמואל ביאלובלוצקי; נציגי מכון ויצמן – שלמה ברנבלום ופרופ' אהרון קציר; נציגי הטכניון – שלמה גינוסר מנהל הטכניון והפרופסורים בנימין ריינר ורחל שלון; נציג השלוחה הירושלמית בתל-אביב – ד"ר ישראל גלפס. באוקטובר 1959 החליף פרופסור אפרים קצ'לסקי ממכון ויצמן את אחיו אהרון; בפברואר 1960 החליף פרופסור ברוך קורצווייל את ביאלובלוצקי שהלך לעולמו. יעקב צור, איש משרד החוץ, החליף את אברהם הרמן, שמונה לשגריר בארצות-הברית. במועצה ישבו שישה נציגים ישירים של האוניברסיטה העברית ועוד שני נציגי ציבור שהיו מקורבים לענייניה, כלומר, האוניברסיטה העברית היתה הקבוצה הדומיננטית במועצה בת 17 החברים.

גם במאמץ להביא לסגירתה של השלוחה של האוניברסיטה העברית בתל-אביב היתה לנמיר השפעה מכרעת. במרס 1961 הוא שיגר מכתב לפרופ' יואל רקח, רקטור האוניברסיטה העברית שהחליף את פרופ' בנימין מזר, ובו הודיע לו כי את תרומתו של יצחק טרובוביץ החליט להקצות להשלמת בניין השלוחה למשפטים ולכלכלה, 'בניין הלבנים האדומות'.⁸⁰ הבניין היה באמצע בנייתו, ונמיר דרש כי עם קבלת תרומה זו תשקיע האוניברסיטה העברית את כל הסכומים הדרושים להשלמה מידית של הבניין בצורה נאותה. אולם, הוסיף, בעובדה זו אין משום הכרה כי יהיו לאוניברסיטה העברית תביעות נוספות על הקרקע המיועדת להקמתה של האוניברסיטה של תל-אביב. בעיית היחסים ההדדיים בין ירושלים לתל-אביב, כתב, תמצא את פתרונה ברוח המלצותיה של ועדת שרת, כלומר, הקמתה של אוניברסיטה עצמאית בתל-אביב, שתבטל את הצורך בשלוחות הירושלמיות למשפטים ולמדעי החברה.⁸¹ יישום מסקנותיה של ועדת שרת החל בהקמתה של ועדת בירור מטעם העירייה.⁸² הוועדה

80. השלוחה הירושלמית בתל-אביב פעלה מראשית שנות השישים ואילך במשכנה החדש ברמת-אביב: בניין הלבנים האדומות – בית הפקולטה למשפטים. השלמתו התאפשרה בזכות תרומה של חצי מיליון ל"י שתרמו יצחק טרובוביץ ואשתו מתל-אביב, ו-400,000 ל"י מעזבון ריימונד ליטווינסקי. יצחק טרובוביץ – יליד רוסיה הלבנה, עסק במסחר בפולין. בשנת 1933 עלה לארץ-ישראל והתיישב בתל-אביב. ב־1936 הקים בנחלת יצחק את בית-החרושת 'יצהר' לשמן ולסבון ולאחר מכן את בית-החרושת 'טית-בית'. הוא היה חבר נשיאות התאחדות בעלי התעשייה בא"י ופעיל בקרנות היישוביות בנושאי הגנה וביטחון. ראו: דוד תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובניו, ח, תל-אביב 1957, עמ' 3122-3123.

81. מרדכי נמיר לפרופ' יואל רקח, רקטור האוניברסיטה העברית, 30 במרס 1961, הארכיון ההיסטורי של עיריית תל-אביב 520/7-8791.

82. חברי הוועדה היו: יוסף בורנשטיין, הנהלת מועצת העיר (יו"ר), י' אורן, א' גילת, ד"ר ב' כדורי, ד"ר בן ציון כץ, ד"ר שאול לוין ופרופ' אלפרד קלופשטוק.

המליצה לארגן את האוניברסיטה כחברה עצמאית.⁸³ עד לשלב זה היתה האוניברסיטה מסופחת כתת־מדור במחלקת החינוך והתרבות בעירייה והתעוררו בעיות חריפות בהתאמת התקציב העירוני לתקציב האוניברסיטאי. ייסוד חברה עצמאית היה אמור לאפשר את צירופם של גורמים חדשים שיסייעו לאוניברסיטה, ובראשם ממשלת ישראל. תהליך שינוי מעמדה החוקי של האוניברסיטה, ממחלקה בעירייה לתאגיד עצמאי, היה אמור להיעשות בדרך שהיא נוחה לאוניברסיטה. ראשית, לא תהיה פגיעה בזכויות הסוציאליות של הסגל האקדמי והמנהלתי הקבוע והלא־קבוע.⁸⁴ שנית, העירייה תעמיד לרשות האוניברסיטה את הקרקעות הדרושות להקמת הקריה החדשה ברמת־אביב, מעבר לירקון, ללא תמורה. שלישית, גם לאחר שתוקם האוניברסיטה כחברה עצמאית, תוסיף העירייה להעמיד לרשותה את השטח ואת המבנים באבו־כביר עד למעבר לרמת־אביב. הוועדה המליצה כי עד למעבר לרמת־אביב יש להוסיף ולהשקיע סכומי כסף ניכרים בהגדלת כושר הקליטה של המבנים באבו־כביר. רביעית, העירייה התחייבה להעמיד לרשות החברה העצמאית סכום שנתי שאינו פחות מהוצאות העירייה להחזקת האוניברסיטה בשנת התקציב 1961/62, כ־1.2 מיליון ל"י, וכך תוכל האוניברסיטה לעצב מדיניות תקציבית ברורה לטווח ארוך. ועדת הבירור דנה גם בפיתוחה העתידי של אוניברסיטת תל־אביב. היא קבעה כי נוסף על הרחבתן של הפקולטות למדעי הרוח והטבע הקיימות יש להקים במהירות פקולטות חדשות והציעה תוכניות פיתוח כבירות. אסכם חלק זה ואקבע כי השנים שבין 1958 ל־1960 היו שלב קריטי בהתפתחותה של האוניברסיטה בתל־אביב: מחד גיסא, האוניברסיטה העברית גיבשה עמדה מובהקת של התפשטות ושל מאמץ למסד את מעמדה המונופוליסטי בשדה האקדמי מחוץ לירושלים. מאידך גיסא, האחריות לאוניברסיטה בתל־אביב היתה בידיה של עיריית תל־אביב, שהיתה יכולה לאמץ אחת מהאפשרויות:

א. סגירת האוניברסיטה. מאחר שהעירייה שלטה בתקציב האוניברסיטה, שהיה רובו ככולו תקציב עירוני, היא היתה יכולה לסגור את שעריה של מוסד זה. הציבור במדינת ישראל, וגם בתל־אביב, עדיין לא התרגל לרעיון של אוניברסיטה עצמאית בעיר, וגם קשריה של האוניברסיטה הצעירה עם גורמים בחו"ל היו מצומצמים ביותר. לכן לא היה אפשר לצפות להתנגדות חריפה לסגירתו של המוסד האקדמי שמשמעותו האדמיניסטרטיבית היתה ביטול תת־מחלקה לחינוך גבוה במחלקה לחינוך ולתרבות של עיריית תל־אביב.

83. 'הצעות הוועדה לבירור אורח הגשמתן של מסקנות "ועדת שרת" לגבי האוניברסיטה התל־אביבית', הרצאת מר בורנשטיין בישיבת מועצת העיריה מס' 24 מיום ה'1 לינואר 1961, הארכיון ההיסטורי של עיריית תל־אביב, חטיבה 4, תיק 4/ח.

84. 'ראש העירייה הודיע שעם הקמת החברה תיתן העירייה ערובות מספיקות, כי זכויותיהם של כל העובדים האקדמיים והמנהליים, הקבועים והלא קבועים, העובדים עתה באוניברסיטה, בכל הנוגע לשכרם ותנאי עבודתם, יישמרו במלואם, והסמך את נציגי האוניברסיטה להביא את הודעתו לידיעת עובדי האוניברסיטה. ראש העירייה יודיע על כך גם מעל במת מועצת העירייה'. מתוך זכרון דברים משיחה שהתקיימה ב־15 בינואר 1961 בין מרדכי נמיר לפרופ' קלופשטוק, הרקטור, וד"ר בן ציון כ"ץ, סגן הרקטור, הארכיון ההיסטורי של עיריית תל־אביב, חטיבה 4, תיק 7/ח.

ב. העברת האוניברסיטה לחסותה של האוניברסיטה העברית, כפי שזו דרשה בוועדת שרת, שכן כבר היתה לה דריסת רגל משמעותית בעיר באמצעות השליטה על בית-הספר הגבוה למשפט ולכלכלה ובאמצעותו על עתודת הקרקעות ברמת-אביב שהיתה מיועדת להקמת קמפוס, ובכך לאפשר לאוניברסיטה הוותיקה והמנוסה יותר מונופול על ההשכלה הגבוהה. ג. פיתוחה של אוניברסיטה עצמאית שתתחרה באוניברסיטה העברית.

כידוע, עיריית תל-אביב בחרה באפשרות השלישית. מרדכי נמיר אימץ את המדיניות שהוביל חיים לבנון, קודמו בתפקיד ראש העירייה, והפעיל ביעילות ובמיומנות את קשריו במפלגת השלטון ובכך אפשר את התפתחותה העצמאית של האוניברסיטה של תל-אביב.

סיכום

בחיבור זה עלו עדויות מוצקות למאמץ מכוון ואינטנסיבי של האוניברסיטה העברית בירושלים לביסוס מעמדה המוסדי המוביל בשדה האקדמי בעשור הראשון למדינת ישראל. סביב הצורך להרחיב במהירות את השדה האקדמי היה קונצנזוס מלא, אולם ההרחבה עוררה את שאלת יחסי הכוח בין מוסדות ההשכלה הגבוהה הוותיקים לאלה החדשים. האוניברסיטה העברית חתרה למסד יחסי ריבוד בינה לבין המוסדות החדשים באמצעות חלוקה דיפרנציאלית של 'ההון האקדמי', שתבוא לידי ביטוי, בין השאר, בסמכות להעניק תעודות הסמכה אקדמיות, בבררנות בבחירת סטודנטים, ביחסי הוראה ומחקר וכן בחלוקת המשאבים הניכרים המוקצים להשכלה הגבוהה על-ידי המדינה וקהילות יהודיות בעולם.⁸⁵

יוזמתה של עיריית תל-אביב להקים אוניברסיטה חדשה בעלת אוריינטציה חילונית מובהקת בתל-אביב, המרכז החברתי והתרבותי המתחזק במדינת ישראל, היתה בעיניהם של ראשי האוניברסיטה העברית בעלת פוטנציאל משמעותי ביותר לעיצוב מחדש של יחסי הכוח בשדה האקדמי. לכן, המאמצים הפוליטיים והאמצעים המוסדיים והסימבוליים שגייסה האוניברסיטה העברית כדי לעצור את היוזמה האקדמית של עיריית תל-אביב היו אינטנסיביים ורבים יותר לאין שיעור ממאמציה לסכל את הקמתה של אוניברסיטת בר-אילן (1955). אוניברסיטת בר-אילן היתה בעלת אוריינטציה דתית ומראשית הקמתה ועד לשנים האחרונות ערערו על הלגיטימציה לקיומה ולפעילותה.⁸⁶

האוניברסיטה העברית בירושלים שאפה לבסס את מעמדה המוסדי המוביל בשדה האקדמי במהלך שנות החמישים על-ידי הכתרתה כאוניברסיטה הלאומית בישראל, היחידה בעלת

85. יוגב, לעיל הערה 16.

86. ביטוי מובהק לכך הוא הרציונל של ד"ר מנחם קליין לכתיבת ספרו החשוב בר-אילן: אקדמיה, דת ופוליטיקה על מקורותיה של אוניברסיטת בר-אילן אל מול התקפות רבות בציבור הישראלי על עצם קיומה. וכך הוא כותב בדש ספרו: 'ספר זה נכתב בעקבות רצח ראש הממשלה יצחק רבין בידי תלמיד של אוניברסיטת בר-אילן. הוויכוח הציבורי שהתלהט סביב השאלה האם לגיטימי קיומה של אוניברסיטה דתית והדימוי המפלגתי-הפוליטי שלה, הניעו את המחבר לחקור כיצד ניתן הכשר לעצם הקמתה'.

המגמה למצוינות כללית, לעומת כמה מוסדות ייעודיים חלקיים ומוגבלים הנתונים לפיקוחה המוחלט. השינויים הדרמטיים של שדה ההשכלה הגבוהה בישראל בעשור הראשון למדינה באו לידי ביטוי במאבקים פנימיים חריפים בין המרכז האקדמי, שהיה מוסד מונופוליסטי ותיק, בעל יוקרה ועתיר משאבים, ובין קבוצות שהוא דחה או קבוצות שחשו כי לא קיבלו את המעמד הראוי להן.

בחינתם של יחסי הכוחות בין המוסדות האקדמיים המעורבים במאבק ושל הכוחות הפוליטיים שעודדו את מגמות השינוי מצביעה על כיוון ברור של הצלחה גורפת של האוניברסיטה העברית לשמר את מבנה חלוקת ההון האקדמי בישראל בשלביו הראשונים של המאבק. האורתודוקסיה, בלשוננו של בורדייה, הצליחה ליישם ביעילות רבה מגוון של אמצעי פיקוח וענישה, התנשאות וחסידות נגישות למשאבים, התעלמות וקואופטציה, כלומר, מקבץ של אסטרטגיות שימור. בשיאו של המאבק הסתבר כי המוסד האקדמי החדש הגיע בשלהי שנות החמישים למצב שהתקרב במהירות לחידלון. חומות המצור האפקטיבי שהצליחה האוניברסיטה העברית להקים סביב האוניברסיטה של תל-אביב יצרו לכאורה תסריט בעל 'סוף ידוע מראש'.

אולם ניתוח מקרה זה מצביע שהמבנה היסודי של השדה האקדמי איננו מתמצה במצב יחסי הכוחות בין הסוכנים או המוסדות האקדמיים המעורבים במאבק, כשהם לעצמם. את המבנה של השדה הספציפי מעצבת יכולת החדירה והמעורבות של שדות אחרים, במקרה שלפנינו השדה הפוליטי – העירוני והמדינתי. השדות המתערבים מגלמים אינטרסים כוחניים, מעמדיים וכלכליים התובעים לקבוע את כללי המשחק היסודיים של השדה האקדמי על סמך אינטרסים שאינם נגזרים כלל ממבנה חלוקת ההון הספציפי של השדה האקדמי. מצד אחד, נחשף קיומה של קבוצת ניהול דומיננטית באוניברסיטה העברית שאפיינו אותה דפוסי פעולה אחידים במהלך כל שנות החמישים. קבוצה זו, בראשותו של פרופ' בנימין מזר,⁸⁷ עיצבה מדיניות נחרצת וברורה, השקיעה מאמץ ניכר בייצורה ובביסוסה של ההשקפה כי המוסד האקדמי בירושלים חייב להתפתח לאוניברסיטה לאומית ויש לשמור על כוחו המונופוליסטי. הרציונל לשליטה המוחלטת בשדה האקדמי נגזר מיכולתה של האוניברסיטה הוותיקה לשמר את יתרונות השדה המדעי-אקדמי בכללותו, כלומר, את שאיפתו לרמה אקדמית גבוהה, לעומת 'השחקנים החדשים' שיובילו בהכרח להפחתת דמותה ולפגיעה ברמה האקדמית. קבוצת ניהול זו פעלה בעקיבות, לאורך זמן, תוך כדי אחדות דעות וסגירת שורות המצביעים על מידה גבוהה של לכידות חברתית. יש להדגיש כי אין זה אומר שלא הושמעו דעות אחרות בקרב חברי הסנאט, אולם העדויות שהובאו מצביעות על השפעתן השולית בעיצוב מדיניותה של האוניברסיטה העברית.

87. בין השותפים המרכזיים בקבוצה היו פרופ' בנימין מזר, רקטור (מ'1952) ונשיא (1953-1961), האוניברסיטה העברית; פרופ' מיכאל אבן-ארי, סגן נשיא האוניברסיטה העברית (1953-1959); פרופ' אריה דבורצקי, סגן נשיא האוניברסיטה העברית (1959-1961); דיקני הפקולטות למדעי הרוח, החברה והמשפטים שאישרו את מהלך המיזוג עם בית-הספר הגבוה למשפט ולכלכלה.

קבוצה אקדמית זו הפעילה קשת רחבה ומגוונת של דפוסי פעולה ספציפיים של אלימות לגיטימית שנוקט הכוח המונופוליסטי בשדה האקדמי מול חדירתו של 'שחקן' משמעותי חדש, במקרה זה האוניברסיטה של תל-אביב: (א) שלילת הלגיטימציה מראשיה; (ב) חסימת גיוס כוח אדם אקדמי משורותיו לשורותיה; (ג) גיוס המרכז הפוליטי לחסימת לגיטימציה ומימון שלה; (ד) חסימת גיוס תרומות ישירות מהפזורה היהודית ודרך הסוכנות היהודית לפעילותה; (ה) שלילת הלגיטימציה מקבוצת היזמים האקדמיים הצעירים; (ו) מאמץ מכוון ומרוכז להביא לפירוקה של קבוצה זו; (ז) מתן חסות וקואופטציה לחלקים שנתפסו כמשמעותיים באוניברסיטה החדשה בכוונה ברורה להביא לפירוקה המוחלט – אסטרטגיית הפרד ומשול; (ח) חסימת השתתפותם של נציגי האוניברסיטה של תל-אביב במועצה להשכלה גבוהה, לאחר מיזוגו של בית-הספר הגבוה למשפט ולכלכלה עם האוניברסיטה העברית, ובכך להפחתה במעמד האוניברסיטה החדשה בדיון על חלוקת המשאבים המדינתיים למוסדות ההשכלה הגבוהה.⁸⁸

העימות החרף להגדרת יחסי הריבוד בשדה האקדמי הוביל למיפוי ממוקד של המיקומים וההשפעות של שדות הכוח שהשיקו לשדה הכוח של השדה האקדמי – העירוני, המדינתי, קבוצות כוח מסחריות-כלכליות והפזורה היהודית – שהיו חייבים לנקוט עמדה מוצהרת או עמדה דה-פקטו בסוגיית הקמתה של אוניברסיטה בתל-אביב. מתוך כך עולה המסקנה כי לא המרכז הפוליטי-מדינתי הוא שקבע, עיצב והוביל את הקמתה של האוניברסיטה החדשה בשלביה הראשונים. בתקופה הפורמטיבית, תקופת חיים לבנון, שהתנהל בה המאבק האינטנסיבי ביותר, הצטרף המרכז הפוליטי-מדינתי, ובכלל זה ראשי משרד החינוך והתרבות וראשי הסוכנות היהודית, לעמדת האוניברסיטה העברית והתנגד בתקיפות ובעקיבות להקמתה של אוניברסיטה בתל-אביב.

מחקר זה מראה שנוצר חילוף תפקידים: המרכז הפוליטי-מדינתי פעל בנחרצות נגד עקרון הממלכתיות שהוא היה אמור לגלם ולקדם. מושג הממלכתיות התפרש כביטוי של קיומה של המדינה, בבחינת מערכת מופשטת של תפקידים ושל כללי פעולה שיש להם קיום עצמאי והמשכי, ללא זיקה ישירה למסגרות תנועתיות או מפלגתיות, שנציגיהן מאיישים את עמדות המפתח בשלטון.⁸⁹ הממלכתיות נועדה להקנות כבוד למה שפיטר מדינג מכנה 'סמכות ציבורית לגיטימית של המדינה',⁹⁰ או בלשוננו של בן-גוריון, לעורר תחושה של אחריות ציבורית. תחושה זו נוגעת בבירור לאופיה הכוללני (אוניברסלי) של המדינה האזרחית. בפועל, הצורך הדחוף – הממלכתי – בהקמתו של מוסד אקדמי בתל-אביב, שיקנה השכלה גבוהה לתושבי המרכז, זכה להכרתם של כל הגורמים המעורבים: הרשות המוניציפלית,

88. נדרש עדיין מחקר מקיף שיבחן את דפוסי פעולתה של הקבוצה האקדמית שבחרה עיריית תל-אביב ושפעלה באוניברסיטה של תל-אביב, בראשותו של הרקטור הראשון פרופ' ישראל אפרת, ובעיקר זו שיצרה מהפך במוסדות הניהול של האוניברסיטה בתל-אביב והובילה מדיניות שונה.

89. דן הורוביץ ומשה ליסק, מצוקות באוטופיה: ישראל – חברה בעומס-יתר, תל-אביב 1990, עמ' 62.

90. Peter Medding, *The Founding of Israeli Democracy, 1948-1967*, Oxford 1990, p. 135.

הוועדה הממשלתית בראשותו של דוד הורוביץ, והוועדה העירונית בראשותו של משה שרת. גם ראשי האוניברסיטה העברית היו מודעים לצורך הזה, כפי שהדברים באים לידי ביטוי בדוח של פראוור למזר. אולם המדינה פעלה שבע שנים רצופות לחיסולה של היוזמה הזאת. לכאורה, במישור העקרוני היה בעמדה הממלכתית משום ביטוי לעקרון האי־מפלגתיות של הממשל, אך למעשה בפעולות שהתאימו ליישם עיקרון זה היה כדי לשרת את האינטרסים הפוליטיים של המפלגה השלטת, שביקשה להרחיק את אנשי הציונים־הכלליים מעמדות השפעה.

נדמה כי הקמתה והתמדתה של אוניברסיטה חדשה, שבשלביה הפורמטיביים (1953-1959) לא פעלה בחסותו של המרכז הפוליטי אלא בחסות גורם אופוזיציוני שהיתה לו אחיזה במישור המוניציפלי,⁹¹ ובמעורבותם של אישים שהשתייכו לקבוצות קוראות תיגר,⁹² מחזקת את טענתו של יעקב שביט: 'לאמיתו של דבר החברה הישראלית בעידן הבן־גוריוני הייתה חברה מרובדת ופלורליסטית למדי, בניגוד לתדמיתה הרווחת. [...] התדמית של שלטון ריכוזי המנסה לעצב את החברה מטשטשת את העובדה שמתחתיו התפתחה חברה הטרוגנית ולא הומוגנית או אינטגרטיבית'.⁹³

91. חיים לבנון, ראש עיריית תל־אביב, היה איש הציונים־הכלליים ובקואליציה שהרכיב לא השתתפו נציגי מפא"י.

92. ד"ר משולם גרול היה חבר השומר־הצעיר ומקורב לחברי ההנהגה שלו שתמכו בברית־המועצות באותה עת. ד"ר שלמה סימונסון היה בעבר חבר ב'שורת המתנדבים' לצד אליקים העצני, ד"ר אפלבוים וחנן רפפורט. הללו פרסמו בדצמבר 1955 את החוברת 'סכנה אורבת – מבפנים!' והתריעו בה על הסכנה הטמונה בשחיתות המידות שפשטה, לדבריהם, בדרגים הגבוהים של המוסדות הממשלתיים, ודרשו את התפטרותו של עמוס בן־גוריון. בינואר 1956 נפתח בבית־המשפט המחוזי משפט דיבה נגד 'שורת המתנדבים'. המשפט הסתיים ביוני 1960 בפסיקת בית־המשפט העליון המשאירה על כנה את ההרשעה שנפסקה בבית המשפט המחוזי אך מפחיתה משמעותית את סכום הפיצויים שנקבע. ראו: שמואל רובינזון, 'שורת המתנדבים: גורמים להתפרקותו של ארגון וולונטרי', החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב 1976.

93. יעקב שביט, 'משיחיות, אוטופיה ופסימיות בשנות החמישים: עיון בביקורת על "המדינה הבן־גוריונית"', עיונים בתקומת ישראל, 2 (1992), עמ' 56-78. הציטוט מעמ' 77.

לא על הרוח לבדה – גם על האידאולוגיה

הרהורים אפיקורסיים על תולדות הכלכלה של הארץ בעקבות מחקריו
של נחום גרוס¹

ראול טייטלבוים

האוניברסיטאות שלנו הכשירו הרבה כלכלנים, בהם גם כלכלנים בעלי מוניטין עולמיים, אבל מדפי הספרים שלנו דלים מאוד בספרים על ההיסטוריה הכלכלית של ארצנו. יש מחקרים על פרקים אלה או אחרים, אבל חסר ניתוח כלכלי אינטגרלי של ההתפתחויות הכלכליות של חבל ארץ זה בתקופת המדינה ובתקופות שקדמו לה.

אחרי עיון באסופה מאלפת של מחקריו של נחום גרוס על ההיסטוריה הכלכלית של ארץ-ישראל שקובצו בספר, אפשר להגיע למסקנה מעניינת, שבעל המחקרים אינו גוזר מפורשות ממחקריו – המפעל הציוני בארץ-ישראל לא היה מפעל כלכלי. מכל מקום, לפחות עד הקמתה של מדינת ישראל, וליתר דיוק עד מלחמת העולם השנייה. חוקי כלכלת השוק לא חלו עליו. המניעים לא היו כלכליים. ודאי שהם לא דמו לאלה שהניעו מעצמות אירופיות לחפש מושבות מעבר לים, מפני שמניעי המתיישבים הציונים לא היו ניצול אוצרותיה של ארץ-ישראל או שיפור מצבם הכלכלי. אם היו מניעים כלכליים להתיישבות היהודית משלהי המאה ה-19, הם היו בטלים בשישים לעומת מניעיה הדתיים, הרוחניים, הלאומיים-ציוניים או הפוליטיים-קיומיים – בריחה מאירופה ומארצות המזרח התיכון. לכן קשה להכליל את ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל בקטגוריה של קולוניאליזם בהגדרות המקובלות שלו, כפי שעושים לעתים בעלי הגישה האנטי-ציונית או הפוסט-קולוניאלית.

מניתוח כלכלי טהור של ההתיישבות היהודית, היא נראית כמו אוטופיה. כל תהליך שובם של היהודים לארץ-ישראל התנהל בניגוד להיגיון כלכלי וודאי שסתר תאוריות כלכליות מכל סוג שהוא. אולי זה ההבדל הבסיסי בין ההגירה היהודית לארץ-ישראל, ארץ קולוניאלית נידחת, ובין ההגירה היהודית לארצות-הברית, 'ארץ ההזדמנויות הבלתי-מוגבלות'. עיון בספר המקבץ את המחקרים העשירים והמגוונים שערך נחום גרוס במרוצת שנותיו הפוריות

1. ראו האסופה בספרו: לא על הרוח לבדה: עיונים בהיסטוריה הכלכלית של ארץ-ישראל בעת החדשה, ירושלים 1999.

באקדמיה מוליך אפוא למסקנה שאינה מתאימה למגמות מחברו ואינה מתאימה בנקל לכותרת הספר, 'לא על הרוח לבדה'. להיסטוריה הכלכלית של היישוב היהודי בארץ-ישראל היתה מתאימה יותר כותרת על-פי הביטוי השגור 'לא על הלחם לבדו'.

מקומה של אידאולוגיה

זה מכבר, ובמיוחד בעשורים האחרונים, למדנו שהכלכלה אין עניינה רק זרמי הון, סחורות וכוח אדם, אלא גם גורמים אחרים, ואלה כמעט אינם מדידים מבחינה סטטיסטית. למשל, המושג הכלכלי הבסיסי 'יזמות'. מה הכוח המניע את היזמים? שאיפה לרווח כלכלי אופטימלי – בוודאי. וזה גורם כלכלי מובהק. אולם כלכלנים רבים בני ימינו יתקוממו אם תצומצם היזמות רק לגורם הזה. הם מוסיפים גורמים כמו יוקרה, או שאיפתו של אדם להישגים, וכאן אנו כבר מתקרבים למושגים 'רוחניים' ולא כלכליים, כמו חזון ואידאולוגיה והמבנה הפסיכולוגי של האדם. ואפשר להוסיף ולמנות בין הגורמים המניעים בני-אדם בפעילותם הכלכלית גם אינטרסים אישיים, מעמדיים או לאומיים. הם חשובים בקביעת התנהגותם של היזמים וגם של הצרכנים, לא פחות מאשר ההיצע והביקוש, המחיר, העלויות השוליות של הייצור, היחס בין עלות לתועלת וכדומה. שלא לדבר על כך שגורמים חוץ-כלכליים, כמו אידאולוגיה או חזון, משפיעים על המדיניות התקציבית, הפיסקלית או המוניטרית של הממשלות. לכן, אם יורשה לי 'לשפר' את כותרת ספרו של גרוס, אפשר לומר: 'לא רק על הרוח לבדה – אלא גם על האידאולוגיה'.

למרות כל שיטות הניתוח הכלכלי המודרני, האקונומטריה והמודלים הכלכליים למכביר, לא נוכל לגרש את 'החזון' ואת השקפת העולם (האידאולוגיה) מן הדיון הכלכלי. בייחוד כאשר בהיסטוריה הכלכלית של ארץ-ישראל עסקינן. במחקריו גרוס נוגע גם בהשפעותיה של האידאולוגיה הציונית על התפתחותו של היישוב היהודי בארץ-ישראל, אבל בעיקרו של דבר הוא מעדיף את הגישה הכללית הפרגמטית ונוטה לצמצם, כמו כל כלכלן ראוי, את מקומה של 'הרוח' בתהליך הכלכלי.

בלי להמשיל משל לנמשל ועם כל ההבדלים העצומים, מעניינת בהקשר זה גישה של כלכלן אמריקני ביקורתי, שכוכבו דרך בשנים האחרונות, פול קרוגמן (Krugman), במאמר שפרסם ב-1997 שכותרתו 'הניצחון המסתורי של הקפיטליזם'².

קרוגמן סבור כי הקפיטליזם ניצח את הקומוניזם לא רק בגלל השינויים הטכנולוגיים ולא רק בגלל הגלובליזציה. לדעתו, התשובה הבסיסית איננה לא כלכלית ולא טכנולוגית בלבד, אלא מצויה גם בתחום המוסרי: השיטה הכלכלית הקומוניסטית נפלה גם משום שהאנשים הפסיקו להאמין בה. מכאן משמע גם ההפך: גם שיטה כלכלית לא-יעילה יכולה לתפקד זמן

2. Paul Krugman, 'Capitalism's Mysterious Triumph', *Nihon Keizai Shimbun*, 1997; [Http://web.mit.edu/krugman/www](http://web.mit.edu/krugman/www)

רב, אם מאמינים בה. לדעת קרוגמן, השיטה הקפיטליסטית פועלת באופן בלתי־מותנה במידת האמונה של האנשים בשיטה. השוק אינו מחייב שאנשים יאמינו בו. לא כן השיטה הקומוניסטית. היא חייבה אמונה, מפני שלא היתה יעילה מבחינה כלכלית מלכתחילה. חלפו עשרות שנים עז שהתפוגגה אמונה זו של האנשים בשיטה, וגורלה נחרץ. קרוגמן מסכם את מאמרו במשפט: 'מסתבר שהחלומות אינם יכולים להניע שיטה (כלכלית) לטווח ארוך, האנוכיות דווקא יכולה'.

בין כך ובין כך, לפי קרוגמן אמונה בכל זאת הניעה שיטה כלכלית מסוימת לאורך פרק־זמן מסוים, ויוצא מדבריו שהתפתחות אידאולוגית, כלומר, התפוגגותה של אמונה, היתה סיבה לאחד האירועים החשובים ביותר במאה ה־20: התמוטטותו הכוללת של הקומוניזם בתור שיטה כלכלית חלופית לקפיטליזם. לדעתו, זוהי הסיבה המכרעת להתמוטטות הקומוניזם, לצד סיבות כלכליות. הקשר בין כלכלה לאידאולוגיה הוא אפוא קשר גורלי לעתים. בהשלמה מסוימת לניסוחיו המבריקים של קרוגמן, אפשר לומר שגם השיטה הקפיטליסטית תלויה באמונה של בני־האדם, אף־על־פי שכלכלת שוק כאילו פועלת מעצמה. אם כן, רוח ולחם, ולא זה מול זה אלא במשולב. בהיסטוריה הכלכלית של ארץ־ישראל אי־אפשר לתחום מעין גבול דמיוני, כביכול עד כאן השפעת ה'רוח' קובעת ומכאן השפעת ה'חומר'. השפעותיהם מתערבבות זו בזו באלף צורות ואופנים עד עצם היום הזה. דווקא ההיסטוריה הכלכלית של ארץ־ישראל יכולה לשמש מקרה־בוחן חשוב לשאלה זו. במחקריו גרוס נוגע פה ושם ביחסי־הגומלין בין כלכלה לאידאולוגיה, אבל הוא נזהר מאוד שלא לחרוג מן הקונסנזוס המקובל בתאוריה הכלכלית כבר עשרות שנים. עיקר מאמציו המחקריים של גרוס היו מכוונים, כפי שהוא עצמו כותב בספרו בפתח דבר, ל'הערכה מחדש של משקל שלושת המגזרים הכלכליים ביישוב – הפרטי, ההסתדרותי והציבורי־הציוני. בהיסטוריוגרפיה המסורתית על "בניין הארץ" נדחק חלקם של היזמות וההון הפרטיים לקרן זווית' (עמ' 9). במילים אחרות, ברוח התקופה שלנו, גרוס מבקש להחזיר בדיעבד את כבודו של 'המגזר הפרטי' שקופח. לזכותו ייאמר שאין הוא קיצוני בגישה זו. במקרה זה המגזר הפרטי, בעל המניעים הכלכליים בעיקר, יכול לסמל את ה'לחם' מול ה'רוח' של המגזר הציבורי.

יש כאן המחשה, אולי במהופך, של השפעת התפיסות הכלכליות האופנתיות של ימינו על ראיית העבר. בעידן של הפרטה החוקרים נוטים להבליט את חשיבותו של המגזר הפרטי או אף לייחס לו משקל מרכזי בהתפתחותו של המשק היהודי בארץ בעבר. זוהי תמונת העבר בראי האידאולוגי של ההווה. לפי תמונה זו, המגזר הפרטי הוא שבנה את הארץ; בסיועם של התקציבים הציבוריים. על כגון זה כבר נאמר: היסטוריונים לא זו בלבד שאינם יכולים לנבא את העתיד, אפילו את העבר אין הם יכולים 'לנבא'. ואכן, במחקריו של גרוס מורגש אותו מתח בין מה שהיה בעבר ובין מה שהוא יודע היום.

גרוס כותב כי 'חוקר תולדות הכלכלה, ככל היסטוריון, בוחן את העבר מזווית הראייה של ההווה' (עמ' 325). זוהי מלכודת קשה לכל היסטוריון. לשבחו של גרוס ייאמר כי על־פי־רוב אין הוא נופל לתוכה. הוא משתדל שלא להעריך את המדיניות הכלכלית, את כוונותיה ותוצאותיה, על סמך הידע המצוי בידנו היום ובאור התאוריות הכלכליות הרלוונטיות כיום.

הוא מנסה לתפוס את מה שנוהגים לכנות 'רוח הזמן'. כלומר, למקם את המצב הֵרָאלי ואת התגובות עליו בהקשר זמנם ותקופתם של האירועים שהוא סוקר, ולא להשיב, ישירות או בעקיפין, לשאלה היפותטית מה היו צריכים לעשות בעבר אילו ידעו מה שאנו יודעים היום, או מה היו צריכים לעשות בעבר אילו פעלו לפי 'רוח הזמן' של ימינו.

אם לשאול ביטוי מתחום אחר, הרי 'תקינות כלכלית' (economically correct) בין שתי מלחמות העולם או בשנות החמישים ואף השישים אינה זהה לזו של שנות השמונים או התשעים של המאה ה־20. אפילו לאותו מושג כלכלי עצמו, למשל 'כלכלת השוק', יש משמעות שונה בתקופות שונות. מקצת השינויים האלה אפשר לייחס למחקר כלכלי. ואילו שינויים אחרים מבטאים ללא ספק 'אופנות כלכליות' או 'תקינות כלכלית' של אותו זמן. אלה מצמיחים, למשל, את אותם הכלכלנים של ימינו, 'אבירי' כלכלת השוק הרואים ביוזמה פרטית חזות הכול, כאשר יש מקום להציג דווקא כמה סימני שאלה גם בקשר למשק הישראלי. גרוס עושה זאת בכמה ממחקריו. 'מהם התנאים שבהם היה הון פרטי מגיע לישראל, ובאילו סכומים? [...]. האם יוזמה חופשית היתה מפתחת חקלאות ותעשייה באותו היקף ובאותו פיזור גאוגרפי? האם תחרות חפשית, בשוק קטן כל כך, לא היתה גוררת ריכוז מונופוליסטי גדול מזה שנתהווה בפועל? שאלות היפותטיות אלו אינן שאלות של עובדה. הן שאלות של השקפה (והשערה)'. מסקנתו הנכונה היא ש'ייתכן שהשאלה היסודית ביותר קשורה בפילוסופיה או בתרבות הפוליטית שמאחורי המדיניות [הכלכלית] הנדונה. [...] בסופו של דבר יש כאן שאלה של השקפת עולם, שאי אפשר ליישבה בתאוריה כלכלית או במחקר אמפירי' (עמ' 339; ההדגשה במקור).

יוזמה פרטית או ציבורית

בשורה של מאמרים קצרים הכלולים באסופה ניסה גרוס להעריך את משקלה של היוזמה הפרטית לעומת היוזמה הציבורית ביישוב היהודי בתקופת המנדט. הוא בוחן את השאלה מזוויות שונות ומעניינות, כמו מבנה המשק היהודי בתקופת המנדט וכושר התחרות שלו. לגרוס יש גישה 'רוויזיוניסטית', כדבריו (עמ' 376), לבעיית משקלו של ההון הלאומי בפיתוח המשק היהודי. הוא מסתמך על נתונים המורים כי בין המלחמות (1919-1939) היה ההון הפרטי כ־80% מיבוא ההון היהודי, ורובם המכריע של העולים החדשים התיישבו בערים ובמושבות ששלטה בהן היוזמה הפרטית. אלה עובדות שקשה לערער עליהן. מכאן הוא מסיק כי ההון הציוני-הציבורי הפעיל רק חלק קטן ממשאבי כוח האדם בשנים אלה. אולם ייבוא הון פרטי לארץ-ישראל, בפרט משנות השלושים ואילך, לא נעשה משיקולים כלכליים דווקא. יהודי גרמניה נאלצו לברוח מהיטלר, וכך גם מקצת המשאבים הכלכליים שנשארו בידיהם הגיעו לארץ-ישראל. שני הגורמים האלה, עלייה והון, היו משמעותיים ביותר בהתפתחותו של היישוב היהודי בשנים ההן. מנתונים אלה בולטת השפעת גורמים חיצוניים על גודל התקציבים הציוניים בארץ-

ישראל. כך מתברר שבעטיו של המשבר הכלכלי העולמי הצטמצמו התקציבים הציוניים בשנים 1928-1933 בשיעור של 42.5% אחוזים במונחים ראליים. ואילו עליית היטלר לשלטון, הסכם ההעברה ויציאת יהודי אירופה השפיעו על גידול התקציבים הציוניים בארץ-ישראל בשיעורים ניכרים, והם עלו בשנים 1933-1939 ביותר מפי ארבעה במונחים ראליים. במחצית השנייה של שנות השלושים הסתמנה עלייה רציפה בייבוא הון יהודי לארץ-ישראל, בכל הצינורות. למשל, סכומי ההעברות מן הקרנות של יהודי גרמניה לפעולה בארץ-ישראל בשנים 1937-1939 השתוו לסך ההכנסות המקומיות והמענקים המקומיים בתקציבים הציוניים. גם בתקופת המנדט הבריטי וגם בישראל העצמאית הבעיה הכלכלית הייחודית של המשק היהודי בארץ-ישראל היתה העלייה וקליטתה. גרוס כותב שהיכולת לקלוט את העולים קליטה כלכלית היתה מותנית במידה רבה ביחס שבין ממדי העלייה ובין יבוא ההון ובינם לבין ממדיו של המשק הקיים (עמ' 253). יתר-על-כן, גם כאשר זרם העולים לווה בזרם מתאים של ייבוא הון, לא היה בכך כדי להבטיח שהעלייה 'תקלוט את עצמה בטווח הקצר'. וכאן בא לידי ביטוי תפקידו המרכזי של המגזר הציבורי היהודי – התנועה הציונית וההסתדרות הכללית – ביצירת תעסוקות יזומות לטווח קצר, בעיקר בתחום הבנייה, וכן בהקצאת משאבים לתשתיות כלכליות ואחרות לטווח ארוך יותר.

כך היה מתחילתו של המנדט הבריטי. אין זה מקרה שבתקופת העלייה השלישית, החופפת את תקופת המיתון והשפל בראשית שנות העשרים, התגבש בארץ המגזר ההסתדרותי, לרבות מערך משקי העובדים והמוסדות לעזרה הדדית. במהלך ההתפתחות הזאת הוקמו בנק הפועלים, כמכשיר מרכזי לפתרון בעיית העבודה העברית בארץ, והמשרד לעבודות ציבוריות, שהיה מוסד-גג לכל הקבוצות הקבלניות, ולימים התפתח לסולל-בונה. אחר-כך הובטח פיזורו הגאוגרפי של היישוב היהודי בארץ-ישראל על-ידי התנועה הקיבוצית והתנועה המושבית, שהיו הגופים ההתיישבותיים העיקריים.

במאמרו של גרוס 'המיתון של שנת 1923 ותקציבי המגזר הציבורי' (עמ' 232-272) מובאים דבריו של ארתור רופין, שיזם את הקמתו של בנק הפועלים, בישיבת הוועד הפועל-הציוני ב-19 בפברואר 1920, וזו לשונם: 'הפועל הערבי מסתפק במועט, בהשוואה ליהודי, ועולה עליו בזריזות כפיים... עלינו לפתח בפועל היהודי אותם הכשרים בהם הוא עולה על הערבי: את האינטליגנציה שלו, את כושר הארגון וחושו לעסקים. עלינו להפכם משכירי-יום יהודיים ליזמים יהודיים' (עמ' 260-261).³ המגזר הציבורי היה בעיני רופין מכשיר לפיתוח יזמות פרטית.

בסוגיית משקלם הסגולי של המגזר הציבורי ושל היוזמה הפרטית בתהליך גיבושו של המגזר הכלכלי היהודי בארץ-ישראל, גרוס מציג שורה של שאלות מעניינות: באיזו מידה ההון הלאומי-הציוני מילא תפקיד אסטרטגי ומכוון כרצונם של מייסדי קרן-היסוד? האם הסקטור הפרטי, הנראה כה חזק בתמונה המצרפית, היה כה חלש ברמה המפעלית? לאמיתו של דבר, למרות רצונו של גרוס לערער על התמונה המקובלת בדבר מרכזיות המגזר

3. דברי רופין בישיבת הוועד הפועל הציוני, 19 בפברואר 1920, אצ"מ Z4/252/7.

הציבורי בתקופה ההיא, אין לו תשובות בסוגיות אלה. יש לו רק שאלות. אף-על-פי-כן, אין אלה שאלות פתוחות: הנתונים המרובים המובאים בספר שלפנינו בכל זאת נותנים לקושיות אלה תשובות 'בלתי-רוויזיוניסטיות', דהיינו, מצביעים על המקום המרכזי שהיה להן הציבורי וליוזמה הציבורית בהתפתחותו של המשק היהודי בארץ-ישראל.

אופי פעולתה הכלכלית של התנועה הציונית תואם להפליא את תפיסתו הכלכלית של מייסדה, הרצל, אשר בתקופתו ראה עצמו ליברל מובהק ואילו בימינו היה נחשב לסוציאליסט קיצוני. כך עולה בבירור ממאמרו של גרוס, 'תפיסתו הכלכלית של הרצל' (עמ' 89-102). אמנם, מייסד הציונות היה למעשה חסר ידע כלכלי מקצועי, אך הוא הושפע מהלכי-הרוח שרווחו בתקופתו בקרב חוגים ליברליים מתקדמים: לא כלכלת שוק קפיטליסטית פרועה ולא סוציאליזם. תפיסתו הכלכלית של הרצל, כפי שהיא באה לידי ביטוי בחיבורו מדינת היהודים, היתה תערובת מפורשת של תכנון ציבורי ויוזמה פרטית. הרצל ראה בחזונו 'משטר כלכלי מעורב', טכנולוגי ומודרני, שיתבסס בעיקרו על יוזמה ציבורית.

וכך תכנן הרצל לשכת עבודה מרכזית ויום עבודה של שבע שעות בלבד, ואפילו קיווה שיספיק יום עבודה של חמש שעות. הוא קבע כי המדינה חייבת לבצע את השקעות התשתית. המוני העובדים הלא-מקצועיים, המאורגנים במעין 'צבא עבודה', היו אמורים להכשיר קרקעות, לסלול כבישים ומסילות ברזל, להתקין מערכות טלגרף וכדומה. כל זה הוגשם, הלכה למעשה, ב'גדוד העבודה', האגף הסוציאליסטי הרדיקלי בתנועה החלוצית בארץ-ישראל בשנות העשרים של המאה הקודמת. הכול לפי תוכנית גדולה, ערוכה מראש. לדעת הרצל, החברה צריכה לספק שיכונים ציבוריים, שירותי בריאות והשכלה. הוא גם תכנן מערכת ענפה מאוד של ביטוח סוציאלי. גם ליוזמה פרטית היה מקום בתפיסתו של הרצל, אולם רק 'במקום שמפעל כרוך בסיכון, יש להתיר את רווחי היזם ברוחב לב'. במילים אחרות: מדינת היהודים שתכנן הרצל היתה מדינת רווחה מפותחת. הוא צידד ב'ממשלה גדולה'. בשלב מאוחר יותר הוא אף הבין את חשיבותה של הקואופרציה במדינה היהודית העתידית. מי שכיום משמיע מחשבות כאלה יוגדר סוציאליסט ללא תקנה, אדם שאבד עליו כלח.

התפיסה ההרצליאנית הזאת היתה למעשה התפיסה הכלכלית המובילה הן ביישוב היהודי בתקופת המנדט הבריטי הן בעשורים הראשונים למדינת ישראל העצמאית. גרוס, נאמן להשקפתו הכלכלית, רואה בה תפיסה כלכלית 'בעייתית ודו-ערכית' (עמ' 98). ישראל של ראשית המאה ה-21 התרחקה לחלוטין לא רק מן החזון הסוציאליסטי של חלוציה הראשונים אלא אפילו מן הדגם של מדינת הרווחה המודרנית שהרצל ראה בעיני רוחו. לכן, ספק אם אפשר להסכים למסקנתו של גרוס כי 'לו ראה אותנו הרצל כיום היינו מוכרים לו יותר ואולי אף מקובלים עליו יותר, במרבית מאפייני הכלכלה, ממה שהיינו בשנת 1936 או בשנת 1966' (עמ' 101). מדינת ישראל העצמאית בשנותיה הראשונות תאמה במידה לא-מבוטלת את חזונו הכלכלי-חברתי של הרצל, ואילו כיום מגמתה הפוכה.

בסקרו את תולדות המשק הישראלי בעשור הראשון למדינה, גרוס מציג תזה שניתן להסכים עמה באופן כללי. לאמור: העדפת המגזר הציבורי באותה תקופה לא נבעה מהאידאולוגיה הסוציאליסטית של דוד בן-גוריון וחבריו בהנהגת המדינה, חברי מפא"י

הסוציאל-דמוקרטית, אלא 'מאידאולוגיית המציאות' של הזמן ההוא, כלומר מן הצרכים הפרגמטיים שהכתיבו מהלכים כלכליים שונים. אבל את הצרכים הפרגמטיים האלה הכתיבו, בכל זאת, שיקולים אידאולוגיים; אמנם לא סוציאליסטיים כי אם לאומיים, ואולי מוטב להגדירם סוציאליסטיים-לאומיים.

בשלוש השנים הראשונות לקיומה הכפילה ישראל את אוכלוסייתה. היה צורך להבטיח להמוני העולים מזון, קורת גג, ולו זמנית, ועבודה מפרנסת כלשהי. נוסף על כל אלה, היה גם הכרח להגן על המדינה הצעירה מול העוינות של השכנים הערבים שלא השלימו עם עצם קיומה. כל זה בתנאים של מחסור חמור ביותר במטבע חוץ ובתנאי משק מפגר שזה עתה יצא ממשטר חצי-קולוניאלי של המנדט הבריטי. גם לאדם הרחוק מכל גרגיר של אידאולוגיה סוציאליסטית ברור שלא המגזר הפרטי אלא רק המגזר הציבורי ותקציב המדינה היו כשירים להתמודד עם משימות כלכליות-חברתיות אלה, משימות שהן כמעט בלתי-אפשריות.

גרוס מבקש לטעון שבעצם אין חדש תחת השמש. ממשלות בן-גוריון רק המשיכו את המדיניות הכלכלית של המנדט הבריטי מתקופת מלחמת העולם השנייה, בין השאר משטר של קיצוב, פיקוח ויסודות התכנון. כרונולוגית זה כמובן נכון. אך נוסף על כך, דפוס זה תואם את התפיסה כי בעתות משבר אפילו משק המבוסס בלעדית על כלכלת שוק זקוק ל'ממשלות גדולות', משום שאין לסמוך על 'היד הנעלמה' המסדירה את הכול. אכן, ראוי התנהגותו של הממשל השמרני של בוש-הבן בעקבות מעשי הטרור חסרי התקדים בספטמבר 2001 ומה שבא בעקבותיהם. בעתות מצוקה, אם רוצים או לא רוצים, אם מודים ואם לא מודים, נאלצים לחזור לג'ון מאינרד קיינס (Keynes), לג'ון גלברייט (Galbraith), לניו-דיל של רוזוולט או לגישתו של חתן טרי של פרס נובל לכלכלה, ג'וזף שטיגליץ (Stiglitz). המנוף הוא הגדלה רצינית של ההוצאה הציבורית. בעייתם של הכלכלנים במצבים אלה היא, בעצם, לקבוע מתי נכנס המשק למצב המחייב הגדלה של המעורבות הממלטת-הציבורית. במהותה, המדיניות הכלכלית בעשורים הראשונים של המדינה לא היתה אפוא המשכה של המסורת הכלכלית של המנדט הבריטי, אלא תגובה הכרחית למצב אובייקטיבי שנוצר אחרי קום המדינה ונמשך שנים לא מעטות אחרי כן. גם אם לא היה קיים המנדט הבריטי שהנהיג את משק המלחמה, היה צריך לנקוט מדיניות של מעורבות גוברת של הממשלה והעדפת המגזר הציבורי-הממשלתי. אפשר לטעון, כמעט בוודאות, שאילו שלטו בישראל באותה תקופה הציונים-הכלליים, בעלי הססמה האופוזיציונית 'תנו לחיות בארץ הזאת', הם לא היו נאמנים לססמתם אלא היו נוקטים מדיניות כלכלית דומה לזו שננקטה בפועל; אחרת הם היו נדונים לכישלון מוחץ.

לעתים קשה להבין כלכלנים המבקשים, בכל מחיר ובכל הנסיבות, לצמצם את מעורבותה של הממשלה המודרנית במשק וממילא להקטין את המגזר הציבורי בשם העיקרון המקודש של הפרטה. כל זה כאשר נמשכת העלייה וגוברים הצרכים לקליטת היצרנית, וכאשר כל עשור בערך ישראל נתונה במלחמה. וראו, למשל, גם את העלייה הניכרת בהוצאות הביטחון של ישראל בעקבות הטרור הפלשתיני מאז סתיו 2000. נתונים בסיסיים אלה אופייניים למשק הישראלי לא רק בעשורים הראשונים לעצמאותה של ישראל אלא גם עד עצם היום

הזה. אמנם אופיה של העלייה שונה וכושרו של המשק הישראלי גדל לאין שיעור, אולם הצורך במעורבותה של הממשלה נותר בעינו, אף כי הכלים לכך השתכללו ונעשו מתוחכמים יותר. לדוגמה, כדי לקלוט את העלייה ההמונית משטחי ברית-המועצות בעשור האחרון, נאלצה הממשלה לסבסד, זמנית, מתקציבה את שכר העבודה לעולים שנקלטו במגזר הפרטי וכן לסבסד משכנתאות לפתרון בעיות הדיור שלהם ולהבטיח שירותי בריאות ושירותים סוציאליים למבוגרים שביניהם.

נוסף על כל אלה, יש בישראל שני גורמים קבועים המגבירים את הצורך ב'ממשלה גדולה' לעומת נחיצותה בכל משק מערבי אחר. ראשית, הוצאות הביטחון של ישראל גדולות פי שלושה ואף פי חמישה מהוצאות הביטחון של כל ארץ 'נורמלית' אחרת בעולם והן 'אוכלות' נתח נכבד מן התל"ג. שנית, אופיו המיוחד של יבוא הון לישראל – רובו ככולו היה הון ציבורי ולא השקעות הון פרטי; ודאי כך בזמן שחקר גרוס, העשורים הראשונים של המדינה. ההון המיובא זרם ארצה בצינורות ממשלתיים-ציבוריים, ובאופן טבעי הממשלה ומנגנוניה היו צריכים לחלק אותו לפי סדר עדיפויות שקבעו. השינוי באופיו של יבוא ההון התחולל בעשור האחרון בלבד, אולם עקב המשבר הפוקד את שוק ההון העולמי ואת תעשיות ההיי-טק מראשית שנת 2000, יש בשנתיים האחרונות סימנים לכך שהמצב חוזר לקדמותו. כמעט מובן מאליו שבמצב הזה המדיניות הכלכלית של הממשלות גרמה לעיוותים ולטעויות. אולם מחקר כלכלי אובייקטיבי יכול בקלות להוכיח שבתנאי ישראל המגזר הפרטי עשה טעויות וגרם לעיוותים לא פחותים מזה. די לעיין במאזנים אחרונים של כמה קונצרנים כלכליים פרטיים.

בהקשר זה של עיוותים כלכליים, אין מנוס מלהזכיר את פנחס ספיר, המזוהה אולי יותר מכל אדם אחר עם התיעוש המזורז של המשק הישראלי בשנות השישים. כידוע, בהיותו שר המסחר והתעשייה ואחר-כך שר האוצר, עשה ספיר מאמצים אדירים למשוך יזמים פרטיים לאזורי הפיתוח והפריפריה של ישראל. מחקרים אחרונים מראים כי באותה תקופה תמרצו קברניטי המדינה ממפא"י, ובראש ובראשונה ספיר, בעקיבות את המגזר הפרטי. במקרים מסוימים הם אף העדיפו אותו על המגזר הציבורי, כפי שהראה דוד לוי-פאור בספרו היד הלא נעלמת: פוליטיקה של תיעוש בישראל (ירושלים 2001). פנחס ספיר ולוי אשכול, בהסכמתו של בן-גוריון, היו מוכנים לשלם מחיר כבד כדי לעודד יזמים פרטיים להקים מפעלים באזורי הפיתוח. המאמץ היה כרוך בסבסוד ובתשלום תמריצים עצומים, מקופת המדינה, ליזמים פרטיים. סיום הפרשה ידוע: היזמים הפרטיים שנהנו מתמריצים ממלכתיים לא השכילו לפתח תעשיות ראויות לשמן באזורי הפיתוח, מאחר שהם השקיעו בעיקר במפעלי טקסטיל. אלה תרמו בתחילה לגידול היצוא הישראלי וסיפקו תעסוקה באזורי הפיתוח כרבע מאה, אולם בעשור האחרון הם לא הצליחו לעמוד בתחרות ונסגרו בזה אחר זה.

גרוס, אולי פחות מכלכלנים אחרים, נופל גם הוא במלכודת אופנתית ומפריז במשקלו של ההון הפרטי בתולדותיה של הכלכלה בישראל. כנגד זה הוא מצמצם, באופן די מלאכותי, את התרומה הראלית של המגזר הציבורי-הממשלתי בהתפתחותו של המשק היהודי בתקופת המנדט ובשני העשורים הראשונים של מדינת ישראל. בהקשר זה די לעיין באחדים ממחקריו של חיים ברקאי, מחבר המבוא לספרו של גרוס.

עם זאת, במאמרו 'יוזמה חופשית לעומת שוק מתוכנן' (עמ' 355-365) וגם במחקריו האחרים שעניינם כלכלת ישראל בעשור הראשון, גרוס מודה כי 'מעורבותה של הממשלה הוכיחה את כוחה בגיוס מרב המשאבים למאמץ המלחמתי ובחלוקה צודקת יחסית של נטל המאמץ, ולכן גם נמשכה במידה רבה בשנים הראשונות של המעבר הקשה [אחרי מלחמת העולם השנייה] מכלכלת המלחמה לתנאי השלום' (עמ' 355). מכאן גם התחזקו המגמות של עיצוב המשק הישראלי כמשק מעורב – 'משטר כלכלי מעורב של שילוב כוחות השוק והיוזמה הפרטית עם מעורבות ועם יוזמה ממשלתית' (עמ' 356).

באותן שנים לא היתה ישראל יחידה במגמה זו, אלא היא אפיינה את הכלכלה העולמית אחרי מלחמת העולם השנייה. אולם, כדברי גרוס, בישראל היתוסף לה גורם ספציפי והוא חיזוק אותה עוד יותר אצלנו: התפיסה הציונית הכלכלית שהתגבשה מלכתחילה כדגם כלכלי ליישוב היהודי בארץ-ישראל. תפיסה זו היתה מעין שילוב של הצורך לשנות כאן את המבנה הכלכלי-חברתי של העם היהודי – להפוך את 'הפירמידה ההפוכה' – ושל שיקולים מעשיים-פרגמטיים. למשל, אי-נכונותו של ההון הפרטי לזרום לארץ-ישראל משיקולים כלכליים-עסקיים. לפיכך, התפיסה הכלכלית של שילוב היוזמה והמעורבות הציבורית, כגורם מוביל, עם יוזמה פרטית וכוחות השוק היתה בעצם טמונה במהותה של האידאולוגיה הציונית, שביקשה לחולל מהפכה במצבה של ארץ-ישראל ולאפשר בסיס כלכלי לקליטת העלייה היהודית בה (עמ' 357). אחרי קום המדינה היתוספו עוד כמה סיבות טובות לחיזוק התפיסה הזאת, זו שכינויה המקובל היה 'משק מעורב', לא רק במיקרו-כלכלה אלא גם במיקרו-כלכלה. לעומת ביקורתם של כלכלנים מקצועיים רבים (דן פטינקין ואחרים) נגד המשטר הכלכלי שהתגבש בישראל בשני העשורים הראשונים של המדינה, גרוס מציג תמונה מאוזנת יותר. הוא מודה שאפילו משטר החירום הכלכלי, הצנע, השיג את עיקר מטרותיו בשנים 1949-1950. הצריכה הפרטית רוסנה, הובטח מינימום סביר של תצרוכת ושירותים לאוכלוסייה הגדלה, והופנו המשאבים הדרושים לביטחון ולהשקעות בחקלאות ובבנייה. במרבית שנות החמישים והשישים הצטיין המשק הישראלי בקצב צמיחה מן הגבוהים בעולם, תוך כדי קליטת גלי העלייה ההמונית (עמ' 360, 368).

עם זאת, גרוס מקבל באופן בסיסי את דברי הביקורת של הכלכלנים המקצועיים, היינו, שממשלת ישראל הפעילה באיחור את תוכנית הרפורמות הכלכליות שנועדה להעלות את המשק הישראלי ממשק חירום של פיקוח וקיצוב למשק 'נורמלי', כאשר בפברואר 1952 הופעלה 'התוכנית הכלכלית החדשה'. מניתוחו המפורט של גרוס עולה כי היה אפשר להפעיל לפני כן את התוכנית, לרבות פיחות הלירה. כמה זמן לפני כן? – 'באמצע 1951 לכל המאוחר הפכה מדיניות כלכלית חדשה להכרחית – וגם לאפשרית' (עמ' 336). כלומר, האיחור בהפעלת התוכנית היה בסדר גודל של פחות משנה. 'בוזבזה שנה במדיניות הכלכלית' (עמ' 337). למעשה, היו גם סיבות פוליטיות-פנימיות שגרמו לדחייה זו, כמו בחירות מוקדמות והרכבת קואליציה ממשלתית חדשה. אולם גם אם מקבלים את הניתוח של גרוס, המחיר ששילם המשק בגלל אותה דחייה היה כמעט אפסי. מכל מקום, במונחים של היסטוריה כלכלית, זה פחות מטעות דגימה.

נראה כי הדגם הישראלי של מעורבות הממשלה במשק ועיצוב 'משק מעורב' עם מגזר ציבורי חזק, שהשתנה והותאם במרוצת השנים לנסיבות המשתנות, התגלה דווקא כאחד המוצלחים בעולם; חרף הביקורת של האופוזיציה הפוליטית, במיוחד הציונים הכלליים וחירות, או הביקורת המקצועית של האקדמיה.

ואכן, ברוח זו גרוס מסכם את מאמרו 'המדיניות הכלכלית בישראל, 1948-1951: בעיות ההערכה המחודשת' (עמ' 325-341). הוא דוחה את הקביעה שהמדיניות הכלכלית אחרי 1948, ובייחוד בשנים 1948-1951, לא היתה אלא שגיאה גדולה אחת וכותב:

יתכן שהפוליטיקאים צדקו בהערכתם מה אפשר לעשות ובייחוד את רמת החיים הנדרשת בכל פרק זמן כדי למשוך עלייה נוספת ולמנוע ירידה גדולה. דומה שאפילו מבחינה כלכלית צרופה אין תשובה ברורה לשאלה בדבר קצב גידול הצריכה האופטימלי לצמיחת המשק. ואין צריך לומר כי אין תשובה חד-משמעית לשאלת הפער האופטימלי בהכנסות. [...] לכן, נראה כי בכל שלושת העניינים יש לנו יכולת מוגבלת בלבד ללמוד לקחים מהעבר או לנצל את הניסיון ואת ההשקפות הרווחות כיום כדי להבין כהלכה את ההיסטוריה הכלכלית. [...] נראה בעיני שהישגי הצמיחה הכלכלית המהירה וקליטת העולים בשנים 1953-1970, מצדיקים את ההשקפה שהשיטה הנדונה (על תיקוניה השונים במשך הזמן) הלמה את צרכיה ונסיבותיה של ישראל באותה עת (עמ' 340-341).

ברשימה 'הכלכלה המדינית של ישראל בראייה ארוכת הטווח' (עמ' 390-399), שיוחדה לסקירה ופולמוס עם יקיר פלסנר לרגל פרסום ספרו בחו"ל על הכלכלה המדינית של ישראל, הציב גרוס קושיות אחדות ל'מבקרים האידאולוגיים' מימין שביקרו את המדיניות הכלכלית 'הסוציאליסטית' בשנותיה הראשונות של המדינה.

אולי היה יסוד לאמונה שלא היתה אפשרות לבנות את 'הבית הלאומי' ולכונן את המדינה על בסיס של הון פרטי השואף לרווחיות? אולי לא היה אפשר להשתית את המפעל הציוני – עם כל צורכי ההתיישבות וההתגוננות שלו – על שיקולי היעילות הכלכלית? אולי שלוש שנות המדינה הראשונות בהן הוכפלה האוכלוסייה, אכן הצריכו משטר כלכלי דמוי מלחמתי? (עמ' 392).

המנדט כשלטון קולוניאלי

מרבית המחקרים שקובצו באסופה עוסקים במה שכונה 'היישוב' בתקופת המנדט הבריטי: כ-300 עמודים בספר בן כ-400 עמודים. כפי שגרוס עצמו אומר ב'פתח דבר': 'חלק מהעבודות נועד לבחון מחדש, מריחוק זמן וממצב פוליטי אחר, את מדיניותה הכלכלית של ממשלת

4. Yakir Plessner, *The Political Economy of Israel: From Ideology to Stagnation*, Albany, NY 1994.

ארץ-ישראל ואת התפקיד שמילאה בהתפתחות היישוב היהודי בתקופת המנדט' (עמ' 9). כאן אנו מגיעים להערכת המנדט הבריטי כמשטר קולוניאלי. אחד הכלים המרכזיים במנדט היתה מדיניות 'הסחר החופשי' וצמצום השפעת הממשל המנדטורי על סחר החוץ, שהשתקף היטב בשיעורי מכס נמוכים על יבוא. מדיניות זו עלתה בקנה אחד עם האינטרסים של התעשייה הבריטית, שראתה בארץ-ישראל, כמו בשאר מושבות האימפריה, שוק לסחורותיה. העדפה ברורה ניתנה לקידום היצוא הבריטי לארץ-ישראל וכן לסיוע לחברות בריטיות שהיו מוכנות להשקיע בה.

גרוס מגיע למסקנה נכונה שהמדיניות המסחרית של 'הדלת הפתוחה', שנקטו שלטונות המנדט במשך מרבית תקופת שלטונו בארץ-ישראל, לא היתה דווקא ביטוי למדיניות אנטי-ציונית או פרו-ערבית, אלא נגזרה מן החשיבה הכלכלית ששלטה באנגליה כמאה שנה, לפחות עד 1931. תפיסה זו גרסה שמדיניות המכסים עיקר תכליתה הוא פיסקלי. אולם יש לא מעט ראיות שבבסיס מדיניות בריטית זו הונחו האינטרסים הקולוניאליים והאינטרסים של התעשייה האנגלית המפותחת. גרוס מזכיר זאת כבדרך אגב. זו היתה מדיניות של ניצול מובהק של הקולוניות, שנועדו בעיקר לספק חומרי גלם זולים לתעשייה הבריטית ולשמש שוק נוח לסחורותיה, וממילא לבלום את התפתחותן התעשייתית. מדיניות זו של סחר חופשי ומכסים נמוכים, שיעדה המוצהר היה 'הבטחת מירב הרווחה לאוכלוסייה המקומית', הבטיחה למעשה שוק חופשי למוצרי התעשייה הבריטית בקולוניות.

כך היה גם בארץ-ישראל. אולם בגלל התנאים המיוחדים בה, היינו, קיומם של שני מגזרים אתניים שונים והמנגנונים הכלכליים המיוחדים שפיתחה התנועה הציונית, מדיניות זו פגעה יותר בפוטנציאל הצמיחה של המגזר הערבי, שהיה מפגר יותר מבחינה כלכלית. מדיניות מכסים זו פגעה אמנם גם בתעשייה היהודית בארץ-ישראל, אך מנעה כמעט לחלוטין את ההתפתחות התעשייתית של המגזר הערבי והוא נשאר בעיקרו ברמה של בתי-מלאכה ושל חקלאות מפגרת.

לרשותו של המגזר היהודי עמדו משאבים ציבוריים של מוסדות התנועה הציונית, ואלה סבסדו, ישירות או בעקיפין, את החקלאות היהודית ואת התעשייה הצעירה בהתפתחותה, ואפילו את שכר העבודה של העובדים היהודים. נוסף על כך עמד לרשותו של המגזר היהודי גם יבוא הון פרטי, שגבר בייחוד במחצית השנייה של שנות השלושים, עם עלייתו של היטלר לשלטון. כל אלה צמצמו, למעשה, את עוצמת פגיעתה הכלכלית של המדיניות הבריטית. מול המדיניות הקולוניאלית הזאת בתקופת המנדט היו אפוא ליישוב היהודי בארץ-ישראל כלים ומשאבים שאיזנו במידה רבה את תוצאותיה; וכאן באה לידי ביטוי ההשפעה המכרעת של המימון הציבורי במשק היהודי גם בתקופת היישוב, לפני הקמת המדינה. לעומת זאת, למגזר הערבי בארץ-ישראל חסרו משאבים עצמיים כאלה והוא נאלץ לסמוך בעיקר על המשאבים המצומצמים שסיפקו תקציבי ממשלת המנדט הבריטי, ותפיסתה של זו היתה התפיסה של 'ממשלה קטנה'.

הדברים עולים היטב ממחקרם המשותף של נחום גרוס ויעקב מצר 'מימון ציבורי במשק היהודי בתקופת בין המלחמות' (עמ' 105-171), וכן ממחקרו של גרוס 'המדיניות הכלכלית

של ממשלת ארץ-ישראל בתקופת המנדט' (עמ' 172-227). שני המחקרים האלה הם למעשה הליבה של האסופה. נעשתה בהם עבודה רבה ושיטתית של ריכוז נתונים והאחדתם, נתונים של התקציבים הציוניים ונתונים של התקציבים של ממשלת המנדט בתקופה ממושכת של 22 שנים, עד פרוץ מלחמת העולם השנייה ב-1939, ובכלל זה ניתוח שיטתי של המדיניות התקציבית של ממשלת המנדט.

מן הניתוח ומן ההשוואות לשטחים אחרים שהיו בשליטה הבריטית, כמו הודו, עיראק, עבר-הירדן וקפריסין, מתברר שתושבי ארץ-ישראל קיבלו מממשלת המנדט חבילת הוצאות ציבורית 'קולוניאלית' אופיינית. עיקר הוצאותיה של ממשלת המנדט הופנו למימון המנגנון הקולוניאלי, לעומת שיעור נמוך יותר של פיתוח כלכלי ושירותים חברתיים (עמ' 157). לאורך כל התקופה, בין 1920/21 ועד 1939/40, הקצתה ממשלת המנדט 58% מתקציביה למימון המנהל הכללי שלה ולאחזקת כוחות המשטרה והביטחון. כ-11% לשירותי רווחה, כמו חינוך ובריאות, 18% להשקעות בעבודות ציבוריות, תקשורת ורכבת, ועוד כ-12% לשירותים שוטפים והסדר קרקעות. בקווים כלליים מבנה כזה של הוצאה ציבורית בריטית היה אופייני גם בשטחים קולוניאליים אחרים שבשליטתה; אם כי בגלל תנאים מיוחדים של ארץ-ישראל לרבות מקומה האסטרטגי, תושביה היהודים והערבים נהנו מהוצאות פיתוח ציבוריות גבוהות במקצת מן המקובל באזורים קולוניאליים אחרים שבשליטת האימפריה הבריטית.

כדי להבין את משמעותו התקציבית של השלטון הקולוניאלי, מובאים במחקר, בצדק, נתונים על מבנה ההוצאה הציבורית-ממשלתית בבריטניה גופא. באותה תקופה היתה ההוצאה בבריטניה למנהל כללי ולבטחון הציבור רק 11% מהוצאות הממשלה לעומת כ-60% במושבות, וכ-66% על שירותי רווחה חברתיים לעומת כ-11% במושבות.

בסופו של דבר, המדיניות הכלכלית של שלטונות המנדט הבריטי יוצאת זכאית מתחת לעטו של גרוס, חרף הביקורת החריפה על המדיניות הזאת הכלולה בספרות הציונית או במאמרים בני התקופה. הוא טוען שחלק גדול מן הטענות והתביעות של מנהיגי היישוב, התנועה הציונית ורושמי דברי הימים, כלפי שלטונות המנדט בתחום הכלכלי, 'התבסס על זיהוי מוטעה, במודע או ללא כוונה מודעת' (עמ' 172). הביקורת הזאת לא הבינה או לא רצתה להבין שבראש ובראשונה שלטונות המנדט הבריטי היו כפופים לאינטרסים של בריטניה. זו היתה מדיניות כלכלית קולוניאלית שיישמה בריטניה במושבותיה, תוך כדי התאמתה לתנאים מקומיים.

אכן, יעדה הראשון של המדיניות הכלכלית של ממשלת המנדט בארץ-ישראל היה לקדם את האינטרסים האסטרטגיים של האימפריה הבריטית ואת כלכלתה של בריטניה. הדבר מצא את ביטויו כבר בשנים הראשונות של המנדט עם גיבוש התוכניות להובלת הנפט מעיראק לחופי הים התיכון. גם פיתוח תשתיות התחבורה והתקשורת בארץ-ישראל נועדו לכך. כך גם בבניית נמל עמוק-מים בחיפה.

הממשל המנדטורי התנהל במספר רבדים: האינטרסים של האימפריה הבריטית, צורכי הארץ, והקיטוב הפנימי שבין הערבים, היהודים והשלטון הבריטי. סוגיית החלוקה מחדש של

ההכנסות באמצעות התקציב לא עניינה את שלטונות המנדט. עובדה היא שמס הכנסה הונהג בשטח המנדט רק בשנת 1941, שכן בעטייה של המלחמה הצטמצם מאוד היבוא ובשל כך גם הכנסותיו של הממשל ממכס, הכנסות שלפני כן היו כמחצית מכלל ההכנסות ממסים בתקציב ממשלת המנדט. שאר המסים היו מסים מסורתיים על חקלאות ומקרקעין, מסים על אגרות ורשיונות והכנסות מבלו על טבק, משקאות ומלח.

אכן, בין שתי מלחמות העולם התבסס היהודי בארץ-ישראל כישות בת-קיימא. או כהגדרתו של רוברט שרשבסקי המנוח, שנמנה עם ההיסטוריונים הכלכליים הבולטים של הארץ – התגבש ל'אורגניזם כלכלי מוגדר'. היישוב היהודי גדל מ-55 אלף נפש בסוף מלחמת העולם הראשונה ל-425 אלף עם פרוץ מלחמת העולם השנייה, גידול שנתי ממוצע של 10% ויותר. התוצר הנקי של היישוב היהודי גדל באותה תקופה פי 10.5, או שיעור צמיחה שנתי ממוצע של 15%, היינו 4.2% לנפש.

המגזר היהודי הכלכלי בארץ-ישראל היה שונה מן המגזר הכלכלי הערבי בכל הפרמטרים: בקצב הצמיחה הכלכלית, בתהליך המודרניזציה, במבנה הענפי, במסגרת המוסדית ובדרגת הלכידות החברתית שלו. להתפתחות זו תרמו מאורעות חיצוניים וזרם עצום של אוכלוסייה והון, אך גם האסטרטגיה הכלכלית של התנועה הציונית, שלא השאירה את הפעילות הכלכלית של המגזר היהודי ביד היוזמה הפרטית בלבד אלא סיפקה תקציבים ציבוריים עצמיים. בעוד התקציבים של שלטונות המנדט שירתו את התושבים היהודים והערבים כאחד, היישוב היהודי פיתח מגזר ציבורי אוטונומי אשר זכה ללגיטימציה של ממשלת בריטניה בתור מכשיר להקמת בית לאומי יהודי בארץ-ישראל (עמ' 106). וכך הפכו התקציבים הציוניים לתקציבים של 'מדינה בדרך'. מכשירים אוטונומיים אלה היו הסוכנות היהודית, כגוף-על, קרן-היסוד שעסקה בגיוס כספים וקרן-קיימת שהתרכזה ברכישת קרקעות ובהכשרתן. התושבים היהודים נהנו אפוא ממשאבים כפולים: השירותים שהעניקה ממשלת המנדט לכל תושבי ארץ-ישראל, יהודים כערבים; השירותים והסבסוד שמומנו מן התקציבים הציוניים האוטונומיים. שירותי החינוך והבריאות של היישוב היהודי זכו להכרה רשמית של שלטונות המנדט. במחקריו אין גרוס עוסק בהשוואות בין המגזר היהודי למגזר הערבי בארץ-ישראל המנדטורית, אך ברור שבמימון הציבורי נהנה היישוב היהודי מיתרונות בולטים.

גודלם של התקציבים הציוניים היה 20%-25% מן התקציב הכולל של ממשלת המנדט. זה היה פחות או יותר שיעור היהודים בכלל אוכלוסיית ארץ-ישראל באותה תקופה. מכאן יוצא שהתמיכה של משאבים ציבוריים לנפש במגזר היהודי היתה כפולה מזו שבמגזר הערבי.

חבל מאוד שבמחקרם המשותף אין גרוס ומצר בוחנים בחינה מעמיקה יותר את הסוגיה לטובת איזה מגזר אתני בארץ-ישראל פעלה המדיניות התקציבית של ממשלת המנדט. המחברים מסתפקים באמירה כללית ש'תקציב הממשלה [המנדטורית, ר"ט] כלל ללא ספק יסודות של חלוקת הכנסה' (עמ' 107), ורומזים שחלוקה זו פעלה בעצם לטובת המגזר הערבי, משום 'שהיהודים תרמו יותר משיעורם היחסי לתקבולי המסים, הודות לכלכלת השוק המפותחת בקרבם' (שם). אלא שכאן חסר ניתוח אתני מקביל של המגזר הערבי לגבי צד ההוצאות בתקציבי ממשלת המנדט בכל תקופת שלטונה בארץ-ישראל.

בנקודה זו גרוס ומצר מסתפקים בהנחה שרירותית למדי שההוצאה והשירותים הציבוריים של ממשלת המנדט התחלקו שווה בשווה בין כל תושבי ארץ-ישראל היהודים והערבים, או בלשונם: 'חשוב זה מניח שכל התושבים, הן יהודים והן ערבים, נהנו במידה שווה מהשירותים וההשקעות של ממשלת ארץ-ישראל – הנחה שלא היתה מתקבלת באותה עת על דעת המנהיגים הפוליטיים בשתי הקהילות כאחת' (עמ' 130). הניתוח הסטטיסטי מתבסס על החישוב הממוצע השווה של ההוצאה הממשלתית המנדטורית ליהודים ולערבים. אך בדיון קצר שנלווה לנתונים אלה הם מודים כי ייתכן שבשירותים הכלכליים ובהשקעות הציבוריות היתה הטיה לטובת המגזר היהודי, ואילו בהוצאות ממשלתיות לשירותי הרווחה (חינוך ובריאות) ההטיה היתה לטובת הערבים (עמ' 131-133).

מכל מקום, המשאבים העצמיים של המגזר היהודי, המכונים בפי המחברים 'התקציב הציוני', השלימו את ההוצאה של שלטונות המנדט לא רק כמותית אלא גם איכותית. בתקופת המנדט מימן היישוב היהודי בעצמו 76% מצריכת השירותים החברתיים וגם הקים והפעיל באופן אוטונומי את כל השירותים האלה. יתרה מזו, מבנה ההוצאה הציבורית של ממשלת המנדט היה כאמור קולוניאלי אופייני, ואילו מבנה ההוצאה הציבורית העצמית של היישוב היהודי, 'התקציב הציוני', היה בעל 'הרכב אירופי' ורובו נועד לשירותים חברתיים ולהשקעות כלכליות. המחברים כותבים כי 'מכאן שבתוך המסגרת הצנועה של ההוצאות הציבוריות, סיפק התקציב הציוני ליישוב היהודי תוספת נטו של שירותים והשקעות בהתאם לסדר הקדימויות הציוני' (עמ' 161). זה היה מנוף רב-חשיבות להתפתחותו הכלכלית של היישוב היהודי בתקופת המנדט – מנוף שהיה חסר לחלוטין במגזר הערבי.

המלחמה: הקפיצה הגדולה

המדיניות הכלכלית של המנדט הבריטי בתקופת מלחמת העולם השנייה היא פרק היסטורי בפני עצמו. בתקופת המלחמה היתה ארץ-ישראל לבסיס עורפי רב-חשיבות במאמץ המלחמתי מול גרמניה הנאצית והאיום הישיר של צבאותיה על האזור כולו. במסגרת מאמץ מלחמתי זה מילאה ארץ-ישראל, ובפרט כלכלתה היהודית, תפקיד שעלה בהרבה על משקלה הדמוגרפי. בשנים אלה מומש היטב גם ההון שהביאה עמה 'העלייה הגרמנית'. התוצאה היתה שבמרבית שנות המלחמה שררה בארץ פריחה כלכלית והונח יסוד חשוב להתפתחויות מאוחרות יותר שהובילו לכינונה של מדינת ישראל העצמאית מכאן, ולהתפרקותו המוחלטת של המגזר הערבי בארץ-ישראל מכאן.

בשנות המלחמה עלתה ארץ-ישראל לדרגת הארץ התעשייתית השנייה בחשיבותה באזור, אחרי מצרים. תקופת המלחמה סיפקה תנאי חממה למשק היהודי. מצד אחד, הצטמק היבוא המתחרה; מצד אחר, נוצרה גאות בביקוש, רובו לצבא הבריטי באזור, לא רק לתוצרת חקלאית ותעשייתית אלא גם לשירותים.

תוך כדי השינויים שהכתיבה המלחמה, הפגיעה בהובלה הימית, צמצום הסחר הבין-

לאומי, הפגיעה בענף הפרדסנות וכדומה, עבר המשק הארץ-ישראלי ממצב של אבטלה ויציבות מחירים ארוכת שנים למצב של צמיחה, גאות כלכלית – בייחוד בענפי התעשייה, הבנייה והשירותים – והתפתחות של מגמות אינפלציוניות. באותה תקופה נעשה שימוש מלא במשאבי כוח העבודה שהיה מובטל קודם לכן. האבטלה ביישוב היהודי ירדה באותה תקופה מ-12.6% בשנת 1940 ל-2% בכל שנות המלחמה. מלבד הצמיחה תרמה לירידה זו גם ההתגייסות לצבא הבריטי שהקיפה כ-10% מכוח העבודה היהודי בארץ-ישראל.

בד בבד עם עיצובו של משק המלחמה בארץ-ישראל התפתחה מערכת מסועפת ומרחיקת לכת של התערבות ממשלתית בכלכלה, כגון מערכת של קיצוב ופיקוח, שיטת הסובסידיות, תכנון חלקי ועוד, שהטביעו חותם מהותי על התארגנות היישוב היהודי ועיצוב כלכלת המלחמה בימים הראשונים של מלחמת העצמאות (עמ' 221-222). באותן השנים עוצבו גם כמה דפוסים ומסגרות, והם נשארו גם אחרי המלחמה ואחדים מהם שרירים וקיימים עד עצם היום הזה. למשל, שיטת תוספת הווקר לשכירים, שמוסדה בגיבוי ממשלת המנדט בראשית 1942. בכך היתה ארץ-ישראל לחלוצה עולמית בהצמדת שכר.

אולי, באופן פרדוקסלי, בתקופת המלחמה היו הגיצנים הראשונים של מאבקים משותפים של עובדים יהודים וערבים. כך במקרה של שביתת העובדים האזרחיים במחנה הצבאי סרפנד ב-1943 – אמנם סנונית יחידה שלא היה לה המשך מהותי. שכן, בעוד היישוב היהודי מתגייס רובו ככולו, גם מעשית ועוד יותר נפשית, למלחמה נגד גרמניה הנאצית ובעלות-בריתה, התחושות בקרב הערבים היו מעורבות וכללו הסתייגויות משיתוף-פעולה עם בריטניה. המחשה טובה לעניין הם הנתונים על ההתגייסות לצבא הבריטי: 27 אלף מן היישוב היהודי הקטן לעומת 12,500 מתגייסים ערבים. הרכב האוכלוסייה בארץ-ישראל בשנת 1943, בעיצומה של המלחמה, היה: 70 אחוזים ערבים (1.166 מיליון) ו-30 אחוזים יהודים (499 אלף). בשל ההרכב הדמוגרפי היו הפרופורציות בתעסוקה מעט שונות. הערבים היו 60 אחוזים מכלל המועסקים בארץ-ישראל, והיהודים 40 אחוזים.

שיעור הצמיחה השנתי הממוצע בכל תקופת המלחמה היה 10.1%. רק משק המלחמה האמריקני הגיע לשיעור צמיחה דומה לזה. שיעורי צמיחה גבוהים אפיינו בתקופה זו גם את המגזר הערבי בארץ-ישראל – שיעור ממוצע שנתי של כ-9%.

הגורם המרכזי לשיעורי צמיחה גבוהים אלה היה הביקוש הגדל של צבאות בריטניה ובעלות-הברית במזרח התיכון למוצרים ושירותים מקומיים. שיעור הרכישות הצבאיות עלה מ-9% בתוצר המקומי בשנת 1939 לשיא של 38% בשנת 1941. התייעוש המואץ של המשק היהודי בשנים אלה היה כרוך בשינוי מרחיק לכת בהרכב התוצר המקומי של המגזר היהודי. חלקה של התעשייה בתוצר עלה מכ-24% ב-1939 ל-33% ב-1945.

המלחמה שינתה גם את אופיה של התעשייה היהודית בארץ. בשנות המלחמה התרחבו לא רק ענפי תעשייה מסורתיים (המגזר היהודי סיפק בתקופה זו כמיליון זוגות נעליים לצבא) אלא התפתחו במהירות ענפי מתכת, מכונות, כימיה וחשמל. התעשייה היהודית סיפקה בתקופת המלחמה 3 מיליוני מוקשים נגד טנקים, 6 מיליוני סוללות יבשות, חלקי חילוף למכוניות, לטנקים ולמשאיות, ציוד חשמלי מגוון, מכשירים אופטיים, כימיקלים, תכשירים רפואיים ועוד.

סיפור די מוזר הוא התפתחותה של תעשיית היהלומים, שלא היתה קיימת בארץ קודם לכן. עם כיבוש ארצות השפלה, בלגיה והולנד, נותקה תעשיית היהלומים שם מן השווקים וממקורות חומרי הגלם כאחד. בזכותם של פליטים יהודים שהגיעו לארץ-ישראל מבלגיה, היתה הארץ למרכז לייצור יהלומים מלוטשים בקנה-מידה עולמי. בתוך זמן קצר הוקמו בארץ 33 מפעלי יהלומים, לעיבוד יהלומים לצורכי תעשייה ואבנים יקרות. אלה העסיקו 3500 עובדים – 8% מכוח העבודה היהודי שהועסק בתעשייה. מאחר שכל התוצר נועד לייצוא היה ענף היהלומים למקור חשוב מאוד לדולרים, מטבע קשה עיקרי למימון היבוא. הקורבן העיקרי של המלחמה היה ענף ההדרים, בגלל הירידה הדרסטית ביצוא. ענף ההדרים, שהיה ערב המלחמה 37% מן הייצור החקלאי היהודי ירד ל-5% בשנתה האחרונה של המלחמה. לעומת זאת, ביתר הגידולים החקלאיים, בייחוד בייצור תפוחי אדמה, חלב, פירות ודגים, הסתמנה עלייה ניכרת עקב הביקוש הגדל של הצבא. בשנות המלחמה עלו גם הביקושים לשירותי תחבורה, עבודות ציבוריות, בנייה ותחזוקה לצורכי צבא. מרבית העבודות האלה נמסרו לקבלנים עצמאיים ולחברות בנייה יהודיות. בייחוד התרחבה החברה ההסתדרותית סולל-בונה, שהיתה פעילה בתקופת המלחמה לא רק בארץ-ישראל אלא ברחבי האזור.

כל ההתפתחויות האלה רק הגבירו את הפערים בין שני המגזרים הכלכליים האתניים בארץ-ישראל. גם בשלוש השנים שנשארו למנדט הבריטי בארץ-ישראל, בין סיום מלחמת העולם השנייה להסתלקותו מארץ-ישראל, נמשכה הגאות הכלכלית בארץ. המשק היהודי שוב הוכיח את כושרו להסתגל במהירות לנסיבות המשתנות.

בסכמו את פרק המנדט בהיסטוריה הכלכלית של ארץ-ישראל, גרוס מציין כי מלבד תשתית מפעלי תחבורה ותקשור ובנייני ציבור, השאיר המנדט הבריטי מורשת של מנהגים ודרכי חשיבה, של סדרי ממשל וניסיון מנהלי. 'בלעדי מורשת זאת', הוא כותב, 'כמו בלעדי מערכת המשפט שהושארה על כנה [...] לא יכלה ישראל לקום ולהתקיים בשנותיה הראשונות' (עמ' 227). יש בכך הרבה מן האמת ההיסטורית על עשרים ותשע שנות המנדט הבריטי. מכל מקום, בציבוריות הישראלית של ראשית המאה ה-21 גברה ההתעניינות בתקופה זו, עם נופך של נוסטלגיה אפילו.

אולם דומה שההתפתחות הכלכלית של היישוב היהודי בארץ-ישראל והקפיצה המהותית במהלך התפתחות זו לא היו קשורות כלל במנדט הבריטי אלא בנסיבות חיצוניות לחלוטין: עלייתו של היטלר לשלטון בגרמניה, המלחמה נגד גרמניה הנאצית, ושואת יהודי אירופה. לאחר עליית היטלר לשלטון גבר זרם העלייה של יהודים גרמנים לארץ-ישראל וסיפק לכלכלתה כוח אדם מקצועי, בעל רמה אקדמית, שלא היה כמותו בעבר. עלייה זו לוותה גם בזרם של יבוא הון. שואת יהודי אירופה העניקה לגיטימציה בין-לאומית בעלת תוקף עצום למפעל הציוני בארץ-ישראל. גם מבחינה זו צדק גרוס כאשר חילק את ההיסטוריה הכלכלית של תקופת המנדט לשלוש תקופות בעלות ייחודים מובהקים: השנים 1918-1932, 1932-1939 ו-1947. אין ספק שהתקופה השנייה היתה התקופה המכרעת בתולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל, מבחינה כלכלית ומבחינה פוליטית כאחד.

במאמר קצר העוסק בסוגיית הפריודיזציה בהיסטוריה הכלכלית של ארץ-ישראל, 'הערה

לעניין חלוקתן לתקופות של תולדות היישוב בשנות המנדט' (עמ' 228-231), גרוס נוגע בבעיה מהותית מאוד. לשם הבנה טובה יותר של התהליכים הכלכליים הוא מציע חלוקה אחרת של תקופת טרום-המדינה, לעומת חלוקתה המקובלת לפי העליות השונות. לכאורה מדובר כאן בדיון מתודולוגי. הדבר יובן טוב יותר אם 'נחדד' את הכותרות לשלושה פרקים אלה בהיסטוריה הכלכלית של היישוב היהודי בארץ-ישראל המנדטורית: הפרק הראשון עד לעליית הנאציזם בגרמניה, הפרק השני עד לפרוץ מלחמת העולם השנייה והפרק השלישי הוא פרק המלחמה, השואה ותוצאותיה והמערכה על הקמת המדינה היהודית. בכל אחד מפרקי הזמן האלה נוסף נדבך ל'מדינה היהודית שבדרך', אך לכל אחד היו משקל וחשיבות שונים. משקלו הסגולי של כל פרק משלושת הפרקים האלה עלה וגדל על ציר הזמן. שיאו של התהליך הזה בהיסטוריה הכלכלית של היישוב היהודי בארץ-ישראל היה ימי מלחמת העולם השנייה. וכאן טמון הפרדוקס ההיסטורי אדיר הממדים: בתקופת השואה היהודית באירופה הוכשר הבסיס הכלכלי בארץ-ישראל לקליטת שארית הפלטה אחרי מלחמת העולם השנייה, בראשית דרכה של מדינת ישראל העצמאית.

כדי להמחיש זאת אפשר לציין כי ב-13 שנים, בין 1933 ל-1945 עלו לארץ-ישראל כ-280 אלף עולים, פי שלושה משעלו במשך 36 שנים בין 1882 ל-1932. ועוד נתון: בשנים 1933-1939 גדל התקציב הציוני בארץ-ישראל ביותר מפי ארבעה במונחים ריאליים. בעניין זה נכתב בסיכום מחקרו המשותף של גרוס עם יעקב מצר, 'ארץ-ישראל במלחמת העולם השנייה' (עמ' 300-324): 'ייתכן מאוד שהדינמיקה שהביאה מעליית הנאציזם בגרמניה למלחמת העולם השנייה ולחורבן יהדות אירופה מילאה תפקיד הכרחי ביצירת השינויים הבסיסיים בארץ-ישראל בשלהי תקופת המנדט ובמעבר למדינת ישראל' (עמ' 324).

בסופו של דבר, שלושה גורמים בסיסיים הכשירו את התנאים האופטימליים, מבחינה כלכלית, לנצחונה של ישראל במלחמת העצמאות והבטחת עצמאותה בשנותיה הראשונות, למרות חולשותיה האובייקטיביות:

1. העובדה שבמרוצת המנדט הבריטי התגבש המשק היהודי כמשק אוטונומי. כתוצאה מכך, היעלמותו של המגזר הכלכלי הערבי במהלך המלחמה לא גרם לזעזועים כלכליים עמוקים במשק היהודי.
2. כלכלת המלחמה בארץ-ישראל בשנים 1939-1945 גרמה לתנופה כלכלית של המשק היהודי במיוחד. בתקופה זו צבר המגזר היהודי ניסיון רב-ערך וכלים שלטוניים, והם יושמו במהירות בישראל בשנותיה הראשונות.
3. בריחתם וגירושם של מרבית ערביי ארץ-ישראל במהלך מלחמת העצמאות מן השטחים שבשליטת ישראל מזה, והעלייה ההמונית עם סיום פעולות האיבה מזה, יצרו נסיבות נוחות יחסית להשתכנותם של העולים בבתים ובכפרים ערביים נטושים לפני שהיו בידי ממשלת ישראל הצעירה המשאבים הכספיים לקליטתם.

כלכלה דו־אתנית: בין זיקה להפרדה

מחקרים בהיסטוריה הכלכלית של ארץ־ישראל לוקים, על־פי־רוב, בפגם מתודולוגי בסיסי: זוהי היסטוריה כלכלית של היישוב היהודי בלבד, המתעלמת מן ההתפתחויות הכלכליות של היישוב הערבי בארץ ומהשפעות־הגומלין ביניהם. אמנם התפתחה הפרדה כלכלית גוברת בין הערבים ליהודים במרחב הזה, אולם קהילות לאומיות־אתניות אלה נמצאו במרחב גאוגרפי משותף ואף במסגרת ממלכתית־מדינית אחת, ולכן התקיימו ביניהן זיקות מגוונות. פגם מתודולוגי זה איננו בלעדי לגרוס בלבד. הוא אופייני כמעט לכל חוקרי תולדות ארץ־ישראל בעת החדשה, ורק בשנים האחרונות מנסים כמה היסטוריונים להתגבר עליו. מקורו של פגם זה הוא אידאולוגי, בעיקר, והתוצאה היא מה שניתן לכנות 'היסטוריה אתנית'. החוקרים היהודים חקרו את תולדות היישוב היהודי, והחוקרים הערבים חקרו בעיקר את תולדות התנועה הלאומית הפלשתינית. הפרדה זו קיימת גם כאשר היוצרות מתהפכות וחוקרים יהודים עוסקים בפלשתינים ואילו החוקרים הפלשתינים עוסקים ביישוב היהודי. ואכן, גם גרוס מודה, בחצי־פה, בחולשתה של גישה זו. וכך הוא כותב:

רק הראייה הפוליטית המיוחדת למצב בארץ גרמה לכך שהניתוח ההיסטורי מתנהל קודם כול לפי החלוקה הלאומית, ולא לפי החלוקה הכלכלית החברתית. ויש לזכור שאף על פי שרוב היישוב היהודי היה 'מודרני' ועירוני, ושרוב האוכלוסייה הערבית היה כפרי מסורתי, הרי אין חפיפה מלאה בין החלוקה הלאומית לבין החלוקה הסוציולוגית־הכלכלית [עמ' 199].

אחד הבודדים שביקש לגשר על חלל מחקרי זה הוא יעקב מצר, בספרו 'הכלכלה המחולקת של ארץ־ישראל המנדטורית'.⁵ מצר מביא שפע של עובדות וניתוחים המוכיחים שהתקיימה הפרדה פיזית חדה וברורה בין המגזר הכלכלי היהודי למגזר הכלכלי הערבי. למשל, באמצע שנות השלושים רק 0.5% מכלל המועסקים היהודים עבדו במקצועות שסיפקו שירותים גם לאוכלוסייה הערבית. אם כי באותה תקופה כ־7% מן התוצר של המגזר היהודי וכ־27% מן היצוא של המגזר הזה שווקו למגזר הערבי. באותה תקופה גם לא נרשמה שום השקעה יהודית במפעל שבבעלות ערבית ולהפך, ולא נרשמה שותפות כלכלית יהודית־ערבית בעלת משמעות. כלכלה מופרדת, דואלית, בתקופת המנדט הבריטי היא אפוא עובדה נחרצת, וזו אף גברה אחרי המאורעות של 1936-1939. ולכן השאלה איננה אם התקיימה הפרדה. גם אין ספק בדבר השוני העצום באופיים של שני המגזרים הכלכליים האלה. מה שנחוץ הוא ניתוח השפעות־הגומלין הכלכליות בין שתי קהילות אתניות וכלכליות אלה שפעלו בתקופה ההיא במסגרת מנהלית־מדינית אחת של המנדט. ראויה לתשומת לב מסקנתו של מצר כי ההתפתחות הכלכלית הנפרדת הזאת בארץ־ישראל לא היתה תהליך ספונטני אלא תהליך מודע, אידאולוגי־פוליטי של מעצבי היישוב היהודי בארץ־ישראל.

5. Jacob Metzger, *The Divided Economy of Mandatory Palestine*, Cambridge 1998.

עם זאת, אפשר להצביע כאן על כמה מסלולים של השפעות גומלין: ביקוש לכוח עבודה לא-מקצועי ערבי זול במגזר היהודי; ביקוש למוצרים חקלאיים 'ערביים' במגזר היהודי, ולהפך – ביקוש למוצרים תעשייתיים ולשירותים 'יהודיים' במגזר הערבי; השפעת המגזר הערבי על המגזר היהודי בתחום רמת השכר בענפי החקלאות, הבנייה וכדומה; השפעות עקיפות של הדינמיקה הכלכלית והטכנולוגית של המגזר היהודי על המגזר הערבי בארץ-ישראל; ולבסוף, השפעתו של השלטון המרכזי המנדטורי על שני המגזרים האתניים בהשקעותיו בתשתיות, בתחבורה, בתקשורת וכדומה.

א-אפשר להתעלם מן הקושי בניתוח מורכב כזה מפאת היעדר בסיס נתונים אחיד ומפורט, בייחוד על המגזר הערבי. עם זאת, מצר מראה בספרו ובנספחיו שניתן להתגבר, ולו חלקית, גם על מכשול זה.

נכון, הרחבת הפערים בין המשק היהודי למשק הערבי בארץ-ישראל היתה תהליך ממושך שאפיין את כל תקופת המנדט. כל גל של אלימות ומהומות הרחיב את המרחק בין המשק היהודי למגזר הערבי. המאורעות של 1929 לוו בחרם ערבי על תוצרת יהודית, וכך גם המאורעות של 1936. שיאו של תהליך הניתוק בין המגזרים הלאומיים היה באמצע שנות השלושים, ולמשבר הכלכלי נתלווה משבר פוליטי חמור ביותר.

והערה שיש לה כמעט צליל אקטואלי. בהתייחסם למרד הערבי של 1936, שהעמיק את הניתוק בין שני המגזרים האתניים בארץ-ישראל, גרוס ומצר מציינים כי לאירועים אלה היו השפעות שליליות על המשק היהודי. הסיכון הגובר בפעילות הכלכלית העלה את עלויות העסקות ובה-בעת חל צמצום חד בהיקף הסחר בסחורות ובשירותים ובצורות אחרות של שיתוף-פעולה כלכלי. הם מעריכים כי המאורעות גרמו לירידה ראלית בתוצר של המגזר היהודי בשיעור של 4.4% וגם ירידה בהכנסותיו של המגזר היהודי בשיעור של 6% לנפש בממוצע לשנה מ-1936 עד 1939. אשר להשפעתם של אירועים אלה על המגזר הערבי, הם מציינים בהערת שוליים כי 'יש מקום להאמין שהמשק הערבי נפגע הרבה פחות, אבל לא הוכנו עדיין אומדנים שנתיים לגביו' (עמ' 114). לפי אומדנים מסוימים, שיעור הצמיחה של המגזר הערבי פחת באותה תקופה ב-0.6% בלבד. בנסיבות של הימים ההם, כאשר הקשרים של המגזר הערבי בארץ-ישראל עם הסביבה הערבית השכנה לא נותקו בגלל המאורעות האלה אלא אולי אף גברו, המחברים צודקים כנראה בהערכתם. אולם שוב אותו מחדל עקיב: למעשה, השפעת המרד הערבי על כלכלת המגזר הערבי בארץ-ישראל עדיין לא נבדקה.

שלטונות המנדט ניסו לכאורה להקפיד על היחס המאוזן כלפי שתי האוכלוסיות האתניות של הארץ. כך, בשירות הציבורי של ממשלת המנדט הועסקו יהודים וערבים לפי משקלם היחסי באוכלוסייה, וכך – בעבודות הציבוריות או ברכבת. הקושי היה בכך ששכרו של העובד היהודי היה גבוה במידה ניכרת משכרו של הפועל הערבי. דבר זה העניק תמריץ כלכלי ברור למנגנוני הממשל המנדטורי להעסיק עובדים ערבים, ואלה נחשבו לא רק זולים יותר אלא גם טובים יותר, בייחוד בעבודות לא-מקצועיות. במקרים מסוימים נמצא פתרון בזכות סבסוד שכרם של עובדי ממשלה יהודים באמצעות התקציב הציוני. הנטייה של הממשל

המנדטורי להעסיק עובדים ערבים בעבודות כפיים לא-מקצועיות ולהעסיק עובדים יהודים בעבודות מקצועיות יותר נתקלה בהתנגדות נמרצת של ההסתדרות. "זכותנו לעסוק בכל סוגי העבודה, ולא באנו לארץ על מנת שאחרים יחטבו עצים וישאבו מים במקומנו" – מצטט גרוס את ראשי ההסתדרות (עמ' 197).

הפרדה זו של המשק היהודי מן המשק הערבי נבעה בעיקרו של דבר מאופיים השונה של שני המגזרים. טכנולוגיה חדישה, פיתוח מקורות אנרגיה ושימוש בחשמל, פיתוח מקורות המים ושיטות השקיה חדישות, ולא פחות מזה המבנה של החקלאות היהודית המודרנית, תוך כדי שימוש בשירותים פיננסיים ומשאבים ציבוריים שעמדו לרשותה – כל אלה אפשרו את התפתחותו של המשק היהודי בתנאי שכר עבודה גבוה יחסית ובעצם אפשרו את מה שכונה 'עבודה עברית'. אולם סוגיה זו העסיקה את גרוס רק בשוליים, וחבל.

אף-על-פי-כן, במחקריו גרוס מצביע על כמה דוגמאות של השפעות-גומלין של 'העבודה הערבית' ו'העבודה העברית' על שני המגזרים הכלכליים כאחד. למשל בענף הפרדסנות, ענף היצוא המוביל של המשק הארץ-ישראלי. הענף התחלק, פחות או יותר, חצי בחצי בין הפרדסנים הערבים לפרדסנים היהודים. בתוך עשר שנים גדל יצוא ההדרים פי שישה. ערב מלחמת העולם השנייה נאמד חלקה של ארץ-ישראל בסחר העולמי בהדרים ב-18%, כמו שיעורן של איטליה ושל ארצות-הברית. והנה, אף-על-פי שענף ההדרים היה ענף עתיר הון וטכנולוגיה בהשוואה לענפים כלכליים אחרים, ריווחיותו הושתתה על עבודה זולה. 'בעקרו של דבר הכתיב הפועל הערבי, הבלתי מקצועי והמיומן למחצה, את רמת השכר בענף כולו' (עמ' 380). יתרה מזו, 'ענף הייצוא העיקרי של הארץ ושל המשק היהודי בתקופת המנדט, שהצלחתו נבעה מכושר תחרות (יתרון יחסי) מובהק בשוק העולמי, היה ענף מטעים דמוי קולוניאלי שהושתת על אוצרות הטבע ועל עבודה זולה יחסית' (שם). הנה דוגמה מובהקת להשפעת 'העבודה הערבית' הזולה על אחד מענפי המשק המובילים של אותה תקופה.

השפעה אולי מובהקת פחות היתה לחקלאות הערבית על החקלאות היהודית. המשק החקלאי היהודי המעורב היה אמור להיות ניגודו המוחלט של משק המטעים הקולוניאלי, בזכות העובדה שהבטיח תעסוקה יהודית בלעדית בהכנסה נאותה. הדבר נעשה כמובן תוך כדי מעורבות ציבורית נאותה של מחלקת ההתיישבות של הסוכנות היהודית ונספחותיה. אולם התוצרת החקלאית היהודית נתקלה בקשיי שיווק, בשל התחרות של היבוא ובשל התוצרת החקלאית הזולה שהגיעה לשווקים מן הכפרים הערביים. בסיכומו של דבר, המשק המעורב היהודי סיפק רק בחלק קטן של מוצריו את הצריכה של היישוב היהודי בארץ. וזאת אף על פי שנעזר גם בתעמולה נמרצת למען "תוצרת הארץ", כהערתו של גרוס (עמ' 381). מכל מקום, בתקופת המנדט סיפקה החקלאות פרנסה לחמישית עד רבע מן המפרנסים היהודים, בשעה שהיא היתה מקור מחיה לרוב המכריע של המפרנסים הערבים.

מן התיאורים של גרוס עולה שההפרדה בין המשק היהודי למשק הערבי בארץ-ישראל היתה הגדולה ביותר דווקא בחקלאות. בענפי כלכלה אחרים הפרדה זו היתה פחותה והשפעות-הגומלין רבות יותר. התעשייה של המגזר היהודי לא נתקלה בתחרות של תעשייה ערבית בעלת משקל. התעשייה היהודית אף הצליחה לייצא לארצות הערביות השכנות. התעשייה

המקומית, עד לתקופת מלחמת העולם השנייה, סבלה מהון עצמי מועט ואשראי יקר, משכר גבוה יחסית והיעדר חומרי הגלם, אך בעיקר מתחרות של מוצרי תעשייה מיובאים, שניצלו את המדיניות המנדטורית של מכסי מגן נמוכים. מצב דומה של היעדר מתחרים ערבים שרר בתחום השירותים הפיננסיים, הבנקאות והביטוח.

אולם ההשפעה הרבה ביותר של העובדה שארץ-ישראל היתה ארץ דו-אתנית ניכרה בענף הבנייה. למעשה, זה המצב עד היום הזה. אמנם מסיבות אידאולוגיות-פוליטיות, הבנייה למגורים בתל-אביב ובחלק הארי של היישובים הכפריים היהודיים נשלטה בידי הקבלנים היהודים, אולם בערים המעורבות, כמו ירושלים וחיפה, היהודים העסיקו גם קבלנים ערבים; כפי שגם גורמים ערביים העסיקו חברות יהודיות בהקמת פרויקטים גדולים. למשל, ב-1927 זכתה חברה יהודית במכרז מטעם המועצה המוסלמית העליונה לבניית מלון 'פאלאס' בירושלים.

בתחום המסחר הקמעונאי היתה ההפרדה האתנית מובהקת, ואילו במסחר הסיטונאי ובשירותים פיננסיים היה המסחר הבין-מגזרי רב למדי, ואף היו שותפויות מעורבות. עם זאת, חסרים עדיין ניתוחים כלכליים מעמיקים יותר על יחסי-גומלין אלה והשפעתם הן על המגזר הכלכלי היהודי הן על המגזר הכלכלי הערבי בארץ-ישראל בתקופת המנדט. עבודותיו של גרוס לא מילאו חסר זה.

במקום אחר הוא סוקר את אחת הדוגמאות המעטות לשותפות עסקית יהודית-ערבית ('חברת "פלשתיין אנטרפרייז בע"מ", 1920-1959' [עמ' 366-372]) ומעיר: 'אחת השאלות המטרידות את חוקרי המשק הארץ-ישראלי של תקופת המנדט היא שאלת השותפויות העסקיות בין ערבים ליהודים. מדוע התיעוד על אודות שותפויות מסוג זה נדיר כל כך – האם משום שהשותפויות בין ערבים ליהודים היו כה מועטות, או משום שהעסקים המשותפים מסוג זה היו מעוניינים להצניע את אופיים הבין-עדתי ולכן את עצם קיומם?' (עמ' 366). גרוס מצביע על דלותו הרבה של החומר הארכיוני-העסקי בתחום זה. ואפילו המעט הקיים, כמו אוסף תיקי החברות ה'מחוקות' הנמצא בגנזך המדינה, עדיין לא מנוצל כראוי על-ידי חוקרים כמקור היסטורי-כלכלי.

אולם הבעיה היא הרבה מעבר לאותם מקרים בודדים של שותפויות עסקיות יהודיות-ערביות או השביתות המשותפות לעובדים היהודים והערבים, שפרצו לעתים רחוקות בתקופת המנדט הבריטי והיו מכוונות בעיקר נגד שלטונות המנדט. מה שבולט הוא היעדרו של מחקר הבוחן בכלי ניתוח כלכליים את השפעות-הגומלין הכלכליות בין הערבים ליהודים לאורך כל הגלגולים של ההיסטוריה הכלכלית של שתי הזהויות האתניות האלה בארץ-ישראל – מן התקופה העות'מנית, דרך המנדט הבריטי ועד עצם הימים האלה. למשל: כיצד השפיעה שליטת ישראל בשטחים על כלכלתה מאז 1967.

בסופו של דבר, כתיבת היסטוריה כלכלית-אתנית נפרדת על המתרחש באותה כבדת ארץ משקפת גם גישה אנטי-היסטורית וגם גישה אנטי-כלכלית והיא מעוותת את המציאות, על כל גלגוליה. חסר לחלוטין מחקר היסטורי אינטגרלי, שכן השפעות-גומלין אלה היו להן תוצאות מבניות ארוכות טווח הן על היישוב היהודי הן על האוכלוסייה הערבית בארץ-

ישראל. גרוס רומז על כך בכותבו, למשל: 'המדיניות הציונית נאלצה בתקופה ההיא להיאבק בכוחות שוק חזקים עד מאוד, שנבעו הן מתחרות מצד האוכלוסייה הערבית בהיצע של עבודה ושל מוצרים זולים מאלה של היהודים והן מצד מוצרי הייבוא מחוץ-לארץ' (עמ' 357). זהו כמובן תיאור כוללני מדי. אולם אין כל ניתוח כלכלי-היסטורי של תוצאות התמודדות זו בין 'המדיניות הציונית' ל'כוחות השוק' והשפעותיה על ההתפתחות הכלכלית של ארץ-ישראל, על שני רכיביה. האם כוחה של 'המדיניות הציונית' היה על העליונה, לעומת כוחו של השוק, או להפך. באיזו מידה המלחמה על 'עבודה עברית' ועל 'התוצרת' היתה מלחמה יעילה, או שמא נשארה בעיקר בגדר ססמאות אידאולוגיות-פוליטיות שהיו להן מקבילות גם בצד הערבי. שאלות אלה עדיין זקוקות למחקר היסטורי כלכלי ממשי. דומה שלמחקר כזה עשויות להיות גם השלכות מאלפות על תאוריות כלכליות של ימינו.

בימי המנדט הבריטי התגבשו אפוא בארץ-ישראל שתי קהילות לאומיות יריבות, על מוסדותיהן, והארץ היתה לישות דו-לאומית מאוחדת מנהלית באמצעות שלטונות המנדט. התגבשו בארץ שני משקים נפרדים ושונים, אף-על-פי שהם היו קשורים זה בזה והשפיעו זה על זה אפילו יותר מהשפעת המצב הכלכלי בעולם על מצבה של ארץ-ישראל. כללית, בתקופת המנדט הצטיין המשק בשיעורי צמיחה גבוהים מאוד, בייחוד עד שנת 1935, ובמחזוריות אופיינית ומיוחדת: כאשר המשק העולמי היה במיתון, בארץ-ישראל שררה גאות כלכלית, ולהפך. את הצמיחה ואת המחזור הכלכלי כאחד הכתיבו למעשה גלי העלייה היהודית ויבוא ההון. אפשר להוסיף לכך גם את עוצמתו והשפעותיו של הסכסוך היהודי-ערבי ואת מדיניות התקציב של ממשלת המנדט. הגורמים העיקריים שעיצבו את התנודות הכלכליות ואת הצמיחה ארוכת הטווח היו אפוא מקומיים, בעיקר 'ייחודיים-יהודיים', כהגדרתו של גרוס. אלה השפיעו ישירות על המגזר היהודי ובעקיפין גם על המגזר הערבי בארץ-ישראל. בסיכומו של דבר, תקופת המנדט הבריטי הצטיינה בהתפתחות כלכלית-חברתית מהירה למדי, בוודאי בהשוואה לתקופה העות'מנית. זו היתה תוצאה משולבת של גידול האוכלוסייה היהודית ושל פעילותו של המגזר הציוני-ציבורי בקרב היישוב היהודי. ההתפתחות היתה מהירה יחסית, אך גם הפערים בין המגזר היהודי למגזר הערבי העמיקו, לא רק בתחום הכלכלי אלא גם בתחום החברתי. למשל בחינוך: בין שנת 1921/22 לשנת 1944/45 גדל מספר התלמידים הערבים ברשת החינוך של ממשלת המנדט פי 3.6 ואילו היקף שירותי החינוך במגזר היהודי גדל באותה תקופה פי 5.8.

בתחום אחד בתקופת המנדט טושטשו במידה רבה הגבולות האתניים: שירותי הבריאות. אמנם ברמה המוסדית היתה הפרדה בין אלה ששירתו את שתי האוכלוסיות, אבל עקב שפע יחסי של כוח אדם משכיל ומיומן בקרב היהודים, היה שיתוף-פעולה נרחב למדי בין מוסדות הבריאות הממשלתיים לארגונים היהודיים שעסקו בבריאות הציבור ובתברואה.

כל הנתונים מצביעים שהיישוב היהודי היה המגזר המוביל בכלכלת ארץ-ישראל בכל תקופת המנדט. גם בגלל שיעור הצמיחה, השקעה מואצת בכל ענפי המשק ועלייה גדולה בפריז. ב-1936 עבר היישוב היהודי, שמשקלו היחסי באוכלוסייה היה 28%, בהיקף ייצורו המוחלט את המשק הערבי. במרבית תקופת המנדט היו שיעורי הצמיחה של המגזר היהודי

כפולים מזה של המגזר הערבי. רק בתקופה קצרה של שנתיים, אחרי מלחמת העולם השנייה, הצטמצמו במקצת פערי צמיחה אלה. מכל מקום, שיעורי הצמיחה של המגזר הערבי בארץ-ישראל היו גבוהים בהרבה מאלה שבארצות הערביות השכנות.

על ההשפעות ההדדיות בין שני המגזרים בארץ-ישראל ניתן ללמוד בדרך השלילה גם מן התוצאות הכלכליות של השביתה הכללית הערבית בראשית 1936 והמאורעות שבאו בעקבותיה. מאורעות פוליטיים אלה גרמו לשלוש שנות מיתון כלכלי בארץ-ישראל: מאמצע שנות השלושים ועד פרוץ מלחמת העולם. אולם למרות המיתון, נסיבות חיצוניות, היטלר, אנטישמיות וכדומה, לא פסקה גם בתקופת מיתון זו העלייה מאירופה. אלא שקליטתה בנסיבות אלה נתקלה בקשיים רבים. 'העלייה הגרמנית' בשנים 1932-1939 היתה עתירת כוח עבודה מקצועי ואקדמי בשיעורים חסרי תקדים (יש כאן דמיון מובהק לעלייה משטחי ברית-המועצות לשעבר בשנות התשעים). רבים מהם לא יכלו למצוא עבודה במקצועותיהם. מצבור גדול זה של הון אנושי בעל רמה מומש רק במשק המלחמה של ארץ-ישראל מאוחר יותר.

הבריטים רצו בעיקר שקט בארץ-ישראל. הכלי המרכזי לקיומו של ממשל יציב וסדיר בארץ-ישראל היה המאמץ הקשה והמסובך לעתים לשמור על 'איוון' בין היהודים לערבים בארץ. זו היתה מעין מחויבות כפולה כלפי שני הצדדים. מכאן ש'להתחייבויותיה של בריטניה לקידום האינטרסים היהודיים-הציוניים מזה ולאינטרסים הערביים-המקומיים מזה לא ניתנה העדיפות הראשונה במעלה' (עמ' 173), כפי ששני הצדדים ציפו. אף-על-פי שכוונת המנדט הבריטי היתה לכאורה גיבושה של ארץ-ישראל ליחידה כלכלית מאוחדת, בפועל נוצרה תחת שלטון המנדט מסגרת להתפתחותן הכלכלית של שתי החברות הלאומיות הנבדלות. יתרה מזו: שלטון המנדט סייע במדיניותו ליצירתן של שתי המסגרות האתניות הנפרדות. 'מדיניותה הכלכלית של ממשלת המנדט קבעה בתחומים רבים את מערכת היחסים בין המשק היהודי למשק הערבי בארץ-ישראל' (עמ' 174), והעובדה הזאת כשהיא לעצמה יצרה חלק מאפשרויות התפתחותו של היישוב היהודי בה 'ל'בית לאומי', חרף המגבלות שהוטלו במרוצת השנים על ההתפתחות הזאת, כמו בפרשת 'הספר הלבן'.

הבעיה לא היתה רק של המנדט הבריטי. לאמיתו של דבר, המנהיגים של שתי הקבוצות האתניות בארץ-ישראל, גם במגעיהם עם שלטונות המנדט וגם בתפיסתם הכוללת, הודרכו על-ידי הגישה הגורסת שמדובר בשתי חברות לאומיות נפרדות בעלות אינטרסים נבדלים, אף שהן מתקיימות במסגרת פוליטית משותפת (עמ' 198).

מכל מקום, בעיית היחסים הכלכליים הדואליים והאסימטריה הגבוהה ברמת ההתפתחות הכלכלית והטכנולוגית נשארה עד עצם היום הזה שאלה פתוחה ביחסים הכלכליים הישראליים-פלשתיניים, ויש לה היבטים אקטואליים מאוד.

הדבר בולט במיוחד מאז 1967, כאשר היחסים הכלכליים בין ישראל לשטחים הפלשתיניים שנכבשו נוצקו בדפוסים חצי-קולוניאליים של ניצול כוח עבודה זול במיוחד בענפי הבנייה, החקלאות ושירותי ההארכה, תוך כדי עצירת כל תהליך של תיעוש בגדה המערבית וברצועת עזה. הניסיון לשנות מצב זה בהסכמי אוסלו נבלם, בסופו של דבר, עם קריסת תהליך אוסלו עצמו, כך שעיצוב יחסים כלכליים בין ישראל לפלשתינים נותר בעינו כמשימה לעתיד.

גולה וארץ-ישראל

סוציאליזם שמרני?
פארווערטס והקואליציה הפלוטוקרטית-רדיקלית,
ניו-יורק 1897–1917

אהוד מנור

[...] כבוד הרבנים הגאונים יושבי כסאות למשפט נ"י וכבוד הפרנסים והמנהיגים אשר בארצות רוסיה פולין וליטא. הנה נדרשתי לאשר שאלוני [...] בדבר נחוץ מאד לטובת אחינו בני ישראל.

מראשית שנת תרמ"א אשר היתה שנת צרה ומצוקה במדינתכם ועד עתה ברחו מאחינו אשר בארצכם כמה וכמה אלפים [...] מאז ועד עתה אנחנו בני ישראל עשינו כל אשר היה לאל ידנו לעשות למען תת מחיה לאשר אין נכון לו; אך מעתה גדל עד למעלה ראש מספר האומללים [...] והיה כאשר ינוס איש מפי הארי ופגעו הדוב [...] אחיכם בניכם ובנותיכם אשר נמלטו היו כאילים אשר לא מצאו מרעה ולדאבון נפשנו הם נפוחי כפן [...] קשה עליהם פרנסתם [...] ויש אשר עוברים על דעת קונם מעוני ומרוב עבודה [...] דעו רבותי כי רצוננו להמציא מחיה ופרנסה לכל עני ועני הבא בשער העיר הזאת אך אי אפשר [...] רבים הם המאמינים כי כל אבני חוצות עיר לונדון אבני חפץ והוא המקום אשר שם הזהב. אוי ואבוי, לא כן הדבר [...] לכן אשאל ממעלתכם שתבקשו מכל מורה צדק לעדתו כי יואל לדרוש בבהכ"נ ובבה"מ לפרסם הרעה אשר מוצאה את אחינו אשר באו הנה ולהזהירם מעלות למדינת בריטניה, כי עליה זו ירידה היא [...]

נתן אדלר הכהן, הרב הראשי באנגליה'

בתקופת השיא שבין ה-27 באפריל ל-12 ביולי 1882, השתמשו מורשי 'קרן עירית לונדון' ב-31 ספינות קיטור כדי לשלח לקנדה ולארצות-הברית 4422 מבוגרים, 1325 ילדים, ו-527 תינוקות. אנשים אלה הועברו לאמריקה, כשם שוועדות הסעד ביבשת אירופה הפנו אותם לאנגליה. [...] אחרי עשר שנים של הגירה אינטנסיבית אכן הבינו

1. המליץ, 28, 287 (30.12.1888), עמ' 2932-2933.

באנגליה שתנועת ההגירה גוברת ולובשת ממדי ענק. [...] שום מוסד ציבורי לא היה מסוגל לבלום את ההגירה [...] ועידה יהודית בינלאומית על נושא ההגירה שנערכה ב־1891, לא קידמה את העניינים, כי נציגי כל קהילות המערב הבהירו את חוסר־רצונם לקלוט מהגרים [...]²

מבוא

בקטע הקצר המצוטט לעיל מקופלות תולדות עם ישראל ברבע האחרון של המאה ה־19 וברבע הראשון של המאה ה־20: הופעתה של 'השאלה היהודית', שביטוייה המובהקים ביותר היו התפוררותו של סדר הדברים המסורתי, התרוששותם הכלכלית של יהודים רבים ותנועת ההגירה ההמונית מערבה. גורמים שונים ניסו להתמודד עם 'השאלה היהודית'. קודם כול אלה היו גורמים שראו עצמם מחויבים או מוסמכים לעשות כן, כלומר הרבנים ויהודי הממון, ומאוחר יותר גורמים שניתן לכנותם 'עממיים'. אמנם גורמים 'עממיים' אלה אינם נזכרים במפורש בקטע המצוטט לעיל, אך כשלונה של הדרך הפילנטרופית – בדמותן של 'ועדות הסעד' וחמלתו של הרב הראשי – היה חייב להביא בעקבותיו נסיונות אחרים, פוליטיים יותר במהותם, לפתרונה של 'השאלה היהודית'.

ואמנם, הנסיונות ה'עממיים' להתמודד עם 'השאלה היהודית' צמחו בפריפריה של הציבור היהודי, כהגדרתו של מיכאל גרץ. כלומר, הם לא באו מקרב חוגי הפרנסים או הרבנים שנשאו בעול ההנהגה עד לסופה של המאה ה־18.³ תהליך עלייתם של גורמי הנהגה 'עממיים' היה אטי, קודם כול מכיוון שבמאה ה־19 בלט עדיין מקומם של 'יהודי הממון' שיהודים ולא־יהודים כאחד ראו בהם דובריו ונציגיו של הציבור היהודי.⁴ עם זאת, בד בבד עם התעצמות כוחה של הפלוטוקרטיה היהודית, הלכו והתגבשו קבוצות מנהיגות 'עממיות' חדשות – אידאולוגים, סופרים, אנשי הגות, משפטנים, עיתונאים וכדומה.⁵ שלא כ'יהודי הממון', שנטו בדרך־כלל לשמרנות פוליטית בדומה לשכבה המקבילה להם

2. אריה גרטנר, 'המהגר היהודי באנגליה בשנים 1870-1914', בתוך: אריה גרטנר (עורך), יהודי אנגליה בעת החדשה, ירושלים תשמ"א, עמ' 118, 128.
3. מיכאל גרץ, הפריפריה היתה למרכז: פרקים בתולדות יהודי צרפת במאה הי"ט: מ'סן־סימון ועד לייסוד 'כל ישראל חברים', ירושלים 1982, עמ' 7-12.
4. גרץ מראה שהמונח 'רוטשילד' – מלך היהודים' רווח בצרפת כבר בשנות השלושים של המאה ה־19, בפי אנטישמים ויהודים כאחד. שם, עמ' 75-82.
5. בלשוננו של יעקב כ"ץ: 'בעל ההלכה נעלם מן האופק ולא התיאולוג הופיע אלא ההיסטוריון והפילוסוף...'. ראו: יעקב כ"ץ, היציאה מן הגטו: הרקע החברתי לאמנציפציה של היהודים, 1770-1870, תל־אביב 1985, עמ' 206. וראו: פנחס מדינג, 'הפוליטיזציה של החיים היהודיים במאה העשרים', בתוך: יהודה ריינהרץ, יוסף שלמון וגדעון שמעוני (עורכים), לאומיות ופוליטיקה יהודית: פרספקטיבות חדשות, ירושלים תשנ"ז, עמ' 189-200.

בציבור הכללי, גורמי ההנהגה ה'עממיים' פעלו לארגון מחודש של הציבוריות היהודית בהשפעתן של שתי מטא־אידאולוגיות של שחרור – לאומיות וסוציאליזם – בשלבם מרכיבים שונים שלהן בדרכים רבות. כפי שהראו לוין, פרנקל ואחרים, בכל מקום שיהודים היגרו אליו ברבע האחרון של המאה ה־19 הוקמו תנועות וארגונים שהתבססו באופן כזה או אחר על אחת משתי התורות החברתיות האלה או על שתיהן.⁶

בכל מקום שהגיעו אליו מצאו המהגרים פלוטוקרטיה יהודית. יחסם של היהודים הוותיקים למהגרים היה פילנטרופי, ובצד הרצון להגיש סעד הם ביקשו לשמר עד כמה שניתן את מערך היחסים שאפיין את הקהילה המסורתית – קרי: הגמוניה של בעלי המאה – ולהשאירו על מכונו, גם אם היו מודעים לשינויים שנדרשו עקב התמורות הדמוגרפיות העצומות. איל ההון היהודי ג'ייקוב שיף, שהיה ליהדות אמריקה מה שבית רוטשילד היה ליהודי אירופה, כתב לעמיתיו בעיצומה של ההגירה ההמונית: 'מאז 1881 צמחה בארצות־הברית יהדות חדשה [...] [ולכן] יש הכרח בהשגת אמונם של "היהודים החדשים" הללו לשם קיומו של גוף ייצוגי כלשהו'.⁷ בכותבו על הצורך להקים 'גוף ייצוגי' לא התכוון שיף לגוף המתנהל באופן פוליטי ודמוקרטי, ובכותבו על 'ההכרח בהשגת אמון' גם לא התכוון לתמיכה שתושג בקלפי. כוונתו וכוונת יד־ימינו, עורך־הדין לוֹאִי מֶרְשֶׁל, היתה להמריץ את עמיתיהם־למעמד לנקוט צעדים שיבטיחו את בלימת הדמוקרטיזציה 'הטבעית', שנגזרה ממספרם העצום של המהגרים ומעוצמת הבעיות שנאלצו להתמודד עמן בסביבתם החדשה. אילו היה הדבר תלוי בשיף ובמרשל, ציבור המהגרים – גדול ככל שהיה – היה אמור להוסיף ולראות בהם את הגורם המוסמך לטפל בנגזרותיה המקומיות והמרוחקות כאחד של 'השאלה היהודית'.⁸ ואמנם, רוב המהגרים, למרות השינוי הדרמטי שעשו בחייהם על־ידי ההגירה לאמריקה, הוסיפו לאמץ את הדפוס הארגוני־חברתי המסורתי שהכירו ב'תחום המושב', ולפיו ה'פרנסים' (פרנסי הקהילה) – גם במהדורתם המודרנית – אמורים לדאוג להם במישור האישי ובמישור הציבורי כאחד.

בקרב הגורמים ה'עממיים', שהגיעו לאמריקה חדורי מודעות ציבורית וקראו תיגר על סדר הדברים המסורתי או הנאו־מסורתי, בלט מקומם של חברי מפלגת הבונד ('הבונדיסטים'), שקמה בוויילנה בשלהי 1897. עם זאת, פעילותם של הבונדיסטים באמריקה היתה שונה

6. פרנקל, נבואה ופוליטיקה: סוציאליזם, לאומיות ויהודי רוסיה, 1862-1917, תל־אביב 1989.
7. ראו: Moses Rischin, 'The Early Attitude of the American Jewish Committee to Zionism, 1906-1922', *American Jewish Historical Society* (=AJHS), 49 (March 1960), p. 191.
8. על־פי הגדרתו של גרץ, 'הצהרתם העקרונית' של הפלוטוקרטים, או 'יהודי האמנסיפציה' במונחיו, היתה 'לא להרים מחיצות בין יהודים לנוכרים [...] אדרבה, להפילן ביקשו למען אינטגרציה שלמה' (הפריפריה היתה למרכז, עמ' 1). וראו: אריה גרטנר, הישוב היהודי בארצות הברית מראשיתו ועד ימינו, תל־אביב 1980, עמ' 98. לביטויים מובהקים של עמדת שיף ומרשל בסוגיה זו ראו למשל: Cyrus Adler (ed.), *Jacob H. Schiff: His Life and Letters*, 2, New York 1928, pp. 161-162; Charles Reznikof (ed.), *Louis Marshall Champion of Liberty: Selected Papers and Addresses*, Philadelphia, PA 1957, pp. 808, 814-815.

מפעילותם בריכוזים העירוניים של מזרח אירופה.⁹ ועוד: לא כל מי שזיהה עצמו בניו-יורק כ'סוציאליסט דובר יידיש' היה בעברו חבר הבונד, שכן רבים מהסוציאליסטים היהודים הגיעו לחופי אמריקה בגלי ההגירה הראשונים, כלומר בשנות השבעים והשמונים של המאה ה-19; ואילו רוב הבונדיסטים הגיעו לאמריקה לאחר מהפכת 1905 ומצאו בה ארגונים ומוסדות של פועלים ושל סוציאליסטים יהודים, שכונו 'תנועת הפועלים היהודית' (Jewish Labor Movement). ארגונים ומוסדות אלה פעלו באותם תחומים – עבודה, תרבות, חברה ופוליטיקה – אך לא תמיד בתיאום זה עם זה.¹⁰ הסוציאליסטים היהודים ניסו להתוות את דרכם של ארגונים שונים אלה, אך בהצלחה חלקית בלבד. חולשתם המרכזית באמריקה היתה בתחום העבודה, ובכך נבדלו מארגונים דומים באירופה. בבואם להנהיג את הפועלים היהודים ניצבו הסוציאליסטים היהודים בניו-יורק לפני קושי שהיה טמון בראש ובראשונה באיגודי העובדים. איגודים אלה היו בעלי אופי נזיל, שכן קשה היה לארגן פועלים שעבדו לפרנסתם ב'סדנאות היוצ' 14 ו-16 שעות מדי יום ביומו, לא יותר מתשעה חודשים בשנה, בעבודות שפער השכר ביניהן היה גדול מאוד, ומשום כך ניהלו תחרות קשה על שכר ועל תנאי עבודה. ושנית, מרבית הפועלים היהודים עבדו בענפים שייצרו מוצרי צריכה מתכלים, תופעה שמשקיפים בני הזמן וחוקרים כאחד הגדירו 'אנומליה'.¹¹

9. סקירה טובה של תולדות הבונד עד 1905 ראו: Henry J. Tobias, *The Jewish Bund in Russia*, Stanford, CA 1972. ראו גם: צבי ברזלי, תנועת 'הבונד' בפולין בין שתי מלחמות העולם, ירושלים 1994, עמ' 11-26.

10. ראו: Melech Epstein, *Jewish Labor in the United States: An Industrial, Political and Cultural History of the Jewish Labor Movement*, vol. 1: 1882-1914; vol. 2: 1914-1950, New York 1950; דוד פרודזון, 'השתלבותה של תנועת העבודה היהודית הממוסדת באמריקה בחיים היהודיים הציבוריים: 1882-1924', עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב 1976.

11. הקושי לארגן את 'תנועת הפועלים היהודית' ראוי למחקר נפרד. לכאורה נחקר נושא זה לעומקו ולרוחבו, כדברי בארון: 'ההיסטוריה של יהודים באיגודי פועלים ובתנועת העבודה [...] הוא אחד התחומים בהיסטוריה הכלכלית היהודית באמריקה שנחקר חקירה מעולה [...] ביבליוגרפיה מלאה [של תחום זה ...] היתה תופסת ספר עב כרס'. שלום בארון, במבחן החירות: פרקים בתולדות יהדות אמריקה, תרגום לא ידוע ירושלים ותל-אביב 1977, עמ' 20, 276. והשוו: קימי קפלן, 'הרב יעקב יוסף, הרב הכולל ליהודי ניו-יורק: היבטים חדשים', (1996) 67 *Hebrew Union College Annual (=HUCA)*, עמ' א. אין ספק ש'תנועת הפועלים היהודית' זכתה להתייחסות, אך מחקרים מעטים עסקו בקושי לארגן את התנועה הזאת, דבר שהיה ברור כבר לבני הזמן, כפי שניתן להתרשם ממחקרים שונים, כגון: John R. Commons (ed.), *Trade Unionism and Labor Problems*, Boston, MA 1905. מחקר זה התבסס בין השאר על דוח שהציג קומונס בנושא לפני הקונגרס האמריקני כבר ב-1898. ראו: Epstein, *Jewish Labor in the United States*, 1, p. 325. על ה'אנומליה' עמדו כמובן גם בני הזמן היהודים. ראו למשל: בר ברוכוב, ההתפתחות הכלכלית של העם היהודי, תל-אביב תשי"ג, עמ' 11-12, 19-21; השוו: אריה טרטקובר, תולדות תנועת העובדים היהודית, ורשה 1929, עמ' 3-7; שמואל אייזנשטאט, פרקים בתולדות תנועת הפועלים היהודית, תל-אביב 1970, עמ' 47; שמעון דובנוב, דברי ימי עם עולם, תל-אביב תשי"ב, עמ' תשז. השוו מחקרים מוקדמים אלה למחקרים בימינו: דניאל גוטוויין, 'פרולטריוזיה ופוליטיזציה – ברוכוב ומגמות בהתפתחותה של תיאוריית האי-פרולטריוזיה', שבות, יד (1990), עמ' 141-186. גם

ה'תעשייה' היהודית המבוזרת ועתירת התחרות הפנימית לא עודדה, בלשון המעטה, את תנועת העבודה האמריקנית הכללית להגיש סיוע ארגוני לאיגודים היהודיים.¹² לא בכדי שמר ארגון 'פדרציית העבודה האמריקנית' (American Federation of Labor = AFL) מרחק מתנועת הפועלים היהודית. לטענה כאילו נבע הדבר מאנטישמיות אין בסיס של ממש, שכן בראש ה-AFL עמד היהודי סמואל גומפרס. במקום זאת, יש לראות באותה 'אנומליה' את ההסבר להתרחקות ה-AFL מהאיגודים היהודיים, שכן האחרונים התאפיינו כאמור במעורבות יתר בתעשייה הקלה, בעוד האיגודים חברי ה-AFL התרכזו בתעשייה הכבדה. להבדל זה היתה משמעות פוליטית רבת-משקל, שנבעה מן העמדה האסטרטגית שנקטו פועלי הפלדה – לעומת עמדתם השולית יחסית של החייטים. ובכל מקרה, מנקודת המבט של הסוציאליסטים היהודים, גם אילו היה ה-AFL מתייחס בשוויון לאיגודים היהודיים – ואין לשכוח ששיתוף-פעולה נקודתי התקיים בין שני הגורמים למרות האמור לעיל – לא היה בכך משום מנוף להגברת השפעתם, בשל נטייתם האידאולוגית. נטייה זו הרי עמדה בסתירה לגישת ה-pure and simple (פשוט וטהור) שנקט ה-AFL, גישה שנגזרה ממנה א-מפלגתיות ואנטי-אידאולוגיות, לפחות בממד ההצהרה והדימוי הציבורי.¹³

גם בתחומי חברה ותרבות לא היה לסוציאליסטים היהודים יתרון שהבטיח הצלחה מרשימה במיוחד: בתחומים אלה פעלו בקרב המהגרים – לצד מוסדות פילנתרופיים שניהלו ביעילות אנשי מקצוע נתמכי-פלוטוקרטיה – מאות ארגונים שונים שמקורם 'עממי' ובראשם בתי-כנסת ו'לאנדסמאנשאפטס'.¹⁴ גם בתחום התרבותי פעלה רשת עצומה של ארגונים שונים,

פארווערטס הקדיש לנושא תשומת לב רבה: כל אימת ששביתה הסתיימה בהצלחה, הפצירו ראשי האיגודים בחבריהם, מעל דפי העיתון, להוסיף ולשלם דמי חבר, עדות לכך שהנטייה הרווחת אצל החברים מן השורה היתה להתגייס למאמץ מרוכז וזמני בלבד. ראו למשל: פארווערטס, 3.9.1910, עמ' 1; Hyman Berman, *Era of the Protocol: A Chapter in the History of the International Ladies' Garment Workers Union, 1910-1916*, New York 1956; אהוד מנור, 'הפארווערטס': עיתונות, סוציאליזם והפוליטיקה היהודית בניו יורק, 1897-1917, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת חיפה 2000, עמ' 155-188.

12. אין במונח 'איגודים יהודיים' משום הוראה שכל הפועלים המאוגדים בו היו יהודים או שמוצא יהודי היה תנאי כניסה, אלא אך ורק לעובדה שרוב חברי האיגודים הללו היו יהודים. להלן אמשך בכינוי 'איגודים יהודיים' ללא תוספת מרכאות.

13. ראו: אירוויין ילוביץ, 'מהגרים יהודים ותנועת הפועלים האמריקנית, 1900-1920', בתוך אריה גרטנר ויונתן סרנה (עורכים), יהודי ארצות-הברית, ירושלים 1992, עמ' 259-289. מסקנתו של ילוביץ, כי יש להמשיך ולחקור את היחס בין ה-AFL לתנועת הפועלים היהודית על-פי 'המצב בכל מקצוע', מחזקת גם היא את שלילת האנטישמיות כגורם מסביר. ב'פשוט וטהור' התכוון גומפרס להתמקדות מוצהרת בשכר ובתנאי עבודה בלבד, ללא שמץ של רטוריקה מתקנת עולם. ראו: ארנון גוטפלד, 'תנועת העבודה האמריקנית: מנידוי לשותפות', בתוך: ארנון גוטפלד (עורך), החוויה האמריקנית, תל-אביב 1986, עמ' 217-234.

14. לאנדסמאנשאפטס – ארגונים חברתיים על בסיס מוצא משותף. Daniel Soyer, 'Landsmanshaftn and the Jewish Labor Movement: Cooperation, Conflict, and the Building of Community', in: Jeffrey S. Gurock (ed.), *American Jewish History*, vol. 3, *East European Jews in America, 1880-1920*, New York and London 1998, pp. 891-913.

מתאטראות ועד מועדוני תרבות. נוסף על כך, ומיותר לציין, בסביבה דינמית כמו זו הניו-יורקית רק השפה היתה עשויה לשמש מחסום – לא בכל מקרה וגם אז באופן זמני בלבד – בפני המהגרים שרצו לספק את צורכיהם החברתיים-תרבותיים בשוק האדיר שהציעה עיר זו. תחום שהיתה בו לסוציאליסטים היהודים הצלחה יחסית היה התחום הפוליטי: רבים מהם תפסו עמדות מפתח בסוציאליזם האמריקני המאורגן, הן ב-Socialist Labor Party בהנהגת דניאל דה ליאון, הן ב-Socialist Party [SP], המפלגה שהנהיג יוג'ין דבס.¹⁵ עם זאת, גם בתחום זה לא היה להם יתרון רב, שכן במפלגה הסוציאליסטית בעלת הפריסה הלאומית הרחבה יחסית הם יכלו לתפוס מקום של שותפים שווים במקרה הטוב, או של שותפים זוטרים במקרה השכיח.

וכך, התחום היחיד שבו יכלו הסוציאליסטים היהודים לנהל מדיניות עצמית היה תחום האמונות והדעות, ומטבע תחום זה, הם מצאו את העיתונות ככלי מרכזי לנסיונות להשפיע על תנועת הפועלים היהודית.

בארצות-הברית בכלל ובניו-יורק בפרט, העיתון הסוציאליסטי הבולט ביותר היה פארווערטס. בכוונתי להראות שעיתון זה אמנם נשען על התורה הסוציאליסטית ועל המורשת הפוליטית של הבונד, כלומר הוא נשא עמו ב'עממיותו' הבטחה של פוליטיקה יהודית חדשה, אך בפועל הוא היה גורם ציבורי שמרני, בניגוד לדימוי הציבורי שטיפח ושהוסיפו לטפח דורות של חוקרים במשך עשרות שנים.

שמרנותו-למעשה של פארווערטס באה לידי ביטוי בשני ממדים: תכנים ומעשים. התכנים התבססו על רטוריקה רדיקלית טהרנית, כמו גם על סגנון צעקני, ובכך הם הרחיקו את ציבור הקוראים מדיון פוליטי ממשי, אשר מבוסס על דיון שיטתי המזמין התלבטות בין חלופות מעשיות. המעשים התאפיינו בשיתוף-פעולה שקיימו מנהיגי פארווערטס עם הפלוטוקרטיה היהודית, בשורה של פרשיות ותהליכים שעיצבו למעשה את הציבוריות היהודית החדשה.

ה'קואליציה' הזאת בין גורמים 'עממיים' לגורמים מן המעמד הגבוה – 'קואליציה' האומרת דרשני מנקודת מבט סוציאליסטית ופלוטוקרטית כאחד ולכן דורשת הסבר שעד כה אינו מצוי במחקר – התבססה בעיקר על שלילה שיטתית וחריפה של הלאומיות היהודית בכלל ושל הציונות בפרט. הטענה המשותפת לפלוטוקרטיה ולסוציאליסטים היהודים כאחד היתה שציבור המהגרים היהודי חייב להימנע מבדלנות. משום-מה בחרו הסוציאליסטים והפלוטוקרטים היהודים להצביע על הלאומיות בכלל ועל הלאומיות הפוליטית בפרט כעל מרשם בדוק לבדלנות. הציונות הוצגה בפי מתנגדיה כבדלנית וראקציונית, אך כל גורם נקט רטוריקה שונה: הסוציאליסטים שללו את 'הבדלנות הלאומית' מאחר שזו פוגעת לדעתם במהלך המהפכני הפרולטרני הכלל-עולמי, ואילו הפלוטוקרטים שללו אותה מאחר שהיא פוגעת לדעתם בסיכויי האמריקניזציה של המהגרים היהודים.¹⁶

15. על תולדות הסוציאליזם בארצות-הברית ראו: David Shannon, *The Socialist Party of America: A History*, New York 1955

16. יש להדגיש שבמונח 'אמריקניזציה' מקופלות הוראות שונות ומנוגדות, ודרכים רבות ומנוגדות אף הן העונות למטרה של השתלבות מהגר כלשהו בסביבתו החדשה. דיון קלאסי בסוגיה זו ראו: Milton M.

מאמר זה יתמקד ביחסו השלילי של כתב העת פארווערטס לציונות, ויציע לראותו כבסיס שאפשר לסוציאליסטים היהודים שמצאו בעיתון אכסניה, ולאיטה הפלוטוקרטית ששיתפה פעולה עמו, לשמר את מעמדם בציבוריות היהודית בניו-יורק. מבנה המאמר הוא כדלקמן: לאחר תיאור תמציתי של תולדות העיתון ושל תולדות חייו של עורכו הידוע אייב קאהאן, יידונו פרשיות שפעולתה של 'הקואליציה' הנדונה באה בהן לידי ביטוי. זו פעלה ביחס לגורמים אחרים בציבור היהודי, ואת העמדות האידאולוגיות של מרכיבי 'הקואליציה' מציע מאמר זה לבחון בהקשר של מעשיהם של הסוציאליסטים ושל הפלוטוקרטים היהודים. כאמור, ככל שהדברים נוגעים בפארווערטס, שביטא למעשה את עמדתם של הסוציאליסטים היהודים, בכוונת המאמר לחשוף פער גדול מדי שהתקיים בו בין הרטוריקה הרדיקלית והאידאולוגיה המשחררת שלו ובין המעש והפוליטיקה השמרניים שלו. מבחינה כרונולוגית יתחלק הדיון לשתי תקופות: לפני שנת 1903 ואחריה, פריוודיזציה שאמונים עליה רבים מאלה שעסקו בתולדות פארווערטס, והיא עולה גם בקנה אחד עם פריוודיזציות רלוונטיות אחרות.¹⁷

גליונו הראשון של פארווערטס ראה אור בניו-יורק ב־22 באפריל 1897, בתקופה שנוסדו עיתוני מהגרים רבים, אך מרביתם לא הצליחו להחזיק מעמד אלא תקופות קצרות. פארווערטס, שנולד בעטיו של מאבק פנימי בשורות הסוציאליסטים היהודים,¹⁸ שהתארגנויות שונות שלהם קרמו עור וגידים כבר בשנות השמונים של המאה ה־19, ידע כמה שנים קשות מבחינה ארגונית ופיננסית. לקראת 1903, עם התגברותה של ההגירה היהודית לאמריקה, הצליח העיתון להתייצב. בסוף העשור הראשון לקיומו היתה תפוצתו היומית כ־72 אלף עותקים ועד 1915 היא טיפסה לתפוצת שיא של כ־200 אלף עותקים ביום.¹⁹ נתונים אלה יש

Gordon, *Assimilation in American Life: The Role of Race, Religion, and National Origins*, New York 1964

17. 1903 נחשבת כשנת מפנה בתולדות ההגירה היהודית ובתולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל. בהקשרו של פארווערטס, בשנה זו שב קאהאן למערכת העיתון, משום הזעזוע שעוררו בו אירועי קישינב, לדבריו. ראו: מנדל אשעראוויטש, 'די געשיכטע פון "פארווערטס" פון 1897 ביז 1947', כתב יד בספרייה העירונית של ניו-יורק; יוסף חייקין, יידישע בלעטער אין אמעריקע, ניו-יורק 1946, עמ' 120; הלל ראגאף, דער גייסט פון 'פארווערטס' – מאטעריאלן צו דער געשיכטע פון דער אידישער פרעסע אין אמעריקע, ניו-יורק 1954, עמ' 29; Epstein, *Jewish Labor in the United States*, vol. 1: 1882-1914, p. 325. וראו: פארווערטס, 22.4.1917, 22.4.1922, 22.4.1927.

18. על הפילוג שהביא להקמת פארווערטס ראו: משה שטרקמן, 'צו דער געשיכטע פון דער יידישע סאציאליסטישער פרעסע אין אמעריקע', יוא בלעטער: חודש שריפט פון יידישן וויסנשאפטלעכן אינסטיטוט, 4-5 (דצמבר 1932), עמ' 354-387; פרנקל, נבואה ופוליטיקה, עמ' 519-520; מנור (לעיל הערה 11), עמ' 31-64.

19. פארווערטס נהג לפרסם את תפוצתו היומית בראש העמוד הראשון. המקור לנתונים היה לשכת המפרסמים של העיר ניו-יורק, שמבחינת העיתון – ולא רק מבחינתו כמובן – היתה מקור אמין ומוסכם. בראש הגיליון של 26 במאי 1907 פורסם צילום של האישור מטעם לשכת המפרסמים, ולפיו 'תפוצת ה"פארווערטס" ב־90 הימים האחרונים עמדה על 72,353 עותקים ליום'. בעניין הנתון של 1915 ראו: פארווערטס, 1.7.1915, עמ' 1.

לקשור כמובן להגירה היהודית ההמונית באותן שנים: ב־1906 הגיעו לחופי ניו־יורק יותר מ־150 אלף יהודים,²⁰ אך קצב הגידול בתפוצה היה מהיר משיעור ההגירה.

בשנותיו הראשונות התנהל במערכת העיתון מאבק על דרכו הרצויה: חברים רבים ראו בדמיונם את פארווערטס כעיתון סוציאליסטי רציני והיו מוכנים להשיג יעד זה גם במחיר ירידה בתפוצתו. קאהאן חלק עליהם.²¹ את מדיניותו המועדפת נהג קאהאן לתאר באמצעות מטפורה פדגוגית: הוא טען שכדי 'להרים את הילד', כלומר הציבור, אל עבר הסוציאליזם, יש 'להתכופף אליו', כלומר לנקוט צעדים מגבירי תפוצה, כגון עיסוק בכרוניקה יומית רכילותית באופיה, הצגה סנסציונליסטית של סוגיות, סיפורים בהמשכים, איורים, קריקטורות, בדיחות, סאטירה וכיו"ב.²² עניין יחסו לחשיבות התפוצה עולה בקנה אחד עם תפיסת הסוציאליזם של קאהאן, היינו, הצורך לגבש את 'נשמתו' של הפועל.²³ במונחיו של ארווינג האו, אולי החשוב שבחוקרי תקופת ההגירה הגדולה, קאהאן רצה שפארווערטס ישנה את הסוציאליזם מ'פוליטיקה לסנטימנט'.²⁴

עם הגידול בתפוצתו היה פארווערטס לגורם מרכזי בחיי המהגרים בכלל ובקרב תנועת הפועלים היהודית בפרט. בניין המערכת שימש מטה לשביתות וקופת העיתון נתנה להן 'גב' פיננסי, בחדריו התנהלו משאים ומתנים בין הפועלים למעסיקיהם, העיתון תמך במועמדי המפלגה הסוציאליסטית האמריקנית. הוא השפיע רבות על דעת הקהל בנושאים יהודיים וכלליים, שכן מאמריו עסקו גם בנושאי השכלה כללית, כגון מדע, ספרות, תאטרון וקולנוע. אמנם יש ממש בנטייה לזקוף את הפופולריות של העיתון למדור מכתבי הקוראים 'א בינטעל בריעף', שנפתח ב־1906,²⁵ אך אין לראות במדור זה, שסיפק תשובות לבעיותיהם האישיות של הקוראים, הסבר עיקרי לדומיננטיות של העיתון ברחוב היהודי. יש לראותה כנובעת מן התשובה המקפת שסיפק העיתון לקוראיו, מעין תחליף חדש־ישן לדת ולאתוס שהשאירו המהגרים מאחוריהם בבית הישן.²⁶ למרות הירידה המתמדת בתפוצתו, שהחלה עם סיומה של ההגירה ההמונית באמצע שנות העשרים של המאה ה־20, הוסיף העיתון לצאת לאור מדי יום ביומו עד שנת 1983. בשנה זו היה העיתון לשבועון, וכעשר שנים אחרי כן נוספו לגיליון

20. Moses Rischin, *The Promised City: New York's Jews, 1870-1914*, New York 1970, p. 270.

21. אברהם קאהאן, בלעטער פון מיין לעבען, ד, ניו־יורק 1930, עמ' 327.

22. שם, עמ' 301.

23. אברהם קאהאן, עולם הזה און עולם הבא פון דער ארבייטער בעוועגונג: דריי בריעף צו אן אימיגראנט פון זיין פאטער'ס אן אלטען פריינד, ניו־יורק [חסרה שנת הוצאה], עמ' 17-18.

24. Irving Howe, *World of Our Fathers: The Journey of the East European Jews to America and the Life They Found and Made*, New York 1976, p. 359. לדעת רישין, 'עבור קאהאן, הסוציאליזם היה דת' (Rischin, *The Promised City*, p. 166).

25. Isaac Metzker, *A Bintel Brief*, New York 1971. וראו: גדעון שפיגל, 'דאגה בלב איש ישיחנה – הלכי רוח והווי חיים יהודי באמריקה של ראשית המאה עפ"י ה"בינטעל בריוו"', מדור היעוץ של ה"פארווערטס", 1906-1966, קשר, 19 (מאי 1996), עמ' 64-81.

26. משה רישין, 'אייב קאהאן און דער "פארווערטס"', קשר, 6 (נובמבר 1989), עמ' 96-100.

הידי גיליון באנגלית וגיליון ברוסית. אמנם יש לזקוף את הצלחת העיתון לשורה ארוכה של אנשים, מהם מוכרים יותר מהם פחות, אך אין ספק שהאיש אשר היה מזוהה עם פארווערטס מראשיתו והטביע עליו את חותמו היה אייב קאהאן.

אייב קאהאן נולד למשפחה ענייה בעיירה פודברז'יה הסמוכה לוילנה, למד ב'חדר', בישיבה ובבית-ספר עממי רוסי-יהודי. בגיל 17 התקבל לבית-מדרש למורים, ומתקופה זו ואילך היה פעיל בחוגים מהפכניים. לארצות-הברית היגר ב-1882 במסגרת אחת מקבוצות 'עם עולם', התנועה ששמה לה למטרה להקים התיישבות יהודית חקלאית בספר האמריקני. קאהאן החליט להשתקע בניו-יורק, שם עבד לפרנסתו בייצור סיגריות ומוצרי פח והעמיק את פעילותו בחוגים סוציאליסטיים.

שנה לאחר בואו כבר שלט קאהאן בשפה האנגלית. ב-1886 ניסה לראשונה, ללא הצלחה, להוציא עיתון סוציאליסטי בידיש. ב-1890 השתתף בעריכת ארבייטער צייטונג, היומון הסוציאליסטי הסדיר הראשון שראה אור בניו-יורק. ב-1891 היה נציגם של הסוציאליסטים האמריקנים בקונגרס של האינטרנציונל הסוציאליסטי שהתכנס בבריסל.²⁷ בשנים 1893-1897 ערך את צוקונפט, הירחון המדעי-ספרותי של הסוציאליסטים היהודים בניו-יורק, ועם הקמת פארווערטס נבחר פה אחד להיות העורך הראשי, אך לאחר ארבעה חודשים פרש מתפקידו ובחמש השנים הבאות עשה לביתו ב-*Commercial Advertiser*, עיתון ניו-יורקי מכובד בעל נטייה 'אזרחית' א-מפלגתית, שעסק רבות בסדרי המנהל הלא תקינים שאפיינו את העיר באותה תקופה.²⁸ ב-1903, לאחר שקיבל משותפיו ל'איגוד הפארווערטס' 'absolute full power', כפי שכתב בזכרונותיו,²⁹ שב קאהאן לפארווערטס והיה מאז ועד סמוך למותו הדמות הדומיננטית בעיתון ובחיי הציבור היהודי.

בד בבד עם פעילותו התנועתית והציבורית פיתח קאהאן קריירה ספרותית. שנתיים לאחר הגיעו לניו-יורק פרסם ב-*The New York Sun* את סיפורו הראשון. ב-1896 יצאה לאור יצירתו הספרותית הראשונה באנגלית, *Yekl*, וב-1917 ראה אור הרומן החשוב ביותר פרי עטו *The Rise of David Levinsky* (עלייתו של דוד לוינסקי).³⁰

קאהאן קידם בברכה את פרישתה של רוסיה ממלחמת העולם הראשונה ותמך בשלטון הפרלמנטרי שקדם למהפכת אוקטובר.³¹ בוויכוח בין 'שמאל' ל'ימין' צידד תחילה בבולשביקים, אך אחרי 1922 הלך ונטה 'ימינה'. צעד זה הביא עליו ביקורת שרק התחזקה כאשר ביקר

27. על שליחות זו ראו: אדמונד זילברנר, הסוציאליזם המערבי ושאלת היהודים: מחקר בתולדות המחשבה הסוציאליסטית במאה התשע עשרה, ירושלים 1955, עמ' 295.

28. ראו: Moses Rischin, 'Abraham Cahan and the *New York Commercial Advertiser*: A Study in Acculturation', *AJHS*, 49 (1959), pp. 10-36.

29. 'איגוד הפארווערטס' - הגוף שבבעלותו היה העיתון ושהורכב מנציגי איגודים ומחברי מפלגה סוציאליסטים. קאהאן, בלעטער פון מיין לעבען, ד, עמ' 342.

30. Abraham Cahan, *The Rise of David Levinsky*, New York 1966 [1917].

31. פארווערטס, 16.3.1917, עמ' 1, 20.3.1917, עמ' 1, 24.3.1917, עמ' 1, 27.3.1917, עמ' 1, ועוד.

פעמיים בארץ-ישראל, בשנים 1925 ו-1929,³² ועוד יותר כאשר צידד ברווולט בבחירות 1932. עם סגירת שערי אמריקה בשנת 1924 להגירה המונית ומתוך דאגה עמוקה לעתידה של תרבות היידיש באמריקה, החליט קאהאן לכתוב את האוטוביוגרפיה שלו, בלעטער פון מיין לעבען, היידיש, ולא במקרה היא 'מכסה' את פועלו רק עד 1914, שנת סיומה בפועל של ההגירה ההמונית. ב-1946 בגיל 86 לקה קאהאן בשבץ, ונמנע ממנו להוסיף ולתפקד כעורך הראשי של העיתון. הוא נפטר ב-1951 ללא צאצאים. בצוואתו לא הורה במפורש להקצות סכום כלשהו מהונו (89 אלף דולר) לטובת מטרה או ארגון סוציאליסטי כלשהו בארצות-הברית. באופן מפתיע למדי הסכימו אחייניותיו, בהמלצת שותפיו לדרך, לתרום כשליש מן הסכום הזה להסתדרות העובדים העברים בארץ-ישראל.³³

מאז העמקת 'הגל האתני' במחקר, כלומר משנות השבעים ואילך, שימשה דמותו של קאהאן נושא למחקרים רבים, שהתמקדו רובם ככולם בדמותו כסופר, כ'ניו-ג'ורנליסט' וכיידישיסט.³⁴ נדירים המחקרים העוסקים בדמותו כאיש ציבור וכפוליטיקאי. מאמר זה מבקש לתקן במקצת את המעוות.

א. 'שבע השנים הרזות' – פארווערטס והציונות עד הפוגרום בקישינב

מעיון שיטתי בגליונות פארווערטס בתקופה הנדונה כאן (1897-1917) עולה שהעיתון ראה בתנועה הציונית גורם משמעותי גם בתקופה שאחזתה הציבורית בכלל ובאמריקה בפרט היתה שולית.³⁵ מדי שבוע הוזכרה הציונות בהקשרים שונים: לקראת אחד הקונגרסים, עקב

32. Moses Rischin, 'The Promised Land in 1925: America, Palestine and Abraham Cahan', *Yivo Annual*, 22 (1995), pp. 81-104. השוו: Yaacov Goldstein, *Jewish Socialists in the United States: The Cahan Debate, 1925-1926*, Brighton 1998.

33. על קורות חייו של קאהאן ראו: לעקסיקאן פון דער נייער יידישער ליטעראטור, ח, ניו-יורק 1960, עמ' 15-11. על הפרשיות השונות שהוזכרו כאן ראו: קאהאן, בלעטער פון מיין לעבען, א, עמ' 84, ג, עמ' 247-252, 281-283, 380, 415. על אחרית ימיו וסוגיית צוואתו וירושתו ראו: Melech Epstein, *Profiles of Eleven*, Detroit, MI 1965, pp. 83-109.

34. ראו למשל: Theodore Pollock, *The Solitary Clarinetist: A Critical Biography of Abraham Cahan, 1860-1917*, New York 1954; David Green, 'The Price of Success: Use of the Bildungsroman Plot in Abraham Cahan's *The Rise of David Levinsky*', *SAJL*, 12 (1993), pp. 19-24; Sanford E. Marovits, *Abraham Cahan*, New York 1996; Karen Polster, 'Abraham Cahan: An Annotated Bibliography of Literary Criticism, 1970-1993', *Modern Jewish Studies Annual*, 9 (1994), pp. 32-42; Moses Rischin, *Grandma Never Lived in America: The New Journalism of Abraham Cahan*, Bloomington, IN 1985; Norma Fain-Pratt, 'Cahan Papers Interpret Yiddish-American Culture', *Yivo News*, 190 (summer 2000), pp. 21-23.

35. ב'עיון שיטתי' הכוונה לסקירת כל אחד מגליונות העיתון בכל התקופה הנדונה. המעוניין לקבל קובץ ובו תוצאות סקירה גולמית זו מוזמן לפנות לכותב המאמר. על מעמדה החלש יחסית של הציונות בארצות-

התבטאותו של מנהיג ציוני כלשהו, דיווח העיתון על התפתחויות דיפלומטיות ותיאורים מן הנעשה בארץ-ישראל. ככלל, עמדת העיתון בעניינים אלה היתה ביקורתית, מלגלת וארסית. את הרצל למשל כינה העיתון 'משה רבנו החדש' [...] שיביא את היהודים לארץ זבת חלב ודבש',³⁶ ותיאר כפארסה בלתי-אפשרית את נסיונותיו של המנהיג הציוני לבוא בדברים עם הסולטן התורכי.³⁷ כשנפטר הרצל חלק לו העיתון את הכבוד הראוי, ברוח המנהג היהודי 'אחרי מות קדושים אמור', וכתב בהערכה על אישיותו 'האנרגטית' ורבת 'החן האישי', אך שלל את דרכו. 'ציוניותו של הרצל', הסביר העיתון, 'נבעה מהאנטישמיות שהכיר בווינה', כלומר בסיסה היה מפוקפק. תרומתו של הרצל לציונות היתה ב'סטייל' שנתן לה, אך 'הוא לא הותיר אחריו אף אחד שישווה לו'.³⁸

את הרעיון הציוני, הגורס שהיהודים הם 'עם', ביטל העיתון בטענה 'הבל הבלים', שכן 'מנקודת מבט אנתרופולוגית ואתנוגרפית אין שום דבר משותף ליהודים'.³⁹ במאמר אחר הקשה העיתון: 'מה משותף ליהודים? הציונים מזמרים על "עם אחד". אין לזה בסיס. אין שפה משותפת, אין מסורת משותפת ואין שאיפות משותפות'.⁴⁰ אשר ליעד ההגירה הציוני – ארץ-ישראל – טען העיתון שפיגורה של ארץ זו עומד בסתירה לכוונה לקיים בה התיישבות המונית, כל שכן שהתורכים לא יסכימו לתת להם צ'רטר. מכל מקום, גם אם יתיישבו בארץ-ישראל שני מיליוני יהודים, עדיין לא יהיה בכך פתרון ל'שאלת היהודים', המקיפה ציבור גדול בהרבה.⁴¹

פארווערטס השווה בין 'החלום הציוני' ל'חלום האמריקני' וציין את הרעיון 'שרווח בתחום המושב, ולפיו 60 אלף יהודים יתיישבו באמריקה באזור אחד, ויקימו שם מדינה לעצמם'. לדעת העיתון, 'החלום האמריקני' הוא שגרם להתפוגגותו של הרעיון הזה. 'שישים אלף יהודים באמריקה?' שאל, והשיב: בקרוב יהיו כאן מיליון יהודים. 'להקים מדינה ולחיות מחקלאות?' הקשה באירוניה. הרי 'התהליך הכלכלי הוא כזה, שפחות ופחות אנשים מתפרנסים

הברית בעשור הראשון לקיומה ראו: אריה גורן, 'הציונות ומתנגדיה ביהדות אמריקה', בתוך: חיים אבני וגדעון שמעוני (עורכים), הציונות ומתנגדיה בעם היהודי: קובץ מאמרים, ירושלים תש"ן, עמ' 353-361. עופר שיף הראה שארגונים ציוניים אמריקניים שימשו גורם שקידם אינטגרציה של המהגר בסביבתו החדשה, בדומה למאות ה'לאנדסמאנשאפטים' או הארגונים האחרים שפעלו באופן מוצהר לשם אותה מטרה. במילים אחרות, הצד הקורא תיגר או המהפכני שאפיין את הציונות במזרח אירופה וגם במערבה היה חלש ביותר באמריקה. ראו: Ofer Shiff, 'The Integrative Function of Early American Zionism', *The Journal of Israeli History*, 15, 1 (1994), pp. 1-16

36. פארווערטס, 31.8.1897, עמ' 1.

37. פארווערטס, 22.6.1901, עמ' 4.

38. פארווערטס, 4.7.1904, עמ' 1.

39. פארווערטס, 20.1.1900, עמ' 5.

40. פארווערטס, 3.2.1900, עמ' 5.

41. המאמרים בנושא נדפסו חמישה שבועות רצופים – מ-4.6.1899 עד 9.7.1899. ראו גם: פארווערטס, 5.2.1899, עמ' 1.

מהאדמה'. באחת, סיכם העיתון, 'בכל שנה עשרות אלפי יהודים מצילים את עצמם בזה שהם מהגרים לכאן',⁴² כלומר למזרח האמריקני העירוני המתועש.

מקום נכבד הקדיש העיתון לרעיון הציוני. סדרות ארוכות של מאמרים ומכתבי תגובה יוחדו להשוואה בין הציונות לסוציאליזם.⁴³ לטענת אחד הקוראים, שהתריס נגד הפלגנות המרובה המאפיינת לא רק את המחנה הציוני אלא גם את המחנה הסוציאליסטי – והרי פארווערטס עצמו נוסד כאמור מתוך פילוג חריף בשורות הסוציאליסטים היהודים – השיב העיתון שהקורא צודק, אבל במחנה הסוציאליסטי יש הסכמה עקרונית מלאה והמחלוקות הן על 'בסיס אישי בלבד', ואילו במחנה הציוני שוררת אי-הסכמה בכול. וההוכחה: במסגרת הציונות פועלים זה לצד זה 'יהודים חשוכים שארץ-ישראל מבחינתם היא "העולם הבא", שבו יוכלו לשלוט בכפייה בציבור כולו, ויהודים ליברלים ורדיקלים המאמינים בהשכלה, בחינוך ובקדמה, שכמה מהם אפילו סוציאליסטים'. ביקורת חריפה במיוחד הטיח העיתון ב'פרקציה הדמוקרטית', שכינה אותה 'כנופיית הציונות התרבותית', הטורחת למלא את מחצית ראשם של האנשים בחינוך ואת המחצית השנייה באמונה הטפלה הלאומית [נאציאנאליסטישע אבערגלויבעריי].⁴⁴

המחזאי הידוע והפופולרי יעקב גורדין (1853-1909), שהיה ממייסדי העיתון,⁴⁵ קרא ליהודים להשקיע את מרצם המהפכני בעניין חשוב ורב-סיכוי כמו הסוציאליזם האמריקני ולא בעניין טפל וחסר סיכוי כמו הציונות. גורדין הבחין בין 'הצד הפואטי' של הציונות ובין 'הצד המעשי' שלה. 'הצד הפואטי', הסביר גורדין, 'מבוסס על הימים שבהם נכתבו נבואות ישעיהו, והוא טבעי ומובן, שכן אנשים מתגעגעים לימי נעוריהם'. אבל 'היהודי איננו מבלבל בין הפואטי למעשי', הסביר, והוסיף: 'היהודי הפואטי אמנם מתפלל "לשנה הבאה בירושלים" כשפניו מזרחה, אך בפועל הוא מהגר מערבה'. טעותה של הציונות, קבע, היא בטענתה ש'את החלק הפואטי היא הצליחה לשתול מחדש על יסודות מעשיים'. את ביקורתו העקרונית סיכם במילים: 'היהודים הם "עם" [פאלק] ולא "לאום" [נאציאן], והם עם בדתם בלבד. אין להם מן המשותף מבחינת טריטוריה, אינטרס כלכלי, אינטרס פוליטי, ומשימה היסטורית'. את 'הדוגמה הטובה ביותר ללאום' הציע גורדין לראות דווקא באמריקה, שאוכלוסייתה מורכבת מאנשים שבאו מכל הארצות ומכל התרבויות.⁴⁶

טענה מרכזית בפארווערטס היתה שהרעיון הציוני הוא 'ראקציה יהודית בורגנית לאנטישמיות המודרנית',⁴⁷ ולכן יש לדחות את האפשרות שהעלו אישים ציונים שונים, בהם

42. פארווערטס, 6.12.1903, עמ' 4.

43. המאמרים פורסמו בעיתון אחת לשבוע מ-31.12.1899 עד 17.2.1900.

44. פארווערטס, 13.9.1903, עמ' 4.

45. ראו: לעקסיקאן פון דער נייער יידישער ליטעראטור, ב, עמ' 142-152. כשנפטר גורדין ליווה אותו קהל של מאות אלפי איש בדרכו האחרונה. ראו: Arthur Goren, 'The Place of Public Funerals in the Immigrant Life of American Jews', *Jewish History*, 8 (1994), pp. 269, 279-281.

46. פארווערטס, 19.9.1903, עמ' 4.

47. פארווערטס, 13.1.1901, עמ' 4.

מכס נורדאו, שהציונות והסוציאליזם צריכים לעבור 'התכה' (צוזאמענגיסונג).⁴⁸ 'קיימת מחיצה כלכלית בין הסוציאליסטים לציונים', קבע העיתון, וחזה כי בשל המאבק בין העבודה להון עשויה לקום בארץ-ישראל 'עבדות חוקית כדת משה וישראל'.⁴⁹

מקום חשוב הקדיש העיתון לארץ-ישראל עצמה כאילו כל מה שהתרחש שם ייצג או ביטא את הציונות. הקוראים למדו מעיתונם על נושאים מגוונים: רעב ועוני בירושלים,⁵⁰ מחסור במושבות,⁵¹ שיטות הניהול של יק"א,⁵² גידול ביצוא מארץ-ישראל,⁵³ פתיחת סניף של 'בנק אפ"ק',⁵⁴ הקמת מוסדות חינוך,⁵⁵ התפתחותם של ענפי המסחר השונים,⁵⁶ ועוד. המידע הרב הוצג בדרך-כלל כחלק של המפעל הציוני, ללא הבחנה בין כוונותיו המדיניות של הרצל לבין המפעל הפילנטרופי של רוטשילד. סדרת כתבות שפורסמה בעיתון בחודשים יולי-אוקטובר 1899 קשרה בין הרעיון הציוני לייסוד המושבות בארץ-ישראל, שתולדותיהן הוגדרו 'היסטוריה של עבדות'. כשם שהגדיר את הרצל 'משה רבנו', כן הציג את הברון רוטשילד כ'משיח'.⁵⁷

את הצגתם של רוטשילד ושל הרצל במונחים יהודיים מסורתיים יש לראות לא רק כחלק מן המאמץ לטשטש את ההבדלים בין היסוד הפוליטי של הציונות ובין היסוד הפילנטרופי של רוטשילד, אלא גם כרצון להציג את הציונות כאילו היתה המשך ישיר של המסורת היהודית. לפיכך הקצה העיתון מקום חשוב לדיווחים על היחסים השבירים שבין העדות הדתיות בארץ-ישראל, שהציונות עומדת לחבל בהם. במאמר שכותרתו 'שנאת הדת פאלסטינה' דיווח העיתון על 'אבני הנגף העומדות בדרכה של הציונות לייסוד מדינה בא"י'. אבן הנגף העיקרית היתה יוסוף ביי, השליט 'התורכי' בירושלים, אשר אמר כי המכשול הגדול ביותר לתוכנית הציונית הוא הימצאותן של דתות רבות בארץ-ישראל. יוסוף ביי, שדבריו פורסמו ב-*Jewish Chronicle*, הצביע על המחלוקות בין הארמנים ליוונים בבית-לחם כדוגמה לחוסר הסובלנות הדתית שעשוי להביא ל'מרחץ דמים' בפלסטינה. פארווערטס הדגיש כי מסקנתו של המושל היתה שהיהודים חייבים 'להיאבק נגד האנטישמיות בארצות מושבם ולא להטעות עצמם באשליה בלתי-אפשרית'.⁵⁸

ראויה לציון מיוחד היא ביקורתו של פארווערטס על נסיונותיהם של הציונים להפוך את

48. ראו סדרה של שלושה מאמרים שפורסמו ב-13, 16 ו-21 בינואר 1901, עמ' 4.

49. פארווערטס, 16.1.1901, עמ' 4.

50. פארווערטס, 19.12.1900, עמ' 1, 19.7.1901, עמ' 1.

51. פארווערטס, 26.1.1901, עמ' 1.

52. פארווערטס, 15.4.1901, עמ' 1.

53. פארווערטס, 26.3.1901, עמ' 1.

54. פארווערטס, 3.8.1901, עמ' 1.

55. פארווערטס, 30.5.1902, עמ' 5.

56. פארווערטס, 11.7.1902, עמ' 1.

57. פארווערטס, 15.10.1899, עמ' 3.

58. פארווערטס, 27.1.1901, עמ' 1.

האידאולוגיה האוטופית שלהם לסוגיה פוליטית־ראלית. בבואו לנתח את מערכת הבחירות שהתקיימה ב־1900 באנגליה, טען העיתון כנגד 'הציונים באנגליה' [...] שהפכו את שאלת התמיכה בציונות לסוגיית בחירות [...] עד ש]אפילו כמרים אנגלים הביעו תמיכה בציונות [...] מונטגיו זכה בבחירות ולציונים יש כעת עוד תומכים בפרלמנט. אלא שאפילו הציונים עצמם אינם סבורים באמת שהעולם על מלכיו ושריו תומך ברעיון הציוני [...] זהו אמצעי שנועד להשלות את המון העם'.⁵⁹ בהרחקת עדותו לעברו השני של האוקיינוס ניסה העיתון להסביר לקוראיו שלתנועה הציונית אין אחיזה במציאות, והיא משמשת מעין קרדום פוליטי לחפור בו, ולכן הסכנה בתנועה זו שהיא מסיטה את תשומת הלב הציבורית מפתרונות מציאותיים, כמו המהפכה הסוציאליסטית העולמית.

* * *

התנגדותם של הסוציאליסטים היהודים לציונות נבעה בראש ובראשונה מהשקפת עולמם השונה.⁶⁰ אך לא די בכך. יש לראות התנגדות זו כמנוף שקידם את מעמדם הציבורי לא פחות משעשו זאת דבריהם על האופציה הסוציאליסטית. את פרשנותו של פארווערטס למהלך הציוני באנגליה, כלומר, הדגשתו של ההיבט הפוליטי המקומי, יש ליישם גם למקרה שלו בניו־יורק. סוג פרשנות כזה מקבל תמיכה מהרצל, שהעריך את הצלחתם של ציוני אנגליה לתרגם את עניין הציונות לשפה הפוליטית המקומית, 'כיוזמה הנבונה ביותר שנקטה תנועתנו זה זמן רב'.⁶¹

מאמציו של פארווערטס לבסס את אחיזתו בציבור המהגרים היהודי לא נעשו כמובן בחלל ריק, שכן רבים היו הגורמים שפעלו בקרב המהגרים. הגורם הבולט שפעל בד בבד עם הגורמים הפילנטרופיים נתמכי הפלוטוקרטיה היה מנגנון 'טמאני־הול', ובקיצור 'טמאני'.⁶² בניו־יורק היה 'טמאני' חוט השדרה של המפלגה הדמוקרטית והצליח לבסס את מעמדו בקרב המהגרים לא מעט מכיוון שהצליח לספק לרבים מהם שירותים חברתיים – בעיקר אחרי אסונות או משברים אישיים – בתקופה ששום גורם ציבורי אחר לא סיפק שירותים

59. פארווערטס, 3.11.1900, עמ' 4.

60. ראו למשל: יונתן פרנקל, 'התנגדות הסוציאליזם לציונות בפרספקטיבה היסטורית', בתוך: אבני ושמעוני (עורכים), הציונות ומתנגדיה בעם היהודי, עמ' 147-160.

61. תיאודור הרצל, עניין־היהודים: ספרי יומן, 1898-1902, ירושלים 1999, עמ' 219.

62. 'טמאני־הול' היה למעשה הארגון שעמד מאחורי המפלגה הדמוקרטית בניו־יורק לאורך המאה ה־19 ועד לאמצע המאה ה־20. את 'טמאני־הול' ייסדו בניו־יורק אנשי המפלגה הדמוקרטית בבשנות השלושים של המאה ה־19. שיטותיו הפוליטיות ה'שירות' מדי – שוחד, מתן טובות הנאה וכדומה – יצרו לו דימוי שלילי מאוד, שהיה לו בסיס של ממש בשנות השלושים של המאה ה־19, בגלל פרשיות שחיתות שהתגלו בעיריית ניו־יורק בקנה־מידה עצום. אמנם בתקופה הנדונה לא היתה פעולתו של מנגנון זה שונה ממנגנוניהם של ארגונים פוליטיים אחרים, אך דימויו השלילי ליווה אותו עוד שני דורות לפחות. למותר לציין שדימויו השלילי טופח בידי גורמים שהאינטרס הפוליטי־כלכלי שלהם היה מנוגד לזה של אנשי 'טמאני', שבתקופה הנדונה היו בדרך־כלל מהגרים אירים. על 'טמאני' ראו למשל: W. Hall Hariss and Jacob S. Levy (eds.), *The New Columbia Encyclopedia*, New York and London 1975, p. 340 ('Bossism'), p. 2688 ('Tammany') על אופי השירותים הציבוריים ודרכי ארגונם

כאלה באופן אוניברסלי. אירווינג האו הגדיר את 'טמאני' כ'מבוא מיניאטורי של מדינת הרווחה'.⁶³

בדרכו לכל קבוצת מהגרים היה 'טמאני' חייב לעבור דרך גורמים 'אתניים', ובראשם מועמדים פוליטיים 'אתניים' ועיתונות 'אתנית'.⁶⁴ במקרה היהודי פעל 'טמאני' באמצעות הנרי גולדפוגל, שייצג בבית־הנבחרים בווינגטון את אזור הבחירה 'היהודי' בשנים 1900-1915, ושוב ב-1918,⁶⁵ ובאמצעות טאגעבלאט, היומון היידי הראשון שנוסד בניו־יורק ב-1885 ולקראת סוף המאה ה-19 היתה תפוצתו כ-100 אלף עותקים.⁶⁶ עיתון זה זיהה עצמו כאורתודוקסי ונקט 'סנטימנטליות' משל עצמו, כאשר סיקר באהדה את הנעשה בארץ־ישראל והשתמש בציונות כבסמל – יותר בחובבי־ציון מאשר בציונות המדינית של הרצל – בעיקר משום שרבנים מסוימים ראו בציונות מחסום בפני המודרניזם.⁶⁷ עורכו של העיתון היה כתריאל שרה'זאן, ששמו נקשר בשערוריות רבות.⁶⁸

חלק ניכר ממאמציו של פארווערטס להתבסס בזירה הציבורית תפסה מתקפה על כל מה שייצג טאגעבלאט, כלומר, אורתודוקסיה, 'טמאני' וציונות. ואמנם, פארווערטס בנה עצמו על ניגודם של אלה: הוא טיפח תודעה סוציאליסטית, ששימשה בסיס לתמיכה ב-SP; הסוציאליזם שימש לו גם בסיס לתמיכה בנסיונות הסיזיפיים לארגן את המהגרים שהתפרנסו בסדנאות היזע ב'תנועת פועלים יהודית'; והוא שלל נחרצות את הציונות. כאמור, את מאמציו השיטתיים לבנות לעצמו דימוי חיובי, תוך כדי שלילת יריביו, נאלץ לעשות פארווערטס על יסוד תשתית פיננסית רעועה: בשנותיו הראשונות היתה תפוצתו אלפי עותקים בלבד.⁶⁹

ראו: Kenneth Jackson (ed.), *The Encyclopedia of New York City*, New York 1995, pp. 896-897

63. Howe, *World of Our Fathers*, p. 368

64. להתפתחותו של 'קול יהודי' בהקשרה של 'פוליטיקה אתנית' ראו: Silver M. Arthur, 'Jews in the Political Life of New York City, 1865-1897', Doctoral Dissertation, Yeshiva University, New York 1954

65. הנרי גולדפוגל (1856-1929) – יליד ארצות־הברית, היה עורך דין ולאחר מכן שופט בעיר ניו־יורק. ראו: *Who's Who in New York City & State, 1904*, New York 1904, p. 257; *Biographical Directory of the United States Congress, 1774-1989*, Washington DC 1989, p. 1070; *Who's Who in American Jewry, 1926*, New York 1927, p. 209. וראו גם: *Encyclopedia Judaica*, 12, p. 1104

66. חייקין, יידישע בלעטער אין אמעריקע, עמ' 125. באנציקלופדיה 'יודאיקה' ההערכה היא 70,000 בלבד. ראו שם, כרך 14, עמ' 873.

67. ראו: ג'פרי גורוק, 'הארגונים האורתודוקסיים היהודיים באמריקה ותמיכתם בציונות, 1880-1930', בתוך שמואל אלמוג, יהודה ריינהרץ ואניטה שפירא (עורכים), ציונות ודת, ירושלים תשנ"ד, עמ' 263-268.

68. זאב גולדברג, 'גצל וליקוביץ' – משכיל ועיתונאי יהודי במפנה המאות', חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ה, עמ' 125-132. רישין הגדיר את שרה'זאן כ'מגנאט של העיתונות היהודית' (Rischin, *The Promised City*, p. 128).

69. Epstein, *Jewish Labor in the United States*, vol. 1: 1882-1914, p. 320. והשוו: קאהאן, בלעטער פון מיין לעבען, ד, עמ' 255-256.

מאבקו של פארווערטס בטאגעבלאט, שהיה מאבק הדדי כמובן, התאפיין בעוקצנות אישית ובאלימות מילולית בין העיתונים,⁷⁰ כמו גם במאבק ישיר על קהל הקוראים.⁷¹ עד כדי כך הגיעו הדברים, שמחלקת השיווק של טאגעבלאט איימה על הנערים מוכרי העיתונים, שאם יפיצו את הפארווערטס ימנעו מהם את הפצת עיתונם החזק ולכן הרווחי יותר. דוגמה למאבק חריף באה במערכת הבחירות לעירייה שהתקיימו בנובמבר 1903. פארווערטס האשים את שרה'זאן שהוא מכר את עיתונו ל'ארגון של האורות האדומים' כהגדרתו, תמורת שוחד בחירות בסך 6000 דולר. הכותרת הראשית בפארווערטס בנושא זה התפרסה על כשלושה רבעים מהעמוד הראשון כולו וכללה שתי מילים בלבד: 'שרה'זאן זונה'. ברבע העמוד הנותר הביא פארווערטס מסמך באנגלית, שתורגם ליידיש, המוכיח את טענותיו הקשות.⁷² את גולדפוגל, שבניגוד ל'טמאני' ולשרה'זאן נהנה מדימוי ציבורי חיובי,⁷³ נהג פארווערטס להאשים בכך שעיסוקו ב'שאלה היהודית' אינו נובע מדאגה כנה לגורל היהודים אלא משיקולי כדאיות פוליטית ורצון לרכוש לצדו את 'הקול היהודי'.⁷⁴

אברהם לסין, מבכירי פארווערטס וממעצבי הקו האנטי-ציוני שלו, הגדיר את שנותיו הראשונות של העיתון במונח המקראי הידוע 'שבע השנים הרעות'.⁷⁵ אין ספק שדבריו אלה של לסין מתארים נכונה את מצבו הפיננסי של העיתון בשנים 1897-1903. אלא שבכל האמור בגיבושו ובהתפתחותו כגורם משמעותי ברחוב היהודי, לא היו אלה 'שנות רזון'. לסין טען שהישגו הגדול של העיתון בשנים אלה היה 'קשר מוסרי' שהצליח ליצור עם קוראיו, שכן פארווערטס היה לטענתו 'עיתון ישר שלא היה אפשר לקנותו בכל הון שבעולם [...] לעומת] עיתונים שהיו עושים סחר מכר עם בעלי בתים ומוכרים שביתות, או שערב בחירות היו מוכרים עצמם תחילה למפלגה פלונית ואחר כך לאחרת'.⁷⁶ ב'עיתונים אחרים' התכוון לסין לטאגעבלאט, ב'מפלגה פלונית' התכוון למפלגה הדמוקרטית, וב'אחרת' לרפובליקנית. עדותו של לסין, גם אם היא 'לוקה' כביכול בסובייקטיביות, מתארת נאמנה את הקשר בין עיתונות, אידאולוגיה ופוליטיקה במציאות של חברת המון אנונימית. עיקרון זה בא לידי ביטוי מובהק לאחר הפוגרום בקשינב, שהוא לדעת רבים קו פרשת מים בתולדות הציבוריות היהודית החדשה.

* * *

70. גולדברג (לעיל הערה 68), עמ' 120-125. וראו למשל פארווערטס, 13.1.1901, עמ' 1, 14.1.1901, עמ' 1, 20.1.1901, עמ' 1, 16.2.1901, עמ' 1, 22.2.1901, עמ' 1, ועוד.

71. Epstein, *Jewish Labor in the United States*, vol. 1: 1882-1914, pp. 321-325.

72. פארווערטס, 30.10.1903, עמ' 1.

73. ראו: יעקב מאגידאוו, דער שפיגעל פון דער איסט סייד, ניו-יורק 1923, עמ' 117-125. מגידוב היה איש פארווערטס.

74. פארווערטס, 7.11.1904, עמ' 4.

75. אברהם לסין, זכרונות וחוויות, תל-אביב 1943, עמ' 159.

76. שם, עמ' 159-160.

הפוגרום בקישינב גרם זעזוע רבתי בארצות-הברית.⁷⁷ בין השאר שימש הפוגרום הוכחה כביכול לכשלונה של הציונות להציע תשובה של ממש ל'שאלה היהודית', כל שכן שתומכי התנועה חשו מבוכה לנוכח הדיון הסוער ברעיון 'מקלט הלילה' שעלה ב'קונגרס אוגנדה'. פארווערטס, כדרכו, נקט סנסציונליזציה של אירועי קישינב, אך גם ארגן התרמות למען הנפגעים, צעדים שהשלימו כמובן זה את זה.⁷⁸ קאהאן כותב בזכרונותיו שהזעזוע מהפוגרום הוא שהכריע את החלטתו לשוב למערכת העיתון.⁷⁹ עולה מכל הדברים האלה, שאת הביטויים השונים והמגוונים לפוגרום קישינב יש לראות כעונים על דפוס התגובה הציבורית שהצביעו עליו פרנקל ואחרים, דפוס שהתהווה באירופה מאז 'עלילת דמשק' יותר משישים שנה קודם לכן: המשבר הרחוק שימש זרז לנסיונות המתמשכים והמנוגדים לארגן באופן כזה או אחר את הציבוריות היהודית החדשה.⁸⁰ דפוס זה אפיין כמובן לא רק את פארווערטס ואת קאהאן אלא גורמים נוספים ביהדות ארצות-הברית.

יעקב דה-האז הציוני, גולדפוגל ושרה'זאן הקימו גוף בשם Kischinev Relief Committee. בה-בעת הקימו שיף ומרשל את National Committee for Relief of Sufferers by Russian Massacres והזמינו את קאהאן לקחת חלק בוועד הפועל המצומצם שלו שמנה עשרה חברים בלבד.⁸¹ ההתארגנויות הללו – כל אחת כשלעצמה אך בעיקר התארגנותן זו כנגד זו – מקפלות בתוכן כאמור את מרבית מאפייני הפוליטיקה המודרנית: המשבר כמזמין תגובה; ההתארגנות או ההתארגנויות השונות שמטרתן לתעל ולהגדיר את המשבר ואת התגובה; והתחרות בין ההתארגנויות השונות לשוות לעצמן אופי ייצוגי: בשני הארגונים בלט מקומם של עורכיהם הראשיים של שני עיתוני מהגרים.

מנקודת מבט זו ברור מדוע היה הפוגרום בקישינב קו פרשת מים גם בתולדות הפוליטיקה היהודית-אמריקנית: התגובות לפוגרום הביאו להתארגנותן של שתי 'קואליציות' – מצדו האחד של המתרס קמה התארגנות שנהנתה כביכול מיתרון ציבורי ניכר, שכן היא נשענה על דה-האז שציוניותו סימלה את 'ענין-הציבור היהודי' באופן ברור, על הטאגעבלאט שהיה עיתון המהגרים הנפוץ ביותר, ועל גולדפוגל שהלגיטימיות הציבורית שלו נשענה על נצחונותיו בקלפי שהושגו גם בזכות מעורבותו ב'שאלה היהודית'.⁸² מעברו האחר של המתרס

77. Philip E. Schoenberg, 'The American Reaction to the Kishinev Pogrom of 1903', *AJHS*, 62 (March 1974), pp. 262-283.

78. ראו גליונות רבים של פארווערטס בחודשים מאי-יוני 1903.

79. קאהאן, בלעטער פון מיין לעבען, ד, עמ' 342.

80. יונתן פרנקל, 'המשבר כגורם מרכזי בפוליטיקה היהודית המודרנית, 1840 ו-1881-1882', בתוך: בנימין פינקוס ואילן טרואן (עורכים), סולידריות יהודית לאומית בעת החדשה, קריית שדה בוקר 1988, עמ' 31-46, ומאמרים נוספים בקובץ זה.

81. Naomi Cohen and Jacob H. Schiff, *A Study in American Jewish Leadership*, Hanover, NH & London 1999, p. 140.

82. גולדפוגל היה הראשון שהניע מהלך בקונגרס בשאלתה שהפנה ב-1902 למשרד החוץ, ובה תבע תשובה ברורה לשאלה אם ממשלת רוסיה מפלה אזרחים אמריקנים ממוצא יהודי, והוא שב ולחץ על משרד החוץ עוד כמה פעמים, לפני ואחרי הפוגרום בקישינב. ראו: C. G. Winter, 'The influence of the Russo-

היתה אותה התמונה אך הפוכה: שיף ומרשל אמנם תפסו עצמם כמייצגיהם של היהודים בזכות ממונם וקשריהם עם השלטון, אך למעשה הם הסתייעו בקאהאן להשגת הייצוגיות החיונית כל-כך בפוליטיקת המונים. קאהאן בתורו זכה במכובדות בזכות ישיבתו במחיצתם של שועי עולם. העובדה שקאהאן הוא שהופיע לצדם של שיף ומרשל מתחדדת משום שבאותם ימים ממש עשתה הפלוטוקרטיה מאמץ שיטתי ויקר להפעיל בעצמה עיתון מהגרים בידיש.

כאמור, לשיף היה ברור ש'יהדות חדשה צמחה בארצות-הברית מאז 1881',⁸³ וללא קשר עם יהדות 'חדשה' זו ייקלע חוג האינטרסים שלו לבעיה ציבורית. ואמנם, ב-1902, לאחר כישלון צורב של המפלגה הרפובליקנית בקרב אלקטורט המהגרים היהודי בניו-יורק, החליטו שיף ומרשל לייסד עיתון בידיש, שיצטיין 'ביושר מוסרי ובא-פוליטיות', כהגדרתם, כלומר עיתון שייאבק בטאגעבלאט, שייצג את ההפך הגמור: דימויו הציבורי היה שלילי והשפעתו הפוליטית – בשל חיבורו ל'טמאני' – היתה רבה. עיתון המהגרים מטעם העלית, היידישע-וועלט, נהנה ממשאבים רבים שאפשרו לו כותבים מעולים, אך למרות זאת החזיק מעמד שנתיים בלבד.⁸⁴ מצוידים בהגדרתו של לסין את פארווערטס – 'עיתון ישר שאי אפשר היה לקנותו בכל הון שבעולם' – האם יהיה זה מוגזם לטעון שפארווערטס תפס את מקומו של יידישע-וועלט? כפי שנראה בהמשך, יש לטענה זו על מה להישען: אף-על-פי שלהלכה היה פארווערטס עיתון עצמאי, למעשה הוא שימש דוברה של הפלוטוקרטיה.

ב. 'אספסוף ורצון-עממי' – פארווערטס והציונות עד הצהרת בלפור

בשלהי אוגוסט 1907 הופיע בעמודו הראשון של פארווערטס 'מכתב גלוי' שבו תקף ג'ייקוב שיף בחריפות את זלמן שכטר, נשיא 'ג'ואיש תאולוג'יקל סמינר' (בית-המדרש לרבנים של התנועה הקונסרבטיבית), על שיצא בהצהרה שהוא תומך ברעיון הציוני. 'כאמריקני', הסביר שיף, 'אינני יכול בשום אופן להבין כיצד יכול יהודי להיות אמריקני אמיתי ובו בזמן להיות ציוני נאמן. ליהודי אסור לשכות לרגע שבארץ זו הוא אזרח כמו כל אחד אחר. עליו לזכור שהוא כבר לא בגלות. הוא יהודי רק בבית המדרש, אך מבחינה פוליטית הוא אזרח'.⁸⁵

American Treaty of 1832 on the Rights of American Jewish Citizens', *AJHS*, 41 (September 1951), p. 174. יוזמות נוספות הן שאילתה ב-28 במרס 1902 ונאום בקונגרס ב-4 באפריל 1904. ראו: Schoenberg, *Congressional Record*, 59th Congress, 40 (1902), p. 106; (above note 77), pp. 278-279.

Rischin (above note 7) .83

Lucy S. Dawidowicz, 'Louis Marshall's Yiddish Newspaper, *The Jewish World: A Study in Contrasts*', *Jewish Social Studies* (=JSS), 25 (April 1963), pp. 102-132 .84

85. פארווערטס, 23.8.1907, עמ' 1.

שיף שב וטען דברים מעין אלה כעבור תשע שנים ופארווערטס שב ופרסם בעמודו הראשון. הפעם מושא התקפתו של שיף היה הסופר היהודי שלום אש, שבגליון מרס 1916 של צוקונפט תקף את הפילנטרופ היהודי בטענה שבניגוד לברון הירש או לרוטשילדים, הוא עסוק בעניינים לא־יהודיים רבים מדי, ולכן אל לו לצפות להכרת תודה של הציבור היהודי.⁸⁶ פארווערטס ציטט את שיף, שדחה את דבריו של אש, 'אדם הנמצא באמריקה פחות מ־18 חודש'. שיף שב והדגיש ש'על היהודים לתפוס עצמם כאמריקנים, לא להתבדל ולשמור רק על דתם היהודית'.⁸⁷

הביקורת הציבורית החריפה על שיף עקב התקפתו על אש נראתה לפארווערטס מוגזמת,⁸⁸ בעיקר לאחר ששיף עצמו הודיע בכינוס של 'הקהילה' (ארגון הגג שקם ב־1909 כדי לקדם באופן דמוקרטי יותר נושאים חברתיים וציבוריים שונים של היהודים),⁸⁹ שהוא 'פורש מהחיים הציבוריים, אך יוסיף לעסוק בפילנטרופיה בכוחות עצמו'. יום לאחר הודעתו הדרמטית של שיף הקדיש לו פארווערטס מאמר מערכת, ובו נכתבו בין השאר הדברים הבאים:

שיף מצוי במחנה הקפיטליסטי. הוא אחד ממנהיגי המחנה הזה. הוא אחד ממנהיגי השיטה שנגדה לוחם ה'פארווערטס'. פוליטית אנו רחוקים ממנו כרחוק הקוטב הצפוני מהדרומי. אבל אנו הסוציאליסטים יודעים לעשות צדק אפילו לקפיטליסט. אנו יכולים להבחין בתוך מעמד מסוים בין החשוכים לנאורים. שיף הוא קפיטליסט, אך יש בו הרבה מהנאור והיפה. הוא שמרן אך בקרבו פועם לב חם, המנסה לעשות טוב ודורש לעשות טוב; זה הזמן שעלינו לדרוש מעצמנו לחשוב עליו כעל העסקן היהודי חם הלב [...] בכל מעשיו הוא פועל כקפיטליסט בעל נשמה יתרה.⁹⁰

לאחר מהפכת פברואר 1917 ברוסיה ובד בבד עם השמועות שנפוצו על האפשרות של הישג מדיני לתנועה הציונית, הצהיר שיף על אהדתו לרעיון יישובה של ארץ־ישראל. 'היהודים', ציטט פארווערטס את שיף, 'אמנם אינם אומה, אך הם זקוקים בכל זאת לבית משלהם'. עוד הביא העיתון מדברי שיף, שטען ש'לעם היהודי יש יעוד [...] ובמקום כלשהו חייב לקום

86. ראו: מנור (לעיל הערה 11), עמ' 272-277.

87. פארווערטס, 22.5.1916, עמ' 1.

88. מי שעמד בראש מבקריו של שיף היה העיתון ווארהייט שהיה מזוהה עם הציונות. ראו למשל ווארהייט, 2.6.1916, עמ' 3.

89. בארגון 'הקהילה' היו מיוצגים יותר מ־200 ארגונים יהודיים. ראו: Aryeh Goren, *The New York Kehillah: 1908-1922*, New York 1966. על 'הקונגרס היהודי האמריקני' ראו: Jonathan Frankel, 'The Jewish Socialists and the American Jewish Congress Movement', *Yivo Annual of Jewish Social Science*, 16 (1976), pp. 202-341; רחל רוז'נסקי, 'מפלגת הפועלים היהודית הסוציאליסטית פועלי ציון באמריקה, 1905-1931', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל־אביב 1995, עמ' 143-180. וראו: נורמן בנטויטש, למען ציון: ביוגרפיה של ד"ר י"ל מאגנס, ירושלים תשט"ז, עמ' 63-69.

90. פארווערטס, 5.6.1916, עמ' 1, 6.6.1916, עמ' 4. 'נשמה יתרה' כתוב בעברית.

מרכז גדול של למדנות, שבו תפתח התרבות היהודית, מבלי שתיפגע מחומרותו של העולם, וטבעי 'שמקום זה יהיה פלסטינה'.⁹¹ פארווערטס ניהל פולמוס סביב דברים אלה, שנמשך כמה שבועות. מי שהבינו בטעות, נכתב, ששיף תומך כביכול בתנועה הציונית, עמדו עד מהרה על טעותם: 'מחציתם או אולי אפילו שלושה רבעים מהיהודים הלאומיים, ציטט פארווערטס את שיף, 'הם אתאיסטים, [ולכן] אני נגד הציונות'.⁹²

על השימוש שעשה שיף בציונות בימי המלחמה היטיב לעמוד משה רישין, כאשר הראה שהתקרבותו של שיף לציונות היתה חלק ממאמציו הקבועים לשוות לוועד היהודי-אמריקני לגיטימיות ציבורית.⁹³ ומאחר שבשנים 1914-1917 הלכה הציונות ונעשתה 'קלף ציבורי חזק', שיף היה חייב 'לפזול' לכיוונה. למסקנה דומה הגיע גם לואי ברנדייס, אשר העמיד את עצמו בראשם של ציוני אמריקה. הללו ראו ללא ספק נחת והפיקו תועלת מן העובדה ש'פרקליט העם' הנודע הוא מייצגם ומנהיגם – תשע שנים בלבד לאחר שהצהיר שאין מקום להתארגנות יהודית נפרדת.⁹⁴

שאלה שהמחקר לא הציע לה תשובה עד כה היא כיצד קרה שעיתון סוציאליסטי שימש לאורך זמן דובר דה-פקטו של מי שעמד בראש הפלוטוקרטיה היהודית באמריקה. מסתבר ששאלה זו הטרידה גם מקצת מקוראי העיתון. קוראת שזיהתה עצמה כ'רדיקלית' שאלה במפגיע כיצד ייתכן שעיתון רדיקלי משתף פעולה עם שמרנים. 'עברו הזמנים שבהם התייחסנו לקפיטליסטים כאל טרפה', הסביר קאהאן בתשובתו. 'אם קפיטליסט הוא אדם טוב אפשר לשתף עמו פעולה', הוסיף, ומנה 'קפיטליסטים טובים': 'השיפים והמרשלים [כך] אינם סוציאליסטים [...] אבל הם בעלי לב יהודי חם [...] שיף הוא מגדולי המיליונרים באמריקה, והוא אמנם שמרן, אך יש לו לב אציל. ברבים ממעשיו הטובים הוא רוצה ללכת עמנו יד ביד. האם עלינו לסרב?'.⁹⁵

אין לטעות בפרגמטיזם-לכאורה זה: בעשרים השנים הנדונות במחקר זה שמר פארווערטס על מדיניות תקיפה בשאלת המעמד 'הקפיטליסטי', ולהוציא את אברהם לינקולן, פיטר קופר, ג'ון אלטגלד ודומיהם,⁹⁶ דמויות סמליות שכבר לא היו חלק מהמערך הפוליטי הממשי,

91. פארווערטס, 29.4.1917, עמ' 4.

92. פארווערטס, 26.5.1917, עמ' 3.

93. לעיל הערה 7.

94. לפרשנויות 'אידאולוגיות' למעבר הזה של ברנדייס משלילת הלאומיות היהודית לעמידה בראש ציוני אמריקה ראו: Alfred Lief, *Brandeis: The Personal History of an American Ideal*, New York 1936, p. 191; Philippa Strum, *Brandeis: Beyond Progressivism*, Lawrence, KS 1993, p. 101; Melvin I. Urofsky, 'The Brandeis Agenda', in: Nelson L. Dawson (ed.), *Brandeis and America*, Lexington 1989, pp. 133-153. לפרשנות המציבה במרכז את הממד הציבורי-פוליטי ראו: מנור (לעיל הערה 11), עמ' 167-172.

95. פארווערטס, 21.11.1917, עמ' 4-5.

96. הנשיא המפורסם לינקולן והרפורמטור הניו-יורקי קופר נזכרים יחדיו במאמר לרגל יובל המאה להולדתם, פארווערטס, 12.2.1909, עמ' 1. אלטגלד, שהיה מראשוני 'הפרוגרסיבים' בארצות-הברית, נזכר בפארווערטס, 15.3.1902, עמ' 1. על אלטגלד ראו: אלון גל, 'הזרם הפרוגרסיבי 1890-1920', בתוך: ארנון גוטפלד (עורך), החוויה האמריקנית, תל-אביב 1986, עמ' 129.

זכה כל מי שלא זיהה עצמו כסוציאליסט לקיתונות של בוז. במילים אחרות, בניגוד למסר הפרגמטי של קאהאן לא עשה העיתון כל הבחנה בין המועמדים השונים של המפלגות הגדולות. אלה הוצגו תמיד כפי שהוצגו המפלגות 'הקפיטליסטיות', כאילו היו היינו הך. יתר-על-כן, בתשובתו הארוכה ל'קוראת הרדיקלית' מנה קאהאן שורה ארוכה של פרשיות שבהן הלכו שיף והסוציאליסטים היהודים 'יד ביד': תרומות של שיף למפלגה הסוציאל-רבולוציונרית הרוסית, שפעלה נגד הצאר בשנים 1905-1906; שחרורם של מהפכנים שנעצרו בבתי-כלא באירופה; מסע ציבורי לביטולו של הסכם הסחר הרוסי-אמריקני ב-1911.⁹⁷ על אלה יש להוסיף את חומר התעמולה ששיף מימן את הדפסתו ואת חלוקתו בקרב 50 אלף החיילים והקצינים הרוסים שהיו בשבי ביפן בשנים 1904-1905,⁹⁸ וכן את התמיכה שהעניק פארווערטס למאמציו של שיף לכוון מהגרים יהודים להתיישבות בטקסס ב'תוכנית גלווסטון'.⁹⁹ את חלקו של פארווערטס בשיתוף-הפעולה הזה יש להגדיר, כאמור, 'דוברות דה-פקטו' למען שיף וחוג האינטרסים שלו. לא רק בסוגיית הציונות קיבלו דבריו של שיף כיסוי שיטתי. למשל, כאשר נקרא שיף בינואר 1915 להעיד לפני ועדת הקונגרס שחקרה את תחום יחסי העבודה, דיווח פארווערטס על עדותו של שיף בכותרת הראשית,¹⁰⁰ ובמאמר המערכת נכתבו בין השאר הדברים הבאים: 'שיף הוא אחד מהטובים שבמעמד הקפיטליסטי [...] הוא הצהיר על התנגדותו לעבודת ילדים, על תמיכתו באיגודים ובשיפורים חברתיים שונים'.¹⁰¹

סוגיה מרכזית שהתבטאה בה תמיכתו של העיתון בשיף היתה סוגיית מלוות המלחמה שניסו אנגליה, רוסיה וצרפת לגייס במשק האמריקני.¹⁰² בהתנגדותו של שיף למלוות, כפי

97. ראו: Naomi W. Cohen, 'The Abrogation of the Russo-American Treaty of 1832', *JSS*, 25 (1963), pp. 3-41.

98. פארווערטס, 25.3.1917, עמ' 1.

99. פארווערטס, 28.12.1906, עמ' 1, 27.5.1907, עמ' אחרון. תוכנית זו היתה פרי יוזמה של ג'ייקוב שיף ושל ישראל זנגוויל, אשר באותה עת היה ממנהיגי התנועה הטריטוריאליסטית. הרעיון היה לפזר את המהגרים היהודים ולהפנותם ישירות ליעדים שונים במערב, מאחר שמהגרים שנחתו בחופי מזרח ארצות-הברית לא רצו להמשיך מערבה. לעידוד ההגירה לטקסס הוקמו בגלווסטון מוסדות סיוע והכוונה למהגרים, אך למרות מאמץ מרוכז זה רק כמה אלפי יהודים בחרו להשתתף בתוכנית זו. ראו: Rischin, *The Promised City*, p. 54; Adler (ed.), *Jacob H. Schiff*, vol. 1, pp. 320, 323, vol. 2, pp. 94-114. על פעולות נוספות של הפלוטוקרטיה בעניין זה ראו: רוברט רוקווי, מהגרים, פועלים וגנגסטרים: פרקים בתולדות היהודים בארצות הברית, תל-אביב 1990, עמ' 138.

100. פארווערטס, 21.1.1915, עמ' 1.

101. פארווערטס, 22.1.1915, עמ' 4. שיתוף-הפעולה בין הפלוטוקרטיה לעיתון בתחום יחסי העבודה ראוי לדיון נפרד החורג מן האפשר במסגרת זו. ראו: מנור (לעיל הערה 11), עמ' 155-188.

102. על היבטיה השונים של סוגיה זו מנקודת מבט של המשק והפוליטיקה האמריקנית ראו: Arthur S. Link, *Woodrow Wilson and the Progressive Era, 1910-1917*, New York 1954, pp. 149-172; Gregory Ross, *The Origins of American Intervention in the First World War*, New York 1971, pp. 43-76.

שהוצגה בפארווערטס, היו כמה טיעונים: המלוות פוגעים בעקרון הניטרליות; כספי מלוות עלולים להגיע לרוסיה הפוגעת בזכויות היהודים; ומלוות מלחמה הם בכל מקרה עסק מסוכן ומפוקפק מבחינה כלכלית. מכלול טיעונים עקרוני-אידאולוגי-מעשי זה עלה בקנה אחד עם מאמציו של פארווערטס להציג את שיף כקפיטליסט נאור בעל לב יהודי חם, העומד על עקרונותיו גם במחיר הפסד כספי.¹⁰³

שיף גם הוצג בעיתון כרודף שלום ואוהב שלום. בתחילת המלחמה נקט תעשיין הרכב הידוע הנרי פורד יוזמת שלום שעליה דיווח העיתון בהרחבה.¹⁰⁴ שנה לאחר מכן נקט שיף יוזמה דומה, אמנם צבעונית פחות, שכן הוא לא הפליג באונייה פרטית משלו 'להשיב את החיילים הביתה לפני חג המולד', ככוונתו המוצהרת של פורד, אך גם יוזמתו של שיף היתה תקשורתית דיה כדי שהעיתונות באירופה תגיב עליה. פארווערטס ליווה את היוזמה והתגובות עליה: 'העיתונים שוב מדברים על תנועת השלום כפי שעשו זאת במקרה של פורד והאונייה שלו. אלא שאם אז הואשם פורד בחולמנות, אידאליזם ופנטזיות, הנה עכשיו תנועת השלום שמתתפים בה אישים כמו שיף [...] עומדת על בסיס מעשי איתן [...] במדינות "הברית" טוענים כנגד תנועה זו שהיא פרי יוזמה גרמנית'.¹⁰⁵

פארווערטס 'כיסה' גם את פעולותיו של שיף בתחום הנדבנות. בסוף שנת 1916, לאחר סיור בארצות הלוחמות, הרצה יהודה ליב מאגנס לפני קהל של יהודי ניו-יורק. התרשמותו הקשה מהמצב במזרח אירופה 'מילאה את האולם בדמעות'. פארווערטס דיווח לא רק על הדמעות אלא גם על התרומות ה'ספונסניות' שהרימו 'העניים והעשירים' כאחד: 'שיף ורוזנוואלד תרמו 100,000 דולר כל אחד, ומאות חייטים ופועלים תרמו את ה"ניקלס" וה"דיימס" שלהם. ראש העיר מיצ'ל הילל את היהודים על סיועם הנדיב לאחיהם'.¹⁰⁶ בינואר 1917 מלאו לשיף שבעים שנה ופארווערטס ציין זאת בעמודו הראשון. אחת ממתנות יום ההולדת שהעניק שיף היתה תרומה של 100,000 דולר לקורבנות המלחמה היהודים. מתנה נוספת בערך זהה הוענקה לארגון 'הצלב האדום', בתוספת הוראה שתרומה זו מיועדת לאזרחי הארצות הלוחמות כולן, שני שלישים לאוכלוסיות הארצות בעלות-הברית ושליש לאלה שבמדינות הציר.¹⁰⁷

103. פארווערטס, 26.3.1915, עמ' 1, 15.9.1915, עמ' 1, 2.10.1915, עמ' 1, 29.2.1916, עמ' 1.
104. פארווערטס, 29.11.1915, עמ' 4 (מאמר מערכת: 'פעולות פורד למען השלום'), 3.12.1915, עמ' 1 ('ספינת השלום יצאה לדרכה'), 28.12.1915, עמ' 4 (מאמר מערכת: 'פורד ומשלחת השלום שלו'). אין לטעות בנימה החיובית שזכה לה תעשיין הרכב הידוע. פארווערטס תמך במדיניות השלום שלו ולא במעשיו כ'קפיטליסט' נאור. ראו סדרת כתבות ומאמרים שפורסמו על האיש ששילם לפועליו 5 דולר ביום, וזעזע בכך 'סוציאליסטים' ו'קפיטליסטים' גם יחד: שם, 7.1.1914, עמ' 1, 8.1.1914, עמ' 4, 9.1.1914, עמ' 4, 21.1.1914, עמ' 4, ועוד.
105. פארווערטס, 29.11.1916, עמ' 4.
106. פארווערטס, 22.12.1916, עמ' 1.
107. פארווערטס, 11.1.1917, עמ' 1. וראו דיווחים נלהבים על תרומות אחרות: 20.1.1917, עמ' 3, 16.4.1917, עמ' 1. על מקורות העושר של שיף ראו דיווח מ-10.2.1917, עמ' 3. היקף התרומות של הפלוטוקרטיה היהודית בזמן המלחמה עמד על כ-25 מיליון דולר. ראו: ארתור הרצברג, היהודים באמריקה: מפגש רב-תפוכות בן 400 שנה, ירושלים ותל-אביב 1994, עמ' 195.

הטענה שפארווערטס מילא את התפקיד שייעדה הפלוטוקרטיה בזמנו לידישע-וועלט מתבססת גם על רצף שיתוף-הפעולה הציבורי שבין קאהאן לשיף: חברתם אחרי הפוגרום בקישינב; התמיכה במהפכנים ברוסיה שנתיים מאוחר יותר, שאותה הזכיר קאהאן בתשובתו ל'קוראת הרדיקלית'; הייצוג שנתן פארווערטס לעמדתו הפרו-יפנית של שיף במלחמת רוסיה-יפן ב-1905; תמיכתו בשתיקה בייסוד הוועד היהודי-אמריקני ב-1906; התנגדותו ליוזמת 'הקהילה' שהתגבשה לכלל פעולה ב-1909; הגיבוי שקיבלו מרשל ושיף בבואם ליישב חדשות לבקרים את סכסוכי העבודה הכרוניים שאפיינו את כלכלת סדנאות היוע היהודית בניו-יורק בשנים 1909-1916. וברקע לכל אלה, עמדתם הפוליטית המשותפת נגד המפלגה הדמוקרטית ועמדתם האידאולוגית המשותפת נגד הציונות.

כאמור לעיל, להתנגדות המשותפת לציונות היו מניעים 'אידאולוגיים', כלומר, הם שיקפו את עמדתם העקרונית של שיף, קאהאן ושל רבים אחרים ששללו את הציונות, אך היו גם ואולי בעיקר מניעים קונקרטיים שנבעו מן המאבקים על עיצובה של הציבוריות היהודית. את הערכתו הנכונה בעיקרה של שיף, שהוזכרה לעיל, בדבר צמיחתה של 'היהדות החדשה' יש להעמיד שוב בהקשרה של מסקנתו: 'יש הכרח בהשגת אמונם'.

הדעת נותנת ששיף, שהיה 'אמריקני' כהגדרתו, יסיק את המסקנות ויישם את מסקנתו בעניין הייצוג באופן 'אמריקני', כלומר, יעשה שימוש בכוחו ובהשפעתו כדי לקדם את הדמוקרטיזציה של הציבוריות היהודית באמריקה. במציאות הדברים התרחשו במהופך: מבחינתו, 'ייצוגיות' לא היתה פרקטיקה ציבורית-פוליטית אלא מראית עין בלבד. כאמור, קאהאן ופארווערטס סיפקו את מראית העין הזאת בשנים 1903-1907 אך בעיקר בשנים 1907-1917 לאחר שתפוצתו של העיתון עלתה כפורחת - 72,000 עותקים ביום ב-1907 ו-200,000 ב-1915.

הדפוס שאפיין את התמורות בציבוריות היהודית - המשבר, התגובה למשבר והנסיונות השונים והמתחרים לארגן את התגובה - בא לידי ביטוי מובהק נוסף בימי מלחמת העולם הראשונה. משני צדי האוקיינוס מצאו עצמם גורמי ציבור יהודיים במבוכה ובתחושה שמלחמה זו, שהיתה אמורה להיות 'המלחמה שתסיים את המלחמות כולן', היא הזדמנות אולי בלתי-חוזרת לשנות מן היסוד את מצב היהודים.

בארצות-הברית מה שהתרחש עשור שנים קודם לכן בעקבות הפוגרום בקישינב שב והתרחש גם עתה: לנוכח הידיעות על ההיקף העצום של קורבנות המלחמה היהודים קמו בזה אחר זה ארגוני סיוע שהתמקדו באיסוף של כספים, מזון וביגוד ובשליחתם ליעדים שונים במזרח אירופה. הראשונים להתארגן היו היהודים האורתודוקסים, שכבר באוקטובר 1914 תיעלו את התסכול והמבוכה לנתיביה השגורים של הפילנטרופיה, בהקימם את 'ועד הסעד המרכזי' (Central Relief Committee). החרו החזיקו אחריהם יהודי 'האמנציפציה' שבסוף אוקטובר הקימו באמצעות הוועד היהודי-אמריקני את 'ועדת הסיוע האמריקנית-יהודית' (American Jewish Relief Committee). בנובמבר 1914 התאחדו 'ועדת הסיוע' ו'ועד הסעד המרכזי' ויצרו את 'ועדת החלוקה המשותפת', או הג'וינט בשמה הידוע (Joint Distribution Committee). רק שנה מאוחר יותר גדל הג'וינט עם הצטרפותו של הארגון

שהקימה תנועת הפועלים היהודית – 'ועד הסיוע העממי' (People's Relief Committee).¹⁰⁸ פארווערטס, שבעת ההיא נהנה מתפוצה ומהשפעה רבה, ראה עצמו ככתובת לאיסוף תרומות, נוסף על התפקיד שמילא בהקמתו ובקיומו של קשר בין יהודי ארצות-הברית ליהודי מזרח אירופה.

בקרב בני התקופה עלו תמיהות בשל העובדה שארגונים אורתודוקסיים הקימו ארגון סיוע בתחילת אוקטובר 1914; בשל העובדה שהעילית היהודית הוותיקה הקימה ארגון סיוע דומה זמן קצר אחרי כן; ומשום ששני הארגונים האלה פעלו במסגרת הג'וינט כמעט שנה לפני שתנועת הפועלים היהודית יזמה באוגוסט 1915 את הקמת 'ועד הסיוע העממי'.¹⁰⁹ שייקובסקי הסביר את ה'איחור' כביכול בהתנגדותם של הסוציאליסטים היהודים לפילנטרופיה, ועוד יותר מכך כאשר זו כוונה למטרות לאומיות.¹¹⁰ פרנקל ורוז'נסקי, לעומת זאת, הציעו לראות באירועים החמורים באביב 1915 את הגורם שהביא גם את תנועת הפועלים היהודית למודעות מאוחרת אמנם ועמה למסקנה שאין מנוס וגם עליה לקחת חלק בפעולות הסיוע המאורגנות.¹¹¹

הסברים אלה אינם עולים בקנה אחד עם העובדות הרלוונטיות, גם אם היה זה נכון שהסוציאליזם – לאו דווקא הסוציאליסטים – לא ראה בעין יפה פילנטרופיה, וגם אם אין ספק שהאירועים החמורים בחזיתות מזרח אירופה באפריל 1915 גרמו להעמקת הזעזוע באמריקה, דבר שהתבטא בין השאר בוינוק עצום בתפוצת פארווערטס, מכ-176,000 עותקים בסוף 1914 ליותר מ-200,000 חצי שנה לאחר מכן.¹¹² ראשית, פארווערטס כאמור נקט פילנטרופיה בעצמו, כבר מימי קשינב. 'כאן באמריקה אנו חייבים לאסוף מיליוני דולרים',¹¹³ קרא לקוראיו, גם אם ידע ש'המיליונים' יעמדו ליהודים ממקום אחר. גם לא היה מדובר בבעיה של מודעות: כבר בתחילת המלחמה פנה העיתון אל קוראיו בבקשה שישגרו למערכת מכתבים אישיים שהגיעו אליהם מארצות המלחמה, כמו 'בזמן הפוגרומים'.¹¹⁴ היענותו המהירה של הציבור הביאה לפתיחתו של מדור חדש בעיתון, 'מכתבי מלחמה'.¹¹⁵ מודעות זו עלתה ממילא בקנה אחד עם הפילנטרופיה, ופארווערטס, אשר דיבר על המצב במונחי 'חורבן',¹¹⁶ טיפח את רגש החמלה, העומד כידוע בתשתיתה של פעולת ההתרמה.

108. על המהלכים להקמת הארגון כפי שהשתקפו בפארווערטס ראו: שם, 3.8.1915, עמ' 4, 7.8.1915, עמ' 4. וראו רוז'נסקי (לעיל הערה 89), עמ' 185-189.

109. רוז'נסקי, שם, עמ' 186.

110. Zosa Szajkowski, 'Concord and Discord in American Jewish Overseas Relief, 1914-1938', *Yivo Annual of Jewish Social Sciences*, 14 (1969), pp. 108-109.

111. Jonathan Frankel, 'The Jewish Socialists and the American Jewish Congress Movement', *Yivo Annual of Jewish Social Science*, 14 (1976), p. 202. פרנקל, נבואה ופוליטיקה, עמ' 567; רוז'נסקי (לעיל הערה 89), עמ' 185.

112. פארווערטס, 19.12.1914, עמ' 1, 1.7.1915, עמ' 1.

113. פארווערטס, 23.10.1914, עמ' 4.

114. פארווערטס, 16.9.1914, עמ' 4.

115. ראו למשל: פארווערטס, 29.9.1914, עמ' אחרון, 3.10.1914, עמ' 2, 6.10.1914, עמ' 2.

116. שם, 23.10.1914, עמ' 4.

מסקנה מתבקשת היא שמדיניותו של פארווערטס לא השתנתה גם לנוכח השיא החדש שאליו הגיעה 'שאלת יהודי אירופה' באביב 1915. מדיניות זו, שהגדרנו לעיל כמדיניות של 'הימנעות' או כמדיניות ציבורית 'מצמצמת', מתבהרת עוד יותר כאשר מעמידים אותה מול ניגודה: מדיניות ציבורית 'מרחיבה', שרצו להובילה גורמים שהזדהו מסיבות כאלה ואחרות עם הציונות. שאלת ה'איחור' כביכול נפתרת מפרספקטיבה זו כך: עד אפריל 1915 נמנע פארווערטס מליזום התארגנות ציבורית או מלהשתתף בה, כדי לשמור על מקומו הציבורי הנבדל. כאשר התארגנות כלל-יהודית כבר לא עמדה בספק (הג'וינט כבר פעל מנובמבר 1914) ואף נוצר לחץ של גורמים ציוניים להרחיב את פעילותה באמצעות כינוס 'קונגרס יהודי-אמריקני' שבו תידון 'שאלת היהודים' לעומקה ולרוחבה, ותתגבש מדיניות כלל-יהודית מוסכמת לגביה,¹¹⁷ כל שנשאר לפארווערטס היה להצטרף לג'וינט ולפעול כנגד 'תנועת הקונגרס'.

במרכזה של תנועת הקונגרס עמדה מפלגת פועלי-ציון. מפלגה זו, שמנתה בעת ההיא כמה אלפי חברים בלבד, הובילה – למרות חילוקי דעות מהותיים בין מנהיגיה השונים – את ציוני אמריקה אל 'מוקד החיים הציבוריים', כהגדרתה של רוז'נסקי,¹¹⁸ בשל הדגש ששמה על דמוקרטיזציה של חיי הציבור היהודי ובשל תפיסת 'השלבים' שאפיינה את הסוציאליזם שלה.¹¹⁹ לחוסר האונים המתסכל של יהודי אמריקה הציעו חברי פועלי-ציון תשובה מרחיקת לכת – התביעה לשנות מן היסוד וב'משפט העמים', כהגדרת הציונות, את מצב היהודים.

כאמור, המלחמה נתפסה כהזדמנות טובה להצליח בכך, בהנחה שבסיומה תעלה 'שאלת המיעוטים' לדיון מדיני-פוליטי, דבר שיאפשר ליהודים להגיע להישגים לאומיים. תנאי למהלך כזה היה התייצבותם של היהודים מאחורי התביעה להכיר בציבור היהודי כלאום בעל זכויות פוליטיות – הכרה שהיתה מקופלת בה הכרה בציונות. קונגרס כלל-יהודי רשמי וייצוגי נראה כדרך הטובה ביותר להשגת יעד זה, ותנאי הכרחי להצלחתו היה גיוסו של המגזר הפועלי כולו, תפקיד שאנשי פועלי-ציון ראו בו את תפקידם. על הקושי הלא-צפוי של התנגדות פנימית בקרב פועלי-ציון למהלך הזה, כל שכן התלהבות מעטה אצל כמה מהציונים הלא-פועליים,¹²⁰ נוספה העובדה שמן העבר האחר של המתרס הציבורי פעלו

117. על הקונגרס היהודי-אמריקני ראו: Frankel (above note 111), pp. 202-341; רוז'נסקי (לעיל הערה 89), עמ' 143-180.

118. רוז'נסקי, שם, עמ' 138.

119. ראו למשל: בר ברוכוב, מלחמת המעמדות והשאלה הלאומית, ירושלים 1927, עמ' 27, 52-55 ועוד. ברוכוב אינו דן שם במישרין בסוגיית תנועת הקונגרס, אלא הוא מנתח את היחס שבין מגזרים שונים המרכיבים קבוצה לאומית. עם זאת, ניתוחו הפילוסופי מייצג נאמנה את 'תורת השלבים' – כפי שאפשר ללמוד למשל מן ההבחנה בין 'עם' ל'לאום', בין לאומיות 'מסורתית' ל'ראלית' או בין 'נציונליזם' ('לאומנות' בעברית של ימינו) ל'לאומיות' – שלבים שונים בהתפתחות, שהמעבר מהנמוך לגבוה יכול להיות פרי של פעולה פוליטית מקדמת דמוקרטיזציה בלבד.

120. מתתיהו מינץ, זמנים חדשים. זמירות חדשות: בר ברוכוב 1914-1917, תל-אביב 1988, עמ' 145-148, 253-260, ועוד.

גורמים אחרים שהיו מאורגנים בקואליציה ציבורית משל עצמם, שעוד קודם לכן גילתה התנגדות לכל סוג של התארגנות כלל-יהודית בעלת אופי פוליטי ומרחיב.

כאמור, המתנגדים לתנועת הקונגרס היו פארווערטס והוועד היהודי-האמריקני, אשר לפני המלחמה התנגדו ליוזמת 'הקהילה'. פארווערטס, שזיהה את הקשר בין תנועת הקונגרס לציוני-אמריקה ולפועל-ציון, תהה כיצד מתיישבת כוונת הקונגרס לפעול גם 'למען זכויות היהודים ברוסיה', וגם 'למען "בית עצמאי ליהודים בפלסטינה"?!', כאשר 'בפלסטינה נרדפת היידיש כמו ברוסיה?!'.¹²¹ וממילא יש לזכור שפארווערטס ראה את תנועת הקונגרס כיוזמה 'סקטוריאלית' של 'הקהילה', שייצגה לשיטתו רק עשרה אחוזים מהציבור היהודי.¹²²

לשיטתם של שיף ומרשל, מנהיגי הוועד היהודי-האמריקני, שהוקם כזכור ב-1906, לא היה כלל צורך בהקמת 'הקונגרס', כשם שלא היה צורך בהקמת 'הקהילה' ב-1909. לטענתם, 'השאלה היהודית' היא שאלה עדינה שהתמודדות עמה צריכה להיעשות באופן מקצועי ומאחורי הקלעים, דבר שרק אישים מקושרים כמנהיגי הוועד היהודי-האמריקני מוכשרים לעשותו. כאשר קמה 'הקהילה' למרות הסתייגותם, כל שנשאר להם היה לעצבה באופן הפחות דמוקרטי האפשרי: על-פי חוקת 'הקהילה', שהכתיב למעשה שיף, רק ליהודים בעלי אזרחות אמריקנית יש זכות לבחור ולהיבחר למוסדותיה. מאחר שרוב היהודים בארצות-הברית היו מהגרים, שעדיין לא התאזרחו, מגמת 'הצמצום' באה לידי ביטוי בסעיף זה, בכך שהוא בלם דמוקרטיזציה בהקטינו את בסיסה העממי של 'הקהילה'.¹²³

באופן דומה דחה לואי מרשל בחריפות את הרעיון להקים 'קונגרס יהודי-אמריקני', רעיון שנדון בוועידת 'הקהילה' שהתכנסה באפריל 1915. מרשל טען ש'קונגרס כזה ישפיע לרעה, אם בכלל, והשפעתו על המעצמות באירופה לא תהיה רבה מהשפעתה של אבן קטנה המוטלת לאוקיינוס האטלנטי'.¹²⁴ למרות התנגדות זו החליטו מאות הארגונים שהיו מסונפים ב'קהילה' לייסד 'קונגרס יהודי' ולבנות את מוסדותיו באופן 'אמריקני', כלומר על בסיס תהליך מקיף של בחירות ייצוגיות. בהיעדר אפשרות למנוע את המהלך כולו, כל שנשאר בידם של מתנגדי 'הקונגרס' היה לנטרלו מבפנים: לאחר הבחירות המוצלחות לקונגרס היהודי-אמריקני פעל מרשל אצל הנשיא וודרו וילסון, והוא פנה אל ראשי 'הקונגרס היהודי-אמריקני' בבקשה לכנסו רק לאחר תום המלחמה.¹²⁵

לסיכום, בשלב ראשון פעלה 'הקואליציה' הסוציאליסטית-פלוטוקרטית למנוע את כינוסו של 'הקונגרס'; משהתקבלה ההחלטה לארגנו, החלישו פארווערטס בכך שנמנע מלקחת חלק בתהליך הדמוקרטי שקדם לו, ולאחר שהתכנס פעם אחת דאגו יהודי 'האמנציפציה' לפזרו. סירקין, איש פועל-ציון, הגדיר את מהלך הפיזור כתוצאת פעולתה של 'קואליציה

121. פארווערטס, 16.8.1915, עמ' 2.

122. פארווערטס, 5.3.1909, עמ' 4.

123. Goren, *The New York Kehillah*, pp. 61, 71-72.

124. פרנקל, נבואה ופוליטיקה, עמ' 571.

125. שם, עמ' 601-605.

בין הוול-סטריט להסטר-סטריט.¹²⁶ היטיב לתאר את ה'קואליציה' הזאת ברוך צוקרמן, איש פועלי-ציון, שלקח גם הוא חלק פעיל במשאומתן בין שלושת המגזרים של הציבור היהודי בארצות-הברית:

תשעה יהודים מתכנסים יחד; כמה מהם מחפשים בכל מחיר דרך להימלט מן ה'אספסוף' ולהקים מחסום נגד הרצון העממי שניעור זה מקרוב; ואילו קבוצה שניה מבקשת לארגן את ההתעוררות הזו ולכוון אותה לפעולה מוחשית; וקבוצה שלישית מנסה באמצעים שונים, גלויים וחשאיים, לסייע לקבוצה הראשונה.¹²⁷

'תרומתו' של פארווערטס לבלימת הדמוקרטיזציה של הציבור היהודי באה לידי ביטוי בהתנגדותו לתנועת הקונגרס, ובהרחקת קוראיו מדיון ענייני בשאלה היהודית – שעמה רצה 'הקונגרס' להתמודד – ובפתרונותיה. את צעדו התודעתי מימש העיתון בכך שעמל על טיפוח רגשות זעזוע, צער, חמלה וחוסר אונים אצל קוראיו. אל מול חוסר האונים של היהודי הפשוט, הבליט העיתון את עוצמתם הציבורית והכלכלית של יהודי הממון בכלל ושל שיף בפרט, שהוסיף ליהנות כמו רוטשילד בשעתו מדימוי 'מלך היהודים'. וכשם שהרצל ראה בבית רוטשילד יריב מרכזי בזירה הציבורית-היהודית באירופה,¹²⁸ כן ראו תומכיו של שיף בפועלי-ציון יריבים מרכזיים. יריבות זו באה לידי ביטוי גם בהקשרה של תנועת הפועלים הכלל-אמריקנית.

* * *

חודשיים לפני הצהרת בלפור קיבל ארגון בשם American Alliance for Labor and Democracy (להלן: 'ברית העבודה') הצעת החלטה התומכת בהקמת מדינה יהודית בפלסטינה. ארגון זה הוקם כמשקל-נגד ל-Peoples' Council for Peace and Democracy (להלן: 'מועצת העם'), ארגון שהתיימר גם הוא לייצג את הפועל האמריקני והיה קואליציה של מתנגדי מלחמה מקרב השמאל הסוציאליסטי והחזית של המערב התיכון.¹²⁹ 'ברית העבודה' הוקמה שלושה חודשים לאחר הצטרפותה של ארצות-הברית למלחמה,

126. ראו: Epstein, *Jewish Labor in the United States*, vol. 2: 1914-1950, p. 63. רחוב הסטר היה מן הרחובות המרכזיים וההומים של 'ניו-יורק היהודית'. סרט קולנוע המתאר נאמנה את חיי המהגרים היהודים בתקופה הנדונה נושא את שמו של רחוב זה – Hester Street.

127. פרנקל, נבואה ופוליטיקה, עמ' 580. וראו גם קריקטורה שהביא פרנקל, מבלי לציין את המקור, ובה נראית דמותו של שיף מנסה לבלום את תנועת הקונגרס באמצעות נעלי הבית שלו, שעל אחת מהן כתוב 'הוועד היהודי-האמריקני' ועל השנייה 'פארווערטס' (שם, עמ' 585).

128. ראו למשל: דניאל גוטוין, 'הרצל והמאבק בתוך הפלוטוקרטיה היהודית: הרוטשילדים, הירש ומונטגיו', ציון, סב, א (תשנ"ז), עמ' 47-74.

129. ראו: Shannon, *The Socialist Party of America*, pp. 117-118; Mari J. Buhle, Paul Buhle, Dan Georgakas (eds.), *Encyclopedia of the American Left*, Urbana, IL 1992, p. 567. וראו מאמר מערכת על מינסוטה וצפון דקוטה, פארווערטס, 31.8.1917, עמ' 4.

והרוח החיה מאחורי הקמתה היה סמואל גומפרס, נשיא ה-AFL.¹³⁰ מראשית המלחמה תמך גומפרס בוילסון, תחילה בניטרליות הפרו-בריטית שלו, לאחר מכן במהלכי 'ההתכוננות' ובתמיכה בהכרות המלחמה בלהט מוסרני דומה לזה של הנשיא.¹³¹ רווחיו הפוליטיים של גומפרס לא היו מבוטלים: לצד השגשוג בשוק העבודה, שנבע מכלכלת המלחמה, השיג הפועל האמריקני את 'חוק קלייטון', שהתקבל ב-1914 וסיפק בסיס להכרה בזכות ההתארגנות והשביתה. גומפרס קידם את החוק בהתלהבות והכריז עליו כעל 'המגנה קרטה של הפועל האמריקני'.¹³²

כשבועיים לאחר פרסום הצהרת בלפור הוביל גומפרס את ועידת ה-AFL לאמץ את החלטת 'ברית העבודה'. גומפרס תמך כאמור במדיניות הממשל מאז ראשית המלחמה, והנשיא ועוזריו ראו בעין יפה את מהלכיו בקרב ציבור הפועלים האמריקני. אולם בכל הקשור להצהרת בלפור נפרדו דרכיהם: וילסון לא היה שותף להצהרות התמיכה של 'ברית העבודה' וה-AFL, כפי שלא היה שותף להצהרת בלפור, שלא ראה אותה בעין יפה אך לא שם מכשולים בדרכה. רק משהיתה לעובדה קיימת ובלתי-הפיכה הצהיר וילסון באוגוסט 1918 על תמיכתו הרשמית בה.¹³³

הפער שבין עמדות וילסון לגומפרס בנוגע להצהרת בלפור דורש הסבר, שכן על-פי הדעה הרווחת נגרר היושב-ראש אחר הנשיא, ואילו בסוגיית הציונות פעל גומפרס עצמאית ובניגוד מסוים לדרכו של וילסון.¹³⁴ הסבר סביר לכך הוא שאת תמיכת ה-AFL בציונות יש לראות כחלק ממדיניותו 'האתנית' של הארגון, שהשתקפה בשמו - 'פדרציה' - בנסותה

130. על ה-AFL ראו לעיל עמ' 431. על תמיכת גומפרס בנשיא מעידה תמונה השווה אלף מילים - גומפרס חבוש קסדת טייס מנופף בגאווה לאומית למצלמה. ראו: סמיואל מוריסון, הנרי קומאג'ר וויליאם לכטנברג, ההיסטוריה של ארצות-הברית (תרגום אמיר אורן), ב, תל-אביב 1984, עמ' 579.

131. מדיניות ה-*preparedness* גובשה עוד במהלך שנת 1915, וגם היא היתה שנויה במחלוקת, שכן מה שהציגו תומכיה כהתארגנות ראשונית, למקרה שארצות-הברית תיאלץ לנקוט צעדים מלחמתיים, תפסו מתנגדיה כחריגה מעקרון הניטרליות. פארווערטס תקף בחריפות מדיניות זו בטענה שהיא פרי האינטרס הקפיטליסטי. ראו למשל מאמר מערכת, 16.12.1915, עמ' 4. על מדיניות זו ראו: Link, Woodrow Wilson and the Progressive Era, pp. 180-194; מוריסון, קומאג'ר ולכטנברג, ההיסטוריה של ארצות-הברית, ב, עמ' 574.

132. Gabriel Kolko, *The Triumph of Conservatism: A Reinterpretation of American History*, 1900-1916, London and New York 1963, pp. 261-269; מוריסון, קומאג'ר ולכטנברג, ההיסטוריה של ארצות-הברית, ב, עמ' 562.

133. דוד ויטל, המהפכה הציונית, ג: שלב ההכרעה, תל-אביב 1991, עמ' 240-241, 252. עוד בעניין ה-AFL ועמדותיו משלב הצטרפותה של ארצות-הברית למלחמה ובשנים הסמוכות ראו: Haggai Hurvitz, 'Union Management Cooperation: A Conservative Retreat or A Drive for Industrial Reform? The Case of the AFL's Policy in the 1920s', in: Hedva Ben Israel et. al (eds.), *Religion, Ideology and Nationalism in Europe and America: Essays Presented in Honor of Yehoshua Arieli*, Jerusalem 1986, pp. 277-290.

134. Sheila Polishook, 'The American Federation of Labor, Zionism and the First World War', *AJHS*, 65 (March 1976), pp. 228-244.

לראות כחלק ממדיניותו 'האתנית' של הארגון, שהשתקפה בשמו - 'פדרציה' - בנסותה לבנות עצמה בין השאר גם על מיעוטים.¹³⁵ לכאורה, מדיניותו 'האתנית' של גומפרס היתה אמורה לקרבו לתנועת הפועלים היהודית. מהעובדה שמנהיג ה-AFL ראה בתנועה הציונית שותפה פוליטית נגזרת המסקנה שלפחות בעיני מנהיגם של פועלי אמריקה המאורגנים נתפסה דווקא הציונות כבעלת מעמד ציבורי יהודי - כלומר 'אתני' - חזק יותר מזה שהיה ליריביה. בין כך ובין כך, גומפרס וקאהאן, על אף מוצאם 'האתני' הזה - כאמור, גם גומפרס היה יהודי - ידעו תקופת יריבות ציבורית ארוכת שנים. לכן, כשחיפש גומפרס שותפים לחזית הרחבה שניסה להקים בקרב הפועלים והמהגרים לתמיכה במדיניותו של וילסון, פנה דווקא ליריביו של קאהאן, לציונים. בעניין זה כאמור היו וילסון וגומפרס שותפים מלאים.

וילסון היה מודע להתנגדות כלפיו וכלפי מדיניותו הניטרלית להלכה אך הפרו-בריטית למעשה שרווחה בקרב קבוצות אתניות שונות. לכן הבין שתמיכה של 'הקואליציה', שבמרכזה עמד גומפרס, לכל הפחות תכהה, אם לא תבטל, התנגדות זו.¹³⁶ בין הקבוצות האתניות שהממשל ניסה לגייס למדיניות המלחמה שלו היו גם היהודים. מאמציו של הממשל בזירה היהודית היו מרשימים: כמיליון ורבע עלוני הסברה, 10,000 טורים בעיתונות ומאתיים אספות הסברה הופנו כלפי מגזר זה.¹³⁷ המאמץ ההסברתי המיוחד שהושקע בציבור הפועלים לא היה מתאפשר ללא סיועם של גורמים בתוכו.¹³⁸ מפלגת פועלי-ציון היתה אחת מהם,¹³⁹ והממשל ראה בתנועה זו סוכנת לאינטרסים שלו ומשקל-נגד לעוצמתו הרבה של פארווערטס שהתנגד למלחמה. לא בכדי ינקוט הממשל צעדים צנוזריאליים נגד העיתון, כפי שנראה להלן. בעת מאבקו בתנועת הקונגרס, בפועלי-ציון וב-AFL הוסיף פארווערטס לשלול את האידאולוגיה והמעש של הציונות והעביר ביקורת על המציאות בארץ-ישראל. 'רק סוציאליסט יכול לאמוד את גודל הטרגדיה הנוראית של העם היהודי', טען מאמר מערכת בינואר 1915. 'הציונים אינם מבינים שלא די בפטריוטיות וברחמנות כדי לאחד את עשירי אירופה היהודים. תקוותם של היהודים היא בקבלת עזרה סוציאליסטית מהאנושות כולה'.¹⁴⁰ העיתון הכיר היטב את התאוריה הציונית, שגרסה כי תנאי הכרחי להצלחת התנועה הוא תמיכה של

¹³⁵. Ibid., p. 244.

¹³⁶. Ibid., pp. 228-229. וראו: מוריסון, קומאג'ר ולכטנברג, ההיסטוריה של ארצות-הברית, ב, עמ' 579.

¹³⁷. Polishook (above note 134), p. 243.

¹³⁸. לואי מילר, גם הוא ממקימי פארווערטס, פרש ממנו כבר ב-1905 והקים את ווארהייט. ב-1917 קיבל מילר מימון ממשלתי לכתב העת האנטי-פציפיסטי שלו, מילערס וואכענבלאט. ראו: טלי תדמור שמעוני, 'מלחמות העיתונות של לואי מילר', קשר, 8 (1990), עמ' 32.

¹³⁹. בתחילת המלחמה, בעודו מכהן כשר החוץ, דאג ויליאם ג'ינגס בראין, המנהיג הדמוקרטי הדגול, לשחרר ממעצר את ליאון חזנוביץ', ממנהיגי פועלי-ציון באירופה. באותה העת פועלי-ציון עדיין התנגדו למלחמה, בדומה לרובה של תנועת הפועלים היהודית, וייתכן שצעדו של בראין נועד גם לחזק את ההסברה הפרו-ניטרלית ברחוב היהודי. ראו: רוז'נסקי (לעיל הערה 89), עמ' 140.

¹⁴⁰. פארווערטס, 13.1.1915, עמ' 4.

מעצמה עולמית גדולה. מכיוון שלעת ההיא שתי המעצמות שבאו בחשבון לדעת העיתון לתמיכה בציונות – אנגליה וצרפת – לחמו לצדה של רוסיה, המעצמה שרוב היהודים ראו בה אחראית לצרתם, פסל העיתון את כוונתה של הציונות להישען על צרפת או על אנגליה. הוא הציע כדרכו חלופה סמלית, כאשר דיבר על 'המעצמה הסוציאליסטית' כעל משענת של ממש לעם היהודי, להבדיל כביכול מאנגליה שהיתה 'משענת קנה רצוץ', כהגדרתו.¹⁴¹

על רקע הדברים האלה, לא ייפלא שעל הצהרת בלפור יכלו קוראי פארווערטס ללמוד מעיתונם רק בקושי. שבועיים לאחר מעשה, ושבוע לאחר פרסום העניין בעיתונות העולמית, הוזכרה ההצהרה לראשונה ובעקיפין, אגב התייחסות להודעה מטעם הממשל בווישינגטון, ולפיה 'אנגליה לא התייעצה עם אמריקה על אודות פלסטינה'. העיתון הסביר לקוראיו ש'הודעת הממשל בווישינגטון נמסרה כתשובה לשאלה הנוגעת לדברי שר החוץ האנגלי בלפור, כי הממשלה הבריטית בעד ייסוד מדינה עצמאית בפלסטינה'.¹⁴² אף-על-פי שהתנועה הציונית והנעשה בארץ-ישראל זכו לסיקור לפחות פעם בשבוע¹⁴³ – מהלכי הצבא האנגלי, למשל, בשבועות שקדמו לכיבוש ירושלים והידיעה על 'נפילת' העיר תפסו כותרות ראשיות שמנות¹⁴⁴ – רק חודש לאחר פרסום ההצהרה הקדיש העיתון מאמר מערכת ל'ניצחון' הציוני.¹⁴⁵ במאמר המערכת על הצהרת בלפור נטען שאילו התקבלה 'הבשורה' על מתן ארץ-ישראל ליהודים חמישים שנה קודם לכן, השפעתה על ההמון היהודי היתה שונה בתכלית. 'אז היתה ההשפעה יכולה להיות כמו זו של ה"משיחים" שהופיעו לאורך הגלות הארוכה'. אולם 'היום עשתה הבשורה הזאת מעט מאוד רושם. אפילו הציונים השמרנים אינם מוכנים לומר להמון היהודי שצרותיו הסתיימו ולכן הוא יכול לחדול ממאמציו להשיג חופש וזכויות [...]'. על השאלה 'מה השתנה בחמישים השנים הללו?' השיב העיתון ש'ההסברה הסוציאליסטית הביאה למהפכה בפסיכולוגיה של ההמון היהודי. הסברה זו שימשה הגנה מפני היסטריה המונית, שציפיות מעין אלה יצרו בנשמתו במשך אלפי שנים'.¹⁴⁶

העיתון אף הזכיר לקוראיו ש'כבר לפני שלוש שנים' כתב ש'אין מניעה לממש את הרעיון הציוני [...] אלא שמימוש לא ישנה כלל את מצבו של הפועל היהודי. מיליוני פועלים יהודים יישארו בארצותיהם גם אם תקום מדינה יהודית בארץ-ישראל'. לחיזוק קביעתו-תחזיתו סקר העיתון את תולדות ישראל מימי המלוכה והלאה. אפילו אז, 'ובהיעדר רכבות,

141. פארווערטס, 13.3.1915, עמ' 6. ההפניה למקרא – במקור. העיתון הרבה לנקוט רטוריקה מסורתית מאחר שהיה מודע לנטייה המסורתית של רבים מקוראיו.

142. פארווערטס, 15.11.1917, עמ' 1.

143. טענה זו מבוססת על סקירה שיטתית של כל אחד מעמודי העיתון בין אוגוסט 1914 לדצמבר 1917.

144. 'בשערי ירושלים' (כותרת ראשית), פארווערטס, 16.11.1917; 'האנגלים כבשו את יפו' (כותרת ראשית), 19.11.1917; 'ירושלים במצור', 21.11.1917, עמ' 1; 'ירושלים נפלה' (כותרת ענק), 11.12.1917. כתבה

על ירושלים כולל תמונה, 12.12.1917, עמ' 3.

145. פארווערטס, 1.12.1917, עמ' 4, 24.11.1917, עמ' 5.

146. פארווערטס, 1.12.1917, עמ' 4.

אוניות וטלגרף היתה פזורה יהודית ביוון, ברומא, בבבל ואפילו במצרים [...] על שיבה לשם אסרה במפורש תורת משה, והרי כל היהודים היו אז אדוקים'. יהודים חיו אפילו במדינת האפיפיור, 'מייסד האינקוויזיציה'. לכן ברור ש'היהודים אינם מעוניינים בארץ-ישראל עד כדי כך שהם יעזבו הכול ויעברו אליה'. אין ספק שמחבר המאמר התעלם מן העובדה שהציונים לא ראו בריכוז כל היהודים בארץ-ישראל מטרה בת-השגה ולכן התמקדו בחתירה לממלכתיות יהודית בתקווה שהיא תשנה את מעמד היהודים בעולם כולו. בין כך ובין כך, מסקנת המאמר היתה:

תחושת האחדות המפעמת בקרב העם כרגע היא זמנית. אך אף-על-פי-כן הציונים סבורים שהיא תחזיק מעמד ותבטל את הבדלי האינטרסים הכלכליים [...] והרי] המתיישבים הבודדים במושבות היהודיות בארץ-ישראל מעדיפים את העבודה הערבית הזולה מעבודת אחיהם היהודים וזאת בשל האינטרסים הכלכליים שלהם. מפלגות הפועלים היהודיות בפלסטינה נאבקות נגד כך בחריפות, אך ללא הועיל. האינטרס הכלכלי חזק פי אלף מהאחוה הלאומית [...] אינטרסים אלה יגרמו לכך שמיליוני יהודים, גם כשתהיה מדינה יהודית, ינהגו על-פי המימרה: 'בקבר בין יהודים, אך בפרנסה בין הגויים'. ומכיוון שבקרב הגויים הם חייבים להיאבק נגד נישולם, אין להם ברירה אלא לחפש בקרב הגויים גם צדק, שוויון ואחוה.

'בנוגע לכך', סיכם המאמר, 'יש בינינו לבין כל הציונים מהאגף השמאלי הסכמה'. 'האינסטינקט של ההמון היהודי הרחב' מונע אותו מלהיתפס 'להיסטריה משיחית, וזהו נצחונה של ההסברה הסוציאליסטית'.¹⁴⁷

כפי שהראינו לעיל, פארווערטס ופועלי-ציון העבירו ביקורת על הניצול במזרח אירופה, במזרח התיכון ובמזרח ניו-יורק בגלל הפרדיגמה המשותפת להם – הסוציאליזם. ואילו בפרדיגמה הפוליטית לא שררה שום 'הסכמה עם הציונים מהאגף השמאלי'. יש לקבל את הערכתו של העיתון שההסברה שלו 'ניצחה', אך לא על-פי כוונתו. אין ספק שהעיתון השפיע רבות על 'האינסטינקט של ההמון היהודי', אך לא בכיוון שהצהיר עליו העיתון, כלומר הכיוון הפרגמטי, הנזהר מ'היסטריה משיחית', אלא בכיוון ההפוך לחלוטין שמשמעותו היתה שמרנית מבחינה ציבורית ופוליטית.

להערכת פארווערטס

'כחש, מלשינות גואה של צביעות, בורסה של נוטבלים, של חסידים ספקולנטים, או של בא כוח של "פרולטריון"' – מילים קשות אלה הפנה בזמנו יוסף חיים ברנר כנגד העיתון וכינה

אותו גם 'עיתון המרמה של הגענאסען'.¹⁴⁸ בר ברוכוב, שמצא מקלט בניו-יורק בימי מלחמת העולם הראשונה, היה יכול להתרשם מעוצמתו של העיתון מקרוב. במאמר שתיאר את מצב עיתונות היידיש ב-1916, כתב ברוכוב שפארווערטס 'רוכב על סוס העץ "הפרולטרין", מדרבן אותו בשוט הפורנוגרפיה [...] ושולט בטרסט עיתונות היידיש בניו יורק'.¹⁴⁹ ברל כצנלסון, לעומת זאת, ביטא גישה אחרת כלפי עיתון הפועלים הניו-יורקי המכובד. ב-1929, במסיבת פרידה שנערכה לכבוד קאהאן בסיום ביקורו השני בארץ-ישראל, דיבר כצנלסון על עורך העיתון בהערכה מרובה: 'את שמו של אייב קאהאן הכרנו מילדותנו, בשמענו על ראשית צעדי תנועת הפועלים היהודים באמריקה. בפגישה החיה אתו ראינו אדם בעל עין, בעל לב'.¹⁵⁰

גם אם דבריהם של ברנר ושל כצנלסון נאמרו בהקשר היסטורי שונה למדי, דומה שהפער בין דבריהם מקפל את מרחב האפשרויות לדיון במורשתו של פארווערטס: ברנר וברוכוב עמדו על פער שבין הדימוי העצמי הפרוגרסיבי של העיתון ובין מה שהעריכו כתרומתו הרגרסיבית לתודעה של הציבור שאליו פנה. כצנלסון, לעומת זאת, הדגיש את עובדת הצלחתו של העיתון, שתרמה מן הסתם להתפתחותו של ציבור יהודי עצמאי, כלומר לדמוקרטיזציה, יעד חשוב כשלעצמו גם ואולי בעיקר מנקודת מבט ציונית.

כמו כן ייתכן שההבדלים בהערכותיהם של אישים ציונים אלה משקפים דווקא את התמורות שעברו העיתון בכלל וקאהאן בפרט לפני ואחרי הצהרת בלפור. משמע, ביקורתם החריפה של ברנר וברוכוב הוטחה בעיתון בתקופתו ה'אנטי-ציונית', ואילו דברי ההערכה של כצנלסון נאמרו בשלב ה'לא-ציוני' שלו.¹⁵¹ שהחל בשנות העשרים. ביקוריו של קאהאן בארץ-ישראל עולים בקנה אחד עם מגמה זו. את תמיכתו הנלהבת של העיתון בהקמתה של מדינת ישראל ניתן לראות כשיא צעידתו של קאהאן מאנטי-ציונות ללא-ציונות ועד לפרו-ציונות.¹⁵²

אך, כפי שראינו, ביקורת מהסוג שמתחו ברנר וברוכוב, כמו גם שירי הלל מהסוג שהשמיע כצנלסון, התקיימו בכל התקופה הנחקרת במאמר זה, כלומר גם בעיצומו של השלב ה'אנטי-ציוני'. להערכות הסותרות היו אחראים גורמים 'ציוניים' ו'אנטי-ציוניים' מובהקים, ולכן את המחלוקת יש לראות לא בממד האידאולוגי – פרו-ציונות או אנטי-ציונות – אלא בממד הציבורי-פוליטי.

את הערכותיהם של ברנר, ברוכוב וכצנלסון יש לראות כמתייחסות לשני ממדים בפעולתו של פארווערטס: ברל התרשם מעצם הצלחתו של קאהאן לסחוף אחריו ציבור גדול, ואילו ברנר וברוכוב התייחסו להשפעות פעולתו של העיתון על עיצובה הממשי של הזירה היהודית.

148. כתבי ברנר, ב, תל אביב 1960, עמ' 210, וראו גם עמ' 218; מוסיא ליפמן, 'י.ח. ברנר ומלחמתו בעיתונות הצהובה', קשר, 11 (מאי 1992), עמ' 65. 'גענאסען=חברים', כלומר חברי מפלגה או תנועה.

149. בר ברוכוב, 'עיתונות היידיש ב-1916', קשר, 12 (נובמבר 1992), עמ' 95-96.

150. כתבי ברל כצנלסון, ד, עמ' 99.

151. על ההבחנה בין 'אנטי-ציונים' ל'לא-ציונים' ראו: יגאל עילם, מחזון למדינה: בעיות מרכזיות בתולדות הציונות, תל-אביב 1978, עמ' 42.

152. ראו גליונות פארווערטס בימים שלאחר 14 במאי 1948.

במילים אחרות: ברל התרשם מ'סוציאליזם הנשמה' של העיתון, ואילו ברנר וברוכוב מתחו ביקורת על משמעויותיו הפוליטיות של 'סוציאליזם' זה.

מורשת פארווערטס, כפי שעיצבה רושמי זכרונות וחוקרים כאחד, הלכה בדרך-כלל בנתיב ה'נשמה'. עיון ברשימת הפרסומים שהופיעו בעשור האחרון בנושא קאהאן מוכיחים זאת. אך את קריאת הכיוון ה'ספיריטואלית' הזאת יצרו אנשי העיתון עצמם. בשלהי 1917 טען קאהאן במאמרו שפרסם בעיתון של המפלגה הסוציאליסטית האמריקנית שהוא ועיתונו 'עומדים במרכזה של תנועת חינוך גדולה. באמצעותנו לומדים ההמונים אנגלית ואזרחות וכך נעשים אזרחים טובים. אנו גורם יהודי חשוב בעולם כולו'.¹⁵³ מוסף חגיגי מיוחד, שיצא באותה שנה לכבוד יובל העשרים של העיתון, סיכם את מורשת העיתון בשני עשוריו הראשונים:

מצבו של 'פארווערטס' כיום הוא מצוין מכל בחינה. רווחיו גדולים, תפוצתו גדולה כמעט כמו של כל עיתוני הערב גם יחד, והשפעתו המוסרית אינה מוגבלת רק לתנועת הפועלים ולתנועה הסוציאליסטית, אלא מתפשטת אל כל החוגים היהודיים. 'פארווערטס' הוא גם נותן הטון וקובע כיווני המעש הרוחני והאמנותי ברחוב היהודי באמריקה.¹⁵⁴

הדברים מדברים בעד עצמם: 'ההשפעה המוסרית' באה לידי ביטוי בכך שהעיתון קבע את 'כיווני המעש הרוחני והאמנותי'. 'השפעה מוסרית' זו שימשה גם מושא לביקורת. מוריס וינצ'בסקי, ממקימי פארווערטס ומהבולטים בתנועת הפועלים היהודית, תקף בעיקר את 'השפעתו המוסרית' של העיתון, כשטען שאל לו 'להיות "אורקל" שאומר לקוראיו מה לעשות'. בעיקר הזהיר וינצ'בסקי מפני 'דחיקתם של החברים הישרים והטובים הצדה', על-ידי 'בעל הבית של העיתון עם מכונת הלינוטייפ החדשה שלו'. באחת, טען וינצ'בסקי, פארווערטס בהנהגתו של קאהאן הולך בקו 'לא סוציאליסטי'.¹⁵⁵

ביקורת דומה כתב צבי מרגושס, שכינה בשם 'פארווערטס' את התופעה שהתפתחה סביב העיתון, ולשם הבנתה הציע לקוראיו 'מחקר פסיכואנליטי' שלה. בפתיחת דבריו אמר ש'פארווערטס' הוא יותר מעיתון. זהו מוסד אשר יש לו כיום ההשפעה המוסרית – מוטב שנאמר ההשפעה הלא-מוסרית – הרבה ביותר ברחוב היהודי. בהמשך דבריו הוא קבע:

בהיותו הגורם התרבותי הגדול ביותר בחיים היהודיים-אמריקניים, ממלא 'פארווערטס' את התפקיד שבעמים אחרים ממלאים כמה וכמה מוסדות. במובן הפסיכולוגי העיתון הוא דתם החדשה של המוני היהודים. בשבילים הוא כמו הכנסייה הקתולית, שאליה הם הולכים לאחר יום עבודה קשה, מחפשים נחמה לצרותיהם ותקווה לעתידם. עורך העיתון ומשפחתו הרשמית הם עבור ההמון מה שהאפיפיור והקרדינלים שלו עבור הקתולים.

153. Call, 8.10.1917, p. 1.

154. הלל ראגאף, 'די געשיכטע פון "פארווערטס"', 'פארווערטס' יובילעאום אויסגאבע, 22.4.1917, עמ' 19.

155. צוקונפט, מאי 1910, עמ' 297-298.

העיתון הוא גם האוניברסיטה שבה לומדים ההמונים ומתחנכים; העיתון הוא גם קרקס המספק להם בידור, או – אם לומר זאת טוב יותר – הוא מספק להם מענה ליצר הגס, הפרימיטיבי והוולגרי שלהם.¹⁵⁶

מעיון במורשת פארווערטס, כפי שנראה מהכתובים המאוחרים יותר, בעיקר משנות החמישים ואילך, עולה כאמור שההערכות מן הסוג של ברל הן דומיננטיות יותר, והן דומיננטיות למעשה עד היום. גאס טיילר, חבר במערכת פארווערטס, כתב חוברת חגיגת שיצאה לאור לכבוד יובל המאה של העיתון.¹⁵⁷ טיילר שב והציג את תולדות העיתון כפי שהן תוארו בגליונות היובל למיניהם, וכמותם הוא מתעכב על בחירתו של קאהאן לתפקיד העורך הראשון, פרישתו לאחר ארבעה חודשים ושובו ב־1903; מאמצי האמריקניזציה של העיתון; מאבקיו נגד הקומוניזם 'במשך שבעה עשורים', והמהפך שעבר העיתון ביחס לציונות. והוסיף: 'אם כך, אזי "פארווערטס" הוא צלו הארוך של קאהאן'. טיילר הלך בעקבות אמרסון גם כשקבע ש'קאהאן – כמו לותר הפרוטסטנט, פוקס הקוויקר, ווסלי המתודיסט וקלרקסון מתנגד העבדות – מרד במוסדות קיימים'. 'כנגד מי מרד קאהאן?', שאל טיילר ומנה רשימה ארוכה:

נגד הקפיטליזם, אך גם נגד מפלגתו הסוציאליסטית של דה ליאון; נגד 'פארווערטס', ואחר־כך נגד מרידתו שלו ב'פארווערטס' שאליו שב; הוא מרד נגד הדת, אך גם נגד אלה שבזו לדת; הוא מרד בציונות, אך גם נגד אלה שדחו את מדינת ישראל; הוא מרד גם בשתי המפלגות 'הקפיטליסטיות' באמריקה, אך גם נגד אלה שנאבקו נגד בחירתו השנייה של פרנקלין רוזוולט [...] קאהאן [...] היה במרד קבוע נגד כל מוסד קיים, ובתפקידו זה היה במרד קבוע נגד עצמו.¹⁵⁸

את שיא תיאורו של טיילר יש לראות בדברים שכתב על המהפך שעבר פארווערטס ביחסו לציונות לאחר פרעות תרפ"ט, מהפך שהגיע על־פי ניתוח זה לשיא גיבושו לאחר השואה: 'ציון אולי לא היתה גן עדן', הסביר טיילר, 'אך אין ספק שהיתה טובה מהגיהנום שההיטלרים בעולם כולו הביאו על היהודים שוב ושוב'. זו היתה עוד דוגמה ל'כניעת הדוגמה לפרגמטיזם', הסביר טיילר, והוסיף ש'גישתו המעשית של קאהאן וה"פארווערטס" שיושמה לצדדים רבים של השאלה היהודית, יושמה גם למישור המקומי בארצות־הברית'. כל זה הוביל אותו למסקנה שקאהאן היה 'הראליסט הנצחי'.¹⁵⁹

* * *

156. צבי הירש מארגאשעס, דער פארווערטסיזם: פסיכאנאליטיש אונטערזוכט, ניו יורק 1922, עמ' 3-4.

157. Gus Tyler, *A Vital Voice: 100 Years of the Jewish Forward*, New York 1997.

158. Ibid., pp. 15-36, et passim.

159. Ibid., pp. 28-29.

מה היתה ה'נשמה' שטיפח פארווערטס? מנקודת מבטו של האב-טיפוס של המהגר היהודי, קריאה רציפה בעיתון היתה אמורה להעמיק, לבצר ואולי אף ליצור את תודעת הניכור שהיתה, מטבע תהליך ההגירה, המשך לתחושת הזרות שחש בדרך-כלל כל מהגר עם הגעתו לסביבה חדשה. ומה היתה ה'פוליטיקה' שלו? כפי שניסינו להראות, העיתון שקד להרחיק את המהגר היהודי מארגונים דמוקרטיים כלל-יהודיים ומתמיכה במפלגה הדמוקרטית, אשר באופן כזה או אחר ענתה לפחות על מקצת מצרכיו. בפרפרזה על דבריו של מילטון גורדון, 'על עיתונות המהגרים ב"שפתם הזרה" [...] לשמש גשר איתן בין הישן לחדש',¹⁶⁰ פארווערטס היה בבחינת גשר צר מאוד.

לשיא ביטויה של 'נשמתו' הרצויה של המהגר היהודי הגיע קאהאן ברומן המהגרים הראליסטי רחב-היריעה שכתב ב-1917.¹⁶¹ הגיבור לוינסקי, מבחינות מסוימות צלם דמותו של קאהאן, הציע לקוראי הביוגרפיה שלו מסר, ולפיו גם אם יצליחו כלכלית ואף יחוו כמוהו רגש עליונות על ה'גוי' בזכות הצלחתם, יוסיפו לראות עצמם בעיני זולתם 'יהודים, פאריה-חברתיים', כלומר ניצבים מהותית בשולי החברה.¹⁶²

את יצירתו הספרותית של קאהאן יש לראות כהמשך ישיר למפעלו הפובליציסטי, ואת שניהם כמבטאים קו פוליטי רגרסיבי-שמרני. דוגמה מובהקת לפער שבין 'נשמתו' המשחררת של פארווערטס ובין הפוליטיקה השמרנית היא 'פרשיית הצנזורה': באוקטובר 1917 עמד העיתון בפני איום סגירה מטעם הממשל האמריקני. קאהאן, שבדרך-כלל היה ממלא את דפי העיתון בביקורת על השיטה הקפיטליסטית ועל חובתו של כל פועל להציל את עצמו בעצמו, פנה בחשאי ללואי מרשל. זה הפעיל את קשריו בווינגטון, ובהבטיחו לשמש צנזור פרטי לעיתון, הסיר את איום הסגירה. רק לאחר כארבעים שנה חשפה ההיסטוריונית לוסי דוידוביץ' את הפרשייה, שאותה הגדירה 'אפיזודה'.¹⁶³

אם היתה דוידוביץ' ממקמת את הפרשייה הזאת בהקשר של שיתוף-הפעולה ארוך השנים ורב המעשים בין חוגו של מרשל לפארווערטס – ומחקרה על הזדקקותה של העילית היהודית כבר ב-1902 לעיתון מהגרים הוא בבחינת נקודת מוצא אפשרית לדיון בשיתוף-הפעולה הזה!¹⁶⁴ – ייתכן שהיתה מגיעה אף היא למסקנה שזו לא היתה 'אפיזודה' אלא מימושו של קשר ציבורי-פוליטי רב-שנים ושיטתי. בין כך ובין כך, מבחינתו של קאהאן, הדברים אכן נתפסו כעניין מהותי ולא דווקא כאפיזודה, שהרי בימים שהתחוללה הפרשייה

¹⁶⁰. Gordon, *Assimilation in American Life*, p. 244.

¹⁶¹. ראו: Cahan, *The Rise of David Levinsky*. פארווערטס הודיע על יציאת הספר לאור בפרסומת על עמוד שלם, שכללה תיאור הספר, ביקורות עליו, תמונה של קאהאן והמלצה על הספר כ'מתנה הטובה ביותר לידידך', פארווערטס, 8.9.1917, עמ' 2.

¹⁶². Cahan, *The Rise of David Levinsky*, p. 502.

¹⁶³. Lucy S. Dawidowicz, 'Louis Marshal and the *Jewish Daily Forward*: An Episode in Wartime Censorship, 1917-1918', *For Max Weinreich on his Seventieth Birthday*, London 1964, pp. 31-43.

¹⁶⁴. Dawidowicz (above note 84).

מאחורי הקלעים נקט עורך פארווערטס קו של עמימות בכל הנוגע לשינויים שעבר העיתון תחת עינו הסמויה של הצנזור הפרטי.¹⁶⁵ ועוד: כשני עשורים לאחר מכן טיפחו מעצבי מורשתו של פארווערטס זיכרון ולפיו בימי המלחמה 'קפיטליסטים צמאי דם [כך] רדפו את "פארווערטס" [...] אך כוחו הציבורי הרב הביאם למסקנה שלא כדאי להם להתעסק אתו'.¹⁶⁶

סיכום

אפשר לסכם ולומר שה'נשמה' שניסה קאהאן לעצב ביצירתו הספרותית בכלל ובאמצעות פארווערטס בפרט היתה למעשה 'הפוליטיקה' השמרנית שלו, שמסקנתה הטבעית היתה 'הקואליציה'. את זירת פעולתה המידית של 'הקואליציה' יש לראות בציבוריות היהודית החדשה. ככלל, מגמתה של 'הקואליציה' הסוציאליסטית-פלוטוקרטית היתה לבלום את תהליכי הדמוקרטיזציה, שהומרצו מהמשרים שאפיינו את 'השאלה היהודית' באירופה. מהלכי בלימת הדמוקרטיזציה נעשו תוך כדי מאבקים נמרצים נגד גורמים אחרים, בראשם הציונות, שהיו מעוניינים מסיבותיהם שלהם בקידום הדמוקרטיזציה של חיי היהודים באמריקה ובהרחבתה. נוסף על כך פעלה 'קואליציה' זו בשדה הפוליטיקה האמריקנית בניו-יורק, ופארווערטס טיפח תודעת אסקפיזם פוליטי אצל קוראיו: הדרך שהתייחס העיתון לפוליטיקה האמריקנית הביאה להשרשתה של תודעה מבטלת למפלגות האמריקניות הגדולות, לסוגיות שהן עסקו בהן, לעומדים בראשן ולמועמדיהן המקומיים. באחת, מכיוון שפארווערטס טיפח אצל קוראיו יחס מבטל לתהליך הפוליטי כולו, הוא שימש גורם שמרני, בניגוד גמור לדימויו העצמי. מזווית זו קל להבין מדוע הקפיד קאהאן 'להתכופף אל הילד', כלומר, להדגיש את הגברת התפוצה, ומדוע הקפיד להשאיר את הסוציאליזם כ'סנטימנט', במונחיו של האו, או כיסוד 'פואטי', במונחיו של גורדין בדיונו בציונות.

נראה שההליכה בנתיב המורשת של פארווערטס, כפי שעיצבה כבר ראשוניו, הביאה מאוחר יותר להתעלמותו של המחקר מקיומה של 'הקואליציה'. ממילא הנטייה הרווחת בספרות הזכרונות ובמחקר כאחד לדבר על המהגרים היהודים 'הרוסים', כגון הסוציאליסטים, ועל הוותיקים היהודים 'הגרמנים', כגון 'השיפים והמרשלים', כאילו 'תהום' מפרידה ביניהם,¹⁶⁷

165. מאוקטובר 1917 ועד לסיום המלחמה הופיעה בעיתון תוספת לקונית מעל למאמרים ולידיעות שעסקו בענייני המלחמה ובה הודעה שעל-פי החוק כל המאמרים העוסקים במלחמה יתורגמו לאנגלית. לציבור הקוראים לא ניתן הסבר ממצה על עצם העניין.

166. ברוך צ'רני ולאדק (עורך), 'פארווערטס' אלמאנאך 1935, ניו-יורק 1935, עמ' 319.

167. ההבחנה העדתית בין 'רוסים' ל'גרמנים' היא מוסכמה היסטוריוגרפית והיסטוריוסופית נכונה אך שראוי לגשת אליה מזוויות נוספות, ולא רק 'עדתיות' או 'תרבותיות'. ראו: Dawidowicz (above note 84); Rischin, *The Promised City*, pp. 95-111; הרצברג, היהודים באמריקה: מפגש רב-תפוכות בן 400 שנה, עמ' 134-152; Zoza Szajkowski, 'The Attitude of American Jews to East European Jewish Immigration, 1881-1893', *AJHS*, 40 (1951), pp. 221-280; מרשל סקלר, יהודי ארצות-הברית (תרגם יוסף עוזיאל), תל-אביב 1972, עמ' 13-21; אברהם ברקאי, 'גלי הגירה יהודית מגרמניה, 1830-1910', בתוך גרטנר וסרנה (עורכים), יהודי ארצות-הברית, עמ' 65-82.

לא סייעה, בלשון המעטה, להתפתחותה של גישה פרשנית 'ציבורית-פוליטית', החושפת קשרים לא צפויים כביכול. מיותר כמעט לציין שאין גורם ציבורי שאיננו סובל מפער כזה או אחר בין דימויו העצמי, הבא לידי ביטוי ברטוריקה, ב'סנטימנט' או ב'פואטיקה' שהוא מטפח, ובין מעשיו בשדה הפוליטי. עם זאת, ההבדל בין גופים כאלה ואחרים, אם בכל זאת רוצים להניח שקיים הבדל כזה, הוא קודם כול באופיו של הקשר ובמרחק שיש בין אידאולוגיה למציאות, ושנית במידת מודעותם של מנהיגיו של כל גוף לפער שבין רטוריקה ואידאולוגיה לפוליטיקה, מודעות שנועדה לצמצמו ולא לעשותו קרדום לחפור בו.

באשר לתנאי הראשון, במקרה של פארווערטס אין ספק שהיה פער עצום בין אידאולוגיית ה'עולם ישן עדי יסוד נחריבה' ובין המציאות הפוליטית בארצות-הברית. באשר לתנאי השני, יש להניח שאישים מתוחכמים כמו קאהאן היו מודעים לפער האמור, אלא שבמקום לחתור לצמצומו הם הפכוהו לכלי להתפארות עצמית. כך, הם תיארו את עיתונם כמחנך פרוגרסיבי אמיץ הנלחם כמעט לבדו נגד 'השיטה הקפיטליסטית' כולה, ואת קאהאן – האיש 'בעל העין והלב' – כסופר גדול, כמבטאה של 'אותנטיות' יהודית, כמעצבה של נשמת המהגר, כאשר למעשה הוא היה שותף לדרך הציבורית השמרנית, הלגיטימית כמובן, של שיף ומרשל, שותפות שבאה לידי מימוש קודם כול בכך שעיתונו העצמאי כביכול שימש למעשה שופר לדעותיהם.

מכאן עולה שכל מי שמתעניין בתמונת עולם מדויקת יותר של פארווערטס בתקופת החרפתה של 'השאלה היהודית' חייב לברר את הפער בין דימויו של עיתון המהגרים היהודי הנפוץ ביותר בזמנו ובין פעולתו הממשית. אם ימקם את הדברים בהקשרם, על כורחו יגיע למסקנה ש'הנשמה' שטיפח פארווערטס שימשה בסיס להרחקתו של הציבור היהודי מן המציאות הפוליטית. לכן לא בכדי ראה קאהאן, 'הראליסט הנצחי' בפי מהללי מורשתו, בציונות יריבה מושבעת. על כורחו יגיע גם למסקנה שלא כל גורם 'עממי' הוא בהכרח גם 'פרוגרסיבי'.

שותפויות מוזרות: התנועה הרוויזיוניסטית ואגודת-ישראל בתקופת השואה

יהודית תידור-באומל

מבוא

הכול החל מסיפור זקנו של ראובן הכט. במשך קרוב לחמישים שנה היה סנטרו של ד"ר הכט מכוסה זקן קצר, מעוצב בסגנון אירופי. הכט, מייסד חברת 'דגון' שבחיפה, היה חבר ותיק בתנועה הרוויזיוניסטית, נצר למשפחה שווייצרית-יהודית אמידה. יום אחד, בעת ששוחחנו על פעולות ההצלה שבהן השתתף בתקופת השואה, ציין הכט שאחת המזכרות שנותרו לו מאותה תקופה היא הזקן. וכך אירע הדבר: בחג הפסח תש"ה (1945) עבד הכט עם קבוצת פעילים מאגודת-ישראל שבשווייץ ('קבוצת שטרנבוך') בהכנת רשימות הצלה. בשמונת ימי החג עבדה החבורה יומם ולילה, עם הפסקות קצרות לצורכי מזון ושינה. כנהוג בחול המועד לא התגלחו הגברים החרדים כל אותו השבוע, וכאות לשותפות הגורל הצטרף אליהם בנוהגם זה גם הרוויזיוניסט החילוני רודולף הכט. בתום החג החליט הכט להשאיר את זקנו כמזכרת לשותפות שהצילה יהודים מלוע הארי.¹

הסיפור ששמעתי מפי ד"ר הכט מחדד סוגיה שעלתה פעמים אחדות במהלך תולדותיה של התנועה הרוויזיוניסטית, ועניינה מערכת היחסים האמביוולנטית בין תנועה זו לבין גורמים חרדיים בכלל, ובינה לבין אגודת-ישראל בפרט. מערכת היחסים הזאת שייכת לאותה קטגוריה המכונה בפי חוקרי מדעי החברה 'שותפויות מוזרות' – שיתוף-פעולה, לעתים נקודתי בלבד, בין גורמים שלכאורה אין ביניהם כל מכנה משותף.² הכוונה אינה רק לגורמים בעלי יחס ניטרלי זה לזה, או לכאלה המתנגשים מדי פעם בעניינים שונים, אלא גם לגורמים בעלי עמדות קוטביות, העוינים זה את זה באופן פעיל ומתנגשים בעקביות. אותן 'שותפויות מוזרות' מתעלות מעל למחיצות של אידאולוגיה פוליטית, מדיניות כלכלית, גישה חברתית

1. ריאיון המחברת עם ד"ר ראובן הכט, חיפה, 22.8.1990; הדברים הופיעו גם בריאיון שערך ד"ר משה הלוי עם ד"ר ראובן הכט ב-13.2.1989, הארכיון הפרטי של ד"ר הכט, חיפה, 124/K/1/5 [להלן: ארכיון הכט].
2. Darwin Cartwright & Alvin Zander (eds.), *Group Dynamics: Research and Theory*, 2nd ed., New York 1960, pp. 487-488

או השקפה דתית כדי ליצור ברית פרגמטית זמנית ונקודתית למען קידום אינטרס משותף. לרוב מדובר בשותפות זמנית, המתפרקת לאחר השגת המטרה הספציפית. ואולם, יש גם מקרים שבהם הקשר הוא בר-קיימא לאורך זמן, לאור הצורך במאבק ממושך על שמירת הסטטוס-קוו גם לאחר השגת המטרה הראשונית.³

לאיזו קטגוריה שייכת 'השותפות המזוהה' שנרקמה פעמים מספר בין הרוויזיוניסטים לבין אגודת-ישראל בשנות השלושים והארבעים, כלומר, בתקופת השואה ובעיקר בשנות המלחמה? לכאורה, קשה להעלות על הדעת ברית פחות טבעית מברית זו, שנכרתה בין מפלגה ציונית למפלגה שהיא בעיקרה אנטי-ציונית; בין מפלגה שחרתה על דגלה את סממת עלייתם ארצה של המוני יהודים, לבין זו שבמקרה הטוב ראתה בעלייה ארצה עניין הנתון לשיקולו של היחיד; בין מפלגה שראתה בעצמה אלטרנטיבה להנהגה הציונית, לבין זו שראתה בעצמה אלטרנטיבה לציונות כולה. עם זאת, המעיין במערכת היחסים שהתנהלה בין הרוויזיוניסטים לבין אגודת-ישראל בשנים שלפני קום המדינה ואף לאחר מכן, מגלה כמה וכמה מקרים של שיתוף-פעולה נקודתי בין שתי התנועות – בעיקר בתקופת השואה, אך גם לפני ולאחריה, במקומות שונים בעולם ובתקופות שונות. העובדה שהתופעה נשנתה כמה פעמים פוסלת את האפשרות להסבירה כאנומליה או לראות בה חריגה חד-פעמית. ממה נבעו אפוא מקרים אלה של שיתוף-פעולה?

העיון בסוגיה שלפנינו מעלה כמה קושיות הנוגעות לטיבה ולמניעיה של השותפות הנדונה, כמו למשל: על איזה רקע צמחו השותפויות הנקודתיות בין אגודת-ישראל לבין התנועה הרוויזיוניסטית? מה היו הנסיבות ההיסטוריות שהביאו ליצירת הברית הזמנית בין שתי התנועות? כיצד באה ברית זו לידי ביטוי? האם נסיבות היווצרותה היו שונות מארץ לארץ? האם היה בסיס רעיוני או ערכי לשותפות זו? שאלות אלה ואחרות יעמדו במוקד מאמר זה, המנתח ארבע דוגמאות של שיתוף-פעולה נקודתי רוויזיוניסטי-אגודאי בתקופה שלפני קום המדינה – כולן מתקופת השואה. דוגמה אחת עוסקת במקרה שאירע בשנות השלושים, ושאר הדוגמאות דנות באירועים מימי מלחמת העולם השנייה; דוגמה אחת מציגה מקרה שאירע בארץ-ישראל, ושאר הדוגמאות עוסקות באירועים שהתרחשו באירופה ובארצות-הברית. הואיל ורצוני להרחיב את זירת הדיון ולא להתמקד בגופים התנועתיים העיקריים בלבד, אדון לא רק במפלגת אגודת-ישראל (להלן: אגו"י) אלא גם בשלוחותיה, כגון 'ועד ההצלה של הרבנים האורתודוקסים בארצות-הברית'. בדומה לכך, גם הדיון ברוויזיוניסטים יעסוק לא רק בהסתדרות הציונית החדשה (הצ"ח), אלא גם בבית"ר ובאצ"ל. המקרים הנדונים להלן התרחשו באזורים שונים ובמועדים שונים. הראשון, משנת 1937, עיקרו יוזמת נפל רוויזיוניסטית-אגודאית משותפת לפנות לממשלת בריטניה בניסיון לערער על בלעדיותה של הסוכנות היהודית בכל הנוגע לענייני מדיניות וחלוקת רשיונות עלייה. המקרה השני, משנת 1943, עוסק במבצע משותף שערכו ועד ההצלה של הרבנים

3. ראו: אדוארד ו' לימן, 'לקראת מקרוסוציולוגיה של העצמה', בתוך: ש"נ איזנשטדט ואחרים (עורכים), מדינה וחברה, תל-אביב 1976, עמ' 49-62.

האורתודוקסים ומשלחת האצ"ל בארצות-הברית במטרה להביא לשינוי מדיניות ההצלה של הממשל האמריקני. השלישי, מהשנים 1943-1944, דן במאמצי ההצלה המשותפים של נציגי הרוויזיוניסטים ושל אגו"י במסגרת המשלחת הארץ-ישראלית לקושטא. והמקרה הרביעי, מהשנים 1944-1946, עניינו שיתוף-הפעולה הפרטני בין הרוויזיוניסט רודולף (ראובן) הכט לבין קבוצת שטרנבוך – קבוצת פעילים אגודאים משוייץ בראשות יצחק ורחה שטרנבוך – שמטרתו היתה הצלת ילדים וגאולתם. כל הדוגמאות עוסקות באופן ישיר או עקיף בסוגיית ההצלה, אך בחרתי לדון בכל אחת מהן בנפרד, הן בשל פיזורן הגאוגרפי, והן משום שכל אחת מהן משמשת בסיס לבחינת נושאים אחרים, ובהם יחסן של שתי התנועות לעלייה הלגאלית ולעלייה ב', גישתן לרעיון הקמתה של ישות מדינית ריבונית בארץ-ישראל ולתפקידן של המעצמות במאבק למען השגת מטרה זו.

בטרם נמשיך יש להעיר כמה הערות בנוגע לבעיית המקורות. מחקר זה מבוסס על מגוון רחב של מקורות: חומר ארכיוני מאוספים ציבוריים ופרטיים; כתבי מנהיגים רוויזיוניסטים; ראיונות שנערכו עם מנהיגים אלה, וספרות מהתקופה ועליה. בולט בהיעדרו תיעוד ממקורות אגודאיים, משלוש סיבות: אחת, מרבית החומר התיעודי עלה באש בשרפה שכילתה את ארכיון אגו"י בארצות-הברית בשנת 1989 (עד היום לא שוחזר הארכיון במלואו); הסיבה השנייה היא התעלמותם הבולטת של מרבית הפעילים האגודאים מהסוגיה, המשתקפת בכתביהם. החיפוש בארכיונים הרשמיים של אגו"י הארץ-ישראלית והעולמית לא העלה אפילו אזכור, ולו הקטן ביותר, לשיתוף-הפעולה הרוויזיוניסטי-אגודאי. ייתכן שהדבר נובע ממצבם הארגוני הירוד של הארכיונים, אך ייתכן גם שזו תוצאה של מדיניות מכוונת, המבקשת להציג פעילות אגודאית כפעילות עצמאית; הסיבה השלישית לחסרוננו של תיעוד ממקורות אגודאיים היא סירובם של פעילי אגו"י להתראיין במסגרת מפעלים מדעיים לתיעוד בעל-פה. משום כך, חוקר העוסק בסוגיות אלה נאלץ להסתמך על ראיונות מגמתיים שהעניקו הפעילים לעיתונאים ולחוקרים 'מטעם' – ראיונות שנערכו עמם בשנות השישים והשבעים, בטרם הלכו לעולמם.

על חוסר האיזון הנובע ממצב המקורות אפשר להתגבר בכמה אמצעים: ראשית, שימוש בספרות שנכתבה במחנה אגו"י בנושא התנועה הרוויזיוניסטית; שנית, עיון בחומר אגודאי עקיף, כלומר התכתבויות ודוחות הנמצאים בארכיונים של תנועות אחרות; ושלישית, ממצאי ההיסטוריונים שזכו לעיין בחומר הארכיוני של אגו"י בטרם עלה באש. בעזרת מקורות אלה אפשר לחקור את הסוגיה מכל היבטיה, רוויזיוניסטיים ואגודאיים כאחד.

ערכים, דימויים וסטראוטיפים כבסיס למעשה

אחת מאבני היסוד שיצרו את התשתית לשותפות בין שני המחנות היתה יחסו של כל אחד מהם לערכי היסוד הרעיוניים של המחנה האחר. בסיס נוסף לשותפות היה דימויו של כל מחנה בעיני רעהו, אף כי לעתים מדובר היה בדימוי סטראוטיפי ולא מדויק. אולם, גם דימוי מסוג זה תרם ליצירה א־פרטורית של יחס אוהד או עויין של כל אחד מן המחנות כלפי האחר.

המחנה החרדי בעיני התנועה הרוויזיוניסטית

בציבור הרחב יש הנוטים לחשוב שהתנועה הרוויזיוניסטית היתה בעלת זיקה לדת ולמסורת, ושמייסדיה ורבים ממנהיגיה קיימו אורח חיים מסורתי. סברות אלה נובעות מההנחה שלאומיות ציונית קיצונית חזקה עליה שתהיה מושרשת במסורת היהודית,⁴ ובעבר הן קיבלו חיזוק נוסף מנסיונותיהם של מקצת מנהיגי תנועת החירות ולאחר מכן של מנהיגים במפלגת הליכוד להציג עצמם כאנשי מסורת. למעשה, מבחינה היסטורית, הנחות אלה אינן מעוגנות במציאות. בפרוגרמה הרעיונית של הצה"ר ושל בית"ר אין כמעט דיון ישיר במרכיב הדת. אף לא אחד ממייסדיה ומפעיליה של התנועה היה אדם שומר מצוות.⁵ ז'בוטינסקי נהג בחייו הפרטיים כאתאיסט גמור, וכמוהו גם יוסף שכטמן, אב"א אחימאיר, בנימין אליאב (לובוצקי) ואחרים.⁶

ממה ניזונה אפוא הדעה שהתנועה הרוויזיוניסטית היתה בעלת זיקה דתית? את התשובה לשאלה זו יש לחפש בשלושה מישורים: האישי, הרעיוני והפוליטי-דמוגרפי. במישור האישי, הוגי הדעות המרכזיים של התנועה היו אמנם רחוקים מעשית מהיהדות הדתית, אך בה־בעת גילו כלפי הדת וכלפי מסורת ישראל יחס אמוציונלי, שנע על הקו שבין סובלנות לנוסטלגיה. בנימין אליאב, אידאולוג מרכזי של הצ"ח בשנות השלושים, התייחס לדת היהודית 'בעניין, בהבנה, מתוך כבוד לאמונות הזולת'.⁷ גם אב"א אחימאיר, מהפלג הרדיקלי, דיבר על הדת היהודית בנימה חיובית במאמר שכתב בשנת 1937, לרגל יום השנה השני למותו של הרב קוק.⁸ מאמר זה אינו מייצג את הקו הכללי של אחימאיר, אולם תוכנו מעיד על כך שגם הפלג הרדיקלי של התנועה לא התייחס בזלזול לביטויים מעשיים של הדת. הדיכוטומיה בין התאוריה לפרקסיס, דהיינו, בין אורח חייהם האתאיסטי של הרוויזיוניסטים לבין הערכתם העמוקה לדת היהודית, הוסברה כבחירה אישית. ז'בוטינסקי ואליאב ראו בהיעדר המרכיב הדתי בחייהם חיסרון הדומה לחסרוננו של חוש מוסיקלי, כלומר דבר שאינו חיוני לקיום, אך יש להצטער על היעדרו.⁹

באשר למישור הרעיוני – התנועה הרוויזיוניסטית לא קשרה את שמירת המצוות בסטיגמה אידאולוגית כלשהי כפי שעשו מקצתן של תנועות הפועלים. עובדה זו השפיעה אף על המישור השלישי – הפוליטי-דמוגרפי. תנועתם של הרוויזיוניסטים היתה בעיקרה תנועה מזרח-אירופית, ועד לשנות המלחמה היו רבים מתומכיה בגולה יהודים אדוקים, שראו

4. הילדה שצברגר, מרי ומסורת בארץ-ישראל בתקופת המנדט, רמת-גן 1985, עמ' 25.

5. בנימין לובוצקי, הצה"ר ובית"ר, ירושלים 1946; ערי ז'בוטינסקי, אבי, זאב ז'בוטינסקי, ירושלים-תל-אביב-חיפה 1980, עמ' 95.

6. זאב ז'בוטינסקי, 'הדת', מאמענט, 19 ביולי 1935, עמ' 2.

7. בנימין אליאב, זכרונות מן הימין, תל-אביב 1990, עמ' 16.

8. אב"א אחימאיר, הציונות המהפכנית, תל-אביב תשכ"ו, עמ' 112.

9. ז'בוטינסקי (לעיל הערה 6), עמ' 2; אליאב, זכרונות מן הימין, עמ' 16.

בפעילותה דרך לגאול את כבודו של היהודי הפשוט. מנהיגי התנועה ראו באדוקים אלה חלק מאותו ציבור שורשי של 'סתם יהודים', שאותו ביקשו לייצג. אף תפיסתם המוניסטית (עקרון ה'חד-נס', שהיה אמור לפסול את קיומן בו-זמן של שתי אידאולוגיות פוליטיות בתוך התנועה) לא מנעה מהם לשתף בתנועתם המוני יהודים יראי-שמים,¹⁰ משום שהדת נתפסה בעיניהם כעניין פרטי, ולא כאידאולוגיה חלופית, פסולה, העלולה ליצור 'שעטנז' בתוך התנועה. משום כך הוחלט לכלול את מרכיב הדת בפרוגרמה של הצ"ח עם כינונה בשנת 1935.¹¹ מאותה סיבה החליט ז'בוטינסקי לפתוח את כנס היסוד של הצ"ח באזכור מעמד הר סיני. אף שתמך בהפרדה בין דת למדינה, הוא הסכים לכלול במגילת היסוד של הצ"ח את השאיפה 'להתביע את חוקי הקודש של היהדות במדינה היהודית העתידית'.¹² אין הדבר מצביע על שינוי כלשהו שחל בעמדתו האישית כלפי הדת בשנות השלושים. ואולם, מתוך התחשבות בתומכיו האדוקים הרבים בפולין היה ז'בוטינסקי מוכן למתן בפומבי את חילוניותו, כאמצעי פוליטי לשמירת 'שלום-בית' בתוך התנועה.¹³

גישתם של המנהיגים הרוויזיוניסטים ליהדות לא היתה ייחודית. רבים ממנהיגי מפא"י ראו בפן המוסרי של היהדות תופעה ראויה להערכה, אם לא ליותר מכך. אך בהיבט, מקצתם, וגם קבוצות מסוימות בקרב חברי תנועת הפועלים, גילו עוינות לנוכח כל ביטוי חיצוני של הדת, בעיקר בכל הקשור למצוות המעשיות הכרוכות בה. לעוינות זו נתלוותה מעין דמוניזציה של הציבור שומר המצוות ובפרט של הציבור החרדי, שנתפס בעיניהם כהתגלמותה של יהדות הגולה – אותה יהדות שמאסו בה. אם ניכרה אצל אחדים מהם גישה מתונה יותר כלפי הציבור האדוק (כמו במקרה של יצחק טבנקין, שביקש לשלב גרעינים דתיים בקיבוץ המאוחד¹⁴), הרי מתינות זו הופנתה כלפי שומרי מצוות שכבר היו חברים בתנועה הציונית, וודאי שלא כלפי המחנה האנטי-ציוני כדוגמת אגו"י.

גם האידאולוגיה הרוויזיוניסטית לא גילתה יחס אוהד כלפי המחנה החרדי. במהלך שנות השלושים לא חסך ז'בוטינסקי את שבטו מהאורתודוקסיה הלא-ציונית, שלדעתו סבלה ממה שכינה 'פיגור תרבותי'.¹⁵ ואולם, ביטויי החריפים כלפי החרדים נבעו בעיקר מהתנגדותו לעמדתם האנטי-ציונית, ולא מהתנגדות למהותם החרדית. שונה היתה גישתם של חברי תנועת הפועלים, שמעבר להתנגדותם לעמדה האנטי-ציונית של החרדים ראו באורח חייהם האורתודוקסי-שמרני אנכרוניזם המסכן את עתידה של התנועה הציונית. מכאן ברור שכל

10. למעשה היה העיקרון המוניסטי אנטי-תורה לצירוף 'ציוני-סוציאליסטי', ולא אמצעי לפסול השקפות שונות בתחומי הכלכלה, החברה והדת. ראו: זאב ז'בוטינסקי, "'שעטנז לא יעלה עליך'...", היינט, 18 בינואר 1929, עמ' 6.

11. באותה שנה כתב ז'בוטינסקי על הצורך להתייחס לדת 'בהפגנה חיובית [...] כנסיות-קונגרסים לאומיים, ועידות, אספות-הנבחרים – היה צורך לפתוח בטקס דתי', ראו: ז'בוטינסקי (לעיל הערה 6), עמ' 2.

12. Yaacov Shavit, *Jabotinsky and the Revisionist Movement 1925-1948*, London 1988, p. 118.

13. Ibid., p. 70.

14. זאב צור, הקיבוץ המאוחד ביישובה של הארץ, תל-אביב 1979, עמ' 117-118.

15. זאב זבוטינסקי, 'Out of Bounds', חדשות הארץ, 22.10.1919.

שותפות עתידית בין הרוויזיוניסטים לאגו"י הצריכה גישור על פער אחד בלבד, הפער האידאולוגי, ולא על פער נוסף – הרתיעה הפסיכולוגית מן הציבור החרדי.

התנועה הרוויזיוניסטית בעיני המחנה החרדי

בשנים הנדונות במאמר זה היתה אגו"י חלק מהמחנה החרדי – אותו מחנה שהתנגד לציונות מסיבות דתיות.¹⁶ במחנה זה היו חברים גם אנשי העדה החרדית בירושלים ו'נטורי קרתא', גוף קיצוני שפרש מהעדה בשנת 1938.¹⁷ בעיני המחנה החרדי היתה התנועה הציונית, על כל מרכיביה, 'כלל' שיצא מכלל ישראל. לעומתה ראתה עצמה אגו"י כגוף המבקש לייצג את הכלל כולו.¹⁸

בראשית דרכה של התנועה הרוויזיוניסטית לא היתה כמעט כל התייחסות מיוחדת אליה מצד חברי אגו"י. תנועה זו הצטיירה בעיניהם כחלק מהתנועה הציונית, שאליה השתייכה כאופוזיציה עד שפרשה מן ההסתדרות הציונית. ואולם, עם הזמן החלו לצוץ התבטאויות חריפות בגנות התנועה – למשל בנאומו של ר' אלחנן וסרמן בשנת 1936, בכנסייה הגדולה של אגו"י במריאנבד.¹⁹ גם התנגדותה של אגו"י לפעולות האצ"ל בארץ-ישראל נגזרה מהתנגדותה למפעל הציוני כולו, שבו ראתה 'מרידה באומות'.²⁰

עם זאת, מנהיגי אגו"י היו מודעים היטב להבדלים המהותיים שבין הימין הציוני לבין המחנות האחרים. ביחס לאנשי השמאל מילא גורם הדמוניזציה תפקיד לא מבוטל. בעיני הציבור האגודאי היו חברי השמאל מזוהים עם ה'סטרא אחרא', לא בגלל אורח חייהם החילוני אלא משום קרבתם הרעיונית לבולשביזם ועוינותם ליהדות הדתית. לעומתם נחשבו הרוויזיוניסטים כמי שמגלים יחס ניטרלי ואף אוהד ליהדות הדתית. בניגוד לרטוריקה המקובלת במחנה השמאל, רטוריקה שצרמה את אוזניהם של החרדים, לא עוררו דפוסי הלשון הרוויזיוניסטיים עוינות מידית. עובדות אלה כשלעצמן אמנם לא סתמו את הגולל על אופציה של שיתוף-פעולה בין אגו"י לבין השמאל הציוני, אך אין לזלזל בכוחו של הסטראוטיפ השלילי שנוצר בקרב החברים האגודאים מן השורה בכל הנוגע למחנה זה. ובאשר לציונים-

16. אגודת-ישראל נוסדה בשנת 1912 כדי 'להעמיד ארגון יהודי ברוח התורה ששיקוליו אינם פוליטיים, שיבוא במקום התנועה הציונית' (שצברגר, מרי ומסורת בארץ-ישראל בתקופת המנדט, עמ' 74). על אגודת-ישראל בתקופה הנדונה ראו: יהודה לייב לוין, אדמו"רי גור: מתולדות חייהם ופועלם, ירושלים 1977; Gershon Bacon, *The Politics of Tradition: Agudat Yisrael in Poland 1916-1939*, Jerusalem 1996.

17. יוסף שלהב ומנחם פרידמן, התפשטות תוך הסתגרות: הקהילה החרדית בירושלים, ירושלים 1985. על הרקע להקמתו של ארגון 'נטורי קרתא' ראו: מנחם פרידמן, החברה החרדית – מקורות, מגמות ותהליכים, ירושלים 1991; שצברגר, מרי ומסורת בארץ-ישראל בתקופת המנדט, עמ' 75-76.

18. פרידמן, החברה החרדית; שצברגר, מרי ומסורת בארץ-ישראל בתקופת המנדט, עמ' 74.

19. דברי ר' אלחנן וסרמן לא הופיעו בדברי הכנסייה עקב חריפותם, אך זכו לפרסום בחוברת נפרדת. ריאיון המחברת עם פרופ' מנחם פרידמן, 25.12.1990.

20. שצברגר, מרי ומסורת בארץ-ישראל בתקופת המנדט, עמ' 80-81.

הכלליים – אף שהיחס כלפיהם לא התאפיין באותן חשדנות ושנאה שאפיינו את יחסו של הציבור האגודאי למחנה השמאל, גם מחנה זה נחשב בעיניהם למנותק מהיהדות, משום שבשונה מהתנועה הרוויזיוניסטית, כמעט לא היו בו חברים שעשו את שנותיהם הראשונות בתוך עולמם של שומרי המצוות. מכאן שיש להכיר בתפקיד החשוב שמילאו החברים האדוקים בפולין, שהצטרפו לימין הציוני בשנות השלושים.

הדוגמה הראשונה: הפנייה למוסדות הבריטיים בשנת 1937

כדוגמה ראשונה לשיתוף-פעולה נקודתי ופרגמטי בין הרוויזיוניסטים לבין אגו"י יידון להלן מקרה שאירע בשנת 1937, ועיקרו ניסיון לערער את המונופול שהיה לממסד הציוני בכל הקשור בייצוג היישוב היהודי כולו כלפי ממשלת המנדט. ניסיון זה בא על רקע היות אגו"י והרוויזיוניסטים תנועות 'פורשות', דהיינו תנועות שלא היו חברות ב'מוסדות הלאומיים' ('כנסת ישראל' וההסתדרות הציונית).²¹ בשנת 1937, בעת הוויכוח סביב תוכנית החלוקה, תבעו שתי התנועות לקיים 'ועידת שולחן עגול' בשיתוף כל הגורמים ביישוב, במטרה להקים גוף שייצג את העם היהודי לפני ממשלת בריטניה. גישושים בלתי-רשמיים בכיוון זה במסגרת מגעים עם חברי ההנהלה הציונית הביאו למבוי סתום.²² לכן, בחודש יולי של אותה שנה שיגרו נשיא אגו"י, 'מורנו' הרב ד"ר יעקב רוזנהיים, ונשיא הצ"ח, זאב ז'בוטינסקי, איגרת משותפת לנשיא הסוכנות היהודית, ובה הציגו את דרישתם לקיום ועידה משותפת.²³ שלושה ימים לאחר מכן העבירו התנועות העתק של האיגרת ללשכת שר המושבות בלונדון. צעד זה ביטא יותר מקורטוב של תקווה לכך שממשלת הוד מעלתו תדחק בסוכנות היהודית להכיר בזכותם הלגיטימית של הצ"ח ושל אגו"י לייצוג בעניינים מדיניים. ואולם, היתה זו תקוות שווא. ממשלת בריטניה לא רחשה אהדה יתרה לחוגים החרדיים, וגילתה הסתייגות מפורשת מן הרוויזיוניסטים. הילכך לא היתה למאמצים המשותפים כל תוצאה מעשית, ובכך תמה השותפות הנקודתית שנוצרה בין שתי התנועות בארץ בשנות השלושים.²⁴ מאמציה של כל אחת מן התנועות לערוך לסוכנות היהודית דיסקרדיטציה בענייני ייצוג

21. על המוסדות הלאומיים ראו: דן הורוביץ ומשה ליסק, מיישוב למדינה, תל-אביב תשמ"ו, עמ' 55-58. על נסיונם של הרוויזיוניסטים להציג עצמם כאלטרנטיבה לממסד הציוני בנושא חלוקת סרטיפיקטים ראו: אביבה חלמיש, 'המאבק על הסרטיפיקטים כמבוא לפרישת הרוויזיוניסטים מההסתדרות הציונית', יהדות זמננו, 14 (2001), עמ' 165-181.

22. תזכיר ברודצקי להסתדרות הציונית, 10 ביוני 1937, אצ"מ S25/2072.

23. מכתב מאת יעקב רוזנהיים וזאב ז'בוטינסקי לנשיא הסוכנות היהודית, 22 ביולי 1937, PRO, FO 70371/21887.

24. בתגובה שיגר זליג ברודצקי, חבר ההסתדרות הציונית, תשובה לז'בוטינסקי ובה הביע את נכונותו 'לשוחח עמך ועם חבריך'. סגנון התשובה נתפס כעלבון, ולפיכך לא התקיימה בעקבותיה כל פגישה. ראו מכתב א' אברמס לזליג ברודצקי, 15 באוקטובר 1937, אצ"מ S25/2072.

פוליטי וחלוקת רשיונות עלייה נמשכו בנפרד עד פרוץ המלחמה.²⁵ יש לזכור כי כל העת שאפה הצ"ח לרשת את מקום הסוכנות היהודית ואת מעמדה לפי סעיף 4 בכתב המנדט. מטרה זו לא נמנתה עם מטרתיה של אגו"י, ובהיעדר מטרה אופרטיבית משותפת נקל להבין את הגיתוק בין שתי התנועות לאחר כשלון הניסיון בשנת 1937. אמנם בשני מקרים נוספים – ועידת סנט ג'יימס בינואר 1939 ושאלת הגיוס לצבא הבריטי בסוף אותה שנה – הביעו שתי התנועות עמדה פוליטית משותפת בענייני ייצוג, אולם באותם המקרים לא התבטא הדבר בכל ניסיון לפעילות משותפת, אף לא נקודתית. נראה אם כן כי ניסיון הנפל המשותף של רוזנהיים וז'בוטינסקי בקיץ 1937 היה יחיד במינו, לפחות בכל הקשור בדרג השותפות ובמהותה.

איזה אופי נשאה השותפות שלפנינו? כיצד קמה ומדוע התפרקה במהירות כה רבה? ברור שמדובר בברית זמנית, בשותפות נקודתית ופרגמטית למען השגת מטרה פוליטית משותפת. בהיעדר כל זיקה אידאולוגית בין השותפים, הקשר שנוצר ביניהם היה בעל דפוס שטחי ונגע רק באותו רובד שבו התבצעה הפעילות. עם זאת, העובדה שהאיגרת היתה חתומה בידי ראשי שני המחנות מצביעה על כך שהשותפות זכתה לגיבוי של הזרמים המרכזיים של כל תנועה. אם כן, מדוע היא התפרקה במהירות כה רבה, מיד לאחר כשלונם של הניסיון המשותף הראשון? היעדר ההצלחה במישור המדיני מסביר לכאורה את עצם התפרקותה של השותפות, אך הוא אינו פותר את תעלומת החיפזון שבו התפרקה או מסביר מדוע לא נעשה ניסיון משותף נוסף בכיוון זה.

החיפוש אחר תשובה לשאלה זו מעביר אותנו מן המישור המדיני אל המישור האישי: מלבד החתימה על האיגרת המשותפת לא היתה כל אינטראקציה פרסונלית בין רוזנהיים לבין ז'בוטינסקי ולא נוצרה ביניהם כל שפה משותפת. ייתכן שהדבר קשור בהבדלי המנטליות בין החרדי הגרמני לבין החילוני הרוסי, וייתכן שהוא קשור באישיותו החרפה של רוזנהיים, שנחשב אדם קשה ובעייתי אף בעיני שותפיו לתנועה. בין כך ובין כך, אפשר לשער כי מגעים מן הסוג האישי בין ראשי שתי התנועות היו עשויים לסייע להמשך הפעילות המשותפת, פעילות שלא נתקיימה כלל בדרג המפלגתי הבכיר. מכאן ברור שבמקרה שלפנינו מדובר בניסיון חד-פעמי ליצירת ברית בין שתי התנועות על רקע התנגדותן לגורם שלישי, ובלא כל כוונה להמשיך בברית לאחר השגת המטרה הספציפית.

הדוגמה השנייה: מצעד 400 הרבנים בווינגטון, אוקטובר 1943

כאן אנו עוברים לשנות השואה, שבמהלכן אירעו המקרים הנוספים של שיתוף-פעולה בין התנועות. המקרה השני התרחש בעיצומה של המלחמה, בתחילת סתיו 1943, ומעבר לאוקיינוס

25. ראו לדוגמה מכתבו של משה בלאו מאגו"י הארץ-ישראלית לנציב העליון, 30 במאי 1939, המצורף לפטיציה של אגו"י לשר המושבות, PRO, CO 733/402/16; ופטיציה שהגיש הצ"ח לממשלת הוד מעלתו בעניין ייצוג היישוב, ינואר 1938, אצ"מ S25/2092.

- בארצות-הברית. ב־7 באוקטובר 1943, יום סתיו רגיל, דיווחו כותרות העיתונים האמריקניים על חדשות המלחמה - פלישתן של בעלות-הברית לאיטליה, פעולות ביזה של הצבא הגרמני ברומא, והפצצת האי וייק (Wake) בהתקפה של מטוסי הצי האמריקני. בשולי החדשות דיווחו העיתונים על תופעה בלתי-שגרתית שאירעה ביום הקודם: כ־400 רבנים אורתודוקסים צעדו בעיר הבירה וושינגטון במצעד מחאה למען הצלת יהודי אירופה.²⁶ המצעד היה מבצע משותף של שני גופים: האחד - אגודת הרבנים האורתודוקסים בארצות-הברית בשיתוף ארגון הרבנים החרדים, מעוזם של האגודאים האמריקנים; והשני - ועד החירום להצלת העם היהודי באירופה (The Emergency Committee to Save the Jewish People of Europe). ועד החירום הוקם בקיץ 1943 בידי חברי משלחת האצ"ל בארצות-הברית. הכוח המוביל בוועד היה הלל קוק, רוויזיוניסט צעיר, שהגיע לאמריקה באפריל 1940 במטרה לפעול למען הקמת צבא עברי.²⁷ בארצות-הברית פעל קוק בשם פיטר ברגסון - שם שאימץ לעצמו בסוף שנות השלושים.²⁸

קוק, נצר למשפחה רבנית מפורסמת (דודו היה הראי"ה קוק, הרב הראשי האשכנזי של ארץ-ישראל), היה דמות ססגונית ביותר. הרקע המשפחתי שלו הקנה לו לגיטימציה בחוגים רבניים, ואילו אופיו וכישוריו הרטוריים פתחו לפניו את דלתות החברה הסלוגנית בווינגטון ובניו-יורק. מ־1940 ואילך הוא פעל ללא לאות, ביחד עם חברי המשלחת האחרים,²⁹ למען גיוס דעת קהל וממון לפעילותה.³⁰ בעיני הממסד הציוני בארצות-הברית נחשבה הקבוצה

26. הניו-יורק טיימס, 7.10.43, עמ' 14. מספרם המדויק של המשתתפים אינו ידוע. הטיימס דיווח על 'כמה מאות רבנים'. קפלן כותב על 'כחמש מאות רבנים' שהשתתפו בהפגנה (יונתן קפלן, 'פעילות ההצלה של משלחת האצ"ל בארצות-הברית בתקופת השואה [א]', ילקוט מורשת, ל [כסלו תשמ"א/נובמבר 1980], עמ' 126). פנקובר נוקב במספר 400 (Monty N. Penkower, 'In Dramatic Dissent: The Bergson Boys', *American Jewish History*, 70 [1981], p. 292). ההודעה לעיתונות של ועד החירום מדברת על 'יותר מ־250 רבנים' (הודעה לעיתונות של ועדת החירום, 6.10.1943, מכון ז'בוטינסקי ח/211/11). על פרשה זו ראו: יהודית תידור-באומל, בין אידאולוגיה לתעמולה: משלחת האצ"ל בארצות-הברית ושורשי הימין היהודי המיליטנטי באמריקה, ירושלים תשנ"ט.

27. לקיצור תולדות חייו של קוק ראו: Sarah E. Peck, 'The Campaign for an American Response to the Nazi Holocaust, 1943-1945', *Journal of Contemporary History*, 15 (1980), p. 372.

28. השם 'ברגסון' נולד באוגוסט 1939, כשהיה קוק בדרכו לג'נבה. בתחילה ביקש לקרוא לעצמו 'בן-דב' או 'ברסון', על שם אביו, דב בר. מאחר שכבר היה רוויזיוניסט ידוע בשם זה, אימץ קוק את השם ברגסון. ראו: ריאיון עם הלל קוק במדור לתיעוד בעל-פה, המכון ליהדות ומננו, האוניברסיטה העברית בירושלים, (55)4, וריאיון טלפוני של המחברת עם הלל קוק, 26.8.1990.

29. חברי המשלחת היו ערי ז'בוטינסקי, אריה בן-אליעזר, אלכסנדר רפאלי, שמואל מרלין, יצחק בן-עמי והלל קוק.

30. במהלך שנות המלחמה כמעט לא השתמשה קבוצה זו בכינוי 'אצ"ל'. פעילותה התבצעה במסווה של ארגונים אחרים שהקימה בהתאם לסוגיות שעמדו על סדר היום היהודי: צבא עברי, העפלה, הצלה וכו'. אחת מהצלחותיה הגדולות של המשלחת היתה מימון ה'סקריה', אוניית המעפילים האחרונה של הרוויזיוניסטים, שהגיעה לנמל חיפה ב־13 בפברואר 1940 כשהיא נושאת על סיפונה 2175 מעפילים. ראו: William Perl, *Operation Action: Rescue from the Holocaust*, New York 1983.

'מוקצה מחמת מיאוס' מסיבות רבות, ובהן זיקתה האידאולוגית, דרכי פעילותה יוצאות-הדופן ונכונותה להפר מוסכמות. דרכי פעולה אלה לא תמיד מצאו חן אף בעיני הממסד הרוויזיוניסטי. עוד לפני מותו של ו'בוטינסקי בקיץ 1940 סברו חברי המשלחת כי הם אינם חייבים לקבל את מרותה של הצ"ח בארצות-הברית; לאחר מותו של מייסד התנועה הפך הקרע בין הצ"ח לבין משלחת האצ"ל באמריקה לתהום של ממש.

עם קבלת הידיעות על השמדת יהודי אירופה פתחו חברי המשלחת בפעילות שנועדה להסב את תשומת לבו של העולם החופשי לבעיית ההצלה. בקיץ 1943 הם ארגנו ועידת חירום למען הצלת יהודי אירופה, ובה נקבע כי יש להקים סוכנות ממשלתית אמריקנית שתפעל בענייני הצלה. כדי לקדם את הקמתה הוחלט לארגן לובי פוליטי בווישינגטון, וכמו כן לגייס את דעת הקהל האמריקנית – אחת מדרכי הפעולה המקובלות של חברי המשלחת.³¹ קוק ביקש לפעול בצורה פומבית, בדרך מעוררת סקרנות ואהדה, כדי למקד את זרקורי התקשורת האמריקנית בבעיית ההצלה. לשם כך פנה לארגוני הרבנים החרדים וביקשם לשתף עמו פעולה במצעד פומבי ובמסירת עצומה לנשיא המדינה. רוב חברי אגודת הרבנים האורתודוקסים, כגון הרב אליעזר סילבר והרב אברהם קלמנוביץ, היו חברים גם באגו"י, כך שלמעשה מדובר היה בהצעה לשיתוף-פעולה רחב היקף בין האצ"ל לחרדים. עם הישמע דבר הפנייה ניסו חברי הממסד הציוני האמריקני להשפיע על החרדים שלא להשתתף במצעד, אך בלא הצלחה.³² המצעד יצא לפועל כמתוכנן. אמנם מלבד הסיקור העיתונאי לא היו לו תוצאות מידיות, אך בטווח ארוך אפשר לראות בו נדבך נוסף בלחצים שהביאו בסופו של דבר להקמת הוועד לפליטי מלחמה בינואר 1944.

הסיבות שבגללן ביקש קוק את שיתוף-הפעולה של הרבנים היו פרגמטיות לחלוטין. חברי ועד החירום, המנודים מקרב הממסד היהודי, חיפשו גורם ייצוגי בעל השפעה פוליטית שישתתף בפעילותם הראוותנית. קוק לא רחש חיבה יתרה לחוגים החרדיים, כפי שאפשר ללמוד מן התכתובת שלו באותן שנים,³³ אך הוא הבין את מידת ההשפעה הוויזואלית והאמוציונלית שיכולה להיות למאות רבנים הצועדים בלבוש מסורתי לכיוון הבית הלבן ונושאים תפילה למען הצלת יהודי אירופה. ואולם, מעבר להשפעה שביקש להשיג בתחום יחסי הציבור, הוא מצא שפה משותפת עם בכירי אגו"י, הרבנים אליעזר סילבר ואברהם קלמנוביץ, בעניין הצורך להפעיל לחצים על ממשלת ארצות-הברית בכל דרך אפשרית כדי שזו תציב את נושא ההצלה בראש מעייניה. למעשה היה המצעד נקודת התחלה לקשר שנרקם בין חברי משלחת האצ"ל לבין אגודת הרבנים בענייני הצלה. מדוע היתה אגודת הרבנים מוכנה לשתף פעולה עם 'קבוצת ברגסון', כפי שכונו חברי

31. על כך ראו: Penkower (above note 26), p. 290; Zvi Ganin, 'Activism versus Moderation: The Conflict between Abba Hillel Silver and Stephen Wise during the 1940's', *Studies in Zionism*, 5 (1984), p. 84.

32. דיוויד ס' ויימן, הפקרת היהודים: אמריקה והשואה 1941-1945, ירושלים תשנ"ג, עמ' 180-181.

33. על כך ראו תידור-באומל, בין אידאולוגיה לתעמולה.

‘ועד החירום’? כיצד הסכימו חבריה לשמש ‘גימיק’ במבצע יחסי הציבור של ארגון ציוני? ובכן, לשני הגופים היתה ביקורת משותפת על חוסר המעש של הממסד היהודי והציוני בארצות-הברית בכל הקשור בנושא ההצלה. עוד לפני פנייתו של קוק חשו הרבנים תסכול עמוק לנוכח יחסיהם עם הארגונים היהודיים האמריקניים. סיבה אחת לכך היתה תחושתם שארגונים אלה דוחקים את רגלי החרדים ומקפחים אותם בכל הקשור בייצוגם בארגונים המשותפים. על רקע זה פרשו אגו”י ואגודת הרבנים מהוועידה היהודית האמריקנית (American Jewish Conference) בשנת 1943.³⁴ סיבה נוספת לתסכול היתה מורת רוחם של האגודאים מהעובדה שמייסדי הוועידה היהודית האמריקנית לא הציבו את נושא ההצלה בראש מעייניהם. לעומת זאת, ועד החירום היה בעיניהם הגורם היחיד בארצות-הברית דאז שהיה מוכן להקדיש את כל המאמצים ולהשתמש בכל האמצעים לקידום נושא ההצלה, בלא להתחשב במגבלות דפוסי הפעולה היהודיים המסורתיים שהיו נהוגים במדינה זו. ראשי שתי התנועות סברו אפוא כי הנושא צריך לעמוד במרכז סדר יומם של הארגונים היהודיים ושל הממשל האמריקני. גם במישור הטקטי לא היו חילוקי דעות בין השותפים. חברי ועד החירום, בהיותם אזרחי פלשתינה הפועלים בארץ זרה, לא חשו עצמם כבולים באזיקים החברתיים והמדיניים שקבעו את דפוסי היחסים בין הארגונים היהודיים המקומיים לבין הממשל האמריקני. משום כך היו מוכנים לנקוט כל אמצעי – לעתים על גבול האקסהיביציוניזם – כדי לקדם עניינים בוערים. נכונות זו לשבור מוסכמות למען ‘פיקות נפש’, במקרה זה – הצלת יהודים, אפיינה גם את היהדות החרדית, שהיתה מוכנה להשתמש בכל האמצעים, חוקיים ולא-חוקיים כאחד, למען הצלת נפש בישראל.³⁵

גישתם המשותפת לכאורה של שני המנהיגים בנושא ההצלה לעומת מה שראו שניהם כאוולת ידה של ההנהגה היהודית האמריקנית בעניין זה מובילה אותנו לדיון בסוגיה עקרונית שיש לתת עליה את הדעת, והיא פעילותם של האגודאים והרוויזיוניסטים בתחום ההצלה בהשוואה למאמצייהן של תנועות יהודיות וציוניות אחרות לקידום עניין זה. במבט ראשון קל מאוד לצייר את הרבנים האגודאים ואת חברי משלחת האצ”ל כמערבולת של עשייה בהשוואה לממסד היהודי האמריקני, שנראה כמערכת איטית, הססנית ומסורבלת. ואולם, עיון מעמיק יותר מראה כי למעשה מדובר בגופים שפעלו במגרשים שונים – עובדה המקשה להשוות ביניהם. קוק והרבנים סילבר וקלמנוביץ עמדו בראש שתי תנועות שלא עמדו במרכז העשייה היהודית-האמריקנית בתקופה הנדונה. הילכך הם לא היו מחויבים למסגרות רחבות יותר, לא נדרשו לתת דין-וחשבון למנגנונים גדולים ומסורבלים וגם לא היו קשורים לממסד

34. על הוועידה ועל יחסם של הארגונים החרדיים ראו: David S. Wyman, ‘American Jewish Leadership and the Holocaust’, in: Randolph Brahm (ed.), *The Jewish Leadership During the Nazi Era*, New York 1985, pp. 15-21

35. תיאור וניתוח מעניינים של דרכי פעולה חרדיות בתחום ההצלה אפשר למצוא בתוך: Joseph Friedenson & David Kranzler, *Heroine of Rescue*, New York 1984. בספר ניכרת נימה אגודאית-מגמתית חזקה, אך הוא פותח צוהר לדרכי פעילותם של החוגים החרדיים בענייני הצלה בתקופת השואה.

האמריקני הלא־יהודי. גם הציבור של כל אחת מן התנועות היה שונה ממרבית הציבור היהודי בארצות־הברית. בניגוד לתנועות ולחוגים אחרים, חברי שתי התנועות לא ניסו 'להתקבל' לחברה האמריקנית בכל מחיר, ורבים מהם אף ראו עצמם בראשונה יהודים ורק לאחר מכן אמריקנים. לאיש אגו"י לא היה סיכוי להיחשב 'אמריקני מן השורה', בגלל מראהו החיצוני; ובאשר לחברי משלחת האצ"ל בארצות־הברית – אלה היו זרים ולא ראו עצמם חלק מהחברה האמריקנית או מי שמחויבים לציית לחוקיה ולנוהליה, אף בענייני חוק של ממש. שונה היה המצב בקרב הארגונים היהודיים האמריקניים ואף בקרב הארגונים הציוניים בארצות־הברית. שנים בנו ראשי ארגונים אלה, החל בוועד היהודי־האמריקני וכלה בארגון 'הדסה', מערכת קשרים ענפה עם הממשל האמריקני, מערכת שהיתה מבוססת על מה שנתפס בעיניהם כאמון הדדי. את האמון הזה לא היו מוכנים להפר כשנאמר להם שהממשל עושה כל שביכולתו בענייני הצלה ולכן אין להפריע למאמץ המלחמתי. ועוד זאת, חברי גופים אלה ביקשו להשיג מעמד מסוים בקרב הציבור בארצות־הברית, ולהתקבל בעיניו כאמריקנים במלוא מובן המילה, במקרה זה – כאמריקנים בעלי הדת היהודית. לפיכך לא יכלו ראשי הארגונים הממוסדים, יהודיים וציוניים כאחד, לנהוג כחברי משלחת האצ"ל ולהתעלם מהמסגרת הרחבה, מדפוסים ארגוניים של קבלת החלטות וממחויבות מקומית, או כחברי אגו"י, שהרשו לעצמם לנהוג בניגוד לדפוסי ההתנהגות היהודיים־אמריקניים המקובלים.

כפי שמוכיחים חוקרים כמו דיוויד ויימן, הנרי פיינגולד, אהרון ברמן, יהודה באואר, גולי נאמן־ערד ואחרים, דפוסי ההתנהגות המקובלים הללו היו בין הסיבות לעיכוב הפעילות בתחום ההצלה – סיבות שנמנו עמן היעדר הנכונות לצאת נגד הממשל האמריקני, המריבות בין הארגונים היהודיים השונים בארצות־הברית ואף החשש מן האנטישמיות הגוברת, שהראתה סימנים מדאיגים של התגברות עוד בשנות השלושים.³⁶ כפי שנראה גם בדוגמה הבאה, העוסקת בסוגיית ההצלה בתקופת השואה במסגרת ציונית, חוסר המחויבות של האצ"ל ושל אגו"י למנגנונים מסורבלים והעובדה שיכלו להתמקד בנושא ההצלה – בהיעדר מחויבות למטרות הגדולות הנוספות שהממסד הציוני היה מחויב להן – העניקו לשני הארגונים מרחב תמרון גדול בהרבה מזה שעמד לרשותם של מרבית הזרמים הציוניים המרכזיים. עם זאת, יש לזכור כי הזרמים הציוניים המרכזיים לא היו מחויבים פחות משתי תנועות אלה לעניין הצלתם של יהודים.

לא רק ב'זרות' וברטוריקה נמצא בסיס לקשר בין חברי משלחת האצ"ל לאגודת הרבנים החרדים בארצות־הברית; חברי התנועות הגיעו עד מהרה לתמימות דעים גם בדבר חלוקת

36. בעניין זה יש לעיין בספריהם של ויימן, הפקרת היהודים; Henry Feingold, *The Politics of Rescue*, New Brunswick, NJ 1970; David S. Wyman, *Paper Walls: America and the Refugee Crisis 1938-1941*, New York 1968; Aaron Berman, *Nazism, the Jews and American Zionism 1933-1948*, Detroit, MI 1990; Yehuda Bauer, *American Jewry and the Holocaust*, Detroit, MI 1981; Gulie Ne'eman Arad, *America, Its Jews and the Rise of Nazism*, Bloomington, IN 2001

העבודה ביניהם. ההכנות, המימון, הלוגיסטיקה וההודעות לתקשורת הופקדו בידי ועד החירום, ואילו אמירת ה'תהלים', הנאומים והתפילות היו בתחום אחריותה של אגודת הרבנים. העצומה היתה משותפת, אך השותפות לא חרגה מעבר לתחום שנקבע לה: עמדת אגודת הרבנים בעניין המצעד לא העניקה לגיטימציה כלשהי לשאיפותיה המדיניות והצבאיות של משלחת האצ"ל, והשימוש שעשה ועד החירום ברבנים לא ביטא הודעות כלשהי עם העקרונות הפונדמנטליסטיים של האגודה. לפנינו אפוא דוגמה נוספת לשותפות 'אד-הוק' נקודתית. אלא שכאן לא מדובר בברית שנוצרה בין הזרמים המרכזיים של כל תנועה, אלא בשותפות בין קבוצה בדלנית, חברי משלחת האצ"ל, לבין הממסד האורתודוקסי האמריקני – אגודת הרבנים האורתודוקסים בארצות-הברית. עובדה זו קבעה הן את מהותה של השותפות והן את דפוסי פעולתה.

מלכתחילה לא התכוונו קוק והרב אליעזר סילבר ליצור מערכת יחסים מעבר לאותה שותפות 'אד-הוק'. ואכן, בימים שלאחר המצעד נראה היה שלשותפות לא יהיה המשך. ואולם, העובדה שהנושא בער כאש בעצמותיהם של השניים, ולא ירד מסדר היום גם לאחר הוצאתו לפועל של המבצע המשותף, קבעה יותר מכול את גורל המשך הברית. בנובמבר 1943, בעידודו ובסיועו של ועד החירום, הוצעה בקונגרס האמריקני הצעת חוק במטרה לכונן ועדת מומחים שתיוזם פעולה מידית להצלת יהודי אירופה. מאחורי הקלעים ניסו הארגונים היהודיים, ובראשם הממסד הציוני האמריקני, לטרפד את הצעת החוק. היחיד מבין הארגונים היהודיים בארצות-הברית שתמך בהצעה היה אגודת הרבנים האורתודוקסים.³⁷ מכאן ואילך לא המשיכה להתקיים בין ועד החירום לאגודת הרבנים שותפות ישירה כלשהי. הסיבות לכך היו בראש ובראשונה נטייתו של קוק לנהל את פעילות ההצלה של ועד החירום כ'הצגת יחיד', וחיבתו היתרה לפעולות בהיקף נרחב – כלומר, פעולות שבהן לא הסתפק בהצלת בודדים, כפי שעשתה אגודת הרבנים באותה תקופה. ואולם, בתוך זמן קצר נוצרה שותפות עקיפה בין שני הארגונים באמצעות נציגיהם, שפעלו במשותף בתורכיה ולאחר מכן בשווייץ. שותפויות אלה עומדות במוקדן של שתי הדוגמאות הבאות.

כאן עולה השאלה אם ניתן לראות בשותפות בין ועד החירום לבין אגודת הרבנים שותפות נורמטיבית בין הרוויזיוניסטים לבין אגו"י. אמנם הרבנים סילבר וקלמנוביץ היו דמויות אגודאיות מובהקות, אך את הלל קוק קשה היה לסווג כ'רוויזיוניסט טיפוסי'. כבר באותם ימים הדגישו קוק וחברי המשלחת כי הם אינם 'רוויזיוניסטים' אלא 'אנשי אצ"ל'. קוק עצמו לא צמח בתוך שורות בית"ר בדומה למנהיגי התנועה בארצות אחרות, אלא בא מתוך שורות 'הגנה ב'. לאמיתו של דבר, קשה היה לסווגו אפילו כ'איש אצ"ל'. הלל קוק היה סוג לעצמו. דרכי פעילותו לא תאמו קו תנועתי כללי, בייחוד לאור הניתוק בין משלחת האצ"ל בארצות-הברית ובין התנועה בארץ מאז מותו של ז'בוטינסקי. ובאשר למערכת היחסים בין קוק לבין התנועה הרוויזיוניסטית בארצות-הברית – יש לזכור כי לרוב לא פעלו קוק וחבורתו בשיתוף-פעולה עם התנועה הרוויזיוניסטית האמריקנית, אלא כגורם נפרד.

37. Wyman (above note 34), p. 24.

עם זאת, יש לזכור כי הציבור האמריקני, ואף הציבור היהודי האמריקני, לא היו בקיאים בניואנסים הפנימיים של הימין הציוני, ולרוב לא הבחינו בין חברי המשלחת לבין הזרם המרכזי ברוויזיוניזם. קולניותה של המשלחת ורדיפת הפרסום שלה העמידו אותה יחידה באור הזרקורים שהופנו כלפי התנועה הרוויזיוניסטית בארצות-הברית. דימוי ציבורי זה של קוק ושל המשלחת נשא חשיבות לא פחותה מזו שנשא הדימוי הפנים-תנועתי שלהם. לפיכך, אף שיש לראות בדרכי פעילות הוועד את דרכי פעילותו של קוק, או לכל היותר של האצ"ל, יש לזכור שניואנסים אלה לא עניינו במיוחד את ראשי אגודת הרבנים. בעיניהם מדובר היה בשותפות עם גורם רוויזיוניסטי-אקטיביסטי שדגל בקו שדיבר אל לבם: אקטיביזם, שבירת מוסכמות, ומעל לכול – הנכונות לפעול בכל דרך לשם הצלת יהודי אירופה. השותפות בין חברי האצ"ל לבין אגו"י בתחום ההצלה לבשה פן נוסף לקראת סוף המלחמה. פן זה בא לידי ביטוי בשתי הדוגמאות הבאות הנדונות כאן: מערכת היחסים שנרקמה בין נציג הרוויזיוניסטים יוסף קלרמן ובין נציג אגו"י יעקב גריפל במשלחת הארץ-ישראלית בקושטא בשנים 1943-1944, ושיתוף-הפעולה בין ראובן הכט ובין קבוצה אגודאית בשווייץ לקראת סיומה של המלחמה.

הדוגמה השלישית: השותפות במסגרת המשלחת הארץ-ישראלית לקושטא, 1943-1944

הדוגמה השלישית עוסקת באירועים שהתרחשו בעיר איסטנבול. במהלך מלחמת העולם השנייה היתה עיר זו למוקד של ריגול ואינטריגות בין-לאומיות, בהיותה בסיס ניטרלי המקורב גאוגרפית לאירופה הכבושה. בגלל קרבתה לארץ-ישראל היתה העיר גם למוקד של פעילות הצלה. פעילי היישוב מצאו בה בסיס נוח, הן גאוגרפית והן מבצעית, ליצירת קשר עם אירופה הכבושה ולקידום תוכניות של עזרה והצלה. משנת 1943 ואילך פעלה באיסטנבול משלחת ארץ-ישראלית מטעם ועד ההצלה המאוחד שליד הסוכנות היהודית.³⁸ ועד ההצלה הוקם כארגון על-מפלגתי בסוף שנת 1942, עם קבלת הידיעות בדבר 'הפתרון הסופי' והשמדת יהדות אירופה. השתתפו בו נציגי כל המפלגות ביישוב, לרבות אגו"י והצ"ח. זאת היתה הפעם השנייה מאז פרוץ המלחמה ששתי התנועות הצטרפו למפעל משותף של כלל היישוב. הראשונה היתה בשנת 1939, עת גברה סכנת המלחמה, אז הצטרפו אגו"י

38. על תולדות הוועד ראו: אריה מורגנשטרן, 'ועד ההצלה המאוחד שליד הסוכנות היהודית ופעולותיו בשנים 1943-1945', ילקוט מורשת, י"ג (יוני 1971), עמ' 60-103. על פעילות המשלחת בקושטא ראו: סימפוזיון בנושא שהתפרסם בתוך דפים לחקר תקופת השואה, ה (תשמ"ז), עמ' 243-303; דליה עופר, 'פעולות עזרה והצלה של "המשלחת הארץ-ישראלית" בקושטא 1943', עבודה לשם קבלת תואר מוסמך של האוניברסיטה העברית, ירושלים 1972.

והצ"ח להנהלת הוועד הלאומי בראשות פנחס רוטנברג. אף שתקופת שהותן בוועד היתה קצרה, היא היתה בסיס לשיתוף פעולה ארגוני בינן לבין גורמים ציוניים בשנות המלחמה.³⁹ ועד ההצלה המאוחד בקושטא הציב לעצמו שלוש מטרות: איסוף כספים למימון פעולות העזרה וההצלה, חיפוש דרכים להצלת יהודים מאירופה הכבושה, ועשיית מאמצים לעצירת טבח הנאצים ביהודים. הצ"ח ואגו"י ראו באיסוף הכספים אמצעי שנועד לשרת את שתי המטרות האחרות של הוועד. לעומתן, אנשי הסוכנות היהודית ראו בוועד בעיקר אמצעי לגיוס הון ממקורות יהודיים לא-ציוניים, כגון הג'וינט, למען פעולות ההצלה. עניין זה עתיד היה לשמש סלע מחלוקת בין השותפים בוועד ההצלה, בייחוד לאור העובדה שאגו"י והרוויזיוניסטים צורפו אליו בעיקר כדי למנוע מהם לפתוח ב'מגבית התגייסות והצלה' עצמאית בארץ ובחו"ל.⁴⁰

מלבד עניין גיוס הכספים לא היה ועד ההצלה גוף ביצועי כלל. זרוע הפעולה המעשית שלו היתה המשלחת הארץ-ישראלית בקושטא, שהוקמה בנובמבר 1943. משלחת זו, בראשות חיים ברלס, היתה מורכבת מנציגי הסוכנות היהודית ומנציגי התנועות שישבו אז בקושטא. כבר בתחילת הדרך מצאו נציגי אגו"י והצ"ח, יעקב גריפל ויוסף קלרמן, שפה משותפת, אישית ומעשית. שניהם היו ילידי גליציה, שעסקו בפעילות ציבורית בפולין טרם עלייתם; שניהם חשו שפעילותם בקושטא נבלמת בידי הממסד הציוני, שהתייחס אליהם בחשדנות ולעתים אף בעוינות. לשתי המפלגות היו קובלנות זהות בשלושה תחומים: דרכי פעולה, מימון, וחלוקת סרטיפיקטים להצלה. הקובלנה הראשונה נבעה מדרך עבודתה של המשלחת, שהיתה דומה לזו של ועד ההצלה. אף שהיתה אמורה להיות הזרוע המבצעית של הוועד, למעשה, מועצת ההצלה בקושטא רק קיבלה מידע על הנעשה, בעוד הביצוע נשאר בידי מפלגות השמאל. לפיכך חשו עצמם נציגי הצ"ח ואגו"י מקופחים, וחיפשו אפיקי פעולה עצמאיים. הקובלנה השנייה נגעה לשאלת מימון ההצלה ואמצעי גיוס הכספים. מאז תחילת המלחמה נערכו כמה מגביות של גיוס חירום למען המאמץ המלחמתי. עם פרוץ המלחמה היו חברי אגו"י והצ"ח שותפים למאמצים אלה, אולם במשך הזמן, בשל תסכולם ההולך וגובר בענייני הצלה, החליטו שני הארגונים על גיוס כספים בנפרד⁴¹ – צעד שהעלה את חמתם של הנציגים האחרים בוועד.⁴² הקובלנה האחרונה של קלרמן וגריפל היתה קשורה במה שראו כקיפוח בחלוקת סרטיפיקטים לעלייה. אף שבוועד הוחלט על אחוז קבוע של סרטיפיקטים שיינתן לכל אחת מן התנועות, בכל זאת נשמעה שוב ושוב הטענה כי הסכם זה אינו מכובד. מחאותיהם החוזרות ונשנות של גריפל וקלרמן לא הועילו. באביב 1944, בצעד

39. על פרשה זו ועל הסיבות לפרישתה של הצ"ח מהוועד הלאומי ראו: אלי שאלתיאל, פנחס רוטנברג: עלייתו ונפילתו של 'איש חזק' בארץ-ישראל, 1879-1942, ב, תל-אביב 1990, עמ' 532-588; דינה פורת, הנהגה במלכוד, תל-אביב 1986, עמ' 118-119.

40. ראו: מורגנשטרן (לעיל הערה 38), עמ' 65-67.

41. מכתב יצחק גרינבוים לאליעזר שוסטק, 5 במאי 1944, אצ"מ S26/1241.

42. דוגמה לכך אפשר למצוא בתזכיר של אפולינרי הרטגלס מאפריל 1943. תחת הכותרת 'אין צורך בשותפים' הוא כותב שאגו"י והצ"ח מגייסות כסף בנפרד למען הצלת חבריהן, בעודן ממשיכות להשתמש ב'כספים הציוניים' למען הצלת אותם החברים. ראו: אפולינרי הרטגלס, הערות בדבר עזרה והצלה (ללא תאריך), אצ"מ S26/1232.

של ייאוש, שיגרו השניים מברק משותף בעניין זה לרב הראשי, הרב יצחק הלוי הרצוג, ובו דרשו התערבות 'מלמעלה' בכל הקשור בסוגיית הסרטיפיקטים ובשאלת גיוס הכספים.⁴³ באותם חודשים הופיע באיסטנבול גורם ששימש קטליזטור לשיתוף-פעולה נוסף בין קלרמן וגריפל. היה זה ערי ז'בוטינסקי, שהגיע לקושטא כנציג ועד החירום שהוקם בארצות-הברית למען הצלת יהודי אירופה. ז'בוטינסקי הגיע לקושטא בסיוע הוועד לפליטי מלחמה (War Refugee Board), שהוקם בינואר 1944, במטרה לבדוק אפשרויות של הצלה ושל סיוע ליהודי אירופה הכבושה.⁴⁴ בתחילת יוני 1944 כתב ז'בוטינסקי תזכיר לוועד החירום ולוועד לפליטי מלחמה בדבר פעילות ההצלה בקושטא.⁴⁵ בתזכיר העלה על נס את אישיותו של גריפל ואת פעילותו בשטח ההצלה. ז'בוטינסקי דיווח כי גריפל וקלרמן כבר פועלים במשותף – יחד עם איש עסקים צ'כי לשעבר ושמו לודוויג קסטנר – כנציגי ועד ההצלה של הרבנים האורתודוקסים בארצות-הברית. על סמך מידע זה הוא הציע לוועד החירום להגיע עם השניים להסכם שיתוף-פעולה בענייני הצלה. לאחר משא-ומתן קצר יצאה השותפות אל הפועל.

הפעילות המשותפת התמקדה בקידום העלייה באמצעות יוזמה משותפת אגודאית-רוויזיוניסטית ובמימון ועד ההצלה האמריקני. גולת הכותרת שלה היתה הניסיון שנעשה בקיץ 1944 לרכוש אוניית מטען גדולה, שאמורה היתה לשמש להבאת עולים מרומניה. השלושה – גריפל, קלרמן וקסטנר – הציגו צעד זה כצעד של ייאוש בנסיונם למצוא ספינה להעברת עולים שתהיה בטוחה יותר מן האוניות הקטנות של המוסד לעלייה ב'. בהתחשב בכך שהמבצע נערך מיד לאחר הטבעת אוניית המעפילים הקטנה 'מפקורה' בידי הגרמנים, 40 ק"מ מאיסטנבול, יש להניח כי טענתם לא היתה חסרת יסוד. למאמציהם הצטרף ערי ז'בוטינסקי, שהציע לרכוש אוניית עולים תורכית בכספי ועד ההצלה בארצות-הברית. הפעילות סביב יוזמה זו נמשכה זמן מה, אך מסיבות שונות – כספיות, דיפלומטיות ובטחוניות – לא נשאה פרי.⁴⁶

על איזה בסיס נוצר שיתוף-הפעולה הראשוני בין גריפל לקלרמן בקושטא? מה היה כל אחד מהם מסוגל לספק לרעהו? ומדוע, לאחר מיסוד השותפות, היו השניים – ובייחוד גריפל – מוכנים לשותפות נוספת עם ערי ז'בוטינסקי ועם ועד החירום האמריקני? כמו במקרים הקודמים, דפוס השותפות שלפנינו היה נקודתי והתמקד בתחום ההצלה בלבד. המניע לשותפות היה כפול: פסיכולוגי ומעשי. דרכי הפעולה של המשלחת בקושטא גרמו

43. מכתב אהרון ברט ליצחק גרינבאום ואליעזר קפלן, 3.10.1944, אצ"מ S26/1232.

44. תזכיר סטטינוס לפהלה, 11 באפריל 1944, Documents of the War Refugee Board, Franklin, 1944 Delano Roosevelt Library, Hyde Park, New York [להלן: DWRB].

45. התזכיר שוכתב בידי הוועד לפליטי מלחמה בטרם הועבר לוועד החירום. שני התזכירים נמצאים בתוך: Eri Jabotinsky, 'Report to the Emergency Committee to Save the Jewish People of Europe', Ankara, June 14, 1944, DWRB.

46. ערי ז'בוטינסקי להלל קוק, 20.11.1944, מכון ז'בוטינסקי ח/4/311; Monty N. Penkower, *The Jews Were Expendable*, Urbana, IL 1983, pp. 173-175.

לנציגי אגו"י והצ"ח להרגיש עצמם חריגים ומקופחים במערכת שנוהלה בידי אנשי הממסד הציוני. טבעי היה שתיווצר בקרב 'החריגים' מעין תחושה של 'אחוות הנבגדים'. אך לא די היה בתחושה זו כדי להביא לשיתוף-פעולה מעשי בין הצדדים. העובדה שמדובר היה בנושא ההצלה – פעילות של 'פיקוח נפש', שבוצעה במעין 'ריצה' נגד שעון החול ההולך ואוזל – הכריעה את הכף לכיוון הפעולה המעשית המשותפת.

ואולם, מעבר למניע הפסיכולוגי היה לשותפות גם בסיס קונקרטי – כל צד היה מסוגל לספק לצד השני אלמנט חיוני שחסר לו. באגו"י היו מעט מדי פעילים בעלי תעוזה ותושייה שהיו מוכנים לפעול בדרכים בלתי-קונבנציונליות כדי לקדם את ענייני ההצלה. את המרכיב הזה סיפקו הרוויזיוניסטים, ובייחוד חברי האצ"ל, כגון ערי ז'בוטינסקי. לרוויזיוניסטים חסרו שני מרכיבי יסוד שנדרשו כדי לקדם את פעילות ההצלה העצמאית שלהם: בסיסי פעולה באירופה, ומקורות מימון. במהלך שנות השלושים הפעילה התנועה הרוויזיוניסטית 'משרדי עלייה' באירופה לצורך ארגון העלייה העצמאית של התנועה.⁴⁷ עד שנת 1940 נסגרו רוב המשרדים על רקע סכסוכים בתוך התנועה, לחצים כספיים ושינוי המדיניות הנאצית בנוגע לשאלת היציאה מאירופה. מכאן ואילך לא התמקדה הפעילות הרוויזיוניסטית באירופה הכבושה בארגון העלייה הבלתי-לגאלית, אלא בנסיונות לשמור על הקשר בין חברי התנועה ברמה המקומית.

השינוי במצב זה חל בשנת 1944, השנה שנתחדשה בה העלייה הבלתי-לגאלית בכלל, ובתוכה 'עלייה ב' הרוויזיוניסטית.⁴⁸ עתה היו הרוויזיוניסטים זקוקים לבסיסי פעולה בארצות הבלקן ובאגן הדנובה. כאן נכנסה אגו"י לתמונה. בכל שנות המלחמה הצליחה אגו"י לשמור על קשרים עם פעילים באירופה הכבושה. חלק מהקשרים עם העולם החופשי עברו דרך שווייץ; אחרים התנהלו בדרכים שונות, כגון באמצעות הממשלה הפולנית הגולה. באירופה אמנם נותרו עוד כמה פעילים רוויזיוניסטים, כגון אמרה קלמן בהונגריה וליפה חיימוביץ ברומניה, אולם קלרמן, ועוד יותר ממנו ערי ז'בוטינסקי, ביקשו להשתמש גם בקשרים של אגו"י כדי לבנות באירופה בסיסי פעולה חדשים לצורכי הצלה ועלייה.

אלמנט חיוני נוסף שחסר לרוויזיוניסטים היה אמצעי מימון לפעילות ההצלה. נראה כי מדובר היה בבעיה כרונית, שאפיינה את המשלחת כולה. היחידים שהיו מסוגלים לספק סכומים נכבדים למטרה זו היו חברי ועד ההצלה של הרבנים האורתודוקסים בארצות-הברית, שהביעו נכונות לממן את פעילותו של גריפל, ולאחר יצירת הקשר עם קלרמן וקסטנר – גם את פעילותם.⁴⁹ עתה הצטרפה לתמונה הצלע השלישית של המשולש: מיד עם בואו לקושטא הבחין ערי ז'בוטינסקי בפוטנציאל הפיננסי הטמון בשותפות עם נציג אגו"י. הקשרים ההדוקים שנוצרו בין נציג אגו"י לבין נציג הצ"ח בקושטא פעלו רק לטובתו. יתרה

47. דליה עופר, 'העלייה העצמאית של התנועה הרוויזיוניסטית', בתוך: העפלה, תל-אביב 1990, עמ' 44-60.

48. דליה עופר, 'מדוע נפסקה ומדוע נתחדשה "עלייה ב'" במלחמת העולם השנייה', שם, עמ' 187-210, בייחוד עמ' 193, 206.

49. קלרמן העיד כי לא פעם פנו חברי המוסד לעלייה ב' אליו ואל גריפל בבקשה לנסות לגייס בעבורם כספים ממקורותיהם. ראו: עופר (לעיל הערה 38) עמ' 56.

מזו, ז'בוטינסקי היה יכול להסתמך גם על שיתוף-הפעולה שנוצר בין חברי ועד החירום לבין חברי ועד ההצלה של הרבנים האורתודוקסים בארצות-הברית עוד בשנת 1943. ובאשר לשני הנציגים בקושטא – גריפל היה מעוניין מאוד לשתף פעולה עם ז'בוטינסקי הצעיר, שגילה מרץ רב ונכונות לפעול בדרכים אנטי-ממסדיות למען קידום ענייני הצלה.⁵⁰ גם קלרמן לא היסס לפעול עם חבר האצ"ל הבלתי-נלאה, שכן זה האחרון היה מוכן לארגן את ענייני העלייה מקושטא, ובכך אפשר לו לנסוע לבוקרשט ולהמשיך שם בפעילות התנועה ובארגון עלייה. נראה אפוא שהשידוך המשולש ענה על צורכיהם של כל הגוגעים בדבר.⁵¹ שיתוף-הפעולה נמשך, לפחות להלכה, עד לסתיו 1944 – אז שוחררו ארצות הבלקן, המשלחת בקושטא התפרקה והשליחים נפוצו איש-איש לדרכו. ואולם, למעשה לא השיגה שלישיית קלרמן-גריפל-ז'בוטינסקי הישגים מעשיים בכל תקופת פעילותם המשותפת. השלושה לא הצליחו לרכוש אוניות ולשבור את מונופול המוסד לעלייה ב' בענייני עלייה. ערי ז'בוטינסקי אפילו לא הצליח לשכנע את ועד ההצלה בארצות-הברית לממן מבצע משותף נוסף שתוכנן באותם ימים. ההישג המעשי העיקרי שאפשר לזקוף לזכותם של גריפל וקלרמן היה השמירה הקפדנית על מכסות הסרטיפיקטים שהובטחו לכל אחת מתנועותיהם. שיתוף-הפעולה בין השלושה, שנמשך קרוב לשנתיים – תקופה ארוכה בהתחשב בתמורות שאירעו באותם ימים – נבע מסיבות רבות. את המשכיותה של השותפות אפשר להסביר לכאורה בתחושת הקיפוח ההולכת וגוברת של נציגי שתי התנועות, בצורך המתמשך שלהם לפעול בדחיפות בענייני הצלה ובכשלונם להשיג את יעדיהם המקוריים. ואולם, אותם סממנים היו קיימים גם במקרים שהשותפויות לא החזיקו מעמד לאורך זמן. לפיכך, ייתכן שגם במקרה זה המפתח להמשכיות נמצא לא במישור המדיני אלא במישור האישי. כמעט מהרגע שהחלה פעילותם המשותפת התפתחה בין קלרמן לגריפל מערכת יחסים הדוקה וחמה, שעמדה איתנה לנוכח התהפוכות הפוליטיות של שתי התנועות. גם לאחר המלחמה שמרו השניים על קשר חם ולבבי. המכתב הנרגש שכתב קלרמן לאלמנתו של גריפל בדבר פעילותם המשותפת, ובו ציין את מערכת היחסים הייחודית והחמה שנרקמה ביניהם, הוא רק עדות אחת להערכה העמוקה ששררה בין שני האישים במשך שנים – הערכה שהתעלתה מעל למחיצות הפוליטיות, הדתיות והחברתיות שלכאורה הפרידו ביניהם.⁵²

הדוגמה הרביעית: פעילות ההצלה בשווייץ, 1944–1946

הדוגמה הרביעית מתמקדת בשותפות שנרקמה בין ראובן הכט, נציג הצ"ח בשווייץ וחבר האצ"ל, ובין חוגי אגו"י בשנים 1944-1946. שותפות זו התבססה על מערכת יחסים ייחודית

50. על כך ראו דוח של אליעזר קפלן על נסיעתו לתורכיה, שהוצג בישיבת ועד ההצלה בירושלים, 28.7.1944, אצ"מ S26/1238.

51. מכתב ערי ז'בוטינסקי ליוסף קלרמן, 1.11.1944, מכון ז'בוטינסקי ח/411/3.

52. מכתב קלרמן לגב' גריפל, ב' דחנוכה תשמ"ג, תיק התכתבות א' קלרמן (ללא מספר), מכון ז'בוטינסקי.

שהתפתחה בין הכט לבין קבוצה אגודאית בשם 'קבוצת שטרנבוך'. בני הזוג יצחק ורחל שטרנבוך החלו בפעולות הצלה עוד בטרם פרצה מלחמת העולם השנייה. מאז ה'אנשלוס' במרס 1938 היה ביתם למקלט למאות פליטים מארצות הכיבוש הנאצי. עם פרוץ המלחמה הרחיבו התעשיין החרדי ורעייתו את פעילותם והחלו לשלוח חבילות מזון ותרופות ליהודים בגטאות פולין. שווייץ שימשה בסיס אידאלי לפעילות מסוג זה, בהיותה מדינה ניטרלית הממוקמת בלב אירופה. בשנת 1941 ייסדה משפחת שטרנבוך, יחד עם מספר פעילי אגו"י בשווייץ, את 'ארגון הסעד למען הפליטים היהודים בשנחאי' (Hilfsverein fuer Juedische Fluechtlinge in Shanghai - HIJEFS). במהלך המלחמה עסק הארגון במתן סיוע לפליטים בכל ארצות אירופה. עם ייסודו של הוועד לפליטי מלחמה בשנת 1944 היה HIJEFS לזרוע השווייצרית הרשמית של ועד ההצלה של הרבנים האורתודוקסים בארצות-הברית. בכך התאפשר לו לקבל כספים מהוועד בארצות-הברית ולפעול בתיאום עם השגרירות האמריקנית בשווייץ.⁵³ כל תקופת המלחמה היו היחסים בין HIJEFS לבין הממסד היהודי השווייצרי קרירים ביותר. דרכי הפעולה של משפחת שטרנבוך לא מצאו חן בעיני אותם יהודים שדגלו במה שכינו 'מנהג שווייץ', דהיינו בהבלגה ובאיפוק. גם סאלי מאייר, נציג הג'וינט בשווייץ, שעסק אף הוא בענייני ההצלה, לא ראה בעין יפה את נכונותם של חברי הקבוצה להפר את כללי ההתנהגות המקובלים ביחסם אל ממשלת שווייץ.⁵⁴

במקביל לפעילותה של משפחת שטרנבוך פעל בשווייץ אדם נוסף שלא נרתע מלאמץ גישה בלתי-קונפורמיסטית בשטח ההצלה. היה זה ראובן הכט, נצר למשפחת ספנות עשירה, שבצעירותו הצטרף לשורות התנועה הרוויזיוניסטית והיה פעיל בשטח ההצלה והעלייה הבלתי-לגאלית.⁵⁵ בשנת 1941 התיידד הכט עם סם וודס (Woods), הקונסול האמריקני בציריך, ובמהלך המלחמה סיפק לו מידע רב בנושאים מגוונים.⁵⁶ באחד הימים בשנת 1943

53. על פעילות HIJEFS ראו: Friedenson & Kranzle, *Heroine of Rescue*. לתיאור מקיף יותר של אחד המבצעים ראו: שמואל בן-ציון, 'רכבת מוסי: המשא והמתן עם היינריך הימלר באמצעות ד"ר ז'אן-מארי מוסי לשם הצלת יהודים ממחנות הריכוז בגרמניה (סתיו 1944-אביב 1945)', דפים לחקר תקופת השואה, ח (1990), עמ' 135-161.

54. על סאלי מאייר ועל פעילותו בשנות המלחמה ראו: Bauer, *American Jewry and the Holocaust*, pp. 217-234.

55. על סיפור חייו ופעילותו של הכט ראו: B. R. Payn, 'Reuben R. Hecht - A Profile', *Festschrift*, *Reuben R. Hecht*, pp. 23-36, בתוך תיק פנקובר, ארכיון הכט, חיפה. מספר ראיונות נערכו עם ד"ר הכט, אולם אין הם מציגים את תולדות חייו ופעילותו באופן שיטתי. ראו, למשל: Interview of Prof. M. Penkower with Dr. Reuben Hecht at 'Dagon' Haifa on 6th and 7th January 1982; ריאיון של משה הלוי עם ד"ר הכט (13.2.1989), ארכיון הכט 124/K/1/5; ריאיון המהפכנית עם ד"ר הכט, חיפה, 22.8.1990 ו-30.9.1990.

56. וודס היה אדם אניגמטי, ובסיפורו רב הנסתר מן הנגלה. מ-1939 שימש נספח כלכלי בשגרירות ארצות-הברית בברלין. בתקופה זו נפגש פעמים רבות עם ראשי התעשייה הגרמנית. ב-1941 נתמנה לקונסול בציריך, וב-1947 עבר למינכן, שם נפטר ב-1963. נוסף על תפקידיו הרשמיים, נראה כי שימש גם סוכן ה-CIA בתקופת המלחמה.

שאל וודס את הכט מדוע אין הוא פועל בתיאום עם משפחת שטרנבוך, העוסקת אף היא בענייני הצלה. כששאל הכט במי מדובר הוא זכה לתשובה הלקונית: 'אגודאים, משוגעים'.⁵⁷ בהמשך הסביר לו וודס כי מדובר בקבוצה בעלת קשרים בארצות-הברית, אשר יכולה לסייע לפעילות ההצלה הרוויזיוניסטית. עוד באותו יום נקבעה פגישה בין שטרנבוך להכט.

פגישת ההיכרות הפכה עד מהרה לשותפות של ממש. הכט היה מוקסם מהחרדי הצעיר, 'בעל הזקן האגודאי', כלשונו, ושטרנבוך התלהב לא פחות מהרוויזיוניסט הפעיל. בתוך זמן קצר הוא הציע להכט להצטרף להנהלה האירופית של ועד ההצלה של הרבנים האורתודוקסים בארצות-הברית. הכט הגיב בתדהמה. 'הרי אינני אורתודוקסי, אינני רב ואינני אמריקני', ענה.⁵⁸ ואולם, השיקולים הפרגמטיים והשפה המשותפת שנוצרה בין השניים גברו בסופו של דבר על החששות הפורמליים. בלא להתייעץ עם הנהלת תנועתו בארץ או עם המשלחת בארצות-הברית הסכים הכט להצעתו של שטרנבוך. מאותו רגע ואילך פעלו ראובן הכט וקבוצת שטרנבוך כיחידה אחת בענייני עזרה והצלה. לזכותם יש לזקוף את מבצע 'רכבת מוסי' ואת הנסיונות להציל יהודים מברגן-בלזן ומבוכנוואלד לקראת סוף המלחמה. גם לאחר המלחמה המשיך הכט לפעול במשותף עם פעילי אגו". בשנים 1945 ו-1946 הוא נסע לצרפת, לגרמניה ולצ'כוסלובקיה ועסק שם בארגון הבריחה ובגאולת ילדים. בין אלה ששיתפו עמו פעולה היו לייבל פינקוסביץ, עסקן אגו" בצ'כיה, ומוריס סויפר, עורך-דין אגודאי שחי בפריס.⁵⁹ במהלך כל התקופה פעל הכט לסירוגין בשלושה כובעים – חבר הצ"ח, נציג האצ"ל וחבר הנהלת ועד ההצלה האמריקני – ובכך מנע התנגשות אינטרסים בין תפקידיו השונים.⁶⁰

בדומה למקרים הקודמים שהוצגו כאן, גם במקרה זה מדובר בשיתוף-פעולה בעניין ספציפי – הצלה – אף שכיסה זירת פעולה רחבה בשטח זה. עם זאת, במקרה שלפנינו התייחדה השותפות בדפוסי פעולה שנבעו במידה רבה ממעמד האוטונומי של השותפים בקרב תנועותיהם. במהלך שנות המלחמה אמנם המשיך הכט להיות חבר הצ"ח ונציג האצ"ל בשווייץ, אך למעשה לא פעל מטעמו של מנגנון מפלגתי פורמלי. החלטותיו נתקבלו באופן עצמאי, בהיותו מנותק כמעט כליל ממרכז האצ"ל בארץ ובעמדו בקשר בלתי-סדיר עם המשלחת בארצות-הברית. מעמדו העצמאי הוא אפוא מפתח מרכזי להבנת הגמישות שגילה ביצירת השותפות עם שטרנבוך ובהמשך פעילותם המשותפת. ובאשר לשטרנבוך – הלה פעל כנציג ועד ההצלה של אגודת הרבנים האורתודוקסים בארצות-הברית, אך גם עמד בראש ארגון ההצלה העצמאי שהקים – HUEFS. קיומו של ארגון זה העניק לו אוטונומיה רבה בקבלת החלטות ובקביעת דפוסי פעולה. נראה כי אוטונומיה זו היתה תנאי הכרחי הן

57. ריאיון המחברת עם ד"ר הכט, חיפה, 22.8.1990.

58. שם.

59. מכתב ראובן הכט למוריס סויפר בעניין שיתוף-פעולה בקרב שארית הפליטה, 5.5.1945, ארכיון הכט 124/K/1/8. בתקופה זו רשם הכט 'פנקס נסיעות' המפרט את פעילותו. ראו פנקסי הנסיעות השונים, ארכיון הכט 124/K/1/12 ו-124/K/1/8.

60. מכתב יצחק שטרנבוך למונסיניור ברנרדיני, 4.10.1945, ארכיון הכט 124/K/1/10.

ליצירת השותפות הראשונית והן להמשך הפעילות המשותפת, משום שהבטיחה קבלת החלטות מהירה, בלא צורך להמתין לאישורן הרשמי של תנועות האם. הדבר היה חשוב כפליים לנוכח מצבו של האצ"ל בשנת 1943: התנועה, שנותרה ללא מנהיגות חזקה מאז מותו של ז'בוטינסקי ב-1940, היתה חלשה ומפולגת, כשזרוע אוטונומית שלה פועלת בארצות-הברית בלא להיוועץ במרכז שבארץ.

גם במקרה שלפנינו – אף יותר מאשר בדוגמה של מצעד הרבנים בווינגטון – קשה לראות בשותפות הנדונה ברית שנכרתה בין הזרמים המרכזיים של אגו"י ושל הצ"ח (במקרה של הכט אף לא מדובר בזרם המרכזי של האצ"ל). נכון שבסופו של דבר זכה כל אחד מהשותפים לברכת תנועתו, אך למעשה לא חיכו השניים ל'ברכות' אלה כדי להצטרף לשותפות. ההחלטה העקרונית בעד שיתוף-הפעולה נתקבלה על בסיס היכרות אישית בין הכט לשטרנבוך, שמצאו שפה משותפת עוד במפגשם הראשון.

כמו בדוגמה של המשלחת בקושטא, גם כאן המניע העיקרי לשותפות היה השלמת החסר. האגודאים סיפקו להכט מנגנון פעולה ומימון; הכט סיפק להם את דמותו – דמות שווייצרית אצילית, בעלת קשרים עם הצמרת הכלכלית והפוליטית המקומית. דפוסי הפעולה של שני השותפים היו דומים: נכונות לנהוג בדרך בלתי-קונבנציונלית למען השגת המטרה. מטרתם העיקרית אף היא היתה משותפת: הצלת המספר הרב ביותר של יהודים בזמן הקצר ביותר. נושאי הדת והפוליטיקה, שנכללו בתחום 'הטריטוריה המסוכנת', מעולם לא הועלו לדיון באופן מודע. 'עם האגודה לא דיברנו אידאולוגיה', נזכר הכט, 'דיברנו "תכלס"'. לא היה לנו זמן לשיחות אידאולוגיות ארוכות, כפי שנהגו בתנועת העבודה.⁶¹

כיצד ניתן להסביר את הסובלנות ההדדית שאפיינה את מערכת היחסים בין הכט לבין האגודאים? לאחר הצטרפותו להנהלת ועד ההצלה היה הכט מיעוט חילוני בתוך רוב חרדי. עם זאת, נציגי אותו עולם חרדי שעמם בא במגע יומיומי – דהיינו, משפחת שטרנבוך – היו סובלניים ביותר כלפי אורח חייו. הם השתייכו לזרם של 'תורה עם דרך ארץ' בנוסח הרב שמשון רפאל הירש, היו מעורים בתרבות האירופית, נהגו להתלבש בסגנון מערבי, דיברו שווייצרית רהוטה והכירו היטב את עולמו של שותפם החילוני. הכט, מצדו, נמנע מפרובוקציות אנטי-דתיות והקפיד לכבד את המסורת היהודית בנוכחותם (מכאן הסיפור על מקור זקנו, המובא בפתח הדברים). אותה מידה של סובלנות אפיינה גם את מערכת היחסים בינו לבין אגודאים קיצוניים יותר שפעל עמם לאחר המלחמה, כמו עורך-הדין סויפר מפריס. מעמדו הייחודי של הכט השפיע אף הוא על גישתו לאגודאים. הואיל ופעל ללא תמיכה של מנגנון מפלגתי נאלץ הכט לוותר לשותפיו במקרים מסוימים שבהם אירעה בין הצדדים התנגשות אידאולוגית. דוגמה לכך היא הוויכוח שהתפתח בינו לבין עורך-הדין סויפר בנוגע לעתידם של מאות יתומי מלחמה יהודים שהובאו לצרפת. הכט ביקש להעלותם ארצה, ואילו סויפר טען כי יש להשאירם בצרפת משום שבארץ קשה לגדלם כילדים שומרי מצוות. במקרה זה, ידו של סויפר, שמנגנון מפלגתי מפותח בעל קשרים ואמצעים תמך בו, היתה על העליונה.

61. ריאיון המחברת עם ד"ר ראובן הכט, חיפה, 22.8.90.

אולם לרוב נמנע הכט מלהיכנס לעימותים אידאולוגיים, וכל צד הסתפק בשיתוף-הפעולה המעשי בענייני הצלה וגאולת ילדים. כך נוצרה למעשה 'חלוקת עבודה' בין הכט לבין קבוצת שטרנבוך. כל עוד היה מדובר בגאולת ילדים, במתן סיוע לניצולים וכדומה, הפעילות היתה משותפת. ואולם, בכל הנוגע לענייני עלייה ובריחה פעל הכט כרוויזיוניסט, בלא לערב את הפעילים האגודאים. במצב זה של 'מודוס ויונדי' פעלו השותפים בהצלחה קרוב לשלוש שנים, עד לפירוק השותפות לקראת שנת 1947.

ניתוח ומסקנות

הדי השותפויות שעסקנו בהן לא דעכו עם קום המדינה. במהלך השנים אף התחזקו כמה מגמות שזכו לביטוי עמום קודם לכן. לדוגמה, עוד בשנת 1944 התנו חברי ועד החירום להצלת יהודי אירופה את המשך הפעילות המשותפת עם אגו"י במתן פומביות לשותפות. לעומתם ביקשו גריפל וחברי ועד ההצלה בארצות-הברית לשמור את הברית בין שתי התנועות כ'נישואים חשאיים', כלשונו של ערי ז'בוטינסקי.⁶² הסיבה לכך היתה המגמה הבדלנית בזרם הקיצוני באגו"י, שביקשה להציג לחברי התנועה את פעילות ההצלה כפעילות עצמאית של התנועה. מגמה זו הגיעה לשיאה בשנות השישים, עם פרסומו של הספר שרופי הכבשנים מאשימים מאת הרב משה שיינפלד.⁶³ ספר זה, שהציג את מצעד הרבנים כפעילות אגודאית עצמאית ואת הקמת הוועד לפליטי מלחמה כתוצאה של לחץ אגודאי בלעדי, היה אחד מנכסי צאן ברזל של הקיצונים באגו"י, שביקרו את ההנהגה הציונית על התנהגותה בתקופת השואה. ומה באשר לפעילות המשותפת עם הרוויזיוניסטים? המחבר אמנם מזכה את קוק ואת שותפיו בתשואות על פעילותם, אך אינו מזכיר כלל את העובדה שמדובר גם בפעילות משותפת עם אגו"י. בפרק אחר בספר, הדן בשותפות שבין שטרנבוך להכט, מציג המחבר את הכט כ'איש כלכלה מחיפה', בלא להזכיר את השתייכותו הרוויזיוניסטית.⁶⁴ מגמה זו משתלבת היטב עם העובדה שהפעילות המשותפת עם הרוויזיוניסטים כלל אינה נזכרת בתיקי גריפל בארכיון אגו"י. גם קלרמן, שעייץ באותם תיקים, הגיב על כך בתמיהה במכתבו לגב' גריפל משנת 1982. באיגרת זו הוא ביקש לדעת אם יש ברשותה מכתבים נוספים של בעלה המנוח העוסקים בענייני הצלה, כדי שאפשר יהיה לכתוב על חלקו בפעילות ההצלה המשותפת בשואה ולאחריה.⁶⁵ אין כל הוכחות קונקרטיות להשערה שמסמכים בנושא זה

62. מכתב ערי ז'בוטינסקי להלל קוק, 20.11.1944, מכון ז'בוטינסקי ח/3/4/11.

63. משה שיינפלד, שרופי הכבשנים מאשימים, ירושלים תשל"ה. הספר הוצא לאור בידי צעירי אגו"י, ומהווה 'אני מאשים' חרדי בעניין התנהגות מנהיגי היישוב בתקופת השואה. הוא כולל מאמרים שראו אור בדגלנו, בטאון אגו"י, בשנות השישים.

64. שם, עמ' 18, 28, 34.

65. יוסף קלרמן לגב' גריפל, ב' ד'חנוכה תשמ"ג, תיק התכתבות א' קלרמן (ללא מספר), מכון ז'בוטינסקי.

'טיילו' מתיקי גריפל ליעד בלתי־ידוע, כפי שרמזו לי יותר מפעם אנשים הבקיאים בדרכי ניהולם של הארכיונים החרדיים, אולם הכתם הלבן הבולט במפת תיעוד ההצלה האגודאית בהחלט אומר דרשני.

התשובה הרוויזיוניסטית למגמה האגודאית הבדלנית נמצאת בספרו השנוי במחלוקת של ש"ב בית־צבי, הציונות הפוסט־אוגנדית במשבר השואה.⁶⁶ אחת הסוגיות שבית־צבי דן בהן הוא יחסו של הממסד היהודי בארצות־הברית לפעילותו של קוק בכלל, ולמצעד הרבנים בפרט. המחבר מצטט באריכות מאמר שהופיע, מיד לאחר המצעד, בביצרון, כתב עת יהודי־אמריקני בשפה העברית. המאמר לעג לרבנים, שהוצגו בו כ'כלי משחק' בידי קוק ואנשי חוגו.⁶⁷ בניסיון להעמיד דברים על דיוקם מדגיש בית־צבי כי הרבנים לא היו 'כלי משחק' אלא 'בעלי ברית עצמאיים ופעילים'. הוא ממשיך וטוען כי 'ההפגנה אורגנה בכוחות משותפים של שני הארגונים', ומצייר את מידת מעורבותה של אגו"י בתכנון המצעד ובביצועו הרבה מעבר לחלקה בו במציאות. ספרו של בית־צבי נכתב בשנים שהמהדורות השונות של שרופי הכבשנים מאשימים זכו לתפוצה רבה, ואין זה מן הנמנע כי ביקש, בין היתר, להשיב למגמה הבדלנית באגו"י, שניסתה למחוק את הפעילות המשותפת עם הימין הציוני מהזיכרון ההיסטורי הקולקטיבי של התנועה.

בית־צבי טען כי יסודה של הפעילות המשותפת בין אגו"י לרוויזיוניסטים – בייחוד מחוץ לגבולות ארץ־ישראל – היה האקטיביזם במאבק על ההצלה, וההסכמה שאין להצמיד את ההצלה לעניין העלייה. דבריו אמנם נכתבו בהקשר ספציפי (מצעד הרבנים), ולא נגעו לכלל מסכת הפעילות המשותפת בין הרוויזיוניסטים לאגודאים, אך הם מחזירים אותנו לשתי שאלות הניצבות במוקד דיון זה: שאלת המניעים ושאלת הדפוסים. לאור המקרים שהובאו כאן, האם ניתן להסיק מסקנות כלליות באשר למניעים לשותפות הנקודתית הרוויזיוניסטית־אגודאית בשנות השלושים ובעיקר בתקופת השואה, ובאשר לדפוסים שלבשו השותפויות שנוצרו? האם ניתן לאתר קווי מחשבה וקווי פעולה משותפים ועקביים העוברים כחוט השני בין הדוגמאות שהובאו כאן? ולבסוף, האם אכן מדובר ב'שותפויות מוזרות', או שמא יש לראות בהן תוצאה טבעית של אינטרסים משותפים, ששימשו בסיס אידאולוגי חלופי לשותפות בין תנועות שלא היה ביניהן כל קשר אידאולוגי?

התשובות לשאלות אלה טמונות בכמה מרכיבים שעמדו ביסוד השותפות הרוויזיוניסטית־אגודאית בתקופה הנדונה:

א. היחס לדת ולשומרי מצוות: אחד המרכיבים שסייע ביצירת השותפות בין אגו"י לבין התנועה הרוויזיוניסטית היה היעדר מחיצות ערכיות בין התנועות בכל הנוגע לדת ולשמירת המצוות. הרוויזיוניסטים לא ראו באורח החיים הדתי אנכרוניזם מסוכן; אגו"י לא ראתה

66. תל־אביב תשל"ז. שבתי ב' בית־צבי, מורה במקצועו, מציג בספרו 'מחקר על גורמי משגיה של התנועה הציונית בשנים 1938-1945', כפי שנכתב בכתרת המשנה של הספר. בית־צבי אמנם לא היה רוויזיוניסט בעצמו, אך ספרו אומץ במהרה בחוגים רוויזיוניסטיים ובית־צבי מעולם לא יצא נגד 'אימוץ' זה.

67. בית־צבי, שם, עמ' 356.

ברוויזיוניזם אויב מסורתי המפר את עקרונות ההלכה מתוך מניעים אידאולוגיים, כפי שנהגו מפלגות השמאל. אלה האחרונות נחשבו בעיני התנועה להתגלמותה של ה'סטרא אחרא' – אותו גורם שביקש להילחם מלחמת חורמה ביהדות החרדית ובתורת ישראל.

ב. אחוות המקופחים: בשתי התנועות שררה תחושה עמוקה של קיפוח מצדו של הממסד הציוני. כל אחת מהן ראתה עצמה אלטרנטיבה לאותו ממסד. הצ"ח ראתה עצמה אלטרנטיבה להנהגה הציונית; אגו"י ראתה עצמה אלטרנטיבה לציונות כולה.⁶⁸ אמנם בנסיבות ששררו בשנות השלושים והארבעים קשה היה לחשוב על גורם רב-משקל אחר שיכול היה לתפוס את מקומו של הממסד הציוני בייצוג העם היהודי בפני גורמים זרים, ובעיקר בפני שלטונות המנדט הבריטי. אף-על-פי-כן, שתי התנועות קיוו לשמש אלטרנטיבה לממסד זה לפחות בעניינים מסוימים, כגון חלוקת סרטיפיקטים. אף כי שתיהן הבינו שאם אי-פעם ישיגו את מטרתן זו אזי יתנהל ביניהן מאבק על השליטה בנושאים שונים, הן גם הבינו היטב כי בטרם תתממש שאיפתן עליהן לנהל מאבק משותף כדי להעמיד את ההנהגה הציונית במקומה.

ג. מבנה התנועה הרוויזיוניסטית (בעיקר בשנות המלחמה): התפוררות התנועה הרוויזיוניסטית בתקופת המלחמה והניתוק שנוצר בין פעיליה במרכזים השונים הגבירו את הצורך של התנועה בשותפות. הדבר ניכר בייחוד בגולה, שם פעלו הרוויזיוניסטים במנותק מהמרכז הארץ-ישראלי. לא פעם ביקשו פעילי התנועה להצטרף לפעילות משותפת של ארגונים יהודיים קיימים, ובכל פעם נדחתה בקשתם על הסף. כך קרה ב-1943, עת ביקש 'הוועד למען צבא עברי' – גלגול נוסף של משלחת האצ"ל בארצות-הברית – להצטרף לוועד החירום המשותף לענייני יהדות אירופה' (The Joint Emergency Committee on European Jewish Affairs), שאך זה הוקם.⁶⁹ פעם אחר פעם התברר כי היחידים שמוכנים לשתף עמם פעולה הם חברי אגו"י, שלא ראו בהם גורם המסכן את פעילות הממסד היהודי המקומי. הדבר היה נכון ביתר שאת למשלחת האצ"ל – 'הילד הרע' של הארגונים היהודיים, שלא פסק מלהביך את הממסד היהודי במבצעים פומביים וראוותניים.

ד. דפוסי פעולה: דפוסי הפעולה של התנועה הרוויזיוניסטית בכלל, ושל האצ"ל בפרט, היו לעתים קרובות דפוסים בלתי-קונבנציונליים. הדבר עורר תמיהה, רוגז ואף סלידה בקרב חברי ההנהגה הציונית בארץ והממסד היהודי בארצות הגולה, שחששו שמא פעילות זו תסכן את מעמדם בעיני השלטונות הלא-יהודיים. בעניין זה מצאו חברי הצ"ח, ופעילי האצ"ל בפרט, אוזן קשבת אצל מנהיגי אגו"י, שנהגו אף הם לנקוט גישה דומה בעת הצורך. כך נהג הארי גודמן, מזכיר אגו"י באנגליה, בתקופת המלחמה, כשהשיג מממשלת אירלנד מאות אשרות כניסה לרבנים פליטים. כך נהגו גם הרב ד"ר יעקב רוזנהיים, נשיא אגו"י, והרב אליעזר סילבר, ראש אגודת הרבנים האורתודוקסים בארצות-הברית ובקנדה, כשביקשו להעביר לאירופה כספים לצורכי הצלה באמצעות הוועד לפליטי מלחמה בשנת 1944. נכונותם

68. Yehuda Bauer, 'Jewish Foreign Policy During the Holocaust', *Midstream*, December 1984, p. 22

69. Wyman (above note 34), p. 12

של הרוויזיוניסטים והאגודאים לפעול בדרכים לא מקובלות גברה לנוכח הימצאם מחוץ למעגל הממסד. משום כך לא חשו עצמם כבולים בנורמות ההתנהגות הקיימות, ואף לא היו טרודים בחששות שמא נקיטת צעד לא זהיר תהרוס את הרקמות העדינות והשבירות שקישרו בינם לבין הממסד הלא־יהודי. עניין זה בלט כפליים בתחום פעולות ההצלה, העומד במוקדן של שלוש מבין ארבע הדוגמאות הנדונות.

ה. היחס לסוגיית ההצלה: שתי התנועות החזיקו בגישה דומה בשאלת הצלתם של יהודי אירופה, בייחוד בכל הקשור בתוכניות להצלת יחידים. עוד בתחילת המלחמה העמידו שתיהן את הסוגיה בראש סדרי העדיפויות שלהן (דבר שיכלו לעשות, כפי שיפורט להלן, בהיעדר מחויבויות בתחומים אחרים). הרוויזיוניסטים טענו שוב ושוב כי הם עוסקים בהצלה מתוך גישה של 'ציונות גדולה', שהיתה עיקר יסוד בהשקפת עולמם, אם כי למעשה יש לזכור שגם להם היו שיקולים פוליטיים, ושבפועל עסקו בהצלת קבוצות מובחרות בתקופת המלחמה. אגו"י עסקה בפעילות זו מתוך גישה דתית שראתה בהצלת יהודים ערך עליון, אף שגם במקרה זה יש לזכור כי למעשה עסקה התנועה בהצלת יחידים וקבוצות מובחרות. הרטוריקה של שתי התנועות היתה כמעט זהה: שתיהן ניסו לטעון כי אינן פועלות מתוך שיקולים פוליטיים (אף לא במקרה של הרוויזיוניסטים), וכי הן מבקשות לראות בהצלה ערך עליון, בניגוד לממסד הציוני, המצטייר בתיאוריהן ככבול בשיקולים פוליטיים – במתכוון או שלא במתכוון.

נכונותם של חברי ועד החירום להפריד בין פעילותם הפוליטית באצ"ל לפעילותם בשטח ההצלה היא שקנתה את לבם של מנהיגי אגו"י. אלה ביקשו להתרחק מ'פוליטיקה של עימותים', שאפיינה את הממסד היהודי האמריקני. שתי התנועות הניחו כי ההנהגה הציונית 'עושה לביתה', וכי אם רצונן להציל את חבריהן בגולה עליהן לדאוג לכך בעצמן. עם זאת, יש לזכור כי היו גם מקרים שבהם הניחה כל תנועה לגישתה הפרטיקולריסטית כדי לדאוג להצלת 'כלל ישראל'. החלטה זו בלטה בפעילותם של הלל קוק ושל הרב אליעזר סילבר בארצות־הברית, ובפעילותם של ראובן הכט ושל יצחק שטרנבוך בשווייץ בתקופת המלחמה. האם עיסוקן המתמיד של שתי התנועות בשאלת ההצלה נבע רק מתוך הגישה שהעמידה במרכז את היהודי הבודד – ולא את התנועה הציונית או את הממסד היהודי? כאמור, באותן שנים לא נאלצו אגו"י והרוויזיוניסטים להתמודד בפועל עם המחויבות היומיומית של הנהגת היישוב או עם האחריות לייצג את יהודי הגולה בפני השלטונות. משום כך יכלו לרכז את מלוא המאמצים בסוגיית ההצלה על כל גוניה. אפשר לומר אפוא כי העובדה שהיו באופוזיציה אפשרה לשתי התנועות לרכז את כוחותיהן בעניין אחד בלבד, במקום לתמרן בין תריסר ויותר נושאים בוערים – חברתיים, כלכליים ומדיניים – הקשורים בקיום היהודי בהווה ובהכנת בית לניצולים בעתיד.⁷⁰

Dina Porat, 'Palestinian Jewry and the Jewish Agency: Public Response to the Holocaust', 70 in: Richard I. Cohen (ed.), *Vision and Conflict in the Holy Land*, New York 1985, p. 268

ו. ניגודים והשלמות: בכל הנוגע לפעילות המעשית, במיוחד בשטח ההצלה, כל צד בשותפות סיפק לצד השני מרכיב חיוני שחסר לו. לרוב סיפקה אגו"י את אמצעי המימון (כמו בקושטא ובשווייץ), ואילו הרוויזיוניסטים סיפקו את החברים הפעילים (ערי ז'בוטינסקי, קוק, הכט). בשווייץ סיפקה קבוצת שטרנבוך את הנציגות הרשמית (ועד ההצלה האורתודוקסי, HIJEFS), ואילו הכט סיפק את הקשרים עם הצמרת המדינית והכלכלית. במילים אחרות, כל צד בשותפות הביא לצד השני 'נדוניה' חיונית להמשך הפעילות – האינדיבידואלית או המשותפת. ז. הגורם האישי: לאור כל האמור לעיל עולה שאלה טקטית: מדוע שותפויות מסוימות החזיקו מעמד לאורך זמן והולידו מבצעים רבים, ואילו אחרות התפרקו לאחר השלמת מבצע אחד או אף לפני כן? אחת התשובות לכך מצויה בגורם שאמנם לא שימש בסיס לשותפות אך קבע לא במעט את דפוסייה, והוא הגורם האישי. מעבר לאינטרסים המשותפים שהיו בסיס ליצירת השותפות, בשניים מארבעת המקרים שנבחנו – בשותפויות בין קלרמן לגריפל ובין הכט לשטרנבוך – נוצרה בין הדמויות מערכת יחסים שהיתה הרבה מעבר ל'שותפות עסקית'. דפוסי האינטראקציה הפרסונלית לא היו מבוססים על תועלתנות בלבד, אלא גם על הערכה הדדית עמוקה שהתפתחה עם הזמן בין הנפשות הפועלות. לא כך היה במקרה של מבצע הרבנים – תוצאת שיתוף-הפעולה בין הלל קוק ובין אגודת הרבנים האורתודוקסים בארצות-הברית; במקרה זה היה מדובר במערכת תועלתנית בלבד, שבמסגרתה לא נוצר כמעט כל קשר מקביל במישור האישי. לעומת זאת, היחסים הלבביים והחמים שנוצרו בין קלרמן לגריפל ובין הכט לשטרנבוך סללו את הדרך להמשך הפעילות גם לאחר השלמת המבצע המקורי. כך היה באיסטנבול, שם דעכה הפעילות המשותפת רק לאחר שקלרמן העתיק את מקום מושבו לבוקרשט; כך היה גם בשווייץ, שם גלשה הפעילות המשותפת עמוק לתוך התקופה הבתר-מלחמתית. נראה אפוא כי מידת 'הכימיה האישית' שנוצרה בין הפעילים הרוויזיוניסטים לאלה האגודאים קבעה את משך הפעילות ואת דפוסייה לא פחות מהעניינים המעשיים שעמדו על הפרק.

אחרית דבר

במאמר זה נדונו המניעים להיווצרותן של כמה שותפויות נקודתיות בין התנועה הרוויזיוניסטית לבין אגו"י בשנות המלחמה ומעט לפנייה; בסיכומי יש מקום לבחון כיצד נתפסו השותפויות הללו בעיני הפעילים שנטלו בהן חלק. רבים מהם כבר הלכו לעולמם, אך השאלה נדונה בכתביהם. אחרים היו מוכנים לדבר על כך בשיחות עמי או בראיונות שהעניקו בהזדמנויות שונות.

זאב ז'בוטינסקי ויעקב רונזנהיים לא השאירו אחריהם התבטאויות ברורות בעניין שיתוף-הפעולה ביניהם, אולם מתוך כתביהם אפשר להסיק כי כל אחד מהם מצא בחברו שותף למשימה הספציפית בלבד. כשנשאל רונזנהיים בשנת 1942 מדוע אגו"י מעדיפה פעילות נפרדת בענייני הצלה, הוא ענה כי על-פירוב הארגונים היהודיים האחרים, ובעיקר הסוכנות

היהודית והג'וינט, מקפחים את האינטרסים של היהדות החרדית. הילכך לא צידד רוזנהיים בשיתוף-פעולה עם כל תנועה – ובכללן גם זו הרוויזיוניסטית – לאורך זמן.⁷¹

ראשי אגו"י, הרבנים קלמנוביץ וסילבר, אינם עוד בחיים, ונראה כי לא התבטאו בכתב בעניין השותפות עם חברי משלחת האצ"ל בארצות-הברית. אולם הלל קוק, כאשר נשאל בדבר המניעים לשותפות, השיב: 'אני הייתי משתף אז פעולה עם השטן בכדי להציל יהודים'. כשנשאל מדוע לדעתו נכונו חברי אגו"י לבוא בשותפות זמנית עמו, הוסיף ואמר: 'ואני מקווה שגם הם היו מוכנים לעשות אותו דבר!'.⁷² במילים אחרות, מבחינתו היתה השותפות אמצעי להשגת מטרה, ולא היתה כל משמעות לעמדות האידאולוגיות שהחזיקו בהן שותפיו. תמונה זו משתנה בשני המקרים האחרונים. כאמור, באגרותיו של יעקב גריפל אין זכר לפעילות המשותפת עם הרוויזיוניסטים, אולם מעובנותיו של יוסף קלרמן נותרו כמה עדויות ששבה ומשתמעת מהן בעקביות אותה נימה: קלרמן ראה בגריפל אדם בעל אוריינטציה הקרובה לשלו בנושאים רבים, ובהם הסוגיה הבוערת של התקופה: הדרך הטובה ביותר לקדם את עניין ההצלה. משום כך גישרו השניים במהרה על הפערים האידאולוגיים שהפרידו ביניהם, אף שכל אחד מהם היה מוכן להודות בעצם קיומם של אותם פערים.⁷³

שתי הדמויות האחרונות – ראובן הכט ויצחק שטרנבוך – יצרו את השותפות הייחודית ביותר מבין כל השותפויות שנדונו כאן. בני הזוג שטרנבוך הלכו מזמן לעולם, אולם על יחסם לשותפות אפשר ללמוד ממפגש שנערך בין בתם לבין הכט לאחר מותה של רחה שטרנבוך. במהלך הפגישה ביקשה האישה מהכט לספר לה על פעילותו המשותפת עם הוריה בשנות המלחמה – פעילות שעל פרטיה מעולם לא שמעה מפיהם. הפרט היחיד שאכן נודע לה מהוריה היה משפט ששמעה לא פעם, ולפיו העובדה שהכט, באופן אישי, צידד באותו קו של 'הצלה מעל לכול' שבו תמכו שניהם, אפשרה את פעילותם המשותפת וההדוקה עם אדם חילוני, שנוסף לכול היה גם ציוני ורוויזיוניסט.⁷⁴

הכט עצמו התבטא בעניין זה בפתיחות אופיינית:

שיתוף-הפעולה בינינו התחיל כדבר פרגמטי שהיה מבוסס על אידאולוגיה משותפת. לא אידאולוגיה פוליטית או רעיונית, אלא אידאולוגיה הקובעת שיש להציל יהודים מבלי לשאול הרבה שאלות. הלל קוק אמר שבכדי להציל יהודים הוא היה מוכן לשתף פעולה עם השטן. גם אנחנו – שטרנבוך ואני – אמרנו זאת, אלא שב'שטן' התכוונו לנאצים ולאזהדיהם, לאנשים כמו מוסי. לי לא היה חשוב שהשטרנבוכים לא היו ציונים.

71. Henry Feingold, 'Who Shall Bear the Guilt for the Holocaust: The Human Dilemma', *American Jewish History*, 68 (1979), p. 275

72. ריאיון טלפוני של המחברת עם הלל קוק, 26.7.1990.

73. ראו מאמריהם של משה קרונה ושל שלמה שיטנבויצר בתוך: משה מנור (עורך), יוסף קלרמן: דיוקן, ירושלים 1987, עמ' 12-15.

74. ראו: Friedenson & Kranzler, *Heroine of Rescue*, pp. 54-55; ריאיון המחברת עם ד"ר ראובן הכט, חיפה, 22.8.1990.

להם לא היה חשוב שהייתי רוויזיוניסט חילוני. כולנו היינו 'אוהבי ישראל'. דרכם בחיים לא היתה דרכי ודרכי לא היתה דרכם, אבל דרכינו הצטלבו במשך מספר שנים. בשנים אלה דאגנו יחד לכך שיישארו בחיים יהודים אשר יוכלו להמשיך בכל דרך שהיא לאחר המלחמה, ורק שיישארו קודם בחיים.⁷⁵

הצטלבות דרכיהן של אגו"י ושל התנועה הרוויזיוניסטית בשנות השלושים והארבעים היא פרשה מיוחדת במינה. היא מחזקת את הידוע לנו על 'שותפויות מוזרות', ומאשרת את הקביעה כי 'Politics makes strange bedfellows'. אך מעל לכול, היא הוכחה לטענה שהשותפויות המוזרות ביותר הן לעתים תוצאה טבעית של ברית המבקשת לחזק את הניגוד בין הגורמים ולא את המשותף ביניהם. כי הרי הכול יודעין ש'השותפין שרצו לעשות מחיצה בחצר, בונין [ביחד] את הכותל באמצע'.⁷⁶

75. ריאיון המחברת עם ד"ר ראובן הכט, חיפה, 22.8.90.

76. בבא בתרא, ב"ב.

ציוני ארצות-הברית במדינת ישראל בשנות החמישים – אפוזיציה פוליטית ואלטרנטיבה ליברלית

זהר שגב

ציוני ארצות-הברית פעלו בשנים 1938-1948 בצל שואת יהודי אירופה ולאור האפשרות לממש את מטרתה של התנועה הציונית – הקמתה של מדינה יהודית בארץ-ישראל. עובדות אלה אפשרו גיוס יוצא-דופן של הקהילה היהודית בארה"ב לפעילות ציונית ופתחו למנהיגי הציונות האמריקנית חלון הזדמנויות יוצא-דופן להשפיע על הפעילות הציונית ועל אופי המדינה היהודית העתידה לקום.¹ בדיקה של הפעילות הציונית בעשור שקדם להקמתה של מדינת ישראל מלמדת על מרכזיותו של המאבק בין הנהגת ציוני ארה"ב ובין רובו של הממסד הציוני בארץ-ישראל ובעולם.²

הדחתו של אבא הלל סילבר, המנהיג הציוני האמריקני החשוב ביותר בשנות הארבעים, בידי דוד בן-גוריון ב-1948, מסמלת את סופו של עשור ייחודי זה.³ הקמתה של מדינת

1. על התפתחותה של התנועה הציונית בארה"ב החל ב-1938 והגדלת היקפי פעילותה ראו: דוד שפירא, 'תהליכי בנינה של מועצת החירום הציונית כזרוע הפעולה הציבורית מדינית של הציונות האמריקנית 1938-1944', עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ט, עמ' 31-32; Henry L. Feingold, *A Time for Searching: Entering the Mainstream 1920-1945*, Baltimore and London 1992.

2. ראו: זהר שגב, 'ההנהגה הציונית בארצות הברית, 1938-1948: פעולתה בזירות האמריקנית, הציונית והארץ ישראלית', עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת חיפה 1999, עמ' 38-112. על המאבק בין ציוני ארה"ב לממסד הפוליטי ביישוב ראו בין השאר: גולדה מאירסון במרכז מפא"י, 9.1.1947, אמ"ע, 23. במרכז סיכמה מאירסון (מאיר), ממלאת מקום ראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, את המאבקים בקונגרס הציוני הכ"ב.

3. סילבר התפטר מתפקידו בהנהלת הסוכנות ומועצת החירום הציונית בעקבות לחצו של בן-גוריון. על סילבר ראו: Marc Lee Raphael, *Abba Hillel Silver*, New York 1989; *Abba Hillel Silver* (1996), 17, 1, *Journal of Israeli History*, (Special Issue), *and American Zionism*. פרטים ביוגרפיים רבים ניתן למצוא במדריך לאוסף המיקרופילם של ארכיון אבא הלל סילבר, The Western Reserve Historical Society, *A Guide to the Microfilm Edition of the Papers of Rabbi Abba Hillel Silver*, Cleveland, OH 1994.

ישראל גררה, בסופו של דבר, חזרה לדפוס הפעילות הציוניים של שנות העשרים, שבהן היו ציוני ארה"ב גורם פסיבי בעיקרו המספק שירותי תמיכה כלכליים ופוליטיים בלבד.⁴ יציאתו הפתאומית של סילבר ממרכז הפעילות הציונית בולטת במיוחד על רקע פעילות האינטנסיבית בשנות הארבעים בארה"ב ובתנועה הציונית העולמית, כגון הגשת ההצעות הפרו-ציוניות בקונגרס בשנת 1944,⁵ פעילותו בקונגרס הציוני הכ"ב (1946) והמאבק באו"ם למען תוכנית החלוקה.⁶ הדחתו של סילבר התאפשרה משום שלאחר הקמתה של המדינה הוא היה חיוני פחות לפעילותה המדינית בארה"ב.⁷

בעשור הראשון לעצמאות מדינת ישראל עדיין לא נסגר לגמרי חלון ההזדמנויות שנפתח לציוני ארה"ב מסוף שנות השלושים, והם עדיין יכלו לקחת חלק פעיל בבניית המדינה היהודית בהתאם להשקפת עולמם כציונים ואמריקנים. חלון ההזדמנויות הלך ונסגר בשנות החמישים כחלק מתהליכי ביסוסה של מדינת ישראל, שכלול מערכות הארגון והשלטון ובגלל תגובתו החריפה של הממסד הפוליטי בארץ לנסיגות המעורבות של הציונים האמריקנים.

המאמר עוסק במעורבותם של ציוני ארה"ב במדינת ישראל. יוצגו כאן מגוון הפעילויות שהנהיגה הציונית בארה"ב יזמה בישראל בתחומי חינוך, כלכלה ופוליטיקה כדי להבטיח שהמדינה היהודית החדשה תנוהל בהתאם לתפיסת עולמם בכלל ולמעמדם הייחודי כציונים אמריקנים בפרט.⁸

למרות הדחתו של סילבר מתפקידים רשמיים, הוסיפו הוא ונאמניו, ובייחוד עוזרו ושותפו הפוליטי עמנואל ניומן (Neumann), למלא תפקיד מכריע במערכת הפוליטית הציונית בזירה האמריקנית ובמדינת ישראל בשנות החמישים. בתחילת יולי 1947 נבחר ניומן לנשיא ההסתדרות הציונית האמריקנית במקום סילבר, ובשנים הבאות הם היו מנהיגיה של הציונות

4. דרישה לשינוי דפוס פועלתם של ציוני ארה"ב בארץ-ישראל ראו למשל: עמנואל ניומן, פעיל ציוני ועוזרו של אבא הלל סילבר, לרוז ג'קובס, ממנהיגות 'הדסה' ונשיאת הארגון לשעבר, 21.2.1940, אצ"מ A375/71.

5. ראו: זהר שגב, 'סוגיה ציונית כפרשה אמריקנית: הצעות ההחלטה הפרו-ציוניות בשנים 1944-1945', עיונים בתקומת ישראל, 11 (2001), עמ' 162-195.

6. על תרומתו של סילבר לפעילות הפוליטית הציונית בארה"ב ראו: אליהו אילת, המאבק על המדינה, תל-אביב 1979. זהו ספר זכרונותיו של אליהו אפשטיין (אילת), נציג הסוכנות היהודית בווינגטון, לימים ציר ושגריר בווינגטון ושגריר בלונדון.

7. על המאבק בין סילבר לבן-גוריון ועל הדחתו של סילבר בשנת 1948 ראו לדוגמה: עמנואל ניומן למנהיגים ציונים בארה"ב, 12.4.1947, אצ"מ A123/320; סילבר לניומן, 23.1.1948, שם; פרוטוקול ישיבת הנהלת הסוכנות בירושלים, 19.8.1948, אצ"מ S-100.

8. על עיצוב דפוס מעורבותם של ציוני ארה"ב בזירה הארץ-ישראלית לאחר הקמת המדינה ראו: מאמרו של עמנואל ניומן בבטאון ההסתדרות הציונית האמריקנית *New Palestine*, 16.12.1947, ארכיון אבא הלל סילבר 1/886.

האמריקנית, היו מעורבים במתרחש במדינת ישראל והפעילו אופוזיציה פעילה נגד דוד בן-גוריון ונגד מפא"י בשלוש זירות – הישראלית, האמריקנית, והציונית העולמית.⁹ סילבר וניומן ראו עצמם מייצגי הציונות הכללית בארה"ב ובתנועה הציונית העולמית.¹⁰ בעיניהם, היתה חפיפה מוחלטת בין ההסתדרות הציונית האמריקנית למפלגת הציונים הכלליים בתנועה הציונית.¹¹ השקפה זו הובילה להידוק הקשרים בינם לבין מפלגה זו בתנועה הציונית ובמדינת ישראל לאחר ייסודה, ובאמצעותה פעלו סילבר וניומן בזירה הישראלית. הוצאתו של סילבר ממרכז הפעילות הציונית בארה"ב ובתנועה הציונית סמוך להקמתה של מדינת ישראל מסמלת את הקשיים שהקמת המדינה הציבה בפני הציונות האמריקנית ואת ההכרח של ציוני ארה"ב לגבש דפוסי פעילות חדשים בזירה הישראלית בשנות החמישים.¹² סילבר וניומן היו נתונים במלכוד פוליטי, שהם היו מודעים לו. מצד אחד, המאבק למען הקמת מדינה יהודית בארץ-ישראל היה הנושא המרכזי במצעו הפוליטי-ציוני של סילבר – עליו ביסס את מעמדו בציונות האמריקנית ובשמו ניהל את מאבקיו עם הממשל האמריקני.¹³ ההבדלים בין סילבר ליריביו בארה"ב התמקדו באי-נכונותם להיאבק בממשל באופן נחרץ למען הקמת מדינה יהודית. מצד אחר, הצלחת מאבקו של סילבר והקמת המדינה היו עלולים להוביל לירידת כוחו הפוליטי, לנוכח התנגדותו של הממסד הציוני בארץ-ישראל, לפני קום המדינה, לפעילותו הפוליטית של סילבר בארה"ב ולהתערבותו במתרחש בארץ-ישראל,¹⁴ אפשר היה לשער שהתנגדות זו תלך ותגבר לאחר שתוקם מדינה יהודית עצמאית. ואכן, כאשר התברר שהקמתה של המדינה היא אפשרות ראלית, ולאחר הקמתה, ניסו סילבר וניומן להציע דרכי פעולה פוליטיות וציבוריות שיבטיחו את מעמדם של ציוני ארה"ב, את מעמדם האישי ואת יכולתם להשפיע על אופיה של המדינה הצעירה בשנות גיבושה הראשונות – שנות החמישים.

9. על ניומן בכלל ועל שליטת קבוצת סילבר במוסדות הציונות האמריקנית בשנות החמישים ראו בספר זכרונותיו: עמנואל ניומן, בזירת המאבק הציוני, ירושלים תשל"ח, עמ' 288-307.
10. ראו: מאמרו של ניומן על הציונים הכלליים, פברואר 1940, אצ"מ A123/530. בין השאר כתב ניומן על ההבדלים בין הציונים הכלליים א' וב', ועל השקפתו לגבי המבנה החברתי הרצוי ומוסדות המדינה. על הקשר הרעיוני בין אבא הלל סילבר למפלגת הציונים הכלליים ראו בטיסה לאוטוביוגרפיה שלו, שלא פורסמה, הנמצאת בארכיון אבא הלל סילבר 7/3 (מסמכי ארכיון אבא הלל סילבר, מתוך מהדורת המיקרופילם של הארכיון).
11. על תולדות הציונות הכללית בראשיתה, ובמיוחד על בעיות הגדרתה, ראו: דוד שערי, מ"סתם ציונות" ל"ציונות כללית": איחוד ופילוג בראשית דרכה של הציונות הכללית העולמית 1929-1939, ירושלים 1990, עמ' 94-132; נעמי שילוח, "החוגים האזרחיים" ביישוב הארץ ישראלי בשנות השלושים, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת חיפה 1996; יגאל דרורי, בין ימין לשמאל: "החוגים האזרחיים" בשנות העשרים, תל-אביב 1990.
12. ראו: Melvin I. Urofsky, 'A Cause in Search of Itself: American Zionist After the State', in: Jeffrey S. Gurock (ed.), *American Jewish History*, 8, New York 1998, pp. 451-463.
13. ראו: אבא הלל סילבר, במערכה למדינה יהודית: אוסף נאומים ומאמרים, ירושלים תשכ"ח.
14. על השקפתו של בן-גוריון שבידו נתונה האחריות הבלעדית לניהול הפעילות הפוליטית הציונית בווינגטון ראו: יומן בן גוריון, 10.1.1942, אב"ג.

נימוקיהם של ציוני ארה"ב להצדקת מעורבותם במדינת ישראל

פעילות ציונית-אמריקנית בזירה הישראלית בשנות החמישים, לאחר הקמתה של מדינה יהודית ריבונית, היתה בעייתית מעצם טבעה והיתה עלולה לעורר התנגדות עזה במדינת ישראל. ההנהגה הציונית בארה"ב היתה ערה לעובדה זו ופעלה ליצירתה של תשתית רעיונית והסברתית שתסייע להצדיק את מעורבותם האינטנסיבית של ציוני ארה"ב במתרחש במדינת ישראל בשנות החמישים.

מנהיגי הציונות האמריקנית הסבירו שעזרתם חיונית לקיומה של מדינת ישראל. בנאומו בוועידת ציוני אזור מנהטן ב-18 במאי 1950 טען עצמנואל ניומן שמדינת ישראל יכולה להתקיים רק בזכות העורף הפוליטי והכלכלי שיהדות התפוצות בכלל ויהדות ארה"ב בפרט נותנות לה. יתר-על-כן, כינונה של המדינה והמשך קיומה לא היו מתאפשרים ללא תמיכת ציוני ארה"ב. לדבריו, מכיוון שלישראל, שלא כבריטניה, אין מושבות או ארצות חבר עמים דוגמת אוסטרליה, קנדה, ניו-זילנד ודרום אפריקה, וגם אין לה בעלות-ברית נאמנות הרוצות ומסוגלות לתמוך בה בעת מצוקה, יהדות התפוצות היא בעלת-הברית היחידה של המדינה היהודית. הצגתם של היחסים בין התנועה הציונית בארה"ב למדינת ישראל כמערכת יחסים בין שתי בעלות-ברית לא היתה מקרית ובאה להדגיש את ההיבט השוויוני ביניהן. חשיבותם המכרעת של ציוני ארה"ב לכינון המדינה היהודית ולהמשך קיומה מחייבת בניית דפוסי פעולה של שוויון וכבוד הדדי בין מדינת ישראל לבין היהדות האמריקנית בכלל וציוני ארה"ב בפרט. יחסים אלה אינם צריכים להתבטא אך ורק בשירותי תמיכה פוליטיים וכלכליים שייתנו ציוני ארה"ב, אלא גם במעורבותם במתרחש במדינה הצעירה, שלא תוכל לשרוד ולהתפתח בצורה ראויה ללא עזרתם. ציוני ארה"ב חייבים לפעול במדינת ישראל, בגלל האחריות ההיסטורית המוטלת עליהם בתוקף מעמדם הייחודי כקהילה היהודית הגדולה והחזקה ביותר בעולם החופשי.¹⁵

דעות מעין אלה הציגו לא רק ראשי הציונות האמריקנית אלא גם שותפיהם בארץ ובעולם. פרץ ברנשטיין, מנהיג הציונים-הכלליים (ראש רשימתם לכנסת הראשונה, השנייה והשלישית) ושותפם הפוליטי הנאמן של ניומן וסילבר,¹⁶ טען במכתביו שרק עזרה מסיבית מארה"ב תאפשר את קיומה של מדינת ישראל – עזרה ישירה של ציוני אמריקה ותמיכה של הממשל האמריקני, שגם היא תולדה של פעולת ציוני אמריקה.¹⁷ שיתוף-הפעולה בין ציוני

15. ראו: אצ"מ A123/527.

16. פרץ ברנשטיין (1890-1971) – יליד גרמניה, עלה ארצה בשנת 1936. עורך העיתון הבקר (1938-1941), חבר הנהלת הסוכנות בירושלים ומנהל מחלקת המסחר והתעשייה שלה (1947-1948), חבר הממשלה הזמנית, חבר כנסת מטעם הציונים-הכלליים (1949-1965), שר המסחר והתעשייה (1952-1955). על הקשר ההדוק בין קבוצת סילבר בארה"ב ובין ברנשטיין ניתן ללמוד מן ההתכתבות הענפה שניהלו בשנות הארבעים והחמישים. למשל, במכתבו לעצמנואל ניומן כינה אותו ברנשטיין 'אב רוחני', 24.9.1946, ארכיון אבא הלל סילבר 1/1883.

17. פרץ ברנשטיין לעצמנואל ניומן, 3.8.1950, אצ"מ A123/367.

אמריקה למדינת ישראל איננו רק כורח קיומי אלא האמצעי היחיד היכול להבטיח למדינת ישראל עתיד מזהיר ולחלץ אותה מן המצב האפל וחסר-התקווה שהיא שרויה בו.¹⁸ דעה דומה הוצגה לימים בנייר עמדה של הציונים-הכלליים בבריטניה אשר, למרות השיפור הניכר במצבה הכלכלי של מדינת ישראל לקראת סוף שנות החמישים, הוסיפו להגדיר את מצבה הכלכלי של המדינה כאסון מתמשך ואת עתידה כשחור אם לא תתאפשר מעורבות של ציוני אמריקה בישראל.¹⁹

אבא הלל סילבר הרחיב את מערך הנימוקים בעד מעורבות אינטנסיבית של ציוני ארה"ב במדינת ישראל. ב-15 בדצמבר 1951, בהרצאה שנשא בוועידה הארצית של המגבית היהודית בארה"ב, טען שהקמתה של מדינה יהודית ריבונית משפיעה בצורה מכרעת על דפוסי החיים של יהודי העולם כולו, ועובדה זו מחייבת את יהודי העולם להשפיע על אופיה של המדינה. הקמתה של מדינת ישראל היא אירוע היסטורי שאת הטיפול בו אסור להשאיר רק בידם של היהודים שהתמזל מזלם לשבת בארץ-ישראל בזמן ייסוד המדינה. הקמתה של המדינה איננה פעולה טכנית אלא צריכה להיות מלווה בהקמת חברה חדשה המשפיעה בערכיה הנעלים על החברה האנושית כולה, כמו היהודים בעת העתיקה.²⁰

דבריו של סילבר היו חלק ממערך טיעונים רחב שמטרתו היתה ליצור תשתית אידאולוגית ומעשית לקיום יהדות התפוצות לאחר הקמתה של מדינה יהודית, ולאפשר ליהודי התפוצות לקחת חלק פעיל בבניית המדינה. עמנואל ניומן, שמילא תפקיד מרכזי במערכת הציונית בארה"ב בשנות החמישים, הרבה לעסוק בסוגיה זו. לטענתו, משמעות התפתחותה וגיבושה של הלאומיות היהודית, מאז ימי הרצל, באה לידי ביטוי לא רק בהקמתה של מדינה יהודית ריבונית אלא גם ביצירת דפוסים חדשים לקיום היהודי בעולם כולו.²¹ תוצר לוואי של המאמץ האדיר של יהדות העולם לבניית בית לאומי היה בנייתה של הקהילה היהודית בעולם ככוח פוליטי בעל מטרות משותפות ומוסדות פעילים. הקמתה של מדינת ישראל לא הביאה לביטולה של מציאות זו. לא ניתן להחזיר את הגלגל לאחור, הפזורה היהודית תוסיף לפעול ככוח פוליטי וציבורי גם לאחר ייסודה של המדינה היהודית הריבונית, ותפעל גם בזירה הישראלית.²² לכן אין לראות במדינת ישראל את הדרך הלגיטימית היחידה של התפתחות ההיסטוריה היהודית.²³ ציוני ארה"ב אינם יכולים לקבל את הגדרת תפקידם כעוזרים בלבד, הפועלים ללא שום תנאים מוקדמים למען מדינת ישראל. מדינת ישראל שייכת לישראלים וגם ליהודי העולם כולו, והאינטרסים של שתי הקבוצות צריכים לבוא לידי ביטוי בדרך

18. פרץ ברנשטיין לאבא הלל סילבר, 6.1.1950, ארכיון אבא הלל סילבר 1/813.

19. נייר עמדה ששלחה ההתאחדות הכללית של הציונים-הכלליים בבריטניה ואירלנד לארה"ב לרגל הוועידה השנתית של ההתאחדות הציונית בארה"ב, 31.8.1959, ארכיון אבא הלל סילבר 1/1932.

20. ראו: ארכיון אבא הלל סילבר 5/817.

21. הרצאה של עמנואל ניומן לרגל יום הולדתו של הרצל, 9.5.1955, אצ"מ A123/528.

22. שם.

23. הרצאה של עמנואל ניומן בוועידת ההסתדרות הציונית האמריקנית, 12.9.1957, אצ"מ A123/528.

עיצובה של המדינה היהודית. ישראל והפזורה היהודית אינם גופים נפרדים, ולכן לציוני ארה"ב זכות מלאה לפעול במדינת ישראל ולנסות לעצבה בהתאם להשקפת עולמם כציונים אמריקנים וכאזרחי ארה"ב.²⁴

ניומן המשיך ופיתח את תפיסתו בנוגע למהות הקשר בין יהדות התפוצות למדינת ישראל ודימה אותו לקשר בין בני משפחה קרובים, דפוס שמונע התפתחות הבדלים בין יהודי לישראלי. הוא הסביר שמעורבותם של יהודי התפוצות במדינת ישראל חשובה לזהותם היהודית, אבל חיונית גם למדינת ישראל, אשר עלולה להיפך למדינה לבנטינית, מזרח-תיכונית, בעלת עתיד מוגבל, ללא העורף התרבותי הכלכלי והפוליטי של יהודי התפוצות בכלל ושל יהדות ארה"ב בפרט.²⁵

לדבריו, זכותם של יהודי העולם לקחת חלק בעיצוב המדינה היהודית ובמערך קבלת ההחלטות האסטרטגיות נובעת גם מהעובדה שלפעילותה של ממשלת ישראל השפעות מרחיקות לכת על גורלם של יהודי העולם. הקמתה של מדינת ישראל הביאה להחמרת מצבם של יהודי ארצות האסלאם ורבים מהם נאלצו להגר. גם מדיניותה האנטי-סובייטית של ממשלת ישראל השפיעה על מצבה של יהדות ברית-המועצות.²⁶ הוא הדגיש שבשני המקרים אין מדובר בתופעות אנטישמיות אלא במהלכים פוליטיים הנובעים ממדיניותה של ממשלת ישראל, שתשפיע על גורל יהודי התפוצות גם במקרים אחרים. ניומן העניק משמעות דומה למערך הקשרים בין ישראל וגרמניה ובמיוחד לעסקת הנשק ביניהן. לדבריו, גם במקרה זה ממשלת ישראל, למרות היותה שליטה במדינה עצמאית, לא יכולה להתעלם ממיליוני יהודים אשר בהיותם נפגעי הנאצים, ישירות או בעקיפין, מתנגדים לבניית מערכת יחסים נורמלית בין גרמניה למדינה היהודית, המשפיעה גם עליהם. ניומן טען שהמציאות שהוא מתאר מלמדת על הצורך במעורבותה של יהדות התפוצות במדינת ישראל לא בגלל הכספים שבחשבונות הבנק שלהם או היקף תרומותיהם הכספיות למדינת ישראל, אלא בגלל הגורל היהודי המשותף. למדינת ישראל זכות לתבוע מיהדות התפוצות עזרה ותמיכה, אך גם ליהדות התפוצות זכות לדרוש את חלקה ולהיות מיוצגת, בדרך כלשהי, במערך קבלת ההחלטות במדינת ישראל.²⁷

ניומן הגדיר את ציונותו אינטגרלית המורכבת מקיום משולב של יהודי התפוצות ומדינת ישראל.²⁸ מדינת ישראל אינה יכולה להתקיים ללא יהדות התפוצות, ויהודי העולם אינם יכולים להתפתח ללא המרכז הרוחני בישראל; אבל מרכז כזה יוקם בארץ-ישראל רק בזכות התרומה האינטלקטואלית והמוסרית של העם היהודי כולו; ללא מעורבותו תיהפך

24. שם.

25. שם.

26. הרצאה של עמנואל ניומן בוועידה השישים ושתיים של ההסתדרות הציונית האמריקנית, 12.9.1959, A123/528.

27. שם.

28. תדפיס הרצאתו של ניומן 'ציונות אינטגרלית', 2.5.1958, אצ"מ A123/531.

מדינת ישראל לרפובליקת בננות חסרת ייחוד. ניומן הדגיש שמדינת ישראל איננה שייכת רק ליהודים היושבים בה, אלא היא עניינו של העם היהודי כולו, שאם לא כך הוא וחבריו בארה"ב לא היו נלחמים למענה בארה"ב ובמוסדות האו"ם.

דבריו של ניומן נאמרו במסגרת פעילותו בהסתדרות הציונית האמריקנית. ואכן הוא הבהיר שלמונח 'עם יהודי' יש משמעות מיוחדת לקהילה היהודית בארה"ב בכלל ולציוני אמריקה בפרט. זו היא הקהילה הגדולה ביותר בעולם, לפעילותה משמעות החורגת מגבולותיה הגאוגרפיים של ארה"ב והשפעתה ארוכת טווח. ציוני ארה"ב היו מעורבים מאז ומעולם בתהליכי הבנייה של הבית הלאומי ואין הם מוכנים להיות מוגדרים רק כעוזרים לבניית מדינת ישראל, אלא כבונים המקנים את הרוח האמריקנית ואת המסורת הציונית והיהודית של ציוני ארה"ב למדינה החדשה, אך כאזרחי ארה"ב נמנעים תוך כדי כך מלפגוע בנאמנותם המוחלטת לאומה האמריקנית.²⁹

הסיפא בדבריו של ניומן מלמד על בעיה עקרונית: כיצד ניתן לגשר בין היותם של ציוני ארה"ב אזרחים אמריקנים ובין רצונם להשפיע על המתרחש במדינה ריבונית אחרת. כיצד יפעלו כדי להשפיע על מערך קבלת ההחלטות במדינת ישראל בד בבד עם היותם אזרחי ארה"ב, ומה יעשו ציוני ארה"ב כדי להתגבר על הסתירה הבסיסית בין הכרתם בעצמאותה של מדינת ישראל, לבין רצונם לקחת חלק בבנייה ובמעריך קבלת ההחלטות הפוליטיות, הכלכליות והחברתיות בה.³⁰

פעילותם של ציוני ארה"ב בעשור הראשון למדינת ישראל

תרבות, בריאות וספורט

ההכרה בצורך במעורבות בנעשה במדינת ישראל והניסיון לעצב את החברה הישראלית בהתאם להשקפת העולם הציונית האמריקנית באו לידי ביטוי מעשי בפעילויותיה של ההסתדרות הציונית-אמריקנית במדינת ישראל בשנות החמישים. לדעת ראשי ההסתדרות הציונית בארה"ב ציון-דרך במעורבותם בחברה הישראלית היה הקמת הבניין המפואר של

29. שם.

30. דיון זה קשור לסוגיה רחבה יותר: תפיסת המדינה היהודית בעיני יהודי ארה"ב בכלל ובעיני הציונים בפרט. ראו: אלון גל (עורך), ישראל הנכספת: האידיאלים והדימויים של יהודי צפון-אמריקה, קריית שדה-בוקר 1999; יוסף גורני, 'בסבך לבטי הנורמליזאציה (המחשבה הציבורית היהודית בארה"ב בשנים 1942-1950 בשאלת מעמדם ההיסטורי של היהודים בעקבות השואה והקמת מדינת ישראל)', ציון, נ (תשמ"ה), עמ' 433-456; נתן רוטנשטרייך, עיונים בציונות בזמן הזה, ירושלים תשל"ח, עמ' 11-30. ראו גם: Naomi W. Cohen, *American Jews and the Zionist Idea*, Kentucky 1989; Hasia Diner, 'Zion and America: The Formative Visions of Abba Hillel Silver', *Journal of Israeli History*, 17, 1 (1996), pp. 45-70

'בית ציוני אמריקה' בתל-אביב. עלות הקמתו של הבניין היתה גבוהה במיוחד בגלל מחיר הקרקע וגודלו של הבניין. אך ראשי הממסד הציוני בארה"ב סברו שזוהי הוצאה הכרחית המבטאת בדרך מכובדת את עוצמתם של ציוני ארה"ב, הארגון הציוני הגדול והחשוב ביותר בעולם, ואת נכונותם לפעול בזירה הישראלית.³¹

חנוכתו של 'בית ציוני אמריקה' ב-13 במאי 1952 זכתה לסיקור תקשורתי נרחב. הבניין כונה 'השגרירות של יהדות אמריקה בישראל', הודגשה עלותו הגבוהה, יותר ממיליון דולר, וצוינו מותרות נדירים כגון מיזוג אוויר, רצפות עץ ומטבח משוכלל. בין השאר נכתב: 'אם ישראלי ירצה להרגיש עצמו כמו באמריקה יוכל להיכנס לבנין הפאר שהוקם מול הקריה'.³² בטקס הפתיחה השתתפו ראשי המדינה, ובכללם בן-גוריון.³³

'בית ציוני אמריקה' בתל-אביב היה חלק מפעילות ענפה של ציוני ארה"ב במדינת ישראל שנעשתה במסגרת ארגונים ומוסדות חברתיים שהקימו ושאותם הפעילו המקורבים להם במדינת ישראל. הם ביקשו ליצור חלופה ארגונית לדומיננטיות של מפא"י ולשיטות הפעולה הפוליטיות, הכלכליות והחברתיות, שהם התנגדו להן. לדעתם, דוגמה מובהקת לפעילות כזאת היתה קופת חולים של הציונים הכלליים בישראל, שהוקמה כחלופה למערכת ההסתדרותית. קופת החולים הזאת הוצגה כאחד המפעלים החשובים של הציונות האמריקנית, שמימנה את מרפאות הקופה והעבירה להן אספקה רפואית שוטפת, שלא היתה יכולה להימצא בישראל בדרך אחרת. לטענת ראשי הציונות האמריקנית, קופת חולים זו היתה הארגון הרפואי היחיד בישראל שסיפק שירותי רפואה שלא על בסיס מעמד חברתי או קשרים פוליטיים.³⁴ קופת החולים של הציונים הכלליים פעלה בעיקר במרכזים עירוניים ושולבה בסופו של דבר בקופת חולים מאוחדת.

ניסיון נוסף ליצור נורמות התנהגות ופעילות שונות היה מעורבותם האינטנסיבית של ציוני ארה"ב בארגון הספורט 'מכבי'. ראשי הממסד הציוני בארה"ב סברו שהנוער הישראלי עוסק בפוליטיקה באופן מוגזם ובגיל מוקדם מהרצוי, בין השאר בגלל היעדר מתקני ספורט ובילויים חלופיים. בדברי ההסבר שצורפו לדרישה התקציבית למימון ארגון 'מכבי' בישראל נכתב שגדולתה של ארה"ב נבעה מהעיסוק האינטנסיבי של הנוער במשחקי כדור ואתלטיקה, שנמנעו מהנוער הישראלי. מרכזי הספורט של 'מכבי' היו אמורים לאפשר התפתחות פיזית

31. דין וחשבון של לואיס פלק, יושב ראש הוועדה לגיוס כספים של ההסתדרות הציונית בארה"ב, לאחר ביקורו בישראל, 23.9.1951, ארכיון אבא הלל סילבר 1/1921.

32. ראו: משה מייזלס, 'אמריקה באה לישראל', מעריב, 3.5.1952.

33. הארץ, 12.5.1952, 15.5.1952.

34. דוח פלק (לעיל הערה 31). על קופה זו, על התקפותיהם של הציונים הכלליים בישראל על קופת חולים ההסתדרותית ועל החשש מפגיעה במעמדם עם גיבוש תוכנית החקיקה לביטוח סוציאלי ראו: שפרה שורץ, קופת חולים, הסתדרות, ממשלה, 1947-1960, קריית שדה-בוקר 2000. יש לציין שגם ארגון 'הדסה' הפעיל קופת חולים משלו. ראו: שפרה שורץ, קופת-חולים הכללית: עיצובה והתפתחותה כגורם המרכזי בשירותי הבריאות בארץ-ישראל, 1911-1937, קריית שדה-בוקר 1997, עמ' 168-174.

ומנטלית תקינה של הנוער הישראלי ולתרום לצמיחת בני הנוער כאזרחים ישראלים מועילים על-פי הרוח האמריקנית.³⁵

עיצוב מערכת החינוך

סוגיה נוספת שהעסיקה את ראשי הממסד הציוני בארה"ב היתה עיצובה של מערכת החינוך במדינת ישראל לפי אמות מידה אמריקניות. ההסתדרות הציונית האמריקנית ביקשה להקים כפרי נוער שהיו אמורים להקנות ללומדים ידע מקצועי והרגלי עבודה בתחומי החקלאות והתעשייה, ולקיים מערכת חלקית של ייצור ואספקה עצמיים. כפרי הנוער הללו לא היו אמורים להיות חלק ממערכת החינוך החקלאי הרגיל של מדינת ישראל, אלא נועדו לחנך לחיי יצירה והגשמה עצמית, לפתח את כשרונו ויוזמתו של כל תלמיד בנפרד, ולהבליט את האידאולוגיה של הציונים-הכלליים ואת אורח החיים המועדף בעיניהם המקדיש תשומת לב רבה לפרט, כפי שבא לידי ביטוי בקווי היסוד שהוצגו בטקס אבן הפינה לכפר סילבר שהקימו הציונים-הכלליים סמוך לאשקלון.³⁶

הפעילות החינוכית המעשית בארץ-ישראל קשורה לדיון עקרוני בסוגיה החינוכית בקרב ציוני ארה"ב ולרצונם לראות בהקמתה של מערכת חינוך חילונית אחידה, על-פי הדגם של מערכת החינוך הציבורית בארה"ב.³⁷

כציוני ורב רפורמי היה סילבר מוטרד במיוחד מן הדרישה להעניק חינוך דתי אורתודוקסי לילדי העולים שהגיעו ארצה בשנות החמישים.³⁸ הוא היה ער לכך שחלק ממשפחות העולים

35. נוסף על המעורבות שכבר הוזכרה בגוף המאמר, כגון הקמת בית ציוני אמריקה, הקמת קופת חולים של הציונים-הכלליים, תמיכה באגודת הספורט 'מכבי', ניתן לציין: אספקת מכונות לייצור קרח, מימון פעולותיהם של הוועד הארצי למען החייל, של ארגון נשות הציונים-הכלליים בישראל, שפעל במעברות, ושל המועדון האווירי הישראלי. ראו: דוח פלק (לעיל הערה 31).

36. ראו: שושנה פרסיץ לאבא הלל סילבר, לרגל הנחת אבן הפינה לכפר סילבר, 8.5.1951, ארכיון אבא הלל סילבר 3/250. פרסיץ היתה חברת כנסת בכנסת הראשונה עד השלישית ומהבולטות בעסקני החינוך והתרבות ביישוב ובמדינה, בין השאר היתה יושבת ראש ועדת החינוך של הכנסת ומנהלת מחלקת החינוך של עיריית תל-אביב.

37. את פעילותם של ציוני ארה"ב בנושא החינוך יש להבין לאור הוויכוח בעניין החינוך הדתי במחנות העולים ובמעברות. התפטרות הממשלה השנייה בפברואר 1951, הבחירות לכנסת השנייה ביולי 1951 והקמת הממשלה באוקטובר 1951 יצרו תנאים לביטול שיטת הזרמים. בקווי היסוד של תוכנית הממשלה הרביעית, שאושרו בכנסת ב-23 בדצמבר 1952, נקבע כי ועדה ממשלתית תכין תוכנית של חינוך ממלכתי בכל בתי-הספר היסודיים, והיא תבוצע לא יאוחר מתחילת שנת הלימודים תשי"ד. בנושא זה ראו: שלומית לוין, 'המעבר מזרמים לחינוך ממלכתי (1948-1955)', המאבק הפוליטי, הוויכוח החינוכי והפרלמנטרי והמעבר המוסדי', עבודת גמר, אוניברסיטת חיפה 1996. על סוגיית קביעת התכנים החינוכיים של מערכת החינוך הממלכתי ראו למשל: צבי אדר, 'ביקורת תוכנית הלימודית הממלכתית', מגמות, ז (1956), עמ' 41-77. מחקר מקיף בסוגיה זו ראו: צבי צמרת, עלי גשר צר: החינוך בישראל בשנות המדינה הראשונות, קריית שדה-בוקר 1997, ושם גם דיון נרחב בתהליכים הפוליטיים והחינוכיים בראשית שנות החמישים, עמ' 161-189.

38. הרצאה של אבא הלל סילבר, 'מדינת ישראל ובעיותיה', 5.11.1950, ארכיון אבא הלל סילבר 4/828.

ניהלו אורח חיים אורתודוקסי ולכן יש בסיס לדרישה להעניק לילדיהם חינוך ברוח זו, אך בכל זאת התנגד לכך וסבר שהבעיה עשויה להיפתר על-ידי כינונה של מערכת חינוך ממלכתית אחידה, בדומה לקיים בארה"ב.³⁹ למרות דרישה זו, סילבר היה מודע לרגישות הציבורית לסוגיה הדתית בישראל ועל אף השקפת עולמו הרפורמית ניסה למתן את המתח בין הזרמים הדתיים ופעל למניעת הקמתם של מוסדות דת רפורמיים, כגון בית-כנסת ובית-מדרש בירושלים.⁴⁰ כמו כן דרש לבטל את הזרמים ההיסטוריים במערכת החינוך היישובית וליצור אחדות חינוכית החיונית, לדעתו, לבנייתה של המדינה.⁴¹

את הפילוג הפוליטי והחברתי, שבא לידי ביטוי במערכת החינוך, הוא הגדיר אחת הסכנות הגדולות ביותר לקיומה של מדינת ישראל, ולכן הציע שישראל תשתמש בניסיון האמריקני. הוא ציין שארה"ב, בהיותה ארץ הגירה, היתה חייבת ליצור מכנה משותף לנכנסים בגבולותיה בתהליך של כור היתוך.⁴² היא פתרה את הבעיה ביצירת מערכת חינוך ציבורית אחידה; כל הילדים מבקרים באותם בתי-ספר ולומדים לפי תוכנית לימודים אחת. מערכת כזאת חייבת לקום גם במדינת ישראל, ומכיוון שנדרש זמן רב להקמתה, אסור להתעכב בביצועה, שכן מערכת החינוך המגזרית והמפלגתית בישראל יוצרת חברי מפלגה נאמנים אך לא אזרחים טובים, וקיימת סכנה של יצירת חברה שבטית המורכבת מיהודים בעלי השקפות עולם הנבדלות לחלוטין זו מזו, והנטייה לפלגנות בקרב הציבור היהודי רק תגביר סכנה זו. הבעיה של האחדת מערכת החינוך איננה בעיה טכנית בלבד, אלא גם תוכנית ורוחנית. הוא ציין שהמאבק למען מדינה יהודית ריבונית סיפק תוכן רעיוני ומוסרי למערכת החינוך הציונית בארץ-ישראל. הגשמת היעד הזה של הקמת המדינה יצרה חלל אידאולוגי העלול להשפיע באופן הרסני על עיצוב דמותו של הנוער הישראלי. סילבר הזהיר את ראשי מערכת החינוך ואת מנהיגי המדינה שהרעיון הלאומי והרצון להקים מדינה יהודית הם חלק חשוב במסורת ובתרבות היהודית, אבל הם רק חלק ממהות קיומו של העם היהודי בארה"ב ובמדינת ישראל.⁴³

משק חופשי ויוזמה פרטית

סוגיה נוספת שהטרידה מאוד את ציוני ארה"ב היתה דפוסי התפתחותה הכלכלית של מדינת ישראל. הנושא הכלכלי שימש ציר מרכזי במערכת היחסים בין ציוני ארה"ב ובין היישוב

39. אפשר לשער שבמידה מסוימת השתמש סילבר בנסיונו האישי. הוא הגיע לארה"ב מליטא בגיל 11, ועל אף הרקע האורתודוקסי של משפחתו פנה ללמוד בבית-ספר תיכון ציבורי אמריקני. ראו: שגב (לעיל הערה 2), עמ' 15.

40. על התנגדותו של סילבר להקמת מוסדות דת רפורמיים בירושלים ראו מכתבו של הרב הראשי יצחק ניסים לסילבר, 30.5.1956, ארכיון אבא הלל סילבר 3/270.

41. הרצאה של אבא הלל סילבר, 'מדינת ישראל ובעיותיה', 5.11.1950, ארכיון אבא הלל סילבר 4/828.

42. הרצאה של אבא הלל סילבר, 'ביקור חוזר בישראל', 20.5.1951, ארכיון אבא הלל סילבר 4/850.

43. שם.

היהודי ולאחר מכן מדינת ישראל בגלל חשיבותם המכרעת של הכספים שנאספו בארה"ב. הסוגיה הכלכלית היתה משמעותית במיוחד בגלל הדומיננטיות של מפא"י בעשור הראשון של המדינה, מה שהצטייר בעיני הציונות האמריקנית כשליטה של מקורבי המפלגה והמערכת ההסתדרותית בזירה הכלכלית, אשר יצרו נורמות ציבוריות ודפוסי פעולה שהיו מנוגדים להשקפתם של ציוני אמריקה, כמו היחס ליוזמה חופשית, או ניהול כלכלה מכוונת והיעדרה של כלכלת שוק חופשי.⁴⁴ ציוני ארה"ב לא שקלו להפסיק את הסיוע הכלכלי שלהם לישראל בגלל מדיניות ממשלתה, אלא פעלו להגברת איסוף התרומות בארה"ב, בין השאר בהציגם את המדינה כארץ קולטת פליטים. אבל בד בבד ביקשו להשפיע על התפתחותה של המערכת הכלכלית במדינה לפי השקפת עולמם.⁴⁵

בנאום שנשא ב־18 במאי 1950, בוועידת ציוני מחוז מנהטן לאחר ביקור בישראל, אמר ניומן שההתפתחות הכלכלית המרשימה של המדינה הצעירה עלולה להיפגע ואף להיעצר כליל בגלל מדיניותה של הממשלה. לדבריו, הקהילייה העסקית בישראל שרויה בחרדה ובחוסר ביטחון בגלל החשש ממדיניותה העתידית של הממשלה. אי־שביעות־הרצון של המגזר העסקי בישראל עלולה להשפיע לרעה על נכונותם של משקיעים זרים להשקיע ומלמדת על קיומה של בעיה מבנית במערכת הכלכלית והציבורית בישראל. לדעתו, הבעיה נעוצה במדיניותה החברתית והכלכלית של הממשלה. הוא ציין שאנשי עסקים המגיעים לישראל מביעים לעתים קרובות את התפעלותם ממדיניותה החברתית המתקדמת של הממשלה, אבל אינם משקיעים בישראל גם לא דולר אחד. כלומר, קל להביא להתפעלות מילולית, אבל אין בכך כל תועלת ללא השקעה כספית. מצב זה מחייב בחינה מחודשת של המדיניות החברתית הסוציאליסטית של ממשלת ישראל ושיתוף־פעולה אמיתי בין תנועת העבודה הדומיננטית לבין המגזר העסקי הקטן, אבל החשוב כל־כך, בישראל.⁴⁶

הצעות לערוך שינויים בכלכלת ישראל, ברוח האמריקנית, ודרישה לעידוד היוזמה הפרטית נשמעו לא רק מחוגי האופוזיציה למפא"י, כמו סילבר, אלא גם משותפו הנאמן של בן־גוריון בזירה האמריקנית רוברט סולד, שמילא שנים רבות תפקידים כלכליים מרכזיים בהסתדרות הציונית האמריקנית.⁴⁷ בהרצאה שנשא ב־1954, בתוקף תפקידו כיושב־ראש הנהלת האגודה הכלכלית הישראלית, אמר סולד שהבטחת קיומה של המדינה לטווח ארוך מחייבת יציבות כלכלית ובסיס כלכלי איתן. אך המצב הכלכלי הנוכחי, שבו כלכלת ישראל מבוססת על הזרמת הון מיהדות ארה"ב ומממשלת ארה"ב ועל קבלת כספי השילומים מגרמניה,

44. דעות ברוח זו הושמעו בחוגי הציונות־הכללית גם מחוץ לגבולות ארה"ב. במכתב ששלח פעיל ציוני ממקסיקו אל סילבר ב־9 בספטמבר 1950 הובעה תקווה שממשלת ישראל תכיר במדיניותה המוטעית ותפעל לקיים מערכת כלכלית ליברלית המאפשרת למשקיע פרטי להשקיע בישראל, על בסיס זכויות שוות, בלי העדפה של קבוצות מסוימות המקורבות לממשלה. ראו: ארכיון אבא הלל סילבר 3/247.

45. הרצאה של אבא הלל סילבר בקליבלנד, 15.1.1951, ארכיון אבא הלל סילבר 5/817.

46. ראו: אצ"מ A123/527.

47. על הקשר ההדוק בין רוברט סולד לבן־גוריון ראו למשל: ניומן לסולד, 17.9.1943, אצ"מ A123/91.

ונוסף על כך העלייה המתמדת בשכר והגדלת התחייבויות המדינה לטווח הקצר מלמדים שמדינת ישראל עדיין לא יצרה בסיס כזה. הדרך לשינוי המצב הזה, שאינו יכול להימשך זמן רב, היא הגדלת משקלו של ההון הפרטי במערכת הכלכלית בישראל, הקטנת מעורבותה של הממשלה במשק ויצירת מערך 'נורמלי', שבו כוחות השוק החופשי יכולים לפעול. לדברי סולד, ממשלת ישראל ערה לעובדה זו וחוקקה חוק לעידוד השקעות הון פרטי, אך לא די בחוק בלבד. הממסד הפוליטי בישראל חייב להאמין עד תום בדרך הכלכלה החופשית ולפעול למען ההון הפרטי, דבר שלא התבצע. סולד הסביר שההון הפרטי חייב לתפוס את מקומו הראוי ולהביא לידי ביטוי את האנרגיות ואת כוח ההמצאה שבידי אנשי ההון הפרטי. דרך החיים האמריקנית מגלמת עבודה יצרנית, אמינות והישגים אישיים, והם שיצרו ובנו את גדולתה של ארה"ב. על ציוני ארה"ב מוטלת משימה חינוכית ראשונה במעלה – להציג את יתרונותיה של הרוח האמריקנית לפני אזרחי ישראל ולפעול למען העברת הדפוסים הכלכליים האמריקניים לזירה הישראלית, באמצעות ההון הפרטי של ציוני ארה"ב.⁴⁸

* * *

בראשית שנות החמישים הצהירו ראשי הממסד הציוני בארה"ב שפעולותיהם בזירה הישראלית אינן פוליטיות אלא מתבצעות מנקודת מבט חברית ותומכת בלבד, בגלל הרצון לעזור לשפר את רמת החיים של אזרחי ישראל. בנאומו ב-18 במאי 1950 טען ניומן שאין הוא רוצה להתערב בוויכוח המתנהל בין הזרמים והמפלגות השונות בישראל בנושאים כלכליים.⁴⁹ כך גם נכתב בדוח פלק מספטמבר 1951.⁵⁰ אך הצהרות אלה עומדות בסתירה לפעולתם המעשית בארץ. ההסתדרות הציונית האמריקנית הפעילה בישראל קשת רחבה של ארגונים ומוסדות חברתיים שמטרתם לא היתה רק להעלות את רמת החיים של אזרחי ישראל ולדאוג לרווחתם אלא גם להשפיע באמצעותם על דפוסי החיים ועל התגבשותה של החברה בישראל בדרך שהיא ראתה כנכונה.⁵¹

הפעילות באמצעות ארגונים חברתיים היתה חלק מפעילות נרחבת של ציוני ארה"ב במערכת הפוליטית והציבורית הישראלית. בתחום הכלכלי פעלו סילבר, ניומן ושותפיהם כדי לנסות ולהשפיע באופן מעשי על המערכת הכלכלית במדינת ישראל, אבל בדרך שונה מדרכי פעולתם בתחום החברתי והציבורי. בנושא הכלכלי פעלו ציוני ארה"ב בעזרתה של השותפה הפוליטית שלהם בזירה הישראלית – מפלגת הציונים הכלליים, שהנושא הכלכלי היה אחד מיסודות מצעה הפוליטי. הדרישות הכלכליות של הציונים הכלליים, כמו צמצום מעורבות הממשלה במשק, הקטנת נטל המסים וערעור מעמד ההסתדרות הכללית, תואמו עם ניומן ועם סילבר וסוגיות כלכליות שהועלו במסגרת המגעים הקואליציוניים בין הציונים הכלליים למפא"י הועברו לעיונם ולאישורם של השותפים האמריקנים, שהקפידו להדגיש

48. ראו: ארכיון אבא הלל סילבר 3/193.

49. אצ"מ A123/527.

50. דוח פלק (לעיל הערה 31).

51. ראו לעיל הערה 35.

את החשיבות הרבה שהם רואים בהם.⁵² בפרק הבא נראה שהפעילות המשותפת בתחום הכלכלי היתה קצה הקרחון של שותפות פוליטית עמוקה ואינטנסיבית בין ההסתדרות הציונית האמריקנית לציונים-הכלליים בישראל בשנות החמישים.

השותפות הפוליטית עם הציונים-הכלליים

בישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות הציונית האמריקנית (Zionist Organization of America, ZOA), שהתקיימה ב-24 באוקטובר 1950, התקבלה החלטה שמשתתפי הישיבה הגדירוה עקרונית ורבת-חשיבות. הוחלט לקיים שיתוף-פעולה אינטנסיבי גלוי בין ההסתדרות הציונית האמריקנית להסתדרות הציונים-הכלליים בישראל ולהביע תמיכה נחרצת במפלגה זו. לדעת חברי הוועד הפועל, רק מפלגת מרכז חזקה ובעלת השפעה יכולה לשמש גורם פוליטי יציב בין קבוצות ומעמדות הדוגלים באידאולוגיות נוגדות, ורק עקרונותיה של מפלגת הציונים-הכלליים יכולים לחלץ את מדינת ישראל ואת התנועה הציונית מן המצב הקשה שהן נתונות בו ולהצמידן קדימה.⁵³

מועד קבלת ההחלטה לא היה מקרי. מנסחיה טענו שהיא התקבלה כחלק מן ההכנות לקונגרס הציוני הכ"ג ובגלל המשבר הממשלתי במדינת ישראל, אבל אפשר לשער שההחלטה התקבלה גם כחלק מן ההיערכות לבחירות לרשויות המקומיות בישראל, שעמדו להתקיים בנובמבר 1950.⁵⁴ נימוקים אלה מלמדים על משמעותה הפוליטית של ההחלטה ועל רצונם של ציוני ארה"ב לקחת חלק פעיל בפעילות הפוליטית במדינת ישראל ובעולם הציוני. היבטים אלה באו לידי ביטוי ברור בדברי הפרשנות להחלטה שהובאו בהבקר, עיתונה של מפלגת הציונים-הכלליים בישראל, ב-10 בנובמבר 1950:

החלטה עקרונית המבטאת מפנה רב חשיבות בקו המדיניות של הציונות האמריקנית נתקבלה בישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות הציונית באמריקה. א. החלטה זו מסמנת

52. ראו: תרגום לאנגלית של דרישות מפלגת הציונים-הכלליים במשאומתן הקואליציוני ב-7 בפברואר 1950, אצ"מ A123/138; דין-וחשבון שנמסר לעמנואל ניומן על המשאומתן הקואליציוני עם ראש הממשלה דוד בן-גוריון, 15.5.1950, שם. על חשיבות ההישגים בתחום הכלכלי בעקבות הצטרפותם של הציונים-הכלליים לקואליציה בדצמבר 1952 ראו: הרצאה של עמנואל ניומן, יוני 1953 (ללא תאריך מדויק), אצ"מ A123/531.

53. החלטת הוועד הפועל של ההסתדרות הציונית האמריקנית שהגיש אבא הלל סילבר, 24.10.1950, ארכיון אבא הלל סילבר 1/813.

54. על מעורבותם של סילבר וניומן במערכת הבחירות לרשויות המקומיות והחשיבות שראו בכך הציונים-הכלליים בישראל ראו: פרץ ברנשטיין לאבא הלל סילבר, 6.11.1950, אצ"מ A123/637. הציונים-הכלליים בישראל העריכו, וכך דיווחו לארה"ב, שיתקיימו בחירות כלליות בקרוב. המכתב הגיע ימים אחדים לפני פרסום הודעת התמיכה בציונים-הכלליים, וייתכן שהיה אחד הגורמים לפרסומה. ראו: פרץ ברנשטיין לעמנואל ניומן, 18.10.1950, אצ"מ A123/367. הבחירות הכלליות הוקדמו בשל המשבר בשאלת החינוך, אבל נערכו בסופו של דבר רק ביולי 1951.

את שובו של ד"ר אבא הלל סילבר למנהיגות אקטיבית בתנועה הציונית באמריקה ובעולם. ב. החלטה זו מתווה קו פעולה לארגון הציונות הכללית בעולם על מנת להפכה לגורם רב השפעה בעיצוב דמותה של התנועה הציונית בכלל ומדינת ישראל בפרט. ג. החלטה זו קובעת בצורה ברורה את הזדהותם המוחלטת של ציוני אמריקה עם הסתדרות הציונים הכלליים – מפלגת המרכז בישראל.

למעשה, החלטתם של ציוני ארה"ב לא היתה 'מפנה רב חשיבות', כדברי הפרשנות בהבקר, אלא מתן גושפנקה חוקית וגלויה למצב הקיים. היא היתה כקצהו הגלוי של קרחון, מלמדת על שיתוף הפעולה ההדוק בין ציוני ארה"ב לציונות הכללית בישראל ומשרטטת את נקודות הציון העיקריות במערכת הקשרים בין שני הגופים.

חברי הוועד הפועל של ההסתדרות הציונית האמריקנית היו כמובן מודעים לעובדה שבמדינת ישראל פועלת מפלגה נוספת, המגדירה עצמה מפלגת מרכז, היינו המפלגה הפרוגרסיבית.⁵⁵ בהחלטתם מ-10 באוקטובר 1950 צוין בהקשר זה: 'הצטערנו תמיד על הבקיעים בשורות הציונים הכלליים בישראל, שנגרמו ע"י יצירת המפלגה הפרוגרסיבית – פילוג המתפשט לארצות אחרות ומזיק לרעיון, ואין כל הצדקה מנקודת ראות המצעים הרשמיים של שני הפלגים אשר אין ביניהם הבדלים בולטים, ואנו נמשיך בלחצנו ובדרישתנו לאיחודן השלם'. לדעת ציוני ארה"ב ושותפיהם בישראל שימשה המפלגה הפרוגרסיבית מכשיר בידי בן-גוריון ומפא"י שנועד לפגוע במעמדם בזירה האמריקנית ובמדינת ישראל.⁵⁶ דעה ברוח זו הציג סילבר באחת הטיוטות לאוטוביוגרפיה שלו, שלא פורסמה. הוא מגדיר את עצמו המנהיג הלא-רשמי של הציונות הכללית בארה"ב, וטוען שהפילוג בציונות הכללית ב-1948 היה חלק מן המאבק בינו לבין בן-גוריון, שחשש כי הציונים הכלליים בישראל יתרגמו את תרומתו המכרעת של סילבר להקמת המדינה לכוח פוליטי בבחירות לאספה המכוננת שיתקיימו בינואר 1949, ומגדיר את ההבדלים בין הפרוגרסיבים לציונים הכלליים 'מיקרוסקופיים'. לדעתו, תהליכי האחדות נכשלו בשנת 1948 בגלל הקרבה בין הפרוגרסיבים

55. בשנת 1948 התאחדו פלג של הציונים הכלליים, כולל חברי העובד הציוני בהנהגת משה קול וצבי הרמן, ו'עלייה חדשה' והקימו גוף נפרד בשם המפלגה הפרוגרסיבית. ראו: חיים זאב פלטיאל, 'המפלגה הפרוגרסיבית, לתולדות מפלגה קטנה בישראל', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1963; רות בונדי, פליקס: פנחס רוזן וזמנו, תל-אביב 1990, עמ' 430-433. על תולדות מפלגת הציונים הכלליים והחוגים האזרחיים ראו: שמואל דותן, 'המערכת הפוליטית הפנימית ביישוב, 1939-1948', בתוך: משה ליסק (עורך ראשי), תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה, ב, ירושלים תשנ"ה, עמ' 484-497; יוסי ביילין, 'מפלגות בעולם היהודי והציוני עד קום המדינה', כיוונים, 25 (1984), עמ' 103-123; ש"ז אברמוב, על מפלגה שנעלמה ועל ליברליזם, תל-אביב 1995, עמ' 15-64.

56. בספר זכרונותיו הדגיש ניומן את הקשר בין המפלגה הפרוגרסיבית בישראל לזו שבהסתדרות הציונית האמריקנית ואת פעילותם נגד סילבר. ניומן, בזירת המאבק הציוני, עמ' 301-302. על הקשר ההדוק בין המפלגה הפרוגרסיבית למפא"י ועל השתתפותה ברוב הקואליציות בראשות מפא"י ראו: פלטיאל (לעיל הערה 55), עמ' ט-יב.

למפא"י, והראיה היא הצטרפותם של הפרוגרסיבים לקואליציה בשנת 1949, בניגוד לציונות-הכללית שלא הצטרפה וכונתה בתעמולה של מפא"י מפלגה ראקציונרית.⁵⁷ הדברים שכתב סילבר באוטוביוגרפיה שלו לא נאמרו בחלל ריק אלא מצטרפים לקשת רחבה של עדויות המלמדות שראשי הציונים-הכלליים בישראל ראו במפלגתם גוף פוליטי המשותף להם ולציונות האמריקנית בראשות סילבר.⁵⁸

מעורבותם האינטנסיבית של סילבר ושל ניומן בתהליכי האיחוד והפירוק במפלגות הציונות-הכללית, שהיו חלק מן המאבק בין סילבר לבן-גוריון, מתבררת גם מדבריהם של ראשי הציונים-הכלליים בישראל, כמו יוסף סרלין, שותפם הפוליטי של סילבר ושל ניומן בישראל. סרלין, שהיה שנים רבות חבר כנסת מטעם הציונים-הכלליים, סגן יושב-ראש הכנסת, ושר הבריאות בשנים 1952-1955, כתב בסוף שנות הארבעים שהמפלגות ביישוב נערכות לקראת האפשרות הראלית של הקמת מדינה יהודית, ובמסגרת זו חייבת לקום מפלגת מרכז חזקה.⁵⁹ הוא מציין את מעורבותם של סילבר ושל ניומן באיחוד בין הציונים-הכלליים א' וב', וטוען שללא עזרתם לא יהיה אפשר להוביל בהצלחה מהלך של איחוד כולל של כל החוגים האזרחיים. סרלין כותב שישראל רוקח, ממנהיגי האיחוד-האזרחי, נמצא בביקור בארה"ב וזו הזדמנות יוצאת-דופן לסכם אתו תוכנית פעולה פוליטית שתאפשר פעילות לקראת השתלטות על עמדות מפתח במדינה, לכשתקום.⁶⁰

דברים ברוח דומה כתב פרץ ברנשטיין, שהציג את פילוגה של הציונות-הכללית כמטרה מרכזית של מפא"י בכלל ושל בן-גוריון בפרט. הוא טען שהקמתה של המפלגה הפרוגרסיבית בישראל נעשתה ביוזמתו של בן-גוריון, שביקש למנוע את התעצמותו הפוליטית של סילבר בזירה הישראלית ולערער את בסיס כוחו בארה"ב. מהלכים אלה של בן-גוריון החלו במחצית השנייה של שנות הארבעים עם חיזוק מעמדו של סילבר בארה"ב.⁶¹ ברנשטיין כתב שתפקודם

57. אבא הלל סילבר, טיוטה לאוטוביוגרפיה, שלא פורסמה, ארכיון אבא הלל סילבר 7/3. דברים ברוח זו כתב סילבר גם בשנות החמישים. ראו: סילבר למאטו גולדשטיין, נשיא ההסתדרות הציונית בקנדה, 30.1.1952, ארכיון אבא הלל סילבר 1/814.

58. פרץ ברנשטיין לעמנואל ניומן, 7.11.1950, אצ"מ A123/367.

59. יוסף סרלין, עורך דין וחבר כנסת, יליד פולין, בצעירותו מזכירו של נחום סוקולוב. ניומן הגדיר את פעולתם המשותפת 'עבודת צוות' (בזירת המאבק הציוני, עמ' 325-326).

60. יוסף סרלין לעמנואל ניומן, 30.12.1947, אצ"מ A123/344. ממכתבים נוספים מתברר שניומן גילה מעורבות אינטנסיבית בגיבוש דרכם הפוליטית של הציונים-הכלליים בישראל. על הצטרפות רוקח ומפלגת 'עלייה חדשה' לגוש הפוליטי של הציונים-הכלליים ראו: ניומן לסרלין, אישי וסודי, 16.3.1948, אצ"מ A123/344. ישראל רוקח (1896-1959) – ראש עיריית תל-אביב, ממייסדי העיתון הבקר, ממנהיגיה הבולטים של הציונים-הכלליים, חבר הכנסת הראשונה, השנייה והשלישית, ושר הפנים בשנת 1955. רוקח נחשב למנהיג האיחוד-האזרחי, אחד הפלגים בציונים-הכלליים שחבריו היו אנשי התאחדות האיכרים, תעשיינים ובני המעמד הבינוני ביישוב. ראו: אברמוב, על מפלגה שנעלמה ועל ליברליזם, עמ' 29-30. על תהליכי הפירוק והאיחוד בקרב החוגים האזרחיים ובציונות-הכללית בתקופת המנדט ראו: דותן, 'המערכת הפוליטית הפנימית ביישוב היהודי' (לעיל הערה 55), עמ' 485-488.

61. ראו למשל מכתבו של פרץ ברנשטיין לניומן על פעולותיו של בן-גוריון לפני הקונגרס הכ"ב, 7.10.1946, אצ"מ A123/367. על המאבק בסוף שנות הארבעים ולאחר הקמת מדינת ישראל ראו: ניומן למנהיגים

של הציונים הכלליים כמפלגת אופוזיציה הביא לביצוע פעולות ריגול נגדם והדגיש את העובדה שמכתביהם של ראשי המפלגה נפתחים ונבדקים ולכן הוא מוסר את המידע במכתב שהוא שולח מהולנד לארה"ב בידי שליח, ללא חשש מצנזורה.⁶²

בשנות החמישים התנהלה התכתבות אינטנסיבית בין קבוצת סילבר לחברי מפלגת הציונים הכלליים בישראל. מן המכתבים עולה שהיה ביניהם תיאום פוליטי מוחלט בשנים אלה.⁶³ ראשי הציונים הכלליים בישראל דיווחו לסילבר ולניומן על מהלכיהם הפוליטיים, נועצו בהם, ניתחו את המצב הפוליטי והחליטו במשותף על צעדיהם, למשל, האם להצטרף לקואליציה עם מפא"י ומה הם תנאי ההצטרפות לממשלה. כך, למשל, פרץ ברנשטיין הציג לפני ניומן את ההתלבטויות בנוגע לאפשרויות ההצטרפות לממשלה והדגיש את ההבדל בין העדפתו האישית להיות שר לבין האינטרסים של המפלגה.⁶⁴ סילבר וניומן היו מודעים לקשיים המלווים משאומתן קואליציוני ותמכו בעמדות פוליטיות פרגמטיות שיאפשרו לציונים הכלליים להיכנס למערכת השלטונית וכך להשפיע בעוצמה רבה יותר על החברה הישראלית ועל הממסד הפוליטי. לדעתם, הציבור הישראלי מעוניין בקיומה של מפלגת מרכז חזקה ובן-גוריון ייאלץ להקים קואליציה בשיתוף הציונים הכלליים, למרות ההתקפות עליהם בזמן מערכת הבחירות.⁶⁵ במשאומתן הקואליציוני בשנת 1954 התקיימו מגעים בין סילבר והציונים הכלליים בישראל. אפשר ללמוד על מגעים אלה מדיווחו של חבר הכנסת

ציונים בארה"ב על הפעילות נגד סילבר, 12.4.1947, אצ"מ A123/320; סילבר לניומן, 23.1.1948, שם. פרוטוקול ישיבת הנהלת הסוכנות בירושלים, 19.8.1948, אצ"מ S-100.

62. פרץ ברנשטיין לעמנואל ניומן, 30.1.1948, אצ"מ A123/367. מכתבים נוספים ברוח זו ראו: פרץ ברנשטיין לעמנואל ניומן, 19.5.1949, שם; יוסף סרלין לעמנואל ניומן, 20.6.1949, אצ"מ A123/344. הנחתם של ראשי הציונות הכללית בישראל ובארה"ב שנערך אחריהם מעקב חשאי באה לידי ביטוי בשימוש במערכת של קודים חשאיים בתכתובות בין ארה"ב לישראל. רשימת הקודים והסבר לשימוש בהם ראו: עמנואל ניומן לאבא הלל סילבר, 21.3.1950, ארכיון אבא הלל סילבר 1/1208.

63. ראו: פרץ ברנשטיין לעמנואל ניומן, 19.5.1949, אצ"מ A123/367.

64. ראו מכתב פרץ ברנשטיין לעמנואל ניומן, 7.11.1950, אצ"מ A123/367. וכן ניומן לפרץ ברנשטיין, 23.10.1951, אצ"מ A123/367.

65. מסמכים בסוגיה זו ראו: עמנואל ניומן לפרץ ברנשטיין, 4.10.1951, אצ"מ A123/367; עמנואל ניומן לשמואל צויסברג, יושב-ראש ההסתדרות הציונית בקנדה, 12.3.1951, אצ"מ A123/228; סילבר ליוסף ספיר, 18.12.1952, ארכיון אבא הלל סילבר 3/256. יוסף ספיר (1902-1972) – פרדסן, מראשי האיחוד האזרחי, ראש עיריית פתח-תקווה, חבר כנסת מהכנסת הראשונה עד מותו. שר תחבורה בשנים 1952-1955 ושר בלי תיק בממשלת האחדות בשנת 1967. מיוזמי האיחוד עם חרות במסגרת גח"ל. הרצאה של עמנואל ניומן, יוני 1953 (ללא תאריך מדויק), אצ"מ A123/531. ראוי לציין שעל אף הצלחתם היחסית של הציונים הכלליים בבחירות הכלליות בשנת 1951 (שבהן קיבלו 20 מנדטים), הם לא הצטרפו לקואליציה (המפלגה הפרוגרסיבית הצטרפה). הם הצטרפו לקואליציה רק לאחר התפטרות הממשלה בדצמבר 1952. בסופו של דבר, חוץ מקואליציה זו, ובכללה ממשלת שרת הראשונה בשנת 1954, לא השתתפו הציונים הכלליים בהרכבים הקואליציוניים השונים בשנות החמישים. ראו: אברמוב, על מפלגה שנעלמה ועל ליברליזם, עמ' 31-39.

ג'ורג' פלש לסילבר על הישגיהם של הציונים-הכלליים במשאומתן עם ממשלת שרת.⁶⁶ הוא ציין שהציונים-הכלליים אמנם לא קיבלו את מלוא דרישותיהם בתחום הכלכלי, אך חשוב להצטרף לממשלת שרת כדי למנוע מהמערכת הפוליטית בישראל להגיע למסקנה שלא ניתן להקים ממשלה ללא בן-גוריון. לדבריו, העובדה שבן-גוריון נשאר בשדה-בוקר ואילו הציונים-הכלליים נמצאים בממשלה היא חשובה וקריטית הרבה יותר מעוד כמה הישגים כלכליים. פלש לא השלה את עצמו שהסתיימה פרשת שדה-בוקר, כלומר מעורבותו של בן-גוריון במערכת הפוליטית, והוא צפה 'הפתעות' נוספות.⁶⁷

השותפות בין ציוני ארה"ב לציונים-הכלליים בישראל בשנות החמישים באה לידי ביטוי לא רק במגעים חשאיים. הצלחותיהם הפוליטיות של הציונים-הכלליים בישראל זכו למקום נרחב בפרסומי ההסתדרות הציונית האמריקנית, ובייחוד הבחירות המוניציפליות הראשונות בשנת 1950. תוצאות הבחירות היו מפתיעות והצביעו על עלייה דרמטית בכוחם של הציונים-הכלליים וירידה משמעותית בכוחה של מפא"י.⁶⁸ התוצאות הוצגו בפירוט רב, ובדברי הפרשנות בדף מידע מיוחד במאמרים שהתפרסמו בעיתונות היהודית בארה"ב הודגש נצחון הציונים-הכלליים בתל-אביב והוגדר 'מזהיר'. הוסבר שם שבספירה ארצית של קולות הבוחרים היו הציונים-הכלליים למפלגה השנייה בגודלה, הביסו את הפרוגרסיבים והכו מכה קשה את מפא"י.⁶⁹ גם סילבר לא התעלם ממערכת הבחירות לרשויות המקומיות, ושלח מברק ברכה לפרץ ברנשטיין. הוא בירך את הציונים-הכלליים בארץ על נצחונם, טען שהניצחון הוא הוכחה לתבונתם הפוליטית של אזרחי ישראל וקרא לאיחוד של כל הכוחות הליברליים במדינת ישראל. לטענתו, ההצלחה בבחירות הראתה שהציונים-הכלליים הם כוח פוליטי מרכזי במדינת ישראל, והביע את תקוותו שישפיעו השפעה מכרעת על המערכות הכלכליות והפוליטיות במדינת ישראל.⁷⁰

בארה"ב ובארץ-ישראל רווחה הדעה כי ללא עזרתה הכספית של ההסתדרות הציונית

66. ג'ורג' פלש, יליד אוסטרית, חבר כנסת מטעם הציונים-הכלליים בכנסת השנייה. מזכיר כללי ויושב-ראש של 'מכבי'. בינואר 1954 פרש בן-גוריון מהממשלה, ומשה שרת שר החוץ הקים ממשלה ובה ארבעה שרים מהציונים-הכלליים. להוציא חקיקת חוק חינוך חובה, נוכחותם של הציונים-הכלליים בממשלה לא חוללה שינוי משמעותי במדיניותה הכללית. ב-29 ביוני 1955 נמנעו הציונים-הכלליים בהצבעת אי-אמון שהגישה תנועת החרות בעקבות פרשת קסטנר. משה שרת הקים ממשלה חדשה ללא הציונים-הכלליים. ראו: אברמוב, על מפלגה שנעלמה ועל ליברליזם, עמ' 33-35.

67. פלש לסילבר, 19.2.1954, ארכיון אבא הלל סילבר 3/362. ראו גם פלש לסילבר, 10.9.1954, שם.

68. ראו: יחיעם ויץ, 'המהפך שלא היה', פנים, 9 (1999), עמ' 91-97.

69. דף מידע של ההסתדרות הציונית האמריקנית בנוגע לבחירות המוניציפליות, נובמבר 1950 (ללא תאריך מדויק), ארכיון אבא הלל סילבר 1/800. על תוצאות הבחירות, ובייחוד הצלחתם של הציונים-הכלליים בתל-אביב, ראו: שנתון הממשלה תשי"ב, עמ' 453-456. הציונים-הכלליים קיבלו 24.5% מהקולות הכשרים ומפא"י 27.3%. סיכומים וטבלאות ראו: על המשמר, 28.11.1950. כמו כן, תדפיס מאמר של עמנואל ניומן ב-*New Palestine*, דצמבר 1950, אצ"מ A123/530.

70. מברק ברכה של אבא הלל סילבר לפרץ ברנשטיין, 16.11.1950, ארכיון אבא הלל סילבר 1/800. ראו גם: סילבר לשמואל פישמן, פעיל יהודי מניו-יורק, 11.12.1950, ארכיון אבא הלל סילבר 3/24.

בארה"ב ומעורבותם האישית של מנהיגי הציונות שם לא יצליחו הציונים הכלליים בישראל להיות יריב ראוי למפא"י ולבן-גוריון.⁷¹ הציונים הכלליים במדינת ישראל הציגו את מעורבותם של הציונים האמריקנים בזירה הישראלית כמהלך חיוני העשוי להעלות את מפלגות המרכז בישראל על דרך המלך ולספק את המנהיגות הכריזמטית החסרה להם במאבק עם בן-גוריון.⁷²

אבא הלל סילבר כחלופה פוליטית לבן-גוריון

הרצון למעורבות ציונית אמריקנית בזירה הישראלית בא לידי ביטוי מעשי בציפייה להשתלבותו של אבא הלל סילבר במערכת הפוליטית והציבורית במדינת ישראל. ידיעות על שובו של סילבר לפעילות פוליטית לא רק בזירה הציונית האמריקנית אלא גם במדינת ישראל הופיעו מדי פעם בעיתונות.⁷³

ד"ר הרצל רוזנבלום, עורך ידיעות אחרונות, כתב לסילבר בנושא זה וציין שהוא וחבריו הצטערו כאשר הודח סילבר מפעילות ציונית בישראל ובעולם. במכתבו ניתח רוזנבלום את מבנה המערכת הפוליטית במדינת ישראל וטען שסיכוייהם של הציונים הכלליים ליהפך לכוח פוליטי דומיננטי בציבוריות הישראלית אינם רבים. משנתם הכלכלית אמנם חיובית ויישומה עשוי לשמש חלופה מעשית למצב הכלכלי ההולך ומחמיר ומעיק מאוד על הציבור הרחב; אף-על-פי-כן, הוויכוח הכלכלי במדינת ישראל מתנהל בעיקרו של דבר בין מפא"י למפלגות שמשמאל לה, כמו מפ"ם ומק"י, ואילו הציונים הכלליים הם בגדר צופים פסיביים בנעשה. רוזנבלום טען שלא רק לציונים הכלליים אין מנהיג שהציבור עשוי לראות בו חלופה הולמת לראש הממשלה בן-גוריון, אלא גם במערכת הפוליטית כולה אין לו תחליף. הוא הדגיש שפרוגרמה פוליטית ללא אדם שיסמל אותה בעיני ההמונים נדונה לכישלון, ורק סילבר יכול לשנות את המצב. במכתבו קרא רוזנבלום לסילבר להשתקע בישראל ולקחת לידי את הנהגת הציונות הכללית. עובדה זו תוסיף רבבות קולות לציונים הכלליים. הוא הדגיש שהימנעותו של סילבר מלנקוט צעד כזה מעמידה בסימן שאלה את התועלת בכל הפעילות של הציונים הכלליים במדינת ישראל.⁷⁴

מכתבו של רוזנבלום לא היה יוצא-דופן אלא היה חלק ממהלך פוליטי רחב שנועד להעמיד את סילבר בראש הציונים הכלליים כחלופה אידאולוגית ופוליטית לבן-גוריון

71. עמנואל ניומן לאבא הלל סילבר, 12.3.1951, אצ"מ A123/206. על הדרישות הכספיות של הציונים הכלליים בישראל לארה"ב לפני הבחירות לרשויות המקומיות ראו: פרץ ברנשטיין לעמנואל ניומן, 22.8.1950, ארכיון אבא הלל סילבר 1/813.

72. יוסף סרלין לעמנואל ניומן, 29.10.1950, אצ"מ A123/344.

73. ראו: הארץ, 21 במרס 1950.

74. הרצל רוזנבלום לסילבר, 15.12.1951, ארכיון אבא הלל סילבר 2/252.

ולמפא"י.⁷⁵ הדברים באו לידי ביטוי בולט בסממנים הממלכתיים שניסו אנשי הציונות הכללית להקנות לביקורו של סילבר בישראל בשנת 1951, בהבלטת התגובות הנלהבות של הציבור ושל אמצעי התקשורת לביקור, ובקשת רחבה של מכתבים ומאמרים שהתפרסמו בעיתונות והציגו דעה דומה לזו של רוזנבלום. סילבר הוצג כמנהיג שרוב העולם הציוני תומך בו, וכמי שחזונו חיוני לעתידן של התנועה הציונית ושל מדינת ישראל, והן זקוקות להנהגתו.⁷⁶ הוא תואר כמנהיג הציוני הגדול ביותר בדורו וכהוגה דעות חשוב שמילא תפקיד מכריע במהלכים להקמתה של מדינת ישראל, ורק מפלגתיות צרה מנעה ממנו את ההכרה שהוא זכאי לה.⁷⁷ תגובת אזרחי מדינת ישראל לביקורו של סילבר בארץ תוארה כאוהדת ביותר. אף שיחסם של פקידי ממשלה בכירים היה מסויג, הסתערו המונים לקבל את פניו ורק פעילות נמרצת של שומרי ראשו אפשרה את המשך סיורו ברחובות תל-אביב.⁷⁸ גם בדיווחיהם של אמצעי התקשורת הודגשה קבלת הפנים יוצאת-הדופן שסילבר זכה לה בבואו לישראל. סופר על צפיפות ללא תקדים בנמל התעופה לוד, ותוארה שיירת מאות המכוניות שליוותה אותו בנסיעתו ברחובות תל-אביב במכונית פתוחה.⁷⁹

בסופו של דבר בחר סילבר, בדומה למנהיגים ציונים אמריקנים אחרים, שלא להשתקע בישראל ולא להתמודד כפוליטיקאי ישראלי, על אף האהדה הציבורית והתמיכה של דמויות מפתח במערכת הפוליטית במדינת ישראל ושליטתו בשפה העברית.⁸⁰ מסמכיו של סילבר והאוטוביוגרפיה שלו אינם מספקים תשובה ברורה מדוע בחר שלא להשתקע בישראל. אפשר לשער שהסיבות מורכבות, ובהן תפיסת עולמו כציוני ואמריקני, מעמדו כרב בקהילתו בקליבלנד ונימוקים משפחתיים.⁸¹

75. על המתח בין בן-גוריון לסילבר ניתן ללמוד, בין השאר, מסירובו של סילבר להיפגש עם בן-גוריון. לטענתו של סילבר ההזמנה לפגישה הגיעה מאוחר במכוון, כדי לפגוע בכבודו וכדי לצאת ידי חובה בלבד. סילבר לאבא אבן, שגריר ישראל בווינגטון, 29.8.1951, ארכיון אבא הלל סילבר 1/617.

76. שמואל פישמן, פעיל ציוני מניו-יורק, לסילבר, 1.11.1950, ארכיון אבא הלל סילבר 3/247.

77. פרופסור יוסף קלוזנר לוועד הציבורי לקבלת פני סילבר בישראל (ללא תאריך מדויק), ארכיון אבא הלל סילבר 3/250.

78. ישעיהו וינוגרד, מזכירו של סילבר בישראל, למנהל מחלקת הפרסום של ההסתדרות הציונית האמריקנית, 29.4.1951, ארכיון אבא הלל סילבר 3/250; 'תכנית עבודה לקבלת פני ד"ר סילבר', 25.4.1951, שם. על מעמדו של סילבר מעידה גם הענקת אזרחות כבוד של תל-אביב. ראו: ישראל רוקח, ראש עיריית תל-אביב, לסילבר, 7.5.1951, ארכיון אבא הלל סילבר 3/150.

79. מעריב, 24 ו-25 באפריל 1951.

80. סילבר הקפיד שגם בניו ירכשו את השליטה בשפה העברית. על התקדמותו של בנו רפאל סילבר בלימוד העברית ראו: יעקב רוטמן מבוסטון, המורה לעברית של רפאל סילבר, לסילבר, יוני 1952 (ללא תאריך מדויק), ארכיון אבא הלל סילבר 3/255. בהקשר זה ניתן לציין שבתחילת שנות העשרים בחר גם לואיס ברנדייס שלא להתמודד עם וייצמן על נשיאות התנועה הציונית העולמית. ראו: Allon Gal, *Brandeis of Boston*, Cambridge, MA 1980.

81. בשנת 1963 ביקש סילבר לרכוש קרקע בירושלים לשם הקמת בית. במכתב צוין שהוא החליט לבנות בית בירושלים, אך אין לדעת לאיזו מטרה היה הבית אמור להיבנות בגלל מותו של סילבר באותה שנה. ראו: מכתב ש' בן-שמש מהמשרד הראשי של הקרן הקיימת לסילבר בנוגע לקניית מגרש בשכונת טלביה בירושלים, 25.5.1963, ארכיון אבא הלל סילבר 1/1934.

פעילותו של סילבר בזירה האמריקנית

סילבר נהנה ממערכת קשרים קרובה עם גורמים רבי-עוצמה במערכת הפוליטית האמריקנית, ובייחוד עם הסנאטור הרפובליקני מאוהיו רוברט טאפט (Taft), ועם אישים מרכזיים נוספים במסד הרפובליקני כמו ג'ון פוסטר דאלס, מזכיר המדינה בממשלו של דוויט אייזנהואר.⁸² ואכן, עם בחירתו של אייזנהואר לנשיא ומינוים של דאלס למזכיר המדינה ושל טאפט ליושב-ראש ועדת החוץ של הסנאט, נהנה סילבר מאפשרות יוצאת-דופן להשפיע על מערך קבלת ההחלטות של הממשל האמריקני בנושאי המזרח התיכון. בן-גוריון וראשי המערכת הפוליטית של מדינת ישראל היו ערים לעובדה זו, וסילבר שימש אמצעי קשר מהיר וחשאי בין ראשי הממשל האמריקני לבין מנהיגי מדינת ישראל בשנות החמישים.⁸³

אך סילבר לא הסתפק בתפקידו כאפיק תקשורת. הוא ביקש לנצל את מעמדו הייחודי ואת קשריו האישיים והפוליטיים להשפיע על המדיניות האמריקנית על-פי השקפת-עולמו. בהקשר זה יש להבין את מכתבו לסנאטור טאפט בנוגע לחוק סיוע החוץ למדינת ישראל שסילבר פעל להעביר בקונגרס באמצעות טאפט. במהלך המגעים לפני אישורו של החוק ביקש סילבר מטאפט להוציא מנוסח החוק כל אזכור למעורבות צבאית של ארה"ב במדינת ישראל או למחויבות עתידית למעורבות כזאת. הוא הדגיש לפני טאפט את הצורך ליצור נתק מוחלט בין עזרה כלכלית של ארה"ב למדינת ישראל ובין צורכי הביטחון של ארה"ב, ולדעתו היו סיבות מספיקות להענקת עזרה לישראל ללא כל אזכור של בטחון ארה"ב כנימוק לסיוע.⁸⁴

מן המכתב אפשר לראות שסילבר לא תיאם את עמדותיו עם מי שהיו מופקדים על סוגיות אלה במערכת הפוליטית הישראלית, וייתכן שפעל בניגוד לדעתם. יצירת קשר בטחוני בין מדינת ישראל לארה"ב היתה מנוגדת לשאיפתו של סילבר לשמירת הניטרליות של מדינת ישראל במאבק הבין-הגושי, לניתוקה של הזירה המזרח-תיכונית ממאבק זה ולחיזוק מעמדו של האו"ם במזרח התיכון.⁸⁵ מעמדו הייחודי של סילבר בזירה האמריקנית

82. הדיון במערכת הקשרים בין חוגים מסוימים במפלגה הרפובליקנית לסילבר מורכב וחורג מגבולות מאמר זה. בנוגע לדאלס, ראו למשל מברק ממטה הבחירות של דאלס, המודה לסילבר על תמיכתו הפומבית בסנאטור, 27.10.1949, ארכיון אבא הלל סילבר 1/601. על הקשר עם טאפט ראו: הודעתו של סילבר על קשריו הארוכים עם הסנאטור ותמיכתו במדיניות הפנים והחוץ שלו. מכתב של סילבר לאחד מבני קהילתו בקליבלנד, 3.4.1952, ארכיון אבא הלל סילבר 3/255. סילבר גם הוזמן לארוחת ערב סגורה ומצומצמת עם אייזנהואר. ראו: אייזנהואר לסילבר, 3.11.1953, ארכיון אבא הלל סילבר 1/626.

83. ראו למשל התכתבות ענפה בין סילבר לאבא אבן, שגריר מדינת ישראל בווינגטון, ארכיון אבא הלל סילבר 1/622-617.

84. סילבר לרוברט טאפט, 9.2.1951, ארכיון אבא הלל סילבר 1/800. לקשריו של סילבר עם גורמים בממשל אייזנהואר ופעילות עם טאפט למען הסדרת הסיוע האמריקני לישראל ראו הטיוטה לאוטוביוגרפיה של סילבר, ארכיון אבא הלל סילבר 7/3.

85. דרשה של אבא הלל סילבר בקליבלנד, 'ישראל והמזרח התיכון', 23.10.1955, ארכיון אבא הלל סילבר 4/957; דרשה של סילבר בקליבלנד, 'מדיניות אמריקה במזרח התיכון', 4.11.1956, ארכיון אבא הלל

בתקופת ממשלו של אייזנהואר אפשר לו להשפיע על מדיניות החוץ האמריקנית, בהקשריה המזרח-תיכוניים, למרות הדחתו מכל תפקיד רשמי בתנועה הציונית ומערכת יחסים מתוחה עם דוד בן-גוריון, ראש ממשלת ישראל.⁸⁶

מעמדו המיוחד של סילבר בארה"ב ויכולתו לפעול שם באופן עצמאי וללא תיאום עם המופקדים על ניהול מדיניות החוץ הישראלית או אישור שלהם, נוסף על האלטרנטיבה הפוליטית והאידאולוגית שהציג למפא"י ולבן-גוריון, היו הגורמים לתגובה החריפה נגד סילבר בזירה הציונית העולמית, בארה"ב ובמדינת ישראל בשנות החמישים. המאבק הפוליטי והאידאולוגי נגד קבוצת סילבר מלמד, מזווית נוספת, על עוצמת מעורבותם של ציוני ארה"ב במדינת ישראל ועל האתגר שמעורבות זו העמידה להנהגת מפא"י.

סילבר: קיצוני ימני וראקציונר פוליטי? המאבק על מעמדו של סילבר בתנועה הציונית ובמדינת ישראל

בטאונה של מפא"י הדור נדרש לפעילותם הפוליטית של סילבר וניומן בזירה הישראלית במאמר פרשנות שכותרתו 'בין קליבלנד לרחוב לילינבלום'.⁸⁷ ניומן וסילבר מתוארים בו כאנשי ימין קיצוניים, שאהדתם נתונה לטרוריסטים של האצ"ל ולבעלי-בתים ראקציונרים, וכמי שמפעילים מערכת תעמולה מקיפה במדינת ישראל באמצעות חלוקת חבילות מזון ובגדים לעולים החדשים במעברות, ארגון מסיבות עם משקאות חריפים לבני עדות המזרח בשכונות ובפרברים, והרשמות פיקטיביות לשיכונים ציבוריים שאמורים להיבנות אחרי עלייתם לשלטון – כל זאת כדי לעודד תמיכה במפלגת הציונים-הכלליים והרשמה אליה, גם אם הן פיקטיביות.

יונה יגול כותב המאמר טען שהקמתה של מדינת ישראל שמטה את הקרקע מתחת לרגליהם של סילבר ושל ציוני ארה"ב, שציונותם היא פילנטרופית, ועיקר מעייניהם נתונים לקיומה של התנועה הציונית באמריקה ולא לחיזוקה של מדינת ישראל. לכן הם פועלים כדי

סילבר 4/981. הדיון בהשקפותיו הפוליטיות והאידאולוגיות של סילבר בנוגע לסדר העולמי הרצוי לאחר מלחמת העולם תורג מגבולות מאמר זה. ראו למשל התנגדותו למלחמת קוריאה. מכתב פומבי של סילבר לנשיא טרומן, 11.1.1950, ארכיון אבא הלל סילבר 3/24.

86. מכתבו של סילבר לטאפט לא היה מקרה יחיד. אליהו בן חורין, אחד מעוזריו של סילבר, כתב על פגישה עם ג'יימס מקדונלד, השגריר האמריקני בישראל, שקיים שיתוף-פעולה פוליטי הדוק עם סילבר במשך שנים רבות. בן חורין מסר לשגריר תזכיר בנוגע לתעלת סואץ, על-פי בקשתו של מקדונלד, לפני פגישות שהיה אמור לקיים עם בן-גוריון וגולדה מאיר. ראו: בן חורין לסילבר, 31.10.1956, ארכיון אבא הלל סילבר 1/806.

87. יונה יגול, הדור, 24 במרס 1951. דין-חשבון על המאמר שנשלח לסילבר ראו: ישעיהו וינוגרד, מזכירו של סילבר בישראל, לסילבר, 2.4.1951, ארכיון אבא הלל סילבר 1/813. מאמרים נוספים ברוח זו ראו: הדור, 24 ו-26 בנובמבר 1950.

להוסיף ולשלוט במדינה באמצעות תרומותיהם ופעולותיהם בזירה הישראלית גם לאחר קבלת העצמאות. כמו כן הסביר שהצלחתם של הציונים הכלליים בבחירות המוניציפליות בשנת 1950 עוררה בקבוצת סילבר תקוות מוגזמות לכבוש את השלטון, באמצעות ברית פוליטית בין סילבר, רוקח ובגין, המסמלת את הקשר בין אנשי השוק השחור והספרים בישראל ובין קליבלנד, עיר מגוריו של סילבר.⁸⁸ לדברי יגול, הברית היא כ'קצף על פני המים, שהזרם האדיר של המהפכה העברית ישטוף'.

המאבק הציבורי נגד קבוצת סילבר נוהל לאורך שנים ולא רק על-ידי מפא"י אלא גם על-ידי המפלגה הפרוגרסיבית, שציוני ארה"ב ראו בהקמתה אמצעי שנועד לפגוע בסילבר ולהחליש את כוחו הפוליטי והציבורי בארה"ב ובישראל. משה קול (קלדוני), ממנהיגיה וממייסדיה של המפלגה הפרוגרסיבית,⁸⁹ תקף בהצהרה פומבית את מדיניותו של סילבר בזירה האמריקנית.⁹⁰ הוא בחר להתמקד בהתקפה על מעמדו של סילבר בארה"ב ועל יכולתו להשפיע על מדיניותו של הממשל כלפי מדינת ישראל, בידעו שאמונה ביכולת זו של סילבר היתה אחד מיסודות כוחו הציבורי והפוליטי במדינת ישראל. לטענתו, סילבר תמך בממשל הרפובליקני בגלל אינטרסים אישיים שלו בלבד, שהרי מדיניותו של ממשל זה לא היתה פרו-ישראלית.⁹¹ במעשיו הוא הפר מסורת ארוכת שנים של ניטרליות ציונית בזירה האמריקנית, ובכך גרם נזק בלתי-הפיך למעמדן של התנועה הציונית ושל מדינת ישראל בארה"ב. כדי לטשטש את כשלונו ניסה להעסיק את דעת הקהל בשאלות מפלגתיות טפלות ובחר להתקיף את המפלגה הפרוגרסיבית. וחמור מזאת: הוא עוסק בשאלות אלה במקום לתרום ולעזור למדינת ישראל. קול ציין שיש קשר בין פעילותו של סילבר בישראל ובארה"ב והסביר שסילבר קשר קשר עם האגף הימני בציונות הכללית בישראל ועם הימין בכלל כדי ליצור שיתוף-פעולה עם הימין האמריקני, כלומר המפלגה הרפובליקנית.

מן המאמרים מצטיירים ציוני אמריקה כגורם פוליטי ימני, המנסה להתערב בגסות במתרחש במדינת ישראל ולחתור תחת יסודות הדמוקרטיה הישראלית, בצד אי-יכולתם למלא את תפקידם העיקרי ולהשפיע על מדיניות הממשל האמריקני לטובת מדינת ישראל, ונוסף על כך גם אי-רצונם להרים תרומה כספית ראויה לחיזוקה.

88. על אי-יכולתם של הציונים הכלליים לממש את הצלחתם האלקטורלית בבחירות לרשויות המקומיות,

בין השאר בגלל הרכבת קואליציות עירוניות בראשות מפא"י, ראו: ויץ (לעיל הערה 68), עמ' 96.

89. משה קול (קלדוני) (1911-1989) – יליד פינסק, ממייסדי תנועת הנוער 'העובד הציוני', עלה לארץ בשנת 1932, מנהל מוסד עליית הנוער לאחר פטירתה של הנרייטה סאלד, מחותמי מגילת העצמאות, חבר מועצת-המדינה הזמנית וחבר כנסת בשנים 1948-1955, 1961-1965, שר הפיתוח 1965-1969, שר התיירות והפיתוח 1969-1977.

90. הצהרה פומבית של משה קול בתגובה לדברי סילבר בארוחת ערב לכבודו של עמנואל ניומן בוועידת ההסתדרות הציונית האמריקנית בניו-יורק, 29.8.1953, ארכיון אבא הלל סילבר 1/88.

91. גם פעילותו של סילבר לגיוס מלווה אמריקני למדינת ישראל מוצגת כפעילות שנועדה לחזק את מעמדו של סילבר ושל הציונים הכלליים בישראל. ראו: תמצית קטעי עיתונות בשנת 1951, 8.2.1951, ארכיון אבא הלל סילבר 1/1209.

ציוני ארה"ב בהנהלת סילבר וניומן היו מודעים למאבק שנוהל נגדם, ופעלו נגדו בגלוי ומאחורי הקלעים. הבקר, עיתונם של הציונים-הכלליים בישראל, ציין שהדחתו של סילבר מכל תפקיד רשמי בתנועה הציונית היא דבר 'מחפיר', מסמלת את הריקבון הציבורי ומייצגת את כל הרע והמושחת במפלגות בעולם הציוני. באופן כולל, מאבקה של מפא"י נגד סילבר הוא תכסיס של 'עריצות בולשביסטית אמיתית'.⁹² מול תיאורו של סילבר בידי מתנגדיו כפוליטיקאי הפועל למען טובתו האישית ופוגע באינטרסים החיוניים של מדינת ישראל, הוא הוצג כאיש מחונן בכושר פעולה עצום, ששאיפתו היחידה היתה לפעול למען מדינת ישראל, וסילוקו מכל תפקיד היה אבדה קשה לציבור, לציונות ולמדינה. המאבק נגד סילבר תואר כמלחמה שיטתית שגזלה מהאומה מנהיג שאין שני לו; הדחתו סללה את הדרך לעריצות של מפא"י ומטרתה היתה שיעבודה של ההסתדרות הציונית בכלל, ושל ציוני אמריקה בפרט, לשלטונו של בן-גוריון.

לסילבר ועוזריו היה ברור כי מיקומם מימין למפא"י במפה הפוליטית של מדינת ישראל עלול לזהותם עם גורמים קיצוניים במערכת הפוליטית במדינת ישראל, ולשמש נשק תעמולתי בידי מפא"י ובן-גוריון, כפי שהיה כבר בשנות הארבעים.⁹³ לכן כתב הרולד מנסון (Manson), עוזרו של סילבר, לעורך הניו-יורק טיימס וטען שהגדרתו של העיתון את הציונים-הכלליים במדינת ישראל מפלגה ימנית אינו נכון.⁹⁴ לדעתו, הציונים-הכלליים היא מפלגת מרכז ליברלית התומכת במדיניות חברתית-כלכלית ליברלית. מנסון יצר הבחנה ברורה בין הציונים-הכלליים ובין מפלגות הימין, דוגמת חרות והגוש הדתי, וטען שאזרחי ישראל שהצביעו בעד הציונים-הכלליים בחרו כך בגלל היותם בעלי השקפת-עולם ליברלית ולא ימנית.

הרצון להיאבק בדימויו כקיצוני ימני גם היה הסיבה למכתבו של סילבר לישעיהו וינוגרד, מזכירו בישראל וכותב הביוגרפיה שלו. סילבר ביקש ממנו להדגיש במיוחד את הפרטים על פעילותו החברתית של סילבר בזירה האמריקנית ובמיוחד את מאבקיו נגד האבטלה, בעד זכויות העובדים, ותמיכתו בחופש הבעת דעה בכלל ובנוגע לארגונים פרו-קומוניסטים בפרט.⁹⁵

תשומת-לב מיוחדת הקדישו סילבר וניומן למאמץ לטשטש את עוצמתו של שיתוף-הפעולה הפוליטי ביניהם למפלגת הציונים-הכלליים במדינת ישראל ולהעמידו על בסיס אידאולוגי בלבד. לפיכך הודיע ניומן ליוסף סרלין כי החליט שלא להשתתף במערכת הבחירות בישראל, אף-על-פי שהשתתפותו היתה יכולה להשיג עוד כמה קולות לטובת הציונים-הכלליים. לדעתו, עדיף למנוע זיהוי מוחלט בינו לבין הציונים-הכלליים ולהציג את הצלחתם

92. שלום בן ברוך, הבקר, 7 בספטמבר 1951.

93. על הניסיון להציג את סילבר כראקציונר וימני קיצוני בעבר ראו: פרץ ברנשטיין לעמנואל ניומן, 7.10.1946, אצ"מ A123/367. הדברים נאמרו בהקשר של המאבק בן-גוריון-סילבר לפני הקונגרס הציוני הכ"ב.

94. הרולד מנסון לעורך הניו-יורק טיימס, 29.12.1950, ארכיון אבא הלל סילבר 1/1149.

95. אבא הלל סילבר לישעיהו וינוגרד, 1.4.1955, ארכיון אבא הלל סילבר 3/270.

כמהלך שביצעו לבד, ללא התמיכה האמריקנית.⁹⁶ למרות בקשות מפורשות של ראשי הציונים הכלליים במדינת ישראל, בחרו סילבר וניומן להימנע מביקורים סמוך למועדי בחירות. ביקורים כאלה היו עלולים להתפרש כהתערבות פוליטית גסה בענייניה הפנימיים של מדינת ישראל. ביקור כזה עלול לגרום נזק שיפעל כ'בומרנג' ויפגע בציוני ארה"ב ובציונים הכלליים במדינת ישראל כאחד.⁹⁷ כדי לדחות את ההאשמות שהועלו נגדם, ביקשו סילבר וניומן להדגיש שפעולתם בזירה הישראלית נעשתה לפי בקשתם וביוזמתם של הציונים הכלליים בישראל, והקשר בין הציונות הכללית האמריקנית לציונים הכלליים בישראל לא היה שונה מכל קשר אחר בינם למפלגות ציוניות אחרות בעולם, כדוגמת צרפת ומקסיקו. את הפעילות נגד הדומיננטיות של מפא"י הציגו כאינטרס עליון של כל מפלגות המרכז בתנועה הציונית, כולל המפלגה הפרוגרסיבית.⁹⁸ לטענתם, הדרישה לנתק בין ציוני ארה"ב לציונות הכללית בישראל אינה ישרה ומקורה ברצונה של מפא"י להחליש את הציונות הכללית בישראל. סילבר הדגיש שקשר כזה הוא לגיטימי ואינו שונה ממערכות פוליטיות בין-לאומיות שמקימות מפלגות ציוניות אחרות, כמו השומר-הצעיר או פועלי-ציון הקשורה למפא"י. הסיבה היחידה למסע התעמולה נגד הציונים הכלליים הוא רצונה של מפא"י להחלישם כדי למנוע קיומו של גורם פוליטי מתחרה.⁹⁹ בשנים הבאות שב ניומן והדגיש שהציונים הכלליים בישראל ובארה"ב לא התאחדו ואין העברת הוראות מארה"ב לישראל, אלא רק יחסי קרבה אידאולוגיים, וההסתדרות הציונית האמריקנית מקפידה שלא להתערב בענייניה הפנימיים של מדינת ישראל.¹⁰⁰

אפילוג

סקירת פעילותם של סילבר ושותפיו בקרב ציוני ארה"ב בזירה הישראלית בשנות החמישים מלמדת על מעורבות אינטנסיבית: תמיכה כספית, הקמת מוסדות חברתיים, ופעילות באמצעות מפלגת הציונים הכלליים. לאחר הקמתה של מדינת ישראל והדחתו של סילבר מכל פעילות ציונית רשמית בתחילת שנות החמישים נאלצו ציוני ארה"ב לחפש אפיקי פעולה חדשים בישראל, מאחר ששאפו להוסיף ולהשפיע על עיצוב החברה הישראלית, על

96. ניומן לסרלין, 20.11.1950, אצ"מ A123/344.

97. על בקשות למעורבות ראו: ניומן לסילבר, 11.1.1951, 16.1.1951, אצ"מ A123/206. על ההחלטה שלא לבקר בארץ ראו: ניומן לסילבר, 19.1.1951, שם.

98. הצעות של עמנואל ניומן לקווים מנחים בהרצאותיו של אבא הלל סילבר, בנוגע לציונות הכללית, ראו: ניומן לסילבר, 13.6.1951, אצ"מ A123/206.

99. ניומן למאטו גולדשטיין, נשיא ההסתדרות הציונית בארגנטינה, 30.1.1952, ארכיון אבא הלל סילבר 1/814.

100. עמנואל ניומן לעורך העיתון היהודי בשפה האנגלית, *New Palestine*, יולי 1953 (ללא תאריך מדויק), אצ"מ A123/50. ראו גם: הרצאה של ניומן בסוגיה זו בירושלים, 18.3.1958, אצ"מ A123/507.

מבנה העם היהודי ועל מעמדם כציונים אמריקנים לאחר כינונה של מדינה יהודית ריבונית. הם קיוו שנצחון הציונים-הכלליים בישראל ישפיע לא רק בזירה הישראלית אלא גם יעזור למעמד הציונים-הכלליים בעולם, וימנע ממפא"י ומבן-גוריון לעצב תנועה ציונית חלשה שהממסד הפוליטי הישראלי שולט בה.¹⁰¹ סילבר ועוזריו רצו באיחודה של הציונות-הכללית ובביטולה של המפלגה הפרוגרסיבית משום שביקשו ליצור חזית אחידה שמרכיביה בישראל ובעולם יקרינו עוצמה זה על זה ויציבו גוש פוליטי איתן התומך בקיומה של תנועה ציונית חזקה ועצמאית.¹⁰² לטענתם, בן-גוריון מבקש להרוס את ההסתדרות הציונית האמריקנית והמאבק נגד מגמה זו מחייב פעילות משולבת במדינת ישראל ובתפוצות.¹⁰³

ציוני ארה"ב היו זקוקים למפלגת מרכז חזקה, הדוגלת במדיניות חברתית וכלכלית הקרובה לרוח האמריקנית. קיומה של מפלגה כזאת, שתהיה חלק מהממסד הפוליטי במדינת ישראל, היה חיוני גם לשמירה על מעמדם בקהילה היהודית ובציבור האמריקני בכלל. לדעתם, הקמתן של קואליציות עם המפלגות הדתיות ללא הציונים-הכלליים עלולה לפגוע במעמדה של מדינת ישראל וכך במעמדם כציונים בארה"ב.¹⁰⁴ כלומר, פעילותם האינטנסיבית של מנהיגי ציוני ארה"ב בישראל נבעה מן הרצון להשפיע בזירה זו אך היתה גם חלק ממאבקם לעצב את דפוסי הקשר שנבנו בין מדינת ישראל לתפוצות, המאבק על מעמדה של התנועה הציונית לאחר הקמת מדינת ישראל ומעמדם כציונים בחברה האמריקנית.

פעולותיה של קבוצת סילבר במדינת ישראל בשנות החמישים הובילו לתגובות-נגד חריפות שהתבטאו בהקמת המפלגה הפרוגרסיבית, בהדחתו של סילבר מכל פעילות ציונית ובניהול מערכת תעמולה חריפה נגדו. ניתן להבין תגובות אלה לא רק משום שסילבר ואנשי קבוצתו ביקשו להציב אלטרנטיבה פוליטית ואידאולוגית לבן-גוריון ולמפא"י במדינת ישראל אלא גם בגלל מעמדו הייחודי של סילבר בזירה האמריקנית. בשנות החמישים, בדומה למה שהתרחש בעשור הקודם, סילבר היה יכול, בייחוד לאחר בחירתו של אייזנהואר לנשיא, להשפיע על מדיניותו המזרח-תיכונית של הממשל האמריקני ללא תיאום עם המופקדים על סוגיות אלה במדינת ישראל ובהתאם להשקפת עולמו כציוני ואמריקני שתמך, בין השאר, בהפשרה בין-גושית, בחיזוק האו"ם, בהפיכת המזרח התיכון לאזור ניטרלי, ובהוצאת מדינת ישראל ממעורבות במלחמה הקרה. המאבק נגד סילבר בזירה האמריקנית ובזירה הישראלית נועד להחליש את עוצמתו הפוליטית ואת מעמדו כמנהיג ציוני ויהודי, ובכך לפגוע ביכולתו לפעול ולהשפיע בישראל ובארה"ב.

101. יוסף סרלין לעמנואל ניומן, 23.11.1950, אצ"מ A123/344. בזכרונותיו ניומן כותב שבן-גוריון ראה את התנועה הציונית בכלל ואת זו האמריקנית בפרט כמסייעת בלבד לבניית מדינת ישראל, וכ'פיגום' ששימש להקמת המדינה אבל אין בו צורך לאחר מכן. ניומן, בזירת המאבק הציוני, עמ' 301.

102. הרצאה של עמנואל ניומן על הבחירות בישראל, דצמבר 1950 (ללא תאריך מדויק), אצ"מ A123/530.

103. ניומן ליושב ראש ההסתדרות הציונית בקנדה, 12.3.1951, אצ"מ A123/228. דברים נוספים ברוח זו ראו: מכתב סודי של ניומן לסילבר, 3.10.1951, אצ"מ A123/206; פרץ ברנשטיין לסילבר, 2.12.1955, ארכיון אבא הלל סילבר 1/805.

104. ניומן לברנשטיין, 4.10.1951, אצ"מ A123/367.

הציונים הכלליים היו הכלי העיקרי שבאמצעותו נעשתה פעילותם של ציוני אמריקה במדינת ישראל. אבל פעילות זו היתה תלויה בנכונותם של הציונים הכלליים בישראל להעביר מידע לארה"ב, לשתף את סילבר וניומן בתהליכי קבלת ההחלטות ולקבל את עצותיהם.¹⁰⁵ סימנים ראשונים שמצב זה הולך ומשתנה היו המגעים בין הציונים הכלליים לחרות בשנת 1956 על איחוד ביניהן. המשאומתן הזה התנהל למורת רוחם של סילבר וניומן ובניגוד לדעתם.¹⁰⁶ אף-על-פי שבסופו של דבר לא יצא האיחוד אל הפועל בשנת 1956, העובדה שהמשאומתן התנהל למרות התנגדותם של סילבר וניומן ולמרות איומיהם להפסיק את תמיכתם הכספית והפוליטית אם יתממש האיחוד, מלמדת על היחלשות מעמדם של סילבר וניומן בקרב הציונים הכלליים בישראל. הם לא הצטיירו עוד כגורם מחליט וקובע כמו בעבר, אלא כשותף פוליטי הנזקק לבקשות ולאיומים כדי להשפיע על המהלכים הפוליטיים.¹⁰⁷ תהליך הפירוד הגיע לשיאו כאשר התממש האיחוד בין הציונים הכלליים לחרות. האיחוד הוביל לנתק מוחלט בין קבוצת סילבר למפלגת הציונים הכלליים.¹⁰⁸ תהליך היחלשותה של קבוצת סילבר בזירה המפלגתית בישראל התנהל במקביל לירידה מתמדת בעוצמתם של הציונים הכלליים במערכת הפוליטית הישראלית בשנות החמישים ואי-יכולתם להשתלב בקואליציות השונות; משום כך, ובשל חוסר היכולת להשפיע באמצעותם על המערכת הפוליטית ועל סדר היום הציבורי במדינת ישראל, נהפך הקשר אתם לחסר משמעות פוליטית וציבורית עבור ציוני ארה"ב.¹⁰⁹

עם התגברות הנתק בין הציונים האמריקנים לציונות הכללית בישראל וירידת כוחה של הציונות הכללית בארץ, ציוני ארה"ב בכלל וקבוצת סילבר בפרט נשארו ללא אמצעי

105. למשל, דיווח לסילבר על כשלון המגעים הקואליציוניים בשנת 1950, 15.5.1950, אצ"מ A123/138. דיווח על הידיעות שהופיעו בתקשורת ראו: אליהו אפשטיין (עיתונאי, איש הציונים הכלליים, שימש בין השאר כתב בעיתון הארץ, במסגרת עבודתו העיתונאית הרבה לכתוב על היהדות האמריקנית) לעמנואל ניומן, 8.10.1950, אצ"מ A123/329. ניומן העביר לברנשטיין טיוטה, שהוא תיקן, של הצעת חוק בנוגע למעמד התנועה הציונית. ראו: ניומן לברנשטיין, 23.10.1951, אצ"מ A123/367. דוגמה לעבודתו העיתונאית של אפשטיין ראו: הארץ, 8 באפריל 1950.

106. במכתבו לברנשטיין הביע ניומן התנגדות למגעים עם חרות. הוא ציין שאיחוד עם חרות אינו אפשרי מבחינה אידאולוגית ופוליטית וציין שציוני ארה"ב לא יוסיפו לתמוך במפלגת הציונים הכלליים אם יתממש האיחוד. ראו: ניומן לברנשטיין, 31.8.1956, ארכיון אבא הלל סילבר 1/1930. ראו גם דיווח של ניומן לסילבר על המגעים עם חרות ועל ההתנגדות שהוצגה לפני ברנשטיין. ניומן לסילבר, 5.9.1956, ארכיון אבא הלל סילבר 1/1930. על מעורבותו של סילבר במשאומתן ראו: יוסף ספיר לסילבר, 31.7.1956, ארכיון אבא הלל סילבר 1/806.

107. בנוגע להיותם של ניומן וסילבר השותפים הבכירים הפונים לחבריהם בישראל כיוזמים ומובילים של המהלכים הפוליטיים ראו: ניומן לברנשטיין, 21.6.1951, אצ"מ A123/367.

108. על ייסוד המפלגה הליברלית ולאחר מכן יצירת גח"ל ופרישת הפרוגרסיבים ראו: אברמוב, על מפלגה שנעלמה ועל ליבראליזם, עמ' 39-41.

109. מפלגת הציונים הכלליים הלכה ונחלשה לאורך שנות החמישים, חוץ מהתחזקות בבחירות לכנסת השנייה. למשל, 20 חברי כנסת בכנסת השנייה, 13 בשלישית ו-8 ברביעית, בבחירות שנערכו בדצמבר 1959. ראו: אברמוב, שם, עמ' 34-36.

פוליטי וארגוני שיאפשר להם להשפיע על תהליכי עיצובה של החברה הישראלית ושל מדינת ישראל.

סילבר ושותפיו לדרך בקרב הציונים האמריקנים בחרו להישאר בארה"ב, אך ביקשו להוסיף ולהשפיע על עיצובה של החברה הישראלית בשנות גיבושה. זה היה אתגר מורכב שחייב פעילות רב־תחומית, חשאית בחלקה, והיה קשה במיוחד בגלל תגובת הנגד הנמרצת של מפא"י. ייתכן שזה היה הסיכוי האחרון של ציוני ארה"ב לקחת חלק פעיל במערכת הפוליטית והציבורית במדינת ישראל ולהשאיר את רישומם, ולא רק כמשתתפים פסיביים המספקים שירותי תמיכה כלכליים ופוליטיים למדינת ישראל.

ספרות ותחייה לאומית

שעתה של אלישבע (חלק ראשון)

דן מירון

א

מבין ארבע המשוררות המכוננות, מייסדות שירת הנשים העברית המודרנית, אלישבע ז'ירקובה-ביכובסקי (1888-1949) היא השכוחה והזנוחה ביותר, אף-על-פי שעם הופעתה כמשוררת עברית בראשית שנות העשרים של המאה ה-20 היתה היא – לפחות מבחינת קהל הקוראים ה'רחב' של אותם ימים – הבולטת והמפורסמת ביותר. היא שכוחה ומוזנחת לא רק לעומת רחל בלובשטיין, אשר לאחר מותה בשנת 1931 זכתה לפופולריות, שהתעצמה והלכה למרות חילופי הטעמים בשירה ועל אף יחסם האדיש או אפילו העוין של ממסדים ספרותיים וביקורתיים רבי השפעה. אלישבע שכוחה גם בהשוואה לאסתר ראב ויוכבד בת-מרים, אשר שירתן אף שלא זכתה לפופולריות דומה לזאת של שירת רחל, היא מרתקת אליה קוראים אניני-טעם ומשמשת נושא לעיונים ביקורתיים-פרשניים מעמיקים. שתי המשוררות כובשות לעצמן בהדרגה מקום סמוך למדי למרכז ה'קאנון' של השירה העברית המודרנית. אלישבע, לעומתן, כמעט לא זכתה לפינה משלה, ולו גם בשולי הקאנון הזה.

למעשה, היא הוזנחה ונשכחה כבר בחייה. משבר חיים חמור, שחל בראשית שנות השלושים, קטע בבת אחת את יצירתה השירית והפרוזאית, שהיתה מתגברת ושופעת במשך העשור שלמן הופעתה הכמו-מטאורית בשנת 1922, עם פרסום המחזור הראשון של שירה העבריים בהתקופה.¹ בתהליך מהיר של היאלמות היא חדלה מפרסום דברי ספרות, ואז גם נעלמה – אף זאת כמעט בבת אחת – ממרחב הנוכחות והשיח הספרותיים. עד מהרה היא חשה עצמה אובדת בים 'ההווי החדש', 'זרה ומיותרת לגמרי' בו, כפי שכתבה בשנת 1943 לדבורה בארון.² כמי שכמעט לא היה לה מקור הכנסה מלבד עשייתה בספרות (ומעט גם בתרגום) היא שקעה בעניות מנוולת וחייתה חיי בדידות ומחסור בצריף בפרבר עוני בשולי תל-אביב.

1. התקופה, יג (1922).

2. אלישבע 1965, עמ' 74.

הביקורת הספרותית, אשר בשנות העשרים נשאה את שמה אל על כ'הבת הענוגה אשר לשירה העברית' וכיוצרת שירה שיש בה 'מעין העברת רחש הלב מאדם לאדם',³ הפנתה לה עורף. היא נזכרה בה עתה – אגב הכאה על חטא אך גם בלוויית נימה של פטרונות – רק בימי יובל ולאחר פטירתה בהיותה בת שישים ואחת בלבד. בשנת 1934, כשניגש המשורר-המבקר העברי-ה'אמריקני' שמעון גינזבורג לערוך מעין סיכום של העשור הראשון בשירת המשוררות העבריות, הוא עוד הציג את המסה המוקדשת לאלישבע – פרק דיון נרחב יחסית – בראש סדרת המסות שכתב. אמנם, במסה זו גם הושמעו – אולי לראשונה – השגות ביקורתיות אופייניות ביחס לשירה, כגון הטענה שבהיותה 'גירת' נטולת תרבות עברית 'שורשית' חסר למשוררת 'מגע עם שורשי הלשון וסודות צירופיה, אותם המכמנים החבויים והסמויים מן העין, אשר רמזי אורותיהם דרושים כל-כך ומועילים כל-כך ביחוד בליריקה העברית'.⁴ עם זאת, במסתו של גינזבורג עדיין הופיעה אלישבע כנוכחות חיה ומרכזית בשירת הנשים העברית. אולם כבר בשנת 1938 היתה אלישבע בבחינת קרוב עני ודחוי בבית הספרות. מלאו לה אז חמישים שנה, וכדרך ה'ייבול', שהיתה נהוגה באותם ימים, כונסה לכבוד המאורע מסיבה ספרותית, שיעקב פיכמן, ראש המדברים בה, חיפה על העלבון שבמיעוט משתתפיה בדברו על 'החן המשפחתי' שלה, כאילו היה זה ויעוד יום הולדת פרטי. עם זאת הוא גם דיבר במפורש על איזו 'הכרת אשם' משותפת למתכנסים המעטים והביע משהו מעין 'התנצלות', שמחה על ההזדמנות שניתנה לנו לכפר על מה שחטאנו כנגד המשוררת'. החטא היה, כמובן, חטא ההתנכרות למי שנטשה את עמה, את ארצה ואת שפתה והשליכה את יהבה על העברית, ספרותה ותרבותה. פיכמן תלה את הקלקלה בכך שתשומת הלב הציבורית הופנתה כולה, בלי הצדקה, לעבר משוררת אחת ותו לא, 'לרחל – כמנהג ישראל מאז ומעולם להעניק לאחד את "המנות הראויות" לשאר בני החבורה'.⁵ אולם ספק הוא אם הבחנה זו תיארה את כל האמת. ב-1945 הופיעו שירי אלישבע העבריים מחדש בקונטרס קטן בהוצאת 'עדי' שליד הוצאת 'דביר'. התגובה הביקורתית על הספר היתה דלה מאוד. התבלטה בה הרצאה קצרה (שוב, דברים שהושמעו במסיבה ספרותית) של המשורר דוד שמעוני; הרצאה, שגם היא עסקה בחטא שחטאה הקהילה הספרותית למשוררת, באשר גם מידת העניין המחוקה שהוקצתה לה הופנתה לעבר אישיותה ופרשת ה'גיר' התרבותי-הלאומי שלה (אבל לא ההלכתי-הדתית; אלישבע מעולם לא התגיירה כהלכה) ולא לעבר פועלה הספרותי וסגולותיה 'בתור פייטנית'. 'הסחנו את דעתנו וחטאנו לה לא מעט',⁶ הודה המשורר הוותיק בנימה אפולוגטית, שנעשתה אופיינית מאוד לכתיבה האקראית על אלישבע. טונים דומים הושמעו שנים ספורות לאחר מכן ברשימות הערכה, זכרונות והספד מעטות, שנכתבו עם פטירתה הפתאומית של המשוררת באביב 1949. גם בראשית שנות החמישים עדיין נמצאו פה-ושם, בעיקר מחוץ לישראל, מי שהכו 'על חטא שחטאנו לאלישבע'.⁷

3. דברי יעקב שטיינברג. שטיינברג 1979, עמ' 54-55.

4. גינזבורג 1945, עמ' 262.

5. פיכמן 1982, עמ' 245.

6. שמעוני תשי"ז, עמ' 207.

7. רזנבלום תשי"ג.

לאחר מכן התפוגגו רגשי האשם של הקהילה הספרותית ועמם נעלמה כמעט סופית ההתייחסות הביקורתית למשוררת וליצירתה. בשנת 1961 נכתב עוד מאמר אחד, מקיף ויומרני יותר מן האחרים, ובו ניסה המשורר-המבקר ישורון קשת להציע מעין סיכום של פרשת אלישבע – כבר מתוך פרספקטיבה מרוחקת. למעשה, בא המאמר לסתום את הגולל על אלישבע המשוררת, אשר, לדברי המבקר, לא היתה מעולם 'משוררת בפועל', ובכל אופן לא משוררת עברית, משום שאף שיריה ש'נכתבו עברית' - אינם שירים עברים במלוא מובן המלה, ואף קלותם ופשטותם אין בהם, כשלעצמם, כדי לשנות בזה מאומה; באשר היא 'לא זכתה מעולם לחדור אל נשמת השפה ולהשתלט על מכמניה ועל צביונה, וריקמת השיר שלה נשארה, אפוא, קלושה, "קלה מני ארג"'.⁸ קשת חזר, למעשה, על הטענות שהשמיע גינזבורג כמעט שלושים שנה קודם לכן; טענות שהיו אופייניות לאותו סוג של משכילים עברים בעלי השגה סגנונית המתגלמת במילה 'מכמנים' (ששני המבקרים נזקקים לה), והמציינת את השפה כמין אוצר סתרים, שהמשורר הטוב חופר בו וחופר ומגלה בו נצורות, וכל המעמיק לחפור הרי זה משובת. הללו זלזלו באלישבע תמיד, ולא ראו בה – כפי שראה יעקב שטיינברג (משורר אשר כשלעצמו העמיק חפור יותר מאחרים ב'מכמני' השפה) – משוררת, אשר למרות ששפתה 'אינה מאמצת כל כוח' היא נראית כאילו היתה לשון 'מבוררת', שהיא 'חלק מהרבה' (כלומר, לשון סלקטיבית, המצמצמת עצמה במכוון, ולמרות זאת, או דווקא משום כך, היא נראית כאילו היתה מייצגת את האוצר הלשוני השלם), או גם משוררת אשר דווקא 'השפה הקלה, המרגיעה, החסרה לגמרי כובד של מליצות שאינן תלויות במקום' היא המציינת לטובה את שיריה, גם כשהם נראים דלים ומונוטוניים.⁹ קשת אמנם הודה שאלישבע היתה 'משוררת בכוח', אישיות שירית, אשר אם גם 'מידת כשרונה המצומצמת' - לא עמדה כלל בפרופורציה של ממש לטבע המשורר האמתי שבה,¹⁰ בכל זאת ראוי טבע זה כשלעצמו להערכה. על-פי הבחנה זו המבקר ראה עצמו פטור כמעט לחלוטין מדיון בשירים כשהם לעצמם, ושם לב, אם בכלל, דווקא לסיפוריה האימפרסיוניסטיים של אלישבע ולרומן שלה סמטאות, אף כי גם באלה, טען, אין 'משום מדרגת יצירה גבוהה'.¹¹ כיוון שנטל על עצמו את התפקיד לצייר את 'דמותה הרוחנית' (במקום לנתח את יצירתה), עניינה אותו הפרוזה שאפשר היה לקרואה כמין אוטוביוגרפיה (ראו סיפורים כגון 'נרות של שבת', 'האמת', 'שגיונות'). גם ברומן, אף שנעדרה ממנו זיקה ברורה לביוגרפיה של המשוררת, מצא קשת נושא בעל השתמעויות אוטוביוגרפיות – ההתנגשות 'בין האהבה האישית לזרות הגזעית'.

בעיקרו של דבר, מכל מקום, בא המאמר לשלול ערך ספרותי מיצירתה של אלישבע בכללה ומשירתה בייחוד, ודווקא בו אמרה הביקורת את דברה המפורט האחרון עד כה על

8. קשת 1969, עמ' 174.

9. שטיינברג 1979, עמ' 54, 55.

10. קשת 1969, עמ' 169.

11. שם, עמ' 177.

המשוררת ושיריה. אחריו כמעט לא נעשה מאמץ לזהות על קנקנם של הללו. הופעת מבחר שירים בסדרת 'מבחר ספרותנו לעם' (בעריכת חיים תורן) בשנת 1970 לא הציתה אף זיק של התעניינות מחודשת. כיוצא בזה העלייה - בשני העשורים האחרונים - של הביקורת הפמיניסטית העברית ושל אופנת העיסוק ב'שיח המגדרי'. אף חלק קטן מן האהדה החדשה ל'קול האחר', הנשי, בספרות לא הופנה לעבר אלישבע, אולי מפני שקולה הנשי אינו קורא תיגר ובדרך-כלל (להוציא שירים בודדים בקובץ חרוזים) אינו חוגג את האוטונומיות של ההווה הנשית ומשום כך הוא אינו שימושי במסגרת של מאבק ציבורי-תרבותי. כמו כן, כמעט לא הובנה עד עתה חשיבות הדיון הספרותי-ההיסטורי ביצירת אלישבע במסגרת ההתפתחות הדיאלקטית שאפשרה את הופעת שירת הנשים העברית בשנות העשרים של המאה. הרי צריך להיות ברור, שיצירה זו שימשה במסגרת התפתחות זו כמין חוליית קשר עם המודלים של שירת הנשים הרוסית, כפי שהתפתחה בסוף המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20; ועל מודלים אלה הסתמכו כמה מן המייסדות והמפתחות של שירת הנשים העברית בראשיתה - כגון רחל בלובשטיין, יוכבד בת-מרים ולאה גולדברג. ההתחשבות בשירת אלישבע בתוך רצף ההתפתחות של שירת הנשים העברית היא אפוא הכרחית.

ייתכן אמר מיד, שבדברים שלהלן אין שום כוונה לצאת בקול תרועה ל'גילוי' מחודש של אלישבע המשוררת - בבחינת הקצת נרדמים והגנת נרדפים ושכוחים. הדברים אף אינם באים לתבוע את עלבונה של אלישבע משוכחיה-משכיחיה ולריב את ריבה עם אלה שנבנו, כביכול, מחורבנה. דומה שכבר עברה מן העולם האופנה הביקורתית הנאיבית הזאת, שהיתה כה אופיינית לביקורת הישראלית בעשוריה הראשונים, ואשר רשמה פרק לא-דווקא-מכובד, רצוף טעויות והטעויות היסטוריות, בנסיונה לבסס את זכותה (שעליה אין עוררין) של הספרות הישראלית לקול ולנוסח משל עצמה על גבם של נשכחים ו'נרדפים' מן העבר, אשר כביכול נדחו מן המקום שהיה ראוי להם דווקא על-ידי אלה שנגדם יצאה הביקורת חוצץ בהווה. אם האופנה הזאת עדיין לא נעלמה לגמרי - ראוי לה שתיעלם. מכל מקום, הדברים שלהלן אינם מתכוונים אלא לדיון ענייני-היסטורי בשירת אלישבע, במרכיביה ובתפקיד שהיא מילאה בשעתה בביסוס תת-הז'אנר של שירת הנשים ובקביעת כיוון התפתחותו בספרות העברית של שנות העשרים והשלשים. אמנם, הדברים מבוססים על ההנחה שבירור כזה יכול לאפשר גם יצירת קשר מסוים עם המשוררת ועם השירים; קשר ממותן ומעודן, שאינו כרוך באימוץ הטקסטים הנשכחים אל לב הקורא כאילו היו טקסטים עכשוויים, אלא באותה זיקה מורכבת ושקטה יותר לטקסטים בני תקופה שחלפה, אשר אפשר להגיע עמם - מתוך אהדה היסטורית והבנת נסיבות התרקמותם - למשהו מעין מגע חי.

פיתוחה של זיקה זו מחייב גישה עקיפה אל השירים. הדיון חייב לקבוע תחילה מסגרת של פרספקטיבה, שתאפשר התבוננות היסטורית בשירים. את קביעתה של מסגרת כזאת אפשר וראוי אולי להתחיל באישוש ובהרחבת תיאור העובדה שכבר הוזכרה בחטף; היינו, שבמשך העשור הראשון של פעולתה בספרות העברית היתה אלישבע משוררת מקובלת ואולי גם אהובה. היא ריתקה אליה את תשומת הלב של הקוראים והמבקרים ואף עשתה שימוש מרבי בתשומת לב זו. למעשה, היא נהנתה מעשור של התקבלות סוערת, אפשר אפילו לומר -

נלהבת, שעשתה את האדישות וההתעלמות שבאו לאחר מכן לקטלניות ואולי גם לחידתיות לא במעט.

אלישבע החלה לכתוב שירים בעברית ב־1920, לאחר שחתמה את שירתה ברוסית בשני קבצים קטנים, שראו אור ב־1919, ועם נישואיה לשמעון ביכובסקי, מי שהיה ממוריה מעת שהחלה (בשנת 1913) בלימוד אינטנסיבי של השפה העברית. כיוון שלמדה עברית בהגייה ובהטעמה הארץ־ישראליות (ה'ספרדיות') החלה למן הרגע הראשון בכתובת שירים שהסתמכו, מבחינת המשקל והחריזה, על הטעמה והגייה אלה.¹² משום כך יכלו שיריה להיקלט ללא הפרעה גם בארץ־ישראל, שנעשתה במשך שנות העשרים המרכז הספרותי העברי העיקרי, ובה החל להתפתח קהל קוראים רחב יחסית, שהעברית היתה שפת הדיבור והקריאה שלו. ואמנם, משאך החלו שיריה להופיע ברבים (כאמור, החל בשנת 1922) נמצאו להם חסידים רבים בארץ וגם מחוצה לה. הופעה זו היתה בבחינת סנסציה ספרותית והרגשה סביבה גברה והלכה במחצית הראשונה של שנות העשרים, בעוד בני הזוג ביכובסקי דרים במוסקבה ומקימים בה פינת יצירה עברית שוקקת. כידוע, בשנים אלה התהדק החבל סביב צווארה של היצירה העברית בברית־המועצות עד להחרמה המוחלטת שהחרימוה השלטונות וירידתה למחתרת. אלישבע ובעלה חיו במצוקה חומרית וחברתית גוברת והולכת ונשאו את נפשם לעלייה לארץ־ישראל. בינתיים פרסמה המשוררת מלבד שירים גם סיפורים ומאמרים שהרבו את יוקרתה. בייחוד קנתה את הלבבות המסה 'אלכסנדר בלוק – המשורר והאדם',¹³ והיא עודנה דבר הביקורת המשובח ביותר בשפה העברית על יצירתו של הסימבוליסט הרוסי הגדול. כבר בשלב זה, קודם שקיבצה המשוררת את שיריה בספר, נכתבו עליה מאמרים רבים ונוכחותה בכתבי העת העבריים המרכזיים היתה בולטת.

ב־1925 הגשימו הביכובסקים את 'חלומם', עזבו את ברית־המועצות ועלו ארצה. החלום היה למציאות – אמנם, לאו דווקא מרנינה בכל היבטיה. בין השאר התרופפו והלכו היחסים האישיים בין בני הזוג ואהבת המשוררת הרוסייה־העבריה והמורה־הסופר העברי – שניהם בגיל העמידה – נחלפה במשהו מעין קשר של תועלת הדדית. עכשיו, שאלישבע יכלה להגיע אל ריכוזי הקוראים העברים בכל אתר, נעשתה הסנסציה הספרותית לחגיגה שנמשכה כמה שנים. הביכובסקים יסדו בתל־אביב הוצאת ספרים פרטית ('תומר'), שנועדה אך ורק לפרסום כתביה של המשוררת. תחילה הופיע בתרפ"ו קובץ שירים ראשון, כוס קטנה (המילה כוסית עדיין לא התחדשה אז) – ספר השירים העברי הראשון פרי עטה של משוררת אישה אחרי עוגב רחל מאת רחל מורפורגו (תר"ן). היה זה, כפי שכתב יעקב שטיינברג, 'ספר פיוט קטן ככף איש ודק כחוט השערה'¹⁴ – היינו, הספר ראה אור בפורמט זעיר, שלא נודע כמותו לקוטן בשירה העברית לדורותיה (כל שכן בשירת הזמן, שבה הופיעו ספרים בפורמט

12. המשוררת עצמה העידה כמה עדויות מפורשות בעניין זה. ראו, למשל, באוטוביוגרפיה הספרותית הקצרה שלה. אלישבע תר"ץ, עמ' 5.

13. התקופה, כרכים כא, כב (תרפ"ד).

14. שטיינברג 1979, עמ' 54.

ענק כגון זה של אימה גדולה וירח), ונכללו בו כ"ז שירים בלבד. הצטמצמות מדעת זו לא פגעה בפופולריות של הספר. אדרבה, הספר זכה להצלחה, אשר בנסיבות הזמן ובמגבלותיה של הספרות העברית דאז, יכלה להיחשב למסחררת. בתוך שנתיים ראו אור שלוש מהדורות – כל אחת בת אלפיים עותקים – וכולן נמכרו. הופיעה גם מהדורת פאר קטנה (בת 200 עותקים) ממוספרת ומודפסת על נייר משובח, ואף היא אזלה. שום קובץ שירים של משורר אחר בן הדור, לרבות ראשי המדברים בשירה הצעירה (אצ"ג, שלונסקי, למדן) לא זכה לתפוצה נרחבת כל-כך. אפילו 'אבירי הספרות' בני הדור הוותיק עקבו אחר הצלחה זו בקנאה כמעט בלתי-מוסתרת. הפופולריות של הספר היוותה למעשה הצלחה ציבורית גדולה ראשונה של שירת הנשים העברית, אשר אך זה הופיעה, וסייעה בביסוס מעמדה של שירה זו. עמה נחשף לראשונה הפוטנציאל התרבותי-הציבורי הבלתי-מנוצל עד כה של תת-הז'אנר; פוטנציאל שהועמק והוגבר במשך הזמן על-ידי רחל בלובשטיין, אנדה פינקרפלד ולאה גולדברג.

בני הזוג ביכובסקי הבינו שספרה של אלישבע נגע בעצב חי, שעצם קיומו היה כמעט בלתי-ידידוע עד אז. הם החליטו לנצל את ההתעוררות הזאת, ואף עשו זאת בהצלחה במשך כמה שנים. שמעון ביכובסקי, מי שבצעירותו היה ידיד-נעורים של סופרים חשובים כ"ח ברנר וא"נ גנסין ואף שותף זוטר לכמה ממפעליהם הספרותיים קצרי הימים (הוצאת 'נסיונות' וכתב העת המעורר), זכה עתה למשהו מעין תחיית מתים ספרותית. פעילותו, שמעולם לא המריאה ולא פילסה לעצמה כיוון מוגדר (הוא היה במקצת-מבקר, במקצת-פלייטוניסט, ובעיקרו של דבר 'תלוש' עברי, נודד בזהמיין-למחצה, שניטלטל מעיר לעיר וקיים עצמו בדוחק מהוראות-שעה), מצאה לעצמה אפיק ראוי. הוא נעשה לעורך, למלבה"ד ולאמרגן של המשוררת שכוכבה דרך. מחד גיסא, הוא הוציא לאור, בזה אחר זה בין השנים תרפ"ו-תרפ"ט, חמישה ספרים קטנים שלה (כוס קטנה, תרפ"ו; סיפורים, תרפ"ח; חרוזים, תרפ"ח; מקרה טפל: סיפור, תרפ"ט; משורר ואדם – על שירתו של אלכסנדר בלוק, תרפ"ט) ובצדם הרומן סמטאות (שהחזיק כ"ו גליונות דפוס), תרפ"ט. כל אלה נדפסו במהדורות שנחשבו לגדולות בממדי המו"לות של הזמן – אפילו מסת הביקורת על בלוק נדפסה באלף עותקים – וכל הספרים נמכרו היטב, אף כי רק כוס קטנה זכה להצלחה מסחרית יוצאת-דופן. הוצאת 'תומר' אף בישרה את הופעת שלושה ספרים נוספים של אלישבע: כל השירים במהדורה מחודשת, נקודות (מאמרי ביקורת) ורומן חדש בשם מאורעות לקדם. אמנם, ספרים אלה לא ראו אור. הפצת הספרים באמצעות מפיצים מיוחדים לא רק בתל-אביב אלא גם בוורשה ובניו-יורק הביאה הכנסה של ממש. כך, למשל, דיווחה אלישבע בשנת 1929 לג. שופמן¹⁵ על הופעתו הקרובה של הרומן סמטאות, שעמה 'תהיה לנו קצת הרווחה. בזה שהספר יימכר באופן מצויין אני בטוחה'.¹⁶

15. מידידי הנוער של שמעון ביכובסקי וסופר נערץ עליה. היא תרגמה מסיפוריו לרוסית קודם שהחלה בכתיבה בעברית.

16. אלישבע 1961, עמ' 161.

נוסף על כך ארגן ביכובסקי מסעות תכופים (לפעמים יותר ממסע אחד בשנה) אל מרכזי הספרות במזרח אירופה ובמרכזה (להוציא ברית-המועצות, כמובן): ורשה, לודז', וילנה, קובנה, ריגה, קישינב, צ'רנוביץ, וכן וינה וברלין. קרוב לוודאי שרק מותו הפתאומי בשנת 1932 (בקשינב, בעיצומו של אחד המסעות) מנע נסיעות לארצות-הברית ואולי גם לדרום-אפריקה. מכל מקום, ב-1930 ניהלה אלישבע מגעים עם ד"ר אפרים שמואלי, ששהה אז בדרום-אפריקה וניסה להשיג את המימון הדרוש לשם הבאתם של בני הזוג והילדה מרים לשם, אלא שהדבר לא הסתייע.¹⁷ במסעות הללו גילה ביכובסקי את כישוריו היחצ"ניים וניצל את קשריו הענפים לאורך כל רשת העסקנות העברית בפולין, ליטא ורומניה. הוא הצליח לרתום אל מרכבת הניצחון של אלישבע את מיטב העסקנים של המרכזים השונים, ביניהם אנשי תרבות בעלי משקל ומעמד, כגון ד"ר ירמיה פרנקל בלודז', והללו כינסו 'עצרות אלישבע' (ביידיש היה מקובל ביטוי חגיגי עוד יותר: 'אלישבע פייערונג') באולמות מרווחים. קהלים גדולים הגיעו לעצרות אלה, שהעיתונות העברית והיידית דיווחה עליהן, קנו כרטיסי כניסה, יכלו לרכוש את ספרי המשוררת והטו אוזן לדברי השבח המופלגים שהורעפו על 'רות מגדות הוולגה'. אחר שהעסקנים עשו את שלהם קראה המשוררת מיצירותיה (במקור העברי ובתרגומים יידיים מתוקנים וטובים) ודיברה על דרכה ומגמותיה בספרות העברית המתחדשת. כמה מנאומי השבח, יחד עם מאמרים נבחרים שלוקטו מן העיתונות, נדפסו בחוברות מיוחדות (בהוצאת 'תומר' התל-אביבית) בעברית וביידיש, ואף הן נמכרו לקהל שפקד את 'עצרות אלישבע'. חוברת המאמרים העברית זכתה לשלוש מהדורות!

הזוג ביכובסקי פיתח, למעשה, מערכת של יחסי ציבור ספרותיים, שלא היתה כדוגמתה בספרות העברית קודם לכן. אמנם, פיתוחה של המערכת היה כרוך בחיים של טלטולים, טרדות, מסעות, מפגשים, המולה ופומביות – חיים דומים לאלה של להקה תאטרלית נודדת. במכתב לשופמן, שכבר הוזכר, מתוודה אלישבע: 'חפצתי לכתוב לך מקובנה, מריגה, מברלין – ועוד איני יודעת מאיזה מקומות; סוף סוף – מתל אביב, – וגם מפה לא כתבתי עד היום. אם אתה כועס בעד זה ואם לאו, אינני יכולה לעשות כלום. כנראה שחיי תמו ונשלמו, ואינני כבר אותו בן האדם הראוי לעשות את כל הדברים הדרושים מבן אדם הגון, כעין כתיבת מכתבים וכדומה'.¹⁸ לא מפליא שבתוך המהומה הלכו חיי הזוג והתרוקנו מתוכן רגשי, כפי שהודתה אלישבע במכתב אחר לשופמן, שנכתב כבר לאחר פטירתו של ביכובסקי. שופמן שלח למשוררת איגרת תנחומים, שהגיעה לקישינב כבר לאחר שאלישבע ובתה יצאו לדרכן בחזרה לארץ-ישראל. האיגרת התקבלה בארץ שבועות אחדים לאחר בואן, ובתשובתה של המשוררת כבר ניכר ריחוק כלשהו מעצם המאורע. 'מובן שאני מרגישה את עצמי בודדה מאד כאן ובחיי בכלל', היא כותבת. 'אבל אם אתה רוצה לדעת את האמת, זה היה ככה גם קודם [כלומר, לפני פטירתו של ש"ב], כבר במשך כל השנים שגרנו כאן בארץ [...]'.

17. ראו מכתבה של המשוררת לשמואלי מ-17.10.1930, שהשתמר בארכיון היוו"א בניו-יורק ופורסם אצל רוזנבלום תשי"ג.

18. אלישבע 1961, עמ' 161.

בהמשך הדברים רומזת המשוררת על כך שלאנשים מסוימים היה חלק בהגבלת החיץ בינה לבין בעלה, ואף על כך שמותו של ביכובסקי (בטרם ימלאו לו חמישים) היה לא רק מפתיע אלא גם מוזר, 'סוף טיפש', ש'בכל זאת לא היה הכרחי ולא היה בדרך הטבע, או בכל אופן בא קודם זמנו'.¹⁹

אין ספק שמותו של ביכובסקי היה בין הגורמים שפגעו קשה ביכולת היצירה וההתארגנות הספרותית והכלכלית של המשוררת. כמובן, בכל 'הצלחותיהם' חיו הביכובסקים תמיד מן-היד-אל-הפה. למעשה, הם היו נתונים במצוקה מתמדת, שרפתה לתקופות קצרות. במכתב מ-1930 לאפרים שמואלי בעניין הבאתה של המשפחה לדרום-אפריקה הודתה לו אלישבע על שניסה לעשות 'באמת דבר של חסד שפירושו כמעט – להציל חיי בני אדם, ועוד אחד פעוט (בתי הקטנה)'. עם זאת, כל עוד חי ביכובסקי נמשכו המסעות, והספרים ראו אור. אחר מותו חדלו אלה גם אלה. ברור שלאלישבע לא היה אף שמץ מן הכישרון הארגוני ומידיעת המערכת הספרותית העברית, שאפשרו לבעלה להפיק מנוכחותה הספרותית את המרב האפשרי. קרוב לוודאי שהמשוררת היתה תלויה למדי גם בשליטתו בשפה העברית ובנסיונו בעריכה ובפרסום ספרותיים. ממכתביה אנו למדים, שהיא לא הגיעה מעולם לשליטה חסרת מעצורים בכתיבת פרוזה בעברית. אין ספק שידו המתקנת של המורה והעסקן העברי הוותיק חלה לטובה בכתיבי היד של אשתו, ובעיקר בסיפוריה. גם אין ספק בכך שעול הארגון הטכני והכלכלי של הוצאת הספרים היה מוטל על כתפיו. עכשיו, שנסתלק, נותרה המשוררת בודדה בסביבה זרה ומובנת רק למחצה – דמות מפורסמת למדי, ידועה לכל ה'גדולים' אשר בארץ, אולם גם מודעת היטב למה ש'אפשר לחכות ועד כמה אפשר לסמוך על רוב אותם ה'גדולים'".²⁰ עד מהרה החלה תקופת האלם והבדידות המוחלטת בחייה. במשך שנים מעטות עוד כתבה בעיקר רשימות ביקורת בשביל העיתונות היומית וכן שירים ספורים, שהאחרון בהם, 'לזכר ח. נ. ביאליק', נכתב אחר פטירת המשורר בקיץ 1934. עם האלם באה גם השכחה עד לאלמוניות. אלישבע כשם שזוהרה פתאום כך דעכה פתאום. בתוך שנים אחדות כאילו נמחה החותם שטבעה בשירת הנשים העברית בשנות העשרים.

ב

למה ניתן לייחס את הפופולריות המפתיעה של אלישבע עם הופעתה ואת דעיכת הפופולריות הזאת עם השתתקותה בראשית שנות השלושים? שאלות מעין אלה זוכות בדרך-כלל לתשובות חלקיות ולעתים גם שטחיות, המטשטשות את הממדים ההיסטוריים האמיתיים של התופעה הנדונה. במקרה של אלישבע היה קל במיוחד להסתפק בתשובות כאלה. הרי לכאורה ברור היה כי 'נסה' של המשוררת לא היה אלא נס הופעתה הפתאומית כבת עם זר, נוצרייה,

19. שם, עמ' 162. האם הדברים מרמזים על איבוד עצמי לדעת?

20. ממכתבה הנ"ל לשופמן. אלישבע 1961, עמ' 161-162.

משוררת בשפה זרה, שהחליטה לקשור את גורלה בשפה ובספרות העברית. נסים כאלה, אף שהם מעוררים סקרנות, התלהבות ועניין ציבורי רב בשעת התרחשותם או סמוך לה, מתקנים עד מהרה. מה שהיה אתמול בבחינת פליאה נעשה היום חולין שהלב גס בהם, ומחר הוא מוסח מן הדעת. לכל המרובה יכול 'נס' שנשכח להותיר אחריו רגשי אשם מעין אלה שבהם נתקלנו בדברים שנכתבו ונאמרו על אלישבע מסוף שנות השלושים ואילך. עם זאת, פרשת 'ההתגיירות הלאומית' (כך כינה אותה ד"ר ירמיה פרנקל כדי להבחין בינה לבין התגיירות הלכתית) של המשוררת אינה יכולה, כשהיא לעצמה, להסביר לא את ההתלהבות שבה התקבלה ולא את הזנחתה המוחלטת לאחר מכן.

אין ספק שפרשה זו עוררה, לפחות לזמן־מה, סקרנות עצומה בנוגע לבתו של מורה הדת הפרבוסלבי הקרתני מחבל ריאזאן שעל גדות הוולגה, שנתפסה תחילה לפילושמיות ולאמונה ברוחניות היהודית ואחר־כך לשפת התנ"ך ולתרבות ולספרות העברית המודרנית, עד שנישאה לבסוף למשכיל עברי והחלה לכתוב את יצירותיה הספרותיות בשפה העברית. הקהילה היהודית הרוסית והמזרח־אירופית, שסבלה במשך תקופה כה ארוכה ממצב של שוליות חברתית, כלכלית ותרבותית (שלא לדבר על אנטישמיות גלויה, פוגרומים ומצור כלכלי מכוון), לא יכלה שלא להגיב בהתפעלות מופלגת על המעשה המוזר והמפליא של האישה בת הקבוצה האתנית והתרבותית הדומיננטית, שמצאה עוז בלבה לנטוש את צור מחצבתה ולהצטרף אל בני הקבוצה השולית והמושפלת. חציית גבול בכיוון ההפוך – מן העולם היהודי, לשונו ותרבותו אל העולם הזר – היתה מעשה שבכל יום. רבים ראו בה צעד בלתי־נמנע, שהציבור היהודי עצמו אחראי לו במידה רבה (ביאליק: 'ואשר יגדל מבניכם נשר ועשה כנף – מקנו תשלחוהו לנצח'). אבל הכיוון שבו הלכה יליזבטה ז'ירקובה היה בלתי מתקבל על הדעת, ומשום כך מעורר פליאה והתפעלות. כאמור, התייחסו להליכתה זו כאל 'נס'. במידה לא מעטה של קרתנות חגגה התרבות העברית בת הזמן את 'נצחונה' זה וראתה בו אות וסימן לעוצמתה של 'התחייה' העברית־הציונית ולהתבססותה. 'חזיון מופלא ומיוחד במינו הקובע ברכה לעצמו', כינה זאת שמעון גינזבורג;²¹ 'מעין פלא', הוסיף דוד שמעוני;²² 'דבר מוזר ומגרה', תיאר זאת בנוסח יותר נאות וכן המבקר נתן גרינבלאט.²³

ההשוואה בין אלישבע לרות המואבייה לא משה משפת העסקנים והנואמים. השוואה כזו בין ה'אני' השירי הנשי לבין הדמות המקראית הידועה היתה רווחת בשירת הנשים הרוסית בת הזמן. המשוררת יליזבטה קוזמינה־קאראוואייבה ריכזה סביב דמותה של רות את כל שירי הקובץ השני שלה, שאף נקרא בשם 'רות' (1916), ובו פיתחה באמצעות הדמות העקורה ממכורתה עמדות נשיות של ריחוק, תחושת זרות ובדידות. אלישבע עצמה ציטטה את ספר רות (בשירה הרוסיים) והשתמשה בדמות המקראית לשם תיאור מין לימבו רוחני שבו שרויה זו, שהתרחקה מן הקרובים לה אך נותרה זרה גם בין הרחוקים שאליהם ניסתה ליקרב

21. גינזבורג 1945, עמ' 260.

22. שמעוני תשי"ז, עמ' 207.

23. גורן תשי"ג, עמ' 138.

(‘לקרובים לי – זרה, ולכם בלתי נודעת, / לא אעז לכנותכם שלי; / לעולם לא יפול הקיר הנצחי’).²⁴ העסקנים העברים התעלמו לחלוטין מן השימוש הזה בדמותה של רות לשם ביטוי מצבים של ניכור ותחושות אי־שייכות. כמעט לא היה בהם מי שלא ציטט לפחות את הפסוק מרות א:16: ‘עמך עמי ואלהיך אלהי’ (שציטטה אותו גם אלישבע כמוטו לשירה הרוסי הנזכר) תוך כדי שהם מפרשים אותו באורח חד־משמעי כביטוי של הזדהות ותחושת שייכות. רבים מהם בנו נאום שלם על בסיס סיפור־מחדש של פרשת רות, נעמי ובוועז אגב יישומה לסיפור חייה ולמפעלה של אלישבע. המשוררת תוארה כאילו היתה קוצרת אלומות (יוצרת שירים) או מלקטת בעקבי הקוצרים – תחילה בשדה מואב, היינו על רקע שדות רוסייה וכפריה, ואחר־כך בשדמות יהודה, ב’שדות פורחים שטופי שמש’ ואל מול הרי יהודה – ‘עתיקים, אפורים, מוקרני־אור’.²⁵ קרוב לוודאי שרבים מאלה שמילאו את האולמות ב’עצרות אלישבע’ בפולין, ליטא ורומניה וגם בארץ־ישראל לא באו אלא להזין את עיניהם ב’דמותה של רות החיוורת, / בת מואב יפת־הנוער’,²⁶ אותה אישה רוסייה ‘מוזרה ומגרה’, ‘גויה’ גמורה במראה ובהתנהגות, מעין משכילה רוסייה פרו־בינציאלית שיש בה גם משהו שבאיכרית צליינית, מדברת עברית ויידיש וקוראת לפני קהל יהודי את שירה שנכתבו בשפת הקודש! אולם סקרנות סנסציונית זו כשהיא לעצמה אין בה כדי להסביר את התקבלותה הנלהבת של אלישבע המשוררת, ובוודאי לא את ההפצה – בתוך שנתיים – של כוס קטנה בששת אלפי עותקים. באותה מידה אין בה כשהיא לעצמה כדי להסביר את הזיקה הפחות נלהבת לקובץ השירים השני, חרוזים, שמכירתו לא הצדיקה הדפסת מהדורה שנייה. גם פרשת יחסי הציבור הנמרצים והמוצלחים שניהלו אלישבע ובעלה במשך כמה שנים אין בה כדי להסביר את ההתעניינות הגדולה במשוררת. יחסי ציבור אינם פועלים – בוודאי לא לאורך זמן – כשהחומר ה’מיוחצן’ עצמו אינו מכיל תכונות ואיכויות שיש בהן כדי לעורר עניין ולמשוך את הלב מטעם פנימי זה או אחר. הרי זהו הלקח הברור המשתמע מסיפור ההצלחה של שירת רחל. כשם שהמעמד של אלישבע קודם על בסיס של ‘נרטיב מורלי’ בעל השתמעויות אידאולוגיות שימושיות (נרטיב ‘ההתגיירות הלאומית’), כך קודם גם מעמדה של רחל על בסיס של סיפור חיים אידאלי־כביכול (שנות העבודה החקלאית בחוות כינרת) ונוגע עד הלב (האהבה הנכזבה, הציפייה לילד שלא התגשמה, המחלה, המוות בלא עת). יתר־על־כן, כשם שהפופולריות של אלישבע הסתייעה במסע נמרץ של יחסי ציבור, כך גם תהילת רחל והקנוניזציה שלה כמבטאת עולמה הרוחני של ‘ארץ ישראל העובדת’ אורגנו במסגרת מפעל של יחסי ציבור, שהיה מסועף, נרחב ומתמיד לאין ערוך יותר מזה שהקימו לשעה בני הזוג ביכובסקי. כאן פעלו לא שני אנשים פרטיים בעלי יכולת ומשאבים מוגבלים מאוד אלא

24. ראו שירה ‘לקחו את לבי והשליכו רחוק’ מספרה הרוסי ‘ניגונים אינטימיים’ בתרגום יידי. אלישבע תר”ץ, עמ’ 43.

25. התבטאויות אלה וכיוצא בהן אפשר למצוא במאמרים ובנאומים שרוכזו בקובצי המאמרים על אלישבע שיצאו לאור בעברית וביידיש, כגון ‘פון מואב קיין יהודה’ מאת ר. רובינשטיין או ‘אלישבע’ מאת ‘אלימלך’. המובאות הן ממאמר אחרון זה. אלישבע תר”ץ, עמ’ 10–11.

26. מתוך שירה הרוסי של המשוררת ‘בעלות השחר’, שם, עמ’ 44.

מנגנונים מפלגתיים רבי עוצמה ועתירי ערוצי פרסום והשפעה, שהמיתולוגיזציה של 'רחל המשוררת' (וכן של כמה אישים אחרים מבני העלייה השנייה, בעיקר י"ח ברנר, יוסף טרומפלדור וא"ד גורדון) היתה דרושה להם במסגרת המסע הפוליטי רב ההשלכות של יצירת לגיטימציה בלעדית לשלטון מפלגות הפועלים בציבור היהודי בארץ-ישראל ודה-לגיטימציה של כוח פוליטי יריב (כגון התנועה הרוויזיוניסטית), שלא יכול להצביע על שורשיו הנטועים בחלקת העלייה השנייה ובאדמת הגליל בין כינרת, סג'רה וכפר גלעדי. עם זאת, לא ניתן היה לעשות בשירי רחל את השימוש שנעשה בהם, ובוודאי לא ניתן היה להחדירם עמוק כל-כך לתודעת כמה דורות של תלמידים ובני נוער, אלמלי כוחם של השירים עצמם ונגיעתם הברורה במצבים רגשיים אוניברסליים. בה-במידה יש לחפש את שורשי ההצלחה המוגבלת יותר של שירי אלישבע בראש ובראשונה בסגנון, במבנה ובמסר הרגשי של השירים עצמם.

אלה שנטו לייחס את הפופולריות של שירי אלישבע בעיקר לסיפור חייה יוצא-הדופן היו בדרך-כלל אותם מבקרים או משוררים-מבקרים שחיפשו בלשון השירה 'מכמנים' ו'סודות צירופים' (גינזבורג) או את 'נשמת השפה' החבויה והנסתרת (קשת), ובעצם לא גרסו מעולם את פשטות הביטוי, את הרזון הלקסיקלי ואת הזיקה מדי-פעם ללשון הדיבור, שאלישבע הפגינה בשירה לאו דווקא מחמת חוסר יכולת אלא בכוונה ברורה ומוצהרת.²⁷ לאחדים ממבקרים-משוררים אלה היו סיבות מספיקות לקנאה במשוררת ה'זרה', שפלשה לתחומם ואולי גזלה מהם הכרה וחיבה אשר הם, כמשוררים, לא זכו להן מעולם. כך ישורון קשת, אשר כמשורר יעקב קופיליביץ ניסה בשנות העשרים ללא הצלחה להציג וריאנט משלו של שירה עברית מודרנית ארץ-ישראלית, הממזגת תיאורים אימפרסיוניסטיים של נופי ארץ-ישראל עם השגות תרבותיות מערביות-אירופיות ומסורת פואטית ותיקה עם חידושים מודרניים מתונים (בעיקר בתחום המשקל והריתמוס). אולי נחוץ היה לו, לקופיליביץ-קשת, לתרץ את 'הפופולריות המסוימת' שלה זכו דווקא שיריה הליריים 'הקטנים והרכים-חיווריים' של אלישבע, אף כי לא היו בהם 'חידוש או יחוד-ערך רב כשלעצמם', ואת ההד הרב שעוררו כאילו מקורם הבלעדי היה רק 'פירסומה האישי של המשוררת-הגיורת' והחידוש המרעיש בכך ש'פייטנית רוסית, אם כי רק בעלת כשרון בינוני, עזבה את מולדתה ואת לשונה ונספחה אל מחנה העברים הדל'.²⁸ המבקר לא שם לבו לכך שבעצם ה'חיוורון' הסגנוני של שירי אלישבע, במה שנראה בהם כחוסר שליטה בלשון 'על מכמניה וצביונה', היה משום חידוש גדול, אחד מחידושי העקרוניים של הדור. אכן, מעבר לכל התחשבות אישית, ההתנגדות הזאת לשירי אלישבע (ובעצם גם לאלה של רחל בלובשטיין, אם לא לשירי

27. אלישבע הדגישה בכלל כתיבתה הביקורתית את אמונתה כי 'כל כמה שפשוטות המלים המצרפות בחרוזים, כל כמה שהן מתרחקות ממרומי המליצה ומתקרבות לדברי-חול, לדברי יום-יום שלנו – יותר חזק הרושם שהם עושים, רושם פתאומי וחד' (אלישבע 1923, עמ' 55). כמו כן היא הרבתה להדגיש את סגולותיה המוסיקליות והפיוטיות ה'בלתי מנוצלות' של העברית ה'ספרדית' המדוברת ואת רצונה להימנות בין אלה המפתחים את השירה העברית החדשה על בסיסה. עניין זה עוד יוזכר בהמשך.

28. קשת 1969, עמ' 177.

המשוררות כולן) נבעה מחוסר נכונות להשלים עם המהפך הגדול שחל בשירה העברית בעקבות הזעזועים החברתיים והתרבותיים העזים של מלחמת העולם והמהפכות ומלחמות האזרחים שבאו בעקבותיה: שבירת הנורמה הפואטית ה'ביאליקאית', ששלטה בשירה העברית בתקופת ה'תחייה', וכללה את תביעת העושר, הרב־רובדיות והרמיזותיות (ללשון המקרא, המדרשים וגם ללשון השירה החדשה, בעיקר שירת ביאליק עצמה) משפת השירה. נורמה זו, שלא אפשרה פתיחת שערי השירה למי שלא ספג לימודי קודש מילדותו ולא התחנך על מליצת המאה ה־19 בנעוריו, היא שגרמה להיעדרן המוחלט של נשים מ'פליאדת' המשוררים תלמידי־ביאליק. שבירת הנורמה אחרי מלחמת העולם הראשונה היא שאפשרה את הופעת המשוררות בשנות העשרים, ולה, בין השאר, נענו הקוראים החדשים בני הזמן שעה שאימצו אל לבם את שיריהן ה'רוזים' והפשוטים של אלישבע ורחל.

ברור שהיו בין המשוררים והמבקרים רבים, ששבירת הנורמה הפואטית הביאליקאית נראתה להם מפנה טראגי בהתפתחות השירה העברית – בבחינת מעבר מעושר לדלות, מ'מכמנים' לאסימונים. דבריו של שמעון גינזבורג על הצורך באחיזה 'בשורשי הלשון וסודות צירופיה אותם המכמנים החבויים והסמויים מן העין, אשר רמזי אורותיהם דרושים כל־כך ומועילים כל־כך ביחוד בליריקה העברית' אינם אלא ניסוח ציורי של הפואטיקה הסגנונית של ביאליק. מי שלא הרפה מן הפואטיקה הזאת לא יכול, למעשה, לקבל את שירת המשוררות העבריות ככל שנוח היה לו לראות בהצטרפותן אל 'המחנה העברי' אות לטובה. אולם נמצאו רבים אחרים ששבירת הפואטיקה הביאליקאית הביאה להם רווחה והעניקה להם תחושה של מגע חי עם האמירה השירית. הללו – קוראים ובעיקר קוראות – אהבו מאוד את שירי אלישבע. היטיב לזכור ולהזכיר זאת המבקר נתן גורן (גרינבלאט), שכבר בשנת 1923, קודם שיצאה המשוררת את ברית־המועצות ואספה את שירה בספר, שיבח אותם על היותם יצוקים אל תוך חרוזים עבריים 'זורמים' (כלומר, קלים, מתנגנים) ונושאים עמם 'חן צנוע־שקט של הלוח־רוח לירי נשי'.²⁹ כעשרים וחמש שנים לאחר מכן שב וניסח את הדברים מתוך יתר מודעות למשמעותם ההיסטורית העקרונית. הוא הזכיר כיצד הזדהו באמצע שנות העשרים קוראים וקוראות עבריים רבים עם שירי אלישבע, ששחררו אותם מעומס שירי־לשוני שכבר לא היה קרוב ללבם. אף כי 'בשירתנו עמדו אז האילנות טעוני פרי חמד בשל וגביעיה היו מלאים יין טהור ומזוקק' בכל זאת נצמד המבט לאותה 'כוס קטנה' שמזגה המשוררת הנוכרייה, שכן 'חן צנוע היה מרחף על אותם השירים הקטנים העגומים כמבטיה ופשוטים כמחלצות בנות הכפר בארצה, וזו הפשטות, הבהירות והעצבות המזוגות ב"כוס קטנה" פילסו להן נתיב ללב'. היעדר סבל הירושה, ההתפרקות משכבות לשוניות עבותות, החוצצות לפעמים בין המראה והצליל לבין עיצובם המילולי – נתנו אותותיהם בשירה נשית זו שבספרותנו החדשה. 'היתה רווחה קלה לקוראת העברית שצדה בשירה זו משהו אינטימי וקרוב ללב. המשוררת יצקה לכוסה מכל אותן ההזיות, החוויות והרעידות הרוחשות בלב הנערה החולמת. פיוס רך ונוגה, הכנעה עצובה ומזוככת נסוכים ברוב השירים האלה, שמרפרפים בהם

29. אלישבע תר"ץ, עמ' 32.

שלכת-סתו, חלומות, אכזבות, מראות נוף.³⁰ יעקב שטיינברג כתב דברים מקבילים – אמנם רחבים יותר במשמעותם ובכוונתם – עם הופעת כוס קטנה בתרפ"ו. שירי אלישבע, אמר, הם אמנם דלי כוח ביטוי ודיבורם דיבור 'פזמוני', אולם הם כולם מכוונים למציאות, לאישי, למידי, וזאת לא רק משום שהם כתובים בשפה 'החסרה לגמרי כובד של מליצות שאינן תלויות במקום' (היינו, אינן נחוצות לגופו של עניין), אלא מפני שהמשוררת ויתרה על המטרה הפואטית המפוקפקת של הצגת האישי כאוניברסלי. הלשון הפיגורטיבית ('המשלים') שבה היא משתמשת הנה קלושה, מזכירה 'את נוסח ההשוואות של שירים עממיים רגילים', אבל אלישבע אינה זקוקה למטפוריקה מפותחת משום שהיא 'מתכוונת אל עצמה באמת ובתמים', כלומר, דבריה הם בבחינת עדות אישית ישירה, שאינה מבקשת לה הרחבה והאדרת משמעות על-ידי הסמלה. 'הרבה משוררים, שכוח ההבעה מרובה אצלם עד בלי די, כותבים ליריקה סובייקטיבית ומשתמשים בנוסח השאלה: דבריהם גבוהים, כוללים, רחבים עד מאד. כבגדים שאולים מארץ רחוקה; הם אומרים "לבבי", והכוונה אצלם היא, כנראה, למושג של דבר שהנהו הרבה יותר מאשר לב-אדם יחידי. אלישבע היא מן המעטים הנותנת, לפי רוחה, שירה של מציאות, של חיי אדם משולים על עצמם. זאת היא יכולת יקרה – ללכת בעקבות האמת, בעקבות הדברים שיש בהם ממש'.³¹ שטיינברג מותח כאן, למעשה, ביקורת קשה מאוד על שירת בני דורו (לרבות שירתו המוקדמת שלו עצמו), שבה העמדת הריגוש הפרטי כביטוי נשמתה של 'תבל' כולה היתה רווחת ביותר. לפיו, שיחררה אלישבע את השירה לא רק מעודפי הבעה ולשון אלא גם מעודפי 'משמעות' והסמלה; והוא הדבר, לדעתו, שאפשר לה לכתוב שירה שהיא 'מעין העברת רחש הלב מאדם לאדם'.³²

בין שנקבל את דבריו המתפייטים של גורן ואת אבחנותיו החריפות הרבה יותר של שטיינברג כתיאור נכון של שירת אלישבע כשלעצמה ובין שנדחה אותם או חלק מהם, ברור כי הדברים משקפים מציאות היסטורית ומצביעים על אמת משמעותית יותר מזו המשתקפת בדברי הביקורת הרדוקטיביים של קשת. הם מתארים נכונה איך התקבלו השירים בשעתם ומעידים על כך שהפופולריות של שירי אלישבע היתה קשורה בראש ובראשונה בתגובה נרגשת של בני הדור ובנותיו על שירה מסוג שלא רווח עד אז בספרות העברית – שירה אשר לבד מן התמטיקה הריגושת-ה'נשית' והמוסיקליות ה'זורמת' הקלה הציעה לקוראים בעיקר לשון שירית משוחררת מ'סבל הירושה' ומפורקת 'משכבות לשוניות עבותות', חוצצות, מפריעות. זו האחרונה, הלשון, היתה לא רק חדשה אלא גם מהפכנית ואולי אף חתרנית. בלא שתכריז על כך היא חתרה תחת הלשון התקנית של השירה והצביעה על מגבלותיה. בה-בעת היא הציגה את עצמה, לשון שהיתה עד כה פסולה מבוא בקהל פייטנים עברים, כמין אלטרנטיבה – האלטרנטיבה של השקיפות הסמנטית והקלות המלודית. התגובה על שירה זו נענתה אפוא בעיקרה לא לגירויים חיצוניים ולנרטיבים אידאולוגיים תומכים אלא לאיכויות

30. גורן תשי"ג, עמ' 138-139.

31. שטיינברג 1979, עמ' 55.

32. שם.

ותכונות שהיו גלומות בגוף הטקסטים של השירים. היה בה משום גילוי ראשון של סוג חדש של טעם או מאווי ברפובליקה הספרותית העברית; של פופולריות אפשרית שאינה מושתתת על מודלים מקובלים כגון זה של המשורר הלאומי, הנביא המוכיח, או גם זה של המשורר ה'אוניברסלי', ששירתו טסה מישימון לתועפות הרים, מעומק יערות אוקראינה ופולסיה אל הכרך המערבי המודרני, כשהיא נושאת עמה הגות חובקת עולמות ומפגינה 'גבורה' תיאורית, אלא מושתתת על מודל של משורר מוגבל, אפילו מופחת (ולכן הוא יכול להיות גם משוררת) שניתן לו לבטא בישרות וכאילו ללא מורכבות רחשי-לב אנושיים 'פשוטים', יומיומיים. זה היה סוג הפופולריות וההשפעה התרבותית, שהגיעו עד מהרה לגילויין המלא בפולחן סביב שירי רחל, שגאה מעל ומעבר לכל מעמד קנוני רשמי שהוקצה למשוררת. אולם אלישבע קדמה בכך לרחל, והיתה, ללא ספק, המשוררת שמסביב ליצירתה נוצרה לראשונה הדינמיקה האופיינית ליחס החדש הזה לשירה. למעשה, היא פילסה את הדרך לפני השירים המגובשים והמורכבים יותר של רחל, כשם שסייעה בקיבוע הטופס השירי שהתגלם בשירי רחל (ולא, למשל, בשירי אסתר ראב או יוכבד בת-מרים הצעירה) כטופס הדומיננטי (במשך שנות דור ויותר) של השיר ה'נשי' העברי.

מהכרה בעובדה זו מתחילה ההבנה ההיסטורית של שירת אלישבע ומקומה בהתפתחות השירה העברית המודרנית. בה במידה מאפשרת הכרה זו ראשית הבנה של התפקיד ההיסטורי-ה'פוליטי' שמילאה שירת הנשים העברית בכללה בשלב היסוד שלה, בעת שתפקדה כמין חלוצה ההולכת לפני כוח חדש בתרבות העברית בכללה; הכוח שגייס את החוויה הנשית ה'קטנה' למאבק על הטבעתה של 'אות הזמן', כפי שכינתה זאת רחל, בתרבות העברית המתחדשת בארץ-ישראל: 'אות הזמן' – הווה אומר 'פשטות הביטוי', לאמור: 'ביטוי פרפוריה הראשונים של האמוציה הלירית, ביטוי מידי בטרם הספיקה לכסות על ערייתה במחלצות משי ועדיי זהב; ביטוי הנקי מספרותיות, הנוגע ללב באמיתו האנושית, המשובב נפש ברעננותו; אשר יש בכוחו להיחרת בזיכרון, ללוותנו בחיי יום-יום ולרונ מתוכנו לפתע'.³³ נורמה זו של 'פשטות הביטוי', שגרסה כריתת ברית בין לשון השירה ללשון הדיבור, היוותה חלק ממה שכינה מיכאל גלוזמן 'פוליטיקה של פשטות',³⁴ שהיו לה השתמעויות מרחיקות לכת במאבק על עיצוב פניה התרבותיים והפוליטיים של החברה המתחדשת בארץ-ישראל. אלישבע היתה בין המקדמים הראשונים שלה וההיענות לשירתה היתה אחד הגילויים הראשונים של התאמת המגמה החדשה הזאת למצב תרבותי-חברתי חדש ולרגישויות ספרותיות חדשות שהיו פועל יוצא ממצב זה. משום כך, ככל ששיריה של אלישבע נראים לנו כמערכת של מבעים אישיים צנועים, רחוקים מכל התכוונות להשתמעויות היסטוריות, הרי הם שירים שנוצרו ותפקדו בתוך הקשר היסטורי מובהק, וממילא הבנתם והערכתם טעונות רה-היסטוריוזיה מסוימת שלהם.

33. 'על אות הזמן', רחל בלובשטיין תשי"ד, עמ' ר"ה.

34. גלוזמן 1993.

עלינו לחדול אפוא מלהבין את אלישבע כקוריוז ולהתאמץ לראותה כתופעה ספרותית-היסטורית שאינה חסרת חשיבות בתוך הרצף הדינמי של התפתחות הספרות העברית בעידן המהפכני שלאחר מלחמת העולם הראשונה. משום כך ראוי שלא נרבה לעסוק בסממני הייחוד 'המוזר והמגרה' של הופעתה כרות מעל גדות הוולגה וניתן את הדעת תחילה על ההיבטים ההיסטוריים המשותפים לה ולשאר המשוררות הנשים בעידן הייסוד של שירת הנשים העברית המודרנית, ואחר-כך על הייחוד התוכני והסגנוני של שירה.

ראוי להדגיש: בהיבטיה ההיסטוריים העיקריים לא היתה הופעתה של אלישבע שונה כל-כך מהופעותיהן של רחל בלובשטיין, בת-מרים, בת חמה (מלכה שכטמן), אנדה פינקרפלד, לאה גולדברג ואפילו אסתר ראב, בת הארץ. מבלי שנתעלם מן הייחוד הברור של סיפור ה'התגיירות' שלה – התקשרותה תחילה עם היהדות ואחר-כך עם העברית המודרנית וספרותה – מותר לנו לקבוע, שסיפור זה רק הקצין והבליט תכונות ותופעות, שהיו משותפות להופעתן של כל המשוררות בנות הזמן וכן גם לכמה משוררים גברים, שלא היו יכולים לחדור אל תוך השירה העברית באווירה ששררה בה לפני מלחמת העולם, ואילו עתה נעשתה כניסתם אפשרית, אף כי הפתח שנפתח לפניהם עדיין היה צר למדי.

התמורה הבולטת ביותר, שאפשרה עתה את קבלתה של השירה ה'ענייה' החדשה, הסתמנה ביחס אל הלשון, כלומר, באידאולוגיה התרבותית ששימשה ביסוד ההערכה של הלשון העברית כערך תרבותי-לאומי עליון, ובפואטיקה שנבנתה על יסודה של אידאולוגיה זו. ביחס אל הלשון העברית ניכר מראשית 'תחייתה' הספרותית בסוף המאה הי"ט – אבל ביתר תוקף מעלייתה של הציונות ככוח פוליטי ותרבותי בשנות השמונים של המאה הי"ט – פרדוקס מתמשך, פושט צורה ולובש צורה. מחד גיסא, מרדה התרבות העברית החדשה הן בהבנה התאולוגית של העברית כשפה האלוהית המקורית, שממנה התפצלו (בדרך של פיחות ושיבוש) כל שאר הלשונות, הן בשימושה בפועל של העברית כלשון בית-הכנסת ולימודי הקודש. התרבות החדשה הפעילה מכלול אמצעים, שמטרתם היתה חילון השפה והעמדתה לשימוש ענייני האדם, לרבות ענייני היומיום. מאידך גיסא, ראתה עצמה התרבות כאילו היתה מקימה לתחייה לשון עברית אידאלית, קדמונית, טהורה מסיג ומטפל, וכך, בעודה 'מחלנת' את השפה, יצרה פולחן חדש סביבה, פולחן בלשני-דקדוקי-לאומי בעל היבטים תאולוגיים או פסבדו-תאולוגיים משל עצמו, שבמסגרתו השתעבדו מטפחי העברית לגבירה הנעלה, סלסלו בה, הקריבו לה אשכר, נרדפו בגללה ו'הורגו עליה', ופעמים אף הוציאוה מהיכלה העתיק ותמכו בה בלכתה 'על גפי מרומי קרת' בנסותם להראות לעמים יופיה ולהוכיח כי לא ייבצר ממנה לעשות כל אשר תעשינה השפות החיות. בתאוריה היה אפשר למזג את שתי המגמות: העברית העתיקה, בייחוד זו של המקרא, גילמה מציאות פוליטית וחברתית 'נורמלית', שבה עדיין לא גבה חיץ גבוה בין קודש לחול בחיי האומה, וענייני האדם כולם מצאו את מקומם הנאות בחיים, בתרבות ובביטוי הלשוני והספרותי. החייאת העברית העתיקה יכלה משום כך להיחשב לאמצעי עיקרי ביצירתו של הומניזם

יהודי מודרני. בפועל, מכל מקום, היה ניגוד עמוק בין שתי המגמות. המרד תבע, כביכול, שיעבוד השפה ל'חיים' והתרחקות מן המקורות (בייחוד המקרא) כנורמה מחייבת; ואילו אידאל 'התחייה' תבע טיפוח אסתטי של השפה כערך לעצמו וכן היצמדות למקורות הנורמטיביים. ניגוד זה נפתר בסדרה של פשרות בעייתיות. במאה הי"ט נפתר הפרדוקס בדרך-כלל (יש יוצאים מן הכלל בולטים וחשובים) בספרות היפה על-ידי יצירת מעין לשון פאסטיש פסבדו-מקראית המבוססת על העיקרון השיבוצי, שנועדה להביע תכנים הומניסטיים מודרניים באמצעות שברי ציטטים שאוחזו והודבקו אלה לאלה, לא פעם בצורה מלאכותית ומאולצת. מהרבה בחינות לא היו כאן אלא דבר והיפוכו, צירוף הסותר את עצמו. אחד העם, למשל, ראה בצירוף זה את הסיבה העיקרית למה שנראה בעיניו ככשלונה האסתטי והאינטלקטואלי של הספרות שנוצרה מסוף המאה הי"ח ועד זמנו (היינו, ספרות 'ההשכלה'); כישלון שהתחייב מן הניגוד העקרוני בין התוכן הרעיוני לכלי הביטוי שהועמד לרשותו. אחד העם סבר, למעשה, שהבִּלְטִיסְטִיקָה העברית, ובייחוד השירה, נדונו לנמיכות קומה עד להקמתה של חברה דוברת עברית טבעית בארץ-ישראל, שהרי רק לשון שהשימוש בדיבור מעשיר אותה בלי הרף בניואנסים סמנטיים חדשים תוכל לפרנס מבע אימוטיבי, שהוא בהכרח קונוטטיבי.³⁵ אחד העם תבע אפוא את הביטול המוחלט של הניגוד הפנימי בין תוכן למבע ואת השיעבוד של העברית ל'חיים'. אמנם, דבר זה, סבר, יוכל להתבצע רק בעידן הציוני האוטופי. עד אז ראוי לספרות העברית שתימנע ממבעים אימוטיביים ותתרכז בדיון דיסקורסיבי בבעיות האומה.

את תפיסתו זו של אחד העם דחו אפילו תלמידיו הנאמנים. ביאליק, הבולט שבהם, סבר שחיי השפה נקבעים לא על-ידי מקור מילותיה ושימושן בכתב או בדיבור אלא על-ידי היכולת של המדבר או הכותב לחבר את הביטויים הקיימים בצירופים חדשים. 'צירוף חדש של מלים ישנות יש בו פעמים הרבה יותר כוח יצירה ממלה מחודשת', קבע במאמרו 'חבלי לשון'.³⁶ מבחינתו, ההתגברות על הניגוד בין תוכן ומבע חייבת היתה להתרחש לא בדרך ההתנקות מן המקורות הנורמטיביים אלא בדרך השימוש החופשי והיצירתי בהם. חידושי לשון היו מותרים רק לתלמידי חכמים מופלגים (כמו ביאליק עצמו) המסוגלים למוד תחילה 'את כל כוחה של הלשון, בלא שיור כלשהוא, עד סוף תחומיה הרחוקים ביותר' ורק אחר-כך לצאת כדי פסיעה 'מחוץ לתחום'. פסיעה כזו רק היא בבחינת 'הרחבת התחום' באמת.³⁷ כלומר, היוצר העברי חייב להיות בקי מושלם במקורות, לחפש בהם את הביטויים החסרים לו, לצרף מתוכם צירופים חדשים שהם 'ברוח' המקורות, ורק לאחר מכן רשאי הוא לחדש חידוש לשוני משל עצמו, בתנאי שגם חידוש זה יהיה 'ברוח' השפה ולא ינסה לכפות עליה את הגיונה התחבירי, הדקדוקי או הפונטי של שפה אחרת. מבלי שנאמין שתביעה חמורה

35. אחד העם הביע תפיסה זו במקומות שונים ובייחוד במאמרו המוקדם 'הלשון וספרותה'. ראו: אחד העם תש"ז, עמ' צ"ג-צ"ז.

36. ביאליק תרצ"ח, עמ' קצ"ט.

37. שם.

כל־כך עמדה באמת במבחן המציאות, אנו יכולים להניח שבמישור האידאולוגיה התרבותית נקבע בדברי ביאליק הפתרון שהמציא עידן 'התחייה' למצב הפרדוקסלי שבו אנו דנים. מחד גיסא נפסלה לשון הפאסטיש המבוססת על ציטטים, כלומר על צירופים קיימים כנתינתם. מאידך גיסא, הועלתה על נס הלשון היונקת מן המקורות, מודרכת על־ידי 'רוחם' וממחזרת אותם ובתוך כך מתיכה מחדש את הצירופים הקיימים ויוצרת צירופים חדשים במתכונתם. לשון כזו התחייבה בהכרח להיות רימוזית ורב־רובדית, שכן הרמיזה היא האמצעי העיקרי העומד לרשות לשון אינטרטקסטואלית שאיננה מצטטת ישירות. בה־בעת ההתכה מחדש של לשונות מקור שונות ולעיתים אף מנוגדות זו לזו (כך הדבר כמעט תמיד אצל ביאליק עצמו) יוצרת לא רק רב־רובדיות אלא גם מתחים פנימיים בביטוי. הסינתזה הזאת, שאפשרה העמדתם של מפעלים ספרותיים גדולים, היתה בעלת משמעות תרבותית ואפילו פוליטית מרחיקת לכת. היא היתה מבוססת על תפיסת הניסיון האנושי בכללו כמחזור בלתי־פוסק של נסיונות שקדמו לו תוך כדי יצירת וריאנטים חדשים באמצעות חיבור של יסודות מסורתיים באופנים בלתי־מסורתיים, וכן על תפיסת התחייה הלאומית כמעשה יצירה של הווה ועתיד לאומיים, שאינם מנותקים מן העבר אלא נוהגים בו מנהג של יורש בן־חורין, הרשאי לעשות בו כבתוך שלו. זו היתה סינתזה שגרסה ציונות שאינה 'מצטטת' את העבר אבל גם אינה מתנתקת ממנו וממציאה עברית חדשה כדרכו של אליעזר בן־יהודה. אף כי סינתזה כזאת היתה רחוקה מלבם של אלה (כגון תאודור הרצל ובני חוגו, או, מצד אחר כאמור, אליעזר בן־יהודה ובני אסכולתו) שרצו ליצור מציאות חיים תרבותית יהודית חדשה לגמרי, היא נעשתה לנורמה השלטת בספרות ובתרבות העברית הקנונית של התקופה. אפילו מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, גדול המורדים בזיקה התרבותית לעבר, סמך את ידיו על הנוסחה שהציע ביאליק והודה (במאמרו 'בכתב ובפה') כי כל עוד 'אנו עם הספר ורק עם הספר' גם המבע האותנטי של היוצר העברי יהיה בהכרח בלשון הספר, בתנאי שהיוצר 'הפוך' בלשון ויתך ויצרף מחדש את דפוסיה כשהוא מכוון את מעשיו על־פי חוויית הקיום הישירה שלו 'כי אין התנועה באה מפי המדבר כי אם מלבו'.³⁸

על תפיסה שלטת זו התחנכו אלה שתבעו מלשון השירה את ה'מכמנים' הנסתרים שכבר הוזכרו, שהרי אין 'מכמנים' אלה ו'רמזי אורותיהם' (ש' גינזבורג) אלא רמיזות ללשונות עתיקות, שחוברו באופן מפתיע על־ידי הסופר המודרני בהתאם לצורכי המבע שלו. אם בפרוזה נמצאו כמה יוצרים בולטים שערערו על תפיסה זו מצד זה או אחר (כגון י"ח ברנר, שנחשב, משום כך, ל'בעל סגנון גרוע', או ג' שופמן), הרי בשירה היא שלטה שלטון ללא מצרים. אין צורך לומר, שהתקבלותה של הדוקטרינה הביאליקאית והשתלטותה על התשתית הפואטית של כמעט כל הספרות העברית הקנונית בת הזמן לא התירו כניסה לספרות אלא למי ששקדו בילדותם ובנעוריהם על לימוד המקורות ונעשו בני בית בהם כדי כך שיכלו לא רק לצטטם אלא גם 'להפוך' בהם וליצור חיבורים חדשים (רצוי: מפתיעים, וירטואוזיים) בין היסודות ההטרוגניים שבהם. היא העמידה בפני הסופר העברי תביעות שדמו לאלה שהעמידו

38. ברדיצ'בסקי 1987, עמ' 106-107.

ספרויות אירופה בפני המשכיל בן המאות הי"ז והי"ח. שומה היתה עליו לא רק לדעת לטינית אלא גם לשלוט בספרותה כדי כך שיוכל לעשות בה שימוש רימוזי פארודי מבלי שיפר בכך את הרציפות הטבעית של המבע בלשון ה'וולגארית' שבה כתב. כך חייב היה עתה הסופר העברי לכתוב בלשון שנראתה 'טבעית', נובעת באורח חד-פעמי מהניסיון הבא על ביטוי, ובתוך כך גם לעורר זכרונות תרבותיים-לשוניים שעברו מטמורפוזה ואף היפוך במסגרת הקשרים חדשים. אמנם, כבר בתקופת התחייה נמצאו רבים שלא שלטו באוצר הלשוני שליטה מלאה (משום כך העמיד ביאליק במרכז מאמרו 'חבלי לשון' את הפרויקט של יצירת 'מילון עברי שלם ומתוקן', היינו מילון היסטורי), ויכולתם להיענות לנורמה ה'לטינית' היתה מוגבלת. אולם היעדר מרחיק לכת של גישה אל המקורות חסם, למעשה, את הדרך אל המבע הספרותי העברי ובעיקר את הדרך למבע הפיוטי; והמודרות העיקריות היו סופרות נשים. כשם שתביעות השליטה בלטינית חסמו במאות הי"ז והי"ח את דרכן של נשים להתבטאות במסגרת הז'אנרים התקנייים ה'גבוהים' של הספרות האירופית בת הזמן (והותירו להן כמעט רק את תחום הרומן – אז ז'אנר חסר סטטוס ומסורת), כך הן חסמו בראשית המאה ה-20 את דרכן של יוצרות נשים עבריות אל הספרות הקנונית בכללה ואל השירה בפרט. לכל היותר יכלו הן למצוא לעצמן ביטוי כמעט רק ביצירות סיפורת בעלות מעמד משני, בייחוד כאלה שנוצרו לא ב'מרכזים' של התרבות העברית (ציר אודסה-ורשה) אלא בפריפריה (כגון בארץ-ישראל; דוגמת יצירתן של הסופרות בנות העליות הראשונה והשנייה).

הסינתזה הביאליקאית התערערה והלכה בשנים הראשונות שלאחר מלחמת העולם הראשונה. מה שהביא לערעורה היה צירוף של גורמים מתחומים שונים. ראשית, המציאות הרוחנית והחברתית שנוצרה בעקבות המלחמה, המהפכות ומלחמות האזרחים הפנתה עורף לקונסרבטיזם התרבותי והפוליטי ששימש ביסוד הסינתזה. הנורמה של ההמשכיות, של הווה יצירתי הניזון מן העבר והממחזר אותו, פשטה את הרגל במציאות שראתה עצמה שרויה במשבר אפוקליפטי, היכול להביא לכאוס ולהרס מוחלט או להולדת עולם חדש וחברה מהפכנית חדשה. במציאות זו העברית הממזגת ברוב חריפות (של תלמידי חכמים שהתפקדו אך לא פרשו מתלמודם) מקראות עם לשון חכמים נראתה – בייחוד במרכזים תרבותיים קרובים למוקדי המהפכות החברתיות והרוחניות, כגון בברית-המועצות ובארץ-ישראל של ימי העלייה השלישית – מיושנת לאין תקנה. אפילו סופרים בעלי תרבות לשון שורשית כמו אברהם שלונסקי כפרו בזכותו של המשורר לצטט ולאזכר את המקורות וראו בנורמה הביאליקאית היתר ל'פלגיאט', המאפשר לסופר לדבר בקול שאינו קולו, וממילא אין בו משום הד של הזמן.

שנית, החוויה התרבותית הבסיסית של התקופה גרסה הטרוגניות כשדה עימותים והתנגשויות ולא כזירה שבה משלימים הניגודים זה עם זה עד כדי יצירת הרמוניה מלאה. כך בזירה הנפשית הפנימית, העומדת בסימן המאבק של מרכיבי אישיות שאינם עולים בקנה אחד, וכך בזירה התרבותית והספרותית, שבה דור אחד מערער על קודמו ומבקש לדחקו ולרשת את מקומו. כך גם בתחום הלשון והסגנון. אורי צבי גרינברג אזכר מקורות מכל

קצווי הקורפוס הטקסטואלי העברי והשתמש בכל רובדי השפה – מן המקרא ועד לעגות לוועזיות בנות הזמן; אבל הוא עשה זאת בדרך של עימות והתנגשות. בשירתו רובדי השפה השונים והזרים אלה לאלה אינם ניתכים בכור הסינתזה למבע אחיד אלא חותרים זה תחת זה ויוצרים מציאות לשונית שסועה ואפופה סתירות.

שלישית, הזמן החדש הובן כזמן השחרור והפורקן של העניים והמדוכאים – עניים בנכסי תרבות כמו בנכסי ממון. כשם שהמהפכות החברתיות שאפו לשחרר את חסרי הכול מן ההסדרים החברתיים שכפו עליהם עוני וניצול, כך המהפכות התרבותיות שאפו לקרוא דרור לאלה שמעמדם השולי מנע מהם רכישת נכסי תרבות ולשון, שהיו נחלתם של 'הבורגנים'. בתרבות העברית הבורגנים היו ביאליק ותלמידיו. הנורמה הביאליקאית נראתה עכשיו כמערכת חוקים וכללים שנועדה להותיר את העוצמה והמשאבים התרבותיים בידי מעמד מוגדר ומוגבל, וממילא להדיר, להרחיק ולדכא את אלה שאינם בני המעמד הזה. הנורמה נעשתה משום כך בלתי־קבילה מבחינה אידאולוגית באותם מקומות שבהם יושמה אידאולוגיה שוויונית להוויות התרבות והספרות.

רביעית, ההתפתחויות הפוליטיות והחברתיות בנות הזמן גרמו לעלייתה של ארץ־ישראל כמרכז העיקרי של התרבות והספרות העברית. הוברר שרק במרכז זה צפוי לתרבות ולספרות אלה עתיד של התפתחות ופריחה, ואילו בכל מרכזיהן הקודמים נגזרו עליהן התנוונות (בגלל התהליך המואץ של ההתבוללות) או חיסול פשוטו כמשמעו (כגון בברית־המועצות). רק בארץ־ישראל התפתח קהל קוראים וקוראות שנוקק לעברית כשפת דיבור ותרבות יחידה. בפרספקטיבה כזו ניתן משקל חדש לדיבור העברי הארץ־ישראלי – הדיבור ה'טבעי' של בני הארץ וגידוליה. אף שתחיית העברית כשפה מדוברת בארץ־ישראל היתה תמיד משאת נפש מוצהרת של הציונות, בפועל היחס לעברית המדוברת בארץ מצד קובעי הטון בתרבות ובספרות היה שלילי ומלעיג. זו היתה עברית עילגת של 'מאתיים מילים'; עברית דלה, שדופה, חסרת ניואנסים תרבותיים ו'מכמנים'. אפילו ברנר, שהתמחה ביצירותיו הארץ־ישראליות בציטוט דיאלוגים שנאמרו בעברית כזאת (ראו בייחוד סיפורו הגדול האחרון 'מהתחלה'), לא יכול שלא להתייחס אליה בלגלוג. יחס זה השתנה בהדרגה במשך שנות העשרים שעה שהעברית הארץ־ישראלית המדוברת החלה לקבוע כללים וחוקים גם לכותבי העברית מחוץ לארץ־ישראל – כגון שהיא השליטה בהדרגה מהירה על כלל הספרות העברית המתחדשת, גם זו שנוצרה בפולין או בארצות־הברית, את ההטעמה המלרעית וההגייה המכונה 'ספרדית', למרות זעקות השבר של היוצרים הוותיקים (כגון שאול טשרניחובסקי), שראו בתהליך זה סכנת דלדול נורא של האפשרויות המוסיקליות הגלומות בשפה. ולמה שאירע בתחום ההטעמה וההגייה אפשר למצוא מקבילות בתחומים אחרים: באוצר המילים, בתחביר, בתורת הצורות. עלייתה של העברית המדוברת כמקור לגיטימי של שפת הספרות הנחיתה מכה אנושה על הסינתזה הביאליקאית. דוברי העברית הארץ־ישראלית ברובם כלל לא הכירו את שירי ביאליק או את הפרוזה של ש"י אברמוביץ וש"י עגנון. כשהגיעו אחדים מהם – כמו המשוררות רחל בלובשטיין, אסתר ראב ואלישבע ביכובסקי – למדרגת יצירה

ולשלב של פרסום ברבים הם הפגינו עברית שהיתה מנותקת מן הנורמות הביאליקאיות הרבה יותר מזו של משוררים מרדניים כגון אברהם שלונסקי ואורי צבי גרינברג.

נורמת ה'מכמנים' נשברה, ולו גם שבר חלקי. נוצרה איזו הסכמה תרבותית סמויה ופה-ושם גם מפורשת, שהתירה קיומה של שירה עברית 'דלת לשון', שירה 'עניה', ואפשרה את התקבלותה. היו, כאמור, כאלה שקוננו על אובדן 'המגע עם שורשי הלשון וסודות צירופיה' (שמעון גינזבורג); ואולם היו גם כאלה ששמחו על התפרקותה של הלשון 'מסבל הירושה' - משכבות לשוניות עבותות, החוצצות - - בין המראה והצליל לבין עיצובם המילולי (נתן גורן). במידה מסוימת החל חזונו הבלשני-הפואטי הציוני הרדיקלי של אחד העם לקרום עור וגידים. 'הציורים הצדדיים, הדקים, המתקשרים על ידי השימוש התמידי בכל מלה מדוברת'³⁹ החלו לתפוס את מקום הניואנסים הסמנטיים הדקים שנוצרו מכוח האזכור, ההדהוד, ההיפוך והאיחוי המקורי של לשונות הספר. אפילו משורר כיעקב שטיינברג, שבעצמו היה נאמן ללא סייג לנורמה האזכורית-ההדהודית, העטה על סגנונו במכוון הדר ואף מעין יושן קלאסי כבד, ודבק בעקשנות במשך זמן רב מאוד בהטעמה ובהגייה ה'אשכנזיות', חש כי השפה השירית החדשה, 'למרות זה, שהיא אינה מאמצת כל כוח', יכולה להיראות 'כמבוררת, כחלק מהרבה, כצירוף לאה מעט של ניבים, אשר טיפלה בהם יד טהורה ורפה';⁴⁰ היינו, הלשון ה'עניה' ו'הלאה' יכולה להתמחש כלשון סלקטיבית הנותנת מבע ראוי, אם כי לא 'הירואי', להתנסות אותנטית, והמאפשרת קליטה של מציאות 'פשוטה' דווקא מפני שחסר בה יסוד המאמץ, המחייב תמיד מודעות עצמית הבעתית. דבריו אלה של שטיינברג נסבו, כפי שנאמר כבר, על לשונה של שירת אלישבע ביכובסקי.

לא קשה להבין כיצד שירת המשוררות העבריות, שנתנו את קולן מברית-המועצות (אלישבע, יוכבד בת-מרים, בת חמה) ומארץ-ישראל (רחל בלובשטיין, אסתר ראב) בראשית שנות העשרים לא רק נתנה ביטוי ברור למהלך החדש הזה אלא גם, במידה רבה, הקלה את התקבלותו ופילסה לפניו את הדרך. המשוררות ביטאו בעצם הופעתן מצב תרבותי חדש ומהפכני. עד כה לא היתה להוויה הנשית אחיזה כלשהי בשירה העברית אלא במידה שהיא השתקפה בעיני משוררים גברים, אשר תמיד חיפשו בעין האישה המדומה, הארכיטיפית לטוב ולרע, את בבואת עצמם (בייחוד בולט שיקוף עצמי סוליפסיסטי זה בשירים שבהם ניסו משוררים לדבר מפי דוברות נשים. כך אצל ביאליק, יעקב פיכמן, יעקב שטיינברג, אורי צבי גרינברג הצעיר. המשורר היחיד שניסה לעצב ראות 'נשית' עצמאית היה דוד פוגל; אבל שירת פוגל עלתה מהרבה בחינות בקנה אחד עם שירת המשוררות בנות הזמן, וכבר היתה מוטבעת כולה בחותם המהלך השירי החדש). עתה הביאו המשוררות את החוויה הנשית האותנטית לתרבות שכמעט לא הכירה אותה. מבחינה תרבותית ולשונית הן היו ה'עניות' האמיתיות של התרבות העברית, אלה שהיו מודרות וחסומות משום שלא הצטיידו ב'כלים' הלשוניים האסוציאטיביים הדרושים. הן היו 'עניות' ומחוסרות ייצוג תרבותי גם

39. אחד העם תש"ז, עמ' צ"ד.

40. שטיינברג 1979, עמ' 54.

מבחינה חברתית. הרצונות והחשקים (לרבות התשוקות המיניות, אבל לא רק הן) שנתנו להם ביטוי היו עד כה לא רק בלתי־מוכרים אלא גם בלתי־קבילים.

עם זאת, קל היה לשומרי החומות של הספרות לקבל את המשוררות הרבה יותר מאשר את המשוררים המרדניים, אשר הם בעיקר ניהלו את הקרב הפואטי נגד התרבות השירית הביאליקאית. בניגוד לגברים שבחרו לכתוב שירה בסגנון ה'עני' החדש (כגון דוד פוגל) ועמדו לא רק בפני קהילה ספרותית שהתקשתה להבין ולהצדיק את ה'דילול' הלשוני המכוון הזה אלא גם בפני הקושי הפנימי שבדחיית נורמה פיוטית־סגנונית שלטת ומופנמת, הרי אצל המשוררות הנשים הקושי הפנימי לא היה קיים, וההיתר התרבותי־הקהילתי ניתן כמעט מראש. אם אמרכלי הספרות והתרבות רצו בהתגשמותו של ה'נס' שלו קיוו משוררים מימי יל"ג – השמעת 'קול שבאשה' בשירה העברית – היה עליהם להעניק אישור ללשון השירית החדשה. מה גם ששירת הנשים, דווקא בשל מה שנתפס בה כחולשה ('צירוף לאה מעט של ניבים' וכו'), לא איימה על המערכת הספרותית הממוסדת כדרך שאיימו עליה משוררים שהנהיגו את המרד האנטי־ביאליקאי מעמדת כוח לשונית ותרבותית. יש לזכור שמרבית המשוררים המרדניים פיתחו מהפכנות סגנונית שהלכה בכיוון מנוגד לזה של 'דילול' הלשון והמעטתה. האסטרטגיה התרבותית שלהם הפנתה אותה לא לכיוון הצמצום אלא דווקא לכיוון ההרחבה, ההפעלה המקסימלית של שכבות לשון בלתי־מנוצלות או הפעלה חדשנית, כמעט 'פייטנית' בחדשנותה של המורפולוגיה העברית התקנית (יצירת פעלים משמות עצם וכו') בדרך מנוגדת לסינתזה הביאליקאית וחותרת תחתיה. קריאת התיגר שלהם בקעה לא מן השוליים אלא מן ה'מרכז', מעושר ולא מעוני. שירת הנשים היתה פריפריאלית במידה מספקת כדי שקיומה השולי ייתפס כבלתי מערער על ה'מרכז' ההיסטורי, ו'דלותן' התקבלה כאות לכך שהופעתן מרחיבה את המערכת הספרותית הקיימת, מוסיפה לה נדבך שחסר בה, אך אינה משנה את המבנה שלה.

נוסף על כך, שירתן של המשוררות, בין שהחלה להופיע בארץ ובין שהחלה להופיע בחוץ לארץ, היתה טבועה, מבחינה נושאת וסגנונית כאחד, בחותם ארץ־ישראלי והעברית המדוברת בה, וחותם זה העניק לה עתה תוספת כשרות. המדובר הוא לא רק במשוררות שנתנו ביטוי ברור להוויה הארץ־ישראלית החלוצית (כמו רחל בלובשטיין ואסתר ראב), אלא גם באלה שהיו בין הראשונות שקיבלו והפנימו את הפרימאט הארץ־ישראלי הסגנוני והמוסיקלי. אלישבע לא נלאתה מלהזכיר בכל הזדמנות כי היא למדה את העברית מלכתחילה בנוסחה הארץ־ישראלית מפי מורים ארץ־ישראלים, ואף כי כתבה את שני שיריה העבריים הראשונים בהטעמה ובהגייה האשכנזיות (משום יראת הכבוד למודלים הקיימים ומשום שכלל לא שיערה ש'אפשר' ומותר לכתוב אחרת), השתחררה עד מהרה, עוד בימי שבתה במוסקבה, ממה שהתמחש לה כמעצור וכמכשול, ופנתה אל ההטעמה וההגייה ה'ספרדיות', שבהן היתה מורגלת; הדבר עלה בידה במידה כה רבה עד כי בזכותו קיבלה את ההכרעה להמיר את שפת שירתה הרוסית בשפה העברית.⁴¹

41. אלישבע תר"ץ, עמ' 5.

מכל הטעמים הללו התקבלו המשוררות, על החידוש הלשוני שהביאו עמן, ברצון. הממסד הספרותי אימץ אותן אל לבו וניסה להציג את ה'רציונל' של הופעתן הפתאומית בדרך שהיתה נוחה לו. יעקב פיכמן כתב (במאמרו על אלישבע) כי במשך תקופה ארוכה האשה לא השמיעה את קולה בשירה העברית כי 'טרם נבקע עוד הקרת. בנות ישראל, שידעו להשפיע, לאהוב בלב רואה את התרבות העברית, גם בהיותה זרה להן, טרם עברו את דרגת ההכשרה להכרת נפשן, להכרת תפקידן החדש המיוחד בתרבות האומה'. אולם סוף-סוף 'התרחש הנס, ורוח ישראל החדשה, שצדה בקסמיה את בנותיו, סחפה גם בת נכר, שהריחה מרחוק את לבלוב האומה החדש ודבקה אחרי שכינת ישראל'.⁴² קביעה זו היא היפוכה של האמת ההיסטורית. האשה ה'עבריי' לא השמיעה את קולה לא משום שטרם הגיעה ל'דרגת ההכשרה' הנחוצה, להכרת נפשה ותפקידה התרבותי, אלא מפני שהתרבות לא הניחה לה להשמיע קול בניב שלא היה מקובל עליה, ודחפה אותה מעל פניה לכתיבה בידיש או בלשונות זרות (בעיקר רוסית). הקרח שעדיין לא נבקע סגר לא רק על האשה אלא גם על התרבות והספרות, ואולי בעיקר עליהן. מכל מקום, דבריו הנלהבים של פיכמן מצביעים על כך שלנשים – להן בראש ובראשונה – הותר לשבור את הקרח התרבותי הסגנוני לשם הגשמת מאווי תרבותי מוחש. כמו כן הם מאירים את הצד השווה בין אלישבע, בת הנכר, לבין המשוררות 'בנות ישראל', שהרי, מבחינת הממסד הספרותי, גילמה היא בדיוק כמותן, אם כי ביתר תוקף, את כוח הסחף של המפעל הציוני העברי, שהיה חזק כל-כך, עד שדי היה בו, כביכול, כדי לצוד 'בקסמיו' לא רק בנות-ברית אלא גם בת עם זר. כלומר, גם לפי רציונל זה, המקרה המיוחד של אלישבע הוא רק דוגמה מוקצנת של התופעה המתגלמת בכלל שירת הנשים העברית בת הזמן.

אכן, אין מקום לטעות. כל המשוררות העבריות היו בעיני שומרי החומות בבחינת ילידות חוץ. השמחה בהן היתה בבחינת 'וייחד יתרו' – שמחה שכולה הצטמררות של חידודין-חידודין. הן 'לא ידעו' עברית. או העברית שידעו היתה אותה עברית מודרנית של 'מתודות' ו'כריסטומטיות'; עברית של בית-ספר חילוני מודרני, שגדולי הספרות, אף שרבים מהם נטלו בעצמם חלק נכבד בעיצובה של מערכת החינוך העברית החילונית החדשה ובהכנת חומרי העזר שהיו דרושים לה, עדיין לא האמינו שיש בכוחה להעמיד סופר עברי ראוי לשמו. בין שהמשוררות למדו בבית-הספר העברי החדש בארץ-ישראל (כגון אסתר ראב) או ברשת החינוך העברי המודרני בתפוצות (כגון לאה גולדברג) או בקורסים אלה ואחרים של 'חובבי שפת עבר', או גם מפי אותם מורים נוודים כגון חיים ברגר ודוד לזרוביץ (המופיעים בסיפוריה של אלישבע 'נרות השבת', 'שגיונות', ו'סמטאות'), העברית שלמדו היתה חסרת 'שורשים'. מבחינה זו לא היה הבדל של ממש בין אלישבע, שלמדה עברית באינטנסיביות בגיל עשרים וחמש, לבין בת-מרים, שלמדה את השפה חמש-שש שנים קודם לכן, או בינה לבין לאה גולדברג, שלמדה עברית מגיל צעיר הרבה יותר. כולן היו 'גיורות' לשוניות.

42. פיכמן 1982, עמ' 245-246.

כמו כן לא היה שום דבר יוצא דופן בעובדה שאלישבע החלה ביצירה בלשון שאינה עברית, ושהיא 'עברה' בראשית שנות העשרים מן הרוסית הטבעית לה לעברית הקנויה. פרשיות דומות התרחשו גם בתולדותיהן של משוררות אחרות – כגון רחל בלובשטיין, שביצירתה קיים רובד מוקדם עשיר למדי של שירה רוסית,⁴³ או אנדה פינקרפלד, שהחלה את דרכה, למרות עלייתה ארצה כבר ב־1920, כמשוררת בפולנית ואף פרסמה ספר שירים ראשון בשפה זו (1921). אלישבע עשתה בעצם כמותן, אף כי המעבר שלה מרוסית לעברית קדם לעלייה לארץ והביא אליו.

ועוד דבר טעון הדגשה: המהלך שביצעה אלישבע, כמו זה שביצעו המשוררות העבריות האחרות בנות הזמן, הגם שהתקבל בהתלהבות, היה מהפכני באורח עקרוני, ללא תלות במידת החידוש הצורני שהביאו עמן או גם במידת החידוש המהפכני שבעמדות ה'נשיות' שנתנו להן ביטוי. קטריונה קלי בספרה המגסטריאלי על תולדות כתיבת הנשים בספרות הרוסית מצביעה על פרדוקס־לכאורה המאפיין אותן סופרות נשים – בעיקר משוררות – בתקופת עלייתה הגדולה של הכתיבה הנשית ברוסית במפנה המאה ה־20. היו בהן כאלה, בעיקר מספרות ראליסטיות, שהזדהו הזדהות עמוקה עם התנועה הסופראז'טית הרוסית, שהגיעה לשיא פעולתה הפוליטית והתרבותית בשנים שלפני מלחמת העולם הראשונה. אבל דווקא אותן סופרות, שהזדהו עם מגמות פואטיות חדשות יותר, פוסט־או־אנטי־ראליסטיות, הסתייגו מהתנועה לשוויון הנשים או התעלמו ממנה. זינאידה גיפיוס, המשוררת בת הקבוצה הסימבוליסטית הראשונה, אמרה (למראה הפגנה של סופראז'טיות בקיץ 1917): 'אהיה מאושרת אם "שאלת הנשים" תיפתר בפשטות ובשלמות, כמו "השאלה היהודית", ואחר־כך תיעלם. מפני שהיא באמת מעוררת בחילה. נשים המתמקדות בה פשוט מגלות עצמן כבנות־אנוש מסוג פחות'. אנה אכמאטובה ומארינה צבטאייבה, שתי המשוררות המודרניסטיות הבולטות, התעלמו מן הנושא. עם זאת, המשוררות הסימבוליסטיות והפוסט־סימבוליסטיות, בחתירתן לביטוי עצמי מלא ובנכונותן לעסוק, למשל, בנושאים הקשורים במיניות הנשית, 'היו, למעשה, במובנים מסוימים יותר "פמיניסטיות" במובן המודרני של המילה (אם כי הן עצמן היו מזדעזעות בשומען זאת) מאותן בנות זמנן שהשתייכו לתנועה הפמיניסטית הרשמית'.⁴⁴ בהקשר בלתי־דומה אבל מקביל ניתן לומר על משוררות עבריות של שנות העשרים, כגון רחל ואלישבע, שנקטו עמדות 'נשיות' שמרניות, מאופקות, שלא פגעו או כמעט לא פגעו בשום סעיף מסעיפי השולחן הערוך המוסרי־המיני של בני הדור, שתרומתן לייסודה של שירת הנשים העברית היתה לא פחות – אם לא יותר – מהפכנית מזו של משוררות שהתריסו במידה זו או אחרת נגד כלליו של שולחן ערוך זה, כגון בת־מרים בשירי הנעורים שלה (שאחר־כך נסוגה מהם) ובעיקר אסתר ראב בשירי 'קמשונים', מיטב יצירתה. המהפכנות

43. רחל החלה בכתיבת שירים – קודם לכן ראתה עצמה ציירת – בעת מלחמת העולם, ברוסיה וברוסית. עם שובה ארצה אחרי המלחמה עברה קמעא קמעא לכתיבה בעברית. ראו השירים ותרגומיהם העבריים בברנשטיין 1987.

44. קלי 1994, עמ' 152-153.

היתה גלומה לא בעמדות הנשיות אלא בעצם הנכונות והיכולת ליצור קול נשי ולעצב לשון 'נשית' בספרות, שהיתה נשלטת לגמרי על-ידי קולות ולשונות 'גבריים'. העובדה שהעמדות הנשיות בשירת אלישבע ורחל היו קבילות (כמו גם הימנעותן מחידושים צורניים) הקלה עד מאוד את התקבלות הקול והלשון החדשים, ובמידה מסוימת אף 'התירה' למשוררות להפליג ולהקצין בעיצוב הקול והלשון הנדונים. בת-מרים ואסתר ראב כשהן לעצמן, למרות העדיפות שלהן כמשוררות חדשניות, לא היו יוצרות את המפנה. דווקא אלישבע ורחל הן שפתחו את השער וקיבעו את האפשרות של שירה לירית עברית המבוססת פחות או יותר על לשון הדיבור. אלישבע היתה בעניין זה רדיקלית ומודעת יותר ממשוררות אחרות.

אגב אזכור דבריה של קטריונה קלי ראוי לציין, שגם אלישבע (וכמדומה גם רחל) לא ראו בפיתוח השירה הנשית כשהיא לעצמה את מטרתן העיקרית. אלישבע, בכל אופן, הגם שהצביעה על חלקה בהכנסת 'הרוח הנשית' לשירה העברית, העמידה את עיקר כוונתה על עניין אחר: יצירת ליריקה עברית אישית, ישירה, המבוססת על לשון הדיבור הארץ-ישראלית ואפשרויותיה ועל קשר מידי בין השיר לקורא. מאחורי שירה, טענה, עומדת היא עצמה, אישית, ולא הציונות או הסלאביות או 'הרוח הנשית'. רצונה היה 'לפתח ככל האפשר את השירה העברית בלשון העברית החדשה בהברה הספרדית'. לשם כך נמנעה מכל ניסיון וחיפושים בתחום הצורות החדשות, שכן 'חשוב מכל לגבי הוא שיר עברי חיוני, טבעי, ויהיה אף בעל צורה "מקובלת" זה מכבר, ובלבד שהוא קשור קשר חזק ובלתי אמצעי עם שפתנו וחיינו. לדעתי, בעברית הספרדית החיה גלום אוצר בלתי-נדלה של אפשרויות יצירה מבחינה צורנית; אוצר שבו עדיין לא עשינו שימוש ראוי לשמו'.⁴⁵ על אף הסתת הדגש מן הצד ה'נשי' של השיר לצדדיו הסגנוניים, המשוררת מדגישה כאן, למעשה, את מה שהיה החידוש העיקרי והעקרוני שהביאה עמה שירת הנשים העברית בעת הופעתה. למרות התרחקותה מ'פמיניזם' פואטי היא מתגלה בטיעון זה כ'פמיניסטית' יותר מן הפמיניסטיות.

ד

עתה נוכל לגשת לעיון בכוס קטנה, הקובץ שבזכותו בעיקר קנתה אלישבע אל עולמה בקרב קהל הקוראים בני הזמן. הקובץ לא הכיל את כל השירים העבריים שהמשוררת כתבה ופרסמה עד להופעתו בתחילת שנת תרפ"ו. לימים היא כינסה בספרה המאוחר 'שירים' (תש"ו, 1945) ארבעים וחמישה שירים שנכתבו 'ברוסיה' (שם המדור בספר) בין השנים תרפ"ב-תרפ"ה. בכוס קטנה כונסו רק עשרים ושלושה מן השירים שנכתבו במוסקבה ועוד ארבעה שנכתבו כבר בתל-אביב במחצית השנייה של שנת תרפ"ה. מכל שיריה העבריים שנכתבו לפני תרפ"ג, ושבזכותם קנתה המשוררת את פרסומה עם הופעתם בכרכי התקופה בתרפ"ב, היא התירה רק לאחד, הרומנס 'עיני עופרת', את הכניסה לכוס קטנה. בררנות זו

45. אלישבע תר"ץ, עמ' 6-7.

מלמדת על כך שהקובץ הקטן הוכן בקפדנות רבה ואגב עריכה מכוונת ושקולה. על כך אנו למדים לא רק מן הסלקציה, ששיירה בקובץ את השירים הטובים יותר (בין השירים שלא כונסו מצויים רק אחד או שניים – בעיקר השיר 'גלות', שעוד ידובר בו – שהותרתם מחוץ לקובץ לא היתה קשורה בשיקולי איכות פיוטית; כל האחרים הנם שירים רפויים לעומת אלה שנכללו, והוויתור עליהם חיזק את רושמו של הקובץ). מלמד על כך גם סדר השירים בקובץ, שנזקק מהרצף הכרונולוגי של כתיבתם (מועדי החיבור צוינו בשוליהם), ואף לא נסמך בבירור על חלוקתם התמטית, אף כי אפשר להבחין בקובץ במקבצים בעלי מכנים משותפים כמו־תמטיים (בעיקר שירי אהבה ושירי הלך־רוח הקשור בשעות היום ובהשתקפותן במרחב). בעיקרו של דבר, אלישבע בחרה וסידרה את השירים מתוך כוונה להפגין את כוחה ובשלותה כמשוררת; כלומר, מתוך רצון לקבוע לקובץ אופי של חיווי פיוטי שלם – אמנם, לא חסר ניגודים פנימיים חריפים. הספר הקטן בא כאילו להפגין שחרור וצניעות אימפרסיוניסטיים. המשוררת מדווחת מוסיקלית על הלכי־רוח מתחלפים בין שעות היום ומעונה לעונה. היא מציעה לפני הקורא זרימה קלה של שירים קטנים, הנושאים אותו משמחה מאופקת ליגון שקט בעל גוונים והדגשים משתנים. אולם מתחת לפני השטח הריגושיים מסתתרת תבנית קונצפטואלית מוצקה, אף־על־פי שגם היא עומדת בסימן של תנועה פנימית, ולעתים אפילו של התנגשות פנימית. אולם זוהי תנועה בין קטבים קבועים, יציבים, שהם והמתחים ביניהם קובעים את התשתית של הקובץ בכללותו. סדר השירים ונקודות הציר המבניות המשתמעות ממנו נועדו להבליט את מרכיביה של התשתית או של תבנית העומק הזאת.

שירי כוס קטנה טבועים כולם, ללא יוצא מן הכלל, בחותמו של דיאלוג פנימי מתמשך בין שתי עמדות או בין שני קולות. הפחות מורכבים ומעניינים שבהם מתמקדים בעמדה אחת מן השתיים ומשמיעים קול אחד בלבד. תפקודם הדיאלוגי של שירים אלה בקובץ נקבע בעיקר על־פי היחסים שביניהם לבין שירים אחרים, המשמיעים את העמדה או את הקול המנוגדים. הטובים והמעניינים שבשירים מכילים בתוכם את הדיאלוג על שני צדדיו, ומכריעים את הכף פעם לצד אחד ופעם לצד אחר, מבלי שההכרעה תבטל את המתח הפנימי שנוצר בכל אחד מהם. כזה הוא, למשל, השיר 'כבר באה העת לשכח' (נכתב בתרפ"ג) הפותח את הספר. הוא מעמיד לרשות הקול האחד – קול מנוסה, מפוכח, מאוכזב – את הראשון בין שלושת בתיו, ואף מציין על־ידי הצגת הבית כולו במסגרת של מרכאות כפולות, שהדוברת של השיר מצטטת כאן דברים של משהו שאינו היא. הקול קובע, כי כבר הגיעה העת לשכוח אהבה נושנה, שחלפו עליה שנים מבלי שהגיעה למימוש. הטון שנוקט הקול המצוטט הוא טון של ויכוח שקט, של הוכחה בלתי־בוטה של המובן מאליו: 'הן רבות השנים.' / לא לנצח יוסיפו לפרח / פרחי־אהבה ישנים' (כוס קטנה, עמ' 5). הנמענת של הקול, זו שממנה יבקע הקול האחר, והיא הדוברת העיקרית של השיר, חייבת להשתכנע כי אין שום טעם בהיאחזות שהיא נאחזת ברגש הישן. הנימוק העיקרי שמעלה הקול המוכיח־המשדל קשור לא בעצם עובדת אי־המימוש של האהבה אלא דווקא בזמן: הן הזמן הרב שחלף מאז נרקם לראשונה רגש האהבה הן הזמן הכללי יותר של משך החיים החולפים. הראשון הוא ארוך ('הן רבות

השנים'), ואילו השני הוא קצר, ומשום כך אסור להיאחז בחוויות עקרות, החוסמות את הדרך בפני חוויות אחרות ופוריות יותר. זו המשמיעה את הקול הניגודי, ולרשותה עומדים שני הבתים המסיימים את השיר, מבינה היטב את הטיעון העקרוני של הקול היריב ומתרכזת בהפרכתו. דוברת זו מזדהה כ'אני' של השיר ('אך מה לי?'), ושון דיבורה אפוף חוסר סבלנות. היא מרבה בשאלות רטוריות ומפגינה לא רק תחושה של ידענות וסמכות ('את סודי יודעת הנני') אלא גם עלבון ונכונות לפגוע ('מי בשקריו ירמני?'). מזווית הראות שלה, המדברת או המדבר בבית הראשון, מעין ידידה או ידיד 'פראקטיים', דורשי טוב אך טרחניים, מייצגים 'אמת' בנאלית ונבובה, שהיא דוחה אותה מכול וכול. תחילה היא מפרקת את המטפורה השבלונית שהעלו הדובר או הדוברת, 'פרחי-אהבה ישנים', נובלים, וטוענת כי הפרח עודנו פורח במקומו הטבעי, 'ברך דשאים', כשם ש'הגפן פורחת בכרם' עכשיו ותמיד. אחר-כך היא מתייחסת אל עיקר טיעונם (הזמן). כשם שהדובר הראשון טעה בהערכת הזמן ה'ארוך', המפריד את ההווה מחוויות האהבה הישנות (שהרי חוויות אלה עודן רעננות ופעילות בהווה: 'חי הפרח – גשנא וקטף'), כך הוא טעה גם בהערכת הזמן הקצר, החיים החולפים עד מהרה. הדוברת המרכזית של השיר מסמיכה את טענתה על 'סוד', על ידיעה מיסטית של מהות הזמן, ועל-פי סוד זה היא קובעת לא רק כי 'נפשי עוד טרם הרגישה במלא-החיים' אלא בעיקר כי 'חיינו, חיינו – אין סוף!'. הניסוח האבסורדי במכוון, המתכחש בגלוי לעובדות הידועות לכול, מעיד על הפער בין הידיעה הבנאלית לידיעה הסודית. הוא מחוזק על-ידי הגמינאציו (ההכפלה הנרגשת: 'חיינו, חיינו') וסימן הקריאה, נקבע במכוון בלשון רבים (לא רק חיי הדוברת אלא חיי כל האנשים הם אינסופיים) ומסיים את השיר בבחינת אמת שאין עליה עוררין. השיר, בכל הריגוש שבו, מתבסס על תבנית כמו-לוגית, כשם שהוא מתבסס על תבנית דיאלוגית. הדוברת רשאית להיאחז בחוויות האהבה הישנה שלה ולא להרפות מהן משום שעדיין לא מיצתה אותן ('נפשי עוד טרם הרגישה במלא-החיים') ומשום שבין כה וכה החיים הם אינסופיים, ולכן אין שום חשש שהיאחזות באהבה הישנה תעכב את המיצוי שלהם.

באורח ברור מעמת השיר עמדות מנוגדות, שאפשר לתארן כעמדה 'ראליסטית' מול עמדה 'סימבוליסטית'. גם הדוברת המרכזית, הנאחזת בעמדה השנייה, אינה מתכחשת למצב האנושי ולא-הנמנעות של המוות. אולם מכוח ידיעתה ה'סודית' היא מפקיעה את מושג החיים מן הרצף הנקבע על-ידי אי-הנמנעות הזאת. המושגים שהיא משתמשת בהם – 'מלא-החיים', 'אין-סוף' – מכוונים לא לרצף הכרונולוגי של הקיום אלא לחויית הקיום, היכולה לכלול בתוכה 'מלאות' ואינסופיות, שאינן כפופות למגבלות הקיומיות. מבלי שתשתמש בלשון אנאגוגית המשוררת מעמידה מול האקסיסטנציאליזם הבנאלי של הקול הראשון אסנציאליזם מיסטי, הפורץ את תחומי הזמן והמרחב השגורתיים. החוויה המיסטית שבשמה היא מדברת יונקת מחוויות האהבה הישנות אך אינה זהה אתן. היא פועלת במישור ההגותי והמופשט יותר מאשר במישור המוחש הריגושי; והיא מעניקה לדוברת תחושה של חירות ועוצמה פנימיות, רוחניות, המאפשרת לה לשלוט בחוויות האהבה וברגשות שהן מעוררות, להמשיגם ולהופכם לישויות רוחניות. כשיר הפותח את הקובץ, מעמיד 'כבר באה העת

לשכח את הדוברת של כוס קטנה כמי שנעה בין פִּיכחון 'בוגר' ואכזבי לבין 'חזון' וחוויות קסומות של 'מלאות', שלמות ואינסופיות. על פני המפה הספרותית-ההיסטורית היא נעה בין סימבוליזם לפוסט-סימבוליזם. לכאורה, היא מכריעה את הכף לצד ה'חזון' האופטימי והרוחני. אולם למעשה לא כך הוא הדבר בדיוק. לא זו בלבד שהדוברת או הדובר של הבית הראשון הם, בבירור, חלק מאישיותה של המשוררת, אלא שגם הדיקציה של השיר אינה עומדת בסימן החזון והפיגורטיביות הסימבוליסטיים. הדיאלוג הפנימי המתפתח בשיר מחייב שקיפות שיחתית, ריתמוס דיבורי, וזה האחרון משתקף היטב גם בקריאות הכעס וקוצר הרוח של הדוברת השנייה. השיר מצטיין לא רק בפשטות תחבירית ובלקסיקון מוגבל (אמנם לקסיקון ספרותי תקני), אלא גם בצמצום האימפקט המוסיקלי של הטורים המנוגנים, שהשלמות התלת-אמפיבראכית שלהם נפגמת במקומות שבהם הם קרבים ביותר לדיבוריות ('הן רבות השנים' וכו' – הטור נקרא כשני אנאפסטים), וברגע הפולמוסי המתוח ביותר אף נפגעת בהם הסדירות הפרוסודית על-ידי הגלישה ('אך מה לי? נפשי עוד טרם / הרגישה במלא-החיים'). כאמור, המשוררת נמנעת מלשון אנאגוגית ומהפלגות מטפוריות. בצורה זו מובעת העמדה המיסטית בלשון רחוקה מגובה או מערפיליות, ועובדה זו מחזקת את הניגוד הדיאלוגי המשמש ביסוד השיר, ומציבה אותו, למרות ההכרעה הנמרצת שבסופו, סמוך יותר לנקודת התווך שבין שתי העמדות המובעות בו מאשר לאחת מהן.

השיר החותם את הקובץ, 'עוד ביום אני חולמת' (שם, עמ' 57-58), כבר נכתב בתל-אביב (בסיוון תרפ"ה), אבל הוא מביע אותה כפילות שהתגלתה בשיר הפותח, אמנם ללא סממנים גלויים של דיאלוג פנימי או של נוכחות שני קולות מנוגדים. עמדה זו מאפשרת לשיר להיות פחות דיבורי ויותר 'פיוטי' ומוסיקלי מקודמו. מופיעים בו בצפיפות יחסית ביטויים היפרבוליים כגון 'שיר פלא', 'חזון פלאים', 'לבי שבוי לפלא', 'אשר רב ומרומם' ו'בני חלד'. המשוררת מתירה לעצמה שימוש בלשון אנאגוגית מפורשת (לא רק בחזרה המשולשת על המילה 'פלא', אלא גם בביטויים כמו-תאולוגיים כגון 'קול מעבר לחיים', 'אל שאין לו שם'). הטטרמטר הטרוכאי אינו נפגם בשום טור מטורי השיר והוא משליט עליו כולו תנועה סדירה ומודגשת, אשר הגלישה בבית השלישי ('אשר רב ומרומם / לי נתן: לכרע ברך') מרעננת ומגוונת אך אינה מחלישה אותה. כך ממחיש השיר אווירה של אקסטזה שמתוך נאמנות לעקרון חיים רוחני-מיסטי, שהמשוררת מזהה אותו עם הוויה של אלוהות נסתרת ('אל שאין לו שם'). הוויה זו קשרה עם הדוברת קשר, שיש בו משהו מהשליחות הנבואית ('היום שבו שמעתי / קול מעבר לחיים –'); והדוברת, מצדה, 'נכנעה' לאלוהות, נשבעה לה, כרעה לה ברך, ותוך כדי כך נעשו חייה 'חזון פלאים', והיא עצמה נעשתה למאושרת 'מבני חלד'. לכאורה, מפקיעה אותנו הצהרה שירית נרגשת זו מתחום הדיאלוג או הניגוד ומקרבת אותנו אל הקוטב המיסטי-הרוחני, החדל בצורה זו לשמש כקוטב במערכת דו-קוטבית ונעשה לציר ולמרכז. אבל הדבר אינו בדיוק כך.

אף כי המשוררת רצתה לסיים את ספרה בהצהרה חיובית חד-משמעית, היא לא יכלה להוציא עצמה לגמרי מזירת הניגודים. הדבר מתגלה כבר בשני הטורים הראשונים: 'עוד ביום אני חולמת, / ובלילה – ער לבי'. הדוברת פותחת כאן בסדרה של ניגודים, המעניקים

לשיר מידה של מורכבות. היא חולמת ביום – בשעה שמתבקשת בה ערות – אבל ערה בלילה, בשעה המתאימה לשינה ולחלימה. החולמנות ביום מתאימה לאקסטטיות של השיר ומחזקת את תכונתו ההצהרתית ואת זיקתו ל'חזון' ול'פלא'. המילה 'עוד' שבה השיר נפתח מרמזת על כך שלכאורה יכולה הזיקה הזאת להיחלש כתוצאה מזמן שחלף או מאכזבות שזמן זה הביא עמו. הדוברת היתה יכולה להתנער מהחלומיות האופפת אותה ולהיות ערה, מעשית ומפוכחת – לפחות בשעות היום, שבהן דרוש הפיכחון. אבל היא עדיין ('עוד') ממשיכה בשלה ומתמסרת לחלומותיה. אולם על מה מלמדת העירנות שלה בלילה? כמובן, 'בלילה – ער לבי' איננו אלא ציטוט מכוון כלשהו של 'אני ישנה ולבי ער', דברי האוהבת המיוסרת משיר השירים (ה:2). בצורה כזאת יכול הלב הער בלילה להוות המשך של הלב החולם ביום. אולם גם בשיר השירים המצב הכפול של שינה וערות איננו מצב חיובי. הן הוא זה המביא את האוהבת להחמצת ביקורו של האהוב, שכן בעוד לבה הער שומע את דפיקתו בדלת ואת דברי תחנוניו, הגוף הישן אינו מסוגל להיענות להם. בשיר הבעייתיות של שינה תוך כדי ערות מתגלה בניגוד, שאינו יכול להביא אלא לאומללות: 'עת אשר – נפשי דוממת, / ואדם – שיר פלא בי'. מה הטעם בשיר אם הנפש הדוממת אינה נענית לו, וכמה בעייתי הוא שיר הפלא הפנימי, הנשמע רק בשעה שהדוברת מוותרת על רצונה להשמיע אותו ומקבלת על עצמה את גורל הדממה. הדוברת אמנם שמעה 'קול מעבר לחיים' והכניעה עצמה לפניו ולפני האל הנעלם שהשמיעו; אבל תוך כדי כך היה עליה לוותר על זכותה להיות כלי מוביל, המסוגל להעביר את הקול האלוהי הלאה, להשמיע אותו ברמה. אם בעצם שמיעת הקול מסתמנת תכונתה הכמו־נבואית של הדוברת, הרי באי־יכולתה לממש את הקול הנעלם בשירתה ניטל ממנה המעמד הנבואי שלה, שכן הנביא הוא זה המסוגל לא רק לשמוע את דברי האל אלא גם להשמיעם. ייתכן אמנם, שעצם המגע המיסטי עם האל משרה על הדוברת אושר גדול; אבל לא ייתכן שאושר זה אינו נפגם על־ידי האלם שבתוכו הוא נתון, ושעליו מעידה הדוברת בבית האחרון בדברים מפורשים: 'ולבי שבוי לפלא, / ושירי רק לדממה'. אלישבע חותמת אפוא את ספרה הראשון בשיר שהניגוד הפנימי שבחותמו הוא טבוע הנו עמוק ומטריד עוד יותר מהניגוד שהסתמן בשיר הפתיחה. שוב אין לפנינו ויכוח בין חתירה חווייתית ל'מלא החיים' ובין פיכחון, המחייב הסתגלות למגבלות החיים. לפנינו לא ויכוח, אלא הצהרה על כך שהמשוררת אכן 'עודה' נאמנה בכל לבה לעקרון החוויה ומלאה אושר נסתר שרק הנאמנות הזאת יכולה להסב; ועם זאת, היא מודעת לכך שכמשוררת אין ביכולתה לבטא את החוויה במלואה. ה'חזון' הומה בתוכה, אך אינו מזין את שירתה. 'עת אשר – נפשי דוממת', היא מודה, ובהודאתה זו מתגלים בגרות ופיכחון רבים פי כמה מאלה הבנאליים, הממליצים על הינתקות מחוויות נושנות שכבר אין בהן ממש. המשוררת מקבלת את גורלה ואפילו רואה עצמה מאושרת 'מבני חלד'; אך היא גם אינה יכולה להסתיר את אכזבתה מן המגבלות החמורות, המקטינות כל־כך את ממדיה של אמירתה השירית.

שירי הפתיחה והסיום מבטאים אפוא בדרכים שונות מצב פנימי חצוי, שיש בו פנים לכאן ולכאן – אם כי המשוררת מתאמצת להטות את הדברים לעבר הכרעה 'חיובית' ולהישאר נאמנה ל'חלום' ול'פלא' שנתגלו לה בחוויות הנעורים שלה, ובהם היא עדיין מחזיקה בכל

כוחה. עצם המאמץ מעיד על כך שהנאמנות הזאת נתונה במבחן קשה. כך הדבר גם בשירים אחרים המוצגים בנקודות מפתח במערך הכולל של הקובץ. שירים אלה מפתחים מבנים דומים למדי לאלה של שירי הפתיחה והסיום, ומציגים – בהטעמות ובגוונים משתנים – עימותים ישירים ועקיפים בין המבט ה'חלומי' או ה'רך' על החיים למבט המפוכח וה'קשה'. בייחוד ניכרת החזרה על התבנית ששימשה ביסוד 'כבר באה העת לשכח'; כלומר, תבנית הוויכוח או הדיאלוג המתוח בין שני קולות פנימיים. אמנם, האפיון של כל אחד מקולות אלה וכן המשמוע הרעיוני של חילופי הדברים שביניהם יכולים לעבור שינויים מסוימים משיר לשיר. כך בשיר 'דברי שירה מרים וגאיונים' (שם, עמ' 22-23) הקול המשמיע את הדברים המפוכחים וה'קשים' איננו קולה הבנאלי של התבונה המעשית או קול הניסיון האנושי במשמעו השגרתי, אלא הוא דווקא קולה של השירה ה'גבוהה', ה'גאיונה', והוא נושא עמו לכאורה את מלוא סמכותה. השירה הגבוהה היא שירה 'מרה', שירה של מודעות ופיכחון קודרים. היא המצביעה על כך ש'אהבה מרה ממות' ושהסיבוך הרומנטי-ארוטי איננו יכול להביא אלא להתלבטות נואשת 'בחשך ליל', שבו הלבבות התועים אינם נפגשים, או שפגישתם מובילה בסופו של דבר לאכזבה ולייסורים. הדוברת של השיר מטה אוזן לדברים הקשים וכבדי המשקל ותוהה עליהם. היא מודה שהתלונה הנשמעת מהם בוקעת גם מ'תהום היאוש והכאב' של ההתנסות האנושית המוכרת לה, המקיפה אותה. דברי השירה המרים הם כה חשובים וסמכותיים בעיני המשוררת עד שהיא מקדישה לחזרה עליהם שניים מתוך שלושת הבתים של שירה הקצר. אבל בשורה האחרונה של הבית השני היא קובעת כי 'אם צדקו – אני יודעת'; כלומר, היא אינה בטוחה בצדקת הדברים של השירה החושפנית, ולמעשה היא מפקפקת בה.

השורה שבסיום הבית השני היא כמין שורת volta (היפוך) שבסונטה, שלאחריה מעלה השיר את האנטיתזה לתזה שבה פתח ושאותה הוא יוצא לסתור. אנטיתזה זו מנוסחת כאן בצניעות ובזהירות (לעומת הגרנדיוזיות וההצהרות הגורפות של השירה המרה והגאיונה). הבית השלישי של השיר נפתח במחווה של מיוזיס (המעטה עצמית, הצטנעות): 'אני יודעת רק דבר אחד' (פיגורה רטורית זו היתה אהובה מאוד על רחל בלובשטיין: 'רק על עצמי לספר ידעתי'; ייתכן שמותר לראות בה פיגורה אופיינית לשירת הנשים בראשיתה). הדוברת יודעת 'רק' כי 'על חיי זרוע אור עיניה' וכי 'חם הבית בו אשרי נולד'. היא שרויה אפוא במצב הפוך מזה של ה'תועים' שעליהם מדברת השירה, אלה השרויים באפלה, בקור ובעצבת. אמנם, היא נזהרת מלבדוק אם האור והחום המקיפים אותה נובעים מאהבתו החוזרת של האיש האהוב עליה ('ולא אשאל אם זאת – אהבתך'). כלל לא ברור שענינו מפיקות אהבה, והדוברת אינה רואה צורך לבדוק אפשרות זו בדיקה ממצה, שמא תימצא נכזבת ואושרה יינטל ממנה. היא מסתפקת במשהו שהוא הרבה פחות וודאי מחזור מן האמיתות שאליהן חותרים דברי השירה ה'מרים וגאיונים', ומוכנה אפילו לגנון על אשליה, אם יש בה כדי להעניק אושר. כאמור, הדוברת מנסחת את דבריה בצניעות ואגב המעטה עצמית. עם זאת אין לטעות במשמעותם: למעשה, היא תוקפת את השירה ה'גאיונה', את חתירתה לאמת אבסולוטית כביכול ואת נכונותה לוותר בשם האמת הזאת על אושר צנוע. היא תוקפת את

העמדה הנפשית הגרנדיוזית והמלודרמטית המגולמת בשירה זו, והמוצאת את ביטוייה הן בתיאור המאפיין אותה ('דברי שירה מרים וגאיונים') הן בהיפרבולות ובמטפורות הפשטניות המוסרות את תכניה ובהבעת גם חותרות תחתיהם בניסוחיהם הגסים: 'אהבה מרה ממות' (כמובן, עיבוד פארודי של 'עזה כמות אהבה', שיר השירים ח:6), 'פחשך ליל הלבבות תועים', 'אחרית עצבת', 'תהום היאוש והכאב' וכו'. העמדה המנוגדת – מאופקת, זהירה, מציאותית – מוצאת ביטוי ברמיזה לא לשירה ולרגשות העזים האופייניים לה אלא לתיאור הצדיק בספר תהלים: 'אור זרע לצדיק ולישרי-לב שמחה' (צז:11). אהבתה ואושרה של הדוברת הפרקטית מזוהים כאן עם האמונה וההרמוניה הנפשית של הצדיק, שספר תהלים מציין עשרות פעמים את שיווי המשקל הפנימי ואת האופטימיות והיכולת לשמוח כתכונות מרכזיות שלו. הצדיק מתגבר על כל מכשול ודיכאון בכוח אמונתו, ואילו הרשע – שמחתו עדי רגע ואחריתו בתהום היאוש. הדוברת שבשיר דומה לצדיק ביכולתה לבסס את אושרה על אמונה, על 'ביטחון', מבלי לחקור במופלא ממנה. היא בוטחת באיש האהוב כשם שהצדיק בוטח באלוהיו, ומשום כך זרוע האור על חיי שניהם. 'ביטחון' תמים זה מחויב דווקא על-פי הניסיון המפוכח והבחון של החיים ה'פרקטיים'. בצורה זו מאשר השיר את המסקנה האופטימית, שהשתמעה גם מ'כבר באה העת לשכח', בתוך כך הוא גם משנה אותה במידה לא מעטה, באשר עתה היא מוצגת לא כתוצאה מאיזו 'ידיעה' מיסטית החורגת מגבולות הניסיון האנושי וכרוכה בהנחה או באינטואיציה בדבר אינסופיותם של החיים או אינסופיותה של ההווה בכל רגע נתון, אלא דווקא כתוצאה מפיכחון זהיר, שאינו משחר אחרי 'ידיעה' מלאה ('ולא אשאל אם זאת – אהבתך'), ומנכונות לקבל את החיים בגילומם היומיומי והביתי ('כי חם הבית'). ב'כבר באה העת לשכח' התווכחה דוברת חניכת השירה הרומנטית והסימבוליסטית עם דוברת 'ראליסטית' והפריכה את אמיתותיה. ב'דברי שירה מרים וגאיונים' מתווכחת דוברת ראליסטית עם דוברת פואטית רומנטית או סימבוליסטית ומפריכה את אמיתותיה. ויכוח דומה, מנקודת מוצא שונה במקצת, מתנהל בשיר 'נושנות' (שם, עמ' 44-45), שכותרת המשנה שלו מסווגת אותו כ'מעין רומנס', כלומר, כשיר דומה לשירי זמר ריגושיים, שהמלוס חשוב בהם הן מן ההגות או התוכן (על הרוב ביטוי של עמדה ריגושית מקובלת) הן מן הלשון הפיגורטיבית הנוטה לעבר השגרתו והמוקבע. בהתאם לכללי הז'אנר מופיע בשיר בהבלטה המוטיב המוסיקלי. השיר כולו אמור להתרחש כאקט דיבורי על רקע של מנגינה יגונית-סנטימנטלית, שנוכחותה מובלטת למן השורה הראשונה: 'המיתרים שרים, קובלים' ושל פזמון 'ישן' המתלווה לה. משתחזרים בו הן התוכן הריגושי הן הלשון הפיגורטיבית של זמר הרקע. הפזמון הישן קובל על הזמן החולף, הנעורים הכלים וחלומות הנוער המתפוגגים ונעלמים, והוא משתמש במטפורות 'מתות' כמו 'הפרחים נובלים' (במובן: הנעורים כלים), 'הימים יעופו כחץ', 'חלום-ילדות נחמד' / עם עשן-הנרות יתפזר'. אולם הדוברת של השיר איננה מזדהה עם ה'פזמון' שמשמיעים המיתרים. הוא לגביה בבחינת 'נושנות', ומשום כך השיר איננו רומנס (כמו כמה שירים אחרים בקובץ) אלא רק 'מעין רומנס'. למעשה, הדוברת, בעוד היא נוקטת לשון רומנס ומקצביו, מתעמתת עם הז'אנר ומתווכחת אתו. ליתר דיוק, הרומנס והמלוס היגוני שלו מייצגים קול פנימי, הדובר מתוכה, אלא שקול אחר שבה, חזק

וחכם יותר, יוצא כנגדם. אם הרומנס והמיתרים המנגנים מייצגים את השירה, הרי גם בשיר זה, כמו ב'דברי שירה מרים וגאיונים' מתנהל ויכוח בין דוברת 'פרוזאית' לבין דוברת שירית. אמנם, הרומנס והדוברת המזוהה עמו אינם מייצגים את השירה בנוסחה ה'גבוה' והטראגי אלא את השירה בנוסחה הנמוך, המיושן, הכמעט עממי; ולעומת זאת, אף הפרוזאיות של הדוברת המנוגדת איננה פרוזאית באמת, אלא יש בה יסודות של 'גובה' דתי מיסטי. הדוברת מנסחת את תגובתה על דברי הזמר ומנגינתם בצורת דין ודברים עם 'הלב'. מסתבר שלבה הוא שאינו נענה ליגונו של הפזמון ואף מגלה כלפיו קוצר־רוח. 'לבי, מה אתה חפץ?', שואלת הדוברת, והלב בתשובה 'טוען' (מילה המדגישה את התבנית הוויכוחית המונחת ביסוד השיר) כי הוא אינו 'אשם' (משמע, שאלתה של הדוברת נשאלה כנזיפה, כבקשה נמרצת מן 'הלב' שלא יטריד בהסתייגויותיו) בכך שאין הוא יכול להסכים עם קובלנותיו של הזמר. כך נוצר ב'נושנות' מבנה של ויכוח בתוך ויכוח: ויכוח של השיר עם ה'פזמון' הישן שהוא מצטט, ויכוח בין הדוברת, שהיתה רוצה אולי להתמסר ליגונו של הפזמון, לבין 'הלב' המפריע לה ומשבש את ההתמסרות הרכה, שבה היא, כנראה, חפצה. העמדת הלב דווקא כ־raisonneur המרכזי של השיר מלמדת על כך שהוויכוח יתנהל כאן על כמה מישורים ולא על זה השכלתני־הדיוני בלבד. ואמנם, 'הלב' נאחז, בוויכוחו, לא רק בתוכן הפזמון (קוצר החיים, אובדן תקוות הנעורים וכו') אלא בתמונה מרכזית, טעונה רגשית, המשמשת בו. אשר לתוכן, טוען 'הלב' – לעומת קביעתו של הזמר, כי כל התשוקות והחלומות נגוזו והתפזרו כעשן הנרות – כי בו עוד מקנן חפץ סודי, חסר שם, וכי חפץ זה הוא, כנראה, נצחי, אולי דווקא מפני שהוא סודי ובלתי־מפורש במילים ('לסתר חפצו' של הלב) אין תכלית, אין שם'. זוהי הפרכת טענה על בסיס סובייקטיבי מובהק: אתה טוען שהתשוקות נעלמו, ואני מעיד כי תשוקותי עודן חיות בי. אולם 'הלב' רוצה להרחיב את בסיס ההפרכה ולהעניק לה סמכות אוניברסלית, ולשם כך הוא קובע קביעה אוקסימורונית, הנראית במבט ראשון אבסורדית: 'כי חיים גם הקברים'. אם חיים גם הקברים, הרי גם לבו הדעוך של האדם הבוגר והמנוסה עודנו חי. אבל כיצד חיים הקברים?! כאן נאחז 'הלב' בתמונה שהעלה, כנראה, הפזמון: תמונת האילן הירוק אשר על כל אחד מענפיו מהבהבת שלהבת נר. יותר מכול נראה תיאור זה כאילו היה מסמן את אילן המולד עם נרותיו המהבהבים והמבהיקים. במסגרת הפזמון עולה הזכרה זו של אילן המולד בקנה אחד עם הדברים על תקוות הילדות שנגוזו. אילן המולד על מתנותיו מציין, כנראה, תקוות אלה, ואילו הנרות הכבים על עשנם המתפזר מציינים בפירוש את התפוגגותם של החלומות והתקוות. 'הלב' נוטל את התמונה בעלת התוכן הדתי הברור (אם כי השיר אינו מפרש אותו באורח ישיר) ומפיק ממנה את התשובה האולטימטיבית לפסימיזם של הפזמון. תחילה הוא מבסס עליה את טענת החיות של הקברים – לכאורה בהקשר ראליסטי ופשוט. הן הדוברת רואה כל שנה, עם בוא האביב, את פריחת האילנות הניצבים על קבר אמה (אלישבע מעלה כאן פרט אוטוביוגרפי אותנטי: היא התייתמה מאמה בעודה תינוקת). ה'חיים' של הקברים, משמע, הם חיי הטבע, שהקברים הם חלק ממנו; ההתחדשות של הפריחה מדי שנה. ההמשך מוכיח, מכל מקום, שלא מדובר במחזור החיים הטבעי בלבד. הדוברת, שעשתה כבר בשלב זה את

האילן הירוק לבן־השיח העיקרי שלה ('מה בכך, אילני החביב?'), מזהירה לפניו על אדישותה ביחס למותה הצפוי שלה עצמה, שאיננו חלק מתודעתה ('והם אומרים – גם אני אמות...'), ושאינו מעורר בה שום פחד או תחושת כיליון קרב ('מה בכך'). קשה שלא לחוש בתוכן הדתי של הדברים: האילן הירוק מייצג את ישו ואת קומו לתחייה, ובכך הוא מאשר את קביעתה של המשוררת בשירה האחר 'חיינו, חיינו – אין סוף!', והמוות איננו אלא תחנה בדרך החיים האינסופית. כך ניטל המשקל מטענת הפזמון בדבר ההזדקנות והמוות השמים לאל את כל תקוות האדם. מה שמכריע איננו התהליך המכלה אלא התמדת החפץ הנסתר, שלכאורה אין לו מטרה, פשר ושם אבל ביסודו הוא התשוקה להזדהות ואף להתמזגות עם אלוהים. כך קרוב השיר מאוד הן ל'כבר באה העת לשכח' הן ל'עוד ביום אני חולמת' (שבו דובר בפירוש על המשוררת כמי ששמעה קול מעבר לחיים, כרעה בדרך 'לפני אל שאין לו שם' והקדישה את חייה ל'שיר הפלא', אשר הוא, אמנם, אפוף אלם). עם זאת, לעומת 'כבר באה העת לשכח' בולט כאן היפוך שאינו מפר את התבנית הבסיסית: עמדת הפיכחון הפסימי (החוזרת על עצמה במטפורת פרחי האהבה הנבולים) נלקחה מהדוברת הפרקטית ונמסרה דווקא לזמר סנטימנטלי נושן, ואילו העמדה המיסטית־הגנוסטית ('את סודי אני יודעת') נלקחה מן המשוררת החווה ונמסרה ללב העקשני העומד על שלו בלא ידיעה ('לסתר חפצו [...] אין שם') אך המודרך על־ידי האינטואיציה הדתית שהביא עמו מן הילדות על אסונותיה (מות האם) ועל היכולת להתגבר עליהם. מי שמנצח בוויכוח בסופו של דבר איננו הבגרות על כל האפשרויות הגלומות בה (לרבות זו המיסטית וזו התאוסופית), אלא דווקא הלב הילדותי, שלא האמין בכליונה המוחלט של האם והשתית את הקיום הרגשי המאוזן על הנחה מובנת מאליה של קיום נצחי.

בקובץ מצויים עוד כמה שירי ויכוח פנימי, הקובעים את המבנה הרגשי והאינטלקטואלי הקשיח שלו. אחד המעניינים שבהם הוא השיר ה'קשה' והמפוכח 'קשה לחיות בעולמי' (שם, עמ' 42-43). לכאורה, זהו שיר שבו מכריעה הדוברת מראש הכרעה חד־משמעית לצד הפיכחון הקודר וקבלת המציאות כמות שהיא. למעשה, אין הדבר כך; או, לפחות, לא כך הוא בדיוק. מחד גיסא, הדוברת מקבלת על עצמה את מגבלות עולמה, שכה קשה לחיות בו. המיוזיס שלה כאן (לעומת המקביל לו ב'דברי שירה מרים וגאיונים') אינו מצטנע, אלא הוא תקיף וכמעט מתריס: 'עולם אחר איני יודעת'. המשפט אינו אומר שעולמות אחרים, נוחים וטובים יותר, אולי קיימים ורק ל'אני' אין גישה אליהם; הוא אומר, שעולם אחר כנראה אינו קיים כלל (מאחר שה'אני' אפילו אינו 'יודע' על דבר קיומו); ומכל מקום, אפילו הוא קיים אין בו כל ממש לגבי ה'אני', ומבחינתו כאילו אין הוא קיים. כך מוותרת הדוברת על כל ניסיון למצוא לעצמה גאולה מעבר לגבולות המציאות היומיומית המוכרת, ב'שם', תחום הדמדומים של המיסטיקה: 'לא שם, מעבר גבול היום, / אמצא פתרון חידת הנפש'. בהכרח היא מגלה נכונות להמשיך לצעוד בדרך הייסורים של היומיומיות הטובעת 'באבק חלין', מבלי שתנסה להימלט למסלולים צדדיים, המבטיחים כביכול הקלה ופדות. את הנכונות הזאת מגלם השיר בסדרה של חיוויים קצרים, נמרצים, כמו חד־משמעיים ('לא אמלט מכאב ופחד, / לא אבגוד בגורלי') המסתייעים במשקל הטטרמטר הימבי ה'חזק', הגברי, בתחביר פשוט ובהיר, שאינו

מותיר מקום לערפול, ובסגנון דל פיגורטיביות, שאינו מאפשר כביכול הצטברות של עיבויים פוליסימיים; כלומר, הוא אינו מאפשר העמדת פנים לכאן ולכאן. מאידך גיסא, פונה הדוברת גם לכיוון המנוגד לזה הפסימי-הפכחוני, והיא אף מסתייעת באותה תכונה דקלרטיבית נמרצת של השיר בכללו ובאותו סגנון פשוט ובהיר לכאורה כדי להעניק תוקף ותנופה גם לפנייתה המנוגדת הזאת. הדבר מתברר מתוך דוגמה של חיווי שכבר צוטט: 'לא שם, מעבר גבול היום, / אמצא פתרון חידת הנפש!' בעוד החיווי מבטל את אפשרות מציאת פתרון למצוקות הקיום בתחום המיסטי של 'מעבר לחיים', הוא איננו מבטל את עצם האפשרות של מציאת פתרון חידת הנפש. אדרבה, הוא מאשר אותה נמרצות. 'לא שם' יימצא הפתרון – משמע 'כאן' הוא יימצא. הדוברת מאשרת קריאה זו של הטורים בהוסיפה להם את הטורים הנמלצים אך גם הנמרצים (מבחינה תחבירית וריתמית כאחת) שבשיר: 'פה בחבלי הכליון / פנינת אמת צפונה ברפש'. פנינת האמת איננה רק הפנינה שאינה קרוצה מכזבי הדמיון, אלא שהיא גם הפנינה ה'אמיתית', היקרה, המופלאה, שהיא אמנם צפונה ברפש 'חבלי הכליון', אבל היא אינה חלק מהם ואינה נפגמת בגין כיעורם. כשם שהפנינה שבצדפה, הטמונה בטין של קרקעית הים, צריכה להידלות ולהישלף מן הכיסוי הגס שבתוכו היא נתונה, כך צריכה גם פנינת האמת להידלות ולהתנקות מחבלי הכליון. משמע, הדוברת איתנה בדעתה כי אפשר למצוא יופי ועושר רוחני אמיתיים בתוך חיי הדלות והחולין, אשר אמנם מהם כשהם לעצמם אין מפלט; וכשהיא קובעת בסיום השיר כי לא תימלט מכאב ופחד ולא תבגוד בגורלה, משמעות הדברים איננה שתיכנע לחוקי המציאות הכליונית אלא שתתעמת אתם ולא תחדל לחפש את פנינת האמת בעוד הפחד והרעדה של חבלי הכליון אינם מרפים ממנה.

מסתבר, שהמרץ הריתמי והחדות הסמנטית של השיר נובעים לא מסימומו של המאבק הפנימי בהכרעה חד-משמעית לצד אחד אלא מהבאתו של המאבק הפנימי לשלב של סינתזה, שאינה מבטלת את הניגודים אלא מתיכה אותם לאמת מורכבת. מכאן גם הוויתור בשיר על מבנה הוויכוח הגלוי, על תכסיסי היפוכים, על רטוריקה של טענות ומענות. המשוררת החליפה את כל אלה ברטוריקה של חיוויים כמו חד-משמעיים. אבל החיוויים יכולים לומר גם דבר והיפוכו. אפשרות זו מתפתחת לאורך השיר בן ארבעת הבתים. בבית הראשון, המתאר את קשיי הקיום ב'עולמה' של הדוברת (אשר ממנו אין לה מפלט לשום עולם אחר), מומחש התיאור הדיסקורסיבי על-ידי תמונה: 'היום בהיר, ותם יומי / עם מות השמש השוקעת'. אם נניח שה'יום' של הדוברת איננו אלא יום חייה, 'עולמה' הקשה, הרי שקיעת שמשו ונטייתו להעריב מציינות את המהות העקרונית של הקושי שבו: קוצר החיים והתכלותם המהירה (ועל כן בהמשך 'חבלי הכליון'). אולם על מה מלמד הציון 'היום בהיר', כלומר, הקביעה שיומה-עולמה של הדוברת בעודם נמשכים הנם בהירים ולא קודרים? כיצד מצטרף ציון כזה לטענת 'קשה לחיות בעולמי', שפתחה את השיר? אכן, הבהירות של היום יכולה לבטא את בהירות ההכרה, את הפיכחון והמודעות. עם זאת, בהירות היום אינה יכולה שלא להתפרש גם כאפיון יום חייה של הדוברת כצח, בהיר, שטוף אור שמש, אף כי שמש זו נוטה עכשיו 'למות'. תיאור היום קובע אפוא יחס כפול של ניגוד-השלמה לקביעה שקשה לחיות בעולמה של הדוברת. עולם זה, ככל שהוא קשה, היה דווקא בהיר ונוח, וקושי נובע אולי

לא ממנו עצמו אלא מהתכלותו. בבית השני מפותח התיאור המטפורי של השקיעה שחתם את הבית הראשון. אחרי השקיעה באים הלילה וחלומותיו; נוצרת האפשרות של ריכוך מצוקות הקיום על-ידי טשטושן. אבל הדוברת, כאמור, מסרבת לאפשרות הזאת. היא מסבירה סירוב זה לא רק בכך שחלומות הליל והזויותיו אין בהם ממש וסופם אכזבה ('גם חלומות גועים עם שחר'), אלא גם ובעיקר בכך שהחלומות, עם כל הנעימות האפשרית שבהם, אינם שקולים כנגד פיסת מציאות נעימה, תהיה זעירה ככל שתהיה ('ופרח קט יקר ללב / מכל רקמת דמיון נשכחת'). כך דוחה הדוברת את החלומות לא רק בשם הפיכחון הקודר אלא גם בשם הפיכחון היודע למצוא יופי ונעימות במציאותי. דחייה זו היא ההכנה לדחייה הנמרצת יותר של עולם הלילה כנציג של עולם ההזיה ('שם, מעבר גבול היום') ולקביעה בדבר קיומה של פנינת האמת ברפש ובאופל 'חבלי הכליון' (המשך מוטיב החושך בדרמה הקטנה של השיר). כך מוכן השיר לחזרה אל השמש והאור בבית המסיים שלו. הדוברת צפה ועלתה מתהום הלילה לעולם היום הבהיר שלה. אמנם, זהו עולם קשה, אולם זהו גם עולם מאיר. כך ניתן לקרב את השיר לסיומו בקביעה העימותית: 'דרכי סלולה באבק חלין / ושמש-עד עלי זורחת'. יש להבחין לא רק בשמש העד, האור הנצחי הזורח מעל עולמה של הדוברת, אלא גם בדרך ה'סלולה', שככל שהיא מרובצת באבק החולין הרי היא גם מקבעת וכובשת אותו למסלול יציב, שהדוברת יכולה לפסוע לאורכו בבטחה ובמרץ בזכות אחיזתה המוצקת בשני הצדדים של המצב האנושי. השיר יכול להסתיים במעין שבועה איתנה, המנוסחת אמנם בדרך השלילה בבחינת 'אם אשכחך ירושלים' ('לא אמלט מכאב ופחד, / לא אבגוד בגורלי'). לשם חידודה והמרצתה של שבועה מסיימת זו ויתרה המשוררת בבית האחרון של השיר על מבנה הסירוגין של חרוז גברי/נשי (אבאב) והמירה אותה במבנה אפיפי (אבבא), המאפשר לה לסיים בחרוז גברי. הגורל המודגש כל-כך בצורה זו תובע נאמנות כפולה: לפיכחון ולחזון כאחד.

אם ב'קשה לחיות בעולמי' ניתן הוויכוח הפנימי, האופייני למיטב שירי כוס קטנה, מן ההקשר הרטורי הדו-קולי וניתרגם לקביעות הנראות חד-משמעיות וגם מנוגדות, הרי בשיר מרכזי אחר בקובץ 'המלך חי' (שם, עמ' 54-56) מוצג הוויכוח, על הדיאלקטיקה הלוגית והתפניות הרגשיות הכרוכות בו, כתוכן העיקרי של חיי הנפש של הדוברת לכל אורכם. השיר, העומד (כמו שירים אחרים בקובץ) על דואליות, שם 'אז' מול 'עכשיו' (הנעורים על חלומותיהם המאושרים מול הבגרות המפוכחת והקודרת), מסרב (בניגוד לשירים אחרים, פשטניים יותר) להציג את הוויכוח כאילו היה שייך רק ל'עכשיו' וקובע כי המתח והמרירות הכרוכים בו אפיינו גם את ה'אז' המאושר. אדרבה, ייתכן דווקא שבאותו 'אז' גבר הקול השלילי בוויכוח, ואילו ב'עתה' עולה מחדש כוחו של הקול המחייב. 'המלך חי' היה השיר האחרון שכתבה אלישבע במוסקבה ערב עלייתה ארצה (אדר תרפ"ה) והוא נראה לה בעל חשיבות עקרונית כדי כך שהיא הועידה לו את העמדה הפנאולטימטית במבנה הקובץ, כלומר את המקום שנשמר לשיר שלפני שיר הסיכום 'עוד ביום אני חולמת'. זאת, על אף שהביאה לפניו שירים מאוחרים יותר, שנכתבו כבר בארץ-ישראל. ללא ספק היא ראתה בו מעין סיכום של עמדה נפשית יציבה, העומדת מעל לתמורות ביוגרפיות וגאוגרפיות. בשיר הכמו-סיפורי משווה הדוברת את עצמה כמות שהיתה 'לפנים' וכפי שהיא כעת.

לפנים האמינה שהיא מלכה ושעליה לשמור על פתח ארמונה ולצפות לבוא המלך 'יפה כנער, / יחיד מבני אדמה' (הדימוי של הדוברת בצעירותה למלכה מופיע גם בשירים אחרים. כך: 'הן זכורתני - בת מלכה / הייתי בראשית' בשיר 'שמש-חורף, שמש קר', שם, עמ' 17). כעת היא יודעת שחלום המלכות היה מגוחך. 'הכל יודעים: אלה דברי שקר, / רק מלים נחרזות'. במקום לחכות למלך עליה להמשיך בדרך החולין של החיים, לשכוח את החלומות. אבל בעצם גם בימי האשליות שמלפנים היה לבה כבד. היא לא יכלה שלא לשאול את עצמה אם חלומות המלכות שלה יש בהם ממש. האפשרות הפכחונית היתה נטועה בה מלכתחילה, והוויכוח בינה לבין ה'חלומות' לא חדל גם בעוד הם, החלומות, עומדים במלוא תוקפם. אפילו היו הם 'נכונים', והיא היתה באמת מלכה הראויה לאהבתו של המלך היחיד והמיוחד, אי-אפשר היה לה שלא לשאול: 'מה אם המלך - מת?...'. השאלה המנוסחת בעברית דיבורית כמעט קלוקלת ('מה אם' במובן מה יעלה בגורלי אם, מה יהיה אפשר לעשות אם...) קורעת ביטירותה ובחדותה את הרצף של הלשון הספרותית השבלונית ('חרש ידפק בדלת / ויתן לי את לבבו וכו') ויוצרת מצב של כפילות לשונית המייצגת כפילות תודעתית: אשליות והזיות גדולה מזה, וידיעת האמת החשופה מזה. כפילות זו התקיימה אפוא כבר 'לפנים'. ואילו עכשיו, דווקא כשהחלומות התבטלו והפיכחון היומיומי השתלט ('מוטב שאלך בדרך ימי, / ומהיום ואילך / אשכח את חלומותי וכו'), בכל זאת שמח הלב שמחה שאיש אינו יכול להבינה; שכן הדוברת עודנה נושאת בלבה 'מלה קטנה שלא אמרתי': 'אפשר שהמלך חי!'. כאן מתפקדת המילה הקטנה כהיפוכה הענייני והסגנוני של השאלה 'מה אם המלך - מת?...'. המשוררת מתרחקת בה מן העגה הדיבורית, ואף שאין היא מפליגה בה הרחק מעבר לאמירה תקנית קצרה וחסכונית, היא בכל זאת יוצרת ניגוד בין עצם הטנטטיביות הסודית שלה ('אפשר') לבין הפשטות הקרה משהו של השורות המסמנות את הסתגלותה של הדוברת למציאות, שבה אין לחלום המלכות מקום: 'לא אמר כזאת', 'דברי שקר', 'במקום לחכות למלך, / מוטב [...]...', 'יהי כך, הדבר ידוע' וכו'. בצורה זו יוצרת המשוררת בשיר את הכפילות של ה'פלא' מול היומיום ושל החלום מול הערות ברמת העניין והלשון כאחת ובאמצעות מבנה סיפורי סימטרי אבל כיאסטי: בעבר חלום מלכות אבל 'מה אם המלך - מת?...', ואילו בהווה הסתגלות למציאות אבל 'אפשר שהמלך חי!', או א' (מלכות) וב' (היעדר מלכות) לעומת ב' (היעדר מלכות) וא' (אפשרות שהמלכות בכל זאת קיימת). האופי הלוגי העקרוני של מבנה כזה מעיד על התשתית הלוגית הדיאלקטית שעליה מוצב הקובץ כולו; הגם שהקוראים והמבקרים בני הזמן מצאו בו בעיקר הלוך-רוח, ריגוש ומלוס כמעט עממי. כמובן, מצויים בקובץ כמה לקטים של שירים שהם שירי הלוך-רוח ונוף 'טהורים' והדי הוויכוח אינם נשמעים בהם. אלה הם בדרך-כלל שירים הקשורים בשעות היום ובעונות השנה, רסיסי ליריקה, שהצניעות התמטית והפשטות המבנית והטכנית מאזנות בהם את השגרתיות ואת הקבעונית של העמדות הריגושיות המוכרות לעיפה. שירי סתיו, חורף וערבית⁴⁶ מבטאים עמדות יגוניות מוכרות: חלומות הנוער חלפו; יחד עם עלי העצים גם

46. כגון 'שלכת', עמ' 14-15, 'שמש-חורף', עמ' 16-17, 'לפנות-ערב', עמ' 28-29, 'היום השמש כה צנועה', עמ' 34-35, 'זמר' [מי את היוצאת עם ערב], עמ' 37-39, 'בדרך', עמ' 40-41, וכו'.

תפארת החיים נושרת; 'וילון' / של עיפות ושעמום, כה דק וכה עגום' ירד על היקום (כוס קטנה, עמ' 35); אהובים שהיו או לא היו פרשו ונעלמו, הותירו את הדוברת לבדה בעולם שניטל ממנו כל שביב של חגיגות, וחולין מציפים אותו. לעומתם, מבטאים שירי בוקר, זריחה ואביב התעוררות פנימית, שיבה אל מקורות האושר הפנימי הנסתר. באורח אופייני, בשירים אלה שרויה הדוברת תמיד בבדידות שאינה מכבידה, אלא, אדרבה, היא רצויה ומשחררת. כך היא יכולה להתמסר למפגש רענן עם העולם. יומה ה'מאושר', אשר הגיע 'סוף-כל-סוף', הוא היום אשר בו: 'ביני ובין הרקיע' / אין שלישי, אין זר!' ('שלום', שם, עמ' 24). באין מפריע יכולה הדוברת להיחבק בזרועות הרוח, לשאת שלום ל'הוד-היער', אשר לו שמרה 'מיטב אהבתה' גם בעת שהיתה מעורבת ביחסים מכבידים ומסובכים עם בני אדם. עתה היא מתנצלת לפניו: היא איחרה לבוא, אבל לא בגדה באהבתה האמיתית ('ואם לבוא אחרתי', / יסלח-נא אשמתי', שם, עמ' 25). היא יכולה להתמסר להתבוננות שהויה ומדוקדקת בפרטים שההקשר והיחסים האנושיים מטשטשים אותם, כגון גרגרים אדומים בירק היער או רצועת השחר הבוהרת – שתי אדמומיות המזכירות כי 'עוד יש להבת דם שבויה' / תחת אפר שנים', וכי 'עוד יפה מחרוזת ימי, התלויה' / על חוט השני': המחרוזת מקבילה לגרגרים, החוט – לרצועת השחר ('בעלות השחר', שם, עמ' 31). בכמה משירים אלה מגיעה הדוברת למעין שיכרון קל או אקסטזה מאופקת הניכרים בחירות פרוזודית (בעיקר במעברים חופשיים מן הבית המרובע המסרג חרוז גברי/נשי, לבנת היסוד בשירת אלישבע כמו בכלל הליריקה המושתתת על הדגם הרוסי, לחריזת צמדים) ובחופש מסוים בעיצוב המשקל. באחדים מעלה האקסטזה לנגד עיני הדוברת היכלי אור של 'קריית קסמים', חושפת את הנעשה בעומקם של 'גליים תעלומות' ונושאת אותה בסירה קלה ומהירה למרחקים 'על גלי-השירה' ('שיר-הבקר', שם, עמ' 26-27).

לקטי שירים אלה מתפקדים במבנה הכולל של הקובץ ב'גושים'; היינו, ביצירת מקבצים חד-כיווניים או גם חד-גוניים המאזנים מקבצים מנוגדים, שגם הם חד-כיווניים. לאמור: השירים מנהלים כאן את הוויכוח לא באורח מופנם, במסגרת תבנית דיאלקטית המשמשת ביסוד השיר הבודד, אלא באורח מוחצן, כששיר אחד מתעמת עם השיר האחר, או כשקבוצת שירים מסוימת מתעמתת עם הקבוצה המנוגדת לה. לא במקרה שירים אלה הם הרבה פחות מעניינים משירי הוויכוח הפנימי, הציטוטים והקולות הסותרים זה את זה, שהדינמיקה העימותית הפנימית יוצרת בהם מתחים, זרימה דו-כיוונית ולעתים קרובות אף עיבויים של מבע כפול משמעות (לעומת זאת, בשירים החד-כיווניים המבע רדוד הרבה יותר). השירים גם פחות מעניינים מכמה מן הרומנסות, או שירי הזמר של כוס קטנה, שבהם הושגו מעין שיווי משקל שקט פחות או יותר או גם דו-קיום אלגי רך, שהביאו להשקט הניגודים אך לא לנטרול המוחלט. בשירים אלה, המתאימים מבחינת המלוס, הריתמוס והסגנון לזמרה, מתארגן המבנה תכופות סביב שורה חוזרת (לעתים בשינויים ובהתאמות לפי התוכן), שורה זו עומדת במעין ניגוד שקט למרבית הטורים האחרים, ובצורה זו היא מטה הלוך-רוח של תלונה רכה לעבר השלמה, או, להפך, הלוך-רוח הרמוני פחות או יותר לעבר דיסוננטה בלתי-מודגשת. כך, למשל, בזמר הפופולרי בשעתו 'לא היתה לי אם, לא יהיה לי בן' (שם,

עמ' 8-9), זה שדוד שמעוני ציטט בשלמותו כדוגמה לטענתו שיש להקדיש לאלישבע תשומת לב לא רק בזכות 'התגירות' הלאומית אלא גם ובעיקר בזכות מה שהיא 'בתור פייטנית'.⁴⁷ הטור הפותח, המופיע גם בסיומו של הבית הראשון ובסיום השיר בן ארבעה הבתים נראית כאילו היתה מצביעה על נושאי היתמות והערירות, על הקשר שביניהם, כעיקרו של השיר. אולם השיר בעיקרו עוסק לא בנושאים אלה אלא דווקא באושר הבדידות של הדוברת, אותו אושר שעליו הכריזה בשיר אחר כמחוז חפץ המושג בקושי כה רב ('וסוף כל־סוף הגיע / יומי המאשר: / ביני ובין הרקיע / אין שלישי, אין זר!', 'שלום!', כוס קטנה, עמ' 24). בזכות הבדידות – אולי גם בזכות היתמות והערירות – אוהב השמש את הדוברת 'אהבת־סודות' (בעת בעונה אחת: אהבת נסתרת, סודית, וגם אהבה מוסתרת, 'חטאה'). הרוח ה'חי' מלטף אותה בלכתה לבדד לאורך מסילה ו'אין יד אוהבת כידה הקלילה'. הנוף כולו, נוף 'שדמות קציר בארצי הברוכה', רווי יופי ואושר סתוויים, והוא מתאים לעמידתה של הדוברת בחייה מעבר למעגל הנעורים מלא הטלטולים והסער וליכולתה לסכם את חייה על מה שהיה בהם (יתמות, ערירות, אבל גם אושר, נגוהות, השראה). דווקא הסתוויים, נטיית האור והחום לשקוע כלפי האפלה והקרה, היא המקנה לדוברת תחושה של הוויה מעבר לזמן, 'עת כנצח להדר כל רגע של זהב'. כמובן, אין בכל אלה כדי לבטל את המודעות של הדוברת למצבה כמי שלא זכתה לקבל ולהעניק אהבת אם. מודעות זו מחלחלת גם ל'רומן' של הדוברת עם הטבע. לבבה יודע 'כי אין לו אוהב מלבד היפי הקר' ומשום כך גם רטט הדם הפועם בו 'הוא לי כמו זר', כי על כן לא היתה לה אם ולא יהיה לה בן. השיר נע אפוא בין התלונה הרכה על היתמות והערירות לבין ההכרה בהן כבחסרים שאפשרו את אושר הבדידות ואת מסכת היחסים הכמו־ארוטיים בין הדוברת לבין הטבע. המשוררת חותרת בו למעין נקודת תווך של כמעט־שיווי־משקל. 'אם יֵדַע לבי' את חסריו ומכאוביו, אומרת הדוברת, 'כבר שכח להתלונן'. הניגוד בין הכרת החסך לאיזונה באמצעות היחסים ה'פיוטיים' עם העולם קיים בכל זאת, כפי שהוא קיים בכל השירים המרכזיים שבכוס קטנה.

פשטני קצת יותר הוא הזמר (מתרפ"ב; היינו, זהו אחד משיריה העבריים הראשונים של המשוררת) 'עיני עופרת' (שם, עמ' 20-21), שהיה גם הוא פופולרי. 'עיני העופרת' של אהוב הנעורים (או בנוסחה השבלונית המתאימה לרומנס: 'בחיר־אהבתי'), הנושא הסינקדוכי של השיר כולו, גילמו לא רק את הקשר בין אהבה לקדרות וסער (הדוברת רואה קשר בין צבע העיניים ל'ענן כבד' ולסערות על־פני הים), אלא גם את הקשר בינה לבין פותות ונפתות, החושפות את האוהבת לשקר ולהעמדת פנים. העופרת היא לא רק מתכת עכורה, כהה, המזכירה ביטויים סטראוטיפיים כמו 'שמי־עופרת', אלא גם מתכת המשמשת את הזיפנים, המנסים למכור אותה כאילו היתה כסף. הצד הקודר־הסוער שבאהבה, כפי שהוא משתמע מן המטפורה המרכזית של השיר, כרוך היה הן במזג הקודר והסוער של האוהב הן בשמחת האהבה, שהיתה 'כחץ־ברק מתוך העב' – מזהירה, מסנוורת, אולי גם חורכת, אבל קצרה מאוד. לעומת זאת, צד הזיוף שהמטפורה מרמזת עליו התגלה בטעות, שעליה ביססה הדוברת

47. שמעוני תשי"ז, עמ' 207.

את אהבתה. היא דימתה לשמוע מעבר להמיית הסער קול ערב (צליל המטבע האמיתית) של 'חרות וחדוה', שעה שבאמת לא שמעה אלא את צליל העופרת, קול אטום של ניכור. הלוח-הרוח המאוזן, שאפשר את פיתוחו של השיר כזמר רומנטי לכל דבר, כרוך לא רק במודעות המלאה של הדוברת לטעותה אלא גם בקבלת הטעות ובהשלמה אתה. הדוברת לא התנערה מן ההתקסמות לעופרת הכהה ודלת הצליל. עד היום נעים לה הסתיו על 'שמי העופרת' ויגון הרוחות שלו, וביבבות הרוח של היום המעונן היא שומעת לא הגה והי אלא את 'קול דודי' משיר השירים. הקשר בין האהבה לקדרות ולטעות נעשה לגביה מוקד של חיות מתמשכת. הוא אפילו נעשה למקור של ייחוד ומעין גאווה בו, שכן הבריות אינם יכולים להבין את ההתנהגות וההעדפות המוזרות של הדוברת, הנבדלת מהן באורח כה ברור. הדוברת מנהלת מעין דו-שיח עמן, שניכרת בו רוח קלה ואבק עליונות: 'אינם יודעים, אינם יודעים' היא מכפילה בגמינציו המבטא לא ריגוש אלא שובבות שמתוך ריחוק (השימוש בגוף שלישי רבים אינו מעיד על היעדר נוכחות של אלה שעליהם מוסבים הדברים אלא על ריחוק שהיה מקובל בדיבור מנומס, שהיה מקובל בתקופה שכבר חלפה, אל מי שאין בינו לבין הדובר קשר קרוב). מכל מקום, אפילו יש בכפל הדברים מידה של ריגוש או גם קוצר רוח (כלפי אלה שאינם מסוגלים 'להבין' את טעם העדפותיה של הדוברת), בוודאי שאין הוא מלמד על הסתייגות מצדה של הדוברת מן ה'עיוות', שמקורו באהבה לאהוב הקודר אשר 'בשחק יום מענן תמיד אראה עיניו!'. גם כאן מגיע השיר לנקודה של שיווי משקל מבלי שתאבד ממנו תבנית הניגוד בין הראייה המפוכחת לראייה המאוהבת.

עדין במיוחד הוא הזמר 'ערבית' (שם, עמ' 32-33), שהפזמון החוזר שלו, 'אט מצלצל פעמון-הערבית', מבליט הן את המוטיב המוסיקלי המרכזי שבו הן את עצם העידון המוסיקלי הניכר בעיצובו אגב חירות ריתמית מסוימת (המתגלה בקיצור הטורים המסיימים בבתים הראשון והשלישי ובגלישות המוליכות אליהם בבתים הראשון, השלישי והרביעי; זאת לעומת משקל הטטרמטר האמפיברכי המודגש בדרך-כלל לאורך השיר כולו), ובעיקר בהעמדת הבתים המרובעים על תבנית שלפיה רק שני הפנימיים שבהם (ב, ג) חייבים בחריזה, ואילו הטורים החיצוניים (א, ד) פעמים חורזים ופעמים אינם חורזים. תבנית זו מדגישה הן את המוסיקליות הפנימית של כל בית (חריזת הטורים הפנימיים) הן את העצמאות המוסיקלית של טור הפזמון החוזר, המופיע בשינויים קלים בכל אחד משלושת בתי השיר, תמיד בטורים החיצוניים. השיר מהלך על חבל דק שבין הלוח-רוח אלגי של ערב, שעת תום היום ושקיעת החיים המתרמזת ממנו (מרבית שירי הערב שבכוס קטנה הם שירי יגון), לבין הלוח-רוח חגיגי-שוקט של סיום רך. פרח הפעמונית הכחול איננו זו ממקומו בשרב הצהריים. רק עם בוא רוחות הערב הוא מתעורר, מניע בראשו וכאילו משמיע את קולו העדין לקצב פעמון הערבית הכנסייתי המצטלצל לאטו. עכשיו הוא, הפרח, ועמו החורשה כולה, מוכנים 'לזמר שיר אגדת-הערבית'. אף כי 'צליל-הכסף' מופק מפעמון הכנסייה, היער הופך אותו לקולו שלו, שבאמצעותו הוא שר את שירו, כי 'חג לו' בטרם יירדם וישקע אל האופל. הפרח הכחול, החורשה, היער מייצגים מטונימית את הדוברת בערוב חייה כשהיא נעה קלות ורכות בין יגון לחג, בין מציאות לאגדה ('אגדת-הערבית'), בין אור לחושך. הדי הוויכוח המהוסה מגיעים לשיר זה כדנדון פעמון אטי, עדין, משלים.

כפי שהיה ניתן ללמוד מדיוננו עד כה, הוויכוח, בגילוייו הבוטים והמוסתרים כאחד, מעצב, לא רק את ה'תוכן' הריגושי ואת הטונליות של כוס קטנה, אלא גם את התודעה הארס-פואטית של הקובץ, זו המוצאת את ביטוייה המפורש פחות או יותר (התבטאויות בנוגע למהות השירה ולאפשרויותיה) במרבית שיריו. אף היא, כמו הקובץ כולו, מורכבת יותר משניתן היה לשער בהתרשמות ראשונה. לכאורה מציגה המשוררת נוסחה ארס-פואטית פשוטה ושבִּלִּוּיִית: השירה כרוכה בעמדה החלומית או החזונית ובהשתחררות מן הראליזם הפכחוני הפשטני. בעיקרה היא קשורה בחוויות נעורים סוערות, מלאות אושר וכאב עמוק, ומשכלו הללו או דהו ניטל גם ממנה, מן השירה, התוקף של האמת הרגשית שהיתה בה. השירה נולדה מן החדווה של הפגישה האקסטטית הראשונית עם הטבע ועם האהבה. רק האקסטזה הזו מגלה לנפש את הנעשה במעמקיו של ים התעלומות המקיף אותה ונושאת אותה על גלי אותו ים בסירה קלה, מהירה 'על גלי-השירה' ('שיר-הבקר', שם, עמ' 26).

מכאן – שירה אינה עולה בקנה אחד עם בגרות, פיכחון ונסיון חיים מצטבר, שרובו בהכרח יגון קיום המחליף לא רק את שמחת הנעורים אלא גם את כאביהם העזים. חיפוש השירה או בעצם חיפוש הדרך בחזרה אל הנעורים, או, כפי שאומרת המשוררת באחד השירים, חיפוש הנפש הצעירה שאבדה או שהדרכים אליה נשכחו ועמן 'שכחתי את שירתי' ('נפשי אבדה ואיננה', שם, עמ' 12-13). המוטו של כוס קטנה, הנטול משיר שאותו לא כינסה המשוררת בקובץ עצמו,⁴⁸ מבכה את חוויות הנעורים שחלפו ועמן נמוג והתפוגג גם שיר החדווה שנבע מתוכן. 'היום את השיר לא אזכר', קובעת המשוררת בפתח ספרה, ומעמידה בצורה זו את הקובץ כולו בסימן של עצבות, בגרות והתנתקות מן המקור הראשוני של השירה. בין השירים הבלתי-מכונסים שנכתבו במוסקבה ישנם אחדים המצהירים כי דברי השירה המנותקים מחוויות הנוער והנובעים מן הבגרות והניסיון בשקר יסודם, ורק החזרה לתום הילדותי אולי תצמיח בלב המשוררת 'שירה חדשה' אותנטית (ראו 'שקר היו', שירים, תש"ו עמ' 17); או כי צלילי השיר תועים בעולם 'יתומים אבלים' ומחפשים לשווא את הזיות הנעורים שילדום ('לי נשאר חליל השיר', שם, עמ' 55). בשיר 'נפשי כלתה לחרוזים' (כוס קטנה, עמ' 6-7), שנועד לו המקום השני בקובץ, לאחר 'כבר באה העת לשכח', ובכך נקבע גם לו מעין מעמד של שיר מכוון, נדונה האהבה לשירה, לקלות מקצביה, ליופיה המצלולי כאהבה לדבר שאין בו ממש. כל דברי השיר אינם אלא 'רמזים' – אבחנה שפואטיקה סימבוליסטית היתה מאשרת אותה בהתלהבות, אבל המשוררת רואה בה עתה אות לחולשתה ולנביבותה של השירה. ה'רמזים' או הסמלים, שאולי התייחסו פעם למציאות רגשית אותנטית, יבשו והתרוקנו מתוכן 'וצליליהם בליים'. השיר האמיתי, במידה שהוא קיים, 'כלוא בתוך הלב', אלא שגם שם הוא מחוויר והולך, מתדלדל ומתרפט, שכן הכאב, שהיה פעם עמוק כל-כך, חדל, ולא נותרה ממנו כי אם 'המית יגון טמיר'. ממילא 'דבר האמת רחוק' / ולא הושר השיר'.

אולם הערכה מפחתת ונמוכת-רוח זו של השירה אינה אלא צד אחד במערך ארס-פואטי דו-צדדי המסתמן בכוס קטנה. אין צורך לומר, שהיא אינה עולה בקנה אחד עם השגותיה של

48. השיר 'צהל השמש'; כונס בשירים, תש"ו, עמ' 14-15.

אלישבע כמבקרת ספרות, אשר במאמרה הקלאסי על שירת אלכסנדר בלוק הצביעה על ערכה העצום של יצירת המשורר לא רק בזכות סגולותיה הפיוטיות המופלאות אלא גם בשל יכולתו של המשורר, בייחוד בבגרותו, להתבונן היישר בפני האמת, ולו גם הקשה והמשפילה ביותר. כך, קובעת המבקרת, גם במקום שבו מוקיע בלוק את 'שקר היצירה' וכופר בעצם הממש של הביטוי הפיוטי הוא מעניק לקורא נכס רוחני שאין ערוך לו. 'זאת היא הטרגדיה של המשורר. לנו, לקוראים, נשמע בשיריו קול האמת עצמה בגדלותה ובטהרתה, אולם לו לעצמו לא היו השירים אלא שקר בלבד' (משורר ואדם, עמ' 29). בדיונה ביצירת בלוק היא אף מציינת את אחד מסימני הייחוד של המשורר הגדול כהשתנותה הבלתי־פוסקת של יצירתו. בלוק הוא משורר 'חי ומתפתח ועולה בכל מעלות החיים יחד עימנו' ומשום כך 'אי אפשר לבלי קבלו אל תוך הלב החי' המשתנה והמתבגר גם הוא. 'אם נשים עין על שיריו של התקופה הראשונה ושל האחרונה בבת אחת, נעמוד כמשתאים: משורר אחד לפנינו [...]. ובכל זאת רחוקה שירתו האחרונה מן הראשונה כרחוק האדם הבוגר מן הצעיר' (שם, עמ' 4). משמע, השירה האמיתית מסוגלת לעמוד בתמורות השנים ובתהליך הקשה של הצטברות נסיון החיים. תחושת חיים מלאה ('חיינו, חיינו - אין סוף') מאפשרת ואף מחייבת קיומה התקיף של שירה בכל מצב ובכל עידן. שירים מרכזיים ככוס קטנה מאשרים קביעה זו שוב ושוב. היא משתמעת לא רק מהשיר 'כבר באה העת לשכח', שבו 'חי הפרח' ו'הגפן פורחת בכרם' למרות נבילתם של פרחי האהבה הישנים, אלא גם מ'קשה לחיות בעולמי', השיר המצביע על כך ש'פנינת האמת', שהיא, ללא ספק, גם הפנינה השירית, תימצא רק לאדם הבוגר שכבר טבל ברפש שבו היא צפונה וטעם את טעם הייסורים של 'חבלי הכליון'. 'דברי שירה מרים וגאיונים', המשקפים את חתירת הנפש הצעירה אל האבסולוטי, עלולים להיות מטעים ומסולפים, אבל אין פירוש הדבר שדברי השיר הם שקריים תמיד, אלא דווקא שיש לשאוף לשירה של בגרות, שירה זהירה, מאופקת, צנועה יותר, שיש בה כדי לשקף אמת חלקית אבל בת הישג. שעת הערבית והכביון היא השעה שבה מתעורר היער ושר את שירו לקצב פעמון הכנסייה ההולם ברכות ובאטיות ('ערבית'). אפילו ב'עוד היום אני חולמת', השיר החותם את כוס קטנה, שמדובר בו על השתקת השיר ועל השקעתו באלם, מתחייבת השתקה זו לא מן היגון העמום שבה במקום האושר והכאב העזים של הנעורים אלא דווקא מן האושר האקסטטי שבו שרויה המשוררת גם בבגרותה ('עוד ביום אני חולמת'). נאמנותה לקול ששמעה 'מעבר לחיים' ול'אל שאין לו שם', שממנו בקע הקול, היא המחייבת אותה באלם, שכן ה'פלא' שבו היא נאחזת הוא נטול שם, בלתי־ניתן לכינוי ולהגייה במילים. אם גם עתה השיר לא יושר, לא יהיה זה משום דהייתן של חוויות הנוער אלא דווקא משום השתמרותה של החשובה שבהן (חווית השליחות הדתית) בכל עוזה הראשוני.

אחת האמירות המעניינות והדקות ביותר על דבר כוחה ותוקפה של השירה נשמעת בכוס קטנה דווקא שלא במישרין מן השיר הכמו־רומנטי 'חרוז נשכח' (כוס קטנה, עמ' 46-47). השיר הוא כמו־רומנטי משום שהוא מאורגן מבנית ומוסיקלית סביב פזמון חוזר. בה־בעת זהו גם שיר הנאחז בציטט מדבריהם של אחרים, אסטרטגיה שמצאנו במרבית שירי הוויכוח שבקובץ, אלא שהפעם אין הדוברת של השיר מתווכחת עם הציטט, שהוא גם הפזמון החוזר;

שכן הציטט, טור מתוך שיר שנשכח, הוא במפתיע כמעט חסר תוכן, ויש בו אפילו משהו מגוחך. הדוברת אינה זוכרת את השיר שמתוכו הוא נטול ואף אינה מזהה את מחברו. כל שנותר בה הוא הטור "כך אמר לבבי, ואחר נאנח"... מה יש בו בטור זה מלבד הפרסוניפיקציה התמימה, ההופכת את הלב לבן שיחה דברני המוסיף לדבריו אנחות, והמשקל האנפסטי הרהוט, הסימטרי (כך אמר לבבי / ואחר נאנח), שגם בו יש מן הבנאליות? אולי היה זה טור מסיים של שיר סנטימנטלי שבו 'תינה' הלב את צרותיו אחת לאחת וסיים את דבריו באנחה? ייתכן שההקשר שבו הובא היה אחר. למעשה, אין להקשר חשיבות. מה שחשוב הוא שדווקא בגין הדלילות והסתמיות שבו, והיותו בבחינת סרח עודף למה שבא לפניו או לצדו, ניחן הטור, בבידודו, באותה תכונה 'משגעת' המאחיזה אותו בזיכרון האחזה בלתי־מרפה. הטור חודר 'אי מזה' אל נפש הדוברת וחוזר על עצמו בתוכה באובססיביות 'כל היום'. הוא מפתה את הנפש לא במה שיש בו אלא דווקא במה שאין בו. הוא חלק ממה שהיה חשוב ומשמעותי יותר ממנו, שהנפש המגורה מנסה לשווא לצוד ולשחזר. היא נשמעת 'לקול־חרישי' / הלוחש בלי־הרף על דבר שנשכח, ודבר זה יכול להיות לאו דווקא השיר שמתוכו צוטט הטור אלא גם נסיבות הפגישה הראשונה עמו או גם משהו שאין לו שום קשר ענייני עמו זולת זאת שהוא מתקשר בו אסוציאטיבית. אנו משתכנעים לחלוטין שדווקא הטור השטותי הוא היכול לחולל אובססיה מעין זו שמתארת הדוברת המבקשת לאחוז במשהו התלוי, כביכול, מדולדל בקצה חוט הזיכרון, אלא שאין היא יכולה להגיע אליו. היא מקדישה את כל יום החורף הלבן שהיא שרויה בו לנסיונות לשחזר את הסיבה שבגללה נאנח הלב הדברני. יש לה פנאי, ובחדרה רבה הדממה. עמודי העשן העולים מארובות הבתים מתרגלים כביכול משהו דומה לתרגול שבו היא עוסקת: האם נאנח הלב בגין 'פרחי־תאווה של לילות־הזהב' שפרחו וקמלו? האם הוא מצר על חלוף 'משמרת־האשר של לב נאהב'? האם הוא קובל על חלל רקיע אפל שדעך כוכבו? אין חשיבות לתשובות אפשריות על שאלות אלה. בעצם, כל תשובה מפורשת היתה מוולגרת את השיר. חשובה רק התחושה בעצם הקיום הרוחש, העמום, העשני (ראו מוטיב העשן בשיר) של איזו פקעת רגשית בלתי־נתפסת לזיכרון, אבל קיימת. כוחה של השירה מוצג בהקשר זה לא כפועל יוצא מן העושר הסמנטי או העידון המוסיקלי של השיר, אלא מכוחו להתאחז בתודעה ולרמוז על איזו משמעות אבודה, שהכרח הוא לנסות ולשחזר אותה. השיר, במידה שנולד מחוויות נעורים מתפרצות, מאושר או מכאב, נשכח כשם שנשכחו אותן חוויות. אבל הכוח המעורר לא ניטל ממנו. אדרבה, ככל שנשכחה המטריקס הרגשית המסוימת, הקונקרטית, שבתוכה נוצר השיר, כך גדל כוחו כלחש חרישי המפעיל את הנפש ודורך בה את קשבה הפנימי. אכן, כל הדברים הם 'רק רמזים', אך אין פירושו של דבר ש'צליליהם בליים'. אפילו פסוק שירי אווילי במקצת כמו 'כך אמר לבבי, ואחר נאנח' יכול להותיר בנפש הד עשיר גם לאחר שהעשן החורפי התפזר ונמוג בקפאון השמים, ו'הדבר הישן', שבו רצתה הנפש להיזכר, הסתלק ונעלם.

קודם שדיון זה בכוס קטנה מגיע לסיומו, מתבקשת הערה בעניין מקומה של התמה היהודית־ה'גירית' בקובץ, תמה שהופיעה, כזכור, בשיריה הרוסיים של המשוררת, וקוראים בני הזמן, מותר להניח, ביקשו גם בקובץ שיריה העבריים. כפי שלימדנו מהלך דיוגנו,

תמה זו לא הופיעה בבירור אף באחד מן השירים שנדונו או הוזכרו. קביעה זו חלה לא רק על השירים שנכתבו במוסקבה אלא גם על השירים והסיפורים שכבר נכתבו בארץ-ישראל ומצאו את מקומם בכוס קטנה, בין אלה שנדונו (כגון 'עוד ביום אני חולמת') ובין אלה שיידונו במסגרת הדיון בחרוזים, קובץ השירים השני של אלישבע, שגם בו נכללו. ככלל שירי כוס קטנה, בייחוד ברגעיהם המיסטיים-החזוניים, נראים כאילו צמחו מתוך תרבות נוצרית פרבוסלבית. כך הדבר בייחוד כשהם חוזרים מדי פעם אל רעיון החיים הנצחיים, שאיננו אלא בבואת המיתוס על ישו, מותו וקומו לתחייה. גם הרמזים למקרא אינם חורגים מן הרצף התרבותי הזה. התמה היהודית מופיעה, בכל עת, בשניים משירי הקובץ, אשר בהם מבקשת המשוררת לגשר על-פני הפער הדתי, הלאומי והתרבותי המפריד אותה מקוראי שיריה העבריים. באחד מהם, 'אַרְנִים' (כוס קטנה, עמ' 36) פונה הדוברת ישירות אל האורנים הירוקים שביערות מולדתה ומייחדת אותם מכל סוגי העצים הרבים שמגדלת ארצה 'הנאוה', רוסיה, על שום שתי תכונות שלהם: האחת, רק להם 'ידועה חכמת השלוה' ולכן יוכלו לסייע לדוברת בשמירת מנוחתה ושמחת נשמתה, יכולתה לעמוד בלי רטט בפגעי החיים; האחרת, דמיונם של האורנים לארזים, 'אחיכם - ארזי-לבנון גבוהים', שמהם נבנה מקדש ירושלים הקדמוני. הדוברת אינה מפרשת מדוע נראים לה דווקא האורנים כעצים יודעי שלווה. ייתכן שהדבר כרוך בירקותם המתמדת (הטור הראשון מדגיש: 'אַרְנִים ירוקים ביערות מולדתי!'), הפוטר אותם מהשרת עליהם-מחטיהם עם בוא החורף. אולי מבקשת הדוברת לעמוד כמותם רעננה תמיד, בלתי-מתחשבת בפגעי החיים. מתחת לאפשרות זו מסתתרת הסמליות הדתית, הקושרת את האורנים לא בארזים אלא דווקא באשוחים, שגם הם אינם משירים את עליהם ושירקותם העזה בלב החורף היא שהקנתה להם את תפקידם הסמלי כעצי המולד, המבשרים בעצם העונה הקרה והקודרת ביותר את בשורת הולדתו של המשיח. הדוברת של השיר מנסה לשכתב את משמעותו הנוצרית הדתית על-ידי החלפת האורנים בארזים, ארזי הלבנון. עוד קודם לכן היא מגלה באורנים, הנושאים עם הנץ החמה את זרועותיהם כלפי רקיע האורות, דמיון למנורת הקודש באוהל מועד ובמקדש שלמה, באשר ענפיהם הפונים כלפי מעלה כמותם כ'קני-מנורות' (כמובן, גם האשוח של המולד הוא מנורה קדושה, שעליה מוצבים נרות דולקים. ראו השיר 'נושנות'). בכללו מלמד השיר הן על כך שהמשוררת הגיעה אל ההקשר היהודי מכוח האינטואיציה הדתית הנוצרית שלה, הן על כך שבעיניה כרוך הקשר זה בבקשת שלווה או כוח עמידה בתלאות החיים, ברצון לשמור על 'מנוחתי ושמחת-נשמתיי'. החיבור בין הנהייה ליהדות ובקשת השלווה והעוצמה הפנימית, שמצא את ביטויו גם בכמה מסיפוריה של המשוררת, מתאשר גם על-ידי השיר ה'יהודי' השני בקובץ, שהיה חביב במיוחד על הקוראים ואף הוזכר וצוטט רבות בדברי המבקרים, 'נראית לי עיר נדחת' (שם, עמ' 10-11). השיר מעלה את דמות עיר הולדתה של המשוררת במעמקי רוסיה, סמוך לוולגה, כ'עיר נדחת', שוממה ועזובה. הדוברת נזכרת בבית ילדותה השותק העומד ברחוב שומם וריק לעת ערב. הבית מחריש וכמוהו העצים המשירים אט אט את עליהם עם בוא הסתיו. הזיכרון עומד כמעט כולו בסימן השלילה: נידחות, עזובה, ריקנות (הנובעת אולי מיתמותה של המשוררת, מגידולה בבית ללא אם). רק הכוכבים הניצתים בשמי הערב

הבדולחיים אינם שייכים להוויה אבלה זו, ולכן הם נעשים ל'כוכבי שבת' יהודיים; כלומר, הם מתנתקים מההקשר הרוסי הקרתני-המשמים של עיר הילדות הנדחת. במקביל לתיאור בית ילדותה מעלה הדוברת את דמות הנער היהודי בעיירה, היושב בבית-מדרש ישן על ספר עתיק ולומד את תלמודו בניגון עצב-מתוק (בקטע זה של השיר ניכר המגע עם 'המתמיד' של ביאליק). הניגון הזה, אומרת הדוברת, עשה את כל הדרך מן העיירה היהודית לעיר השדה הרוסית הרחוקה ונעשה לשיר הערש שהנעים את שנתה והמתיקה אף שלא שמעה אותו. בזכות מתיקותה ומקצביו המונוטוניים נעשו כוכבי הערב שבתיים כל-כך ובירכו את הילדה הישנה 'בשלוש ערבי-שבת' כדרך שהיהודי החוזר בערב שבת מבית-הכנסת מברך את מלאכי השרת הנלווים אליו. שוב מתמחש ההקשר היהודי כאמצעי להשגת שלווה ואושר שקט במציאות מנוכרת של עיר נידחת, ושוב מתברר שהקשר זה מדבר אל התשתית התרבותית הדתית באישיותה של המשוררת. מה שסביבתה הרוסית אינה יכולה להעניק לתשתית זו מנסה היא להשיג באמצעות ההידבקות ב'ניגון-הקדם' של הנער היהודי, הממחיש לגביה בעת ובעונה אחת אפשרות של קשר אנושי (נער/נערה) ושל היצמדות למסורת דתית חיה. אין צורך לומר, שדימוי עצמי אידאלי זה החניף לקוראים היהודים בני הזמן ונעם להם. באותה מידה ברור, שלא היה באותם קוראים אף שמץ מן השלווה הדתית, שחיפשה אלישבע. בייחוד לא היתה השלווה מצויה במעונו הדל של אותו 'נער' יהודי, שאולי למד גמרא בניגון בילדותו אך חזקה עליו שנעשה בינתיים לאקסטרן, צעיר 'תלוש', נודד מעיר לעיר ומתקיים על 'הוראות שעה', מעין שמעון ביכובסקי או גיבורי המספרים העבריים, שאת יצירתם הוקירה אלישבע במיוחד – שופמן וגנסין. המשוררת הכירה היטב את חוסר השקט ה'יהודי' שהיה אופייני לטיפוס זה (ואף תיארה אותו בכמה מסיפוריה וברומן סמטאות), וידעה כי השלווה המתבקשת לה אינה מצויה בעולם היהודי בן זמנה, ובייחוד לא בחלקו ה'מודרני', לרבות זה הציוני-העברי ואולי במיוחד בו. למודעותה זו נתנה ביטוי בשיר נוקב בשם 'גלות',⁴⁹ אשר לא במקרה וכאמור אף לא בגין נימוקים של איכות ספרותית נמנעה מלכנס אותו בכוס קטנה. המשוררת נזהרה או הוזהרה מכלילת שיר כזה בקובץ שירים שראה אור בארץ-ישראל בעצם שנות הסער והפרץ של העליות החלוציות. הדוברת פונה בו ישירות אל ה'אתם' – המייצגים את העם היהודי בכללו ואת הציבור הציוני בפרט – וקובעת חיץ גבוה בינם לבין ה'אני'. ההבדלים בין השניים הם עמוקים מאוד, ולא כולם הם מן הסוג הצפוי, המובן מאליו. ה'אתם' נודדים ונעים 'בכל קצוי תבל', 'בכרכים זרים ובקרב מדברות' – הדוברת, לעומתם, מלוטפת נופי מולדת כפרית. ה'אתם' שומרים בלבם תמצית של אבל דורות – לעומתם הדוברת היא בעלת לב תמים, הצופן בתוכו זכרונות 'זיו הילדות'. ה'אתם', מלאי רטט וחוסר שקט, כמהים רק ל'שם', 'לפינה אחת, המוארת אור-קדשה'; הדוברת אינה כבולה לפינה אחת. היא קשורה בזכרונותיה דווקא ל'פנות רבות'. מילת הפלאים הכובשת את לב ה'אתם' היא 'מולדת', ואילו הדוברת – לה נודע זה כבר, שהמילה המדברת אל לבה היא דווקא 'גלות', שכן הגלות היא מולדתה האמיתית. את הקביעה האוקסימורונית הכמו-

49. נכתב, כנראה, במוסקבה בתרפ"ד יחד עם 'ארנים' ו'נראית לי עיר נדחת'. ראו: שירים, תש"ו, עמ' 46.

אבסורדית הזאת קובעת הדוברת במשפט ארוך המכוון בבירור להטעות ולהפתיע. מזמן נודע לה כי ארצה היא 'רחבת-ידיים' (הקורא מאשר: מי לא ידע כי רוסיה היא ארץ, אשר למישוריה אין תכלה?), 'יפה ורכה' (הקורא נזכר אולי ב'נפש הרוסית' המפורסמת ומתרפק על געגועיו שלו עצמו לרוסיה היפה) 'ורבת-תענוג...' (כאן תוהה הקורא: מה עניין תענוג לרוסיה? סוף-סוף היא איננה פריס!). רק אחרי שלוש הנקודות בא פתרון החידה: 'ושמה – גלות'. מי ששב וקורא את המשפט נוכח כי אכן הגלות היא 'רחבת-ידיים', באשר היא מקיפה את העולם כולו, והוא מבין, שלגבי המשוררת היא אף יפה, רכה ומענגת – בניגוד מוחלט לאסוציאציות הרגילות שהוא מקשר במילה גלות: כיעור, קושי, זרות וטורח. עיון נוסף מגלה את ההיגיון הפנימי שבאוקסימורון מולדת/גלות. היהודים, חסרי המולדת, מנסים בכל מאודם להיאחז ב'פנה' אחת, במקום יחיד שבו לא יהיו 'נעים ונדים' כקין. הדוברת, דווקא משום שהיא בת למולדת אינטימית, משוחררת מן הצורך להיאחז בפינה מולדתית. היא מחפשת דווקא שחרור, נסיקה למרומים רוחניים פתוחים, הניתקות מכל כאן ועתה קונקרטיים. עיר הפלאות שלה היא 'קריתי במרחק השמים', ירושלים של מעלה נוצרית סימבוליסטית באשר הצפייה לעברה קשורה גם במעין ויתור על החיים או כניעה לשקיעה ('רק לשערי השקיעה עיני תחזינה'). ואילו ה'אתם', שאינם נושאים עין אלא 'לכוכב המזרח', חפצים דווקא בירושלים של מטה, כפי שכתב המשורר הגדול של התקופה, בממשות טריטוריאליזם יומיומית. משמע, לא יוכל להיות שום קשר ממשי בין ה'אני' ל'אתם'. הדוברת מתבוננת בנמעניה הנלהבים במידה של רחמים: הם אינם יודעים מה שהיא, שכבר התנסתה כל צורכה בחוויה המולדתית, מיטיבה לדעת: 'מי יגיד לכלנו כי המולדת איננה?' היא שואלת, ואינה מתכוונת לכך שגם היא עצמה זקוקה להפנמת המודעות לכך שעצם מושג המולדת הוא חסר משמעות. 'קריתי במרחק השמים – היא גם לכם', מציעה היא בסיום השיר – הצעה בלתי-קבילה בעליל.

ברור מדוע לא נכנס שיר זה לספר, שנדפס בתל-אביב בשנת תרפ"ו. עם זאת, השיר 'גלות', גם בהיותו מחוץ לקובץ, מפעיל לגבי התמה היהודית-ה'גיוּרית', אשר בקובץ עצמו באה רק לידי ביטוי 'רך', אידאלי, את הפעל ההיפוך ורטוריקת הוויכוח, האופייניים לקובץ בכללותו. הטונליות הוויכוחית ה'קשה' מאפיינת את 'גלות' אף יותר משהיא מאפיינת את מיטב שירי העימות והפולמוס בכוס קטנה. היא קובעת גם את מבנהו המרובע: הצגה מודגשת, אפילו מוגזמת של ה'אתם' (מכילה הרבה ביטויים היפרבוליים: 'קצוי תבל', 'תמצית האבל', 'אלפי דורות', 'מלת-הפלאים' וכו') בבתים הראשון והשני לעומת הצגה מעודנת ומאופקת הרבה יותר של ה'אני' בבית השלישי, המסתיים במשפט המטעה והמפתיע ובמילה 'גלות'; סיכום בצורת עימות גלוי הנערך בבית הרביעי, המסיים. העימות מודגש על-ידי החזרה האנפורית על המילה 'רק' (בשני הטורים הראשונים של הבית), המציינת את הייחוד והחד-כיווניות של כל אחד משני ה'יריבים', ואינו מתרכז על-ידי הופעת המילים המפשרות 'לכלנו', 'גם לכם' בשני הטורים החותמים, שכן מה שמציעה הדוברת 'לכלנו' (כלומר, גם לכם) הוא בלתי-קביל לחלוטין מבחינתם של ה'אתם'. השיר הופך על פיו את המסר שהשתמע מ'אַרְנִים' ובייחוד מ'נראית לי עיר נדחת'. ברור שהיהודים המודרניים כולם והציונים שבהם

בעיקר אינם יכולים להתאים למאויי השלווה של הדוברת. מה שהיא מבקשת בהקשר היהודי איננו אלא אידאל נוצרי של 'גלות' מן הארצי ונסיקה לעבר השמימי. הגשרים בינה לבין ההווה היהודית, שהוקמו בשירים 'ארנים' ו'נראית לי עיר נדחת' היו אפוא גשרים מדומים; המנוחה היהודית שעליה מדברים השירים היתה אפילו לא מדומה בתמימות, כפי שמגלה בבירור השיר 'גלות' הרווי כולו ידיעה (לאו דווקא אוהדת) של התזוית היהודית, שנעשתה סוערת במיוחד בהווה, שעה שהיהודים הנעים והנדים מזה דורות החליטו להיאחז בדבר שכלל אינו קיים, מולדת מוצקה. הדוברת לא ביקשה בהקשר היהודי אלא את ההשתחררות מן העולם החברתי-התרבותי הקונקרטי של מציאות 'נידחת', פרובינציאלית, מכבדה. היהודי היה, מבחינתה של מציאות זו, ה'אחר', ולכן גם הנחשק בעיני מי שמבקש לפרוק את כבליה. היהודים המוחשיים המחפשים חיי עמל ויצירה בכברת ארץ קטנה ומוכנים לשם כך לוותר על חירות הנדודים האקסטריטוריאליים והרוחניים הם ההפך הגמור ממה שהתבקש לדוברת ולמשוררת המיוצגת על-ידיה. מכאן: ה'אני' וה'אתם' – עולמות לא רק נפרדים אלא גם מנוגדים. כך בשיר רב החשיבות וכך גם מחוצה לו; שהרי ברור ששיר כמו 'גלות' בישר משבר קשה בחייה של המשוררת עם בואה לארץ-ישראל, בהיות 'חלומה' הפיוטי ל'מציאות' נטולת 'יופי' ו'סוד', כפי שכתבה בשירים הראשונים שרשמה בפנקסה במשך קיץ תרפ"ה, בחודשים הראשונים לשהותה בארץ.

חלקו השני של המאמר יפורסם בגיליון הבא

מקורות

- אחד העם תש"ז. כל כתבי אחד העם, 'הוצאה עברית' והוצאת דביר, ירושלים.
- אלישבע [ביכובסקי] 1923. 'פרצופי משוררים', עין הקורא, גל' ב-ג (אפריל-ספטמבר 1923), עמ' 50-56.
- אלישבע [ביכובסקי] תרפ"ו. כוס קטנה, הוצאת תומר, תל-אביב.
- אלישבע [ביכובסקי] תרפ"ח. חרוזים, א, הוצאת תומר, תל-אביב.
- אלישבע [ביכובסקי] תרפ"ח. סיפורים, ב, הוצאת תומר, תל-אביב.
- אלישבע [ביכובסקי] תרפ"ט. מקרה טפל, א, הוצאת תומר, תל-אביב.
- אלישבע [ביכובסקי] תרפ"ט. סמטאות, ב, הוצאת תומר, תל אביב.
- אלישבע [ביכובסקי] תרפ"ט. משורר ואדם: על שירתו של אלכסנדר בלוק, ג, הוצאת תומר, תל-אביב.
- אלישבע [ביכובסקי] תר"ץ. אלישבע: א זאמלונג פון ארטיקלן וועגן די דיכטערין, הוצאת תומר, תל-אביב.
- אלישבע [ביכובסקי] תש"ו. שירים, הוצאת עדי ליד דביר, תל-אביב.
- אלישבע [ביכובסקי] 1961. אגרות למ. נביאסקי, לג. שופמן ולדבורה בארון, גנזים: קובץ לתולדות הספרות העברית בדורות האחרונים, א (עורך: ג' קרסל), אגודת הסופרים העברים בישראל – הוצאת מסדה, תל-אביב, עמ' 151-162.
- אלישבע [ביכובסקי] 1965. אגרת לדבורה בארון, גנזים, ב (עורך: ב' קרוא), אגודת הסופרים העברים בישראל – הוצאת מסדה, תל-אביב, עמ' 74.
- אלישבע [ביכובסקי] 1970. ילקוט שירים (ליקט והוסיף מבוא: חיים תורן), הוצאות יחדיו ואגודת הסופרים העברים, תל-אביב.

- ביאליק תרצ"ח. כל כתבי ח"נ ביאליק, הוצאת דביר, תל-אביב.
- ברדיצ'בסקי 1987. מיכה יוסף בן-גריון (ברדיצ'בסקי), שירה ולשון: מבחר מסות ורשימות (עורך: ע' בן-גריון), הוצאת מוסד ביאליק, ירושלים.
- ברנשטיין 1987. ברנשטיין מיכאל, רחל [בלובשטיין] וב' חכלילי 1987. לך ועליך... אהבת רחל ומיכאל, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל-אביב.
- גורן (גרינבלאט) תשי"ג. נתן גורן, דמויות בספרותנו, הוצאת נ. טברסקי, תל-אביב.
- גינזבורג 1945. שמעון גינזבורג, במסכת הספרות, הוצאת ידידים, ניו-יורק.
- גלזמן 1993. Michael Gluzman, 'Unmasking the Poetics of Simplicity in Modernist Hebrew Poetry: Rereading David Fogel', *Prooftexts*, 13 (1) (January), pp. 21-43.
- גרינברג 1990. אורי צבי גרינברג, כל כתביו (עורך: דן מירון), א, הוצאת מוסד ביאליק, ירושלים.
- פיכמן 1982. יעקב פיכמן, מושג השירה המודרנית (עורך: א"ב יפה), הוצאת עקד, תל-אביב.
- קלי 1994. Catriona Kelly, *A History of Russian Women's Writing: 1820-1992*, Oxford University Press, New York.
- קשת 1969. ישורון קשת, אומדות, הוצאת אגודת שלם, ירושלים.
- רבינוביץ 1971. יעקב רבינוביץ, מסלולי ספרות, א (עורך: ישראל כהן), הוצאת מ. ניומן, תל-אביב.
- רוזנבלום תשי"ג. נ"ח רוזנבלום, 'על חטא שחטאנו לאלישבע', מבוע: רבעון ספרותי-מדעי (עורך: מ' ריבולוב), חוב' ג', ניו-יורק, עמ' 352-355.
- רחל [בלובשטיין] תשי"ד. רחל בלובשטיין, שירת רחל, מהדורה שישית, הוצאת דבר, תל-אביב.
- שטיינברג 1979. יעקב שטיינברג, רשימות (עורך: ישראל כהן), הוצאת דביר, תל-אביב.
- שמעוני תש"ח. דוד שמעוני, ספר האידיליות, הוצאת מסדה, תל-אביב.
- שמעוני תשי"ז. דוד שמעוני, מעל הדוכן, הוצאת מסדה, תל-אביב.

המולדת היא הגולה האמיתית

על עולמו של נסים אלוני

יצחק בן-מרדכי

א. אלוני והתרבות הישראלית

מאז העלאתו של המחזה 'הנסיכה האמריקאית' בשנת 1963 הוכתר נסים אלוני בהילה כמעט מיתית של יוצר מקורי, יוצר שעולמו האישי ומחזותיו הם מזן נדיר, שאינו רווח במקומותינו. ההילה אפפה אותו גם בהצלחותיו וגם בכשלונותיו, גם בשנים הרבות שבהן לא העלה מחזות חדשים, וגם בשנות מחלתו – עד ליום מותו.

הצלחותיו של אלוני היו מרהיבות. מחזותיו 'הנסיכה האמריקאית', 'הכלה וצייד הפרפרים' ו'דודה ליוזה' סחפו את התאטרון הישראלי של שנות השישים למחזות חדשים: ליריים, צבעוניים, מטפוריים ועתירי דמיון, ובו-בזמן גם מורכבים, בנויים שכבות על גבי שכבות, מתעתעים. לא במקרה הפכו הטובים שבהם לקלאסיקה ישראלית. כשלונותיו היו מרהיבים לא פחות. הם היו מפוארים, מהדהדים. לא אחת היה נדמה שהתאטרות מתפארים בהם; אולי משום שהעבודה עם אלוני היתה בעיני אנשי התאטרון אירוע מקצועי בעל איכויות נדירות, חוויה יצירתית בלתי-נשכחת.

1. יצירותיו של אלוני שיידונו במאמר זה הן:

רשימות ומאמרים: [מניפסט], עין, 1 (7.6.1951), עמ' 2; 'הנערים שהלכו למלחמה', עין, 3 (21.6.1951), עמ' 3; 'אנחנו והדור הקשיש', עין, 4 (28.6.1951), עמ' 3, 10; 'עם אנשי הסתיו: ואין סתיו', רשימות של חתול רחוב, תל-אביב 1996, עמ' 9-14; 'הפילים הסמויים של זכרון יעקב', שם, עמ' 24-29. סיפורים: 'אנשים אחים', במחנה, 25.8.1949, עמ' 8-9; 'קיץ אחרון', למרחב (משא), 5.9.1956, עמ' 3; 'חייל טורקי מאדירנה', למרחב (משא), 5.10.1956, עמ' 3-4, נדפס גם בהינשוף, ספריית תרמיל, תל-אביב 1975, עמ' 7-28, ובהוצאת הקיבוץ המאוחד, תל-אביב 1981, עמ' 7-32; 'להיות אופה', קשת, א, 3 (1959), עמ' 5-21, נדפס גם בהינשוף, תל-אביב 1981, עמ' 116-153 (הציטוטים משני הסיפורים האחרונים הם ממהדורת 1981); 'חזרה למולדת, ברכבת', פרוזה, 66-67 (1983), עמ' 5-6. מחזות: 'אכזר מכל המלך', תל-אביב 1997 (הוצג לראשונה ב-1953); 'הנסיכה האמריקאית', תל-אביב 1963 (הוצג לראשונה ב-1963); 'הכלה וצייד הפרפרים', 'הנפטר מתפרע', תל-אביב 1980 (הוצג ב-1967); 'דודה ליוזה', תל-אביב 2000 (הוצג ב-1969); 'אדי קינג', תל-אביב 1975 (הוצג ב-1975).

אלוני התווה כיוון חדש לדרמה הישראלית במקביל למהפך בסיפורת ובשירה שחוללו בראשית שנות השישים יוצרים כעמוס עוז, א"ב יהושע, אהרן אפלפלד, נתן זך, יהודה עמיחי ודוד אבידן. במחי יד הדיח אלוני מן הזירה מחזאים מרכזיים מהדור שקדם לו: משה שמיר, אהרן מגד, יגאל מוסינזון, נתן שחם – אלה המכונים סופרי 'דור הפלמ"ח'. אלוני, שבשלהי שנות הארבעים ובמהלך שנות החמישים כתב לא מעט סיפורים ברוח סופרים אלה ובסגנונם, התמקד בשנות השישים בכתיבת מחזות וגיבש פואטיקה מסוג חדש.

עיקר חשיבותו של אלוני במחזותיו ובעבודתו כבמאי, אך אי אפשר להתעלם מסיפוריו הליריים, שכוונסו בקובץ הינשוף וזכו למקום של כבוד בסיפורת הישראלית. אי אפשר להתעלם גם ממעמדו הבכיר כבמאי וככותב לבמה הקלה, ובמיוחד לשלישיית 'הגשש החיוור', שחלק מרכזי של הצלחתה נזקף לזכותו. כמה מן הטקסטים האלה של אלוני הפכו לפולקלור לאומי. את החוש הלשוני הווירטואוזי שלו מימש אלוני גם בתרגומיו הרבים למחזות.

כמחזאי היה אלוני שנוי במחלוקת. בתחילת שנות השישים קבע דן מירון במאמר ביקורת על 'הנסיכה האמריקאית' כי 'מחזה הנסיכה – מרהיב ומאכזב',² ובכך ביטא כבר אז את תמצית הביקורת על אלוני. 'שרלטן בעל כורחו', הכה בו מיכאל הנדלזלץ ללא רחמים.³ מנגד, אם להביא דוגמה אחת מני רבות, כתב המבקר המיתולוגי חיים גמזו:

מי שאוהב מחזה ממש האומר דברים של ממש בשפה מורמת מעל לחולין של ממש, מי שרוצה לחזות ביצירתו הדרמטית, היפה ביותר, הבשלה ביותר, הבנויה על בסיס פיוטי [...] מי שרוצה לשמוע את הדו־שיח המזהיר ביותר מכל המחזות המקוריים שנכתבו עד היום – ילך להצגת 'דודה ליזה' של המחזאי הישראלי הטוב ביותר: נסים אלוני.⁴

ההפקות החוזרות ונשנות של מחזותיו, המאמרים העוסקים בהם והספרים שנכתבו עליהם ועדיין ממשיכים להיכתב מעידים כולם על ערכו של אלוני ועל חשיבותו בתרבות הישראלית. התקשורת אהבה לכתוב על אלוני, לראיין אותו; אהבה לאהוב אותו. הוא כבש אותה בזכות קסם אישי נדיר. התקשורת אהבה את ברק ההצלחות כמו גם את פאר הכשלונות, את עולמו האסוציאטיבי, הלירי, שבתשתיתו בעבעה התרבות המערבית בכל הדרה ומעמקיה. עולמו הרוחני כלל יוצרים כגון סופוקלס, שייקספיר, קאמי, ג'ויס, טוויין, דירנמאט, אלבי ורבים רבים אחרים, לצד דמויות הרואיות כנפוליאון (בראש ובראשונה), הורדוס וישו. דומה כי לא יהיה זה מופרך, גם לא מוגזם, לכנות את אלוני בתואר השמור רק למעטים – 'גיבור תרבות': גיבור, על־פי דרכו, של התרבות הישראלית.

2. דן מירון, 'מחזה הנסיכה – מרהיב ומאכזב', הארץ, 1.3.1963.

3. מיכאל הנדלזלץ, 'שרלטן בעל כורחו: "נפוליון חי או מת" בתאטרון הקאמרי', דבר, 24.2.1978.

4. חיים גמזו, 'דודה ליזה', ד"ר חיים גמזו: ביקורות תאטרון, מוזיאון תל־אביב 1999, עמ' 271-273.

ב. על הביוגרפיה של אלוני ועל המולדת ביצירתו

נסים לוי, שלימים שינה את שמו לנסים אלוני, נולד בתל-אביב בשנת 1926. הוא גדל בדרום העיר, באזור המכונה שכונת פלורנטין. בשכונה זו, הממוקמת בין יפו לרחוב העלייה, בין דרך שלמה (שפעם נקראה 'סלמה') לבין נווה צדק, גרו בעיקר מהגרים טורקים, יוונים וסלוניקאים, או כפי שכונו – 'ספרדים'. שפת הדיבור הרווחת היתה לאדינו, שאז נקראה 'ספניולית'. אלוני חי כל חייו בתל-אביב (למעט פרק זמן קצר בשנת 1957, שבמהלכו שהה בפריס), והעברית היתה שפת אמו. הוא היה אפוא יליד הארץ, צבר, מה שנקרא 'יליד'.

אלוני התחנך במערכת החינוך של ארץ-ישראל בתקופת המנדט. לענייננו יש לציין כי מערכת זו ראתה בלימוד הגאוגרפיה של ארץ-ישראל עניין אידאולוגי מובהק. על אופיין של המגמות החינוכיות באותה תקופה אפשר ללמוד מתיאורו של יורם בר-גל בספרו מולדת וגאוגרפיה במאה שנות חינוך ציוני. לדבריו, 'בין השנים 1918-1948 התפתחה האידאולוגיה לחוות את הארץ כמולדת [...] כחלק מפיתוח אישיותו של התלמיד. בתקופה זו התגבשה התפיסה ש"האדם החדש", כרעיון חינוכי, חייב להיות מושרש בארצו ובמולדתו'.⁵

השרשת המולדת בתודעת הנוער היתה ערך מרכזי. לא במקרה קראו אז לשיעורי הגאוגרפיה של ארץ-ישראל בשם הטעון והמחייב 'שיעורי מולדת'. אלוני, ברשימתו 'הפילים הסמויים של זכרון יעקב', כתב בהקשר זה: 'בקטנותנו לימדונו מורים כי ארצנו קטנה, אך מצוי בה המקום הנמוך ביותר בעולם, והאוויר הצח שבעולם, והמקום הקדוש שבעולם, והחול החולי שבעולם. רצו, מן הסתם, לנטוע בנו אהבת ארץ הבחירה [...]'.⁶

לנוכח המציאות התרבותית והאידאולוגית ששלטה בארץ-ישראל בתקופת המנדט ובמדינת ישראל הצעירה אפשר להבין את המניעים שגרמו לנסים לוי הצעיר לשנות את שמו – שם שמלכתחילה היה אמנם עברי אך בעל קונוטציות מזרחיות מובהקות. לוי הפך לאלוני, ככל הנראה כדי לאפשר את הסתפחותו לשכבה החברתית-תרבותית ששלטה אז בארץ. אפשר גם להבין את אלוני הצעיר, שבשלהי שנות הארבעים ובתחילת שנות החמישים כתב מאמרים אידאולוגיים וסיפורת ברוח התרבות השלטת בת הזמן.

ואולם, בסוף שנות החמישים ובמיוחד בתחילת שנות השישים הפנה אלוני עורף לפואטיקה הישנה וחיפש לעצמו דרכי ביטוי חדשות. אלוני היה צעיר מסופרי דור תש"ח, והיה פתוח למגמות החדשות שנשבו בדרמה ובספרות לקראת סוף שנות החמישים. שהייתו בפריס והמפגש שלו עם התאטרון האפי של ברכט ועם התרבות האירופית בת הזמן השפיעו עליו עמוקות. בתקופה זו חלו השינוי בתפיסות עולמו והתפתחותו הפואטית.⁷ לאחר שובו מפריס העלה ב'הבימה' את המחזה 'בגדי המלך' (1961), ולאחריו את 'הנסיכה האמריקאית' (1963)

5. יורם בר-גל, מולדת וגאוגרפיה במאה שנות חינוך ציוני, תל-אביב 1993, עמ' 75.

6. רשימות של חתול רחוב, עמ' 28.

7. ראו גם: ש' שפרה, בין תנור לבריכה, רמת-גן [1982], עמ' 29.

ב'תאטרון העונות', שאותו ייסד יחד עם חבריו, השחקנים יוסי בנאי ואבנר חזקיהו והצייר יוסל ברגנר. אלוני, שהחל את דרכו הדרמטית במחזה תנ"כי לא־חדשני במיוחד, 'אכזר מכל המלך' (1953), גיבש לעצמו בתוך פחות מעשר שנים פואטיקה חדשה, מקורית, מורכבת, רב־שכבתית – זו שהיתה במרוצת השנים לסימן ההיכר שלו.

ביצירתו של אלוני ניכרות אפוא שתי תקופות: האחת, שלמעשה היא תקופת הבחרות שלו, משתרעת משלהי שנות הארבעים ועד שלהי שנות החמישים. בראשיתה כתב אלוני הצעיר מאמרים אידאולוגיים מתלהמים וסיפורת ברוח הספרות הישראלית בת הזמן. ואולם, בעיבורה של התקופה, בערך באמצע שנות החמישים, כבר ניכרים בקיעים בדרכו זו של אלוני. הבקיעים מסתמנים במחזהו 'אכזר מכל המלך', וניכרים גם בכמה מסיפורי השכונה שלו. בתקופה השנייה, מסוף שנות החמישים ואילך, גיבש לעצמו אלוני הבוגר את הפואטיקה ואת תפיסות העולם שייחדו אותו עד סוף ימיו.

ביצירותיו מן התקופה הראשונה כתב אלוני הצעיר בעיקר על המציאות הישראלית הקרובה או על זו של העבר. ביצירות אלה בולטת תחושה חזקה של לוקאליות. בתקופה השנייה הרחיק אלוני את עדותו. הוא הרבה ליצור במחזותיו אווירה קוסמופוליטית צבעונית, שלא שיקפה במישרין את המציאות הישראלית. אף־על־פי־כן, לא מעט ממחזותיו, כגון 'הכלה וצייד הפרפרים', 'דודה ליוה' ו'הצוענים של יפו', מתרחשים בארץ. על בסיס הלוקאליות בנה אלוני מבנים לא־ראליסטיים, סהרוריים משהו, בעלי ניהוחות זרים. בכולם בלטה פואטיקה שעימתה תבניות ומושגים ויצרה שכבות ומבנים מורכבים.

למרות ההבדלים הפואטיים והאידאולוגיים המשמעותיים שבין שתי התקופות, בשתייהן בולט עיסוק אינטנסיבי במהותם של המולדת ושל החיים בה. ניכר כי הנושא העסיק את אלוני. המושג 'מולדת' עולה ביצירתו כמושג טעון ומחייב, גם במחזות שאינם מתרחשים בישראל. במחזותיו 'אכזר מכל המלך', 'הנסיכה האמריקאית', 'דודה ליוה' ו'אדי קינג' מוקדש מקום חשוב ועקרוני לבירור עניינים כגון מהותה של המולדת, תחומיה (במשמעות הרגשית והרוחנית), אופי החיים בה, היחס אליה, השפעתה על האנשים החיים בה, הצורך לנטוש אותה והרצון לשוב או לא לשוב אליה. נושא זה בולט במיוחד בשני סיפורים שכתב אלוני בהפרש של כשלושים שנה: 'קיץ אחרון' (1956) ו'חזרה למולדת, ברכבת' (1983). גם בסיפורי הינשוף מבצבץ העיסוק בשאלות אלה.

יחסו של האדם למולדת ביצירתו של אלוני הוא מורכב ואמביוולנטי. מורכבות זו באה לידי ביטוי, לפעמים באופן בוטה, גם ביצירותיו מן התקופה הראשונה, שבהן, לכאורה, היחס למולדת הוא ברור, ישיר וחד־משמעי. ביצירות רבות, לצד קשר רגשי עז למולדת מבטאות הדמויות גם תחושה של זרות וניכור כלפיה, וכן גם תחושה חזקה – ורבת השפעה – שדרכן במולדת חסומה. אין פלא אפוא שדמויות מרכזיות ביצירותיו של אלוני נאלצות לגלות מארצן.

כדוגמה למורכבות יחסו של אלוני למולדת אפשר להביא את מסתורשימתו 'עם אנשי הסתיו: ואין סתיו', הפותחת, אולי לא במקרה, את ספר רשימותיו רשימות של חתול רחוב. מסה קצרה זו יכולה לשמש מצע לירי לתחושת הזרות שחש צבר בארץ־ישראל. אלוני מגדיר

כאן את עצמו כ'איש-סתיו', ומוסיף: 'בסוף ימי ילדותי, הייתי בן 12 או בן 13, התוודעתי אל סטיית לסתיו'. הסטייה לסתיו היא יוצאת-דופן בארץ-ישראל, שלדברי אלוני היא 'ארץ-קין', והרוב השולט בה מורכב מאנשי-קין'.⁸ תודעת הזרות בארץ מתחילה אפוא בילדות, והשימוש האירוני שעושה המחבר במילה 'סטייה' מעמידה אותו כחריג בארצו שלו. הכותרת של אחד הפרקים במסה היא 'אנשי-סתיו בגולת הקין', וכך, באופן מטפורי, מייצגות עונות השנה את המולדת ואת הגלות. המולדת היא ארץ של קין, ובתוכה גולים אנשי הסתיו. במסה מאוחרת זו, מאמצע שנות השמונים, מגדיר אפוא אלוני את עצמו כמי שגלה במולדתו עוד בילדותו.

ראוי לזכור שדברים אלה נכתבו בידי אלוני הבוגר, שעולמו הרוחני כבר היה מעוצב, שכבר היה לגיבור תרבות ישראלי ושכמה מן הטקסטים שלו לא זו בלבד שייצגו את המציאות הישראלית אלא אף נטלו חלק בעיצובה. טקסטים אלה (בייחוד אלה שנכתבו לבמה הקלה, כגון 'המכונית המגויסת' ו'הקפיטריה בטבריה'), היו יותר 'ישראליים' מן המציאות הישראלית עצמה. והנה, האיש שכתב אותם ראה עצמו ישראלי מסוג אחר – סוגם של אלה החיים בארצם ובו-בזמן גם גולים בה.

מן המסה משתמע גם הבדל מרכזי בין שתי התקופות ביצירתו של אלוני מבחינת היחס למולדת. מתפיסה של ניגוד בין הגלות למולדת בתקופה המוקדמת עבר אלוני בתקופתו המאוחרת לתפיסת המולדת כגלות. תפיסה זו משתקפת גם מיצירותיו שיידונו בהמשך. המולדת והגלות, שבצעירותו של אלוני היו בעבורו ישויות גאוגרפיות, הפכו במהלך השנים לישויות נפשיות. עם זאת, תחושותיו הבסיסיות של אלוני כלפי המולדת לא השתנו מעיקרן, ויחסו אליה – בשתי התקופות גם יחד – היה מורכב וטעון.

ג. אלוני וברגנר

מגמה זו של זרות, מורכבות ואמביוולנטיות בכל הקשור למולדת עולה לא רק מיצירותיו הבדיוניות של אלוני אלא גם מכמה צדדים בחייו האישיים, ובייחוד מפרשת חברותו עם הצייר יוסל ברגנר. עיון בטיבה של חברות זו עשוי ללמד משהו על יחסו של אלוני (ועל זה של ברגנר) לארץ-ישראל. חברותם של השניים היתה אינטנסיבית ורב-ת-שנים. הם נפגשו לראשונה ב-1958 ב'הבימה', בעת העבודה על מחזהו של ברטולד ברכט 'חזיונות סימון מאשאר' (אלוני תרגם את המחזה וברגנר צייר את התפאורה). על החברות שנרקמה ביניהם מספר ברגנר: 'מהרגע שנפגשנו, לפני קרוב לארבעים שנה, היתה בינינו תחושה של קרבה, של הבנה. נסים אף פעם לא קרא לעצמו ישראלי, ולא צבר, אלא יהודי'.⁹ ואילו אלוני מעיד: 'מאז שנפגשנו לראשונה [...], יש לי איתו שיח-ושיג ודין-ודברים. הרבה פעמים יצאנו יחד

8. רשימות של חתול רחוב, עמ' 9-10.

9. יוסל ברגנר, עיקר שכחתי (רשמה רות בונדי), אזור 1996, עמ' 157.

אל העיר, עשינו הצגות וספרים, ומאחר שהוא חוזר ומספר את המוצאות אותו [...] למדתי להכיר משהו מאורחו־ורבעו וקצת מצלו'.¹⁰

מה היה סוד הקשר ההדוק בין אלוני לברגנר? אין ספק שהשניים העריכו זה את זה מבחינה מקצועית ואמנותית. אלוני כתב את מחזותיו 'הכלה וצייד הפרפרים' ו'הנפטר מתפרע' בעקבות ציורים של ברגנר, ואילו ברגנר צייר כמה ציורים בעקבות מחזותיו של אלוני (כגון הציורים 'בגדי המלך' ו'הצוענים מרחוב יפו'). להערכתם ההדדית היה בסיס משותף רוחני ומנטלי. גם התפיסה הלירית הרומנטית היתה משותפת לשניהם. כפי שביטא זאת ברגנר:

[...] חברים מממשים אחד את השני. לפעמים אני הייתי נסים והוא היה יוסל. כשפגשתי אותו לא הייתי זר לו. אותם אלמנטים שהופיעו במחזות שלו, כסאות, מלכים, הופיעו גם בציורים שלי, בלי לדעת.

[...] כשאני מצייר דמויות אני לא יודע מה הן אומרות, וכשראיתי את המחזות שלו, הדמויות שלו נתנו לי מושג על מה מדברות הדמויות בבדים שלי.¹¹

כפי שראינו, בספרו של ברגנר עיקר שכחתי, בפרק המוקדש לנסים אלוני, מדגיש ברגנר כבר בתחילת דבריו שאלוני הגדיר את עצמו לא כצבר ולא כישראלי אלא כיהודי. גם ברגנר ראה את עצמו יהודי ולא ישראלי. בעקשנות ובהפגנות סירב לדבר עברית, ושפת היום-יום שלו היתה יידיש. עם אלוני, שלא ידע יידיש, דיבר אנגלית.

ברגנר טען כי עלה ארצה לא כציוני אלא כיהודי.¹² בהשוותו את עצמו ליונתן רטוש הכנעני הוא הציג עצמו כ'יהודי גלותי'.¹³ בקטלוג שיצא לרגל התערוכה הרטרופקטיבית שלו במוזאון תל-אביב (2000) מגדירה האוצרת כרמלה רובין את ברגנר כמי ש'בקנאות שמר על "הגלות", אותה זהות של פליט־קוסמופוליט גם בתוך "כור ההיתוך" שהיתה ישראל בשנות החמישים והשישים'. ציורים של ברגנר, מספרת רובין, נדחו בתחילת דרכו בגלל היותם 'גלותיים'.¹⁴

המושגים 'גלות', 'פליט' ו'קוסמופוליט' מיוחסים אמנם לברגנר, אך יש בהם ללמד יותר משמץ של דבר גם על אלוני. כידוע, במחזותיו של אלוני שוררת אווירה קוסמופוליטית ומרבית להופיע בהם דמויות גולות – פעמים רבות כפליטים. אלוני עצמו, אף שהיה צבר, התנער מן הזהות הצברית והתקרב ברוחו ל'יהודי הגולה' נוסח ברגנר. התנערות מפורשת מן הצבריות באה לידי ביטוי גלוי בדברים שאמר בריאיון שהתפרסם לקראת ההפקה השנייה

10. רשימות של חתול רחוב, עמ' 157.

11. הלית ישורון, 'יוסל ברגנר על נסים אלוני', חדרים, 13 (1999), עמ' 48-51.

12. שם, עמ' 112.

13. שם, עמ' 168.

14. כרמלה רובין, 'יוסל ברגנר – צייר', בתוך: כרמלה רובין (עורכת ואוצרת), יוסל ברגנר – רטרופקטיבה, מוזאון תל-אביב לאמנות, תל-אביב 2000, עמ' 13-43 (הציטוטים מעמ' 13-14).

של 'נפוליאון – חי או מת': '[...] אני לא צבר! נולדתי בארץ! אני שונא את המלה צבר! יש בה מיתוס טיפשי ואידיוטי'.¹⁵

כמעט שליש מספרו של אלוני רשימות של חתול רחוב מוקדש ליוסל ברגנר ולאשתו אודרי. דבריו על ציורי קפקא ועל ציורי החלוצים של ברגנר משקפים לא רק את דעתו על הציורים אלא גם את נטיות לבו בנוגע לסוגיות המולדת והגלות. קפקא, כמובן, מייצג במובהק את הגלות, ואילו החלוצים, האמורים לייצג את המולדת, הם על-פי אלוני פליטים. אלוני מתאר אפוא את קפקא ואת גיבורי המיתוס הציוני באמצעות אותו אשכול מושגים: 'גלות', 'פליטים', 'קוסמופוליטיות'.

אלוני מציג את קפקא כבן-זוג של ברגנר. לדבריו, בין השניים מקשרת 'קרבת-צל'.¹⁶ קפקא, כידוע, ערג לפלשתינה. לדברי אלוני, קפקא 'דומה לצלבן יהודי שמעולם לא יצא לדרך', ואילו 'דרך המסע של יוסל ברגנר שונה. הוא עדיין הולך והולך, בתל-אביב, ואפילו רץ ורץ ורץ, אל הארץ המובטחת'.¹⁷ נטיית לבו של אלוני היא הקושרת את ברגנר לקפקא באמצעות המסע ההזוי לארץ-ישראל. המסע לפלשתינה, שאליו כמה קפקא במציאות, משמש מטפורה כשמדובר בברגנר, שכן על-פי אלוני, ברגנר גולה גם כשהוא מתגורר בתל-אביב. משמע שארץ-ישראל יכולה להיות ארץ גלות, ואפשר לחיות בה ועדיין להיחשב לגולה. זאת מאחר שמבחינה רוחנית (ולא גאוגרפית) יש שתי ארצות: האחת היא הארץ המובטחת, היהודית, האידאלית, האגדית; השנייה היא ממשית, פרוזאית, ישראלית, שבה חי ברגנר הלכה למעשה. משום כך הוא יכול לחיות בארץ-ישראל ועדיין להמשיך לרוץ אליה. במאמרו של אמנון רז-קרקוצקין 'גלות בתוך ריבונות – לביקורת "שלילת הגלות" בתרבות הישראלית'¹⁸ (מאמר שכיוונו ומגמתו אמנם שונים מן הדברים המתוארים כאן) גורס הכותב בצדק כי שלילת הגלות היתה אבן-היסוד של האידאולוגיה הציונית. ברגנר, לעומת זאת, דווקא ביקש להביא עמו לארץ-ישראל את הגלות, את היהדות היידישאית, שהיא בעיניו שלילתה של הישראליות העברית. ראוי לשוב ולהדגיש כי הפרשנות לקשר שבין ברגנר לקפקא היא פרשנותו של אלוני, ומבטאת את תפיסות העולם שלו. שהרי (כפי שייאמר בהמשך), גם ביצירותיו של אלוני יכולה המולדת להיות ארץ-גלות.

בעקבות תערוכתו של ברגנר 'חלוצים ופרחים' (1979, 1980) כתב אלוני פרשנות משלו לדמויות החלוצים בארץ-ישראל. בנושא זה כבר עסק קודם לכן במחזה 'הכלה וצייד הפרפרים', שבו מוצגת דמות החלוץ באור אירוני וביקורתי. במחזה, צייד הפרפרים הוא בנו של חלוץ, והוא משמש מעין דמות-נגד לחלוץ הציוני המיתולוגי. הבן מתנער לחלוטין מאביו ומצהיר שאין שום דמיון ביניהם. 'אני לא אבי',¹⁹ הוא מכריז נחרצות.

15. יעקב בר-אור, 'אני לא צבר! נולדתי בארץ...', מעריב, 16.4.1979.

16. רשימות של חתול רחוב, עמ' 157, 185.

17. שם, עמ' 186.

18. אמנון רז-קרקוצקין, 'גלות בתוך ריבונות – לביקורת "שלילת הגלות" בתרבות הישראלית', תאוריה וביקורת, 4 (1993), עמ' 23-55; שם, תאוריה וביקורת, 5 (1994), עמ' 113-132.

19. 'הכלה וצייד הפרפרים', עמ' 32.

על ציורי החלוצים של ברגנר אומרת רובין: 'במהלך שנות השישים הרבה ברגנר לצייר "חלוצים" – חלוצים במרכאות, משום שהדמויות הניבטות מן הציורים הסוראליסטיים האלה אינן, ודאי לא ממבט ראשון, גיבורות המיתולוגיה הארץ-ישראלית על-פי התפיסה המקובלת ובאמנות בת התקופה'.²⁰ את החלוצים האלה מאפיין אלוני. לדבריו הם פליטים, והארץ שאליה הם באים מכונה בפיו 'ארץ הפליט'. בציורי ברגנר, הוא מסביר, 'מאחורי החלוצ' מסתתר פליט', ובנושא זה הוא מרחיב: 'חבושי קסקטים, נושאי רובים, עטויי עבאיות, חורי-עיניים יוקדים, הם נראים כפליטים שעדיין אינם יודעים שהם פליטים'.²¹ החלוצים הם פליטים משום שהם יהודים, ומשום שיהודי הוא לעולם גולה – משמע הוא לעולם פליט. באשר על כן, ארצם של החלוצים היא 'ארץ הפליט'.

האם ברגנר, היידישיסט ה'גלותי', שהתעקש שלא לאמץ לעצמו מנטליות וזהות ישראליות, היה בעיני אלוני כמעין סמל? האם השפיע ברגנר בכוח אישיותו ומעצם קיומו על תפיסות העולם של אלוני? נראה כי התשובה לשאלה זו חיובית. ההיגיון שעל-פיו הגדיר אלוני את עצמו כ'איש סתיו' בארץ של קיץ אפשר לו להבין את האיש הגולה במולדתו ואולי אף להזדהות אתו. היגיון זה אפשר לו להצהיר, בסיפורו המאוחר 'חזרה למולדת', ברכבת, שהמולדת היא הגולה האמיתית (ועל כך בהמשך).

ד. אלוני כצבר צעיר

אלוני הכיר את ברגנר בתחילת התקופה השנייה, הבוגרת, של יצירתו. מותר להניח כי מפגש זה, על סף מעברו של אלוני לפואטיקה חדשה ולתפיסות עולם אחרות, היה בעבורו בעל משמעות רבה וכנראה גם מעצבת. אילו נפגשו השניים שנים אחדות קודם לכן, ספק אם היו נקשרים זה לזה. זאת מאחר שבסוף שנות הארבעים ובמחצית הראשונה של שנות החמישים הגדיר עצמו אלוני מבחינה אידאולוגית כצבר, עברי, ציוני וסוציאליסט. קרוב לוודאי שברגנר ה'גלותי', דובר היידיש, היה מעורר בו רתיעה אידאולוגית ורוחנית (אף כי לא בהכרח אישית). מותר להניח שגם ברגנר, אילו פגש את אלוני באותן שנים, היה נרתע ממנו. בשנים הנדונות פרסם אלוני סיפורים ומאמרים פרוגרמטיים בכתבי העת במחנה, אשמורת, עין ומשא (שלושת האחרונים היו מזוהים במובהק עם תנועות הפועלים), ובין השנים 1950-1952 גם ערך את כתבי העת אשמורת ועין. במניפסט שהופיע בגיליון הראשון של עין²² מצהיר אלוני העורך: 'אם להכליל הכללה רחבה מאוד, הרי שאנו חבורת צעירים, אנשי תנועת הפועלים [...], מאמינים ביייעוד הסוציאלי ובהגשמתו בעם הזה ובארץ הזו [...]. [יש] עיתונות ימנית, המכתירה עצמה בסיסמאות רבות של "טובת העם" [...] אנחנו נילחם בה'.

20. רובין (לעיל הערה 14) עמ' 22.

21. רשימות של חתול רחוב, עמ' 188.

22. למראי המקום של המאמרים ראו הערה 1.

בשנים שלאחר מלחמת השחרור ראה נסים אלוני את עצמו – וגם ביקש להיראות בעיני אחרים – כצבר בסגנון הפלמ"ח וברוחו, משמע: איש צעיר, סוציאליסט, שלחם במלחמת השחרור, ששפתו עברית והוא קשור בקשר עמוק למולדתו ולנופיה. באותה תקופה גם הפך מלוי לאלוני. אין זה מקרה שבאחד ממאמריו בעין – 'הנערים שהלכו למלחמה' – הוא מצטט שורות מתוך שירו של חיים גורי 'הנה מוטלות גופותינו', שירו הידוע ביותר של המשורר המזוהה ביותר עם דור הפלמ"ח.

כמו שאר בני דור הפלמ"ח ראה אז אלוני בתנ"ך את הסמכות ואת המקור להזדהות רוחנית ונפשית עם הארץ ועם תרבותה המתחדשת. גורביץ' וארן, במאמרם 'על המקום (אנתרופולוגיה ישראלית)', מציינים כי הצברים בני הדור ההוא 'המשיכו ודילגו מעל מורשת הגלות כדי להתחבר ישירות למקור המקומי, מקור המקומיות. המקרא והארץ היו הצירים שעליהם סבבה המרידה ביהדות שהיתה ב־בזמן גם שיבה אליה'.²³ ואכן, המקרא והארץ, ועמם השפה העברית, היו מוקדי ההזדהות של אלוני, ואותם הוא גם ניסה להנחיל לקוראי מאמריו וסיפוריו באותן שנים. לא במקרה כתב ב־1953 את המחזה 'אכזר מכל המלך', שעסק במרד ירבעם בן־נבט לאחר מות המלך שלמה. גם אם תכניו של המחזה עסקו באופן מורכב באידאולוגיה של התקופה (וכבר אז התרמזה בהם תפיסת העולם המאוחרת של אלוני), עדיין נותרת בעינה העובדה שאלוני אמר את דברו באמצעות סיפור מקראי ובעברית מקראית.

גורביץ' וארן מציינים כי 'פולחני הילידים הישראלים היו פולחנים עם טבע הארץ, פולחני טבעיות הקשר עם הארץ [...]. הארץ היתה בעיקר בנגב ובגליל. המקומות "היותר ישראליים" היו מדבר יהודה או הכינרת, ולא תל־אביב או חיפה [...]. הצברים התגעגעו לירדן, לתבור, לגוש עציון, למכתשים [...]'.²⁴ ואמנם, ברוח זו כתב אלוני באותה תקופה: כך, למשל, בסיפור 'אנשים אחים', מפקד מחלקה שהוא צבר יוצר זיקה בין הנוף לשפה העברית. על רקע היחידה הצבאית, שרבים בה העולים החדשים, הוא מתבונן בנוף שלמרגלותיו בעיניים עבריות:

למטה בשפלה, כפס צר, כתחריט, נצנץ לאור קרניה האחרונות של השמש הכביש: הכביש שהנו גשר. הכביש שאינו רצועת אספלט בלבד, שמכוניות נעות עליה, אלא זרוע מחברת אל מקומות בהם משוחחים, מתווכחים, מקללים, שואלים שאלות. מדברים עברית! במרחק ראה את המושבים הצפופים, העטויים ירוק, ואת העיר הקטנה שעל חוף הים. [עמ' 8]

הנוף הישראלי מתואר ממבט־על כמציאות רבת־הוד ונוסכת שלווה. הוא מוצג כישות – לא רק כטריטוריה – שהיא שלנו, היא ביתנו, שבה אנו מדברים את שפתנו, שאליה אנו

23. זלי גורביץ' וגדעון ארן, 'על המקום (אנתרופולוגיה ישראלית)', אלפיים, 4 (1991), עמ' 9-44 (הציטוט מעמ' 29).

24. שם, עמ' 30.

קשורים בנפשנו. ובמאמרו 'אנחנו והדור הקשיש' כותב אלוני כי אנו 'בנים לארץ, לאדמה'. לדבריו:

אם נדבר על היער לא יסתמן לעינינו אלא זה שבגניגר או בבן-שמן או בין הרי-הכרמל [...]. ביתנו והזכרונות המתלווים לו מצויים בבניין הילדים שבגבת או בקצה רחוב הרצל בתל-אביב או במעלה הדר-הכרמל. [...] נחירי אפינו מורגלים בריחות התפוזים והאבטיחים והצברים בצדי הדרכים, ויודעים אנו טעמו של בציר ענבים מהו. [עמ' 3]

אלוני מזהיר אפוא כי אהבת המולדת והקשר הנפשי אליה הם יסוד רגשי ואידאי מרכזי בעולמו ובעולמם של בני דורו. נראה כי אין סיבה שלא לקבל את הדברים כפשוטם. ראוי רק לציין את העובדה שאל המקומות 'היותר ישראליים' – השרון, גניגר, בן-שמן והכרמל – צירף אלוני גם את קצה רחוב הרצל. מדברי גורביץ' וארן משתמע שמקום עירוני מעין זה נתפס בתרבות הצברית הילידית כ'פחות ישראלי'. ואולם, על-פי אלוני, גם קצה רחוב הרצל, משמע שכונת פלורנטיין, הוא חלק לגיטימי ומכובד של המולדת. בהמשך נראה כי החיבור בין גניגר לבין רחוב הרצל מורכב הרבה יותר מכפי שהוא נראה. ההבדלים בין המולדת לגלות באים לידי ביטוי מובהק במאמרו של אלוני 'אנחנו והדור הקשיש', שהוא מאמר פרוגרמתי מרכזי שלו מאותה תקופה. במאמר הוא תוקף בהתלהמות את הגלות ואת הערגה לגלות שבני הדור הקשיש, אף שהם ציונים, הביאו עמם בעלותם ארצה. את הגלות מכנה אלוני 'הסבתא הזקנה והבלויה'.²⁵ וכך הוא אומר:

גלות וארץ-ישראל הם ניגודים שאינם עשויים להתיישב בשום פנים ואופן. [...] אי-אפשר לאהוב את מספר העיירה כאשר זה עתה חזרת מן המלחמה רכוב על טנק. אי-אפשר! אי-אפשר לדבר בשפה זרה, נכרית, כאשר הנחלים מהמים שפה עברית, כאשר הציפורים שרות אותה והרוחות משיבות אותה אל פניך. [עמ' 3]

את המאמר הוא מסיים במילים:

חובה עלינו לרקום רקמת חיים חדשה, סוציאליסטית, מציאותית לעם ישראל. [...] הגולה חייבת להישרף, במהירות, וזכרה חייב שיהא נמוג מתוכנו, כי על כן חייבים אנו להיות עם, ככל העמים, בארצו. [עמ' 10]

החלוקה היא בוטה וחד-משמעית: מולדת עברית אהובה מצד אחד, וכנגדה גלות מאוסה, בלויה, המאיימת על המולדת ולכן עליה להיכחד מן העולם.

גם האנשים המזוהים עם הגלות נראים לאלוני עלובים ואומללים. כך לפחות עולה מסיפורו 'אנשים אחים', שהוזכר לעיל. הסיפור עוסק בזרות, בהבדל ובפער המנטלי שבין

25. אפשר שהביטוי רומז לשירו של ח"נ ביאליק 'בתשובתי', המתאר בביקורתיות את תחושותיו של הדובר בשובו לביתו שבעיירה היהודית. הבית השני בשיר מתחיל במשפט: 'שוב לפני: זקנה בלה'. ראוי: חיים נחמן ביאליק, שירים, תל-אביב תשכ"ו, עמ' יד.

'היליד' לבין העולה החדש. מסופר בו על מחלקת חיילים שמפקדה הוא, כמובן, צבר, ופקודיו הם עולים, חיילים זוטרים. המפקד מביט באחד מהם, וכך הוא רואה אותו: 'עיניים טרוטות, פנים ששמש חמה של הארץ בישראלם, שערות ארוכות, משוחות בשמן. כל כולו כפוף קמעה, ניבט בו לחצאין, נושך שפתיו' (עמ' 8).

העולה הוא דמות נגד לצבר. אין הוא זקוף כמו הצבר, אין הוא שזוף כמוהו, הוא חסר ביטחון עצמי, עיניו אינן צלולות ומבטו אינו ישיר כמבטו של צבר. להלכה הזדהה אלוני הצעיר לחלוטין עם דמות הצבר. ואולם, יש לזכור שהוא עצמו לא היה צבר מושלם. כדי להיות כזה היה עליו לשנות את שמו, להילחם מלחמת חורמה בגלות, ואף 'לספח' את קצה רחוב הרצל האפרורי למרחביה המיתולוגיים הזוהרים של ארץ-ישראל.

הבקיעים בצבריות של אלוני

למרות הצהרותיו המתלהמות של אלוני הצעיר מבצבצת מסיפוריו, במיוחד מאמצע שנות החמישים ואילך, מציאות מנטלית ורוחנית אחרת. מהסיפורים מסתבר שמאחורי החזות הצברית גועשות תחושות קשות. מסתבר גם שהרוחות שנשבו בקצה רחוב הרצל בתל-אביב היו שונות מאלה שנשבו בגניגור. כבר ב-1953 כותב אלוני את המחזה 'אכזר מכל המלך', שממנו משתמע כי היחס שלו למולדת הוא מורכב ודו-משמעי, וכי הוא שונה מזה שבא לידי ביטוי במאמריו ובסיפוריו המוקדמים. על-פי המחזה, לפני מרד ירבעם ועלייתו לשלטון גלה הלה למצרים לעשר שנים. גם במקרא מסופר שירבעם גלה למצרים,²⁶ אך להבדיל מן הסיפור המקראי, במחזהו של אלוני השהות בגלות משנה ומעצבת את אישיותו של ירבעם ואת תפיסות עולמו. שינויים אלה ניכרים בו בעת שובו למולדת. במחזה בולט הפער המנטלי והתרבותי שבין המולדת לגלות. המולדת נתפסת כארץ של אנשים חמי מזג, קנאים וצרי אופקים, בעוד המצרים – המייצגים כאן את הגלות – נתפסים כמתונים, נאורים ובעלי אופקים רחבים. על רקע זה שב ירבעם ומכריז: 'מצרי אני'.²⁷ חגי דגן, במאמרו 'המושג "מולדת" והאתוס היהודי: כרוניקה של דיסוננס', טוען בצדק כי 'המולדת אינה עניין קונקרטי התלוי במקום ספציפי כזה או אחר והניתן למיפוי במונחים של מטר אדמה לכאן או לכאן, אלא משהו ערטילאי השוכן בעיקר בתוכנו [...]'.²⁸ ואכן, גם אצל ירבעם לובשת המולדת דמות ערטילאית, שכן המולדת שבתוכו אינה זהה למולדתו הגאוגרפית. המולדת כישות פנימית מסתמנת – אף כי בהקשרים אחרים – גם בסיפורי השכונה של אלוני, שנכתבו מאמצע שנות החמישים ואילך. המולדת בסיפורים אלה היא השכונה בדרום

26. מלכים א, יא-יב.

27. 'אכזר מכל המלך', עמ' 25, 84-85.

28. חגי דגן, 'המושג "מולדת" והאתוס היהודי: כרוניקה של דיסוננס', אלפיים, 18 (1999), עמ' 9-23 (הציטוט מעמ' 21).

תל-אביב, זו השכונה הלא-צברית, המאוכלסת במהגרים שאינם דוברי עברית. ארץ-ישראל שמעבר לשכונה נתפסת כמקום רחוק, המעורר בגיבור הסיפורים ובחבריו תחושות של זרות, של כעס ואף של איבה. תחושות כאלה באות לידי ביטוי, למשל, בקובץ הסיפורים הינשוף. אף שכל אחד מסיפורי הינשוף נכתב בנפרד, מכולם עולה תחושה חזקה של לוקאליות. כולם מתרחשים בדרום תל-אביב בזמן מלחמת העולם השנייה, ומתואר בהם עולמם של נערי השכונה. בכל הסיפורים שוררת אווירה לירית, הזויה משהו. המספר הוא נער, והוא הדמות המרכזית בסיפורים אלה.

אחד מארבעת הסיפורים הכלולים בקובץ הינשוף הוא הסיפור 'להיות אופה' (1959). העיסוק במולדת בסיפור זה אמנם משני ומצוי רק ברקע ההתרחשויות, אך גם כאן מוצבות זו מול זו שתי ישויות גאוגרפיות-תרבותיות: השכונה בדרום תל-אביב, וכנגדה המושבה בכרמל שבה גר דודו של הנער. השכונה היא ביתו של הנער; המושבה והכרמל זרים לו, אף שהם 'ארץ-ישראליים' במובהק. בשכונה הנער יכול לממש את עצמו, גם אם הדבר כרוך בהתנסויות קשות מבחינתו (עבודה במאפייה, שבה הוא עובר חוויות קשות). את שפת השכונה הוא מכיר, ואילו שפת המושבה זרה לו. עולמה גם הוא זר לו; זה אמנם עולם מסתורי, בעל קסמים משלו, אך את סודותיו אין הנער מכיר, ובסופו של דבר אין זה העולם שלו. הסיפור נפתח בכך שהנער אינו רוצה לנסוע לדודו במושבה. במקום עולם הטבע הזר של המושבה הוא מעדיף את העולם האורבני, המוכר. בסיומו של הסיפור הוא בכל זאת נוסע למושבה, אך נסיעתו היא כנסיעה אל גלות – גלות של נער בארצו.

זרותם של המקומות ושל העולם התרבותי-רוחני שמחוץ לשכונה בולטת גם ב'חייל טורקי מאדירנה', אף הוא מתוך הינשוף. מקומות אלה שמחוץ לשכונה מיוצגים בסיפור באמצעות התמונות 'ממראות ארצנו' – תמונות שבאותה תקופה אפשר היה למצוא בכל חפיסת סיגריות. 'ממראות ארצנו' הוא שם נמלץ וחגיגי לתמונות ולמראות שבעיניהם של נערי השכונה היו זרים, לא רלוונטיים וחסרי משמעות. המושג 'ארצנו' מבקש לקשור את מראות הארץ הרחוקים באופן מלאכותי אל מי שכלל אינו קשור אליהם. בעבור נערי השכונה, חשיבותן היחידה של התמונות היתה בכך שאפשר היה לשחק בהן, להחליפן זו בזו ולהדביקן באלבום. בסיפור מתוארות שתי תמונות כאלה, ששמותיהן קלישאיים ונמלצים: 'באחת ידו-עושה-במלאכה', ו'רחל-מבכה-את-בניה'.

את המולדת הכירו אפוא הנערים באמצעות התמונות מחפיסות הסיגריות. את חוסר המשמעות שלהן מייצג באופן סמלי מצחצח הנעליים מרחוב אלנבי, הלוא הוא החייל התורכי מאדירנה, שנתן לנער המספר תמונה אחת כזאת. בתמונה נראה נוטר חבוש כובע קולפאק, המחזיק ברובה. מצחצח הנעליים מתעקש שבתמונה נראים אשתו וילדיו, שנשארו הרחק בתורכיה ואין איש יודע מה עלה בגורלם. בשכונה שבדרום תל-אביב הוחלפו אפוא באופן סמלי המראות הארץ-ישראליים במראות מארצות אחרות, אלה הקרויות 'גולה'.

הפער בין השכונה, שהיא המולדת האמיתית של הנער בסיפורים, לבין שאר חלקי הארץ, שאינם בגדר מולדת, הוא לב-לבו של הסיפור 'קיץ אחרון', שפורסם במשא (הסיפור לא נכלל בקובץ הינשוף, אף שגיבורי הסיפור הם בני אותה חבורת נערים בשכונה). כאן עוסק

אלוני ישירות בתופעה שבסיפורים האחרים נמצאת רק ברקע הדברים. בסיפור מתואר קרע תרבותי ורוחני עמוק המפריד בין הפרבר הדרומי של תל-אביב לבין חלקיה האחרים של המולדת, וגם בינו לבין חלקיה האחרים של תל-אביב. החלוקה ל'דרומים' ול'צפונים' הרווחת בימינו קיימת כבר בסיפורו זה של אלוני, המשקף את ההווה של תחילת שנות הארבעים. במרכז הסיפור נמצא הנער סלמון קבילי. סלמון מצטרף לתנועת נוער בצפון העיר, ובכך 'בוגד' בחבריו לשכונה, החשים בהתנכרותו. תנועת הנוער החלוצית, הממוקמת בצפון העיר, זרה לנערי הפרבר. היא מזוהה בסיפור עם מרחבי הארץ הגדולה והזרה, עם הישות התל-אביבית הצפונית ועם ההתיישבות החלוצית בארץ-ישראל, שבסיפור זה באה לידי ביטוי באחד הסמלים הייצוגיים ביותר שלה: עמק יזרעאל. כל אלה זרים לנערי הפרבר. בעבורם אין זו באמת מולדת.

מסיפורו של אלוני עולה כי שסע עמוק מפריד בין ההווה והאידאולוגיה הציוניות ההתיישבותיות לבין הוויית תושבי הפרבר בתל-אביב. באופן סמלי, הנער, שבשכונה שמו סלמון, מכנה עצמו בתנועה בשם 'שלמה'. בכך הוא הופך להיות צבר כפי שצבר בארץ-ישראל 'צריך להיות', משמע נער חלוצי, מגשים, המזוהה עם העברית ועם ההווה החדשה בארץ-ישראל. באקט הסמלי שבו הופך סלמון לשלמה הוא מבדיל עצמו מן השכונה ומחבריו הנערים, ששמותיהם מאוד לא צבריים: ויקטור, ז'אק, מיקו, סלבדור.

באחד הקטעים בסיפור מתאר המספר שני נערים מצפון העיר, ועמם נערה ששערה בהיר וגרביה לבנים, הבאים לבקר את סלמון. אחר-כך הוא רואה בדמיונו את סלמון – שעתה הוא שלמה – הולך לתנועת הנוער:

רחוב אחר היה פרוש מתחת לרגליו, והוא נכנס לבתים הלבנים של צפון העיר שראינו בדרכנו לאצטדיון. החברים שלו יפים מאוד, מסורקים. החברות שלו קשרו את שערן בסרט לבן. החברות שלו רקדו במעגל והוא מחא כפיים.

אזור צפון תל-אביב מתואר בקנאה רבה – כמעט בכאב – כמקום זוהר, נקי, מטופח. בולט בו הצבע הלבן, והנעירות שם הן כמובן בהירות. מהסיפור משתמע כי השכונה היא ההפך הגמור: דהויה, אפורה, לא מטופחת. הנערים בשכונה אינם יפים ומטופחים כמו הנערים בצפון. אין הם צברים 'אמיתיים'.

את תחושותיהם של נערי הפרבר לנוכח בגידתו של סלמון מבטא מיקו, אחד הנערים, בנאום שבו הוא מדבר מנהמת לבו, כשהוא משמש פה לשאר נערי השכונה. וכך הוא אומר:

אתם תשמעו לי. שמה [בתנועות הנוער] יפה מבחוץ. אני מכיר אותם. אני מכיר את כולם. הם לא נותנים בעדך מיל שמה. תשמעו ממני. אני מכיר אותם. כל מה שהם יודעים זה לדבר יפה, לשיר שירים, לצאת לטיולים. הנה אחי הלך לצבא [הבריטי, במלחמת העולם]. הם הולכים הם? הם הולכים לרקוד בזמן שהמולדת בסכנה. אתם תשמעו לי. סלמון הולך אתם למה שהוא חרא, למה שהוא תמיד היה חרא. שמעתי מאחד שרואה אותו שם. הוא מתבייש בנו, הוא לא רוצה שידעו שהוא מכיר אותנו. הוא קרא לנו שמות. הוא צחק עלינו. אתם יודעים למה? אני אגיד לכם [...] למה שהם שונאים אותנו והוא רוצה שיתחברו אתו.

על התחושות העולות בנערי השכונה למשמע הנאום הזה אומר המספר: 'נתמלאנו גאווה עצובה ואיבה צורבת לבתים שבצפון העיר'. בניסוח מטונימי זה בולטת האיבה לישות המיוצגת במונח 'צפון העיר', הכוללת גם טריטוריה ובני-אדם, הוויה רוחנית ותרבותית גם יחד.

ההתיישובות בעמק יזרעאל, שאליה נוסעים נערי התנועה, היא ישות זרה, לא מוכרת, ובעיקר – לא שייכת. נערי הפרבר אינם מרגישים שייכות אליה. המולדת האמיתית בסיפורי השכונה של אלוני היא אפוא מצומצמת ותחומה לדרום תל-אביב. לנערי השכונה קשה להתחבר למושבות בכרמל ולהתיישובות בעמק. בעיניהם המולדת נראית לגמרי אחרת מכפי שהיא נראית בצפון העיר ובאידאולוגיה הציונית. יתר-על-כן, בסיפור ניכרת איבתם – הסמויה והגלויה – לחלקי הארץ הרחוקים ולכל מה שהם מייצגים.

מן הסיפור עולה גם תחושה טורדת שלנערי השכונה לא צפוי עתיד מזהיר. הדברים מתרחשים בקיץ שבו מסיימים הנערים את לימודיהם בבית-הספר היסודי. עם סיום הלימודים הם הולכים לעבוד, אחד מהם נרשם לבית-ספר מקצועי, ואילו סלמון קבילי, שהצטרף לתנועת הנוער, נרשם לבית-ספר תיכון והוריו מחפשים דירה מחוץ לשכונה. סלמון מצטרף אפוא לארץ-ישראל האחרת, זו המבטיחה לבניה עתיד נאות, בעוד נערי השכונה נשארים באותה הוויה שכונתית ועתידם מצטייר כאפור ולא מזהיר.

ב'קיץ אחרון', כנראה מתוך נסיון חייו, מתאר אלוני תופעות שנדונו לאחר שנים במחקריהם של סוציולוגים. עוז אלמוג, בספרו הצבר – דיוקן,²⁹ עומד על כמה מן התופעות האלה. לדבריו, הגדרת הצבר אינה ביולוגית אלא תרבותית, ומה שמכריע בהגדרה אינו מקום הלידה אלא מסגרות החינוך וההשתייכות. ואכן, מן הסיפור עולה כי הנער המספר וחבריו לשכונה הם אמנם צברים מבחינה ביולוגית וגאוגרפית, אך אינם כאלה מבחינת השתייכותם החברתית והתרבותית. סלמון, העובר מן השכונה לתנועת הנוער ואגב כך משנה את שמו, מיישם הלכה למעשה את קביעתו של אלמוג כי 'השמות העבריים היו סמל ציוני שהבחין בין גלותיות לארץ-ישראליות'. שינוי השם היה 'חלק מטקס "ההמרה" של "המאמין החדש" אל דת הלאום הציונית'.³⁰ חבריו של סלמון, שנותרו בשכונה ולא העלו על דעתם לשנות את שמם, אינם משתייכים לאותה קבוצה נבחרת (בעיני עצמה ובעיני התרבות הציונית השלטת), שייצגה את האדם החדש בארץ-ישראל. נקל להבין אפוא את זרותם ואף את איבתם כלפי חלקי הארץ המזוהים עם העילית הציונית.

לדברי אלמוג, 'לתנועת הנוער החלוצית היה תפקיד מכריע במסלול הנייעות החסויה של הצבר; היא היתה השלב הראשון בסולם הנייעות של בן האליטה הישראלית'. תנועות הנוער, על-פי אלמוג, 'היו סגורות כמעט לגמרי בפני צעירים בני עדות המזרח'. זאת ועוד, לטענתו, 'רוב קני תנועות הנוער שכנו ביישובים מבוססים וסמוך לגימנסיות, ולכן היו נגישים לבני המעמד הבינוני (בני המשפחות האשכנזיות הוותיקות) יותר מלבני עדות המזרח'.³¹ דברים

29. עוז אלמוג, הצבר – דיוקן, תל-אביב 1997.

30. שם, עמ' 149-150.

31. שם, עמ' 160-161.

אלה עומדים ברקע סיפורו של אלוני. בסיפור, הקן של התנועה נמצא בצפון העיר ואינו זמין לנערי השכונה. הוא רחוק מהם מבחינה גאוגרפית ומבחינה תרבותית. לתחושה שעתידם של נערי השכונה הוא אפור ולא מבטיח בהשוואה לעתיד רב־האפשרויות של נערי הצפון יש אפוא הסבר סוציולוגי, ולתחושות האיבה של נערי הפרבר יש סיבות ברורות ואפילו מוצדקות. ראוי לציין שלכאורה, ברובד הגלוי, מסתיים הסיפור ב'סוף טוב', משמע ביישוב הפערים. סלמון קבילי מספר לנערי השכונה על נפלאות עמק יזרעאל ועל חוויותיו שם, הנערים מקשיבים בהשתאות, ומן הדברים משתמע, כביכול, כי הם מכירים בסגולותיה ובעליונותה של התרבות האחרת, הזרה. אך אין זה אלא לכאורה. דומה שאלוני, שבתקופה זו עדיין היה מזוהה עם תנועת הפועלים הציונית, לא יכול להציג רק פערים, משמע רק את הצד 'השלילי'. היה עליו למצוא לבעיות החברתיות והאידאולוגיות פתרון 'חיובי'. הפתרון המוצג בסוף הסיפור הוא פתרון ברוח התרבות השלטת, 'הנאורה', המבקשת לבסס את שליטתה לא באמצעי כפייה אלא באמצעות חינוך מחדש של המהגרים והבאתם לידי כך שיכירו מרצונם החופשי בנכונות האידאולוגיה והתרבות הציונית־התיישבותית (ובעקיפין – גם בנחיתותם, הנובעת מהשתייכותם לתרבות האחרת).

הסיום הוא אפוא 'חיובי', וסביר להניח שאלוני כתב אותו בתום לב. סביר גם להניח שאלמלא הסיום 'החיובי' לא היה הסיפור מתפרסם במשא, שהיה מזוהה עם יוצאי הפלמ"ח ונדפס באותה עת כחלק מהיומון למרחב של מפלגת אחדות־העבודה. ואולם, לא קשה להבחין שהסיום הוא מלאכותי וסינתטי, ואין הוא מבטא באמת את עולמם של נערי השכונה, שכן אינו מגשר באמת על הפערים. הללו מוצגים בסיפור בכל עוצמתם, ולא סיפורי חוויות מהעמק יבטלו אותם.

כאמור, אלוני לא כלל את 'קיץ אחרון' בקובץ הינשוף. בצדק טוענת ש' שפרה שהסיפור הוא ריאליסטי, ללא ייחוד פואטי, בהשוואה לסיפורים הליריים הכלולים בהינשוף.³² לכך יש להוסיף ש'קיץ אחרון' הוא סיפור חשוף מאוד, המעלה בעיה חברתית ותרבותית קשה, ואפשר שבדיעבד התנער אלוני מהכיוון החשוף הזה ביצירתו.

הנרטיב של בן העניים

מעברו של אלוני לפואטיקה חדשה ולתפיסות עולם חדשות לא שינה את מידת עיסוקו בנושאי הגלות והמולדת ברבים ממחזותיו. לנושאים אלה צירף אלוני פעמים אחדות מוטיב של בן־עניים הנאלץ לגלות ממולדתו – למשל במחזות 'אכזר מכל המלך', 'נפוליאון – חי או מת' ו'אדי קינג'. במחזות אלה משמעות המושג עוני היא רחבה. העוני בא לידי ביטוי בייחוד במישור החברתי והמעמדי, ומכאן השפעתו העמוקה על הדמויות. זיקה תמסית קושרת את המחזות הנזכרים לסיפורי השכונה של אלוני. המחזות הם מעין

32. ש' שפרה, בין תנור לבריכה, עמ' 8-9.

המשך מטפורי לקורותיהם של נערי השכונה העניים, הנאלצים לפלס את דרכם במציאות האכזרית השוררת במולדתם. פילוס הדרך מחייב אותם לגלות מארצם. ואולם, היציאה לגלות בכל המחזות היא קריטית, שכן הגלות משמעה הידרדרות – עד כדי מוות. לאחר היציאה לגלות, השיבה למולדת היא סבוכה או בלתי־אפשרית, ואף היא נושאת בחובה מוות. הגלות הנכפית על בן העניים באה לידי ביטוי כבר במחזה 'אכזר מכל המלך'. העוני, במישרין או בעקיפין, גורם לירבעם, בן העניים היתום מאב, לגלות מארצו. כך, כבר במחזה מוקדם זה בולט הצירוף של שני המוטיבים: עוני וגלות. גם ב'נפוליאון – חי או מת' בולטת דמותו של בן העניים, דון בריגלה, היוצא מעירו וממולדתו ונודד בעקבות נפוליאון במטרה לרצוח אותו. על כך אמר אלוני: 'הדרמה של בריגלה היא דרמה של בן עניים. הוא אדם בלי תרבות, בוער בו אותו הדבר שנדלק אצל בן העניים: הרצון להגיע אל מי שהוא מספר 1 – נפוליאון!'.³³

בריגלה גולה מכורח צירוף של נסיבות: חברתיות, כלכליות ואישיותיות. נסיבות אלה אינן מותירות לו בררה אלא לצאת למסע כמעט נואש במטרה לקעקע מן העולם את נחיתותו החברתית. במולדת אין ביכולתו לעשות זאת, ולכן עליו לצאת לגלות. במחזותיו של אלוני הכישלון של דמות מעין זו ידוע מראש, ועל כן חייו בגלות, כמו חייו במולדת, הם בלתי־אפשריים. גם חזרתו למולדת היא בדרך־כלל בלתי־אפשרית.

בנושא העוני והגלות עוסק גם המחזה 'אדי קינג', המבוסס על אדיפוס המלך מאת סופוקלס. אלא שאלוני אימץ במחזהו רק את השלד העלילתי של המחזה היווני ולא את רוח הטרגדיה. יתר־על־כן, הוא הכניס בו רוח ותכנים שונים לחלוטין. להלן נדון במחזה רק בהקשר של מולדת וגלות, בלא להידרש לצדדים אחרים שלו.

במוקד המחזה מצוי אדי קינג, שהיגר מ'הארץ הישנה' (איטליה) לאמריקה. אדי רצה לכבוש את אמריקה, אך הצליח להיות רק מלך של גנגסטרים בה. ואולם, הוא נשא את נפשו ליותר מזה – להרבה יותר מזה. העיר ניו־יורק, המייצגת במחזה את אמריקה, היא כחידה בעיניו. היא הספינקס החידתי – מפלצת מטפורית שאין הוא מסוגל לפענחה. בקנאה, בכאב ובאין־אונים הוא לומד להבין שבעיר זו יש אליטות שהוא לעולם לא ישתייך אליהן.

הזמן שהמחזה מתרחש בו מוגדר כ'זמן העניים', בימינו. זה זמן שמשתנים בו סדרי העולם, ויש בו לעניים אמביציה וגם אפשרות ממשית לשנות את גורלם. ואולם, עלייתם של העניים לשלטון מובילה לניתוצם של השיאים הרוחניים מן העבר, וכך נשארים העניים במצב של עליבות רוחנית. האופי הגלובלי והאוניברסלי שמעניק אלוני ל'זמן העניים' הופך את אדי קינג לדמות המייצגת מאות־אלפי בחורים צעירים שלא מצאו את מקומם בארץ מולדתם והלכו לחפש את ההצלחה במקום אחר.

את המחזה הזה במיוחד אפשר לראות כהמשך של סיפורי השכונה – המשך העוסק בקורותיו של נער מן הפרברים שהיגר לארץ אחרת, שלכאורה היא פתוחה ורבת אפשרויות ויש בה סיכוי להצליח. הנער אכול קנאה ומחאה ורצון להוכיח לעולם כולו, וגם לעצמו, כי

33. מצוטט אצל משה נתן, כישוף נגד המוות, תל־אביב (ללא תאריך הוצאה), עמ' 177.

על אף העובדה שמוצאו מארץ ישנה, ענייה ולא מפותחת יש ביכולתו להצליח. לאורך המחזה מרבה אדי קינג לדבר על עצמו כעל 'ילד עני'. כמו סלמון קבילי, שהיה לשלמה, הוא מאמץ לעצמו שם אמריקני – 'אדי קינג'. שינוי השם הוא אקט הצהרתי של שינוי הזהות, שנעשה במטרה להשתייך לעולם החדש ולהיכנס למסלול 'הנייעות' (כהגדרתו של אלמוג). כמו בסיפור 'קיץ אחרון' (ובמידה רבה כמו ב'אכזר מכל המלך') מוצגות במחזה שתי טריטוריות, שהן שתי הוויות חיים. 'הארץ הישנה' דומה ברוחה לפרבר הדרומי של תל-אביב, ואילו העולם החדש האמריקני דומה לצפונה הזוהר של העיר. השכונה בדרום העיר ואיטליה מייצגות את התרבות הישנה, הענייה, שהדרך בה חסומה; ואילו צפון העיר ואמריקה הן התרבות החדשה, העשירה, המתקדמת, שבעבור המהגר גם בה הדרך חסומה.

אדי קינג, על אף שנותיו הרבות באמריקה ועל אף היותו מלך של גנגסטרים, מגיע למסקנה שאת חידת הספינקס – שהיא חידתה של אמריקה – אין הוא מסוגל לפענח, ממש כפי שהנער בסיפורים 'להיות אופה' ו'קיץ אחרון' לעולם לא יבין את מהותם של המושבה, של העמק או של צפון תל-אביב. ממש כמו המושבה או העמק לנער, אמריקה לאדי היא טריטוריה זרה. היא תרבות אחרת, שיכול להבין אותה רק מי ששייך אליה באמת, מי שנולד בה. הזר, למרות מאמציו, לעולם לא יבין אותה ולעולם לא ישתייך אליה באמת.

עניין נוסף ורב-משמעות הוא שלמרות כשלוננו של אדי קינג באמריקה הוא מקשיח את תחושותיו כלפי המולדת. גם כשהוא עיוור ומובס אין הוא מעלה בדעתו לשוב אליה. בסוף המחזה אומר לו ג'ו: 'זה רחוק אדי... שקט... מולדת...', ואדי עונה: 'אני לא חוזר לשום מולדת'.³⁴ הניכור הזה צופן בחובו יחס רגשי עמוק למולדת. אדי אינו חוזר למולדת לא משום שהוא אדיש כלפיה, אלא דווקא משום שהוא מכיר בחשיבותה. היא המקור לנחיתותו, לתלאותיו ולחוסר המוצא שלו. ההצהרה הנחושה נגד השיבה למולדת היא מחאה גדולה של אדי, והיא אולי הדבר האחרון שיש בכוחו לעשות בעולם שבו מלכתחילה לא היה לו סיכוי להצליח. מתאתו של אדי היא כפולה: נגד המולדת ונגד העולם החדש שאליו היגר. המולדת היא המקום העלוב שבו נולד, והעולם החדש הוא העולם שבו לא הצליח למצוא את מקומו. באשר על כן, העמדה הניגודית המקובלת של מולדת מול גלות אינה תקפה ב'אדי קינג'. במקום זאת אנו מוצאים במחזה אדם שהובס הן במולדתו והן בארץ הגלות שלו.

נראה כי העיסוק הקבוע והמתמשך במולדת וביחסן של הדמויות אליה – הן ביצירות שנדונו לעיל והן באלה שיידונו בהמשך – מלמד דבר גם על עולמו האישי של אלוני. התסכולים, הקונפליקטים והאמביוולנטיות הבאים לידי ביטוי ביצירותיו משקפים ככל הנראה משהו מתחושותיו של אלוני עצמו. אלוני, שהגדיר את עצמו 'בן-עניים',³⁵ מסגיר מקצת מתסכוליו אלה בשיחה עם משה נתן. דבריו נוגעים ל'הנסיכה האמריקאית', אך נראה שהם תקפים גם ליצירות אחרות שלו:

יש לי מין תאוה להגיד [...] שזו כל הזמן ארץ-ישראל. אני לא גדלתי בארמונות

34. 'אדי קינג', עמ' 119.

35. רשימות של חתול רחוב, עמ' 79.

מלכים, אני גדלתי בשכונה בתל־אביב, וזה מה שמרגיז אותי כל־כך לפעמים. הם לא נותנים לך, הם אומרים לך ככה: אדוני הנכבד, אתה נולדת בשכונה, אתה תהיה בשכונה כל ימי חייך, ואתה לא יכול לכתוב על מלכים. למה? מה יש? שייקספיר נולד בחיקה של איזו פיה? [...] ואיפה נולד זה שאומר לי את זה? ומדוע אסור? מה יש?! ואני מרגיש את זה כל הזמן. תל־אביב, אני לא יכול מחזה בלי איזו פלשתינה [...].³⁶

אלוני מדבר כאן על כך שרבים ממחזותיו הם על ארץ־ישראל, גם אם בפועל הם מתרחשים במקום אחר; ואולם, חשובה יותר היא העובדה שלפי אלוני קיימת ישות תרבותית קולקטיבית, עלומה, מסתורית, כזאת הדומה לספינקס במחזה 'אדי קינג', וישות זו מקטלגת אותו על־פי מוצאו ומנסה לחסום את דרכו בטענה שאינו שייך לעולמות שמעבר לשכונה. תחושותיו של אלוני מזכירות מאוד את אלה של אדי קינג, ונראה שכך יחוש גם הנער מן הפרברים בסיפורי השכונה לכשיגדל וינסה לפלס לעצמו דרך בארץ מולדתו.

המולדת משמעה מוות

בשתיים מהצלחותיו הגדולות של אלוני, 'הנסיכה האמריקאית' ו'דודה ליזה', משמעותה של נטישת המולדת היא מוות. ממחזות אלה משתמע, כפי שעולה גם מ'אדי קינג', כי האיש הגולה – ויהא זה בן־עניים או מלך – אין לו תקומה, לא במולדתו ולא בגלות. המחזה 'דודה ליזה' מציג גרסה משלו לסוגיות מצב האדם במולדתו, נטישת המולדת והבעייתיות של החזרה אליה. אחת הדמויות הראשיות במחזה היא יוסף (ג'ו) בלנק, שנאלץ לנטוש את מולדתו ולאחר שנים רבות שב אליה. המחזה ממוקם בלב היישוב העברי הוותיק ובלב השורשיות החלוצית (הלא־סוציאליסטית). הוא מתרחש באחוזה של הדודה ליזה, שגרה בה 'אצולת ישראל ז"ל'.³⁷ האחוזה שוכנת לא הרחק מאחת המושבות בישראל,³⁸ והמושבה חוגגת יובל להיווסדה. הזמן הוא אפוא בעל משמעות סמלית, ועקב כך גם ההתרחשויות במחזה מקבלות גוון סמלי. המחזה נפתח בנגינת חליל של השיר 'שֶׁאֲנִי לַמְדַּבֵּר', השייך במובהק להווייה החלוצית הארץ־ישראלית. בהוויית המושבה הארץ־ישראלית הדחוסה משלב אלוני רכיבים מן העולם הגדול. הללו יוצרים צירוף ניגודי של לוקאליות וקוסמופוליטיות. לעומת העולם הגדול, הפתוח, נתפסת המושבה כמקום קטן וסגור, שתחושת מחנק שוררת

36. נתן, כישוף נגד המוות, עמ' 43.

37. 'דודה ליזה', עמ' 39-40.

38. לרשימתו של אלוני 'הפילים הסמויים של זכרון יעקב' יש ויקה ברורה ל'דודה ליזה'. המושבה במחזה יכולה להיות מוזהה עם זכרון־יעקב או עם בנימינה. וראו הערת המלבה"ד, רשימות של חתול רחוב, עמ' 27. גם ברשימה זו ניכרת המגמה הקוסמופוליטית של אלוני. את זכרון־יעקב הוא מכנה ברשימה 'זכרון גיימס', על שם גיימס (יעקב) דה־רוטשילד, וגם בזיקה לסרט 'גולדפינגר', שהוצג אז בקולנוע המקומי וגיבורו הוא גיימס בונד.

בו. יתר-על-כן, הארץ כולה נתפסת כמקום סטטי ומשמים, ששום דבר מרגש אינו קורה בו. אחת הסיבות שבשלן עזב יוסף את המולדת היתה חוסר המוצא שלו בארץ. את מזלו חיפש בגלות משום שסבר כי בארץ-ישראל אין לו אפשרות לעשות זאת. בכך מצטרף יוסף לאדי קינג, שחיפש את מזלו באמריקה. שניהם – וכמותם גם המורד ירבעם בן-נבט (וגם בעל הגבנון בסיפור 'חזרה למולדת, ברכבת' שיידון להלן) – אינם מאמינים שימצאו את מבוקשם במולדת.

יוסף מחליט לשוב למולדת לאחר שנעדר ממנה שנים רבות, ולאחר חמש-עשרה שנה שבמהלכן ישב בכלא בניו-יורק. מיגל, חברו מן הכלא, שהוא בעל תובנה כמו זו של אדי קינג, מזהיר אותו מפני השיבה. כדברי יוסף (המכונה כאן ג'ו, כשמו בגלות):

[...] והוא אמר לי, ג'ו, איפה אתה הולך כשאתה תצא מפה, ג'ו? והילד החכם ג'ו, שהעיניים שלו נהיו כל שנה יותר קטנים, הוא אמר, מיגל, אני הולך הביתה. ומיגל, הציפור, אמר לי, ג'ו, ילדים חכמים לא הולכים הביתה... את שומעת לזה? (שוב אותו קול חד, מפחיד) אף פעם!³⁹

יוסף מממש את הטעות שממנה נמנע אדי קינג. הוא שב למולדת – ונרצח מיד. וכך אומר האיש שרצח אותו: 'זה המולדת, יוסף... חזרת הביתה, יוסף... (יורה)'.⁴⁰ משמעה של המולדת הוא אפוא מוות.

המתח בין הגלות למולדת נמצא ברקע מותו של יוסף, ממש כפי שהוא נמצא ברקע מותו של המלך הגולה במחזה 'הנסיכה האמריקאית'. אמנם יוסף מת במולדת והמלך מת בגלות, אך ההבדל בין השניים קיים רק לכאורה. שניהם, כמו אדי קינג – וכמו בעל הגבנון בסיפור 'חזרה למולדת, ברכבת' – נאלצו לגלות מארצם. שניהם אינם מסוגלים לחיות חיים בעלי משמעות בגלות, ואף לא במולדת. באשר על כן, המוות, ואין זה משנה היכן הוא מתרחש, כמו גואל את גיבוריו של אלוני הן מן הגלות במולדת והן מזו שבגולה.

הגורל וההיסטוריה

הסיפור 'חזרה למולדת, ברכבת' הוא יוצא-דופן ביצירתו של אלוני. זהו סיפור מאוחר (1983), בעל אופי אלגורי, שכל עניינו הוא סוגיית הגלות והמולדת.⁴¹ הקוסמופוליטיות של אלוני לובשת כאן לבוש יהודי, והמולדת שמדובר בה היא ישראל בת זמננו. בסיפור עוסק

39. 'דודה ליזה', עמ' 84.

40. שם, עמ' 172.

41. בשולי הסיפור נכתב שהוא היה אמור להיות האחרון באוסף סיפורים (שמעולם לא נדפס) בשם 'בעל הגבנון הכפול'. בסיפור זה מסתיימים ככל הנראה קורותיו של גיבור הסיפורים בעל הגבנון. על הספר ראו: זאב שצקי, 'סיפורו של פסיון יהודי', בתוך: נתן, כישוף נגד המוות, עמ' 183-186.

אלוני ישירות במושגים 'גלות', 'מולדת', 'יהודי' ו'ישראלי', אף כי, כדרכו, הוא מעצב את המציאות הישראלית העכשווית באמצעות ז'אנרים רחוקים ושונים: סיפור גותי, סיפור בלשי ומיסטריה נוצרית סמלית. הסיפור הוא על אדם בעל גבנון כפול, השב למולדתו ברכבת לאחר שנים רבות בגלות. עמו בקרון מצויים גולים נוספים השבים לישראל. ככל שהרכבת קרבה למולדת נעלמים הנוסעים מן הקרון בזה אחר זה (נראה שמכשף הנמצא בקרון הוא שמעלים אותם). במרחק לא רב לפני המולדת נופל גם בעל הגבנון מן הרכבת באופן מסתורי, ורגליו נעשות משותקות. למולדת אין הוא מגיע.

הסיפור מתרחש בחלל לא מוגדר. אלוני משלב כאן את הקונקרטי עם המופשט, וישראל שבסיפור היא בעיקרה ישות מושגית ולא גאוגרפית. כך, למשל – וכפי שעולה גם מסיפורי הינשוף – את המולדת מקיף 'העולם' ולא ארצות המזרח התיכון. לכן בסיפור יש רכבת הנוסעת לישראל, דבר שבמציאות הישראלית הנוכחית אינו אפשרי. אלוני אינו מסתמך על המפה הגאוגרפית, משום שלדידו המולדת היא ישות נפשית מופשטת.

אמצעי פואטי בולט בסיפור הוא השימוש בספרות במקום במילים (כגון 'עין ו' במקום 'עין אחת'). המספר מסביר זאת באמרו: 'יפה נוהגות הנהלות הרכבות בציינן ספרות ולא מילים, שכן המילים, לדעתן, מגלות כוח-קיום עצמאי ומשבשות לעתים קרובות עובדות ואפילו זמנים'. אמצעי פואטי זה הוא ייחודי ומורכב, ולא כאן המקום לדון בו בפירוט. עם זאת, את דברי המספר בנושא זה אפשר להסב גם למושג 'מולדת' בסיפור, שכן מהסיפור עולה כי גם המושג 'מולדת' הוא בעל 'כוח-קיום עצמאי'.

אלוני משלב בסיפור שתי תבניות שונות. האחת היא זו של סיפור מסתורין עם עלילה סדרתית, על חמישה אנשים הנעלמים מן הרכבת בזה אחר זה.⁴² אלוני, כדרכו, אינו מממש את התבנית במלואה: אין זה סיפור מסתורין שבסופו מתפענחת התעלומה, והיעלמותן הסדרתית של הדמויות אינה עיקר הסיפור. התבנית השנייה המסתמנת בסיפור היא תבנית בעלת אופי דתי, בנוסח המיסטריות ומחזות המוסר הנוצריים של ימי הביניים (ועל כך להלן). צירוף שתי התבניות מחייב קריאה של הסיפור בשני רבדים: רובד חילוני בעל אופי היסטורי, ורובד דתי, סמלי ומטפיזי, השייך לתחום הגורל.

כאן המקום לאזכר דברים שאמר הוגה הדעות ג'ורג' סטיינר בעניין ההבדל שבין יהודי לישראלי. בהרצאה שנשא בארץ טען סטיינר כי ההבדל העיקרי בין יהודי לישראלי הוא המעבר מחיים בתחום הגורל לחיים בתחום ההיסטוריה: הגלות היא בתחום הגורל; מדינה עצמאית היא בתחום ההיסטוריה.⁴³ כאלה הם פני הדברים גם כאן. ברובד החילוני, ההיסטורי, בעל הגבנון הוא ישראלי שגלה מארצו; ואולם, ניתן לראות בו גם דמות המייצגת את העם

42. תבנית כזאת מוכרת בסוגת הסיפור הבלשי ברומן של אגתה כריסטי עשרה כושים קטנים (Agatha Christie, *Ten Little Niggers*, London 1939). ברומן מסופר על עשרה אנשים המובאים לאי בודד ונרצחים בזה אחר זה. רומן בלשי אחר של אגתה כריסטי המהדהד אף הוא ברקע הסיפור הוא רצח באוריינט אקספרס, שעניינו תעלומת רצח ברכבת (Murder on the Orient Express, London 1934).

43. ג'ורג' סטיינר, 'היהודי הנודד', פתחים, 6 (תשכ"ט), עמ' 17-23.

היהודי. הגבנון הכפול (שמקורו בקללה שקיללה את בעליו מארייאמה, זבנית מהשקם הצבאי) מתואר כישות עצמאית, הגורמת סבל וכאב תמידיים, והוא בעל שתי זהויות: 'בגבנון העליון תו ישראלי, ובגבנון התחתון תו יהודי'.

הסיבה שבשלה עזב הגיבן את המולדת היתה רצונו למצוא מרפא לגבנונו. הגבנון מסמל תופעות מוכרות בעם היהודי ובמציאות הישראלית. במישור הסמלי מדובר על מצב קשה, אפילו נואש, של האדם במולדתו – מצב המחייבו לנטוש אותה. במחזה 'אדי קינג' נאמרים על עזיבת המולדת דברים מפורשים מן הבחינה הסוציולוגית, ואילו כאן לובשת העזיבה לבוש סמלי ומטפורי. הגבנון הוא הסיבה ליציאה לגלות, הוא מקור הנדודים. בעל הגבנון חסר אונים באשר לגבנונו, בדומה לאדי קינג ולמלך בוניפאציוס מן המחזה 'הנסיכה האמריקאית', שגם להם אין כל סיכוי לנצח את הכוחות החורצים את גורלם. התופעה היא אפוא אותה תופעה בלבוש אחר.

המולדת בסיפור שלפנינו היא קונקרטיית. אלוני אף מקרב את עדותו בכך שהוא מאזכר פרטים מוכרים מן המציאות הישראלית. ואולם, עלילת הסיפור והווייתו אינן ראליות בעליל. על הרקע האמביוולנטי הזה משתמש אלוני במושגים 'מולדת' ו'גלות' הן במשמעותם ההיסטורית המוכרת והן במשמעות ארכיטיפית.

עיקר עניינו של הסיפור הוא כשלוננו של אדם לשוב למולדתו. בהקשר זה עולות שאלות אחדות, ובמרכזן – מהי מהות הכישלון? מדוע איש מהנוסעים שהצהירו על רצונם לחזור אינו מצליח לממש את שיבתו? התשובה לשאלות אלה צפונה, ככל הנראה, בכך שהגלות היא מצבם הקיומי הבסיסי של בעל הגבנון ושל שאר הנוסעים היהודים ברכבת. כל אחד מהם גלה מן הארץ מסיבות שונות, ולכל אחד יש תקווה – אולי אשליה – שהוא מבקש לממשה במולדת. אלא שהמימוש הוא בלתי־אפשרי, ממש כפי שהיה מלכתחילה, לפני היציאה לגלות. בלשוננו הפרדוקסלית אומר בעל הגבנון: '[...] הנה אני, הגולה האמיתי, חוזר אל מקקי ארצו, חוזר אל גולתו האמיתית, כי על־כן המולדת היא הגולה האמיתית!'. בכך הוא מגדיר הן את מעמדו והן את מעמדה של המולדת. לפי דבריו, היהודי הוא גולה נצחי, שכן משתמע מהם שיש שתי גלויות: זו שבמולדת וזו שמחוצה לה – והראשונה ככל הנראה קשה מהשנייה. לכן, גם אם בעל הגבנון יצליח לשוב למולדת, הוא לא ישוב אלא לגלות.

לנוכח חוסר האפשרות לשוב למולדת בסיפור 'חזרה למולדת, ברכבת' מתבקשת השוואה בינו לבין היצירות שכבר נדונו. כאמור, אדי קינג אינו רוצה לחזור למולדת משום שהוא יודע שמצבו לא יוטב שם כהוא זה; המלך בוניפאציוס ב'הנסיכה האמריקאית' מגיע להכרה שהמולדת אבודה; ואילו המלך ירבעם ב'אכזר מכל המלך' שב למולדת בתחושה עמוקה של כישלון. גם בסיפור שלפנינו, חוסר האפשרות לשוב למולדת מתברר באמצעות הכישלון.

קריאה בסיפור מהיבט דתי מתבקשת גם היא, לאור העובדה שהסיפור גדוש ברמיזות לעולם הנוצרי. רמיזות אלה רבות מכדי להיות מקריות. הן מביאות נקודת מבט נוספת, המציגה את ייסוריו ואת תלאותיו של היהודי לאורו של עולם מושגים נוצרי. כך, למשל, שבה ומופיעה בסיפור המילה 'ייסורים'. כידוע, הייסורים הם מושג מרכזי בנצרות, בעקבות ייסוריו של ישו – 'הפסיון'. ייסורים אלה התגלגלו כאן אל היהודי הנודד, הוא בעל הגבנון,

המזכיר שוב ושוב את ייסוריו ואת גבנונו המיוסר. זאת ועוד, נדודיו של היהודי קושרים את הסיפור לאגדה הנוצרית על אחשוורוש, הוא היהודי הנצחי, שנידון לנדודי נצח על שלעג לישו בדרך הייסורים שלו.⁴⁴ ויש רמזים נוספים: אחד הנוסעים ברכבת, החובר למכשף, קרוי פיטר נאזארוס – שם המרמז למוצאו של האיש (נצרת) ולשליח פטרוס, ש'פיטר' הוא גלגול שמו וכינויו המודרני. האשה שקיללה את בעל הגבנון קרויה מאריאמה, שם שהוא הטיה של 'מרים' (כשם אמו של ישו ומרים המגדלית). עוד מוזכר בסיפור מוזון דרכים ששמו '13 האוכלים', הרומז ללא ספק לסעודה האחרונה של ישו ושנים-עשר תלמידיו (האומנם אמורה סעודה זו להיות סעודתם האחרונה של הנוסעים!?).

לכל הרמזים הללו מצטרפים דברים שאמר אלוני עצמו על מחזהו 'האם יש מקקים בישראל?' (שנכתב בחלקו ומעולם לא הוצג). בתשובה לשאלה שנגעה לכתיבת המחזה אמר אלוני: 'זה קשה לי מאוד. בייחוד מה שנקרא הסוואה כאילו... זה צריך להיות כמו המיסטריות שהיו מציגים פעם [...]'.⁴⁵ אוסף הסיפורים בעל הגבנון הכפול אמור היה לשמש בסיס, לפחות חלקי, למחזה 'האם יש מקקים בישראל?'. אפשר אפוא להניח כי גם אוסף זה אמור היה להכיל משהו מרוח המיסטריה. ככל הנראה משמש המושג 'מיסטריות' לאלוני כותרת-גג למחזות הנס ולמחזות המוסר האלגוריים שהיו נפוצים בשלהי ימי הביניים ובמעבר לתקופת הרנסנס, מן המאה ה-14 ועד ה-16.

הרמיזות לעולם המושגים הנוצרי ועדותו של אלוני על הקשר למיסטריות של ימי הביניים מאפשרות ראייה אחרת של החזרה למולדת. תבנית המסע הליטרלי או המטפורי של מחזות המוסר בולטת גם בסיפורו של אלוני. ומאחר שניתן לראות בבעל הגבנון דמות המייצגת את היהודי באשר הוא, אפשר לראותו כמעין 'כל-אדם' (Everyman) יהודי. הוא נושא על גבו גבנון המייסר אותו, ודרכו היא דרך של ייסורים, ממש כדרך הייסורים של ישו בנשאו את הצלב על גבו. בעל הגבנון הוא אפוא יהודי בצלם ישו.

בבסיס המיסטריות ומחזות המוסר היה מתח מוסרי ותאולוגי בין החטא לגאולה. מתח מקביל יש גם בסיפור של אלוני: מצד אחד מצויה הקללה שבה קולל בעל הגבנון – בדומה לקללה שבה קולל האדם לאחר החטא הקדמון, היא קללת הגירוש מגן עדן; מן הצד השני קיים הרצון העז של בעל הגבנון ושל שאר הנוסעים לשוב למולדת – שיבה המבטאת רצון להיגאל מייסורי הקללה והגלות. לפיכך, בפירוש הדתי של הסיפור, המולדת משמעה גאולה. אלא שלהבדיל ממחזות המוסר, אצל אלוני הגאולה אינה אפשרית. בעל הגבנון נופל או מופל מן הרכבת, ולמולדת אין הוא מגיע. המכשף, שהוא הדמות החוסמת את דרכו, נמצא בכל מקום, ובעל הגבנון חסר אונים מולו. כל שנותר לו – ברוח האגדה על היהודי הנודד – הוא להפוך את הגלות לערך קיומי, ואת הייסורים למופע קרקסי גרוטסקי.

על הפרדוקסים והאמביוולנטיות שבשיבת היהודים למולדתם עמדו במאמריהם גורביץ'

44. ראו: Galit Hasan-Rokem & Alan Dundes (eds.), *The Wandering Jew*, Bloomington, IN 1986; George K. Anderson, *The Legend of the Wandering Jew*, Providence, RI 1965

45. זאב שצקי, 'למות באופן משחקי', בתוך: נתן, כישוף נגד המוות, עמ' 187-199 (הציטוט מעמ' 191).

וארץ וכן רז־קרקוצקין. על־פי גורביץ' וארץ, 'הגשמת הרעיון (היהודי, התנ"כי) כרוכה בהגעה אל המקום, אולם עצם ההפיכה למקומי מנוגדת להגשמת הרעיון'. לפי רז־קרקוצקין, "שלילת הגלות" פירושה שלילת "היהדות"⁴⁶. מכאן משתמע שחיוב הגלות הוא חיוב היהדות, ולהפך – חיוב היהדות הוא חיוב הגלות. גישות מעין אלה אמנם עולות מסיפורו של אלוני. בהקשר זה יש לומר דבר גם על זיקת הסיפור לדרך שתפס אלוני את ידידו ברגנר. את ברגנר תיאר אלוני כיהודי נודד וכגולה נצחי, שאמנם גר בתל־אביב, אך – כמו בעל הגבנון – 'רץ ורץ ורץ אל הארץ המובטחת'. האומנם שימש ברגנר לאלוני דגם למצבו הקיומי של בעל הגבנון? ובאותו עניין: כפי שכבר צוין, אלוני סבר כי בין ברגנר לקפקא יש 'קרבת־צל'. לכן, אולי אין זה מקרה שבעל הגבנון הוא למעשה גלגול של אחד מגיבוריו הידועים של קפקא, הלוא הוא אמן הצום (הידוע גם כאמן התענית⁴⁷). אצל שניהם כרוך הסבל במופע קרקסי, אף כי סיפורו של קפקא הוא בעל אופי מופשט ואוניברסלי, ואילו אלוני יוצר זיקה ברורה בין בעל הגבנון לבין נדודיו וגלותו של היהודי.

אך הקישור שקושר אלוני בין קפקא לברגנר באמצעות אותה 'קרבת־צל' הוא רב־משמעי הרבה יותר מכפי שנראה ממבט ראשון, משום שקרבת־צל קושרת את קפקא גם למחזותיו של אלוני עצמו. על הקשר הזה אפשר ללמוד מדברים שכתב המחזאי יוג'ין יונסקו במסתו על קפקא. לדברי יונסקו, 'בהיותו מנותק משורשיו הדתיים, המטפיזיים והטרנסצנדנטיים האדם אבוד; כל פעולותיו נעשות אבסורדיות, חסרות משמעות, חסרות טעם'.⁴⁸ יונסקו, מן החשובים שבמחזאי האבסורד, מבטא כאן תפיסת עולם שמקורה בהגות האקזיסטנציאליסטית, שניסחו – בדרכיהם השונות – הוגים כקירקגור, היידגר, יאספרס, סארטר וקאמי.

ב'בחזרה למולדת, ברכבת' משתמש אלוני בכמה מעקרונות האקזיסטנציאליזם. הוא מתאים ומסב אותם אל מאפייניה של ההווה היהודית, אך ההסבה אינה משנה את מובהקותם האקזיסטנציאליסטית. בבסיסם מצויה התפיסה שהאדם חי ומתקיים בעולם זר, שותק וחסר משמעות. על־פי סארטר, שהיה דמות מפתח בהגות האקזיסטנציאליסטית, האלוהים אינו קיים בעולם הזה. היעדרו של האלוהים מונע מהאדם ביטחון ויציבות, ובייחוד מונע ממנו משמעות ופשר א־פריוריים של העולם ושל מקומו של האדם בתוכו. יאספרס גרס שהאדם זר לעצמו ולעולם, הפילוסוף היידגר הגדיר את הקיום האנושי כחסר־בית,⁴⁹ ומכאן הובילה הדרך לתפיסה, שהודגשה בעיקר בהגותו של קאמי, בדבר מצבו הקיומי המנוכר והאבסורדי של האדם בעולם. כדברי יונסקו, היחלשותן ואף כשלונן של פרדיגמות דתיות, חברתיות,

46. גורביץ' וארץ (לעיל הערה 23), עמ' 13; רז־קרקוצקין (לעיל הערה 18), עמ' 29.

47. פרנץ קפקא, 'אמן־הצום', סיפורים (תרגם אברהם כרמל), ירושלים ותל־אביב 1993, עמ' 193-203.

48. מצוטט אצל אברמס: Meyer H. Abrams, *A Glossary of Literary Terms*, New York 1988, pp. 1-2.

49. ראו: Ernst Breisach, *Introduction to Modern Existentialism*, New York 1962, pp. 111-113; Phyllis Kenevan, 'Alienation', in: Haim Gordon (ed.), *Dictionary of Existentialism*, London 1999, pp. 5-7.

תרבותיות ומטפיזיות מגבירים את הניכור הזה. הזרות והניכור מביאים לכך שהאדם חי בעולם שהוא לו כגלות. כפי שכתב קאמי בהמיתוס של סזיפוס: 'בעולם שניטלו ממנו פתאום האשליות והמאורות, אדם מרגיש עצמו זר. גלות זו אין לה תקנה, מפני שהיא חסרה את זכרונות המולדת האבודה, או את תקנת הארץ המובטחת'.⁵⁰ הזרות והגלות מצויות בתשתית יצירות הפרוזה של קאמי, כגון הזר, הנפילה, וגלות ומלכות, ובמחזהו של סארטר 'הזבובים'. בספרו של קאמי גלות ומלכות, למשל, מבטאים כל הסיפורים את ניכורו של האדם בעולם. ובכל זאת, כפי שמשמע מספרו של קאמי, גלות זו היא גם מלכות – היא ממלכתו של האדם.

לא קשה לראות כי במחזות 'אדי קינג', 'דודה ליזה', 'הנסיכה האמריקאית' ואפילו ב'אכזר מכל המלך', וכן גם בסיפור 'חזרה למולדת, ברכבת', הגלות היא בעלת משמעויות אקזיסטנציאליסטיות. אלה נובעות ממהותן של הדמויות הראשיות ומאופי הבעיות המעסיקות אותן. בתשתיתם של מחזות אלה – ושל מחזות נוספים של אלוני שלא נדונו כאן, כגון 'שעיר אחד לעזאזל' ו'הצוענים של יפו' – מצויות תפיסות עולם אקזיסטנציאליסטיות, שבמרכזן מאבק קיומי חסר תוחלת של האדם המתקיים בעולם זר ולא-מובן, עולם שחוקיותו שרירותית. מאבק מעין זה אופייני גם לדמויותיו של קפקא, ועל כן קרבת-הצל – שמשמעה קרבה בין זרים וגולים – מקשרת את קפקא גם לאלוני.

50. אלבר קאמי, המיתוס של סזיפוס (תרגום צבי ארד), תל-אביב 1978, עמ' 16.

סקירת ספרים

האידאולוגיה הציונית – מחקר מעודכן

חדוה בן ישראל

גדעון שמעוני, האידאולוגיה הציונית, י"ל מאגנס, הספריה הציונית,
ירושלים תשס"א, 429 עמודים

חמש שנים לאחר שהוצא לאור באנגלית הופיע ספרו החשוב של גדעון שמעוני על האידאולוגיה הציונית גם בעברית. הספר כבר כבש לעצמו מקום בין הספרים החשובים ביותר על ההגות הציונית. הוא כתוב בסגנון מקצועי שוטף וסוחף, עשיר גם בתזות פרשניות וגם בחומרים היסטוריים, ואפשר לומר שהוא מתאים ביותר לשמש ספר לימוד בסיסי באוניברסיטאות העולם בנושא האידאולוגיה הציונית. הקורא המקצועי מוצא בו גם חומר דוקומנטרי בשפע, ובהערות המצורפות אליו – גם מצע מחקרי נרחב. הספר נקי מהטיות וממסוא פנים ואין הוא פונה אלא לסקרנות האינטלקטואלית של הקורא, יהיה זה אשר יהיה. אחד היתרונות הבולטים שבו הוא בגישתו לחקר הציונות לא רק על רקע ההיסטוריה של עם ישראל, אלא גם כאידאולוגיה לאומית שאפשר להשוותה לתנועות לאומיות אחרות. מבחינה מתודית בולט הספר במיוחד בשילוב המוצלח בין ניתוח להיסטוריה. ההיסטוריה הנכתבת כאן אינה של עשייה ציונית מעשית, אלא של ההגות הציונית על פלגיה וזרמיה. שמעוני מגדיר את הנושא שלו, 'האידאולוגיה הציונית', כמערכת של רעיונות עם אוריינטציה אופרטיבית, והוא ממלא את ההבטחה הטבועה בנושא – להתמקד בהגות ולא ביישומה. עניין זה הוא בעייתי במידה מסוימת, כי מטבען של רוב האידאולוגיות, ובכללן הציונות, שהאידאולוגיה והפעילות משפיעות זו על זו. הפעילים בשטח אינם בבחינת מגשימיה של תוכנית, אלא הם מפתחים גישות ומחשבות תוך כדי עשייה. שמעוני אינו מתעלם מהשפעת גומלין זו, ולעתים אף מציין את השפעת המציאות על התפתחותה של האידאולוגיה, אבל זו אינה מטרתו העיקרית. הוא מבחין בין הממד הבסיסי ובין המבחן האופרטיבי של האידאולוגיה, ובוחר להתמקד בממד הבסיסי. כלומר, הוא נשאר לגמרי ברמה הרעיונית, בשורשים המופשטים של הרעיונות, ומניח לאחרים את החשיבה הקשורה באסטרטגיות, בתכנון פעולה והגשמה, וברציונליזציה של תנאים והזדמנויות. לפיכך אפשר לומר שמבחינת מקומו בחקר הלאומיות, שמעוני צמוד לקו מחשבה ששרר תקופה ארוכה ויש הדבקים בו גם כיום – קו המבוסס על ההנחה הרווחת שאידאולוגיות, והציונות בכללן, הן פרי של רעיונות הנולדים במוחותיהם של אנשים בולטים או של קבוצות תרבות, כמוצרים תרבותיים או כתגובות חברתיות, וכי

הרעיונות יוצרים תנועות. שמעוני מראה בעליל כיצד מגוון של חשיבה יוצר מגוון של זרמים בציונות.

מאפיין נוסף של גישתו הוא שיוך הציונות לאידאולוגיות לאומיות המבקשות לשנות את ההיסטוריה ולא לשמר את הקיים. לכן גם מכנה שמעוני את הציונות 'אידאולוגיה אוטופית'. לי נראה ששתי אבחנות אלה אינן היחידות האפשריות. כל האידאולוגיות הלאומיות מבקשות לשנות את ההיסטוריה, ובהבעת הן מבקשות לשמר משהו מן הקיים או לחדש את העבר. בלי קשר ברור לנתונים היסטוריים לא ניתן היה לקרוא להן אידאולוגיות לאומיות. עצם המושג 'לאומיות' מניח את קיומה של קבוצה תרבותית היסטורית או אידאולוגית, שמשוה ממנה ראוי לשימור. כל התנועות הלאומיות ניסו למזג את תפיסת העתיד עם התחדשות העבר, את המודרניזציה עם שימור נכסים היסטוריים קולקטיביים. אפילו הביקורת העצמית שהצטיינה בה הציונות היתה קיימת בתנועות לאומיות אחרות, כמו בזו הגרמנית, הצ'כית או האירית. גם המונח 'אוטופיה' הוא בעייתי, במובן זה שאוטופיה נתפסת בדרך-כלל כחזון עתידי המופיע בדרך נסית, ואילו התנועות הלאומיות כולן, והציונות במיוחד, התמקדו בהגותן, נוסף על תמונת העתיד, בפירוט רב גם בדרכים ובאמצעים המובילים באופן רציונלי לעתיד המבוקש. אפשר לומר שהתפיסה המשיחית של גאולה באמת דומה לאוטופיה, אך הציונות סטתה ביודעין מן התקווה הפסיבית לגאולה משיחית (אם כי היו בין הציונים גם כאלה שדבקו בה).

שמונה פרקים בספר; הראשונים שבהם עוסקים במקורות החברתיים של רעיון הציונות, והבאים אחריהם במגוון הזרמים והרעיונות של האידאולוגיה הציונית. החומר ההיסטורי מאורגן בספר כולו בהתאם לשאלות יסוד שמציג לעצמו החוקר. כך, למשל, שמעוני מעמיד את הזרמים השונים של הציונות בסדרה של מבחנים, שמטרתה להציג את הדרך שבה זוהתה הבעיה של היהודים בכל זרם, את הפתרון שהוצע, ואת האמצעים שהומלצו להשגתו. מבחנים אלה הם חלק מהשיטה הכללית ששמעוני נוהג בה, ולפיה התזות הכלליות ארוגות לתוך החומר ההיסטורי שבו הן שולטות. במהלך הדיון בכל זרם ציוני – פוליטי, סוציאליסטי, או דתי – הרקע הרעיוני, הרקע האישי וזה החברתי משולבים זה בזה. הצירוף של ניתוח ותיאור נעשה ביד אמונה ובטוחה והופך את הקריאה בספר להנאה אינטלקטואלית אמיתית.

בפרק הראשון מציג שמעוני את מסקנותיו בנושא 'הציונות כלאומיות'. יותר מכל חוקר ציונות אחר נדרש שמעוני לפן ההשוואתי, והוא מלקט מכתביהם של חוקרי לאומיות כלליים שפעלו בשבעים השנים האחרונות תזות וניתוחים המתאימים לדעתו למקרה של הציונות. מבין החוקרים הרבים שהוא מזכיר – ובהם ארנסט גלנר, בנדיקט אנדרסון, ג'ון ארמסטרונג, יו סיטון וטסון – נראה כי זה שמשכנע אותו ביותר הוא אנתוני סמית. הדגש ששם סמית על המשכיות אתנית מן הזמן העתיק ההופכת ללאומיות מודרנית, תחילה תרבותית ואחר-כך פוליטית, מתאימה לתאוריה של שמעוני על מקורות הציונות, שהיא בעיניו פרי ההשתלבות של אינטליגנציה אתניציסטית עם אינטליגנציה מערבית ה'חוזרת בה' מתהליך של התבוללות שאינו עונה על הציפיות. עם זאת, שמעוני גם מתקן את התבטאויותיו של סמית בנוגע לציונות, ומדגיש יותר מסמית את תפקידם של נושאי התרבות העברית בהצתת הניצוץ של

הציונות. לשיטתו, לא המתבוללים הקוסמופוליטיים בלבד, המאוכזבים מתהליך השתלבותם בתרבות המערב, שבו על עקבותיהם מתהליך ההשתלבות, אלא דווקא סוג מסוים של רפורמיסטים, מתקנים, שגם הם ניסו להשתלב בסביבה, ביחד עם משכילים המקדמים את התרבות העברית ועם כמה רבנים התומכים בשיבת ציון – אלה הם סוגי האנשים שעיצבו את התחלותיה של הציונות.

שמעוני מראה אפוא כי התאוריות של אנתוני סמית על מהותה ועל מקורותיה של הלאומיות בכלל מתאימות למקרה של הציונות. לדעתי אפשר להרחיק לכת ולמצוא בכתבי אנתוני סמית דברי הערכה והבנה ללאומיות שנראים כאילו הם נובעים מתוך אהדה לציונות. כלומר, הרושם הוא שהציונות שימשה לסמית השראה להבנת שורשיה ההיסטוריים, נאמנותה התרבותית לסמליה המסורתיים ותפקידיה המשחררים של הלאומיות בכלל. אין ספק שהתמודדותו של שמעוני עם שאלת מקומה של הציונות בין התנועות הלאומיות בעולם היא יתרון חשוב של גישתו. המסקנה של שמעוני, ולפיה אינטליגנציה הנטועה בתרבות עתיקה ומשלבת בתוכה כמיהות למודרניזציה ולהתחדשות מולידה מתוך צירוף זה לאומיות תרבותית, שהופכת בהמשך ללאומיות פוליטית, היא הכללה חשובה בחקר הלאומיות בכלל, ומתאימה למקרים רבים של לאומיות מודרנית, כמו למשל המקרים של יוון, איטליה או הודו.

הפרק הראשון בספרו של שמעוני כולל גם בחינה מדוקדקת של התנאים החברתיים שהיו כרוכים בצמיחתה של האידאולוגיה הציונית, רקע אישי של אנשים שהתבלטו כמבשרי הציונות, פרופיל קבוצתי של שכבות הנהגה בפולין ובגרמניה, ויריעה רחבה ושופעת של ידע ומסקנות. בפרק השני, העוסק במבשרים האידאולוגיים של הציונות, דן שמעוני, כפי שעשו חוקרים אחרים, בשאלה האם יש למנות את הס ואת המבשרים האחרים עם ראשוני הציונות. מעניינת היא תשובתו של שמעוני, אך גם הדרך שבה הוא מגיע אליה – דרך הבנויה על אמות-מידה ברורות ועל ניתוח הנתונים, תוך כדי הקדשת תשומת לב לזויות ההיסטוריוגרפי בשאלה.

החלק העיקרי בספר מוקדש לפלגים הרעיוניים בציונות – הציונות הכללית, הדתית, הסוציאליסטית והרוויזיוניסטית – כל פלג על הסתעפויותיו. מובן שאי-אפשר לסכם כאן את כל הדברים הנאמרים בהקשר זה, אבל אפשר לומר שהשילוב של ניתוח תמטי וכרונולוגי הופך בידי שמעוני למלאכת מחשבת. הספר הוא אנליטי ונרטיבי כאחד, ומציג את הסיפור ההיסטורי כחלק מתזה אנליטית. הוא מציג את הגותן של אסכולות ומדגים אותן באמצעות סיפורים אישיים. ניכרת גם הנטייה לכלול בו כל עניין חשוב, אך בלא שגודש העניינים יגרום לקורא לאבד את הציר המרכזי הקושר בין הדברים.

שני הפרקים האחרונים בספר חוצים את הגבולות שבין פלגי הציונות וגם את מגבלות הזמן ההיסטורי שהוצבו בתחילתו, ועוסקים בשתי שאלות מרכזיות שהן אקטואליות גם כיום: הזהות היהודית והזכות על ארץ-ישראל. בפרקים אלה חוזר שמעוני ודן בהוגים שכבר נדונו בהקשר אחר – למשל אחד העם, שכבר הופיע בספר כמייסד זרם בציונות, ואילו בפרק זה על הזהות היהודית נזקק שמעוני לכתביו המבליטים את תפיסתו החילונית, את תפיסת הדת כחלק מהתרבות הלאומית, את הנחת השליחות המוסרית של עם ישראל ואת

הזהות היהודית החילונית. בפרקים התמטיים הללו מתבלט הקו המאפיין את הספר: אף שמשנתם של הוגי הציונות מוצגת לרוב בלשונם, הרי המערכת החשיבתית של שמעוני היא המכוונת את הדיון. מבחינה הגותית נראה לי הפרק על הזהות היהודית, ובעיקר שילובן של ספרות והגות בתוכו (למשל מכתביהם של ברנר וקאופמן), תרומה חשובה ביותר.

הפרק האחרון, העוסק בזכות על ארץ-ישראל, הוא מטבע הדברים שזור יותר בהיסטוריה מציאותית וכולל טיעונים שהשמיעו מנהיגים יהודים באוזני העולם. בין היתר בודק שמעוני כיצד עמד עניין הזכות על ארץ-ישראל במבחן האירועים ההיסטוריים. בזמן תוכנית החלוקה של ועדת פיל ב-1937, למשל, כבר נקטה הציונות הדתית עמדה תקיפה שגרסה כי הזכות על ארץ-ישראל נובעת לא רק מההבטחה אלא גם מההיסטוריה; עם זאת, היו בזרם זה גם כאלה שהסכימו לחלוקה מסיבות טקטיות. בעדותם לפני הוועדה הביאו רבנים גם נימוקים מעשיים כמו שמירת תרבות ישראל מהכחדה, הצלת העם מסבלותיו ונימוקים 'חילוניים' אחרים. שמעוני מסביר כי ההסתמכות על ההבטחה היא טענה סובייקטיבית, שאינה יכולה להתקבל על דעתם של לא-יהודים, ואילו הטענה בדבר זכותן של הדתות לחופש המימוש העצמי (שביהדות כולל את יישוב ארץ-ישראל) היא טענה אובייקטיבית, המשותפת גם לדתות אחרות. לדעתי, מה שבולט בניתוח התביעות על ארץ-ישראל הוא שניתן ללמוד ממנו על התקרבות שחלה בין נימוקים דתיים לחילוניים, עקרוניים ומעשיים, שהיא אולי חלק מתהליך כללי יותר של התקרבות הציונות הדתית לציונות החילונית בדרכי ההגות והפעולה.

התביעות על ארץ-ישראל נוסחו בלשון דתית-לאומית יותר מאשר בלשון דמוקרטית, לשון ההגדרה העצמית. ניסוח זה נבע כמובן מהעובדה ההיסטורית שקשה לדרוש הגדרה עצמית ושלטון עצמי בשם אוכלוסייה שעדיין אינה רוב. וזה הוא, כמובן, לב-לבו של ההבדל בין הציונות לבין התנועות הלאומיות האחרות, שבהן עניין הקשר לאדמה הוא הנתון הקובע. דווקא בגלל היעדר בסיס ראי לתביעה הטריטוריאלית השתדלו הטוענים הציונים לחזק במיוחד את התביעה הזאת ולשוות לה דמות כשל תביעותיהם של עמים אחרים. לכן נטען, למשל, שהעם עוצב בארץ ושהקשר אליה הוא חלק ממהותו; שתרבותו הייחודית גובשה בארץ וממנה תרם את תרומתו לעולם; וכן שרק בארץ היה לעם היהודי אי-פעם ארגון מדיני.

כאמור, שמעוני עומד על ההבדל בין שתי תפיסות אידאולוגיות מנוגדות של עם ישראל, שמהן נובעות שתי תביעות שונות על ארץ-ישראל: התפיסה האחת היא שאלוהים יצר את עם ישראל והבטיח לו את הארץ למען קיום התורה, והשנייה היא שהתרבות והדת הן חלק מהתרבות הלאומית. התפיסה האחת, הסובייקטיבית, הביאה לכך שבעיני הדתיים – בין שהם ציונים ובין שאינם ציונים – הזכות על ארץ-ישראל מתבססת על מתנת האל ועל הברית. המחזיקים בתפיסה זו עומדים על כך שבעם ישראל אין צמיחה 'טבעית' של לאומיות הנובעת מהארץ ומהתרבות, כמו זו המאפיינת עמים אחרים. כלומר, בעיניהם, לאומיות 'נורמלית' היא זרה לעם היהודי. התפיסה השנייה, לעומת זאת, מנסה להציג נימוק אובייקטיבי, שיתקבל גם על דעת זרים, ולקרב את הציונות לתנועות לאומיות אחרות בהציגה את עם

ישראל כאומה ככל האומות, שהוגלתה בכוח מארצה ומכור מחצבתה ומבקשת, כדרך כל העמים, לשוב אליהם. זאת הסיבה לכך שדווקא החילונים היו נוקשים בחתירתם להתיישבות בארץ-ישראל, בעוד הדתיים היו מוכנים לשקול פתרונות התיישבותיים אחרים. עניין אוגנדה הוכרע לא רק בגלל הטיעון המשכנע שלפיו ניתן יהיה לגייס את העם היהודי רק על בסיס התביעה לארץ-ישראל, אלא גם בגלל ההיגיון הפנימי המחייב של תביעה לאומית. שהרי הציונות לא יכולה להחליש את התביעה שהפנתה לעולם בויתור על המרכיב העיקרי של כל לאומיות, והוא הקשר לטריטוריה מסוימת.

בסקרו את התפתחות תביעתם של היהודים לשוב לארץ-ישראל מראה שמעוני, ולדעתי בצדק, כי לנוכח התביעה הערבית, שהסתמכה על זכותם של תושבי הארץ להגדרה עצמית, הגבירו הציונים את מאמצייהם להדגיש את זיקתם ההיסטורית לארץ, בעיקר בפני פורומים בין-לאומיים. בתזכיר הסוכנות לוועדת פיל, למשל, מודגש כי ריבונות היהודים על ארץ-ישראל נשללה מהם בכוח ולאחר מלחמה קשה, כי היהודים לא חדלו לראות בארץ את מולדתם ומקצתם אף גרו בה ברציפות, וכי מאז גלו ממנה היהודים לא היתה הארץ ישות מדינית של כל עם אחר, ולכן לא מדובר בתפיסת מקומו של עם אחר. שמעוני מראה כי גם הציונים הדתיים נזקקו לטיעונים דומים, בהפנותו את הקורא לספרו של ראובן גפני (וינשנקר), זכותנו ההיסטורית-המשפטית על ארץ ישראל (ירושלים תרצ"ג), המבסס את הזכות ההיסטורית דווקא על הבסיס המשפטי: בספרו נטען כי הבסיס הפוליטי, הטריטוריאלי והתרבותי שהיה קיים תמיד קיבל תוקף חוקי בין-לאומי בתקופת המנדט הבריטי. טיעוניו כוללים גם פנייה למוסר הנצחי ולצדק האוניברסלי, ולא נפקד מהם גם הטיעון ההומניסטי, ולפיו רק ארץ-ישראל יכולה לשים קץ לסבלות העם היהודי.

אחת המסקנות הנובעות מהתיאור הממוין והמסווג של שמעוני היא שהטיעונים הציוניים לזכות על ארץ-ישראל נוטים להתמזג למסכת רציפה של טיעונים שזרמי הציונות כולם נזקקים להם בדגשים שונים. כך, למשל, שמעוני מציג גם את טיעונו של סטון, ולפיו בתחרות בין הערבים ליהודים על ירושת האימפריה העות'מנית קיבלו הערבים חלקים נרחבים שלה, והיהודים – את ארץ-ישראל. נזכר גם הטיעון שווייצמן הרבה להשתמש בו, בעניין 'מזעור העוול' (או 'הצדק היחסי'). גם בטיעוני הימין אין שמעוני מוצא שוני מהותי מלבד באסטרטגיות הכוח המוצעות. לגישתו, גם כשטיעונים אלה מבטאים נטיות פשיסטיות, בתביעה לאדנות או לחילופי אוכלוסין, למעשה רק האסטרטגיות המוצעות הן שונות.

רק בקצה השני של הקשת הפוליטית, המינימליסטי מבחינת דרישותיו הפוליטיות, שמעוני מצביע על שוני מהותי בתביעה על ארץ-ישראל. הקבוצה הידועה כ'ברית שלום' ואחר-כך כ'איחוד' הדגישה את ייעודם של היהודים כלפי האנושות. מרטין בובר, שלא קיים מצוות, הסתמך בכל זאת על הברית ועל ההבטחה כבסיס לקשר של העם לארץ וטען כי ארץ-ישראל דרושה לעם היהודי כדי לממש את התרומה היהודית לעולם – המטרה שלשמה נוצר. כלומר, לפי שמעוני, בובר איחד בטיעונו את הטיעון הסובייקטיבי ואת הטיעון האובייקטיבי. באשר לקבוצה זו ולניתוחו של שמעוני בנוגע אליה מן הראוי להדגיש שהגורם שהפך אותה לאטרקטיבית בעיני הבריטים ובעיני לא-יהודים אחרים כלל לא היה הפן הדתי שלה או

העובדה שדגלה במטרה הרוחנית של הצלת העולם, אלא הדגשתה כי זכויות הערבים על הארץ שוות לזכויות היהודים עליה, וכפועל יוצא – דרישתה למדינה דו־לאומית. בכך היה שוני מהותי בין קבוצה זו לבין כל האחרות. טיעוניהם של אנשי השלום בעניין ההבטחה והייעוד האוניברסלי לא זכו לאהדה, ולא זו בלבד אלא שאף עוררו התנגדות בקרב שומעיהם, שכן ביטאו יומרה לעליונות מוסרית ורוחנית בעולם. הצירוף של לאומיות יהודית רוחנית עם מוסר אוניברסלי כמו־נוצרי עורר זעם בקרב יהודים ותמיתה בקרב לא־יהודים, שמקצתם אף ראו בו התקרבות לנצרות.

עם זאת יש להדגיש כי אנשי השלום כמו מגנס ובובר האמינו בקשר העמוק שבין עם ישראל לארץ־ישראל. מגנס היה מסור ליישוב הארץ ולהקמת חברת מופת בה. הוא הכריז כי הוא יהודי לאומי המושרש בתרבות היהודית, וכי אילו היתה הארץ ריקה לא היה מתנגד להקמתה של מדינה יהודית בה. הססמה ששבה ונשנתה בדבריו היתה שהארץ שייכת לשני עמים ולשלוש דתות וירושלים שייכת לעולם כולו. לכן, לדעתי, טעות היא לומר שמגנס התנגד עקרונית להקמת מדינה יהודית ולפוליטיקה בכלל, כפי שאומר שמעוני. להפך, מגנס כתב שהעיסוק בפוליטיקה, כפי שלימדו נביאי ישראל, הוא חובה מוסרית, וכי את המוסר ואת הצדק יש למסד במוסדות פוליטיים. מגנס הוטרד מן הדמות שלבשה, לפי הבנתו, תופעת הלאומיות המודרנית, ועם עליית הנאצים לשלטון בגרמניה אף ראה צורך לנאום לפני הסטודנטים על ההבדלים בין לאומיות היהודים ולאומיות הגרמנים, כדי להבהיר את השוני הקיים ביניהן למרות העובדה שהיהודים הם שהיו מודל של אומה ייחודית ומתבדלת. מגנס לא דחה את הטיעון בדבר הזכות ההיסטורית על הארץ, אם כי העדיף לבסס אותו על תורת הנביאים ולא על כיבושי יהושע.

הערה נוספת לעניין דיונו של שמעוני בקבוצת מגנס נוגעת לקביעתו כי מגנס, כחניך הדמוקרטיה האמריקנית, הוא שהסיט את הדגש מהזכות ההיסטורית לזכות להגדרה עצמית. טענה זו נכונה, כמובן, כשמדובר בזכות ההגדרה העצמית של הערבים, שהיה קשוב לה, ובאופן כללי גם בכל הנוגע לתקופה הראשונה של שהותו בארץ, שבמהלכה הרבה לגנות את המשטר הקולוניאלי האוטוקרטי על שאינו משתף יהודים וערבים בשלטון. ואולם, עם הזמן התערער אמונו של מגנס ביכולת השלטון העצמי הן של היהודים והן של הערבים, ובכל תוכניותיו למדינה דו־לאומית שמר מקום גם לגורם חיצוני – בריטי, אמריקני או בין־לאומי. סטייה נוספת של מגנס מן המודל האמריקני, שהיא חשובה אף יותר, התבטאה בכך שהוא כלל לא שאף למדינה ניטרלית בשאלת זהותם האתנית והתרבותית של אזרחיה, אלא להפך – למדינה של שתי קהילות לאומיות, שהחלק היהודי בה יהווה בית לאומי חדור דת ותרבות יהודית ויעצב חברה שהשקפת עולמה ואורח חייה הוא יהודי.

שמעוני נדרש גם לקשייה של קבוצה אחרת – הציונים הסוציאליסטים – בסוגיית הזכות על ארץ־ישראל, שיהודים סוציאליסטים בעולם הכחישו אותה. תנועת העבודה הדגישה בטיעוניה את הזכות לקנות ולעבד אדמה, אבל היו בה שניסו לקשור את הטיעון עם נימוקים מרקסיסטיים או תועלתניים. שמעוני מצטט את לוקר, שטען כי לנוכח האינטרס הבין־לאומי, שהציונות היא חלק ממנו, על הערבים לוותר על זכות ההגדרה העצמית. בסופו של

דבר לא יכלו טיעונים כאלה לעמוד, ותנועת העבודה אימצה את הרשימה האקלקטית המשותפת לכל הזרמים, ובראשה הטיעון שהארץ שייכת לאלה המפריחים את שממותיה. בסוף הפרק העוסק בזכות על ארץ-ישראל, בבן-גוריון ובהחלטת החלוקה מתעורר הרושם כי מדובר כאן בשיא ובסינתזה של כל מה שקדם. בן-גוריון מוצג כמי שמגלם את התפיסה הכוללנית ביותר, המקיפה את כל הטיעונים האפשריים לכך שהזכות על ארץ-ישראל שייכת ליהודים ולא לערבים. בעדותו לפני ועדת 1946 הסביר בן-גוריון כי היהודים חזרו לביתם, מצאו את חלקו מיושב ואת חלקו הרוס, והחליטו לבנות מחדש את החלק ההרוס ולהתיישב בו. באשר לערבים, הם היו בעיניו בעיה ציונית, והוא התחבט בשאלה כיצד לממש את הציונות בלא לפגוע בתושבים הערבים. בן-גוריון אמר בגלוי גם לערבים ולבריטים שמטרתו היא רוב וריבונות, ויושרו וכנותו מצוינים בכבוד ובהערכה במסמכים של אחד הנציבים העליונים. הצעות החלוקה העמידו במבחן קשה את הטענה לזכות על הארץ והביאו לשינוי אסטרטגי חשוב במדיניות הציונית. במקום לשאוף לרוב למען ריבונות, החליטו להסכים לריבונות חלקית על מנת להגיע לרוב. המדינה, כתב בן-גוריון, תהיה מנוף לגאולת הארץ כולה, עם או בלי הסכמת הערבים. כאשר שבה ועלתה שאלת החלוקה ב-1947, כשהיהודים כבר היו כשליש מתושבי הארץ, התחזק נימוק ההגדרה העצמית לצד הטיעון ההיסטורי ולצד הנימוק בדבר הצורך בהצלת היהודים. רק הקיצונים בשני הקצוות המשיכו להתנגד לרעיון החלוקה – הן הלאומיים המקסימליסטים, והן המינימליסטים, שדיברו גם הם בשם אהבת הארץ והצלתה מביתור על-ידי ייסוד מדינה דו-לאומית.

מי שמעוניין במיוחד בתמצית התזה של שמעוני יוכל להתחיל את הקריאה מן הסיכום המצוין, המשרטט בקווים כלליים את התהוות הציונות כתוצאה של מפגש כוחות, את התפצלותה לזרמים, את התסיסה הרעיונית המתמדת ואת השפעתם של גורמים פוליטיים והיסטוריים על התהוותה של תודעה יהודית חדשה. אבל מי שיקרא את הספר כולו לא יוכל שלא להתפעל מן המחקר העשיר שדרכו מגיע שמעוני למסקנותיו. מגוון הזרמים של הציונות מוצג בבהירות מבריקה על רקע של מקורות, השקפות, התפתחויות היסטוריות, וכחלק של תאוריה כללית על התהוותה ועל מהותה של האידאולוגיה הציונית.

בסיכום דן שמעוני גם בהשלכות מחקרו על המצב הנוכחי. אינני בטוחה שהוא צודק בהערכתו כי הציונות כביטוי של האתניציזם היהודי היא האידאולוגיה המוסכמת כיום על יהודי העולם. מעמדו של מושג האתניציזם כמושג קולקטיבי המדבר על מוצא הוא בירידה לעומת מעמדו של מושג הזהות התרבותית של היחיד, המקובל בימינו. בתפוצות המודרניות קיימת נכונות מסוימת להשתייך לקבוצת התרבות היהודית, שגבולותיה מטושטשים, יותר מאשר לקהילה האתנית היהודית, על כללי ההשתייכות המחמירים שלה. כמו כן אינני בטוחה שהפיצול התרבותי בארץ והיעדר החפיפה בין התרבות למדינה הוא מחדל של הציונות, כפי שטוען שמעוני. עצם דרישתה של הלאומיות להגיע לחפיפה בין תרבות למדינה כבר אינה מוחלטת כפי שהיתה, והנטייה בכל מקום היא להחליש את שליטת המדינה בתרבות אחידה, אם כי בלא לוותר על הסמנים של תרבות ייחודית, ובראשם הלשון, הספרות וההיסטוריה.

דברים אלה קשורים בהנחות הנפוצות כיום בנוגע למצב המדינה הלאומית. כך, למשל, יש המניחים – ולדעתי בטעות – כי מדינות לאומיות מתפוררות לשבטים, ויש אף פוסט־מודרניסטים המברכים על כך. יש גם פוסט־ציונים המקווים לפירוק מדינת ישראל לפי אותה מתכונת מדומה. לעומתם יש כמובן ציונים הרואים כאן מזימה שצריך ואפשר להילחם בה. בעניין מצב הציונות יש לדעתי להבחין בין שתי תופעות נפרדות. האחת היא התנערותם של יהודים מהזכות הבלעדית או החלקית על ארץ־ישראל, שהיא תופעה ישנה ולה שני ביטויים עיקריים: האחד הוא הדחף להזדהות עם עמים אחרים ולאמץ את השקפותיהם, דחף שאפיין יהודים רבים לפחות מאתיים שנה, והשני הוא הדחף האינטלקטואלי – שגם הוא אופייני ליהודים – שלא לקבל זהות לאומית כנתון, אלא להתנות את הבחירה בזהות זו בכך שתתיישב באופן הרמוני עם השקפת עולם כוללת. אינטלקטואלים רבים סבורים כי הזהות היהודית הלאומית חייבת להשתלב באורח מצפוני עם השקפת עולמם או להיזרק הצדה. שני הביטויים האלה להתנערות מהציונות, שהיו אופייניים ליהודים בעולם, התחזקו גם בארץ והם בסיס לפיצול הרעיוני הנוכחי.

תופעה שנייה המרבה פיצולים היא ההנחה שמדינת הלאום נמצאת בדרכה ל'פח הזבל' של ההיסטוריה; שהעולם היום הוא חסר גבולות, נעדר יריבויות טריטוריאליות, ולעולם זה יש להצטרף תוך כדי התנערות מאינטרסים לאומיים צרים. גם טענה זו אינה חדשה ויש לה תקדימים רבי משקל – למשל באידאולוגיות הסוציאליסטיות הבין־לאומיות. אפשר להראות שבצמתים שונים של ההיסטוריה העולמית הכריזו הוגים שונים שהנה העולם התאחד והגבולות נמחקו. בימינו הדוגמה הקלאסית לכך היא כמובן אירופה, שבה מדינות אכן ויתרו על חלק מריבונותן בענייני צבא וכלכלה. עם זאת, מדינות אירופה ממשיכות להיות מוקד הנאמנות של אזרחיהן, המצפים מהן לדאוג לצדק ולמשפט, לזכויות האזרח, לסעד ולביטחון. היו מדינות שהתפצלו למדינות קטנות יותר אך אין מדינה שחיסלה עצמה או הפקיעה מן האזרחים את זכותם לשלטון עצמי באמצעותה. מה ששונה היום הוא הסגנון: פחות רטוריקה על העבר המפואר, ויותר לאומיות בנאלית החודרת את חיי היומיום, מעצבת דפוסי חיים ומתפרצת על מגרשי הספורט. הלהט הלאומי הישן נותר קיים בקרב אלה שטרם הגשימו את מטרתם הלאומית, ולכן הם אינם ממתנים אותו. מדינות לאומיות קטנות או גדולות בטרטוריות מוגדרות הן עדיין אבני הבניין של המערכת הבין־לאומית, ולשונן וחוקיהן עדיין חלים על חבלי ארץ שזכותן עליהם מוכרת. לכן, האידאולוגיה הציונית והזכות על ארץ־ישראל הם נושאים אקטואליים היום כפי שהיו לפני מאה שנים. ולכן הספר של שמעוני על האידאולוגיה הציונית הוא בסיס איתן לדיונים בנושא זה.

בשם בניה של רחל אמונו

מיכאל פייגה

אריה נאור, ארץ ישראל השלמה: אמונה ומדיניות, הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה/זמורה-ביתן, חיפה ולוד 2001, 412 עמודים

הפובליציסט דורון רוזנבלום לגלג על אחד הביטויים של רעיון שלמות הארץ במלוא מסקניותו:

גאולה קמה, וסיפרה בדמעות איך נודע לה לראשונה על בגידתו של שמיר: שמיר אמר שהוא 'לא יחזיר מילימטר מאדמת ארץ-ישראל, והשטחים אינם נושא למיקוח'. הגילוי הזה נפל כהלם על ראשי הנוכחים: ראשית – מה פירוש 'לא להחזיר'? איך אפשר 'לא להחזיר' דבר שהוא ממילא שלנו? ושנית – מה פירוש 'לא להחזיר מילימטר'? וחצי מילימטר אפשר כן להחזיר?

ספרו הממצה של אריה נאור אינו נמנע מלהציג את הסתירות הפנימיות והמופרכות של רעיון ארץ-ישראל השלמה, ועם זאת הוא מציג גם את הנשגב שבו. בראש ובראשונה הוא מצהיר על חשיבותו: 'מאז תוכנית באזל של הרצל ותוכנית בילטמור של בן-גוריון, שראו את העיקר בהקמת מדינה ליהודים, לא היתה עוד אידיאולוגיה שכה השפיעה על ההווה הלאומית היהודית כאידיאולוגיה של ארץ ישראל השלמה, שהפכה את המדינה טפלה לארץ' (עמ' 10). בין שנאור צודק בין שלא, ספרו הוא תרומה גדולה וייחודית לתיעודו ולהבנתו של הימין הישראלי, ומכאן של הוויית חיה של המדינה והחברה. בפרספקטיבה של אלימות ההווה, חשיבותו של הספר רבה שבעתיים.

את מאמר הביקורת הזה אחלק לשלושה. ראשית, אדון בקצרה בספר ובמחברו, שכן אריה נאור מספר סיפור אשר לו עצמו יש חלק בו; שנית, אציג בקצרה את פרקי הספר; ובסוף אעלה כמה שאלות העוסקות בחזון ארץ-ישראל השלמה, אשר ספרו של נאור אינו מטפל בהן.

את ספרו של נאור אפשר לבחון על-פי שני הקשרים, ביוגרפי ואקדמי-אינטלקטואלי. נאור צמח במשפחה הלוחמת של תנועת החרות, ואת מושא מחקרו הוא מכיר באופן אינטימי. בשנים 1977-1982 היה מזכיר הממשלה בממשלת בגין, ועל נסיונו הפוליטי הוא כתב בספר

1. דורון רוזנבלום, תוגת הישראליות, תל-אביב 1996, עמ' 63.

מוקדם.² גם בספר זה אחד ממקורותיו הוא דברים שסיפר לו אישית מנחם בגין. נאור התרחק מן הממשלה ומן המחנה הלאומי, בעיקר במחאה על פעולותיו של שר הביטחון אריק שרון בעת מלחמת לבנון. הקריירה האקדמית היא לו קריירה שנייה, ובספר זה הוא מתעמת עם אבני היסוד ההגותיות של הקריירה הראשונה שלו. שאלה הכרחית היא איזו השפעה יש לקריירה הראשונה על השנייה, כלומר לחוויות הפוליטיות על הכתיבה האקדמית. השאלה מעניינת כי היא קשורה לנושא המחקר עצמו: איזה סוג מעברים מתקיימים בין האידאולוגיות הישראליות השונות?

ההקשר השני לבחינת הספר הוא תחומו האקדמי של המחבר – מדע המדינה. הספר עוסק ברעיון ארץ-ישראל השלמה לגווניו השונים, תוך כדי בדיקה משווה בין אידאולוגיות פוליטיות שונות ובחינה של מקורות רעיוניים אירופיים. בהיותו איש מדע המדינה, אבן היסוד בניתוחו של נאור היא משמעותה של האידאולוגיה לארגון המדינתי. נאור סבור שטמונה סכנה באידאולוגיה שהוא חוקר, והסכנה היא ביטולה של המדינה למען אידאה נעלה ממנה, שלמות הארץ. לתפיסתו של נאור, משמעותה של הציונות היא הקמתה של מדינה יהודית ריבונית; התפיסה של ארץ-ישראל השלמה, עם כל יומרתה להיות 'הציונות הנכונה', סותרת במהותה 'ציונות מדינית' זו, שנאור דוגל בה, שכן תפיסה זו מציבה עקרון על שהמדינה ומוסדותיה כפופים לו.

נקודה מעניינת היא חיבורם של שני ההקשרים, לפי המחבר – ההקשר הפוליטי וההקשר האקדמי. נאור הוא ממשיכו, אולי המובהק ביותר, של זרם מכובד ומוערך בתנועת החרות של פעם, שהדגיש את הערכים הממלכתיים והאזרחיים. יחד עם התפיסה של 'שתי גדות לירדן' הדגישו זאב ז'בוטינסקי ומנחם בגין ערכים ליברליים, ובשמים העלו דרישות לגבי זכויות האזרח. אין זה פלא שבין משפטנים וחוקרי מדע המדינה נמצא לרוויזיוניסטים מקום נכבד. ברבות השנים, בין השאר בהשפעת עלייתה של אידאולוגיית ארץ-ישראל השלמה בעקבות מלחמת ששת הימים, הלכו ערכים אלה ונשחקו. אריה נאור נדחק אל מחוץ למחנה בין השאר כתוצאה מן התהליך שבו ערכי הממשל התקין וקדושת זכויות הפרט הלכו ואיבדו ממרכזיותם בקרב מחנה הימין, ולעתים אף נתפסו כמאיימים על ערכי קדושת המולדת.

הנה המחשה, אחת מני רבות, לשינוי שעבר הימין הישראלי. נאור מתחיל את ספרו בפסק ההלכה של הרבנים שפירא, ישראל ונריה, האוסר על חיילי צה"ל להשתתף בפינוי יישובים, ובכך, לדברי מנהיג המפד"ל באותם ימים יצחק לוי, קובע שהחלטה של פינוי היא 'פקודה בלתי-חוקית בעליל' (עמ' 13). למרבה האירוניה, את המושג 'פקודה בלתי-חוקית בעליל' טבע השופט בנימין הלוי, איש ימין מובהק, בפסק דינו בעקבות הטבח בכפר קאסם. הטרנספורמציה בשימוש במושג-מפתח זה – מאבני היסוד בקביעת זכות האדם והאזרח לקביעת הלכה רבנית בזכות שלמות הארץ, המציבה עצמה מעל המדינה ומעל מערכת המשפט שלה – היא התהליך שנאור מבכה.

2. אריה נאור, בגין בשלטון: עדות אישית, תל-אביב 1993.

נקודת המוצא של נאור מטעינה את ספרו באנרגיות ובעוצמה מרובות. אך ללא קשר לכך, נאור מעלה טענות חשובות על מושא מחקרו. הוא מציין כי אין איש יודע מה היא הארץ השלמה, ולא ניתן לאתר את המושג בכתבים יהודיים הקודמים למאה ה-20. כלומר, מדובר באידאולוגיה חדשה, והוגיה ומנסחיה מחפשים עוגנים בכתבי הקודש, בהיסטוריה היהודית ובדוגמאות משוות מאומות העולם, שימחישו עד כמה היא חייבת להיות ברורה מאלה לכל יהודי. בקרב חסידי הגישה, חילונים ודתיים, אלה שמקורם בימין או בשמאל הציוני, היו שניסו להגדיר את גבולותיה של שלמות זו, אך אלה נשארו תמיד מעורפלים. לאחר מלחמת ששת הימים בא רעיון ארץ-ישראל השלמה לציין את ההתנגדות לנסיגה מהשטחים שנכבשו/שוחררו במלחמה זו, וגם סירוב לפינוי יישובים יהודיים. גם אם לא ברורה השלמות, ברור לכל מי שדוגל באידאולוגיה מעין זו כי השטחים הללו הם חלק משלמות זו ואין לפנותם, והסיבות יכולות להיות דתיות, היסטוריות או בטחוניות.

נאור מפריד בין כמה הגיונות העומדים מאחורי הטענות למען שלמות הארץ, או ליתר דיוק נגד פשרה טריטוריאלית. אלה הם קדושת הארץ, משמעותה ההיסטורית וצורכי הביטחון הפרגמטיים של המדינה. אשכולות ההנמקות הללו משחקים ביניהם משחק מורכב בהתאם לקבוצה הנושאת את הרעיון או לפי ההקשר של העלאת הרעיון. נקודה מרכזית העוברת כחוט השני לאורך הספר היא המגבלה הברורה מאלה לשלמות הארץ: קיומם של אחרים. מאלף לראות את מגוון הפתרונות והעקיפות שמבצעים הוגי שלמות הארץ כדי להתמודד עם הסוגיה המאיימת להפיל על ראשיהם את המגדל שבנו: לגרש, לתבוע נאמנות, להעניק תושבות, לעודד עלייה, לגייס ועוד. הפחד מפני הערבים ושלילת הלגיטימיות של קיומם הקולקטיבי בארץ-ישראל הם רכיבים עקרוניים וחשובים, אולי הרכיבים המכוננים בתפיסה של ארץ-ישראל השלמה.

פרקי הספר נחלקים בצורה ברורה סביב תאריך מפתח: מלחמת ששת הימים. לפני המלחמה, חזון שלמות הארץ היה מופשט, ובמידה רבה מופרך ותאורטי. לאחר המלחמה, ובעיקר לנוכח האופוריה שליוותה את תוצאותיה, זכה חזון השלמות בחיים חדשים ובתנופה רבה. משום כך חלוקה זו היא הגיונית ומשכנעת, אך יש לציין כי בכך נאור עוקב, אולי אפילו משכפל, את האידאולוגיה שהוא חוקר, הגורסת שהרגע ההיסטורי הקריטי בקורות העם היהודי בארצו אינו הקמת המדינה והריבונות, כי אם השגת היכולת להגיע למימוש מטרותיה המקסימליות של הציונות.

פרק מרתק במיוחד משווה באופן שיטתי בין שלושה מסמכי יסוד אידאולוגיים שהופצו אחרי מלחמת ששת הימים: המנשר 'למען ארץ-ישראל השלמה' של התנועה לארץ-ישראל השלמה, זו שרוב מייסדיה באו מתנועת העבודה; הכרוז 'לא תגורו' של הרב צבי יהודה הכהן קוק, מורם של ראשוני גוש אמונים; ו'הצהרת הזכויות של העם היהודי על מולדתו, לחרות לביטחון ולשלום' של מנחם בגין. נאור בוחן את הדמיון וההבדלים ביניהם ומראה כיצד האידאולוגיה שהוא חוקר, כמו הציונות עצמה, היא שם משפחה הכולל רכיבים שונים והגיונות סותרים.

הספר מסתיים במהלומה הקשה שספגה אידאולוגיית הארץ השלמה בהסכמי אוסלו ובהקמת

הרשות הפלסטינית בשטחים המוגדרים כחלק מהשלמות הנשאפת. נאור מאבחן נכונה את המעבר מערכים מיסטיים של שלמות הארץ לערכים רציונליים של ביטחון, וניתן להוסיף: הנטייה להדגיש את שאלת האמון בערבים. הוא מסיים את ספרו לפני פרוץ אינתיפאדת אל-אקצה, אך אין להניח שזו היתה משנה את ניתוחו. להפך: התגובה של חסידי ארץ-ישראל השלמה לאירועים האלימים מחזקת את טיעונו של נאור. הצידוק לכיבוש מחדש של הגדה, לקריאה לגירוש ולטרנספר ולהמשך ההתנחלות יוצא מתוך שיח בטחוני; קשה לשמוע בקרב דוברי הימין טיעונים אידאולוגיים בזכות ההתיישבות בכל רחבי ארץ-ישראל. כשלונה של אידאולוגיית ארץ-ישראל השלמה להיות לאידאולוגיה הגמונית בישראל בא לידי ביטוי בכך ששטחי יהודה ושומרון מוכרים כיום בציבור הישראלי בכינויים לועזיים מנהלתיים (A, B ו-C) ולא בשמות עבריים תנ"כיים.

נאור מבקר את האידאולוגיה של ארץ-ישראל השלמה בשם ערכי הממלכתיות, המנהל התקין והסדר הציבורי. אין זה פלא שסופו של הספר עוסק בקשר שבין האידאולוגיה הנחקרת ובין הפשע הגדול נגד המדינה הישראלית, רצח רבין. רצח זה הוא תוצר הגיוני, לתפיסתו של נאור, של אידאולוגיה הרואה בשלמות מקורית ערך מוחלט, קודם במעמדו לממלכתיות ולדמוקרטיה.

נאור מציג טיעון משכנע לחשיבות ההיסטורית העצומה של נושא מחקרו. גם אם נניח (ונאור אינו מתיר לעצמו להניח לרגע) כי האידאולוגיה הוכתה ולא תקום עוד, אנו חיים עם תוצאותיה. זוהי אידאולוגיה שהקימה מפעל התיישבותי רחב היקף בשטחים הנתונים במחלוקת, מפעל שיש לו קיום אוטונומי גם לאחר שהאידאולוגיה שהקימה אותו ירדה מהבמה. יתר-על-כן, מספרו של נאור משתמע כי האידאולוגיה של שלמות הארץ השפיעה במידה מפליגה על הלגיטימיות של המדינה ומוסדותיה, והמכה שספגה ממנה הממלכתיות הישראלית תשפיע בוודאי על יכולת ההכרעה של המערכת הפוליטית בשנים הבאות.

יתרונו של הספר הוא באפיון מפורט ומדויק של האידאולוגיות השונות של ארץ-ישראל השלמה. נאור מנתח לעומק, תוך כדי קריאה ביקורתית רחבה, את ההגיונות של האישים ושל הקבוצות שדגלו באידאולוגיה זו. במסגרת שהמחבר תחם לעצמו, היינו, ההיסטוריה של הרעיונות, הספר ממלא את משימתו נאמנה. אפשר להתווכח על החשיבות היחסית של רעיון זה או אחר ועל הפרשנות שנאור מציע לטקסטים מסוימים. זה תואם את מטרתו של הספר – להציג לפני הקורא את האידאולוגיה שלדעת המחבר היא החשובה והמשפיעה בישראל בעשרות השנים האחרונות. הספר מטריד ומעורר מחשבה, וראוי לנהל ויכוח על מסקנותיו. נקודת המוצא של הספר, גם הביוגרפית וגם האינטלקטואלית, היא לגיטימית לחלוטין. עם זאת, היא מעוררת שאלות שנאור הוציא מתחומי ספרו, שכן אין הן במובהק בתחום ההיסטוריה של הרעיונות. הספר אינו מרחיב על ההקשר הסוציולוגי, הכלכלי או הפוליטי שהצמיח את האידאולוגיות שהוא מתאר. תפיסת ארץ-ישראל השלמה שירתה אינטרסים שונים ומשונים, ולכדה בקסמה קבוצות מסוימות ולא אחרות. הנה, מראה לנו נאור, ברגע ההיסטורי הדרמטי שלאחר מלחמת ששת הימים דגלו בה רבים, בהם רבים מן ההתיישבות העובדת ומן העילית האינטלקטואלית הישראלית. בשלב כלשהו קיבלה התנועה לארץ-

ישראל השלמה צביון סוציו-פוליטי ברור, ורוב האשכנזים החילונים (אלה שברוך קימרלינג מכנה 'אחוסלים') פנו לשמאל.

תהליך ההתחברות בין אידאולוגיית שלמות הארץ ובין המחאה כלפי הממסד והקבוצות השולטות בחברה אינו זוכה לניתוח. התקבלות החזון של ארץ-ישראל השלמה בקרב קבוצות מסוימות בחברה נעשתה באמצעות חבירה בין אינטרסים כלכליים וזהותיים ובין רעיון המחפש נושאים שיקבלו על עצמם את חיוביו. דוגמה טובה לכך היא הפגישה שבין צעירי הציונות הדתית ובין הרב צבי יהודה הכהן קוק בישיבת מרכז הרב. תפיסתו המקסימליסטית של הרב קוק שימשה את הציונים הדתיים לצורך תביעה של תפקידי הנהגה ולמען יציאה מהשוליות הסמלית שכפתה עליהם הציונות החילונית. לכך אפשר להוסיף גם את המשמעות הכלכלית המפליגה של השקעות המדינה ביישום אידאולוגיית השלמות של הארץ.

נאור טוען כי אידאולוגיית ארץ-ישראל השלמה אולי הוכתה, אך היא מחכה בשוליים לקראת התפרצות נוספת. ספר המתמקד בניתוח הגיונה של אידאולוגיה זו רשאי, אולי אף מחויב, למידה זהירה של התנבאות ולאיתור מקום המסתור של האידאולוגיה בימיה הקשים. כפי שנאור יודע היטב, לא כל תפיסה ימנית, בטחוניסטית או נצית זכאית להיחשב אידאולוגיה בדבר 'ארץ-ישראל השלמה'. פענוח המנגנון הקושר רעיון לקבוצה היה מסייע לנו להבין אם עוד יש עתיד לתפיסת ארץ-ישראל השלמה או שמדובר בפרק מסעיר וחשוב בהיסטוריה של מדינת ישראל, אך מוגבל לזמנו.

נאור גם אינו מעמיק לנבכי הפסיכולוגיה הקולקטיבית שהפכה את הרעיון של השלמות למושך כל-כך. הציונות תבעה טרנספורמציה כפולה: של האדם ושל הארץ. האדם היהודי חייב להיחלץ מהגלותיות וליהפך ליהודי חדש, ואילו הארץ מחויבת 'להתגייר מחדש' וליהפך למולדת העברית. הציונות היא מפעל מתגלגל, וסופה מעולם לא הוגדר. מתי יהיה ניתן לומר כי הציונות סיימה את תפקידה ועליה להניח לנפשם את היהודים שנותרו גלותיים, אם כתכונת אופי ואם בגלות ממש, ולחדול ממלאכת עברות הארץ? מה יקרה ברגע שייתם מסע הנצחונות הציוני, ובמקום לכבוש שטחים נוספים, להפריח שממות חדשות, יבוא רגע ההצטמצמות וההשתלטות המחודשת של השממה? מה יתרחש כאשר המנוע הציוני יחדל לפעול ויהיה צורך למצוא היגיון קיומי לאומי שונה?

רעיון ארץ-ישראל השלמה בא להתמודד עם האימה הקיומית מפני ה'נורמליות', משמע החיים הסתמיים של עם בארצו. התפיסה של ארץ-ישראל השלמה מבטיחה שרגע זה לא יגיע בעתיד הנראה לעין, שכן התהליך הציוני – הקשור לעם, לתורה ולארץ יותר מאשר למדינה – מצוי עדיין באמצעיתו. כתוצאה מתפיסה זו מצאו עצמם נושאי הרעיון מיטלטלים ממשבר אחד למשנהו, כדברי רוזנבלום, מתווכחים על מילימטר וחצי מילימטר, למול לחצה המתמיד של הנסיגה וה'נורמליות'.

במילים אחרות: נאור בחר, ככותרת המשנה של הספר, לבחון את האמונה ואת המדיניות

3. ברוך קימרלינג, קץ שלטון האחוסלים, ירושלים 2001. 'אחוסלים', לפי קימרלינג, זה ראשי תיבות של אשכנזים, חילונים, ותיקים, סוציאליסטים ולאומיים.

של נושא מחקרו. אין הוא בוחן את הצורך הפסיכולוגי העמוק, זה הנובע במידה רבה מן ההיגיון הציוני עצמו, לשאוף אל השלמות המלאה. גם אין הוא בוחן את מנגנוני ההתחברות של האידאולוגיה לקבוצות מסוימות ולא לאחרות. נאור מספק תמונה רחבה ו'שלמה' של אידאולוגיה שחוקרים ישראלים עדיין לא זיכו אותה בטיפול רציני, כראוי לה, והוא מסביר מדוע היא חשובה כל-כך.

מבט גאוגרפי-היסטורי על עקירה והתיישבות במלחמת העצמאות ולאחריה

דוד טל

ארנון גולן, שינוי מרחבי – תוצאת מלחמה: השטחים הערביים לשעבר במדינת ישראל,
1948–1950, המרכז למורשת בן-גוריון, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון
בנגב, קריית שדה-בוקר 2001, 379 עמודים

שלושה הישגים עיקריים השיגה ישראל עם תום מלחמתה לעצמאות. ההישג הראשון והמשמעותי היה הצלחתה להוציא אל הפועל את כוונתה להקים מדינה עצמאית בהתאם להחלטת האו"ם מ-29 בנובמבר 1947; ההישג השני היה ההישג הטריטוריאלי. הגאוגרפיה של מדינת ישראל ב-1949 היתה שונה מזו שנועדה לה על-פי החלטת החלוקה, בזכות רכישות טריטוריאליות שהתנהלו במהלך המלחמה בחלקים שונים של הארץ. קווי שביתת-הנשק, שהיו הגבולות הזמניים של ישראל עם שכנותיה, הנציחו את ההישג הטריטוריאלי הזה; ההישג השלישי היה ההישג הדמוגרפי. על-פי החלטת החלוקה אמורים היו להימצא בתחומי מדינת ישראל כ-450,000 יהודים וכ-300,000 ערבים. בשטח שנמצא מחוץ לתחומי מדינת ישראל שלפי החלטת החלוקה אמורים היו להימצא כ-150,000 יהודים. עם תום המלחמה נמצאו בתחומי מדינת ישראל של הסכמי שביתת-הנשק כ-600,000 יהודים וכ-100,000 ערבים. כותב שורות אלה עסק בהרחבה בדרכים שבהן פעלה ישראל במחצית הראשונה של שנות החמישים כדי לשמר את שני ההישגים האחרונים – הטריטוריאלי והדמוגרפי. הדיון בנושא זה התבסס על היסטוריה צבאית ודיפלומטית, שהיא תחום הידע העיקרי שעל-פיו נבחנו אירועי שנות החמישים גם בעבודותיהם של חוקרים אחרים שעסקו בתקופה ובתוצאות מלחמת העצמאות, ובהם שמעון גולן, בני מוריס, מוטי גולני ומרדכי בר-און.

ארנון גולן מרחיב את מסגרת הדיון כאשר הוא מתאר דרך נוספת שבה פעלה ישראל לשמר את ההישגים הטריטוריאליים והדמוגרפיים של מלחמת העצמאות. את זאת הוא עושה מנקודת המבט של הגאוגרף. עובדת היותו של גולן גאוגרף ולא היסטוריון חשובה להבנת דרך הראייה שלו יותר משהיא ניכרת בשיטת עבודתו. עבודת הדוקטור, שעל בסיסה עובד הספר הנוכחי, יכולה היתה להתקבל ללא היסוס גם במסגרת חוג להיסטוריה. מה שמייחד את הספר הוא גישתו המחקרית של גולן, הבוחן את השינויים שהתרחשו בגאוגרפיה הארץ-

ישראלית במהלך מלחמת העצמאות ואת משמעותם מבחינת ההיסטוריה הישראלית החדשה. במוקד הדיון נמצא השינוי הדרמטי שהתחולל בנוף הארץ במהלך מלחמת העצמאות, או מלחמת 1948, עם בריחתם וגירושם של מאות אלפי פלשתינאים מבתייהם. מרוני גבאי ומבני מוריס למדנו על הממד האנושי והפוליטי של יצירת בעיית הפליטים, ובעיקר על ההחלטות הפוליטיות והצבאיות שהביאו לגירוש ועל מה שקרה לקורבנות הגירוש בשל התהליך שהביא לגירושם. מגולן אנו למדים על המשמעות הפיזית שנודעה ליצירת בעיית הפליטים ולתוצאותיה, ועל הדרך הפיזית שבה הוצאו אל הפועל מה שראויות להיחשב מסקנות שהתבקשו מן ההחלטות הפוליטיות שיצרו את בעיית הפליטים. כלומר, בניגוד לגבאי ולמוריס, שהתרכזו בעיקר בתיאור גורלם של הפלשתינאים, במלחמתם ובתוצאותיה, גולן מתרכז בשינויים שהתרחשו בנוף ובמרחב בעקבות בריחתם וגירושם של הפלשתינאים. אך לא רק בכך החידוש בגישתו של גולן; הוא מחדש גם במובן זה שהוא בוחן את היווצרותה של בעיית הפליטים בשתי הקהילות – היהודית והערבית – ומראה כיצד שתי התופעות נשזרו זו בגורלה של זו. בעיית הפליטים נוצרה בראש ובראשונה בשל הימצאותם של אזרחים – יהודים וערבים – בטווח הרובים של שני המחנות. כך, כמעט באופן אינסטינקטיבי, החלו אזרחים להימלט משכונות הספר במקומות שנוצר בהם חיכוך מזוין, בעיקר בערים המעורבות. אותם אזרחים נמלטו אל תוך העיר פנימה, אל מחוץ לטווח הרובים והמתנקשים, והנהגות שתי הקהילות נאלצו להתמודד עם בעיית הפליטים שנוצרה עקב כך. היקפה של הבעיה, השלכותיה ודרכי ההתמודדות עמה היו בסופו של דבר פועל יוצא של מבנה הקהילה. בתוך זמן קצר הסתבר שמה שהפך בחברה הפלשתינאית לבעיה בעלת השלכות היסטוריות, נפתר בחברה היהודית באמצעות טיפול שיטתי של המוסדות הרשמיים. דא עקא, עד מהרה הסתבר גם כי דרך הטיפול של המוסדות המאורגנים היהודיים נסמכה על הדרך שבה טיפלו הפלשתינאים בבעיית הפליטים שלהם, כך שלמעשה גם דרך הטיפול הישראלית היתה בעלת השלכות היסטוריות.

פליטים יהודים גדשו את מרכזי הערים בירושלים, בתל-אביב ובחיפה כבר במרוצת דצמבר 1947, בסמוך להתלקחות הקרבות בין היהודים לפלשתינאים, והתופעה נמשכה גם בחודשים הבאים – בין ינואר לאפריל 1948. על-פי גולן, מספרם הכולל של הפליטים היהודים הגיע במהלך המלחמה לכ-72,000 נפש. בירושלים טיפלו המוסדות בכ-3500 פליטים שנמלטו מבתייהם בעיר אך גם מהשכונות שמחוצה לה ומן העיר העתיקה. נוסף על כך ברחו מירושלים עוד כ-5000 פליטים יהודים, שגם בעייתם הצריכה פתרון. בתל-אביב נמצאו כ-7000 פליטים יהודים. מספרם של הפליטים היהודים היה כמובן קטן בהרבה מזה של הפליטים הפלשתינאים, שהאומדנה המתונה ביותר שלהם עומדת על סך של כ-700,000 נפש.

ההתמודדות עם בעיית הפיכתם של תושבים לפליטים מלמדת בראש ובראשונה על מבנה החברה, וכאן, אף שגולן איננו מדגיש עניין זה, אפשר לראות בבירור את ההבדל בין החברה היהודית לחברה הפלשתינאית. לעומת המערכת הפלשתינאית, שקרסה מיד בתחילת הקרבות, התמודדה המערכת היהודית עם בעיית הפליטים גם באמצעות פעילות שנועדה למנוע את היווצרותה, אך גם באמצעות מציאת פתרונות למצוקתם של הפליטים. כך, למשל, מתאר

גולן כיצד פעלה ההנהגה המקומית בירושלים כדי לאלץ את תושבי שכונות הספר להישאר במקומותיהם, אך בה־בעת התמודדה גם עם בריחתם של התושבים מבתיהם וסיפקה להם פתרונות חלופיים. מצב עניינים זה היה נכון הן ברמה המקומית והן ברמה הארצית, שנמצאו בה פתרונות לא רק לתושבי הערים שנמלטו מאזורי הקרבות שבתוך הערים, אלא גם לתושבים יהודים שברחו ממקומות מושבם. הפתרון שנמצא – וכאן מתאר גולן את התהליך בפירוט ובדקדקנות – היה שיכון הפליטים היהודים בבתי הפלשתינאים הבורחים.

תהליך זה, שהיה הגורם המרכזי לשינוי הנוף הארץ־ישראלי של תקופת טרום מדינת ישראל, התנהל מלמטה ומלמעלה: פליטים יהודים פלשו לבתים נטושים מחד גיסא, ופעילות עירונית וממשלתית מתוכננת כיוונה אותם לפתרון זה מאידך גיסא. ממדי התופעה חרגו מהמרחב העירוני והתפשטו גם אל המרחב הכפרי. הם חרגו גם מימי המלחמה ונמשכו אל מעבר לה, אל ראשית שנות החמישים (ספרו של גולן סוקר את השנים 1948-1950). הבתים והכפרים הערביים הנטושים שימשו לא רק את הפליטים היהודים של מלחמת 1948, אלא גם את העולים החדשים שמילאו את הארץ בשנים 1949-1951. בדרך זו התמודדה ממשלת ישראל עם שתי בעיות: נמצא מקום ליישב את העולים, שהכפילו בתוך זמן קצר את אוכלוסיית מדינת ישראל, ובאותה עת נחסמה הדרך לחזרתם של הפליטים לבתיהם. בכך הוגשמה מדיניותה המוצהרת של ממשלת ישראל משעה שזוהו תופעות הבריחה והגירוש של ערביי ארץ־ישראל – מדיניות שגרסה שלא תתאפשר חזרתם של הפליטים לתחומי מדינת ישראל. הפליטים היהודים והעולים החדשים נטלו חלק פעיל בעיצובו מחדש של הנוף, ששינה את פניו, עם התרוקנותה של מדינת ישראל ממרבית תושביה הערבים.

גולן מצביע על תופעה מעניינת בתפרושת אזורי ההתיישבות היהודיים לאחר המלחמה בהצביעו על זיקתה למרחבי ההתיישבות הערביים, שנותרו ריקים. הכפרים הערביים קמו על־פי היגיון כלכלי בסיסי, בצמוד למשאבים זמינים שאפשרו את קיומם: אזור מוגן, מקורות מים וקרקעות שניתן לעבדן. נתונים אלה הביאו להקמתם של יישובים יהודיים בסמוך ליישובים הערביים או במקומם. ההתיישבות היהודית באותם מקומות נועדה גם למנוע אפשרות של חזרת הפליטים לבתיהם, ברוח המדיניות שהוצגה לעיל. הגורם השלישי שיצר סמיכות וזהות בין מרחב ההתיישבות הערבי (שהתרוקן מתושביו) לבין מרחב ההתיישבות היהודי היה כלכלי־חברתי. ממשלת ישראל היתה צריכה לדאוג לשיכונם, להזנתם, לפרנסתם ולמילוי צורכיהם של כ־400,000 עולים וכ־70,000 פליטים יהודים בתוך ארצם. הרכוש הנטוש ענה על חלק מן הדרישות האלה, ואפשר פתרונות מהירים וזמינים יחסית לבעיות שנוצרו. גם בתהליך זה התנהלה הפעילות שיזמו השלטונות במקביל לפעילות במישור הפרטי: בצד היוזמה הממשלתית בתחום זה נמצאו גם פרטים שפעלו על דעת עצמם והשתלטו על רכוש ועל קרקעות. לעתים מזומנות זכתה היוזמה הפרטית הזאת לגושפנקה ממשלתית בדיעבד.

ההשתלטות על רכוש ועל בתים התנהלה בדרך־כלל במרחב העירוני, וכמעט לא היתה קיימת במרחב הכפרי הערבי. כלומר, מעטים היו המקרים שמתישבים יהודים התיישבו ממש בכפרים ערביים נטושים. הסיבה לכך, טוען גולן, היתה 'אידאולוגית־תרבותית'. אם

דגם הכפר הציוני הושתת על תבניות מרחביות שמקורן באידאולוגיות חברתיות ובארכיטקטורה אירופית מודרניסטית, הרי היישובים הערביים הכפריים היו בנויים על־פי תבנית מסורתית מזרח תיכונית' (עמ' 261). מתוך כך דחתה הציונות את מודל הכפר הערבי – שהיה מודל של חברה כפרית, בתר־מודרנית – בבקשה לבנות מודל של חברה מודרנית ומתקדמת. לפיכך נמצא הפתרון למצוקת הפליטים היהודים לא ביישוב הכפרים הנטושים, אלא בהריסתם ובבנייתם מחדש, גם אם משמעות הדבר היתה יישובם של המהגרים היהודים והפליטים היהודים המקומיים במגורים זמניים ובמאהלים. אותה שיטה ננקטה גם במקרה של שטחי העיבוד החקלאיים הערביים. אלה עובדו בידי בעליהם המקוריים בשיטה האינטנסיבית, שנחשבה פרימיטיבית. ההתיישבות החקלאית היהודית של אחר המלחמה הרסה את המבנים החקלאיים המסורתיים והקימה במקומם שטחי עיבוד מודרניים. התוצאה של כל התהליכים הללו, מסכם גולן, היא ש'המרחב הערבי לשעבר נמחה כמעט כליל מעל פני האדמה ונשאר בגדר גאוגרפיה מדומיינת המקובעת בתודעתם של הפלשתינאים שנים רבות לאחר מכן ועד עצם היום הזה' (עמ' 266).

בשל גישתו, בשל הדרך שהוא מספר את סיפורו, בשל העומק והאינטנסיביות של מחקרו, הבאים לידי ביטוי במשרעת הרחבה של המקורות שעשה בהם שימוש, ספרו של גולן הוא ספר ראוי וחשוב. אך הוא כזה גם משום שגולן מרחיב את היריעה בספרו על אירועים שעד כה סופרו בעיקר מפי היסטוריונים צבאיים ודיפלומטיים. הרחבת היריעה מעשירה את המחקר ומפרה אותו, ותרומתו של גולן לכך ברוכה.

ידו האחת אוחזת בשלח והשנייה בקרדום ההיסטוריוגרפיה

אביבה חלמיש

אריה בועז, **עלום ונוכח בכל: סיפור חייו של שאול אביגור**, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, [תל-אביב] 2001, 386 עמודים + 12 עמודים קונטרס תמונות

מלאכה לא קלה נטל על עצמו אריה בועז בבואו לגולל את סיפור חייו של שאול אביגור (מאירוב). זהו סיפורו של איש רב פעלים, שהיה מעמודי התווך של 'ההגנה' וזכור יותר מכול כראש המוסד לעלייה ב' – האיש שניצח על מפעל ההעפלה. משימה קשה במיוחד היא לפענח את סוד כוחו וסמכותו של מי שרבים סרו למרותו ללא עוררין אך התקשו לפצח את צופן מנהיגותו, אדם שגם אלה שחלקו עליו העריכו את יושרו, את אמינותו ואת מסירותו. קשה שבעתיים לספר כל זאת ל'דור שלא ידע את יוסף' – את האיש ואת 'רוח התקופה'. מודע לאופי המשימה שנטל על עצמו משתף המחבר את הקורא בלבטיו, 'אם נכון וראוי לגייס את הביוגרפיה כאמצעי לתיאור ולהערכה היסטורית של החברה והתקופה' (עמ' 13). במקרה שלפנינו, הכרתן של החברה והתקופה היא תנאי הכרחי להבנת גיבור הביוגרפיה, ובה בעת מלמד סיפור חייו – הן ישירות ובמפורש והן בעקיפין ובמובלע – את תולדות העם היהודי בארץ-ישראל ממלחמת העולם הראשונה ועד מלאות שלושים שנה למדינת ישראל (אביגור נפטר בשנת 1978). אף כי תאריך לידתו (אוקטובר 1899) אפשר לאביגור לטעון כי אינו משתייך ל'מאה הארורה הזאת' (עמ' 18), מעשיו שזורים לבלי הפרד בתולדות העם היהודי במאה ה-20, על תהומותיהם ופסגותיהם.

אביגור השתייך למעגלים חברתיים ונטל חלק באירועים ובארגונים שהציבו אותו במרומי האתוס היישובי והקנו לו 'כרטיס חבר' במועדון אצולת השירות. מעגל ראשון – הגימנסיה העברית 'הרצליה', שם גם הכיר את אליהו גולומב ואת דב הוז, שלימים יהיו קרובי משפחה שלו, ילוו אותו בדרכו הציבורית לאורך שנים ואף יאפילו עליו במידת-מה עד מותם בטרם עת בשנות הארבעים. יחד עם משה שרת (שרתוק) הם היו 'חבורת הגיסים', שפעילותם הענפה הולידה את האמירה כי היישוב הגיע לאן שהגיע 'בזכות הנסים והגיסים'.

מעגל שני – הקיבוץ. בועז מצליח להמחיש לקורא את המקריות שבעצם החלטתו של אביגור להצטרף לקיבוץ ובהצטרפותו דווקא לקבוצת כינרת; זו כינרת, שהחברות בה אפשרה לו לעסוק בפעילות ציבורית ו'לחתום קבע' על שירות למען העם. באמצעות סיפורו של אביגור מתוודע הקורא לתרומתו האדירה של הקיבוץ ל'מדינה בדרך', בהיותו מסגרת אידאלית

לגיוס פעילים שיכלו למלא את שליחותם בלא שהדאגה לכלכלת המשפחה ולחינוך הילדים תעיב עליהם או תחייבם לשוב הביתה.

סיפורו של אביגור מקפל בתוכו, כמעט כבדרך אגב, פרק בתולדות התנועה הקיבוצית לזרמיה, בהציגו את ההבדלים בין דגניה לכינרת בראשיתן. קבוצת דגניה, שאליה ניסה אביגור להצטרף תחילה, היתה אז 'חבורה אליטיסטית ומסוגרת' [...] גילתה חשדנות כלפי כל זר שרצה להסתפח אליה מחשש שיפר את ההרמוניה והאינטימיות שבה' (עמ' 28). היא דחתה את הבחור הצעיר והחלוש, כי הנפילים של אם הקבוצות תייגו אותו כחסר כושר עבודה. לעומת זאת, קבוצת כינרת, שהיתה מעין 'מחנה מעבר', אב-טיפוס של הקיבוץ הגדול, היתה פתוחה לשינויים ולקליטת אנשים חדשים (עמ' 29). זאת ועוד, סיפורו של אביגור מחזק את תזת הנסיבות בוויכוח הנצחי המתנהל סביב אחת משאלות המפתח בתולדות התנועה הקיבוצית – האם הקיבוץ הוא פרי אידאולוגיה או תוצר של כורח הנסיבות? אביגור הצטרף לקיבוץ בלי כל הכשרה מוקדמת, ולא מתוך אמונה בקומונה ובאידאליים של שיתוף, אלא משום שחיפש עבודה ורצה לבנות לעצמו חיים עצמאיים בארץ-ישראל של שלהי מלחמת העולם הראשונה.

התחנה הבאה – תל-חי. בנקודה זו אין מנוס מלהביע אכזבה על שבשחזור הסיפור של תל-חי ושל חלקו של אביגור בו (עמ' 31-34) הסתמך בועז רק על ספרו המעין-אוטוביוגרפי של אביגור עצמו, עם דור ההגנה (עמ' 324, הערה 34), בלא להצליבו עם מידע ממקורות נוספים. מכל מקום, מספרה המוסמך של שולמית לסקוב על פרשה זו עולה תמונה שונה במקצת מזו שצייר אביגור, והוא עצמו אינו נזכר שם בין המשתתפים בקרב תל-חי ביום י"א באדר תר"ף.¹ בילקוט תל-חי, שהוציאה ההסתדרות הכללית במלאות 14 שנים ל'פרשת תל-חי', מובאים הדברים שכתב ש' מאירוב לא במסגרת תיאור האירועים אלא בכותרת 'מופת תל-חי'. הוא כתב את הדברים סמוך להתרחשויות, מתוך רצון

למסור לחברים את ההרגשות שבהן חיינו אנו, אנשי ההגנה בגליל העליון, בשעת מאורע תל-חי ומיד לאחריו. לרוב מכריע של החברים היתה בשעת המעשה הרגשה ברורה מאוד שמאורע תל-חי יותר משהיה בשבילנו אסון גדול, היה נצחון גדול ובעיקר נצחון פנימי.²

ככל הנראה, מעורבותו של אביגור בהעלאת אירועי חורף תר"ף על הכתב ובעיצוב מיתוס תל-חי היתה חשובה ומשמעותית יותר מחלקו בקרב תל-חי עצמו. שני מיתוסים הצמיחה תל-חי: האחד התגלם במשפט 'טוב למות בעד ארצנו', והשני היה הטענה שאצבע הגליל

1. שולמית לסקוב, טרומפלדור: סיפור חייו, ירושלים [ללא שנת הוצאה], עמ' 232-238.

2. ש' מאירוב, 'מופת תל-חי', בתוך: תל-חי: ילקוט, בהוצאת המרכז לנוער של ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ-ישראל, תל-אביב, י"א באדר תרצ"ד, עמ' 93-94 [להלן: תל-חי: ילקוט]. התפרסם לראשונה בקונטרס, ל [אין ציון תאריך].

נכללה בתחומי ארץ-ישראל המנדטורית בזכות היישובים היהודיים שם,³ ומכאן שאת גבול המדינה היהודית יקבע התלם האחרון שנחרש בידי חקלאים יהודים. הזכויות על המיתוס השני שמורות בראש ובראשונה לברל כצנלסון ולשאול אביגור, שטיפחוהו במחצית השנייה של שנות השלושים. כאשר ביקר כצנלסון בחניתה בימיה הראשונים (אביב 1938), הוא שח לאביגור 'שהוא חי במקום את "תחושת תל-חי"': עוד קודם לכן, בראשית ימי המרד הערבי, שכונה אז 'מאורעות תרצ"ו', כתב כצנלסון ש'כל הארץ היתה לנו תל-חי. תלים חיים'.⁴ בעיצומו של פולמוס החלוקה גייס אביגור את לקח תל-חי, לשיטתו, להצדקת עמדתו השוללת 'את רעיון החלוקה מכול וכול' (עמ' 96): 'עובדות קטנות קבעו את מפת ארץ-ישראל. מתולה ותל-חי קבעו את המפה הפוליטית של צפון ארץ-ישראל' (עמ' 97. הדברים נאמרו בישיבת מרכז מפא"י, 10.4.1937 – עמ' 332, הערה 87).

דברים שנאמרו במוסדות מפא"י לא הפכו לנחלת הכלל ולא הטביעו חותם על כתיבת דברי ימי היישוב; לא כן ספר תולדות ההגנה, מחלוצי ההיסטוריוגרפיה היישובית, 'שעליו ניצח שאול' (עמ' 307). מפעל היסטוריוגרפי מונומנטלי זה היה לדורות של ישראלים מקור ידע כמעט בלעדי על תקופת המנדט. תפיסותיהם של כצנלסון ואביגור בדבר חשיבות תל-חי בקביעת גבול הצפון מוצגות בו קבל עם ועולם, תוך כדי התחשבות עם הציונות המדינית של זאב ז'בוטינסקי, שסבר בחורף 1920 'שכל אלה הנמצאים באזור הצרפתי צריכים לשוב לארץ-ישראל'.⁵ מומלץ לקרוא בשבע עיניים את הקטע שלהלן ולשים לב לא רק למגמתיות השקופה שלו אלא גם לכשלים העובדתיים הטמונים בו (שהרי נקודות הצפון ננטשו לאחר הקרב בתל-חי, והאזור נותר ללא נוכחות יהודית במשך כחצי שנה), וכמובן – להד קולו של אביגור:

העמידה של נקודות הצפון, היא שהחזירה למעשה את החולה, מעינות הירדן וסביבות היישובים לתחומי הבית-הלאומי. אלמלא הגנת תל-חי אין שום ספק שגם אלה היו נשארים מחוץ לתחום, כאשר נשארו – למרבה הנזק והצער – אגן הליטני התחתון ואגן הירמוק. שום מו"מ דיפלומטי בלבד לא היה בכוחו לעשות את אשר עשה כוחנו העובדתי בהגנת הגליל העליון. חוש מדיני נאמן ביותר הדריך את מגיני הגליל.⁶

התנגדותו של אביגור לחלוקת הארץ בשנות השלושים והחשיבות שהקנה להתיישבות בקביעת הגבולות מעוררות את סקרנותו של הקורא לדעת מה היתה עמדתו בוויכוח דומה לזה, שפרץ שלושים שנה מאוחר יותר, בעקבות מלחמת ששת הימים. בועז עונה על ציפיות הקורא

3. ראו, למשל: אלחנן אורן, התיישבות בשנות מאבק, ירושלים תשל"ח, עמ' 18: 'רק הודות לכפר-גלעדי, תל-חי ומטולה נקבע גבול א"י במקומו בצפון, ורק הודות לדגניה – במזרח'.

4. ש' אביגור, דבר, 3.10.1975, מובא בתוך: אורן, התיישבות בשנות מאבק, עמ' 49.

5. ברל כצנלסון, 'דברי מבוא', בתוך: ברכה חבס (עורכת), ספר מאורעות תרצ"ו, תל-אביב תרצ"ו, עמ' טז, מובא אצל אורן, התיישבות בשנות מאבק, עמ' 49.

6. מתוך פרוטוקול ישיבת הועד הזמני, אור ליום ג' אדר תר"פ, תל-חי: ילקוט, עמ' 54.

7. בן-ציון דינור (עורך ראשי), ספר תולדות ההגנה, כרך א, חלק 2, תל-אביב 1964, עמ' 585.

הסקרן: 'שאול התבטא בחריפות נגד רעיון ארץ-ישראל השלמה והתפיסות של "אף שעל", וקרא להיאבק ב"גל הלאומנות והמיתוס הפסבדו-דתי" שהוביל "גוש אמונים", אשר "יחסום הדרך לשלום ויוליכנו רק ממלחמה למלחמה ללא קץ, כדי לספח שטחים שזכרו אי פעם בכתבי הקודש, תוך חילול מורשת היהדות' (עמ' 100. הדברים נאמרו בישיבת מזכירות מפלגת העבודה, מאי 1970).

* * *

בראשית שנות העשרים צורף אביגור למנגנון הקבע של 'ההגנה', ומאז מילא שורה ארוכה של תפקידים, שגולת הכותרת שלהם היתה ראשות המוסד לעלייה ב' וארגון ההעפלה. את תפקידו זה מגדיר בועז כתפקיד 'המשמעותי ביותר בחייו הציבוריים של שאול', ומייחד לו, בצדק, פרקים אחדים בספר.

אביגור עמד בראש ארגון מחתרתי שבאמצעים צנועים הסיע לעבר ארץ-ישראל עשרות אלפי יהודים והשיט לאחר מלחמת העולם השנייה 64 ספינות בגדלים שונים, החל ב'דאלין', שהובילה ארצה 35 מעפילים בקיץ 1945, ועד שתי ה'פאנים', שנשאו על סיפון מספר שיא של 15 אלף מעפילים בסוף 1947. הארגון גלגל סכומי כסף גדולים ואנשיו העבירו אלפי דולרים במזומן מארץ לארץ, והכול התנהל ביושר אישי מוחלט וללא מעילות ותקלות. אנשים היו מקבלים הוראה מ'שאול' – מאביגור אישית, בבית-קפה נידח באירופה, או באמצעות שליח – להתגייס, להתייצב ולהגיע למקום פלוני או ליעד אלמוני בארץ או בחו"ל, והם עשו זאת לפי הכלל 'קול קרא לי ואלך', בלי שאלות ובלי טרוניות, כי סמכו עליו ועל שיקול דעתו והיו מסורים כמוהו לרעיון ולמפעל. בועז מתאר כיצד ניהל אביגור מערכת בין-לאומית מסועפת של פעילות חשאית רבת-זרועות מתוך מלון קטן ופרובינציאלי ברמה של שני כוכבים בפריס. הפגישות עם אנשי המוסד ועם פעילי ההעפלה נערכו 'על כוס תה', שבהזדמנויות חגיגיות הומתק בדבש. בפעילותו בתחום ההעפלה, כמו בכל פעילותו הציבורית, אפיינו את אביגור צניעות וחסכנות עד כדי סגפנות, ושקיפות מוחלטת בענייני כספים (ראו למשל עמ' 71).

בפעילותו בתחום הביטחון הנחתה את אביגור השקפת עולם מוצקה, ו'לפיה ההגנה היא מסגרת המשרתת את המדיניות ואת הצרכים של "הציונות המאורגנת", והיא כפופה למרות מוסדות היישוב, גם כשאלה כופים עליה מדיניות שאיננה לרצון רבים מחבריה' (עמ' 83). לא אחת נקלע אביגור לדילמות, לקונפליקטים ואף לעימותים עם הדרג המדיני בשאלת מטרות ההעפלה ובעניין העיתוי והאופי של מבצעים ופעולות. הוא נקרע בין מחויבותו העמוקה למעפילים – שבאה לידי ביטוי, למשל, בדאגתו למעפילי 'אקסודוס' לאחר גירושם לגרמניה – ובין כפיפותו להחלטותיהם של המוסדות הנבחרים. מתח זה הגיע לשיאו במהלך פרשת ה'פאנים' (עמ' 215-222). אביגור ואנשיו פעלו ברוח האמרה 'נעשה ונשמע', הקדימו יוזמה ומעשה בשטח להחלטותיו של הדרג המדיני, אך (כמעט) לא 'עשו' בניגוד ל'נשמע'. במהלך פרשת ה'פאנים' התנגשו הריאל-פוליטיק והראייה המדינית הרחבה של בן-גוריון בנאמנותו של אביגור לאנשים שהיו כפופים לו, בדבקותו בפן האנושי של מפעל ההעפלה

ידו האחת אוחזת בשלח והשנייה בקרדום ההיסטוריוגרפיה

ובמיאוננו לעצור את תנופת המפעל שהגיע לשיאו לאחר שכבר השיג את מטרתו המדינית. זה היה מבחן עליון לעקרון קבלת המרות של ההנהגה המדינית הנבחרת, וגם הפעם דבק אביגור בתפיסת העולם שלו מימים ימימה: 'בחרנו במרות לא משום שהכרנו שהיא גוזרת את קו הפעולה הנכון - כי אם אך ורק מתוך עיקרון שהכוח המזוין חייב להיות כפוף למרות הלאומית ... זה היה העיקרון והעיקרון המוצדק מבחינה היסטורית' (עמ' 83, ההדגשות של אביגור).

עקרון קבלת המרות בחברה וולונטרית שהנהגתה נטולת סמכויות-אכיפה הוא אחד ממפתחות הזהב לפענוח סוד התפתחותו של היישוב בתקופת המנדט לכלל חברה בשלה לריבונות ולעצמאות. זה היה עיקרון מרכזי במנהיגותו של בן-גוריון,⁸ ודבקו של אביגור בו היא אחת מאבני היסוד לשיתוף-הפעולה הממושך והפורה בין השניים, שעבדו יחד מתוך הערכה הדדית על אף חילוקי הדעות שהתגלעו ביניהם לאורך הדרך ולמרות המשקעים שהותירה אצלם פרשת ה'פאנים'. חלפו עוד כעשרים שנה של עבודה משותפת ויחסים טובים בין השניים עד ש'פרשת לבון' יצרה ביניהם קרע, שאותה רק סמוך למותו של 'הזקן' (עמ' 300-306).

* * *

בועז אינו נמנע מלדון גם בעניינים שאינם מחמיאים לגיבור הביוגרפיה. הוא מזכיר למשל את סיפור התערבותו של אביגור בחקירת מקרה רצח שהיה מעורב בו קרוב משפחה, ומשתף את הקורא בתמיהתו - מה הניע את שאול להתערב התערבות גסה כזאת ולהציל את הרוצח? (עמ' 51). פרשייה נוספת שבועז מזכיר היא חברותו של אביגור בוועדה הפנימית של מפא"י לחקר רצח ארלוזורוב, ומעורבותו בפרשת העדות המביכה של רבקה פייגין בעניין זהותם של הרוצחים. לזכותו של אביגור יש לזקוף את לבטיו ואת ספקותיו בשאלה אם יש לתת אמון בבחורה. לחובתו, במקרה זה ובאחרים, יש לציין את קבלת הכרעתו של ברל כצנלסון בעניין, מתוך קבלה מוחלטת, על סף ההתבטלות, של סמכותו המוסרית (עמ' 60-61).

למסכת הצדדים השליליים בהתנהגותו של אביגור שייכת גם הצרת צעדיהם בהעפלה של מי שלא היו מ'אנשי שלומנו' - דהיינו מפלגתו, מפא"י (עמ' 203). ברטרנספקטיבה ייתכן שחמורה עוד יותר היתה דחיקתם של אנשי הקיבוץ המאוחד והשומר-הצעיר לא רק ממוקדי העשייה אלא גם מן ההיסטוריוגרפיה, ונכון עשה המחבר בייחודו למעורבותו של אביגור בכתיבת תולדות היישוב, ההגנה וההעפלה פרק שלם, שכותרתו: 'מעשיית היסטוריה להיסטוריוגרפיה' (עמ' 307-317).

עוד בזמן שמפעל ההעפלה היה בעיצומו פעל אביגור להנצחת המעשים כרוחו בעזרתה של העיתונאית ברכה חבס. לדברי בועז,

8. הכרך השני של הביוגרפיה של בן-גוריון, קנאת דוד, מאת שבתי טבת, נושא את הכותרת: איש-מרות (ירושלים 1980).

שלושת ספריה של ברכה חבס [פורצי השערים; פורצי השערים ממזרח ומים; הספינה שניצחה, א"ח] הם עדות נאמנה ל'אפוטרופסות' שנטל שאול על הכתיבה ההיסטורית בנושאים שהיו חיוניים בעיניו, דוגמת ההעפלה. [...] שאול ליווה את עבודתה של ברכה חבס לאורך שנים: הוא הפנה אליה מסמכים ומידע והתערב בתוכני הספרים ובאופן הצגת הדברים. לספר 'אקסודוס' [הספינה שניצחה, א"ח] צורפה הקדמה פרי עטו. חבס התייעצה עם שאול בכל דבר ועניין שהיה קשור בכתיבה, לרבות שמות הספרים. [עמ' 309]

את המברק שבישר על העלאת אחרוני 'אקסודוס' לארץ הוא העביר לחבס בלוויית הערה זו: 'שלום ברכה. מברק זה קיבלתי. אולי יהיה כדאי לפרסמו במקום מתאים בקובץ', והוסיף: 'אני מעוניין ביותר שיודגש בקובץ שההבטחה של ההגנה להעלות כל אנשי אקסודוס קוימה בשלמותה. אולי כדאי שתהיה כותרת "הבטחה שקוימה"'.⁹ בספרה של חבס הובא המברק בכותרת: 'הבטחת ההגנה קוימה'.¹⁰

טביעת אצבעותיו של אביגור על ההיסטוריוגרפיה של תולדות היישוב ושל המאבק להקמת המדינה מורגשת, כאמור, גם בספר תולדות ההגנה. בועז מצביע על חולשותיו ההיסטוריוגרפיות של המפעל המונומנטלי הזה ועל המגמתיות שלו, בלי להמעיט מהערך של עצם המפעל וחד-פעמיותו. בדומה לפרשת תל-חי, גם בנושא ההעפלה ניכרת בספר זה תפיסתו של אביגור, הקושרת בין המעשה בשטח לתוצאות המדיניות. בשני המקרים הניח אביגור את היסודות לצמיחתו של מיתוס לאומי, שמעצם טיבו אינו מבוסס בהכרח על העובדות לאשורן. כך, למשל, נטען בספר כי

ההעפלה, שהפכה ברבות הימים למבצע אפור ושגרתי, כביכול, שחדל לעורר הד בעולם, נעשתה שוב לפצע שותת דם וזועק לשמים. העולם לא יכול היה לעבור עליה לסדר-יומו. קול זעקת מעפילי 'אקסודוס' נשמע באולמיה של לייק סקסס, בהם נידון בימים ההם גורלה המדיני של ארץ-ישראל.¹¹

לשווא יחפש הקורא סימוכין לקביעה גורפת זו.

אביגור הוא למעשה האב המייסד של השלב הראשון של כתיבת תולדות המאבק להקמת המדינה, ובמיוחד של פרק ההעפלה; שלב זה היה לכל דבר ועניין היסטוריוגרפיה רשמית ורשמית-למחצה, שנועדה לתת משנה תוקף, בדיעבד, לעמדות שנקטו 'כוחותינו' במחלוקות שפילגו את היישוב בשלהי תקופת המנדט, ולחזק את מעמדם בשנות החמישים והשישים. כתיבה זו, שהיתה מגויסת למאבק פנים-יישובי על תהילת ההעפלה, גרמה ליצירתה של 'העפלה נטולת מעפילים'. אירוניה של ההיסטוריה היא שאביגור, שפעל בענייני עלייה

9. את"ה, תיק יציאת אירופה תש"ז. התאריך הרשום על הפתק הוא 11.9.1899. האין זו טעות פרוידיאנית? 1899 היא, כזכור, שנת לידתו של אביגור. ראו: אביבה חלמיש, אקסודוס – הסיפור האמיתי, תל-אביב 1990, עמ' 246, 305 הערה 49.

10. שם, עמ' 246.

11. יהודה סלוצקי (עורך), ספר תולדות ההגנה, כרך ג, חלק 2, תל-אביב 1972, עמ' 1165.

שנים רבות, גם לאחר קום המדינה, וייחס חשיבות רבה לעולים, היה שותף להעלמה או לפחות להמעטה של חלקם של המעפילים באפופיה של ההעפלה.

שנים רבות נדרשו עד שהחל תהליך הרוויזיה וההשתחררות מן המוסכמות שקיבע אביגור – רק לאחר שהמסמכים השמורים בארכיונים הבריטיים נחשפו לעיני החוקרים, לאחר שנוצרה פרספקטיבה הולמת וכששלדה המחקר נכנסו חוקרים שהיו פחות מעורבים אישית, רגשית ופוליטית באירועי התקופה. ועדיין דומה לא אחת שלשוא טורחים ההיסטוריונים, מכלים ימיהם בארכיונים, מצרפים מסמך לתעודה ומנסים לשחזר את העבר כהווייתו. חזק המיתוס מן העובדות, ולאביגור יש חלק נכבד ביצירתו של מיתוס זה.

* * *

לאחר קום המדינה המשיך אביגור לעסוק ברכש, בביטחון, בעלייה ובקליטה. בתחום הפעולה העיקרי שלו בשנים שלפני קום המדינה – ההעפלה – הוא עבר מארגון עלייה בלתי-לגאלית על-פי חוקי הארץ הקולטת (בתקופת המנדט) לארגון עלייה שאינה חוקית על-פי חוקי ארץ היציאה (ברית-המועצות וארצות מזרח אירופה). אבל מאז קום המדינה שוב אין סיפורו של האיש חופף את סיפורה של התקופה, ומאותה עת לא היה עוד אביגור ממחולליה של ההיסטוריה, אלא שותף צנוע יותר בהתרחשויות. ימי המדינה היו זמנים חדשים, ונשמעו בהם זמירות חדשות. על השינוי שחל באופן ניהול העניינים עם קום המדינה, וכן על היחסים המיוחדים ששררו בין אביגור לבן-גוריון, אפשר ללמוד מן האפיוודה הקצרה הבאה, מספרו של בועז:

כדי להמחיש את החשיבות שהוא מייחס להישארותו של שאול במשרד הביטחון וכדי להסדיר את מעמדו הפורמלי מינה אותו בן-גוריון ל'סגן שר הביטחון, שיש לו סמכות מקפת ועליונה', כלומר – לפחות להלכה הפך שאול האיש השני בחשיבותו במשרד הביטחון. התואר החדש לא החזיק מעמד אלא יממה אחת לאחר שפורסם רשמית, שכן מפלגות האופוזיציה התנגדו למינוי בנימוק, המוצדק כשלעצמו, ששאול אינו חבר כנסת ולכן אינו יכול לשמש סגן שר. התואר החדש הומר בזריזות בתואר אחר – עוזר שר הביטחון, אך לשינוי בתואר כמובן לא היתה השפעה על עבודתו וסמכויותיו של שאול במשרד. כך או אחרת, הכינוי סגן שר הביטחון דבק מאז בשאול והוסיף להתנוסס על גבי מכתבים ומסמכים רשמיים של משרד הביטחון, גם לאחר שרשמית לא היה תקף עוד. [עמ' 246]

* * *

בועז כתב ביוגרפיה מקיפה וגולל את סיפורו של אביגור על כל פניו. הוא מספר לנו גם על אשתו, שרה, ועל ילדיו רותה וגור. סיפור חייו הפרטיים של אביגור ויחסיו עם בני המשפחה מצויים בצל פעילותו הציבורית, ולא בגלל קוצר ידו של הביוגרף. בועז, המכיר היטב את גיבורו, כותב בהבחנה דקה כי ייתכן ששרה הרשימה את שאול לא פחות ואולי דווקא יותר מאשר ביופיה 'בכושר העבודה שלה'. [...] הוא צירף אותה אליו כדי שתסייע בהעמסת החציר

והעבודה המשותפת היא שטווחה את הקשר הרומנטי ביניהם' (עמ' 39). הוא גם מביא לידיעת הקורא, במפורש ובין השורות, את המחיר האישי ששילמו אביגור, ואולי אף יותר ממנו – בני משפחתו, על פעילותו הבלתי־פוסקת, הרחק מן הבית בכינרת, ובמשך תקופות ארוכות גם הרחק מן הארץ. אי־אפשר שלא לחוש את כאבה של שרה, שעל קבר הבן, גור, שנפל בקרב על סג'רה ב־12 ביולי 1948, זעקה: 'ילדתי לבדי, גידלתי לבדי וקברתי לבדי' (עמ' 240). הבעל והאב היה אז באירופה הרחוקה וחזר לארץ כשבועיים לאחר מכן. אבל לא חלף חודש ושאל, שלאחר נפילת בנו רצה להישאר בכינרת, 'לא היה מסוגל לסרב לבן־גוריון, שפנה אליו בסוף אוגוסט 1948, בעיצומה של המלחמה, וביקש לצרפו אל הצוות הבכיר של משרד הביטחון' (עמ' 244).

זה היה האיש. התגלמות העילית המשרתת, על מעלותיה וחסרונותיה. נכון תמיד לפקודה ודורש מן האחרים לנהוג כמוהו. מוכן להקרבה אין־קץ, משוכנע בכל רמ"ח איבריו בצדקת דרכו ורואה עצמו שומר החותם של טובת העם והמפלגה. עלום ונוכח בכל הוא שם הספר, בעקבות המשפט, פרי עטו של נתן אלתרמן, החקוק על מצבתו של אביגור בבית־הקברות המיתולוגי שלחוף הכינרת. 'עלום' – משום ששמר בקנאות על חשאיות; 'נוכח בכל' – בעשייה ובהנצחתה כאחת. גם אם לא ביקש להאדיר את שמו, הוא שקד על הקניית תפיסותיו לדורות הבאים. בועז עשה צדק לאביגור בהביאו את הקורא – מעבר להערכת הגיבור המהולה בביקורת פה ושם – למסקנה שבלעדי שאל אביגור ושכמותו ספק אם היתה קמה מדינת ישראל.

עם לוחם

יצחק טאוב

יצחק גרינברג: עם לוחם: הנחת היסודות למערך המילואים, 1949–1950, המרכז למורשת בן-גוריון, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, קריית שדה-בוקר 2001, 173 עמודים

ההיסטוריון ד"ר יצחק גרינברג מגיש לנו כאן עוד מונוגרפיה בסדרת ספריו ומאמריו הסוקרים את עיצובה של תורת הביטחון של ישראל בשנותיה הראשונות של המדינה ואת יישומה הלכה למעשה. הוא מציג את הנפשות הפועלות בתהליך זה ואת האמצעים שנדרשו ליישום דוקטרינות הביטחון הללו ואת אלה שהוקצו בפועל. בספר שלפנינו הוא עוסק בתאוריה ובמעשה של הקמת מערך המילואים. מה שהוא בבחינת שגרה בחיינו היום, נוצר גם הוא יש מאין, כמו דברים רבים בימי הבראשית של תקומת ישראל.

בספרו הקודם, חשבון ועוצמה: תקציב הביטחון ממלחמה למלחמה, 1957–1967 (תל-אביב 1997), הפגין גרינברג שילוב מוצלח המאפיין את כתיבתו ההיסטורית, היודעת לשזור הבנה אסטרטגית עם ידע של כלכלן הנשען על עובדות תוך כדי ראייה היסטורית שלהן ממעוף הציפור. הוא ניחן ביכולת חטטנית נוקדנית, במובן החיובי, באלפי הפרטים שעמדו לרשותו וביכולת לעצב מתוכם תמונה קוהרנטית כוללת.

בספר חשבון ועוצמה גישתו למסמכים הסודיים הגבילה אותו בשימוש במידע, ואילו בחיבור שלפנינו מגבלה כזאת לא בלמה את עטו. בעם לוחם, הדן בחבלי הלידה של הקמת מערך המילואים של צה"ל, נושא שהוא טכני לכאורה, בולטים לא רק הבדלי השקפות של הנפשות הפועלות אלא גם הבדלים באישיות: רב-אלוף יעקב דורי ואלוף (אחר-כך רב-אלוף) יגאל ידין, ושר הביטחון דוד בן-גוריון; גם בתוך הממשלה שר האוצר אליעזר קפלן לעומת שר הביטחון בן-גוריון. אינני יודע אם לכך כיוון גרינברג, אך בין השאר לבד ממחלוקת עניינית בין הנפשות הפועלות מצטיירים גם קווי אופי, שבחוכמה שלאחר מעשה ברור שנתנו את אותותם במעשים. נדון בכך להלן בשל חשיבותם, אף-על-פי שאינם קשורים ישירות לעיצוב מערך המילואים של צה"ל.

על שלושה מרכיבים ביקש יצחק גרינברג להשתית את חיבורו. המרכיב הראשון הוא מערכת העובדות – הדיונים, הלבטים וההחלטות שהביאו להקמת חיל המילואים של צה"ל מיד עם שוך קרבות מלחמת העצמאות, וכן המחסור הכרוני בכוח אדם בזמן המלחמה, הן ככוח לוחם הן ככוח תחזוקה, והסכנה הממשית והמתמדת של שיתוק המשק בגלל המחסור בכוח אדם. מכאן, בראש ובראשונה הצורך הנחרץ בגיוס לצבא בעת המלחמה תוך כדי

שחרור הדרגתי של אנשי מפתח לתפעול המשק אפילו על חשבון המערך הלוחם. כבר במרוצת מלחמת העצמאות הופקו בהדרגה לקחים משקיים, ומקבלי ההחלטות הפנימו אותם בשנים הראשונות של הקמת צבא המילואים.

המרכיב השני הוא אופיו של חיל מילואים בימי חירום כבימי רגיעה. האם יהיה זה 'צבא עובד' – יחידות שיעבדו במשימות חיוניות של 'ימי שלום', כמו שיקום ובינוי, במסגרת יחידות אשר בשעת חירום יהיו לצבא לכל דבר. פירושו היה החזקת צבא גדול בכל ימות השנה, שגם יעבוד בתחומים אזרחיים ויקל בכך את העול המשקי. הקוטב הנגדי ל'צבא עובד' הוא צבא מקצועי המגויס תמיד וייעודו רק ביטחון, והוא די גדול בהיקפו לביצוע כל יעדי הביטחון הצפויים נוכח הסכנות האורבות למדינה שזה עתה התנערה ממלחמה עקובה מדם והיא מוקפת אויבים. כל מי שאינו במערך צבאי מקצועי זה יהיה פטור מגיוס. כפי שנראה להלן, רעיון זה של צבא מקצועי לא נדון ברצינות לא רק מפאת עלותו הגבוהה הצפויה אלא גם מטעמים אידאולוגיים.

הדיונים המעשיים התמקדו בסופו של דבר בשאלה אם להקים את עתודות המילואים על בסיס מיליציוני, כלומר 'כל העם צבא' אבל יושב בביתו, כמו הצבא השווייצרי, ומוזמן לשרת רק לאימונים ובשעת חירום. חברי מיליציות אלה מאפסנים בביתם את הנשק ואת פרטי הציוד האישי, המוצאים מן הארון בעת מצוקה. צבא כזה הוא זול יחסית לתפעול, הוא סימפטי (עממי וחף מכל מיליטריזם) אך יעילותו קטנה משנדרש גיוס ואיוש מהיר. כחלופה נגזרת מהמודל המיליציוני ('עם לוחם') הוצע משהו התואם את הנסיבות של ישראל. צבא סדיר, לא גדול, של שניים שלושה שנתונים שיגויסו בגיוס חובה. נוסף על צבא סדיר זה יקוים צבא קבע במקצועות המצריכים תקופת הכשרה ממושכת (חיל אוויר, חיל ים וכיוצא בהם מקצועות צבאיים) ושדרת פיקוד לא גדולה למילואים. עם סיום השירות ביחידות הסדירות יוצבו החיילים ביחידות מילואים טריטוריאליים או ארציות. גרינברג נכנס בשקיקה רבה ובפירוט רב לעיצוב מבנה צבא המילואים הזה על יחידותיו, וצר כאן המקום מלכת בעקבותיו (המעוניין יעיין בספר).

המרכיב השלישי משקף את תפיסת הביטחון שלאורה פועלת מערכת צבאית הרוצה לתת למערכת הפוליטית 'מנת ביטחון' אופטימלית. הגישה המקסימליסטית אמרה כי נוכח האיום על המדינה מכל עבריה עליה להיות מוכנה, בשעת התקפה עליה, להדוף מיד את האויב לטריטוריה שלו ולהביסו במלחמה שם, שכן שטחי ישראל פגיעים מדי וקטנים מדי. אולם היישום כאן דורש צבא גדול, מצויד כהלכה ומוכן למלחמה מקיפה בכל עת. ברם זה לא מעשי. לעומת זאת, הגישה האופטימלית אמרה כי אכן יש להדוף את האויב לשטחו־הוא ולהכריעו שם, אך בהיעדר עוצמה מספקת זמינה ומידית יבלמו היחידות הפעילות באותה עת, סדיר ומילואים, את התוקף עד שתגויס מלוא העוצמה של צה"ל, כלומר צבא המילואים הגדול כמה מונים מסדר הכוחות הפועל בביטחון שוטף (בט"ש). או אז תועבר המלחמה לשטח האויב. עמדה זו היתה מקובלת בסופו של דבר הן על המטכ"ל הן על הדרג הפוליטי. מה שנשאר פתוח – ולא מילתא זוטרתא היא – סדר הגודל של היחידות הפעילות בכל עת.¹

1. תחילה דגל המטכ"ל בדוקטרינה הגנתית־התקפית, כלומר במקביל לבלימה תופעל גם יוזמה התקפית.

אירוני הוא כי מה שכנראה לא נחזה במלוא עוצמתו הוא אותו מצב ביניים של איום לא ממומש, על הסף, כאשר כל צבא המילואים מגויס למעשה והמשק נשאר חשוף למערכות ייצור ושירותים קורסים. לעניין זה בעצם נהגה תסריט קיצוני, 'מלחמה מונעת' של ישראל לפני שיתקוף האויב. לרוע המזל גישה זו התגלתה ברבות הימים כתסריט ראליסטי למדי, אלא שזה מעבר לטווח הזמן והתחום שגרינברג עוסק בהם. גרעין לרעיון זה אפשר למצוא בעיצומה של מלחמת השחרור, כאשר שררה הפוגה בקרבות והתברר כי אחזקת הצבא יקרה גם בהפוגה. הפרדוקס הוא שאז דווקא שר האוצר אליעזר קפלן (שהיה יונה בהשקפתו) חשש שההפוגה הממושכת תכריע את המדינה כלכלית ובעצם דרש המשך מלחמה עד להכרעה.

קודם כול העובדות הפשוטות. יישוב קטן, שקלט עלייה המונית (והגיע לסדר גודל של שני מיליון איש בסוף התקופה הנדונה), בעל מערך ייצור צנוע במונחים מודרניים לא היה יכול לקיים צבא סדיר וצבא קבע בסדר גודל שיבטיח בכל עת, לדעת מנהיגיו הצבאיים, ביטחון למדינה מול הסכנות, כפי שנחזו. צבא שיהיה מגויס דרך קבע וזמין בכל עת, מצויד כהלכה ומוכן להדוף כל התקפה של מדינות ערב המקיפות אותנו – כזה הוא צבא מקצועי. ונוספת כאן השאלה של רבים וטובים בצמרת הפוליטית-בטחונית האם לא יתפתח צבא כזה למין כת עצמאית שתבקש להשפיע על הדרג הפוליטי. ייתכן שצבא מקצועי כזה היה מאפשר לנו 'לישון בשקט', אך היה ברור לכל מי שעניינים בראשו כי ממשלה דמוקרטית לא יכולה 'לישון בשקט' כאשר צבא כזה עשוי להתפתח לישות עצמאית המנסה לכפות את דעתה. דה-פקטו המצב הכלכלי פסל אופציה כזאת, ולכן תאוריית הכת (חונטה, בלע"ז) לא העסיקה יותר מדי את ראשי הציבור והמערך הבטחוני.

תורת הביטחון שאימצו הגנרלים, ובייחוד יגאל ידין, קבעה שעם פרוץ פעולות האיבה או התממשות האיום של הלחימה תתאפשר העברת הלחימה מידית לשטח האויב, שכן המדינה קטנה וצרה והתקפת אויב יזומה עלולה לסכן את מרכזי האוכלוסייה שלה, ובוודאי לבתרה במוותניה הצרים באזור טול-כרם, נתניה ופרוודור ירושלים. כאמור, שאיפת הצבא מותנה משהו בגלל האילוצים הריאליים של כוח אדם ותקציב.

יורשה לי בהערה אישית, כמי שעסק בכך בשעתו, לאזכר שתודעת הניתוק-ביתור נתקבלה ברצינות בסקטורים שונים של הממסד האזרחי. בנק ישראל, שהיה אחראי לאספקת הכסף הפיזי (מצלצלים ומרשרשים) במדינה, החזיק מלאים של אמצעי תשלום בצפון ובמרכז ולא אפסן את כל הנדרש רק בכספותיו בירושלים. לפני מלחמת ששת הימים נחשבה ירושלים לאזור סיכון המועד לניתוק.

מחשבה קיצונית אחרת משכה לכיוון נסיון ארגון 'ההגנה'. למעט שלד פיקודי גבוה, יעסקו האזרחים בענייניהם היומיומיים. לאחר שיעברו סדרות של אימונים, ייקחו את נשקם וציודם לביתם ויזומנו בעת פקודה להתייצב ביחידותיהם. אלה יעוצבו על בסיס טריטוריאלי

אך משהתברר לאנשי הצבא כי הכוח שיועמד לרשותם בעת רגיעה לא יאפשר זאת הם אימצו את הדוקטרינה ההגנתית תחילה, כלומר הכוחות המצויים יתגוננו ככל יכולתם אל מול המתקיפים עד הגיוס המלא ואז יעבור צה"ל המגויס להתקפה.

וזמין בקשר מהיר. ב'הגנה' היו 'מעבירים קשר' ובצבא השווייצי נוהגים באותה דרך, ל'הגנה' אפילו היה כוח מגויס קטן מאומן כהלכה, הפלמ"ח, ואף הוא נשען על בסיסים אזרחיים ופרנס את עצמו חלקית. פתרון מיליציוני נוסח שווייץ נדחה בגלל הצורך בזמינותו של כוח מסוים בכל עת למקרה של התקפות פתע. כפי שהערנו לעיל, גודל הכוח הזה הוא שהיה נושא הפלוגתא. ברור שסוג כזה של צבא מילואים אינו מאפשר העברה מידית של הלוחמה לשטח האויב. זאת אומרת, עלינו לסבול גם אבדות בנפש וגם איבוד שטח, על כל המשתמע מכך, עד להתארגנות המיליציה לקרב.

ספק אם מדינה 'חצי מתוקנת' כישראל, שבאותה עת היתה רוב אוכלוסייתה תושבים שזה מקרוב באו, יכלה לסמוך על מערך כפי שקיים בשווייץ, שם הכול קבועים במקומם זה מאות שנים. לרוב הישראלים החדשים לא היתה אפילו כתובת קבועה, שלא לדבר על שפה משותפת מובנת לכול. לכן גזירת גזרות שוות משווייץ ואפילו מן 'ההגנה' של היישוב הקטן והאינטימי של טרום-מדינה היתה מפוקפקת אפילו באנלוגיות של תיקון ל'בנסיבות העניין', כמאמר המשפטנים.

אין אפוא לקנא באלה שעמסו על כתפיהם את האחריות לבטחון ישראל באותם ימים ראשונים. לפעמים נדמה כי רבים מאלה שעסקו בכך לא ידעו אל נכון איזה עם 'עומד לרשותם'. בהתחשב במגבלות הידועות ובאלה שנתקלו בהן במהלך העשייה והטעייה, מפתיע שבתוך השנתיים הראשונות מקום המדינה הצליחו איכשהו לארגן את צבא 'עתודות המילואים', לאחר שהתאימו את תורת הביטחון של ישראל למציאות האנישית ולמגבלות הכלכליות.

להעברה מידית של הלוחמה לשטח האויב היה נחוץ צבא זמין מידית, מגויס תמיד, בעל כושר ניידות ארצי גבוה. בהיעדר אפשרות לגייס צבא כזה ללא הרס הכלכלה נבחרה האופציה שהיא בבחינת הטוב האפשרי – צבא סדיר מגויס, קטן, לתקופה של שנתיים שלוש, נשען על צבא קבע מקצועי, זמין תמיד, שיוכל 'לספוג' התקפת אויב אפילו בתיך שטח ישראל, אבל יאפשר גיוס מידי של צבא המילואים הגדול, בחלקו על בסיס טריטוריאלי ובחלקו בחטיבות ארציות ניידות, שעם גיוסו והצטיידותו ממחסני החירום יהיה זמין לקרב ולהדיפת האויב לתוך הטריטוריה שלו.

במאמץ ארגוני רב מראש, עם ישראל העוסק בענייניו כמימים ימימה ייהפך ביום פקודה ל'עם לוחם', ובחלוף שעת החירום ישובו המילואימניקים במהרה לשגרה אזרחית. כך יצומצם העול הכלכלי לרמה נסבלת. לאורך ימים ישמשו אנשי המילואים עתודה צבאית, שתקצה חלק מסוים מזמנה האזרחי לתרגולת ואפילו לשירות שוטף לתגבור הצבא הסדיר, ורוב זמנה תישאר אזרחית.

אופייני להבדלי התפיסות בין הצבא לבין הפוליטיקאים וכלל היהודים שהם רצו לראות את הציבור כאזרחים המגויסים מדי פעם, כמה שבועות בשנה, לאימונים או לבט"ש. בנאום פומבי, שגריןברג איננו מביאו בספרו, הציע יגאל ידין למילואימניקים לראות עצמם אנשי צבא הנמצאים אחר-עשר חודשים בשנה בחופשה. אין זו רק התחכמות לשונית-רטורית אלא מחשבה גורלית הרואה בביטחון אבן ראשה של קיום המדינה ומרכז פעילות אזרחיה.

שר הביטחון דוד בן-גוריון היה לא רק חכם אלא ראה למרחוק. הוא הבין שגישת 'רק ביטחון' תפגע בקליטת העלייה ההמונית, שהיתה בראש דאגת המדינה באותן שנים, וגם לא תשאיר משאבים לפיתוח המשק, ובסופו של דבר לא תאפשר את קיום הצבא שהיה דרוש, אפילו לפי גרסת המינימליסטים. אף-על-פי שלבו נטה ל'צבא עבודה', כלומר, אנשים מגויסים שיעשו כל מלאכה משקית נדרשת ויהיו מעין כוח משימה חקלאי-תעשייתי-בנאי, הוא הבין כי אין זה מעשי. אולי זה הצליח תקופה קצרה בברית-המועצות, בעידן הקומוניזם הצבאי, אך לא נראה לו מבטיח כאן. צבא בתחום המשקי נוטה להיות ביורוקרטי, בזבזני ולא יעיל, ואילו האזרח העושה לביתו משתדל יותר, ובאמצעים צנועים יותר, לבצע את משימותיו טוב יותר. מסתבר שגם בן-גוריון שמע על אדם סמית.

לא זו בלבד שיגאל ידין רצה אמצעים רבים ככל שניתן לצבא (כל רמטכ"ל רוצה), הוא גם טען שמימון זה ישתלם ויאפשר להפעיל את הצבא בפעילות אזרחית במקומות שהעריך כי כוחם הארגוני של המוסדות האזרחיים לא יעמוד להם; שם יופעל הצבא וכך יובטח ביצוע המשימות. 'אימפריאליזם' זה של הצבא, שאפיין את אישיותו של יגאל ידין, לא אפיין את הרמטכ"ל דאז. כאשר אנו זוכרים את התנהלותו של ידין שנים רבות אחר-כך, בפוליטיקה בד"ש, ברור כי כושרו הארגוני ותפיסתו הפוליטית לא היו ברמה שווה אף פעם. לא בכדי היה ברבות הימים פוליטיקאי כושל.

גרינברג מביא מובאות מדברי יגאל ידין ברמטכ"ל באפריל 1949, כלומר בשלהי מלחמת העצמאות, כדי להצביע על כך שידין שאף לקיים דרך קבע צבא גדול (סדיר וקבע), שחלק מעלותו 'יכוסה' על-ידי ביצוע מטלות אזרחיות בידי החיילים הללו בעתות רגיעה. הם 'יעסקו בסלילת כבישים, בפינוי הריסות ובבניין בתים, בראש ובראשונה באזורים מרוחקים - בנגב ובגליל - וכן בקליטת עלייה, בהספקת שירותי רפואה, בהובלה ימית ועוד' (עמ' 18). הרמטכ"ל, ובעיקר הרמטכ"ל דורי, היה סקפטי, אבל הוא הסכים למנות במאי 1949 ועדה שתבדוק את האפשרות להעסיק את הצבא בפרויקטים אזרחיים. בסופו של דבר דחה בן-גוריון את ההצעה של ידין, אף-על-פי שאמר: 'באידיאה הזאת של צבא עובד התהלכתי אף אני זמן רב, ואני חושב שרעיון זה הוא נכון ביסודו, אבל אין הרעיון מתאים לתקופה הזאת' (עמ' 19).

רעיונותיו של ידין אמנם נדחו ב-1949, אבל הוא לא הרפה מהם. לפי גרינברג, בדיון על תקציב הביטחון בשנת 1952 (תכנון כוח האדם) הוא הגיש תוכנית לחיסכון (כביכול, י"ט) שכללה, בין השאר, 'הטלת תפקידי עבודות פתוח (בנגב בעיקר וכן בחקלאות) על יחידות הצבא בכלל ועל ידי כך להקטין את "מחירו" של כל חייל' (עמ' 19). מתוך מכתב הרמטכ"ל ידין אל שר הביטחון, נובמבר 1952).

יכול להיות שרעיונות אלה חלחלו בכל זאת לתודעתה של המערכת הפוליטית-בטחונית ועמדו ביסוד הקמת הנח"ל (נוער חלוצי לוחם), אשר חייליו, שגויסו בעיקר מקרב תנועות הנוער, שילבו שירות צבאי ופעילות משקית בהתיישבות חלוצית חדשה - איזשהו סוג של פלמ"ח אבל נוח יותר מבחינה פוליטית.

במבט קצת מרחף על ספרו של גרינברג בולט המעבר מהלך-מחשבה של צרכים צבאיים

דוחקים לשילובם של צרכים אזרחיים, שהלכו ונעשו בוערים עם העלייה ההמונית שחסרה תעסוקה, שיכון ומיומנויות הדרושות למשימות ההכרחיות שעמדו לפני המדינה בביטחון ובכלכלה. בן-גוריון העיר לא אחת לחברי המטכ"ל על הצורך להתחשב בסדרי העדיפויות של המדינה.

ממצב של מחסור חריף בכוח אדם, בראש ובראשונה לצבא הלוחם במלחמת השחרור, כאשר לא היה אפשר לגייס את כל הפוטנציאל הכשיר להילחם בלי לשתק את הפעילות המשקית ההכרחית – חשמל, מים הובלה, ייצור מזון ונשק וכיוצא באלה – עבר המשק בראשית שנות החמישים, עקב העלייה ההמונית, לעודף לא מנוצל של כוח ורבו האפשרויות להטיל שירות מילואים על יוצאי צבא רבים יותר משתוכנן בשלהי 1949. מציאות זו נקלטה בהדרגה בקרב מעצבי מדיניות כוח האדם של הצבא. עתה היה ברור כי האמצעים להצטיידות הצבא היותר גדול הזה היו הגורם המגביל לפיתוח צה"ל (אם כי גרינברג אינו עוסק בכך). בסופו של דבר התנהל ב-1952 ויכוח נוקב (המוכר גם בימינו) על גודלו של תקציב הביטחון. כזכור, אי-רצונו של יגאל ידין להסכים לקיצוצים שהנחת עליו שר הביטחון (בן-גוריון) הביא לפרישתו של ידין מהצבא. אין ספק שמאחורי ויכוח זה עמדה בעיה כלכלית אקוטית, אבל גם בעיה פרסונלית: ידין מול בן-גוריון. בן-גוריון לא הסכים שהצבא יכתיב לישראל את כללי הקצאת המשאבים במשק. את עליונות השיקול של טובת ישראל קבע הוא, כנציג הדרג האזרחי. זה לא נראה מהפכני כל-כך היום. לדוגמה, ייזכר לטוב ראש הממשלה ושר הביטחון יצחק רבין, שהפקיע משאבים תקציביים רבים מביטחון לחינוך.

ברבות הימים, כפי שאנו יודעים, כאשר הוקם במשרד האוצר אגף תקציבים חזק ואמין, המיליטריזציה של תקציב המדינה חדלה להיות עיסוק מטריאלי או אידאולוגי. את הקצאת המשאבים, אשר בדרך הטבע נחלקים עליה, קובעים לא 'צורכי הצבא' או 'צורכי הביטחון' אלא צורכי המשק, ובכלל זה שיקולים פוליטיים. במרוצת השנים, גם בן-גוריון בהיותו בצמרת, אבל לא רק הוא, קיצץ בתקציבי הביטחון כאשר הערכת הסיכונים ועדיפויות משקיות תרבותיות וחברתיות נשקלו מחדש. מובן שהרבה דברים לא נשתנו, מאחר שהמציאות לא השתנתה, אם כי גרינברג אינו עוסק בכך. גישת 'תותחים במקום גרביים', כמאמר השיר, מעולם לא התקיימה. הצבא נהג לבצע תחילה את המשימות החיוניות פחות ואחר-כך נשאר 'בלי אמצעים' לביצוע מטרות חיוניות. האוצר למד גם הוא 'קונץ' זה, ותדיר הציג תסריטים חלופיים לאלה של מערכת הביטחון באשר לסכנות ולשימוש באמצעים המוגבלים של המדינה לשם קידומם.

סוגיה מעניינת ואופיינית הן לתקופה הן לגישה של ידין ושל בן-גוריון היא החינוך, שהיה אמור להיות גורם חשוב בפעילות הצבא מול מגויסיו. אם מסתכלים היום אחורה, אנו חייבים לומר לעצמנו כי זו גישה בולשביקית צפויה של 'זקני ציון'. מחשבה זו הולידה ב-1950 דיון והחלטה בממשלה שהצבא יקצה אמצעים להקמת תחנת שידור צבאית (גל"צ). 'בישיבת הממשלה שדנה בכך הטעים הרמטכ"ל [ידין] שתחנת שידור צבאית נחוצה כדי להעמיק את החינוך וההסברה בקרב החיילים, ובהם אנשי המילואים. לחברי הממשלה אמר, שקיימת "בעיה חמורה ביותר של חינוך והשכלה לאנשי הצבא הסדיר והעולים ולחיל

המילואים", והרדיו הוא אחד האמצעים החשובים לקידום החינוך' (עמ' 126). לפני הממשלה הובאו גם נימוקים צבאיים, כמו סיוע לקריאה פומבית למילואים. ידין בדרכו הגרוטסקית רצה לחייב את החיילים והמילואימניקים להאזין כל יום לגל"צ.

לעניות דעתי, אין אלא להסכים עם גרינברג כי גם בסוגיה זו שאף ידין ליותר משנראה על-פני השטח. לאמור, התרחבות לתחום נוסף, אזרחי במהותו (השידור הציבורי). היו חברי ממשלה שצידדו בהקמת גל"צ כאמצעי נגד 'פוטש' שישתלט על תחנות השידור האזרחיות אך (כנראה) לא יוכל לתחנה צבאית.

אין בכוונתי להיכנס כאן לפרטים הרבים והחשובים שגרינברג עורם על הקורא,² בסופו של דבר חייבים להסכים עמו בהערכה רבה כי בתוך שנתיים שלוש, בתנאים כלכליים חמורים ביותר, הצליחה ישראל להתארגן כדי שיעמוד לרשותה צבא המושתת על מערך מילואים נרחב, מתפקד איכשהו. שר הביטחון ראה נכונה כאשר אמר כי מערך המילואים משקף את המציאות הישראלית של 'עם לוחם'.

בתמרון גדול ראשון, שנערך באוקטובר 1950, התגלו ליקויים ונלמדו לקחים רבים, גם בחלק המשקי של גריעת כוח אדם רב ממערך הייצור והשירותים. לציבור נאמר כי התמרון הצליח, לקצינים נאמר כי זו הצלחה יחסית וכי יש צורך להפיק לקחים, ואכן הם הופקו. אולי הדבר המעניין ביותר בתחום הפקת הלקחים היה קוצר ידה של הדוקטרינה ההגנתית-התקפית, לאמור, הצבא הסדיר והמרחבי יבלמו את ההתקפה הראשונה, כאשר תבוא, עד לגיוס מהיר של אנשי המילואים, והם יעבירו את הפעילות הצבאית לשטח האויב. ככל שאני מבין זאת, היתה בדוקטרינה זו חולשה כלכלית אימננטית, שכן אם האיום הראשוני לא יתבטא בהתקפת פתע אלא באיום בכוח, כמו הצבת צבא אויב במערך התקפי על גבולות ישראל, או אז ישראל אמנם תספיק לגייס את מערך המילואים ולהציבו מול הצבא המאיים, אבל כוחה לא יעמוד לה בהחזקת צבא גדול, מגויס מתוך המשק, לאורך ימים. יש לזכור כי היריב מסתמך בעיקר על צבא קבע, שאינו משנה פתאומית את העול המשקי שהוא מטיל על מדינתו. זה אינו משתנה פתאומית עקב שינוי בהיערכותו גם אם הצבא מוצב בגבולות ישראל (ראו גישתו של שר האוצר אליעזר קפלן בעיצומה של מלחמת השחרור, שצוינה לעיל).

מסקנה: דווקא אילוץ כלכלי חייב את המטכ"ל לעצב דוקטרינה התקפית מקדימה. דוקטרינה זו משמעותה, כי אל מול איום ממשי כזה על ישראל לנקוט מלחמה מונעת אפילו לא מימש האויב את האיום. נראה כי בימי ראשית עדיין לא הפנימו ראשי הצבא את האפשרות שמערך המילואים הוא לא רק גורם צבאי, היכול לסייע בהכרעת מערכה שפרצה, אלא גם עול כלכלי המחייב בשעת חירום להגביל את משך שירותו, זאת אומרת מנקודת מבט צבאית הכרח יהיה לקדם איום צבאי ממשי על-ידי התקפה יזומה.

2. חבל שיצחק גרינברג המביא הרבה נתונים כספיים לא טרח להנהיר אותנו לגבי משמעותם הכלכלית היחסית במונחים קבועים כלשהם: כחלק מן התקציב, כחלק מן התל"ג, שווה ערך במט"ח וכיוצא בזה. גם לקורא המיומן, סכום מסוים בלירות, כהוצאה חודשית על ביטחון לפני יותר משנות דור, אינו אומר הרבה.

גרינברג מזכיר בקיצור את המלחמה היוזמה, כי אין זו התקופה שהוא מתמקד בה. ברור לקורא שגם אם הספר עניינו בעיקר השנים הראשונות למדינה, אין הוא מתעלם מן המשמעויות ארוכות הטווח המקופלות בפעילות באותן שנים. לדעתי, ואין לי כל ראייה שזוהי גם דעתו של גרינברג, לא תהיה זו טעות לחשוב כי הוגי העוצמה הגרעינית לישראל הבינו בין השאר כי על אף הגידול הרב בכוח האדם, ויהיה מערך המילואים שלה מתוחכם ככל שיהיה, בטווח הארוך כוחה של ישראל לא יעמוד לה להרתיע כל אויב שהוא בגלל האילוף הכלכלי הטמון בכל גיוס המוני לתקופות זמן ארוכות.

רפרוף כנפי הפרפר

הרהורים על מלחמת ששת הימים בעקבות ספרו החדש של מיכאל אורן

מרדכי בר־און

Michael B. Oren, *Six Days of War: June 1967 and the Making of the Modern Middle East*, Oxford University Press, Oxford 2002, 446 pp.

מיכאל אורן, חוקר בכיר במרכז שלם, המוכר היטב לעוסקים בקורות מדינת ישראל בשנותיה הראשונות ממחקריו הרבים על פרשות שונות משנות החמישים, נע קדימה במנהרת הזמן ומגיש לקוראים בשפה האנגלית ספר מרתק על הנסיבות שחוללו את מלחמת ששת הימים ועל מהלכי המלחמה עצמה, יום אחר יום. אורן מצטט דברים שאמר לנאצר הגנרל ההודי אינדאר ג'יט ריקיה, מפקד כוח האו"ם, ערב סילוקו מסיני: 'נראה לי שצפויה לך מלחמה רבתי במזרח התיכון, ולדעתי גם בעוד חמישים שנה נעסוק בהסברת סיבותיה'.¹ ואכן, מלחמה זו הדהימה הן את המובסים והן את המנצחים, וזכתה כידוע לשפע של תיאורים וניתוחים כבר בימים הראשונים שלאחר התרחשותה. מאות משקיפים, עיתונאים, מדינאים, מצביאים ושאר שולחי ידם בעט סופרים פרסמו שפע של ספרים ומאמרים במאמץ להבין ולהסביר כמה וכמה תמיהות שמהלכי מלחמה זו המשיכו לעורר בשלושים וחמש השנים שחלפו מאז התחוללה.² היבטים שונים של המלחמה, ובייחוד ההיבט האופרטיבי-צבאי וההיבט הפוליטי הפנים-ישראלי, זכו זה כבר לכיסוי שנשען על תיעוד לא מבוטל ועל עדויות מהימנות למדי של משתתפים. לאחרונה נעשתה הפרשה ראויה גם למחקר היסטורי אקדמי, עם פתיחת חלק ניכר של החומר הרלוונטי בכמה וכמה מהארכיונים המרכזיים במדינות הנוגעות בדבר, החל בשנת 1997, ובזכות התמוטטותה של ברית-המועצות שנים אחדות קודם לכן – מאורע שבעקבותיו נכוננו כמה מפעילי המשטר הסובייטי לפתוח את חרצובות

1. מצוטט בתוך: Michael Oren, *Six Days of War*, Oxford 2002, p. 86

2. כמה מתמיהות אלה באו לידי ביטוי במאמרי 'שישה ימים, שש תמיהות ושש הצעות מחקר', שפורסם לראשונה בקובץ: אניטה שפירא (עורכת), עצמאות: 50 השנים הראשונות, ירושלים תש"ס, עמ' 323-350, וכלול גם בקובץ: מרדכי בר־און, גבולות עשנים: עיונים בתולדות מדינת ישראל 1948-1967, ירושלים 2001, עמ' 368-397.

לשונם.³ על סמך תיעוד חדש זה, ולאחר מחקר ממושך, מצליח מיכאל אורן להגיש לקוראים את התיאור הנרחב והמפורט ביותר שהוצג עד כה, וגם עיון במראי המקום הרבים מצביע על כך שכמות המקורות שעמדו לרשותו היא הגדולה מכל מה שראינו בדפוס עד היום.⁴ הצלחתו של אורן באריגת נרטיב כה מפורט וממוסמך מאפשרת גם לנו לבחון כמה שאלות מתודולוגיות עקרוניות ואף להעז פנים בפרשנות נוספת בענייני מהות. אורן הוא היסטוריון זהיר ואין הוא מרבה לעטות על עצמו גלימת שופט עליון. סגנון עבודתו הטיפוסי הוא נרטיבי, והוא מעדיף להשאיר לעובדות לדבר בעד עצמן ולשחקנים בדרמה להתבטא באמצעות הציטוטים הרבים הפזורים בספר בשפע. יש בגישה זו יתרון, משום שחריצת משפט והסקת מסקנות חותכות מחייבות את ההיסטוריון לרדוקציה בלתי־נמנעת, וסופו שהוא מאבד את דיוקי העובדות המסובכות ולעתים גם המעורפלות, אלה שכל אירוע היסטורי מורכב מהן. ואולם, בתוך כך משאיר אורן למגיבים פזיזים יותר את ההזדמנות להגות פרשנות נועזת יותר. המאמר שלהלן אינו בחינת 'ביקורת ספר', אלא הוא ניצול של הזדמנות להרהר בכמה מן ההיבטים הנובעים מחקר מלחמת ששת הימים – מלחמה ששינתה באופן כה רדיקלי את כל הפרמטרים שעיצבו את המשכו של הסכסוך בן מאה השנים במזרח התיכון.

* * *

בפתח ספרו מזכיר אורן את הפרפר, שלפי תאוריית הכאוס עשוי ברפרוף אחד של כנפיו לחולל סערה אדירה בסופה של שרשרת סיבות ומסובבים. בדומה לכך, טוען אורן, גם בהיסטוריה האנושית 'אירוע קטן, חסר חשיבות לכאורה, עשוי לחולל תהליכים שיובילו בסופו של דבר לתהפוכה רבתי'.⁵ בסיומו של הספר חוזר אורן ומזכיר את רפרוף כנפיו הפרפר כמטפורה למה שהוא מאפיין כ'שרירותיות' (capriciousness) של התהליך שהוביל לפרוץ מלחמת ששת הימים.⁶

כדוגמה לאחד מאותם רפרופי פרפר מציין אורן מחדל של שגריר ארצות־הברית בתל־אביב: הלה השהה על שולחנו, עד לאחר חופשת סוף השבוע, שדר ששלח באמצעותו המלך

3. בשנת 1992 נערך בווינגטון כינוס לשם בחינת כמה מאותן שאלות. בכינוס השתתפו – נוסף על חוקרים ונושאי תפקידים ישראלים, מצרים ואמריקנים – גם שני פקידים בכירים מרוסיה, שניסו להסביר לראשונה את התנהגותה של ברית־המועצות בפרשה. ראו: Richard B. Parker (ed.), *The Six Day War: A Retrospective*, Gainesville 1996. הנציגים הרוסים שהשתתפו בכינוס היו ויטאלי נאומקין, שבעת המלחמה היה סטודנט בקהיר, גיאורגי קורניינקו ממשרד החוץ הסובייטי, וויקטור ישראליאן, מהאקדמיה הסובייטית לדיפלומטיה. לרשימה המלאה של המשתתפים ראו שם, עמ' 321-323.

4. מחלקת היסטוריה במטה הכללי של צה"ל ערכה מחקר מעמיק ביותר, שאף סוכם במספר כרכים, על אודות צה"ל ומבצעיו במלחמת ששת הימים, אך מסמך זה טרם נפתח לעיון הקהל הרחב. על הכתוב בו ניתן ללמוד רק מספרו של מתתיהו מייזל, המערכה על הגולן: יוני 1967, תל־אביב 2001, המסתמך עליו.

5. Oren, *Six Days of War*, p. 2.

6. שם, עמ' 312.

חוסין אל ראש ממשלת ישראל לוי אשכול. בשדר הביע חוסין תנחומים על מותם של שלושה חיילי צה"ל שעלו על מוקש באזור ערד, ואשרר את מחויבותו להבטחת השקט בגבולות – אלא שבינתיים ביצע צה"ל את פעולת התגמול הגדולה בסמוע (13 בנובמבר 1966).⁷ כפי שמתברר מהמשך הסיפור, פעולה זו והימנעותו של נאצר מלסייע לצבא ירדן במצוקתו הניעו את המלך חוסין להגביר את תעמולתו נגד נאצר, שלטענתו הסתתר מאחורי גבו של כוח האו"ם במקום להילחם בישראל, ואף נמנע מלסגור את מצרי טיראן. לפי גרסה זו, התעמולה דחקה בסופו של דבר את נאצר לפינה ותרמה להחלטתו לסלק את כוח האו"ם מסיני עם פרוץ המשבר במחצית מאי 1967, ואף לסגור את מצרי טיראן ימים אחדים לאחר מכן. מן המפורסמות היא שצעדים אלה הפכו את המלחמה לבלתי־נמנעת. נמצאנו למדים שאילו היה השגריר ברבור (Walworth Barbour) מעביר את השדר של חוסין בזמן, ייתכן שאשכול לא היה מאשר את פעולת צה"ל בסמוע, ובכך היתה אולי נמנעת מלחמת ששת הימים וכל מהלך הדברים במזרח התיכון היה משתנה. אורן שב ומזכיר את הפרשה כדי להדגים את מה שהוא מכנה 'המקרייות' (randomness) של התהליך.⁸

נקל להבין כיצד מי שעסק דווקא במלחמת ששת הימים מתפתה למסקנה היסטוריוסופית כה מרחיקת לכת. אכן, יותר מאשר באירועים ובזמנים אחרים בסכסוך המזרח־תיכוני, בסוף חודש מאי ובראשית יוני 1967 ננקטו לא מעט צעדים שהיו לחלוטין בלתי־צפויים ובחלקם גם בלתי־סבירים. לבד מכוחות הגרילה הפלשתיניים, שהחלו את פעילותם לא מכבר, ותומכיהם אנשי הפלג הקיצוני של הבעת' בדמשק, רוב השחקנים בזירה לא רצו במלחמה. ימים מעטים לפני פרוץ המשבר הם אף לא שיערו שהוא יתחולל ויסתיים כפי שהסתיים. לא התרחש כאן תהליך לינארי שניתן לתארו בצורה קוהרנטית, סיבה בעקב מסובב, ולהראות כיצד צעד אחד הלכו השחקנים אל עבר העלילה הדטרמיניסטית שהגורל קבע להם. את סיפור ששת הימים אין לספר אלא תוך כדי דילוגים בין בירות שונות, בין אישים שונים ומהפתעה להפתעה, משל היינו מדלגים אחר פרפרים רבים ומנסים לעקוב אחר רפרוף כנפיהם – כפי שעושה אורן בכישרון רב.

אף־על־פי־כן, בכל הנוגע לתהליכים היסטוריים בכלל, ולתהליך שחולל את מלחמת ששת הימים בפרט, מטעמים עקרוניים אין לקבל מטפורה זו ברצינות רבה מדי. בלא לחטוא בקיצוניות הפוכה ולאמץ תפיסה דטרמיניסטית קיצונית, אפשר לומר שדווקא מלחמה זו היתה פועל יוצא הגיוני ואפילו צפוי מראש של התפתחות הסכסוך הישראלי־ערבי בקוויו הכלליים מאז סיומה של מלחמת סיני תשע שנים קודם לכן.

חרף הצלחתה של ישראל לקנות לעצמה בעקבות מבצע קדש תשע שנים של שקט וביטחון יחסיים, היה ברור לכל משקיף רציני כי 'הסיבוב השני' במלחמתה של ישראל על

7. התיאור המוסמך ביותר של הקרב עצמו מצוי במאמר 'מבצע "מגרסה"' מאת אברהם איילון, ששימש ראש מחלקת היסטוריה במטה הכללי. המאמר פורסם 12 שנה מאוחר יותר בתוך מערכות, 261-262 (מרס 1978), עמ' 27-38. חבל שאורן לא השתמש במקור זמין זה.

8. שם.

כינונה ועל עצמאותה עדיין לא התחולל, וכי הערבים, ובראש ובראשונה מנהיגם הכריזמתי ג'מאל עבד אל-נאצר, לא ויתרו על תקוותם לשוב ולבטל הן את תוצאות מלחמת סיני ב-1956 והן את תוצאות מלחמת 1948. התהליך הזה התנהל בדרכים עקלקלות, ואירועים שונים ואישים שונים, בין במכוון ובין בהיסח הדעת, הגשימו אותו בפועל. ביסודו של דבר פעלו ללא הרף זרמים סמויים ואף גלויים למדי, שהריצו את מרכבתה של האלה קליאו בדרכים שבהן בחרה להגיע אל עבר התכלית הבלתי-נמנעת. יתר-על-כן, בדיעבד אפשר אמנם לתאר צעדים רבים שנקטו רוב השחקנים כאילו היו שגיאות יקרות, אולם הצלחתו של אורן לדון באותם עניינים מן הפרספקטיבות השונות של השחקנים השונים מאפשרת לנו לסכם ולומר שרוב ההכרעות לא היו בשעתן בלתי-רציונליות, ואף-על-פי-כן לא מנעו את המחיר היקר ששולם. לתהליך עצמו היה היגיון משלו, ולכן אין לתארו כאילו לא היה אלא הצבר של שגיאות, היסחי דעת או אי-הבנות.

תפקידו של ההיסטוריון לבור את התבן מן הבר, להצביע על אותם אירועים הקשורים בזרם המרכזי של התהליך ונובעים מגורמי היסוד של המצב המתהווה, ולהבחין בינם לבין אירועים צדדיים ומקריים, שהיו מסוגלים אולי לזרז את התהליך או לעכבו אך לא היה בהם כדי לבטלו מעיקרו. לכן, הגם שיש חן מסוים בתיאור אירועים מסוג מחדלו של השגריר ברבור, וצורכי העיצוב הספרותי מצדיקים את הכללתם, אסור להקנות להם יותר מן הערך האיורי שהם ראויים לו. אין להעמיס משמעות רבה מן הראוי אפילו על אירועים כבדי משקל יותר, כגון פעולת צה"ל בסמוע ומלחמת התעמולה שדוברי ירדן ניהלו בעקבותיה נגד מצרים. קשה להתעלם מכך שפעולת סמוע היתה שגויה מבחינות רבות, וביקורת לא מעטה הוטחה בישראל בעקבות ביצועה כבר בשעת מעשה, אולם ספק אם נכון לראות בה אבן ציון חשובה בדרכו של המזרח התיכון אל תהפוכות מלחמת ששת הימים. יתר-על-כן, סילוקו של כוח האו"ם מסיני וסגירת מצרי טיראן לא היו צעד פזיז ובלתי-רציונלי, שנולד מתוך סערת רגשות או כתגובה רגשנית הקשורה בהטחות שהטיחו דוברי המשטר בעמאן במנהיגי מצרים. דווקא מתוך החומר העשיר שמיכאל אורן מציג לפנינו עולה בבירור שבשלב מסוים במשבר, ואולי עוד לפני שפרץ, החליט נאצר להגשים משימה שהציב לעצמו זמן רב לפני כן: לשנות את תוצאות מפלתו בשנת 1956, ואפילו לבטל, למצער באופן חלקי, את תוצאות מפלת הצבא המצרי בתש"ח ובתש"ט.

שרשרת סיבה ומסובב כוללת תמיד חוליות מרובות, אולם חובתו של ההיסטוריון להבחין בין חוליות עיקריות לחוליות משניות, בין סיבות הנובעות מפעולה יזומה לבין נסיבות שהן התשתית לפעולתם של יוזמי הפעולות והן המעצבות את משמעות מעשיהם ואת תגובות השחקנים האחרים. עליו לזהות אירועים פחותים בהשפעתם לפי שעה, אירועים שרק במבט לאחור אפשר יהיה לראות בהם התפתחויות חשובות, שכן תוצאותיהם יהיו ניכרות רק בעתיד הרחוק יותר, לאחר שגורמים נוספים יקנו להם את משמעותם המלאה. את סיפורו מתחיל אורן בפעולת הסרק הראשונה שביצעה חוליית לוחמי 'אל-עסיפה',

9. המוטיב הזה חוזר ונשנה בתעמולה הערבית במהלך המשבר והמלחמה. עוד בעניין זה ראו להלן.

הזרוע הצבאית של הפת"ח, בליל פרוס השנה החדשה 1965 במוביל הארצי ליד הכפר עילבון. גם בהמשך הדברים שב אורן ומבליט את פעולותיהם של ארגוני הגרילה הפלשתיניים השונים שקמו במהלך שנות השישים, וגורס כי הם היו אחד מגורמי המתיחות שגאתה בין ישראל למדינות ערב ושבגינה נגרר גם נאצר לפלישה לחצי האי סיני, לסילוק כוח האו"ם ולסגירת מצרי טיראן – צעדים שהביאו לפרוץ המלחמה. ואולם, אף שארגוני הלוחמה הזעירה הפלשתיניים גרמו אז לישראל טרדה רבה, הציקו לה היטב ואף דחקו בה להגיב בפעולות תגמול לא מעטות, הרי באותה עת עדיין לא התפתח הגורם הפלשתיני לכדי סכנה בטחונית של ממש. הארגונים הפלשתיניים החלו להציב לישראל אתגרים קשים יותר רק לקראת סוף העשור, לאחר שנפילת הגדה המערבית של ירדן ורצועת עזה בידי ישראל אפשרה להם, לנוכח הכיבוש הישראלי של השטחים שבהם חי רובו של העם הפלשתיני, להציג עצמם כתנועה לשחרור לאומי ממש. ובאשר לסיוע הצבאי, המדיני והתעמולתי שהגישה דמשק לארגונים הפלשתיניים במחצית שנות השישים – זה היה רק אחד מן הגורמים שהפכו את סוריה לאתגר הבטחוני העיקרי שלפניו ניצבה ישראל. המאבק על המים היה ללא ספק נושא אסטרטגי קריטי הרבה יותר, והמצוקות היומיומיות שהיו כרוכות במאבקים המתמשכים על השליטה באזורים המפורזים היו קשות ביותר והובילו להתנגשויות הרבה יותר 'חמות' ותכופות מאלה שנגרמו בעקבות הפשיטות של הפת"ח ושותפיו. הפעולה במוביל הארצי עשויה לשמש סמל ואיתות ראשון לשיבת הפלשתינים אל מרכז זירת הסכסוך הישראלי-ערבי, אולם לשם הם יגיעו רק לאחר מלחמת ששת הימים, ובמכלול הגורמים שהביאו להתחוללות המלחמה עצמה והשפיעו על מהלכיה הם לא היו גורם בעל חשיבות.

* * *

סדרה של שאלות מתודולוגיות צצה ועולה בכל הנוגע להערכת המקורות. נוסף על רשימה מרשימה של ארכיונים שסרק אורן (13 ארכיונים ישראליים, 12 ארכיונים בארצות-הברית, הארכיון הבריטי וארכיון משרד החוץ הסובייטי), ונוסף על רשימה ארוכה של ספרים ומאמרים בעברית, באנגלית, בצרפתית, בספרדית וברוסית, נשען מחקרו גם על רשימה מרשימה לא פחות של מקורות ערביים. דא עקא, שלא באשמתו, אף לא מקור אחד מן המקורות בערבית הוא ממש מקור ראשוני. כצפוי, שום מדינה ממדינות ערב לא התירה לאורן להציץ בארכיוניה, ו-46 הספרים והמאמרים בערבית הנזכרים באלפי הערות השוליים הם במקרה הטוב זכרונות של מדינאים, מצביאים ודיפלומטים, שאמנם נטלו חלק באירועים אך כתבו את זכרונותיהם רק לאחר מעשה. נוסף על הבעיות הרגילות שכתבי זכרונות מעוררים בדרך-כלל בכל הנוגע למהימנות הסיפור, ולא-כל-שכן בנוגע לאובייקטיביות של הפרשנות הכלולה בהם, הרי ההסתמכות על זכרונות של ערבים מעוררת בעיה מיוחדת. עקב התוצאות המהפכניות של המלחמה, ולא רק בשדה הקרב אלא גם במערכות הפנימיות בכל המדינות הערביות שהיו קשורות במלחמה, אין מנוס מההנחה כי מה ש'זכרו' כותבי הזכרונות הושפע עמוקות ממה שנודע להם לאחר מעשה.

לכל מנהיגי מדינות העימות הערביות, ללא יוצא מהכלל, היו הסברים ותירוצים רבים

לאחר המפלה הנחרצת שספגו. לעתים רחוקות בהיסטוריה אפשר לראות בבהירות כה רבה את הקשר הישיר והבלתי־אמצעי בין הכרעותיהם ומחדליהם של מנהיגים ובין התוצאות הקטסטרופליות שהביאו על מדינותיהם ועמיהם. לכן, הכרחי לחשוך מראש בכל מקור שכתבו המנהיגים הערבים או מקורביהם ויש לבחון אותו שבע בחינות. הדברים אמורים במיוחד במקורות המצריים. הכרעותיהם של מנהיגי מצרים היו הגורם הראשי למפלה, ואולם, דווקא במצרים התחוללו לאחר המלחמה תהפוכות מרחיקות לכת במערך השלטוני, ויש להניח כי תהפוכות אלה השפיעו על זכרונותיהם של מי שהיו מעורבים בקבלת ההחלטות. כל המחברים המצרים המצוטטים אצל אורן כתבו את חיבוריהם לאחר שהפילדמרשל עבד אל־חכים עאמר הואשם ושם קץ לחייו, וכמה וכמה מסגניו ותומכיו הורשעו אף הם ונידונו לבלות שנים לא מעטות בכלא – כל זאת בעוד ג'מאל עבד אל־נאצר מחלץ עצמו מהאחריות למפלה בעזרת תרגיל מחוכם של 'קבלת האחריות', התפטרות ושיבה דרמטית אל כס המנהיגות, כשהוא נישא בהתלהבות על כתפי ההמונים שפחדו להישאר יתומים מאב, ואפילו הוא אב שהמיט עליהם אסון.

התעלמות מבעיית אמינותם של מקורות עשויה לגרום לעיוות בתיאור האירועים מהצד המצרי של המתרס ובהסברת המניעים והגורמים שעיצבו בסופו של דבר את התנהגותם של המצרים במשבר. בחקר מלחמת ששת הימים מן הפרספקטיבה המצרית יש להציב ארבע שאלות מרכזיות:

א. מדוע החליט נאצר במחצית חודש מאי להחדיר בראווה כה גלויה את רובו של הצבא המצרי לתוך־תוכו של חצי האי סיני?

ב. מדוע החליט נאצר לסלק כליל את כוח האו"ם מהגבול עם ישראל ולסגור את מצרי טיראן, אף שלדבריו ידע היטב שמהלכים אלה פירושם מלחמה?

ג. מדוע ביטל נאצר ברגע האחרון את מתקפת 'אל־פג'ר', שהיתה מתוכננת ליום 26 ביוני, והעדיף לאפשר לצה"ל להנחית את המכה הראשונה?

ד. מדוע נמנע נאצר במשך שלושה ימים מלתת את הסכמתו לצו הפסקת האש של מועצת הביטחון של האו"ם, אף שכבר בסופו של היום הראשון יכול היה להבין שהוא הפסיד במלחמה?

אורן אינו משיב תשובות ישירות ונחרצות לשאלות אלה, ומעדיף כאמור לתת לקורא להתרשם ממהלך הסיפור ומדברי המשתתפים המצוטטים בהרחבה, ובכך להעמיק את הבנתו באשר לסבך הגורמים שחוללו את האירועים בשעת מעשה. גם אנחנו לא נוכל, במסגרת מאמר זה, להתיימר ולהציע תשובות מלאות ומפורטות לשאלות שצוינו; ואולם, נוכל למצער להעיר הערה עקרונית אחת: בלי שאורן אומר זאת במפורש, הישענותו הנרחבת על המקורות המצריים יוצרת רושם כללי ולפיו היה נאצר במידה רבה קורבן לרברבנותם ולתוקפנותם של יד ימינו וידידו עבד אל־חכים עאמר ושל חבר עוזריו הבכירים. ב־2 ביוני, שלושה ימים לפני ההתקפה הישראלית, אמר נאצר לגנרלים שלו שהתאספו במפקדת הכוחות המזוינים: 'עלינו לצפות להתקפת האויב בתוך 48-72 שעות, ב־5 ביוני לכל המאוחר'. בדיון שהתפתח באותה פגישה העריך מפקד חיל האוויר המצרי כי הוא עלול להפסיד 15-20

אחוז ממטוסיו אם תורשה ישראל לתקוף ראשונה, ונאצר השיב לו: 'אבל עדיין יישארו בידיך 80-90 אחוזים, כמה אחוזים ממטוסי האויב תוכל להשמיד עם המטוסים שיישארו בידיך?'; המפקד המצרי העריך: '60-70'.¹⁰ ללמדך שקציניו של נאצר הטעו אותו להאמין שמצרים מסוגלת לספוג מכה ראשונה מצד ישראל ועדיין לנצח במערכה ניצחון מוחץ. עם זאת, גם אם סיפור זה משקף את הדברים כהווייתם, אנו חייבים לשוב ולהטיל את כל כובד האשמה על נאצר, שהרי לא זו בלבד שהוא עצמו היה איש צבא, אלא שגם היו בידי די והותר מנגנונים להערכה ביקורתית של רברבנות מפקד חיל האוויר שלו.

אכן, קשה להאשים את נאצר ולטעון נגדו כי לא שיער מה עשויה להיות משמעותן של מכה מקדימה מצד חיל האוויר הישראלי ושל הסתערות השריון הישראלי לתוך מרחבי סיני כששמיו נקיים מהתערבות מטוסי האויב. במידה רבה דומה ההפתעה של נאצר לזו שספג צה"ל שש שנים מאוחר יותר, במלחמת יום הכיפורים. כמו האבירים הצרפתים בקרב קרסי (Crécy) במלחמת מאה השנים, גם צה"ל וגם הפיקוד המצרי כשלו את אותו הכשל – אי-הבנת אופיו של שדה הקרב הצפוי להם. עד עצם היום הזה מעוררת הפעולה שביצע חיל האוויר הישראלי בבוקר ה-5 ביוני 1967 פליאה והערצה. בכירי חיל האוויר אמנם האמינו שהם מסוגלים להשמיד את חיל האוויר המצרי בתוך שעות ספורות אם תינתן להם האפשרות להכות ראשונים, אולם אפילו ביניהם לא היו רבים ששיערו את גודל המכה; לכן, מה לנו כי נלין על קוצר דמיונו של נאצר? ואף-על-פי-כן, האחריות נותרת בהכרח על כתפיו, וראוי שזכרונות המעורבים בדבר יאוזנו בהערכה פקוחת עין של ההיסטוריון.

* * *

בעיה שונה מתעוררת בקשר למקורות הרוסיים. אחת השאלות המרכזיות שנשאלה ועודנה נשאלת בנוגע למלחמה היא מה הניע את הסובייטים להעביר למצרים ידיעה כוזבת בדבר כוחות ישראליים גדולים שהתרכזו כביכול בגבול הצפון ומרמזים על סכנה מידית של התקפת צה"ל על סוריה. גם אורן ביקש תשובה לשאלה זו, ואף טרח לבקר לשם כך בארכיון משרד החוץ הסובייטי במוסקבה ולראיין שני אישים שהיו חברים בסובייט העליון באותם ימים, וכן גם איש בכיר בקג"ב וגנרל בדימוס ששימש יועץ לצבא המצרי בשעתו. רשימת המקורות שלו כוללת גם יותר מעשרים מאמרים וספרים ברוסית. ואף-על-פי-כן נותר הרושם שאורן הצליח להציל מפי הסובייטים רק מידע דליל ולעתים אף מוטעה בעליל. כך, למשל, האשים באוזניו קרין ברוטנץ (Carin Brutenz), חבר הסובייט העליון, את סגן שר החוץ סמיונוב (Victor Semyonov) בכך שמחמת להיטות יתרה העביר למצרים ידיעות בלתי-בדוקות שהגיעו ממקור מהימן של הקג"ב בישראל, לפני שהצליחו לאמתן. אולם סיפור זה נשמע כמעשה בדים, שהרי כל דיפלומט או עיתונאי מן השורה יכול היה לגלות במו עיניו שאין שום ריכוזי כוחות ישראליים בגבול הצפון, ולכן גם לא היה מקום 'לאמת' מידע שהעביר כביכול מרגל שהיה 'well placed', כדבריו של ברוטנץ. "כידוע, כאשר

10. Oren, *Six Days of War*, p. 158.

11. שם, עמ' 54.

הזמין אשכול את השגריר הסובייטי סרגיי צ'ובאכין (Chuvakhin) להתלוות אליו לסיור בצפון כדי שייווכח במו עיניו כי אין שם שום ריכוזי צבא, השיב לו הלה: 'תפקידי להעביר אליכם את האמת הסובייטית, לא לבחון אותה'.¹² תגובה זו כשלעצמה די בה להזם את סיפורו של ברוטנץ.

אמנם אין להניח שכל הרוסים שהעידו בעל־פה או בכתב ביקשו להגן על מעמדם של מנהיגי הקרמלין שנפלו ממרומי שבתם זה כבר. סביר יותר להניח שהם עצמם לא היו מצויים כל־כך בעובדות. לשם חשיפתן המלאה ייאלצו החוקרים להמתין עד שייפתחו כל הארכיונים של הקרמלין, של הקג"ב ושל הצבא האדום. ובינתיים חוזרת השאלה למקומה, ואף אורן עצמו מודה שהעניין 'ימשיך להיות לוט באפלה'.¹³ לפיכך מותר גם לנו לשוב ולשער השערות כמו כולם, גם אם האסמכתאות שלנו נעוצות רק בהגיון הדברים ולא בתעודות.

לעניות דעתי ברור היום לחלוטין שלא רק הסובייטים אלא גם העילית המצרית, ולא־כל־שכן העילית הסורית, ידעו היטב שהמידע בדבר ריכוזי צה"ל בצפון הוא שקרי. אופיינית היתה תגובתו של נאצר למידע שסיפק לו הרמטכ"ל המצרי, הגנרל פאוזי, בעקבות ביקורו החפוז בדמשק. המידע הזם מכול וכול את הידיעה בדבר ריכוזי צה"ל. ואולם, נאצר כלל לא היה מעוניין לשמוע את ממצאיו של פאוזי, ואף לא את העובדה התמוהה שבצבא הסורי אפילו לא הוכרז מצב הכן, משום שממש עם צאתו של פאוזי לדמשק כבר נועץ נאצר עם פאוזי אחר – עם מחמוד פאוזי, יועצו לענייני חוץ – בשאלה כיצד יש לטפל בסילוקו של כוח האו"ם מעמדותיו. גם הפילדמרשל עאמר כלל לא הגיב למשמע הדוח שמסר לו פאוזי. וכך סיפר הרמטכ"ל המצרי בזכרונותיו: 'התחלתי להאמין ששאלת ריכוזי הכוחות הישראליים [...] לא היתה הסיבה היחידה או אף העיקרית לגיוס ולהצבת הכוחות שבהם התחלנו נוקטים'. פאוזי מדבר על הסיבות שהניעו את עאמר, אולם אין שום סיבה שלא לומר את אותם דברים גם על מניעיו של נאצר.¹⁴

אורן מאזכר הסברים שונים שרווחו בקרב פרשנים שונים, ובהם סברות כרס מפוקפקות למדי, כגון הסברה שארצות־הברית היא שהדליפה את המידע על ריכוזי צה"ל כדי להקל את לחצו של נאצר על מדינות המפרץ הפרסי. היום אפשר היה להוסיף לרשימה זו גם את עבודתו של יעקב נוימרק, דוקטורנט צעיר מאוניברסיטת בר־אילן. הוא חפר במסמכים של שירותי המודיעין של גרמניה המזרחית, ה־Stasi הידוע לשמצה, ועל סמך המידע הזה טוען שכל התרגיל לא נועד אלא להרגיע את שלטונות סוריה ולהרתיע אותם מלממש את לוחמנותם היתרה נגד ישראל כדי להגן עליהם מפני מפלה ודאית.

מכל מקום, מאחר שמתוך כל העדויות הנוגעות בדבר מתברר היטב שכל מי שעסק בנושא, ובראש ובראשונה המנהיגים הבכירים במוסקבה, בדמשק ובקהיר, ידע היטב שאין כלל ריכוזי כוחות בצד הישראלי של הגבול הסורי, אין מנוס מההשערה שכל העניין תואם

12. שם, עמ' 59.

13. שם, עמ' 54.

14. על פרשת שליחותו של הגנרל פאוזי לדמשק ראו שם, עמ' 64-65.

מראש בין הסובייטים, הסורים והמצרים כדי להצדיק את החלטתם להשיב את הצבא המצרי לסיני, ואולי גם כדי לחלץ את נאצר מהביצה בתימן ולהצדיק את החזרתם החפוזה של עיקר גיסותיו משם. אורן מציין בצדק כי העובדה שאנואר סאדאת התבקש להתעכב במוסקבה בדרכו חזרה מביקור במונגוליה ובצפון קוריאה, ואף נפגש שם עם כל ראשי השלטון הסובייטי – עם הנשיא, עם ראש הממשלה ועם שר החוץ – מרמזת על כך שלא היה מדובר בביקור נימוסין בלבד. מה שלא ברור הוא מדוע היה על כל האישים הנכבדים הללו להיפגש עמו רק כדי להעביר באמצעותו את המידע השקרי? די היה באחד מהם כדי לקיים מצווה זו – אפילו נציב הקג"ב בקהיר יכול היה לשמש בלדר נאמן. סביר יותר שאם אמנם היה הביקור של סאדאת קשור בעניין, הוא נועד לתכנן לפרטיה מזימה מורכבת הרבה יותר.¹⁵ מעבר לכל סברות הכרס, ברור לחלוטין שהמניע הראשי של הסובייטים במשבר היה לתמוך במשטר החדש בדמשק, שכן מבחינתה של מוסקבה משטר זה היה קרוב להפוך את סוריה לגרורה סובייטית לכל דבר. הבסיס הימי בטרטוס היה חשוב מאוד לצי הסובייטי, שבאותם ימים תגבר את כוחותיו בים התיכון וחיפש מאחזים ביבשה כמשקל נגד למאחזי הצי השישי של ארצות הברית ביוון, באיטליה ובשאר מדינות נאט"ו. אמנם באותה עת לא עמדה ישראל לתקוף את סוריה, אך דברים שאמרו מפקדים בצה"ל, ואף ביטויים לא מעטים של אשכול עצמו ושל אבא אבן, שר החוץ שלו, סיפקו סיבות מספיקות להניח כי במוקדם או במאוחר ההתגרריות של מנהיגי דמשק באזורים המפורזים ותמיכתם בארגוני החבלה הפלשתיניים יגררו את ישראל להרפתקה צבאית נרחבת נגד סוריה. כדי שלא יאלצו להסתבך בהגנה פעילה על המשטר בדמשק העדיפו הסובייטים לחדש את ההרתעה המצרית בדרומה של ישראל, וכך להגן על המשטר הסורי בן חסותם.

מדברים רבים שאמר נאצר ניתן להסיק כי הוא מעולם לא השלים עם כך שבאביב 1957 נאלץ במורת רוח להסכים להצבת כוח האו"ם על גבולו עם ישראל – צעד שחייבו במשך שנים רבות להימנע מלהציב כוחות של ממש בסיני, ואילץ אותו לאפשר לישראל שיט חופשי דרך מצרי טיראן ולוותר בפועל על מידת הריבונות של מצרים בגבולה המזרחי. אפשר להניח שהדבר חרה לו היטב, והשאיר בלבו שאיפה מתמדת לחזור לסטטוס-קוו ששרר ביחסים בינו ובין ישראל לפני מלחמת סיני, לחדש את תוקפם של הסכמי שביתת הנשק ולהיכון לימים טובים יותר, שיאפשרו לו גם לתקן את העיוותים שחוללה מפלת הצבא המצרי במבצעים הגדולים של סוף מלחמת העצמאות.

התקווה לשוב ולהתחבר אל ערביי המזרח דרך הנגב הישראלי מעולם לא היתה רחוקה מחלומותיו של נאצר. אורן מצטט דברים שאמר נאצר לחברי האספה הלאומית ב־2 ביוני 1967: 'אם הצלחנו להחזיר את התנאים ששררו לפני 1956, אלוהים ללא ספק יעזור לנו להחזיר אותם למה שהיו ב־1948. [...] הבעיה עתה שוב אינה מפרץ עקבה או מצרי טיראן או

15. גם ריבוי הצינורות שדרכם העבירו הסובייטים את המידע הכוזב ולוח הזמנים שמפרט אורן מעלים את החשד שכל העניין לא היה אלא הצגה שנועדה לעזור את עיני העולם ולהסתיר מזימה ערוכה מראש.

סילוק כוח האו"ם, אלא התוקפנות שהתרחשה בפלשתינה.¹⁶ להשערת, המפגש המובהק בין האינטרס של הסובייטים להגן על ילדי טיפוחיהם בדמשק ובין הרצון של נאצר לבטל את 'חרפת 1956' ולהשתחרר מהביצה הצבאית והמדינית בתימן הביאו את שני הצדדים לתכנן במשותף מיצג שיהיה דרמטי דיו על מנת לגבור על התנגדותו של האו"ם לשינוי המצב שגיבש דאג המרשלד עם נסיגת צה"ל מסיני ומעזה במרס 1957. זאת המשמעות האמיתית של התשובה המגוחכת שהשיב השגריר צ'ובאחין לאשכול כשהלה הזמין אותו לסיור בצפון הארץ: האמת הסובייטית היתה המזימה שזממו הסובייטים להחזיר את הגלגל עשר שנים לאחור.

* * *

הדעה המקובלת על רוב המחברים והפרשנים היא שבתחילת ההרפתקה לא התכוון נאצר לחולל מלחמה. ואולם, עדויות רבות עשויות להוכיח כי משעה שציווה על סגירת המצרים הוא הבין שפניו למלחמה והיה שותף מלא לתכנונים השונים שתוכננו במטהו של עאמר – בין שנועדו להתקפה בהיקף נרחב לכיבוש כל הנגב, ובין שכוונו לפעולה מצומצמת לכיבוש אילת והנגב הדרומי. אף-על-פי-כן, נאצר בלם ברגע האחרון את תוכניתו של עאמר לצאת למבצע 'אל-פג'ר', להקדים רפואה למכה ולנצל את היתרונות השמורים למכה ראשון.

כיצד יש להבין מהלכים אלה? מתקבל על הדעת שבראשית המשבר החליט נאצר שלא לתקוף את ישראל – צעד שיקשה עלינו להבינו אם לא נניח כי סבר בביטחון רב שאם בעקבות מעשיו תתקוף ישראל, יוכל צבאו לספוג את המכה. סביר להניח שנאצר ביקש תחילה לבסס, אם אפשר ללא התלקחות צבאית, את ההישג המרשים שהשיג עם שיבת הצבא המצרי לסיני וחסימת מצרי טיראן. לאחר שנקט את הצעד הדרמטי התכנס כדרכו מאז ומעולם אל קו של המתנה והתבססות כדי למזער את נזקי התחצפותו הבין-לאומית. כך נהג לאחר עסקת הנשק עם הסובייטים בספטמבר 1955, כך נהג גם לאחר הלאמתה של חברת תעלת סואץ ביולי 1956. לנאצר היה חשוב לנטרל את תגובת ארצות-הברית למהלכיו ולהבטיח את תמיכתה של מוסקבה, וייתכן שהוא גם קיווה כי העולם ואף ישראל יתרגלו למצב החדש שיצר והמשבר ייפתר בדרכים דיפלומטיות.

אכן, בימים האחרונים של חודש מאי נראה לנאצר שהתרגיל עשוי להצליח. למרות הזהרותיו של הממשל הסובייטי מפני יוזמה צבאית מצרית נראה היה כי הסובייטים תומכים בכל לב במהלך הבסיסי של החזרת הצבא לסיני, וכי יטילו את משקלם כדי להרתיע את ארצות-הברית מלהתערב לצדה של ישראל. למועצת הקצינים אמר נאצר ב-27 ביוני: 'קיבלנו שדר מקוסיגין שברית-המועצות תומכת בנו במערכה הזאת ולא תרשה לאף מעצמה להתערב עד אשר יוחזר המצב למה שהיה ב-1956'.¹⁷ זכריה מוחי א-דין, מראשי תומכיו של נאצר,

16. Oren, *Six Days of War*, p. 159, מצוטט מהאזנות ה-BBC. על שאיפתה של מצרים להקים גשר יבשתי שיחבר בינה לבין ערביי אסיה ראו: אילן אסיה, מוקד הסכסוך: המאבק על הנגב 1947-1956, ירושלים תשנ"ד.

17. מובא אצל Oren, *Six Days of War*, p. 125.

הוזמן אז לווינגטון, דבר שהעיד על כך שגם ארצות־הברית מסתגלת למצב, והחלטת ממשלת ישראל להמתין שבועיים-שלושה נתנה יסוד לתקווה שגם ישראל תירתע מעימות צבאי ותבלע את הגלולה המרה.

מנקודת מבטו של נאצר, את ההזדהות החוזרות ונשנות ששיגרו לישראל כל המעצמות (ולא רק שארל דה־גול), ובהן התרו בה לבל תפתח במלחמה, לא ניתן היה להבין אלא כקבלת דין המהפך שקבע עם פלישת צבאותיו ללב סיני. ואולם, למרות הכול לא פגה הסכנה שצה"ל יתקוף, ולכן ברור שההנחה כי מצרים מסוגלת לספוג את המכה נותרה עומדת ביסוד שיקוליו של נאצר גם באותם ימים, וללא ספק התחזקה שעה שכניסתם של דיין ובגין לממשלה אותתה בבירור על אפשרות שישראל תכה ראשונה. אמנם בסופו של דבר התברר כי הנחה זו בדבר יכולת הספיגה של מצרים היתה מוטעית, אך עם זאת קשה לטעון כי בשעתו היא היתה בלתי־רציונלית. ההפתעה שהופתעה ישראל לנוכח היקף הנזק של המכה האווירית שהנחיתה על מצרים נותנת מקום לסברה כי בלי חוכמה שלאחר מעשה לא ניתן היה לטעון כי צעדיו של נאצר הם הימור חסר אחריות.¹⁸

* * *

השימוש שעושים חוקרים במקורות הישראליים אף הוא טעון בירור. המחקרים שהתפרסמו בשנה האחרונה נסמכים על מספר הולך ורב של מקורות ראשוניים. אמנם הפרוטוקולים של ישיבות הממשלה ושל ועדת החוץ והביטחון של הכנסת עדיין לא נפתחו רשמית, אך פרטים רבים מדיוניהן ואף ציטוטים לא מעטים דלפו והתגלגלו בדרכים שונות לספרים ולעיתונים. יתר־על־כן, רוב תיקי משרד החוץ ורבים מהמסמכים המצויים בארכיון צה"ל נגישים היום לחוקרים. ואף־על־פי־כן, אורן, כמו חוקרים אחרים, ראה צורך להשתמש בכמה מקורות בעייתיים. הכוונה היא בראש ובראשונה לזכרונותיהם של השחקנים הראשיים במערכה, ובהם משה דיין, יצחק רבין, אבא אבן וזרח ורהפטיג. אשכול עצמו לא הותיר אחריו זכרונות ורישומים, אך הערות מפיה של רעייתו, מרים, וספרו של איתן הבר היום תפרוץ מלחמה, המביא פרטים רבים מפיו של תת־אלוף ישראל ליאור, מזכירו הצבאי של אשכול באותם ימים, ממלאים לכאורה את החסר. אין פסול בשימוש שנעשה במקורות אלה, אולם החוקר חייב לעסוק בהם מתוך גישה ביקורתית ומסויגת.

סילוקו של אשכול מתיק הביטחון והעובדה שמשו דיין גזל את רובה של התהילה שנבעה מהניצחון המפואר הותירו באשכול משקע כבד של מרירות וכעס. הוא עצמו נמנע מלתת פומבי לרגשות אלה, אולם מקורביו נתנו להם ביטוי בוטה למדי. הערות מזדמנות של מרים אשכול עשויות לשקף את העובדות כפי שהיו מנקודת מבטו של בעלה, אולם השימוש בהן

18. על התקפת חיל האוויר ראו: Mordechai Bar-On, 'The Israel Air Force in the Six Day War 1967', in: *Aviation Militaire: Survol d'un Siècle*, Colloque International, Paris 1999, pp. 103-125. לתיאור עיתונאי של ההתקפה ראו: ישעיהו בן־פורת ואורי דן, אמברגו: מיראז' נגד מיג, רמת־גן 1969.

לשם ביסוס אובייקטיבי, כביכול, של מהלך האירועים מחייב בחינה הרבה יותר מבוקרת. כעסה של מרים אשכול נסב לא רק על משה דיין אלא גם על כל מי שהביא להדחתו של אשכול. לכן לא ניצלו משבט זעמה גם קציני צה"ל שבביקורתם נגד החלטותיו המדיניות בימי ההמתנה סייעו, מן הסתם, לאובדן האמון בכושר מנהיגותו הבטחונית. כדוגמה לכך אפשר לציין את הדיון המר שניהל בעלה עם המטה הכללי ב'בור' בליל 28.5, לאחר השידור האומלל והמגומגם שבו ניסה לנמק באוזני הציבור את החלטת הממשלה להמשיך בהמתנה. דיון זה מתואר בפי מרים אשכול כ'פוטש', והיא אף מוסיפה הסבר משלה: 'כולם היו מודאגים ולאיש לא היה אכפת מהליכים דמוקרטיים'.¹⁹

אין להקנות חשיבות יתרה להערת אגב של אשת ראש הממשלה; ואולם, במקרה זה, מאחר שהדימוי של 'פוטש' רווח בספרות ומן הסתם גם בזיכרון הקולקטיבי של עילית המדינה באותם ימים, חייב החוקר לדון בשאלה ברצינות: האומנם חרגו האלופים של צה"ל מגבולות ההליכים הדמוקרטיים? האומנם היה פסול בלחצים העזים שהפעילו על ראש הממשלה ועל עמיתיו בניסיון להביאם להקדים ולתקוף את מצרים? אורן עצמו מעיר ש'האלופים לא עשו שום ניסיון רציני להדיח את אשכול, ולא איימו אף פעם על שלטון החוק'.²⁰ לעניות דעתי יש פה מקום לחוות דעת נחרצת יותר: לא זו בלבד שהם לא חרגו מגדרם, אלא שהם אף מילאו את תפקידם בנאמנות בבואם להביע את דעתם בנושאים שהם היו מופקדים עליהם, דהיינו בשאלת המשמעות המבצעית והאסטרטגית של החלטת הממשלה להאריך את תקופת ההמתנה. אמנם בשעתו לא ידע המטה הכללי במפורש שיומיים לפני כן אמור היה הצבא המצרי להפעיל את תוכנית 'אל-פג'ר' ולהקדים התקפה על צה"ל, וכי ההתקפה נדחתה למועד אחר. עם זאת, לא היה צורך להיות אסטרטג גאון כדי להבין את הדברים שהבינו כל האלופים, ושאותם הטיחו בראש הממשלה בנוסח זה או אחר באותה ישיבה סוערת. לכול היה ברור שעוכב נוסף לא ישנה את המצב מיסודו, שהמצור על מצרי אילת לא יוסר ושהצבא המצרי אך יתעצם ויתבסס בסיני.

המסקנה המתבקשת היתה כי כל דחייה נוספת תעלה את מחיר הדמים שצה"ל ייאלץ לשלם במלחמה, שכבר אין למנוע אותה בין כה וכה, וכי אם חלילה תקדים מצרים ותכה בישראל בשעה שזו ממתינה להתערבותם הפעילה של האמריקנים, יכול המצב הצבאי להפוך לסיכון קיומי ממש. לאור הניצחון המוחץ שצה"ל נחל בסופו של דבר, הדעת נותנת שגם אילו פתח הצבא המצרי במלחמה היתה ישראל מחזיקה מעמד. עם זאת, נקל לשער שאילו היתה המלחמה נפתחת במכה אווירית של חיל האוויר המצרי על בסיסי האוויר של ישראל, ובו בזמן היה הצבא המצרי פותח במהלומת שריון נגד הנגב, תוצאות המלחמה היו נראות אחרת, וכמות הקורבנות בנפש ובציוד שישראל היתה נאלצת לשלם היתה גדולה כמה מונים מכמות הקורבנות שנאלצה להקריב כשהיוזמה היתה בידיה. לפי חוות דעתם המקצועית של כל האלופים, החלטת הממשלה לדחות את ההכרעה בעוד כשבועיים היתה שגויה ומסוכנת,

19. Oren, *Six Days of War*, p. 134.

20. שם, שם.

ואין לבוא אליהם בטענות על שהביעו דעה זו בצורה נמרצת ואולי אף נרגזת. אחרי הכול, אפשר לצפות מראש ממשלה שיעמוד אפילו מול רוגזם של האלופים אם אמנם הוא משוכנע בצדקת מדיניותו, וכבר היו דברים מעולם.

כידוע התחוללה בלשכתו של אשכול גם מעין 'מיני דרמה' כאשר התפרץ אליה האלוף עוזר ויצמן והטיח בראש הממשלה: 'המדינה נהרסת [...] תן את הפקודה ואנו ננצח [...] ואתה תהיה ראש ממשלת הניצחון!' – כל זאת בעודו מסיר בהפגנתיות את אותות הדרגה מעל כתפיו ומשליכם על שולחנו של אשכול. לעניות דעתי, אפילו באירוע זה אין לראות חריגה מגבולות המותר.²¹ בימי הנסיגה מסיני בשנת 1957 שאלו קצינים את משה דיין מדוע אין הוא מתפטר במחאה, והוא השיב:

בתור אזרח ובתור חייל הייתי רואה כדבר שלילי ביותר לו הרמטכ"ל היה רוצה להטיל את משקלו [ולהתפטר] כדי להשפיע על החלטות הממשלה. מי שמקבל עליו להיות חייל – לרבות רמטכ"ל – מקבל עליו את מדיניות הביטחון של הממשלה. [...] אני רואה כתופעה שלילית ביותר שאיש צבא, כאשר מדיניות הביטחון אינה נראית לו, הוא אומר 'את זה אני לא עושה'.²²

אולם במה דברים אמורים? במקרה שבו איש צבא נותן פומבי להתפטרותו כדי להשפיע באמצעותה על דעת הקהל. לעומת זאת, ויצמן לא התפטר כלל, ואת האקט הדרמטי לא ביצע קבל עם אלא רק לעיניהם של אשכול ושל פנחס ספיר, שבמקרה נכח במקום. כל שעשה היה להביע את דעתו בדרך בוטה.

כאמור, אורן מרבה להשתמש בעדותו של תת-אלוף ישראל ליאור, מזכירו הצבאי של אשכול.²³ אין ספק שליאור מספק להיסטוריונים תובנות חשובות בכל הנוגע לפרספקטיבה של לשכת ראש הממשלה, אולם גם הוא, כמו מרים אשכול, אפילו אינו מנסה להסתיר את הזדהותו המלאה עם מרירותו של אשכול ואת דעתו השלילית מכול וכול על משה דיין ועל התנהלותו. כך, למשל, הוא כותב על העמדות שנקט דיין בתגובה לתקיפות הירדניות ביום הראשון לקרבות: 'היה נדמה לי שדיין משחק כאן משחק כפול. [...] לעזאזל, מה בעצם רוצה משה דיין? [...] התרשמתי שהאיש אמר משהו להיסטוריה ולפרוטוקולים, ובשטח עשה דברים אחרים לחלוטין'.²⁴ לאורך כל הדרך מתייחס ליאור לדיין ולאנשי המטה הכללי בחשדנות ובביקורת לא מוסתרת. בתארו את הישיבה של ועדת שרים לענייני ביטחון, שהתכנסה בליל 1 ביוני ב'בור', הוא מכנה את התנהגותם של האלופים בשם 'מלחמת

21. שם, עמ' 135. אורן טועה בהסמיכו את האירוע למינויו של בר-לב לסגן הרמטכ"ל. התפרצותו של ויצמן, כפי שהציטוט עצמו מציין, נבעה מביקורתו על החלטת הממשלה בעניין יוזמת המלחמה ולא היתה ביטוי לאכזבתו האישית.

22. משה דיין, אבני דרך: אוטוביוגרפיה, ירושלים 1976, עמ' 341-342.

23. העדות של ליאור היתה מונחת בבסיס ספרו של איתן הבר, היום תפרוץ מלחמה: זכרונותיו של תת-אלוף ישראל ליאור, המזכיר הצבאי של ראשי הממשלה לוי אשכול וגולדה מאיר, תל-אביב 1987.

24. שם, עמ' 228.

ההתשה נגד השרים', ומתאר כיצד האלופים 'מכים על ראשי השרים בפטישים [...] שאלתי את עצמי אם הכוונה היא להעמיד את השרים על הברכיים או לגרום להם שיפרצו בבכי קולקטיבי'.²⁵

אורן נגרר אחרי הפרספקטיבה של ליאור כשהוא כותב על המשך אותה פגישה: 'אשכול חדל להתנגד לתכתיביו של דיין'.²⁶ הערה זו אינה נאמנה למה שקרה ואף אינה מיטיבה עם זכרו של אשכול. אף שהלה אכל מרורים מעצם הופעתו של דיין במרכז הבמה, אין שום עדות לכך שדיין חרג מסמכויותיו כשר ביטחון והכתיב לראש הממשלה מהלכים ברמה המדינית-אסטרטגית. לעומת זאת, תיאור שלפיו כביכול נכנע אשכול לתכתיביו של דיין צובע את דמותו של אשכול בצבעים עלובים מדי. כאמור, אין כל פסול בשימוש במקור מסוג זה, ובלבד שהחוקר מאפשר לקורא 'גילוי נאות' של הפרספקטיבה הייחודית של המקור.

הפעם היחידה שפגע דיין בבירור במרותו של אשכול כראש ממשלה, עד כדי זלזול אישי, היתה ביום ו' בבוקר 9 ביוני, עת העביר ישירות לאלוף פיקוד הצפון את הפקודה לתקוף ברמת הגולן, בלא שחזר להיוועץ באשכול. הוא שיתף את אשכול בעניין רק בהודיעו לתת-אלוף ליאור על דבר הפקודה באמצעות ראש לשכתו, בצירוף הערה שעדיין אפשר לבטלה, אם אשכול רוצה בכך. ליאור מספר כי כאשר העביר לאשכול את הידיעה הפליט ראש הממשלה: 'איזו נבזות, איזו נבזות', ואחר הוסיף ואמר: 'הוא נתן את הפקודה לצבא, עכשיו אבטל את הפקודה? אין לזה כל היגיון, אם הוא חושב שהוא יכול לעשות מה שהוא רוצה, שיעשה'; וכנכנס לעורו של אשכול מעיר ליאור: 'היה ברור לו, כמו גם לי, שדיין ביקש לגנוב את כל התהילה לעצמו'.²⁷ ואולם, אפילו במקרה זה, הגם שנהג בגסות ובזילות, ספק אם דיין חרג מסמכותו חריגה מהותית, שהרי בערב הקודם השאירה הממשלה את ההכרעה בעניין זה בידיהם של אשכול ודיין. דיין ידע שאשכול תומך בהתקפה, ומן הסתם רצה לחסוך דקות יקרות לדוד אלעזר, אלוף הפיקוד דאז.²⁸

* * *

אחת הפרשות שאורן דן בה בהרחבה, כשהוא מסתמך רבות על מקורות ישראליים ואמריקניים, היא פרשת שליחותו של אבא אבן לפריס, ללונדון ובעיקר לווינגטון ב-24-26 במאי. זהו אחד הקטעים המעולים בספרו של אורן. עם זאת, דומה שלנוכח הפרטים הרבים נשאר הקורא תמה מדוע כשל אבן בשליחותו, ונותר הצורך לאבחן את השגיאה הבסיסית שהיתה כרוכה בעצם הגדרת מטרתה.

25. שם, עמ' 208.

26. Oren, *Six Days of War*, p. 152.

27. הבר, היום תפרוץ מלחמה, עמ' 251, מצוטט רק בחלקו אצל Oren, *Six Days of War*, p. 280.

28. עוד על האירועים האלה ראו אצל מייזל, המערכה על הגולן, עמ' 241-280. וראו גם מאמרי 'עת לספר: ארבע הערות בשולי ספרו של מתתיהו מייזל: המערכה על הגולן, יוני 1967', קתדרה (עדיין לא פורסם).

שליחותו של שר החוץ נדרשה בעקבות הצהרתו של נאצר בדבר חסימת מצרי טיראן ב־23 במאי, ולפיכך אין פלא שנושא זה עמד במרכז הטיעונים והעתירות שהעלה אבן לפני הממשל האמריקני. אבן ניסה להסתמך על ההתחייבויות שהעניקו האמריקנים לישראל במרס 1957 בתמורה לנסיגת צה"ל משארם א־שיח', ובהן ההתחייבות להבטיח את חופש השיט במצרי טיראן. הוא עצמו היה מעורב אישית בגיבושן של אותן התחייבויות כאשר שימש שגריר ישראל בווינגטון, ועתה בא ותבע את הגשמתן. קציני צה"ל, לעומת זאת, הבינו מיד שהבעיה אינה כרוכה במעברן של אוניות ישראליות במצרים, אלא באובדן כושר ההרתעה של צה"ל אם לא תינקט פעילות צבאית לביטול היומרה המצרית. ואולם, מחמת תשוקתם של אשכול ושל משרד החוץ להימנע ככל האפשר מקרע בין ישראל לארצות־הברית הושם תחילה הדגש על התביעה למימוש ההתחייבות האמריקנית מלפני תשע שנים. על רקע זה הסתבך אבן בשורה של דיונים עקרים וחסרי סיכוי – המתוארים יפה ולפרטיהם בספרו של אורן – בעניין הצעדים השונים הדרושים כדי לשמור על חופש המעבר במצרים.²⁹ במטה הכללי של צה"ל התברר בינתיים לחלוטין שהבעיה אינה המצרים כלל ועיקר, אלא העימות הצבאי הבלתי־נמנע הצפוי בין צה"ל לבין הצבא המצרי ושותפיו ההולכים ומתרבים בעולם הערבי. עצם נוכחותם של הכוחות המצריים בסיני לא זו בלבד שהעמידה בספק את כושר ההרתעה של ישראל ואת רצינותה, אלא שגם הטילה על ישראל מעמסה בטחונית בלתי־נסבלת וחייבה גיוס מילואים נרחב שאת סופו שוב לא ניתן היה לצפות. מעל לכול עמדה הסכנה החמורה של יוזמת התקפה מצרית; תנועותיו של הצבא המצרי בסיני, ובעיקר של כוח המשימה המיוחד בפיקודו של הגנרל שזאלי, החלו מעידות על אפשרות זו בבירור. פירושם של ניתוחים אלה, שהלכו והשתלטו על תודעת המטה הכללי בתל־אביב, היה כי הפתרון כלל אינו מצוי בידיה של ארצות־הברית, וכי רק התקפה של צה"ל יכולה להסיר את האיום מעל ישראל. מה שהיה נחוץ עתה לא היה גיוסה של ארצות־הברית למען פריצת המצור באילת, אלא קבלת הסכמתה שבשתיקה ליוזמה צבאית של ישראל ותמיכה מדינית שלה ביוזמה כזאת.

אבן לא היה שותף להערכות האלה, ולכן הזדעזע עמוקות כאשר קיבל מאשכול מברק בזו הלשון: 'השאלה שוב אינה מצרי טיראן אלא עצם קיומה של ישראל'.³⁰ אבן ראה במברק תרגיל פסול של הישראלים המבקשים, באמצעות ניפוח הסכנה המצרית מעבר לפרופורציות הראויות, לסחוט מג'ונסון התחייבות למעורבות ברמה שאין הוא מסוגל להיות מעורב בה. הוא כינה את המברק 'מעשה של חוסר אחריות ממדרגה ראשונה, מעשה אקסצנטרי, נטול כל תבונה, אמת והבנה טקטית'.³¹ לזכותו ראוי להוסיף ולציין שהנוסח המזעיק של המברק, הטוען לסכנה קיומית הנשקפת כביכול למדינת ישראל, פגע באמינות טיעוניו ולא היה בו כדי להסביר כראוי את המהפך שחל באופן שבו ראו במטה הכללי את המצב. אבן אמנם צדק

29. על שליחותו של אבן ראו אצל Oren, *Six Days of War*, pp. 99-116.

30. מצוטט שם, עמ' 102.

31. מצוטט שם, עמ' 103, מספרו של אבא אבן *Personal Witness: Israel Through My Eyes*, New York

1992

כשטען שאין לדבר על סכנה לקיומה של ישראל, אך הוא לא הבין – וגם לא יכול היה להבין – שהבעיה שוב אינה מצרי טיראן אלא העובדה שהמלחמה היא בלתי־נמנעת ושחיוני שישראל תהיה המכה ראשונה. הוא לא הבין זאת משום שבמברק שקיבל לא היה כל הסבר לתובנה זו, ולכן הוא המשיך לדשדש במי האפסיים של תוכניות נטולות כל סיכוי בדבר משלוח שייטת, 'רגאטה' בלשון הימים ההם, שתורכב מאוניות אחדות של מדינות ימיות שונות בהנהגת ארצות־הברית. שליחותו של אבן שכוונות האמריקנים רציניות. המדהים בכל אותה המשיכו להיאחז בהבטחותיו של אבן שכוונות האמריקנים רציניות. המדהים בכל אותה פרשה אינו רק העובדה שהיו מי ששגו באשליה שיש סיכוי לתוכנית ה'רגאטה', אלא גם היעדר ההבנה שאפילו יצליחו האמריקנים לגייס את ה'רגאטה', לא תיפתר שום בעיה אסטרטגית מאלה שלפניהן ניצבה ישראל – אף לא בעיית ההבטחה של מעבר אוניות ישראליות במצרים לאורך זמן. העובדה שמברקי משרד החוץ ולשכת ראש הממשלה נשאו אופי מזעיק יותר ויותר רק חיזקה את נסיונות האמריקנים להשלוח את ישראל ולהכביד עליה בקבלת ההכרעה היחידה שהיתה עשויה לשים קץ למשבר.

השליחות היחידה בעלת המשמעות באותו שלב היתה שליחותו של ראש המוסד מאיר עמית, שיצא לבחון את תגובתה של ארצות־הברית לתוכנית ההתקפה שישראל עומדת ליוזם. אמנם כאשר הגיע עמית לושינגטון ב־31 במאי כבר היה ברור שרעיון ה'רגאטה' נולד כרעיון נפל.³² כך גם אמרו לעמית בפירוש בכירי ה־CIA מיד עם הגיעו. יתר־על־כן, עמית לא בא לבקש את רשותה של ארצות־הברית לתקוף את המצרים, לא־כל־שכן את התערבותה הישירה של וושינגטון בסכסוך. כל מבוקשו היה לברר אם ארצות־הברית תפעל נגד ישראל אם זו תתקוף, ואם תנטרל את התערבותה של ברית־המועצות. פגישותיו של עמית בווינגטון נערכו כחמישה ימים מלאי תהפוכות לאחר שאבן ערך שם את פגישותיו שלו. בשטח הלך המשבר והחריף, ועתה היה מעורב בו לבד מהסורים והסעודים גם המלך חוסיין, שהצטרף למרכבתו של נאצר, ויש להניח כי גם הבנתם של האמריקנים באשר למהותו העמוקה יותר של המשבר השתפרה. בישראל הוקמה ממשלת ליכוד לאומי, ובראש מערכת הביטחון הוצב עתה משה דיין. עמית יכול היה להניח שישראל תתקוף בקרוב, גם אם עדיין לא נפלה בעניין זה הכרעה פורמלית של הממשלה. אין פלא אפוא שכאשר הודיע לשר ההגנה האמריקני מקנמרה כי בכוונתו לשוב לישראל ולהמליץ על יציאה למלחמה, השיב לו השר: 'אני שומע אותך ברור וצלול. זה מועיל מאוד'. עמית לא ביקש את רשותם של האמריקנים, ואפשר להניח שהם חשו הקלה רבה.³³

* * *

כאמור, אורן שוטח לפני הקורא שפע של ניתוחים בדבר הגורמים המורכבים שחוללו את המשבר והניעו את השחקנים השונים במהלכו. בצדק אין אורן מחפש את 'האשם העיקרי',

32. לעדותו של מאיר עמית על השליחות ראו: מאיר עמית, 'הזדמנות שהוחמצה', ראש בראש: מבט אישי על אירועים גדולים ופרשיות נעלמות, אור יהודה 1999, עמ' 204-246.

33. לפרטי שליחותו של עמית ראו: Oren, *Six Days of War*, pp. 146-147.

או את הגורם החשוב ביותר. אולם דווקא משום שמבחינה טכנית ישראל היא שפתחה באש ראשונה, בולט חסרוננו של גורם מסוים מתיאוריו המרתקים: השפעתה של הדוקטרינה האסטרטגית והמבצעית שהיתה מקובלת בצה"ל כבר מראשית שנות החמישים והיתה ליסוד מוסד בחשיבה של קציני צה"ל לאחר מלחמת סיני. הכוונה לדוקטרינה ההתקפית, שהציבה שורה של קווים אדומים ושאפה לפתוח כל מלחמה צפויה במכה מקדימה, ובעיקר במכה אווירית מקדימה. על התפתחותה של הדוקטרינה של צה"ל בשנות השישים נכתבו כבר מחקרים וספרי הגות רבים.³⁴ במסגרת מאמר זה נוסיף רק דברים מעטים כדי להבליט את תרומתה לעצם התחוללותה של המלחמה ולדרך ניהולה עד לניצחון הסופי.

במוקד החשיבה האסטרטגית של ישראל לאחר מבצע קדש עמדו שני עקרונות: ההרתעה וכיבוש ההכרעה. עקרון ההרתעה עסק בשאלה כיצד למנוע מלחמה, ואילו עקרון כיבוש ההכרעה בא להשיב על השאלה באילו תנאים וכיצד יהיה על צה"ל להכריע במערכה אם זו תתחולל חרף ההרתעה. השאלה השנייה היתה כרוכה בין היתר בהגדרתם של 'קווים אדומים', כלומר קווים שחצייתם מצד האויב תשמש בחינת קאזוס-בלי ותחייב תגובה צבאית ישראלית. לא כל הקווים האדומים היו בעלי אותו תוקף, וחלקם הושארו בכוונה עמומים, אולם שני קווים שסומנו בקשר לחזית המצרית היו ברורים ומוגדרים לחלוטין. קווים אדומים אלה אפילו הוגדרו והוכרוזו באורח רשמי: שמירה על חופש השיט במצרי אילת, ושמירת הפירוז שנוצר הלכה למעשה בחצי האי סיני בעקבות מלחמת סיני.³⁵ תגובתו הנחרצת של צה"ל לנוכח חדירתו של הצבא המצרי לסיני בפברואר 1960, שבאה לידי ביטוי במבצע 'רותם', הפכה את המשך פירוזו של חצי האי לקו חלוט.³⁶ משבר מאי 1967 איים אפוא למוטט כליל שניים מעקרונות הדוקטרינה של צה"ל: את עקרון ההרתעה, ואת אחד הקווים האדומים המובהקים שהציבה ישראל במפורש. מנקודת מבטם של אלופי צה"ל, ובמידה רבה גם מנקודת מבטה של דעת הקהל בישראל, לא הותירה חדירת הצבא המצרי אל מעמקי סיני שום ברירה מלבד שיקום הקו שנופץ. הראווה היתרה שהתלוותה לפלישת המצרים ולסילוקו

34. בין הכותבים הבולטים יש לציין את אלה: יגאל אלון, מסך של חול: ישראל וערב בין מלחמה ושלווה, תל-אביב 1959; אריאל לויטה, הדוקטרינה הצבאית של ישראל: הגנה והתקפה, תל-אביב 1988; מיכה בר, קווים אדומים באסטרטגיית ההרתעה של ישראל, תל-אביב 1990, Avner Yaniv, *Deterrence*; 1987, Lexington, MA *without the Bomb: The Politics of Israeli Strategy*. וראו גם סיכום קצר אצל מרדכי בר-און, 'כי מצפון תיפתח הרעה, בטחון ישראל בעשור השני 1957-1967', גבולות עשנים, עמ' 324-367. על ראשיתו של המהפך הזה בתכנוני צה"ל ראו: עמירם אורן, '"סדר הכוחות המלחמתי - הערכת מצב 1953-1960" כציון דרך ומפנה במדיניות הביטחון לקראת הרחבת צה"ל בשנות החמישים', עיונים בתקומת ישראל, 12 (תשס"ג).

35. בין השאר הגדיר את הקווים האדומים שמעון פרס, ששימש באותה עת סגן שר הביטחון, במאמרו: 'ממד הזמן', מערכות, מ"א, ד (1962), עמ' 3-5.

36. על מבצע 'רותם' ראו: זאב צחור, 'הכול תלוי בחיל האוויר: פרשת 'רותם' פברואר 1960', בתוך: זאב לביש ומאיר אמיתי, עשור לא שקט: פרקים בתולדות חיל האוויר בשנים 1956-1967, תל-אביב 1995, עמ' 225-248.

של כוח האו"ם קבעה ברורות ששוב לא ניתן לשקם קו זה בדרכים דיפלומטיות. כפי שראינו בדיונים השונים שהתנהלו במטה הכללי בימים האחרונים של חודש מאי, זאת היתה הסיבה העיקרית לכך שבתודעתם של אלופי צה"ל הפכה המלחמה לא רק רצויה אלא גם בלתי-נמנעת.³⁷

המושג 'קווים אדומים' ענה על השאלה באילו תנאים תיאלץ ישראל להפעיל את כוחה הצבאי, אולם נותרה השאלה כיצד יפעלו כוחות אלה. פגיעותה היתרה של ישראל היתה ברורה: ריכוזים גדולים של אוכלוסייתה ושל תשתיותיה הכלכליות, פגיעות כוחות המילואים בשלבי גיוסם, ובראש ובראשונה מיעוט בסיסי האוויר, ומכאן פגיעותו של חיל האוויר – כל אלה הביאו עד מהרה להתפתחותה של תפיסת 'המכה המקדימה' כיסוד מוסד של החשיבה האופרטיבית של צה"ל.³⁸ כבר בראשית שנות החמישים היתה מקובלת על מפקדי חיל האוויר הדעה, שהיתה לנכס צאן ברזל בצה"ל כולו בשנות השישים, ולפיה אסור להניח לאויב את האפשרות להכות ראשון. ההנחה היתה כי גם אם מכה כזאת לא תגרום לתבוסה גמורה, היא ללא ספק תכביד את הלחימה בצורה קיצונית ותגרום לעלייה חדה במחיר שייגבה מצה"ל בכוח אדם ובציוד. הצורך להנחית את המכה הראשונה, שהיה למוסכמה בקרב כל מי שעסק בענייני ביטחון, הפך לאובססיה ממש בצמרת חיל האוויר. גם משה דיין היה אחוז חרדה פן יתקפו המצרים ראשונים. כבר בישיבת הממשלה הראשונה שהשתתף בה כשר הביטחון הביע את דעתו כי 'הסיכוי שלנו לנצח במלחמה – שאנחנו נהיה היוזמים וננהל אותה לפי ההכוונה שלנו. [...] אם חס וחלילה הם הפותחים במערכה, לא די שאנחנו מפסידיים את התוצאות של המכה הראשונה, אלא שאנחנו ניאלץ לנהל את המלחמה לפי מה שהם מנצחים לנו. ואז יכתיבו לנו מלחמה בשטחים החיוניים לנו [...] נצטרך לעסוק במלחמה פה, במרכז הארץ'.³⁹ תוצאות מלחמת ששת הימים הוכיחו את צדקת הנחתם של הטייסיים. עם זאת, השאלה אם ישראל, למרות הפחדים והחששות, היתה מסוגלת לספוג מכה ראשונה של מצרים באותה מלחמה תישאר בלתי-פתורה. כמו כן ברור שבמידה לא מבוטלת היתה הנחה זו לנבואה המגשימה את עצמה, ולאחד המסובבים החשובים שחוללו את המלחמה וקבעו את דרך התנהלותה.

* * *

ספרו של אורן נהנה מפרספקטיבה של שלושים וחמש שנה. עם זאת, הוא גם מלמד משהו על משמעות המושג 'פרספקטיבה'. דומה שהעיסוק במלחמת ששת הימים מאפשר לנו לסכם מעין כלל היסטוריוגרפי ולומר כך: כדי להבין במלואה את משמעותו של אירוע דרמטי, כגון מלחמה פלוגנית, יש להשקיף עליו גם, ואולי בפרט, לאורן של התובנות שהאירוע

37. ניסוח טוב של השקפות אלה מצוי אצל דיין, אבני דרך, עמ' 410-411.

38. ראו: מאיר אמיתי וזאב לכיש, 'קווים בהתפתחות חיל האוויר – 1957-1966', עשור לא שקט, עמ' 15-108.

39. דיין, אבני דרך, עמ' 428-429, מצוטט אצל Oren, *Six Days of War*, p. 149.

הדרמטי או המלחמה הבאה בסדר הדברים שופכים על האירוע הראשון. עמדותיה של ארצות-הברית במהלך מלחמת ששת הימים, ובעיקר בחודשים ובשנים שלאחריה, לא זו בלבד שמאירות באור חדש את מהלכיה של מלחמה זו אלא שהן גם נותנות משמעות חדשה לאירועי המלחמה שקדמה לה: מלחמת סיני 1956.

בחורף 1957 היה דיין מלא ביקורת על מהלכיו של מורו ורבו, ראש הממשלה דוד בן-גוריון, כשהלה העדיף בסופו של דבר להיכנע ללחצי הממשל האמריקני וציווה על צה"ל לסגת מכל כיבושיו במלחמה ההיא. על הפרק עמדה סכנה ממשית שהאו"ם יטיל על ישראל סנקציות בתמיכת וושינגטון. דיין טען אז באוזני בן-גוריון כי ישראל מסוגלת להחזיק מעמד גם בתנאים של סנקציות בין-לאומיות, לכל הפחות שנה. אמנם, טען דיין, ייתכן שבסופו של דבר היא תוכנע, אולם מדוע עליה להיכנע לפני שבאו מים עד נפש? ואולם, בן-גוריון העדיף להיכנע מרצונו ולא להגיע לכניעה מכוחן של סנקציות בין-לאומיות.⁴⁰

תשע שנים לאחר מכן התברר עד כמה צדק בן-גוריון. אף שוושינגטון דבקה במהלך כל המשבר בהמלצתה לישראל שלא לפתוח במלחמה ראשונה, היא לא מיחתה בידה כאשר פתחה בהתקפתה נגד המצרים, ואף התמידה בהרתעת הסובייטים מהתערבות ישירה במשבר. העמדה הסבילה הזאת של האמריקנים הונעה בכוח ההכרה שאין בידם לסייע לישראל לצאת מן המשבר, שהתחולל עקב הפרת ההסדרים המעשיים שהוסכמו וננקטו בפועל עם נסיגת צה"ל מסיני תשע שנים קודם לכן. "יתר-על-כן, ייתכן שגם שורשי התעקשותה של ארצות-הברית לכרוך את נסיגת ישראל מהשטחים שכבשה ב-1967 עם הסכמת מדינות ערב להכיר בישראל ולכרות עמה ברית שלום – אותה עמדה שבאה לידי ביטוי בהחלטת מועצת הביטחון 242 – נעוצים בלקחים שהממשל האמריקני למד מדרכו הכושלת של ממשל הנשיא אייזנהואר ב-1956.

אכן, כבר בימים האחרונים של מלחמת ששת הימים החלו נציגיה של ארצות-הברית במאמצים מוגברים לתרגם את נצחונה של ישראל לא למונחים קרקעיים אלא למונחים של שלום יציב וקבוע, אך הפעם סירבו להצטרף למאמצי הערבים ותומכיהם מהמחנה הקומוניסטי לדרוש מישראל נסיגה בלתי-מותנית ומוחלטת, כפי שנהגו דאלס וקבוט לודז' ב-1956. אורן מסכם את עמדתו של ג'ונסון בעניין זה לאמור: 'הוא התנגד לטקטיקות הלחץ שנקט אייזנהואר במשבר הסואץ. הוא סירב לכופף לישראלים את הידיים'.⁴²

מנקודת מבט זו אפשר לומר שאת הרווחים החשובים ביותר הרוויחה ישראל בשנת 1956 דווקא הודות לנסיגתה מהישגיה הטריטוריאליים ולא בגלל ההישגים עצמם. לאור לקח היסטוריוגרפי עקרוני זה אפשר אולי גם לומר שאת משמעותה הסופית של מלחמת ששת

40. על הוויכוח הזה בין בן-גוריון למשה דיין בחורף 1957 ראו: מרדכי בר-און, שערי עזה: מדיניות הביטחון והחץ של מדינת ישראל 1955-1957, תל-אביב 1992, עמ' 364, 369. וראו גם דיין, אבני דרך, עמ' 327, 330.

41. אכן, כאשר ביקר אבן בושינגטון בעיצומו של המשבר דרש הנשיא מעוזריו למצוא את המסמכים הכוללים את התחייבותה הבלתי-רשמית של ארצות-הברית כלפי ישראל.

42. ראו: Oren, *Six Days of War*, pp. 323-327. הציטוט בעמ' 326.

הימים בקורותיו של הסכסוך הישראלי-ערבי לא נוכל לסכם לפני שיבוא לידי מיצויו התהליך שמלחמה זו חוללה. נראה כי חרף העובדה שישראל נקראה להיחלץ למלחמות רבות נוספות ועדיין שולחת את חייליה לקרב, אחת המשמעויות הבולטות של מלחמת ששת הימים היא כניסתו לראשונה של המונח 'שלום יציב וצודק' למילון המונחים של המזרח התיכון.

קרבות מגידו

מרדכי בר־און

Eric H. Cline, *The Battles of Armageddon: Megiddo and the Jezreel Valley from the Bronze Age to the Nuclear Age*, The University of Michigan Press, Ann Arbor, MI 2000, 239 pp.

אריק קליין, ארכאולוג וחוקר המזרח הקדום, נטל על עצמו משימה בלתי־אפשרית: לספר בספר בן 239 עמודים על שלושים וארבעה קרבות שהתחוללו לאורך 3500 שנה במגידו, בעמק יזרעאל ובגלבוע. קליין קושר את סיפורו באמונה הרווחת בחוגים נוצריים שונים ומבוססת על נבואתו של יוחנן הקדוש, ולפיה סמוך לשובו של המשיח ייערך קרב איתנים בין נציגי הרוע והחטא, שייאספו מרחבי העולם כולו, ובין שלוחי האלוהים הטובים והצדיקים, שיגיעו בעקבות פרש לבן שירד מהשמים, 'ושמו נקרא דבר האלהים'.¹ הקרב אמור להיערך ליד 'הר מגידו' (שם זה השתבש בנוסח היווני וקרוי במקורות בשם 'ארמגדון'), ונצחון הטוב על הרוע יסלול את הדרך לשובו של המשיח.²

קליין פותח את ספרו בהשוואת המערכה שניהל פרעה תחותמס השלישי בשנת 1479 לפנה"ס במגידו עם התקפת הפתע של כוחות גנרל אלנבי באותו מקום ממש, שפרצה בסתיו 1918 את החזית התורכית, הכריעה את הגיס התורכי והביאה את המלחמה במזרח התיכון לידי סיום בניצחון מוחץ של צבא בריטניה ובחיסולה של האימפריה העות'מנית. הפרק נקרא בשם 'ההיסטוריה חוזרת על עצמה' משום שבשני המקרים העזו הגייסות התוקפים להגיע לשדה הקרב היישר מן השרון, דרך מעבר מוסמוס הצר והמסוכן בקצהו הצפוני של ואדי ערה, וכך הפתיעו את האויב והביסו אותו בנקל. איני סבור שההיסטוריה חוזרת על עצמה אי־פעם. מקובלת עלי יותר טענתו של הפילוסוף הרקליטוס שהכול זורם ולכן לעולם אי־אפשר 'לטבול באותו נחל פעמיים'. אף־על־פי־כן, למקרא תיאורו החי של קליין וניתוחו

1. ראו: הברית החדשה, 'ההתגלות', יט:11-21, החברות המאוחדות לכתבי הקודש, 1983 (תרגום חדש), עמ' 639-640.

2. קיימות בעניין גרסאות שונות. לפי גרסה אחת יהיה זה הקרב שלפני האחרון, משום שאחריו תיערך מלחמת גוג ומגוג בעמק יהושפט שבירושלים, לפי נבואתו של הנביא יחזקאל.

המפורט בדבר האפשרות הסבירה למדי שגנרל אלנבי ידע על הקרב של תחותמס השלישי ונטל ממנו את ההשראה למהלכו – כמעט התפתיתי להאמין שיש כאן יוצא מן הכלל. אולם מאחר שקליין מוסיף לתאר עוד שלושים ושניים קרבות, אשר בדרך זו או אחרת יש בהם לטענתו מן המשותף, הגעתי לידי המסקנה ששום דבר הקשור בקביעותו של טבע האדם או בקביעותה של תורת המלחמה לא היה מונח בתשתית הסיפור החוזר ונשנה הזה, אלא היה בה גורם הרבה יותר קבוע: תצורת הנוף שגיסות הלוחמים בכל הדורות נאלצו להתמודד עמה שוב ושוב. גיבורי העלילה הזאת אינם בני־האדם או כלי המלחמה אלא הנתונים הגאוגרפיים והטופוגרפיים שלא השתנו בעבר ולא ישתנו בעתיד.

כמקובל, קליין מצביע על חשיבותם של מגידו, של יקנעם ושל תענך להגנה על ה־Via Maris, הנתיב החיוני אשר במשך אלפי שנים חיבר בין שתי הציביליזציות הגדולות של העולם העתיק, זו של עמק הנילוס וזו של עמק הפרת והחידקל. אולם הדעת נותנת ששמירה על נתיב מסחר חשוב כל־כך דורשת הקפדה על שלום ויציבות ולא דווקא יציאה למלחמה. אכן, סיפורי הקרבות מגלים לקורא שהמאבקים על המעברים ברכסי הכרמל, ברמת מנשה ובהרי הגלבוע היו קשורים בתופעות אחרות. מצד אחד, במצביאי אימפריות שטופי אמביציות, שביקשו לשלוט בכל האזור כולו ולמנוע מגורם אחר זולתם להשתמש בנתיב המסחר. מצד אחר, בקרבות שניטשו בין העמים שגרו בארץ עצמה וביקשו להגן עליה מפני פולשים או לבסס בה את אחיזתם לעומת עממים אחרים שגרו בה או בסביבתה.

הראשונים, דוגמת הפרעונים, יורשיו של אלכסנדר הגדול, המונגולים והכובשים המוסלמים השונים וכן נפולאון ואלנבי בעת החדשה. האחרונים, דוגמת חילותיהם של דבורה הנביאה וגדעון איש עפרה, כנופיותיו של דאהר אל־עומר, וצבא־ההגנה־לישראל. לדידם של הראשונים, רכסי ההרים היו קו הגנה שצריך להבקיע, בין שבאו מהצפון ובין שבאו מהדרום, כדי להגיע אל מרכזי האימפריה שמנגד. לדידם של האחרונים היתה השליטה על העמק החוצץ בין צפונה של הארץ ודרומה חיונית כדי לשמור על אחדותה של הארץ ולוודא את שלטונם על הארץ בשלמותה. זה לא היה קו ההגנה היחיד בארץ־ישראל. מבצרים כגון חצור הגלילית, אפק ליד מקורות הירקון וערי החוף הדרומי שימשו לא פעם מכשולים קשים בפני פולשים למיניהם ולכן גם היו לזירת מערכות כבדות. אולם רשימת הקרבות שקליין מביא בספרו עשויה לשכנע את הקורא בצדקת טענתו הבסיסית שיש לראות ברכסים המתמשכים מהכרמל עד הגלבוע את אחד מקווי ההגנה החשובים ביותר ב'מרחב הפריפריאלי' שבין האימפריות הגדולות, ואת עמק יזרעאל כאחד משדות הקרב ששדותיו רוו דם רב במשך דורי דורות יותר ממקומות אחרים בעולם.

הגיונו של הגאוגרפיה ושל הטופוגרפיה במקרה הזה הוא כה ברור עד שדיונו המפורט של קליין בשאלה האומנם הושפע גנרל אלנבי מדוגמת המערכה של תחותמס נראה מיותר לחלוטין. אחרי ככלות הכול, אין זה מקרה ששיירות סוחרים וגיסות לוחמים בחרו במשך דורי דורות לצעוד לאורך 'דרך הים' הנמשכת ליד מגידו. למרות המעבר הצר ליד הכפר מוסמוס, היה הנתיב דרך ואדי ערה לא רק הישיר ביותר אלא גם הנוח ביותר. החלופות האחרות למעבר גייסות כבדים, כגון ואדי מילח, ואדי אבו־שושא ולא־כל־שכן העיקוף

העמוק דרך עמק דותן, שקליין דן בהם, אינם נוחים יותר והיו מוגנים לא פחות. אלנבי אכן השתמש גם בנתיבים האחרים, ונראה שדווקא דיביזיית הפרשים החמישית שהבקיעה ליד משמר-העמק חרצה את המשך הקרבות יותר מהדיביזיה הרביעית שעברה דרך ואדי ערה. נראה שהחלטתו של אלנבי לצרף את השם 'מגידו' לתואר האצולה שזכה בו בזכות הצלחותיו בארץ-ישראל קשורה בפרסום הרב שזכה לו המקום במהלך ההיסטוריה ולא דווקא בהערכת חשיבותם של מהלכיו האופרטיביים. עם קצת בדיחות דעת פוסט-מודרנית אפשר אפילו לומר שיותר משהושפע אלנבי מעלילותיו של תחותמס, זכה פרעה זה לפרסום יתר, באיחור של 3500 שנה, בזכות מעלליו של אלנבי. נראה שבדרך-כלל קצת ספקנות פוסט-מודרנית היתה מאזנת את תיאוריו של קליין, המנסה לשחזר מהלכי קרב, ואפילו לשרטט אותם על מפות בקנה-מידה גדול מאוד, על סמך מקורות דלים ומפוקפקים, למצער בכל הנוגע לקרבות של הזמן הקדום.

ראוי לציין לזכותו של המחבר שהוא משתף את הקורא בכל לבטי המגבלות והאינטרפרטציות שהמקורות המצויים כופים על החוקרים וגורמים לפלוגתות ולפולמוסים בלתי-פוסקים. אף-על-פי שתיאוריו של קליין מתפרשים על-פני תקופה ארוכה, שאיש אינו יכול להתמחות בה בכל אורכה, הוא מעודכן מאוד הן בממצאי הארכאולוגיה של הדור האחרון הן במיטב הספרות המחקרית העוסקת בקרבות השונים. אמצעי המחקר המודרניים אמנם מקילים על הארכאולוגים לקבוע בדיוק רב את סדר העתים והזמנים, אולם קיים קושי רב יותר לקבוע בבטחה את מיקומם של אתרים. אף-על-פי-כן, עבור מי שהורגל להבין את נופי הארץ יותר מכול באמצעות הטקסט התנ"כי עושר המקורות החוץ-תנ"כיים שקליין מביא מרשים מאוד. אישושם של סיפורי התנ"ך מתוך המקורות, כגון מכתבי תל אל-עמרנה, חרסי תענך ושברי מצבות במגידו, מקנה לקורא המודרני יתר ביטחון, אם לא על 'מה שהיה באמת' למצער על מה שעשוי היה לקרות.

בהניחו מידיו את הספר, קשה לקורא שלא להשתכנע מן הטענה שקליין פותח בה את דיונו, ש'במשך ארבעת אלפי שנים האזור הזה סבל מלחימה כמעט בלתי-פוסקת. אכן, ניתן לשאול ברצינות האומנם היה מעולם זמן שבו שליטי האזור, בין מקומיים ובין זרים, לא היו במצב מלחמה' (עמ' 1). זוהי אמירה מוגזמת. היו ללא ספק תקופות ארוכות בקורות עמק יזרעאל שעברו בהשקט ובבטחה. אף-על-פי-כן, כבן הדור שידע את קרבות פלוגות הלילה של וינגייט ואת עלילות 'חומה ומגדל' בשנות השלושים, את קרבות משמר-העמק ורמת-יוחנן ואת המערכה הקשה שניהלה חטיבת 'גולני' על השליטה בכניסות לעמק, על מרומי הגלבוע וליד הצומת הנושא בצדק את שמה של החטיבה בתש"ח, ומאוחר יותר את קרבות עמק דותן במלחמת ששת הימים – קשה שלא להסכים עם הכללתו של הסופר. ובכל זאת, תוך כדי קריאת הספר המלא תרועות מלחמה ואנקות פצועים וחללים, לא יכולתי שלא להבחין בניגוד שבין דימויי הדמים הללו לבין הדימוי שבני דורי נושאים בלבם על עמק יזרעאל כסמל השלווה, השגשוג והרוגע, ובראש ובראשונה כסמל הצלחתו של המפעל הציוני; התמימות הרומנטית האחוזה בחוייתו של עמנואל לין, שעמד במרומי המגדל של משמר-העמק, השקיף על שלוות העמק הנפרש לרגליו והאזין לרינת החליל, ועוד כהנה

וכהנה שירי משוררים שהתרפקו על יופיו של העמק ועל רוגע נופיו – קשה לי לחשוב על 'העמק ספוג הדמים' בבואי לצפות מדי שנה עם בנותי ונכדי בשדה הכלניות שליד צומת מגידו, בגבעת הרקפות שבמרומי רמת מנשה ובתפארת האירוסים שעל הגלבוע.

כאמור, קליין מסמיך את כל רקמת סיפוריו למיתוס של קרבות קץ הימים. בדברי הסיכום הוא כותב: 'בהסתמך על ההיסטוריה הצבאית של מגידו ושל עמק יזרעאל במשך ארבעת אלפי השנים האחרונות, יש להניח שזו רק שאלה של זמן בטרם יתחולל באזור הזה הקרב הבא'. ימים מעטים לפני כתיבתה של סקירה זו פשטו כוחות צה"ל על ג'נין, בפינה הדרומית של העמק, בתגובה לרצח נערה בת 16 על מרומי הגלבוע, לא הרחק מהמקום שנפל בו המלך שאול על חרבו. לכאורה, אירועים אלה באים לאשש את הנחתו של קליין; אני מסרב להסכים עם כך. לסירובי יש גם טעמים רציונליים, הקשורים באחת ההערות השגויות בספרו של קליין. בבואו לתאר אירועים שאירעו בעמק יזרעאל במלחמת ששת הימים הוא מציין שבדורות האחרונים 'המצאת המטוס והארטילריה רחוקת הטווח שינו באורח דרמטי את הדרך שבה נערכו מלחמות בעמק יזרעאל' (עמ' 172). הוא תולה בכך את הסיפור על אירועי מלחמת ששת הימים שבו הוא מבליט את הפגזת שדה התעופה ברמת דוד על־ידי התותח הירדני 'לונג תום' ואת נסיונם של חילות האוויר הסוריים והעיראקיים לתקוף שדה זה ביומיים הראשונים לקרבות. במקרה זה הן הסיפור הן מסקנותיו שגויים, משום שאותם אירועים לא היו אלא פרשות שוליות וחסרות משמעות. לעומת זאת, קרב השריון בעמק דותן, החשוב אלף מונים, אינו מוזכר רק משום שאינו כלול לפי קליין בסיפורו של העמק. אכן, בשל שינוי כלי המלחמה בדור האחרון איבדו עמק יזרעאל והרכסים שמסביבו את המשמעות הטופוגרפית שלהם מן היסוד. עבור כלי שריון מודרניים, ולא־כל־שכן בלוחמת מטוסים וטילים, שוב אין רכסי הכרמל והגלבוע מהווים מעצור כלל ועיקר, ואין זה נראה סביר שאי־פעם בעתיד ישובו להיות קו הגנה עיקרי שיחצוץ בין הצפון לדרום. יתר־על־כן, עצם טבעה של המלחמה השתנה מן הקצה אל הקצה. אף־על־פי ששפיכות דמים טרם פסה מארצנו, אין זה סביר כלל 'שזו רק שאלה של זמן בטרם יתחולל באזור הזה הקרב הבא'. נראה לי שנסתם הגולל על אמירתו של נפולאון: 'אין בעולם כולו מקום מתאים יותר למלחמה מעמק יזרעאל. זהו שדה המערכה הטבעי ביותר על פני האדמה' (עמ' 186).

אולם בראש ובראשונה אני מסרב לקבל את מסקנתו הפסימית של קליין מטעם אי־רציונלי, מתוך תקווה ואמונה עזה שגם נכדי נכדי עוד יוכלו לנסוע עם נכדיהם לצפות בכלניות, ברקפות ובאירוסים המעטרים את העמק ורכסיו. אני מתעקש להוסיף ולדמות את הנוף הזה בשלוותו וברוגע אוירתו. ייתכן שהפן הטוב שבמיתוס מלחמת ארמגדון קשור לתקווה שאחרי ככלות הכול הקרב הזה לא יתחולל כלל.

ממדף הספרים

ויויאן חפיה־דגמי

משה יגר, יוסף גוברין, אריה עודד (עורכים), משרד החוץ: 50 השנים הראשונות (שני כרכים), כתר, ירושלים תשס"ב (2002), 1211 עמודים.

ספר היובל למשרד החוץ הוא קובץ מאמרים עשיר ורב היקף שחיברו עובדי המשרד וגמלאיו, ומטרתו לתאר ולנתח את עיצוב הדיפלומטיה של מדינת ישראל ואת ניהולה בחמישים שנותיה הראשונות. שמונים וחמישה כותבים חיברו כאן מאה עשרים ותשעה מאמרים ורשימות. 'אין זה "אלבום ניצחון" ואף לא ספר זיכרון [...] אלא ניסיון לשקף את עבודת אנשי השירות הדיפלומטי של ישראל על הצלחותיהם, הישגיהם, כשלונותיהם ותסכוליהם [...] (מתוך דבר המערכת, עמ' יז).

הספר דן במערכות היחסים בין ישראל למדינות שונות, כמו הודו, למשל; היחסים עם מדינה זו החלו ברגל שמאל ('הודו – שנות ההתנכרות', מאמרו של יעקב שמעוני), והמשיכו בצורה טובה יותר ('הנורמליזציה ביחסי הודו-ישראל', מאמרו של גיורא בכר). החלק הראשון של הספר מחולק לשישה שערים: שנים ראשונות; המזרח התיכון (פרקי עימות, מאמצים לשלום, בקרת נשק ואירן); ארצות־הברית; מערב אירופה; מזרח אירופה; אסיה. החלק השני מחולק לעשרה שערים: אפריקה; אמריקה הלטינית; האומות המאוחדות והסוכנויות הבין־לאומיות; תפוצות ישראל; דיפלומטיה כלכלית; סיוע בין־לאומי; ישראל והעולם הנוצרי; הסברה ותרבות; סוגיות בתפקידיו של משרד החוץ; הדיפלומטיה והדיפלומטים הישראלים. את הספר חותמים רשימת משתתפים ומפתח מפורט.

מרגלית שילה, רות קרק, גלית חזן־רוקם (עורכות), העבריות החדשות: נשים ביישוב ובציונות בראי המגדר, יד יצחק בן־צבי, ירושלים תשס"ב (2001), 457 עמודים.

הקובץ, בעריכת נשים חוקרות, בא לענות על חוסר מתמשך בהיסטוריוגרפיה ובחקר התרבות ביישוב בשאלות של נשים ומגדר. עשרים וארבעה מאמרים בנושאים מגוונים נאספו ונחלקו בו לשישה פרקים שונים: עיצוב הסיפור ההיסטורי; עולות ומהגרות; חלוצות ומגינות; חינוך בריאות ופוליטיקה; יצירה באומר ובצליל; הבניית הזיכרון הקולקטיבי.

מאמרה של אסתר מאיר־גליצנשטיין, 'אידאולוגיה, תרבות ומגדר: עולות מעיראק בקיבוץ בשנות הארבעים', מתאר קבוצת נערות ציוניות שעלו מעיראק בשנות הארבעים והתיישבו ביישובי הקיבוץ המאוחד. הכותבת בוחנת את תהליך ההתיישבות מנקודת מבטן של נשים אלה ומתמקדת בשלוש מערכות של תמורות: מעבר מתפיסה אידאולוגית להגשמתה במציאות, מעבר בין־תרבותי ותמורות במעמדן כנשים.

עוד משתתפים בקובץ: דבורה ברנשטיין, הנרייט דהאן כלב, יוסי בן־ארצי, מיכל בן יעקב, יוסף גלס, פנינה מורג־טלמון, עינת רמון, יעל פלדמן, הנרי ניר, סמדר שיפמן, הגר סלמון, מרגלית שילה, שפרה שורץ וצפורה שחורי־רובין, נירה ברטל, בת־שבע מרגלית שטרן, חנה ספרן, טלי אשר, חנן חבר, אורלי לובין, יפה ברלוביץ, יעל שי ורחל קולנדר, ביילי מלמן ויהודית תידור באומל.

יהודה רימר, בנייך – בונייך: הבונים בצפון אמריקה 1932-1952, יד טבנקין, רמת אפעל תשס"א (2001), 378 עמודים.

בשנות השלושים והארבעים של המאה ה־20 ניצב הנוער היהודי באמריקה בין שתי תרבויות: תרבות הוריו, שהיו בדרך־כלל ממוצא מזרח־אירופי, והתרבות המוכרת לו, זו האמריקנית. במחקרו בודק יהודה רימר את חברי קבוצת 'הבונים', שבחרה לעצמה חלופה אחרת. הוא מתאר את התפתחותה של התנועה ממשמרת צעירה של מפלגה לתנועת נוער חלוצית מגשימה, ומנסה לענות על שאלות כגון מה היו מקורות הצמיחה החברתיים והתרבותיים של התנועה, או כיצד הושפעה מגורמים כגון הפסקת ההגירה ההמונית לארצות־הברית, השפל הכלכלי הגדול, השואה והקמת מדינת ישראל.

הספר מחולק לשישה שערים: התהוות (1932-1935); נוכח עולם מוכה סנוורים (1936-1937); ממשמרת צעירה לתנועת נוער (1938-1941); במבחן של מלחמת עולם (1941-1945); תקוות, שיא והתמודדות (1945-1950); שפל ומפנה (1950-1952); אחרית דבר: הבונים כתנועת נוער.

ספר החיים: יומנה של קבוצת קרית ענבים תר"ף-תרפ"ט, מבואות והארות: אביבה אופז, יד יצחק בן־צבי, ירושלים תשס"ב (2001), 224 עמודים.

ספר החיים הוא יומן וידויים קבוצתי החושף שאלות וספקות סמויים מראשית ימיה של החברה הקיבוצית. את היומן כתבו בארץ בשנות העשרים חברי קבוצת קריית ענבים, חלוצים בני העלייה השלישית שעלו לארץ מרוסיה בין השנים 1919-1920 ונשלחו לייסד יישוב ב'דילב' (לימים קריית ענבים) בהרי יהודה. זה היה ניסיון ראשון להתיישבות יהודית באזור ההר, מפעל שראשיתו היתה רצופה קשיים ואכזבות.

היומן היה עלום וגנוז בארכיונה של קבוצת קריית ענבים. אביבה אופז כתבה את המבואות וההארות. לדעתה אפשר למצוא היום בספר החיים 'בצד אידאליזם תמים ואוטופיזם מרגש גם פיקחון אכזרי. [...] [ו]ניתוח חד של המציאות הקיבוצית [...] [ו]מצויות [בו] התבטאויות ותלונות שבנקל אפשר להעתיקן לאספת קיבוץ או לעיתונות הקיבוצית של שנת 2001' (פתח דבר, עמ' 1-2).

הציונות: מאסף לתולדות התנועה הציונית והיישוב היהודי בארץ-ישראל, עורך: שלום רצבי, כג (תשס"ב/2001), אוניברסיטת תל-אביב, 401 עמודים.

לקובץ ארבעה חלקים: החלק הראשון כולל את מאמרו של יוסף גורני בנושא כור ההיתוך ואת מאמרו של אברהם שפירא על ההיסטוריוסופיה של גרשם שלום. בחלק השני כותבת סילויה שנקולבסקי-קרול על התיישבות יהודי ארגנטינה בארץ-ישראל, דינה פורת כותבת על שאלת ההצלה בתקופת השואה, ורחל שרעבי – על הקונפליקט בין יוצאי תימן לחברה היישובית. הפרק השלישי כולל את מאמרו של יוסף לנג על יחסי אחד העם ובן-יהודה, ובפרק הרביעי מובאים מאמרו של צבי צמרת על יחסו של משה שרת לדת ולדתיים, מאמרו של אורי כהן על האוניברסיטה העברית בירושלים במעבר מיישוב למדינה, ומאמרו של רענן ריין על יחסי ישראל-ארגנטינה ומעמדה של קהילת היהודים בארגנטינה על רקע חטיפת אייכמן. עוד אפשר למצוא בקובץ מאמרים של יוסף פונד, נעמי שילוח, עירית עמית, אהרון גימאני, אייל כפכפי וברוך כנרי.

ארגון למפרום וחגי צורף (עורכים), לוי אשכול - ראש הממשלה השלישי: מבחר תעודות מפרקי חייו (1895-1969), עורכת הסדרה: ימימה רוזנטל, מדינת ישראל, ארכיון המדינה, ירושלים תשס"ב (2002), 708 עמודים.

מלחמת ששת הימים, מדיניות החוץ והביטחון בשנות השישים, כלכלת המדינה, התיישבות העולים בעשור הראשון, פיתוח משק המים ומעמד האזרחים הערבים – אלה הם רק מקצת מוקדי הפעולות של לוי אשכול, והם נדונים בתעודות המתפרסמות בספר זה. הספר הוא חלק מסדרה להנצחת זכרם של נשיאי ישראל וראשי ממשלותיה. מבחר התעודות של לוי אשכול, המתפרסם בו לראשונה, מתאר את חייו של אשכול – צעיר שעלה לארץ-ישראל בתקופת העלייה השנייה והגיע לכהונת ראש הממשלה השלישי של מדינת ישראל בשנים 1963-1969.

הספר מחולק לשלושה-עשר פרקים על-פי סדר כרונולוגי – מילדותו של אשכול באוקראינה ועד כהונתו בראשות הממשלה. הוא כולל אגרות, מאמרים, דברים שנשא אשכול בהזדמנויות שונות, מסמכים וחליפות מכתבים, ונחשף בו סגנון מנהיגותו המיוחד.

ג'מאעה: כתב עת בינתחומי לחקר המזרח התיכון, עורכת: חיה במבג'יי־ספורטס, ח (תשס"ב/2001), מרכז חיים הרצוג לחקר המזרח התיכון והדיפלומטיה, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, באר־שבע, 202 עמודים.

יחסי שבט-מדינה במדינת עבר־הירדן המנדטורית, שריעה ופוליטיקה בערב הסעודית, וייצוגים של ציונות וישראליות בהגדות של פסח – בנושאים אלה נפתח הגיליון החדש של ג'מאעה. מאמרה של שרית זהבי־מוגריבי בודק כיצד הגדות של פסח שנכתבו לאחר קום המדינה תרמו לבינוי האומה הישראלית ושיקפו את השינויים בה. להגדות נכנסו סמלים לאומיים, וקבוצות שונות בחברה הישראלית נתנו להן פירוש משלהן. כך, למשל, הגדה משנת 1987 הושפעה מזכרון השואה, צוירו בה ידיים מושטות מעבר לגדרות תיל ונזכרו בה מחנות ההשמדה ו'הפתרון הסופי'.

מאמרו של ואל ב' חלאק, 'האם נסגרו שערי האג'ת־האד?', בודק את האפשרויות להכנסת שינויים בהלכה האסלאמית לאחר הזמן המקובל במסורת לשינויים מהותיים. עוד אפשר למצוא בקובץ שלוש רשימות ביקורת: של מאיר ליטבק, איימי סינגר וגיל אייל, ו'נקודה למחשבה' של נמרוד הורביץ בעניין אסכולות משפטיות והיסטוריה חברתית.

דוד זית, האוטופיה השומרית: השומר־הצעיר בפולין 1921-1931, המרכז למורשת בן־גוריון, ההוצאה לאור של אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, יד יערי, גבעת חביבה, קריית שדה־בוקר תשס"ב (2002), 518 עמודים.

הספר בודק את צמיחתה, התפתחותה וגיבושה של תנועת השומר־הצעיר בפולין בשנות העשרים של המאה ה־20. בשנים אלה עוצבה דמותה של התנועה וגם גובש הדגם החינוכי והארגוני שלה.

המחבר טוען כי אף־על־פי שתנועת השומר־הצעיר מתוארת בדרך־כלל כתנועה המזוהה עם אידאולוגיה מרקסיסטית מהפכנית, אפשר למצוא בה, בעיקר בשלבי התפתחותה המוקדמים, יסודות ורכיבים אוטופיים. זיהויה עם התנועה המרקסיסטית החל רק בסוף שנות העשרים, כשהקיבוץ הארצי אימץ את האידאולוגיה המרקסיסטית ונעשה ניסיון לטשטש ואולי גם להעלים ממנה את רעיון האוטופיה. לדעת המחבר, תנועת השומר־הצעיר המשיכה להיות מושפעת מגישה אוטופית, ולכן התקיימו בה מאבקים בין בעליה של גישה זו ובין בעלי הגישה המרקסיסטית.

הספר מחולק לארבעה־עשר פרקים: העלייה והמפולת בגאליציה; בין חלום לבין מציאות; 'השומר' הפולני בראשית שנות ה־20; פולין בעת משבר העלייה השלישית; חשבון נפש לאחר שלוש שנים; שתי ועידות עולמיות בדנציג; צמיחה ותסיסה בפולין; חיפושי דרך בגאליציה; ייסוד הקיבוץ הארצי; עימות אידאולוגי בתנועה השומרית; תמורות בשיטת החינוך השומרי; הכשרה ועלייה (1924-1928); לקראת סוף העשור; מנעורים לבגרות.

מזווית אחרת

האם הביאה השואה להקמת מדינת ישראל?

תגובה למאמר של דן מכמן

יהודה באואר

חברי הטוב דן מכמן כתב מאמר משונה במקצת בעיונים בתקומת ישראל, 10 ('משואה לתקומה! משואה לתקומה?'), ובו הוא מביא את גרסתו לדעתי על הקשר שבין השואה לבין הקמת המדינה. טענתו נגדי היא שאני מקשר ישירות בין השואה להקמת מדינת ישראל, כלומר שאני אומר, למעשה, שהמדינה קמה בעקבות השואה וכתוצאה ממנה. הטענה הזאת היא המצאה מקורית של מכמן. הוא מסתמך על הרצאה שנשאתי ב־1973 (כך!), ומתווכח עם התפיסות המובעות בה. גם אני מלא ביקורת על באואר תשל"ג, שכן אנו נמצאים בתשס"ג, שלושים שנה לאחר מכן, ואני מצדד בבאואר תשס"ג, שכתב את דעתו על העניין הנדון בספר שהתפרסם באנגלית ונמצא ברשותו של דן מכמן (עם הקדשה המגיעה לו בהחלט), ספר שמוסד יד־ושם החליט לתרגמו ולפרסמו בעברית (בהחלטתה של ועדה שדן מכמן נמנה עם חבריה). בספר אנגלי זה (*Rethinking the Holocaust*), שיצא לאור ב־2001, אני כותב שלא מצאתי כל הוכחה לכך שבשנת 1947 הצביעו מדינות העולם בעד חלוקת ארץ־ישראל מתוך ייסורי מצפון כלשהם שהתעוררו בהן בעקבות השואה, כלומר שאין כל קשר ישיר בין השואה להקמת המדינה. כך גם אמרתי בהרצאה שנשאתי בינואר 2000 במוזיאון השואה בווינגטון, ודן מכמן צודק באמרו שלמסקנתי זו הגעתי בהשפעת עמיתי אביתר פריזל. דן מכמן אף מביא בהערות השוליים שלו כמה מן ההתבטאויות שלי משנות השמונים, אבל לא זה ולא הידע שלו על מה שכתבתי באחרונה מסיט אותו מדרכו בקודש: הוא ממשיך להתווכח עם תפיסתי מלפני שלושים שנה. יתרה מזו: הוא מייחס לי השקפה ולפיה תמכה ארצות־הברית בהקמת מדינה יהודית לאחר מלחמת העולם השנייה; לו קרא את ספרי היה נוכח לדעת שמעולם לא טענתי כך, אפילו לא בתשל"ג, אלא להפך – אמרתי שארצות־הברית רצתה להיפטר מן העקורים היהודים במחנות העקורים במרכז אירופה, ולא רצתה בהקמת מדינה יהודית. זו בהחלט היתה גם דעתו של טרומן. בדברי אלה הסתמכתי בין השאר על מחקריו של מיכאל כהן, שמכמן מצטט בהערה 28 כהוכחה ניצחת נגד טענותיי כביכול. כל הדברים האלה אינם אלא פרי דמיונו של מכמן.

מכמן גם מנסה ללמד אותי על מהותה של האנטישמיות, וטוען שהמושג מעורפל. אני מציע לו לקרוא בספרי ובחיבורי שבהם ניסיתי אני – עוד לפני עשרים שנה – לומר בדיוק

את זאת. אחר־כך הוא אומר שבפוגרומים בפולין אין לראות תוצאה ישירה של השואה. מעולם לא טענתי שרק השואה גרמה לפוגרומים האלה, ותמיד הצבעתי על המשכיות בגישות אנטישמיות בפולין, אולם תמהני אם מישו יכול לומר שלשואה לא היה חלק חשוב מאוד ברקע לאנטישמיות קיצונית זו. ושוב: אף שמושג האנטישמיות אכן מעורפל, האם מפקפק מכמן בכך שהפוגרומים בפולין באותה עת היו תוצאה של אנטישמיות קיצונית? בספרי שהוזכר לעיל אני בהחלט אומר שהשפעתה של השואה על הקמת המדינה היתה עקיפה ולא ישירה, ושלמעשה השואה כמעט מנעה את הקמת המדינה. הנוסחה היא: יותר שואה, פחות מדינה. לו נמשכה המלחמה, חלילה, עוד שנה או שנתיים, היו שורדים ממנה עוד פחות יהודים, ואולי לא היה נוצר הלחץ של שארית הפליטה על המערכת הבין־לאומית. לחץ זה היה לו משקל רב מאוד בהכרעות של 1947. לכן לא השואה, אלא הניצולים ממנה, היו לגורם משמעותי ביותר בייסוד מדינת ישראל. אם מישו רוצה להתווכח עם מסקנות אלה, הוא מוזמן לעשות זאת; אבקש רק שזה יהיה הוויכוח, ולא איזו חפירה ארכאולוגית מטעה שאבד עליה כלח.

באשר ליתר הדברים שכותב דן מכמן, אני בהחלט מסכים שיש להרחיב את היריעה ולראות גם את השפעתם של גורמים כגון תהליך הדה־קולוניזציה (גם על זה כתבתי), שינוי האינטרסים הצבאיים הבריטיים עקב כך, ההתפתחויות הכלכליות העולמיות וכיוצא באלה, על מנת להגיע לראייה מאוזנת של הגורמים לייסודה של ישראל ב־1948.

העלייה הסלקטיבית – בין הגבלה איכותית להגבלה כמותית

תגובה להערות דבורה הכהן

אבי פיקאר

בהערותיה של דבורה הכהן ('מזווית אחרת', עיונים בתקומת ישראל, 11 [2001]) למאמרי על העלייה הסלקטיבית ('ראשיתה של העלייה הסלקטיבית בשנות החמישים', עיונים בתקומת ישראל, 9 [1999]) עלו כמה נושאים, שהעיקרי שבהם הוא מקומו של יצחק רפאל, ראש מחלקת העלייה של הסוכנות בשנים 1948-1953, בקבלת ההחלטה על מדיניות הסלקציה בעלייה.

אין חולק על כך שרפאל, כפי שציינה הכהן במחקרה החשוב,¹ שאף לעלייה גדולה ככל היותר ועמד תדיר בוויכוחים עם אלה שדרשו לצמצמה. אולם יש להבחין בין התנגדותו של רפאל להגבלת העלייה לבין אי־התנגדותו לסינון העלייה.

מדיניות העלייה הסלקטיבית שהתקבלה בשלהי 1951 נועדה להגביל את סוג העולים אך לא את כמותם. כפי שכתבתי במאמרי,² יוזמי מדיניות העלייה הסלקטיבית הניחו שגם בסד ההגבלות, שעסקו בגילם, בכושר עבודתם ובבריאותם של העולים, אפשר יהיה להביא ארצה עלייה גדולה אך גם איכותית. תקנות העלייה הסלקטיבית נוסחו כחלק ממדיניות העלייה ל-1952, שהתבססה על עלייתם של 120 אלף יהודים – עלייה גדולה ללא ספק. ההנחה (שהסתברה בדיעבד כנאיבית) היתה שתקנות הסלקציה יאפשרו לבחור – מקרב רבים המתדפקים על שערי המדינה – את המועמדים האיכותיים, ולדחות את הקשישים, החולים וחסרי כושר העבודה.

יצחק רפאל אולי לא התלהב מסינון כזה, אולם לאור הביקורת ההולכת ומחריפה שהוטחה במדיניות המחלקה שבראשה עמד, ולאור אחריותו, כראש מחלקת העלייה, על איכות העולים, הוא הציע מדיניות שיהיה בה מזור למצב הקשה שיצרה העלייה הגדולה. בהצעותיו היה גלום הרעיון שעלייה פרודוקטיבית יכולה לשפר את המצב הכלכלי, כפי שהיה בתקופת היישוב. עלייה כזאת חייבה כמובן את שינוי ההרכב החברתי של אוכלוסיית העולים, ולשם

1. דבורה הכהן, עולים בסערה, ירושלים תשנ"ד.

2. עיונים בתקומת ישראל, 9 (1999), עמ' 374.

כך נוסחה מדיניות הסלקציה. למעשה, מדיניות זו המשיכה את המדיניות שהונהגה כלפי העלייה מצפון אפריקה באופן לא־רשמי החל ב־1949.³ רפאל העריך שסינון העולים יאפשר המשך עלייה גדולה ובה־בעת יגרום להפחתת הביקורת על העלייה ועל העולים.

סביר להניח שהיוזמה של רפאל נבעה מן הלחץ שבו היה נתון. ואולם, באותם ימים הוא לא 'נעמד על רגליו האחוריות' כדי לדחות יוזמה זו. רק כעבור זמן הוא שינה את עורו ולא חשש להתעמת עם רבים וטובים, ובהם גם בן־גוריון, בסוגיית מדיניות העלייה הסלקטיבית. תמיכת רפאל בסלקציה היתה מותנית בהמשך עלייה גדולה ובהגמשת המדיניות בכל הנוגע לקהילות שבטחונן אינו מובטח (הוא התכוון בעיקר לקהילות קטנות באזורי הספר של תוניסיה ומרוקו). כאשר התברר שלא כך הם פני הדברים דרש רפאל הקלות שונות במדיניות הסלקציה והפך, במהלך 1952 ו־1953, למתנגד חריף של מדיניות זו.⁴ הציטוטים שמביאה הכהן כעדות להתנגדותו לסלקציה הם מתקופה זו או מספר זכרונותיו ומראיונות עמו. מעניין לציין שבספרו משבץ רפאל את ההחלטות על העלייה הסלקטיבית תוך כדי הצגת עמדותיו ומעשיו במחצית השנייה של 1952 וב־1953, ומתעלם מהוויכוח שלכאורה התקיים בשלהי 1951.⁵

התנערותו של רפאל ממדיניות הסלקציה העמידה בצל את תפקידו בנובמבר 1951, אולם קריאה זהירה של מקורות שכבר כתבו עליהם חוקרים קודמים מראה, לעניות דעתי, שבעת התקבלותה היתה מדיניות הסלקציה בקונסנזוס.

3. שם, עמ' 364-367.

4. על כך כתבתי שלושה פרקים בעבודת ה־MA שלי 'העלייה הסלקטיבית מצפון אפריקה, 1951-1954', אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, באר־שבע 1998.

5. יצחק רפאל, לא זכיתי באור מן ההפקר, ירושלים 1981, עמ' 156. הכהן הביאה מכתב של רפאל לאחד מאנשיו כדי להוכיח שהתנהל ויכוח. בעקבות הפנייתה ראיתי שבמכתב לא צוין שום ויכוח אלא נאמר בו שתוכנית רפאל התקבלה בגלל תמיכתו של ראש הממשלה. הכהן מניחה, בהערותיה למאמרי, שרפאל לא פירט את תוכניתו מכיוון שהיתה ידועה. אולם אם קוראים את דברי רפאל בהנהלת הסוכנות במהלך ארבע הישיבות שקדמו להחלטת הסלקציה (4/11, 5/11, 11/11, 18/11 [אצ"מ S100/76]) רואים שעמדתו היתה מורכבת. הילכך, הדבר שיכול ללמדנו על התוכנית שדובר עליה באותו מכתב הוא תאריך המכתב ובדיקת התוכניות שהתקבלו באותם ימים. תאריך המכתב הוא 18.11.1951, היום שהתקבלה בהנהלת הסוכנות מדיניות העלייה הסלקטיבית.

תעודה

על יחסי דרג מדיני ודרג צבאי, משמעת צבאית ומוסר לחימה

פרוטוקול שיחה בין ראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן-גוריון
ובין אלוף יגאל פייקוביץ (אלון) בנוכחות אלוף יגאל סוקניק (ידין)

16 ביוני 1948

מביא זכי שלום

מלחמת העצמאות החלה ב־30 בנובמבר 1947, יום לאחר שנתקבלה בעצרת האומות המאוחדות ההחלטה המאשרת את תוכנית החלוקה ואת הקמתה של מדינה יהודית על חלק משטחה של ארץ־ישראל. בשלביה הראשונים לבשה המלחמה אופי של 'מלחמת אזרחים'. הפעילות הערבית התנהלה בעיקר על צירי התחבורה המרכזיים ונועדה, בין השאר, להביא לניתוק יישובים מבודדים. בתחילת אפריל 1948 עברה היוזמה במלחמה לידי כוחות היישוב. 'ההגנה' יזמה את מבצע 'נחשון' שעיקר מטרתו היתה פריצת הדרך לירושלים. ב־15 במאי 1948 הכריז דוד בן-גוריון על הקמת המדינה. בכך נפתח שלב חדש במלחמה, אשר ביטויו העיקרי היה פלישת הצבאות הסדירים של מדינות ערב לתוך מדינת ישראל. במחצית יוני 1948 נכנסה לתוקף תקופת הפוגה כהחלטתה של מועצת הביטחון. ב־8 ביולי 1948 התחדשו הקרבות והחל להסתמן באורח ברור יתרון לצה"ל. אחרי עשרה ימי קרבות נכנסה לתוקף תקופת הפוגה שנייה. במהלכה ניסה מתווך האו"ם הרוזן השוודי פולקה ברנדוט להשיג הסדר מדיני. ב־5 בינואר 1949 הודיעה מצרים על נכונותה להפסיק את הקרבות ולהיכנס למשא־ומתן על שביתת־נשק. בכך הסתיימה למעשה מלחמת העצמאות.¹

השיחה בין ראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן-גוריון ובין מפקד הפלמ"ח האלוף יגאל אלון ב־16 ביוני 1949 נערכה אפוא במהלך ההפוגה הראשונה.² בולט בשיחה הזעם הרב של

1. על שלביה של מלחמת העצמאות וההיסטוריוגרפיה שלה ראו: נתנאל לורך, 'בעיית ההיסטוריוגרפיה של מלחמת העצמאות', קתדרה, 1 (אלול תשל"ו), עמ' 61-74; יוסי בן-ארצי, 'על ההיסטוריוגרפיה של מלחמת העצמאות', קתדרה, 65 (תשרי תשנ"ג), עמ' 159-167. ראו גם: מרדכי בר־און, זכרון בספר: ראשיתה של ההיסטוריוגרפיה הישראלית של מלחמת העצמאות 1948-1958, תל־אביב 2001.
2. פרוטוקול שיחת בן-גוריון ויגאל פייקוביץ, אב"ג, תיק נושא 10-ט-8. בסיום הפרוטוקול רשומה הערה של ראש אגף מבצעים במטכ"ל, אלוף יגאל סוקניק (ידין). לא ברור אם סוקניק נכח בכל השיחה ושמר על שתיקה או הצטרף אליה בסיומה. על השתתפותו ראו גם: יואב גלבר, למה פירקו את הפלמ"ח: הכוח הצבאי במעבר מיישוב למדינה, ירושלים 1986, עמ' 286 הערה 12.

בן-גוריון על פעילותו של הפלמ"ח בכלל, ועל מהלכיו של מפקדו, יגאל אלון, בפרט. יום לפני שיחה זו נערך דיון בלשכת מפא"י, ונמסר בו דיווח על 'מערכת ההסתה הפרועה' שמטה הפלמ"ח מנהל נגד בן-גוריון. מערכת הסתה זו, כך נטען, 'אוכלת כל חלקה טובה בנוער שלנו. כל בן וכל בת, מטובי בנינו, הושפעו, ובאים משם מוסתים [...] כולם מדברים בשצף קצף על בן-גוריון [וטוענים] שהפלמ"ח הוא בן חורג לצבא, ושבן-גוריון אינו מתכוון לטובת העניין, אלא משחק כאן משחק מפלגתי. זה מלווה בסיפורי זוועה איומים [...] על חוסר לבוש וחוסר אוכל. מרעיבים את הפלמ"ח'. אין ספק כי דיווח זה השפיע על עמדותיו של בן-גוריון ועל יחסו לאלון.³

בן-גוריון הדגיש בשיחה המתועדת להלן את הכורח במשמעת קפדנית בתקופת המלחמה ובשוויון בין כל היחידות בצה"ל. הוא ראה בכך רכיב עיקרי להצלחה במלחמה. נראה שיגאל אלון לא ירד לסוף דעתו של בן-גוריון ולא הפנים את החשיבות הרבה שבן-גוריון ראה בסוגיות אלה. יחידות הפלמ"ח התבססו על מתנדבים ומערכת היחסים בתוכו היתה בעלת אופי גמיש ולא פורמלי. בקרב אנשיו בלטה, ככל שאפשר להתרשם, תחושת 'ייחודיות' המחייבת התייחסות שונה. על רקע זה ניתן להבין את הקושי הרב של הפלמ"ח להסתגל למציאות החדשה שביקש בן-גוריון לכפות במהלך המלחמה.⁴

3. ישיבת לשכת מפא"י, 15 ביוני 1948, אמ"ע. לאחר המלחמה קבל בן-גוריון שוב על 'ההסתה' שמנהלים ראשי הפלמ"ח נגדו ללא כל הצדקה: 'ראשית כל עלי להגיד לך', כתב לחבר בפלמ"ח, 'שהחשש שלך שמישהו רוצה לפרק את הפלמ"ח – אין לו שחר. אין אני יודע שום אדם שיש לו מחשבה אוילית כזו, ואם מישהו סיפר לך ולחברייך שאני הוא האיש – הרי הוא סיפר לך עלילה מחוסרת-טעם. [...] כל ימי בארץ הייתי קרוב במקצת ל'הגנה', ומאז הוקם [ה]פלמ"ח ראיתי בו את הענב הצעיר והיקר ביותר במערכת ההגנה שלנו. [...] אילו לא היו לנו בראשית מלחמה זו הבחורים (והבחורות) המאומנים והנאמנים בהגנה ובפלמ"ח [...] ספק הוא אם היינו יכולים לעמוד; [...] ידעתי שיש אנשים, אשר משום מה מפיצים ביחידות פלמ"ח – מאז החלה מלחמה זו – שיש "אויבי עם" כמוני הרוצים לפרק את הפלמ"ח. ולא רק זאת: הם אפילו הפיצו במשך זמן רב דיבות שאני מרעיב את אנשי הפלמ"ח, ושחברי מונעים מהם עזרה כספית ועוד. לצערי הרב עוד משתמשים בתוכנו בדברי השמצה במקום ויכוחים ובירורים אידיאולוגיים ופוליטיים; ולא חשבתי שזה יהיה לכבודו של פלמ"ח או לכבודי אני להכחיש עלילות אויליות אלו', דוד בן-גוריון, אגרת לחבר בפלמ"ח, תל-אביב 1949.

4. על המאמצים לכפות משמעת בצה"ל בראשית דרכו ראו: יואב גלבר, גרעין לצבא עברי סדיר: תרומתם של יוצאי הצבא הבריטי להקמת צה"ל, ירושלים תשמ"ו, עמ' 461-466. בדברו על האופי הייחודי של הפלמ"ח אמר בן-גוריון ליגאל אלון את הדברים האלה: 'פלמח [פלמ"ח] היה בלי ספק שלב יותר גבוה בסולם ההגנה [ההגנה]: מגויסים תמיד, מתאמנים חצי זמן בעבודה וחצי הזמן באימון צבאי, ויונקים ממקור חלוצי בישבם בקבוצים [...] [אבל] יחודו של פלמח, שהיה גדול וחשוב עד הגיוסים הקבועים וההמוניים, ביחוד לאחר קום המדינה – נעלם כליל עם הקמת צה"ל, וההבדלים בצבא לא היו עוד [בין] חלוצים ולא חלוצים, קבועים ולא קבועים, אלא רגליים, שריון, צנחנים, חיל ים, חיל אויר וכו'. יגאל לא ערער על דברי אלה, 'יומן בן-גוריון, 3 בדצמבר 1963, אב"ג. על הרקע להקמת הפלמ"ח ראו: אורי ברנר, 'הפלמ"ח בשנים 1941-1945', בתוך: צבא המדינה בדרך: פרקים בתולדות כוח המגן העברי, תל-אביב 1988, עמ' 173-188.

במהלך השיחה מתח בן-גוריון ביקורת קשה על פעולות הביזה וההרס שביצעו אנשי הפלמ"ח בירושלים. קשה להבין מנוסח דבריו אם הוטל מעצם תופעת הביזה או מן העובדה שהדבר נעשה בירושלים. יש להניח כי פעולות דומות בוצעו גם במקומות אחרים במהלך המלחמה, ולא עוררו את תשומת לבו של בן-גוריון. ואכן, בשיחה הוא נותן רמז שקוף לחרדותיו מן המשמעויות המדיניות של פעולות אלה למעמדה העתידי של ישראל בירושלים: 'ירושלים', הוא אומר לאלון, 'אינה [המושבה הגרמנית] ולדהיים [כיום אלוני אבא]. כל העולם רואה את ירושלים. יש לנו שונאים, ויש ועדת קונסולים,⁵ ויש ערבים והם הלכו לראות [את הפעולות של אנשי הפלמ"ח] [...] והידיעות על כך נשלחות לכל המדינות בעולם'. ואכן, ממקורות אחרים אנו למדים על הרגישות העצומה של בן-גוריון באשר לפעילות צה"ל בירושלים במהלך המלחמה. כידוע, נקבע בהחלטת החלוקה שירושלים תהיה עיר בין-לאומית ('קורפוס ספרטום' - *corpus separatum*) והאו"ם ינהל אותה. בן-גוריון הבין היטב את הרגישות הדתית והמדינית של ירושלים בעיני מדינות העולם. הוא העריך שמדינות רבות בעולם יתקשו להסכים לשליטה של ישראל ולו על חלק מירושלים, וממשלותיהן יחפשו תירוצים שונים כדי להצדיק את הוצאתה של ירושלים מידי ישראל.

בעדות שמסר שנים רבות לאחר מלחמת העצמאות נתן בן-גוריון ביטוי מרחיק לכת לרגישותו לפעולות חיילי צה"ל בירושלים. בין השאר סיפר כי ב-15 ביולי 1948 הוא שיגר מברק לחטיבת 'עציוני' והבהיר למפקדיה כי 'יש סכנה חמורה והרת אסונות מחיילינו: שישדרו ויחללו מקומות קודש נוצרים ומוסלימים'. על רקע זה הוא הורה למפקדת החטיבה 'להכין כוח מיוחד, נאמן וממושם, שישמור על כל המבואות ויאסור על החיילים כניסה לעיר העתיקה. כדאי לשם כך', הוסיף בן-גוריון, 'אפילו למקש כל הכניסות ולהודיע על כך. [...] עליך לדאוג שהכוח המיוחד שימונה על שמירת העיר העתיקה ישתמש בלא רחמים במכונת יריה נגד כל יהודי וביחוד נגד כל חייל יהודי שינסה לשדוד או שינסה לחולל מקום קדוש נוצרי או מוסלימי' (ההדגשה שלי, ז"ש).⁶ להלן נעמוד בהרחבת-מה על שתי סוגיות מרכזיות בשיחת בן-גוריון ואלון.

5. ועדה שהקימה מועצת הביטחון של האו"ם ב-23 באפריל 1948 לשם ביצוע החלטתה בדבר הפוגה. חבריה היו שלושה קונסולים ששירתו בירושלים: קונסול בלגיה (יושב ראש), קונסול ארצות-הברית וקונסול צרפת, והיא הסתייעה בנציב העליון הבריטי. הקונסולים לא הצליחו להשיג אלא שביתת-נשק בת חמישה ימים ב-9 במאי, עד צאת הבריטים מירושלים.

6. יומן בן-גוריון, 5 באוקטובר 1960, אב"ג. בשיחה עם עורכי מעריב שב ואזכר בן-גוריון הוראה זו. לדבריו, הוא נתן למפקד ירושלים פקודה בלשון זו: 'כאשר תיכנסו ותכבשו את העיר העתיקה אז אתה חייב בעצמך ללכת עם אקדח, ומי מהצבא שיפגע במקום קדוש, יהודי או נוצרי או מוסלמי - מיד לירות באיש. אתה בעצמך חייב לעשות זאת. אתה חייב לתת פקודה כזאת לכל קצין'. ראו: 'שיחת עורכי מעריב עם דוד בן-גוריון', מעריב, 21 בספטמבר 1960, עמ' 3-6.

אכיפת המרות

פרוטוקול השיחה שלפנינו נותן ביטוי, בוטה משהו, למאמציו של בן-גוריון להשליט את עקרון המרות הממלכתית, שהיה אבן יסוד בתפיסתו המדינית-בטחונית. הוא חתר להחיל מרות אחת על כלל הגופים במדינה החדשה, ובמיוחד על צבא-ההגנה-לישראל. המאמץ היה כרוך בקשיים רבים. כמעט לכל אורך תקופת היישוב לא היתה קיימת סמכות לגיטימית אחת של היישוב היהודי, וארגוני מחתרת שונים פעלו באורח אוטונומי וללא מרות מרכזית אחידה; אם כי כפיפותה של 'ההגנה' לסוכנות היהודית היתה גרעין חשוב בדרכו של היושב-ראש היוצא של הסוכנות וראש הממשלה החדש בן-גוריון לכונן מרות ממלכתית בענייני ביטחון. הוא ראה בדפוס הוולונטרי-היישובי סכנה חמורה לעתיד המדינה: 'מבחינה פנימית', קבע, 'אני רואה קושי עצום בהגשמת המדינה, כי מי יודע אם אנו היהודים מסוגלים לשלטון עצמי. חושש אני שבמקום הבנייה הגדולה, נתחיל במלחמה פנימית'.⁷

הדפוס הבטחוני הוולונטרי תאם, לדעת בן-גוריון, את 'אופיים' האינדיבידואליסטי של היהודים. מטבעם הם מתקשים להסתגל למרות מרכזית, מחמת אופי שהתקבע לאורך הגלות הארוכה של העם היהודי. הפיזור של העם היהודי יצר מטבע הדברים קהילות שניהלו מערכות חיים בעלות אופי עצמאי ואוטונומי: 'היהודים', הסביר בן-גוריון באחד מנאומיו, 'חיו אלפיים שנה בגלות [...] אלה הם שבטים שבטים, שאין להם שפה אחת – לא רק שפה של מלים. יש ביניהם מרחק של מאות שנים'.⁸

הקמת המדינה לא עקרה מן השורש את תופעת הפיצול הפנימי בחברה היהודית. עתה תועל הפילוג למסגרות מפלגתיות ממוסדות. בן-גוריון שב והתריע על הסכנה הכרוכה בפיצול פנימי זה. במאמר שפרסם כשנה לאחר קום המדינה הוא אמר:

אסור לנו להתעלם, שגם במדינתנו פועלים עדיין כוחות מפרידים ומפוררים. ההתפצלות המפלגתית והאידיאולוגית אצלנו אינה נופלת מזו של העמים הירודים והמקולקלים ביותר. והאטמוספירה המלוכנת של ריב המפלגות והסיעות אינה מועילה לאיחוי מהיר של קרעי הגולה.⁹

מגמתו של בן-גוריון לאכוף מרות מרכזית על כלל הגופים הפוליטיים-בטחוניים שפעלו עד אז נתקלה מטבע הדברים בהתנגדויות של גופים שונים, ובהם אצ"ל ולח"י, וגם הפלמ"ח, למרות ההבדל המהותי בינו לבין אצ"ל ולח"י מבחינת קבלתה של מרות מרכזית. הפלמ"ח היה גוף אינטגרלי של ארגון 'ההגנה' וסר למרותה של הנהגת היישוב, ולכן חטיבותיו

7. זכי שלום, דוד בן-גוריון מדינת ישראל והעולם הערבי, 1949-1956, קריית שדה-בוקר 1995, עמ' 34.

8. שם, עמ' 33.

9. דוד בן-גוריון, 'הצבא כבית-יוצר לעם', מולד: ירחון מדיני וספרותי, ג 17-18 (אב-אלול תש"ט/אוגוסט-ספטמבר 1949), עמ' 264-271, הציטוט מעמ' 266.

השתלבו בצה"ל כמו שאר חטיבות 'ההגנה'. בנאומו בכנסת הראשונה ב־20 ביוני 1950 אמר בן־גוריון בהקשר זה את הדברים המאלפים האלה:

היה צורך בשבירת כלים – כי משטר־הביטחון שהיה קיים שנים רבות והיתה בו ברכה רבה לא התאים עוד לצרכים ולתנאים החדשים. ולא קל אצלנו לשבור כלים, אם גם אבד עליהם כלת; כי גם 'המהפכנים' שבתוכנו הם ביסודם משמרים אדוקים, ואצלנו מקדשים דקליפה גם כשתכנה התרוקן, ולא קל היה לשבור כלים.¹⁰

מנקודת ראותו של בן־גוריון, אכיפת מרות מרכזית נבעה בראש ובראשונה מהכרתו כי ללא הטלת מרות אין משמעות לקיומה של מדינה יהודית עצמאית. עיקר מהותה של ישות כזאת נעוץ בעובדת קיומו של כוח מרכזי הנהנה מלגיטימציה כללית ומסמכות ריבונית על כל האזרחים והגופים הפועלים בטריטוריה שלו. אם אין מרות כזאת להלכה ולמעשה, המשמעות המרכזית של הריבונות הלאומית מתפוררת. בדברים שנשא לפני מועצת מפא"י ימים ספורים לאחר שיחתו עם יגאל אלון, הגדיר בן־גוריון שלושה יסודות של אכיפת המרות: 'א. שהצבא כולו הוא של ישראל, בעל מרות אחת. ב. שיויון גמור בין כל החיילים והחטיבות בדברים התלויים במדינה ובחברה. כולם באותם התנאים, באותו האימון, הצידוד, הפיקוד, המטרה. ג. שבצבא פועל כל אחד לפי סמכות מוגבלת, ולא כפי שהוא לוקח לעצמו'.¹¹

לבן־גוריון היו חששות כבדים בעיקר מפני גיבוש כוח צבאי חזק במדינה, אשר לא יהיה נתון למרות הדרג האזרחי. בהתבטאויות חוזרות ונשנות שלו הוא הדגיש את הסכנה הקיימת בעצם קיומו של צבא, המיועד מטבע הדברים לפעול בדרך אלימה, תוך כדי ניצול העובדה שיש בידיו כלי נשק מסוגים שונים. בן־גוריון לא נרתע מלהביע את דעתו השלילית על הצבא גם במהלך מלחמת העצמאות, כאשר לכאורה התבקשה נטייה לאהדה בלתי־מסויגת כלפי הצבא: 'עצם קיום הצבא זה דבר אנטי־דמוקרטי, אנטי־אנושי, אנטי־ציוני ואנטי־סוציאלי, כי הצבא קיים על מנת להרוג ולהרוס'.¹²

מנהיג ראליסטי כמו בן־גוריון היה יכול להניח כי בנסיבות הבטחוניות של מדינת ישראל יינתן לצבא כוח רב ביותר. הצורך להגן על קיומה של המדינה, כך חשש בן־גוריון, עלול

10. דברי הכנסת, 5, 20 ביוני 1950, עמ' 1790. על פעילותו של בן־גוריון לאכיפת המרות על האצ"ל ראו: דוד בן־גוריון, 'המדינה ואצ"ל', מעריב, 27 באוגוסט 1971, עמ' 21. על עמדותיו של בן־גוריון בהקשר לכורח לשנות תפיסות ודרכי חשיבה בטחוניות ערב מלחמת העצמאות ראו: עמיר בר־אור, 'יחסי הגומלין בין המוסדות הפוליטיים של היישוב לבין ארגון ההגנה, 1920-1948', עבודת דוקטור, המחלקה למדע המדינה, האוניברסיטה העברית, ירושלים (בהכנה).

11. דוד בן־גוריון, 'בעיות המלחמה והצבא', דברים במועצה הארצית של מפא"י, 20 ביוני 1948, דבר, 20 ביוני 1948, עמ' 1.

12. שלום, דוד בן־גוריון מדינת ישראל והעולם הערבי, עמ' 236. במקום אחר הוא אומר: 'אני אינני מהפחדנים הכי גדולים בישראל. אבל אני מפחד מאוד מאנשים מזוינים. מה זה נשק? כל דבר יש לו תפקיד מסוים. נשק – זה אמצעי להרוג אנשים, בפשטות. אין לנשק שום תפקיד אחר... ואוי ואבוי לנו שהאנושות צריכה ליצור דברים כאלה' (שם, עמ' 236).

לערפל את הצורך של אנשי הצבא לפעול אך ורק על בסיס של הנחיות של הדרג המדיני. כאשר שוררת תחושת חירום מתמשכת מתפתחת בהכרח בקרב אנשי צבא נטייה לעקוף 'מכשולים ביורוקרטיים' המקשים לפעול פעילות צבאית 'יעילה'. את הסכנה הזאת ביקש למנוע בכל מחיר.¹³

בן-גוריון חתר לכפות מרות מרכזית במדינה גם מפני הכרתו כי דרכי הלחימה שפיתחו לעצמם הגופים המחתרתיים בתקופת היישוב, ובעיקר הפלמ"ח, לא יהלמו את צורכי המערכה שנפתחה נגד מדינת ישראל עם הכרזת העצמאות. הוא היה משוכנע כי התנגדותו של העולם הערבי לתוכנית החלוקה תביא בסופו של דבר, בהכרח, לעימות עם מדינות ערב. לפיכך יהיה הכרח לפעול נגד צבאות סדירים. דרך המחשבה של הארגונים הצבאיים שפעלו בתקופת היישוב יצרה לדעתו מחסום פסיכולוגי בדרך למהפכה המתבקשת באופן פעילותם של גופים אלה. המשך פעילותם העצמאית, ואפילו העצמאית-למחצה, סיכנה באופן חמור את פיתוח יכולתו של היישוב לעמוד על נפשו. בנאומו בקונגרס הציוני הכ"ב, כשנה לפני תחילת מלחמת העצמאות, אמר בן-גוריון:

הבעיה הראשית היא בעיית הביטחון. אין זו, כידוע לכם, בעיה חדשה בארץ. אולם זו הוצגה עכשיו בנסיבות חדשות ושונות לגמרי. [...] עכשיו אנחנו עומדים בפני מצב חדש לגמרי. ארץ ישראל מוקפת מדינות ערביות עצמאיות. [...] אלו הן מדינות שיש בזכותן לרכוש ולייצר נשק, להקים צבאות ולאמן אותם. [...] התקפת ערביי ארץ ישראל אינה מסכנת את היישוב העברי. אולם יש סכנה שהמדינות הערביות השכנות ישלחו את צבאן לתקוף את היישוב ולהשמידו. [...] אסור לנו להתעלם מסכנה זו. חובתו של היישוב, של התנועה הציונית ושל העם היהודי, לראות את בעיית הביטחון בכל היקפה, חומרתה ודחיפותה, ולראות את הסכנה הצפויה [...] ואסור לנו לחכות עד שהסכנה תהיה בשלה. עלינו להתכונן מיד. [...] נדרשת עכשיו גישה חדשה לבעיה. נדרשים אמצעים גדולים יותר, ריאורגניזציה של כוחותינו והתכוננות ממין חדש לגמרי.¹⁴

ב-26 באפריל 1948 זימן בן-גוריון אליו לשיחה את ראש המפקדה הארצית, ישראל גלילי. בשיחה הבהיר לו בן-גוריון את הטענות שיש לו על המבנה ודרכי הפעולה של ארגון 'ההגנה', ובכלל זה הפלמ"ח: 'אמרתי לו', כתב בן-גוריון ביומנו, 'שלא הייתי מרוצה כל הזמן מכל הופעות וסידורים בארגון שלא הלמו דרכי המלחמה, אבל במידה שיכולתי נמנעתי משנויים שיש להם [...] משמעות מפלגתית. [אולם] הגענו עכשיו לשלב מכריע והדברים טעונים תיקון מבלי להתחשב עם כל דבר: 1. פלמח [פלמ"ח] הוא צבא פרטי, מפלגתי

13. על ארגון 'ההגנה' אמר בן-גוריון: 'לא היה שלטון ציווילי על הארגון [...] השלטון הציווילי היה פיקטיבי. הארגון שלט על עצמו ולא דאג, לפי טבע הדברים, לעניינים אחרים'. ראו: זהבה אוסטפלד, צבא נולד: שלבים עיקריים בבניית הצבא בהנהגתו של דוד בן גוריון, א, תל-אביב 1994, עמ' 14-15.

14. שם, א, עמ' 17.

וכיתתי. 2. יש מפקדים שאינם במקומם, ויש מפקדים שלא נוצלו. 3. אין משטר צבאי ואימון צבאי מספיק. לקוי אחר שאין ביסודו אולי שום מצע מפלגתי – חוסר אגרסיביות מלחמתית ואי-ניצול כוח האדם שלנו להתקפות.¹⁵

מימוש עקרון הממלכתיות חייב, לדעת בן-גוריון, להבטיח כי צה"ל יתבסס על מסגרת שוויונית ומקצועית. אם תיפגע תחושת השוויוניות בצה"ל, חשש, לא יהיה אפשר להקים את 'צבא העם' כתפיסתו ולא יהיה צבא אחיד, אלא יחידות שונות שיהיו כפופות למסגרות פוליטיות שונות. בשיחתו עם אלון הוא הרבה להדגיש את דאגתו לשוויוניות בצבא. בחודשים שלאחר מכן עמל בן-גוריון להביא לדחיקת רגליה של המפקדה הארצית בראשותו של ישראל גלילי ולפירוק מטה הפלמ"ח הלכה למעשה.¹⁶

פרוטוקול השיחה המובא כאן מעיד שיגאל אלון אימץ עקרונית את תפיסת הממלכתיות של בן-גוריון. במהלך השיחה הוא גם הבהיר כי 'יש כמה דברים שאין עליהם בכלל חילוקי דעות – על שוויון בין היחידות החל מנעל וכלה בתותח'. עם זאת, ניכר בעליל הקושי שיש לו לממש עיקרון זה הלכה למעשה ובאורח מלא. לאורך השנים נוצרו ביישוב אינטרסים ארגוניים ואישיים מובנים ונדרש מאמץ עצום לעוקרם. קושי מיוחד התגלע גם בכך שהיה הכרח לאכוף את המרות הממלכתית תוך כדי מלחמת קיום קשה לפני הכרזת העצמאות ואחריה. אכיפת המרות נכרכה בסכנה קשה של פירוד פנימי או אף מלחמת אזרחים בשעה שהאיום החיצוני היה כבד מנשוא.¹⁷

15. יומן בן-גוריון, 26 באפריל 1948, אב"ג. על יחסיו של בן-גוריון עם גלילי ראו: מאיר פעיל, 'מפ"ם התקיפה, בן-גוריון המתון: על יחסיו של בן-גוריון עם מפ"ם ועם ישראל גלילי', על המשמר (מוסף לחג), ד' באייר תש"ן/29 באפריל 1990, עמ' 22-23.

16. על צעדיו הקונקרטיים של בן-גוריון בהקשר זה ראו: אניטה שפירא, מפיטורי הרמ"א עד פירוק הפלמ"ח: סוגיות במאבק על ההנהגה הבטחונית, 1948, תל-אביב תשמ"ה, עמ' 50-65; גלבר, למה פירקו את הפלמ"ח, עמ' 211-224. על תגובות חברי הפלמ"ח ראו: 'למה פירקו את הפלמ"ח, שיחה עם אורי ברנר', מבפנים, מח (חורף תשמ"ז/ינואר 1987), עמ' 439-449. ראו גם: אלחנן אורן, 'משבר הפיקוד העליון וועדת חמשת השרים בהפוגה הראשונה, יולי 1948', מערכות, 298 (מרס-אפריל 1985), עמ' 50-59; מאיר פעיל, מן "ההגנה" לצבא ההגנה, תל-אביב 1979, עמ' 95-96.

17. ביומנו כתב בן-גוריון שהרמטכ"ל יעקב דורי מדווח לו כי גם לדעת יגאל אלון אין מקום למטה הפלמ"ח כמות שהוא אלא יש לשמור לפלמ"ח אוטונומיה בכמה נושאים, לרבות גיוס כוח אדם. יומן בן-גוריון, 20 באוגוסט 1948, אב"ג. על העיתוי שבחר בן-גוריון לאכוף מרות ממלכתית ולהביא לפירוק הפלמ"ח כתב ישראל גלילי: 'העובדה שפקודה זו [של פירוק הפלמ"ח] ניתנה בימים אלה, על סף הקרבות, מעידה על קשיחות ותלישות [...] בחירת המועד אינה מקרית. זו שיטה. האנשים נמצאים בעמדות, במשלטים. לכן טובה השעה הזו בה לא יוכלו להיפנות מעניין המלחמה, ושוב יהא מאוחר'. ראו: ישראל גלילי, במוקדי עשייה והכרעה, תל-אביב 1987, עמ' 166. ראו גם: אלי צור, נופי האשליה: מפ"ם 1948-1954, קריית שדה-בוקר 1998, עמ' 49-51.

היחסים בין בן-גוריון ואלון

לאלון היתה ביקורת קשה על דרכו של בן-גוריון בניהול המלחמה ובסיומה. לדעתו היה אפשר להגיע להישגים גדולים בהרבה מאלה שהושגו בה. הוא נתן ביטוי לעמדה זו הן במהלך המלחמה הן אחריה: 'אילו הדברים היו תלויים בי', אמר, 'היא [המלחמה] היתה נגמרת אחרת [...] הקווים שנקבעו צריכים היו, לדעתי, להיות שונים. הייתי משוכנע כבר אז כי עלינו להגיע עד מדבר יהודה ולירדן, כדי ליצור מערך הגנה יציב נוכח תת היבשת הערבית במזרח, כדי למנוע מלחמות נוספות. אולם לא שמעו לי'.¹⁸

כשבע שנים אחרי השיחה המתועדת כאן, באיגרת אל 'לוחמי מלחמת השחרור' שפורסמה ערב הבחירות לכנסת ביולי 1955, ביטאו ראשי אחדות-העבודה, ובכללם אלון, ביקורת חריפה על דרכו של בן-גוריון בניהולה של מלחמת העצמאות ועל העובדה שהישגיה הצבאיים לא 'תורגמו' להישגים מדיניים: 'צבא ההגנה לישראל, שהוקם על מסד של "ההגנה" והפלמ"ח', כתבו ראשי אחדות-העבודה, 'עשה את מלאכתו כפי שעשאה והלך מהישג אל הישג. אולם עובדה היא כי ההנהגה המדינית בזוזה את נצחוננו הצבאי והוליקה אל נסיגות וכשלונות. היא הנושאת באחריות לכך שלא הושלם הנצחון הצבאי, לא מוגרו צבאות האויב, לא שוחררה הארץ השלמה, לא הושג השלום'.¹⁹

בן-גוריון לא נשאר חייב. במהלך מלחמת העצמאות הוא הסתייג מאלון, מתח ביקורת קשה על פעילותו הצבאית בקדמת סיני, וקבע כי היא התנהלה ללא סמכות: 'יגאל אלון כיהן במלחמת השחרור כמפקד צבא פרטי של יצחק טבנקין בתוך צה"ל. [...] צבא פרטי ששמו היה פלמ"ח. [...] יגאל אלון החליט על דעת עצמו לעבור את גבול סיני'.²⁰

ב-30 ביוני 1948 שיגר בן-גוריון מכתב אל המטה הכללי ופירט בו שורה של מינויים בצה"ל. בין השאר קבע כי יגאל אלון 'מתמנה למפקד חזית הדרום, הכוללת חטיבת גבעתי וחטיבת הנגב וכל החטיבות שיפעלו בחזית זו'. משה כרמל מונה למפקד חזית הצפון. מרדכי מקלף מונה למפקד חזית איילון, ובכלל זה כל השטח של תל-אביב-ירושלים. בסוף מכתבו כתב בן-גוריון כי 'על מפקדי החזיתות לגשת מיד להקים את מטות החזית, ועל המטה הכללי להגיש להם כל העזרה הדרושה לכך'.²¹

18. ידיעות אחרונות (7 ימים), 29 באפריל 1977. במקום אחר הוא טוען שהוחמצו 'הזדמנויות לנצחונות מכריעים, ולא נוצלו: במערב הגליל, במלכיה, בג'נין. גם אחרי מבצע נחשון לא באו שיירות', יומן בן-גוריון, 18 ביוני 1948, אב"ג.

19. על האיגרת חתומים, בין השאר, ישראל גלילי, יגאל אלון, משה כרמל, יוסף טבנקין ובני מהרשק. איגרת אל לוחמי מלחמת השחרור, יולי 1955, אב"ג, תיעוד כרונולוגי כללי.

20. זכי שלום, דוד בן-גוריון מדינת ישראל והעולם הערבי, עמ' 202. ראו גם: זאב צחור, 'חיל האוויר במבצע "חורב"', עיונים בתקומת ישראל, 1 (1991), עמ' 103-126.

21. מכתב של בן-גוריון אל ראש המטה הכללי, 30 ביוני 1948, אב"ג, תיק נושא 10-ט-8.

בהמשך המלחמה הלכו והחריפו היחסים בין בן-גוריון לאלון. הרקע לכך היה בעיקר נחישותו של בן-גוריון להביא לפירוק מטה הפלמ"ח הלכה למעשה. ב-10 באוקטובר 1948 שיגר אלון לבן-גוריון מכתב נזעם, בוטה ומתריס בהקשר זה:

נדהמתי לשמוע שפקדת על פרוק הפלמ"ח עד ה-15 לחודש זה. וזאת לאחר שהכל יודעים שחות הדעת של אג"ם ואה"ד (מתוי הדרך המקצועית של הצבא) היתה נגד זה. לא אגע הפעם בעצם הבעיה ואמנע מלהעיר על דרך קבלת ההחלטה הנ"ל ואופי התעודה המצוה לבצע זאת. אולם ברצוני להעיר הפעם שהשעה אשר בחרת בה הנה מזיקה ביותר למאמץ המלחמה. הפקודה הטילה סערה בקרב שתי חטיבות הפלמח [פלמ"ח] הנתונות לפקודתי. המרירות רבה וחוששני לנפילת הרוח. פקודת הפרוק לא זו בלבד שתפגע במאמץ המלחמה הכללי, אלא שהיא עלולה במיוחד לפגוע במאמץ הקרבות הקונקרטי. מבחינה זו מהוה הפקודה תרומה רעה למבצע העומד לפנינו [מבצע יואב החל ב-15 באוקטובר 1948], בשעה שהנתונים שישנם בידינו אינם משופרים ביותר. [...] אני תובע שתפורסם בקרב חיילי הפלמח פקודה מוסמכת על דחית הפרוק עד לעיון מחדש בפקודה לשם הרגעת הרוחות.²²

אלון לא הסתפק בלחצים ישירים על בן-גוריון במגמה למנוע את פירוק מטה הפלמ"ח, אלא פעל ליצירת לחץ ציבורי בהקשר זה. לשם כך לא היסס להביא את ביקורתו גם לפני גופים פומביים ופומביים-למחצה. אין ספק שהוא רצה כי דבריו יגיעו ל'חלונות הגבוהים'. ואכן הם הגיעו עד מהרה לידיעת בן-גוריון ולראשי המטה הכללי. בן-גוריון לא איבד זמן. מיד הריץ איגרת לראש המטה הכללי, יעקב דורי, ובה פסק כי 'יש לתת אזהרה לאלוף יגאל אלון, שאינו רשאי כקצין בצבא לתקוף, כאשר עשה במועצת הקיבוץ, פקודות צבאיות. ואם מעשה כזה יישנה – יש לקרוא אותו למשפט דיסציפלינרי [משמעת]'.²³ יש להניח כי רב-אלוף דורי היה מודע לדבריו של אלון גם ממקורות אחרים. הוא לא המתין לאיגרתו של בן-גוריון. ימים ספורים לפני כן, אולי בעקבות שיחה בעל-פה עם בן-גוריון, שלח דורי מכתב אל אלון וקבע בו כך:

נודע לי, כי הופעת במועצת הקבוץ המאוחד ותקפת באופן פומבי פקודות, שנתנו על-ידי בקשר למטה הפלמ"ח. הנני רואה תופעה זו כבלתי נסבלת במסגרת צבאית. היא חותרת במישרים נגד המשמעת ושמה לאל קיום אמון מינימלי, שנדרש ממפקד בצבא לגבי הממונים עליו. היות וחוקת הצבא עדיין לא קבעה אסור זה במפורש, הנני רוצה שהערת זו תשמש לך הזהרה, ותמנע ממני את הצורך בנקיטת צעדים משמעתיים להבא.²⁴

22. יגאל אלון, מפקד חזית הדרום, אל דוד בן-גוריון, 10 באוקטובר 1948, אב"ג, תיק נושא 10-ט-8.

23. בן-גוריון אל ראש המטה הכללי, 10 בנובמבר 1948, שם.

24. הרמטכ"ל, יעקב דורי, אל יגאל אלון, 4 בנובמבר 1948, שם.

לקראת הבחירות לכנסת ב-25 בינואר 1949 שבה והחמירה המתיחות בין ראש הממשלה המתמודד בן-גוריון למפקד חזית הדרום אלון, חבר המפלגה החדשה מפ"ם. במכתב אל הרמטכ"ל, יעקב דורי, תבע ממנו בן-גוריון להביא לידיעת מפקדי צה"ל את הדברים הבאים שאמר למפקדי החזיתות בישיבת המטה:

יש עכשיו בחירות – וכל חייל ומפקד יש לו הזכות המלאה להשתתף במלחמת הבחירות מחוץ למחנה הצבאי ככל אזרח אחר, והוא רשאי לבקר את הכל ואת כל אחד, ובמידה שזה מותר לציווילי [לאזרח] (ואם מותר) גם לו להשמיץ כל מי שהוא רוצה. אבל אין מפקד צבאי רשאי לדון באספות פומביות ולא פומביות על פקודות צבאיות שניתנו לו – גם כשהוא מופיע באספה במדים ציוויליים [בבגדים אזרחיים]. במעשה זה אני רואה פגיעה חמורה בשלמות הצבא והפרה קשה של פקודת משטר ונוהג של המטה הכללי. הצבא שלנו הוא צעיר – והמשמעת בתוכו לקויה, והמפקדים, ביחוד הגבוהים, צריכים לשמש דוגמא למשמעת ולכיבוש-יצר.²⁵

לא עבר יום, ומכתב התראה חמור נשלח ליגאל אלון על הפרת הנחיות אלה של בן-גוריון: 'בהופעתך האחרונה באספה פומבית מטעם מפ"ם, כתב אליו הרמטכ"ל דורי, '[...] חרגת מהמסגרת המותרת לקצין בצבא הגנה לישראל'. דורי המשיך: 'התקפת בפומבי את הפקודות שנתנו לך מטעם הממונים עליך ועל ידי כך פגעת באפן חמור ביסודות המשמעת האלמנטריים ביותר, ואף שמשט דוגמה פסולה לחיילים. בחוסר לויאליות הנדרשת מצד הכפופים לממונים עליהם. מפקד שנתן בו אמון אינו יכול לנצל אמון זה למטרות פוליטיות או אחרות כל זמן שהוא נמצא בשרות'. ודורי סיים את מכתבו לאלון כך: 'אי לכן, הנני מתרה בכך התראה אחרונה, ואם תמצא שוב בעברה על חוקי הצבא אאלץ להעמידך לדין'. העתק המכתב נשלח כמובן לבן-גוריון.²⁶

נראה כי מכתבי אזהרה אלה הרתיעו את אלון אך במעט. באספת בחירות פומבית שנערכה בחיפה ימים ספורים לפני הבחירות הראשונות לכנסת, הוא חלק על התפיסה של בן-גוריון ושל הרמטכ"ל האוסרת על לובשי מדים להביע דעתם בסוגיות פוליטיות העומדות במחלוקת ציבורית. וכך אמר לשומעיו:

רבים, המטילים ספק אם גם חיילים, ובייחוד [אלה] הקרויים כיום קצינים, רשאים לעמוד על במה ציבורית, ולחוות דעתם בשאלות הגורליות שלנו, בשאלות השעה. ויכוח זה אינו מקרי. הוא תוצאה של יחסי כוחות בין המפלגות השונות – לגבי הצבא ולגבי הלוחמים. ואולם אם נתייחס למלחמה כאל אחד הביטויים החריפים ביותר להאבקות על קיומנו ועל עתידנו – סבורני שאלה הלוחמים, אלה העושים את המלאכה בפועל

25. בן-גוריון אל הרמטכ"ל, יעקב דורי, 17 בינואר 1949, שם. על הבחירות לכנסת הראשונה ראו: זאב צחור, 'מפא"י, מפ"ם והקמת ממשלת ישראל הראשונה, 1949', עיונים בתקומת ישראל, 4 (1994), עמ' 378-399.

26. הרמטכ"ל, יעקב דורי, אל האלוף יגאל אלון, 18 בינואר 1949, אב"ג, תיק נושא 10-ט-8.

ממש, במו ידיהם, המוני החיילים וחבריהם המפקדים, זכאים וחייבים לחוות את דעתם, באשר יודעים הם ורוצים לדעת על מה הם נלחמים.

עם זאת, אלון הודה כי אמנם הוא סבור שיש לו היתר להביע את עמדותיו באורח חופשי, 'מן ההכרח להגביל קצת את אפשרויות הביטוי יותר מכפי הרגיל'.²⁷ בדבריו באספת בחירות זו, ויש להניח כי גם באספות אחרות, לא היסס אלון למתוח ביקורת חריפה על דרך ניהול המלחמה על-ידי מנהיגי היישוב (והמדינה – לאחר הכרזת העצמאות) ושאל את שומעיו שאלה רטורית:

מדוע חכו [מנהיגי היישוב] בהרחבת ממדיה של ההגנה ובצבירת נשק נוסף להגנה עד לאותו רגע ממש שפרצה האש? מדוע השאירו את ההגנה לנפשה במשך שנים רבות להלחם על קיומה בתקציבים דלים ובחוסר אמצעים [...] מענין מה חשבו מדינאנו שניהלו את המדיניות הציונית באותן השנים [...] האמנם חשבו שהמדינה תבוא מאליה, ללא מלחמה? ואם חשבו שתהיה מלחמה – האמנם האמצעים שהועמדו לרשות ההגנה [...] לרשות הפלמ"ח, במשך כל שנות המחתרת [...] עמדו ביחס שווה לצפוי לנו עם הכרזת המלחמה? [...] אילו ניתנו בעוד מועד האפשרויות הדרושות להגנה ['הגנה'] להרחיב את כוחותיה ולנצל את כל אפשרויות הרכישה שהוחמצו – היינו חוסכים [...] דם לא מעט; ייתכן שגם תוצאות המערכה היו היום חשובות [צ"ל: שונות] הרבה יותר מאלו שהגענו אליהם.²⁸

אלון לא הסתפק בהטחת האשמות כבדות על אופן ההכנה של כוחות היישוב למערכה. באותה אספת בחירות הוא גם מתח ביקורת על סיום המלחמה – על עצם נכונותה של ההנהגה המדינית בראשות בן-גוריון להסכים לסיים את המלחמה לפני שהושגו היעדים 'הרצויים', מנקודת ראותו של יגאל אלון. הוא סיפר לשומעיו:

נזרקה לחלל עולמנו שאלה [...] אם עלינו להמשיך במלחמה או ללכת לקראת שלום. ואני רוצה לומר: שלום – אין מטרה נכספת מזה. הן כל מלחמתנו לא באה אלא למען השלום, למען הבטיח שלום בעתיד. הן לא אנו פתחנו במלחמה זו. המלחמה הוטלה עלינו. אך נשאלת השאלה אם שלום כיום הזה עם מצרים ועם עבר-הירדן ועם סוריה ועם עיראק, כשצבאותיהם חונים עדיין על אדמת א"י, אמנם פירושו שלום באמת? אני מטיל ספק בכך. שלום? – בבקשה. שלום עם ערביי ארץ-ישראל, אבל לא עם הפולשים. [...] הציבור חייב לדעת: ניצחנו בקרבות – טרם ניצחנו במלחמה, באשר עיקר כוחו של האויב – המוסיף להיות אויב – נשאר עדיין בשלמותו ונמצא עדיין ברובו על אדמת ארץ-ישראל. [...] ואני מתאר לעצמי דבר חמור ביותר, שמתוך געגועים לשלום

27. דברי יגאל אלון באספת בחירות פומבית בחיפה, 22 בינואר 1949, שם.

28. שם. על הערכות המצב לפני מלחמת העצמאות ראו: יואב גלבר, 'המודיעין והערכתו ערב מלחמת העצמאות', עיונים בתקומת ישראל, 1 (1991), עמ' 61-102.

– געגועים מובנים – תיפסק עכשיו המלחמה ונעבור לפסים של שלום [...] הערובה הבטוחה ביותר [עבורנו היא] לנצל את עליונות כוחנו [...] ולהכריע את האויב סופית.

אין ספק שנדרש אומץ לב ציבורי רב מצד אלון, במיוחד משום היותו 'לובש מדים', אלוף בצה"ל, כדי לומר דברים כאלה בפומבי – הן מצד תוכנם, הן מצד עיתוים. לדבריו היה מן הסתם הד ציבורי גדול במיוחד. אלון היה מודע היטב להיבטים אלה וגם נתן להם ביטוי בנאומו.

א. מצד מהות הדברים. אלון היה ער לסכנה שדבריו יתפרשו כאמירות של גנרל בעל אופי מיליטריסטי ולוחמני, השש אלי קרב, ואינו נרתע מן הקורבנות הכרוכים בכך. על רקע זה הוא טרח להדגיש בנאומו את שאיפתו הכנה לשלום. 'אנחנו זקוקים לשלום', הבהיר לשומעיו, 'אנחנו זקוקים לשלום קודם כל משום שמלחמה כשלעצמה זה דבר נתעב ביותר – במלחמה נהרגים אנשים, במלחמה נפצעים אנשים. אבל לא זו בלבד, אנחנו זקוקים לשיקומה המהיר של הארץ, אנחנו מוכרחים לבנות את הארץ, למלא ולאכלס את השטחים העצומים שנפלו לידינו. כל זה קשה יותר לעשות בתקופת מלחמה מאשר בתקופת שלום'.

ב. מצד עיתוי אמירת הדברים. אלון היה ער לעובדה שבציבור הרחב שוררת עייפות מן המלחמה הממושכת ורויית הקורבנות, וכי יש שאיפה חזקה להביא לסיומה כמעט בכל מחיר. בנסיבות אלה, הבעת דעות הדוגלות בהמשך המלחמה לא יכלה לשרת את המטרות הפוליטיות שביקש לקדם, ובנאומו הודה בכך בפה מלא. 'להטיף ערב בחירות להמשכת המלחמה', אמר, 'מבחינת קולות הבוחרים הרי זה דבר מסוכן. קודם כל מובטח לך שרוב האמהות תצבענה בעד הבטחת שלום מידי. אפשר גם שחיילים לא מעטים, העיפים ממלחמה ורוצים להפטר מהמדים, יבחרו בדרך של שלום'.

את אשר החסיר אלון בדבריו הפומביים הוא השלים במכתבים אישיים שהריץ אל בן-גוריון. באחד ממכתביו מסוף מרס 1949, שהוא הגדירו 'פרטי וסודי ביותר', הוא מתריע מפני הסכנות למדינת ישראל לא רק מצד העולם הערבי אלא גם מצד בריטניה. בין השאר הוא כותב:

הסכנה המתמדת, אשר תארוך לשלום ישראל מנוכחות כוחות עוינים חזקים בחלק המערבי של ארץ ישראל – במשולש והר חברון כאשר מפעמים אותם אינטרסים חזקים ומגמות להתפשטות מערבה לשם רכישת מוצא בטוח לים וכן לשם אחוד ממשי עם ערביי חבל עזה-רפית, וביחוד כאשר המדובר הוא בצבא [עבר-הירדן], אשר בהרגשתו לא הוכה מכה נצחת ע"י צבא ההגנה לישראל. [...] אין לתאר קו גבול יותר איתן מאשר קו הירדן לארכה של הארץ כולה. יתרונו של קו הירדן איננו רק במימיו אשר אינם מהוים מכשול מכריע כנגד צבא מודרני, אולם בקעת הירדן לכל ארכה הנמשכת למרגלות הרים תלולים ורצופים לארכה של הארץ מהוים קו הגנה טבעי הניתן להגנה יעילה ביותר ובאמצעים קטנים יחסית גם נגד צבא מודרני, כצבא הבריטי. [...] לפי עניות דעתי אין לחשוש בתקופה הקרובה להתערבות בריטית ישירה באם נתקוף את המשולש, וכבוש אילת ישמש בענין זה הוכחה, ראויה לתשומת לב מיוחדת.

[...] אינני מתעלם מהקשיים המדיניים הנעוצים ב'הפרת הפוגה', אולם ללא ספק הקשיים יחלפו והעובדה המכרעת תהיה קיימת לאורך ימים. נוסף לכך אין להתעלם מהמעמסה הכבירה אשר עלולה לפול על שכמנו בצרוף כבדת ארץ גדולה לאחריותנו המאוכלסת בצפיפות יחסית בערבים מקומיים ופליטים ועל זאת ישנן שתי תשובות: חלק ניכר וביחוד הפליטים יסוג מזרחה מחמת הפעולות הצבאיות, ובאשר לחלק שישאר נמצא בודאי פתרון אשר יניח להם להתקיים בכבוד ויאפשר לנו למנוע סכנות צבאיות.²⁹

ברור מאליה שבנסיבות אלה לא יכול היה אלון להוסיף ולמלא תפקיד פיקודי בכיר במערך הצבאי. יש להניח כי גם עיניו של אלון היו נשואות אל 'המגרש הפוליטי' שבו יוכל להביע בחופשיות את ביקורתו. ואכן, לא עבר זמן רב ואלון מצא עצמו מחוץ למערכת הצבאית. בשלהי 1949 הוא הודח למעשה מתפקידו כאלוף פיקוד הדרום ובמקומו מונה לתפקיד משה דיין. ההדחה היתה משפילה, ודיין מונה לתפקיד כאשר אלון היה בסיור לימודים באלג'יריה. לאחר התפטרותו של בן-גוריון מן הממשלה ביוני 1963 שבה ועלתה סוגיית הדחתו של אלון מפיקוד הדרום ומן הצבא. בן-גוריון טען בהיתממות רבה כי מעולם לא פיטר קצין מן הצבא ללא ידיעתו ושלא באמצעותו של הרמטכ"ל. הוא תבע מיגאל ידן, ממלא מקום הרמטכ"ל בזמן הדחת אלון מפיקוד הדרום, לאשר את דבריו. ידן נקלע, קרוב לוודאי, למצוקה נוכח השאלה המביכה ובחר לענות בצורה מתחמקת: 'עד כמה שהוא יודע – לא'. בן-גוריון, כדרכו, לא ויתר. הוא תבע מידן להשיב ישירות לשאלה אם בסוף המלחמה הוא, בן-גוריון, ציווה לפטר מן הצבא את אנשי אחדות-העבודה ובהם יגאל אלון. על כך השיב ידן בשלילה.³⁰

בן-גוריון טען שאלון הוא שהתפטר. מצויד בעדות זו של ידן, נצמד בן-גוריון להיבטים פורמליים ותבע מיגאל אלון לצאת משיבת הממשלה. זו היתה ממשלה בראשות לוי אשכול ובן-גוריון השתתף בה בהיותו חבר כנסת. הוא ביקש שם מאלון 'להודות' כי הוא, בן-גוריון, מעולם לא פיטר אותו. אלון אכן 'הודה', על-פי עדותו של בן-גוריון, אך מיהר להוסיף כי 'הדבר לא פשוט כל כך'. גרסתו של אלון, כתיאורה אצל בן-גוריון, נראית משכנעת בכנותה. לפי גרסה זו הוא נשלח לאחר המלחמה לצרפת ומינה את סגנו וחברו יצחק רבין למלא את מקומו. כעבור חודש, כתב בן-גוריון, שאל אותו פתאום קצין צרפתי אם אמנם הוא פוטר. בן-גוריון הוסיף וכתב ביומנו: 'אלון היה נבוך, וכדי לא להראות לצרפתי שאינו יודע [על פיטוריו] אמר לו כן, ידעתי. בשובו מצא שמשה דיין נתמנה למפקד פיקוד הדרום. בא אלי והתפטר'.³¹

29. יגאל אלון אל דוד בן-גוריון, 27 במרס 1949, אב"ג, תיק נושא 10-ט-8. ראו גם: זכי שלום, 'עמדות בהנהגת המדינה בסוגיית הסטטוס-קוו הטריטוריאלי בשנים הראשונות שלאחר מלחמת העצמאות – בחינה מחודשת', עיונים בתקומת ישראל, 8 (1998), עמ' 110-149.

30. יומן בן-גוריון, 1 בספטמבר 1963, אב"ג.

31. שם. על פרשת הדחתו של יגאל אלון מן הצבא מנקודת ראותו של יצחק רבין ראו: רוני הדר, 'מה פתאום לחסל הכל: חמישים שנה לפרוק הפלמ"ח', במחנה, 7 (ט"ו בחשוון התשנ"ב/23 באוקטובר 1991), עמ' 22-23, 54.

פורמלית צדק אפוא בן-גוריון. הוא לא הדיח את אלון מן הצבא. אלון הוא שהתפטר. בן-גוריון, על-פי עדותו, אף הפציר בו להישאר בצבא. עם זאת, אין הוא מבהיר איזה תפקיד ייעד לו. קשה להניח כי איש ציבור מנוסה כמו בן-גוריון היה יכול להניח כי אדם במעמדו של אלון יהיה מוכן לספוג תהליך כה משפיל בלי שיסיק את המסקנות המתבקשות מכך. הסבריו ה'ענייניים' של בן-גוריון באשר למניעי הדחתו – הצורך לערוך שינויים אישיים נוכח המעבר מתקופת מלחמה ל'ימי שלום', כהגדרת בן-גוריון, לא היו יכולים לטשטש את מגמתו לדחוק את רגלי אלון האיש.³²

במכתב אל הרמטכ"ל, יגאל ידין, ב-26 בדצמבר 1949, דיווח לו אלון על החלטתו לפרוש מן השירות הצבאי ועל המניעים שהובילו אותו להחלטה זו. בין השאר כתב אלון את הדברים הבאים:

אמרתי לך בשיחותינו כי בטרם אכנס בבירור התפקיד שיוטל עלי רואה אני צורך לברר לעצמי – מתוך שיחה בלתי אמצעית עם שר הבטחון – אם אמנם מובטחים התנאים היסודיים לבנין הצבא ואם מובטח הדבר שיותן לי ולשכמותי לעבוד בצבא מתוך האמון המלא שהוא תנאי להתמסרות שלמה שכולנו רגילים לה וחפצים בה. הן תבין שנאלצתי לנהוג בזהירות כאדם שנכווה ברותחין ומקפיד בצוננים (לאחר כל מה שקרה). נפגשתי פעמיים עם שר הבטחון ואני שמח לקבוע כי היו לנו שיחות גלויות לב, בהן הוברר לי כי על חברי לתנועה ולרעיון הוטל חשד חמור של אי נאמנות לבטחון המדינה ולעצמאותה (הדברים נאמרו לי באופן מפורש). ועוד הוברר לי כי אין זו רק הגדרה עיונית להלכה, אלא מהלכה זו נובעות מסקנות מעשיות בכל הנוגע למקומם של חברי לתנועה בהתפתחות הצבא ובשלבי הפקוד על הצבא. אני מתקומם כלפי לעז זה בכל כוחותי ורואה שנובעות ממנו מסקנות קטלניות לעתידו של הצבא, למשטרו, לאמון החיילים, לזיקת התנועה הקבוצית לצבא וכיו"ב. מעולם לא שמעתי דברים אלה כל כך ברורים, שקולים וגלויים כפי ששמעתי מפי שר הבטחון בשיחתנו האחרונה בשבת 24/12, כך נזרק אור חדש גם על הדחתי מהפקוד על חזית הדרום ולא כל כך על ההדחה עצמה אלא על אופן ביצועה הגס והמזלזל, כשנעדרתי מהארץ והייתי בנכר בשליחות צבאנו וכשלמארחי, קציני המטה הכללי הצרפתי, נודע הדבר לפני שנודע לי. איני נבדל מחברי לתנועה בנאמנות לקדשי עצמאותנו וברור לי כי גם לי, כלחברי, לא תנתן האפשרות לפעול בצבא מתוך ספוק ואמון ובהתאם ליכולתי, והרי המדובר הוא בדור שלם של מפקדים צעירים ומחוננים שהיו אחד הגורמים הראשיים בנצחון, ובלעדיו לא יוכל הצבא להבנות כראוי.³³

32. יומן בן-גוריון, 1 בספטמבר 1963, אב"ג.

33. יגאל אלון אל ראש המטה הכללי, יגאל ידין, 26 בדצמבר 1949, אב"ג, תיק נושא 10-ט-8. דברים דומים אמר יגאל אלון בריאיון שנערך שנים רבות מאוחר יותר. ראו: 'פרשיות כאובות בין בן-גוריון ליגאל אלון: ראיון עם יגאל אלון, שנערך בסוף ספטמבר 1979, ראיין: אורי מילשטיין', מבפנים, מב, 1 (מרס 1980), עמ' 18-22.

גם אחרי המלחמה לא 'הרפה' בן-גוריון מאלון, והוסיף למתוח עליו ביקורת – הן אישית הן 'עניינית'. חודשים ספורים לאחר המלחמה דיווח בן-גוריון על כינוס קציני סגל הפיקוד הבכיר של צה"ל אשר במסגרתו הרצה על 'מניעת פוליטיזציה בצבא'. אנשי הפלמ"ח כמו יוסף טבנקין, אברהם יפה ומשה כרמל, סיפר בן-גוריון, 'תקפו מי בצורה תרבותית ומי בצורה אחרת את דברי'. אולם יגאל אלון, 'איש מסחה מובהק', בחר בדרך שונה, ערמומית: הוא 'הצליח להביע דעתו בשאלה זו מבלי שאפשר להגיד שאינו תמים דעה אתי, ומבלי שאפשר להאשימו שהוא חולק על חבריו במפלגה'.³⁴

זמן קצר לאחר מכן שב בן-גוריון ודיווח כי אחד ממפקדי צה"ל, משה צדוק, 'רצה לכנס מספר מפקדים לשיחה אישית'. בין אלה הוא ביקש להזמין את משה כרמל, הגם שהיה איש פלמ"ח מובהק. אולם צדוק, כך קובע בן-גוריון, 'לא רצה לשתף את יגאל אלון – כי אין להאמין לדבריו, אם כי הוא יותר "חלק" בלשונו'.³⁵ אחרי הבחירות להסתדרות במאי 1959 גינה בן-גוריון את מנהיגי המפלגות היריבות על נכונותם להבטיח לבוחרים הבטחות שהם יודעים כי אין בכוחם לממשן. 'אבל', מוסיף בן-גוריון, 'איש לא יתחרה בכשרון הדימגוגיה של יגאל אלון. המרחק בינו ובין בגין, לצערי הרב, אינו רב. התנהגותו בבחירות להסתדרות היתה המחפירה ביותר'.³⁶

בשלהי אותה שנה כתב בן-גוריון ביומנו: 'בגמר מלחמת הקוממיות נתן י. ט. [יוסף טבנקין] צו לחברי הקבוץ להחרים את צה"ל וכולם יצאו מהצבא. כשפניתי לשני מפקדים אשר החשבתי, שישארו בצבא – ענה לי אחד – [משה] כרמל: "בצבא זה לא אשרת". השני – יגאל אלון, שהיה ערום מכרמל – לא דיבר בגילוי לב כזה, אלא המציא כל מיני תירוצים מדוע אינו יכול להישאר בצבא'.³⁷

לאחר התפטרותו של בן-גוריון מן הממשלה, ב-16 ביוני 1963, שבה והתלהטה מחלוקת קשה בינו ובין אלון – הפעם על רקע תביעתו של בן-גוריון להקים ועדת חקירה משפטית שתחקור את 'פרשת לבון'. אלון הביע את התרשמותו מן הקנאות הרבה שאפיינה את פעילותו של בן-גוריון בסוגיה זו. אגב כך הביע אלון תמיהה על העיתוי שבו בחר בן-גוריון להעלות את הסוגיה הזאת לדיון ציבורי. במכתב אישי אל בן-גוריון כתב יגאל אלון:

אי אפשר שלא להתרשם מלהט הקנאות והעמל הרב ששקעת במלחמתך הציבורית למען מטרתך. אך עם זאת אי אפשר שלא להרהר ולתהות על החידה, כיצד קרה הדבר שהיה בסמכותך לצוות על עריכת חקירה, ואף על פי כן לא הפעלת סמכות זו שהיתה שמורה לך במשך שנים, בשנות היותך שר הבטחון וראש הממשלה.³⁸

34. יומן בן-גוריון, 21 ביולי 1949, אב"ג.

35. יומן בן-גוריון, 12 בספטמבר 1949, אב"ג.

36. יומן בן-גוריון, 21 במאי 1959, אב"ג.

37. יומן בן-גוריון, 7 בנובמבר 1959, אב"ג.

38. מכתב יגאל אלון אל דוד בן-גוריון, 2 בדצמבר 1964, אב"ג, תיק התכתבויות.

בהמשך מביע אלון את מחאתו על כך שבן-גוריון עשה שימוש בחומר בטחוני רגיש כדי להצדיק את עמדותיו בסוגיה זו. חומר זה, לטענת אלון, אף נמסר לאנשים פרטיים, מקורבים לבן-גוריון, שלא היו מוסמכים להחזיק בו, כדי שיבססו את עמדותיו של בן-גוריון בפרשה זו. אלון מזכיר לבן-גוריון כי כאשר הוא הדיח את הממונה על שירותי הביטחון, איסר הראל, מכהונתו באפריל 1963, הוא, בן-גוריון, מחה נמרצות על כך שאיסר הראל עושה שימוש במסמכים חסויים, במהלך ישיבה שבה שימש בן-גוריון יושב-ראש. אליבא דאלון, בן-גוריון שאל בזעם: 'מנין לאזרח תעודה זו?'. הוא לא הסתפק בכך, אלא עזב את הישיבה בחמת זעם. עתה, הוא עצמו, לטענת אלון, נוהג בדרך דומה. במכתבו כותב אלון:

ענין השימוש בחומר המסווג על ידי רשויות מוסמכות כחומר 'סודי ביותר' לצורך של חקירה פרטית בענין 'הפרשה' נראה בעיני חומר ביותר, אפילו ימצא לכך היתר פורמלי. דיעותיהם של משפטנים נודעים חלוקות בענין הבחינה הפורמלית אך גישתי אינה פורמלית כל עיקר אלא בטחונית ותנוכית, ולמותר להדגיש כי בחינה זו אינה בסתירה לאמת.³⁹

אלון לא הסתפק בדברים אלה. עוד קודם לכן טרח לתת ביטוי פומבי להאשמותיו. בריאיון ב'קול ישראל' ב-22 בנובמבר הוא הדגיש את הסתייגותו מן השימוש שעשה בן-גוריון במסמכי מדינה מסווגים. עם זאת, מתוך התחשבות במעמדו הייחודי של דוד בן-גוריון, הציע אלון לחוקק חוק מיוחד שישחרר את בן-גוריון מעונש על כך.

בן-גוריון, ככל שאפשר להתרשם, קיבל בזעם רב את ההתבטאויות האלה. במכתב שהריץ אל אלון מיד לאחר ששמע את דבריו הוא כתב לו בנימה אירונית בלתי-מוסתרת:

שמעתי הערב ב'קול ישראל' דבריך היום בישיבת הממשלה שאתה מוכן או מתכוון להציע חוק, שאם עשיתי מה שעשיתי (בהחזקת מסמכים 'חסויים') בהיסח הדעת נגד החוק – הרי החוק שתציע יפטור אותי מכל עונש. אני מעריך נדיבותך הרבה ויזמתך, שאין לה תקדים לחוקק חוק מיוחד לפטור אותי מעונש. למען האמת – עלי לציין שלא עשיתי שום דבר בהיסח הדעת, ואיני רואה לעצמי שום זכות מיוחדת שאין לאזרח אחר במדינה, ואם עברתי על חוק יש לנהוג בי כמו עם כל אזרח אחר. אין איש בישראל עומד מעל החוק.⁴⁰

39. שם.

40. מכתב דוד בן-גוריון אל יגאל אלון, 22 בנובמבר 1964, אב"ג, תיק התכתבויות. ביומנו כותב בן-גוריון: 'כשמענו אתמול בקול ישראל על דברי יגאל אלון שהוא רוצה להציע חוק שישחרר אותי מעונש משמירת חומר חסוי (לאחר שגער בו אשכול בחריפות בלתי רגילה) כתבתי לו מכתב שלא עשיתי מה שעשיתי בהיסח הדעת, ואיני עומד מעל החוק, ואם חטאתי מגיע לי עונש', יומן בן-גוריון, 23 בנובמבר 1964, אב"ג.

פרוטוקול השיחה

ד' בן-גוריון: היום קיבלתי ממך הודעה כי אתה מתנגד לפקודה שכל קשר עם מטה הראל ויפתח יהיה כמו עם שאר הפלוגות.⁴¹

י' פייקוביץ: [...] אני בכלל לא עוסק בטרמינולוגיה. אני חושב שהתפתחות הצבא שלנו מובילה אותנו, ומוכרח להוביל אותנו, להתגבשות של יחידות יותר גדולות, מה שקוראים אצלנו חטיבה. [...] מכיוון שאני משוכנע שכל ניתוח כזה עכשיו הוא רק לרעתנו, מבלי להיכנס לוויכוח הקיים על מבנה הצבא [...], במקרה זה אני מבקש לא לשנות שום דבר.⁴²

ד' בן-גוריון: עלי להגיד לך פה דברים בשני אופנים: ראשית, כמפקד לחייל. לצערי הגדול אני ברגע זה מפקד ואתה חייל. זאת לא אעשה עכשיו [לא אדבר אתך כמפקד לפקודו], מפני שאני רוצה להגיד את אשר בלבי ואני רוצה שאתה תוכל לדבר באופן החופשי ביותר. לכן, אני אדבר עכשיו מה שיש להגיד כחבר לחבר. מה שיש להגיד לך כמפקד לחייל – אגיד לך בכתב, כפקודה. גם אני רוצה חופש לעצמי. כמפקד אין לי חופש ואני מרוסן. ואינני רוצה להיות מרוסן. קודם אענה לך על הצד המעשי. אם זוהי [השיטה שאלון מציע] שיטה טובה, היא טובה בשביל כל הצבא. [...] מה שטוב לכם – טוב לכולם. אם זה דבר טוב או לא – יש מי שצריך לקבוע. לא כל גדוד, לא כל חייל [יקבע רק מה שטוב לו]. יכול חייל לגלות מין דבר, אשר לא עלה על הדעת עדיין, אבל אסור לו לעשות את זה בעצמו. הוא יכול לבקש מהמפקד להעביר את זה לפיקוד העליון. והיה אם הפיקוד העליון יקבל את זה – יקבל. הוא בעצמו – לא [יכול להחליט על כך לבדו]. [...] אנחנו עכשיו בונים צבא. אני הסתכלתי במשך ארבעה שבועות אלה היטב לעניינים. אני אינני איש צבא כמוך, אבל אני השתדלתי לראות דברים. ואני יודע מה נתגלה אצלנו במובן חיובי. החיוב שציפיתי לו, לא נתגלה במלואו. אם נחוצה שיטה אחרת, ונחוצה דצנטרליזציה – אז [זה צריך להיות מיושם] בכל הצבאות. לא ייתכן שזה יהיה רק ביחידה אחת. וכאשר הציעו לי את תיק הביטחון, אמרתי שאקבל אותו בשלושה תנאים. החברים שלך עדים, ובוודאי סיפרו לך. בכל אופן, בעיתונים לא סיפרו את זה. והתנאים היו:

41. ימים ספורים לפני השיחה הודיע בן-גוריון למטה הפלמ"ח כי 'המטה הכללי וכל אגפיו קיבלו הוראה לסדר כל קשריהם ישיר עם החטיבות "הראל", "יפתח" ו"הנגב", ולא בעקיפין דרך המטה הארצי שלכם. המטה הכללי משרת את כל החטיבות במידה שווה ובדרך ישירה'. הרמ"א, ישראל גלילי, מיהר לערער על הנחיה זו. הוא טען כי 'היא מזיקה למלחמתנו', וביקש להשהות אותה עד לבירור העניין. זמן קצר לאחר מכן הפנה יגאל אלון בקשה דומה לבן-גוריון. ראו: גלבר, למה פירקו את הפלמ"ח, עמ' 163.

42. ביומנו תיעד בן-גוריון קטעים מן השיחה כך: 'בא יגאל פ. קובל על פקודתי בדבר מו"מ ישיר של המטה עם חטיבות הראל ויפתח, שלא דרך המטה הארצי. הפיקוד ואגף האפסנאות – עמוס, ודרושה דיסצנטרליזציה. טוב שתהיינה יחידות יותר גדולות, יש להוקיר אספרי דייקור [רוח יחידה], יש להמנע מזעזועים, במטה שלו יש יעילות', יומן בן-גוריון, 16 ביוני 1948, אב"ג. ראו גם: גלבר, למה פירקו את הפלמ"ח, עמ' 163; אניטה שפירא, מפיטורי הרמ"א עד פירוק הפלמ"ח, עמ' 38. על מאפיינים שונים של הפלמ"ח ראו: יחיעם ויץ (עורך), פלמ"ח: שתי שיבולים וחרב, תל-אביב 2001. ראו גם: מאיר פעיל, 'לאור היום ובמחשך: ארבעים שנה לייסוד הפלמ"ח', דבר (מוסף ליום העצמאות), 6 במאי 1981, עמ' 8-9, 21.

א. הצבא כולו הוא צבא עם ישראל ורק [צבא של עם ישראל], ולא מה ש[יעקב] חזן ו[מאיר] יערי [מנהיגי מפ"ם] אמרו תמיד, שהפלמ"ח הוא הצבא הפרטי של טבנקין. עכשיו לא יגידו את זה, ואם יגידו זאת, תהיה בזה לא אמת. כולם צבא של עם ישראל, ורק של עם ישראל.⁴³

ב. כל גדוד של אנשינו צריך לקבל את אותו האימון ואותו הציווד והדאגה ואותם התנאים והזכויות.

ג. כל אחד פועל בגדר סמכותו המוגדרת [...] יען כי צבא זה ניגוד לדמוקרטיה. בדמוקרטיה אדם צריך להיבחר. אם הוא בעל כשרון הוא נעשה מנהיג. אם דעותיו מתקבלות בציבור – הולכים אחריו. בצבא אדם צריך לקבל מינוי מסוים לזה. המפקד נותן פקודות, והחיילים צריכים לקיימן, לחיים ולמוות.

כל זה לא היה קיים אצלנו. איננו קיים גם עכשיו. אין אצלנו משמעת. משמעת אין עושים בן-לילה. אולם, יש שחסרה משמעת גם מתוך פרינציפ. כאשר הוחלט, מטעמים פוליטיים שונים, שלא לחבל באונייה 'אקסודוס' היה בכך שיקול – יכול להיות שיקול מוטעה. אבל היה שיקול של אלה שצריכים לשקול. אבל באונייה הזאת היו בחורים מהפלמ"ח, והם אמרו: אנחנו לא מקבלים פקודות אלא מהפלמ"ח, והם חיבלו באונייה... לנו לא יכול להיות צבא כזה. אין צורך בזה.

אתן לך דוגמה יותר קרובה לך. החלטנו להקים חיל ים. החלטנו לגייס את אנשי הים. והיו אנשי ים בפלמ"ח, והחלטנו להעביר אותם. בא יגאל פייקוביץ ואמר שיש לו ערעור. נשמע הערעור. בצבא, אמנם, לא מתווכחים. אבל כמו שאני עכשיו מדבר אתך כחבר עם חבר, כן גם אז ישבתי אתך שעה שלמה. אותה שעה הוכיחה לי עוד יותר שיש צורך בזה. ראיתי שנימוקיך אין להם שחר. בכל זאת היה עוד בירור. והיה יוסף'לה [טבנקין] ועוד חברים. והיה ויכוח. היתה לי פגישה עם ישראל [גלילי], ואמר לי כי הוא שוכנע, וכי אמר גם לחבריה שהוא שוכנע. אבל זה לא הספיק. ועד היום הזה אנשים שצריכים היו לעבור, על-פי פקודה, לחיל הים לא עברו, כי מפקד אחד של הפלמ"ח אמר להם: 'וכי מי זה חיל הים? זה אדם שנסע לאמריקה וחזר באווירון...' והם במקום ללכת לים, הם בקריית ענבים. אתה לא תסבול את זה בתוך הפלמ"ח. כאשר אתה מוציא פקודה ומפקד הגדוד יגיד: 'מי זה יגאל פייקוביץ? אביו היה במסחה, ואני לא אשמע לו' – אתה לא תסבול את זה. ובכן, זה לא עניין של יעילות. [...] הייתי בירושלים ופגשתי ברחוב קבוצת בחורים. מתוך שיחה אתם מתברר לי כי אלה הם אנשי חיל הים, והם צוחקים בשאלי אותם מדוע אינם בחיל הים. [הם אומרים לי] 'חיל הים של הטייס שנסע לאמריקה'. [אני שואל אותם:] מנין אתם יודעים את

43. על עמדת מפ"ם בהקשר לשמירת מעמדו הייחודי של הפלמ"ח ראו: אלון קדיש, 'מפ"ם וביטחון: עמדותיה הפומביות של מפ"ם בנושאי צבא וביטחון 1947-1954', בתוך: אלי צור (עורך), לא יוכלו בלעדינו: עמדות מפ"ם בשאלות חוץ וביטחון 1948-1956, קובץ מחקרים ב', קיבוץ דליה 2000, עמ' 31-35.

44. ייתכן שמדובר בגרשון זק, שבן-גוריון מינה אותו לראש השירות הימי. זק, איש זרם העובדים וחבר מפא"י, לא היה בעל עבר צבאי ואף לא גויס לצה"ל. ראו: זאב שיף ואיתן הבר, לקסיקון לבטחון ישראל, תל-אביב 1976, עמ' 196, 255.

זה? והם מספרים לי את זה בשם מפקד שאמר להם זאת. זה אי אפשר, זה לא ייתכן. יש אספרי דה קור – זאת רוח הפלוגה. וכל אחד צריך להיות גאה בעצמו, וצריך לכבד את הדגל של הגדוד שלו. אבל זה משהו לגמרי אחר. זה משהו מעין זה שאמר חזן, קצת באופן מוגזם. תמיד כאשר פוליטיקאים מדברים, הם מגזימים קצת.

אחר-כך עניין שני. יש גדודים בנגב. הם רתוקים לנגב. לא כל-כך מהר נפנה את הנגב. אני מקווה שאף פעם לא. יש אנשים שהם פועלים בגליל. במקרה העבירו אותם לירושלים. אז לא שולחים אספקה לגליל או לנגב, יחד עם כל אלה אשר נמצאים שם, אלא שולחים אותה על-פי המוצא הפרולטרי. חלק מהכוחות החונים בדרום הם ממוצא פרולטרי וחלק מהכוחות החונים בגליל הם ממוצא פרולטרי, אז יש להם סידור מיוחד ששולחים להם אספקה מתל-אביב. אם אנשים אלה, העסוקים בסידור זה, הם בעלי אפישנסי [יעילות] גדולים מאוד – ישבו במטה! [...] אבל ברכתם תבוא על הצבאות בדרום ובגליל ולא רק על הצבא שהוא ממוצא פרולטרי. מדוע לא ייהנה מזה גם גבעתי? [...] אם אליעזר שושני ושלוס חבלין [מפקד הגדוד השלישי בפלמ"ח] הם גיבורים כאלה בענייני אספקה – אדרבה, יסדרו גם בשביל גבעתי את האספקה. אבל מדוע אגף האפסנאות יכול לשלוח לכל האנשים היושבים בגליל, לפלבאים [פשוטי העם] או רק לאחרים ולשני הגדודים של יגאל איננו מסוגל לשלוח – אינני תופס. מדוע בשני הגדודים של יגאל צריך להיות משטר אחר מאשר אצל משה זליצקי [כרמל] – אינני מבין. ומדוע לשני הגדודים של נחום שריג בדרום צריך להיות משטר אחר מאשר לגדוד של גבעתי – אינני מבין. מה פה האספרי דה קור. ואם אליעזר שושני יסדר יותר טוב – יסדר בשביל כולם. [...]⁴⁵

כי מה אומרים בחורי הפלמ"ח? – 'אנחנו לא מקבלים שום פקודות אשר אינן עוברות את המטה שלנו'. והמצב הוא כזה שיש צבא כללי ויש 'בולגרים' [כינוי לפלמ"ח]. [...]⁴⁶ עכשיו אני בא לדבר הכי מכאיב, אשר נוגע לך כבר באופן אישי. אני הטלתי על [מיקי] סטון⁴⁷ לבדוק את עניין שוד הנשק בצבא היהודי, [הנשק] שנשלח על-ידי חיילים יהודים לחיילים יהודים, והוא הודיע לי שהטיל את זה עליך. אתה חקרת בזה? (י' פייקוביץ: יחד

45. ביומנו כתב בן-גוריון כי אמר לאלון את הדברים הבאים: 'הסברתי לו שאם יש צורך בדיצנטרליזציה – הרי זה צורך כללי, ומה שטוב לפלמ"ח טוב לכל הצבא. זה אבסורד להספיק [לספק] לפלמח [פלמ"ח] בגליל לא בצנור שמספיקים [שמספקים] לשאר הצבא בגליל, אלא בצנור שיספיק לפלמח בגליל ולפלמח בנגב. שיחידה בחזית היא טריטוריאלית, ולא לפי מוצא. שאנו עומדים להקים יחידות יותר גדולות [...] בחזית יהיו חטיבות שונות, ויעמדו תחת פיקוד אחד לא לפי המוצא. אם יש אפסנאים טובים במטה שלו ניקח אותם בשביל כל הצבא. ושההתבדלות מולידה חזיונות כמו שוד הנשק ע"י [חטיבת] הראל מאת לויצה [יצחק לוי]', יומן בן-גוריון, 16 ביוני 1948, אב"ג. לימים פירט אליעזר שושני בהרחבה את מערכת יחסיו של בן-גוריון עם ראשי הפלמ"ח, מנקודת ראווה. ראו: אליעזר שושני, בדרך המלך, יפעת תשמ"ב, עמ' 227-240.

46. ראו: גרשון ריבלין, זר לא יבין: כינויי-סתר ביישוב היהודי בארץ-ישראל, תל-אביב 1988, עמ' 71.

47. מיכאל מרכוס, קצין לשעבר בצבא ארצות-הברית. מאנשי המח"ל (מתנדבי חוץ לארץ), מפקד חזית ירושלים. נהרג בשוגג מירי כוחות צה"ל.

אתו). עד היום הזה לא הסקת מזה את המסקנה. [...] אני אמרתי ליוסף'לה טבנקין: לדעתי, אתה אחראי. [...] אני שואל אותך: שולחים לך נשק ומישהו גוזל את הנשק בכוח. מה היית אומר אילו היו משאירים את המפקד ההוא להיות מפקד? [...] בימים הנוראים יותר בכל המלחמה הזאת, לא היה רחוק שתפרוץ מלחמה בין חיילים עברים. אילו אני הייתי חייל שמוליך את הנשק, לא הייתי מניח את הנשק כל עוד אני חי. אמנם הייתם מרובים והייתם לוקחים, סוף־סוף [בסופו של דבר], את הנשק, אבל עם גופי המת. אני עוד אדרוש לערוך משפט על החייל שהוא נותן את הנשק כשהוא חי. אז מה עשית? לא עשית כלום, וניסית להסביר לי שבעצם הגדוד היה בלי נשק והוא ראה שיש נשק ולכן לקח אותו. זאת גם לא אמת. אני יודע את החשבון. להראל יש לא פחות נשק בשביל אנשיו מאשר לאיזה שהוא גדוד בארץ. לא פחות. אני גם יכול להגיד כי יותר. אבל אני אומר: לא פחות. מספיק לי. אבל נגיד גם שחסר לו נשק. אז נשק תופס חייל אחד מהשני בכוח? גדוד אחד מהשני בכוח? ואתה המפקד. אתה קצת יותר ממפקד של החטיבה הזאת. [...] [אם] יחליפו אותך – יהיה זעזוע. כי אתה יותר ממפקד. אתה המנהיג למעשה של הדבר הזה. זהו חיסרון וגם מעלה שמפקד יכול להיות מנהיג טוב שכל מפקד החיילים יעריצוהו.⁴⁸

אני לא אומר לך שאני לא אויב לפלמ"ח, יען כי את זה לא אוציא מלבם של החברים שלך, וגם לא מלב של חלק מחברי המפלגה שלי. והלוא כבר באו אלי גם אימהות אשר בנים

48. ב־12 ביוני 1948 כתב בן־גוריון ביומנו: 'בא יגאל פייקוביץ מירושלים. [...] שאלתי יגאל מי גזל הנשק מידי לויצא [יצחק לוי, סגן מפקד ירושלים]. [ענה:] עשה זאת מפקד הגדוד [בחטיבת "הראל"] עוזי [נרקיס], בלי ידיעת יוספלה [טבנקין, מפקד החטיבה]. הנימוק – היו לו אנשים בלי נשק, וכששמע שמובילים נשק – נתן פקודה לקחת אותו'. כעבור ארבעה ימים ציין בן־גוריון ביומנו כי יגאל אלון אכן קיבל את עיקר טיעונו: 'יגאל הודה שאילו ניסו לשדוד ממנו נשק היה יורה. והבטיח לשלוח מכתב התנצלות. הוא גם הסכים שזהו אבסורד לסדר אספקה ליחידות פלמח [פלמ"ח] בירושלים ובנגב ע"י המטה של פלמח', יומן בן־גוריון, 16 ביוני 1948, אב"ג. שנים ארוכות לאחר מכן, במאי 1968, כתב בן־גוריון ביומנו על הפרשה: 'שאלתי יצחק רבין מה עשה למפקד עוזי [נרקיס] שיגאל [אלון] הודה שהוא גזל הנשק מידי לויצא [יצחק לוי]? ענה שאין זה בסמכותו, מפני שהוא נתמנה לסגנו של יגאל [אלון], ובמקומו [בפיקוד על חטיבת "הראל"] בא יוספ'לה טבנצ'יק [טבנקין]. נתתי במעמד יגאל ויצחק רבין הוראה לצבי [זמיר, מפקד הגדוד השישי של הפלמ"ח] להדיח את עוזי מכהונתו עד המשפט, ולהטיל על התובע הכללי לקרוא את האשמים למשפט צבאי. [...] בא אצלי יוספלה טבנקין, כאילו בעניני ירושלים – לבסוף הגיע לעיקר – לענין "עוזי" [נרקיס]. מדוע "מדיחים" אותו לפני המשפט? אמרתי שלא מדיחים עדין, אלא משהים (suspend) אותו, כלומר מפסיקים כהונתו עד למשפט, והמשפט יכריע. אולם אליבא דאמת אני סבור שעוזי הוא רק שעיר לעזעזאל, ואתה יוספלה האשם האמתי, אם לא למעשה שוד הנשק הפעם – הרי לכל הרקע המאפשר מעשה כזה. [...] [לאחר מכן] בא יגאל פ. [...] כשאמרתי לו שהתבדלות מולידה חזיונות כמו שוד הנשק ע"י הראל מאת לויצא אמר יגאל: "יגאל הודה שאילו ניסו לשדוד ממנו נשק היה יורה [בשודדים] והבטיח לשלוח מכתב התנצלות", יומן בן־גוריון, 10 במאי 1968, אב"ג. על הפרשה ראו עוד: עוזי נרקיס, חייל של ירושלים, תל־אביב 1991, עמ' 97-103. על המערכה סביב ירושלים במלחמת העצמאות ראו: יצחק לוי (לויצה), תשעה קבין: ירושלים בקרבות מלחמת העצמאות, תל־אביב 1986.

להן בפלמ"ח ושאלוני: למה אתה מרעיב את הפלמ"ח? אבל אני אומר לך: מוכרחים להיות כולם שווים, כולם באותה משמעת ופיקוד וסדר. [...]
ולכן, חוק אחד יהיה לכל צבא ישראל.

י' פייקוביץ: יש כמה דברים שאין עליהם בכלל חילוקי דעות: על שוויון בין יחידות, החל מנעל וכלה בתותח. להפך, אתה יודע שבמידה מסוימת יש לי לא פעם הרגשה של אי-שוויון בכיוון הפוך. [...] ביחס לעניין המשמעת [...] אני באתי לידי מסקנה שכל השמועות מוכרחות להתברר עד הסוף. ועתה – מילה אחת בעניין האונייה [אקסודוס].

ד' בן-גוריון: הורידו שלל או לא?⁴⁹

י' פייקוביץ: הורידו.

ד' בן-גוריון: יחזירו את זה או לא?

י' פייקוביץ: היה שם חומר בשביל הקמת בית הבראה לאנשי היחידה ומטבחים ושולחנות כתיבה למשרד.

ד' בן-גוריון: אני רוצה שתבין את העניין. זה לא רק בירושלים. זה התחיל מוואלדהיים [מושבה גרמנית; כיום: אלוני אבא], והשודדים היו לא חיילים, אלא המשקים. [...] אני רוצה שתבין שיירושלים אינה כמו ואלדהיים. כל העולם רואה את ירושלים. יש לנו שונאים, ויש שם ועדת קונסולים⁵⁰ [...] ויש ערבים, והם הלכו לראות. [...] ולא רק לקחו הרבה, אלא מה שלא יכלו לקחת אתם – השמידו וקלקלו. והידיעות על כך נשלחות לכל המדינות שבעולם. והכתבים השונים הפיצו את הידיעות שהיהודים עורכים פוגרום. כאשר אתם ירדתם בשיירה מהעיר, היו מפקדים אשר ראו מה הובילו אנשיך באוטומובילים.

י' פייקוביץ: גם אני הייתי שם ואני יודע מה הובילו האנשים.

ד' בן-גוריון: [...] המפקדים אומרים כי הם ראו שמובילים רהיטים בכלי הרכב של הצבא. הם ראו את השוד הזה בירושלים. ואם יחיד עושה – גם זה רע מאוד. אנחנו אחזנו באמצעים ואנחנו מפרסמים חוק, שכל מי אשר יש בידו מן הביזה שיחזירנה. אחר-כך יערכו חיפושים ויהיו עונשים קשים. כי זה הכתם המר והכי שחור שהוטל עלינו. אם יחיד עושה – אז היחיד פושע. אבל אם יחידה עושה זאת – אז זה קשה מאוד. אני מכיר את אנשיכם. אנשיכם לא יגעו בשרוך נעל בשביל עצמם, אם כי היו מקרים בודדים. אבל פה באמת עשו מתוך אידאולוגיה. אם יחידה עשתה את זה – אז זה דבר רע מאוד. [...] אני מבטיח לתת לכם שולחנות יותר יפים, כי אתם ראויים לזה. אני מבקש שלא ימצא שום דבר מהביזה הזאת אצלכם. ואני מבקש את זה בשבילכם. עם ישראל לא יתעשר מהשולחנות האלה, אך את

49. אלון ניסה כנראה להתייחס להאשמותיו של בן-גוריון שהופרה משמעת בפרשת החבלה באונייה 'יציאת אירופה תש"ז' ('אקסודוס'), אבל בן-גוריון קטע אותו ככל הנראה בשאלה 'הורידו שלל או לא' ומיקד את השיחה בפרשת הביזה בקטמון.

50. ועדה שהקימה מועצת הביטחון של האו"ם 23 באפריל 1948 לשם ביצוע החלטתה בדבר הפוגה. חבריה היו שלושה קונסולים ששירתו בירושלים: קונסול בלגיה (יושב ראש), קונסול ארצות-הברית וקונסול צרפת, והיא הסתייעה בנציב העליון הבריטי. הקונסולים לא הצליחו להשיג אלא שביתת נשק בת חמישה ימים ב-9 במאי, עד צאת הבריטים מירושלים.

הכתם הזה כבר לא נסיר מעלינו. אבל אני רוצה בשבילכם שלא יהיה הדבר הזה אצלכם. תקבלו במקום כל שולחן – שולחן יותר טוב.

י' פייקוביץ: בן-גוריון, את הדברים האלה הם קיבלו ולא לקחו. בימים הראשונים של כיבוש קטמון, קיבלו את הדברים האלה בהסכמת המוסד המיוחד שהקים עציוני לחלוקת צורכי הצבא. זה לא עניין של שוד בכלל.

ד' בן-גוריון: כאשר גדוד עובר ממקום למקום, בייחוד ממקום כזה כמו ירושלים, בימים כאלה, הוא סוחב אתו מקררים?

י' פייקוביץ: אם יש מקררים – הרי הם מיועדים לבית ההבראה בשביל אנשי היחידה.

ד' בן-גוריון: בזמן הנסיגה באחת החזיתות קרה מקרה שאחד הקצינים הוביל אתו מזוודה כבדה, והוא ביקש מאחד החיילים כי יעלנה לאונייה שעגנה בחוף, ושצריכה היתה לקחת עמה את הצבא הנסוג. כשנודע הדבר לקפיטן הוא פקד על החייל: זרוק אותה הימה. החייל חשב תחילה שהוא משטה בו ולא מיהר למלא אחר הפקודה. שמעת את הפקודה, קרא אליו הקפיטן, זרוק את זה הימה. והוא מוכרח היה להטיל את המזוודה למים.⁵¹ כאשר הולכים בתנאים כאלה לא מורידים רהיטים וחפצים כאלה.

י' פייקוביץ: ביררתי את זה עם בן ארצי. השיירה ירדה באוטומובילים ריקים.

ד' בן-גוריון: התברר שהעם היהודי הוא עם של גנבים.

יגאל סוקניק [ידין]⁵²: התברר שהוא לא גרוע מעמים אחרים.

ד' בן-גוריון: היה פה צבא אנגלי. היו רק מקרים בודדים של שוד ואונס. הם קצת יותר תקיפים. הם היו מאה אלף פה. ... אילו היה להם טבע כזה היו יום יום עושים פוגרומים ליהודים. יש אצלם משמעת. אומרים להם 'לא' אז לא. אצלנו אין משמעת. ... אין בינינו חילוקי דעות בנוגע לזה שתהיינה שם לא שתי יחידות, אלא רק אחת. אני שמח לזה.

י' פייקוביץ: אני רוצה לנסח כמה מסקנות: כל מה שנוגע לאספקה ולאופרציות, הנגב צמוד באופן בלתי-אמצעי ישר למטה הכללי. בכל מה שנוגע לאימון וטירונים וכוח אדם, עד לסידור סופי של הצבא – ממשיך לטפל בזה המטה המנהלתי שלי.

ד' בן-גוריון: לא היתה פקודה לבטל את המטה. לכן, אינך צריך להוציא את זה עכשיו מפיו. אם תהיה פקודה כזאת – אז ידובר אתך, והעניין הזה יתברר. ואם יתברר שיש איזה צורך שהוא שיתקיים איזה מטה לצרכים מיוחדים – יתקיים. ואם יתברר שאין בכך שום צורך וזה איזה אפנדיקס שיישאר בגוף האדם – על זה לא נדבר עכשיו.

51. לא פענחתי לאיזו פרשה מתולדות המלחמות התייחס כאן בן-גוריון.

52. סוקניק (ידין) היה ראש אג"ם במטכ"ל ורמטכ"ל למעשה במשך רוב המלחמה. כאן הרישום הפרוטוקולי היחיד להשתתפותו בפגישה, ואיננו יודעים אם ידן נכח בה לכל אורכה.

רשימת קיצורים

אב"ג - ארכיון בן-גוריון, המכון למורשת בן-גוריון, קריית שדה-בוקר
אב"ג, א"צ - ארכיון בן-גוריון בארכיון צה"ל
אה"ע - ארכיון העבודה, מכון לבון, תל-אביב
אי"ט - ארכיון יד טבנקין, רמת-אפעל
אמ"ע - הארכיון ההיסטורי של מפלגת העבודה, בית ברל
א"צ - ארכיון צה"ל, גבעתיים
אצ"מ - הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים
אק"מ - ארכיון הקיבוץ המאוחד, יד טבנקין, רמת-אפעל
אש"צ - ארכיון השומר-הצעיר, גבעת חביבה
את"ה - הארכיון לתולדות ה'הגנה', תל-אביב
ג"מ - גנזך המדינה, ירושלים

FRUS - Foreign Relations of the United States

NA - National Archives, College Park, Maryland

PRO - Public Record Office

רשימת משתתפים

ירושלים	עמירם אורן
יד ושם והאוניברסיטה העברית בירושלים	יהודה באואר
האוניברסיטה העברית בירושלים	חדוה בן ישראל
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב	יצחק בן-מרדכי
יד יצחק בן-צבי, ירושלים	מרדכי בר-און
האוניברסיטה העברית בירושלים והמכון הישראלי לדמוקרטיה	רות גביוון
אוניברסיטת חיפה	דניאל גוטוויין
אוניברסיטת תל-אביב	יוסף גורני
היחידה לתיעוד ומחקר היסטורי של משרד הביטחון ומכללת	יצחק גרינברג
בית ברל	
אוניברסיטת בר-אילן	משה גת
אוניברסיטת תל-אביב	מאיר חזן
האוניברסיטה הפתוחה	אביבה חלמיש
מוסד ביאליק	יצחק טאוב
ירושלים	ראול טייטלבאום
אוניברסיטת תל-אביב	דוד טל
אוניברסיטת תל-אביב	אורי כהן
האוניברסיטה העברית בירושלים	דן מירון
מכללת אורנים ואוניברסיטת חיפה	אהוד מנור
אוניברסיטת חיפה	יעקב מרקוביץקי
האוניברסיטה העברית בירושלים	משה נאור
המרכז למורשת בן-גוריון, קריית שדה-בוקר	מיכאל פייגה
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב	אבי פיקאר
יד יצחק בן-צבי, ירושלים	צבי צמרת
אוניברסיטת חיפה ואוניברסיטת תל-אביב	אורית רוזין
אוניברסיטת חיפה	זהר שגב
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב	ראובן שושני
המרכז למורשת בן-גוריון, קריית שדה-בוקר	זכי שלום
כפר-סבא	יאיר שפיגל
אוניברסיטת בר-אילן	יהודית תידור-באומל

המרכז למורשת בן-גוריון – רשימת ספרים

- אביזוהר מאיר, 1985, הציונות הלוחמת: מבוא ליומן בן-גוריון ולזכרונותיו 1939.
- אביזוהר מאיר, 1990, בראי סדוק: אידיאלים חברתיים ולאומיים והשתקפותם בעולמה של מפא"י, בשיתוף עם הוצאת עם עובד.
- אביזוהר מאיר, פרידמן ישעיהו (עורכים), 1984, עיונים בתכניות החלוקה, 1947-1937.
- אדר לילי (עורכת), 1998, דוד בן-גוריון: ביבליוגרפיה, 1948-1904.
- אדר לילי (עורכת), 2000, אוצר מונחים בתולדות הציונות ובתקומת ישראל.
- אהרונסון שלמה, 1999, דוד בן-גוריון: מנהיג הרנסנס ששקע.
- אונגר שבת, 2001, פועלי-ציון בקיסרות האוסטרית, 1914-1904, בשיתוף עם המכון לחקר הציונות באוניברסיטת תל-אביב.
- אופנהיים ישראל, 1993, תנועת החלוץ בפולין, 1939-1929.
- אורון יאיר, 1999, כולנו יהודים גרמנים: רדיקלים יהודים בצרפת בשנות השישים והשבעים, בשיתוף עם המכון לחקר הציונות באוניברסיטת תל-אביב והוצאת עם עובד.
- אייזנשטדט שמואל נח, 2002, הציוויליזציה היהודית: הניסיון ההיסטורי היהודי בפרספקטיבה השוואתית וגילוייו בחברה הישראלית.
- אסיה אילן, 1994, מוקד הסכסוך: המאבק על הנגב 1956-1947, בשיתוף עם הוצאת יד יצחק בן-צבי.
- ארנוולד משה, הרובע היהודי בירושלים במלחמת השחרור, בשיתוף עם הארכיון לתולדות ה'הגנה' (עומד להופיע 2003).
- ביגר גדעון, 2001, ארץ רבת גבולות: מאה השנים הראשונות של תיחום גבולותיה של ארץ-ישראל, 1947-1840.
- בלשן צביה, הברית העולמית של מפלגות פועלי-ציון 1920-1907 (עומד להופיע 2003).
- בן-גוריון דוד, 1987, זכרונות ו (מן העיזבון), עורך: מאיר אביזוהר, בשיתוף עם הוצאת עם עובד.
- בן-גוריון דוד, 1993, לקראת קץ המנדט (זכרונות מן העיזבון), עורך: מאיר אביזוהר, בשיתוף עם הוצאת עם עובד.
- בן-גוריון דוד, 1993, פעמי מדינה (זכרונות מן העיזבון), עורך: מאיר אביזוהר, בשיתוף עם הוצאת עם עובד.
- בן-גוריון דוד, 1997, נילחם כאומה (זכרונות מן העיזבון), עורך: מאיר אביזוהר, בשיתוף עם הוצאת עם עובד.
- בן פורת אמיר, 2002, ממשחק לסחורה: הכדורגל הישראלי 1948-1999.
- בן-רפאל אליעזר, 2001, זהויות יהודיות: תשובות חכמי ישראל לבן-גוריון.
- בר-און מרדכי, 1991, אתגר ותגרה: הדרך למבצע קדש - 1956.
- בר-און מרדכי, 2001, גבולות עשנים: עיונים בתולדות מדינת ישראל, 1948-1967, בשיתוף עם הוצאת יד יצחק בן-צבי.

- בר-גיל שלמה, 1999, מחפשים בית מוצאים מולדת: עליית הנוער בחינוך ובשיקום שארית הפלטה, 1945-1955, בשיתוף עם הוצאת יד יצחק בן-צבי.
- גולן ארנון, 2001, שינוי מרחבי – תוצאת מלחמה: השטחים הערביים לשעבר במדינת ישראל, 1948-1950.
- גורני יוסף, 1998, בין אושוויץ לירושלים, בשיתוף עם המכון לחקר הציונות באוניברסיטת תל-אביב והוצאת עם עובד.
- גורני יוסף, בראלי אבי, גרינברג יצחק (עורכים), 2000, מחברת עבודה לארגון עובדים: לקט מאמרים על הסתדרות העובדים בימי היישוב והמדינה, בשיתוף עם המכון לחקר הציונות באוניברסיטת תל-אביב.
- גינזסר פנחס (עורך), 1989, הספרות העברית ותנועת העבודה.
- גל אלון, 1985, דוד בן-גוריון: לקראת מדינה יהודית.
- גל אלון (עורך), 1999, ישראל הנכספת: האידיאלים והדימויים של יהודי צפון-אמריקה, בשיתוף עם הספרייה הציונית.
- גל ג'וני, 2002, האומנם נטל מרצון? – סיפורה של ההתמודדות עם האבטלה, 1920-1995. גלבוש משה, 1994, י' ליבוויץ: דברים והיפוכם.
- גל-נור יצחק, 1994, ושבו בנים לגבולם: ההכרעות על מדינה ושטחים בתנועה הציונית, בשיתוף עם הוצאת מאגנס.
- גרינברג יצחק, 2001, עם לוחם: הנחת היסודות למערך המילואים, 1949-1950.
- גרץ נורית, התרבות העברית מול ניצולי השואה: מבחר יצירות קולנוע וסיפורת, בשיתוף עם הוצאת עם עובד והאוניברסיטה הפתוחה (עומד להופיע 2003).
- דה-מלאך יואל, שילוני צבי, המחקר החקלאי ברמת-הנגב (עומד להופיע 2003).
- דורמן מנחם, קומם אהרן (עורכים), 1989, אלתרמן ויצירתו, בשיתוף עם הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- דרורי זאב, 2000, אוטופיה במדים: תרומת צה"ל להתיישבות, לקליטת העלייה ולחינוך בראשית ימי המדינה.
- ויץ יחיעם, 2002, ממחתרת לוחמת למפלגה פוליטית: הקמתה של תנועת החרות 1947-1949.
- זית דוד, 2002, האוטופיה השומרית: השומר-הצעיר בפולין, 1921-1931, בשיתוף עם יד יערי, גבעת חביבה.
- חבר חנן, 1995, בשבי האוטופיה: מסה על משיחיות ופוליטיקה בשירה העברית בארץ-ישראל בין שתי מלחמות העולם.
- טל דוד, 1998, תפיסת הביטחון השוטף של ישראל: מקורותיה והתפתחותה 1949-1956.
- כוגן מרדכי (עורך), 1989, בן-גוריון והתנ"ך: עם וארצו.
- כנרי ברוך, 2003, טבנקין בארץ-ישראל, בשיתוף עם יד טבנקין, רמת אפעל.
- ליפסקר אבידב, 2000, לעמל יולד: שירת אברהם ברוידס, תרע"ט-תשל"ד, בשיתוף עם הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה.

- עזריהו מעוז, 1995, פולחני מדינה: חגיגות העצמאות והנצחת הנופלים, 1956-1948.
- עילם יגאל, 2000, יהדות כסטטוס קוו: פולמוס מיהו יהודי 1958 כהארה על יחסי דתיים וחילוניים במדינת ישראל, בשיתוף עם המכון לחקר הציונות באוניברסיטת תל-אביב והוצאת עם עובד.
- ערפלי בעז, 1998, רב-רומאן: חמשה מאמרים על תמול שלשום לש"י עגנון, בשיתוף עם הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- פורת חנינא, 1996, מישימון לארץ נושבת: רכישת קרקעות והתיישבות בנגב, 1930-1947, בשיתוף עם הוצאת יד יצחק בן-צבי.
- פורת חנינא, 2002, הנגב: ממדבר לארץ מזרע: פיתוח ויישוב הנגב 1956-1949.
- פינקוס בנימין, 1986, יהודי רוסיה וברית-המועצות: תולדות מיעוט לאומי.
- פינקוס בנימין (עורך), 1987, יהדות מזרח אירופה בין שואה לתקומה, 1948-1944.
- פינקוס בנימין, 1993, תחייה ותקומה לאומית: הציונות והתנועה הציונית בברית-המועצות, 1987-1947.
- פינקוס בנימין, 1999, סופה של תקופה: יהודי ברית-המועצות בעידן גורבצ'וב, 1991-1985.
- פינקוס בנימין, בנסימון דוריס (עורכים), 1992, יהדות צרפת, הציונות ומדינת ישראל.
- פינקוס בנימין, טרואן אילן (עורכים), 1988, סולידריות יהודית לאומית בעת החדשה.
- פנסלר דרק יונתן, 2001, תכנון האוטופיה הציונית: עיצוב ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל, 1918-1870, בשיתוף עם הוצאת יד יצחק בן-צבי.
- פרידמן ישעיהו, 1996, גרמניה, תורכיה והציונות, 1918-1897, בשיתוף עם אוניברסיטת בן-גוריון בנגב ומוסד ביאליק.
- פרילינג טוביה, 1998, חץ בערפל: דוד בן-גוריון, הנהגת היישוב ונסיונות הצלה בשואה, בשיתוף עם המכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית.
- צור אלי, 1998, נופי האשליה: מפ"ם 1954-1948.
- צור מוקי (עורך), 2001, בשנה הבאה: 'שנות טובות' מן הקיבוץ, בשיתוף עם יד יערי, גבעת חביבה ויד טבנקין, אפעל.
- צמרת צבי, 1993, ימי כור ההיתוך: ועדת חקירה על חינוך ילדי העולים (1950).
- צמרת צבי, 1997, עלי גשר צר: עיצוב מערכת החינוך בימי העלייה הגדולה.
- קרן מיכאל, 1988, בן-גוריון והאינטלקטואלים: עוצמה, דעת וכריזמה.
- רוז'נסקי רחל, בין אידאולוגיה לאתוס: מפלגת הפועלים היהודית הסוציאליסטית פועלי-ציון באמריקה, 1931-1905 (עומד להופיע 2003).
- רצבי שלום, זהות יהודית: גלות וגאולה במחשבה היהודית האמריקנית, בשיתוף עם המכון לחקר הציונות באוניברסיטת תל-אביב והוצאת עם עובד (עומד להופיע 2003).
- שאלתיאל שלמה (עורך), 1999, אמנות בשירות רעיון: כרזות השומר הצעיר, 1967-1937, בשיתוף עם יד יערי, גבעת-חביבה.
- שהם ראובן, 1997, סנה בשר ודם: פואטיקה ורטוריקה בשירתו המודרניסטית והארכיטיפית של אורי צבי גרינברג.

שורץ שפרה, 1997, קופת-חולים הכללית: עיצובה והתפתחותה כגורם המרכזי בשירותי הבריאות בארץ-ישראל, 1937-1911.

שורץ שפרה, 2000, קופת חולים, הסתדרות, ממשלה: מהלכים בעיצובה של מערכת הבריאות בישראל, 1960-1947.

שטאובר רוני, 2000, הלקח לדור: שואה וגבורה במחשבה הציבורית בארץ בשנות החמישים, בשיתוף עם הוצאת יד יצחק בן-צבי.

שיף עופר, 2001, יהודים משתלבים: אוניברסליזם רפורמי אמריקני מול ציונות, אנטישמיות ושואה, בשיתוף עם המכון לחקר הציונות באוניברסיטת תל-אביב, המכון לחקר השואה באוניברסיטת בר-אילן והוצאת עם עובד.

שלום זכי, 1995, דוד בן-גוריון, מדינת ישראל והעולם הערבי, 1956-1949.

שלום זכי, אריה בודד ביום סגריר (עומד להופיע 2003).

שלום זכי, בין דימונה וושינגטון: המאבק על בניית האופציה הגרעינית של ישראל, 1967-1960, בשיתוף עם מכון יפה למחקרים אסטרטגיים, אוניברסיטת תל-אביב (עומד להופיע 2003).

שמש משה, טרואן אילן (עורכים), 1994, מבצע קדש ומערכת סואץ 1956: עיון מחדש. שמש משה, החרפת הסכסוך הערבי-ישראלי והופעת התנועה הלאומית הפלסטינית החדשה (עומד להופיע 2003).

תידור-באומל יהודית, גיבורים למופת: צנחני היישוב במלחמת העולם השנייה והזיכרון הקולקטיבי הישראלי (עומד להופיע 2003).

Aronson Shlomo (ed.), 2002, *New Records - New Perspectives*.

Ben-Gurion David, 1997, *Like Stars and Dust: Essays from Israel's Government Year Book*.

Bensimon Doris & Pinkus Benjamin (eds.), 1989, *Les Juifs de France, le Sionisme et l'Etat d'Israel*, Paris: l'Institut National des Langues et Civilisations Orientales (INALCO).

Gal Allon, 1991, *David Ben-Gurion and the American Alignment for a Jewish State*, Bloomington-Indianapolis: Indiana University Press & Jerusalem: The Magnes Press.

Gal Allon (ed.), 1996, *Envisioning Israel: The Changing Ideals and the Images of North American Jews*, Jerusalem: The Magnes Press.

Gal Allon & Gottschalk Alfred (eds.), 2000, *Beyond Survival and Philanthropy: American Jewry and Israel*, Cincinnati: Hebrew Union College Press (in association with the Ben-Gurion Research Center and the Center for North American Jewry, Ben-Gurion University of the Negev).

Troen S. Ilan & Shemesh Moshe (eds.), 1990, *The Suez-Sinai Crisis 1956: Retrospective and Reappraisal*, London: Frank Cass.

Troen S. Ilan & Pinkus Benjamin (eds.), 1992, *Organizing Rescue: National Jewish Solidarity in the Modern Period*, London: Frank Cass.

כתבי עת

עיונים בתקומת ישראל: מאסף לבעיות הציונות, היישוב ומדינת ישראל, 1 (תשנ"א/1991), עורך: פנחס גינוסר.

עיונים בתקומת ישראל, 2 (תשנ"ב/1992), עורך: אבי בראלי.

עיונים בתקומת ישראל, 3 (תשנ"ג/1993), עורך: פנחס גינוסר.

עיונים בתקומת ישראל, 4 (תשנ"ד/1994), עורך: פנחס גינוסר.

עיונים בתקומת ישראל, 5 (תשנ"ה/1995), עורך: פנחס גינוסר.

עיונים בתקומת ישראל, 6 (תשנ"ו/1996), עורך: פנחס גינוסר.

עיונים בתקומת ישראל, 7 (תשנ"ז/1997), עורך: פנחס גינוסר.

עיונים בתקומת ישראל, 8 (תשנ"ח/1998), עורך: פנחס גינוסר.

עיונים בתקומת ישראל, 9 (תשנ"ט/1999), עורך: פנחס גינוסר.

עיונים בתקומת ישראל, 10 (תש"ס/2000), עורך: פנחס גינוסר.

עיונים בתקומת ישראל, 11 (תשס"א/2001), עורך: פנחס גינוסר.

עיונים בתקומת ישראל, 12 (תשס"ב/2002), עורכים: פנחס גינוסר ואבי בראלי.

ציונות: פולמוס בן זמננו (עיונים בתקומת ישראל: סדרת נושא), 1996, עורכים: פנחס

גינוסר ואבי בראלי. בשיתוף עם המכון לחקר הציונות באוניברסיטת תל-אביב.

כלכלה וחברה בימי המנדט, 1948-1918 (עיונים בתקומת ישראל: סדרת נושא), 2003,

עורכים: אבי בראלי ונחום קרלינסקי.

Israel Studies, vol. 1, nos. 1-2 (1996); vol. 2, nos. 1-2 (1997); vol. 3, nos. 1-2 (1998); vol. 4, nos. 1-2 (1999); vol. 5, nos. 1-2 (2000); vol. 6, nos. 1-3 (2001); vol. 7, nos. 1-3 (2002), vol. 8, no. 1 (2003), Editor: S. Ilan Troen. A joint publication of the Ben-Gurion Research Center and the Oxford Centre for Hebrew and Jewish Studies, in affiliation with the Association for Israel Studies - Bloomington-Indianapolis: Indiana University Press.

Shvut: Studies in Russian and East European Jewish History and Culture, vols. 1-2 (17-18) (1995), vols. 3-4 (19-20) (1996), vols. 5-6 (21-22) (1997), vol. 7 (23) (1998), vol. 8 (24) (1999), vol. 9 (25) (2000), Editor: Benjamin Pinkus. In cooperation with the Diaspora Research Institute, Tel Aviv University.

Volume 7, no. 3 (Fall 2002)

Elie Rekhess

The Arabs of Israel After Oslo: Localization of the National Struggle

Sarah Ozacky-Lazar and Mustafa Kabha

The Haganah in Arab and Palestinian Historiography and Media

Jeremy Forman

Settlement of Title in the Galilee; Dowson's Colonial Guiding Principles

Rachel S. Hallote and Alexander H. Joffe

The Politics of Israeli Archaeology: Between 'Nationalism' and 'Science' in the Age of the Second Republic

Nir Kedar

Ben-Gurion's Mamlakhtiyut: Etymological and Theoretical Roots

Ehud Luz

'Jewish Ethics' as an Argument in the Public Debate over the Israeli Reaction to Palestinian Terror

Review Essays

Eliezer Ben Rafael

Ron Kuzar, *Hebrew and Zionism: A Discourse Analytic Cultural Study*, Berlin: Mouton de Gruyter, (2001), 324 pp.

Mordechai Bar-On

Flaps of a Butterfly's Wings: Comments on Michael Oren's 'Six Days War'

Volume 8, no. 1 (Spring 2003)

Yoram Bar-Gal

The Blue Box and JNF Propaganda Maps, 1930-1947

NGOs in Israel

Benjamin Gidron, Hagai Katz, Hadara Bar-Mor, Yossi Katan, Ilana Silber, Motti Telias

Through a New Lens: The Third Sector and Israeli Society

Shany Payes

Palestinian NGOs in Israel: A Campaign for Civil Equality in a Non-Civic State

Zionist Dialectics

Hedva Ben-Israel

Zionism in Comparative Perspectives

Shlomo Aronson

The Post-Zionist Discourse and Critique of Israel: A Traditional Zionist Perspective

Arye Naor

Lessons of the Holocaust Versus Territories for Peace, 1967-2001

Document

Avi Shlaim

Interview with Abba Eban, 11 March 1976

Forthcoming....SPECIAL ISSUES:

* **The Shoah and Israeli Society** (Guest Editors: Tuvia Friling, Hanna Yablonka) [Fall 2003]

* **Science in Israeli Society** (Guest Editor: Tal Golan)

* **Israeli-Diaspora Relations: A Retrospective** (Guest Editors: Gabriel Sheffer, Natan Aridan)

ISRAEL STUDIES

“Publishing original scholarship investigating the founding and cultural evolution of the State of Israel, [Israel Studies] takes a truly interdisciplinary approach, encompassing not only history, economics, and political science but also literature and sociology.”

Library Journal

Israel Studies is a publication of and edited at the Ben-Gurion Research Center, Ben-Gurion University of the Negev. It presents multidisciplinary scholarship on Israeli history, politics, society, and culture. It is published three times a year. Each issue includes essays and documents on issues of broad interest reflecting diverse points of view. Temporal boundaries extend to the pre-state period, although emphasis is on the State of Israel. Due recognition is also given to events and phenomena in Diaspora communities as they affect the Israeli State. In addition to articles, issues include documents and review essays of recent scholarly research on Israel.

Editor: S. Ilan Troen

Assistant Editor: Natan Aridan

RECENT EDITIONS

Volume 7, no. 2 (Summer 2002)

Special Issue: Memory and Identity in Israel: New Directions

Guest Editor: **Michael Feige**

Michael Feige

Introduction: Rethinking Israeli Memory and Identity

Articles

Tamar Berger

Sleep, Teddy Bear Sleep

Independence Park, Petach Tikva: An Israeli Realm of Memory

Nadia Abu El-Haj

Producing (Arti)Facts: Archaeology and Power During the British Mandate of Palestine

Na'ama Sheffi

Israeli Education System in Search of a Pantheon of Heroes, 1948-1967

Jackie Feldman

Marking the Boundaries of the Enclave: Defining the Israeli Collective Through the Poland 'Experience'

Yael Zerubavel

The 'Mythological Sabra' and Jewish Past: Trauma, Memory and Contested Identities

David Ohana

Kfar Etzion: The Community of Memory and the Myth of Return

Ahmad H. Sa'di

Catastrophe, Memory and Identity: Al-Nakbah as a Component of Palestinian Identity

the substance and meaning of the homeland and of life within it. The notion of homeland is present in all his works, even those that are not set in Israel. In the plays 'Most Cruel is the King', 'The American Princess', 'Aunt Liza' and 'Eddy King' many of the scenes revolve around such issues as the substance of homeland, its meaning, spheres of influence (emotional and spiritual), its power over people connected to it and the need to leave and return to it. Aloni dealt with these themes most extensively in two stories which were written with a thirty years interval between them, 'The Last summer' (1956) and 'Returning to the Homeland by Train' (1983). The stories in his collection *The Owl* also deal with this theme.

The relation of the individual to his or her homeland in Aloni's work is at once complicated and ambivalent. This complication is often expressed openly, even in works of the first period, when Aloni's relationship to his homeland was ostensibly clear, unquestioning and unambiguous.

There is a thematic connection between Aloni's plays and his stories about his neighborhood. Leaving the homeland is critical for the characters in each play. The short story 'Returning to the Homeland by Train' is the exception in Aloni's oeuvre. This late allegorical story is concerned with the relationship of homeland to diaspora. In this story Aloni's cosmopolitanism takes on a Jewish form and the homeland is contemporary Israel. Aloni deals here with the ideas of 'diaspora', 'homeland', 'being Jewish' and 'being Israeli'. In the story, the protagonist who attempts to return to his homeland is doomed to fail, because, as Aloni makes clear, for him 'the homeland is the real diaspora'.

Whereas, in his early period the homeland for Aloni was a physical entity that occupied a geographical area, in his later works, the homeland became a spiritual entity that expressed the feelings and standpoints of the existentialistic pronouncements of his characters.

ABSTRACTS

The revolutionism was embodied in the very readiness and capability to create a female voice and to form a 'female' language within literature. The fact that the feminine positions in the poetry of Elisheva, and Rachel, were acceptable (as was their desistance from formative innovations) eased the acceptance of the 'feminine' voice and language. Elisheva and Rachel opened the gate and determined the prospects of lyrical Hebrew poetry that was more or less based on the spoken language. In this respect, Elisheva was more radical as well as conscious, than other poets.

In the early 1930s, having been hit by tragedy and crises, her literary work was over. All she expressed was a state of detachment and alienation. She lived her poor and lonely life in a humble shack, in a mean neighborhood, on the outskirts of Tel Aviv while the voices of Rachel, Shlonsky and Alterman as well as Lea Goldberg were constantly on the rise.

The Homeland is the Real Diaspora: On Nissim Aloni's World

Isaac Ben-Mordechai

It is possible to divide Nissim Aloni's works into two periods, the earlier one is from the 'forties until the end of the 'fifties. At the beginning of this period Aloni wrote emotional ideological articles and short stories which presented the general Israeli cultural spirit. However, in the late 'fifties it is possible to identify changes in Aloni's outlook. During this second period of his creative activity, which can be dated from the end of the 'fifties and continued to the end of his life, the mature Aloni developed and gave expression to a distinctive voice and world view which have become synonymous with his name.

In his first period, the young Aloni wrote about the local Israeli experience, both contemporary and past. In his second period, Aloni seems to have made a conscious choice to write about, and give expression to, cosmopolitan themes that were not specifically related to the Israeli experience or reality. This is true even in plays like 'The Bride and the Butterfly Catcher', 'Aunt Liza' and 'The Gypsies of Jaffa' which are set in Israel. In these plays, even though ostensibly set in Israel, Aloni created an un-realistic structure, which could have been set anywhere.

However, with all the ideological, political and literary differences among the works in Aloni's two periods, he returns constantly and intensively to one theme:

Revisiting Elisheva (Bikhovsky)

Part I

Dan Miron

Elisheva Zhirkova-Bikhovsky (1888-1949) was born in Russia. She converted to Judaism. After her marriage to Shimon Bikhovsky she began writing in Hebrew in 1921, having already published two collections of her poems in Russian in 1919. In 1925, the Bikhovskys came to Eretz Israel and settled in Tel Aviv where they founded their own publishing house, 'Tomer', and developed a literary network, unprecedented on the Hebrew literature scene of the time. In 1932 Shimon Bikhovsky died and Elisheva withdrew into silence and isolation.

Of all the founders of modern Hebrew women's poetry, Elisheva is the most forgotten and abandoned. This, despite the fact that when she first appeared as a Hebrew poet, at the beginning of the 1920s, to gauge by the 'wide' circle of readers at the time, she was the most prominent and famous. She was abandoned and forsaken not only in comparison to Rachel Bluwstein who gained popularity after her death in 1931, but also in comparison to Esther Raab and Yokheved Bat-Miriam. Elisheva hardly got noticed, even on the fringe of the canon of modern Hebrew poetry. Literary criticism that had held Elisheva in high esteem, at the beginning of the 1920s, turned its back on her. It mentioned her only on her death, at the age of sixty-one, and upon certain anniversaries.

This paper places Elisheva's work in historical perspective. It deals with its components and the role she played in establishing the sub-genre of women's poetry and directing its development within Hebrew literature in the 'twenties and 'thirties. The author's intention is not to plead on behalf of Elisheva, but to understand the dynamics of her rise and fall and to illuminate her contribution to the literature of her times.

Until now, the relevance of the historic-literary discussion in the oeuvre of Elisheva, within the context of the dialectic development that enabled the appearance of Hebrew poetry women's poetry in the 1920s, has not been appreciated. Within this development, Elisheva's poetry served as a link to the models of Russian women's poetry as this developed at the end of the 19th century and beginning of the 20th. These were the models that served the founders and developers of Hebrew women's poetry; Rachel Bluwstein, Yokheved Bat-Miriam and Lea Goldberg. The traditionalists, among the literary circles, considered the women poets to be outsiders.

ABSTRACTS

were removed from all official positions in the Zionist movement. American Zionists were forced to search for new venues of action in the Israeli arena; in as much as they wanted to influence the newborn Israeli society, as well as the Israeli-Diaspora relations and their own status as American Zionists after the establishment of the Jewish state.

American Zionists, under the leadership of Silver were also motivated to act in the Israeli arena by their conviction that Ben-Gurion wanted to destroy the Zionist Organization of America and their wish to fight this tendency, both in Israel and in the Diaspora.

The activity of Silver's group in Israel, during the 'fifties, brought about forceful back-reactions, including the establishment of the Progressive Party, the removal of Silver from all Zionist activities, and a fierce propaganda against him. The intensity of the actions taken against Silver can be understood in light of his strength and importance. Silver and his group presented a political and ideological alternative to Ben-Gurion and *Mapai* in Israel. In the USA, Silver could have used his special status to influence the American government policy in the Middle East in accordance with his own world outlook, without coordinating his actions with the Israeli government.

A central component of American Zionists' involvement in Israel was their activity in the General Zionists Party. Starting in the mid-'fifties both the cooperation between the two groups, and the political strength of the General Zionists Party in Israel, gradually deteriorated. American Zionists in general and Silver's group in particular were left without a political or organizational power base in Israel. They could no longer influence the processes of formation of the Israeli society and the State of Israel.

In the 'fifties, during the first decade of the Jewish State, a small opening still existed in the window of opportunities that had opened for American Zionists from the beginning of the 'thirties to influence the Jewish State and the Israel-Diaspora relations. Through this opening, American Zionists had tried to take an active part in the building of the State of Israel according to their world outlook as both Zionists and Americans. During the 'fifties this window gradually closed, as part of the processes of the formation of the State of Israel.

conclusion, that Cahan's 'radicalism' was in fact pushing out the immigrants from political reality. Hence, no wonder, Zionism was perceived by Cahan to be his main foe.

Strange Bedfellows: The Revisionist Movement and *Agudath Israel* during the Holocaust

Judith Tydor Baumel

Throughout history, it is possible to note unique alliances between what appear to be diametrically opposed groups in order to achieve a particular goal. This article deals with several such alliances which existed between the Revisionist-Zionist movement and *Agudath Israel* during the Holocaust period. It also raises the questions whether this was a pattern, and if so, what was its nature and from where did it stem?

The cooperative ventures which are analyzed in this paper took place in Palestine, in the United States and in Europe, both during and right after the Holocaust. Most of them centered around issues of rescue. The cooperation between the two movements was a form of 'An alliance among pariahs'. They were both driven out of the political center by the Labor Zionist movement. The Revisionist-Zionists considered themselves an alternative to Labor Zionism while the ultra-Orthodox *Agudath Israel* considered themselves an alternative to all of Zionism. However, this did not stop them from ad hoc cooperating with the Revisionists, in order to further the agenda of saving Jews during the Holocaust.

American Zionists in the State of Israel in the 'Fifties: Political Opposition and Social Alternative

Zohar Segev

During the 'fifties, Silver's group and their partners among American Zionists were strongly involved in the Israeli arena, through financial support, establishment of a system of social organizations, and activity through the political party of the General Zionists. With the establishment of the State of Israel, Silver and his supporters

ABSTRACTS

relations between the Jews and the Arabs. Such is the situation to this very day. Each wave of violence and clashes widens the gap between both communities. Albeit, there have been mutual influences that are still to be researched in an integral way.

Conservative Socialism? The *Forverts* and the Radical Plutocratic Coalition, New York 1897-1917

Ehud Manor

Jewish Socialism in the United States was incarnated in the successful and powerful *Forverts* (JDF). The JDF's heritage concentrated from early times on the great success of the paper, that in 1915 reached an outstanding daily circulation of more than 200,000 copies. For its creators, memoir writers and scholars alike, the JDF was an 'Americanization' agent that for many immigrants kept the flame of social justice in its most radical form. Albeit true - the JDF contributed in some ways to the Americanization of its readers, and used fierce radical-socialist arguments. Very few scholars have paid attention to the fact that the JDF was running a defacto 'coalition' with the most conservative elements within American Jewry. This 'coalition' was created in relation to some issues that shaped the Jewish public-sphere, such as: the reactions to the Kichinev pogroms; the establishing of the *Kehillah* in 1909; 'The Great war' and its effects on 'The East European Jewish Question'; the American-Jewish-Congress movement, and more.

This 'coalition' is the main concern of this article, which tries to shed a more accurate light on the political struggle between the JDF, its celebrated editor Abraham Cahan, Jacob Schiff and his circle on the one hand, and some more democratic Jewish agents, among them Zionists, on the other.

As opposed to 'common knowledge', Zionists everywhere, and especially in the U.S., were aware of the fact that most Jews would not re-cross the Atlantic on their way to Jerusalem. By politicizing the Jewish public sphere, the Zionists hoped to enhance their political feasibility by confronting a not surprising plutocrat-conservatism opposition from the 'right', and a more surprising Socialist-radicalism opposition from the 'left'.

The conclusion of this article is that Jewish Socialism in America in general, and the JDF and Cahan in particular, should be put again in a more accurate and relevant political context. By doing so, the observer will most likely come to the

Not by the Spirit Alone - Also by Ideology
Heretic Reflections on the Economic History of Israel in Light of the
Research of Nachum T. Gross

Raul Teitelbaum

Studying the collected works of Prof. Nachum Gross leads one to an interesting conclusion: the Zionist enterprise in Eretz Israel was not an economical one, at least not until the establishment of the State of Israel. The rules of market economy did not apply to it. Its motives were also uneconomical. They certainly did not resemble the motives that had led European powers to search for colonies overseas. The motives of the Jewish settlers were not to exploit the resources of Eretz Israel or to improve their own economic situation. Their motives were mainly religious, spiritual, national-Zionist or political-existential ones. Therefore, it is difficult to include the Jewish settlement in Eretz Israel within the category of Colonialism in its accepted definitions, as many anti-Zionists or post-colonialists do. Therefore, the appropriate title for the Jewish settlement in Eretz Israel is 'Not by Bread Alone'.

One can relate to Herzl's economic concept that was an obvious mixture of public planning and private initiative. From here rose the concept of a 'mixed economy', which, in fact, became the leading economic concept of the Jewish *Yishuv* during the British Mandate period as well as the first decades after Israel's independence. This concept was not so far from the theories of Keynes, Galbraith or the recent Nobel laureate Joseph Steiglitz. It is also close in its spirit to Roosevelt's New Deal. But this economic concept has been nourished more by specific needs, dictated by reality, than by any economic theory. The social and economic absorption of the mass immigration, or the huge expenses for defense, in any case, raise the issue of the size and role of the public sector and the government's role in general, both during the time of the *Yishuv* and in Israel's economy.

Research in the economic history of Eretz Israel generally suffers from a basic methodological flaw since it is discussed as an ethnic economic history, solely that of the Jewish settlement. The Arab sector in the country is disregarded as are the mutual influences, during the British Mandate, or after 1967. This is so, despite the fact that these ethnic-national communities were active in a common geographical region and even in one sovereign-political framework. Of course, a separate ethnic-economic history reflects an existence of two separate economies with huge differences between them. The economic ties were influenced by the state of the

ABSTRACTS

The Hebrew University of Jerusalem's Restraint and Expansion Strategies Facing the Establishment of Tel Aviv University, 1953-1961

Uri Cohen

During the 'fifties, the Hebrew University of Jerusalem aspired to solidify its status as the leading academic institution having been crowned the national university of Israel. It was the only university oriented towards excellence in general, in contrast to the other, more specific and limited institutes that were under its total supervision. During the first decade of the State's existence, the dramatic changes that took place in Israel's higher education, found expression in the keen internal struggles between the academic center of the older, prestigious, monopolistic and wealthy institute, and the groups that had been rejected by it, or felt that they had not received their due status within its framework.

The balance of powers amongst the academic institutions which were involved in the struggle, as well as the political forces which encouraged the tendencies for change, point to the sweeping success of the Hebrew University in retaining the structure of the academic capital distribution, in Israel, during the first stages of the contention.

Orthodoxy, in Pierre Bourdieu's terms, had succeeded in efficiently implementing a variety of supervising and punishing means; patronizing and obstructing access to sources; disregard and co-optation. Namely, using several conservation strategies at the height of the struggle which as it turned out, quickly led the new academic institute to a state of expiration towards the end of the 'fifties. The Hebrew University's effective siege on Tel Aviv University seemingly construed a script whose 'end was known in advance'.

However, the analysis of this case study indicates that the fundamental structure of the academic sphere could not be confined solely to the balance of powers between the academic agents or the institutions involved in the struggle. The structure of this specific field was also shaped by the ability to penetrate and the involvement of other spheres, as in the case before us - the political sphere. This expressed further interests of power, status and economics all of which claimed to set the *fundamental rules of the game of the academic sphere, based on the interests that were far from being derived from the distribution structure of the specific capital of the academic sphere itself.*

feeling amongst *Mapai*'s leaders that *Zerem Haovdim* was blinding its pupils, educating them to cancel their own power of criticism, leading them to admire a dictatorial figure and causing them, what David Ben-Gurion called with great concern, 'Russian apostasy'.

Second: Pressure from large groups of new immigrants, which had doubled the population of the country between 1948 to 1951, most of whom did not comprehend the difference between the two secular education frameworks (the 'General Network' and the 'Workers' Network').

Third: The economic pressure and lack of resources that did not enable to build so many school-buildings simultaneously and purchase so much learning equipment.

Fourth: The self assurance of the leaders of *Zerem Haovdim* that their network was growing so steadfastly - it was in fact already the largest in the country - that even if the two secular networks were to be cancelled, their educational ethos would in any case remain dominant and leave its mark on the state's education system.

Fifth: The public pressure from various circles of old-timers, from some significant leaders as well as senior educators who were tired of the over-politicization of the education system and the struggles over recruiting pupils.

Of all these factors, *Mapai*'s fear of *Mapam*'s increasing pro-Soviet tendency was the cause to the breakdown of the defenses concerning *Zerem Haovdim* within *Mapai* and it is that which led the majority of *Mapai*'s leaders to join Ben-Gurion and Moshe Sharett in including a promise in the party's platform to have a national school-system and abolish the secular networks. In fact, as of winter 1950, it became impossible to bridge over the breach between the two parties. *Mapai* preferred the democratic world, while *Mapam* favored the Communist-totalitarian bloc. At the beginning of 1950, when the anti-Jewish change in the Soviet Union began to be realized, two-thirds of *Mapam*'s members decided to remain loyal to the Soviet Union not realizing to what an extent its regime was hostile to the Jewish world, the Zionist Movement and the State of Israel, thereby deciding the fate of the education system of the workers' children.

The Home Front at War: The Civil Guard in Tel Aviv, 1938-1945

Moshe Naor

The author traces the origins of the Civil Guard in Tel Aviv, founded in 1938 during the Arab revolt, as part of the *Yishuv*'s assessments and preparations for World War II. Also, its development as a permanent local organization and its dismantlement at the end of the war in 1945. During this period, the Civil Guard dealt mainly with problems of public order on the Home Front and was in charge of the Civil Defense in Tel Aviv. The Civil Guard was based on volunteering. It came about as a result of the community's local initiative that was actively involved in civil organizations. The organization itself was an apolitical structure that reflected in its formation the peculiar character of a city like Tel Aviv.

The author stresses the Civil Guard's modes and attempts in trying to face the different problems which grew out of the organization itself: The question of whether to remain a local association or become a national organization; of conserving its 'civic' character or developing into a military structure as well as the problems connected to the Civil Guard's goals and aims.

The author underlines the importance of this voluntary association that was, to a certain extent, the expression of the relations between the local authority and the British Government, as well as the expression of the relations between the political local leadership and the political leadership of the *Yishuv* during the war.

Mapai's Fear of Educating for 'Russian Apostasy' and the Abolition of the Zerem Haovdim Schools

Zvi Zameret

In the summer of 1951, *Mapai* decided to abolish *Zerem Haovdim*, the education network of the *Histadrut* (General Federation of Labor), after many years that a decisive majority within the party had rejected the demands to do so. This article claims that the decision was taken then, for the abolishment, primarily due to a process of diminishing the moral common denominator shared by the various branches of the Zionist Labor Movement.

Five major reasons led to that decision. First and foremost amongst them: The

existed amongst members of *Hapoel Hatzair*. In the first form the 'moderates' gave priority to Jewish labor, distanced themselves from militarism, recoiled from rebelliousness and procrastination in public life and objected to the use of violence in internal debates. In the second, in addition to the trends mentioned above, the 'moderates' also opposed activism in defense and politics, and fostered the desire for compromise between Jews and Arabs.

Agents of the Criminal Investigations Department in the Palestine Communist Party

Yair Spiegel

The recruitment of agents and activating them within the ranks of the Palestine Communist Party (PCP) was the central pillar of the CID's intelligence efforts aimed at the Communist opponent.

Between 1945 and 1947 the CID had at least two highly placed agents amongst the Communists - one in the Jewish PCP, the other in the 'Arab League for National Liberation' (ALNL). These agents supplied the CID with intimate, inside information about both parties, their central institutes and auxiliary organizations. From CID documents one can learn about the probable identity of the CID's top agent in the ALNL and his motives for cooperating with the CID.

The Pursuit after the 'Red Brothers' - The CID and the PKP (1921-1933)

Jacob Markovizky

This article focuses on the activities of the British Mandatory authorities, especially the Criminal Investigation Department (The CID), against the 'peril' of the 'Red Brothers', the Communist party members in Palestine, from 1921 to 1933.

On the basis of prevailing documentation, the article addresses the causes of this policy and maps the main reasons for these activities. The author also draws attention to the correlation between these conspiratorial and agitating activities and the escalation among the militant members of the Arab national movement in Palestine during this period, mainly towards the incidents and the riots of 1921, 1929 and 1933.

ABSTRACTS

Both issues are considered in the article as belonging to the cultural infrastructure of the veterans. When exposed to the surrounding and culture of the *Mizrachi* immigrants, the veterans felt disgust and found them repulsive. The connection between hygiene, morality and the attitude of the veterans towards the *Mizrachi* immigrants is examined. The sources of the disgust, its nature and the boundaries of this emotion are also drawn.

At the end of the paper the alternative or optional feelings are presented: the feeling of responsibility, of empathy, compassion and solidarity, but also those of indifference and ignorance.

The Beginning of the Moderate Vision in *Hapoel Hatzair* 1905-1917

Meir Chazan

The question of the use of force, its usefulness and its far-reaching moral and educational consequences was a major issue in the *Yishuv* during the first half of the Twentieth Century. Since the controversy surrounding the volunteering for the *Gdud Ivri* [The Jewish Legion] in 1918, the split between the 'activists' and the 'moderates' became a determining factor in the molding of the consciousness and the opposing political standpoints within the Labor Movement. However, the source of these molds can be found during the Second *Aliyah*. At that time, the lines of division, both overt and potential regarding the use of force, became evident amongst the Laborites. The article describes affairs in the fields of labor and defense, which laid the basis for the future clash within the Labor Movement regarding the use of force and its significance. It focuses on the evolving line of the 'moderates'.

The article deals with the years 1905-1917 and discusses the struggles for Jewish Labor, those around *Hahores* and *Hashomer*, the way *Hapoel Hatzair* implemented the principle of defense during the 'Zarnuga Affair', and during the First World War. The article attempts to clarify in which areas the moderates' approach came to light in *Hapoel Hatzair* at that time and how it was expressed. Can different degrees of moderation be distinguished within *Hapoel Hatzair*? To what extent is *Hapoel Hatzair*'s image accurate, as it is manifested in the consciousness and the writing of history as having always upheld moderation?

In this article a distinction is made between two forms of 'moderation' which

Therefore, in 1968, it was decided to develop and produce an airplane in Israel, and in 1970 the same decision was taken regarding the tank.

The arguments in favor of the local development and production of the airplane and the tank were foremost political as well as ones of security. These included the aspiration to create an alternative supply source should there be an embargo on selling arms to Israel, thereby reducing the security risks; as well as the need to decrease Israel's dependence on external suppliers and reduce the exposure to political pressures.

The decision making process included economic considerations. On the one hand were the advantages: Reduced expenses in foreign currency, increasing Israel's industrial infrastructure as well as creating further employment opportunities. On the other hand, the local production compelled huge financial investments. Namely, it entailed a heavy burden on Israel's entire economy and on the State's budget in particular.

As the issue of equipment became more acute, and there was fear for lack of acquisition possibilities - so the political-security consideration grew in importance and the question of economics decreased. This found expression in the decision to produce the airplane and the tank. In the case of the airplane, the political-security consideration was decisive whereas the economic aspect became secondary. In contrast, in the case of the tank, it appears that there was depreciation in the political-security consideration and a far greater weight was attributed to the economic factors.

Terms of Disgust: Hygiene and Parenthood of Immigrants from Moslem Countries as Viewed by Veteran Israelis in the 1950s

Orit Rozin

The relationship between Israel's veteran society and the newly arrived immigrants, especially those who came from Moslem countries during the 1950s, has been the focus of many studies. The common stereotype of those new immigrants was a negative one. Amongst other traits, they were portrayed as ignorant, primitive, dirty and lazy. They also suffered from their affinity to the culture of Israel's enemies - the Arabs. One of the purposes of this article is to describe how the negative image of the new immigrants was shaped in the eyes of the old timers and how this view was transferred to the general public. Two separate, but related, aspects of the stereotype are the focus of this study: The image of the *Mizrachi* (Eastern) immigrants as parents and their attitude towards matters of cleanliness and hygiene.

ABSTRACTS

reaching effect on Israel's relations with its neighbors. Also, though to a lesser degree, on inter-Arab relations as well. The dispute not only undermined the relative stability, which the Middle East had enjoyed since the conclusion of the Sinai campaign, but engendered a new and dynamic pattern of aggressive reaction and counter-reaction, which would, henceforth, characterise the Arab-Israeli conflict.

The two sides to the dispute adopted, throughout the crisis, diametrically opposed positions as regards the question of who had the right to exploit the River Jordan. Israel considered its ability to utilise the River's waters to be vital to its future development. Allowing Israel to absorb immigration, as well as to rationally distribute its population, would ensure the state's continued and fruitful existence. Accordingly, Israel had little doubt that the Arabs' strident opposition to its plans was part and parcel of the Arab strategy of first weakening, and then eradicating the State of Israel. The Arabs, by contrast, were convinced that Israel's water project posed a grave threat to their national interests. By vastly improving Israel's ability to absorb new immigrants, it would lead to a colossal increase in the population of the Jewish State. The result would be a pugnacious Israel even more determined to expand at the Arabs' expense. No less seriously, the Israeli plan would also put an end to the Palestinian refugees' chances of returning home.

The dispute over the Jordan River was deemed by both Israel and the Arab states to be one of power, past, present and future. It is hardly surprising, therefore, that neither side was willing to compromise and resolve the affair peacefully. Instead, the Arabs sought to counter-divert the River Jordan at its source, while Israel exploited its military might to thwart the Arab scheme to sabotage its ability - vital to its continued development - to transport water southwards. The intransigent and bellicose policies adopted by both sides spawned a rapidly growing escalation in the Middle East, culminating in the air battle which took place on 7 April 1967, over the skies of Damascus; an air battle which was to be the prologue to the Six-Day War.

Economic and Security Aspects of the Decisions to Produce an Airplane and a Tank in Israel

Yitzhak Greenberg

The idea of producing an airplane and a tank in Israel had been examined prior to the Six-Day War but was not fully explored. Following the war and realizing the difficulties that had been raised in purchasing arms abroad, the issue became acute.

the components and structure of the IDF so that it would include long-range strategic intelligence that would locate in advance the intentions and movements of the Arab armies. Also, a large and strong air-force which could hit the Arab air-forces and also prevent the Arab land forces from being activated as well as enlarging the IDF's armored forces to enable them to carry out land attacks, including paratroopers for special missions.

David Ben-Gurion studied this document of the General Staff Planning Division while on leave from the government, and when forming his new political and defense policy which he presented to the government on his return in October 1953. This 'Offensive-Defensive' concept and new program, as outlined by Ben-Gurion, was approved by the government and passed on to the IDF for implementation.

The General Staff Forum held several debates concerning this document after which a number of operative decisions were taken following the recommendations layed out by the planning team. Further applications are to be found in the IDF's work-plan for 1954-55 that was presented as soon as Lt.-General Moshe Dayan took office as Chief-of-Staff at the end of December 1953. In April 1954, the basic stage was completed. This was the planning in case an all Arab initiated attack against Israel should take place any time between 1955 to 1958. This became known as the 'Lavie Plan'. The uniqueness and importance of this plan, and all the plans for war which were derived from it, all rest with the conclusion that the initiative must be preferred. Namely, a 'preemptive strike' is better than to await the aggressors' attack. To forestall the attack and only after that to attack the foe. Clearly, the 1953 document is the theoretic basis for the 'Lavie Plan' and signalled the turning-point in the IDF's defense policy. It was also the ideological foundation for the built-up of the IDF in the late 'fifties and early 'sixties and found expression in the IDF's image and activities in the Six-Day War in June 1967.

The Israeli-Arab States Water Dispute, 1964-1967 - As a Factor in the Process which Led to the Six-Day War

Moshe Gat

At the end of 1963, the water dispute between Israel and its Arab neighbours erupted in all its fury. Of all the issues on the agenda of the Arab-Israeli conflict, whether the refugee problem or the status of the demilitarized zone along the Israeli-Syrian border, the water dispute, from then onwards, would have the most incisive and far

ABSTRACTS

country. Stage three was a series of persistent steps he took. In cooperation with Ya'akov Hazan he formed an independent kibbutz movement of *Hashomer Hatzair* graduates. This culminated with the establishment of *Hakibbutz Ha'artzi* in April 1927. By that time, Ya'ari was universally recognized as the leader of the movement.

The main contention of the article is that Ya'ari was driven by an ambition to be a leader from his early youth. Since his coming to Palestine in 1920, he endeavored to realize his aspirations by forming an organization that he would lead. *Hakibbutz Ha'artzi* was molded as an all-encompassing movement, to fit Ya'ari's type of leadership.

The most important assets on the road to leadership were Ya'ari's clear ideas as to the desired aim: preserving the uniqueness and the unity of *Hashomer Hatzair* graduates in Palestine. Also, his continuous and stubborn efforts to build institutions and organizations that facilitated the formation of the social framework over which he could establish his leadership.

Ideology played only a secondary role on his way to leadership. He adopted Marxism as the second pillar, next to Zionism, of *Hashomer Hatzair's* ideology for the purpose of preventing the movement from being assimilated into other political groups or disintegrating all together.

‘The Order of Battle - An Assessment, 1953-1960’ Document Towards the Enhancement of Israel's Defense Policy in the 1950s

Amiram Oren

In December 1997, the IDF Archives declassified various documents pertaining to the first years of the State of Israel. Amongst these was a document of the Planning Division of the IDF General Staff entitled: ‘The Order of Battle - An Assessment, 1953-1960.’ The aim of this article is to present the main points of this document which is the summary of the work done by the Planning Department of the General Staff. The article also examines the moves that led to the staff paper, as well as the first steps of the application of the recommendations of this document.

The main claim of this article is that this document was a conceptual turning-point in the basic organization of the IDF following the War of Independence, from a ‘Defensive-Offensive’ approach to an ‘Offensive-Defensive’ approach. The underlying thought was that due to its lack of any strategic depth, the State of Israel could not await quietly for the all-Arab attack. There was a potential threat that the Arab armies would invade the country and sever it. This led to the need to change

Socialism'. The most important and notable of them was the 'petit bourgeois' mentality - ascribing the highest priority to preserving, improving and obtaining material acquisitions. As such, and it seemed to be a chronic disease, it could only mean enslavement to a sectarian and provincial outlook, just as it should copy the image of its own progenitor, both by reasoning that ultimately leads to 'political minimalism' and nourishes processes of deterioration and decline of the momentum of the national vision. Since the social and political management of the labor movement - which directly or indirectly commanded an enormous collection of material possessions - was infected 'organically', in Jabotinsky's opinion with the 'petit bourgeois' mentality, its claims to serve as the spearhead of the Zionist movement (and/or establish for itself exclusive hegemony), and had no justification theoretically, functionally or ethically from a Zionist perspective.

Therefore, according to Jabotinsky, the quest for a socialist change in the world, not only had dubious moral bases but also relied on extremely flimsy support. Also, the quest for a socialist change within the *Yishuv*, inevitably bore the seeds of destruction of the Zionist undertaking.

A Leader in Search of Disciples - Me'ir Ya'ari's Way to the Leadership of *Hashomer Hatzair*, 1918-1927

Aviva Halamish

Me'ir Ya'ari (1897-1987), the unequivocal leader of *Hashomer Hatzair* for almost half a century, did not belong to the founding fathers of that movement which was first founded as a Zionist youth movement prior to World War I. By 1927 he headed the *Kibbutz Ha'artzi* that was a nationwide movement of *Hashomer Hatzair* graduates. He later became the leader of the socialist-Zionist political party - *Mapam*. This article offers answers to the queries of how and when did the man who did not leave a significant impact on the early period of the movement become its leader.

Ya'ari's rise to leadership is depicted as a three-stage process. During stage one, from the fall of 1920 to the fall of 1921, he gained prominent status among a close circle of comrades and represented the movement in various conventions and gatherings. Stage two was an interlude, from the fall of 1921 to the spring of 1923. During this time, he did not belong to any steady group and underwent a process of self examination which led him to make the transformation from being a leader of a small intimate group to become the head of a movement scattered all over the

ABSTRACTS

Jabotinsky (1880-1940), this in the long run will have nothing to support it for it has no moral legitimacy. This is derived from the conclusions reached when considering the nature and the extent of the strategic efficiency of the means, the agent, whereby normative socialism intends to make the revolutionary change, namely, the international proletariat. Analysis of the agent shows that its weaknesses and limitations are of structural characteristics. Much to the detriment of its Socialist followers this trait expropriates its revolutionary sting and the justification of its revolutionary intentions and goals. At this point, the author of this paper names four reasons why according to Jabotinsky, international socialism is doomed to fail: One - it cannot withstand the test of international solidarity when confronted by immigration and racial differentiation. Two - the inevitable development of modern economics will necessarily enforce itself upon the proletariat. Thereby, it will significantly weaken its ability and political power to bring about specific social changes. Three - in total contrast to its anticipated political and social human emancipation, the political victory of international socialism will only beget a brutal and arbitrary dictatorship. Four - due to its improved and enhanced political, social and economic conditions, the international proletariat will in fact lose its moral basis in its struggles to attain the goals of distinct social classes. Consequently, Jabotinsky, at times explicitly and at other times implying, calls the Jewish proletariat in Eastern Europe and Eretz Israel to give up the false spell of a socialist vision, as well as the inclination towards the international working class, in favor of forging a nationalist-Zionist solidarity and to advance its particular aims.

The second issue discussed in this paper is the socialist change that the workers' movement in Eretz Israel sought to make in the social fabric of the Yishuv. In Jabotinsky's assessment, no effort could be more deplorable since objectively it placed obstacles in the path of the Zionist enterprise. For Jabotinsky, it was axiomatic that for the Zionist goals to be achieved, convenient conditions for the growth and prosperity of the *Yishuv's* bourgeoisie had to prevail. Therefore, the socialist aspect of the ideological synthesis advocated by the labor movement, combining, in the opinion of the Zionist-Revisionist leader, labor union militancy on the one hand, and the disbursement of national capital resources for cooperative settlement on the other, must necessarily pull the rug from under the feet of private property, and consequently cut off the branch that served as the basis for the Zionist build-up. A total and unavoidable failure would therefore be the fate of the Zionist accomplishment, should the Zionist Left shape its character and chart the course of its development.

An additional obstacle which could bring the Zionist enterprise to an end were the inherent ideological attitudes of the special framework of 'Constructive

whose Zionist ideas were formed in Vienna under the impression of Austrian Antisemitism and its implications for the Jews in its non-German provinces. These provinces, mainly Galicia, also served as a bridge between Herzl and the nascent Jewish nationalism in Eastern Europe that informed his Zionism. In 1998, Avineri marginalized Herzl personally, geographically, ideologically and politically. However, he did not point either to the change that had taken place in his own views, or to its reasons.

Examination of the arguments put forward by Avineri to sustain the marginalization of Herzl in 1998 prove to be self-contradicting, chronologically problematic, conflicting with well-established historical data, and putting forward a questionable presentation of current historiography. While the transformation in Avineri's views can not be explained by developments in historical research, it appears, however, as an adaptation to the changes in Israeli politics and public discourse.

In 1980, in the wake of the fall of the Labor Government, Avineri, as one of its ideological speakers, tried to posit Labor Zionism as the real follower of Herzl. This was meant to give the Labor party a 'national' legitimization in its contest with the Right. Two decades later, the Labor party was marginalized in Israeli politics and lost its hegemony. Accordingly, Avineri marginalized Herzl as a national symbol to facilitate a dialogue with other marginalized groups in Israeli society. The marginalization of Herzl further served to combat the assault launched by the Post-Zionists, who portray Zionism as an oppressive colonial force. Marginalizing Herzl undermines the hegemonic nature of Zionism and legitimizes it as just another 'Other'.

Anatomy of Jabotinsky's Critique of Socialism

Part II: Critique of the Socialist Change in the World and in Eretz Israel*

Reuven Shoshani

This article contains the second and final part of the effort to delineate Zeev Jabotinsky's entire critical approach towards Socialism, both in theory and in practice. The crux of the article is an examination of two issues, each of which has a different geo-political status and scope.

The first issue is the aspiration for a universal socialist change. According to

* Part I is to be published separately in our forthcoming volume on Jabotinsky.

Israel's Role in Structuring Modern Jewish Identities

Ruth Gavison

The paper argues that Israel's unique features as the only place with a Jewish majority and a Jewish-Hebrew public culture, have pervasive and diverse effects on the structuring of contemporary Jewish identities in Israel and abroad. Israel's laws define 'Jewishness' for purposes of Return, registration and personal status. These issues have created an ongoing debate concerning religious pluralism, which has hurt the legitimacy of all state authorities as welcoming variety of Jewish perceptions. Israel should find ways to serve as an inclusive force and not as a sectarian one, while respecting the need of orthodox Jews to be able to identify those who meet their own standards of Jewish membership. Israel's public culture provides an amazing support for Jewish culture of all kinds, but it is of special importance to non-religious Jews, who gain a natural way of maintaining Jewish identity without fear of assimilation. At the same time, the very naturalness of maintaining this Jewish identity may lead to its vulnerability. These strengths and weaknesses of Israel should be attended to, so that those in Israel and abroad who wish to strengthen and deepen the Jewish components of their identities could benefit from the former and avoid the latter.

The Reconstruction of Herzl's Image in Israeli Collective Memory: From Formative Radicalism to an Adapting Fringe

Daniel Gutwein

In the last century, Herzl's image has been repeatedly reconstructed in the Zionist and Israeli collective memory. This article examines the way Shlomo Avineri, one of Israel's leading political scientists and Zionist thinkers, has done so in two different texts which appeared in 1980 and 1998, respectively.

There is a striking difference between Herzl's image in the two texts. In 1980, Avineri followed the accepted version in historical research and depicted Herzl as a well-known journalist, whose Zionist ideas crystallized while he was in Paris. There he gradually came to view Antisemitism as the result of modern politics, and not as a remnant of the pre-modern traditional order, as it had appeared to him in Vienna. In 1998, in contrast, Avineri portrayed Herzl as a hardly important journalist,

ABSTRACTS

Klal Israel from Religious Law to History

Yosef Gorny

This article discusses the collective concept of the Jews in the modern era, i.e. their transition from being a religious nation to their being a people defined by several aspects - civil, lingual-cultural and religious. The term *Klal Israel* (All Israel) thus represents the ideological aspiration as well as the political interest to maintain a Jewish unity on a global base.

In the first part, the article examines the modern attitude to *Klal Israel* on two levels: historiography and politics. It analyzes the view of the historians who wrote the history of the Jewish people in the modern era. It also examines modern political ideologies of Jews - secular as well as religious - in which the issue of *Klal Israel* was central. The second part of the article discusses the validity of these views of the historians examined above and the validity of the various ideologies in terms of the concept of *Klal Israel*. It deals with the question whether these historical and ideological conceptions, facing far-reaching changes in the Jewish society since the Holocaust and the establishment of the State of Israel, can still indicate or promote the continuation of *Klal Israel*.

In the third part, the article examines the different possibilities of forming a Jewish common denominator on a multi-cultural and worldwide basis in view of these changes. Here we find the distinction between Jewish visions that are only partial in terms of their contents and the public they address, on the one hand, and Zionism on the other. From its beginning, Zionism promoted in its practice both the idea and the ethos of *Klal Israel*, and it is now the only Jewish vision that can still promote this idea. Under current conditions, those parts of the Jewish people who wish to uphold the framework of *Klal Israel*, because they have faith in it and because of their political interests, must accept the Zionist ethos as a minimal common denominator of a multi-cultural and dispersed nation.

Aviva Halamish	<i>Unseen Yet Always Present: The Life Story of Shaul Avigur</i> by Arie Boaz	609
Itzhak Taub	<i>The Israeli Reserves Army: Laying Down the Foundations 1949-1950</i> by Yitzhak Greenberg	617
Mordechai Bar-On	<i>Six Days of War: June 1967 and the Making of the Modern Middle East</i> by Michael B. Oren	625
Mordechai Bar-On	<i>The Battles of Armageddon</i> by Eric H. Cline	645
	From the Bookshelf - Prepared by Vivian Hafif-Degami	649
From Another Angle		
Yehuda Bauer	On the Article by Dan Michman which Appeared in <i>Iyunim Bitkumat Israel</i> , vol. 10	653
Avi Picard	On Dvora Hachohen's Response in <i>Iyunim Bitkumat Israel</i> , vol. 11, to His Own Article which Appeared in vol. 9	655
From the Archives and other Documents		
	'On the Relations between the Political and the Military, Military Discipline and the Ethics of Warfare' - Minutes of a Conversation between David Ben-Gurion and Yigal Paicovitch (Allon). 16 June 1948 with Remarks by Zaki Shalom	657
Abbreviations		679
List of Participants		680
List of Books Published by The Ben-Gurion Research Center		681
<i>Israel Studies</i>		686
English Abstracts		i

Jacob Markovizky	The Pursuit after the 'Red Brothers' - The CID and the PKP (1921-1933)	289
Moshe Naor	The Home Front at War: The Civil Guard in Tel Aviv, 1938-1945	305
Economy, Society and Domestic Policy		
Zvi Zameret	<i>Mapai's</i> Fear of Educating for 'Russian Apostasy' and the Abolition of the <i>Zerem Haovdim</i> Schools	341
Uri Cohen	The Hebrew University of Jerusalem's Restraint and Expansion Strategies Facing the Establishment of Tel Aviv University, 1953-1961	359
Raul Teitelbaum	Not by the Spirit Alone - Also by Ideology Heretic Reflections on the Economic History of Israel in Light of the Research of Nachum T. Gross	403
The Diaspora and Eretz Israel		
Ehud Manor	Conservative Socialism? The <i>Forverts</i> and the Radical Plutocratic Coalition, New York 1897-1917	427
Judith Tydor Baumel	Strange Bedfellows: The Revisionist Movement and <i>Agudath Israel</i> during the Holocaust	465
Zohar Segev	American Zionists in the State of Israel in the 'Fifties: Political Opposition and Social Alternative	493
Literature and National Revival		
Dan Miron	Revisiting Elisheva (Bikhovsky) - Part I	521
Isaac Ben-Mordechai	The Homeland is the Real Diaspora - On Nissim Aloni's World	567
Book Reviews		
Hedva Ben Israel	<i>The Zionist Ideology</i> by Gideon Shimoni	591
Michael Feige	<i>Greater Israel: Theology and Policy</i> by Arye Naor	599
David Tal	<i>Wartime Spatial Changes: Former Arab Territories Within the State of Israel, 1948-1950</i> by Arnon Golan	605

CONTENTS

Essay and Political Thought

Yosef Gorny	<i>Klal Israel</i> from Religious Law to History	1
Ruth Gavison	Israel's Role in Structuring Modern Jewish Identities	11
Daniel Gutwein	The Reconstruction of Herzl's Image in Israeli Collective Memory: From Formative Radicalism to an Adapting Fringe	29
Reuvan Shoshani	Anatomy of Jabotinsky's Critique of Socialism Part II: Critique of the Socialist Change in the World and in Eretz Israel	75
Aviva Halamish	A Leader in Search of Disciples - Me'ir Ya'ari's Way to the Leadership of <i>Hashomer Hatzair</i> , 1918-1927	99

Defense and Foreign Policy

Amiram Oren	'The Order of Battle - An Assessment, 1953-1960' Document Towards the Enhancement of Israel's Defense Policy in the 1950s	123
Moshe Gat	The Israeli-Arab States Water Dispute, 1964-1967 - As a Factor in the Process which Led to the Six-Day War	147
Yitzhak Greenberg	Economic and Security Aspects of the Decisions to Produce an Airplane and a Tank in Israel	175

Aliya and Settlement

Orit Rozin	Terms of Disgust: Hygiene and Parenthood of Immigrants from Moslem Countries as Viewed by Veteran Israelis in the 1950s	195
------------	---	-----

In the Days of the Mandate

Meir Chazan	The Beginning of the Moderate Vision in <i>Hapoel Hatzair</i> 1905-1917	239
Yair Spiegel	Agents of the Criminal Investigations Department in the Palestine Communist Party	271

Editors: Pinhas Ginossar, Avi Bareli
Editorial Board: Avi Bareli, Tuvia Friling, Pinhas Ginossar, Moshe Lissak, Israel Oppenheim
Advisory Board: Meir Avizohar, Ben-Gurion University of the Negev; Menahem Brinker, Hebrew University; Itamar Even-Zohar, Tel Aviv University; Jonathan Frankel, Hebrew University; Tuvia Friling, Ben-Gurion Research Center; Allon Gal, Ben-Gurion Research Center; Pinhas Ginossar, Ben-Gurion Research Center; Charles S. Liebman, Bar-Ilan University; Moshe Lissak, Hebrew University; Matityahu Mintz, Tel Aviv University; Israel Oppenheim, Ben-Gurion University of the Negev; Benjamin Pinkus, Ben-Gurion Research Center; Zaki Shalom, Ben-Gurion Research Center; Moshe Shemesh, Ben-Gurion Research Center; Ilan Troen, Ben-Gurion University of the Negev
Editorial Assistant: Shulamit Amir-Zarmi and Orna Miller

Style Editing: Nili Landsberger, Einat Amit-Yairi, Nili Hirt
Type Editing: Nili Hirt
Translations & English Editing: Shulamit Amir-Zarmi
Cover Design: Adth Vanooijen
Production Manager: Shaul Shragai

ISSN 0792-7169

© 2002

All Rights Reserved

The Ben-Gurion Research Center

Photo Typesetting: Sefi Graphics Design, Beer Sheva
Printed in Israel at Keterpress Enterprises, Jerusalem

IYUNIM BITKUMAT ISRAEL

Studies in Zionism, the Yishuv
and the State of Israel

A Research Annual
Volume 12

THE BEN-GURION RESEARCH CENTER • SEDE BOQER CAMPUS
BEN-GURION UNIVERSITY OF THE NEGEV PRESS

2002

This annual is published
with the kind assistance of
Yad David Ben-Gurion

IYUNIM BITKUMAT ISRAEL

Studies in Zionism, the Yishuv
and the State of Israel

המרכז למורשת בן-גוריון, אשר נמצא בקריית שדה-בוקר שברמת הנגב,
הוא חלק מאוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

המרכז שואב את מעמדו המשפטי מיחוק בן-גוריון' (תשל"ז/1976)
ומאמנה שנחתמה בין המכון למורשת בן-גוריון ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב (1982).
תפקידי המרכז הם מחקר והוראה אקדמית בנושאי פעלו של דוד בן-גוריון
ובנושאים אחרים הקשורים בתקומת ישראל, מהיבטים שונים ועל יסוד רב-תחומי.
במוקד יחידות התשתית שהמרכז נשען עליהן נמצא
ארכיון המכון למורשת בן-גוריון, על מרכז המידע הממוחשב שלו.
בין פירות מערך המחקר של המרכז נמצא את מפעל כתבי בן-גוריון וספרים משל חוקרי המרכז.
בכרך זה נמצא מפירות אותו מערך מחקר גם בין המאמרים,
גם בסקירות הספרים וגם במדור 'מן הארכיון'.

משתתפים:

עמירם אורן
יהודה באואר
חדוה בן ישראל
יצחק בן-מרדכי
מרדכי בר-און
רות גבizon
דניאל גוטוויין
יוסף גורני
יצחק גרינברג
משה גת
מאיר חזן
אביבה חלמיש
יצחק טאוב
ראול טייטלבוים
דוד טל
אורי כהן
דן מירון
אהוד מנור
יעקב מרקוביץקי
משה נאור
מיכאל פייגה
אבי פיקאר
צבי צמרת
אורית רוזין
זהר שגב
ראובן שושני
זכי שלום
יאיר שפיגל
יהודית תידור-באומל